॥ श्री गणेशाय नमः ॥

पाणिनीयाष्टाध्यायीसूत्रवृत्तिः

काशिका

न्यास–पदमञ्जरी–भावबोधिनीसहिता

अथ प्रत्याहाराः

वृत्तौ भाष्ये तथा धातुनामपारायणादिषु ।
विप्रकीर्णस्य तन्त्रस्य क्रियते सारसंग्रहः ॥ १॥
इष्ट्युपसंख्यानवती शुद्धगणा विवृतगूढसूत्रार्था ।
व्युत्पन्नरुपसिद्धिर्वृत्तिरियं 'काशिका' नाम ॥ २॥
व्याकरणस्य शरीरं परिनिष्ठितशास्त्रकृत्य मेतावत् ।
शिष्टः परिकरबन्धः क्रियतेऽस्य ग्रन्थकारेण ॥ ३॥

अथ शब्दानुशासनम् ॥ (म० भा० १.१)
केषां शब्दानाम्? लौकिकानां वैदिकानां च । (म० भा०)

कथमनुशासनम्? प्रकृत्यादिविभागकल्पनया सामान्यविशेषवता लक्षणेन॥ (म.भा)

प्रत्याहारप्रकरणम्

अथ किमर्थो वर्णानामुपदेशः? प्रत्याहारार्थः । प्रत्याहारो लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः॥ (म० भा०)

अ इ उ ण् ॥ मा० सूं १ ॥

'अ इ उ ' इत्यनेन क्रमेण वर्णानुपदिश्यन्ते णकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम्। तस्य ग्रहणं भवत्येकेन

'उरण् रपर;' (१.१.५१) इत्यकारेण ।

ह्रस्वमवर्णं प्रयोगे संवृतम् । दीर्घप्लुतयोस्तु विवृतत्वम् । तेषां सावर्ण्यप्रसिध्यर्थमकार इह शास्त्रे विवृतः प्रतिज्ञायते ।

तस्य प्रयोगार्थम् 'अ अ' (८. ४. ६६) इति शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिः करिष्यते ॥ (म0 भा0 पस्पशा०)

ऋ लृ क् ॥ मा० सूं २ ॥

ऋ लृ इत्येतौ वर्णावुपदिश्य पुर्वंश्चान्ते ककारमितं करोति प्रव्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः– अकः सवर्णे दीर्घः (६. १. १०१) इत्यकारेण, इको रुणवृद्धी (१. १. ६) इतीकातेण, उगितश्च (४. १. ५) इत्युकारेण ।

अकारादयो वर्णाः प्रचुरप्रयोगविषयास्तेषां सुज्ञानमुपदेशे प्रयोजनम् । लृकारस्तु क्लृपिस्थ एव प्रयुज्यते । क्लृपेश्च 'पूर्वत्रासिद्धम् ' (७. २. १) इति लत्वमसिद्धम्, तस्यासिद्धत्वाद् ऋकार एव अच्कार्याणि भविष्यन्तीति किमर्थम् लृकार उपदिश्यते? लत्वविधानाद् यानि पराण्यच्कार्याणि ताति लृकारे यथा स्युरिति । कानि पुनस्तानि ? (१) प्लुतः , (२) स्वरितः , (३) द्विर्वचनम् – क्लृ३प्तशिखः , प्रक्लृप्तः

१, क्लृप्प्तवान् इति ।

यच्चाशक्तिजमसाधुशब्दरुपं, तदनुकरणस्यापि साधुत्वमिष्यते । तत्स्थस्यापि लृकारस्याच्कार्यप्रतिपत्त्यर्थम् लृकारोपदेशः क्रियते । 'ऋतकः' इति प्रयोक्तव्ये शक्तिवैकल्यात् कुमारी 'लृतक' इति प्रयुङ्क्ते तदन्योऽनुकरोति – कुमार्य्लृतक इत्याह– इति ॥ ए ओ ङ् ॥ मा० सू० ३ ॥

'ए ओ' इत्येतौ वर्णावुपदिश्य अन्ते ङ्कारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन– एङि पररुपम् (६. १. ९४) इत्येकारेण ।

ऐ अय् च् ॥ मा० सू० ४ ॥

'ऐ औ' इत्येतौ वर्णावुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते चकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति चतुर्भिः–'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' (१. १. ५७) इत्यकारेण, 'इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च' (६. ६. ६७) इति इकारेण, 'एचोऽयवायावः' (६. १. ७८) इति एकारेण, 'वृद्धिरादैच्' (१. १. १) इति ऐकारेण ।

प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु न ।

आचारादप्रधानत्वाल्लोपश्च बलवत्तरः ॥

(म० भा० प० १३६ श्लो० वा० १)
वर्णेषु ये वर्णेकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतयस्तेषु तत्कार्यं न भवति ।
'तच्छायानुकारिणो हि ते, न पुनस्त एव । पृथक् प्रयत्ननिर्वर्त्यं हि वर्णमिच्छन्त्याचार्याः।
'नुड्विधिलादेशविनामेषु ऋकारे प्रतिविधातव्यम्' (म.भा., माहेश्वरसूत्र १, वा. ५)
नुड्विधौ (८. ४. ८१) ऋकारग्रहणम् – आनृधतुः, आनृधुः । लादेशे
(८. २. १८) ऋकारग्रहणम्– क्लृप्तः, क्लृप्तवान् । विनामे (८.४.१) ऋकारग्रहणम्।
– कर्तॄणाम् ।

ह य व र ट् ॥ मा० सू० ५ ॥

ह य व र इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्चान्ते टकारमितं कतिति प्रत्याहारर्थम्। तस्य ग्रहणं भवत्येकेन – 'शश्छोऽटि' (८. ४. ६३) इत्यकारेण ।

अयं रेफो यकारात् पर उपदिश्यते । तस्य यर्ग्रहणेन यय्ग्रहणेन च ग्रहणे सति स्वर्नयति प्रातर्नयतीत्यत्र 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' (८. ४. ४५) इति अनुनासिकः प्राप्नोति मद्रह्रदो भद्रह्रद इत्यत्र द्विर्वचनं प्राप्नोति 'अचो रहाभ्यां द्वे' (८. ४. ४६) इति । कुण्डं रथेन, वनं रथेनेत्यत्र (म० भा० पृ० १२५) 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' (८.४.५८) इति
परसवर्णः प्राप्नोति, नैषदोषः; आकृतौ पदार्थे समुदाये 'सकृल्लक्ष्ये लक्षणं प्रवर्तते' भाष्यदी० ८०.३ । इत्येतस्मिन् दर्शने 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' (८. ४. ४५) अन्तरतमो भवतीत्येवमेतत्प्रवर्त्तते । तदनेन गकारादीनां ङकारादयो ये यथास्वं स्थानतो गुणतश्चान्तरतमा; ते सर्वे विहिताः । ये तु न स्थानतः, नापि गुणतः स्थानमात्रेण गुणमात्रेण वा अन्तरतमास्ते सर्वे निर्तिताता इति स्थानमात्रान्तरतमो रेफस्य णकारो न भवति । द्विर्वचनेऽपि रेफस्य यरन्तर्भावे सति यर्कार्यं प्राप्तम्, तत्साक्षाच्छिष्टेन निमित्तभावेन बाध्यत इति न
द्विरुच्यते रेफः ।

'अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण :' (८. ४. ५८) इत्येतदप्यनुस्वारान्तरतमं सकृदेव परसवर्णं विदधाति । न च रेफस्यानुस्वरान्तरतमः सवर्णोऽस्तीति न भविष्यति– कुण्डं रथेन, वनं रथेनेत्यत्र । अटां मध्ये विसर्जनीय जिह्वामूलीयोपध्मानीयानामप्युपदेशः कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? उरकेण, उरःकेणः उरःपेण उरःपेण अत्र 'अड्व्यवाये' (८. ४. २) इति णत्वं यथा स्यादिति ॥

ल ण् ॥ मा० सू० ६ ॥ 'ल' इत्येकं वर्णमुपदिष्य पूर्वाश्चान्ते णकारमितं करोति प्रत्याहारर्थम् । तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः–
'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः' (१. १. ६९) इत्यकारेण, 'इण्कोः' (८.३.५८) इतीकारेण,
'इको यणचि' (६.१.८८) इति यकारेण । इण्ग्रहणानि सर्वाणि परेण णकारेण । अण्ग्रहणानि तु पूर्वण; 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः' (१.१.६९) इत्येतदेवैकं परेण। अथ किमर्थमञ्ग्रहणमेवैतन्न क्रियते ? नैवं शक्यम्; अन्तःस्थानामपि हि सवर्णानां ग्रहणमिष्यते –
सयँ यँ् यन्ता, सवँ वँ् वत्सरः, यलँ् लँ् लोकम् तलँ् लँ् लोकमित्यत्रानुस्वरस्यानुनासिके यपि परसवर्णे कृते (८.४.५८) तस्य यर्ग्रहणेन ग्रहणाद् द्विर्वचनं (८.४.४८) यथा स्यादिति । हकारादिष्वकार उच्चरणार्थः, नानुबन्धः । लकारे त्वनुनासिकः प्रतिज्ञायते, तेन 'उरण् रपरः' (१.१.५१) इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणाल्लपरत्वमपि भवति ॥

ञ म ङ ण न म् ॥ मा० सू० ७ ॥

'ञ म ङ ण न' इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्चान्ते मकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम्। तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः– 'पुमः खय्यम्परे' (८.३.६) इत्यकारेण, 'हलो यमां यमि लोपः' (८.४.६४) इति यकारेण 'ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम्' (८.३.३२) इति ङकारेण । 'ञमन्ताड्डः' (उ० सू० १.१११) उतु ञकारेणापि ग्रहणमस्य दृश्यते ।

केचित्तु सर्वाण्येतानि प्रत्याहारग्रहणानि ञकारेण भवन्त्विति मकारमनुबन्धं प्रत्याचक्षते; तथा च सति 'ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम्' (८.३.३२) इत्यत्रागमिनोर्झभोरभावादागमाभावप्रतिपत्तौ प्रतिपत्ति – गौरवं भवति ॥

झ भ ञ् ॥ मा0 सू० ८ ॥

'झ भ' इत्येतौ वर्णावुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते ञकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन – अतो दीर्घो यञि (८.३.१०१) इति यकारेण ॥

घ ढ ध ष् ॥ मा० सू० ९ ॥

'घ ढ ध' इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते षकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम्। तस्य ग्रहणं भवति द्वाभ्याम् – 'एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः' (८.२.३७) इति भकारझकाराभ्याम् ॥

ज ब ग ड द श् ॥ मा० सू० १० ॥

‘ ज ब ग ड द ’ इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते शकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति षड्भिः– ‘ भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ’ (८.३.१७) इत्यकारेण, ‘ हशि च ’ (६.१.११४) इति हकारेण, ‘ नेड्वशि कृति ’ (७.२.८) इति वकारेण ‘ झलां जश् झशि ’ (८.४.५३) इति जकरझकाराभ्याम् ‘ एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः’ (८.२.३७) इति बकारेण ॥

ख फ छ ठ थ च ट त व् ॥ मा० सू० ११ ॥

‘ख फ छ ठ थ च ट त ’ इत्येतान् वर्णानुपदिश्यान्ते वकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम्। तस्य ग्रहणं भवत्येकेन नश्छव्यप्रशान् (८.३.७) इति छकारेण । ख–फग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

क प य् ॥ मा० सू० १२ ॥

‘ क प ’ इत्येतौ वर्णावुपदिश्य पुर्वांश्चान्ते यकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति चतुर्भिः– ‘ अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ’ (८.४.५८) इति यकारेण, ‘ मय उञो वो वा ’ (८.३.३३) इति मकारेण, ‘ झयो होऽन्यतरस्याम् ’ (८.४.६२) इति झकारेण,‘ पुमः खय्यम्परे’ (८.३.६) इति खकारेण ॥

श ष स र् ॥ मा० सू० १३ ॥

‘ श ष स’ इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पुर्वांश्चान्ते रेफमितं करोति प्रत्याहारार्थम्। तस्य ग्रहणं भवति पञ्चभिः ‘ यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा’ (८.४.४५) इति यकारेण, ‘झरो झरि सवर्णे’ (८.४.६५) इति झकारेण, ‘ खरि च’ (८.४.५५) इति खकारेण
‘अभ्यासे चर्च’ (८.४.५४) इति चकारेण,‘शर्पूर्वाः खयः’ (७.४.६१) इति शकारेण॥

ह ल् ॥ मा० सू० १४॥

‘ ह’ इत्येकं वर्णमुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते लकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति षड्भिः–
‘अलोऽन्त्यात् पूर्व उपधा’ (१.१.६५) इति अकारेण, ‘ हलोऽनन्तराः संयोगः’ (१.१.७) इति हकारेण, ‘लोपोव्योर्वलि’ (६.१.६६) इति वकारेण, ‘रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च’ (१.२.२६) इति रेफेण; ‘ झलो झलि’ (८.२.२६) इति झकारेण ‘ शल इगुपधादनिटः क्सः’ (३.१.४५) इति शकारेण ।

अथ किमर्थमुपदिष्टोऽपि हकारः पुनरुपदिश्यते ? कित्त्वविकल्प–क्स–इड्विधयो यथा स्युरिति । स्निहित्वा, स्नेहित्वेत्यत्र ‘रलो व्युपधाद्धलदेः संश्च’ (१.२.२६) इति

कित्त्वं वा यथा स्यात् लिहेरलिक्षदिति ‘शल इगुपधादनिटः क्सः’ (३.१.४५) इति क्सो यथा स्यात्। रुदिहि, स्वपिहीति वलादिलक्षण इड् यथा (७.२.७६) स्यात् । अदाग्धाम् । झल्ग्रहणेषु च (८.२.२६) हकारस्य ग्रहणं यथा स्यात् ।

यद्यैवम्; ह य व र ट् इत्यत्र तर्हि किमर्थमुपदिश्यते ? महाँ हि सः; देवा [१] हसन्तीत्यत्राड्ग्रहणेषु (८.३.३) चाश्ग्रहणेषु (८.३.२२) च हकारस्य ग्रहणं यथा स्यात्। ‘हशि च’ इति हकारस्य ग्रहणं यथा स्यात् । ब्राह्मणो हसति – ‘हशि च’ (६.१.११४) इत्युत्वं यथा स्यात् ।

एकस्मान् ङञणवटाः द्वाभ्यां षः; त्रिभ्य एव कणमाः स्युः ।
ज्ञेयौ चयौ चतुर्भ्यो, रः पञ्चभ्यः शलौ षड्भ्यः ॥ इति ।

॥ इति प्रत्याहारप्रकरणम् ॥

अथ प्रथमाध्याये प्रथमः पादः

१. वृद्धिरादैच् ॥ १ ॥ (१६)

‘वृद्धि ’– शब्दः संज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकमादैचां वर्णानां सामान्येन तद्भावितानाम्, अतद्भावितानाञ्च ।

तपकरणमैजर्थम् – ‘तादपि परस्तपरः’ इति, खट्वैडकादिषु त्रिमात्रचतुर्मात्रप्रसङ्गनिवृत्तये । आश्वालायनः । ऐतिकायनः। औपगवः । औपमन्यवः। शालीयः । मालीयः।

वृद्धिप्रदेशा :– ‘सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु’ (७.२.१) इत्येवमादयः ॥

२. अदेङ् गुणः ॥ २॥ (१७)

‘गुण’ शब्दः संज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकमदेङां वर्णानां सामान्येन तद्भावितानाम्, अतद्भावितानां च । तपरकरणं त्विह सर्वार्थम्। तरिता । चेता । स्तोता । पचन्ति । जयन्ति । अहं पचे । गुणप्रदेशाः – ‘मिदेर्गुणः’ (७.३.८२) इत्येवमादयः ॥

३. इको गुणवृद्धी ॥ ३ ॥ (३४)

परिभाषेयं स्थानिनियमार्था । अनियमप्रसङ्गे नियमो विधीयते । वृद्धिगुणौ स्वसंज्ञया शिष्यमाणौ इक एव स्थाने वेदितव्यौ । वक्ष्यति 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' (७.३.८४) अङ्गस्य गुण इति । स इक एव स्थाने वेदितव्यः । तरति । नयति । भवति ।

वृद्धिः खल्वपि – अकार्षीत् । अहार्षीत् । अचैषीत् । अनैषीत् । अलावीत्। अशावीत् । गुणवृद्धी स्वसंज्ञया विधीयेते, तत्र 'इकः' इति एतदुपस्थितं द्रष्टव्यम्। किं कृतं भवति ? द्वितीयया षष्ठी प्रादुर्भाव्यते । (१.४६ मिदिमृजिपुगन्तलघूपधच्छिर्दृशिक्षिपक्षुद्रेष्वङ्गेन इग् विशेष्यते (म० भा० १.१.३ वा० ३ पृ० १८२) । जुसि सार्वाधातुकादिगुणेषु विकाङ्गं विशेष्यते । मेद्यते । अबिभयुः।

इकः इति किम् ? आत्सन्ध्यक्षरव्यञ्जनानां मा भूत् । म० भा० १.१.३ वा०१) यानम् । ग्लायति । उम्भिता । पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं स्वसंज्ञया विधाने नियमार्थम्।

इह मा भूत् – द्यौः। पन्था : । सः । इममिति ॥ (म० भा० पृ० १७७)

४. न धातुलोप आर्धधातुके ॥ ४॥ (२६५६)

धात्वेकदेशो धातुः, तस्य लोपो यस्मिन्नार्धधातुके तदार्धधातुकं धातुलोपं, तत्र ये गुणवृद्धी प्राप्नुतः ते न भवतः । लोलुवः, पोपुवः, मरीमृजः। (म० भा०) लोलूयादिभ्यो यङन्तेभ्यः पचाद्यचि (३.१.१३४) विहिते 'यङोऽचि च' (२.४.७४) इति यङो लुकि कृते तमेवाचमाश्रित्य ये गुणवृद्धो प्राप्ते तयोः प्रतिषेधः ।

धातुग्रहणं किम्? लूञ्–लविता । (धा०पा० १४८३) रेडसि । (वा० सं० ६.१८) पर्णं नवेः । (ऋ ४.४०३) अनुबन्धप्रत्ययलोपे मा भूत् । रिषेर्हिंसार्थस्य (धा० पा० ६९४) विच्प्रत्ययलोप उदाहरणं रेडिति (वा० सं० ६.१८) ।

अर्धधातुके इति किम्? त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति (ऋ ४.५.८३) । सार्वधातुके मा भूत् । इक इत्येव–अभाजि, रागः॥ बहुब्रीहिसमाश्रयणं किम्? क्नोपयति, प्रेद्धम् ।

५. क्ङिति च ॥ ५॥ (२२१७)

निमित्तसप्तम्येषा । क्ङिन्निमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतः ते न भवतः (म० भा०)। चितः, चितवान् । स्तुतः स्तुतवान् । भिन्नः, भिन्नवान् । मृष्टः, मृष्टवान् ङिति

खल्वपि चिनुतः, चिन्वन्ति । मृष्टः, मृजन्ति । गकारोऽप्यत्र चर्त्वभूतो निर्दिष्यते । 'ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः ' (३.२.१३९)। जिष्णुः, भूष्णुः । इकः इत्येव कामयते, लैगवायनः (म० भा०)। मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिरिष्यते (म० भा० १.४८)। संक्रमो नाम गुणवृद्धिप्रतिषेधविषयः । परिमृजन्ति, परिमार्ज्जन्ति; परिमृजन्तु, परिमार्ज्जन्तु। लघूपधगुणस्याप्यत्र प्रतिषेधः। अचिनवम्, असुनवमित्यादौ लकारस्य सत्यपि ङित्त्वे यासुटो ङिद्वचनं ज्ञापकम् – 'ङिति यत्कार्थं तल्लकारे ङिति न भवति' इति ॥

६. दीधीवेवीटाम् ॥ ६॥ (२१९०)

दीधीवेव्योरिटश्च ये गुणवृद्धी प्राप्नुतः ते न भवतः । आदीध्यनम्, आदीध्यकः। आवेव्यनम्, आवेव्यकः इटः खल्वपि कणिता श्वः, रणिता श्वः । वृद्धिरिटो न संवतीति लघूपधगुणस्यात्र प्रतिषेधः ॥

७. हलोऽनन्तराः संयोगः ॥ ७॥ (३०)

भिन्नजातीयैरज्भिरव्यवहिताः श्लिष्टोच्चारिता हलः संयोगसंज्ञा भवन्ति। समुदायः संज्ञी । जातौ चेदं बहुवचनम्, तेन द्वयोर्बहूनां च संयोगसंज्ञा सिद्धा भवति। अग्निरिति ग–नौ। अश्वः इति श–वौ । कर्ण इति र–णौ । इन्द्रश्चन्द्रो मन्द्रः इति न–द–राः । उष्ट्रो राष्ट्रं भ्रष्ट्रमिति ष–ट–राः । तिलान्स्त्र्यावपतीति न–स–त–र–याः, न–त–स–त–र–या वा ।

हल इति किम् ? तितउच्छत्रम् (नि० ४.९.१०)। 'संयोगान्तस्य लोपः' (८.२.२३) इति लोपः स्यात् । अनन्तरा इति किम्? पचति पनसम्। 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' (८.२.२९) इति लोपः स्यत् । संयोगप्रदेशाः – 'संयोगान्तस्य लोपः' (८.२.२३) इत्येवमादयः ॥

८. मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ॥ ८ ॥ (९)

मुखसहिता नासिका मुखनासिका, तया य उच्चार्यते वर्णः सोऽनुनासिकसंज्ञो भवति । 'आङोऽनुनासिकश्छन्दसि' – (६.१.१२६) 'अभ्र आँ अपः', (ऋ ५.४८.१) 'गभीर आँ उग्रपुत्रे । ' (ऋ0 ८.६७.११) च न आँ इन्द्रः।

मुखग्रहणं किम्? अनुस्वारस्यैव हि स्यात् । नासिकाग्रहणं किम्? कचटतपानां मा भूत् । अनुनासिकप्रदेशाः– " आङोऽनुनासिकश्छन्दसि " (६.१.१२६) इत्येवमादयः ।

९. तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ ९॥ (१०)

'तुल्य' शब्दः सदृशपर्यायः, आस्ये भवमास्यं – ताल्वादिस्थानम्, प्रयतनं–प्रयत्नः–स्पृष्टतादिर्वर्णगुणः। तुल्य आस्ये प्रयत्नो यस्य वर्णस्य येन वर्णेन सह, स समानजातीयं प्रति सवर्णसंज्ञो भवति । चत्वार आभ्यन्तराः प्रयत्नाः सवर्णसंज्ञायामाश्रीयन्ते–स्पृष्टता, ईषत्स्पृष्टता, संवृतता, विवृतता चेति ।
' अ अ अ ' इति त्रयोऽकारा उदात्तानुदात्तस्वरिताः प्रत्येकं सानुनासिका निरनुनासिकाश्च ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदादष्टादशधा भिद्यन्ते । तथा इवर्णः, तथा उवर्णः, तथा ऋवर्णः। लृवर्णस्य दीर्घा न सन्ति (आपि० शि० ६.४) तं द्वादशप्रभेदमाचक्षते। सन्ध्यक्षराणां ह्रस्वा न सन्ति, तान्यपि द्वादशप्रभेदानि। अन्तःस्था द्विप्रभेदाः, रेफवर्जिता यवलाः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च । रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति ।

'वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्णः' (आपि० शि० ६.११) । दण्डाग्रम् । खट्वाग्रम् ।

आस्यग्रहणं किम्? कचटतपानां भिन्नस्थानानां तुल्यप्रयत्नानां मा भूत् । किं च स्यात्? तर्प्ता तर्प्तुमित्यत्र "झरो झरि सवर्णे " । (८.४.६५) इति पकारस्य तकारे लोपः स्यात् ।

प्रयत्नग्रहणं किम्? इचुयशानां तुल्यस्थानानां भिन्नजातीयानां मा भूत् । किं च स्यात् ? अरुश्च्योततीत्यत्र झरो झरि सवर्णे (८.४.६५) इति शकारस्य चकारे लोपः स्यात् ॥ ऋकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञा वक्तव्या (म० भा० १.१.९ वा० ६) । होत्लृकारः। होतृकारः । उभयोर्ऋवर्णस्य लृवर्णस्य चान्तरतमः सवर्णो दीर्घो नास्तीति ऋकार एव दीर्घो भवति ।सवर्णप्रदेशाः अकः सवर्णे दीर्घः (६.१.१०१) इत्येवमादयः ॥

१०. नाज्झलौ ॥ १०॥ (१३)

अच्च हल् च, अज्झलौ । तुल्यास्यप्रयत्नावपि अज्झलौ परस्परं सवर्णसंज्ञौ न भवतः । अवर्णहकारौ–दण्डहस्तः । इवर्णशकारौ–दधिशीतम्, सवर्णदीर्घत्वं न भवति । वैपाशो मत्स्यः, आनडुहं चर्मेति ' यस्येति च ' (६.४.१४८) इति लोपो न भवति ॥

११. ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ ११॥ (१००)

ईद्, ऊद्, एद् इत्येवमन्तं द्विवचनं शब्दरूपं प्रगृह्यसंज्ञं भवति । अग्नी इति। वायू इति । माले इति । पचेते इति । यजेते इति ।

ईदूदेदिति किम्? वृक्षावत्र । प्लक्षावत्र । द्विवचनमिति किम्? कुमार्यत्र । किशोर्यत्र । तपरकरणमसन्देहार्थम् ।

प्रगृह्यप्रदेशाः– ' प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ' (६.१.१२५) इत्येवमादयः । ईदादीनां प्रगृह्यत्वे मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम ॥ (महाभारत १२.१७२.१२) दम्पतीव, (ऋ० २.३९.२) जम्पतीव, रोदसीव ॥

१२. अदसो मात् ॥ १२॥ (१०१)

अदसः संबन्धी यो मकारस्तस्मात्परे ईदूदेतः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्ति । अमी अत्र । अमी आसते । अमू अत्र । अमू आसाते । एकारस्य नास्त्युदाहरणम् ।

अदस इति किम् ? शम्यत्र । दाडिम्यत्र । मादिति किम् ? अमुकेऽत्र ॥

१३. शे ॥ १३॥ (१०३)

'शे ' इत्येतत्प्रगृह्यसंज्ञं भवति । किमिदं शे इति? सुपामादेशश्छन्दसि । 'न यु ष्मे वाजबन्धवः । ' (ऋ० ८.६८.१९) । अस्मे इन्द्राबृहस्पती । ऋ० ४.४९.४)। युष्मे इति (ऋ0 पदपाठः) । अस्मे इति (ऋ0 पदपाठः) । त्वे रायः (तै० सं० ३.२.५.२) । मे रायः (वाज० सं० ४.२२)। त्वे इति (तै० सं० पदपाठः) । मे इति (वाज० सं० पदपाठः) ।

छान्दसमेतदेवैकमुदाहरणम् – 'अस्मे इन्द्राबृहस्पती ' (ऋ0 ४.४९.४) इति । तत्र तथा पाठात् । इतरत्तु लौकिकमनुकरणम्–युष्मे इति । अस्मे इति । त्वे इति । मे इति ॥

१४. निपात एकाजनाङ् ॥ १४॥ (१०३)

एकश्चासावच्च एकाच्, निपातो य एकाच् आङ्वर्जितः स प्रगृह्यसंज्ञो भवति। अ अपेहि । इ इन्द्रं पश्य । उ उत्तिष्ठ । आ एवं नु मन्यसे (म० भा० १.१.१४) । आ एवं किल तत् (म० भा० १.१.१४)।

निपात इति किम् ? चकारात्र । जहारात्र । एकाज् इति किम्? प्राग्नये वाचमीरय । (ऋ० १०.१८७.१) अनाङिति किम् ? आ उदकान्तात् ओदकान्तात्।

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।

एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् ॥ (म० भा० १.१.१४)

१५. ओत् ॥ १५॥ (१०४)

'निपातः' इति वर्त्तते । तस्यौकारेण तदन्तविधिः । ओदन्तो यो निपातः स प्रगृह्यसंज्ञो भवति । आहो इति । उत्तहो इति ॥ (म० भा० १.१.१४)

१६. संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे ॥ १६॥ (१०५)

'ओत्' इति वर्त्तते । संबुद्धिनिमित्तो य ओकारः स शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञो भवति, 'इति' शब्देऽनार्षे=अवैदिके परतः। वायो इति, वायविति (ऋ० ४.४६.१) । भानो इति, भानविति ।

संबुद्धाविति किम्? गवित्ययमाह । अत्रानुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वात्। असत्यर्थवत्त्वे विभक्तिर्न भवति । शाकल्यग्रहणं विभाषार्थम् । इताविति किम् ? वायोऽत्र। अनार्ष इति किम् ? एता गा ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत् (का० सं० १०.६) ।

१७. उञः ॥ १७॥ (१०६)

'शाकल्यस्येतौ' [अनार्षे] इति वर्तते । उञः प्रगृह्यसंज्ञा भवति, इतौ शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन । शाकल्यस्येति विभाषार्थम् । उ इति, विति ॥

१८. ऊँ ॥ १८ ॥ (१०७)

'उञः' इति वर्त्तते । उञ इतावनार्षे ऊँ इत्ययमादेशो भवति दीर्घोऽनुनासिकः, शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञकश्च । शाकल्यस्य ग्रहणं विभाषार्थमिहाप्यनुवर्तते, तेन त्रीणि रूपाणि भवन्ति उ इति, विति, ऊँ इति ॥

१९. ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ १९ ॥ (१०९)

'शाकल्यस्येतावनार्षे' इति निवृत्तम् । ईदन्तमूदन्तं च शब्दरूपं सप्तम्यर्थे वर्त्तमानं प्रगृह्यसंज्ञं भवति । 'अध्यस्यां मामकी तनू ।' (पै ० १.६.८) मामक्यां

तन्वामिति प्राप्ते । मामक्याम्, मामकी इति । तन्वाम्, तनू इति । ' सोमो' गौरी अधिश्रितः । (ऋ० ९.१२.३) ईदूताविति किम्? 'प्रियः सूर्ये' प्रियो अग्ना भवति।' (ऋ० ५.३७.५) अग्निशब्दात् परस्याः सप्तम्याः डादेशः।

सप्तमीग्रहणं किम्? धीती (ऋ० १.१६४.८), मती (ऋ० १.१६५.१), सुष्टुती (ऋ० २.३२.४)। धीत्या, मत्या (ऋ० ५.५८.५), सुष्टुत्या इति प्राप्ते । अर्थग्रहणं किम्? वाप्यश्वः, नद्यातिः । तपरकरणमसन्देहार्थम्।

ईदूतौ सप्तमीत्येव लुप्तेऽर्थेग्रहणाद्भवेत् ।
पूर्वस्य चेत्सवर्णोऽसावाडाम्भावः प्रसज्यते ॥ 1।
वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसी यदि ।
ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥ २॥ (म०भा०१.१.१९)

२०. दाधा घ्वदाप् ॥ २०॥ (२३७३)

दारूपाश्चत्वारो धातवः, धारूपौ च द्वौ दाब्दैपौ वर्जयित्वा घुसंज्ञका भवन्ति। डुदाञ् (धा० पा० १०९१) प्रणिददाति । दाण् दाने (धा. पा. ९३०) – प्रणिदाता। दो (धा.पा. ११४८) – प्रणिद्यति । देङ् (धा. पा. ९६२) – प्रणिदयते । डुधाञ् (धा. पा १०९२) – प्रणिदधाति । धेट् (पाने) (धा. पा. ९०२) – प्रणिधयति वत्सो मातरम्।

अदाबिति किम्? दाप् लवने (धा. पा. १०५९) – दातं बर्हिः । दैप् शोधने (धा. पा. ९२४) – अवदातं मुखम् ।

घुप्रदेशाः– ' घुमास्थागापाजहातिसां हलि ' (६.४.६६) इत्येवमादयः ॥

२१. आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ २१॥ (३४८)

असहायस्य आद्यन्तोपदिष्टानि कार्याणि न सिद्ध्यन्तीत्ययमतिदेश आरभ्यते। सप्तम्यर्थे वतिः । आदाविव अन्त इव एकस्मिन्नपि कार्यं भवति । यथा कर्त्तव्यमित्यत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति (३.१.३), एवम् औपगवमित्यत्रापि यथा स्यात् । यथा वृक्षाभ्यामित्यत्रातोऽङ्गस्य दीर्घत्वम्, (७.३.१०२) एवम् ' आभ्याम् ' इत्यत्रापि यथा स्यात् ।

एकस्मिन्निति किम्? सभासन्नयने भवः – साभासन्नयनः, आकारमाश्रित्य वृद्धसंज्ञा न भवति ॥

२२. तरप्तमपौ घः ॥ २२॥ (२००३)

' तरप् तमप्' – इत्येतौ प्रत्ययौ घसंज्ञौ भवतः । कुमारितरा । कुमारितमा। ब्रह्माणितरा । ब्राह्माणितमा ।

घप्रदेशाः ' घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्थोऽनेकाचो ह्रस्वः ' (६.३.४३) इत्येवमादयः ॥

२३. बहुगणवतुडति संख्या ॥ २३॥ (९५८)

' बहुगुणवतुडति ' (५.२.३९.४१) इत्येते संख्यासंज्ञा भवन्ति । बहुकृत्वः (५.४.१७)। बहुधा (५.३.४२) । बहुकः (५.१.२२) । बहुशः (५.४.४३)। गणकृत्वः। गणधा । गणशः । तावत्कृत्वः । तावद्धा । तावत्कः । तावच्छः । कतिकृत्वः। कतिधा। कतिकः। कतिशः।

बहुगणशब्दयोर्वैपुल्ये सङ्घे च वर्तमानयोरिह ग्रहणं नास्ति, संख्यावाचिनोरेव। भूर्यादीनां निवृत्त्यर्थं संख्यासंज्ञा विधीयते ॥

अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः संख्यासंज्ञो भवतीति वक्तव्यं समासकन्विध्यर्थम् (म० भा० १.८२) ॥ अर्धपञ्चमशूर्पः । अर्धं पञ्चमं येषामिति बहुव्रीहौ कृतेऽर्धपञ्चमैः शूर्पैः क्रीतः । तद्धितार्थेति (२.१.५१) समासः । तत्र दिक्संख्ये सज्ञायाम् (२.१.५०) इत्यनुवृत्तेस्ततः संख्यापूर्वस्य द्विगुसंज्ञायां (२.१.५२) शूर्पादञन्यतरस्याम् (५.१.२६) इत्यञ् ठञ्च । अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसञ्ज्ञायाम् (५.१.२८) इति लुक् । अर्धपञ्चमकः (५.१..२२)।

संख्याप्रदेशाः– ' सख्या वंश्येन ' (२.१.१९) इत्येवमादयः ॥

२४. ष्णान्ता षट् ॥ २४॥ (३६९)

स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् ' संख्या ' इति सम्बध्यते । षकारान्ता नकारान्ता च या संख्या सा षट्संज्ञा भवति । षकारान्तास्तावत् षट् तिष्ठन्ति, षट् पश्य । नकारान्ताः– पञ्च , सप्त, नव, दश ।

अन्तग्रहणमौपदेशिकार्थम्, तेनेह न भवति शतानि, सहस्राणि । अष्टानामित्यत्र नुड् भवति (७.१.५५) । षट्प्रदेशाः– ' षड्भ्यो लुक् ' (७.१.२२) इत्येवमादयः॥

२५. डति च ॥ २५॥ (२५९)

डत्यन्ता च या संख्या सा षट्संज्ञा भवति । कति तिष्ठन्ति । कति पश्य॥

२६. क्तक्तवतू निष्ठा ॥ २६॥ (३०१२)

क्तश्च क्तवतुश्च=क्तक्तवतू प्रत्ययौ निष्ठासंज्ञौ भवतः । कृतः । कृतवान् । भुक्तः। भुक्तवान् । ककारः कित्कार्यार्थः । उकार उगित्कार्यार्थः ।

निष्ठाप्रदेशाः– ' श्वीदितो निष्ठायाम् ' (७.२.१४) इत्येवमादयः ॥

२७. सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ २७॥ (२१३)

सर्वशब्द आदिर्येषां तानीमानि सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । सर्वः, सर्वौ, सर्वे (७.१.१७) । सर्वस्मै (७.१.१४)। सर्वस्मात् (७.१.१५)। सर्वेषाम् (७.१.५२) । सर्वस्मिन् (७.१.१५)। सर्वकः (५.३.७१) । विश्वः, विश्वौ, विश्वे । विश्वस्मै । विश्वस्मात् । विश्वेषाम् । विश्वस्मिन् । विश्वकः।

उभ । उभय । उभशब्दस्य सर्वनामत्वे प्रयोजनम् ' सर्वनाम्नस्तृतीया च ' (२.३.२७) इति । [उभाभ्यां हेतुभ्यां वसति, उभयोः हेत्वोः वसति ।] उभये । उभयस्मै । उभयस्मात्। उभयेषाम् । उभयस्मिन् ।

डतर । डतम । कतर । कतम । कतरस्मै, कतमस्मै । इतर । अन्य । अन्यतर। इतरस्मै । अन्यस्मै । अन्यतरस्मै । त्वशब्दोऽन्यवाची, स्वरभेदाद् द्विःपठितः । एक उदात्तः द्वितीयोऽनुदात्तः । केचित्तकारान्तमेकं पठन्ति । (ऋ०) त्व–त्वदिति द्वावपि चानुदात्ताविति स्मरन्ति ।

नेम । नेमस्मै । वक्ष्यमाणेन जसि विभाषा भवति । नेमे, नेमाः (१.१.३३) इति।

सम । समस्मै । कथं ' यथासंख्यमनुदेशः समानाम्' (१.३.१०), समे देशे यजेतेति?समस्य सर्वशब्द–पर्यायस्य सर्वनामसंज्ञा इष्यते, न सर्वत्र । सिम– सिमस्मै।

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । (१.१३४ ग.सू. १) । 'स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ।' (१.१.३५ ग० सू० २) 'अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः।' (१.१.३६ ग० सू० ३) । त्यद् । तद्, यद्, एतद्, इदम्, अदस्, एक, द्वि, युष्मद्, अस्मद्, भवतु, किम् । सर्वादिः ।

सर्वनामप्रदेशाः– ' सर्वनाम्नः स्मै ' (७.१.१४) इत्येवमादयः ॥

२८. विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ॥ २८॥ (२९२)

'न' बहुव्रीहौ (१.१.२९) इति प्रतिषेधं वक्ष्यति । तस्मिन्नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विभाषेयमारभ्यते । दिशां समासो दिक्समसः, दिगुपदिष्टे समासे बहुव्रीहौ विभाषा सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । उत्तरपूर्वस्यै, उत्तरपूर्वायै । दक्षिणपूर्वस्यै । दक्षिणपूर्वायै ।

दिग्ग्रहणं किम्? 'न बहुव्रीहौ' इति प्रतिषेधं वक्ष्यति, तत्र न ज्ञायते–क्व विभाषा, क्व प्रतिषेध इति । दिग्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे ज्ञायते – दिगुपदिष्टसमासे विभाषा, अन्यत्र प्रतिषेध इति ।

समासग्रहणं किम्? समास एव यो बहुव्रीहिस्तत्र विभाषा यथा स्यात्; बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिः, तत्र मा भूत् । दक्षिणदक्षिणस्यै (८.१.१०) देहि ।

बहुव्रीहाविति किम्? द्वन्द्वे विभाषा मा भूत् । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति (म० भा० १.१०) । द्वन्द्वे च (१.१.३१) इति नित्यं प्रतिषेधो भवति ॥

२९. न बहुव्रीहौ ॥ २९॥ (२२२)

सर्वनामसंज्ञायां तदन्तविधेरभ्युपगमाद् बहुव्रीहेरपि सर्वाद्यन्तस्य संज्ञा स्यादिति प्रतिषेध आरभ्यते ।

बहुव्रीहौ समासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति–प्रियविश्वाय, प्रियोभयाय, द्व्यन्याय, त्र्यन्याय । इह च त्वत्कपितृकः, मत्कपितृक इत्यकज् न भवति ।

बहुव्रीहाविति वर्त्तमाने पुनर्बहुव्रीहिग्रहणं भूतपूर्वमात्रेऽपि प्रतिषेधो यथा स्यात्। वस्त्रान्तरवसनान्तराः (म० भा० १.९०) इति ॥

३०. तृतीयासमासे ॥ ३०॥ (२२३)

तृतीयासमासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । मासपूर्वय, संवत्सरपूर्वाय, द्व्यहपूर्वाय, त्र्यहपूर्वाय । 'समासे' इति वर्त्तमाने पुनः समासग्रहणं तृतीयासमासार्थवाक्येऽपि प्रतिषेधो यथा स्यात्– मासेन पूर्वाय । 'पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः' (२.१.३१) इति तृतीयासमासं प्रतिपदं वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम् । न यस्य कस्यचित्तृतीयासमासस्य 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' (२.१.३२) इति । त्वयका कृतम्, मयका कृतम् ॥

३१. द्वन्द्वे च ॥ ३१॥ (२२४)

द्वन्द्वे च समासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । पूर्वापराणाम् । कतरकतमानाम् ।

३२. विभाषा जसि ॥ ३२॥ (२२५)

पूर्वेण नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते जसि विभाषाऽऽरभ्यते । द्वन्द्वसमासे जसि विभाषा सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । कतरकतमे, कतरकतमाः । जसः कार्यं प्रति विभाषाऽकज् हि न भवति–कतरकतमकाः ।

३३. प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च ॥ ३३ ॥ (२२६)

' विभाषा जसि' (१.१.३२) इति वर्त्तते । ' द्वन्द्वे ' (१.१.३१) इति निवृत्तम्। प्रथम, चरम, तय, अल्प, अर्ध, कतिपय, नेम – इत्येते जसि विभाषा सर्वनामसंज्ञा भवन्ति । प्रथमे, प्रथमाः । चरमे, चरमाः । द्वितये, द्वितयाः । अल्पे, अल्पाः । अर्धे, अर्धाः । कतिपये, कतिपयाः। नेमे, नेमाः।

' तय' इति तयप्प्रत्ययः, शिष्टानि प्रातिपदिकानि ।

तत्र ' नेम' इति सर्वादिषु पठ्यते; तस्य प्राप्ते विभाषा, अन्येषामप्राप्ते । उभयशब्दस्य तयप्प्रत्ययान्तस्य गणे पाठान्नित्या सर्वनामसंज्ञा इहापि जस्कार्यं प्रति विभाषा । काकचोर्यथायोगं वृत्तिः ॥

३४. पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ॥ ३४ ॥ (२१८)

पूर्व, पर, अवर, दक्षिण, उत्तर, अपर, अधर–इत्येतेषां गणे पाठात् पूर्वेण नित्यायां सर्वनामसञ्ज्ञायां प्राप्तायां जसि विभाषाऽऽरभ्यते । पूर्वादीनि विभाषा जसि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था। पूर्वे, पूर्वाः। परे, पराः । अवरे, अवराः । दक्षिणे, दक्षिणाः । उत्तरे, उत्तराः। अपरे, अपराः । अधरे, अधराः।

व्यवस्थायामिति किम्? दक्षिणा इमे गाथकाः । प्रवीणा इत्यर्थः । असंज्ञायामिति किम् ? उत्तरा कुरवः । सत्यामेव व्यवस्थायामियं तेषां संज्ञा ।

३५. स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥ ३५ ॥ (२१९)

अत्रापि नित्या सर्वनामसंज्ञा प्राप्ता जसि विभाष्यते । स्वमित्येतच्छब्दरूपं जसि विभाषा सर्वनामसंज्ञं भवति, न चेज्ज्ञातिधनयोस्संज्ञारूपेण वर्तते । स्वेः पुत्राः, स्वाः पुत्राः। स्वे गावः, स्वा गावः। आत्मीया इत्यर्थः। ज्ञातिप्रतिषेधः इति किम्?

धूमायन्त इवाश्लिष्टाः प्रज्वलन्तीव संहताः।

उल्मुकानीव मेऽमी स्वा ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ (महाभारते ५ ३६.३८)।

अधनाख्यायामिति किम्? प्रभूताः स्वा न दीयन्ते, प्रभूताः स्व न भुज्यन्ते । प्रभूतानि धनानीत्यर्थः ॥

३६. अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः ॥ ३६॥ (२२०)

अत्रापि पूर्वेण नित्या सर्वनामसंज्ञा प्राप्ता सा जसि विभाष्यते ।

अन्तरमित्येतच्छब्दरूपं विभाषा जसि सर्वनामसंज्ञं भगाति बहिर्योगे उपसंव्याने च गम्यमाने । अन्तरे गृहाः अन्तरा गृहाः। नगरबाह्याश्चाण्डालादिगृहा उच्यन्ते । [उपसंव्याने] अन्तरे शाटकाः, अन्तराः शाटकाः । उपसंव्यानं परिधानीयमुच्यते, न प्रावरणीयम्।

बहिर्योगोपसंव्यानयोरिति किम् ? अनयोर्ग्रामयोरन्तरे तापसः प्रतिवसति । तस्मिन्नन्तरे शीतान्युदकानि । मध्यप्रदेशवचनोऽन्तरशब्दः । गणसूत्रस्य चेदं प्रत्युदाहरणम्॥

अपुरीति च वक्तव्यम् (म० भा० १.१.३६ वा०) ॥ [इह मा भूत्] – अन्तरायां पुरि वसति ।विभाषाप्रकरणे तीयस्य वा ङित्सु सर्वनामसंज्ञेत्युपसंख्यानम् (म० आ० १.१.३६ वा० १) द्वितीयस्मै द्वितीयाय । तृतीयस्मै, तृतीयाय ॥

३७. स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ ३७॥ (४४७)

स्वरदीनि शब्दरूपाणि निपातश्चाव्ययसंज्ञानि भवन्ति । स्वर्, अन्तर्, प्रातर्– एते अन्तोदात्ताः पठ्यन्ते । पुनर् आद्युदात्तः । सनुतर्, उच्चैस्, नीचैस्, शनैस्, ऋधक्, आरात्, ऋते, युगपत्, पृथक्–एतेऽपि सनुतर्प्रभृतयोऽन्तोदात्ताः पठ्यन्ते। ह्यस्, श्वस्, दिवा, रात्रौ, सायम्, चिरम्, मनाक्, ईषत्, जोषम्, तूष्णीम्, बहिस्, आविस्, अवस्, अधस्, समया, निकषा, स्वयम्, मृषा, नक्तम्, नञ्, हेतौ, अद्धा, इद्धा, सामि–एतेऽपि ह्यस्प्रभृतयोऽन्तोदात्ताः पठ्यन्ते। वत्, वदन्तमव्ययसंज्ञं भवति–

ब्राह्मणवत्, क्षत्रियवत्। सन्, सनात्, सनत्, तिरस्–एते आद्युदात्ताः पठ्यन्ते। अन्तरा–अयमन्तोदात्तः। अन्तरेण, ज्योक्, कम्, शम्, सना, सहसा, विना, नाना, स्वस्ति, स्वधा, अलम्, वषट्, अन्यत्, अस्ति, उपांशु, क्षमा, विहायसा, दोषा, मुधा, मिथ्या। क्त्वतोसुन्कसुनः–कृन्मकारान्तः, सन्ध्यक्षरान्तः, अव्ययीभावश्च। पुरा, मिथो, मिथस्, प्रबाहुकम्, आर्यहलम्, अभीक्ष्णम्, साकम्, सार्धम्, समम्, नमस्, हिरुक्। तसिलादिः तद्धित एधाच्पर्यन्तः, शस्तसी, कृत्वसुच्, सुच्, आस्थालौ, च्व्यर्थाश्च, अम्, आम्, प्रतान्, प्रशान्। स्वरादिः।

निपाता वक्ष्यन्ते–'प्राग्रीश्वरान्निपाताः' (१.४.५६) इति। च, वा, ह, अह, एव, एवमित्यादयः। अव्ययप्रदेशाः अव्ययादाप्सुपः (२.४.८२) इत्येवमादयः। 'अव्ययम्' इत्यन्वर्थसंज्ञा।

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्॥ (गो० ब्रा० १.१.२६)

३८. तद्धितश्चासर्वविभक्तिः॥ ३८॥ (४४८)

तद्धितान्तः शब्दोऽसर्वविभक्तिरव्ययसंज्ञो भवति। यस्मान्न सर्वविभक्तेरुत्पत्तिः, सोऽसर्वविभक्तिः। ततः, यतः, तत्र, यत्र, तदा, यदा, सर्वदा, सदा।

तद्धितः इति किम्? एकः, द्वौ, बहवः। असर्वविभक्तिरिति किम्? औपगवः, औपगवौ, औपगवाः॥

३९. कृन्मेजन्तः॥ ३९॥ (४४९)

कृद्यो मकारान्तः, एजन्तश्च तदन्तं शब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति। स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते, सम्पन्नङ्कारं भुङ्क्ते, लवणङ्कारं भुङ्क्ते। एजन्तः–वक्षे रायः। 'ता वामेषे रथानाम्'। (ऋ० ४.६६.३)। क्रत्वे दक्षाय जीवसे। (ऋ० १०.५७.४)। ज्योक्च सूर्यं दृशे। 'वक्षो' इति वचेः 'तुमर्थे सेसेन्' (३.४.९) इति सेप्रत्यये कुत्वे षत्वे च कृते रूपम्। 'एषे' इति इणः सेप्रत्यये गुणे षत्वे च कृते रूपम्। 'जीवसे' इति जीवेरसे प्रत्यये रूपम्। 'दृशे' इति दृशेः केन्प्रत्ययो निपात्यते– 'दृशे विख्ये च' (३.४.११) इति।

अन्तग्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थम्। इह मा भूत्–आधये, चिकीर्षवे, कुम्भकारेभ्यः इति॥

४०. क्त्वातोसुन्कसुनः ॥ ४०॥ (४५०)

क्त्वा–तोसुन्–कसुन्–इत्येवमन्तं शब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति। कृत्वा, हृत्वा। तोसुन्–[व्युष्टायां] पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः, (का० सं० ८.३)। पुरा वत्सानामपाकर्त्तोः (का० सं० ३१. १५)। 'भावलक्षणे स्थेण्कृञवदि ' (३.४.१६) इति इणः, कृञश्च तोसुन्प्रत्ययः। कसुन्– ' सृपितृदोः कसुन् '। (३.४.१७) ' पुरा क्रूरस्य विसृपो' विरप्शिन् (तै० सं० १.१.९.३) ' पुरा जर्तृभ्य' आतृदः (ऋ० ८१.१२) ॥

४१. अव्ययीभावश्च ॥ ४१॥ (४५१)

अव्ययीभावसमसोऽव्ययसंज्ञो भवति। किं प्रयोजनम् ? लुङ्मुखस्वरोपचारः। लुक्–(२.४.८२)। उपाग्नि, प्रत्यग्नि शलभाः पतन्ति। मुखस्वरः – उपाग्निमुखः, प्रत्यग्निमुखः। ' मुखं स्वाङ्गम् '(६/२/१६७) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् 'नाव्ययदिक्छब्द '(६.२.१६८) इति प्रतिषिध्यते। तस्मिन् प्रतिषिद्धे पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति। उपचारः – उपपयःकारः, उपपयःकामः। विसर्जनीयस्थानिकस्य सकरस्य 'उपचारः' इति संज्ञा, तत्राव्ययीभावस्याव्ययत्वे ' अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य ' (८.३.४६) इति पर्युदासः सिद्धो भवति (म० भा० १.१८)। सर्वमिदं काण्डं स्वरादावपि पठ्यते।

पुनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थम्। तेनायं कार्यनियमः सिद्धो भवति। इह च – ' पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः, ' (का० सं० ८.३) पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् (तै० सं० १.१.९.३)। इति ' न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्' (२.३.६९) इति षष्ठीप्रतिषेधो न भवति ॥

४२. शि सर्वनामस्थानम् ॥ ४२॥ (३१३)

' शि ' इत्येतत् सर्वनामस्थानसंज्ञं भवति। किमिदं शि इति? जश्शसोःशिः (८.१.२०) इति शिः आदेशः। कुण्डानि (८.१.८२; ६.४.८) तिष्ठन्ति, कुण्डानि पश्य। (म० भा० १.१.४३) दधीनि, मधूनि। त्रपूणि, जतूनि।

सर्वनामस्थानप्रदेशाः – ' सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ' (६.४.८) इत्येवमादयः॥

४३. सुडनपुंसकस्य ॥ ४३॥ (२२९)

‘ सुट्’ इति पञ्च वचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि भवन्ति नपुंसकादन्यत्र । नपुंसके न विधिर्न प्रतिषेधः, तेन जसंशे सर्वनामस्थानसंज्ञा पूर्वेण भवत्येव । राजा, राजानौ, राजानः; राजानम्, राजानौ (६.४.८) ।

सुडिति किम्? राज्ञः पश्य । अनपुंसकस्येति किम्? सामनी, वेमनी ॥

४४. नवेति विभाषा ॥ ४४॥ (३४)

नेति प्रतिषेधः, वेति विकल्पः, तयोः प्रतिषेधविकल्पयोर्विभाषेति संज्ञा भवति। इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थः। विभाषाप्रदेशेषु प्रतिषेधविकल्पावुपतिष्ठेते । तत्र प्रतिषेधेन समीकृते विषये पश्चाद्विकल्पः प्रवर्तते । उभयत्रविभाषाः प्रयोजयन्ति ‘ विभाषा श्वेः’ – (६.१.३०) शुशाव, शिश्वाय; शुशुवतुः शिश्वियतुः।

विभाषाप्रदेशाः– ‘ विभाषा श्वेः’ (६.१.३०) इत्येवमादयः ॥

४५. इग्यणः सम्प्रसारणम् ॥ ४५ ॥ (३२८)

इग्यो यणः स्थाने भूतो भूवी वा तस्य संप्रसारणम् इत्येषा संज्ञा भवति । यज्–इष्टम्ो, वप्–उप्तम् । ग्रह–गृहीतम् ।

केचिदुभयथा सूत्रमिदं व्याचक्षते– वाक्यार्थः संज्ञी, वर्णश्चेति । इग्यण इति यो वाक्यार्थः स्थान्यादेशसम्बन्धलक्षणः स सम्प्रसारणसंज्ञो भवति; यण्स्थानिक इग्वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो भवतीति । तत्र विधौ वाक्यार्थ उपतिष्टते– ‘ ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ’ (६.१.१३), ‘ वसोः संप्रसारणम् ’ (६.४.१३१) इति । अनुवादे वर्णः– ‘ संप्रसारणाच्च ’ (३.६.१०८) इति । संख्यातानुदेशादिह न भवति– अदुहितरामिति । द्युभ्यामित्यत्र ‘ दिव उत् ’ (६.१.१३१) इति तपरकरणाद् दीर्घो न भवति । संप्रसारणप्रदेशाः–वसोः संप्रसारणम् (६.४.१३१) इत्येवमादयः॥

४६. आद्यन्तौ टकितौ ॥ ४६॥ (३६)

आदिष्टिद् भवति, अन्तः किद् भवति षष्ठीनिर्दिष्टस्य । लविता, (७.२.३५) मुण्डो भीषयते (७.३.४०) ।

टित्प्रदेशाः– ‘ आर्धधातुकस्येड्वलादेः ’ (७.२.३५) इत्येवमादयः ।

कित्प्रदेशाः– ‘ भियो हेतुभये षुक् ’ (७.३.४०) इत्येवमादयः ।

४७. मिदचोऽन्त्यात् परः ॥ ४७ ॥ (३७)

'अचः' इति निर्धारणे षष्ठी। जातौ चेदमेकवचनम्। अचां संनिविष्टानामन्त्यादच, परो मिद् भवति । स्थानेयोगप्रत्ययपरत्वस्य (३.१.१,२) अयमपवादः । विरुणद्धि (३.१.७८), मुञ्चति (७.१.५९), पयांसि (७.१.७२)।

मित्प्रदेशाः – 'रुधादिभ्यः श्नम्' (३.१.७८) इत्येवमादयः ।

मस्जेरन्त्यात्पुर्व नुममिच्छन्त्यनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम् (म० भा० १.१.४७)॥ मग्नः, (७.१.६०) , (७.२.२९) मग्नवान् । मङ्क्ता, मङ्क्तुम् ॥

४८. एच इग्घ्रस्वादेशे ॥ ४८ ॥

एचो ह्रस्वादेशे कर्त्तव्य इगेव ह्रस्वो भवति, नान्यः ।

रै–अतिरि । नौ–अतिनु (१.२.४७) गो–उपगु (१.२.४८) ।

एच इति किम्? अतिखट्वः अतिमालः। ह्रस्वादेशे इति किम्? दे३वदत्त (८.२.८६) । देवद3त्त (६.१.१९८) ॥

४९. षष्ठी स्थानेयोगा ॥ ४९॥ (३८)

परिभाषेयं योगनियमार्था । इह शास्त्रे या षष्ठी अनियतयोगा श्रूयते, सा स्थानेयोगैव भवति, नान्ययोगा । स्थानेयोगस्य निमित्तभूते सति सा प्रतिपत्तव्या । स्थानशब्दश्च प्रसङ्गवाची, यथा–दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यमिति दर्भाणां प्रसङ्ग इति गम्यते; एवमिहापि अस्तेः स्थाने=प्रसङ्गे भूर्भवति–भविता, भवितुम्, भवितव्यम्। ब्रुवः प्रसङ्गे वचिर्भवति–वक्ता, वक्तुम्, वक्तव्यम्। प्रसङ्गे=संबन्धस्य निमित्तभूते 'ब्रुवः' इति षष्ठी ।

बहवो हि षष्ठ्यर्थाः स्वस्वाम्यनन्तरसमीपसमूहविकारावयवाद्याः, तत्र यावन्तः शब्दे संभवन्ति तेषु सर्वेषु प्राप्तेषु नियमः क्रियते । षष्ठी स्थानेयोगेति –स्थाने योगोऽस्या इति व्यधिकरणो बहुव्रीहिः । अत एव निपातनाच्च सप्तम्या अलुक् ॥

५०. स्थानेऽन्तरतमः ॥ ५० ॥ (३९)

स्थाने प्राप्यमाणानामन्तरतम आदेशो भवति सदृशतमः। कुतश्च शब्दस्यान्तर्यम्? स्थानार्थगुणप्रमाणतः ।

स्थानतः– ‘ अकः सवर्णे दीर्घः ’ (३.१.१०१) । दण्डाग्रम्, यूपाग्रम् । द्वयोरकारयोः कण्ठ्य एव दीर्घ आकारो भवति ।

अर्थतः– वतण्डी चासौ युवतिश्च वातण्ड्ययुवतिः । पुंवद्भावेन अन्तरतमः पुंशब्दोऽतिदिश्यते।

गुणतः– पाकः, त्यागः, रागः। ‘ चजोः कु घिण्यतोः ’ (७.३.४२) इति चकारस्याल्पप्राणस्याघोषस्य तादृश एव ककारो भवति । जकारस्य घोषवतोऽल्पप्राणस्य तादृश एव गकारः ।

प्रमाणतः – अमुष्मै, अमूभ्याम् । ‘ अदसोऽसेर्दादु दो मः ’ (८.२.८०) इति ह्रस्वस्य ह्रस्वः, दीर्घस्य दीर्घः ।

‘ स्थाने ’ इति वर्त्तमाने पुनः स्थानेग्रहणं किम् ? यत्रानेकमान्तर्यं संभवति तत्र स्थानत एवान्तर्यं बलीयो यथा स्यात्–चेता, स्तोता । प्रमाणतोऽकारो गुणः प्राप्तः तत्र स्थानत आन्तर्यादेकारौकारौ भवतः ।

तमब्ग्रहणं किम्? वाग्घसति, त्रिष्टुब्भसति । ‘झयो होऽन्यतरस्याम् ’ (८.४.६२)। इति हकारस्य पूर्वसवर्णे क्रियमाणे ‘ सोष्मणः सोष्माणः ’ इति द्वितीयाः प्रसक्ताः, ‘नादवतो नादवन्त ’ इति तृतीयाः प्रसक्ताः । तमब्ग्रहणाद् ये सोष्माणो नादवन्तश्च ते भवन्ति चतुर्थाः (म० भा० १.१.५०) ॥

५१. उरण् रपरः ॥ ५१ ॥ (७०)

उः स्थानेऽण् प्रसज्यमान एव रपरो वेदितव्यः । कर्ता, (७.३.८४) हर्त्ता । किरति, (७.१.१००) । गिरति । द्वैमातुरः (४.१.११५), त्रैमातुरः ।

उरिति किम्? खेयम् (३.१.१११), गेयम् (६.५.६५) ।

अण्ग्रहणं किम् ? ‘ सुधातुरकङ् च ’ –(४.१.९७) सौधातकिः ॥

५२. अलोऽन्त्यस्य ॥ ५२ ॥ (४२)

षष्ठीनिर्दिष्टस्य य उच्यते आदेशः, सोऽन्त्यस्यालः स्थाने वेदितव्यः । ‘ इद् गोण्याः’ – (१.२.५०) पञ्चगोणिः, दशगोणिः ॥

५३. ङिच्च ॥ ५३ ॥ (४३)

ङिच्च य आदेशः सोऽनेकालपि अलोऽन्त्यस्य भवति । ‘आनङ्ऋतो द्वन्द्वे’ – (६.३.२५) होतापोतारौ, मातापितरौ ।

तातङि ङित्करणस्य सावकाशत्वाद् गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वात् सर्वादेशस्तातङ् भवति – जीवताद्भवान् । जीवतात् (७.१.३५) त्वम् ॥

५४. आदेः परस्य ॥ ५४ ॥ (४४)

परस्य कार्यं शिष्यमाणमादेरलः प्रत्येतव्यम् । क्व च परस्य कार्यं शिष्यते ? यत्र पञ्चमीनिर्देशः । तद् यथा– ‘ईदासः’ ; (७.२.८३) । आसीनो यजते । ‘ द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्’ (६.३.९७) द्वीपम्, अन्तरीपम्, प्रतीपम्; समीपम् ॥

५५. अनेकाल्शित् सर्वस्य ॥ ५५ ॥ (४५)

अनेकाल् य आदेशः शिच्च स सर्वस्य षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने भवति ।

‘अस्तेर्भूः’– (२.४.५२) । भविता, भवितुम्, भवितव्यम् ।

शित्खल्वपि– ‘ जश्शसोः शिः ’। (ओ७१.२०) कुण्डानि तिष्ठन्ति, कुण्डानि पश्य॥

५६. स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ ॥ ५६ ॥ (४१)

स्थान्यादेशयोः पृथक्त्वात् स्थान्याश्रयं कार्यमादेशे न प्राप्नोतीत्ययमतिदेश आरभ्यते। स्थानिता तुल्यं वर्त्तत इति स्थानिवत् । स्थानिवदादेशो भवति स्थान्याश्रयेषु कार्येष्वनलाश्रयेषु, स्थान्यलाश्रयाणि कार्याणि वर्जयत्वा । न अल्विधिरनल्विधिरित्यर्थः। किमुदाहरणम्? धात्वङ्गकृत्तद्धिताव्ययसुप्तिङ्पदादेशाः ।

धात्वादेशो धातुवद्भवति – ‘अस्तेर्भूः’, (२.४.५२) ‘ब्रुवो वचिः’, (२.४.५३) आर्धधातुके विषये प्रागेवादेशेषु कृतेषु ‘धातोः’ (३.१.९१) इति तव्यादयो भवन्ति– भविता, भवितुम्, भवितव्यम्; वक्ता, वक्तुम्, वक्तव्यम् ।

अङ्गादेशोऽङ्गवद्भवति–केन, काभ्याम् कैः । ‘किमः कः’ (७.२.१०३) इति कादेशे कृतेऽङ्गाश्रया इनदीर्घत्वैस्भावा भवन्ति ।

कृदादेशः कृद्वद्भवति–प्रकृत्य, प्रहृत्य । क्त्वो ल्यबादेशे कृते ‘ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ’ (६१ ७१) इति तुग्भवति ।

तद्धितादेशस्तद्धितवद्भवति –दाधिकम्, अद्यतनम्। 'कृत्तद्धितसमासाश्च'(१.२.४६)। इति प्रातिपदिकसंज्ञा भवति ।

अव्ययदेशोऽव्ययवद्भवति – प्रस्तुत्य, पहृत्य, उपहृत्य, उपस्तुत्य । 'अव्ययात्' (२.४.८२) इति सुब्लुग् भवति ।

सुबादेशः सुब्वद्भवति–वृक्षाय, प्लक्षाय । ' सुपि च ' (७ ३ १०२) इति दीर्घत्वं भवति ।

तिङादेशास्तिङ्वद्भवति–अकुरुताम्, अकुरुतम् । 'सुप्तिङन्तं पदम् ' (१.४.१४) इति पदसंज्ञा भवति ।

पदादेशः पदवद्भवति – ग्रामो वः स्वम्, जनपदो नः स्वम् । ' पदस्य ' (८.१.१६) इति रुत्वं भवति ।

वत्करणं किम्? स्थानी आदेशस्य संज्ञा मा विज्ञायीति । स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । ' आङो यमहनः ' (१.३.२८) आहत, आवधिष्टेति आत्मनेपदमुभयत्रपि भवति ।

आदेशग्रहणं किम् ? आनुमानिकस्यप्यादेशस्य स्थानिवद्भावो यथा स्यात्– पचतु। ' एरुः ' (३.४.८६) ।

अनल्विधाविति किम् ? द्युपथित्यदादेशा न स्थानिवद् भवन्ति – द्यौः, पन्थाः, स्यः (सः) इति । हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् (६.१.६८) इति सुलोपो न भवति ॥

५७. अचः परस्मिन् पूर्वविधौ ॥ ५७ ॥ (५०)

पूर्वेणानल्विधौ स्थानिवद्भाव उक्तः, अल्विध्यर्थमिदमारभ्यते । आदेशः स्थानिवदिति वर्तते । अच इति स्थानिनिर्देशः । परस्मिन्निति निमित्तसप्तमी । पूर्वविधाविति विषयसप्तमी । अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वविधौ कर्तव्ये स्थानिवद्भवति। पटयति । अवधीत् । बहुख्टवकः । पटुमाचष्टे इति णिचि टिलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद् ' अत उपधायाः ' (७.२.११६) इति वृद्धिर्न भवति । अवधीत् – अतो लोपस्य (६.४.४८) स्थानिवद्भावाद् ' अतो हलादेर्लघोः ' (७.२.७) इति हलन्तलक्षणा वृद्धिर्न भवति । बहुख्टवकः इति – ' आपोऽन्यतरस्याम् ' (७.४.१५) इति ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावाद् ' ह्रस्वान्तेऽन्त्यात् पूर्वम् ' (६.२.१७४) इति स्वरो न भवति ।

अच इति किम्? प्रश्नः । आक्राष्टाम् । आगत्य । प्रश्नः इति– प्रच्छेर्नङ्प्रत्यये 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च ' (६.४.१९) इति छकारस्य शकारः परनिमित्तकस्तुकि कर्त्तव्ये न स्थानिवद् भवति ।

आक्राष्टामिति – 'झलो झलि ' (८.२.२६) इति सिचो लोपः परनिमित्तकः कृषे षकारस्य 'षढोः कः सि ' (८.२.५१) इति ककारे कर्तव्ये न स्थानिवद् भवति। आगत्येति – 'वा ल्यपि ' (६.४.३८) इति अनुनासिकलोपः परनिमित्तकस्तुकि कर्तव्ये न स्थानिवद् भवति ।

परस्मिन्निति किम्? युवजानिः । वधूटीजानिः । वैयाघ्रपद्यः। आदीध्ये । युवजानिरिति–'जयाया निङ् ' (५.४.१३४) न परनिमित्तकः, तेन यलोपे (६.४.६६) न स्थानिवद्भवति। वैयाघ्रपद्यः, इति – न परनिमित्तकः पादस्यान्तलोपः (५.४.१३७) पद्भावं (६.४.१३०) न प्रतिबध्नाति । आदीध्ये इति – दीधीङ उत्तमपुरुषैकवचने टेरेत्वस्यापरनिमित्तकत्वाद् 'योवर्णयोर्दीधीवेव्योः ' (७.४.५३) इति लोपो न भवति।

पूर्वविधाविति किम्? हे गौः । बभ्रवीयाः । नैधेयः (म० भा० १.१.५७) । हे गौरिति – वृद्धिरजादेशः (७.१.९०) सम्बुद्धिलोपे कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवति । बाभ्रवीया इति – बाभ्रव्यस्यामी च्छात्रा इति 'वृद्धाच्छः ' (४.२.११४) इति छः, 'हलस्तद्धितस्य ' (६.४.१५०) इति यकारलोपे कर्त्तव्येऽवादेशो न स्थानिवद् भवति। नैधेयः – 'आतो लोप इटि च ' (६.४.६४) इत्यकारलोपः इतश्चानिञः (४.१.१२२) इति द्व्यज्लक्षणे प्रत्ययविधौ न स्थानिवद् भवति ॥

५८. न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु ॥ ५८ ॥ (५१)

पूर्वेणातिप्रसक्तः स्थानिवद्भाव एतेषु विधिषु प्रतिषिध्यते ।

(१) पदान्तविधिं प्रत्यजादेशो न स्थानिवद् भवति – कौ स्तः, यौ स्तः,। तानि सन्ति, यानि सन्ति । श्नसोरल्लोपः (६.४.१११) क्ङिति सार्वाधातुके (८.४.४७) इति परनिमित्तकः, स पूर्वविधावावादेशो यणादेशो च कर्त्तव्ये स्थानिवत् स्यात्, अस्माद्वचनान्न भवति ।

(२) द्विर्वचनविधिः– द्विर्वचनविधिं प्रति [अजादेशः] न स्थानिवद् भवति – दध्यत्र। मद्ध्वत्र । यणादेशः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद् ' अनचि च ' (८.४.४७) इति धकारस्य द्विर्वचनं न स्यादस्माद्वचनाद् भवति।

(३) वरेविधिः– वरे योऽजादेशः स पूर्वविधिं प्रति न स्थानिवद् भवति – अप्सु यायावरः प्रवपेत् पिण्डान् । यतेर्यङन्तद् ' यश्च यङः ' (३.२.१७६) इति वर्चि कृते ' अतो लोपः ' (६.४.६८) परनिमित्तकः तस्य स्थानिवत्वाद् ' आतो लोप इटि च ' (६.४.६४) इत्यकारलोपः स्याद् अस्माद्वचनान्न भवति ।

(४) यलोपविधिः– यलोपविधिं प्रत्यजादेशो न स्थानिवद् भवति – कण्डूतिः। कण्डूयतेः क्तिनि कृते, ' अतो लोपः ' (६.४.४८) परनिमित्तकः ' लोपो व्योर्वलि' (६.१.६६) इति यलोपे स्थानिवत् स्याद् अस्माद्वचनान्न भवति ।

(५) स्वरविधिः– स्वरविधिं प्रति अजादेशो न स्थानिवद् भवति – चिकीर्षकः जिहीर्षकः । ण्वुलि कृते अतो लोपः (६.४.४८) परनिमित्तको लिति (६.१.१९३) प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तमिति स्वरे कर्त्तव्ये न स्थानिवद् भवतीति ।

(६) सवर्णविधिः– सवर्णविधिं प्रति अजादेशो न स्थानिवद् भवति – शिण्ढि, पिण्ढि । शिषेः पिषेश्च लोण्मध्यमपुरुषैकवचने, 'रुधादिभ्यः श्नम्' (३.१.७८) हित्वधित्वष्टुत्वजश्त्वेषु कृतेषु ' श्नसोरल्लोपः ' (६.४.१११) क्ङिति सार्वधातुके (८.४.४७) परनिमितकः अनुस्वारस्य ययि परसवर्णे (८.४.५८) कर्त्तव्ये न स्थानिवद् भवति ।

(७) अनुस्वारविधिः– अनुस्वारविधिं प्रत्यजादेशो न स्थानिवद् भवति शिषन्ति, पिषन्ति । 'नश्चापदान्तस्य झलि ' (८ ३ २४) इति अनुस्वारे कर्त्तव्ये 'श्नसोरल्लोपः' (६.४.१११) न स्थानिवद् भवति ।

(८) दीर्घविधिः– दीर्घाविधिं प्रति अजादेशो न स्थानिवद् भवति – प्रतिदीव्ना प्रतिदीव्ने। प्रतिदिवन्नित्येतस्य ' भस्य ' (६.४.१२९) इत्यधिकृत्य तृतीयैकवचने चतुर्थ्येकवचने च ' अल्लोपोऽनः ' (६.४.१३४) इति अकारलोपः परनिमित्तकः, तस्य स्थानिवद्भावाद् ' हलि च ' (८.२.७७) इति दीर्घत्वं न स्यात् न ह्ययं वकारो हल्पर इति, अस्माद्वचनाद् भवति ।

(९) जश्विधिः– जश्विधिं प्रत्यजादेशो न स्थानिवद् भवति – ' सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे ' (वाज सं० १८.९) 'बब्धान्ते हरी धानाः ' (नि० ५.१२) अदेः क्तिनि ' बहुलं छन्दसि ' (२.४.३९) इति घस्लादेशः ' घसिभसोहलि च ' (६.४.१००)

इति उपधालोपः ' झलो झलि ' (८.२.२६) इति सलोपः, ' झषस्तथोर्धोऽधः ' (८.२.४०) इति धत्वम्, उपधालोपस्य स्थानिवत्त्वात् 'झलां जश झशि ' (८.४.५३) इति धकारस्य जश्त्वं न स्याद् अस्माद्वचनाद् भवति । समाना ग्धि समानस्य सभावः सग्धिः । बब्धामिति – भसेर्लोड्द्विवचने शपः श्लुः द्विवचनम्, अभ्यासकार्यम्, ' घसिभसोर्हलि च ' (६.४.१००) इति उपधालोपः, ' झलो झलि ' (८.२.२६) इति सलोपः 'झषस्तथोर्धोऽधः ' (७.२.४०) इति धत्वम्, उपधालोपस्य स्थानिवत्त्वात् ' झलां जश झशि'(८.४.५३) इति जश्त्वं न स्याद् अस्मद्वचनाद् भवति ।

(१०) चर्विधि चर्विधिं प्रत्यजादेशो न स्थानिवद् भवति जक्षतुः, जक्षुः । 'अक्षन्नपितरोऽमीमदन्त पितरः' । (वाज० स० १९.३६) लिड्द्विवचन–बहुवचनयोरदेर्घस्लादेशः, 'गमहनजनखनघसाम् ' (६.४.९८) इत्युपधालोपः, द्विर्वचनम्, अभ्यासकार्यम् । तत्रोपधलोपस्य स्थानिवत्त्वात् ' खरि च' (८.४.५५) इति धकारस्य चर्त्वं न स्यादस्माद्वचनाद् भवति। 'शासिवसिघसीनां च ' (८.३.६०) इति षत्वम् । अक्षन्नित्यदेलुङ्बहुवचने घस्लादेशाच्च्लेरागतस्य ' मन्त्रे घसह्वर ' (२.४.८०) इति लुक् ' गमहजनखनघसाम् ' (६.४.९८) इत्युपधालोपः, तस्य स्थानिवत्त्वात् ' खरि च ' (८.४.५५) इति चर्त्वं न स्याद् अस्माद्वचनाद् भवति ।

स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवद् भवति, अन्यत्र तु स्थानिवदेव । तेन बहुख्टबकः किर्योः, गिर्यो, वाय्वोरिति स्थानिवत्त्वात् स्वर – दीर्घ – यलोपा न भवन्ति ॥

५९. द्विर्वचनेऽचि ॥ ५९ ॥ (२२४३)

द्विर्वचननिमित्तेऽचि अजादेशः स्थानिवद्भवति द्विर्वचन एव कर्त्तव्ये । रुपातिदेशश्चायं नियतकालः, तेन कृते द्विर्वचने पुनरादेशरुपमेवावतिष्ठते ।

आल्लोपोपधालोपणिलोपयणवायावादेशाः प्रयोजनम् । (म० भा० १.१.५७)।

आल्लोपः – पपतुः, पपुः, । ' आतो लोप इटि च ' (६.४.६४) इत्याकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद् ' एकाचः ' (६.१.१.) इति द्विर्वचनं भवति ।

उपधालोपः– जघ्नतुः, जघ्नुः। ' गमहनजनखनधसाम् ' (६.४.९८) इत्युपधालोपे कृतेऽनच्कत्वाद् द्विर्वचनं न स्यात्, अस्माद्वचनाद् भवति ।

णिलोपः– आटिटत् । अटतेर्णिचि, लुङि, चङि, णिलोपे कृते तस्य स्थानिवत्त्वाद् 'अजादेर्द्वितीयस्य ' (६.१.२) इति टिशब्दस्य द्विर्वचनं भवति।

यण्–चक्रतुः, चक्रुः । करोतेरतुसि उसि च यणादेशे कृतेऽनच्कत्वाद् द्विर्वचनं न स्यात्, स्थानिवत्त्वाद् भवति ।

अयवायावादेशाः– निनय, निनाय। लुलव, लुलाव। नयतेर्लुनातेश्चोत्तमे णलि गुणे कृते वृद्धौ चायवायावादेशास्तेषां स्थानिवत्त्वान् नेनैलोलाविति द्विर्वचनं भवति।

द्विर्वचन इति किम्? जग्ले । मम्लौ। श्रवणमाकारस्य न भवति ।

द्विर्वचननिमित्त इति किम् ? दुद्यूषति । ऊठि यणादेशो न स्थनिवद् भवति ।

अचीति किम् ? जेघ्रीयते, देध्मीयते । ' ई घ्राध्मोः ' (८.४.३१) ' यङि च' (८.४.३०) इति ईकारादेशस्तस्य स्थानिवद्भावादाकारस्य द्विर्वचनं स्यात् । अज्ग्रहणान्न भवति ॥

६०. अदर्शनं लोपः ॥ ६० ॥ (५३)

अदर्शनमश्रवणमनुच्चारणनुपलब्धिरभावो वर्णविनाशः – इत्यनर्थान्तरम् । एतै शब्दैर्योऽर्थोभिधीयते तस्य ' लोप ' इतीयं संज्ञा भवति । अर्थस्येयं संज्ञा, न शब्दस्य । प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञ भवति ।

' गोधाया ढ्रक् ' – (४.१.१२९) गौधेरः (६.१.६६) । पचेरन् । ' जीवेरदानुक्' – (द० उ० १.१६३)। जीरदानु (ऋ० ८.६२.३) स्रिवेमनिन्–आस्त्रेमाणम् । यकारवकारयोरदर्शनमिहोदाहरणम् । अपरस्यानुबन्धादेः प्रसक्तस्य ।

लोपप्रदेशाः– ' लोपो व्योर्वलि ' (६.१.६६) इत्येवमादयः ॥

६१. प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ॥ ६१ ॥ (२६०)

' अदर्शनम् ' इति वर्त्तते । प्रत्ययादर्शनस्य लुक्–श्लु–लुप्–इत्येताः संज्ञा भवन्ति । अनेकसंज्ञाविधानाच्च तद्भावितग्रहणमिह विज्ञायते। लुक्संज्ञाभावितं प्रत्ययादर्शनं लुक्संज्ञं भवति, श्लुसंज्ञाभावितं श्लुसंज्ञं भवति लुप्संज्ञाभावितं लुप्संज्ञं भवति । तेन संज्ञानां सङ्करौ न भवति । विधिप्रदेशेषु च भाविनो संज्ञा विज्ञायते । अत्ति । जुहोति । वरणाः ।

प्रत्ययग्रहणं किम्? अगस्तयः । कुण्डिनाः ।

लुक्श्लुलुप्प्रदेशाः– ' लुक् तद्धितलुकि ', (१.२.४९) ' जुहोत्यादिभ्यः श्लुः', (२.४.७५) ' जनपदे लुप् ' (४२८१) इत्येवमादयः ॥

६२. प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ॥ ६२ ॥ (२६२)

प्रत्ययनिमित्तं कार्यमसत्यपि प्रत्यये कथं तु नाम स्यादिति सूत्रमिदमारभ्यते । प्रत्ययलोपे कृते प्रत्ययलक्षणं प्रत्ययहेतुकं कार्यं भवति । अग्निचित्, सोमसुत्, अधोगित्यत्र सुप्तिङोर्लुप्तयोः ' सुप्तिङन्तं पदम् ' (१.४.१४) इति पदसंज्ञा भवति। अधोगिति दुहेर्लङि तिपि शब्लुकि तिलोपे घत्वभष्भावजश्त्वचर्त्वेषु कृतेषु रूपम्।

' प्रत्यय ' इति वर्तमाने पुनः प्रत्ययग्रहणं किम्? कृत्स्नप्रत्ययलोपे यथा स्यात् । इह मा भूत् – आघ्नीय, सङ्ग्मीय । (का० सं० ६९) । हनिगम्योर्लिङात्मनेपदे ' लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ' (७.२.७९) । इति सीयुट्सकारलोपः प्रत्ययैकदेशलोपः तत्र प्रत्ययलक्षणेन झलीत्यनुनासिकलोपो न भवति ।

प्रत्ययलक्षणमिति किम्? रायः कुलं – रैकुलम्, गवे हितं – गोहितम् – (म० भा० १.१.६२)। आयवादेशौ न भवतः, वर्णाश्रयत्वात् ।

६३. न लुमताऽङ्गस्य ॥ ६३ ॥ (२६३)

पुर्वेणातिप्रसक्तं प्रत्ययलक्षणमिति विशेषे प्रतिषेध उच्यते । लुमता शब्देन लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य प्रत्ययलक्षणं कार्यं न भवति । गर्गाः । मृष्टः । जुहुतः । यञ्शपोर्लुमता लुप्तयोरङ्गस्य गुणवृद्धी न भवतः ।

लुमतेति किम्? कार्यते । हार्यते । (६.४.४१) । अङ्गस्येति किम्? पञ्च । सप्त पयः। साम ॥

६४. अचोऽन्त्यादि टि ॥ ६४ ॥ (८९)

' अचः ' इति निर्धारणे षष्ठी । जातावेकवचनम् । अचां संनिविष्टानां योऽन्त्योऽच् तदादि शब्दरूपं टिसंज्ञं भवति । अग्निचित्–इच्छब्दः । सोमसुद् – उच्छब्दः । आताम्,आथाम्–आम्शब्दः। पचेते, पचेथे ।

टिप्रदेशाः – ' टित आत्मनेपदानां टेरे ' (३.४.७९) इत्येवमादयः ॥

६५. अलोऽन्त्यात् पूर्व उपधा ॥ ६५ ॥ (२४९)

धात्वादौ वर्णसमुदायेऽन्त्यादलः पूर्वो यो वर्णः सोऽलेवोपधासंज्ञो भवति । पच् पठ् – अकारः । भिद्, छिद्–इकारः । बुध्, युध्–उकारः । वृत्, वृध्–ऋकारः । अलः इति किम्? शिष्टः शिष्टवान् (म० भा० १.१.६५) । समुदायात् पुर्वस्य मा भूत् । उपधाप्रदेशाः– अत उपधायाः (८.२.११५) इत्येवमादयः ॥

६६. तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ ६६ ॥ (४०)

'तस्मिन्' इति सप्तम्यर्थनिर्देशे पुर्वस्यैव कार्यं भवति, नोत्तरस्य । 'इको यणचि' (६.१.८८) दध्युदकम्, मध्विदम्, पचत्योदनम्। निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थम् – 'अग्निचिदत्रेति' व्यवहितस्य मा भूत् ॥

६७. तस्मादित्युत्तरस्य ॥ ६७ ॥ (४१)

निर्दिष्टग्रहणमनुवर्त्तते । 'तस्माद्' इति पञ्चम्यर्थनिर्देशः । उत्तरस्यैव कार्यं भवति, न पूर्वस्य । 'तिङ्ङतिङः'(८.१.२८)–ओदनं पचति । इह न भवति – पचत्योदनमिति ॥

६८. स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ ६८॥ (२५)

शास्त्रे स्वमेव रुपं शब्दस्य ग्राह्यं = बोध्यं=प्रत्याय्यं भवति, न बाह्योऽर्थः, शब्दसंज्ञां वर्जयित्वा । शब्देनार्थावगतेरर्थे कार्यस्यासम्भवात् तद्वाचिनां शब्दानां संप्रत्ययो मा भूदिति सूत्रमिदमारभ्यते । अग्नेर्ढक् (४.२.३३) आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् (वै० श्रौ० सू० १.१९)। अग्निशब्दोऽग्निशब्दस्यैव ग्राहको भवति, न ज्वलनः, पावको, धूमकेतुरिति नातः प्रत्ययो भवति ।

'उदश्वितोऽन्यतरस्याम्'(४.२.१९) – औदश्वित्कम् । औदश्वितम् । तक्रम् अरिष्टं, कालशेषं, दण्डाहतं, मथितमिति, नातः प्रत्ययो भवति ।

अशब्दसंज्ञेति किम्? 'दाधा घ्वदाप्' (१.१.२०) 'तरप्तमपौ घः' (१.१.२३) – घग्रहणेषु च सज्ञिनां ग्रहणम्, न संज्ञायाः ।

सित्तद्विशेषाणां वृक्षाद्यर्थम् (म० भा० १.१.६८ वा० ५) ॥ सिन्निर्देशः कर्त्तव्यः। ततो वक्तव्यम् – तद्विशेषाणां ग्रहणं भवतीति । किं प्रयोजनम्? वृक्षाद्यर्थम्। विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यक्षवडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् (२.४.१२) इति – प्लक्षन्यग्रोधम्, प्लक्षन्यग्रोधाः ।

पित्पर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थम् (म० भा० १.१.६८ वा० ६) ॥ पिन्निर्देशः कर्त्तव्यः। ततो वक्तव्यम्–पर्यायवचनस्य ग्रहणं भवति, चकारात् स्वस्य रूपस्य तद्विशेषाणां चेति। किं प्रयोजनम् ? स्वाद्यर्थम् । 'स्वे पुषः ' (३.४.४०) – स्वपोषं पुष्टः । रैपोषम् । धनपोषम्। विद्यापोषम् । अश्वपोषम् । गोपोषम् ।

जित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम् (म० भा० १.१.६८ वा० ८) ॥ जिन्निर्देशः कर्त्तव्यः। ततो वक्तव्यम् – पर्यायवचनस्यैव ग्रहणं भवतीति, न स्वरूपस्य, नापि तद्विशेषाणाम् । किं प्रयोजनम्? राजाद्यर्थम् । 'सभाराजाऽमनुष्यपूर्वा ' (२.५.२३) – इनसभम्; ईश्वरसभम् । तस्यैव न भवति – राजसभा । तद्विशेषाणां च न भवति – पुण्यमित्रसभा, चन्द्रगुप्तसभा।

झित्तद्विशेषाणां च मत्स्याद्यर्थम् (म० भा० १.१.६८ वा० ८) ॥ झिन्निर्देशः कर्त्तव्यः । ततो वक्तव्यम् – तस्य च ग्रहणं भवति तद्विशेषाणां चेति । किं प्रयोजनम्? मत्स्याद्यर्थम्। 'पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति ' (४.४.३५) इति ठक् । पाक्षिकः, मात्स्यिकः। तद्विशेषाणाम् – शाकुनिकः। पर्यायाणां न भवति – अजिह्मात् हन्ति, अनिमिषान् हन्तीति । अस्यैकस्येष्यते (मा० भा० १.१.६८) – मीनान् हन्तीति मैनिकः ।

६९. अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः ॥ ६९ ॥ (२४)

परेण णकारेण प्रत्याहारग्रहणम् । अण्, गृह्यमाण उदिच्च सवर्णानां ग्राहको भवति स्वस्य च रूपस्य; प्रत्ययं वर्जयित्वा । ' आद् गुणः ' , (६.१.८७) ' अस्य च्वौ' , (७.४.३२) ' यस्येति च ' (६.४.१४८) स्वरानुनासिक्यकालभिन्नस्य ग्रहणं भवति (म० भा० १.१.६९) उदित्खल्वपि – ' चुटू ' (१.३.७) ' लशक्वतद्धिते ' (१.३.८) । चवर्गटवर्गयोः कवर्गस्य च ग्रहणं भवति ।

अप्रत्यय इति किम्? ' सनाशंसभिक्ष उः ' (३.२.१६८) ' अ सांप्रतिके ' (४.३.९) दीर्घो न भवति ॥

७०. तपरस्तत्कात्कलस्य ॥ ७० ॥ (१५)

तः परो यस्मात्सोऽयं तपरः, तादपि परस्तपरः, तपरो वर्णस्तत्कालस्यात्मना तुल्यकालस्य गुणान्तरयुक्तस्य सवर्णस्य ग्राहको भवति, स्वस्य च रूपस्य । विध्यर्थमिदम्। ' अण् ' इति नानुवर्तते । अणामन्येषां च तपराणां इदमेव ग्रहणकशास्त्रम्। ' अतो भिस ऐस्' (२७.१.९) इत्येवमादिषु पूर्वग्रहणकशास्त्रं न प्रवर्त्तत एव । अतपरा अणस्तस्यावकाशः।

किमुदाहरणम्? अतो भिस ऐस – वृक्षैः, प्लक्षैः । विड्वनोरनुनासिकस्यात् (६.४.४१) – अब्जाः, गोजाः (ऋ० ४.४०.५)। तत्कालस्येति किम्? खट्वाभिः, मालाभिः॥

७१. आदिरन्त्येन सहेता ॥ ७१ ॥ (२)

आदिरन्त्येनेत्संज्ञकेन सह गृह्यमाणस्तन्मध्यपतितानां वर्णानां ग्राहको भवति, स्वस्य च रूपस्य । अण् । अक् । अच् । हल्। सुप् । तिङ् ।

अन्त्येनेति किम्? सुडिति तृतीयैकवचनेन ' टा ' इत्यनेन ग्रहणं मा भूत् ॥

७२. येन विधिस्तदन्तस्य ॥ ७२ ॥ (२३)

येन विशेषणेन विधिर्विधीयते स तदन्तस्यात्मान्तस्य समुदायस्य ग्राहको [संज्ञा] भवति, स्वस्य च रूपस्य । ' एरच् ' (३.३.५६) इवर्णान्तादच्प्रत्ययो भवति – चयः, जयः, अयः। 'ओरावश्यके' (३.१.१२५) उवर्णान्ताद् ण्यद्भवति – अवश्यलाव्यम्, अवश्यपाव्यम् ॥

समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधेः प्रतिषेधो वक्तव्यः (म० भा० १.१.८२ वा० १) द्वितीयान्तं श्रितादिभिः सह समस्यते (२.१.२४) कष्टश्रितः । इह मा भूत् – कष्टं परमश्रित इति । प्रत्ययविधौ – ' नडादिभ्यः फक् ' (४.१.९९) नडस्यापत्यं नाडायनः। इह मा भूत् – सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः ।

किमविशेषेण? नेत्याह ।

उगिद्वर्णग्रहणवर्जमिति वच्यम् (म० भा० १.१.८२ वा० २) । ' उगितश्च ' (४.१.६) इति ङीप्प्रत्ययस्तदन्तादपि भवति । भवती, अतिभवती । वर्णग्रहणम् –' अत इञ्'। (४.१.९५) दाक्षिः, प्लाक्षिः ।

यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे (म० भा० १.१.७२ वा० १) । अल्ग्रहणेषु यस्मिन्विधिस्तदादाविति वक्तव्यम् । ' अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ ' (६.४.७७) इति – श्रियः, भ्रुवः ॥

७३. वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम् ॥ ७३ ॥ (१३३५)

यस्येति समुदाय उच्यते। अचां मध्ये यस्य वृद्धिसंज्ञक आदिभूतस्तच्छब्दरूपं वृद्धसंज्ञ भवति । ' अचाम् ' इति जातौ बहुवचनम् । शालीयः , मालीयः, औपगवीयः, कापटवीयः (४.२.११४) ।

आदिरिति किम् ? सभासन्नयने भवः साभासन्नयनः (४.३.५३) (म० भा० १.१.७३) ।

वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या (म० भा० १.१.७३ वा० १)। देवदत्तीयाः, दैवदत्ताः (४.३.१२०) ।

गोत्रान्तादसमस्तवत् प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् (म० भा० १.१.७३ वा० ३)। घृतप्रधानो रौढिः घृतरौढिः, तस्य छात्रा घृतरौढीयाः। ओदनप्रधानः पाणिनिः ओदनपाणिनिः, तस्य छात्रा ओदनपाणिनीयाः, वृद्धाम्भीयाः, वृद्धकाश्यपीयाः।

जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जम् (म० भा० १.१.७३ वा० ४) जैह्वाकाताः, हारितकाताः (४.३.१२०) ॥

७४. त्यदादीनि च ॥ ७४ ॥ (१३३६)

यस्याचामादिग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्तते। इह तु न सम्बध्यते। त्यदादीनि शब्दरूपाणि वृद्धसंज्ञानि भवन्ति। त्यदीयम्, तदीयम्, एतदीयम्, इदमीयम्, अदसीयम्; त्वदीयम्, त्वादायनिः; (४.१.१५७) मदीयम्, मादायनिः; भवदीयम्, किमीयम् ॥

७५ एङ् प्राचां देशे ॥ ७५ ॥ (१३३८)

यस्याचामादिग्रहणमनुवर्त्तते। एङ् यस्याचामादिस्तत्प्राचां देशाभिधाने वृद्धसंज्ञं भवति । एणीपचनीयः, भोजकटीयः, गोनर्दीयः ।

एङिति किम्? आहिच्छत्रः, कान्यकुब्जः । प्राचामिति किम् ? देवदत्तो नाम वाहीकेषु ग्रामः तत्र भवो दैवदत्तः ।

देशे इति किम्? गोमत्यां भवा – मत्स्या गौमताः ।

प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः क्षीरोदके यथा ।
विदुषां शब्दसिद्ध्यर्थं सा नः पातु शरावती ॥

॥ इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकावृत्तौ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ प्रथमाध्याये द्वितीयः पादः

१६. गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् ॥ १ ॥ (२४६१)

अतिदेशोऽयम् । ' गाङ् ' इति इङादेशो (२.४.४९) गृह्यते, न ' गाङ् गतौ' (धा० पा० ९५०) इति; ङकारस्यानन्यार्थत्वात् । कुटादयोऽपि – ' कुट कौटिल्ये ' (धा० पा० १३६७) इत्येतदारभ्य यावत् ' कुङ् शब्दे ' (धा० पा० १४०२) इति । एभ्यो गाङ्कुटादिभ्यः परेऽञ्णितः प्रत्ययाः ङितो भवन्ति । ङिद्वद् भवन्तीत्यर्थः । गाङः– अध्यगीषाताम्, अध्यगीषत । कुटादिभ्यः – कुटिता (१.१.५), कुटितुम्, कुटितव्यम्। उत्पुटिता, उत्पुटितुम्, उत्पुटितव्यम्।

अञ्णिदिति किम्? उत्कोटयति (३.१.२६), उच्चुकोट (३.४.४२), उत्कोटकः (३.१.१३३), उत्कोटो (३.३.१८) वर्तते।

व्यचेः कुटादित्वमनसीति वक्तव्यम् । विचिता, विचितुम्, विचितव्यम् । अनसीति किम्? उ रु व्यचाः। (ऋ० १.१०४.९)

७७. विज इट् ॥ २ ॥ (२५३६)

' ओविजी भयचलनयोः ' (धा० पा० १२९०), अस्मात्परः इडादिः प्रत्ययो ङिद्वद् भवति । उद्विजिता, उद्विजितुम्, उद्विजितव्यम् ।

इडिति किम्? उद्वेजनम्, (३.३.११३) उद्वेजनीयम् (३.१.९६) ।

७८. विभाषोर्णोः ॥ ३ ॥ (२४४७)

' इट् ' इति वर्तते । ' ऊर्णुञ् आच्छादने ' (धा० पा० १०३९), अस्मात्पर इडादिः प्रत्ययो विभाषा ङिद्वद् भवति । प्रोर्णुविता, प्रोर्णविता । इडित्येव–प्रोर्णवनम्, प्रोर्णवनीयम्।

७९. सार्वधातुकमपित् ॥ ४ ॥ (२२३४)

सार्वधातुकं यदपित् तत् ङिद्वद् भवति । कुरुतः, कुर्वन्ति । चिनुतः, चिन्वन्ति ।

सार्वधातुकमिति किम् ? कर्ता, कर्तुम्, कर्तव्यम् । अपिदिति किम्? करोति, करोषि, करोमि ॥

८०. असंयोगाल्लिट् कित् ॥ ५ ॥ (२२४२)

' अपित् ' इति वर्तते । असंयोगान्ताद्धातोः परो लिट् प्रत्ययोऽपित् किद् भवति । बिभिदतुः, बिभिदुः। चिच्छिदतुः, चिच्छिदुः । ईजतुः, ईजुः।

असंयोगादिति किम् ? सस्रंसे, दध्वंसे । अपिदित्येव – बिभेदिथ ॥

८१. इन्धिभवतिभ्यां च ॥ ६ ॥ (३३९३)

' इन्धि – भवति ' इत्येताभ्यां परो लिट् प्रत्ययः किद् भवति । 'समी' धे दस्युहन्तमम् (ऋ० ६.१६.१५), पुत्रईधे अथर्वणः (ऋ० ६.१६.१४) । भवतेः खल्वपि – बभूव । बभूविथ ।

इन्धेः संयोगार्थं ग्रहणम् । भवतेः पिदर्थम् (म० भा० १.२.६)। अत्रेष्टिः– श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनामिति वक्तव्यम् ॥ श्रेथतुः, श्रेथुः । ग्रेथतुः, ग्रेथुः। देभतुः, देभुः। परिषस्वजे, परिषस्वजाते ॥

८२. मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसःक्त्वा ॥ ७ ॥ (३३२३)

मृड, मृद, गुध, कुष, क्लिश, वद, वस् – इत्येतेभ्यः परः क्त्वाप्रत्ययः किद् भवति। ' न क्त्वा सेट् ' (१.२.१८) इति कित्त्वप्रतिषेधं वक्ष्यति, तस्यायं पुरस्तादपकर्षः। गुध–कुष–क्लिशीनां तु ' रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च ' (१.२.२६) इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । मृदित्वा । मृडित्वा । गुधित्वा । कुषित्वा । क्लिशित्वा । उदित्वा । उषित्वा ॥

८३. रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च ॥ ८ ॥ (२६०९)

रुद, विद, मुष, ग्रहि, स्वपि, प्रच्छ – इत्येतेभ्यः संश्च क्त्वा च कितौ भवतः। रुद – विद – मुषीणां ' रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च ' (१.२.२६) इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं ग्रहणम् । ग्रहेविध्यर्थमेव । स्वपिप्रच्छचोः सन्नर्थं ग्रहणम्, किदेव हि क्त्वा। रुदित्वा, रुरुदिषति । विदित्वा, विविदिषति। मुषित्वा, मुमुषिषति । गृहीत्वा,

जिघृक्षति । सुप्त्वा, सुषुप्सति । पृष्ट्वा, पिपृच्छिषति । ग्रहादीनां कित्त्वात् संप्रसारणं भवति । 'किरश्च पञ्चभ्यः' (७.२.७५) इति प्रच्छेरिडागमः ॥

८४. इको झल् ॥ ९ ॥ (२६१२)

'सन्' इत्यनुवर्तते । 'क्त्वा' इति निवृत्तम् । इगन्ताद्धातोः परो झलादिः सन् किद् भवति । चिचीषति । तुष्टूषति । चिकीर्षति ।

इक इति किम्? पिपासति । तिष्ठासति । झल् इति किम्? शिशयिषते ।

किमर्थमिदमुच्यते? गुणो मा भूदिति । 'अज्झनगमां सनि' (६.४.१६) इति दीर्घत्वं गुणस्य बाधकं भविष्यति ? यथैव तर्हि दीर्घत्वं गुणं बाधते तथा णिलोपमपि बाधेत । तस्माद् दीर्घत्वस्यावकाशदानाय कित्त्वमिदमारभ्यते । चिचीषतित्यादिषु सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाद् णिलोपेन बाध्यते (६.४.२१) ज्ञीप्सति।

इकः कित्त्वं गुणो मा भूद्दीर्घारम्भात्कृते भवेत् ।
अनर्थकं तु ह्रस्वार्थं दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥ १ ॥
सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यमृदित्वं दीर्घसंश्रयम् ।
दीर्घाणां नाकृते दीर्घे णिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥ २ ॥

(म० भा० १.२.९ वा० १–१०)

८५. हलन्ताच्च ॥ १० ॥ (२६१३)

'इकः सन् झल्कित्' इति वर्तते । समीपवचनोऽन्तशब्दः । हल् चासावन्तश्च हलन्तः । इगन्तादिक्समीपाद्धलः परः सन झलादिः किद् भवति । बिभित्सति । बुभुत्सते। इकः इत्येव – यियक्षते । झल् इत्येव–विवर्तिषते ।

दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात् सिद्धम् । धीप्सति । धिप्सति (६.४.२४)॥

८६. लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ॥ ११ ॥ (२३००)

'हलन्तादिको झल्कित्' इति वर्तते । 'सन्' इति निवृत्तम् । इगन्तादिक्समीपाद्धलः परौ झलादी लिङ्सिचौ आत्मनेपदेषु परतः कितौ भवतः। भित्सीष्ट, सिचि खल्वपि – अभित्त, अबुद्ध । इकः इत्येव – यक्षीष्ट, अयष्ट । संप्रसारणं (६.१.१५) हि स्यात् ।

आत्मनेपदेष्विति किम् ? अस्राक्षीत्, अद्राक्षीत् । ' सृजिदृशोर्झल्यमकिति ' (६.१.५८) इत्यमागमो न स्यात् । हलन्तादित्येव – चेषीष्ट, अचेष्ट । गुणो न स्यात्। झलित्येव – वर्तिषीष्ट, अवर्त्तिष्ट । गुणो न स्यात्।

लिङ्सिचाविति किम् ? द्वेष्टा, द्वेक्ष्यति ॥

८७. उश्च ॥ १२ ॥ (२३६८)

'ऋवर्णान्ताद्धातोः परो लिङ्सिचावात्मनेपदेषु झलादी कितौ भवतः । कृषीष्ट। हृषीष्ट। सिचः खल्वपि– अकृत । अहृत । झलित्येव – वरिषीष्ट, अवरिष्ट । ' वृतो वा ' (७.२.३८)। अवरीष्ट ॥

८८. वा गमः ॥ १३ ॥ (२७००)

' लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ' इति वर्तते । गमेर्धातोः परौ लिङ्सिचौ आत्मनेपदेषु झलदी वा कितौ भवतः । संगंसीष्ट, संगसीष्ट । सिचः खल्वपि – समगत, समगंस्त । कित्त्वपक्षे अनुनासिकलोपो भवति 'अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनाम्' (६.४.३७) इति ॥

८९. हनः सिच् ॥ १४ ॥ (२६९७)

हन्तेर्धातोः परः सिच् किद् भवति । आहत, आहसाताम्, आहसत । सिचः कित्त्वादनुनासिकलोपः (६.४.३७) । सिज्ग्रहणं लिङ्निवृत्त्यर्थम्, उत्तरत्रानुवृत्तिर्मा भूत् ।

आत्मनेपदग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्तते । इह तु परस्मैपदे हन्तेर्वधभावस्य नित्यत्वात् कित्त्वस्य प्रयोजनं नास्ति ॥

९०. यमो गन्धने ॥ १५ ॥ (२६९८)

' सिच्, आत्मनेपदेषु ' इति वर्तते । यमेर्धातोर्गन्धने वर्तमानात् परः सिच् प्रत्ययः किद् भवति आत्मनेपदेषु परतः । गन्धनम्= सूचनम्, परेण प्रच्छाद्यमानस्यावद्यस्याविष्करणम्। अनेकार्थत्वाद्धातूनां यमिस्तत्र वर्तते ।
उदायत, उदायसाताम्, उदायसत । सूचितवानित्यर्थः । सिचः कित्त्वादनुनासिकलोपः (६.४.३७) । आङो यमहनः (१.३.२८) इत्यात्मनेपदम् ।

गन्धन इति किम् ? उदायंस्त पादम् । उदायंस्त कूपादुदकम् । उद्धृतवानित्यर्थः। सकर्मकत्वेऽपि ' समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे ' (१.३.७५) इत्यात्मनेपदम् ॥

९१. विभाषोपयमने ॥ १६ ॥ (२७३०)

' यमः सिच्, आत्मनेपदेषु ' इति वर्तते । यमेर्धातोरुपयमने वर्तमानात् परः सिच् प्रत्ययो विभाषा किद् भवति आत्मनेपदेषु परतः । उपायत कन्याम्, उपायंस्त कन्याम् । उपायत भार्याम्, उपायंस्त भार्याम् ।

' उपयमनम्=स्वीकरणम् ' विवाहः, दारकर्म, पाणिग्रहणमित्यर्थः । ' उपाद्यमः स्वकरणे ' (१.३.५६) इत्यात्मनेपदम् ॥

९२. स्थाघ्वोरिच्च ॥ १७ ॥ (२३८९)

' सिच् आत्मनेपदेषु ' इति वर्तते । तिष्ठतेर्धातोः घुसंज्ञकानां च इकारश्चान्तादेशः सिच्च किद् भवति आत्मनेपदेषु परतः । उपास्थित, उपास्थिषाताम्, उपास्थिषत । घुसंज्ञकानाम् – अदित, अधित ।

इच्च कस्य तकारेत्त्वं दीर्घो मा भूदृतेऽपि सः ।

अनन्तरे प्लुतो मा भूत् प्लुतश्च विषये स्मृतः ॥ (म. भा. १.२.१७ वा. १–५)

९३. न क्त्वा सेट् ॥ १८ ॥ (३३२२)

क्त्वाप्रत्ययः सेट् न किद् भवति । देवित्वा, वर्त्तित्वा ।

सेडिति किम्? कृत्वा, हृत्वा । क्त्वाग्रहणं किम्? निगृहीतिः (का. सं. २०.५) । उपस्निहितिः । निकुचितिः ॥

न सेडिति कृतेऽकित्त्वे निष्ठायामवधारणात् ।
ज्ञापकान्न परोक्षायां सनि झल्ग्रहणं विदुः ॥ (म० भा० १.२००)
इत्वं कित्संनियोगेन रेण तुल्यं सुधीवनि ।
वस्वर्थं किदतौदेशान्निगृहीतिः प्रयोजनम् ॥
(म० भा० १.२.१८ वा० १–९)

९४. निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः ॥ १९ ॥ (३०५२)

'न सेट्' इति वर्तते । शीङ्–स्विदि–मिदि–क्ष्विदि–धृष्–इत्येतेभ्यः परो निष्ठाप्रत्ययः सेट् न किद् भवति ।
शयितः, शयितवान्। प्रस्वेदितः, प्रस्वेदितवान्। मेदितः, प्रमेदितवन् । प्रक्ष्वेदितः, प्रक्ष्वेदितवान्। प्रधर्षितः, प्रधर्षितवान् । सेडित्येव–स्विन्नः, स्विन्नवान् । स्विदादीनाम् आदितश्च (७.२.१६)। इति निष्ठायामिट् प्रतिषिध्यते । विभाषा भावादिकर्मणोः (७.२ १७) इति पक्षेऽभ्यनुज्ञायते, स विषयः कित्त्वप्रतिषेधस्य ॥

९५. मृषस्तितिक्षायाम् ॥ २० ॥ (३०५५)

मृषेर्धातोः तितिक्षायामर्थे निष्ठा सेट् न किद्भवति । तितिक्षा=क्षमा । मर्षितः, मर्षितवान् । तितिक्षायामिति किम्? अपमृषितं वाक्यमाह ॥

९६. उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥ (३०५६)

'निष्टा, सेण्न, कित्' इति वर्तते । उदुपधाद्धातोः परो भावे आदिकर्मणि च वर्तमानो निष्ठाप्रत्ययः सेडन्यतरस्यां न किद्भवति । द्युतितमनेन, द्योतितमनेन । प्रद्युतितः, प्रद्योतितः। मुदितमनेन, मोदितमनेन । प्रमुदितः, प्रमोदितः ।

उदुपधादिति किम्? लिखितमनेन । भावादिकर्मणोरिति किम्? रुचितं कार्षापणं ददाति । सेडित्येव–प्रभुक्त ओदनः ।

व्यवस्थितविभाषा चेयम् । तेन शब्विकरणानामेव भवति । 'गुध परिवेष्टने' (धा० पा० ११२०), गुधितमित्यत्र न भवति ॥

९७. पूङः क्त्वा च ॥ २२ ॥ (३०५१)

'अन्यतरस्याम्' इति न स्वर्यते; उत्तरसूत्रे पुनर्वावचनात् । 'न सेट्' इति वर्तते। पूङश्च इड्विहितः 'क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः', (७.२.५०), 'पूङश्च' (७.२.५१) इति । पूङःपरो निष्ठाप्रत्ययः क्त्वा च सेण्न किद्भवति । पवितः पवितवान् ।

क्त्वाप्रत्ययस्य 'न क्त्वा सेट्' (१.२.१८) इति सिद्ध एव प्रतिषेधः । तस्य ग्रहणमुत्तरार्थम्। तथा चोक्तम्– 'नित्यमकित्त्वमिडाद्योः क्त्वानिष्ठयोः कत्वाग्रहणमुत्तरार्थम्' (म० भा० १.२.२२ वा० ३) इति [भारद्वाजीयाः पठन्ति] ॥

९८. नोपधात् थफान्ताद्वा ॥ २३ ॥ (३३२४)

निष्ठा इति निवृत्तम् नकारोपधाद्धातोस्थकारान्ताच्च परः क्त्वाप्रत्ययः सेड् वा न किद्भवति । ग्रथित्वा, ग्रन्थित्वा। श्रथित्वा, श्रन्थित्वा । गुफित्वा, गम्फित्वा ।

नोपधादिति किम्? रेफित्वा । गोफित्वा । थफान्तादिति किम्? स्रंसित्वा। ध्वंसित्वा ॥

९९. वञ्चि–लुञ्च्यृतश्च ॥ २४ ॥ (३३२५)

वञ्चि–लुञ्चि–ऋत्–इत्येतेभ्यः परः क्त्वाप्रत्ययः सेड् वा न किद् भवति । वचित्वा, वञ्चित्वा । लुचित्वा, लुञ्चित्वा । ऋतित्वा, अर्तित्वा । ‘ ऋतेरीयङ् ’ (३.१.२९) आर्धधातुके विकल्पितः (३.१.३१)। स यत्र पक्षे नास्ति तत्रेदामुदहरणम्। सेडित्येव – वक्त्वा ॥

१००. तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य ॥ २५ ॥ (३३२६)

‘ न क्त्वा सेट् ’ (१.२.१८)। इति प्रतिषेधे प्राप्ते कित्त्वं विकल्प्यते । तृषि, मृषि, कृशि – इत्येतेभ्यः परः क्त्वाप्रत्ययः सेट् काश्यपस्याचार्यस्य मते वा न किद् भवति। तृषित्वा, तर्षित्वा। मृषित्वा, मर्षित्वा। कृशित्वा, कर्शित्वा। कश्यपग्रहणं पूजार्थम् वा इत्येव हि वर्त्तते (म० भा० १.२.२५) ॥

१०१ रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च ॥ २३ ॥ (२६१७)

‘ वा ’ इति वर्तते, ‘ सेट् ’ इति च । उश्च इश्च वी, वी उपधे यस्य स व्युपधः। उकारोपधादिकारोपधाच्च धातोः रलन्ताद्धलादेः परः संश्च क्त्वा च सेटौ वा कितौ भवतः। द्युतित्वा, द्योतित्वा। दिद्युतिषते, दिद्योतिषते। लिखित्वा, लेखित्वा। लिलिखिषति, लिलेखिषति ।

रलः इति किम् ? देवित्वा, दिदेविषति । व्युपधादिति किम् ? वर्त्तित्वा, विवर्त्तिषते। हलादेरिति किम् ? एषित्वा, एषिषिषति। सेडित्येव – भुक्त्वा, बुभुक्षते॥

१०२. ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः ॥ २७ ॥ (४)

‘ ऊ ’ इति त्रयाणामयं ‘ मात्रिक – द्विमात्रिक – त्रिमात्रिकाणां प्रश्लिष्टनिर्देशः ’ (तै० प्रा० १.३१)। ‘ ह्रस्वदीर्घप्लुतः ’ इति द्वन्द्वैकवद्भावे पुंल्लिङ्गनिर्देशः । उ ऊ ऊ३ – इत्येवंकालोऽज् यथाक्रमं ‘ ह्रस्वदीर्घप्लुतः’ – इत्येवंसंज्ञो भवति । उकालो ह्रस्वः – दधि, मधु । ऊकालो दीर्घः– कुमारी, गौरी । ऊ३कालः प्लुतः – देवदत्त ३ अत्र न्वसि।

कालग्रहणं परिमाणार्थम् ; दीर्घप्लुतयोः ह्रस्वसंज्ञा मा भूत् । आलूय, प्रलूय – ‘ ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ’ (३.१.७१) । इति तुङ् न भवति ।

अज्ग्रहणं संयोगाच्समुदायनिवृत्त्यर्थम् – (म० भा० १.२.२८ वा० ४) प्रतक्ष्य, प्ररक्ष्य, ह्रस्वाश्रयस्तुङ् मा भूत् । तितउच्छत्रम् – ' दीर्घात् ' (६.१.७५) । ' पदान्ताद्वा ' (६.१.७६) । इति विभाषा तुङ् मा भूत् (म० भा० १.२.२८) ।

ह्रस्वदीर्घप्लुतप्रदेशाः – ' ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' , (१.२.४७) । 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः', (७.४.२५) । 'वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ' (८.२.८२)॥

१०३ अचश्च ॥ २८ ॥ (३५)

परिभाषेयं स्थानिनियमार्था । ह्रस्वदीर्घप्लुताः स्वसंज्ञया शिष्यमाणा अच एव स्थाने वेदितव्याः । वक्ष्यति – ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य (१.२.४७) । रै – अतिरि । नौ – अतिनु । गो – उपगु ।

अच इति किम् ? सुवाग् ब्राह्मणकुलम् । ' अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' – (७.४.२५)। चीयते, श्रूयते । अच इति किम् ? भिद्यते । छिद्यते (म० भा० १.२.२८ वा० ३) । 'वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः' (८.२.८२) देवदत्त ३, यज्ञदत्त ३। अच इति किम् ? अग्निचि३त् सोमसु३त् – तकारस्य मा भूत् ।

स्वसंज्ञया विधाने नियमः (म० भा० १.२.२८ वा० ३) । अच् इति वर्तते, इह मा भूत् – द्यौः, पन्थाः, सः । द्युःभ्याम्, द्युभिः । अत्र नियमो नास्ति ॥

१०४.उच्चैरुदात्तः ॥ २९ ॥ (५)

' अच् ' इति वर्तते । उदात्तादिशब्दाः स्वरे = वर्णधर्मे लोकवेदयोः प्रसिद्धा एव, त इह तद्गुणेऽचि परिभाष्यन्ते । उच्चैरुपलभ्यमानो योऽच् स उदात्तसंज्ञो भवति ।

उच्चैरिति च श्रुतिप्रकर्षो न गृह्यते – उच्चैर्भाषते, उच्चैः पठतीति; किं तर्हि? स्थानकृतमुच्चत्वं संज्ञिनो विशेषणम् । ताल्वादिषु हि भागवत्सु स्थानेषु वर्णा निष्पद्यन्ते, तत्र यः समाने स्थाने ऊर्ध्वभागनिष्पन्नोऽच् स उदात्तसंज्ञो भवति । यस्मिन्नुच्चार्यमाणे गात्राणामायामः – निग्रहो भवति, रूक्षता = अस्निग्धता स्वरस्य, संवृतता कण्ठविवरस्य। ये, ते, के ।

उदात्तप्रदेशाः– ' आद्युदात्तश्च ' (३.१.३) इत्येवमादयः ॥

१०५. नीचैरनुदात्तः ॥ ३० ॥ (६)

‘ अच् ’ इति वर्तते । नीचैरुपलभ्यमानो योऽच् सोऽनुदात्तसंज्ञो भवति । समाने स्थाने नीचभागे निष्पन्नोऽच् अनुदात्तः । यस्मिन्नुच्चार्यमाणे गात्राणामन्ववसर्गः = मार्दवं भवति, स्वरस्य मृदुता = स्निग्धता, कण्ठविवरस्योरुता = महत्ता । त्व–सम–सिम–नेम' इत्यनुच्चानि । नमस्ते रुद्र नीलकण्ठ सहस्त्राक्ष (?) ।

अनुदात्तप्रदेशाः – ‘ अनुदत्तौ सुप्पितौ ’ (३.१.४) इत्येवमादयः ॥

१०६. समाहारः स्वरितः ॥ ३१ ॥ (७)

‘ अच् ’ इति वर्तते । उदात्तानुदात्तस्वरसमाहारो योऽच् स स्वरितसंज्ञो भवति। सामर्थ्याच्चात्र लोकवेदयोः प्रसिद्धौ गुणावेव वर्णधर्मावुदात्तानुदात्तौ गृह्येते, नाचौ । तौ समाह्रियेते यस्मिन्नचि तस्य स्वरित इत्येषा संज्ञा विधीयते । शिक्यम्, कन्या, सामन्यः क्व ।

स्वरितप्रदेशाः – ‘ तित्स्वरितम् ’ (६.१.१८५) इत्येवमादयः ॥

१०७. तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् ॥ ३२ ॥ (८)

‘ उदात्तानुदात्तस्वरसमाहारः स्वरितः ’ इत्युक्तम् । तत्र न ज्ञायते – कस्मिन्नंशे उदात्तः ? कस्मिन्नंशेऽनुदात्तः ? कियान्वा उदात्तः ? कियान्वा अनुदात्त इति ? तदुभयमनेनाख्यायते । तस्य स्वरितस्य आदावर्धह्रस्वमुदात्तम्, परिशिष्टमनुदात्तम् । ‘ अर्धह्रस्वम् ’ इति चार्धमात्रोपलक्ष्यते ।

ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम् । सर्वेषामेव ह्रस्वदीर्घप्लुतानां स्वरितानामेषः स्वरविभागः। शिक्यमित्यत्रार्द्धमात्रा आदित उदात्ता, अपरार्धमात्रा अनुदात्ता, एकश्रुतिर्वा । कन्या इत्यत्रार्द्धमात्राऽऽदित उदात्ता, अध्यर्धमात्रा अनुदात्ता । माणवक ३ माणवक (८.२.१०३) इत्यत्रार्धमात्राऽऽदित उदात्ता, अर्धतृतीयमात्रा अनुदात्ता ॥

१०८. एकश्रुति दूरात्संबुद्धौ ॥ ३३ ॥ (३६६२)

त्रैस्वर्ये पदानां प्राप्ते दूरात्संबुद्धावैकश्रुत्यं विधीयते । एका श्रुतिर्यस्य तदिदमेकश्रुतिः । एकश्रुत्तिः वाक्यं भवति । दूरात्संबोधयति येन वाक्येन तत्संबोधनं = संबद्धिः, नैकवचनं संबुद्धिः । स्वराणामुदात्तादीनामविभागो = भेदतिरोधानमेकश्रुतिः। आगच्छ भो माणवक देवदत्त ३ ॥

दूरादिति किम् ? आगच्छ भो माणवक देवदत्त ३ ॥

१०९. यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु ॥ ३४ ॥ (३६६३)

त्रैस्वर्येण वेदे मन्त्राः पठ्यन्ते, तेषां यज्ञक्रियायामपि तथैव प्रयोगे प्राप्ते एकश्रुतिर्विधीयते, जपन्यूङ्खसामानि वर्जयित्वा। यज्ञकर्मणि मन्त्राणामैकश्रुत्यं भवति।

अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् ।

अपां रेतांसि जिन्वतो३म् (ऋ० ८.४४.१६)

यज्ञकर्मणीति किम्? संपाठे मा भूत् । अजपेष्विति किम् ? ममाग्ने वर्चो विह वेष्वस्तु (ऋ० १०.१२८.१) । जपः = अनुकरणमन्त्रः, उपांशुप्रयोगः ।

अन्यूङ्खेति किम्? न्यूङ्खा ओकाराः षोडशः , तेषु केचिदुदात्ताः, केचिदनुदात्ताः।

असामसु इति किम् ? ए ३ विश्व समत्रिणं दह ३ (जै स० अ० ११) । सामानि वक्यविशेषस्था गीतय उच्यन्ते । तत्रैकश्रुतिर्न भवति ॥

११०. उच्चैस्तरां वा वषट्कारः ॥ ३४ ॥ (३६६४)

' यज्ञकर्मणि ' इति वर्तते । यज्ञकर्मणि वषट्कारः उच्चैस्तरां वा भवति, एकश्रुतिर्वा। ' वषट् ' शब्देनात्र ' वौषट् ' शब्दो लक्ष्यते, ' वौषट् ' – इत्यस्यैवेदं स्वरविधानम् ।

यद्येवम्, वौषड्ग्रहणमेव कस्मान्न कृतम् ? वैचित्र्यार्थम् । विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः ।

सोमस्याग्ने विही३वौ३षट् । सोमस्याग्ने वीही ३ वौ३षट् (ऐ० ब्रा० ३.५.४.६) ॥

१११. विभाषा छन्दसि ॥ ३६ ॥ (३६६५)

छन्दसि विषये बिभाषा एकश्रुतिर्भवति, पक्षान्तरे त्रैस्वर्यमेव भवति । वेति प्रकृते विभाषाग्रहणं ' यज्ञकर्मणि ' इत्यस्य निवृत्यर्थम् । तेनायं स्वाध्यायकालेऽपि पाक्षिक ऐकश्रुत्यविधिर्भवति । ' इषे त्वोर्जे त्वा ' । इषे त्वोर्जे त्वा (वाज० सं० १.१.१) । अग्न आया हि वीतये । अग्न आयाहि वीतये (ऋ० ६.१६.१०) । ' अग्निमीळे पुरोहितम् ' । अग्निमिळे पुरोहितम् (ऋ० १.१.१) । शंनो दे वीरभिष्टये। शंनो देवीरभिष्टये (ऋ० १०.९.४) ॥

११२. न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः ॥ ३७ ॥ (३६६६)

सुब्रह्मण्या नाम निगदः, तत्र ‘ यज्ञकर्मणि ’ (१.२.३४) इति ‘ विभाषा छन्दसि ’ (१.२.३६) इति च एकश्रुतिः प्राप्ता प्रतिषिध्यते । सुब्रह्मण्यायामेकश्रुतिर्न भवति । यस्तु लक्षणप्राप्तः स्वरितस्तस्योदात्त आदेशो भवति ।

सुब्रह्मण्यो३म् इन्द्रागच्छ, हरिव आगच्छ, मेधातिथेर्मेष वृषणश्वस्य मेने गौरावस्कन्दिन्नहल्यायै जारकौशिकब्राह्मण गौतमब्रुवाण श्वः सुत्यामागच्छ मघवन् (शत० ब्रा० ३.३.१ १९) ।

अत्र सुब्रह्मण्योमित्योकारस्तित्स्वरेण स्वरितः, तस्योदात्तो विधीयते।

इन्द्र आगच्छ इत्यामन्त्रितमाद्युदात्तं द्वितीयो वर्णोऽनुदात्तः । ‘उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः’ (८.४.६६) इति स्वरितः प्रसक्तः, तस्यानेनोदात्तः क्रियते; तेन द्वावप्युदातौ सम्पन्नौ । आगच्छ इत्याकार उदात्तः । ततः परोऽनुदात्तः स्वरितः , तस्यनेनोदात्तः क्रियते । तदेवम् इन्द्र आगच्छ इति चत्वार उदात्ताः । पश्चिम एकोऽनुदात्तः ।

हरिव आगच्छ इत्यनयैव प्रक्रियया चत्वार उदात्ताः, द्वावनुदात्तौ ।

मेधातिथेरिति षष्ठ्यन्तं परमामन्त्रितमनुप्रविशति ‘ सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे ’ (२.१.२) इति । ततः सकलस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वे कृते द्वितीयमक्षरमनुदात्तम् । तस्य ‘ उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ’ (८.४.६६) इति स्वरितत्वे प्राप्ते इदमुदात्तत्वं विधीयते। तेन द्वावप्युदात्तौ भवतः शेषमनुदात्तम् ।

‘ वृषणस्वस्य मेने ’ इति समानं पूर्वेण। गौरावस्कन्दिन् इति तथैव द्वे आद्ये अक्षरे उदात्ते, शेषमनुदात्तम् । अहल्यायै जार इति सुबन्तस्यामन्त्रितमाद्युदात्तम् । तत्र पूर्ववद् द्वावुदात्तौ । शेषमनुदात्तम् ।

कौशिकब्रह्मण इति समस्तमामन्त्रितमाद्युदात्तम् । तत्र पूर्ववद् द्वावुदात्तौ । शेषमनुदात्तम्।

एवं गौतमब्रुवाणेति द्वावुदात्तौ । शेषमनुदात्तम् ।

श्वः सुत्यामागच्छ मघवन्निति श्वःशब्द उदात्तः, सुत्यामित्यन्तोदात्तः । ‘संज्ञायां समजनिपदनिपतमनविदषुञ् शीङ्भृञिणः ’ (३.३.९९) । इति क्यपो विधाने ‘ उदात्तः ’ इति वर्तते । आगच्छ इति द्वावुदात्तौ । अन्त्योऽनुदात्तः । मघवन्निति पदात् परमामन्त्रितं निहन्यते ॥

११३. देवब्रह्मणोरनुदात्तः ॥ ३८ ॥ (३६६७)

सुब्रह्मण्यायामेव ' देवा ब्रह्माणः ' इति पठ्यते, तत्र पूर्वेण स्वरितस्योदात्ते प्राप्तेऽनेनानुदात्तो विधीयते । देवब्रह्मणोः स्वरितस्यानुदात्त आदेशो भवति । ' दे वा ब्रह्माण आगच्छत ' (श० ब्रा० ३.३.१.२०) । द्वयोरपि पदयोरामन्त्रिताद्युदात्तत्वे शेषनिघाते चोदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः कृतः, तस्यानुदात्तो भवति ॥

११४. स्वरितात् संहितायामनुदात्तानाम् ॥ ३९ ॥ (३६६८)

' एकश्रुतिः ' इति वर्तते । संहितायां विषये स्वरितात् परेषामनुदात्तानामे– कश्रुतिर्भवति। ' इमं मे ' गङ्गे यमुने सरस्वति शुतु'द्रि' (ऋ० १०.७५.५) । माणवक जटिलकाध्यापक क्व गमिष्यसि । इमम् इत्यन्तोदात्तम्, मे इति अनुदात्तम्; विधिकाल एव निघातविधानात्। तत्पुनः ' उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' (८.४.६६) । इति स्वरितं संपद्यते । तस्मात् स्वरितात् परेषामनुदात्तानां गङ्गेप्रभृतीनामेकश्रुतिर्भवति । सर्व एते आमन्त्रितनिघातेनानुदात्ताः। माणवक जटिलक इति प्रथममामन्त्रितमाद्युदात्तम्, तस्य द्वितीयमक्षरं स्वरितम्, ततः परेषामनुदात्तानामेकश्रुतिर्भवति ।

संहिताग्रहणं किम्? अवग्रहे मा भूत् । इमं मे गङ्गे यमु ने सरस्वति (ऋ० १०.७५.५) ॥

११५. उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः ॥ ४० ॥ (३६६९)

अनुदात्तग्रहणमनुवर्तते । उदात्तः परो यस्मात् स उदात्तपरः । स्वरितः परो यस्मात् स स्वरितपरः; उदात्तपरस्य स्वरितपरस्य चानुदात्तस्य सन्नतर आदेशो भवति । अनुदात्ततरः इत्यर्थः । ' देवा मरुतः पृश्निमातरोऽपः ' । (पै० ३.३१.१) । मातर इत्यनुदात्तः । अप इत्यन्तोदात्तः । ' ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः (६.१.१७१) । इति। तत्रानुदात्तयोरेकादेश ओकारोऽनुदात्तः । तस्योदात्ते परभूते सन्नतर आदेशो भवति । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि (ऋ० १०.७५.५) । इकारोऽनुदात्तः । शुतुद्रि इत्येतदामन्त्रितं पादादौ तस्मान्न निहन्यते, ' अनुदात्तं सर्वमपादादौ ' (८.१.१८) इति । तस्य प्रथममक्षरमुदात्तम्, तस्मिन्परभूते पूर्वस्य सरस्वति इति इकारस्य सन्नतर आदेशो भवति । माणवक जटिलकाध्यापक क्व गमिष्यसि । क्व इति स्वरितः, तस्मिन् परभूते क इति अनुदात्तस्तस्य सन्नतर आदेशो भवति ॥

११६. अपृक्त एकाल्प्रत्ययः ॥ ४२ ॥ (२५१)

‘ अपृक्त ’ इति इयं संज्ञा भवति, एकाल् यः प्रत्ययस्तस्य । असहायवची एकशब्दः। ‘ स्पृशोऽनुदके क्विन् ’ – (३.२.५८) । घृतस्पृक् । ‘ भजो ण्विः ’ (३.२.६२) । – अर्धभाक्, पादभाक् । एकालिति किम् ? दर्विः, (उ० सू० ५०२)। जागृविः (उ० सू० ५०३) । (म० भा० १.२.४३) । प्रत्यय इति किम् ? सुराः ।
अपृक्तप्रदेशः – ‘ वेरपृक्तस्य’ (६.१.६७) इत्येवमादयः ॥

११७. तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ ४२ ॥ (७४५)

‘ तत्पुरुषः ’ इति समासविशेषस्य संज्ञा वक्ष्यति । स तत्पुरुषः समानाधिकरणपदः कर्मधारयसंज्ञो भवति । अधिकरणशब्दोऽभिधेयवाची । समानाधिकरणः = समानाभिधेयः । परमराज्यम्, उत्तमराज्यम्, ‘ अकर्मधारये राज्यम् ’ (६.२.१३०) । इत्युत्तरपदाद्युदात्तं न भवति । पाचकवृन्दारिका (६.३.४२)।

तत्पुरुष इति किम्? पाचिकाभार्यः (६.३.३७) । समानाधिकरण इति किम्? ब्राह्मणराज्यम्। कर्मधारयप्रदेशाः – ‘ कर्मधारये निष्ठा ’ (६.२.४६) इत्येवमादयः ॥

११८. प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ॥ ४३ ॥ (६५३)

प्रथमया विभक्त्या यन्निर्दिश्यते समासशास्त्रे तदुपसर्जनसंज्ञं भवति । ‘ समासे ’ इति समासविधायि शास्त्रं गृह्यते। वक्ष्यति – ‘ द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः’ (२.१.२४) इति द्वितीयासमासे द्वितीयेत्येतत्प्रथमा निर्दिष्टम् । तृतीयासमासे तृतीयेति, चतुर्थीसमासे चतुर्थीति, पञ्चमीसमासे पञ्चमीति, षष्ठीसमासे षष्ठीति, सप्तमीसमासे सप्तमीति । कष्टश्रितः । शङ्कुलाखण्डः (२.१.३०) यूपदारु (२.१.६३) । वृकभयम् (२.१.३७) । राजपुरुषः (२.२.८) । अक्षशौण्डः (२.१.४०) । उपसर्जनप्रदेशाः ‘ उपसर्जनं पूर्वम् ’ (२.२.३०) इत्येवमादयः॥

११९. एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥ ४४ ॥ (६५५)

एका विभक्तिर्यस्य तदिदमेकविभक्ति, समासे विधीयमाने यन्नियतविभक्तिकं द्वितीये सम्बन्धिनि बहुभिर्विभक्तिभिर्युज्यमानेऽप्येकयैव विभक्त्या युज्यते तदुपसर्जनसंज्ञं भवति अपूर्वनिपाते । पूर्वनिपातं पूर्वनिपाताख्यमुपसर्जनकार्यं वर्जयित्वा ।

निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या (वा० १३३९) । पूर्वपदे नानाविभक्तिकेऽप्युत्तरपदं पञ्चम्यन्तमेव भवति निष्क्रान्ता कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिः । निष्क्रान्तं कौशाम्ब्या

निष्कौशाम्बिम् । निष्क्रान्तेन कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिना । निष्क्रान्ताय कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बये । निष्क्रान्तात् कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बेः । निष्क्रान्तस्य कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बेः । निष्क्रान्ते कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बौ । एवं निर्वाराणसिः ।

एकविभक्तीति किम् ? राजकुमारी । अपूर्वनिपात इति किम्? न हि भवति कौशाम्बीनिरिति ॥

१२०. अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ ४५ ॥ (१७८)

अभिधेयवचनोऽर्थशब्दः । अर्थवच्छब्दरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं भवति धातुप्रत्ययौ वर्जयित्वा । डित्थः । कपित्थः । कुण्डम् । पीठम् ।

अर्थवदिति किम्? वनम्, धनमिति नान्तस्यावधेर्मा भूत् । नलोपो हि स्यात् (८.२.७) । अधातुरिति किम्? हन्तेर्लङ्, अहन् – नलोपो हि स्यात् । अप्रत्यय इति किम्? काण्डे । कुड्ये – (म० भा० १.२.४५) । 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' (१.२.४७) इति ह्रस्वः स्यात् ।

अनर्थकस्यापि निपातस्य प्रातिपदिकसंज्ञेष्यते (म० भा० १.२.४५ वा० १२) ॥ अध्यागच्छति । प्रलम्बते ।

प्रातिपदिकप्रदेशाः – 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ' (१.२.४७) इत्येवमादयः॥

१२१. कृत्तद्धितसमासाश्च ॥ ४६ ॥ (१७९)

कृतस्तद्धिताः समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञा भवन्ति । ' अप्रत्ययः' इति पूर्वसूत्रे पर्युदासात्कृदन्तस्य तद्धितान्तस्य चानेन प्रातिपदिकसंज्ञा विधीयते । अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थम् (म० भा० १.२.४५ वा० ६) ।

कृत् – कारकः, हारकः, कर्ता, हर्ता । तद्धितः – औपगवः कापटवः । समासः – राजपुरुषः, ब्राह्मणकम्बलः । समासग्रहणस्य नियमार्थत्वाद् वाक्यस्यार्थवतः संज्ञा न भवति ॥

१२२. ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ ४७ ॥ (३१८)

नपुंसकलिङ्गेऽर्थे यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्य ह्रस्वो भवति आदेशोऽलोन्त्यस्याचः। अतिरि कुलम्, अतिनु कुलम् ।

नपुंसक इति किम् ? ग्रामणीः । सेनानीः । प्रातिपदिकस्येति किम् ? काण्डे तिष्ठतः। कुड्ये तिष्ठतः । प्रातिपदिकग्रहणसामर्थ्यादेकादेशः पूर्वस्यान्तवन्न भवति ॥

१२३. गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥ ४८ ॥ (६५६)

‘ प्रातिपदिकस्य ’ इति वर्तते । ‘ गो ’ इति स्वरूपग्रहणम्, ‘ स्त्री ’ इति प्रत्ययग्रहणम्; स्वरितत्वात् । उपसर्जनग्रहणं तयोर्विशेषणम् – गोरुपसर्जनस्य, स्त्रीप्रत्ययान्तस्योपसर्जनस्येति। ताभ्यां प्रातिपदिकस्य तदन्तविधिः । उपसर्जनगोशब्दान्तस्य उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तान्तस्य च प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो भवति । चित्रगुः । शबलगुः । स्त्रियाः – निष्कौशाम्बिः । निर्वाराणसिः। अतिखट्वः। अतिमालः।

उपसर्जनस्येति किम्? राजकुमारी । स्वरितत्वं किम्? अतितन्त्रीः। अतिलक्ष्मीः। अतिश्रीः ।

ईयसो बहुव्रीहेः प्रतिषेधो वक्तव्यः (म० भा० १.२.४८ वा० ३) ॥ बहुश्रेयसी। विद्यमानश्रेयसी ॥

१२४. लुक्तद्धितलुकि ॥ ४९ ॥ (१४०८)

स्त्रीग्रहणमनुवर्त्तते, ‘ उपसर्जनस्य ’ इति च । पूर्वेण ह्रस्वत्वे प्राप्ते लुग्विधीयते। तद्धितलुकि सति स्त्रीप्रत्ययस्य उपसर्जनस्य लुग्भवति । पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्रः। दशेन्द्रः । (४.२.२४) (४.१.८८) पञ्चभिः शष्कुलीभिः क्रीतः पञ्चशष्कुलः (५.१.३७; ५.१.२८) । आमलक्याः फलमामलकम् (४.३.१४४; १६३) । बदरम् । कुवलम् ।

तद्धितग्रहणं किम् ? गार्ग्याः कुलं गार्गीकुलम् । लुकीति किम् ? गार्गीत्वम्। उपसर्जनस्येत्येव –अवन्ती, कुन्ती, कुरूः ॥

१२५. इद् गोण्याः ॥ ५० ॥ (१७०३)

पूर्वेण लुकि प्राप्ते इकारो विधीयते । गोण्यास्तद्धितलुकि सति इकारादेशो भवति । पञ्चभिर्गोणीभि : क्रीतः पटः पञ्चगोणिः । दशगोणिः ।

‘ इत् ’ इति योगविभागः । पञ्चभिः सूचीभिः क्रीतः – पञ्चसूचिः । दशसूचिः। स च एवं विषय एव ॥

१२६. लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने ॥ ५१ ॥ (१५९४)

'लुपि' इति लुप्संज्ञया लुप्तस्य प्रत्ययस्यार्थ उच्यते । तत्र लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने भवतः । 'युक्तवत्' इति निष्ठाप्रत्ययेन क्तवतुना प्रकृत्यर्थ उच्यते । स हि प्रत्ययार्थमात्मना युनक्ति, तस्य युक्तवतो व्यक्तिवचने लुबर्थे विधीयेते ।

अथ वा – युक्तः प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थेन संबद्धः, तस्मिन्निव व्यक्तिवचने लुबर्थे भवतः । सप्तम्यर्थे वतिः । व्यक्तिवचने इति च लिङ्गसंख्ययोः पूर्वाचार्यनिर्देशः, तदीयमेवेदं सूत्रम् । तथा चास्य प्रत्याख्यानं भविष्यति– 'तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्' (१.२.५३) । इति ।

व्यक्तिः– स्त्रीपुंनपुंसकानि, वचनम् – एकत्व–द्वित्व–बहुत्वानि । पञ्चालाः क्षत्रियाः,पुंलिङ्गाः बहुवचन – विषयाः । तेषां निवासो जनपदः (४.२.८१) । यथा तेषु क्षत्रियेषु व्यक्तिवचने, तद्वज्जनपदे भवतः – पञ्चालाः , मगधाः, मत्स्याः, अङ्गाः, सुह्माः, पुण्ड्राः (ऐ० ब्रा० ७.३.६ पृ० ११६९) ।

लुपीति किम् ? लुकि मा भूत् । लवणः सूपः, लवणा यवगूः, लवणं शाकम् (४.२.२२.२४) । व्यक्तिवचने इति किम् ? शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः (४.२.७०,८२) शिरीषाः, तस्य वनं शिरीषवनम् – (म० भा० १.२.४९) 'विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः' (८.४.६) इति णत्वं न भवति ।

हरीतक्यादिषु व्यक्तिः (म० भा० १.२.५२ वा० ३) । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः (४.३.१६७) फलनि । खलतिकादिषु वचनम् (म० भा० १.२.५२ वा० ४) । खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि वनानि (४.२.७०, ८२) । खलतिकं वनानि॥

१२७. विशेषणानां चाजातेः ॥ ५२ ॥ (१३००)

'लुपि' इति वर्तते । लुबर्थस्य यानि विशेषणानि तेषामपि व्यक्तिवचने भवतः, जातिं वर्जयित्व पञ्चालाः रमणीयाः, बह्वन्नाः, बहुक्षीरघृताः, बहुमाल्यफलाः। गोदौ रमणीयौ, बह्वन्नौ, वहुक्षीरघृतौ, बहुमाल्यफलौ । अजातेरिति किम् ? पञ्चालाः जनपदः । गोदौ ग्रामः ।

जात्यर्थस्य चायं युक्तवद्भावप्रतिषेधः । तेन जातिद्वारेण यानि विशेषणानि तेषामपि युक्तवद्भावो न भवति – पञ्चालाः जनपदो रमणीयो, बह्वन्नः, गोदौ ग्रामो रमणीयो, बह्वन्न इति ।

मनुष्यलुपि प्रतिषेधो वक्तव्यः (म० भा० १.२.५२ वा० ५) चञ्चा अभिरूपः (म० भा० १.२.५२) । वध्रिका दर्शनीयः (५.३.९६.९८) ॥

१२८. तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ॥ ५३ ॥ (१२९५)

तदिति प्रकृतं युक्तवद्भावलक्षणं निर्दिश्यते । तदशिष्यं = न वक्तव्यम्, कस्मात्? संज्ञाप्रमाणत्वात् । संज्ञाशब्दा हि नानालिङ्गसंख्याःप्रमाणम् । पञ्चाला वरणा इति च नैते योगशब्दाः, किं तर्हि? जनपदादीनां संज्ञा एताः।

तत्र लिङ्गं वचनं च स्वभावसिद्धमेव, न यत्नप्रतिपाद्यम्; यथा – आपः, दाराः गृहाः, सिकताः, वर्षा इति ॥

१२९. लुब्योगाप्रख्यानात् ॥ ५४ ॥ (१२९६)

लुबप्यशिष्यः । योऽयम् ' जनपदे लुप् ' (४.२.८१) । ' वरणादिभ्यश्च ' (४.२.८२) इति लुबुच्यते, अयं न वक्तव्यः, कि कारणम् ? योगाप्रख्यानात् । न हि पञ्चाला वरणा इति योगः = संबन्धः प्रख्यायते । नैतदुपभामहे – वृक्षयोगान्नगरे वरणा इति, किं तर्हि? संज्ञा एताः । तस्मादत्र ' तस्य निवासः ' (४.२.६९) , ' अदूरभवश्च ' (४.२.७०) इति तद्धितो नैवोत्पद्यते, किं लुपो विधानेन ॥

१३०. योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् ॥ ५५ ॥ १२९७)

' पञ्चालादयः संज्ञाशब्दाः, न योगनिमित्ताः ' इत्युक्तम्। तच्चावश्यमेवाभ्युपगन्तव्यम्, योगप्रमाणे हि तदभावेऽदर्शनं स्यात् । यदि पञ्चालादिशब्दो योगस्य प्रमाणं = योगस्य वाचकः स्यात्, ततस्तदभावेऽदर्शनम् = अप्रयोगः स्यात्। दृश्यते च संप्रति विनैव क्षत्रियसम्बन्धेन जनपदेषु पञ्चालादिशब्दः, ततोऽवसीयते – नायं योगनिमित्तकः, किं तर्हि? रूढिरूपेणैव तत्र प्रवृत्त इति ॥

१३१. प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् ॥ ५६ ॥ (१२९८)

' अशिष्यम् ' इति वर्त्तते । प्रधानं समासे किञ्चित्पदम्, प्रत्ययः तव्यदादिः, ताभ्यामर्थवचनम् = अर्थाभिधानमनेन प्रकारेण भवतीति पूर्वाचार्यैः परिभाषितम्। प्रधानोपसर्जने प्रधानार्थं सह ब्रूतः, ' प्रकृति – प्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतः ' इति । तत्पाणिनिराचार्यः प्रत्याचष्टे – अशिष्यमेतत्, अर्थस्यान्यप्रमाणत्वादिति । अन्य इति

शास्त्रापेक्षया लोको व्यपदिश्यते । शब्दैरर्थाभिधानं स्वाभाविकम्, न पारिभाषिकम्; अशक्यत्वात्, लोकत एवार्थावगतेः।

यैरपि व्याकरणं न श्रुतम् तेऽपि ' राजपुरुषमानय ' इत्युक्ते राजविशिष्टं पुरुषमानयन्ति; न राजानम्, नापि पुरुषमात्रम् । ' औपगवमानय ' इत्युक्ते उपगुविशिष्टमपत्यमानयन्ति, नोपगुम्, नाप्यपत्यमात्रम्, नोभौ । यश्च लोकतोऽर्थः सिद्धः, किं तत्र यत्नेन ! ॥

१३२. कालोपसर्जने च तुल्यम् ॥ ५७ ॥ (१२९९)

' अशिष्यम् ' इति वर्तते । कालोपसर्जने चाशिष्ये । कस्मात् ? अर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्। तुल्यशब्दो हेत्वनुकर्षणार्थः । अशिष्यविशेषणं चैतत् । कालोपसर्जने च तुल्यमशिष्ये भवतः ।

इहान्ये वैयाकरणाः कालोपसर्जनयोः परिभाषां कुर्वन्ति । आन्याय्यादुत्थानादान्यायाच्च संवेशनात् – एषोऽद्यतनः कालः । अपरे पुनराहुः – अहरुभयतोर्ध्दरात्रम् – एषोऽद्यतनः काल इति । तथोपसर्जनपरिभाषां कुर्वन्ति – अप्रधानमुपसर्जनमिति ।

तत्पाणिनिराचार्यः प्रत्याचष्टे – लोकतोऽर्थावगतेः । यैरपि व्याकरणं न श्रुतं तेऽप्याहुः– इदमस्माभिरद्य कर्तव्यम्, इदं श्वः कर्तव्यम्, इदम् ह्यः कृतमिति; नैवं व्युत्पाद्यन्ते ! तथोपसर्जनम् – वयमत्र गृहे ग्रामे वा उपसर्जनप्रधानमिति गम्यते । यश्च लोकतोऽर्थः सिद्धः किं तत्र यत्नेन !

यद्येवम्, पूर्वसूत्र एव कालोपसर्जनग्रहणं कस्मान्न क्रियते, किमर्थो योगविभागः? प्रदर्शनार्थः ।

अन्यदप्येवञ्जातीयकमशिष्यमिति । तथा च पूर्वाचार्याः परिभाषन्ते – ' मत्वर्थे बहुव्रीहिः ', ' पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः ', उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः इत्येवमादि तदशिष्यमिति॥

१३३. जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् ॥ ५८ ॥ (८१७)

' अशिष्यम् ' इति निवृत्तम् । जातिर्नामायमेकोऽर्थः, तदभिधाने एकवचनमेव प्राप्तम्, अत इदमुच्यते। जातेराख्या जात्याख्या, जात्याख्यायामेकस्मिन्नर्थे

बहुवचनमन्यतरस्यां भवति । जात्यर्थो बहुवद् भवतीति यावत् । तेन तद्विशेषणानामजातिशब्दानामपि संपन्नादीनां बहुवचनमुपपद्यते । संपन्नो यवः, संपन्ना यवः । संपन्नो व्रीहिः, संपन्ना व्रीहयः । पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेयः, पूर्ववयसो ब्राह्मणाः प्रत्युत्थेयाः ।

जातिग्रहणं किम्? देवदत्तः, यज्ञदत्तः। आख्यायामिति किम्? काश्यपप्रतिकृतिः काश्यपः । भवत्ययं जातिशब्दः, न त्वनेन जातिराख्यायते, किं तर्हि ? प्रतिकृतिः । एकस्मिन्निति किम्? व्रीहियवौ ।

संख्याप्रयोगे प्रतिषेधो वक्तव्यः (म० भा० १ २.५८ वा० ४) ॥ एको व्रीहिः संपन्नः सुभिक्षं करोति ॥

१३४. अस्मदो द्वयोश्च ॥ ५९ ॥ (८१८)

अस्मदो योऽर्थस्तस्यैकत्वे द्वित्वे च बहुवचनमन्यतरस्यां भवति । अहं ब्रवीमि, वयं ब्रूमः । आवां ब्रूवः , वयं ब्रूमः ॥

सविशेषणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः (म० भा० वा० ५) । अहं देवदत्तो ब्रवीमि। अहं गार्ग्यो ब्रवीमि । अहं पटुर्ब्रवीमि (म० भा० १.२.५८) ।

१३५. फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे ॥ ६० ॥ (८१९)

चकारः द्वयोः इत्यनुकर्षणार्थः । फल्गुन्योर्द्वयोः प्रोष्ठपदयोश्च द्वयोर्नक्षत्रयोर्बहुवचनमन्यतरस्यां भवति । कदा पूर्वे फल्गुन्यौ, कदा पूर्वाः फल्गुन्यः। कदा पूर्वे प्रोष्ठपदे, कदा पूर्वाः प्रोष्ठपदाः ।

नक्षत्र इति किम्? फल्गुन्यौ माणविके ॥

१३६. छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् ॥ ६१ ॥ (३३८७)

'अन्यतरस्याम्' इत्यनुवर्त्तते । द्वयोर्द्विवचने प्राप्ते पुनर्वस्वोश्छन्दसि विषये एकवचनमन्यतरस्यां भवति । 'पुनर्वसूर्नक्षत्रमदितिर्देवता' (मै ० सं० २.१३.२) । पुनर्वसू – नक्षत्रमदितिर्देवता (तै ० सं० ४.४.१०) । नक्षत्र इत्येव – पुनर्वसू माणवकौ।

छन्दसीति किम् ? पुनर्वसू इति ॥

१३७. विशाखयोश्च ॥ ६२ ॥ (६६८८)

'छन्दसि ' इति वर्तते । द्विवचने प्राप्ते छन्दसि विषय
े विशाखयोरेकवचनमन्यरतस्यां भवति । विशाखा नक्षत्रमिन्द्राग्नी देवता (मै० सं० २.१३.२०) । विशाखे नक्षत्रमिद्राग्नी देवता (तै० सं० ४.४.१०.२) ।

१३८. तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ॥ ६३ ॥ (८२०)

'छन्दसि ' इति निवृत्तम् । तिष्य एकः पुनर्वसू द्वौ तेषां द्वन्द्वो बह्वर्थः । तत्र बहुवचने प्राप्ते द्विवचनं विधीयते । तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रविषये द्वन्द्वे बहुवचनप्रसङ्गे नित्यं द्विवचनं भवति । उदितौ तिष्यपुनर्वसू दृश्येते ।

तिष्यपुनर्वस्वोरिति किम्? विशाखानुराधाः ।

नक्षत्रेति किम्? तिष्यश्च माणवकः पुनर्वसू माणवकौ = तिष्यपुनर्वसवो माणवकाः। ननु च प्रकृतमेव नक्षत्रग्रहणं किमर्थं पुनरुच्यते ? पर्यायाणामपि यथा स्यात् – तिष्यपुनर्वसू, सिद्ध्यपुनर्वसू ।

द्वन्द्व इति किम् ? यस्तिष्यस्तौ पुनर्वसू येषां त इमे ' तिष्यपुनर्वसवः ' (वाज० सं० २.६९) उन्मुग्धाः तिष्यादय एव विपर्ययेण दृश्यमाना बहुव्रीहिणोच्यन्ते। तेन नक्षत्रसमास एवायम् । बहुवचनस्येति किम्? एकवचनस्य मा भूत् – तिष्यपुनर्वसु इदमिति ।

'सर्वो द्वन्द्वो विभाषा एकवद्भवति ' (व्या० प० ९१) इत्यस्यैतदेव ज्ञापकम् (म० भा० १.२.६३) । नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥

१३९. सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ ६४ ॥ (१८८)

समानं रूपमेषामिति सरूपाः । सरूपाणां शब्दानाम् एकविभक्तौ परत एकशेषो भवति । एकः शिष्यते, इतरे निवर्तन्ते । वृक्षश्च वृक्षश्च – वृक्षौ । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च – वृक्षाः ।

प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानम् । तत्रानेकार्थाभिधानेऽनेकशब्दत्वं प्राप्तम्, तस्मादेकशेषः (म० भा० १.२.६४ वा० ३१) ।

सरूपाणामिति किम् ? प्लक्षन्यग्रोधाः । रूपग्रहणं किम् ? भिन्नेऽप्यर्थे यथा स्यात् – अक्षाः, पादाः, माषाः। एकग्रहणं किम्? द्विबह्वोः शेषो मा भूत् । शेषग्रहणं किम्? आदेशो मा भूत् ।

एकविभक्ताविति किम्? पयः पयो जरयति । ब्रह्मणाभ्यां च कृतं ब्राह्मणाभ्यां च देहि (म० भा० १.२.६४) ॥

१४०. वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ॥ ६५ ॥ (९३१)

'शेष ' इति वर्त्तते । 'यूना ' इति सहयोगे तृतीया । वृद्धो यूना सहवचने शिष्यते, युवा निवर्त्तते । वृद्धशब्दः पूर्वाचार्यसंज्ञा गोत्रस्य । अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति। वृद्धयूनोः सहवचने वृद्धः शिष्यते तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः। तदिति वृद्धयूनोर्निर्देशः, लक्षणशब्दो निमित्तपर्यायः, चेच्छब्दो यद्यर्थे, एवकारोऽवधारणे, विशेषो वैरूप्यम् । वृद्धयुवनिमित्तकमेव यदि वैरूप्यं भवति ततो वृद्धःशिष्यते, युवा निवर्त्तते । समानायामाकृतौ वृद्धयुवप्रत्ययौ भिद्येते । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वात्स्यश्च वात्स्यायनश्च वात्स्यौ।

वृद्ध इति किम्? गर्गश्च गार्ग्ययणश्च – गर्गगार्ग्यायणौ । यूनेति किम्? गार्ग्यश्च गर्गश्च – गार्ग्यगर्गौ । तल्लक्षण इति किम् ? गार्ग्यवात्स्यायनौ । एवकारः किमर्थः? भगवित्तिश्च भागवित्तिकश्च भागवित्तिभागवित्तिकौ । कुत्सा सौवीरत्वं च भागवित्तिकस्यापरो विशेषो विद्यते ॥

१४१. स्त्री पुंवच्च ॥ ६६ ॥ (९३२)

'शेष ' इति वर्त्तते, 'वृद्धो यूना ' इति च सर्वम् । स्त्री वृद्धा यूना सहवचने शिष्यते तल्लक्षणश्चेदेव विशेषो भवति । पुंस इवास्याः कार्यं भवति । स्त्र्यर्थः पूमर्थवद् भवति । गार्गी च गार्ग्यायणश्च – गार्ग्यौ । वात्सी च वात्स्यायनश्च – वात्स्यौ । दाक्षी च दाक्षायणश्च – दाक्षी ॥

१४२. पुमान् स्त्रिया ॥ ६७ ॥ (९३३)

'तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ' इति वर्त्तते । 'वृद्धो यूना ' इति निवृत्तम् । स्त्रिया सहवचने पूमान् शिष्यते, स्त्री निवर्त्तते । स्त्रीपुंसलक्षणश्चेदेव विशेषो भवति ।

ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च – ब्राह्मणौ । कुक्कुटश्च कुक्कुटी च – कुक्कुटौ । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्येव कुक्कुटश्च मयूरी च कुक्कुटमयूर्यौ ।

एवकारः किमर्थः? इन्द्राश्च इन्द्रणी चेन्द्रेन्द्राण्यौ । ‘ पुंयोगादाख्यायाम् ’ (४.१.४८) इत्यपरो विशेषः । पुमानिति किम्? प्राक्च प्राची च प्राक्प्राच्यौ । ‘ प्राक् ’ इत्यव्ययमलिङ्गम् ॥

१४३. भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥ ६८ ॥ (९३४)

यथासंख्यं भ्रातृपुत्रशब्दौ शिष्येते सहवचने स्वसृदुहितृभ्याम् । स्वस्रा सहवचने भ्रातृशब्दः शिष्यते – भ्राता च स्वसा च – भ्रातरौ । दुहित्रा सहवचने पुत्रशब्दः शिष्यते – पुत्रश्च दुहिता च – पुत्रौ ॥

१४४.नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ६९ ॥ (९३५)

‘ तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ’ इति वर्त्तते । नपुंसकानपुंसकमात्रकृते विशेषेऽनपुंसकेन सहवचने नपुंसकं शिष्यते, एकवच्चास्य कार्यं भवति अन्यतरस्याम्। शुक्लश्च कम्बलः, शुक्ला च बृहतिका, शुक्लं च वस्त्रं, तदिदं शुक्लम्, तानीमानि शुक्लानि (म० भा० १.२.६९) ।

अनपुंसकेनेति किम् ? शुक्लं च शुक्लं च शुक्लं च शुक्लानि । ‘ एकवच्च ’ इति न भवति ॥

१४५. पिता मात्रा ॥ ८० ॥ (९३६)

‘ अन्यतरस्याम् ’ इति वर्त्तते, न एकवत् इति । मात्रा सहवचने पितृशब्दः शिष्यते अन्यतरस्याम् । माता च पिता च पितरौ । मातापितराविति वा ॥

१४६. श्वशुरः श्वश्र्वा ॥ ७१ ॥ (९३७)

‘ अन्यतरस्याम् ’ इति वर्तते । श्वश्र्वा सहवचने श्वशुरशब्दः शिष्यते अन्यतरस्याम्। श्वशुरश्च श्वश्रूश्च – श्वशुरौ । श्वश्रूश्वशुराविति वा ॥

१४७. त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ॥ ७२ ॥ (९३८)

त्यदादीनि शब्दरूपाणि सर्वैः सहवचने नित्यं शिष्यन्ते त्यदादिभिरन्यैश्च । सर्वग्रहणं साकल्यार्थम् । नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । स च देवदत्तश्च – तौ । यश्च देवदत्तश्च – यौ ।

त्यदादीनां मिथो यद्यत्परं तत्तच्छिष्यते । स च यश्च – यौ । यश्च कश्च – कौ॥

१४८. ग्रम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री ॥ ७३ ॥ (९३९)

ग्रम्याणां पशूनां संघाः ग्राम्यपशुसंघाः, एतेषु सहविवक्षायां स्त्री शिष्यते । पुमान् स्त्रिया इति पुंसः शेषे प्राप्ते स्त्रीशेषो विधीयते । अतरुणग्रहणं सामर्थ्यात्पशुविशेषणम् । गाव इमाः । अजा इमाः ।

ग्राम्यग्रहणं किम्? रुरव इमे । पृषता इमे । पशुष्विति किम्? ब्राह्मणः, क्षत्रियाः। संघेष्विति किम्? एतौ गावौ चरतः। अतरुणेष्विति किम्? वत्सा इमे । बर्करा इमे ।

अनेकशफेष्विति वक्तव्यम् । इह मा भूत् – अश्वा इमे ॥

॥ इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकावृत्तौ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ प्रथमाध्योये तृतीयः पादः

१४९. भूवादयो धातवः ॥ १ ॥ (१८)

‘ भू ’ इत्येवमादयः शब्दाः क्रियावचना धातुसंज्ञा भवन्ति । ‘ भू ’ (धा० पा० १) – भवति। ‘ एध ’ (धा० पा० २) – एधते । ‘ स्पर्द्ध ’ (धा० पा० ३) – स्पर्द्धते। ‘ धातु ’ शब्दः पूर्वाचार्यसंज्ञा । ते च क्रियावचनानां संज्ञां कृतवन्तः। तदिहापि पूर्वाचार्यसंज्ञाश्रयणात् क्रियावाचिनामेव भूवादीनां धातुसंज्ञा विधीयते॥

भूवादीनां वकारोऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते ।

भूवो वार्थं वदन्तीति भ्वर्था वा वादयः स्मृताः ॥
(म० भा० १.३.१)

धातुप्रदेशाः – ‘ धातोः ’ (३.१.१९) इत्येवमादयः ॥

१५०. उपदेशेऽजनुनासिक इत् ॥ २ ॥ (३)

उपदिश्यतेऽनेनेत्युपदेशः = शास्त्रवाक्यानि – सूत्रपाठः, खिलपाठश्च । तत्र योऽनुनासिकः स इत्संज्ञो भवति । एध । स्पर्द्ध । ‘ प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः’ (व्या० परि० १२१) ।

उपदेश इति किम्? अभ्र आँ अपः (ऋ ० ५.४८.१) । अजिति किम्? ‘आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च’ (३.२.७४) । अनुनासिक इति किम् ? सर्वस्याचो मा भूत् ।

इत्प्रदेशाः – आदितश्च (७.२.१६) इत्येवमादयः ॥

१५१. हलन्त्यम् ॥ ३ ॥ (१)

‘ उपदेशे’ इति वर्त्तते । अन्ते भवमन्त्यम् । धात्वादेः समुदायस्य यदन्त्यं हल् तदित्संज्ञं भवति । अ इ उ ण् – णकारः । ऋ लृ क् – ककारः । ए ओ ङ् – ङकारः। ऐ औ च् – चकारः।

उपदेश इत्येव – अग्निचित् । सोमसुत् ।

हस्य ल् – हलिति द्वितीयमत्र हल्ग्रहणं तन्त्रेणोपात्तं द्रष्टव्यम्, तेन प्रत्याहारपाठे हल् इत्यत्र लकारस्य इत्संज्ञा क्रियते । तथा च सति, ‘हलन्त्यम्’ (१.३.३) इत्यत्र प्रत्याहारे नेतरेतराश्रयदोषो भवति ॥

१५२. न विभक्तौ तुस्माः ॥ ४ ॥ (१९०)

पूर्वेण प्राप्तायामित्संज्ञायां विभक्तौ वर्तमानानां तवर्गसकारमकाराणां प्रतिषेध उच्यते । तवर्गः, ‘ टाङसिङसामिनात्स्याः ’ (७.१.१२) – वृक्षात् , प्लक्षात् । सकारः, जस् (४.१.२) – ब्राह्मणाः । तस्, थस् (३.४.७८), – पचतः, पचथः। मकारः – अपचताम्, अपचतम् (३.४.१०१) ।

विभक्ताविति किम्? ‘ अचो यत् ’ (३.१९.७), ‘ऊर्णाया युस् ’ (५.२.१२३) ‘ रुधादिभ्यः श्नम् ‘ (३.१.७८) ।

‘ किमोऽत् ’ (५.३.१२), ‘ इटोऽत् ’ (३.४.१०६) इत्यत्र प्रतिषेधो न भवति, अनित्यत्वादस्य प्रतिषेधस्य । ‘ इदमस्थमुः’ (५.३.२४) इत्युकारानुबन्धनिर्देशादनित्यत्वमुपलक्ष्यते ॥

१५३. आदिर्ञिटुडवः ॥ ५ ॥ (२२८९)

‘ इत् ’ इति वर्तते । आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । ‘ ञि, टु, डु ‘ इत्येतेषां समुदायानामादितो वर्तमानानामित्संज्ञा भवति । ‘ ञिमिदा ’ (धा0 पा0 ७४३) – मिन्नः (३.२.१८) । ‘ ञिधृषा ’ (धा0 पा0 १२७०) – धृष्टः। ‘ ञिक्ष्विदा (धा0 पा0 ७४०) – क्ष्विण्णः । ‘ ञिइन्धी ’ (धा0 पा0 १४४९) – इद्धः । ‘ टुवेपृ’ (धा0 पा0 ३६७) – वेपथुः (३.३.८९) । ‘ टुओश्वि ’ (धा0 पा0 १०१०) – श्वयथुः। ‘ डुपचष् ’ (धा0 पा0 ९९६) – पक्त्रिमम् (३.३.८८)। ‘ डुवप् ’ (धा0 पा0 १००३) – उप्त्रिमम् । ‘ डुकृञ् ’ (धा0 पा0 १४७३) – कृत्रिमम् ।

आदिरिति किम्? पटूयति, (५.१.५२२) कण्डूयति (३.१.२७) । उपदेशे इत्येव – ञिकारीयति ॥

१५४. षः प्रत्ययस्य ॥ ६ ॥ (४६४)

षकारः प्रत्ययस्यादिरित्संज्ञो भवति । ‘ शिल्पिनि ष्वुन् ’ (३.१.१४५) – नर्त्तकी, रजकी ।

प्रत्ययस्येति किम्? षोडः । षण्डः । षडिकः । आदिरित्येव – ‘ अविमह्योष्टिषच् ’ (उणादि0 १.४५) – अविषः, महिषः ॥

१५५. चुटू ॥ ७ ॥ (१८९)

चवर्गटवर्गौ प्रत्ययस्यादी इत्संज्ञौ भवतः । गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ् (४.१.९८) – कौञ्जायन्यः । छस्य ईयादेशं वक्ष्यति (७.१.२) । जस् – ब्राह्मणाः (४.१.२) । झस्यान्तादेशं वक्ष्यति (७.१.३) । ‘ शण्डिकादिभ्यो ञ्यः ’ (४.३.९२) – शाण्डिक्यः। टवर्गः, ‘ चरेष्टः ’ (३.२.१६) – कुरुचरी, मद्रचरी । ठस्य इकादेशं वक्ष्यति (७.३.५०) । ‘ सप्तम्यां जनेर्डः’ (३.२.९७) – उपसरजः, मन्दुरजः । ढस्य एयादेशं वक्ष्यति (७.१.२) । ‘ अन्नाण्णः ’

(४.४.८५) – आन्नः ।

पृथग्योगकरणमस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनार्थम् । ‘तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ ’ (५.२.२६) – केशचुञ्चुः, केशचणः । ‘अवात्कुटारच्च ‘ (५.२.३०) । ‘नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटचः (५.२.३१) – अवटीटः । आदिरित्येव – ‘कर्मणि घटोऽठच् ’ (५.२.३५) – कर्मठः ॥

१५६. लशक्वतद्धिते ॥ ८ ॥ (१९५)

तद्धितवर्जितस्य प्रत्ययस्यादितो वर्तमाना लकारशकारकवर्गा इत्संज्ञा भवन्ति । लकारः, ‘ल्युट्, च ’ (३.३.११५) – चयनम्, जयनम्, । शकारः, ‘कर्त्तरि शप् ’ (३.१.६८) – भवति, पचति । कवर्गः, ‘क्तक्तवतू निष्ठा ’ (१.१.२६) – भुक्तः, भुक्तवान् । ‘प्रियवशे वदः खच् ’ (३.२.३८) – प्रियंवदः, वशंवदः । ‘ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः ’ (३.२.१३९) – ग्लास्नुः, जिष्णुः, भूष्णुः । ‘भञ्जभासमिदो घुरच् ’ (३.२.१६१) – भङ्गुरम् । ‘टाङसिङसामिनात्स्याः ’ (५.२.१६) – वृक्षात् । वृक्षस्य।

अतद्धित इति किम्? चूडालः (५.२.९६) । लोमशः (५.२.१००) । कर्णिका (४.३.६५) ॥

१५७. तस्य लोपः ॥ ९ ॥ (६२)

तस्य इत्संज्ञकस्य लोपो भवति । तथा चैवाहृतम् । ‘तस्य ’ ग्रहणं सर्वलोपार्थम्। ‘अलोऽन्त्यस्य ’ (१.१.५२) मा भूत् – ‘आदिर्ञिटुडवः ’ (१.३.५) इति ॥

१५८. यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ॥ १० ॥ (१२८)

संख्याशब्देनात्र क्रमो लक्ष्यते । यथासंख्यं = यथाक्रममनुदेशो भवति । अनुदिश्यत इत्यनुदेशः = पश्चा दुच्चार्यत इत्यर्थः । समानाम् = समसंख्यानां समं परिपठितानामुद्देशिनामनुदेशिनां च यथाक्रममुद्देशिभिरनुदेशिनः संबध्यन्ते। ‘तुदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकः ’ (४.३.९४) । प्रथमात् प्रथमः, द्वितीयाद् द्वितीय इत्यादि । तौदेयः । शालातुरीयः । वार्मतेयः । कौचवार्यः ।

समानामिति किम्? ‘लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः ’

(१.४.९०)। लक्षणादय श्चत्वारोऽर्थाः, प्रत्यादयस्त्रयः, सर्वेषां सर्वत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति ।

इह कस्मान्न भवति – 'वेशोयशआदेर्भगाद्यल् ' (४.४.१३१) 'ख च' (४.४.१३२) इति? स्वरितेन लिङ्गेन यथासंख्यम् । यत्र नेष्यते, तत्र स्वरितत्वं न प्रतिज्ञायते । 'स्वरितेनाधिकारः' (१.३.११) इति स्वरितग्रहणं पूर्वेणापि संबध्यते ॥

१५९. स्वरितेनाधिकारः ॥ ११ ॥ (४६)

'स्वरितेन ' इति 'इत्थम्भूतलक्षणे ' (२.३.२१) तृतीया । स्वरितो नाम स्वरविशेषो वर्णधर्मः, तेन चिह्नेनाधिकारो वेदितव्यः । अधिकारः = विनियोगः। स्वरितगुणयुक्तं शब्दरूपमधिकृतत्वादुत्तरत्रोपतिष्ठते ।

'प्रतिज्ञास्वरिताः पाणिनीयाः ' (व्या० प० १२२) – 'प्रत्ययः ' (३.१.१), 'धातोः ' (३.१.९१), 'ङ्याप्प्रातिपदिकात् ' (४.१.१), 'अङ्गस्य ' (६.४.१), 'भस्य ' (६.१.१२९), 'पदस्य ' (८.१.१६) ॥

१६०. अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ॥ १२ ॥ (२१५७)

अविशेषेण धातोरात्मनेपदं परस्मैपदं च विधास्यते, तत्रायं नियमः क्रियते – अनुदात्तेतो ये धातवो ङितश्च तेम्य एव आत्मनेपदं भवति, नान्येभ्यः । अनुदात्तेद्भ्यः – 'आस् ' (धा० पा० १०२२) आस्ते । 'वस् ' (धा० पा० १०२४) वस्ते । ङिद्भ्यः खल्वपि – 'षूङ् ' (धा० पा० १०३२) सूते । 'शीङ्' (धा० पा० १०३३) शेते ।

१६१. भावकर्मणोः ॥ १३ ॥ (२६७९)

'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ' (३.४.६९) इति भावकर्मणोर्विहितस्य लस्य तिबादयः सामान्येन वक्ष्यन्ते, तत्रेदमुच्यते – भावे कर्मणि चात्मनेपदं भवति । भावे – ग्लायते भवता, सुप्यते भवता, आस्यते भवता । कर्मणि – क्रियते कटः, ह्रियते भारः । कर्मकर्त्तरि – लूयते केदारः स्वयमेवेति, परस्मैपदं न भवति । तस्य (१.३.७८) विधाने द्वितीयं कर्तृग्रहणमनुवर्तते, (१.३.१४) तेन कर्त्तैव यः कर्त्ता तत्र परस्मैपदं भवति ॥

१६२. कर्त्तरि कर्मव्यतीहारे ॥ १४ ॥ (२६८०)

कर्मशब्दः क्रियावाची, व्यतीहारो = विनिमयः । यत्रान्यसम्बन्धिनीं क्रियामन्यः करोति इतरसम्बन्धिनीं चेतरः, स कर्मव्यतीहारः । तद्विशिष्टक्रियावचनाद्धातोरात्मनेपदं भवति । व्यतिलुनते, व्यतिपुनते ।

कर्मव्यतीहारे इति किम् ? लुनन्ति ।

कर्तृग्रहणमुत्तरार्थम् – 'शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम्' (१.३.७८) इति ।

१६३. न गतिहिंसार्थेभ्यः ॥ १५ ॥ (२६८१)

पूर्वेणात्मनेपदं प्राप्तं प्रतिषिध्यते । गत्यर्थेभ्यो हिंसार्थेभ्यश्च धातुभ्यः कर्मव्यतीहारे आत्मनेपदं न भवति । व्यतिगच्छन्ति, व्यतिसर्पन्ति । हिंसार्थेभ्यः – व्यतिहिंसन्ति, व्यतिघ्नन्ति।

प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम् (म० भा० १.३.१५ वा० १) । व्यतिहसन्ति, व्यतिजल्पन्ति, व्यतिपठन्ति ।

हरतेरप्रतिषेधः (म० भा १.३.१५ वा० २) । सम्प्रहरन्ते राजानः । [संविवहन्ते गर्गैरिति]।

१६४. इतरेतरान्योऽन्योपपदाच्च ॥ १३ ॥ (२६८२)

इतरेतरः, अन्योऽन्य : – इत्येवमुपपदाद्धातोः कर्मव्यतीहारे आत्मनेपदं न भवति। इतरेतरस्य व्यतिलुनन्ति, अन्योऽन्यस्य व्यतिलुनन्ति ।

परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम् (म० भा० १.३.१६ वा० १) । परस्परस्य व्यतिलुनन्ति ॥

१६५. नेर्विशः ॥ १८ ॥ (२६८३)

'शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्' (१.३.७८) इति परस्मैपदे प्राप्ते, निपूर्वाद्विश आत्मनेपदं विधीयते । नेः परस्माद्विश आत्मनेपदं भवति । निविशते, निविशन्ते।

नेरिति किम्? प्रविशति । 'यदागमास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते' (प० ११), तेनाटा नास्ति व्यवधानम्। न्यविशत । नेरुपसर्गस्य ग्रहणम् – 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणम्' (व्या० प० १) इति, तस्मादिह न भवति । मधुनि विशन्ति भ्रमराः ॥

१६६. परिव्यवेभ्यः क्रियः ॥ १८ ॥ (२६८४)

'डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये' (धा० पा० १४७४) ञित्त्वात्कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । परिव्यवेभ्य उत्तरस्मात् क्रीणातेरात्मनेपदं भवति । परिक्रीणीते, विक्रीणीते, अवक्रीणीते ।

पर्यादय उपसर्गा गृह्यन्ते, तेनेह न भवति – बहु विक्रीणाति वनम् ॥

१६७. विपराभ्यां जेः ॥ १९ ॥ (२६८५)

'शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम्' (१.३.७८) इत्यस्यापवादः । विपरापूर्वाज्जयतेर्धातोरात्मनेपदं भवति । विजयते, पराजयते । विपराशब्दावुपसर्गौ गृह्येते, साहचर्यात् । तेनेह न भवति – बहु वि जयति वनम् । परा जयति सेनेति (म० भा० १.३.१९) ॥

१६८. आङो दोऽनास्यविहरणे ॥ २० ॥ (२६८६)

अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । आङ्पूर्वाद्दातेरनास्यविहरणे वर्तमानादात्मनेपदं भवति । विद्यामादत्ते ।

अनास्यविहरण इति किम्? आस्यं व्याददाति ।

आस्यविहरणसमानक्रियादपि प्रतिषेधो वक्तव्यः (म० भा० १.३.२०) । विपादिकां व्याददाति । कूलं व्याददाति (म० भा० १.३.२०) ।

स्वाङ्गकर्मकाच्चेति (म० भा० १.३.२० वा० २) । इह मा भूत् – व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् (म.भा. १.३.२०) ॥

१६९. क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च ॥ २१ ॥ (२६८७)

'क्रीडृ विहारे' (धा० पा० ३५०) – एतस्माद् अनु, सम्, परि – इत्येवंपूर्वाद् आङ्पूर्वाच्च आत्मनेपदं भवति । अनुक्रीडते, संक्रीडते, परिक्रीडते। आङः खल्वपि – आक्रीडते ।

समासाहचर्यादन्वादिरुपसर्गो गृह्यते, तेनेह कर्मप्रवचनीयप्रयोगे न भवति – माणवकमनु क्रीडति (म० भा० १.३.२१) ।

समोऽकूजने इति वक्तव्यम् (म० भा० १.३.२१ वा० २) । इह मा भूत् –

संक्रीडन्ति शकटानि ।

आगमेः क्षमायामात्मनेपदं वक्तव्यम् (म० भा० १.३.२१ वा० ३)। क्षमा = उपेक्षा, कालहरणमिति यावत् । आगमयस्व तावन्माणवकम् ।

शिक्षेर्जिज्ञासायाम् (म० भा० १.३.२१ वा० ४)। विद्यासु शिक्षते (म० भा० १.३.२१)।

आशिषि नाथ : (म० भा० १.३.२१ वा० ७)। सपिषो नाथते । मधुनो नाथते (म० भा० १.३.२१)। आशिषीति किम्? माणवकमनु नाथति।

हरतेर्गतताच्छील्ये (म० भा० १.३.२१ वा० ६)। पैतृकमश्वा अनुहरन्ते, मातृकं गावोऽनुहरन्ते (म० भा० १.३.२१ वा० ६)। गतताच्छील्य इति किम्? मातुरनुहरति । [पितुरनुहरति ।]

किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वक्तव्यम् (म० भा० १.३.२१ वा० ५)। अपस्किरते वृषभो हृष्टः । जीविकायाम् – अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी। कुलायकरणे – अपस्किरते श्वाऽऽश्रयार्थी (म० भा० १.३.२१ वा० ५)। हर्षादिष्विति किम् ? अपकिरति कुसुमम् ।

आशिषि नाथः । सर्पिषो नाथते । आङि नुप्रच्छ्र्योरुपसंख्यानम् (म० भा० १.३.२१ वा० ८)। आनुते श्रृगालः, आपृच्छते गुरुम् ।

शप उपलम्भन इति वक्तव्यम् (म० भा० १.३.२१ वा० ९)। वाचा शरीरस्पर्शनम् = उपलम्भनम् । देवदत्ताय शपते, यज्ञदत्ताय शपते (म० भा० १.३.२१)। उपलम्भने इति किम् ? शपति ॥

१७०. समवप्रविभ्यः स्थः ॥ २२ ॥ (२६८९)

सम्, अव, प्र, वि – इत्येवंपूर्वात् तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । सन्तिष्ठते, प्रतिष्ठते, वितिष्ठते ॥

आङः स्थः प्रतिज्ञाने इति वक्तव्यम् (म० भा० १.३.२२ वा० १)। अस्तिं सकारमात्रमातिष्ठते आगमौ गुणवृद्धी आतिष्ठते (म० भा०) ॥

१७१. प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च ॥ २३ ॥ (२६९०)

स्वाभिप्रायकथनं प्रकाशनम् । स्थेयस्याख्या स्थेयाख्या । तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थेयः, विवादपदनीर्णेता लोके स्थेय इति प्रसिद्धः, तस्य प्रतिपत्त्यर्थमाख्या–ग्रहणम् । प्रकाशने स्थेयाख्यायां च तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । प्रकाशने तावत्

– तिष्ठते कन्या छात्रेभ्यः। तिष्ठते वृषली ग्रामपुत्रेभ्यः। प्रकाशयत्यात्मानमित्यर्थः। स्थेयाख्यायाम् – त्वयि तिष्ठते, मयि तिष्ठते 'संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः' (कि० ३.१४)॥

१७२. उदोऽनूर्ध्वकर्मणि॥ २४॥ (२६९१)

उत्पूर्वात्तिष्ठतेरनूर्ध्वकर्मणि वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति। कर्मशब्दः क्रियावाची। अनूर्ध्वकर्मविशिष्टात् क्रियावचनात्तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति। गेहे उत्तिष्ठते। कुटुम्बे उत्तिष्ठते। तदर्थं यतते इत्यर्थः।

उद ईहायामिति वक्तव्यम् (म० भा० १.३.२४ वा० १) इह मा भूत् – अस्माद् ग्रामात् शतमुत्तिष्ठति। शतमुत्पद्यते इत्यर्थः। ईहाग्रहणमनूर्ध्वकर्मण एव विशेषणम्, नापवादः।

अनूर्ध्वकर्मणीति किम्? आसनादुत्तिष्ठति॥

१७३. उपान्मन्त्रकरणे॥ २५॥ (२६९२)

उपपूर्वात्तिष्ठतेर्मन्त्रकरणेऽर्थे वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति। ऐन्द्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते। आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते।

मन्त्रकरण इति किम्? भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन।

उपाद्देवपूजासंगतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यम् (म० भा० १.३.२५ वा० १)। देवपूजायाम् आदित्यमुपतिष्ठते। सङ्गतिकरणे – रथिकानुपतिष्ठते। मित्रकरणे – महामात्रानुपतिष्ठते। मित्रकरणसंगतिकरणयोः को विशेषः? संगतिकरणमुपश्लेषः, तद्यथा – गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते; मित्रकरणं तु विनाप्युपश्लेषेण मैत्रीसम्बन्धः। पथि – अयं पन्थाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते।

वा लिप्सायामिति वक्तव्यम् (म० भा० १.३.२५ वा० २)। भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते, उपतिष्ठतीति वा (म० भा० १.३.२५)॥

१७५. अकर्मकाच्च॥ २६॥ (२६९३)

'उपात्' इति वर्त्तते। उपपूर्वात् तिष्ठतेरकर्मकात् = अकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति। यावद्भुक्तमुपतिष्ठते। यावदोदनमुपतिष्ठते। भुक्तम् इति भावे क्तप्रत्ययः। भोजने भोजने सन्निधीयते इत्यर्थः।

अकर्मकादिति किम् ? राजानमुपतिष्ठति ॥

१७५. उद्विभ्यां तपः ॥ २७ ॥ (२६९४)

'अकर्मकात्' इति वर्त्तते । उत् वि – इत्येवं पूर्वात् तपतेरकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । उत्तपते, वितपते । दीप्यत इत्यर्थः। अकर्मकादित्येव । [इह मा भूत्] उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । वितपति पृष्ठं सविता ।

स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् (म० भा० १.३.२७ वा० १) । उत्तपते पाणिम्, उत्तपते पृष्ठम्; वितपते पाणिम्, वितपते पृष्ठम् । स्वाङ्गं चेह न पारिभाषिकं गृह्यते – अद्रवं मूर्त्तिमत् स्वाङ्गम् इति; किं तर्हि ? स्वमङ्गं स्वाङ्गम् । तेनेह न भवति – देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पृष्ठमुत्तपतीति ।

उद्विभ्यामिति किम् ? निष्टपति ॥

१७६. आङो यमहनः ॥ २८ ॥ (२६९५)

'अकर्मकात्' इति वर्त्तते । यम उपरमे (धा० पा० ९८४), 'हन हिंसागत्योः' (धा० पा० १०९२) इति परस्मैपदिनौ । ताभ्यामकर्मकक्रियावचना–भ्यामाङ्पूर्वाभ्यामात्मनेपदं भवति । आयच्छते, आयच्छेते, आयच्छन्ते । हनः खल्वपि – आहते, आघ्नाते, आघ्नते । अकर्मकादित्येव – आयच्छति कूपाद् रज्जुम्, आहन्ति वृषलं पादेन (म० भा० १.३.२८ वा० १) ।

स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् (म० भा० १.३.२८ वा० २) । आयच्छते पाणिम्। आहते शिरः (म० भा० १.३.२८) । स्वाङ्गं चेह न पारिभाषिकं गृह्यते, किं तर्हि? स्वमङ्गं स्वाङ्गम्, तेनेह न भवति – आहन्ति शिरः परकीयमिति॥

१७७. समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्यः ॥ २९ ॥ (२६९९)

'अकर्मकात्' इति वर्त्तते । 'शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्' (१.३.७८) इति प्राप्ते, संपूर्वेभ्यो गमि – ऋच्छि–प्रच्छि – स्वरति – अर्ति – श्रु – विदि – इत्येतेभ्योऽकर्मकेभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं भवति । संगच्छते । समृच्छते। संपृच्छते। संस्वरते । संकल्पा अस्य समरन्त ।

अर्तेर्लुङि च्लेः 'सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च' (३.१.५६) इत्यङादेशः । तत्र '

परस्मैपदेषु ' (३.१.५५) इत्येतन्नाश्रीयते, 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' (६.४.७५) इत्याट् प्रतिषिध्यते । 'ऋदृशोऽङि गुणः ' (७.४.१६) इति गुणः। समरन्त । संशृणुते । संवित्ते ।

ऋच्छेरनादेशस्य ग्रहणम् – समृच्छिष्यते । अर्त्यादेशस्य त्वर्त्तीत्येवं सिद्धमात्मनेपदम्। अर्तिरुभयत्र पठ्यते – ' ऋ गतिप्रापणयोः ' (धा० पा० ९३६) इति भ्वादौ, ' ऋ सृ गतौ ' (धा० पा० १०९८ – १०९९) इति जुहोत्यादौ; विशेषाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणम् ।

विदेर्ज्ञानार्थस्य ग्रहणम्, (धा० पा० १०६५) परस्मैपदिभिर्गमादिभिः साहचर्यान्न लाभार्थस्य । स्वरितेत्त्वादुभयतोभाषस्य (धा० पा० १४३३) ।

दृशेश्चेति वक्तव्यम् (म० भा० १.३.२९ वा० २) । संपश्यते । अकर्मकादित्येव – ग्रामं संपश्यति ।

१७८. निसमुपविभ्यो ह्वः ॥ ३० ॥ (२७०३)

' अकर्मकात् ' इति निवृत्तम् । अतः परं सामान्येनात्मनेपदविधानं प्रतिपत्तव्यम् । नि, सम्, उप, वि–इत्येवम्पूर्वाद् ह्वयतेर्द्धातोरात्मनेपदं भवति । निह्वयते, संह्वयते, उपह्वयते, विह्वयते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । अन्यत्र हि ञित्त्वात् सिद्धमेवात्मनेपदम् ॥

उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वा वचनम् (मा० भा० १.३.२९ वा० ३) । निरस्यति, निरस्यते। समूहति । समूहते ॥

१७९. स्पर्द्धायामाङः ॥ ३१ ॥ (२७०४)

अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । स्पर्द्धायां विषये आङ्पूर्वाद् ह्वयतेरात्मनेपदं भवति । स्पर्द्धा=संघर्षः , पराभिभवेच्छा, स विषयो धात्वर्थस्य । धातुस्तु शब्दक्रिय एव । मल्लो मल्लमाह्वयते, छात्रश्छात्रमाह्वयते । स्पर्द्धमानस्तस्याह्वानं करोतीत्यर्थः ।

स्पर्द्धायामिति किम् ? गामाह्वयति गोपालः ॥

१८०. गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनो–पयोगेषु कृञः ॥ ३२ ॥ (२७०५)

कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः। गन्धनादिष्वर्थेषु वर्त्तमानात्करोतेरात्मनेपदं भवति । गन्धनम् अपकारप्रयुक्तं हिंसात्मकं सूचनम् । तथा हि – 'वस्त गन्ध अर्द्दने' (धा० पा० १६८४ – १६८५) 'अर्द्द हिंसायाम्' (धा० पा० १८२९), इति चुरादौ पठ्यते । अवक्षेपणम्=भर्त्सनम्। सेवनम्=अनुवृत्तिः । सहसिक्यम्=साहसिकं कर्म । प्रतियत्नः=सतो गुणान्तराधानम्। प्रकथनम् = प्रकर्षेण कथनम् । उपयोगः=धर्मादिप्रयोजनो विनियोगः ।

गन्धने तावत् – उत्कुरुते । उदाकुरुते । सूचयतीत्यर्थः । अवक्षेपणे – श्येनो वर्त्तिकामुदकुरुते । भर्त्सयतीत्यर्थः । सेवने – गणकानुपकुरुते, महामात्रानुपकुरुते । सेवते इत्यर्थः । साहसिक्ये – परदारान् प्रकुरुते । तेषु सहसा प्रवर्तते इत्यर्थः । प्रतियत्ने – एधो दकस्योपस्कुरुते । काण्डं गुडस्योपस्कुरुते। तस्य सतो गुणान्तराधानं करोतीत्यर्थः ।

षष्ठीसुटौ करोतेः प्रतियत्न एव विधीयेते (२–३.५३); ६.१.१३९)। प्रकथने – गाथाः प्रकुरुते । जनापवादान् प्रकुरुते । प्रकर्षेण कथयतीत्यर्थः। उपयोगे – शतं प्रकुरुते, सहस्रं प्रकुरुते । धर्मार्थं शतं विनियुङ्क्त इत्यर्थः ।

एतेष्विति किम् ? कटं करोति ॥

१८१. अधेः प्रसहने ॥ ३३ ॥ (२७०६)

अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । अधिपूर्वात् करोतेः प्रसहने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । प्रसहनम् अभिभवः, अपराजयो वा । तमधिचक्रे । तमभिबभूव, न तेन पराजित इति वा ।

प्रसहन इति किम् ? अर्थमधिकरोति । पृथग्योगकरणमुपसर्ग–विशेषणार्थम् ॥

१८२. वेः शब्दकर्मणः ॥ ३४ ॥ (२७०७)

'कृञः' इत्यनुवर्तते । विपूर्वात्करोतेरकर्त्रभिप्राये क्रियाफले शब्दकर्मण आत्मनेपदं भवति । कर्मशब्द इह कारकाभिधायी, न क्रियावचनः । 'क्रोष्टा विकुरुते स्वरान् । ध्वाङ्क्षो विकुरुते स्वरान् ।'

शब्दकर्मण इति किम् ? विकरोति पयः ॥

१८३. अकर्मकाच्च ॥ ३५ ॥ (२७०८)

'वेः कृञः ' इत्यनुवर्त्तते । विपूर्वात् करोतेरकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । विकुर्वते सैन्धवाः । साधुदान्ताः शोभनं वल्गन्तीत्यर्थः । ओदनस्य पूर्णाश्छात्रा विकुर्वते । निष्फलं चेष्टन्त इत्यर्थः ॥

१८४. सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः ॥ ३६ ॥ (२७०९)

' णीञ् प्रापणे ' (धा० पा० ९०१) – अस्मात् कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । ' णीञ् प्रापणे ' – इत्येतस्माद्धातोरात्मनेपदं भवति सम्माननादिषु विशेषणेषु सत्सु ।

सम्माननम् = पूजनम् । नयते चार्वी लोकायते । चार्वी = बुद्धिः, तत्सम्बन्धादाचार्योऽपि चार्वी, स लोकायते शास्त्रे पदार्थान् नयते, उपपत्तिभिः स्थिरीकृत्य शिष्येभ्यः प्रापयति, ते युक्तिभिः स्थाप्यमानाः सम्मानिताः पूजिता भवन्ति।

उत्सञ्जनम् = उत्क्षेपणम् । माणवकमुपनयते । उत्क्षिपतीत्यर्थः ।

आचार्यकरणम् = आचार्यक्रिया । माणवकमीदृशेन विधिनाऽऽत्मसमीपं प्रापयति, यथा स उपनेता स्वयमाचार्यः संपद्यते । माणवकमुपनयते । आत्मानमाचार्यीकुर्वन् माणवकमात्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः ।

ज्ञानम् = प्रमेयनिश्चयः । नयते चार्वी लोकायते । तत्र प्रमेयं निश्चिनोतीत्यर्थः।

भृतिः = वेतनम् । कर्मकरानुपनयते । भृतिदानेन समीपं करोतीत्यर्थः ।

विगणनम् = ऋणादेर्निर्यातनम् । मद्राः करं विनयन्ते । निर्यातयन्तीत्यर्थः।

व्ययः = धर्मादिषु विनियोगः । शतं विनयते, सहस्रं विनयते । धर्माद्यर्थं शतं विनियुङ्क्त इत्यर्थः ।

एतेष्विति किम्? अजां नयति ग्रामम् ॥

१८५. कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ॥ ३७ ॥ (२७१०)

नयतेः कर्त्ता देवदत्तादिर्लकारवाच्यः । कर्त्तृस्थे कर्मण्यशरीरे सति नयतेरात्मनेपदं भवति । शरीरम् प्राणिकायः , तदेकदेशोऽपि शरीरम् । क्रोधं

विनयते, मन्यु विनयते।

कर्त्तृस्थ इति किम् ? देवदत्तो यज्ञदत्तस्य क्रोधं विनयति । अशरीर इति किम्? गडु विनयति । घाटां विनयति । कर्मणीति किम् ? बुद्ध्या विनयति । प्रज्ञया विनयति ।

१८६. वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ॥ ३८ ॥ (२७११)

'शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे' (१.२.७८) प्राप्ते वृत्त्यादिष्वर्थेषु क्रमेर्धातोरात्मनेपदं भवति । वृत्तिः = अप्रतिबन्धः । सर्गः = उत्साहः । तायनम् = स्फीतता । वृत्तौ तावत् – ऋक्ष्वस्य क्रमते बुद्धिः । न प्रतिहन्यत इत्यर्थः । यजुःष्वस्य क्रमते बुद्धिः। सर्गे – व्याकरणाध्ययनाय क्रमते । उत्सहते इत्यर्थः । तायने – अस्मिन् शास्त्राणि क्रमन्ते । स्फीतीभवन्तीत्यर्थः।

एतेष्विति किम् ? अपक्रामति ॥

१८७. उपपराभ्याम् ॥ ३९ ॥ (२७१२)

'वृत्तिसर्गतायनेषु' इति वर्त्तते । उपपरापूर्वात्क्रमतेर्वृत्त्यादिष्वर्थेषु वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । किमर्थं तर्हीदमुच्यते ? उपसर्गनियमार्थम् – सोपसर्गादुपपरापूर्वादेव, नान्यपूर्वादिति। उपक्रमते, पराक्रमते ।

उपपराभ्यामिति किम् ? संक्रामति । वृत्त्यादिष्वित्येव – उपक्रामति, पराक्रामति॥

१८८. आङ उद्गमने ॥ ४० ॥ (२७१३)

आङ्पूर्वात् क्रमतेरुद्गमने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । आक्रमते आदित्यः। आक्रमते चन्द्रमाः । आक्रमन्ते ज्योतींषि ।

उद्गमन इति किम् ? आक्रामति माणवकः कुतुपम् ।

ज्योतिरुद्गमने इति वक्तव्यम् (म० भा० १.३.४०, वा० १) । इह मा भूत् – आक्रामति धूमो हर्म्यतलात् (म० मा० १.३.४०) ॥

१८९. वेः पादविहरणे ॥ ४१ ॥ (२७१४)

विपूर्वात् क्रमतेः पादविहरणेऽर्थे वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । विहरणम्= विक्षेपः । सुष्ठु विक्रमते, साधु विक्रमते । अश्वादीनां गतिविशेषो विक्रमणमुच्यते। यद्यपि क्रमिः पादविहरण एव पठ्यते – 'क्रमु पादविक्षेपे' (धा० पा० ४७३)

इति, तथाप्यनेकार्थत्वाद्धातूनामेवमुक्तम् ।

पादविहरणे इति किम् ? विक्रामत्यजिनसन्धिः ।

१९०. प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ ४२ ॥ (२७१५)

' प्र उप ' इत्येताभ्यामुपसर्गाभ्यां परस्मात् क्रमतेरात्मनेपदं भवति, तौ चेत् प्रोपौ समर्थौ तुल्यार्थौ भवतः । क्व चानयोस्तुल्यार्थता? आदिकर्मणि। प्रक्रमते भोक्तुम् , उपक्रमते भोक्तुम् ।

समर्थाभ्यामिति किम्? पूर्वेद्युः प्रक्रामति । गच्छतीत्यर्थः । अपरेद्युरुपक्रामति। आगच्छतीत्यर्थः । अथ ' उपपराभ्याम् ' (१.३.३९) इत्यनेनात्मनेपदमत्र कस्मान्न भवति ? वृत्त्यादिग्रहणं तत्रानुवर्त्तते ततोऽन्यत्रेदं प्रत्युदाहरणम् ॥

१९१. अनुपसर्गाद्वा ॥ ४३ ॥ (२७१६)

' क्रम ' इति वर्त्तते । अप्राप्तविभाषेयम् । उपसर्गवियुक्तात्क्रमतेरात्मनेपदं वा भवति। क्रमते । क्रमति ।

अनुपसर्गादिति किम्? संक्रामति ॥

१९२. अपह्नवे ज्ञः ॥ ४४ ॥ (२७१७)

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे (१.३.७८) प्राप्ते जानातेरपह्नवे वर्त्तमानाद् आत्मनेपदं भवति । अपह्नवः अपह्नुतिः , अपलापः । सोपसर्गश्चायमपह्नवे वर्त्तते, न केवलः। शतमपजानीते, सहस्रमपजानीते अपलपतीत्यर्थः ।

अपह्नव इति किम्? न त्वं किञ्चिदपि जानासि ॥

१९३. अकर्मकाच्च ॥ ४५ ॥ (२७१८)

अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम्, कर्त्रभिप्राये हि ' अनुपसर्गाज्ज्ञः ' (१.३.७६) इति जानातेरकर्मकादकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । सर्पिषो जानीते, मधुनो जानीते। कथं चायमकर्मकः ? नात्र सर्पिरादि ज्ञेयत्वेन विवक्षितम्, किं तर्हि ? ज्ञानपूविकायां प्रवृत्तौ करणत्वेन । तथा च – ' ज्ञोऽविदर्थस्य करणे ' (२.३.४१) इति षष्ठी विधीयते । सर्पिषो जानीते, मधुनो जानीते । सर्पिषा

उपायेन प्रवर्त्तत इत्यर्थः ।

अकर्मकादिति किम् ? स्वरेण पुत्रं जानाति ॥

१९४. संप्रतिभ्यामनाध्याने ॥ ४६ ॥ (२७१९)

'ज्ञः' इति वर्त्तते । सकर्मकार्थमिदम् । 'सं प्रति' इत्येवंपूर्वात् जानातेरनाध्याने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । आध्यानम्=उत्कण्ठास्मरणम् । शतं संजानीते । सहस्रं संजानीते । शतं प्रतिजानीते, सहस्रं प्रतिजानीते।

अनाध्याने इति किम् ? मातुः संजानाति, पितुः संजानाति । उत्कण्ठते इत्यर्थः (२.३.५२) ।

१९५. भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः ॥ ४७ ॥ (२७२०)

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे (१.३.७८) प्राप्ते भासनादिषु विशेषणेषु सत्सु वदतेरात्मनेपदं भवति । भासनम्=दीप्तिः । वदते चार्वी लोकायते । भासमानो दीप्यमानस्तत्र पदार्थान् व्यक्तीकरोतीत्यर्थः । उपसंभाषा उपसान्त्वनम् । कर्मकरानुपवदते । उपसान्त्वयतीत्यर्थः । ज्ञानम् सम्यगवबोधः । वदते चार्वी लोकायते । जानाति वदितुमित्यर्थः । यत्नः=उत्साहः। क्षेत्रे वदते, गेहे वदते । तद्विषयमुत्साहमाविष्करोतीत्यर्थः । विमतिः=नानामतिः । क्षेत्रे विवदन्ते, गेहे विवदन्ते । विमतिपतिता विचित्रं भाषन्त इत्यर्थः । उपमन्त्रणम्=रहस्युपच्छन्दनम्। कुलभार्यामुपवदते । परदारानुवदते । उपच्छन्दयतीत्यर्थः ।

एतेष्विति किम्? यत्किञ्चिद्वदति ॥

१९६. व्यक्तवाचां समुच्चरणे ॥ ४८ ॥ (२७२१)

'वदः' इति वर्त्तते । व्यक्तवाचां समुच्चारणं सहोच्चारणम्, तत्र वर्त्तमानाद्वदतेरात्मनेपदं भवति । ननु 'वद व्यक्तायां वाचि' (धा० पा० १००९) इत्येव पठ्यते, तत्र किं व्यक्तवाचामिति विशेषणेन? प्रसिद्ध्युपसंग्रहार्थमेतत् । व्यक्तवाच इति हि मनुष्याः प्रसिद्धाः, तेषां समुच्चारणे यथा स्यात् । संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः । संप्रवदन्ते क्षत्रियाः ।

व्यक्तवाचामिति किम्? (वरतनु) संप्रवदन्ति कुक्कुटाः (म० भा० १.३.४८)

समुच्चारणे इति किम्? ब्राह्मणो वदति । क्षत्रियो वदति ॥

१९७. अनोरकर्मकात् ॥ ४९ ॥ (२७२२)

'वदः' इति 'व्यक्तवाचाम्' इति च वर्त्तते । अनुपूर्वाद् वदतेरकर्मकाद् व्यक्तवाग्विषयादात्मनेपदं भवति । अनुवदते कठः कलापस्य । अनुवदते मौद्गः पैप्पलादस्य । अनुः सादृश्ये । यथा कलापोऽधीयानो वदति तथा कठ इत्यर्थः ।

अकर्मकादिति किम्? पूर्वमेव यजुरुदितमनुवदति । व्यक्तवाचामित्येव – अनुवदति वीणा ॥

१९८. विभाषा विप्रलापे ॥ ५० ॥ (२७२३)

'वद' इति वर्त्तते, 'व्यक्तवाचां समुच्चारणे' इति च । विप्रलापात्मके व्यक्तवाचां समुच्चारणे वर्त्तमानाद्वदतेरात्मनेपदं भवति विभाषा । प्राप्तविभाषेयम्। विप्रवदन्ते सांवत्सराः, विप्रवदन्ति सांवत्सराः । विप्रवदन्ते मौहूर्त्ताः, विप्रवदन्ति मौहूर्त्ताः । युगपत्परस्परप्रतिषेधेन विरुद्धं वदन्तीत्यर्थः ।

विप्रलाप इति किम्? संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः । व्यक्तवाचामित्येव – विप्रवदन्ति शकुनयः। समुच्चारण इत्येव – क्रमेण मौहूर्त्ता मौहूर्त्तेन सह विप्रवदन्ति ॥

१९९. अवाद् ग्रः ॥ ५१ ॥ (२७२४)

'गॄ निगरणे' (धा० पा० १४१०) इति तुदादौ पठ्यते, तस्येदं ग्रहणम्; न तु 'गॄ शब्दे' (धा० पा० १४९८) इति क्र्यादिपठितस्य । तस्य ह्यवपूर्वस्य प्रयोग एव नास्ति (म० भा० १.३.५१) । 'शेषात् कर्तरि परस्मैपदे' (१.३.७८) प्राप्ते; अवपूर्वाद् गिरतेरात्मनेपदं भवति । अवगिरते, अवगिरेते, अवगिरन्ते । अवादिति किम् ? गिरति ॥

२००. समः प्रतिज्ञाने ॥ ५२ ॥ (२७२५) 'ग्रः' इति वर्त्तते । सपूर्वाद् गिरतेः प्रतिज्ञाने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । प्रतिज्ञानम् = अभ्युपगमः। शंत संगिरते, नित्यं शब्दं संगिरते ।

प्रतिज्ञाने इति किम् ? संगिरति ग्रासम् ॥

२०१. उदश्चरः सकर्मकात् ॥ ५३ ॥ (२७२६)

'शेषात्कर्तरि परस्मैपदे' (१.३.७८) प्राप्ते उत्पूर्वाच्चरतेः सकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । गेहमुच्चरते, कुटुम्बमुच्चरते, गुरुवचनमुच्चरते। उत्क्रम्य गच्छतीत्यर्थः ।

सकर्मकादिति किम्? बाष्पमुच्चरति ॥

२०२. समस्तृतीयायुक्तात् ॥ ५४ ॥ (२७२७)

सम्पूर्वाच्चरतेस्तृतीयायुक्तादात्मनेपदं भवति । 'तृतीया' इति तृतीयाविभक्तिर्गृह्यते, तया चरतेरर्थद्वारको योगः । अश्वेन संचरते ॥

तृतीयायुक्तादिति किम्? 'उभौ लोकौ संचरसि इमं चामुं च देवल' । (म० भा० १.३.५४) यद्यप्यत्र तदर्थयोगः संभवति, तृतीया तु न श्रूयत इति प्रत्युदाहरणं भवति ॥

२०३. दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥ ५५ ॥ (२७२८)

'दाण् दाने' (धा० पा० ९३०) परस्मैपदी । ततः संपूर्वात्तृतीयायुक्तादात्मनेपदं भवति, सा चेत्तृतीया चतुर्थ्यर्थे भवति ।

कथं पुनस्तृतीया चतुर्थ्यर्थे स्यात् ? वक्तव्यमेवैतत् – अशिष्टव्यवहारे तृतीया चतुर्थ्यर्थे भवतीति वक्तव्यम् । दास्या [मालां] संप्रयच्छते । वृषल्या संप्रयच्छते । (म० भा० १.३.४४ वा० १) कामुकः सन् दास्यै ददातीत्यर्थः।

चतुर्थ्यर्थे इति किम्? पाणिना संप्रयच्छति । समः प्रशब्देन व्यवधाने कथमात्मनेपदं भवति? 'समः' इति विशेषणे षष्ठी, न पञ्चमी ॥

२०४. उपाद्यमः स्वकरणे ॥ ५६ ॥ (२७२९)

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे (१.३.७८) प्राप्ते उपपूर्वाद् यमः स्वकरणे वर्तमानादात्मनेपदं भवति । पाणिग्रहणविशिष्टमिह स्वकरणं गृह्यते, न स्वकरणमात्रम्। भार्यामुपयच्छते ।

स्वकरण इति किम्? देवदत्तो यज्ञदत्तस्य भार्यामुपयच्छति ॥

२०५. ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः ॥ ५७ ॥ (२७३१)

ज्ञा, श्रु, स्मृ, दृश् – इत्येतेषां सन्नन्तानामात्मनेपदं भवति । तत्र जानातेः ' अपह्नवे ज्ञः ' (१.३.४४) इति त्रिभिः सूत्रैरात्मनेपदं विहितम्, श्रुदृशोरपि ' समो गम्यृच्छि ' (१.३.२९) इत्यत्र विहितम्; तस्मिन्विषये ' पूर्ववत्सनः ' (१.३.६२) इत्येव सिद्धमात्मनेपदं ततोऽन्यत्रानेन विधीयते। स्मरतेः पुनरप्राप्त एव विधानम् । धर्मं जिज्ञासते। गुरुं शुश्रूषते । नष्टं सुस्मूर्षते । नृपं दिदृक्षते।

' सनः ' इति किम्? जानाति, शृणोति, स्मरति, पश्यति ।

२०६. नानोर्ज्ञः ॥ ५८ ॥ (२७३२)

पूर्वेण योगेन प्राप्तमात्मनेपदं प्रतिषिध्यते । अनुपूर्वाज्जानातेः सन्नन्तादात्मनेपदं न भवति । तथा च सति सकर्मकस्यैवायं प्रतिषेधः संपद्यते । पुत्रमनुजिज्ञासति ।

अनोरिति किम्? धर्मं जिज्ञासते ॥

२०७. प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः ॥ ५९ ॥ (२७३३)

' प्रति, आङ् ' इत्येवम्पूर्वाच्छृणोतेः सन्नन्तादात्मनेपदं न भवति । प्रतिशुश्रूषति। आशुश्रूषति । उपसर्गग्रहणं चेदम्, तस्मादिह प्रतिषेधो न भवति – देवदत्तं प्रति शुश्रूषते ॥

२०८. शदेः शितः ॥ ६० ॥ (२३६२)

' शद्लृ शातने ' (धा० पा० १७५५) परस्मैपदी, तस्मादात्मनेपदं विधीयते। शदिर्यः शित्, शिद्भावी शितो वा सम्बन्धी तस्मादात्मनेपदं भवति। शीयते, शीयेते, शीयन्ते ।

शित इति किम्? अशत्स्यति । शत्स्यति । शिशत्सति ॥

२०९. म्रियतेर्लङ्लिङोश्च ॥ ६१ ॥ (२५६८)

' मृङ् प्राणत्यागे ', (धा० पा० १४०४) ङित्त्वादात्मनेपदमत्र सिद्धमेवेति नियमार्थमिदं वचनम् – म्रियतेर्लुङ्लिङोः शितश्चात्मनेपदं भवति, अन्यत्र न भवति । अमृत । मृषीष्ट । शितः खल्वपि – म्रियते, म्रियेते, म्रियन्ते ।

नियमः किमर्थः ? मरिष्यति । अमरिष्यत् ॥

२१०. पूर्ववत् सनः ॥ ६२ ॥ (२७३४)

सनः पूर्वो यो धातुः आत्मनेपदी तद्वत्सन्नन्तादात्मनेपदं भवति । येन निमित्तेन पूर्वस्मादात्मनेपदं विधीयते तेनैव सन्नन्तादपि भवति । 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (१.३.१२) आस्ते, शेते। सन्नन्तादपि तदेव निमित्तम् – आसिसिषते, शिशयिषते (म० भा० १.३.६२) । 'नेर्विशः' (१.३.१७) । – निविशते, निविविक्षते । 'आङ उद्गमने' (१.३.४०) – आक्रमते, आचिक्रंसते।

इह न भवति – शिशत्सति । मुमूर्षति । न हि शदिम्रियतिमात्रमात्मनेपदनिमित्तम्। किं तर्हि? शिदाद्यपि, तच्चेह नास्ति ।

यस्य च पूर्वत्रैव निमित्तभावः प्रतिषिध्यते, तत्सन्नन्तेऽप्यनिमित्तम् – अनुचिकीर्षति। पराचिकीर्षति ।

इह जुगुप्सते, मीमांसते इति ? 'अनुदात्तेतः' (१.३.१२) इत्येव सिद्धमात्मनेपदम् अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति (म० भा० १.३.६२, पृ० १७५) इति॥

२११. आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य ॥ ६३ ॥ (२२४०)

अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । आम् प्रत्ययो यस्मात् सोऽयमाम्प्रत्ययः । आम्प्रत्ययस्येव धातोः कृञोऽनुप्रयोगस्यात्मनेपदं भवति। ईक्षाञ्चक्रे [ईहाञ्चक्रे]। यदि विध्यर्थमेतत्, तर्हि उदुब्जाञ्चकार, उदुम्भाञ्चकारेति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं प्राप्नोति? नैष दोषः; उभयमनेन क्रियते – विधिः, नियमश्च । कथम्? पूर्ववदिति वर्त्तते । स द्वितीयो यत्नो नियमार्थो भविष्यति ।

कृञ इति किम्? ईक्षामास, ईक्षाम्बभूव। कथं पुनरस्यानुप्रयोगः, यावता 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' (३.१.४०) इत्युच्यते? 'कृञ्' इति प्रत्याहारग्रहणं तत्र विज्ञायते । क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः ? 'अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः' (५.४.४०) इति कृशब्दादारभ्य यावत् 'कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात् कृषौ' (५.४.५८) इति ञकारम् ॥

२१२. प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ॥ ६४ ॥ (७२५३)

'युजिर् योगे' (धा० पा० १४४५) स्वरितेत् । तस्य कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । प्र, उप–इत्येवं

पूर्वाद् युजेरयज्ञपात्रप्रयोगविषयादात्मनेपदं भवति । प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते ।

अयज्ञपात्रेष्विति किम्? 'द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति ।' (देवसंयुक्तानि) (आ० गृ० १.१.१६)

स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम् । उद्युङ्क्ते, नियुङ्क्ते ।

स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति किम् ? संयुनक्ति ॥

२१३. समः क्ष्णुवः ॥ ६५ ॥ (२७३६)

'क्ष्णु तेजने' (धा० पा० १०३७) परस्मैपदी । ततः सम्पूर्वादात्मनेपदं भवति । 'समो गम्यृच्छि' (१.३.२९) इत्यत्रैव कस्मान्न पठितः ? अकर्मकादिति तत्र वर्त्तते। संक्ष्णुते शस्त्रम्, संक्ष्णुवाते, संक्ष्णुवते ।

२१४. भुजोऽनवने ॥ ६६ ॥ (२७३७)

'भुज पालनाभ्यवहारयो' (धा० पा० १४५५) इति रुधादौ पठ्यते । तस्मादनवने= अपालने वर्तमानादात्मनेपदं भवति । भुङ्क्ते, भुञ्जाते, भुञ्जते।

अनवने इति किम्? भुनक्त्येनमग्निराहितः अनवन इति प्रतिषेधेन रौधादिकस्यैव ग्रहणं विज्ञायते, न तौदादिकस्य – 'भुजो कौटिल्ये' (धा० पा० १४१८) इत्यस्य। तेनेह न भवति – विभुजति पाणिम् ॥

२१५. णेरणौ यत्कर्म णौ चेत् स कर्त्ताऽनाध्याने ॥ ६७ ॥ (२७६८)

'णिचश्च' (१.३.७६) इति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम्। अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । ण्यन्तादात्मनेपदं भवति, कथम्? अणौ यत्कर्म णौ चेत्तदेव कर्म, स एव कर्त्ता भवति, अनाध्याने आध्यानं वर्जयित्वा । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः (म० भा० १.३.६७) । आरोहयते हस्ती स्वयमेव। उपसिञ्चन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । उपसेचयते हस्ती स्वयमेव । पश्यन्ति भृत्या राजानम् (म० मा० १.३.६७) । दर्शयते राजा स्वयमेव ।

णेरिति किम्? आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, आरोहयमाणो हस्ती साध्वारोहति।

अणाविति किम्? गणयति गोगणं गोपालकः, गणयति गोगणः स्वयमेव (म० भा० १.३.६७ वा० ६) । कर्मग्रहणं किम्? लुनाति दात्रेण, लावयति दात्रं स्वयमेव ।

‘ णौ चेद् ’ ग्रहणं समानक्रियार्थम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, आरोहयमाणो हस्ती भीतान् सेचयति मूत्रेण ।

यत्सग्रहणमनन्यकर्मार्थम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् ।

कर्त्तेति किम्? आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, तानारोहयति महामात्रः । अनाध्याने इति किम्? स्मरति वनगुल्मस्य कोकिलः, स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेव (म० भा० १.३.६७ वा० ७) ।

ननु चात्र कर्मकर्त्तरि मूलोदाहरणानि, तत्र कर्मवद्भावेनैव सिद्धमात्मनेपदम्, किमर्थमिदमुच्यते? कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्मवदतिदेशो विज्ञायते। कर्तृस्थार्थोऽयमारम्भः ।

तथा च रुहिः कर्तृस्थक्रियः, दृशिः कर्तृस्थभावकः उदाहृतः ।

२१६. भीस्म्योर्हेतुभये ॥ ६८ ॥ (२५९४)

‘ णेः ’ इति वर्त्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । बिभेतेः स्मयतेश्च ण्यन्तादात्मनेपदं भवति हेतुभये । हेतुः= प्रयोजकः कर्त्ता लकारवाच्यः, ततश्चेद्भयं भवति । भयग्रहणमुपलक्षणार्थम्, विस्मयोऽपि तत एव । जटिलो भीषयते । जटिलो विस्मापयते।

हेतुभय इति किम् ? कुञ्चिकयैनं भाययति । रूपेण विस्माययति । अत्र कुञ्चिका भयस्य करणम्, न हेतुः ॥

२१७. गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने ॥ ६९ ॥ (२७३९)

‘ णेः ’ इति वर्त्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । ‘ गृधु अभिकाङ्क्षायाम्’ (धा० पा० – १२४७) वञ्चु गतौ (धा० पा० १८९) इत्येतयोर्ण्यन्तयोः प्रलम्भने वर्त्तमानयोरात्मनेपदं भवति । प्रलम्भनम्=विसंवादनम्, मिथ्याफलाख्यानम् । माणवकं गर्धयते । माणवकं वञ्चयते ।

प्रलम्भन इति किम्? श्वानं गर्धयति । गर्धनमस्योत्पादयतीत्यर्थः । अहिं वञ्चयति । परिहरतीत्यर्थः ॥

२१८. लियः सम्माननशालीनीकरणयोश्च ॥ ७० ॥ (२५९२)

‘ णेः ’ इति वर्त्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । ‘ लीङ् श्लेषणे ’ (धा० पा० ११३९) इति दिवादौ पठ्यते, ‘ली श्लेषणे ’ (धा० पा० १५०१) इति च क्र्यादौ; विशेषाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणम् । लियो ण्यान्तात्सम्माननने शालीनीकरणे च वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति, ‘च ’ शब्दात् प्रलम्भने च । सम्माननम्=पूजनम् । शालीनीकरणम्=न्यग्भावनम् । जटाभिरालापयते । पूजां समधिगच्छतीत्यर्थः । स्येनो वर्त्तिकामुल्लापयते । न्यक्करोतीत्यर्थः । प्रलम्भने – कस्त्वामुल्लापयते । विसंवादयतीत्यर्थः । ‘ विभाषा लीयतेः ’ (६.१.५१) इति वाऽऽत्वं विधीयते । तदस्मिन् विषये नित्यमन्यत्र विकल्पः । व्यवस्थितविभाषा हि सा ।

सम्माननादिष्विति किम्? बालकमुल्लायपति ॥

२१९. मिथ्योपपदात् कृञोऽभ्यासे ॥ ७१ ॥ (२७४०)

‘ णेः’ इति वर्त्तते। अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः। ण्यन्तात्करोतेर्मि– थ्योपपदात्मनेपदं भवति अभ्यासे । अभ्यासः=पुनः पुनः करणम्, आवृत्तिः । पदं मिथ्या कारयते । सापचारं स्वरादिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः ।

मिथ्योपपदादिति किम्? पदं सुष्ठु कारयति । कृञ इति किम्? पदं मिथ्या वाचयति । अभ्यास इति किम्? पदं मिथ्या कारयति । सकृदुच्चारयति॥

२२०. स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ॥ ७२ ॥ (२५५१)

‘ णेः ’ इति निवृत्तम् । शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे (१.३.७८) प्राप्ते स्वरितेतो ये धातवो ञितश्च तेभ्य आत्मनेपदं भवति, कर्त्तारं चेत्क्रियाफलमभिप्रैति । क्रियायाः फलं=क्रियाफलं प्रधानभूतं यदर्थमसौ क्रिया आरभ्यते तच्चेत् कर्तुर्लकारवाच्यस्य भवति । यजते । पचते । ञितः खल्वपि – सुनुते । कुरुते । स्वर्गादि प्रधानफलमिह कर्त्तारमभिप्रैति ।

‘ कर्त्रभिप्राये ’ इति किम्? यजन्ति याजकाः । पचन्ति पाचकाः । कुर्वन्ति कर्मकराः। यद्यपि दक्षिणा भृतिश्च कर्तुः फलमिहास्ति, तथापि न तदर्थः क्रियारम्भः॥

२२१. अपाद् वदः ॥ ७३ ॥ (२७४१)

‘ कर्त्रभिप्राये ’ इति वर्त्तते । अपपूर्वाद्वदतेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले

आत्मनेपदं भवति । धनकामो न्यायमपवदते । 'न्यायापवादेन' धनमर्जयिष्यामि इति मन्यते ।

' कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ' इत्येव – अपवदति ॥

२२२. णिचश्च ॥ ७४ ॥ (२५६४)

' कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ' इति वर्त्तते । णिजन्तादात्मनेपदं भवति, कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । कटं कारयते । ओदनं पाचयते ।

कर्त्रभिप्राय इत्येव – कटं कारयति परस्य ॥

२२३. समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे ॥ ७५ ॥ (२७४२)

' कर्त्रभिप्राये ' इति वर्त्तते । सम्, उद्, आङ् – इत्येवम्पूर्वाद् यमेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति, ग्रन्थविषयश्चेत्प्रयोगो न भवति । व्रीहीन् संयच्छते । भारमुद्यच्छते । वस्त्रमायच्छते । आङ्पूर्वादकर्मकाद् 'आङो यमहनः' (१.३.२८) इति सिद्धमेवात्मनेपदम् । सकर्मकार्थमिदं पुनर्ग्रहणम्।

अग्रन्थ इति किम्? उद्यच्छति चिकित्सां वैद्यः ।

'कर्त्रभिप्राय' इत्येव – संयच्छति , उद्यच्छति, आयच्छति ॥

२२४. अनुपसर्गाज् ज्ञः ॥ ७६ ॥ (२७४३)

' कर्त्रभिप्राय ' इति वर्त्तते । अनुपसर्गाज्ज्ञानातेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति । गां जानीते, अश्वं जानीते ।

अनुपसर्गादिति किम्? स्वर्गलोकं न प्रजानाति मूढः ।

कर्त्रभिप्राय इत्येव – देवदत्तस्य गां जानाति ॥

२२५. विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ॥ ७७ ॥ (२७४४)

' स्वरितञितः ' (१.३.७२) इति पञ्चभिः सूत्रैरात्मनेपदं कर्त्रभिप्राये क्रियाफले द्योतिते विहितम्, तदुपपदेन द्योतिते न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते । समीपे श्रूयमाणं शब्दान्तरम्=उपपदम्, तेन प्रतीयमाने कर्त्रभिप्राये क्रियाफले विभाषाऽऽत्मनेपदं भवति । स्वं यज्ञं यजति, स्वं यज्ञं यजते । स्वं कटं करोति, स्वं कटं कुरुते । स्वं पुत्रमपवदति, स्वं पुत्रमपवदते । एवं पञ्चसूत्र्यामुदाहार्यम्।।

२२६. शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम् ॥ ७८ ॥ (२१५९)

पूर्वेण प्रकरणेनात्मनेपदनियमः कृतः, न परस्मैपदनियमः तत् सर्वतः प्राप्नोति, तदर्थमिदमुच्यते । येभ्यो धातुभ्यो येन विशेषणेनात्मनेपदमुक्तं ततो यदन्यत्स शेषः। शेषात्कर्तरि परस्मैपदं भवति शेषादेव नान्यस्मात् । 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (१.३.१२) उक्तम् – आस्ते, शेते । ततोऽन्यत्र परस्मैपदं भवति–याति, वाति । ' नेर्विशः ' (१.३.१७) आत्मनेपदमुक्तम् – निविशते । ततोऽन्यत्र परस्मैपदम् – आविशति, प्रविशति ।

कर्तरीति किम्? पच्यते, गम्यते ।

कर्मकर्तरि कस्मात्परस्मैपदं न भवति – पच्यते ओदनः स्वयमेव ?' कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे ' (१.३.१४) इति द्वितीयं कर्तृग्रहणमनुवर्त्तते; तेन कर्त्तैव यः कर्त्ता (म० भा० १.३.३८), तत्र परस्मैपदं भवति, कर्मकर्त्तरि न भवति ॥

२२७. अनुपराभ्यां कृञः ॥ ७९ ॥ (२७४५)

कर्त्रभिप्राये क्रियाफले गन्धनादिषु च करोतेरात्मनेपदं विहितम्, तदपवादः परस्मैपदं विधीयते । अनु, परा – इत्येवम्पूर्वात्करोतेः परस्मैपदं भवति । अनुकरोति, पराकरोति ॥

२२८. अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ॥ ८० ॥ (२७४६)

क्षिप प्रेरणे(धा.पा.१२८६)स्वरितेत्, ततः कर्त्रभिप्रायक्रियाफल–विवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । अभि, प्रति, अति – इत्येवंपूर्वात् क्षिपः परस्मैपदं भवति । अभिक्षिपति, प्रतिक्षिपति, अतिक्षिपति।

अभिप्रत्यतिभ्य इति किम् ? आक्षिपते ।

द्वितीयमपि कर्तृग्रहणमनुवर्त्तते, तेनेह न भवति – अभिक्षिप्यते स्वयमेव॥

२२९. प्राद्वहः ॥ ८१ ॥ (२७४७)

'वह प्रापणे'(धा.पा.१००४)स्वरितेत्, तत्र कर्त्रभिप्रायक्रियाफल–विवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । प्रपूर्वाद्वहतेः परस्मैपदं भवति। प्रवहति, प्रवहतः, प्रवहन्ति ।

प्रादिति किम्? आवहते ॥

२३०. परेर्मृषः ॥ ८२ ॥ (२७४८)

'मृष तितिक्षायाम्' (धा० पा० ११६५) स्वरितेत्, ततस्तथैवात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । परिपूर्वाद् मृष्यतेः परस्मैपदं भवति । परिमृष्यति, परिमृष्यतः, परिमृष्यन्ति ।

परेरिति किम्? आमृष्यते ।

वहतिमपि केचिदत्रानुवर्त्तयन्ति – परिवहति ॥

२३१. व्याङ्परिभ्यो रमः ॥ ८३ ॥ (२७४९)

'रमु क्रीडायाम्' (धा० पा० ८५४), अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । वि, आङ्, परि – इत्येवंपूर्वात् रमतेः परस्मैपदं भवति । विरमति, आरमति, परिरमति ।

एतेभ्य इति किम् ? अभिरमते ॥

२३२. उपाच्च ॥ ८४ ॥ (२७५०)

'रमः' इत्येव उपपूर्वात् रमतेः परस्मैपदं भवति । देवदत्तमुपरमति । यज्ञदत्तमुपरमति । उपरमयतीति यावत् । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र रमिः।

पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् । अकर्मकाद् विभाषां वक्ष्यति, सा उपपूर्वादेव यथा स्यात् ॥

२३३. विभाषाऽकर्मकात् ॥ ८५ ॥ (२७५१)

'रम' 'उपात्' इति च वर्त्तते । पूर्वेण नित्ये परस्मैपदे प्राप्ते विकल्प आरभ्यते। उपपूर्वाद्रमतेरकर्मकाद्विभाषा परस्मैपदं भवति । यावद्भुक्तमुपरमति, यावद्भुक्तमुपरमते। निवर्तत इत्यर्थः ॥

२३४. बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः ॥ ८६ ॥ (२७५२)

'णिचश्च' (१.३.७४) इति कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । बुध, युध, नश, जन, इङ्, प्रु, द्रु, स्रु – इत्येतेभ्यो

ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं भवति । बोधयति । योधयति । नाशयति । जनयति । अध्यापयति। प्रावयति । द्रावयति । स्रावयति ।

येऽत्राकर्मकास्तेषाम् ‘ अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ’ (१.३.८८) इत्येवं सिद्धे वचनमिदमचित्तवत्कर्तृकार्थम् । बोधयति पद्मम् । योधयन्ति काष्ठानि । नाशयति दुःखम् । जनयति सुखम् ।

येऽत्र चलनार्था अपि तेषां ‘ निगरणचलनार्थेभ्यश्च ’ (१.३.८७) इति सिद्धे यदा न चलनार्थास्तदर्थं वचनम् – प्रवते । प्राप्नोतीति गम्यते । अयो द्रवति । विलीयत इत्यर्थः । कुण्डिका स्रवति । स्यन्दत इत्यर्थः । तद्विषयाण्युदाहरणानि [प्रावयति, द्रावयति, स्रावयति] ।

२३५. निगरणचलनार्थेभ्यश्च ॥ ८७ ॥ (२७५३)

‘ णेः ’ इति वर्त्तते । कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः परस्मैपदं विधीयते । निगरणम् अभ्यवहारः। चलनम् कम्पनम् । निगरणार्थेभ्यश्च धातुभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं भवति । निगारयति । आशयति । भोजयति । चलनार्थेभ्यः – चलयति, चोपयति, कम्पयति ।

अयमपि योगः सकर्मकार्थः, अचित्तवत्कर्तृकार्थश्च ।

अदेः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अत्ति देवदत्तः । आदयते देवदत्तेन ॥

२३६. अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ॥ ८८ ॥ (२७५४)

‘ णेः ’ इति वर्तते । कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः परस्मैपदं विधीयते । अण्यन्तो यो धातुरकर्मकश्चित्तवत्कर्तृकश्च तस्माद् ण्यन्तात्परस्मैपदं भवति । आस्ते देवदत्तः, आसयति देवदत्तम् । शेते देवदत्तः, शाययति देवदत्तम्।

अणाविति किम्? चेतयमानं प्रयोजयति चेतयते इति केचित् प्रत्युदाहरन्ति, तदयुक्तम्; हेतुमण्णिचो विधिः, प्रतिषेधोऽपि प्रत्यासत्तेस्तस्यैव न्याय्यः । तस्मादिह चेतयतीति परस्मैपदेनैव भवितव्यम् । इदं तु प्रत्युदाहरणम् – आरोहयमाणं प्रयुङ्क्ते, आरोहयते ।

अकर्मकादिति किम्? कटं कुर्वाणं प्रयोजयति, [प्रयुङ्क्ते] कारयते । चित्तवत्कर्तृकादिति किम्? शुष्यन्ति व्रीहयः, शोषयते व्रीहीनातपः ॥

२३७. न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः ॥ ८९ ॥ (२७५५)

पूर्वेण योगद्वयेन कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः परस्मैपदं विहितम्, तस्य प्रतिषेधोऽयमुच्यते । यत्कर्त्रभिप्रायविषयमात्मनेपदं तदवस्थितमेव न प्रतिषिध्यते। पा, दमि, आङ्यम, आङ्यस, परिमुह, रुचि, नृति, वद, वस – इत्येतेभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न भवति । 'णिचश्च' (१.३.७४) इत्यात्मनेपदं भवति । तत्र पिबतिर्निगरणार्थः। दमिप्रभृतयश्चित्तवत्कर्तृकाः । नृतिश्चलनार्थोऽपि। एषां पस्मैपदं न भवति । पा – पाययते । दमि – दमयते । आङ्यम – आयामयते। 'यमोऽपरिवेषणे' (ग० सू० १९३) इति मित्संज्ञा प्रतिषिध्यते । आङ्यस – आयासयते। परिमुह – परिमोहयते। रुचि – रोचयते । नृति – नर्त्तयते । वद – वादयते । वस – वासयते ।

पादिषु धेट उपसंख्यानम् (म० भा० १.३.८९ वा० १)। धापयेते शिशुमेकं समीची (ऋ० १.१९६.५) ॥

२३८. वा क्यषः ॥ ९० ॥ (२६६९)

'लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्' (३.१.१३) इति वक्ष्यति, तदन्ताद्धातोर्वा परस्मैपदं भवति । लोहितायति, लोहितायते । पटपटायति, पटपटायते ।

अथात्र परस्मैपदेन मुक्ते कथमात्मनेपदं लक्ष्यते, यावता 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (१.३.१२) इत्येवमादिना प्रकरणेन तन्नियतम्? एवं तर्हि आत्मनेपदमेवात्र विकल्पितं विधीयते, तच्चानन्तरं परस्मैपदप्रतिषेधेन सन्निधापितमिह संबध्यते। तेन मुक्ते, शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदं (१.३.७८) भवति॥

२३९. द्युद्भ्यो लुङि ॥ ९१ ॥ (२३४५)

वेत्येव । 'द्युत दीप्तौ' (धा० पा० ७४१), तत्साहचर्याद् लुठादयोऽपि 'कृपू' (धा० पा० ७६२) – पर्यन्ता स्तथैव व्यपदिश्यन्ते । बहुवचननिर्देशादाद्यर्थो भवति। अनुदात्तेत्त्वान्नित्यमेवात्मनेपदे प्राप्ते द्युतादिभ्यो लुङि वा परस्मैपदं भवति।

व्यद्युतत्, व्यद्योतिष्ट । अलुठत्, अलोठिष्ट ।

लुङीति किम् ? द्योतते ॥

२४०. वृद्भ्यः स्यसनोः ॥ ९२ ॥ (२३४७)

द्युतादिष्वेव वृतादयः पठ्यन्ते । ‘ वृतु वर्तने ’ (धा० पा० ७५८) ‘ वृधु वृद्धौ’ (धा० पा० ७५९) ‘ शृधु शब्दकुत्सायाम् ’ (ध० पा० ७६०) ‘ स्यन्दू प्रस्रवणे ’ (भा० पा० ७६१) ‘ कृपू सामर्थ्ये ’ (धा० पा० ७६२) – एतेभ्यो धातुभ्यः स्ये सनि च परतो वा परस्मैपदं भवति । वृत् – वर्त्स्यति, अवर्त्स्यत्, विवृत्सति; वर्तिष्यते, अवर्तिष्यत, विवर्तिषते । वृध् – वर्त्स्यति, अवर्त्स्यत्, विवृत्सति; वर्द्धिष्यते, अवर्द्धिष्यत, विवर्द्धिषते ।

स्यसनोरिति किम्? वर्तते ॥

२४१. लुटि च क्लृपः ॥ ९३ ॥ (२३५१)

वृतादित्वादेव स्यसनोर्विकल्पः सिद्धः, लुटि विधीयते । चकारस्तर्हि स्यसनोरनुकर्षणार्थो न वक्तव्यः । एवं तर्हीयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधेत, तस्माच्चकारः, स्यसनोरनुकर्षणार्थः क्रियते । लुटि च स्यसनोश्च कृपेः परस्मैपदं वा भवति । कल्प्ता, कल्प्तारौ, कल्प्तारः । कल्प्स्यति, अकल्प्स्यत्, चिक्लृप्सति। कल्पिता, कल्पिष्यते, अकल्पिष्यत, चिकल्पिषते ॥

॥ इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकावृत्तौ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः॥

------- 0 -------

अथ प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः

२४२. आ कडारादेका संज्ञा ॥ १ ॥ (२३२)

कडाराः कर्मधारये (२.२.३८) इति वक्ष्यति । आ एतस्मात्सूत्रावधेर्यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः, तत्र एका संज्ञा भवतीति वेदितव्यम् । का पुनरसौ ? या

पराऽनवकाशा च । अन्यत्र संज्ञासमावेशान्नियमार्थं वचनमेकैव संज्ञा भवतीति । वक्ष्यति – ' ह्रस्वं लघु ', (१.४.१०) भिदि, छिदि – भेत्ता, छेत्ता (७.३.८६)। ' संयोगे गुरु ' (१.४.११) शिक्षा, भिक्षा (३.३.१०३) । संयोगे परस्य ह्रस्वस्य लघुसंज्ञा प्राप्नोति, गुरुसंज्ञा च । ' एका संज्ञा ' इति वचनाद् गुरुसंज्ञैव भवति – अततक्षत्, अररक्षत् । ' सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे' (१.४.९३) इत्येष विधिर्न भवति ॥

२४३. विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥ २ ॥ (१७५)

तुल्यबलविरोधः विप्रतिषेधः । यत्र द्वौ प्रसङ्गावन्यार्थावेकस्मिन् युगपत् प्राप्नुतः, स तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेधः (म० भा० १.४२ वा १) । तस्मिन् विप्रतिषेधे परं कार्यं भवति ।

उत्सर्गापवादनित्यान्तरङ्गबहिरङ्गेषु तुल्यबलता नास्तीति नायमस्य योगस्य विषयः, बलवतैव तत्र भवितव्यम् । अप्रवृत्तौ, पर्यायेण वा प्रवृत्तौ प्राप्तायां वचनमारभ्यते। ' अतो दीर्घो यञि ' (७.३.१०१) । ' सुपि च (७.३.१०२) इत्यस्यावकाशः – वृक्षाभ्याम्, प्लक्षाभ्याम्; बहुवचने झल्येत् (७.३.१०३) इत्यस्यावकाशः – वृक्षेषु, प्लक्षेषु; इहोभयं प्राप्नोति – वृक्षेभ्यः, प्लक्षेभ्यः इति । परं भवति विप्रतिषेधेन ॥

२४४. यू स्त्र्याख्यौ नदी ॥ ३ ॥ (२६६)

ई च ऊ च यू । अविभक्तिको निर्देशः । स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्यौ । मूलविभुजादिदर्शनात् (३.२.५ वा०) कप्रत्ययः । ईकारान्तमूकारान्तं च स्त्र्याख्यं शब्दरूपं नदीसंज्ञं भवति । ईकारान्तम् – कुमारी, गौरी, लक्ष्मीः, शार्ङ्गरवी । ऊकारान्तम् – ब्रह्मबन्धूः, यवागूः ।

यू इति किम्? मात्रे, दुहित्रे । स्त्र्याख्याविति किम्? ग्रामणीः, सेनानीः, खलपूः। आख्याग्रहणं किम्? शब्दार्थे स्त्रीत्व एव यथा स्यात्, पदान्तराख्ये मा भूत् – ग्रामण्ये स्त्रियै (म० भा० १.३१३) खलप्वे स्त्रियै । नदीप्रदेशाः – ' आण्नद्याः' (७.३.११२) इत्येवमादयः ॥

२४५. नेयङुवङ्स्थानावस्त्री ॥ ४ ॥ (३०३)

पूर्वेणातिप्रसक्ता नदीसंज्ञा प्रतिषिध्यते । स्थितिः स्थानम् । इयङुवङोः स्थानमनयोरितीयङुवङ् स्थानौ यौ यू, तौ नदीसंज्ञौ न भवतः, स्त्रीशब्दं (६.४.७९) वर्जयित्वा । हे श्रीः । हे भ्रूः (६.४.७७) । अस्त्रीति किम्? हे स्त्रि (७.३.१०७) ।

२४६. वाऽऽमि ॥ ५ ॥ (३०४)

पूर्वेण नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते आमि विकल्पः क्रियते। इयङुवङ्स्थानौ यू आमि परतो वा नदीसंज्ञौ न भवतः । श्रियाम्, (६.४.७७) श्रीणाम् (७.१.५४)। भुवाम्, भ्रूणाम् । अस्त्रीत्येव – स्त्रीणाम् ॥

२४७. ङिति ह्रस्वश्च ॥ ६ ॥ (२९६)

दीर्घस्य नदीसंज्ञा विहिता, ह्रस्वस्य न प्राप्नोति, इयङुवङ्स्थानयोश्च प्रतिषिद्धा । तस्माङ्ङिति वा विधीयते । ङिति परतो ह्रस्वश्च य्वोः सम्बन्धी यः स्त्र्याख्यः, स्त्र्याख्यौ इयङुवङ्स्थानौ च यू वा नदीसंज्ञौ भवतः । कृत्यै (७.३.११२), कृतये। धेन्वै, धेनवे। श्रियै, श्रिये । भ्रुवै, भ्रुवे ।

अस्त्रीत्येव – स्त्रियै । स्त्र्याख्यावित्येव – अग्नये, वायवे, भानवे ॥

२४८. शेषो घ्यसखि ॥ ७ ॥ (२४३)

'ह्रस्वः' इति वर्त्तते । शेषोऽत्र घिसंज्ञो भवति, सखिशब्दं वर्जयित्वा । कश्च शेषः? ह्रस्वमिवर्णोवर्णान्तं यन्न स्त्र्याख्यम्, स्त्र्याख्यं च यन्न नदीसंज्ञकम्, स शेषः । अग्नये, (७.३.१११) वायवे, कृतये धेनवे ।

असखीति किम् ? सख्या । सख्ये । सख्युः । सख्यौ ।

घिप्रदेशाः – द्वन्द्वो घि (२.२.३२) इत्येवमादयः ॥

२४९. पतिः समास एव ॥ ८ ॥ (२५७)

पतिशब्दस्य घिसंज्ञायां सिद्धायामयं नियमः क्रियते – पतिशब्दः समास एव घिसंज्ञो भवति । प्रजापतिना । प्रजापतये ।

समास इति किम्? पत्या । पत्ये ।

एवकार इष्टतोऽवधारणार्थः । दृढमुष्टिना । दृढमुष्टये ॥

२५०. षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा ॥ ९ ॥ (३३८९)

'पतिः' इति वर्त्तते । पूर्वेण नियमेनासमासे न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते । षष्ठ्यन्तेन शब्देन युक्तः पतिशब्दः छन्दसि विषये वा घिसंज्ञो भवति । कुलुञ्चानां पतये नमः (तै० सं० ४.५.३७), कुलुञ्चानां पत्ये नमः (वाज० सं० १६)।

षष्ठीग्रहणं किम्? 'मया पत्या जरदष्टिर्यथासः' (ऋ० १०.८६.३६) । छन्दसीति किम्? ग्रामस्य पत्ये ॥

२५१. ह्रस्वं लघु ॥ १० ॥ (३१)

मात्रिकस्य ह्रस्वसंज्ञा कृता (१.२.२७), तस्यानेन लघुसंज्ञा विधीयते । ह्रस्वमक्षरं लघुसंज्ञं भवति । भेत्ता, छेत्ता (७.३.८६), अचीकरत्, अजीहरत् (७.४.१, ९३) ।

लघुप्रदेशाः – 'पुगन्तलघूपधस्य च' (७.३.८६) इत्येवमादयः ॥

२५२. संयोगे गुरु ॥ ११ ॥ (३२)

'ह्रस्वम्' इति वर्त्तते । पूर्वेण लघुसंज्ञायां प्राप्तायां गुरुसंज्ञा विधीयते। संयोगे परतो ह्रस्वमक्षरं गुरुसंज्ञं भवति । कुण्डा । हुण्डा । शिक्षा । भिक्षा (३.३.१०३) । गुरुप्रदेशाः – 'गुरोश्च हलः' (३.३.१०३) इत्येवमादयः ॥

२५३. दीर्घं च ॥ १२ ॥ (३३)

'संयोगे' इति नानुवर्त्तते । सामान्येन संज्ञाविधानम् । दीर्घं चाक्षरं गुरुसंज्ञं भवति । ईहाञ्चक्रे । ईक्षाञ्चक्रे (३.१.३६) ॥

२५४. यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् ॥ १३ ॥ (१९९)

यस्मात् प्रत्ययो विधीयते धातोर्वा प्रातिपदिकाद्वा तदादिशब्दरूपं प्रत्यये परतोऽङ्गसंज्ञं भवति । कर्त्ता, हर्त्ता । करिष्यति, हरिष्यति । अकरिष्यत् (७.३.८४)। औपगवः, कापटवः (७.२.१) । यस्मादिति संज्ञिनिर्देशार्थम्, तदादीतिसम्बन्धात्।

प्रत्ययग्रहणं किम्? न्यविशत, व्यक्रीणीत । 'नेर्विशः' (१.३.१७)

इत्युपसर्गाद्विधिरस्ति तदादेरङ्गसंज्ञा स्यात् ।

विधिग्रहणं किम्? प्रत्ययपरत्वमात्रे मा भूत् । स्त्री इयती (म० भा० १.४.१३)।

तदादिवचनं स्यादिनुमर्थम् (म० भा० १.४.१३ वा० १) । करिष्यावः , करिष्यामः (७.३.१०१) । कुण्डानि ।

पुनः प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्? लुप्तप्रत्यये मा भूत् । श्र्यर्थम् । भ्र्व्यर्थम् (म० भा० १.४.१३ वा० ५) ।

अङ्गप्रदेशाः– अङ्गस्य (६.४.१) इत्येवमादयः ॥

२५५. सुप्तिङन्तं पदम् ॥ १४ ॥ (२९)

'सुप्तिङ्' इति प्रत्याहारग्रहणम् । सुबन्तं तिङन्तं च शब्दरूपं पदसंज्ञं भवति। ब्राह्मणाः पचन्ति ।

पदसंज्ञायामन्तग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेः प्रतिषेधार्थम् (म० भा० १.४.१४ वा० १) । गौरी ब्राह्मणितरा ।

पदप्रदेशाः _ पदस्य (८.१.१६) पदात् (८.१.१७) इत्येवमादयः॥

२५६. नः क्ये ॥ १५ ॥ (२६५९)

'क्ये' इति क्यच्क्यङ्क्यषां सामान्यग्रहणम् । नान्तं शब्दरूपं क्ये परतः पदसंज्ञं भवति । क्यच् – राजीयति । क्यङ् – राजायते । क्यष् – वर्मायति, वर्मायते (८.२.७) । चर्मायति, चर्मायते ।

'सिद्धे सत्यारम्भो निमयार्थः' (का० प० ५९) – नान्तमेव क्ये परतः पदसंज्ञं भवति, नान्यत् । वाच्यति । स्रुच्यति (म० भा० १.४.१५) ॥

२५७. सिति च ॥ १६ ॥ (१२५२)

'यचि भम्' (१.४.१८) इति वक्ष्यति, तस्यायं पुरस्तादपवादः । सिति प्रत्यये परतः पूर्वं पदसंज्ञं भवति । 'भवतष्ठक्छसौ' (४.२.११५) –भवदीयः (८.२.३९)। 'ऊर्णाया युस्' – (५.२.१२३) ऊर्णायु ः। 'ऋतोरण्, (५.१.१०५) छन्दसि घस् (५.१.१०६) – ऋत्वियः ॥

२५८. स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ॥ १७ ॥ (२३०)

'स्वादिषु ' इति सुशब्दादेकवचनात् (४.१.२) आरभ्य आ कपः (५.४.१५१) प्रत्यया गृह्यन्ते । स्वादिषु प्रत्ययेषु परतः सर्वनामस्थानवर्जितेषु पूर्वं पदसंज्ञं भवति। राजभ्याम्, राजभिः । राजत्वम्, (६.४.१४२) राजता । राजतरः, राजतमः।

असर्वनामस्थाने इति किम्? राजानौ, राजानः ॥

२५९. यचि भम् ॥ १८ ॥ (२३१)

'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ' इति वर्त्तते । पूर्वेण पदसंज्ञायां तदपवादो भसंज्ञा विधीयते । यकारादावजादौ च स्वादौ सर्वनामस्थानवर्जिते प्रत्यये परतः पूर्वं भसंज्ञं भवति । यकारादौ – गार्ग्यः, वात्स्यः । आजादौ – दाक्षिः, प्लाक्षिः (६.४.१४८) ॥

नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम् (म० भा० १.४.१८ वा० ३) (कर्तव्यम्)। नभ इव नभस्वत् । अङ्गिरा इव अङ्गिरस्वत् । मनुरिव मनुष्वत् ।

वृषण्वस्वश्वयोः (म० भा० १.४.१८ वा० ४) । वृषन्नित्येतत् वस्वश्वयोः परतो भसंज्ञं भवति छन्दसि विषये । वृषण्वसुः (ऋ० १.१११.१) । वृषणश्वस्य मे नासीत (मै ० २.५.५) । भप्रदेशाः – 'भस्य ' (६.४.१२९) इत्येवमादयः॥

२६०. तसौ मत्वर्थे ॥ १९ ॥ (१८९६)

'भम् ' इति वर्त्तते । तकारान्तं सकारान्तं शब्दरूपं मत्त्वर्थे प्रत्यये परतो भसंज्ञं भवति । उदश्वित्वान् घोषः । विद्युत्वान् बलाहकः । सकारान्तम् – पयस्वी, यशस्वी । तसाविति किम्? तक्षवान् ग्रामः ॥

२६१. अयस्मयादीनि च्छन्दसि ॥ २० ॥ (३३९०)

अयस्मयादीनि शब्दरूपाणि छन्दसि विषये साधूनि भवन्ति । भपदसंज्ञाधिकारे विधानात्तेन मुखेन साधुत्वमयस्मयादीनां विधीयते । अयस्मयं वर्म (तै ० १.३७.५)। अयस्मयानि पात्त्राणि (कौ० सू० ८१.१८) । क्वचिदुभयमपि भवति – 'स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन ' (ऋ० ४.५०.२) । पदत्वात्कुत्वं भत्वाज्जश्त्वं न भवति। छन्दसीति किम्? अयोमयं वर्म । आकृतिगणोऽयम् ॥

२६२. बहुषु बहुवचनम् ॥ २१ ॥ (१८७)

ङ्याप्प्रातिपदिकात् स्वादयः, लस्य तिबादय इति सामान्येन बहुवचनं विहितम्, तस्यानेन बहुत्वसंख्या वाच्यत्वेन विधीयते । बहुषु बहुवचनं भवति। बहुत्वमस्य वाच्यं भवतीति यावत् ।

कर्मादायोऽप्यपरे विभक्तीनामर्था वाच्याः, तदीये बहुत्वे बहुवचनम्, कर्मादिषु बहुवचनमित्यर्थः ब्राह्मणाः पठन्ति ।

यत्र च संख्या सम्भवति, तत्रायमुपदेशः । अव्ययेभ्यस्तु निःसंख्येभ्यः सामान्यविहिताः स्वादयो विद्यन्त एव ॥

२६३. द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने ॥ २२ ॥ (१८६)

द्वित्वैकत्वयोरर्थयोर्द्विवचनैकवचने भवतः । एतदपि सामान्य-विहितयोर्द्विवचनैकवचनयोरर्थाभिधानम् । द्वित्वे द्विवचनं भवति, एकत्वे एकवचनं भवति । ब्राह्मणौ पचतः । ब्राह्मणः पचति ॥

२६४. कारके ॥ २३ ॥ (५३४)

' कारके ' इति विशेषणमपादानादिसंज्ञाविषयमधिक्रियते । ' कारके' इत्यधिकारो वेदितव्यः - यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः ' कारके ' इत्येवं तद् वेदितव्यम् ।

कारकशब्दश्च निमित्तपर्यायः । कारकम्, हेतुरित्यनर्थान्तरम् । कस्य हेतुः? क्रियायाः । वक्ष्यति - ध्रुवमपायेऽपादानम् (१.४.२४), ग्रामादागच्छति। पर्वतादवरोहति।

कारक इति किम्? वृक्षस्य पर्णं पतति । कुड्यस्य पिण्डः पतति ।

' अकथितं च ' (१.४.५१) । अकथितं च कारकं कर्मसंज्ञं भवति । माणवकं पन्थानं पृच्छति ।

कारके इति किम्? माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति ।

कारकसंशब्दनेषु चानेनैव विशेषणेन व्यवहारो विज्ञायते ॥

२६५. ध्रुवमपायेऽपादानम् ॥ २४ ॥ (५८६)

ध्रुवं यदपायमुक्तमपाये साध्ये यदवधिभूतं तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति। ग्रामादागच्छति । पर्वतादवरोहति । सार्थाद्धीनः । रथात् पतितः ।

जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् (म० भा० १.४.२४ वा० १) । अधर्माज्जुगुप्सते । अधर्माद् विरमति । धर्मात् प्रमाद्यति ।

अपादानप्रदेशाः – ' अपादाने पञ्चमी ' (२.३.२८) इत्येवमादयः ॥

२६६. भीत्रार्थानां भयहेतुः ॥ २५ ॥ (५८८)

बिभेत्यर्थानां त्रायत्यर्थानां च धातूनां प्रयोगे भयहेतुर्यस्तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । चौरेभ्यो बिभेति । चौरेभ्य उद्विजते । त्रायत्यर्थानाम् – चौरेभ्यस्त्रायते। चौरेभ्यो रक्षति । भयहेतुरिति किम्? अरण्ये बिभेति । अरण्ये त्रायते ॥

२६७. पराजेरसोढः ॥ २६ ॥ (५८९)

परापूर्वस्य जयतेः प्रयोगेऽसोढो – योर्थः सोढुं न शक्यते, तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । अध्यय नात्पराजयते । असोढ इति किम्? शत्रून् पराजयते ॥

२६८. वारणार्थानामीप्सितः ॥ २७ ॥ (५९०)

वारणार्थानां धातूनां प्रयोगे य ईप्सितोऽर्थः तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति। प्रवृत्तिविघातः वारणम् । यवेभ्यो गा वारयति । यवेभ्यो गा निवर्त्तयति ।

ईप्सित इति किम्? यर्वभ्यो गा वारयति क्षेत्रे ॥

२६९. अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति ॥ २८ ॥ (५९१)

व्यवधानम् अन्तर्द्धिः । अन्तर्द्धिनिमित्तं येनादर्शनमात्मन इच्छति तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । उपाध्यायादन्तर्द्धत्ते । उपाध्यायान्निलीयते । मा मामुपाध्यायो द्राक्षीदिति निलीयते ।

अन्तर्द्धाविति किम्? चौरान्न दिदृक्षते । इच्छतिग्रहणं किम्? अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात् ॥

२७०. आख्यातोपयोगे ॥ २९ ॥ (५९२)

आख्याता प्रतिपादयिता । उपयोगः नियमपूर्वकं विद्याग्रहणम् । उपयोगे साध्ये य आख्याता तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । उपाध्यायादधीते । उपाध्यायादागमयति।

उपयोग इति किम्? नटस्य गाथां शृणोति (म० भा० १.४.२९) ॥

२७१. जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ ३० ॥ (५९३)

जनेः कर्त्ता जनिकर्त्ता । जन्यर्थस्य जन्मनः कर्त्ता जायमानः, तस्य या प्रकृतिः कारणम्, हेतुः, तत् कारकमपादानसंज्ञं भवति । शृङ्गाच्छरो जायते । गोमयाद् वृश्चिको जायते (म० भा० १.४.३०) ॥

२७२. भुवः प्रभवः ॥ ३१ ॥ (५९४)

'कर्तुः' इति वर्त्तते । भवनं भूः । भवत्यस्मादिति प्रभवः । भूकर्तुः प्रभवो यस्तकारकमपादानसंज्ञं भवति । हिमवतो गङ्गा प्रभवति (म.भा.१.४.३१)। काश्मीरेभ्यो वितस्ता प्रभवति । प्रथमत उपलभ्यत इत्यर्थः ॥

२७३. कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् ॥ ३२ ॥ (५६९)

कर्मणा करणभूतेन कर्त्ता यमभिप्रैति तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्ददातिकर्मणेति विज्ञायते । उपाध्यायाय गां ददाति (म० भा० १.४.३२)। माणवकाय भिक्षां ददाति ।

क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम् (म० भा० १.४.३२ वा० १) । क्रिययापि यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । श्राद्धाय निगर्हते युद्धाय सन्नह्यते । पत्ये शेते (म० भा० १.४.३२। वा० १) ।

सम्प्रदानप्रदेशाः – चतुर्थी सम्प्रदाने (२.३.१३) इत्येवमादयः ॥

कर्मणः करणसंज्ञा वक्तव्या सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा (म० भा० १.४.३१ वा० २) । पशुना रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः (म० भा० १.४.३१ वा० २) ॥

२७४. रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ॥ ३३ ॥ (५७१)

रुचिना समानार्था रुच्यर्थाः । अन्यकर्तृकोऽभिलाषः रुचिः । रुच्यर्थानां

धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोयोऽर्थस्तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । देवदत्ताय रोचते मोदकः। यज्ञदत्ताय स्वदतेऽपूपः। देवदत्तस्थस्याभिलाषस्य मोदकः कर्त्ता।

प्रीयमाण इति किम्? देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि ॥

२७५. श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः ॥ ३४ ॥ (५७२)

श्लाघ–ह्नुङ्–स्था–शप–इत्येतेषां ज्ञीप्स्यमानो योऽर्थस्तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । ज्ञीप्स्यमानः ज्ञपयितुमिष्यमाणः, बोधयितुमभिप्रेतः । देवदत्ताय श्लाघते । देवदत्तं श्लाघमानस्तां श्लाघां तमेव ज्ञपयितुमिच्छतीत्यर्थः। एवं देवदत्ताय ह्नुते। यज्ञदत्ताय ह्नुते । देवदत्ताय तिष्ठते, यज्ञदत्ताय तिष्ठते, देवदत्ताय शपते, यज्ञदत्ताय शपते ।

ज्ञीप्स्यमान इति किम्? देवदत्तः श्लाघते ॥

२७६. धारेरुत्तमर्णः ॥ ३५ ॥ (५७३)

धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्णो योऽर्थस्तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । उत्तममृणं यस्य स उत्तमर्णः । कस्य चोत्तममृणम् ? यदीयं धनम् ? धनस्वामी प्रयोक्ता उत्तमर्णः, स सम्प्रदानसंज्ञो भवति । देवदत्ताय शतं धारयति । यज्ञदत्ताय शतं धारयति।

उत्तमर्ण इति किम् ? देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे ॥

२७७. स्पृहेरीप्सितः ॥ ३६ ॥ (५७४)

'स्पृह ईप्सायाम्' (धा० पा० १८७२) चुरादावदन्तः पठ्यते । तस्य ईप्सितो योऽर्थस्तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । 'ईप्सितः' इत्यभिप्रेत उच्यते । पुष्पेभ्यः स्पृहयति । फलेभ्यः स्पृहयति ।

ईप्सित इति किम्? पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति ॥

२७८. क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः ॥ ३७ ॥ (५७५)

अमर्षः क्रोधः । अपकारः द्रोहः । अक्षमा ईर्ष्या । गुणेषु दोषाविष्करणम् असूया । क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपस्तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति ।

क्रोधस्तावत्कोप एव, द्रोहादयोऽपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्ते । तस्मात्सामान्येन विशेषणम् – ‘ यं प्रति कोप ’ इति । देवदत्ताय क्रुद्ध्यति । देवदत्ताय दुह्यति। देवदत्तायेर्ष्यति । देवदत्तायासूयति ।

यं प्रति कोप इति किम्? भार्यामीर्ष्यति – मा एनामन्यो द्राक्षीदिति ॥

२७९. क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म ॥ ३८ ॥ (५७६)

पूर्वेण सम्प्रदानसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते। क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयो– रुपसर्गसम्बद्धयोर्यं प्रति कोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । देवत्तमभिक्रुध्यति। देवदत्तमभिद्रुह्यति ।

उपसृष्टयोरिति किम्? देवदत्ताय क्रुध्यति । यज्ञदत्ताय द्रुह्यति ॥

२८०. राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः ॥ ३९ ॥ (५७७)

राधेरीक्षेश्च कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । कीदृशम् ? यस्य विप्रश्नः । विविधप्रश्नः विप्रश्नः । स कस्य भवति ? यस्य शुभाशुभं पृच्छ्यते । देवदत्ताय राध्यति । देवदत्तायेक्षते । नैमित्तिकः पृष्टः सन् देवदत्तस्य दैवं पर्यालोचयतीत्यर्थः॥

२८१. प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता ॥ ४० ॥ (५७८)

प्रति–आङ् – इत्येवम्पूर्वस्य शृणोतेः कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति, कीदृशम्? पूर्वस्य कर्त्ता । प्रतिपूर्व आङ्पूर्वश्च शृणोतिरभ्युपगमे प्रतिज्ञाने वर्त्तते । स चाभ्युपगमः परेण प्रयुक्तस्य सतो भवति । तत्र प्रयोक्ता पूर्वस्याः क्रियायाः कर्ता सम्प्रदानसंज्ञो भवति । देवदत्ताय गां प्रतिशृणोति, देवदात्तय गामाशृणोति । प्रतिजानीत इत्यर्थः ॥

२८२. अनुप्रतिगृणश्च ॥ ४१ ॥ (५७९)

‘ पूर्वस्य कर्ता ’ इति वर्त्तते । अनुपूर्वस्य प्रतिपूर्वस्य च गृणातेः कारकं पूर्वस्याः क्रियायाः कर्तृभूतं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । होत्रेऽनुगृणाति । होता प्रथमं शंसति तमन्यः प्रोत्साहयति । अनुगरः, प्रतिगरः इति हि शंसितुः

प्रोत्साहने वर्त्तते। होतारं शंसन्तं प्रोत्साहयतीत्यर्थः ॥

२८३. साधकतमं करणम् ॥ ४२ ॥ (५६०)

क्रियासिद्धौ यत्प्रकृष्टोपकारकं विवक्षितं तत्साधकतमं कारकं करणसंज्ञं भवति । दात्रेण लुनाति । परशुना छिनत्ति।

तमब्ग्रहणं किम्? गङ्गायां ःघोषः । कूपे गर्गकुलम् (म० भा० १.४.४२)।

करणप्रदेशाः – कर्तृकरणयोस्तृतीया (२.३.१८) इत्येवमादयः ॥

२८४. दिवः कर्म च ॥ ४३ ॥ (५६२)

पूर्वेण करणसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते । दिवः साधकतमं यत्कारकं तत्कर्मसंज्ञं भवति, चकारात्करणसंज्ञं च । अक्षान्दीव्यति, अक्षैर्दीव्यति ॥

२८५. परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥ (५८०)

साधकतमम् इति वर्तते । पूर्वेण करणसंज्ञायां प्राप्तायां सम्प्रदानसंज्ञा पक्षे विधीयते । परिक्रयणे साधकतमं कारकमन्यतरस्यां सम्प्रादानसंज्ञं भवति। परिक्रयणं नियतकालं वेतनादिना स्वीकरणम्, नात्यन्तिकः क्रय एव । शतेन परिक्रीतोऽनुबूहि। शताय परीक्रीतोऽनुब्रूहि । सहस्रेण परिक्रीतोऽनुब्रूहि । सहस्राय परिक्रीतोऽनुब्रूहि।

२८६. आधारोऽधिकरणम् ॥ ४५ ॥ (६३२)

आध्रियन्तेऽस्मिन् क्रिया इत्याधारः । कर्तृकर्मणोः क्रियाश्रयभूतयोर्धारणक्रियां प्रति य आधारस्तत्कारकमधिकरणसंज्ञं भवति । कटे आस्ते । कटे शेते । स्थाल्यां पचति ।

अधिकरणप्रदेशाः – ' सप्तम्यधिकरणे च ' (२.३.३६) इत्येवमादयः ॥

२८७. अधिशीङ्स्थासां कर्म ॥ ४६ ॥ (५४२)

पूर्वेणाधिकरणसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते । अधिपूर्वाणां शीङ्–स्था–आस्–इत्येतेषामाधारो यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । ग्राममधिशेते । ग्राममधितिष्ठति। पर्वतमध्यास्ते ॥

२८८. अभिनिविशश्च ॥ ४७ ॥ (५४३)

अभि – निपूर्वस्य विशतेराधारो यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । ग्राममभिनिविशते।

कथं कल्याणेऽभिनिवेशः , पापेभिनिवेशः, या या संज्ञा यस्मिन् यस्मिन् संज्ञिन्यभिनिविशत इति ? 'अन्यतरस्याम्' इति वर्त्तते, ' परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम्' (१.४.४४) इत्यतः । सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते॥

२८९. उपान्वध्याङ्वसः ॥ ४८ ॥ (५४४)

उप–अनु–अधि–आङ् – इत्येवम्पूर्वस्य वसतेराधारो यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । ग्राममुपवसति सेना, पर्वतमुपवसति । ग्राममनुवसति सेना, ग्राममधिवसति, ग्राममावसति ॥

वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः (म० भा० १.४.४८ वा० १) । ग्रामे उपवसति । भोजननिवृत्तिं करोतीत्यर्थः ॥

२९०. कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ ४९ ॥ (५३५)

कुर्तुः क्रियया यदाप्तुमिष्टतमं तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । कटं करोति। ग्रामं गच्छति ।

कर्तुरिति किम्? माषेष्वश्वं बध्नाति । कर्मण ईप्सिता माषाः, न कर्तुः । तमब्ग्रहणं किम्? पयसौदनं भुङ्क्ते ।

कर्म (१.४.४६) इत्यनुवर्तमाने पुनः कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम् इतरथा आधारस्यैव हि स्यात् – गेहं प्रविशतीति; ओदनं पचति, सक्तून् पिबतीत्यादिषु न स्यात् । पुनः कर्मग्रहणात् सर्वत्र सिद्धं भवति ।

कर्मप्रदेशाः – कर्मणि द्वितीया (२.३.२) इत्येवमादयः ॥

२९१. तथायुक्तं चानीप्सितम् ॥ ५० ॥ (५३८)

येन प्रकारेण कर्तुरीप्सिततमं क्रियया युज्यते तेनैव चेत्प्रकारेण यदनीप्सितं युक्तं भवति तस्य कर्मसंज्ञा विधीयते ।

ईप्सितादन्यत् सर्वमनीप्सितम् (म० भा० १.४.५०, पृ० २६३) – द्वेष्यम्, इतरच्च। विषं भक्षयति । चौरान् पश्यति । ग्रामं गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पति ॥

२९२. अकथितं च ॥ ५१ ॥ (५३९)

अकथितं च यत्कारकं तत्कर्मसंज्ञं भवति । केनाकथितम् ? अपादानादिविशेषकथाभिः ।

परिगणनं कर्त्तव्यम् –

दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्त्तितमाचरितं कविना ॥ (म० भा० १.४.५१)

उपयुज्यते इत्युपयोगः पयःप्रभृति, तस्य निमित्तं गवादि; तस्योपयुज्यमानपयःप्रभृतिनिमित्तस्य गवादेः कर्मसंज्ञा विधीयते । पाणिना कांस्यपात्र्यां गां दोग्धि पयः। पाण्यादिकमप्युपयोगनिमित्तं तस्य कस्मान्न भवति? नैतदस्ति; विहिता हि तत्र करणादिसंज्ञा, तदर्थमाह – अपूर्वविधाविति ।

ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते । ब्रुविशास्योर्गुणः साधनम्, प्रधानं कर्म धर्मादिकम्, तेन तत्सम्बध्यते, तदकीर्तितमाचरितं कविना तदकथितमुक्तं सूत्रकारेण।

दुहि – गां दोग्धि पयः । याचि – पौरवं गां याचते । रुधि – गामवरुणद्धि व्रजम् । प्रच्छि – माणवकं पन्थानं पृच्छति । भिक्षि – पौरवं गां भिक्षते । चिञ् – वृक्षमवचिनोति फलानि । ब्रुवि – माणवकं धर्मं बूते । शासि – माणवकं धर्ममनुशास्ति॥

२९३. गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्त्ता स णौ ॥ ५२ ॥ (५४०)

अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थानां प्रत्यवसानार्थानां च धातूनां तथा शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां च अण्यन्तानां यः कर्त्ता स ण्यन्तानां कर्मसंज्ञो भवति । गच्छति माणवको ग्रामम्, गमयति माणवकं ग्रामम् । याति माणवको ग्रामम्, यापयति माणवकं ग्रामम् ।

गत्यर्थेषु नीवह्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः (म० भा० १.४.५२ वा० ५)। नयति भारं देवदत्तः । नाययति भारं देवदत्तेन । वहति भारं देवदत्तः, वाहयति भारं देदत्तेन।

वहेरनियन्तृकर्तृकस्येति वक्तव्यम् (म० मा० १.४.५२ वा० ६) । इह

प्रतिषेधो मा भूत् – वहन्ति यवान् बलीवर्दाः, वाहयति यवान् बलीवर्दानिति (म० भा०, वा० ६)। बुद्धि – बुध्यते माणवको धर्मम्, बोधयति माणवकं धर्मम् । वेत्ति माणवको धर्मम्, वेदयति माणवको धर्मम् । प्रत्यवसानम् अभ्यवहारः – भुङ्क्ते माणवक ओदनम्, भोजयति माणवकमोदनम् । अश्नाति माणवक ओदनम्, आशयति माणवकमोदनम्॥

आदिखाद्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः (म० भा० १.४५२ वा० ५) अत्ति माणवक ओदनम्, आदयते माणवकेनौदनम् । खादति माणवकः । खादयति माणवकेन।

भक्षेरहिंसार्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः (भ० भा० १.४.५२ वा० ७) भक्षयति पिण्डीं देवदत्तः, भक्षयति पिण्डीं देवदत्तेनेति ।

अहिंसार्थस्येति किम्? भक्षयन्ति बलीवर्दाः सस्यम्, भक्षयन्ति बलीवर्दान् सस्यम् ।

शब्दकर्मणाम् – अधीते माणवको वेदम्, अध्यापयति माणवकं वेदम् । पठति माणवको वेदम्, पाठयति माणवकं वेदम् ।

अकर्मकाणाम् – आस्ते देवदत्तः, आसयति देवदत्तम् । शेते देवदत्तः शाययति देवदत्तम् ।

एतेषामिति किम्? पचत्योदनं देवदत्तः, पाचयत्योदनं देवदत्तेनेति । अण्यन्तानामिति किम्? गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तम्, तमपरः प्रयुङ्क्ते, गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्रः ॥

२९४. हृक्रोरन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥ (५४२)

'अणि कर्त्ता स णौ' इति वर्त्तते । हरतेः करोते श्चाण्यन्तयोर्यः कर्त्ता स ण्यन्तयोरन्यतरस्यां कर्मसंज्ञो भवति । हरति भारं माणवकः, हारयति भारं माणवकं माणवकेनेति वा । करोति कटं देवदत्तः, कारयति कटं देवदत्तं देवदत्तेनेति वा ।

अभिवादिदृशोरात्मनेपद उपसंख्यानम् (म० भा० १.४.५३ वा० १) । अभिवदति गुरुं देवदत्तः, अभिवादयते गुरुं देवदत्तम्, देवदत्तेनेति वा । पश्यन्ति भृत्या राजानम्, दर्शयते भृत्यान् राजानम्, भृत्यैरिति वा ।

आत्मनेपद इति किम्? दर्शयति चैत्रं मैत्रमपरः – प्राप्तविकल्पत्वाद् द्वितीयैव। अभिवादयति गुरुं माणवकेन पिता – अप्राप्तविकल्पत्वात्तृतीयैव ॥

२९५. स्वतन्त्रः कर्त्ता ॥ ५४ ॥ (५५९)

'स्वतन्त्रः' इति प्रधानभूत उच्यते। अगुणभूतो यः क्रियासिद्धौ स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते तत्कारकं कर्तृसंज्ञं भवति। देवदत्तः पचति। स्थाली पचति।

कर्तृप्रदेशाः – कर्तृकरणयोस्तृतीया (२.३.१८) इत्येवमादयः ॥

२९६. तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ ५५ ॥ (२५७५)

'तत्' इति अनन्तरः कर्ता परामृश्यते। तस्य प्रयोजकः तत्प्रयोजकः। निपातनात् समासः स्वतन्त्रस्य प्रयोजको योऽर्थः तत्कारकं हेतुसंज्ञं भवति, चकारात् कर्तृसंज्ञं च।

संज्ञासमावेशार्थश्चकारः। कुर्वाणं प्रयुङ्क्ते, कारयति हारयति। हेतुत्वाद् णिचो निमित्तं कर्तृत्वाच्च कर्तृप्रत्ययेनोच्यते।

हेतुप्रदेशाः – 'हेतुमति च' (३.१.२६) इत्येवमादयः ॥

२९७. प्राग्रीश्वरान्निपाताः ॥ ५६ ॥ (१९)

'अधिरीश्वरे' (१.४.९७) इति वक्ष्यति। प्रागेतस्मादवधेर्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः, निपातसंज्ञास्ते वेदितव्याः। वक्ष्यति – 'चादयोऽसत्त्वे' (१.४.५७) च, वा, ह, अह।

प्राग्वचनं संज्ञासमावेशार्थम्। गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञाभिस्सह निपातसंज्ञा समाविशति।

रेफोच्चारणम् 'ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' (३.४.१३) इत्ययमवधिर्मा विज्ञायीति ॥

रीश्वराद्वीश्वरान्मा भूत्, कृन्मेजन्तः परोऽपि सः।
समासेष्वव्ययीभावो, लौकिकं चातिवर्तते ॥ (म.भा.१.४.५६ वा०१–४)

२९८. चादयोऽसत्त्वे ॥ ५७ ॥ (२०)

चादयो निपातसंज्ञा भवन्ति, न चेत्सत्त्वे वर्तन्ते। प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम्। 'सत्त्वम्' इति द्रव्यमुच्यते।

च। वा। ह। अह। एव। एवम्। नूनम्। शश्वत्। युगपत्। सूपत्।

कूपत्। कुवित् । नेत् । चेत् । चण् । कच्चित् । यत्र । नह । हन्त । माकिम् । नकिम् । माङ्। माङो ङकारो विशेषणार्थः – माङि लुङ् (३.३.१७५) इति, इह न भवति – मा भवतु, मा भविष्यति । नञ् । यावत् । तावत् । त्वा । त्वै। द्वै । रै । श्रौषट् । वौषट्। स्वाहा । वषट् । स्वाधा । ओम् । किल । तथा । अथ। सु । स्म । अस्मि । अ । इ। उ । ऋ । लृ । ए । ऐ । ओ । औ । अम् । तक्। उञ् । उकञ् । वेलायाम् । मात्रायाम्। यथा । यत् । यम् । तत् । किम् । पुरा। अद्धा । धिक् । हाहा । हे । है। प्याट् । पाट् । थाट् । अहो । उताहो । हो । तुम्। तथाहि । खलु । आम् । आहो। अथो । ननु । मन्ये । मिथ्या । असि । ब्रूहि । तु । नु । इति । इव । वत् । चन । बत। इह। आम् । शम् । कम्, । अनुकम्। नहिकम् । हिकम् सुकम् सत्यम् ऋतम् श्रद्धा [अद्धा] इद्धा । मुधा । नोचेत्। नचेत् । नहि । जातु । कथम् । कुतः । कुत्र । अव। अनु । हाहौ । हैहा । ईहा। आहोस्वित् । छम्बट् । खम् । दिष्ट्या । पशु । वट् । सह ‍। आनुषक् । अङ्ग । फट् । ताजक् । अये । अरे । चटु । बाट् । कुम्। खुम् । घुम् । हुम् । आईम्। शीम् । सीम् । वै ।

उपसर्गविभिक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः (ग० सू० १६) ।

उपसर्गप्रतिरूपकाः –

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।
सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते ॥

‘ अच उपसर्गात्तः ’ (७.४.४७) इति तत्त्वं न भवति । दुर्नीतम् । दुर्नयः दुर्निर्णयः । उपसर्गात् (८.४.१४) इति णत्वं न भवति ।

असत्त्व इति किम्? पशुर्वै पुरुषः । पशुः पुरोडाशः ॥

निपातप्रदेशाः– स्वरादिनिपातमव्ययम् (१.१.३७) इत्येवमादयः ॥

२९९. प्रादयः ॥ ५८ ॥ (२१)

प्रादयोऽसत्त्वे निपातसंज्ञा भवन्ति ।

प्र । परा । अप । सम् । अनु । अव । निस् । निर् । दुस् । दुर् । वि । आङ् । नि । अधि । अपि । अति । सु । उत् । अभि । प्रति । परि । उप ।

पृथग्योगकरणमुत्तरसंज्ञाविशेषणार्थम् । ‘उपसर्गाः क्रियायोगे ’ (१.४.५९)

इति चादीनामुपसर्गसंज्ञा मा भूत् । असत्त्वे इत्येव – पराजयन्ति सेनाः ॥

३००. उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ ५९ ॥ (२२)

प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा भवन्ति । प्रणयति, परिणयति । प्रणायकः, परिणायकः । क्रियायोग इति किम्? प्रगतो नायकोऽस्माद्देशात् प्रनायको देशः ।

मरुच्छब्दस्य चोपसंख्यानं कर्तव्यम् (म० भा० १.४.५९ । वा० २) । मरुद्भिर्दत्तो मरुत्तः । संज्ञाविधानसामर्थ्यादनजन्तत्वेऽपि ' अच उपसर्गात्तः ' (७.४.४७) इति तत्त्वं भवति । श्रच्छब्दस्योपसंख्यानम् (म० भा० १.४.५९ वा० ३) । ' आतश्चोपसर्गे' (३.३.१०६) इत्यङ् भवति – श्रद्धा ।
उपसर्गप्रदेशाः– ' उपसर्गे घोः किः ' (३.३.९३) इत्येवमादयः ॥

३०१. गतिश्च ॥ ६० ॥ (२३)

गतिसंज्ञकाश्च प्रादयो भवन्ति क्रियायोगे । प्रकृत्य (२.२.१८) । प्रकृतम् (६.२.४९)। यत्प्रकरोति (८.१.४९) ।

योगविभाग उत्तरार्थः । उत्तरत्र गतिसंज्ञैव यथा स्यात्, उपसर्गसंज्ञा मा भूत् । ऊरीस्यादित्यत्र ' उपसर्गप्रादुर्भ्यामिस्तिर्यच्परः ' (८.३.८७) इति षत्वं प्रसज्येत ।

चकारः संज्ञासमावेशार्थः । प्रणीतम् । अभिषिक्तम् । ' गतिरनन्तरः ' (६.२.४९) इति स्वरः, ' उपसर्गात् ' (८.४.१४, ८.३.६५) इति णत्वषत्वे च भवतः ।

कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम् (म० भा० १.४ ६० । वा० १) । कारिकाकृत्य । कारिकाकृतम् । यत्कारिकाकरोति ।

पुनश्चनसौ छन्दसि गतिसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् (म. भा. १.४.६० वा. २) । पुनरुत्स्यूतं वासो देयम् (मै० १.७.२) । गतिर्गतौ (८.१.७०) इति निघातो भवति । (उशिग्दूतः) चनोहितः (ऋ० ३.११.२) । गतिरनन्तरः (६.२.४९) इति स्वरः।

गतिप्रदेशाः –' कुगतिप्रादयः ' (२.२.१८) इत्येवमादयः ।

३०२. ऊर्यादिच्विडाचश्च ॥ ६१ ॥

ऊर्यादयः शब्दा च्व्यन्ता डाजन्ताश्च क्रियायोगे गतिसंज्ञा भवन्ति। च्विडाचोः कृभ्वस्तियोगे विधानम्, तत्साहचर्यादूर्यादीनामपि तैरेव योगे गतिसंज्ञा विधीयते ।

ऊरीउररीशब्दावङ्गीकरणे विस्तारे च (ग० सू० १३६) । ऊरीकृत्य, ऊरीकृतम्, यदूरीकरोति । उररीकृत्य, उररीकृतम्, यदुररीकरोति ।

पापी । ताली । आताली । वेताली । धूसी । शकला । संशकला । ध्वंसकला। भ्रंशकला । एते शकलादयो हिंसायाम् (ग० सू० १३६)। शकलाकृत्य । संशकलाकृत्य। ध्वंसकलाकृत्य । भ्रंशकलाकृत्य गुलुगु धा पीडार्थे (ग0 सू0 १३६) । गुलुगुधाकृत्य । सजूः सहार्थे (ग० सू० १६७) । सजूःकृत्य । फलू, फली, विक्ली, आक्ली – इति विकारे (ग० सू० १३७)। फलूकृत्य । फलीकृत्य । विक्लीकृत्य । आक्लीकृत्य । आलोष्टी, कराली, केवाली शेवाली, वर्षाली, मस्मसा, मसमसा – एते हिंसायाम्। वषट् । वौषट्। श्रौषट् । स्वाहा । स्वधा । बन्धा । प्रादुस् । श्रुत् । आविस् ।

च्व्यन्ताः खल्वपि – शुक्लीकृत्य । शुक्लीकृतम् । यच्छुल्कीकरोति ।

डाच् – पटपटाकृत्य । पटपटाकृतम् । यत्पटपटाकरोति ॥

३०३. अनुकरणं चानितिपरम् ॥ ६२ ॥ (७६३)

इतिः परो यस्मादिति बहुव्रीहिः । अनुकरणमनितिपरं क्रियायोगे गतिसंज्ञं भवति । खाट्कृत्य । खाट्कृतम् । यत्खाट्करोति ।

अनितिपरमिति किम्? ‘ खाडिति कृत्वा निरष्ठीवत् ’ ॥

३०४. आदरानादरयोः सदसती ॥ ६३ ॥ (७६४)

प्रीतिसम्भ्रमः आदरः । परिभवौदासीन्यम् अनादरः । आदरानादरयोर्यथाक्रमं सदसच्छब्दौ गतिसंज्ञौ भवतः । सत्कृत्य, सत्कृतम्, यत्सत्करोति । असत्कृत्य, असत्कृतम्, यदसत्करोति ।

आदरानादरयोरिति किम्? सत्कृत्वा काण्डं गतः । असत्कृत्वा काण्डं गतः॥

३०५. भूषणेऽलम् ॥ ६४ ॥ (७६६)

अलम् इति प्रतिषेधे, सामर्थ्ये, पर्याप्तौ भूषणे चेति विशेषणमुपादीयते। भूषणे योऽलंशब्दः स गतिसंज्ञो भवति । अलंकृत्य, अलंकृतम्, यदलंकरोति।

भूषण इति किम्? अलं भुक्त्वा ओदनं गतः॥

३०६. अन्तरपरिग्रहे ॥ ६५ ॥ (७६६)

अन्तःशब्दोऽपरिग्रहेऽर्थेगतिसंज्ञो भवति । परिग्रहः स्वीकरणम्, तदभावे गतिसंज्ञा विधीयते । अन्तर्हत्य, अन्तर्हतम्, यदन्तर्हन्ति ।

अपरिग्रह इति किम्? अन्तर्हत्वा मूषिकां श्येनो गतः । परिगृह्य गत इत्यर्थः।

अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गसंज्ञा वक्तव्या (म० भा० १.४.६१ वा० १) । आङ् – अन्तर्द्धा (३.३.१०६) । कविधिः – अन्तर्द्धिः (३.३.९२) । णत्वम् – अन्तर्णयति (८.४.६४) ॥

३०७. कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते ॥ ६६ ॥ (७६७)

कणेशब्दो मनस्शब्दश्च श्रद्धाप्रतीघाते गतिसंज्ञौ भवतः । कणेहत्य पयः पिबति। मनोहत्य पयः पिबति । तावत्पिबति यावदस्याभिलाषो निवृत्तः । श्रद्धा प्रतिहता इत्यर्थः ।

श्रद्धाप्रतीघाते इति किम्? कणे हत्वा गतः । मनो हत्वा गतः ॥

३०८. पुरोऽव्ययम् ॥ ६७ ॥ (७६८)

असिप्रत्ययान्तः पुरःशब्दोव्ययम् । स गतिसंज्ञो भवति । समासस्वरोपचाराः (८.३.४०) प्रयोजनम् । पुरस्कृत्य, पुरस्कृतम्, यत्पुरस्करोति ।

अव्ययमिति किम् ? पूः पुरौ, पुरः कृत्वा काण्डं गतः ॥

३०९. अस्तं च ॥ ६८ ॥ (७६९)

अस्तंशब्दो मकारान्तोऽव्ययमनुपलब्धौ वर्त्तते । स गतिसंज्ञो भवति । अस्तंगत्य सविता पुनरुदेति । अस्तंगतानि धनानि । यदस्तंगच्छति । अव्ययमित्येव – अस्तं काण्डम् । क्षिप्तमित्यर्थः ॥

३१०. अच्छ गत्यर्थवदेषु ॥ ६९ ॥ (७७०)

अच्छशब्दोऽव्ययमभिशब्दस्यार्थे वर्त्तते । स गत्यर्थेषु धातुषु वदतौ च गतिसंज्ञो भवति । अच्छगत्य, अच्छगतम्, यदच्छगच्छति । वदतौ – अच्छोद्य, अच्छोदितम्, यदच्छवदति । अव्ययमित्येव – उदकमच्छं गच्छति ॥

३११. अदोऽनुपदेशे ॥ ७० ॥ (७७१)

अदःशब्दस्त्यदादिषु पठ्यते, सोऽनुपदेशे गतिसंज्ञो भवति । उपदेशः परार्थः प्रयोगः । स्वयमेव तु यदा बुद्ध्या परामृशति तदा नास्त्युपदेश इति सोऽस्य विषयः। अदःकृत्य, अदःकृतम्, यददःकरोति ।

अनुपदेश इति किम्? अदः कृत्वा काण्डं गत इति परस्य कथयति ॥

३१२. तिरोऽन्तर्द्धौ ॥ ७१ ॥ (७७२)

अन्तर्द्धिः व्यवधानम् । तत्र तिरःशब्दो गतिसंज्ञो भवति । तिरोभूय, तिरोभूतम्, यत् तिरोभवति । अन्तर्द्धाविति किम्? तिरो भूत्वा स्थितः । पार्श्वतो भूत्वेत्यर्थः ॥

३१३. विभाषा कृञि ॥ ७२ ॥ (७७३)

' अन्तर्द्धौ ' इति वर्त्तते । प्राप्तविभाषेयम् । तिरःशब्दः करोतौ परतो विभाषा गतिसंज्ञो भवति । तिरःकृत्य, तिरस्कृत्य (८.३.४२) । तिरस्कृतम् । यत्तिरस्करोति। तिरःकृत्वा । तिरस्कृत्वा । अन्तर्द्धावित्येव तिरः कृत्वा काष्ठं तिष्ठति ॥

३१३. उपाजेऽन्वाजे ॥ ७३ ॥ (७७४)

' विभाषा कृञि ' इति वर्त्तते । उपाजेऽन्वाजेशब्दौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्बलस्य सामर्थ्याधाने वर्त्तेते । तौ कृञि विभाषा गतिसंज्ञौ भवतः । उपाजेकृत्य, उपाजे कृत्वा । अन्वाजेकृत्य, अन्वाजे कृत्वा ॥

३१५. साक्षात्प्रभृतीनि च ॥ ७४ ॥ (७७५)

‘ विभाषा कृञि ’ इति वर्त्तते । साक्षात्प्रभृतीनि शब्दरूपाणि कृञि विभाषा गतिसंज्ञानि भवन्ति ।

साक्षात्प्रभृतिषु च्व्यर्थवचनम् (म० भा० १.४.७४ वा० १) । साक्षात् कृत्य, साक्षात्कृत्वा । मिथ्याकृत्य, मिथ्या कृत्वा । साक्षात् । मिथ्या । चिन्ता। भद्रा । लोचना । विभाषा । संपत्का । आस्था । अम । श्रद्धा । प्रजर्या । प्राजरुहा । वीजर्या। वीजरुहा । संसर्या । अर्थे । लवणम् । उष्णम् । शीतम्। उदकम् । आर्द्रम् । गतिसंज्ञासंनियोगेन लवणादीनां मकारान्तत्वं निपात्यते । अग्नौ । वशे । विकम्पने। विहसने । प्रहसने । प्रादुस् । नमस् । आविस् ॥

३१६. अनत्याधान उरसिमनसी ॥ ७५ ॥ (७७६)

‘ विभाषा कृञि ’ इति वर्त्तते । अत्याधानम् उपश्लेषणम्, तदभावेऽनत्याधाने उरसिमनसी शब्दौ विभाषा कृञि गतिसंज्ञौ भवतः । उरसिकृत्य, उरसि कृत्वा । मनसिकृत्य, मनसि कृत्वा ।

अनत्याधान इति किम् ? उरसि कृत्वा पाणिं शेते ॥

३१७. मध्ये पदे निवचने च ॥ ७६ ॥ (७७७)

‘ विभाषा कृञि ’ इति वर्त्तते । चकाराद् ‘ अनत्याधने ’ इति च । मध्ये, पदे, निवचने – इत्येते शब्दा अनत्याधाने विभाषा कृञि गतिसंज्ञा भवन्ति । मध्येकृत्य मध्ये कृत्वा । पदेकृत्य, पदे कृत्वा । निवचनम् वचनाभावः । निवचनेकृत्य, निवचने कृत्वा । वाचं नियम्येत्यर्थः । अनत्याधान इत्येवह – स्तिनः पदे कृत्वा शिरः शेते ॥

३१८. नित्यं हस्ते पाणावुपयमने ॥ ७७ ॥ (७७८)

‘ कृञि ’ इति वर्त्तते । ‘ हस्ते पाणौ ’ इत्येतौ शब्दौ कृञि नित्यं गतिसंज्ञौ भवत उपयमने । उपयमनम् दारकर्म । हस्तेकृत्य । पाणौकृत्य । दारकर्म कृत्वेत्यर्थः।

उपयमने इति किम्? हस्ते कृत्वा कार्षापणं गतः ॥

३१९. प्राध्वं बन्धने ॥ ७८ ॥ (७७९)

'कृञि' इति वर्त्तते। 'प्राध्वम्' इति मकारान्तमव्ययमानुकूल्ये वर्त्तते, तदानुकूल्यं बन्धनहेतुकं यदा भवति तदा प्राध्वंशब्दः कृञि नित्यं गतिसंज्ञो भवति। प्राध्वंकृत्य। बन्धन इति किम्? प्राध्वं कृत्वा शकटं गतः ॥

३२०. जीविकोपनिषदावौपम्ये ॥ ७९ ॥ (७८०)

'कृञि' इति वर्त्तते। जीविका, उपनिषत् – इत्येतौ शब्दौ औपम्ये विषये कृञि गतिसंज्ञौ भवतः। जीविकाकृत्य। उपनिषत्कृत्य।

औपम्य इति किम्? जीविकां कृत्वा गतः ॥

३२१. ते प्राग् धातोः ॥ ८० ॥ (२२३०)

ते गत्युपसर्गसंज्ञकाः धातोः प्राक् प्रयोक्तव्याः। तथा चैवोदाहृताः। 'ते' ग्रहणमुपसर्गार्थम्। गतयो ह्यनन्तराः ॥

३२२. छन्दसि परेऽपि ॥ ८१ ॥ (३३९१)

प्राक् प्रयोगे प्राप्ते छन्दसि परेभ्यनुज्ञायन्ते। छन्दसि विषये गत्युपसर्गसंज्ञकाः परेऽपि पूर्वेऽपि प्रयोक्तव्याः। न च परेषां प्रयुज्यमानानां संज्ञाकार्यं किञ्चिदस्ति। केवलं परप्रयोगेऽपि क्रियायोग एषामस्तीति ज्ञाप्यते। याति नि हस्तिना। नियाति हस्तिना। हन्ति नि मुष्टिना। निहन्ति मुष्टिना ॥

३२३. व्यवहिताश्च ॥ ८२ ॥ (३३९२)

व्यवहिताश्च गत्युपसर्गसंज्ञकाः छन्दसि दृश्यन्ते। 'आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयुररोमभिः' (ऋ० ३.४५.१)। आयाहि (ऋ० ६.१६.१०)।

३२४. कर्मप्रवचनीयाः ॥ ८३ ॥ (५४६)

'कर्मप्रवचनीयाः' इत्यधिकारो वेदितव्यः। यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कर्मप्रवचनीयसंज्ञास्ते वेदितव्याः। 'अधिरीश्वरे' (१.४.९७) इति यावद्वक्ष्यति।

कर्मप्रवचनीयप्रदेशाः–'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' (२.३.८) इत्येवमादयः ॥

३२५. अनुर्लक्षणे ॥ ८४ ॥ (५४७)

अनुशब्दो लक्षणे द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति। शाकल्यस्य संहितामनु (निशम्य देवः) प्रावर्षत् (म० भा० १.४.८३) । अनुडुद्यज्ञमन्वसिञ्चत् । अगस्त्यमन्वसिञ्चन्प्रजाः ।

किमर्थमिदमुच्यते, यावता 'लक्षणेत्थम्भूताख्यान' (१.४.९०) इति सिद्धैवानोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ? हेत्वर्थं तु वचनम् (म० भा० १.४.८३ वा० २), हेतुतृतीयां बाधित्वा द्वितीयैव यथा स्यात् ॥

३२६. तृतीयार्थे ॥ ८५ ॥ (५४९)

अनुशब्दस्तृतीयार्थे द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । नदीमन्ववसिता सेना । पर्वतमन्ववसिता सेना । पर्वतेन सम्बद्धेत्यर्थः ॥

३२७. हीने ॥ ८६ ॥ (५५०)

'हीन' इति न्यून उच्यते, स चोत्कृष्टापेक्षः । तेनेयं हीनोत्कृष्टसंबन्धे संज्ञा विज्ञायते। हीने द्योत्येऽयमनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति। अनुशाकटायनं वैयाकरणाः। अन्वर्जुनं योद्धारः ॥

३२८. उपोऽधिके च ॥ ८७ ॥ (५५१)

उपशब्दः अधिके हीने च द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । उपखार्याः (२.३.९) द्रोणः । उपनिष्के कार्षापणम् । हीने – उपशाकटायनं वैयाकरणाः॥

३२९. अपपरी वर्जने ॥ ८८ ॥ (५९६)

अप–परी – शब्दौ वर्जने द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंजौ भवतः । प्रकृतेन सम्बन्धिना कस्यचिदनभिसम्बन्धः वर्जनम् । अप त्रिगर्त्तेभ्यो (२.३.१०) वृष्टो देवः। परि परि (८.१.५) त्रिगर्त्तेभ्यो वृष्टो देवः । वर्जन इति किम्? ओदनं परिषिञ्चति ॥

३३०. आङ् मर्यादावचने ॥ ८९ ॥ (५९७)

'आङ्' इत्येष शब्दो मर्यादावचने कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । अवधिः – मर्यादा । वचनग्रहणादभिविधिरपि गृह्यये । आ पाटलिपुत्राद् (२.३.१०) वृष्टो देवः । आकुमारं यशः पाणिनेः (म० भा० १.४.८८ वा० १) । आ सांकाश्यात् । आ मथुरायाः । मर्यादावचने इति किम्? ईषदर्थे क्रियायोगे च मा भूत् ॥

३३१. लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः ॥ ९० ॥ (५५२)

लक्षणे, इत्थंभूताख्याने, भागे, वीप्सायां च विषयभूतायाम् – प्रति, परि, अनु – इत्येते कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवन्ति । लक्षणे तावत् – वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् । वृक्षं परि । वृक्षमनु । इत्थम्भूताख्याने – साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति। मातरं परि । मातरमनु । भागे – यदत्र मां प्रति स्यात् । मां परि स्यात् । मामनु स्यात् । वीप्सायाम् – वृक्षं वृक्षं प्रति सिञ्चति, परि सिञ्चति, अनु सिञ्चति । लक्षणादिष्विति किम्? ओदनं परिषिञ्चति । अथ परिशब्दयोगे पञ्चमी कस्मान्न भवति – 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' (२.३.१०) इति? वर्जनविषये सा विधीयते, अपशब्दसाहचर्यात् ।

३३२. अभिरभागे ॥ ९१ ॥ (५५३)

लक्षणादिष्वेव भागवर्जितेष्वभिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । वृक्षमभि विद्योतते विद्युत् । साधु र्देवदत्तो मातरमभि । वृक्षं वृक्षमभि सिञ्चति । अभागे इति किम्? भागः स्वीक्रियमाणोंऽशः । यदत्र ममाभिष्यात् तद्दीयताम्। यदत्र मम भवति तद्दीयतामित्यर्थः ॥

३३३. प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ॥ ९२ ॥ (४९९)

मुख्यसदृशः – प्रतिनिधिः । दत्तस्य प्रतिनिर्यातनम् प्रतिदानम् । प्रतिनिधिविषये प्रतिदानविषये च प्रतिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । अभिमन्युरर्जुनतः प्रति । माषानस्मै तिलेभ्यः (२.३.११) प्रति यच्छति ॥

३३४. अधिपरी अनर्थकौ ॥ ९३ ॥ (५५४)

अधिपरी शब्दौ अनर्थकौ अनर्थान्तरवाचिनौ कर्मप्रवचनीयसंज्ञौ भवतः। कुतोऽध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति ।

गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्था कर्मप्रवचनीयसंज्ञा विधीयते ॥

३३५. सुः पूजायाम् ॥ ९४ ॥ (५५५)

सुशब्दः पूजायामर्थे कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । सुसिक्तं भवता । सु स्तुतं भवता । धात्वर्थः स्तूयते । उपसर्गसंज्ञाश्रयं षत्वं न भवति ।

पूजायामिति किम्? सुषिक्तं किं तवात्र ॥

३३६. अतिरतिक्रमणे च ॥ ९५ ॥ (५५६)

अतिशब्दः अतिक्रमणे चकारात्पूजायां च कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । निष्पन्नेऽपि वस्तुनि क्रिया प्रवृत्तिः अतिक्रमणम् । अति सिक्तमेव भवता, अति स्तुतमेव भवता । पूजायाम् – अति सिक्तं भवता । अति स्तुतं भवता । शोभनं कृतमित्यर्थः ।

३३७. अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु ॥९६॥ (५५७)

पदार्थे, संभावने, अन्ववसर्गे, गर्हायाम्, समुच्चये च वर्तमानः अपिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति ।

पदान्तरस्याप्रयुज्यमानस्यार्थः पदार्थः । सर्पिषोऽपि स्यात् । मधुनोऽपि स्यात् । मात्रा, बिन्दुः; स्तोकमित्यस्यार्थेऽपिशब्दो वर्त्तते । संभावनम् अधिकार्थवचनेन शक्तेरप्रतिघाताविष्करणम् । अपि सिञ्चेन् मूलकसहस्रम् । अपि स्तुयाद् राजानम्। अन्ववसर्गः = कामचाराभ्यनुज्ञानम्–अपि सिञ्च, अपि स्तुहि । गर्हा निन्दा – धिग् जाल्मं देवदत्तम् अपि सिञ्चेत्पलाण्डुम्, (नि० १.४.१२) अपि स्तुयाद् वृषलम्। समुच्चये – अपि सिञ्च अपि स्तुहि। सिञ्च च स्तुहि च । उपसर्गसंज्ञाबाधनात् षत्वं न भवति ॥

३३८. अधिरीश्वरे ॥ ९७ ॥ (६४४)

ईश्वरः स्वामी, स च स्वमपेक्षते । तदयं स्वस्वामिसम्बन्धे अधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । तत्र कदाचित् स्वामिनः कर्मप्रवचनीयविभक्तिः

सप्तमी भवति कदाचित् स्वात् । अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः । अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्तः ॥

३३९. विभाषा कृञि ॥ ९८ ॥ (६४६)

अधिः करोतौ विभाषा कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । यदत्र मामधिकरिष्यति। कर्मप्रवचनीयसंज्ञापक्षे गतिसंज्ञाबाधनात् तिङि चोदात्तवति (८.१.७१) इति निघातो न भवति ॥

३४०. लः परस्मैपदम् ॥ ९९ ॥ (२१५५)

'लः' इति षष्ठी आदेशापेक्षा । लादेशाः परस्मैपदसंज्ञा भवन्ति । तिप्, तस्, झि । सिप् , थस्, थ । मिप्, वस्, मस्। शतृक्वसू च ।

परस्मैपदप्रदेशाः– 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' (७.२.१) इत्येवमादयः॥

३४१. तङानावात्मनेपदम् ॥ १०० ॥ (२१५६)

'तङ्' इति प्रत्याहारो नवानां वचनानाम् । 'आन' इति शानच्कानचोर्ग्रहणम्। पूर्वेण परस्मैपदसंज्ञायां प्राप्तायां तङानयोरात्मनेपदसंज्ञा विधीयते । त, आताम्, झ । थास्, आथाम्, ध्वम् । इट्, वहि, महिङ् । आनः खल्वपि – शानच्कानचौ। 'लः' इत्येव – कतीह निघ्नानाः (३.२.१२९) ।

आत्मनेपदप्रदेशाः – 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (१.३.१२) इत्येवमादयः ॥

३४२. तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १०१ ॥ (२१६०)

तिङोऽष्टादश प्रत्ययाः – नव परस्मैपदसंज्ञकाः, नवात्मनेपदसंज्ञकाः । तत्र परस्मैपदेषु त्रयस्त्रिकाः यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्ति । आत्मनेपदेष्वपि त्रयस्त्रिकाः प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्ति ।

तिप्, तस्, झि – इति प्रथमः । सिप्, थस्,थ – इति मध्यमः । मिप्, वस्, मस् – इत्युत्तमः ।

आत्मनेपदेषु – त, आताम्, झ – इति प्रथमः । थास्, आथाम्, ध्वम् – इति मध्यमः । इट्, वहि, महिङ् – इत्युत्तमः ।

प्रथममध्यमोत्तमप्रदेशाः – शेषे प्रथमः (१.४.१०८) इत्येवमादयः ॥

३४३. तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः ॥ १०२ ॥ (२१३१)

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति । एकशः एकैकं पदम् । 'तिप्' इत्येकवचनम् । तस् इति द्विवचनम् । झि इति बहुवचनम् । एवं सर्वत्र । एकवचनद्विवचनबहुवचनप्रदेशाः – 'बहुषु बहुवचनम्' (१.५.२१) इत्येवमादयः ॥

३४४. सुपः ॥ १०३ ॥ (१८५)

तिडां त्रिकेष्वेकवचनादिसंज्ञा विहिताः, संप्रति सुपां त्रिकेषु विधीयन्ते । सुपश्च त्रीणि त्रीणि पदानि एकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति ।

'सु' इत्येकवचनम् । 'औ' इति द्विवचनम् । 'जस्' इति बहुवचनम्। एवं सर्वत्र॥

३४५. विभक्तिश्च ॥ १०४ ॥ (१८४)

'त्रीणि त्रीणि' इत्यनुवर्त्तते । त्रीणि त्रीणि विभक्तिसंज्ञाश्च भवन्ति सुपस्तिङश्च।

विभक्तिप्रदेशाः – अष्टन आ विभक्तौ (७.२.८४) इत्येवमादयः ॥

३४६. युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः ॥ १०५ ॥ (२१६२)

लस्य (३.४.७७) इत्यधिकृत्य सामान्येन तिबादयो विहिताः, तेषामयं पुरुषनियमः क्रियते –

युष्मद्युपपदे सति व्यवहिते चाव्यवहिते सति समानाधिकरणे समानाभिधेये तुल्यकारके स्थानिनि प्रयुज्यमानेऽप्यप्रयुज्यमानेऽपि मध्यमपुरुषो भवति । त्वं पचसि, युवां पचथः, यूयं पचथ। अप्रयुज्यमानेऽपि – पचसि, पचथः, पचथ॥

३४७. प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च ॥ १०६ ॥ (२१६३)

प्रहासः परिहासः क्रीडा । प्रहासे गम्यमाने मन्योपपदे धातोर्मध्यमपुरुषो भवति, मन्यतेश्चोत्तमः, स चैकवद्भवति । एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे इति नहि

भोक्ष्यसे, भुक्तः सोऽतिथिभिः । एहि मन्ये रथेन यास्यसि, न हि यास्यसि, यातस्तेन ते पिता । मध्यमोत्तमयोः प्राप्तयोः उत्तममध्यमौ विधीयेते । प्रहासे इति किम्? एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये इति । सुष्ठु मन्यसे, साधु मन्यसे ॥

३४८. अस्मद्युत्तमः ॥ १०७ ॥ (२१६४)

उत्तमपुरुषो नियम्यते । अस्मद्युपपदे समानाभिधेये प्रयुज्यमानेऽप्यप्रयुज्यमानेऽपि उत्तमपुरुषो भवति । अहं पचामि । आवां पचावः। वयं पचामः । अप्रयुज्यमानेऽपि – पचामि । पचावः । पचामः ॥

३४९. शेषे प्रथमः ॥ १०८ ॥ (२१६५)

'शेषे' इति मध्यमोत्तमविषयादन्य उच्यते । यत्र युष्मदस्मदी समानाधिकरणे उपपदे न स्तः, तत्र शेषे प्रथमपुरुषो भवति । पचति । पचतः । पचन्ति ॥

३५०. परः संनिकर्षः संहिता ॥ १०९ ॥ (२८)

परशब्दोऽतिशये वर्त्तते । संनिकर्षः प्रत्यासत्तिः । परो यः संनिकर्षः वर्णानामर्धमात्राकालव्यवधानम्, स संहितासंज्ञो भवति । दध्यत्र । मध्वत्र ।

संहिताप्रदेशाः – संहितायाम् (६.१.७२) इत्येवमादयः ॥

३५१. विरामोऽवसानम् ॥ ११० ॥ (२७)

विरतिः विरामः, विरम्यतेऽनेनेति वा विरामः । सोऽवसानसंज्ञो भवति । दधि । मधुँ (८.४.५७) । वृक्षः । प्लक्षः (८.३.१५) ।
अवसानप्रदेशाः – 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' (८.३.१५) इत्येवमादयः ॥

॥ इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकावृत्तौ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

॥ समाप्तश्चायं प्रथमाध्यायः ॥

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

पाणिनीयाष्टाध्यायीसूत्रवृत्तिः

काशिका

न्यास–पदमञ्जरी–भावबोधिनीसहिता

अथ द्वितीयाध्याये प्रथमः पादः

३५२. समर्थः पदविधिः ॥ १ ॥ (६४७)

परिभाषेयम् । यः कश्चिद् इह शास्त्रे पदविधिः श्रूयते स सर्वः समर्थो वेदितव्यः । विधीयत इति विधिः, पदानां विधिः पदविधिः । स पुनः समासादिः। समर्थः शक्तः । विग्रहवाक्यार्थाभिधाने यः शक्तः स समर्थो वेदितव्यः ।

अथवा समर्थपदाश्रयत्वात् समर्थः । समर्थानां पदानां सम्बद्धार्थानां संसृष्टार्थानां विधिर्वेदितव्यः । वक्ष्यति–'द्वितीया श्रितातीतपतित–गतात्यस्तप्राप्तापन्नैः' (२.१.२४) – कष्टं श्रितः कष्टश्रितः ।
समर्थग्रहणं किम्? पश्य देवदत्त कष्टम्, श्रितो विष्णुमित्रो गुरुकुलम् । (म.भा. २.१.१) ' तृतीयातत्कृतार्थेन गुणवचनेन ' (२.१.३०) – शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्डः। समर्थग्रहणं किम्? किं त्वं करिष्यसि शङ्कुलया, खण्डो देवदत्त उपलेन । ' चतुथी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ' (२.१.३६) – युपाय दारु युपदारु । समर्थग्रहणं किम्? गच्छ त्वं युपाय, दारु देवदत्तस्य गेहे । 'पञ्चमी भयेन ' (२.१.३७) – वृकेभ्यो भयं वृकभयम् । समर्थग्रहणं किम्? गच्छ त्वं मा वृकेभ्यः, भयं देवदत्तस्य यज्ञदत्तात् (म० भा० २.१.१) । ' षष्ठी ' (२.२.८) राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । समर्थग्रहणं किम्? भार्या राज्ञः, पुरुषो देवदत्तस्य (म0 भा0) । ' सप्तमी शौण्डैः ' (२.१.४०) – अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डैः । समहर्तग्रहणं किम्? शक्तस्त्वमक्षेषु, शौष्ङः पिबति पानागारे (म0 भा0) ।

पदग्रहणं किम्? वर्णविधौ समर्थपरिभाषा मा भूत् । तिष्ठतु दध्यशान त्वं

शाकेन । तिष्ठतु कुमारीच्छत्रं हर देवदत्तात् (म0 भा0) । यणादेशो (३.१.७७) नित्यश्च तुग् (६.१.७५) भवति ॥

३५३. सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे ॥ २ ॥ (३६५३)

सुबन्तमामन्त्रिते परतः परस्याङ्गवद्भवति, स्वरे स्वरलक्षणे कर्तव्ये । तादात्म्यातिदेशोऽयम् ।

सुबन्तमामन्त्रितमनुप्रविशति । वक्ष्यति – 'आमन्त्रितस्य च ' (६.१.१९८), आमन्त्रितस्यादिरुदात्तो भवति । स ससुप्कस्यापि यथा स्यात् । कुण्डेनाटन् । परशुना वृश्चन् । मद्राणां राजन् । कश्मीराणां राजन् । सुबिति किम् ? पीड्ये पीड्यमान । आमन्त्रित इति किम्? गेहे गार्ग्यः । परग्रहणं किम्? पूर्वस्य मा भूत् – देवदत्त कुंडेनाटन् ।

अङ्गग्रहणं किम्? यथा मृत्पिण्डीभूतः स्वरं लभेत । उभयोराद्युदात्तत्वं मा भूत् ।

वत्करणं किम्? स्वाश्रयमपि कार्यं यथा स्यात् । आम् कुण्डेनाटन्। ' आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके ' (८.१.९५) इत्येकान्तरता भवति ।

स्वर इति किम्? कूपे सिञ्चन् । चर्म नमन् । षत्वणत्वे (८.३.१११) (८.४.१) प्रति पराङ्गवन्न भवति ।

सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे समानाधिकरणस्योपसंख्यानमनन्तरत्वात् (म० भा० २.१.२ वा० ४) । तीक्ष्णया सूच्या सीव्यन् । तीक्ष्णेन परशुना वृश्चन् (म० भा०) ।

अव्ययानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । उच्चैरधीयान (म० भा० , वा० ६) । नीचैरधीयान ॥

३५४. प्राक्कडारात् समासः ॥ ३ ॥ (६४८)

कडारसंशब्दनात् (२.२.३८) प्राग् यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः, ते समाससंज्ञा वेदितव्याः । वक्ष्यति – 'यथाऽसादृश्ये ' (२.१.७), यथावृद्धं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । प्राग्वचनं संज्ञासमावेशार्थम् (म0 भा0) ।

समासप्रदेशाः – 'तृतीयासमासे ' (१.१.३०) इत्येवमादयः ॥

३५५. सह सुपा ॥ ४ ॥ (६४९)

' सुप् ' इति वर्त्तते ' सह ' इति ' सुपा ' इति च त्रयमप्यधिकृतं वेदितव्यम्। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्रेदमुपस्थितं द्रष्टव्यम् । वक्ष्यति – ' द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ' (२.१.१४) इति, द्वितीयान्तं श्रितादिभिः सह समस्यते; कष्टं श्रितः कष्टश्रितः ।

सहग्रहणं योगविभागार्थम्, तिङापि सह यथा स्यात् – अनुव्यचलत्, अनुप्रावर्षत् ॥

३५६. अव्ययीभावः ॥ ५ ॥ (६५१)

'अव्ययीभावः' इत्यधिकरो वेदितव्यः। यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्या-मोऽव्ययीभावसंज्ञास्ते वेदितव्याः ।

वक्ष्यति – ' यथाऽसादृश्ये ' (२.१.७), यथावृद्धं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व ।

अन्वर्थसंज्ञा चेयं महती तेन पूर्वपदार्थप्राधान्यमव्ययीभावस्य दर्शयति ।

अव्ययीभावप्रदेशाः – ' अव्ययीभावश्च ' (२.४.१८) इत्येवमादयः ।

३५७.अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्यया-सम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्ति-साकल्यान्तवचनेषु ॥ ६ ॥ (६५२)

' सुप्' ' सुपा' इति च वर्त्तते । विभाक्त्यादिष्वर्थेषु यदव्ययं वर्त्तते तत्समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । वचनग्रहणं प्रत्येकमभिसम्बद्ध्यते ।

(१) विभक्तिवचने तावत् – स्त्रीष्वधिकृत्य कथा प्रवर्तते अधिस्त्रि, अधिकुमारि । सप्तम्यर्थे यदव्ययं तद् विभक्तिवचनम् ।

(२) समीपवचने – कुम्भस्य समीपम् उपकुम्भम् । उपमणिकम् ।

(३) समृद्धिः ऋद्धेराधिक्यम् । समृद्धिर्मद्राणाम् सुमद्रम्, सुमगधं वर्त्तते।

(४) व्यृद्धिः ऋद्धेरभावः । गवदिकानामृद्धेरभावः दुर्गवदिकम्, दुर्यवनं वर्तते।

(५) अर्थाभावः वस्तुनोऽभावः । अभावो मक्षिकाणाम् निर्मक्षिकम्, निर्मशकं वर्त्तते ।

(६) अत्ययः [अ] भूतत्वम्, अतिक्रमः । अतीतानि हिमानि निर्हिमम्, निःशीतं वर्तते ।

(७) असंप्रति उपभोगस्य वर्तमानकालप्रतिषेधः । अतितैसृकम् । तैसृकम् आच्छादनम्, तस्यायमुपभोगकालो न भवतीत्यर्थः ।

(८) शब्दप्रादुर्भावः प्रकाशता शब्दस्य – इति पाणिनि । तत्पाणिनि । पाणिनिशब्दो लोके प्रकाशत इत्यर्थः ।

(९) पश्चात् – अनुरथं पादातम् । रथानां पश्चात् इत्यर्थः ।

(१०) यथा यथार्थे यदव्ययं वर्तते तत्समस्यते ।

योग्यता, वीप्सा, पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यं चेति यथार्थाः। योग्यतायाम् – अनुरूपम् । रूपयोग्यं भवतीत्यर्थः । वीप्सायाम् – अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम्। पदार्थानतिवृत्तौ – यथाशक्ति ।

(११) आनुपूर्व्यम् अनुक्रमः । अनुज्येष्ठं प्रविशन्तु भवन्तः । ज्येष्ठानुपूर्व्येण भवन्तः प्रविशन्त्वित्यर्थः ।

(१२) यौगपद्यम् एककालता । सचक्रं धेहि । युगपच्चक्रं धेहीत्यर्थः ।

(१३) सादृश्यम् तुल्यता । किमर्थमिदमुच्यते, यथार्थ इत्येव सिद्धम्? गुणभूतेऽपि सादृश्ये यथा स्यात् – सदृशः किख्या सकिखि ।

(१४) सम्पत्तिः अनुरूप आत्मभावः, समृद्धेरन्यः । सब्रह्म बाभ्रवाणाम्। सक्षत्रं शालङ्कायनानाम् ।

(१५) साकल्यम् – अशेषता । सतृणमभ्यवहरति, सबुसम् । न किञ्चिदभ्यवहार्यं परित्यजतीत्ययमर्थोऽधिकार्थवचनेन प्रतिपाद्यते ।

(१६) अन्तवचने – ‘ अन्त ’ इति परिग्रहापेक्षया समाप्तिरुच्यते । साग्न्यधीते। सेष्टिपशुबन्धम् । पशुबन्धान्तमधीत इत्यर्थः । इयं समाप्तिरसकलेऽप्यध्ययने भवतीति साकल्यात् पृथगुच्यते ॥

३५८. यथाऽसादृश्ये ॥ ८ ॥ (६६१)

‘ यथा ’ इत्येतदव्ययमसादृश्ये वर्तमानं सुपा सह समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । यथावृद्धं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । ये ये वृद्धाः यथावृद्धम् । यथाध्यापकम्।

असादृश्ये इति किम्? यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्तः (म0 भा0) । यथार्थे

यदव्ययमिति पूर्वेणैव सिद्धे समासे वचनमिदं सादृश्यप्रतिषेधार्थम् ॥

३५९. यावदवधारणे ॥ ८ ॥ (६६२)

'यावत्' इत्येतदव्ययमवधारणे वर्तमानं सुपा सह समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अवधारणम् इयत्तापरिच्छेदः यावदमत्रं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । यावन्ति पात्राणि संभवन्ति, पञ्च षड् वा, तावत् आमन्त्रयस्व ।

अवधारण इति किम्? यावद्दत्तं तावद् भुक्तम् । नावधारयामि कियन्मया भुक्तमिति ॥

३६०. सुप् प्रतिना मात्रार्थे ॥ ९ ॥ (६६३)

मात्रा, बिन्दुः, स्तोकम्, अल्पमिति पर्यायाः । मात्रार्थे वर्तमानेन प्रतिना सह सुबन्तं समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अस्त्यत्र किञ्चित् शाकं शाकप्रति। सूपप्रति ।

मात्रार्थ इति किम्? वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् सुबिति वर्तमाने पुनः सुब्ग्रहणमव्ययनिवृत्त्यर्थम् ।

३६१. अक्षशलाकासङ्ख्याः परिणा ॥ १० ॥ (६६४)

अक्षशब्दः, शलाकाशब्दः, संख्याशब्दाश्च परिणा सह समस्यन्ते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । कितवव्यवहारे समासोऽयमिष्यते । पञ्चिका नाम द्यूतं पञ्चभिरक्षैः शलाकाभिर्वा भवति । तत्र यदा सर्वे उत्तानाः पतन्ति, अवाञ्चो वा तदा पातयिता जयति, तस्यैवैतस्य विपातोऽन्यथा पाते सति जायते । अक्षेणेदं न तथा वृत्तं यथा पूर्वं जये (म० भा०) – अक्षपरि, शलाकापरि एकपरि, द्विपरि, त्रिपरि । परेण चतुष्परि ।

पञ्चसु त्वेकरूपासु जय एव भविष्यति ।
अक्षादयस्तृतीयान्ताः पूर्वोक्तस्य यथा न तत् ।
कितवव्यवहारे च एकत्वेऽक्षशलाकयोः ॥ (म० भा० २.१.१०)

३६२. विभाषा ॥ ११ ॥ (६६५)

'विभाषा' इत्ययमधिकारो वेदितव्यः(म.भा.)। यदित

ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तद्विभाषा भवति । वक्ष्यति – अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या (२.१.१२), अपत्रिगर्तं वृष्टो देवः, अप त्रिगर्तेभ्यः ॥

३६३. अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ १२ ॥ (६६६)

अप, परि, बहिस्, अञ्चु – इत्येते सुबन्ताः पञ्चम्यन्तेन सह विभाषा समस्यन्ते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अपत्रिगर्त्तं वृष्टो देवः, अप त्रिगर्तेभ्यः। परित्रिगर्तम्, परि त्रिगर्तेभ्यः । बहिर्ग्रामम्, बहिर्ग्रामात् । प्राग्ग्रामम्, प्राग्ग्रामात् । बहिःशब्दयोगे पञ्चमीभावस्यैतदेव ज्ञापकम् ॥

३६४. आङ् मर्यादाभिविध्योः ॥ १३ ॥ (६६७)

'आङ्' इत्येतन्मर्यादायामभिविधौ च वर्तमानं पञ्चम्यन्तेन सह विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । आपाटलिपुत्रं वृष्टो देवः, आ पाटलिपुत्रात् । अभिविधौ – आकुमारं यशः पाणिनेः, आकुमारेभ्यः ॥

३६५. लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ॥ १४ ॥ (६६८)

लक्षणम् चिह्नम्, तद्वाचिना सुबन्तेन सहाभिप्रती शब्दावाभिमुख्ये वर्तमानौ विभाषा समस्येते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति, अग्निमभि । प्रत्यग्नि, अग्निं प्रति । अग्निं लक्ष्यीकृत्य अभिमुखं पतन्तीत्यर्थः।

लक्षणेनेति किम्? स्रुघ्नं प्रति गतः । प्रतिनिवृत्य स्रुघ्नमेवाभिमुखं गतः। अभिप्रती इति किम्? येनाग्निस्तेन गतः । आभिमुख्य इति किम्? अभ्यङ्का गावः, प्रत्यङ्का गावः । नवाङ्का इत्यर्थः ॥

३६६. अनुर्यत्समया ॥ १५ ॥ (६६९)

समया समीपम् । अनुर्यस्य समीपवाची तेन लक्षणभूतेन सह विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अनुवनमशनिर्गतः ।

अनुरिति किम्? वनं समया । यत्समयेति किम्? वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् । 'अव्ययं' विभक्तिसमीप (२.१.६) इत्येव सिद्धे पुनर्वचनं विभाषार्थम्॥

३६७. यस्य चायामः ॥ १६ ॥ (६७०)

'लक्षणेन' इति वर्तते । आयामः दैर्घ्यम् । अनुर्यस्यायामवाची तेन लक्षणभूतेन सह विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अनुगङ्गं वाराणसी (म. मा.) । अनुयमुनं मथुरा । यमुनाऽऽयामेन मथुराऽऽयामो लक्ष्यते।

आयाम इति किम्? वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् ॥

३६८. तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ १७ ॥ (६७१)

तिष्ठद्ग्वादयः समुदाया एव निपात्यन्ते । तिष्ठद्गुप्रभृतीनि शब्दरूपाणि अव्ययीभावसंज्ञकानि भवन्ति । तिष्ठद्गु कालविशेषः (म0 भा0) । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन्काले दोहनाय स तिष्ठद्गु कालः । खलेयवादीनि प्रथमान्तानि विभक्त्यन्तरेण न संबध्यन्ते, अन्यपदार्थे च काले वर्तन्ते । चकारोऽवधारणार्थः अपरः समासो न भवति – परमतिष्ठद्ग्विति ।

तिष्ठद्गु । वहद्गु । आयतीगवम् । खलेयवम् । खलेबुसम् । लूनयवम्। लूयमानयवम् । पूतयवम् । पूयमानयवम् । संहृतयवम् । संह्रियमाणयवम् । संहृतबुसम्। संह्रियमाणबुसम् । एते कालशब्दाः ।

समभूमि । समपदाति । सुषमम् । विषमम् । निष्षमम् । दुष्षमम् । अपरसमम्। आयतीसमम् । प्राह्णम् । प्ररथम् । प्रमृगम् । पदक्षिणम् । अपरदक्षिणम् । सम्प्रति। असम्प्रति । पापसमम् । पुण्यसमम् । 'इच् कर्मव्यतीहारे' (५.४.१२७) – दण्डादण्डि। मुसलामुसलि ॥

३६९. पारे मध्ये षष्ठ्या वा ॥ १८ ॥ (६७२)

षष्ठीसमासे प्राप्ते तदपवादोऽव्ययीभाव आरभ्यते । वावचनाच्च षष्ठीसमासोऽपि पक्षेऽभ्यनुज्ञायते । पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह विभाषा समस्येते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । तत्सन्नियोगेन चानयोरेकारान्तत्वं निपात्यते । पारं गङ्गायाः पारेगङ्गम् । मध्यं गङ्गायाः मध्येगङ्गम् । षष्ठीसमासपक्षे – गङ्गापारम्, गङ्गामध्यम् । महाविभाषया वाक्यविकल्पः क्रियते ॥

३७०. संख्या वंश्येन ॥ १९ ॥ (६७३)

विद्यया जन्मना वा प्राणिनामेकलक्षणसंतानो वंश इत्यभिधीयते । तत्र

भवो वंश्यः । तद्वाचिना सुबन्तेन सह संख्या समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति। द्वौ मुनी व्याकरणस्य वंश्यौ द्विमुनि व्याकरणस्य । त्रिमुनि व्याकरणस्य ।

यदा तु विद्यया तद्वतामभेदविवक्षा तदा सामानाधिकरण्यं भवति – द्विमुनि व्याकरणम्, त्रिमुनि व्याकरणमिति । जन्मना – एकविंशति भारद्वाजम् ॥

३७१. नदीभिश्च ॥ २० ॥ (६७४)

' संख्या ' इत्यनुवर्तते । नदीवचनैः शब्दैः सह संख्या समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । समाहारे चायमिष्यते । सप्तगङ्गम् । द्वियमुनम्। पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् ॥

३७२. अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् ॥ २१ ॥ (६७५)

' संख्या ' इति निवृत्तम्, नदीग्रहणमनुवर्तते । नदिभिः सह सुबन्तमन्यपदार्थे वर्त्तमानं संज्ञायां विषये समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । विभाषाधिकारेऽपि नित्यसमास एवायम् । न हि वाक्येन संज्ञा गम्यते । उन्मत्तगङ्गं नाम देशः । लोहितगङ्गम् । कृष्णगङ्गम् । शनैर्गङ्गम् ।

अन्यपदार्थ इति किम्? कृष्णवेण्णा । संज्ञायामिति किम्? शीघ्रगङ्गो देशः ॥

३७३. तत्पुरुषः ॥ २२ ॥ (६८४)

' तत्पुरुषः ' इति संज्ञाऽधिक्रियते प्राग्बहुव्रीहेः (२.२.२३) । यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्पुरुषसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति – ' द्वितीयाश्रितातीतपतित' (२.१.२४) इति, कष्टश्रितः । पूर्वाचार्यसंज्ञा चेयं महती, तदङ्गीकरणमुपाधेरपि तदीयस्य परिग्रहार्थम् – ' उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः' (म0 भा0) इति ।

तत्पुरुषप्रदेशाः – ' तत्पुरुषे कृति बहुलम् ' (३.३.१४) इत्येवमादयः॥

३७४. द्विगुश्च ॥ २३ ॥ (६८५)

द्विगुश्च समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति । द्विगोस्तत्पुरुषत्वे समासान्ताः प्रयोजनम् (म0 भा0) । पञ्चराजी, दशराजी । द्व्यहः, त्र्यहः । पञ्चगवम्,

दशगवम् ॥

३७५. द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥ २४ ॥ (६८६)

'सुप्' 'सुपा' इति वर्तते, तस्य विशेषणमेतद् द्वितीया । द्वितीयान्तं सुबन्तं श्रितादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कष्टं श्रितः कष्टश्रितः। नरकश्रितः । अतीत – कान्तारमतीतः कान्तारातीतः ।
पतित – नरकं पतितः नरकपतितः । गत – ग्रामं गतः ग्रामगतः । अत्यस्त – तरङ्गानत्यस्तः तरङ्गात्यस्तः । तुहिनात्यस्तः । प्राप्त – सुखं प्राप्तः सुखप्राप्तः। आपन्न – सुखमापन्नः सुखापन्नः । दुःखापन्नः ।

श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसंख्यानम् (म० भा० २.१.२४ वा० १) । ग्रामं गमी ग्रामगमी । ग्रामं गामी ग्रामगामी । ओदनं बुभुक्षुः ओदनबुभुक्षुः ॥

३७६. स्वयं क्तेन ॥ २५ ॥ (६८७)

'स्वयम्' एतदव्ययमात्मनेत्यस्यार्थे वर्त्तते, तस्य द्वितीयया सह सम्बन्धो नोपपद्यत इति द्वितीयाग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्त्तते । स्वयम् इत्येतत्सुबन्तं क्तान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । स्वयंधौतौ पादौ । स्वयं विलीनमाज्यम्। ऐकपद्यमैकस्वर्यं च समासत्वाद्भवति ॥

३७७. खट्वा क्षेपे ॥ २६ ॥ (६८८)

खट्वाशब्दो द्वितीयान्तः क्तान्तेन सह क्षेपे गम्यमाने समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । क्षेपः निन्दा, स च समासार्थ एव, तेन विभाषाधिकारेऽपि नित्यसमास एवायम् । न हि वाक्येन क्षेपो गम्यते । खट्वारोहणं चेह विमार्गप्रस्थानस्योपलक्षणम् । सर्व एवाविनीतः खट्वारूढ इत्युच्यते । खट्वारूढो जाल्मः । खट्वाप्लुतः । अपथप्रस्थित इत्यर्थः ।

क्षेप इति किम्? खट्वामारूढः ॥

३७८. सामि ॥ २७ ॥ (६८९)

'सामि' इत्येतदव्ययमर्द्धशब्दपर्यायः, तस्यासत्त्ववाचित्वाद् द्वितीयया नास्ति सम्बन्धः । तत् सुबन्तं क्तान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो

भवति । सामिकृतम्। सामिपीतम् । सामिभुक्तम् । ऐकपद्या मैकस्वर्यं च समासत्वाद्भवति ॥

३७९. कालाः ॥ २८ ॥ (६९०)

'द्वितीया' 'क्तेन' इति वर्तते । कालवाचिनः शब्दा द्वितीयान्ताः क्तान्तेन सह समस्यन्ते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अनत्यन्तसंयोगार्थं वचनम्। कालाः इति न स्वरूपविधिः । षण्मुहूर्त्ताश्चराचराः, ते कदाचिदहर्गच्छन्ति, कदाचिद्रात्रिम् (म0 भा0) । अहरतिसृता मुहूर्त्ताः अहस्संक्रान्ताः । रात्र्यतिसृता मुहूर्त्ताः रात्रिसंक्रान्ताः। मासप्रमितश्चन्द्रमाः । मासं प्रमातुमारब्धः प्रतिपच्चन्द्रमा इत्यर्थः ॥

३८०. अत्यन्तसंयोगे च ॥ २९ ॥ (६९१)

'कालाः' इति वर्तते, 'क्तेन' इति निवृत्तम् । अत्यन्तसंयोगः कृत्स्नसंयोगः कालस्य स्वेन सम्बन्धिना व्याप्तिः । कालवाचिनः शब्दा द्वितीयान्ता अत्यन्तसंयोगे गम्यमाने सुपा सह समस्यन्ते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । मुहूर्त्तं सुखम् । मुहूर्त्तसुखम् । सर्वरात्रकल्याणी । सर्वरात्रशोभना ॥

३८१. तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ ३० ॥ (६९२)

'सुप्' 'सुपा' इति वर्तते, तस्य विशेषणमेतत्तृतीया । तृतीयान्तं सुबन्तं गुणवचनेनार्थशब्देन च सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।

कीदृशेन गुणवचनेन? तत्कृतेन तदर्थकृतेन; तृतीयान्तार्थकृतेनेति यावत् । शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्डः । कितिकाणः । किरिकाणः । अर्थशब्देन – धान्येनार्थः, धान्यार्थः।

तत्कृतेनेति किम्? अक्ष्णा काणः । गुणवचनेति किम्? गोभिर्वपावान् (म0 भा0)॥

३८२. पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ॥ ३१ ॥ (६९३)

पूर्व, सदृश, सम, ऊनार्थ, कलह, निपुण, मिश्र, श्लक्ष्ण – एतैः सह तृतीयान्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अस्मादेव वचनात् पूर्वादिभिर्योगे

तृतीया भवति, हेतौ वा द्रष्टव्या । पूर्व – मासेन पूर्वः मासपूर्वः, संवत्सरपूर्वः। सदृश – मातृसदृशः, पितृसदृशः। सम – मातृसमः, पितृसमः । ऊनार्थ – माषोनम्, कार्षापणोनम् । माषविकलम्, कार्षापणविकलम् । कलह – असिकलहः, वाक्कलहः । निपुण – वाग्निपुणः, आचारनिपुणः । मिश्र – गुडमिश्रः, तिलमिश्रः। श्लक्ष्ण – आचारश्लक्ष्णः ॥

पूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यानम् (म० भा० २.१.३० वा० १) । मासेनावरः मासावरः। संवत्सरावरः ॥

३८३. कर्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ ३२ ॥ (६९४)

'तृतीया' इति वर्तते । कर्तरि च या तृतीया तदन्तं कृदन्तेन सह समस्यते बहुलम्, तत्पुरुषश्च समासो भवति । सर्वोपाधिव्यभिचारार्थं बहुलग्रहणम्। कर्तरि – अहिना हतः अहिहतः । करणे – नखैर्निर्भिन्नो नखनिर्भिन्नः । परशुना छिन्नः परशुच्छिन्नः ।

कर्तृकरणे इति किम्? भिक्षाभिरुषितः । बहुलग्रहणं किम्? दात्रेण धान्यं लूनवान्, परशुना छिन्नवान् – इह समासो न भवति; पादहारकः, गलेचोपकः (म0 भा0) इति च भवति ॥

३८४. कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ ३३ ॥ (६९५)

स्तुतिनिन्दाप्रयुक्तमध्यारोपितार्थवचनमधिकार्थवचनम् । कर्तृकरणयोर्या तृतीया तदन्तं सुबन्तं कृत्यैः सह समस्यतेऽधिकार्थवचने गम्यमाने विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कर्त्ता – काकपेया (३.१.९७) नदी । श्वलेह्यः (३.१.१२४) कूपः। करणम् – बाष्पच्छेद्यानि तृणानि । कण्टकसञ्चेय ओदनः। पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः।

कृत्यग्रहणे यण्ण्यतोर्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् – काकैः पातव्या इति ।

३८५. अन्नेन व्यञ्जनम् ॥ ३४ ॥ (६९६)

'तृतीया' इति वर्तते । व्यञ्जनवाचि तृतीयान्तमन्नवाचिना सुबन्तेन सह समस्यते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । संस्कार्यमन्नम् संस्कारकं

व्यञ्जनम् । दध्ना उपसिक्त ओदनः दध्योदनः । क्षीरौदनः । वृत्तौ क्रियाया अन्तर्भावादन्नव्यञ्जनयोः सामर्थ्यम् ॥

३८६. भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ ३५ ॥ (६९७)

मिश्रीकरणवाचि तृतीयान्तं भक्ष्यवाचिना सुबन्तेन समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । खरविशदमश्यवहार्यं भक्ष्यम्, तस्य संस्कारकं मिश्रीकरणम्। गुडेन मिश्रा धानाः गुडधानाः । गुडपृथुकाः । वृत्तौ क्रियाया अन्तर्भावात्पूर्वोत्तरपदयोः सामर्थ्यम् ॥

३८७. चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ॥ ३६ ॥ (६९८)

'सुप्' 'सुपा' इति वर्तते, तस्य विशेषणमेतच्चतुर्थी । 'तत्' इति सर्वनाम्ना चतुर्थ्यन्तस्यार्थः परामृश्यते । तस्मै इदं तदर्थम् । तदर्थ, अर्थ, बलि, हित, सुख, रक्षित – इत्येतैः सह चतुर्थ्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । तदर्थेन प्रकृतिविकारभावे समासोऽयमिष्यते । यूपाय दारु युपदारु । कुण्डलाय हिरण्यम्, कुण्डलहिरण्यम् ।

इह न भवति – रन्धनाय स्थाली, अवहननायोलूखलमिति । चतुर्थी चास्मादेव ज्ञापकात्तादर्थ्ये भवति ॥

अर्थेन नित्यसमासवचनम्, सर्वलिङ्गता च वक्तव्या (म० भा० २ १ ३६ वा ४, ५) । ब्राह्मणार्थं पयः । ब्राह्मणार्था यवागूः (म0 भा0) । बलि – कुबेराय बलिः कुबेरबलिः । महाराजबलिः । हित गोहितम् । अश्वहितम् । सुख – गोसुखम् । अश्वसुखम् । रक्षित – गोरक्षितम् । अश्वरक्षितम् ॥

३८८. पञ्चमी भयेन ॥ ३७ ॥ (६९९)

'सुप्' 'सुपा' इति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतत्पञ्चमी । पञ्चम्यन्तं सुबन्तं भयशब्देन सुबन्तेन सह समस्यते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । वृकेभ्यो भयम् वृकभयम् । चौरभयम् । दस्युभयम् ।

भयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यम् (म० भा० २.१.३६ वा० १) । वृकेभ्यो भीतः वृकभीतः । वृकभीतिः । वृकभीः । पूर्वस्यैवायं बहुलग्रहणस्य प्रपञ्चः। तथा च – ग्रामनिर्गतः, अधर्मजुगुप्सुरित्येवमादि सिद्धं भवति ॥

३८९. अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः ॥ ३८ ॥ (७००)

अपेत, अपोढ, मुक्त, पतित, अपत्रस्त – इत्येतैः सह पञ्चम्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अपेत – सुखापेतः । अपोढ – कल्पनापोढः । मुक्त – चक्रमुक्तः । पतित – स्वर्गपतितः । अपत्रस्त – तरङ्गापत्रस्तः । ' अल्पशः ' इति समासस्याल्पविषयतामाचष्टे। अल्पा पञ्चमी समस्यते, न सर्वा । प्रासादात्पतितः, भोजनादपत्रस्तः – इत्येवमादौ न भवति। ' कर्तृकरणे कृता बहुलम् ' (२.१.३२) इत्यस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

३९०. स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन ॥ ३९ ॥ (७०१)

स्तोक, अन्तिक, दूर – इत्येवमर्थाः शब्दाः कृच्छ्रशब्दश्च पञ्चम्यन्ताः क्तान्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । स्तोक – स्तोकान्मुक्तः। अन्तिक – अन्तिकादागतः । अभ्याशादागतः । दूरादागतः । विप्रकृष्टादागतः। कृच्छ्रान्मुक्तः । कृच्छ्राल्लब्धः । ' पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' इत्यलुक् ॥

शतसहस्रौ परेणेति वक्तव्यम् । शतात्परे परश्शताः । सहस्रात्परे परस्सहस्राः। राजदन्तादित्वात् परनिपातः निपातनात् सुडागमः ॥

३९१. सप्तमी शौण्डैः ॥ ४० ॥ (७१७)

सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः । अक्षधूर्त्तः । अक्षकितवः ।

शौण्ड । धूर्त्त । कितव । व्याड । प्रवीण । संवीत । अन्तर् । अन्तःशब्दस्त्वत्राधिकरणप्रधान एव पठ्यते । अधिपटु । पण्डित । कुशल । चपल । निपुण । वृत्तौ प्रसक्तिक्रियाया अन्तर्भावादक्षादिषु अधिकरणे सप्तमी ॥

३९२. सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च ॥ ४१ ॥ (७१८)

' सप्तमी ' इति वर्तते । सिद्ध, शुष्क, पक्व, बन्ध – इत्येतैः सह सप्तम्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । सांकाश्यसिद्धः । काम्पिल्यसिद्धः। शुष्क – आतपशुष्कः । छायाशुष्कः । पक्व – स्थालीपक्वः। कुम्भीपक्वः । बन्ध – चक्रबन्धः । बहुलग्रहणस्यैवायमुदाहरणप्रपञ्चः ॥

३९३. ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ॥ ४२ ॥ (७१९)

' ध्वाङ्क्षेण ' इत्यर्थग्रहणम् । ध्वाङ्क्षवाचिना सह सप्तम्यन्तं सुबन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, क्षेपे गम्यमाने । तीर्थे ध्वाङ्क्ष इव तीर्थध्वाङ्क्षः।

अनवस्थित इत्यर्थः । तीर्थकाकः । तीर्थवायसः ।

क्षेपे इति किम्? तीर्थे ध्वाङ्क्षस्तिष्ठति ॥

३९४. कृत्यैर्ऋणे ॥ ४३ ॥ (७२०)

' सप्तमी ' इति वर्तते । कृत्यप्रत्ययान्तैः सह सप्तम्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, ऋणे गम्यमाने । यत्प्रत्ययेनैवेष्यते । मासे देयमृणं मासदेयम् । संवत्सरदेयम् । त्र्यहदेयम् ।

ऋणग्रहणं नियोगोपलक्षणार्थम्, तेनेहापि समासो भवति – पूर्वाह्णे गेयं साम । प्रातरध्येयोऽनुवाकः ।

ऋण इति किम्? मासे देया भिक्षा ।

३९५. संज्ञायाम् ॥ ४४ ॥ (७२१)

सज्ञायां विषये सप्तम्यन्तं सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । सज्ञां समुदायोपाधिः । तेन नित्यसमास एवायम्, न हि वाक्येन संज्ञा गम्यते। अरण्येतिलकाः । अरण्येमाषाः । वनेकिंशुकाः । वनेबिल्वकाः । कूपेपिशाचकाः। ' हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् ' इत्यलुक् ॥

३९६. क्तेनाहोरात्रावयवाः ॥ ४५ ॥ (७२२)

अहरवयवाः, रात्र्यवयवाश्च सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूर्वाह्णकृतम् । अपराह्णकृतम् । पूर्वरात्रकृतम् । अपररात्रकृतम्।

अवयवग्रहणं किम्? एतत्तु ते दिवा वृत्तं रात्रौ वृत्तं च द्रक्ष्यसि । अहनि भुक्तम् । रात्रौ वृत्तम् । बहुलग्रहणाद् रात्रिवृत्तम् , संन्ध्यागर्जितमित्यादयः ॥

३९७. तत्र ॥ ४६ ॥ (७२३)

‘ तत्र ’ इत्येतत् सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । तत्रभुक्तम् । तत्रकृतम् । तत्रपीतम् । ऐकपद्यमैकस्वर्यं च समासत्वाद् भवति ॥

३९८. क्षेपे ॥ ४७ ॥ (७२४)

क्षेपः निन्दा । क्षेपे गम्यमाने सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अवतप्तेनकुलस्थितं तवैतत् । चापलमेतत् । अनवस्थितत्वं तवैतदित्यर्थः । उदकेविशीर्णम् । प्रवाहेमूत्रितम् । भस्मनिहुतम् । निष्फलं यत्क्रियते तदेवमुच्यते । ‘ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ’ (६.३.१४) इत्यलुक् ॥

३९९. पात्रेसमितादयश्च ॥ ४८ ॥ (७२५)

समुदाया एव निपात्यन्ते । पात्रेसमितादयः शब्दास्तत्पुरुषसंज्ञा भवन्ति, क्षेपे गम्यमाने । ये चात्र क्तान्तेन सह समासास्तेषां पूर्वेणैव सिद्धे पुनः पाठो युक्तारोह्यादिपरिग्रहार्थः – पूर्वपदाद्युदात्तत्वं यथा स्यादिति । युक्तारोह्यादिषु हि पात्रेसमिताः । पठ्यन्ते । पात्रेबहुलाः । अवधारणेन क्षेपो गम्यते – पात्रे एव समिता न पुनः क्वचित्कार्य इति । उदुम्बरमशकादिषु उपमया क्षेपः । मातरिपुरुष इति प्रतिषिद्धसेवनेन। पिण्डीशूरादिषु निरीहतया । अव्यक्तत्वाच्चाकृतिगणोऽयम्।

पात्रेसमिताः । पात्रेबहुलाः । उदुम्बरमशकाः । उदरक्रिमिः । कूपकच्छपः। कूपचूर्णकः । अवटकच्छपः । कूपमण्डूकः । कुम्भमण्डूकः । उदपानमण्डूकः। नगरकाकः । नगरवायसः । मातरिपुरुषः । पिण्डीशूरः । गेहेशूरः । गेहेनर्दी । गेहेक्ष्वेडी । गेहेविजिती । गेहेव्याडः । गेहेदृप्तः । गेहेधृष्टः । गर्भेतृप्तः । आखनिकबकः। गोष्ठेशूरः । गोष्ठेविजिती । गोष्ठेक्ष्वेडी । गेहेमेही । गोष्ठेपटुः । गोष्ठेपण्डितः । गोष्ठेप्रगल्भः । कर्णेटिट्टिभः । कर्णेचुरचुरा । चकारोऽवधारणार्थः, तेन समासान्तरं न भवति परमपात्रेसमिता इति ।

४००. पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन ॥ ४९ ॥ (७२६)

‘ सुप् ’ ‘ सुपा ’ इति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतत् । पूर्वकाल, एक, सर्व,

जरत्, पूराण, नव, केवल इत्येते सुबन्ताः समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । भिन्नप्रवृत्तनिमित्तस्य शब्दस्यैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यम्। ' पूर्वकाल ' इत्यर्थनिर्देशः, परिशिष्टानां स्वरूपग्रहणम् । पूर्वकालोऽपरकालेन समस्यते । स्नातानुलिप्तः । कृष्टसमीकृतम् । दग्धप्ररूढम्। एकशाटी । एकभिक्षा । सर्वदेवाः । सर्वमनुष्याः । जरद्धस्ती । जरद्गृष्टिः । जरद्वृत्तिः। पुराणान्नम् । पुराणावसथम् । नवान्नम् । नवावसथम् । केवलान्नम्।

समानाधिकरणेनेति किम्? एकस्याः शाटी ।

४०१. दिक्संख्ये संज्ञायाम् ॥ ५० ॥ (७२७)

' समानाधिकरणेन ' इत्यापादसमाप्तेरनुवर्त्तते । दिग्वाचिनः शब्दाः संख्या च समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, संज्ञायां विषये । पूर्वेषुकामशमी । अपरेषुकामशमी । संख्या – पञ्चाम्राः । सप्तर्षयः।

संज्ञायामिति किम्? उत्तरा वृक्षाः । पञ्च ब्राह्मणाः ॥

४०२. तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ ५१ ॥ (७२८)

' दिक्संख्ये ' इत्यनुवर्त्तते । तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे चाभिधेये दिक्संख्ये समानाधिकरणेन सुपा सह समस्येते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।

तद्धितार्थे तावत् – पूर्वस्यां शालायां भवः । ' दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः' [४/२/१०७], पौर्वशालः, आपरशालः । उत्तरपदे – पूर्वशालाप्रियः, अपरशालाप्रियः। समाहारे दिक्शब्दो न संभवति । संख्या, तद्धितार्थे पाञ्चनापितिः। उत्तरपदे पञ्चगवधनः, दशगवधनः ।

समाहारे – पञ्चपूली, दशपूली ।

पञ्चकुमारि, दशकुमारि । ' स नपुंसकम् ' [२/४/१७] इति नपुंसकत्वम्, ' ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ' [२/३/४७] इति ह्रस्वत्वम् ॥

४०३. संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ ५२ ॥ (७३१)

' तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ' [२/१/५१] इत्यत्र यः संख्यापूर्वः समासः स द्विगुसंज्ञो भवति ।

तद्धितार्थे तावत् – पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः, दशकपालः। ‘संस्कृतं भक्षाः’ [४/२/१६] इतीहाण्, तस्य ‘द्विगोर्लुगनपत्ये’ [४/२/८८] इति लुक् ।

उत्तरपदे – पञ्चनावप्रियः । ‘नावो द्विगोः’ [५/४/९९] इति समासान्तो भवति ।

समाहारे – पञ्चमूली । ‘द्विगोः’ [४/१/२१] इति ङीब् भवति । द्विगुप्रदेशाः – ‘द्विगोः’ इत्येवमादयः ॥

४०४. कुत्सितानि कुत्सनैः ॥ ५३ ॥ (७३२)

कुत्सितवाचीनि सुबन्तानि कुत्सनवचनैः सुबन्तैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामयं समास इष्यते । ‘विशेषणं विशेष्येण’ [२/१/५७] इति परनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थ आरम्भः। वैयाकरणखसूचिः । निष्प्रतिभ इत्यर्थः । याज्ञिककितवः । अयाज्ययाजनतृष्णापर उच्यते । मीमांसकदुर्दुरूढः । नास्तिकः ।

कुत्सितानीति किम्? वैयाकरणश्चौरः । न ह्यत्र वैयाकरणत्वं कुत्स्यते । कुत्सनैरिति किम्? कुत्सितो ब्राह्मणः ।

४०५. पापाणके कुत्सितैः ॥ २४ ॥ (७३३)

पापाणकशब्दौ कुत्सनाभिधायिनौ, तयोः पूर्वेण समासे परनिपातः प्राप्तः पूर्वनिपातार्थमिदमारभ्यते । पाप, अणक – एते सुबन्ते कुत्सितवचनैः सह समस्येते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पापनापितः, पापकुलालः । अणकनापितः, अणककुलालः॥

४०६. उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ ५५ ॥ (७३४)

उपमीयतेऽनेनेत्युपमानम् । उपमानवाचीनि सुबन्तानि सामान्यवचनैः सुबन्तैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । उपमानोपमेययोः साधारणो धर्मः सामान्यम्, तद्विशिष्टोपमेयवचनैरयं समासः । शस्त्रीव श्यामा शस्त्रीश्यामा देवदत्ता । कुमुदश्येनी । हंसगद्गदा । न्यग्रोधपरिमण्डला ।

उपमानानीति किम्? देवदत्ता श्यामा ।

सामान्यवचनैरिति किम्? फाला इव तण्डुलाः । पर्वता इव बलाहकाः ॥

४०७. उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ ५६ ॥ (७३५)

उपमेयम् उपमितम्, तद्वाचि सुबन्तं व्याघ्रादिभिः सामर्थ्यादुपमानवचनैः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, न चेत्सामान्यवाची शब्दः प्रयुज्यते। 'विशेषणं विशेष्येण' [२/१/५७] इति परनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थ आरम्भः । पुरुषोऽयं व्याघ्र इव – पुरुषव्याघ्रः । पुरुषसिंहः ।

सामान्याप्रयोग इति किम्? पुरुषोऽयं व्याघ्र इव शूरः ।

व्याघ्र । सिंह । ऋक्ष । ऋषभ । चन्दन । वृक्ष । वृष । वराह । हस्तिन् । कुञ्जर । रुरु । पृषत । पुण्डरीक । बलाहक । आकृतिगणश्चायम् । तेनेदमपि भवति – मुखपद्मम्, मुखकमलम्, करकिशलयम्, पार्थिवचन्द्र इत्येवमादि ॥

४०८. विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ ५७ ॥ (७३६)

भेदकम् विशेषणम्, भेद्यम् विशेष्यम् । विशेषणवाचि सुबन्तं विशेष्यवाचिना समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह बहुलं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । नीलोत्पलम्। रक्तोत्पलम् । बहुलवचनं व्यवस्थार्थम् । क्वचिन्नित्यसमास एव –कृष्णसर्पः, लोहितशालिः । क्वचिन्न भवत्येव – रामो जामदग्न्यः, अर्जुनः कार्त्तवीर्यः। क्वचिद्विकल्पः – नीलमुत्पलम्, नीलोत्पलम् ।

विशेषणमिति किम्? तक्षकः सर्पः । विशेष्येणेति किम्? लोहितस्तक्षकः॥

४०९. पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ॥ ५८ ॥ (७३७)

पूर्व, अपर, प्रथम, चरम, जघन्य, समान, मध्य, मध्यम, वीर – इत्येते सुबन्ताः समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूर्वपुरुषः। अपरपुरुषः । प्रथमपुरुषः । चरमपुरुषः । जघन्यपुरुषः । समानपुरुषः। मध्यपुरुषः। मध्यमपुरुषः । वीरपुरुषः । पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः ।

४१०. श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ ५९ ॥ (७३८)

श्रेण्यादयः सुबन्ताः कृताडिभिः समानधिकरणेः सह समस्यन्ते । तत्पुरुष

झ समासो भवति । श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनं कर्तव्यम् (म.भा.२.१.५८ वा.१) । अश्रेणयः श्रेणयः कृता श्रेणिकृताः । एककृताः । श्रेण्यादयः पठ्यन्ते । कृतादिराकृतिगणः। च्व्यन्तानां तु 'कुगतिप्रादयः' इत्यनेन नित्यसमासः । श्रेणीकृताः ।

श्रेणि । एक । पूग । कुण्ड । राशि । विशिख । निचय । निधान । इन्द्र। देव । मुण्ड । भूत । श्रवण । वदान्य । अध्यापक । ब्राह्मण । क्षत्रिय । पटु । पण्डित । कुशल । चपल । निपुण । कृपण । इति श्रेण्यादिः ॥

कृत । मित । मत । भूत । उक्त । समाज्ञात । समाम्नात । समाख्यात । संभावित । अवधारित । निराकृत । अवकल्पित । उपकृत । उपाकृत । इति कृतादिः॥

४११. क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ ६० ॥ (७३९)

नञैव विशेषो यस्य सर्वमन्यत्प्रकृत्यादिकं तुल्यं तन्नञ्विशिष्टम्, तेन नञ्विशिष्टेन क्तान्तेन समानाधिकरणेन सह अनञ् क्तान्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कृतं च तदकृतं च कृताकृतम् । भुक्ताभुक्तम् । पीतापीतम्। उदितानुदितम् । नुडिटौ तद्भक्तत्वान्नैव भेदकौ । अशितानशितेन जीवति । क्लिष्टाक्लिशितेन वर्त्तते।

कृतापकृतादीनामुपसंख्यानम् (म० भा० २.१.६० वा० ४)। कृतापकृतम्। भुक्तविभुक्तम् । पीतविपीतम् । गतप्रत्यागतम् । यातानुयातम् । क्रयाक्रयिका । पुटापुटिका। फलाफलिका । मानोन्मानिका ॥

समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्च (म० भा० २.१.६९ वा० ६)। शाकप्रधानः पार्थिवः शाकपार्थिवः । कुतपसौश्रुतः। अजातौल्वलिः॥

४१२. सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ॥ ६१ ॥ (७४०)

सत्, महत्, परम, उत्तम, उत्कृष्ट – इत्यते पूज्यमानैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । 'पूज्यमानैः' इति वचनात् पूजावचनाः सदादयो विज्ञायन्ते । सत्पुरुषः । महापुरुषः । परमपुरुषः । उत्तमपुरुषः । उत्कृष्टपुरुषः।

पूज्यमानैरिति किम्? उत्कृष्टा गौः कर्दमात् ॥

४१३. वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ॥ ६२ ॥ (७४१)

वृन्दारक, नाग, कुञ्जर – इत्येतैः सह पूज्यमानवाचि सुबन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । 'पूज्यमानम्' इति वचनाद् वृन्दारकादयः पूजावचना गृह्यन्ते । गोवृन्दारकः, अश्ववृन्दारकः । गोनागः, अश्वनागः । गोकुञ्जरः, अश्वकुञ्जरः।

पूज्यमानमिति किम्? सुषीमो नागः ॥

४१४. कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ॥ ६३ ॥ (७४२)

कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने वर्त्तमानौ समर्थेन सुपा सह समस्येते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कतरकठः । कतरकालापः । कतमकठः । कतमकालापः ।

ननु कतमशब्दस्तावज्जातिपरिप्रश्न एव व्युत्पादितः, कतरशब्दोऽपि साहचर्यात्तदर्थवृत्तिरेव ग्रहीष्यते, किं जातिपरिप्रश्नग्रहणेन? एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति – कतमशब्दोऽन्यत्रापि वर्त्तत इति । तथा च प्रत्युदाहरणम् – कतरो भवतोर्देवदत्तः। कतमो भवतां देवदत्तः ॥

४१५. किं क्षेपे ॥ ६४ ॥ (७४३)

'किम्' इत्येतत् क्षेपे गम्यमाने सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । किंराजा, यो न रक्षति । किंसखा, योऽभिद्रुह्यति । किंगौः, यो न वहति। 'किमः क्षेपे' [४/५/७०] इति समासान्तो न भवति ।

क्षेपे इति किम्? को राजा पाटलिपुत्रे ॥

४१६. पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहब्दष्कयणी–प्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः ॥ ६५ ॥ (७४४)

उभयव्यञ्जना 'पोटा' इत्यभिधीयते । गृष्टिः एकवारप्रसूता । धेनुः प्रत्यग्रप्रसूता। वशा वन्ध्या । वेहद् गर्भपातिनी । बष्कयणी तरुणवत्सा । पोटादिभिः सह जातिवाचि सुबन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्चसमासो भवति । इभपोटा । इभयुवतिः । अग्निस्तोकः। उदश्वित्कतिपयम् । गोगृष्टिः । गोधेनुः।

गोवशा । गोवेहत् । गोबष्कयणी । कठप्रवक्ता । कठश्रोत्रियः । कठाध्यापकः। कठधूर्त्तः । जातिरिति किम्? देवदत्तः प्रवक्ता । धूर्त्तग्रहणमकुत्सार्थम् ॥

४१७. प्रशंसावचनैश्च ॥ ६६ ॥ (७४७)

'जातिः' इति वर्त्तते । जातिवाचि सुबन्तं प्रशंसावचनैः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । रूढिशब्दाः प्रशंसावचना गृह्यन्ते मतल्लिकादयः, ते चाविष्टलिङ्गत्वादन्यलिङ्गेऽपि जातिशब्दे स्वलिङ्गोपादाना एव समानाधिकरणा भवन्ति । गोप्रकाण्डम् । अश्वप्रकाण्डम् । गोमतल्लिका । अश्वमतल्लिका । गोमचर्च्चिका । अश्वमचर्चिका । जातिरिति किम्? कुमारी मतल्लिका ॥

४१८. युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ॥ ६७ ॥ (७८७)

खलत्यादिभिः समानाधिकरणैः सह युवशब्दः समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भावति । 'जरतीभिः' इति स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति ज्ञापनार्थः । युवा खलतिः युव खलतिः । युवतिः खलती युवखलती। युवा पलितः युवपलितः । युवतिः पलिता युवपलिता । युवा वलिनः युववलिनः । युवतिर्वलिना युववलिना । युवा जरन् युवजरन् । युवतिर्जरती युवजरती ॥

४१९. कृत्यतुल्याख्या अजात्या ॥ ६८ ॥ (७४९)

कृत्यप्रत्ययान्तास्तुल्यपर्यायाश्च सुबन्ता अजातिवचनेन समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति भोज्योष्णम् । भोज्यलवणम् । पानीयशीतम् । तुल्याख्याः – तुल्यश्वेतः । तुल्यमहान् । सदृशश्वेतः । सदृशमहान् ।

अजात्येति किम्? भोज्य ओदनः ॥

४२०. वर्णो वर्णेन ॥ ६९ ॥ (७५०)

वर्णविशेषवाचि सुबन्तं वर्णविशेषवाचिना सुबन्तेन समानाधिकरणेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कृष्णसारङ्गः । लोहितसारङ्गः । कृष्णशबलः। लोहितशबलः । अवयवद्वारेण कृष्णशब्दः समुदाये वर्त्तमानः समानाधिकरणो भवति ॥

४२१. कुमारः श्रमणादिभिः ॥ ७० ॥ (७५२)

कुमारशब्दः श्रमणादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । येऽत्र स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते – श्रमणा प्रव्रजिता कुलटेत्येवमादयस्तैः सह स्त्रीलिङ्गः एव कुमारशब्दः समस्यते । ये तु पुँल्लिङ्गा अध्यापकोऽभिरूपकः पण्डित इति, तैरुभयथा; 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' (व्या0 परि0 २५) इति । कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा ।

श्रमणा । प्रव्रजिता । कुलटा । गर्भीणी । तापसी । दासी । बन्धकी । अध्यापक । अभिरूपक । पण्डित । पटु । मृदु । कुशल । चपल । निपुण ॥

४२२. चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ ७१ ॥ (७५३)

चतुष्पाद्वाचिनः सुबन्ता गर्भिणीशब्देन समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। गोगर्भिणी । अजागर्भिणी ॥

चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम् (म0 भा0 २.१.७० वा0 १) । इह मा भूत् – कालाक्षी गर्भिणी । स्वस्तिमती गर्भिणी । चतुष्पाद इति किम् ? ब्राह्मणी गर्भिणी॥

४२३. मयूरव्यंसकादयश्च ॥ ७२ ॥ (७५४)

समुदाया एव निपात्यन्ते । मयूरव्यंसकादयः शब्दास्तत्पुरुषसंज्ञा भवन्ति। चकारोऽवधारणार्थः परममयूरव्यंसक इति समासान्तरं न भवति । मयूरव्यंसकः। छात्रव्यंसकः । काम्बोजमुण्डः । यवनमुण्डः । छन्दसि – हस्तेगृह्य । पादेगृह्य । लाङ्गलेगृह्य। पुनर्दाय ॥

एहीडादयोऽन्यपदार्थे । एहीडम्, एहियवं वर्त्तते । एहिवाणिजा क्रिया । अपेहिवाणिजा, प्रेहिवाणिजा । एहिस्वागता, अपेहिस्वागता, प्रेहिस्वागता । एहिद्वितीया, अपेहिद्वितीया । इहवितर्का । प्रोहकटा, अपोहकटा । प्रोहकर्दमा, अपोहकर्दमा । उद्धरचूडा । आहरचेला । आहरवसना । आहरवनिता । कृन्त विचक्षणा । उद्धरोत्सृजा । उद्धमविधमा । उत्पचविपचा । उत्पतनिपता । उच्चावचम्। उच्चनीचम् । अचितोपचितम् । अवचितपराचितम् । निश्चप्रचम् । अकिञ्चनम्.। स्नात्वाकालकः । पीत्वास्थिरक । भुक्त्वासुहितः। प्रोष्यपापीयान् । उत्पत्यपाकला.। निपत्यरुहिणी । निषाण्णश्यामा । अपेहिप्रसवा । इहपञ्चमी । इहद्वितीया ।

जहि कर्मणा बहुलमाभिक्ष्ण्ये कर्त्तारं चाभिदधाति । जहिजोडः । उज्जहिजोडः। जहिस्तम्बः । उज्जहिस्तम्बः ॥

आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये । अश्नीतपिबता । पचतभृज्जता । खादतमोदता। खादताचमता ।

आहरनिवपा । आवपनिष्किरा । उत्पचविपचा । भिन्धिलवणा । छिन्धिविचक्षणा । पचलवणा । पचप्रकूटा । अविहितलक्षणस्तत्पुरुषो मयूरव्यंसकादिषु द्रष्टव्यः॥

॥ इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः

४२४. पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ॥ १ ॥ (७१२)

एकदेशोऽस्यास्तीत्येकदेशी अवयवी, तद्वाचिना सुबन्तेन सह पूर्व, अपर, अधर, उत्तरशब्दाः सामर्थ्यादेकदेशवचना समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । एकाधिकरणग्रहणमेकदेशिनो विशेषणम् । एकं चेदधिकरण- मेकद्रव्यमेकदेशि भवति । षष्ठोसमासापवादोऽयं योगः । पूर्वं कायस्य पूर्वकायः। अपरकायः । अधरकायः । उत्तरकायः ।

एकदेशिनेति किम्? पूर्वं नाभेः कायस्य । एकाधिकरण इति किम्? पूर्वं छात्राणामामन्त्रय । कथं मध्याह्नः, सायाह्न इति? 'संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्य' इति ज्ञापकात् सर्वेणैकदेशशब्देनाह्नः समासो भवति ॥

४२५. अर्द्धं नपुंसकम् ॥ २ ॥ (७१३)

'एकदेशिनैकाधिकरणे' इति वर्त्तते । समप्रविभागेऽर्धशब्दो नपुंसकमाविष्टलिङ्गः, तस्येदं ग्रहणम्। 'अर्द्धम्' इत्येताद् नपुंसकमेकदेशिनैकाधिकरणेन समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।

षष्ठीसमासापवादोऽयं योगः । अर्द्धं पिप्पल्याः अर्द्धपिप्पली । अर्द्धकोशातकी ।

नपुंसकमिति किम्? ग्रामार्द्धः । नगरार्द्धः । एकदेशिनेत्येव – अर्द्धं पशोर्देवदत्तस्य देवदत्तेन सह समासो न भवति । 'एकाधिकरणे' इत्येव – अर्द्धं पिप्पलीनाम् ॥

४२६. द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥ (७१४)

'एकदेशिनैकाधिकरणे' इति वर्त्तते । षष्ठीसमासापवादोऽयं योगः । अन्यतरस्यांग्रहणात् सोऽपि षष्ठीसमासो भवति । 'पूरणगुण' (२.२.११) इति प्रतिषेधश्चात एवान्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यान्न प्रवर्त्तते । द्वितीयादीनि शब्दरूपाणि एकदेशिनैकाधिकरणेन सहान्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । द्वितीयं भिक्षायाः द्वितीयभिक्षा । षष्ठीसमासपक्षे – भिक्षाद्वितीयं वा । तृतीयं भिक्षायाः तृतीयभिक्षा । भिक्षातृतीयं वा । चतुर्थं भिक्षायाः चतुर्थभिक्षा । भिक्षाचतुर्थं वा । तुर्यं भिक्षायाः तुर्यभिक्षा । भिक्षातुर्यं वा ।

तुरीयशब्दस्यापीष्यते । तुरीयं भिक्षायाः तुरीयभिक्षा । भिक्षातुरीयं वा ।

एकदेशिनेत्येव – द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्य । एकाधिकरण इत्येव – द्वितीयं भिक्षाणाम् ।

४२७. प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ ४ ॥ (७१५)

एकदेशिनैकाधिकरणे इति निवृत्तम् । द्वितीयासमासे प्राप्ते वचनमिदम् । समासविधानात्सोऽपि भवति । प्राप्त, आपन्न – इत्येतौ द्वितीयान्तेन सह समस्येते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः, जीविकाप्राप्त इति वा । आपन्नो जीविकाम् आपन्नजीविकः, जीविकापन्न इति वा ।

४२८. कालाः परिमाणिना ॥ ५ ॥ (७१६)

परिमाणमस्यास्तीति परिमाणी, तद्वाचिना सुबन्तेन सह सामर्थ्यात्परि–माणवचनाः कालशब्दाः समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । षष्ठीसमासविषये योगारम्भः । मासो जातस्य मासजातः । संवत्सरजातः । द्व्यहजातः । त्र्यहजातः॥

४२९. नञ् ॥ ६ ॥ (७५६)

नञ् समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । न ब्राह्मणः – अब्राह्मणः । अवृषलः ।

नञो नलोपस्तिङि क्षेपे । अपचसि त्वं जाल्म ॥

४३०. ईषदकृता ॥ ७ ॥ (७५५)

' ईषत् ' इत्ययं शब्दोऽकृदन्तेन सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।

ईषद् गुणवचनेनेति वक्तव्यम् (म० भा० २.२.७ वा० १) । ईषत्कडारः। ईषत्पिङ्गलः । ईषद्विकटः । ईषदुन्नतः । ईषत्पीतम् । ईषद्रक्तम् ।

गुणवचनेनेति किम्? इह न भवति – ईषद् गार्ग्यः ॥

४३१. षष्ठी ॥ ८ ॥ (७०२)

षष्ठ्यन्तं सुबन्तं समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । ब्राह्मणकम्बलः ।

कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम् (म० भा० २.२.८ वा० १) । इध्मप्रव्रश्चनः । पलाशशातनः किमर्थमिदमुच्यते? ' प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यते ' इति वक्ष्यति, तस्यायं पुरस्तादपकर्षः ॥

४३२. याजकादिभिश्च ॥ ९ ॥ (७०३)

पूर्वेण समासः सिद्ध एव, तस्य ' कर्तरि च ' (२/२/१६) इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनमिदमारभ्यते प्रतिप्रसवार्थम् । याजकादिभिः सह षष्ठी समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । ब्राह्मणयाजकः । क्षत्त्रिययाजकः ।

याजक । पूजक । परिचारक । परिषेचक । स्नातक । अध्यापक । उत्सादक । उद्वर्त्तक । होतृ । पोतृ । भर्तृ । रथगणक । पत्तिगणक । तत्स्थैश्च गुणैः षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम् (म० भा० २.२.९ वा० २) । चन्दनगन्धः। कपित्थरसः ।

गुणात्तरेण तरलोपश्चेति वक्तव्यम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः, सर्वेषां महत्तरः सर्वमहान्; ‘ न निधरिणे ’ (२/२/१०) इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनमिदम् । सर्वशुक्ला गौः ॥

४३३. न निर्धारणे ॥ १० ॥ (७०४)

पूर्वेण समासे प्राप्ते प्रतिषेध आरभ्यते । निर्धरणे या षष्ठी सा न समस्यते.। जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणम् । क्षत्रियो मनुष्याणां शूरतमः । कृष्णा गवां सम्पन्नक्षीरतमा । धावन्नध्वगानां शीघ्रतमः ।

प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यत इति वक्तव्यम् (म० भा० २.२.१० वा० १)। सर्पिषो ज्ञानम् । मधुनो ज्ञानम् ॥

४३४. पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ ११ ॥ (७०५)

पूरण, गुण, सुहितार्थ, सद्, अव्यय, तव्य, समानाधिकरण – इत्येतैः सह षष्ठी न समस्यते । अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, तेन स्वरूपविधिर्न भवति । पूरणार्थे – छात्राणां पञ्चमः । छात्राणां दशमः । गुण – बलाकायाः शौक्ल्यम् । काकस्य कार्ष्ण्यम् । सुहितार्थाः तृप्त्यर्थाः । फलानां सुहितः । फलानां तृप्तः । सत् – ब्राह्मणस्य कुर्वन् । ब्राह्मणस्य कुर्वाणः । अव्यय – ब्राह्मणस्य कृत्वा । ब्राह्मणस्य हृत्वा । तव्य – ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् ।

तव्यता सानुबन्धकेन समासो भवत्येव – ब्राह्मणकर्त्तव्यम् । समानाधिकरण – शुकस्य माराविदस्य, राज्ञः पाटलिपुत्रकस्य, पाणिनेः सूत्रकारस्य । किं च स्यात्? पूर्वनिपातस्यानियमः स्यात् । अनन्तरायां तु प्राप्तौ प्रतिषिद्धायां विशेषणं विशेष्येण (२/१/५७) इति भवत्येव समासः । पूर्वनिपातश्च तदा नियोगतो विशेषणस्यैव ॥

४३५. क्तेन च पूजायाम् ॥ १२ ॥ (७०६)

‘ मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ’ (२/३/१८८) इति वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम् । पुजाग्रहणमुपलक्षणार्थम् । क्तो यः पूजायां विहितस्तेन षष्ठी न समस्यते । राज्ञां मतः । राज्ञां बुद्धः । राज्ञां पूजितः ।

पूजायामिति किम्? छात्रस्य हसितं छात्रहसितम् ॥

४३६. अधिकरणवाचिना च ॥ १३ ॥ (७०७)

'क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः' (३/४/७६) इति वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम् । अधिकरणवाचिना क्तेन षष्ठी न समस्यते । इदमेषामासितम्। इदमेषां यातम् । इदमेषां भुक्तम् ॥

४३७. कर्मणि च ॥ १४ ॥ (७०८)

'क्तेन' इति निवृत्तम् । कर्मग्रहणं षष्ठीविशेषणम् । कर्मणि च या षष्ठी सा न समस्यते । 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' (२/३/८) इति षष्ठ्या इदं ग्रहणम्। आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपालकेन । रोचते ओदनस्य भोजनं देवदत्तेन । साधु खलु पयसः पानं देवदत्तेन । विचित्रा सूत्रस्य कृतिः पाणिनिना ॥

४३८. तृजकाभ्यां कर्तरि ॥ १५ ॥ (७०९)

कर्तृग्रहणं षष्ठीविशेषणम् । कर्त्तरि या षष्ठी सा तृचाऽकेन च सह न समस्यते। भवतः शायिका । भवत आसिका । भवतोऽग्रगामिका । तृच् कर्त्तर्येव विधीयते, तत्प्रयोगे कर्तरि षष्ठी नास्ति । तस्मात्तृज्ग्रहणमुत्तरार्थम् । कर्तरीति किम्? इक्षुभक्षिकां मे धारयसि ॥

४३९. कर्त्तरि च ॥ १६ ॥ (७१०)

कर्त्तरि च यौ तृजकौ ताभ्यां सह षष्ठी न समस्यते । सामर्थ्यादकस्य विषेषणार्थं कर्तृग्रहणमितरत्र व्यभिचाराभावात् । अपां स्रष्टा । पुरां भेत्ता । वज्रस्य भर्त्ता । ननु च भर्तृशब्दो ह्ययं याजकादिषु पठ्यते ? संबन्धिशब्दस्य पतिपर्यायस्य तत्र ग्रहणम् । अकः खल्वपि – ओदनस्य भोजकः । सक्तूनां पायकः ॥

४४०. नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ १७ ॥ (७११)

'न' इति निवृत्तम्, न तृजकौ । नित्यं समासो विधीयते । क्रीडायां जीविकायां च नित्यं षष्ठी समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । तृच्

क्रीडाजीविकयोर्नास्तीत्यक एवोदाह्रियते – उद्दाल्कपुष्पभञ्जिका । वारणपुष्पप्रचायिका । जीविकायाम् – दन्तलेखकः, नखलेखकः ।

क्रीडाजीविकयोरिति किम्? ओदनस्य भोजकः ॥

४४१. कुगतिप्रादयः ॥ १८ ॥ (७६१)

' नित्यम् ' इति वर्त्तते । कुशब्दोऽव्ययं परिगृह्यते, गत्यादिभिः साहचर्यात्, न द्रव्यवचनः । कुगतिप्रादयः समर्थेन शब्दान्तरेण सह नित्यं समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कुः पापार्थे – कुपुरुषः । गति–उररीकृतम्, यदूरीकरोति । प्रादयः – दुर्निन्दायाम्, दुष्पुरुषः । स्वती पूजायाम्, सुपुरुषः, अतिपुरुषः । आपिङ्गलः ।

प्रायिकं चैतदुपाधिवचनम् । अन्यत्रापि हि समासो दृश्यते । कोष्णम्, कवोष्णम्, कदुष्णम् । दुष्कृतम् । [सुष्टुतम्] अतिस्तुतम् । आबद्धम् [आबद्धम्] इति।

प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया (म० भा० २.२ १८. वा० ५) । प्रगत आचार्यः प्राचार्यः । प्रान्तेवासी । अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया (म० भा० वा० ३) । अतिक्रान्तः खट्वाम् अतिखट्वः । अतिमालः । अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया (म० भा० वा० ८) । अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः । पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या (म० भा० वा० ८) । परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः । अलं कुमार्यै अलंकुमारिः।

निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या । (म० भा० वा० ९) । निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः, निष्कौशाम्बिः । निर्वाराणसिः ।

इवेन सह समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् । (म० भा० वा० ६) । वाससीइव ।

प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति ॥

४४२. उपपदमतिङ् ॥ १९ ॥ (७१२)

' नित्यम् ' इति वर्तते । उपपदमतिङन्तं समर्थेन शब्दान्तरेण सह समस्यते नित्यम्, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कुम्भकारः । नगरकारः ।

अतिङिति किम्? एधानाहारको व्रजति ।

ननु च 'सुप् सुपा' इति वर्त्तते, तत्र कुतस्तिङन्तेन सह समासप्रसङ्गः? एतज्ज्ञापयति – 'एतयोर्योगयोः सुप् सुपेति न संबध्यते' इति । तेन 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः' इत्येतदुपपन्नं भवति। अश्वक्रीती । धनक्रीती ॥

४४३. अमैवाव्ययेन ॥ २० ॥ (७८३)

पूर्वेणैव समासे सिद्धे नियमार्थं वचनम् । अव्ययेनोपपदस्य यः समासः सोऽमैव भवति, नान्येन । स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते । संपन्नङ्कारं भुङ्क्ते । लवणङ्कारं भुङ्क्ते ।

अमैवेति किम्? 'कालसमयवेलासु तुमुन्' [३/३/६७] – कालो भोक्तुम् ।

एवकारकरणमुपपदविशेषणार्थम् – अमैव यत्तुल्यविधानमुपपदं तस्य समासो यथा स्यात्, अमा चान्येन च यत्तुल्यविधानं तस्य मा भूत् – अग्रे भोजम् ॥

४४४. तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥ (७८४)

अमैव इत्यनुवर्त्तते । उपदंशस्तृतीयायाम् [३/४/४७] इत्यतः प्रभृति यान्युपपदानि तान्यमैवाव्ययेन सहान्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।

उभयत्रविभाषेयम् । यदमैव तुल्यविधानमुपपदं तस्य प्राप्ते, यथा – उपदंशस्तृतीयायाम् इति । यत्पुनरमा चान्येन च तुल्यविधानं तस्याप्राप्ते, यथा – अव्यये यथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ [३/४/६९] इति, मूलकोपदंशं भुङ्क्ते, मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते । उच्चैःकारमाचष्टे । उच्चैःकारम् ।

अमैवेत्येव – 'पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु' पर्याप्तो भोक्तुम् । प्रभुर्भोक्तुम् ॥

४४५. क्त्वा च ॥ २२ ॥ (७८५)

'अमैव' इति पूर्वयोगेऽनुवृत्तम्, तेनान्यत्र न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते ।

क्त्वाप्रत्ययेन सह तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि अन्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । उच्चैः कृत्य । उच्चैः कृत्वा । ' अव्यये यथाभिप्रेताख्याने ' [३/४/५९] इति क्त्वाप्रत्ययः । समासपक्षे ल्यबेव । तृतीयाप्रभृतीनीत्येव – अलं कृत्वा । खलु कृत्वा ॥

४४६. शेषो बहुव्रीहिः ॥ २३ ॥ (८२९)

उपयुक्तादन्यः शेषः । शेषः समासो बहुव्रीहिसंज्ञो भवति । कश्च शेषः? यत्रान्यः समासो नोक्तः । वक्ष्यति – ' अनेकमन्यपदार्थे ' [२/२/२४] । चित्रगुः । शबलगुः । कृष्णोत्तरासङ्गः । शेष इति किम्? उन्मत्तगङ्गम्, लोहितगङ्गम् । बहुव्रीहिप्रदेशाः – ' न बहुव्रीहौ ' [१/१/२९] इत्येवमादयः॥

४४७. अनेकमन्यपदार्थे ॥ २४ ॥ (८३०)

अनेकं सुबन्तमन्यपदार्थे वर्तमानं सह समस्यते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । प्रथमार्थमेकं वर्जयित्वा सर्वेषु विभक्त्यर्थेषु बहुव्रीहिर्भवति । प्राप्तमुदकं यं ग्रामं प्राप्तोदको ग्रामः । ऊढरथोऽनड्वान् । उपहृतपशुरुद्रः । उद्धृतौदना स्थाली । चित्रगुर्देवदत्तः । वीरपुरुषको ग्रामः ।

प्रथमार्थे तु न भवति । वृष्टे देवे गतः । अनेकग्रहणं किम्?

बहूनामपि यथा स्यात् –

सुसूक्ष्मजटकेशेन सुगजाजिनवाससा ।
समन्तशितिरन्ध्रेण द्वयोर्वृत्तौ न सिध्यति ॥ (म० भा० २.२ २४)

बहुव्रीहिः समानाधिकरणानामिति वक्तव्यम् (म.भा. २.२.२४ वा. ७) । व्यधिकरणानां मा भूत् – पञ्चभिर्भुक्तमस्य ।

अव्ययानां च बहुव्रीहिर्वक्तव्यः (वा० ८) । उच्चैर्मुखः । नोचैर्मुखः ।

सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः (वा० ९) । कण्ठे स्थितः कालोऽस्य कण्ठेकालः । उरसिलोमा । उष्ट्रस्य मुखमिव मुखं यस्य स उष्ट्रमुखः। खरमुखः ।

समुदायविकारषष्ठ्याश्च बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्चेति वक्तव्यम् (वा.१०) ।

केशानां संघातः=केशसंघातः, केशसंघातः=चूडाऽस्य केशचूडः । सुवर्णस्य विकारोऽलंकारोऽस्य सुवर्णालङ्कारः ।

प्रादिभ्यो धातुजस्योत्तरपदस्य लोपश्च वा बहुव्रीहिर्वक्तव्यः (वा0 ११) । प्रपतितं पर्णमस्य प्रपर्णः, प्रपतितपर्णः । प्रपतितं पलाशमस्य प्रपलाशः ।

नञोऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वा चोत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः (वा0 १२) । अविद्यमानः पुत्रो यस्य अपुत्रः । अविद्यमानभार्यः अभार्यः ।

सुबधिकारेऽस्तिक्षीरादीनां बहुव्रीहिर्वक्तव्यः (वा0 १८) । अस्तिक्षीरा ब्राह्मणी। अस्त्यादयो निपाताः ॥

४४८. संख्ययाऽव्ययासान्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ॥ २५ ॥ (८४३)

सख्येये वा संख्या वर्त्तते तया सहाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः समस्यन्ते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति ।

अव्यय – उपदशाः । उपविंशाः । आसन्नदशाः । आसन्नविंशाः । अदूरदशाः। अदूरविंशाः । अधिकदशाः । अधिकविंशाः । संख्या – द्वित्राः । त्रिचतुराः । द्विदशाः।

संख्ययेति किम्? पञ्च ब्राह्मणाः । अव्ययासन्नादूराधिकसंख्या इति किम्? ब्राह्मणाः पञ्च । संख्येये इति किम्? अधिका विंशातिर्गवाम् ॥

४४९. दिङ्नामान्यन्तराले ॥ २६ ॥ (८४५)

दिशां नामानि दिङ्नामानि । दिङ्नामानि सुबन्तानि अन्तराले वाच्ये समस्यन्ते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालं दक्षिणपूर्वा दिक् । पूर्वोत्तरा । उत्तरपश्चिमा । पश्चिमदक्षिणा ॥

सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुर्वद्भावः (म0 भा0) । नामग्रहणं रूढ्यर्थम्, इह मा भूत् – ऐन्द्याश्च कौबेर्याश्च दिशोर्यदन्तरालमिति ॥

४५०. तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ २७ ॥ (८४६)

'तत्र' इति सप्तम्यन्तं गृह्यते । 'तेन' इति तृतीयान्तम् । सरूपग्रहणं प्रत्येकमभिसम्बद्ध्यते । तत्रेति सप्तम्यन्ते सरूपे पदे तेनेति च तृतीयान्ते

इदमित्येतस्मिन्नर्थे समस्येते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति। इतिकरणश्चेह विवक्षार्थो लौकिकमर्थमनुसारयति । ततो ग्रहणं प्रहरणं कर्मव्यतीहारो युद्धं च समासार्थ इति सर्वमितिकरणाल्लभ्यते । यत्तत्रेति निर्दिष्टं ग्रहणं चेत्तद्भवति, यत्तेनेति निर्दिष्टं प्रहरणं चेत्तद्भवति, यदिदमिति निर्दिष्टं युद्धं चेतद्भवति । केशेषु केशेषु च गृहीत्वा इदं युद्धं वृत्तं केशाकेशि। कचाकचि। दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं वृत्तं दण्डादण्डि । मुसलामुसलि । 'इच् कर्मव्यतीहारे' [५/४/१२७] इति इच् समासान्तः, स चाव्ययम्। 'अन्येषामपि दृश्यते' [६/३/१३५] इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् ॥

सरूपग्रहणं किम्? हलैश्च मुसलैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं वृत्तम् ॥

४५१. तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ २८ ॥ (८४८)

' सह ' इत्येतच्छब्दरूपं तुल्ययोगे वर्तमानं तेन इति तृतीयान्तेन सह समस्यते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । सह पुत्रेणागतः सपुत्रः । सच्छात्रः । सकर्मकरः । तुल्ययोग इति किम्? ' सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी ।'

विद्यमानैरेव दशभिः पुत्रैर्भारं वहतीत्यर्थः । कथं सकर्मकः, सलोमकः,सपक्षक इति? न ह्यत्र तुल्ययोगो गम्यते, किं तर्हि? विद्यमानता । प्रायिकं तुल्ययोगे इति विशेषणम्, अन्यत्रापि समासो दृश्यते ॥

४५२. चार्थे द्वन्द्वः ॥ २९ ॥ (९०१)

' अनेकम् ' इति वर्तते । अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्त्तमानं समस्यते, द्वन्द्वसंज्ञश्च समासो भवति । समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः । तत्र समुच्चयान्वाचययोरसामर्थ्यान्नास्ति समासः। इतरेतरयोगे समाहारे च समासो विधीयते । प्लक्षश्च प्लक्षग्रोधश्च प्लक्षन्यग्रोधौ । धवश्च खदिरश्च पलाशश्च धवखदिरपलाशाः । वाक्च त्वक्च वाक्त्वचम् । वाग्दृषदम् ।

द्वन्द्वप्रदेशाः –द्वन्द्वे च [१/१/३१] इत्येवमादयः ॥

४५३. उपसर्जनं पूर्वम् ॥ ३० ॥ (६५४)

' समासे ' इति वर्त्तते । उपसर्जनसंज्ञकं समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । पूर्ववचनं परप्रयोगनिवृत्त्यर्थम् । अनियमो हि स्यात् । द्वितीया – कष्टश्रितः ।

तृतीया – शंकुलाखण्डः । चतुर्थी – यूपदारु । पञ्चमी – वृकभयम् । षष्ठी – राजपुरुषः । सप्तमी – अक्षशौण्डः ॥

४५४. राजदन्तादिषु परम् ॥ ३१ ॥ (९०२)

पूर्वनिपाते प्राप्ते परप्रयोगार्थं वचनम् । राजदन्तादिषु परमुपसर्जनं प्रयोक्तव्यम्। न केवलमुपसर्जनस्य, अन्यस्यापि यथालक्षणं विहितस्य पूर्वनिपातस्यापवादः परनिपातो विधीयते । दन्तानां राजा राजदन्तः । वनस्याग्रे अग्रेवणम् । निपातनादलुक्।

राजदन्तः । अग्रेवणम् । लिप्तवासितम् । नग्नमुषितम् । सिक्तसंमृष्टम् । मृष्टलुञ्चितम् । अवक्लिन्नपक्वम् । अर्पितोप्तम् । उप्तगाढम् ।

पूर्वकालस्य परनिपातः – उलूखलमुसलम् । तण्डुलकिण्वम् । दृषदुपलम्। आरग्वायनबन्धकी । चित्ररथबाह्लीकम् । आवन्त्यश्मकम् । शूद्रार्यम् । स्नातकराजानौ। विष्वक्सेनार्जुनौ । अक्षिभ्रुवम् । दारगवम् ।

शब्दार्थौ । धर्मार्थौ । कामार्थौ । अनियमश्चात्रेष्यते । अर्थशब्दौ । अर्थधर्मौ । अर्थकामौ । तत्कथम् ? वक्तव्यमिदम् – धर्मादिषूभयमिति । वैकारिकतम् । गजवाजम् । गोपालधानीपूलासम् । पूलासककरण्डम् । स्थूलपूलासम् । उशीरबीजम् । सिञ्जास्थम् । चित्रास्वाती । भार्यापती । जायापती । जम्पती । दम्पती । जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च निपात्यते । पुत्रपती । पुत्रपशू । केशश्मश्रू । श्मश्रुकेशौ । शिरोबीजम् । सर्पिर्मधुनी । मधुसर्पिषी । आद्यन्तौ । अन्तादी । गुणवृद्धी । वृद्धिगुणौ ॥

४५५. द्वन्द्वे घि ॥ ३२ ॥ (९०३)

'पूर्वम्' इति वर्त्तते । द्वन्द्वे समासे घ्यन्तं पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । पटुगुप्तौ। मृदुगुप्तौ । अनेकप्राप्तावेकस्य नियमः, शेषे त्वनियमः । पटुमृदुशुक्लाः । पटुशुक्लमृदवः । द्वन्द्व इति किम्? विस्पष्टपटुः ॥

४५६. अजाद्यदन्तम् ॥ ३३ ॥ (९०४)

'द्वन्द्वे' इति वर्त्तते । अजाद्यदन्तं शब्दरूपं द्वन्द्वे समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम्। उष्ट्रखरम् । उष्ट्रशशकम् । बहुष्वनियमः । अश्वरथेन्द्राः । इन्द्ररथाश्वाः ।द्वन्द्वे घ्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन । इन्द्राग्नी । इन्द्रवायू । तपरकरणं किम्? अश्वावृषौ,

वृषाश्वो इति वा ॥

४५७. अल्पाच्तरम् ॥ ३४ ॥ (९०५)

'द्वन्द्वे' इति वर्त्तते । अल्पाच्तरं शब्दरूपं द्वन्द्वे समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चं प्लक्षन्यग्रोधौ । धवखदिरपलाशाः । बहुष्वनियमः – शङ्खदुन्दुभिवीणाः। वीणाशङ्खदुन्दुभयः । ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाक्षराणां पूर्वनिपातो वक्तव्यः (म० भा० २.२.३४ वा० ३) । हेमन्तशिशिरवसन्ताः । चित्रास्वाती । कृत्तिकारोहिण्यौ । समानाक्षराणामिति किम्? ग्रीष्मवसन्तौ । लघ्वक्षरं पूर्व निपततीति वक्तव्यम् (म० भा० २.२.३४ वा० ५) । कुशकाशम्। शरशादम् ।

अभ्यर्हितं च पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् (वा0 ४) । मातापितरौ । श्रद्धामेधे। दीक्षातपसी । वर्णानामानुपूर्व्येण पूर्वनिपातः (वा0 ६) । ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः। समानाक्षराणामित्यत्र नास्ति । भ्रातुश्च ज्यायसः पूर्वनिपातो वक्तव्यः (वा0 ७)। युधिष्ठिरार्जुनौ । संख्याया अल्पीयस्याः पूर्वनिपातो वक्तव्यः (वा0 ८) । द्वित्राः। त्रिचतुराः। नवतिशतम् ॥

४५८. सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ॥ ३५ ॥ (८९८)

सर्वोपसर्जनत्वाद्बहुव्रीहेरनियमे प्राप्ते नियमार्थं वचनम् । सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहिसमासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । कण्ठेकालः । उरसिलोमा । विशेणषम् – चित्रगुः । शबलगुः ।

सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् (म० भा० २.२.३५ वा० १) । सर्वश्वेतः । सर्वकृष्णः द्विशुक्लः । द्विकृष्णः । अनयोरेव मिथः संप्रधारणायां परत्वात्संख्यायाः पूर्वनिपातः । द्व्यन्यः । त्र्यन्यः ।

वा प्रियस्य पूर्वनिपातः (वा0 ३) । गुडप्रियः । प्रियगुडः ।

सप्तम्याः पूर्वनिपाते प्राप्ते गड्वादिभ्यः सप्तम्यन्तं परम् (वा0 ४) । गडुकण्ठः। गडुशिराः । कथं वहेगडुः ? प्राप्तस्य चाबाधा व्याख्येया ॥

४५९. निष्ठा ॥ ३६ ॥ (८९९)

निष्ठान्तं च बहुव्रीहिसमासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । कृतकटः । भिक्षितभिक्षिः।

अवमुक्तोपानत्कः ।

आहूतसुब्रह्मण्यः । ननु च विशेषणमेवात्र निष्ठा ? नैष नियमः, विशेषणविशेष्यभावस्य विवक्षानिबन्धनत्वात् । कटे कटेन कृतमिति वा विग्रहीतव्यम्।

निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परवचनम् (म.भा. २.२.३६ वा.१)। शार्ङ्गजग्धी । पलाण्डुभक्षिती । मासजाता । संवत्सरजाता । सुखजाता । दुःखजाता । कथं कृतकटः, भुक्तौदनः? प्राप्तस्य चाबाधा व्याख्येया ॥

प्रहरणार्थेभ्यश्च परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति वक्तव्यम् (म० भा० २.२.३६ वा० ५) । अस्युद्यतः । दणुपाणिः । कथम् उद्यतगदः, उद्यतासिः? प्राप्तस्य चाबाधा व्याख्येया ॥

४६०. वाऽऽहिताग्न्यादिषु ॥ ३७ ॥ (९००)

'निष्ठा' इति पूर्वनिपाते प्राप्ते विकल्प उच्यते । आहिताग्न्यादिषु निष्ठान्तं पूर्वं वा प्रयोज्यम् । अग्न्याहितः । आहिताग्निः । जातपुत्रः । पुत्रजातः। जातदन्तः। जातश्मश्रुः । तैलपीतः । घृतपीतः ऊढभार्यः । गतार्थः । आकृतिगणश्चायम् । तेन गडुकण्ठप्रभृतय इहैव द्रष्टव्याः ॥

४६१. कडाराः कर्मधारये ॥ ३८ ॥

गुणशब्दानां विशेषणत्वात् पूर्वनिपाते प्राप्ते विकल्प उच्यते । कडारादयः शब्दाः कर्मधारये समासे वा पूर्वं प्रयोक्तव्याः । कडारजैमिनिः । जैमिनिकडारः।

कडार । गडुल । काण । खञ्ज । कुण्ठ । खञ्जर । खलति । गौर । वृद्ध । भिक्षुक । पिङ्गल । तनु । वटर । कर्मधारय इति किम्? कडारपुरुषो ग्रामः॥

॥ इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥

अथ द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः

४६२. अनभिहिते ॥ १ ॥ (५३६)

'अनभिहिते' इत्यधिकरोऽयं वेदितव्यः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः, 'अनभिहिते' इत्येवं तद्वेदितव्यम्। अनभिहिते अनुक्ते अनिर्दिष्टे कर्मादौ विभक्तिर्भवति। केनाभिहिते? तिङ्कृत्तद्धितसमासैः, परिसंख्यानम् (म0 भा0) वक्ष्यति -- 'कर्मणि द्वितीया', (२.३.२) कटं करोति । ग्रामं गच्छति । अनभिहित इति किम्? तिङ् – क्रियते कटः । कृत् – कृतः कटः। तद्धित–शत्यः, शतिकः (५.१.२१) । समास – प्राप्तमुदकं यं ग्रामं प्राप्तोदको ग्रामः ।

परिसंख्यानं किम्? कटं करोति भीष्ममुदारं दर्शनीयम् (म0 भा0) ।

'बहुषु बहुवचनम्' (१.४.२१) इत्येवमादिना संख्या वाच्यत्वेन विभक्तीनामुपदिष्टाः, तत्र विशेषणार्थमिदमारभ्यते– अनभिहितकर्माद्याश्रयेष्वेकत्वादिषु द्वितीयादयो वेदितव्या (म0 भा0) इति ।

४६३. कर्मणि द्वितीया ॥ २ ॥ (५३७)

द्वितीयादयः शब्दाः पूर्वाचार्यैः सुपां त्रिकेषु स्मर्यन्ते, तैरेवात्र व्यवहारः । कर्मणि कारके या संख्या तत्र द्वितीया विभक्तिर्भवति । कटं करोति । ग्रामं गच्छति।

उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।
द्वितीयाऽऽम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥ (म० भा० २.३.२)

उभयतो ग्रामम् । सर्वतो ग्रामम् । धिग्देवदत्तम् । उपर्युपरि ग्रामम् । अध्यधि ग्रामम् । अधोऽधो ग्रामम् ॥

अभितः– परितः– समया – निकषा – हा – प्रतियोगेषु च दृश्यते (म0 भा0 २.३.२ वा० १) । अभितो ग्रामम् । परितो ग्रामम् । समया ग्रामम् । निकषा ग्रामम् । हा देवदत्तम् । बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित् (म0 भा0) ॥

४६४. तृतीया च होश्छन्दसि ॥ ३ ॥ (३३९४)

'कर्मणि' इति वर्त्तते । द्वितीयायां प्राप्तायां तृतीया विधीयते, च शब्दात्सा च भवति । छन्दसि विषये जुहोतेः कर्मणि कारके तृतीया विभाक्तिर्भवति, द्वितीया च। ' यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोति ' 'यवागूमग्निहोत्रं जुहोति' (शां0 श्रौ0 सू0 ३.१२.१६) ।

छन्दसीति किम्? यवागूमग्निहोत्रं जुहोति ।

४६५. अन्तराऽन्तरेण युक्ते ॥ ४ ॥ (५४५)

द्वितीया स्वर्यते, न तृतीया । अन्तराऽन्तरेणशब्दौ निपातौ साहचर्याद् गृह्येते। आभ्यां योगे द्वितीया विभक्तिर्भवति । षष्ठ्यपवादोऽयं योगः । तत्रान्तराशब्दो मध्यमाधेयप्रधानमाचष्टे । अन्तरेणशब्दस्तु तच्च विनार्थ च । अन्तरा त्वां च मां च कमण्डलुः । अन्तरेण त्वां च मां च कमण्डलुः (म0 भा0) । अन्तरेण पुरुषकारं न किञ्चिल्लभ्यते ।

युक्तग्रहणं किम्? अन्तरा तक्षशिलां पाटलिपुत्रं च स्रुघ्नस्य प्राकारः ॥

४६६. कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ ५ ॥ (५५८)

कालशब्देभ्योऽध्वशब्देभ्यश्च द्वितीया विभक्तिर्भवति अत्यन्तसंयोगे गम्यमाने। क्रियागुणद्रव्यैः साकल्येन कालाध्वनोः संबन्धः अत्यन्तसंयोगः । मासमधीते । संवत्सरमधीते । मासं कल्याणी । संवत्सरं कल्याणी । मासं गुडधानाः । अध्वनः खल्वपि – क्रोशमधीते । योजनमधीते । क्रोशं कुटिला नदी (म0 भा0) । क्रोशं पर्वतः । योजनं पर्वतः ।

अत्यन्तसंयोग इति किम्? मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः । योजनस्यैकदेशे पर्वतः ॥

४६७. अपवर्गे तृतीया ॥ ६ ॥ (५६३)

'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ' इति वर्त्तते । अपवर्गः फलप्राप्तौ सत्यां क्रियापरिसमाप्तिः । अपवर्गे गम्यमाने कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया विभक्तिर्भवति। मासेनानुवाकोऽधीतः । संवत्सरेणानुवाकोऽधीतः । अध्वनः–क्रोशेनानुवाकोऽधीतः। योजनेनानुवाकोऽधीतः । अपवर्ग इति किम्? क्रोशमधीतोऽनुवाकः । मासमधीतः।

कर्तृव्यावृत्तौ फलसिद्धेरभावात् तृतीया न भवति । मासमधीतोऽनुवाको न चानेन गृहीतः (म० भा०) ॥

४६८. सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ ७ ॥ (६४३)

'कालाध्वनोः ' इति वर्त्तते । कारकयोर्मध्ये यौ कालाध्वानौ ताभ्यां सप्तमीपञ्चम्यौ विभक्ती भवतः । अद्य भुक्त्वा देवदत्तो द्व्यहे भोक्ता, द्व्यहाद्वा भोक्ता (म० भा०) । त्र्यहे त्र्यहाद्वा भोक्ता । कर्तृशक्त्योर्मध्ये कालः । इहस्थोऽयमिष्वासः क्रोशे लक्ष्यं विद्ध्यति । क्रोशाल्लक्ष्यं विद्ध्यति (म० भा०)। कर्तृकर्मणोः कारकयोः कर्मापादानयोः कर्माधिकरणयोर्वा मध्ये क्रोशः । संख्यातानुदेशो न भवति; अस्वरितत्वात् ॥

४६९. कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ ८ ॥ (५४८)

कर्मप्रवचनीयैर्युक्ते द्वितीया विभक्तिर्भवति । अनुर्लक्षणे (१.४.८४) । शाकल्यस्य संहितामनु प्रावर्षत् । आगस्त्यमन्वसिञ्चत् प्रजाः ॥

४७०. यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ ९ ॥ (६४५)

' कर्मप्रवचनीययुक्ते' इति वर्त्तते । यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं कर्मप्रवचनीयैर्युक्ते तत्र सप्तमी विभक्तिर्भवति । उप (१.४.८७) खार्यां द्रोणः । उपनिष्के कार्षापणम् । ' यस्य चेश्वरवचनम् ' इति स्वस्वामिनोर्द्वयोरपि पर्यायेण सप्तमी विभक्तिर्भवति । अधि (१.४.९७) ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः, अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्तः (म० भा०) इति । द्वितीयापवादो योगः ॥

४७१. पञ्चम्यपाङ्परिभिः ॥ १० ॥ (५९८)

अप, आङ, परि–इत्येतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी विभक्तिर्भवति । अप (१.४.८९) त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । आ पाटलिपुत्राद् वृष्टो देवः । परि (१.४.८८) त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । अपेन साहचर्यात् परेर्वर्जनार्थस्य ग्रहणम्, तेनेह न भवति – वृक्षं परि (१.४.९०) विद्योतते विद्युत् ॥

४७२. प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ॥ ११ ॥ (६००)

मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः । दत्तस्य प्रतिनिर्यातनम् प्रतिदानम् ।

यस्मात्प्रतिनिधिर्यतश्च प्रतिदानं तत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते पञ्चमी विभक्तिर्भवति । अभिमन्युरर्जुनतः प्रति (१.४.९२) । प्रद्युम्नो वासुदेवतः प्रति । माषानस्मै तिलेभ्यः प्रति (१.४.९२) यच्छति ।

ननु च प्रतिनिधिप्रतिदाने कर्मवचनीययुक्ते, न तु यतः प्रतिनिधिप्रतिदाने? नैष दोषः, सम्बन्ध–सम्बन्धात्तस्यापि योगोऽस्त्येव ॥

४७३. गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि ॥ १२ ॥ (५८५)

गत्यार्थानां धातूनां चेष्टाक्रियाणां परिस्पन्दक्रियाणां कर्मणि कारकेऽध्ववर्जिते द्वितीयाचतुर्थ्यौ भवतः । ग्रामं गच्छति । ग्रामाय गच्छति । ग्रामं व्रजति । ग्रामाय व्रजति ।

गत्यर्थग्रहणं किम्? ओदनं पचति । कर्मणीति किम्? अश्वेन व्रजति । चेष्टायामिति किम्? मनसा पाटलिपुत्रं गच्छति । अनध्वनीति किम्? अध्वानं गच्छति ।

अध्वनीत्यर्थग्रहणम् (म0 भा0) । पन्थानं गच्छति । मार्गं गच्छति ।

आस्थितप्रतिषेधश्चायं विज्ञेयः (म0 भा0) । आस्थितः संप्राप्तः, आक्रान्त उच्यते । यत्र तु उत्पथेन पन्थानं गच्छति, तत्र भवितव्यमेव चतुर्थ्या–पथे गच्छतीति (म0 भा0) ।

द्वितीयाग्रहणं किम्? न चतुर्थ्येव विकल्प्येत, अपवादविषयेऽपि यथा स्यात् – ग्रामं गन्ता, ग्रामाय गन्ता । कृद्योगलक्षणा षष्ठी न भवति ॥

४७४. चतुर्थी संप्रदाने ॥ १३ ॥ (५७०)

संप्रदाने कारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति । उपाध्यायाय गां ददाति, माणवकाय भिक्षां ददाति, देवदत्ताय रोचते, पुष्पेभ्यः स्पृहयति इत्यादि ॥

चतुर्थीविधाने तादर्थ्यं उपसंख्यानम् (म० भा० २.३.१३ वा० १) । यूपाय दारु । कुण्डलाय हिरण्यम् । रन्धनाय स्थाली । अवहननायोलूखलम् ।

क्लृपि संपद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या (म० भा० २.३.१३ वा० २) । मूत्राय कल्पते यवागूः। क्लृपीत्यर्थनिर्देशः। मूत्राय संपद्यते यवागूः। मूत्राय जायते यवागूः।

उत्पातेन ज्ञाप्यमाने चतुर्थी वक्तव्या (म0 भा0 २.३.१३) ।

वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी ।
पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥ (म0 भा0 २.३.१३)

हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या (म० भा० २.३.१३ वा० ४) । गोभ्यो हितम् । अरोचकिने हितम् ॥

४७५. क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ॥ १४ ॥ (५८१)

क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य, सोऽयं क्रियार्थोपपदः । ‘ तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ’ (३.३.१०) इत्येष विषयो लक्ष्यते । क्रियार्थोपपदस्य च स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्य धातोः कर्मणि कारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति । द्वितीयापवादो योगः । एधेभ्यो व्रजति । पुष्पेभ्यो व्रजति ।

क्रियार्थोपपदस्येति किम्? प्रविश पिण्डीम् । प्रविश तर्पणम् । भक्षिरत्र स्थानी, न तु क्रियार्थोपपदः । कर्मणीति किम्? एधेभ्यो व्रजति शकटेन । स्थानिन इति किम् ? एधानाहर्तुं व्रजति ॥

४७६. तुमर्थाच्च भाववचनात् ॥ १५ ॥ (५८२)

तुमुना समानार्थस्तुमर्थः । तुमर्थभाववचनप्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकाच्चतुर्थी विभक्तिर्भवति । 'भाववचनाश्च' (३.३.११) इति वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम् । पाकाय व्रजति । त्यागाय व्रजति । भूतये व्रजति । संपत्तये व्रजति ।

तुमर्थादिति किम्? पाकः, त्यागः, रागः । भाववचनादिति किम्? कारको (३.३.१०) व्रजति ॥

४७७. नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषड्योगाच्च ॥ १६ ॥ (५८३)

नमः स्वस्ति, स्वाहा, स्वधा, अलम्, वषट्–इत्येतैर्योगे चतुर्थी विभक्तिर्भवति। नमो देवेभ्यः (मै0 १.२.१३) । स्वस्ति प्रजाभ्यः । स्वाहाऽग्नये (तै0 १.८.१३.१)। स्वधा पितृभ्यः (मै १.२.१३) । अलं मल्लो मल्लाय (म0 भा0) । अलमिति – पर्याप्त्यर्थग्रहणम् – प्रभुर्मल्लो मल्लाय, शक्तो मल्लो मल्लाय (म0 भा0) । वषडग्नये । वषडिन्द्राय (ऋ0 ७.९७.७) । चकारः पुनरस्यैव समुच्चयार्थः, तेनाशीर्विवक्षायामपि षष्ठीं बाधित्वा चतुर्थ्येव भवति – स्वस्ति गोभ्यो भूयात् । स्वस्ति ब्राह्मणेभ्यः (म0 भा0) ॥

४७८. मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु ॥ १७ ॥ (५८४)

मन्यतेः कर्मणि मन्यकर्मणि । मन्यकर्मणि प्राणिवर्जिते विभाषा चतुर्थी विभक्तिर्भवति अनादरे गम्यमाने । अनादरः तिरस्कारः । न त्वां तृणं मन्ये न त्वां तृणाय मन्ये । न त्वां बुसं मन्ये । न त्वां बुसाय मन्ये ।

मन्यतिग्रहणं किम्? न त्वां तृणं चिन्तयामि । विकरणनिर्देशः किमर्थः ? न त्वां तृणं मन्वे ।

अनादर इति किम्?

अश्मानं दृषदं मन्ये मन्ये काष्ठमुलूखलम् ।
अन्धायास्तं सुतं मन्ये यस्य माता न पश्यति ॥

अप्रणिष्विति किम्? न त्वा शृगालं मन्ये ।

यदेतदप्राणिष्विति तदनावादिष्विति वक्तव्यम् (म० भा० २.३.१७) । व्यवस्थितविभाषा च ज्ञेया । न त्वा नावं मन्ये । यावत्तिर्णं न नाव्यम् । न त्वाऽन्नं मन्ये । यावन्न भुक्तं श्राद्धम् । प्राणिषु तूभयम्– न त्वा काकं मन्ये (म० भा०) । न त्वा शृगालं मन्ये । इह चतुर्थी द्वितीया च भवतः । न त्वा श्वानं मन्ये । न त्वा शुने मन्ये (म० भा०) । युष्मदः कस्मान्न भवति चतुर्थी, एतदपि हि मन्यतेः कर्म? व्यवस्थितविभाषाविज्ञानादेव न भवति ॥

४७९. कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ १८ ॥ (५६१)

कर्त्तरि करणे च कारके तृतीया विभक्तिर्भवति । देवदत्तेन कृतम् । यज्ञदत्तेन भुक्तम् । करणे – दात्रेण लुनाति । परशुना छिनत्ति ।

तृतीयाविधाने प्रकृत्यादीनामुपसंख्यानम् (म० भा० २.३.१८ वा० १) । प्रकृत्याऽभिरूपः । प्रकृत्या दर्शनीयः । प्रायेण याज्ञिकः । प्रायेण वैयाकरणः । गार्ग्योऽस्मि गोत्रेण । समेन धावति । विषमेण धावति । द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति। पञ्चकेन पशून् क्रीणाति । साहस्रेणाश्वान् क्रीणाति (म० भा०)॥

४८०. सहयुक्तेऽप्रधाने ॥ १९ ॥ (५६४)

सहार्थेन युक्ते अप्रधाने तृतीया विभक्तिर्भवति । पुत्रेण सहागतः पिता ।

पुत्रेण सह गोमान् । पितुरत्र क्रियादिसंबन्धः शब्देनोच्यते, पुत्रस्य तु प्रतीयमान इति तस्याप्राधान्यम् । सहार्थेन योगे तृतीयाविधानात्पर्यायप्रयोगेऽपि भवति – पुत्रेण सार्द्धमिति । विनापि सहशब्देन भवति 'वृद्धो यूना' (१.२.६५) इति निपातनात्।

अप्रधान इति किम्? शिष्येण सहोपाध्यायस्य गौः ॥

४८१. येनाङ्गविकारः ॥ २० ॥ (५६५)

अङ्गशब्दोऽत्राङ्गसमुदाये शरीरे वर्तते, 'येन' इति च तदवयवो हेतुत्वेन निर्दिश्यते । येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया विभक्तिर्भवति । अक्ष्णा काणः । पादेन खञ्जः । पाणिना कुणिः । अवयवधर्मेण समुदायो व्यपदिश्यते । अङ्गविकार इति किम्? अक्षि काणमस्य (म० भा०) ॥

४८२. इत्थम्भूतलक्षणे ॥ २१ ॥ (५६६)

कञ्चित्प्रकारं प्राप्तः इत्थम्भूतः, तस्य लक्षणमित्थम्भूतलक्षणम्, ततस्तृतीया विभक्तिर्भवति । अपि भवान् कमण्डलुना छात्त्रमद्राक्षीत् (म० भा०) ? छात्त्रेणोपाध्यायम् । शिखया परिव्राजकम् । इह न भवति कमण्डलुपाणिश्छात्त्र इति; लक्षणस्य समासेऽन्तर्भूतत्वात् । इत्थम्भूत इति किम्? वृक्षं प्रति विद्योतनम्॥

४८३. संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि ॥ २२ ॥ (५६७)

संपूर्वस्य जानातेः कर्मणि कारके द्वितीयायां प्राप्तायामन्यतरस्यां तृतीया विभक्तिर्भवति । पित्रा संजानीते । पितरं संजानीते । मात्रा संजानीते । मातरं संजानीते (म० भा०) ॥

४८४. हेतौ ॥ २३ ॥ (५६८)

फलसाधनयोग्यः पदार्थो लोके हेतुरुच्यते । तद्वाचिनस्तृतीया विभक्तिर्भवति धनेन कुलम् । कन्यया शोकः । विद्यया यशः ॥

४८५. अकर्तर्यृणे पञ्चमी ॥ २४ ॥ (६०१)

'हेतौ' इति वर्त्तते । कर्तृवर्जितं यदृणं हेतुस्ततः पञ्चमी विभक्तिर्भवति । तृतीयापवादो योगः । शताद्बद्धः । सहस्राद्बद्धः ॥

अकर्त्तरीति किम्? शतेन बन्धितः । शतमृणं च भवति, प्रयोजकत्वाच्च कर्तृसंज्ञकम् ॥

४८६. विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् ॥ २५ ॥ (६०२)

'हेतौ' इति वर्त्तते । गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे विभाषा पञ्चमी विभक्तिर्भवति । जाड्याद्बद्धः, जाड्येन बद्धः । पाण्डित्याद् मुक्तः, पाण्डित्येन मुक्तः ।

गुणग्रहणं किम्? धनेन कुलम् । अस्त्रियामिति किम् ? बु द्धया मुक्तः । प्रज्ञया मुक्तः ॥

४८७. षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ २६ ॥ (६०७)

हेतोः प्रयोगः हेतुप्रयोगः । हेतुशब्दस्य प्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी विभक्तिर्भवति। अन्नस्य हेतोर्वसति ॥

४८८. सर्वनाम्नस्तृतीया च ॥ २७ ॥ (६०८)

सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य प्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया विभक्तिर्भवति षष्ठी च । पूर्वेण षष्ठ्यामेव प्राप्तायामिदमुच्यते । कस्य हेतोर्वसति । केन हेतुना वसति । यस्य हेतोर्वसति । येन हेतुना वसति ।

निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम् (म० भा० २.३.२३ वा० १)॥ किं निमित्तं वसति । केन निमित्तेन वसति । कस्मै निमित्ताय वसति । कस्मान्निमित्ताद्वसति। कस्य निमित्तस्य वसति । कस्मिन्निमित्ते वसति । एवं कारणहेत्वोरप्युदाहार्यम् ।

अर्थग्रहणं चैतत् । पर्यायोपादानं तु स्वरूपविधिर्मा विज्ञायीति । तेनेहापि भवति – किं प्रयोजनं वसति । केन प्रयोजनेन वसति । कस्मै प्रयोजनाय वसति। कस्मात्प्रयोजनाद् वसति । कस्य प्रयोजनस्य वसति । कस्मिन् प्रयोजने वसति॥

४८९. अपादाने पञ्चमी ॥ २८ ॥ (५८७)

अपादाने कारके पञ्चमी विभक्तिर्भवति । ग्रामादागच्छति । पर्वतादवरोहति। वृकेभ्यो बिभेति । अध्ययनात्पराजयते ।

पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मण्युपसंख्यानम् (म० भा० २.३.२८ वा० १)। प्रासादमारुह्य प्रेक्षते, प्रासादात्प्रेक्षते ।

अधिकरणे चोपसंख्यानम् (म० भा० २.३.२८ वा० २) । आसने उपविश्य

प्रेक्षते, आसनात्प्रेक्षते । शयनात्प्रेक्षते ।

प्रश्नाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्या (म० भा २.३.२८ वा० ३)। कुतो भवान्? पाटलिपुत्रात्।

यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी वक्तव्या (म० भा० २.३.२८ वा० ४)। गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि । कार्त्तिक्या आग्रहायणी मासे ।

तद्युक्तात्काले सप्तमी वक्तव्या (म० भा० २.३.२८ वा० ५) । कार्त्तिक्या आग्रहायणी मासे । अध्वनः प्रथमा सप्तमी च वक्तव्या (म० भा० २.३.२८ वा० ६) । गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि, चतुर्षु योजनेषु वा ॥

४९०. अन्यारादितरर्त्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते ॥२९ ॥ (५९५)

अन्य, आरात्, इतर, ऋते, दिक्शब्द, अञ्चूत्तरपद, आच्, आहि – इत्येतैर्योगे पञ्चमी विभक्तिर्भवति ।

(१) अन्य – इत्यर्थग्रहणम् । तेन पर्यायप्रयोगेऽपि भवति । अन्यो देवदत्तात्। भिन्नो देवदत्तात् । अर्थान्तरं देवदत्तात् । विलक्षणो देवदत्तात् ।

(२) आराच्छब्दो दूरान्तिकार्थे वर्त्तते । तत्र 'दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम्' (२.३.३४) इति प्राप्ते पञ्चमी विधीयते । आराद्देवदत्तात् । आराद्यज्ञदत्तात् ।

(३) 'इतर' इति निर्दिश्यमानस्य प्रतियोगी पदार्थ उच्यते । इतरो देवदत्तात्।

(४) 'ऋते' इति अव्ययं वर्जनार्थे । ऋते देवदत्तात् । ऋते यज्ञदत्तात् ।

(५) दिक्शब्दः – पूर्वो ग्रामात् पर्वतः । उत्तरो ग्रामात् । पूर्वो ग्रीष्माद्वसन्तः। उत्तरो ग्रीष्मो वसन्तात् । 'दिक्शब्द' इत्यत्र शब्दग्रहणं देशकालवृत्तिनापि दिक्शब्देन योगे यथा स्यात्; इतरथा हि दिग्वृत्तिनैव स्यात् – इयमस्याः पूर्वेति । इह तु न स्यात् – अयमस्मात्पूर्वः काल इति ।

(६) अञ्चूत्तरपद – प्राग् ग्रामात् । प्रत्यग् ग्रामात् (म0 भा0) । ननु चायमपि दिक्शब्द एव? 'षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन' (२.३.३०) इति वक्ष्यति, तस्यायं पुरस्तादपकर्षः ।

(७) आच् – दक्षिणा ग्रामात् । उत्तरा ग्रामात् ।

(८) आहि – दक्षिणाहि ग्रामात् । उत्तराहि ग्रामात् ॥

४९१. षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ॥ ३० ॥ (३०९)

'दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्' (५.३.२८) इति वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम्। अतसर्थेन प्रत्ययेन युक्ते षष्ठी विभक्तिर्भवति । दक्षिणतो ग्रामस्य । उत्तरतो ग्रामस्य । [पुरो ग्रामस्य] पुरस्ताद् ग्रामस्य । उपरि ग्रामस्य । उपरिष्टाद् ग्रामस्य (म० भा०) ॥

४९२. एनपा द्वितीया ॥ ३१ ॥ (६१०)

'एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः' (५.३.३५) इति वक्ष्यति । तेन युक्ते द्वितीया विभक्तिर्भवति । पूर्वेण षष्ठ्यां प्राप्तायामिदं वचनम् । दक्षिणेन ग्रामम् । उत्तरेण ग्रामम् ।

षष्ठ्यपीष्यते – दक्षिणेन ग्रामस्य । उत्तरेण ग्रामस्य । तदर्थं योगविभागः कर्तव्यः ॥

४९३. पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥ (६०३)

पञ्चमीग्रहणम् [इह] अनुवर्त्तते । पृथक्, विना, नाना – इत्येतैर्योगे तृतीया विभक्तिर्भवति, अन्यतरस्यां पञ्चमी च । पृथग् देवदत्तेन, पृथग् देवदत्तात्। विना देवदत्तेन, विना देवदत्तात् । नाना देवदत्तेन, नाना देवदत्तात् । 'पृथग्विनानानाभि' इति योगविभागो द्वितीयार्थः ॥

विना वातं विना वर्षं विद्युत्प्रपतनं विना ।
विना हस्तिकृतान् दोषान् केनेमौ पातितौ द्रुमौ ॥

४९४. करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य ॥ ३३ ॥ (६०४)

स्तोक, अल्प, कृच्छ्र, कतिपय – इत्येतेभ्योऽसत्त्ववचनेभ्यः करणे कारकेऽन्यतरस्यां तृतीया भवति । पञ्चम्यत्र पक्षे विधीयते, तृतीया तु करण इत्येव सिद्धा । यदा तु धर्ममात्रं करणतया विवक्ष्यते न द्रव्यम्, तदा स्तोकादीनामसत्त्ववचनता । स्तोकान्मुक्तः, स्तोकेन मुक्तः । अल्पान्मुक्तः, अल्पेन मुक्तः । कृच्छ्रान्मुक्तः, कृच्छ्रेण मुक्तः । कतिपयान्मुक्तः, कतिपयेन मुक्तः ।

असत्त्ववचनस्येति किम्? स्तोकेन विषेण हतः । अल्पेन मधुना मत्तः । करण इति किम्? क्रियाविशेषणे कर्मणि मा भूत् – स्तोकं मुञ्चति ॥

४९५. दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् ॥ ३४ ॥ (६११)

पञ्चम्यनुवर्त्तते। दूरान्तिकार्थैः शब्दैर्योगे षष्ठी विभक्तिर्भवत्यन्यतरस्यां पञ्चमी च। दूरं ग्रामात्, दूरं ग्रामस्य (म० भा०)। विप्रकृष्टं ग्रामात्, विप्रकृष्टं ग्रामस्य। अन्तिकं ग्रामात्, अन्तिकं ग्रामस्य। अभ्याशं ग्रामात्, अभ्याशं ग्रामस्य। अन्यतरस्यांग्रहणं पञ्चम्यर्थम्, इतरथा हि तृतीया पक्षे स्यात्॥

४९६. दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च॥ ३५॥ (६०५)

पञ्चम्यनुवर्त्तते। दूरान्तिकार्थेभ्यः शब्देभ्यो द्वितीया विभक्तिर्भवति, चकारात्पञ्चमी तृतीयापि समुच्चीयते। दूरं ग्रामस्य, दूराद् ग्रामस्य, दूरेण ग्रामस्य (म० भा०)। अन्तिकं ग्रामस्य, अन्तिकाद् ग्रामस्य, अन्तिकेन ग्रामस्य।

प्रातिपदिकार्थे विधानम्। असत्त्ववचनग्रहणं चानुवर्त्तते। सत्त्वशब्देभ्यो यथायथं विभक्तयो भवन्ति दूरः पन्थाः, दूराय पथे देहि, दूरस्य पथः स्वम्॥

४९७. सप्तम्यधिकरणे च॥ ३६॥ (६३३)

सप्तमी विभक्तिर्भवत्यधिकरणे कारके, चकाराद् दूरान्तिकार्थेभ्यश्च। कटे आस्ते। शकटे आस्ते। स्थाल्यां पचति। दूरान्तिकार्थेभ्यः खल्वपि – दूरे ग्रामस्य, अन्तिके ग्रामस्य, अभ्याशे ग्रामस्य। दूरान्तिकार्थेभ्यश्चतस्रो विभक्तयो भवन्ति, द्वितीयातृतीयापञ्चमीसप्तम्यः।

सप्तमीविधाने क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम् (म० भा० २.३.३६ वा० १)।

अधीती व्याकरणे। परिगणिती याज्ञिके। आम्नाती छन्दसि।

साध्वसाधुप्रयोगे च सप्तमी वक्तव्या (म० भा० वा० २)।

साधुर्देवदत्तो मातरि। असाधुः पितरि।

कारकार्हाणां च कारकत्वे सप्तमी वक्तव्या (म० भा० वा० ३)।

ऋद्धेषु भुञ्जानेषु दरिद्रा आसते। ब्राह्मणेषु तरत्सु वृषला आसते।

कारकार्हाणां चाकारकत्वे सप्तमी वक्तव्या (म० भा० वा० ४)।

दरिद्रेष्वासीनेषु ऋद्धा भुञ्जते। वृषलेष्वासीनेषु ब्राह्मणास्तरन्ति।

तद्विपर्यासे च सप्तमी वक्तव्या (म० भा०, वा०)।

ऋद्धेष्वासीनेषु दरिद्रा भुञ्जते। ब्राह्मणेष्वसीनेषु वृषलास्तरन्ति।

निमित्तात्कर्मसंयोगे सप्तमी वक्तव्या (म० भा० २.३.३६ वा०)।

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।
केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥ (म० भा०)

४९८. यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥ ३७ ॥ (७३४)

'सप्तमी' इति वर्तते । भावः क्रिया । यस्य च भावेन यस्य च क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततो भाववतः सप्तमी विभक्तिर्भवति । प्रसिद्धा च क्रिया क्रियान्तरं लक्ष्यति । गोषु दुह्यमानासु गतः । दुग्धास्वागतः। अग्निषु हूयमानेषु गतः। हुतेष्वागतः (म० भा०) । भावेनेति किम्? यो जटाभिः स भुङ्क्ते । पुनर्भावग्रहणं किम्? यो भुङ्क्ते स देवदत्तः ॥

४९९. षष्ठी चानादरे ॥ ३८ ॥ (६३५)

पूर्वेण सप्तम्यां प्राप्तायां षष्ठी विधीयते, चकारात् सापि भवति । अनादराधिके भावलक्षणे भाववतः षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । रुदतः प्राव्राजीत्, रुदति प्राव्राजीत् । क्रोशतः प्राव्राजीत्, क्रोशति प्राव्राजीत्। क्रोशन्तमनादृत्य प्रव्रजित इत्यर्थः ॥

५००. स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ॥ ३९ ॥ (६३६)

षष्ठीसप्तम्यौ वर्तेते । स्वामिन्, ईश्वर, अधिपति, दायाद, साक्षिन्, प्रतिभू, प्रसूत – इत्येतैर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । गवां स्वामी, गोषु स्वामी । गवामीश्वरः, गोष्वीश्वरः । गवामधिपतिः, गोष्वधिपतिः । गवां दायादः, गोषु दायादः। गवां साक्षी, गोषु साक्षी । गवां प्रतिभूः, गोषु प्रतिभूः । गवां प्रसूतः, गोषु प्रसूतः। षष्ठ्यामेव प्राप्तायां पक्षे सप्तमीविधानार्थं वचनम् ॥

५०१. आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् ॥ ४० ॥ (६३७)

षष्ठीसप्तम्यौ वर्तेते । आयुक्तः व्यापारितः, कुशलः निपुणः ताभ्यां योगे आसेवायां गम्यमानायां षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । आसेवा तात्पर्यम् । आयुक्तः कटकरणस्य । आयुक्तः कटकरणे । कुशलः कटकरणस्य । कुशलः कटकरणे। आसेवायामिति किम्? आयुक्तो गौः शकटे । तत्र सप्तम्येवाधिकरणे भवति ॥

५०२. यतश्च निर्धारणम् ॥ ४१ ॥

षष्ठीसप्तम्यौ वर्तेते । जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणम् निर्द्धारणम् । यतो निर्द्धारणं ततः षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । मनुष्याणां क्षत्त्रियः शूरतमः । मनुष्येषु क्षत्त्रियः शूरतमः । गवां कृष्णा सम्पन्नक्षीरतमा । गोषु कृष्णा संपन्नक्षीरतमा । अध्वगानां धावन्तः शीघ्रतमा : । अध्वगेषु धावन्तः शीघ्रतमाः ॥

५०३. पञ्चमी विभक्ते ॥ ४२ ॥ (६३९)

'यतश्च निर्द्धारणम्' इति वर्तते । षष्ठीसप्तम्यपवादो योगः। विभागः विभक्तम्। यस्मिन्निर्द्धारणाश्रये विभक्तमस्यास्ति ततः पञ्चमी विभक्तिर्भवति । माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्यः सुकुमारतराः । आढ्यतराः ॥

४०४. साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥ ४३ ॥ (६४०)

साधु, निपुण – इत्येताभ्यां योगेऽर्चायां गम्यमानायां सप्तमी विभक्तिर्भवति न चेत् प्रतिः प्रयुज्यते । मातरि साधुः । पितरि साधुः । मातरि निपुणः । पितरि निपुणः ।

अर्चायामिति किम्? साधुर्भृत्यो राज्ञः । तत्त्वकथने न भवति । अप्रतेरिति किम्? साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति (म0 भा0) ।

अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम् (म० भा० २.३.४३ वा० १) । साधुर्देवदत्तो मातरं परि । मातरमनु (म0 भा0) ॥

५०५. प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ॥ ४४ ॥ (६४१)

प्रसित, उत्सुक – इत्येताभ्यां योगे तृतीया विभक्तिर्भवति, चकारात्सप्तमी च । प्रसितः प्रसक्तः, यस्तत्र नित्यमेवावबद्धः स प्रसितशब्देनोच्यते । केशैः प्रसितः, केशेषु प्रसितः । केशैरुत्सुकः ॥

५०६. नक्षत्रे च लुपि ॥ ४५ ॥ (६४२)

तृतीयासप्तम्यावनुवर्तेते । लुबन्तान्नक्षत्रशब्दात् तृतीयासप्तम्यौ विभक्ती भवतः। पुष्येण (४.२.३,४) पायसमश्नीयात् । पुष्ये पायसमश्नीयात् । मघाभिः पललौदनम्। मघासु पललौदनम् ।

नक्षत्र इति किम्? पञ्चालेषु (४.२–६९, ८१) वसति । लुपीति किम्? मघासु ग्रहः । इह कस्मान्न भवति – अद्य पुष्यः, अद्य कृत्तिका (म0 भा0)? 'अधिकरणे' इति वर्तते । वचनं तु पक्षे तृतीयाविधानार्थम् ॥

५०७. प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥ ४६ ॥ (५६२)

प्रातिपदिकार्थः सत्ता । लिङ्गम्=स्त्रीलिङ्गपुल्लिङ्गनपुंसकानि । परिमाणम् द्रोणः, खारी, आढकम् (म0 भा0) । वचनम् एकत्वद्वित्वबहुत्वानि । मात्रशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्रे परिमाणमात्रे वचनमात्रे प्रथमा विभक्तिर्भवति ।

प्रातिपदिकार्थमात्रे – उच्चैः । नीचैः ।

लिङ्गग्रहणं किम्? कुमारी, वृक्षः, कुण्डम् (म0 भा0) इत्यत्रापि यथा स्यात्। परिमाणग्रहणं किम्? द्रोणः, खारी, आढकम् – इत्यत्रापि यथा स्यात् ।

वचनग्रहणं किम्? एकत्वादिषूक्तेष्वपि यथा स्यात्–एकः द्वौ, बहवः (म0 भा0) ।

प्रातिपदिकग्रहणं किम्? निपातस्यानार्थकस्य प्रातिपदिकत्वमुक्तम्, ततोऽपि यथा स्यात्–प्रलम्बते । अध्यागच्छति ॥

४०८. सम्बोधने च ॥ ४७ ॥ (५३३)

आभिमुख्यकरणं संबोधनम्, तदधिके प्रातिपदिकार्थे प्रथमा न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते । संबोधने च प्रथमा विभक्तिर्भवति । हे देवदत्त ! हे देवदत्तौ ! हे देवदत्ताः ॥

५०९. साऽऽमन्त्रितम् ॥ ४८ ॥ (४११)

संबोधने या प्रथमा तदन्तं शब्दरूपमामन्त्रितसंज्ञं भवति । तथा चैवोदाहृतम्। आमन्त्रितप्रदेशाः – 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवद्' (८.१.७२) इत्येवमादयः॥

५१०. एकवचनं संबुद्धिः ॥ ४९ ॥ (१९२)

आमन्त्रितप्रथमाया यदेकवचनं तत्संबुद्धिसंज्ञं भवति । हे पटो ! हे देवदत्त! संबुद्धिप्रदेशः – 'एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः' (६.१.६९) इत्येवमादयः ॥

५११. षष्ठी शेषे ॥ ५० ॥ (६०६)

कर्मादिभ्यो योऽन्यः प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिसंबन्धादिः शेषस्तत्र षष्ठी विभक्तिर्भवति । राज्ञः पुरुषस्य गृहम् । पशोः पादः । पितुः पुत्रः ॥

५१२. ज्ञोऽविदर्थस्य करणे ॥ ५१ ॥ (६१२)

जानातेरविदर्थस्याज्ञानार्थस्य करणे कारके षष्ठी विभक्तिर्भवति । सर्पिषो जानीते । मधुनो जानीते । सर्पिषा करणेन प्रवर्तत इत्यर्थः ।

प्रवृत्तिवचनो जानातिरविदर्थः । अथवा–मिथ्याज्ञानवचनः । सर्पिषि रक्तः प्रतिहतो वा । चित्तभ्रान्त्या तदात्मना सर्वमेव ग्राह्यं प्रतिपद्यते । मिथ्याज्ञानमज्ञानमेव।

अविदर्थस्येति किम्? स्वरेण पुत्रं जानाति ॥

४१३. अधीगर्थदयेशां कर्मणि ॥ ५२ ॥ (६१३)

'शेषे' इति वर्तते । अधीगर्थाः स्मरणार्थाः 'दय दानगतिरक्षणेषु' (धा0 पा0 ४८१), 'ईश ऐश्वर्ये' (१०२१) – एतेषां कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । मातुरध्येति । मातुः स्मरति । सर्पिषो दयते । सर्पिष ईष्टे । मधुन ईष्टे ।

कर्मणीति किम्? मातुर्गुणैः स्मरति । शेष इति किम्? मातरं स्मरति ॥

५१४. कृञः प्रतियत्ने ॥ ५३ ॥ (६१४)

सतो गुणान्तराधानम् प्रतियत्नः । करोतेः कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते प्रतियत्ने गम्यमाने षष्ठी विभक्तिर्भवति । एधोदकस्योपस्कुरुते । शस्त्रपत्रस्योपस्कुरुते।

प्रतियत्न इति किम्? कटं करोति । कर्मणीति किम्? एधोदकस्योपस्कुरुते प्रज्ञया । शेष इत्येव एधोदकमुपस्कुरुते ॥

५१५. रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः ॥ ५४ ॥ (६१५)

रुजार्थानां धातूनां भाववचनानां भावकर्तृकाणां ज्वरिवर्जितानां कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । चौरस्य रुजति रोगः । चौरस्यामयत्यामयः।

रुजार्थानामिति किम्?

एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ।

जीव पुत्रक मामैवं तपः साहसमाचर ॥

भाववचनानामिति किम्? नदी कूलानि रुजति (म0 भा0) । अज्वरेरिति किम्? चौरं ज्वरयति ज्वरः ।

अज्वरिसंताप्योरिति वक्तव्यम् (म० भा० २.३.५४ वा० १) । चौरं संतापयति तापः । शेष इत्येव – चौरं रुजति रोगः ॥

५१६. आशिषि नाथः ॥ ५५ ॥ (६१६)

'नाधृ नाथृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु' (धा० पा० ६,७) पठ्यते, तस्याशीः–क्रियस्य कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । सर्पिषो नाथते । मधुनो नाथते ।

आशिषीति किम्? माणवकमुपनाथति, अङ्ग पुत्रकाधीष्व ॥

५१७. जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम् ॥ ५६ ॥ (६१७)

जासि, निप्रहण, नाट, क्राथ, पिष् – इत्येतेषां धातूनां हिंसाक्रियाणां कर्मणि कारके षष्ठी विभक्तिर्भवति । 'जसु हिंसायाम्' (धा.पा. १७१९) इति च चुरादौ पठ्यते तस्येदं ग्रहणम्, न दैवादिकस्य–'जसु मोक्षणे (धा0 पा0 १६६९) 'जसु ताडने' (धा0 पा0 १२१२) इत्यस्य । चौरस्योज्जासयति । वृषलस्योज्जासयति ।

'निप्रहण' इति संघातविगृहीतविपर्यस्तस्य ग्रहणम् । चौरस्य निप्रहन्ति । चौरस्य निहन्ति । चौरस्य प्रहन्ति । चौरस्य प्रणिहन्ति । चौरस्योन्नाटयति । वृषलस्योन्नाटयति । चौरस्योत्क्राथयति । वृषलस्य क्राथयति ।

निपातनाद् वृद्धिः। अयं हि घटादौ पठ्यते – 'श्रथ क्नथ क्रथ क्लथ हिंसार्थाः' (धा0 पा0 ७९९–८०२) इति, तत्र 'घटादयो मितः' (धा0 पा0 ७६३–८२२) इति मित्संज्ञायाम् 'मितां ह्रस्वः' (६.४.९२) इति ह्रस्वत्वं स्यात्। चौरस्य पिनष्टि । वृषलस्य पिनष्टि।

हिंसायामिति किम्? धानाः पिनष्टि । शेष इत्येव – चौरमुज्जासयति । एषामिति किम्? चौरं हिनस्ति । निप्रहण इति किम्? चौरं विहन्ति ॥

४१८. व्यवहृपणोः समर्थयोः ॥ ५७ ॥ (६१८)

व्यवहृ, पण इत्येतयोः समर्थयोः समानार्थयोः कर्मणि कारके षष्ठीविभक्तिर्भवति।

द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे च समानार्थत्वमनयोः । शतस्य व्यवहरति। सहस्रस्य व्यवहरति । शतस्य पणते । सहस्रस्य पणते । आयप्रत्ययः कस्मान्न भवति ? स्तुत्यर्थस्य पणतेरायप्रत्यय इष्यते ।

समर्थयोरिति किम्? शलाकां व्यवहरति । गणयतीत्यर्थः । ब्राह्मणान् पणायते। स्तौतीत्यर्थः । शेष इत्येव–शतं पणते ।

५१९. दिवस्तदर्थस्य ॥ ५८ ॥ (६१९)

व्यवहृपणिसमानार्थस्य दीव्यतेः कर्मणि षष्ठी विभक्तिर्भवति । शतस्य दीव्यति। सहस्रस्य दीव्यति । तदर्थस्येति किम्? ब्राह्मणं दीव्यति । योगविभाग उत्तरार्थः ।

४२०. विभाषोपसर्गे ॥ ५९ ॥ (६२०)

'दिवस्तदर्थस्य' (२.३.५८) इति नित्यं षष्ठ्यां प्राप्तायां सोपसर्गस्य विकल्प उच्यते । उपसर्गे सति दिवस्तदर्थस्य कर्मणि कारके विभाषा षष्ठी विभक्तिर्भवति। शतस्य प्रतिदीव्यति । सहस्रस्य प्रतिदीव्यति । शतं प्रतिदीव्यति । सहस्रं प्रतिदीव्यति।

उपसर्गस्येति किम्? शतस्य दीव्यति । तदर्थस्येत्येव – शलाकां प्रतिदीव्यति।

५२१. द्वितीया ब्राह्मणे ॥ ६० ॥ (३३९५)

ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि कारके द्वितीया विभक्तिर्भवति । गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः (मै० सं० १.६.११.५६) ।

अनुपसर्गस्य षष्ठ्यां प्राप्तायामिदं वचनम् । सोपसर्गस्य तु छन्दसि व्यवस्थितविभाषयापि सिद्ध्यति ।

५२२. प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने ॥ ६१ ॥ (६२१)

'प्रेष्य' इति इष्यतेर्दैवादिकस्य लोण्मध्यमपुरुषस्यैकवचनम्, तत्साहचर्याद् ब्रुविरपि तद्विषय एव गृह्यते । प्रेष्यब्रुवोर्हविषः कर्मणः षष्ठी विभक्तिर्भवति देवतासंप्रदाने सति । 'अग्नेये छागस्य हविषो वपाया मेदसः प्रे३ष्य' (का0 श्रौ0 सू0 ६.६.२६) 'अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसोऽनुब्रूहि' (का० श्रौ० सू० ६.६.२०)।

प्रेष्यब्रुवोरिति किम्? 'अग्नये छागं हविर्वपां मेदो जुहुधि' (का0 श्रौ0 सू0 ६.६.३) । हविष इति किम्? 'अग्नये गोमयानि प्रेष्य' (श0 ब्रा0 १२.५.२ ३)

देवतासंप्रदान इति किम्? माणवकाय पुरोडाशं प्रेष्य ।

हविषः प्रस्थितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः (म0 भा0 २.३.६१ वा० १) 'इन्द्राग्निभ्यां छागं हविर्वपां मेदः प्रस्थितं प्रेष्य' (का0 श्रौ0 सू0 ६.६.२३) !।

५२३. चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ॥ ६२ ॥ (३३९६)

छन्दसि विषये चतुर्थ्यर्थे षष्ठी विभक्तिर्भवति बहुलम् । पुरुषमृगश्चन्द्रमसः (वा0 सं0 २४.३५) । पुरुषमृगश्चन्द्रमसे । 'गोधा कालका दार्वाघाटस्ते वनस्पती – नाम् । ते वनस्पतिभ्यः (वा0 सं0 २४.३५) ।

बहुलग्रहणं किम्? 'कृष्णो रात्र्यै' (का0 सं0 ६८.४०) । 'हिमवते हस्ती (वा0 सं0 २४.३०) ।

षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या (म० भा० २.३.६२ वा० १) । या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वो जायते । या दतो धावति तस्यै श्यावदन् । धा नखानि निकृन्तते तस्यै कुनखी । याऽऽङ्क्ते तस्यै काणः । याऽभ्यङ्क्ते तस्यै दुश्चर्मा । या केशान् प्रलिखति तस्य खलतिः (तै0 सं0 २५.१.६) । 'अहल्यायै जारः' (श0 ब्रा0 ३.३.१.१९) ॥

५२४. यजेश्च करणे ॥ ६३ ॥ (६६९७)

यजेर्धातोः करणे कारके छन्दसि बहुलं षष्ठी विभक्तिर्भवति । 'घृतस्य यजते' (श0 ब्रा0 ४.४.२.४) । घृतेन यजते । 'सोमस्य यजते ' (श0 ब्रा0 ४.४.२.५) । सोमेन यजते ॥

५२५. कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे ॥ ६४ ॥ (६२२)

'छन्दसि बहुलम्' इति निवृत्तम्। कृत्वोऽर्थानां प्रत्ययानां प्रयोगे कालेऽधिकरणे षष्ठी विभक्तिर्भवति । पञ्चकृत्वोऽह्नो भुङ्क्ते । द्विरह्नोऽधीते ।

कृत्वोऽर्थग्रहणं किम्? अह्नि शेते । रात्रौ शेते । प्रयोगग्रहणं किम्? अहनि भुक्तम् । गम्यते हि द्विस्त्रिश्चतुर्वेति, न त्वप्रयुज्यमाने भवति । कालग्रहणं किम्? द्विः कांस्यापात्र्यां भुङ्क्ते । अधिकरण इति किम् ? द्विरह्नो भुङ्क्ते । शेष इत्येव – द्विरहन्यधीते ॥

५२६. कर्तृकर्मणोः कृति ॥ ६५ ॥ (६२३)

कृत्प्रयोगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी विभक्तिर्भवति । भवतः शायिका । भवत आसिका । कर्मणि – अपां स्रष्टा । 'पुरां भेत्ता' (ऋ० ८.१७.१४) । 'वज्रस्य भर्त्ता' (तै0 सं0 १.४.२८.१) ।

कर्तृकर्मणोरिति किम्? शस्त्रेण भेत्ता । कृतीति किम्? तद्धितप्रयोगे मा भूत् –कृतपूर्वी कटम् । भुक्तपूर्व्योदनम् (म0 भा0) ।

शेष इति निवृत्तम्, पुनः कर्मग्रहणात्; इतरथा हि कर्तरि च कृति इत्येव ब्रूयात् ॥

५२७. उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ ६६ ॥ (६२४)

पूर्वेण षष्ठी प्राप्ता नियम्यते । 'उभयप्राप्तौ' इति बहुव्रीहिः– उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति सोऽयमुभयप्राप्तिः । तत्र कर्मण्येव षष्ठी विभक्तिर्भवति, न कर्तरि । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपालकेन । रोचते मे ओदनस्य भोजनं देवदत्तेन। साधु खलु पयसः पानं यज्ञदत्तेन । बहुव्रीहिविज्ञानादिह नियमो न भवति – आश्चर्यमिदमोदनस्य नाम पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इति ॥

अकाकारयोः स्त्रीप्रत्यययोः प्रयोगे नेति वक्तव्यम् (म० भा० २.३.६६ वा० २) । भेदिका देवदत्तस्य काष्ठानाम् । चिकीर्षा देवदत्तस्य कटस्य ॥

शेषे विभाषा (म0 भा0, वा0 ३) । अकाकारयोः स्त्रीप्रत्यययोर्ग्रहणात् तदपेक्षया शेषः स्त्रीप्रत्यय एव गृह्यते । विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः, पाणिनिना वा (म0 भ0) ॥

केचिदविशेषेणैव विभाषामिच्छन्ति–शब्दानामनुशासनमाचार्येण, आचार्यस्येति वा ॥

५२८. क्तस्य च वर्तमाने ॥ ६७ ॥ (६२५)

'न लोकाव्ययनिष्ठा । खलर्थतृनाम्' (२.३.६९) इति प्रतिषेधे प्राप्ते पुनः षष्ठी विधीयते । क्तस्य वर्तमानकालविहितस्य प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्भवति । राज्ञां मतः । राज्ञां बुद्धः । राज्ञां पूजितः ।

क्तस्येति किम्? ओदनं पचमानः । वर्तमान इति किम्? ग्रामं गतः ।

नपुंसके भाव उपसंख्यानम् (म० भा० २.३.६७ वा० १) । छात्त्रस्य हसितम् । मयुरस्य नृत्तम् । कोकिलस्य व्याहृतम् (म0 भा0) ।

शेषविज्ञानात् सिद्धम् (म0 भा0 २.३.६७ वा0 २)। तथा च कर्तृविवक्षायां तृतीयापि भवति छात्त्रेण हसितमिति ॥

५२९. अधिकरणवाचिनश्च ॥ ६८ ॥ (६२६)

'क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः' (३.४.७६) इति वक्ष्यति, तस्य प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्भवति। अयमपि प्रतिषेधापवादो योगः। इदमेषामासितम्। इदमेषां शयितम्। इदमहेः सृप्तम् (म0 भा0)। इदं वनकपेर्यातम्। इदमेषां भुक्तम्। इदमेषामशितम्।

द्विकर्मकाणां प्रयोगे कर्तरि कृति द्वयोरपि षष्ठी द्वितीयावत्। नेताऽश्वस्य ग्रामस्य चैत्रः। अन्ये प्रधाने कर्मण्याहुः, तदा–नेताश्वस्य ग्रमं चैत्रः ॥

५३०. न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् ॥ ६९ ॥ (६२७)

'कर्तृकर्मणोः कृति' (२.३.३५) इति षष्ठी प्राप्ता प्रतिषिध्यते। ल, उ, उक, अव्यय, निष्ठा, खलर्थ, तृन्–इत्येतेषां प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्न भवति।

'ल' इति शतृशानचौ (३.२.१२४) कानच्क्वसू (३.२.१०६, १०७) किकिनौ (३.२.१८१) च गृह्यन्ते–ओदनं पचन्। ओदनं पचमानः। ओदनं पेचानः। ओदनं पेचिवान्। पपिः सोम ददिर्गाः (ऋ० ६.२३.४)। उ–कटं चिकीर्षुः (३.२.१६८)। ओदनं बुभुक्षुः (म0 भा0)। कन्यामलंकरिष्णुः (३.२.१३६)। इष्णुचोऽपि प्रयोगे निषेधः। उक–आगामुकं (३.२.१२४) वाराणसीं रक्ष आहुः।

उकप्रतिषेधे कमेर्भाषायामप्रतिषेधः (म0 भा0 २.३.६९ वा० ४)। दास्याः कामुकः। अव्यय––कटं कृत्वा। ओदनं भुक्त्वा (३.४.२१)।

अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेधः (म० भा० २.३.६९ वा० ५)। व्युष्टायां पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः (३.४.१६)। (काठ0 सं0 ८.३) पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् (३.१.१७)। (तै0 सं0 १.१.९.३) निष्ठा – ओदनं भुक्तवान्। देवदत्तेन कृतम्। खलर्थ– ईषत्करः (३.३.१२६) कटो भवता।

ईषत्पानः (३.३.१२८) सोमो भवता। तृन्निति प्रत्याहारग्रहणम्, 'लटः शतृशानचौ' (३.२.१२४) इत्यारभ्य आ तृनो नकारात्। तेन शानन्–चानश्–शतृ–तृनामपि प्रतिषेधो भवति (म0 भा0)। सोमं पवमानः (३.३.१२८)। नडमाध्नानः (३.२.१२९)।

अधीयन् (३.२.१३०) पारायणम् (म0 भा0) । कर्ता (३.२.१२४) कटान् । वदिता जनापवादान् । द्विषः शतुर्वा वचनम् (म0 भा0 २.३.६९ वा० ७) । चौरं द्विषन् । चौरस्य द्विषन् ॥

५३१. अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः ॥ ७० ॥ (६२८)

अकस्य भविष्यति काले विहितस्य, इनस्तु भविष्यति चाधमर्ण्ये च विहितस्य प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्न भवति । कटं कारको (३.३.१०) व्रजति । ओदनं भोजको (म0 भा0) व्रजति । इनः खल्वपि – ग्रामं गमी (३.३.३) । ग्रामं गामी । आधमर्ण्ये शतं दायी (३.३.१७०) । सहस्रं दायी (म0 भा0) ।

भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति किम्? यवानां लावकः (३.१.१३३) । सक्तूनां पायकः। अवश्यंकारी (३.३.१७०) कटस्य ।

इह कस्मान्न भवति – वर्षशतस्य पूरकः पुत्रपौत्राणां दर्शक इति ? भविष्यदधिकारे विहितस्याकस्येदं ग्रहणम् ॥

५३२. कृत्यानां कर्तरि वा ॥ ७१ ॥ (६२९)

'कृर्तृकर्मणोः कृति' (२.३.६) इति नित्यं षष्ठी प्राप्ता कर्त्तरि विकल्प्यते । कृत्यानां प्रयोगे कर्तरि वा षष्ठी विभक्तिर्भवति, न कर्मणि । भवता कटः कर्तव्यः। भवतः कटः कर्तव्यः ।

कर्त्तरीति किम्? गेयो माणवकः साम्नाम् (म0 भा0)

उभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठ्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः (म० भा० २.३.७१) । ऋष्टव्या ग्रामं शाखा देवदत्तेन । नेतव्या ग्राममजा देवदत्तेन ॥

५३३. तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥ ७२ ॥ (६३०)

तुल्यार्थैः शब्दैर्योगे तृतीया विभक्तिर्भवत्यन्यतरस्याम्, पक्षे षष्ठी च, तुलोपमाशब्दौ वर्जयित्वा । शेषे विषये तृतीयाविधानात् तया मुक्ते षष्ठ्येव भवति। तुल्यो देवदत्तेन, तुल्यो देवदत्तस्य । सदृशो देवदत्तेन, सदृशो देवदत्तस्य ।

अतुलोपमाभ्यामिति किम्? तुला देवदत्तस्य नास्ति । उपमा कृष्णस्य न विद्यते । वेति वर्तमानेऽन्यतरस्यांग्रहणमुत्तरसूत्रे तस्य चकारेणानुकर्षणार्थम्; इतरथा हि तृतीयानुकृष्येत ॥

५३४. चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः ॥ ७३ ॥ (६३१)

आशिषि गम्यमानायाम् आयुष्य, मद्र, भद्र, कुशल, सुख, अर्थ, हित– इत्येतैर्योगे चतुर्थी विभक्तिर्भवति । चकारो विकल्पानुकर्षणार्थः । शेषे चतुर्थीविधानात्तया मुक्ते षष्ठी विभक्तिर्भवति ।

अत्रायुष्यादीनां पर्यायग्रहणं कर्त्तव्यम् । आयुष्यं देवदत्ताय देवदत्तस्य वा भूयात् । चिरं जीवितं देवदत्ताय देवदत्तस्य वा भूयात् । मद्रं देवदत्ताय देवदत्तस्य वा भूयात् । भद्रं देवदत्ताय, भद्रं देवदत्तस्य । कुशलं देवदत्ताय । कुशलं देवदत्तस्य। निरामयं देवदत्ताय, निरामयं देवदत्तस्य । सुखं देवदत्ताय, सुखं देवदत्तस्य । शं देवदत्ताय शं देवदत्तस्य । अर्थो देवदत्ताय, अर्थो देवदत्तस्य । प्रयोजनं देवदत्ताय, पयोजनं देवदत्तस्य । हितं देवदत्ताय, हितं देवदत्तस्य । पथ्यं देवदत्ताय, पथ्यं देवदत्तस्य ।

आशिषीति किम्? आयुष्यं देवदत्तस्य तपः ॥

॥ इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः॥

अथ द्वितीयाध्याये चतुर्थः पादः

५३५. द्विगुरेकवचनम् ॥ १ ॥ (७३१)

द्विगुः समासः एकवचनं भवति । एकस्य वचनम् एकवचनम् । एकस्यार्थस्य वाचको भवतीत्यर्थः । तदनेन प्रकारेण द्विग्वर्थस्यैकवद्भावो विधीयते, द्विग्वर्थ एकवद्भवतीति । समाहारद्विगोश्चेदं ग्रहणम्, नान्यस्य । पञ्चपूलाः समाहृताः पञ्चपूली । दशपूली । द्विग्वर्थस्यैकत्वादनुप्रयोगेऽप्येकवचनं भवति – पञ्चपूलीयं शोभनेति ॥

५३६. द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ॥ २ ॥ (९०६)

'एकवचनम्' इति वर्तते । अङ्गशब्दस्य प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्त्या त्रीणि वाक्यानि संपद्यन्ते । प्राण्यङ्गानां द्वन्द्व एकवद्भवति तथा तूर्याङ्गानां सेनाङ्गानां च । प्राण्यङ्गानां तावत्–पाणिपादम् । शिरोग्रीवम् । तूर्याङ्गानाम् – मार्दङ्गिकपाणविकम्। वीणावादकपरिवादकम् । सेनाङ्गानाम् रथिकाश्वारोहम् । रथिकपादातम् । हस्त्यश्वादिषु परत्वात्पशुद्वन्द्वे विभाषयैकवद् (२.४.१२) भवति ।

इतरेतरयोगे समाहारे च द्वन्द्वो विहितः, तत्र समाहारस्यैकत्वात्सिद्धमेवैक – वचनम्? इदं तु प्रकरणं विषयविभागार्थम् – प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव द्वन्द्वः, दधिपयादीनामितरेतरयोग एव (२.४.१४), वृक्षमृगादीनाम् (२.४.१२) उभयत्रेति ॥

५३७. अनुवादे चरणानाम् ॥ ३ ॥ (९०७)

चरणशब्दः शाखानिमित्तकः पुरुषेषु वर्तते । चरणानां द्वन्द्व एकवद्भवति, अनुवादे गम्यमाने । प्रमाणान्तरावगतस्यार्थस्य शब्देन संकीर्त्तनम् = अनुवादः। उदगात्कठकालापम् । प्रत्यष्ठात् कठकौथुमम् (म0 भा0) । कठकालापादीनामुदयप्रतिष्ठे प्रमाणान्तरावगते यदा पुनः शब्देनानूद्येते तदैवमुदाहरणम्। यदा तु प्रथमत एवोपदेशस्तदा प्रत्युदाहरणम् ।

अनुवादे इति किम्? उदगुः कठकालापाः । प्रत्यष्ठुः कठकौथुमाः॥

स्थेणोरद्यतन्यां चेति वक्तव्यम् (म0 भा0 २.४.३ वा० १,२ । स्थेणोरिति किम्? अनन्दिषुः कठकालापाः । अद्यतन्यामिति किम्? उद्यन्ति कठकालापाः॥

५३८. अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम् ॥ ४ ॥ (९०८)

अध्वर्युवेदे यस्य क्रतोर्विधानं सोऽध्वर्युक्रतुः । अध्वर्युक्रतुवाचिनां शब्दानामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्व एकद्भवति । अध्वर्युक्रतुरनपुंसकं द्वन्द्व इति गौणो निर्देशः । अर्काश्वमेधम् । सायाह्नातिरात्रम् ।

अध्वर्युक्रतुरिति किम्? इषुवज्रौ । उद्भिद्बलभिदौ । अनपुंसकमिति किम्? राजसूयवाजपेये । इह कस्मान्न भवति – दर्शपौर्णमासौ? क्रतुशब्दः सोमयागेषु रूढः ॥

५३९. अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् ॥ ५ ॥ (९०९)

अध्ययनेन निमित्तेन येषामविप्रकृष्टा = प्रत्यासन्ना आख्या तेषां द्वन्द्व एकवद्भवति।

पदकक्रमकम् । क्रमकवार्त्तिकम् । सम्पाठः पदानां क्रमस्य च प्रत्यासन्नः ।

अध्ययनत इति किम्? पितापुत्रौ । अविप्रकृष्टाख्यानामिति किम्? याज्ञिकवैयाकरणौ ॥

५४०. जातिरप्राणिनाम् ॥ ६ ॥ (९१०)

जातिवाचिनां शब्दानां द्वन्द्व एकवद्भवति, प्राणिनो वर्जयित्वा । आराशस्त्रि। धानाशष्कुलि ।

जातिरिति किम्? नन्दकपाञ्चजन्यौ । अप्राणिनामिति किम्? ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः ।

नञिवयुक्तन्यायेन (व्या० परि० ६५) द्रव्यजातीनामयमेकवद्भावः, न गुणक्रियाजातीनाम् । रूपरसगन्धस्पर्शाः । गमनाकुञ्चनप्रसारणानि । जातिपरत्वे च जातिशब्दानामयमेकवद्भावो विधीयते, न नियतद्रव्यविवक्षायाम् – इह कुण्डे बदरामलकानि तिष्ठन्तीति ॥

५४१. विशिष्टलिङ्गो नदी देशोऽग्रामाः ॥ ७ ॥ (९११)

विशिष्टलिङ्गानाम्=भिन्नलिङ्गानां नदीवाचिनां शब्दानां देशवाचिनां च ग्रामवर्जितानां द्वन्द्व एकवद्भवति । नद्यवयवो द्वन्द्वो नदीत्युच्यते । देशावयवश्च देशः। नदीदेश इत्यसमासनिर्देश एवायम् । उद्ध्यश्च इरावती च उद्ध्येरावति । गङ्गाशोणम् । देशः खल्वपि–कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च कुरुकुरुक्षेत्रम् । कुरुकुरुजाङ्गलम्।

विशिष्टलिङ्ग इति किम्? गङ्गायमुने । मद्रकेकयाः । नदीदेश इति किम्? कुक्कुटमयूर्यौ । अग्रामा इति किम्? जाम्बवश्च शालूकिनी च जाम्बवशालूकिन्यौ।

नदीग्रहणमदेशत्वात् । जनपदो हि देशः, तथा च पर्वतानां ग्रहणं न भवति– कैलासश्च गन्धमादनं च कैलासगन्धमादने ।

अग्रामा इत्यत्र नगराणां प्रतिषेधो वक्तव्यः (म० भा० २.४.७ वा० १) । इह मा भूत् – मथुरा च पाटलिपुत्रं च मथुरापाटलिपुत्रम् ।

उभयतश्च ग्रामाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः (म० भा० २.४.७ वा० २) । सौर्यं च नगरम्, केतवतं च ग्रामः सौर्यकेतवते ॥

५४२. क्षुद्रजन्तवः ॥ ८ ॥ (९१२)

अपचितपरिमाणः क्षुद्रः। क्षुद्रजन्तुवाचिनां द्वन्द्व एकवद्भवति । दंशमशकम्।

यूकालिक्षम् । क्षुद्रजन्तव इति किम्? ब्राह्मणक्षत्रियौ ॥

क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादथा वा क्षुद्र एव यः ॥
शतं वा प्रसृतौ येषां केचिदानकुलादपि ॥

'आ नकुलादपि' इतीयमेव स्मृतिः प्रमाणम्; इतरासां तद्विरोधात् ॥

५४३. येषां च विरोधः शाश्वतिकः ॥ ९ ॥ (९१३)

विरोधः वैरम् । शाश्वतिकः नित्यः। येषां शाश्वतिको विरोधस्तद्वाचिनां शब्दानां द्वन्द्व एकवद्भवति । मार्जारमूषकम् । अहिनकुलम् ।

शाश्वतिक इति किम्? गौपालिशालङ्कायनाः कलहायन्ते ।

चकारः पुनरस्यैव समुच्चयार्थः । तेन पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिनामनेन नित्यमेकवद्भावो भवति – अश्वमहिषम्, श्वशृगालम्, काकोलूकम् ॥

५४४. शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ १० ॥ (९१४)

निरवसानम् बहिष्करणम् । कुतो बहिष्करणम् ? पात्रात् । यैर्भुक्ते पात्रं संस्कारेणापि न शुध्यति ते निरवसिताः (म० भा०) न निरवसिताः अनिरवसिताः। अनिरवसितशूद्रवाचिनां शब्दानां द्वन्द्व एकवद्भवति । तक्षायस्कारम् । रजकतन्तुवायम्।

अनिरवसितानामिति किम्? चण्डालमृतपाः ॥

५४५. गवाश्वप्रभृतीनि च ॥ ११ । (९१५)

गवाश्वप्रभृतीनि कृतैकवद्भावानि द्वन्द्वरूपाणि साधूनि भवन्ति । गवाश्वम्, गवाविकम्, गवैडकम्, अजाविकम्, अजैडकम्। कुब्जवामनम्, कुब्जकैरातकम्, पुत्रपौत्रम् । श्वचण्डालम् । स्त्रीकुमारम्, दासीमाणवकम् । शाटीपिच्छकम् । उष्ट्रखरम्, उष्ट्रशशम् । मूत्रशकृत्, मूत्रपुरीषम्, यकृन्मेदः, मांसशोणितम् । दर्भशरम्, दर्भपूतीकम्, अर्जुनशिरीषम्, तृणोलपम् । दासीदासम्, कुटीकुटम्, भागवतीभागवतम्। गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्वन्द्ववृत्तम् (म० भा० २.४.११ वा० १) । रूपान्तरे तु नायं विधिर्भवति – गोऽश्वम्, गोऽश्वौ । पशुद्वन्द्वविभाषैव भवति ॥

५४६. विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् ॥ १२ ॥ (९१६)

वृक्ष, मृग, तृण, धान्य, व्यञ्जन, पशु, शकुनि, अश्ववडव, पूर्वापर, अधरोत्तर – इत्येतेषां द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति । प्लक्षन्यग्रोधम्, प्लक्षन्यग्रोधाः । रुरुपृषतम्, रुरुपृषताः । कुशकाशम्, कुशकाशाः । व्रीहियवम्, व्रीहियवाः । दधिघृतम्, दधिघृते । गोमहिषम्, गोमहिषाः । तित्तिरिकपिञ्जलम्, तित्तिरिकपिञ्जलाः । अश्ववडवम्, अश्ववडवौ । पूर्वापरम्, पूर्वापरे । अधरोत्तरम्, अधरोत्तरे ।

बहुप्रकृतिः फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानम् (म0 भा0 २.४.१२ वा० १) । एषां बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्व एकवद् भवति, न द्विप्रकृतिः । बदरामलके। रथिकाश्वारोहौ । प्लक्षन्यग्रोधौ । रुरुपृषतौ । हंसचक्रवाकौ । युकालिक्षे। व्रीहियवौ । कुशकाशौ ॥

५४७. विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि ॥ १३ ॥ (९१७)

परस्परविरुद्धं विप्रतिषिद्धम् । विप्रतिषिद्धार्थानां शब्दानामनधिकरण–वाचिनामद्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एकवद् भवति । विभाषानुकर्षणार्थश्चकारः। शीतोष्णम्, शीतोष्णे । सुखदुःखम्, सुखदुःखे । जीवितमरणम्, जीवितमरणे । विप्रतिषिद्धमिति किम्? कामक्रोधौ । अनधिकरणवाचीति किम्? शीतोष्णे उदके ॥

५४८. न दधिपय–आदीनि ॥ १४ ॥ (९१८)

यथायथमेकवद्भावे प्राप्ते प्रतिषेध आरभ्यते । दधिपयादीनि शब्दरूपाणि नैकवद् भवन्ति । दधिपयसी । सर्पिर्मधुनी । मधुसर्पिषी । ब्रह्मप्रजापती । शिववैश्रवणौ। स्कन्दविशाखौ । परिव्राट्कौशिकौ । प्रवर्ग्योपसदौ । शुक्लकृष्णौ। इध्माबर्हिषी। निपातनाद्दीर्घः । दीक्षातपसी । श्रद्धातपसी । मेधातपसी । अध्ययनतपसी। उलूखलमुसले । आद्यावसाने । श्रद्धामेधे । ऋक्सामे । वाङ्मनसे ॥

५४९. अधिकरणैतावत्त्वे च ॥ १५ ॥ (९१९)

'न' इति वर्त्तते । अधिकरणं वर्त्तिपदार्थः, स हि समासस्यार्थस्याधारः, तस्यैतावत्त्वे परिमाणे गम्यमाने द्वन्द्वो नैकवद् भवति । यथायथमेकवद्भावः प्राप्तः प्रतिषिध्यते । दश दन्तोष्ठाः । दश मार्दङ्गिकपाणविकाः ॥

५५०. विभाषा समीपे ॥ १६ ॥ (९२०)

अधिकरणैतावत्त्वस्य समीपे विभाषा द्वन्द्व एकवद्भवति । उपदशं दन्तोष्ठम्, उपदशा दन्तोष्ठाः । उपदशं मार्दङ्गिकपाणविकम्, उपदशा मार्दङ्गिकपाणविकाः ।

अव्ययस्य संख्याऽव्ययीभावोऽपि विहितः (२.१.६), बहुव्रीहिरपि (२.२.२५)। तत्रैकवद्भापक्षेऽव्ययीभावोऽनुप्रयुज्यते, इतरत्र बहुव्रीहिः (म0 भा0)॥

५५१. स नपुंसकम् ॥ १७ ॥ (८२१)

यस्यायमेकवद्भावो विहितः स नपुंसकलिङ्गो भवति द्विगुर्द्वन्द्वश्च । पञ्चगवम्। दशगवम् । द्वन्द्वः खल्वपि – पाणिपादम् । शिरोग्रीवम् । परलिङ्गतापवादो योगः।

अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते (म0 भा0 २.४.३० वा० ४)। पञ्चपूली । दशरथी ।

वाऽऽबन्तः स्त्रियामिष्टः (वा0 ५) । पञ्चखटवम्, पञ्चखटवी ।

अनो नलोपश्च वा च द्विगुः स्त्रियाम् (वा0 ६) । पञ्चतक्षम्, पञ्चतक्षी ।

पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः (वा0 ७) । पञ्चपात्रम् । चतुर्युगम् । त्रिभुवनम्॥

५५२. अव्ययीभावश्च ॥ १८ ॥ (६५९)

अव्ययीभावश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवति । अधिस्त्रि । उपकुमारि। उन्मत्तगङ्गम् । लोहितगङ्गम् । पूर्वपदार्थप्रधानस्यालिङ्गतैव प्राप्ता, अन्यपदार्थप्रधानस्याभिधेयलिङ्गता, अत इदमुच्यते । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः।

पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः क्लीबतेष्यते (म0 भा0 २.४.३० वा० १) । पुण्याहम्। सुदिनाहम् ।

पथः संख्याव्ययादेः क्लीबतेष्यते (म0 भा0 २.४.३० वा० २) त्रिपथम् । चतुष्पथम् । विपथम् । सुपथम् । क्रियाविशेषणानां च क्लीबतेष्यते । मृदु पचति। शोभनं पचति ॥

५५३. तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः ॥ १९ ॥ (८२२)

अधिकारोऽयमुत्तरसूत्रेषूपतिष्ठते । नञ्समासं कर्मधारयं च वर्जयित्वाऽन्यस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवतीत्येतदधिकृतं वेदितव्यम्, यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्र । वक्ष्यति–विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् (२.४.२५) इति । ब्राह्मणसेनम् । ब्राह्मणसेना ।

तत्पुरुष इति किम्? दृढसेनो राजा। अनञिति किम्? असेना। अकर्मधारय इति किम्? परमसेना (म0 भा0) ॥

५५४. संज्ञायां कन्थोशीनरेषु ॥ २० ॥ (८२३)

संज्ञायां विषये कन्थान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति, सा चेत् कन्था उशीनरेषु भवति। सौशमिकन्थम्। आह्वरकन्थम्। संज्ञायामिति किम्? वीरणकन्था। उशीनरेष्विति किम्? दाक्षिकन्था। परवल्लिङ्गतापवाद इदं प्रकरणम् ॥

५५५. उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् ॥ २१ ॥ (८२४)

उपज्ञायते इत्युपज्ञा, उपक्रम्यते इत्युपक्रमः। उपज्ञा च उपक्रमश्च उपज्ञोपक्रमम्। तदन्तस्तात्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति, तादाद्याचिख्यासायां तयोरुपज्ञोपक्रमयोरादेराचिख्यासायां गम्यमानायाम्। आख्यातुमिच्छा आचिख्यासा, यद्युपज्ञेयस्योपक्रम्यस्य चार्थस्यादिराख्यातुमिष्यते तत एतद्भवति। पाणिन्युपज्ञमकालकं व्याकरणम्। पाणिनेरुपज्ञानेन प्रथमतः प्रणीतमकालकं व्याकरणम्। व्यड्युपज्ञं दशहुष्करणम्। आद्योपक्रमं प्रासादः। नन्दोपक्रमाणि मानानि। दर्शनीयोपक्रमं सुकुमारम्।

उपज्ञोपक्रममिति किम्? वाल्मीकिश्लोकाः। तदाद्याचिख्यासायामिति किम्? देवदत्तोपज्ञो रथः। यज्ञदत्तोपक्रमो रथः ॥

५५६. छाया बाहुल्ये ॥ २२ ॥ (८२५)

'विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्' (२.४.२५) इति विभाषां वक्ष्यति, नित्यार्थमिदं वचनम्। छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति बाहुल्ये गम्यमाने। पूर्वपदार्थधर्मः बाहुल्यम्। शलभादीनां हि बहुत्वं गम्यते। शलभच्छायम्। इक्षुच्छायम्।

बाहुल्य इति किम्? कुड्यच्छाया ॥

५५७. सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा ॥ २३ ॥ (८२६)

सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति सा चेत्सभा राजपूर्वा, अमनुष्यपूर्वा च भवति। इनसभम्। ईश्वरसभम्।

इह कस्मान्न भवति – राजसभा? पर्यायवचनस्यैवेष्यते । तदुक्तम् – 'जितपर्यायस्यैव राजाद्यर्थम्' (वा0 १०) इति । अमनुष्यपूर्वा – रक्षःसभम् । पिशाचसभम् ।

इह कस्मान्न भवति – काष्ठसभा? अमनुष्यशब्दो रूढिरूपेण रक्षःपिशाचादिष्वेव वर्त्तते । राजाऽमनुष्य पूर्वेति किम्? देवदत्तसभा ॥

५५८. अशाला च ॥ २६ ॥ (८२७)

अशाला च या सभा तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति । संघातवचनोऽत्र सभाशब्दो गृह्यते । स्त्रीसभम् । दासीसभम् । दासीसंघात इत्यर्थः ।

अशालेति किम्? अनाथसभा । अनाथकुटीत्यर्थः ॥

५५९. विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ॥ २५ ॥

सेना, सुरा, छाया, शाला, निशा–इत्येवमन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति विभाषा । ब्राह्मणसेनम्, ब्राह्मणसेना । यवसुरम्, यवसुरा । कुड्यच्छायम्, कुड्यच्छाया। गोशालम्, गोशाला । श्वनिशम्, श्वनिशा ।!

५६०. परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ॥ २६ ॥ (८१२)

समाहारद्वन्द्वे नपुंसकलिङ्गस्य विहितत्वाद् इतरेतरयोगद्वन्द्वस्येदं ग्रहणम् । परस्य यल्लिङ्गं तद् भवति द्वन्द्वस्य तत्पुरुषस्य च । उत्तरपदलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोर्विधीयते। कुक्कुटमयुर्याविमे, मयूरीकुक्कुटाविमौ । तत्पुरुषस्य अर्द्धं पिप्पल्याः–अर्द्धपिप्पली। अर्द्धकोशातकी । अर्द्धनखरञ्जनी ।

द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः (म0 भा0 वा0 १) । द्विगुः– पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः– पञ्चकपालः (४.२.१६, ४.१.८८)। प्राप्तो जीविकां – प्राप्तजीविकः । आपन्नो जीविकाम् – आपन्नजीविकः (२.२.४)। [अलंपूर्व–] अलं जीविकायै – अलञ्जीविकः । गतिसमासः– निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः– निष्कौशाम्बिः (वा0 ९४) ॥

५६१. पूर्ववदश्ववडवौ ॥ २७ ॥ (८१३)

अश्ववडवयोर्विभाषैकवद्भावः (२.४.१२) उक्तः, तत्रैकवद्भावादन्यत्र परवल्लिङ्गतायां प्राप्तायामिदमारभ्यते । अश्ववडवयोः पूर्ववल्लिङ्गं भवति । अश्वश्च वडवा चाश्ववडवौ । अर्थातिऽदेशश्चायम्, न निपातनम् । तत्र द्विवचनमतन्त्रम् । वचनान्तरेऽपि पूर्ववल्लिङ्गता भवति–अश्ववडवान्, अश्ववडवैरिति ॥

५६२. हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च च्छन्दसि ॥ २८ ॥ (३३९९)

'पूर्ववत्' इति वर्तते । हेमन्तशिशिरौ, अहोरात्रे – इत्येतयोश्छन्दसि विषये पूर्ववल्लिङ्गं भवति । हेमन्तशिशिरावृतूनां प्रीणामि (तै0 सं0 १.६.२.३) । अहोरात्रे इदं ब्रूमः (अथर्व0 १.१६.५) । परवल्लिङ्गतापवादो योगः । अर्थातिदेशश्चायं न निपातनम्, तेन द्विवचनमतन्त्रम् । वचनान्तरेऽपि पूर्ववल्लिङ्गता भवति । पूर्वपक्षाश्चितयः, अपरपक्षाः पुरीषम्, अहोरात्राणीष्टकाः (तै0 सं0 ३.११.४.१) ।

छन्दसीति किम्? दुःखे हेमन्तशिशिरे । अहोरात्राविमौ पुण्यौ ॥

छन्दसि लिङ्गव्यत्यय उक्तः, तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

५६३. रात्राह्नाहाः पुंसि ॥ २९ ॥ (८१४)

कृतसमासान्तानां निर्देशः । रात्र, अह्न, अह – इत्येते पुंसि भाष्यन्ते । परवल्लिङ्गतया स्त्रीनपुंसकयोः प्राप्तयोरिदं वचनम् । द्विरात्रः । त्रिरात्रः । चतूरात्रः। पूर्वाह्णः । अपराह्णः । मध्याह्नः । द्व्यहः । त्र्यहः ।

अनुवाकादयः पुंसीति वक्तव्यम् (म0 भा0 २.४.२९ वा0 १) । अनुवाकः। शंयुवाकः (आश्वा0 श्रौ0 १.१०.११) सूक्तवाकः (ऋ १०.८८.७) ॥

५६४. अपथं नपुंसकम् ॥ ३० ॥ (८१५)

अपथशब्दो नपुंसकलिङ्गो भवति । अपथमिदम् । अपथानि गाहते मूढः ।

इह कस्मान्न भवति – अपथो देशः, अपथा नगरी ? तत्पुरुष इति वर्तते।

५६५. अर्धर्चाः पुंसि च ॥ ३१ ॥ (८१६)

अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि नपुंसके च भाष्यन्ते । अर्धर्चः (तै0 सं0 ६.३.११.३), अर्धर्चम् (तै0 सं0 २.४.७.४) । गोमयः (ऋ0 १०.६२.२), गोमयम् (शत0 १२९.२.३) ।

शब्दरूपाश्रया चेयं द्विलिङ्गता क्वचिदर्थभेदेनापि व्यवतिष्ठते, यथा–पद्मशङ्खशब्दौ निधिवचनौ पुंल्लिङ्गौ, जलजे उभयलिङ्गौ । भूतशब्दः पिशाचे उभयलिङ्गः, क्रियाशब्दस्याभिधेयवल्लिङ्गम् । सैन्धवशब्दो लवणे उभयलिङ्गः, यौगिकस्याभिधेयवल्लिङ्गम् । सारशब्द उत्कर्षे पुल्लिङ्गः न्यायादनपेते (२.१.३८) नपुंसकम् – नैतत्सारमिति । धर्म इत्यपूर्वे पुंल्लिङ्गः, तत्साधने नपुंसकम् – तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् (ऋ0 १.१६४.४३) ।

अर्द्धर्च । गोमय । कषाय । कार्षापण । कुतप । कपाट । शङ्ख । गूथ । यूथ । ध्वज । कबन्ध । पद्म । गृह । सरक । कंस । दिवस । यूष । अन्धकार । दण्ड । कमण्डलु । मण्ड । भूत । द्वीप । द्यूत । चक्र । धर्म । कर्मन् । मोदक । शतमान । यान । नख । नखर । चरण । पुच्छ । दाडिम । हिम । रजत । सक्तु । पिधान । सार । पात्र । घृत । सैन्धव । औषध । आढक । चषक । द्रोण । खलीन । पात्रीव । षष्टिक। वार । बाण । प्रोथ । कपित्थ । शुष्क । शील । शुल्व । सीधु । कवच । रेणु । कपट। सीकर । मुसल । सुवर्ण । यूप । चमस । वर्ण । क्षीर । कर्ष । आकाश । अष्टापद । मङ्गल । निधन । निर्यास । जृम्भ । वृत्त । पुस्त । क्ष्वेडित । शृङ्ग । शृङ्खल । मधु । मूल । मूलक । शराव । शाल । वप्र । विमान । मुख । प्रग्रीव । शूल । वज्र । कर्पट । शिखर । कल्क । नाट । मस्तक । वलय । कुसुम। तृण । पङ्क । कुण्डल । किरीट । अर्बुद । अङ्कुश । तिमिर । आश्रम । भूषण । इल्कस । मुकुल । वसन्त । तडाग। पिटक । विटङ्क । माष । कोश । फलक । दिन । दैवत । पिनाक । समर । स्थाणु । अनीक । उपवास । शाक । कर्पास । चषाल । खण्ड । दर । विटप । रण । बल। मल । मृणाल । हस्त । सूत्र । ताण्डव। गाण्डीव । मण्डप । पटह । सौध । पार्श्व। शरीर । फल । छल । पुर । राष्ट्र । विश्व । अम्बर । कुट्टिम । मण्डल । ककुद । तोमर। तोरण । मञ्चक । पुङ्ख । मध्य । बाल । वल्मीक । वर्ष । वस्त्र । देह । उद्यान । उद्योग । स्नेह । स्वर । सङ्गम । निष्क । क्षेम । शूक । छत्त्र । पवित्र । यौवन । पानक । मूषिक । वल्कल । कुञ्ज । विहार । लोहित । विषाण । भवन। अरण्य। पुलिन । दृढ । आसन । ऐरावत । शूर्प। तीर्थ । लोमश । तमाल । लोह। दण्डक । शपथ । प्रतिसर । दारु । धनुष् । मान। तङ्क । वितङ्क । मव । सहस्र । ओदन । प्रवाल । शकट । अपराह्ण । नीड । शकल । अर्धर्चादिः ॥

५६६. इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ॥ ३२ ॥ (३५०)

आदेशः कथनम्, अन्वादेशः अनुकथनम् । इदमोऽन्वादेशविषयस्याशादेशो भवत्यनुदात्तस्तृतीयादौ विभक्तौ परतः । आभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता, अथो आभ्यामहरप्यधीतम् । अस्मै छात्राय कम्बलं देहि, अथो अस्मै शाटकमपि देहि। छात्रस्य शोभनं शीलम्, अथो अस्य प्रभूतं स्वम्।

अशादेशवचनं साकच्कार्थम् (म0 भा0) । इमकाभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता, अथो आभ्यामहरप्यधीतम् ।

नेह पश्चादुच्चारणमात्रमन्वादेशः, किं तर्हि? एकस्यैवाभिधेयस्य पूर्वं शब्देन प्रतिपादितस्य द्वितीयं प्रतिपादनमन्वादेशः । तेनेह न भवति – देवदत्तं भोजय, इमं च यज्ञदत्तम् (म0 भा0) इति ॥

५६७. एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ ॥ ३३ ॥ (१९६२)

'अन्वादेशे' अनुदात्तः इति वर्तते । एतदोऽन्वादेशविषयस्य अशादेशो भवति अनुदात्तस्त्रतसोः परतः । तौ चापि त्रतसावनुदात्तौ भवतः । एतस्मिन् ग्रामे सुखं वसामः, अथो अत्र युक्ता अधीमहे । एतस्माच्छात्राच्छन्दोऽधीष्व, अथो अतो व्याकरणमप्यधीष्व । सर्वानुदात्तं पदं भवति । 'एतदोऽश' [५/३/२] इत्यशादेशे लब्धे पुनर्वचनमनुदात्तार्थम् ।

५६८. द्वितीयाटौस्स्वेनः ॥ ३४ ॥ (३५१)

'अन्वादेशे' , 'अनुदात्तः' इति वर्त्तते । द्वितीया, टा, ओस् इत्येतेषु परत इदमेतदोरन्वादेशविषययोरेनशब्द आदेशो भवति अनुदात्तः । इदमो मण्डूकप्लुतिन्यायेनानुवृत्तिः । इमं छात्रं छन्दोऽध्यापय, अथो एनं व्याकारणमध्यापय। अनेन छात्रेण रात्रिरधीता, अथो एनेनाहरप्यधीतम् । अनयोश्छात्रयोः शोभनं शीलम्, अथो एनयोः प्रभूतं स्वम् ।

एतदः खल्वपि – एतं छात्रं छन्दोऽध्यापय, अथो एनं व्याकरणमप्यध्यापय। एतेन छात्रेण रात्रिरधीता, अथो एनेनाहरप्यधीतम् । एतयोश्छात्रयोः शोभनं शीलम्, अथो एनयोः प्रभूतं स्वम् ।

एनदिति नपुंसकैकवचने वक्तव्यम् (म० भा० २.४.३४ वा० १) । प्रक्षालयैनत्। परिवर्त्तयैनत् ।

इह कस्मान्न भवति – अयं दण्डो हरानेन । एतमातं ङितं विद्यादिति? यत्र किञ्चिद् विधाय वाक्यान्तरेण पुनरन्यदुपदिश्यते सोऽन्वादेशः । इह तु वस्तुनिर्देशमात्रं कृत्वा एकमेव विधानम् ॥

५६९. आर्धधातुके ॥ ३५ ॥ (२४३२)

'आर्धधातुके' इत्यधिकारोऽयम्, 'ण्यक्षत्त्रियार्षञितो यूनि लुगणिञो' (२.४.५८) इति यावत् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तदार्धधातुके वेदितव्यम् । वक्ष्यति – 'हनो वध लिङि ' (१.४.४२) वध्यात् । आर्धधातुक इति किम्? हन्यात् । विषयसप्तमी चेयं न परसप्तमी । तेनार्धधातुकविवक्षायामादेशेषु कृतेषु पश्चाद् यथाप्राप्तं प्रत्यया भवन्ति – भव्यम्, प्रवेयम्, आख्येयम् ॥

५७०. अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ॥ ३६ ॥ (३०८०)

अदो जग्धिरादेशो भवति ल्यपि परतः, तकारादौ च किति प्रत्यये । प्रजग्ध्य। विजग्ध्य । जग्धः । जग्धवान् । इकार उच्चारणार्थः, नानुबन्धः, तेन नुम्न भवति। एवं वच्यादीनामपि ।

इह कस्मान्न भवति – अन्नम्? 'अन्नाण्णः ' (४.४.८५) इति निपातनात्।

जग्धौ सिद्धेऽन्तरङ्गत्वात्ति कितीति ल्यबुच्यते ।

ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां ल्यपा भवति बाधनम् ॥ (म० भा० २/४/३६)

तीति किम्? अद्यते । कितीति किम्? अत्तव्यम् ॥

५७१. लुङ्सनोर्घस्लृ ॥ ३७ ॥ (२४२७)

लुङि सनि च परतोऽदो घस्लृ आदेशो भवति । लृदित्करणमङर्थम् । लुङि –अघसत् । अघसताम् । अघसन् । सनि – जिघत्सति । जिघत्सतः । जिघत्सन्ति।

घस्लृभावेऽच्युपसंख्यानम् (म० भा० २.४.३७ वा० १) । प्रात्तीति प्रघसः॥

५७२. घञपोश्च ॥ ३८ ॥ (३२३६)

घञि अपि च परतोऽदो घस्लृ आदेशो भवति । घासः । प्रघसः । 'उपसर्गेऽदः' (३.३.५९) इत्यप् ॥

५७३. बहुलं छन्दसि ॥ ३९ ॥ (३३९८)

छन्दसि विषये बहुलमदो घस्लृ आदेशो भवति । घस्तान्नूनम् (वा0 सं0 २१.४३) । सग्धिश्च मे (वा0 सं0 १८.९) । न च भवति – आत्तामद्य मध्यतो मेद उद्भृतम् (वा0 सं0 ११.४३) ।

अन्यतरस्यांग्रहणमेव कस्मान्न क्रियते, तदेवोत्तरार्थमपि भविष्यति ? कार्यान्तरार्थं बहुलग्रहणम् । घस्तामित्यत्रोपधालोपो न भवति ॥

५७४. लिट्यन्यतरस्याम् ॥ ४० ॥ (२४२४)

लिटि परतोऽदोन्यतरस्यां घस्लादेशो भवति । जघास, जक्षतुः, जक्षुः । आद, आदतु, आदुः ॥

५७५. वेञो वयि : ॥ ४१ ॥ (२४११)

'लिट्यन्यतरस्याम्' इति वर्त्तते । वेञो वयिरादेशो भवति अन्यतरस्यां लिटि परतः । इकार उच्चारणार्थः । उवाय, ऊयतुः, ऊयुः । पक्षे – ऊवतुः, ऊवुः । 'लिटि वयो यः' (६.१.३८) इति यकारस्य सम्प्रसारणं प्रतिषिध्यते । 'वश्चास्यान्यतरस्यां किति' (६.१.३९) इति वकारो विधीयते । ववौ ववतुः, ववुः । 'वेञः' (६.१.४०) इति संप्रसारणं न भवति ॥

५७६. हनो वध लिङि ॥ ४२ ॥ (२४३३)

हन्तेर्धातोर्वध इत्ययमादेशो भवति लिङि परत आर्धधातुके । वध्यात्, वध्यास्ताम्, वध्यासुः। अकारान्तश्चायमादेशः, तत्राकारस्य लोपो भवति (६.४.४८)। तस्य स्थानिवद्भावाद् अवधीदिति हलन्तलक्षणा वृद्धिः (७.२.३) न भवति ॥

५७७. लुङि च ॥ ४३ ॥ (२४३४)

लुङि च परतो हनो वध इत्ययमादेशो भवति । अवधीत्, अवधिष्टाम् । अवधिषुः । योगविभाग उत्तरार्थः– आत्मनेपदेषु लुङि विकल्पो यथा स्याल्लिङि मा भूत् ॥

५७८. आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥ (२६९६)

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । आत्मनेपदेषु परतो हनो लुङ्यन्यतरस्यां

वध इत्ययमादेशो भवति । आवधिष्ट । आवधिषाताम् । आवधिषत । न च भवति – आहत । आहसाताम् । आहसत ॥

५७९. इणो गा लुङि ॥ ४५ ॥ (२४२८)

इणः 'गा' इत्ययमादेशो भवति लुङि परतः । अगात्, अगाताम्, अगुः । 'लुङि ' इति वर्त्तमाने पुनर्लुङ्ग्रहणम् 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' (२.४.४४) इत्येतन्मा भूत् । इह त्वविशेषेण नित्यं च भवति । अगात् । अगायि भवता ।

इण्वदिक इति वक्तव्यम् (म० भा० २.४.४५१) अध्यगात् । अध्यगाताम् । अध्यगुः ॥

५८०. णौ गमिरबोधने ॥ ४६ ॥ (२६०७)

णौ परत इणोऽबोधनार्थस्य गमिरादेशो भवति । इकार उच्चारणार्थः । गमयति, गमयतः, गमयन्ति । अबोधने इति किम्? प्रत्याय यति । इण्वदिकः (वा० १६७) इत्येव – अधिगमयति ॥

५८१. सनि च ॥ ४७ ॥ (२६१५)

सनि परत इणोऽबोधनार्थस्य गमिरादेशो भवति । जिगमिषति, जिगमिषतः, जिगमिषन्ति । अबोधन इत्येव – अर्थान्प्रतीषिषति । इण्वदिक इत्येव – अधिजिगमिषति । योगविभाग उत्तरार्थः – 'इङश्च' (१.४.४८) इति सन्येव यथा स्यात् ॥

५८२. इङश्च ॥ ४८ ॥ (१६१६)

इङश्च सनि परतो गमिरादेशो भवति । अधिजिगांसते, अधिजिगांसेते, अधिजिगांसन्ते ॥

५८३. गाङ् लिटि ॥ ४९ ॥ (२४५९)

गाङादेशो भवतीङो लिटि परतः । अधिजगे, अधिजगाते, अधिजगिरे । गाङोऽनुबन्धकरणं विशेषणार्थम् 'गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्' (१.२.१) इत्यत्रास्य ग्रहणं यथा स्यात् । न हि स्थानिवद्भावेन 'गाङ्' इति रूपं लभ्यते ॥

५८४. विभाषा लुङ्लृङोः ॥ ५० ॥ (२४६०)

लुङि लृङि च परत इङो विभाषा गाङादेशो भवति । आदेशपक्षे 'गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्' (१.२.१) इति ङित्वम्, 'घुमास्थागापाजहातिसां हलि' (६.४.६६) इतीत्वम् । अध्यगीष्ट, अध्यगीषाताम्, अध्यगीषत । न च भवति – अध्यैष्ट, अध्यैषाताम्, अध्यैषत । लृङि खल्वपि – अध्यगीष्यत, अध्यगीष्येताम्, अध्यगीष्यन्त । न च भवति – अध्यैष्यत, अध्यैष्येताम्, अध्यैष्यन्त ॥

५८५. णौ च संश्चङो ॥ ५१ ॥ (२६०१)

'इङो गाङ् विभाषा' इति वर्त्तते । 'णौ' इतीङपेक्षया परसप्तमी, संश्चङोः इति च ण्यपेक्षया । णौ सन्परे चङ्परे च परत इङो विभाषा गाङादेशो भवति । अधिजिगापयिषति । न च भवति – अध्यापिपयिषति । चङि खल्वपि – अध्यजीगपत् [न च भवति –] अध्यापिपत् ॥

५८६. अस्तेर्भूः ॥ ५२ ॥ (२४७०)

अस्तेर्धातोर्भू इत्ययमादेशो भवति आर्धधातुके । भविता । भवितुम् । भवितव्यम्।

इह कस्मान्न भवति – ईहामास, ईहामासतुः, ईहामासुः? कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' (३.१.४०) इति प्रत्याहारग्रहणेनास्तेर्ग्रहणसामर्थ्यात् । तथा चोच्यते –

'अनुप्रयोगे तु भुवाऽस्त्यबाधनं स्मरन्ति कर्तुर्वचनान्मनीषिणः' ॥ इति ॥

५८७. ब्रुवो वचिः ॥ ५३ ॥ (२४५३)

ब्रुवो वचिरादेशो भवति आर्धधातुकविषये । इकार उच्चारणार्थः । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम्, स्थानिवद्भावेन कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदं भवति। ऊचे । वक्ष्यते ॥

४८८. चक्षिङः ख्याञ् ॥ ५४ ॥ (२४३६)

चक्षिङः ख्याञादेशो भवत्यर्धधातुके । आख्याता । आख्यातुम् । आख्यातव्यम्। स्थानिवद्भावेन नित्यमात्मनेपदं न भवति; ञकारानुबन्धकरणसामर्थ्यात् । आख्यास्यति। आख्यास्यते ।

क्शादिरप्ययमादेश इष्यते (?) । आक्शाता । आक्शातुम् । आक्शातव्यम्।

वर्जने प्रतिषेधो वक्तव्यः (म० भा० २.४.५४ वा० ९) । दुर्जनाः संचक्ष्याः। वर्जनीया इत्यर्थः ।

असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः (वा.10) नृचक्षा रक्षः (अथ ८.३.१०) हिंसार्थोऽत्र धातुः । अनेः खल्वपि विचक्षणः पण्डितः । बहुलं संज्ञाछन्दसोरिति वक्तव्यम् (वा. ११)

अन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थम् ॥

५८९. वा लिटि ॥ ५५ ॥ (२४३७)

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । लिटि परतश्चक्षिङः ख्याञादेशो वा भवति । आचख्यौ, आचख्यतुः, आचख्युः । न च भवति – आचचक्षे आचचक्षाते, आचचक्षिरे ॥

५९०. अजेर्व्यघञपोः ॥ ५६ ॥ (२२९२)

अजेर्धातोः 'वी' इत्ययमादेशो भवत्यार्धधातुके परतो घञपौ वर्जयीत्व । प्रवयणीयः (३.१.९६) । प्रवायकः (३.१.१३३) । अघञपोरिति किम्? समाजः। उदाजः (३.३.१८) । अपि तु – समजः। उदजः । 'समुदोरजः पशुषु' (३.३.६९) इत्यप् । दीर्घोच्चारणं किम्? प्रवीताः ॥ घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसंख्यानं कर्तव्यम् (म0 भा0 २.४.५६ वा0 १) समज्या (३.३.९९) । वलादावार्धधातुके विकल्प इष्यते (?) प्रवेता, प्राजिता । प्रवेतुम्, प्राजितुम्(म0 भा0) ॥

५९१. वा यौ ॥ ५७ ॥ (३२९२)

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । 'यु' इति ल्युटो ग्रहणम् । यौ परभूते अजेर्वा 'वी' इत्ययमादेशो भवति । प्रवयणो दण्डः, प्राजनो दण्डः । प्रवयणमानय, प्राजनमानय ॥

५९२. ण्यक्षत्त्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः ॥ ५८ ॥ (१२७६)

ण्यादयो गोत्रप्रत्ययाः । ण्यन्तात् क्षत्त्रियगोत्राद् आर्षाद् ञितश्च परयोरणिञोर्यूनि लुग्भवति । ण्यन्तात्तावत् – 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' (४.१.१५१), तस्माद्यूनि इञ्

(४.१.९५), तस्य लुक् । कौरव्यः पिता । कौरव्यः पुत्रः ।

ननु च कौरव्यशब्दस्तिकादिषु पठ्यते, ततः फिञा भवितव्यम् – कौरव्यायणिरिति? क्षत्रियगोत्रस्य तत्र ग्रहणम् 'कुरुनादिभ्यो ण्यः' (४.१.१७२) इत्यनेन विहितस्य; इदं तु ब्राह्मणगोत्रम्, 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' (४.१.१५१) इति ण्यः। क्षत्त्रिय – 'ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च' (४.१.११४) इत्यण्, तस्माद्यूनि इञ्, तस्य लुक् । श्वाफल्कः पिता । श्वाफल्कः पुत्रः । आर्ष – ऋष्यण् (४.१.११), तस्माद्यूनि इञ, तस्य लुक् । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः ।

ञित् – 'अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ्' (४.१.१०४), तस्माद्यूनि इञ्, तस्य लुक् । बैदः पिता । बैदः पुत्रः । अणः खल्वपि – तिकादिभ्यः फिञ् (४.१.१५४) तस्माद्यूनि 'प्राग्दीव्यतोऽण्' (४.१.८३), तस्य लुक् । तैकायनिः पिता । तैकायनिः पुत्रः ।

एतेभ्य इति किम्? 'शिवादिभ्योऽण्' (३.१.११२) तस्माद् यूनि 'अत इञ्' (४.१.९५), तस्य न लुग्भवति । कौहडः पिता । कौहडिः पुत्रः ।

यूनीति किम्? वामरथ्यस्य छात्त्राः वामरथाः । 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' (४.१.१५१) इति ण्यः, तस्मात् 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' (४.२.१११) इति शैषिकोऽण् तस्य लुग् न भवति । अणिञोरिति किम्? दाक्षेरपत्यं युवा दाक्षायणः ।

अब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानम् (म० भा० २.४.५८ वा० ३) । बौधिः पिता । बौधिः पुत्रः । जाबालिः पिता । जाबालिः पुत्रः । औदुम्बरिः पिता। औदुम्बरिः पुत्रः (म0 भा0) । भाण्डीजङ्घिः पिता । भाण्डीजङ्घः पुत्रः । साल्वा – वयवलक्षण इञ् (४.१.१७३) तस्मात्फक्, (४.१.१०१), तस्य लुक्। पैलादिदर्शनात् सिद्धम् ॥

५९३. पैलादिभ्यश्च ॥ ५९ ॥ (१०८४)

'पैल' इत्येवमादिभ्यश्च युवप्रत्ययस्य लुग् भवति । 'पीलाया वा' (४.१.११८) इत्यण् । तस्माद् 'अणो द्व्यचः' (४.१.१५६) इति फिञ्, तस्य लुक् । पैलः पिता। पैलः पुत्रः । अन्ये पैलादय इञन्ता, तेभ्यः 'इञः प्राचाम्' (१.४.६०) इति लुकि सिद्धेऽप्रागर्थः पाठः । पैल । शालङ्कि । सात्यकि । सात्यकामि । दैवि । औदमज्जि । औदव्रजि । औदमेधि । औदबुद्धि । दैवस्थानि । पैङ्गलायनि । राणायनि । रौहक्षिति । भौलिङ्गि। औद्गाहमानि । औज्जिहानि ॥ तद्राजाच्चाणः

(ग0 सू0 २१)। आकृतिगणोऽयम्॥

५९४. इञः प्राचाम् ॥ ६० ॥ (१०८५)

गोत्रे य इञ् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुग् भवति। गोत्रविशेषणं प्राग्ग्रहणम्, न विकल्पार्थम्। पान्नागारेरपत्यं युवा। 'यञिञोश्च' (४.१.१०१) इति फक्, तस्य लुक्। पान्नागारिः पिता। पान्नागारिः पुत्रः। मान्थरैषणिः पिता। मान्थरैषणिः पुत्रः। प्राचामिति किम्? दाक्षिः पिता। दाक्षायणः पुत्रः ॥

५९५. न तौल्वलिभ्यः ॥ ६१ ॥ (१०८६)

अनन्तरेण प्राप्तो लुक् प्रतिषिध्यते। तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य न लुग्भवति। तौल्वलिः पिता। तौल्वलायनः पुत्रः। तौल्वलि। धारणि। रावणि। पारणि। दैलीपि। दैवलि। दैवमित्रि। दैवयज्ञि। प्रावाहणि। मान्धातकि। आनुहारति। श्वाफल्कि। आनुमति। आहिंसि। आसुरि। आयुधि। नैमिषि। आसिबन्धकि। बैकि। आन्तरहाति। पौष्करसादि। वैरकि। वैलकि। वैहति। वैकर्णि। कारेणुपालि। कामालि ॥

५९६. तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ॥ ६२ ॥ (११९३)

'ते तद्राजाः' (४.१.१७२) 'ञ्यादयस्तद्राजा' (४.३.११९) इति वक्ष्यति, तस्य तद्राजसंज्ञस्य प्रत्ययस्य बहुषु वर्त्तमानस्यास्त्रीलिङ्गस्य लुग्भवति, तेनैव चेत्तद्राजेन कृतं बहुत्वं भवति। अङ्गाः। वङ्गाः। पुण्ड्राः। सुह्माः। मगधाः (४.१.१७१) लोहध्वजाः। व्रीहिमन्तः (५.३.१११)।

तद्राजस्येति किम्? औपगवाः। बहुष्विति किम्? आङ्गः। 'तैनैव' ग्रहणं किम्? प्रियो वाङ्गो येषां त इमे प्रियवाङ्गा (म0 भा0)। अस्त्रियामिति किम्? आङ्ग्यः स्त्रियः (म0 भा0) ॥

५९७. यस्कादिभ्यो गोत्रे ॥ ६३ ॥ (११४६)

'बहुषु तेनैवास्त्रियाम्' इति सर्वमनुवर्तते। 'यस्क' इत्येवमादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु वर्त्तमानस्यास्त्रीलिङ्गस्य लुग्भवति, तेनैव चेद् गोत्रप्रत्ययेन

कृतं बहुत्वं भवति। प्रत्ययविधेश्चान्यत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणमित्यनन्तरापत्येऽपि लुग्भत्येव – यस्काः। लभ्याः। बहुष्वित्येव –यास्कः। तेनैवेत्येव प्रिययास्काः। अस्त्रियामित्येव – यास्क्यः स्त्रियः।

गोत्रे इति किम्? यास्काश्छात्राः।

यस्क। लभ्य। दुह्य। अयःस्थूण। तृणकर्ण। एते पञ्च शिवादिषु पठ्यन्ते। ततः परेभ्यः षड्भ्य इञ्। सदामत्त। कम्बलभार। बहिर्योग। कर्णाटक। पिण्डीजङ्घ। बकसक्थ। ततः परेभ्यश्चतुर्भ्यः 'गृष्ट्यादिभ्यश्च' (४.१.१६३) 'इति ढञ्। बस्ति। कुद्रि। अजबस्ति। मित्रयु। ततः परेभ्यो द्वादशभ्य इञ्। रक्षोमुख। जङ्घारथ। मन्थक। उत्कास। कटुक। मन्थक। पुष्करसत्। विषपुट। उपरिमेखल। क्रोष्टुमान्। क्रोष्टुपाद। शीर्षमाय। पुष्करसच्छब्दाद् बाह्वादिपाठादिञ्। खरपशब्दो नडादिषु पठ्यते, ततः फक्। पदक, वर्मक – एताभ्याम् अत इञ' (४.१.९२)। भलन्दनशब्दात् 'शिवादिभ्योऽण्' (४.१.११२)। भडिल। भण्डिल। भडित। भण्डित – एतेभ्यश्चतुर्भ्यः 'अश्वादिभ्यः फञ्' (४.१.११०)॥

४९८. यञञोश्च॥ ६४॥ (११०८)

'बहुषु तेनैवास्त्रियाम्' (२.४.६२) 'गोत्रे' (२.४.६३) इति चानुवर्तते। यञोऽञश्च गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु वर्तमानस्यास्त्रिलिङ्गस्य लुग्भवति। 'गर्गादिभ्यो यञ्', (४.१.१०५) गर्गाः। वत्साः। अञः खल्वपि– 'अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ्' (४.१.१०४) बिदाः, उर्वाः। बहुष्वित्येव – गार्ग्यः। बैदः। तेनैवेत्येव–प्रियगार्ग्याः। प्रियबैदाः। अस्त्रियामित्येव – गार्ग्यः स्त्रियः। बैद्यः स्त्रियः। गोत्र इत्येव – 'द्वीपादनुसमुद्रं यञ्', (४.३.१०) द्वैप्याः। 'उत्सादिभ्योऽञ्', (४.१.८६) औत्साश्छात्राः। यञादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसंख्यानम् (म.भा) गार्ग्यस्य कुलं गार्ग्यकुलम्, गर्गकुलं वा। गार्ग्ययोः कुलं गार्ग्यकुलम्, गर्गकुलं वा। एवं बैदस्य कुलं बैदकुलम्, बिदकुलं वा, बैदयोः कुलं बैदकुलम्, बिदकुलं वा। यञादीनामिति किम्? आङ्गकुलम्। एकद्वयोरिति किम्? गर्गाणां कुलं गर्गकुलम्। तत्पुरुष इति किम्? गार्ग्यस्य समीपमुपगार्ग्यम्। षष्ठ्या इति किम्? परमगार्ग्यः (म. भा.)॥

५९९. अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च॥ ६५॥ (११४७)

अत्र्यादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग्भवति । अत्रिशब्दात् 'इतश्चानिञः' (४.१.१२२) इति ढक् । इतरेभ्य ऋष्यण् (४.१.११४) । अत्रयः । भृगवः । कुत्साः । वसिष्ठाः । गोतमाः । अङ्गिरसः । बहुष्वित्येव – आत्रेयः, भार्गवः । तेनैवेत्येव – प्रियात्त्रेयाः । प्रियभार्गवाः । अस्त्रियामिति किम्? आत्त्रेय्यः स्त्रियः॥

६००. बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु ॥ ६६ ॥ (११४८)

बह्वचः प्रातिपदिकाद् य इञ् विहितः प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तते, तस्य बहुषु लुग्भवति । पन्नागाराः । मन्थरैषणाः (४.१.९५) । भरतेषु खल्वपि – युधिष्ठिराः । अर्जुनाः (४.१.९६) । बह्वच इति किम्? वैकयः । पौष्पयः । प्राच्यभरतेष्विति किम्? बालाकयः (४.१.९६) । हास्तिदासयः (४.१.९५) । भरताः प्राच्या एव, तेषां पुनर्ग्रहणं ज्ञापनार्थम् – अन्यत्र प्राग्ग्रहणे भरतग्रहणं न भवतीति, तेन 'इञः प्राचाम्' (२.४.६०) इति भरतानां युवप्रत्ययस्य लुग्न भवति। आर्जुनिः पिता । आर्जुनायनः (४.१.१०१) पुत्रः ॥

६०१. न गोपवनादिभ्यः ॥ ६७ ॥ (११४९)

गोपवनादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य लुग्न भवति । बिदाद्यन्तर्गणोऽयम् । ततोऽञो (४.१.१०४) गोत्रप्रत्ययस्य 'यञञोश्च' (२.४.६४) इति लुक् प्राप्तः प्रतिषिध्यते। गौपवनाः । शैग्रवाः ।

गोपवन । शिग्रु । बिन्दु । भाजन । अश्व । अवतान । श्यामाक । श्वापर्ण । एतावन्त एवाष्टौ गोपवनादयः । परिशिष्टानां हरितादीनां प्रमादपाठः । ते हि चतुर्थे बिदादिषु (४.१.१०४) पठ्यन्ते । तेभ्यश्च बहुषु लुग्भवत्येव – हरिताः, किंदासा इति ॥

६०२. तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे ॥ ६८ ॥ (११५०)

तिकादिभ्यः कितवादिभ्यश्च द्वन्द्वे गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग्भवति । तैकायनयश्च कैतवायनयश्च – 'तिकादिभ्यः फिञ्' (४.१.१५४), तस्य लुक्, तिकाकितवाः बाङ्खरयश्च भाण्डीरथयश्च – 'अत इञ्' (४.१.९५) तस्य लुक् बङ्खरभण्डीरथाः । औपकायनाश्च लामकायनाश्च – 'नडादिभ्यः फक्' (४.१.९९) तस्य लुक्, उपकलमकाः । पाफकयश्च नारकयश्च – 'अत इञ्' , (४.१.९५) तस्य लुक्,

पफकनरकाः । वाकनखयश्च श्वागुदपरिणद्धयश्च – 'अत इञ्' (४.१.९५) तस्य लुक्, वकनखश्वगुदपरिणद्धाः । उजाशब्दात अत इञ् (४.१.९५), ककुभशब्दात् 'शिवादिभ्योऽण् (४.१.११२) तयोर्लुक् औब्जयश्च काकुभाश्च उब्जककुभाः । लाङ्कयश्च शान्तमुखयश्च – अत इञ्, (४.१.५९) तस्य लुक्, लङ्कशान्तमुखाः । उरस्शब्दस्तिकादिषु पठ्यते, ततः फिञ्, लङ्कटशब्दादिञ्, तयोर्लुक्, औरसायनयश्च लाङ्कटयश्च उरसलङ्कटाः । भ्राष्टकयश्च – कापिष्टलयश्च 'अत इञ्' (४.१.५९), तस्य लुक् भ्रष्टककपिष्ठलाः । कार्ष्णाजिनयश्च कार्ष्णासुन्दरयश्च – 'अत इञ्' (४.१.५९), तस्य लुक्, कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः । आग्निवेश्यश्च दासेरकयश्च – अग्निवेशशब्दाद् 'गर्गादिभ्यो यञ्' (४.१.१०५), दासेरकशब्दाद् 'अत इञ्' (४.१.५९), तयोर्लुक्, अग्निवेशदासेरकाः ॥

६०३. उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे ॥ ६९ ॥ (११५१)

'उपक' इत्येवमादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग्भवति, अन्यतरस्यां द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च । अद्वन्द्वग्रहणं द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् (म0 भा0) । एतेषां च मध्ये त्रयो द्वन्द्वास्तिककितवादिषु पठ्यन्ते – उपकलमकाः, भ्रष्टककपिष्ठलाः, कृष्णाजिनकृष्णसुन्दरा इति । तेषां पूर्वेण नित्यमेव लुग्भवति । अद्वन्द्वे त्वनेन विकल्पः–उपकाः, औपकायनाः । लमकाः, लामकायनाः । भ्रष्टकाः, भ्राष्टकयः। कपिष्ठलाः, कापिष्ठलयः । कृष्णाजिनाः, कार्ष्णाजिनयः । कृष्णसुन्दराः, कार्ष्णसुन्दरय इति । परिशिष्टानां च द्वन्द्वेऽद्वन्द्वे च विकल्प इति । पण्डारक । अण्डारक । गडुक। सुपर्यक । सुपिष्ठ । मयूरकर्ण । खारीजङ्घ। शलावल । पतञ्जल । कण्ठेरणि । कुषीतक । कशकृत्स्न । निदाघ । कलशीकण्ठ। दामकण्ठ । कृष्णपिङ्गल । कर्णक । पर्णक । जटिलक। वधिरक । जन्तुक । अनुलोम । अर्द्धपिङ्गलक । प्रतिलोम । प्रतान । अनभिहित ॥

६०४. आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ॥ ७० ॥ (११५२)

आगस्त्यकौण्डिन्ययोर्गोत्रप्रत्यययोरणो यञश्च बहुषु लुग्भवति, परिशिष्टस्य च प्रकृतिभागस्य यथासंख्यमगस्ति, कुण्डिनच्–इत्येतावादेशौ भवतः । अगस्तयः। कुण्डिनाः । चकारः स्वरार्थः । मध्योदात्तो हि कुण्डिनीशब्दस्तदादेशोऽपि तथा स्यात् । अगस्त्यशब्दादृष्यण् (४.१.११४), कुण्डिनशब्दाद् 'गर्गादित्वाद्यञ्'

(४.१.१०५), तयोः 'गोत्रेऽलुगचि' (४.१.८९) इति लुकि प्रतिषिद्धे आगस्तीयाश्छात्त्रा इति वृद्धलक्षणश्छो (४.२.११४) भवति। कौण्डिन्ये त्वणैव भवितव्यम्–'कण्वादिभ्यो गोत्रे' (४.२.१११) इति, तत्र विशेषो नास्ति – कौण्डिनाश्छात्त्राः ॥

६०५. सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ॥ ७१ ॥ (६५०)

सुपो विभक्तेर्धातुसंज्ञायाः प्रातिपदिकसंज्ञायाश्च लुग्भवति । 'तदन्तर्गतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते' (परि0 ९०)। धातोस्तावत् – पुत्रीयति। घटीयति (३.१.३२) । प्रातिपदिकस्य – कष्टश्रितः । राजपुरुषः (१.२.४६)। धातुप्रातिपदिकयोरिति किम्? वृक्षः । प्लक्षः (१.२.४५) ॥

६०६. अदिप्रभृतिभ्यः शपः ॥ ७२ ॥ (२४२३)

अदिप्रभृतिभ्य उत्तरस्य शपो लुग्भवति । अत्ति । हन्ति । द्वेष्टि ॥

६०७. बहुलं छन्दसि ॥ ७३ ॥ (३४००)

छन्दसि विषये शपो बहुलं लुग्भवति। अदिप्रभृतिभ्य उक्तस्ततो न भवत्यपि – 'वृत्रं हनति' (ऋ0 ८.८९.३) 'अहिः शयते' (ऋ0 १.३२.५)। अन्येभ्यश्च भवति – 'त्राध्वं नो देवाः' (ऋ0 २.२९.६) ॥

६०८. यङोऽचि च ॥ ७४ ॥ (२६५०)

यङो लुग्भवति अचि प्रत्यये परतः । चकारेण बहुलग्रहणमनुकृष्यते, न तु छन्दसीति, तेन छन्दसि भाषायां च यङो लुग्भवति । लोलुवः । पोपुवः । सनीस्रंसः। दनीध्वंसः (३.१.१३४)। बहुलग्रहणादनच्यपि भवति – शाकुनिको लालपीति । दुन्दुभिर्वावदीति (७.३.९४) ॥

६०९. जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥ ७५ ॥ (२४८९)

शबनुवर्तते, न यङ्। जुहोत्यादिभ्य उत्तरस्य शपः श्लुर्भवति। लुकि प्रकृते श्लुविधानं द्विवचनार्थम् (६.१.१०)। जुहोति । बिभर्ति । नेनेक्ति ॥

६१०. बहुलं छन्दसि ॥ ७६ ॥ (३४०१)

छन्दसि विषये बहुलं शपः श्लुर्भवति । यत्रोक्तं तत्र न भवति, अन्यत्रापि भवति । जुहोत्यादिभ्यस्तावन्न भवति 'दाति प्रियाणि' (ऋ0 ४ ८ ३) 'धाति देवम्' (ऋ ७.९०.३) । अन्येभ्यश्च भवति – पूर्णा विवष्टि (ऋ0 ७.१६.११) । जनिमा विवक्ति (ऋ0 ९.९७.७) ॥

६११. गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ॥ ७७ ॥ (२२२३)

लुगनुवर्त्तते, न श्लुः । गाति, स्था, घु, पा, भू – इत्येतेभ्यः परस्य सिचो लुग्भवति परस्मैपदेषु परतः । अगात् । अस्थात् । घु – अदात्, अधात् । अपात्। अभूत् ॥ गापोर्ग्रहणे इण्पिबत्योर्ग्रहणम् (म0 भा0 २.४.७७ वा० १) । गायतेः पातेश्च न भवति – अगासीन्नटः (म0 भा0) । अपासीन्नृपः ।

परस्मैपदेष्विति किम्? अगासातां ग्रामौ देवदत्तेन ॥

६१२. विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः ॥ ७८ ॥ (२३७६)

घ्रा, धेट्, शा, छा, सा – इत्येतेभ्य उत्तरस्य सिचः परस्मैपदेषु विभाषा लुग्भवति । धेटः पूर्वेण प्राप्ते विभाषार्थं वचनम्, परिशिष्टानामप्राप्ते । अघ्रात्, अघ्रासीत् । अधात्, अधासीत् । अशात्, अशासीत् । अच्छात्, अच्छासीत् । असात्, असासीत् । परस्मैपदेष्वित्येव – अघ्रासातां सुमनसौ देवदत्तेन ॥

६१३. तनादिभ्यस्तथासोः ॥ ७९ ॥ (२५४७)

तनादिभ्य उत्तरस्य सिचस्तथासोः परतो विभाषा लुग्भवति । अतत, अतथाः। अतनिष्ट, अतनिष्ठाः । असात्, असाथाः । असनिष्ट, असनिष्ठाः । 'जनसनखनां सञ्झलोः' (६.४.४२) इत्यात्वम् । थासा साहचर्यादात्मनेपदस्य तशब्दस्य ग्रहणम् परस्मैपदे न भवति अतनिष्ट यूयम् (म. भा.) ॥

६१४. मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः ॥ ८० ॥ (६४०२)

मन्त्रविषये घस, ह्वर, णश, वृ, दह, आत्, वृच्, कृ, गमि, जनि इत्येतेभ्य उत्तरस्य लेर्लुग्भवति । घस –– ऊक्षन् पितरोऽमीमदन्त पितरः (तै0 सं0 १.८.५.३)। ह्वरेति 'ह्वृ कौटिल्ये' (धा0 पा0 ९३१) –मा ह्वर्मित्रस्य त्वा । णश ––धूर्तिः प्रणङ् मर्त्यस्य (ऋ0 १, १८.३) वृ इति वृङ्वृञोः (धा0 पा0 १५१०. १२५५)

सामान्येन ग्रहणम् – 'सुरुचो वे न आवः' (वा0 स0 १३.३)। दह – मा न आ धक् (ऋ0 ६.६१.१४) आदिति आकारान्तग्रहणम् –– 'प्रा पूरणे' (धा0 पा0 १०६१) । आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षम् (ऋ0 १. ११५. १)। वृच् – मा नो अस्मिन्महाधने परावर्क् भारभृद्यथा (ऋ0 ८.५.१२) । कृ – अक्रन् कर्म कर्मकृतः (तै0 स0 १.८.३.३) । गमि – सुद्यः पुष्टिं निरुन्धानासो अग्मन् (ऋ0 १.१३२.७)। जनि – 'अज्ञत वा अस्य दन्ताः' (ऐ0 ब्रा0 ७.२४.२ पृ0 ११४८)। ब्राह्मणे प्रयोगोऽयम् । मन्त्रग्रहणं तु छन्दस उपलक्षणार्थम् ॥

६१५. आमः ॥ ८१ ॥ (२२३८)

आमः परस्य लेर्लुग् भवति । ईहाँचक्रे । ऊहाँचक्रे । ईक्षांचक्रे ॥

६१६. अव्ययादाप्सुपः ॥ ८२ ॥ (४५२)

अव्ययादुत्तरस्यापः सुपश्च लुग्भवति । तत्र शालायाम् । यत्र शालायाम् । सुपः खल्वपि – कृत्वा । हृत्वा ॥

६१७. नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः ॥ ८३ ॥ (६५७)

पूर्वेण लुक् प्राप्तः प्रतिषिध्यते । अदन्तादव्ययीभावादुत्तरस्य सुपो न लुग्भवति, अमादेशस्तु तस्य सुपो भवत्यपञ्चम्याः । एतस्मिन् प्रतिषिद्धे पञ्चम्याः श्रवणमेव भवति । उपकुम्भं तिष्ठति । उपकुम्भं पश्य । उपमणिकं तिष्ठति । उपमणिकं पश्य। अत इति किम्? अधिस्त्रि । अधिकुमारि । अपञ्चम्या इति किम्? उपकुम्भादानय ॥

६१८. तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ ८४ ॥ (६५८)

पूर्वेण नित्यमम्भावे प्राप्ते वचनमिदम् । तृतीयासप्तम्योर्विभक्त्योर्बहुलमम्भावो भवति, अव्ययीभावे । उपकुम्भेन कृतम्, उपकुम्भं कृतम् । उपकुम्भे निधेहि, उपकुम्भं निधेहि ।

सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससंख्यावयवेभ्यो नित्यममिति वक्तव्यम् (म0 भा0 २.४.८४ वा० १) । सुमद्रम् । सुमगधम् । उन्मत्तगङ्गम् । लोहितगङ्गम् । एकविंशतिभारद्वाजम् (म0 भा0) बहुलवचनात्सिद्धम् ॥

६१९. लुटः प्रथमस्य डारौरसः ॥ ८५ ॥ (२१८८)

लुडादेशस्य प्रथमपुरुषस्य परस्मैपदस्यात्मनेपदस्य च यथाक्रमं डा, रौ रस् – इत्येते आदेशा भवन्ति । कर्त्ता । कर्त्तारौ । कर्त्तारः । आत्मनेपदस्य – अध्येता । अध्येतारौ । अध्येतारः ।

प्रथमस्येति किम्? श्वः कर्त्तासि, श्वोऽध्येतासे ॥

॥ इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकावृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥४॥

॥ समाप्तश्चायं द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

पाणिनीयाष्टाध्यायीसूत्रवृत्तिः

काशिका

न्यास–पदमञ्जरी–भावबोधिनीसहिता

अथ तृतीयाध्याये प्रथमः पादः

६२०. प्रत्ययः ॥ १ ॥ (१८०)

अधिकारोऽयम् । प्रत्ययशब्दः संज्ञात्वेनाधिक्रियते । आ पञ्चमाध्याय–परिसमाप्तेर्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः प्रत्ययसंज्ञास्ते वेदितव्याः, प्रकृत्युपपदोपाधिविकारागमान्वर्जयित्वा । वक्ष्यति – 'तव्यत्तव्यानीयरः' (३.१.९६) कर्त्तव्यम् । करणीयम् ।

प्रत्ययप्रदेशः – 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' (१.१.६२) इत्येवमादयः ॥

६२१. परश्च ॥ २ ॥ (१८१)

अयमप्यधिकारो योगे योगे उपतिष्ठिते, परिभाषा वा । परश्च स भवति धातोर्वा प्रातिपदिकाद्वा यः प्रत्ययसंज्ञः । कर्तव्यम् । तैत्तिरीयम् (४.३.१०२) ।

चकारः पुनरस्यैव समुच्चयार्थः, तेनोणादिषु परत्वं न विकल्प्यते ॥

६२२. आद्युदात्तश्च ॥ ३ ॥ (३७०८)

अयमप्यधिकारः, परिभाषा वा । आद्युदात्तश्च स भवति यः प्रत्ययसंज्ञः । अनियतस्वरप्रत्ययप्रसङ्गेऽनेकाक्षु च प्रत्ययेषु देशस्यानियमे सति वचनमिदमादेरुदात्तार्थम् । कर्त्तव्यम् । तैत्तिरीयम् ॥

६२३. अनुदात्तौ सुप्पितौ ॥ ४ ॥ (३७०९)

पूर्वस्यायमपवादः । सुपः पितश्च प्रत्यया अनुदात्ता भवन्ति । दृषदौ दृषदः।

पितः खल्वपि पचति, पठति ॥

६२४. गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ॥ ५ ॥ (२३९३)

'गुप गोपने' (धा0 पा0 ९७१), 'तिज निशाने' (धा0 पा0 ९७२)' 'कित निवासे' (धा0 पा0 ९९४) – एतेभ्यो धातुभ्यः सन्प्रत्ययो भवति । प्रत्ययसंज्ञा चाधिकृतैव । जुगुप्सते । तितिक्षते । चिकित्सति ।

निन्दाक्षमाव्याधिप्रतीकारेषु सन्निष्यते, अन्यत्र यथाप्राप्तं प्रत्यया भवन्ति । गोपयति । तेजयति । संकेतयति । गुपादिष्वनुबन्धकरणमात्मनेपदार्थम् (म0 भा0)।

६२५. मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ६ ॥ (२३९४)

'मान पूजायाम्' (धा0 पा0 ९७३), 'बध बन्धने' (धा0 पा0 ९७४) 'दान अवखण्डने' (धा0 पा0 ९९५) 'शान अवतेजने' (धा0 पा0 ९९६) इत्येतेभ्यो धातुभ्यः सन्प्रत्ययो भवति, अभ्यासस्य चेकारस्य दीर्घादेशो भवति । मीमांसते । बीभत्सते । दीदांसते । शीशांसते ।

उत्तरसूत्रे वाग्रहणं सर्वस्य शेषो विज्ञायते, तेन क्वचिन्न भवत्यपि – मानयति। बाधयति । दानयति । निशानयति ।

अत्रापि सन्नर्थविशेष इष्यते (?) । मानेर्जिज्ञासायाम् । बधेर्वैरूप्ये । दानेरार्जवे, शानेर्निशाने ॥

६२६. धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छागयां वा ॥ ७ ॥ (२६०८)

इषिकर्म यो धातुरिषिणैव समानकर्तृकः, तस्मादिच्छायामर्थे वा सन्प्रत्ययो भवति । कर्मत्वं समानकर्तृकत्वं च धातोरर्थद्वारकम् । कर्तुमिच्छति चिकीर्षति । जिहीर्षति ।

धातुग्रहणं किम्?

सोपसर्गादुत्पत्तिर्मा भूत् – प्रकर्तुमैच्छत् प्राचिकीर्षत् ।

कर्मण इति किम्? करणान्मा भूत् – गमनेनेच्छति ।

समानकर्तृकादिति किम्? देवदत्तस्य भोजनमिच्छति यज्ञदत्तः । इच्छायामिति किम्? कर्तुं जानाति ।

वावचनाद्वाक्यमपि भवति । 'धातोः' इति विधानादत्र सन आर्धधातुकसंज्ञा

भवति, न पूर्वत्र ।

आशङ्कायामुपसंख्यानम् (म० भा० ३.१.७ वा० १३) । आशंके पतिष्यति कूलम् – पिपतिषति नदीकूलम् । [इदमपि सिद्धं भवति –]श्वा मुमूर्षति ।

इच्छासन्नन्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । (म0 भा0 ३.१.७) । चिकीर्षितुमिच्छति।

विशेषणं किम्? जुगुप्सिषते । मीमांसिषते ॥

शैषिकान्मतुबर्थीयाच्छैषिको मतुबर्थिकः ।

सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥ (म0 भा0)

६२७. सुप आत्मनः क्यच् ॥ ८ ॥ (२६५७)

'कर्मणः' 'इच्छायां वा' इत्यनुवर्त्तते । इषिकर्मण एषितुरात्मसंबन्धिनः सुबन्तादिच्छायामर्थे वा क्यच् प्रत्ययो भवति । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति ।

सुब्ग्रहणं किम्? वाक्यान्मा भूत् – महान्तं पुत्रमिच्छति (म0 भा0) । आत्मन इति किम्? राज्ञः पुत्रमिच्छति । ककारः 'नः क्ये' (१.४.१५) इति सामान्यग्रहणार्थः । चकारस्तदविघातार्थः ।

क्यचि मान्ताव्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः (म0 भा0 ३.१.८ वा० ३) । इदमिच्छति। उच्चैरिच्छति । नीचैरिच्छति ।

छन्दसि परेच्छायामिति वक्तव्यम् (म0 भा0) । मा त्वा वृका अघायवो विदन् (वाज0 सं0 ४.३४) ॥

६२८. काम्यच्च ॥ ९ ॥ (२६६३)

सुबन्तात्कर्मण आत्मेच्छायां काम्यच् प्रत्ययो भवति । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रकाम्यति । वस्त्रकाम्यति । योगविभाग उत्तरत्र क्यचोऽनुवृत्त्यर्थः ककारस्येत्संज्ञा प्रयोजनाभावान्न भवति (म0 भा0)

चकारादित्वाद्वा काम्यचः – उपयट्काम्यति (म0 भा0) ॥

६२९. उपमानादाचारे ॥ १० ॥ (२६६४)

क्यजनुवर्त्तते, न काम्यच् । उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचारेऽर्थे वा क्यच्प्रत्ययो भवति । आचारक्रियायाः प्रत्ययार्थत्वात्तदपेक्षयैवोपमानस्य कर्मता । पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रम् । प्रावारीयति कम्बलम्।

अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम् (म0 भा0 ३.१.१० वा० १) । प्रासादीयति कुड्याम् । पर्यङ्कीयति मञ्चके ॥

६३०. कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च ॥ ११ ॥ (२६६५)

'आचारे' इत्यनुवर्त्तते । उपमानात्कर्तुः सुबन्तादाचारेऽर्थे वा क्यङ् प्रत्ययो भवति, सकारस्य च लोपो भवति । अन्वाचयशिष्टः सलोपः, तदभावेऽपि क्यङ् भवत्येव । श्येन इवाचरति काकः श्येनायते । कुमुदं पुष्करायते ।

सलोपविधावपि वाग्रहणं सम्बध्यते, सा च व्यवस्थितविभाषा भवति ।

ओजसोप्सरसोर्नित्यं (म0 भा0 ३.१.११ वा० २) पयसस्तु विभाषया (जैनेन्द्र सू0 २.१.९१) । ओजायते, अप्सरायते (म0 भा0) । पयायते, पयस्यते ।

सलोपविधौ च 'कर्तुः इति स्थानषष्ठी (१.१.४९) सम्पद्यते, तत्रालोऽन्त्यनियमे सति (१.१.५२) 'हंसायते' 'सारसायते' इति सलोपो न भवति ।

आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः (म० भा० ३.१.११ वा० ३) । अवगल्भते, अवगल्भायते । क्लीबते, क्लीबायते । होडते, होडायते ।

सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येके (म0 भा0 ३.१.११ वा० ४) । अश्व इवाचरति अश्वायते । गर्दभायते । अश्वति । गर्दभति ॥

६३१. भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः ॥ १२ ॥ (२६६७)

'भृश' इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽच्व्यन्तेभ्यो भुवि भवत्यर्थे क्यङ् प्रत्ययो भवति, हलन्तानां च लोपः । 'अच्वेः' इति प्रत्येकमभिसम्बध्यते ।

किमर्थं पुनरिदमुच्यते, यावता भवतियोगे च्विर्विधीयते तेनोक्तार्थत्वाच्च्व्यन्तेभ्यो न क्यङ् भविष्यति (म0 भा0) ? तत्सादृश्यप्रतिपत्त्यर्थं तर्हि च्विप्रतिषेधः क्रियते। अभूततद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्यः क्यङ्प्रत्ययः । अभृशो भृशो भवति भृशायते। शीघ्रायते ।

भृश । शीघ्र । मन्द । चपल । पण्डित । उत्सुक । उन्मनस् । अभिमनस्। सुमनस् । दुर्मनस् । रहस् । रेहस् । शश्वत् । बृहत् । बेहत् । नृषत् । शुचि। ओजस् । वर्चस् । भृशादिः ।

अच्वेरिति किम्? भृशीभवति ॥

६३२. लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् ॥ १३ ॥ (२६६८)

लोहितादिभ्यो डाजन्तेभ्यश्च भवत्यर्थे क्यष् प्रत्ययो भवति । लोहितायति, लोहितायते । डाजन्तेभ्यः– पटपटायति, पटपटायते । लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनम्, भृशादिष्वितराणि, यानि लोहितादिषु पठ्यन्ते तेभ्यः क्यङेव, अपरिपठितेभ्यस्तु क्यषेव भवति । वर्मायति, वर्मायते । निद्रायति, निद्रायते । करुणायति । करुणायते। कृपायति, कृपायते । आकृतिगणोऽयम् । तथा च ककारः सामान्यग्रहणार्थोऽनुबध्यते – 'नः क्ये' (१.४.१५) इति । न हि पठितानां मध्ये नकारान्तः शब्दोऽस्ति । कृभ्वस्तिभिरिव क्यषापि योगे डाज् भवतीत्येतदेव वचनं ज्ञापकम् । 'अच्वेः' इत्यनुवृत्तेरभूततद्भावे क्यष् विज्ञायते ।

लोहित । नील । हरित । पीत । मद्र । फेन । मन्द । लोहितादिः ॥

६३३. कष्टाय क्रमणे ॥ १४ ॥ (२६७०)

क्यङनुवर्त्तते न क्यष् । कष्टशब्दाच्चतुर्थीसमर्थात्क्रमणेऽर्थेऽनार्जवे क्यङ् प्रत्ययो भवति । कष्टाय कर्मणे क्रामति कष्टायते ।

अत्यल्पमिदमुच्यते (म0 भा) ।

सत्त्रकष्टकक्षकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम् (म0 भा0 ३.१.१४ वा० १) । कण्वचिकीर्षा पापचिकीर्षा, तस्यामेतेभ्यः क्यङ् प्रत्ययो भवति । सत्त्रायते । कष्टायते । कक्षायते । कृच्छ्रायते । गहनायते ।

कण्वचिकीर्षायामिति किम्? अजः कष्टं क्रामति (म0 भा0)

६३४. कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोः ॥ १५ ॥ (२६७१)

रोमन्थशब्दात्तपःशब्दाच्च कर्मणो यथाक्रमं वर्तिचरोरर्थयोः क्यङ् प्रत्ययो भवति । रोमन्थं वर्त्तयति रोमन्थायते गौः ।

हनुचलन इति वक्तव्यम् (म0 भा0 ३.१.१५ वा० १) । इह मा भूत् – कीटो रोमन्थं वर्त्तयति ।

तपसः परस्मैपदं च (म0 भा0 ३.१.१५ वा० ३) । तपश्चरति तपस्यति ।

६३५. बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने ॥ १६ ॥ (२६७२)

'कर्मणः' इति वर्त्तते । बाष्पशब्दादूष्मशब्दाच्च कर्मण उद्वमनेऽर्थे क्यङ्

प्रत्ययो भवति । बाष्पमुद्वमति बाष्पायते । उष्मायते ।

फेनाच्चेति वक्तव्यम् (म0 भा0 ३.१.१६ वा० १) । फेनमुद्वमति फेनायते ।

६३६. शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे ॥ १७ ॥ (२६७३)

शब्द, वैर, कलह, अभ्र, कण्व, मेघ – इत्येतेभ्यः करणे करोत्यर्थे क्यङ् प्रत्ययो भवति । शब्दं करोति शब्दायते । वैरायते । कलहायते । अभ्रायते । कण्वायते । मेघायते ।

सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्चेति वक्तव्यम् (म0 भा0 ३.१.१७ वा० २,३) । सुदिनायते। दुर्दिनायते । नीहारायते । अटाट्टाशीकाकोटापोटासोटाकष्टाग्रहणं कर्त्तव्यम् (म0 भा0 ३.१.१७ वा० १) । अटायते । अट्टायते । शीकायते । कोटायते । पोटायते । सोटायते । कष्टायते।

६३७. सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ॥ १८ ॥ (२६७४)

कर्मग्रहणमनुवर्त्तते । 'सुख' – इत्येवमादिभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्थेऽनुभवे क्यङ् प्रत्ययो भवति, वेदयितुश्चेत्कर्तुः सम्बन्धीनि सुखादीनि भवन्ति । सुखं वेदयते सुखायते । दुःखायते । कर्तृग्रहणं किम्? सुखं वेदयति प्रसाधको देवदत्तस्य (म0 भा0) । सुख । दुःख । तृप्त । गहन । कृच्छ्र । अस्र । अलीक। प्रतीप । करुण । कृपण । सोढ । सुखादिः ॥

६३८. नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् ॥ १९ ॥ (२६७५)

'करणे' इति वर्त्तते । नमस्, वरिवस्, चित्रङ् – इत्येतेभ्यो वा क्यच्प्रत्ययो भवति, करणविशेषे पूजादौ । 'नमसः पूजायाम्' – नमस्यति देवान् । 'वरिवसः परिचर्यायाम्' – वरिवस्यति गुरून् । 'चित्रङ आश्चर्ये' –चित्रीयते। ङकार आत्मनेपदार्थः ॥

६३९. पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ् ॥ २० ॥ (२६७६)

'करणे' इति वर्तते । पुच्छ, भाण्ड, चीवर – इत्येतेभ्यो णिङ् प्रत्ययो भवति, करणविशेषे ।

पुच्छादुदसने पर्यसने वा । उत्पुच्छयते । परिपुच्छयते ।

भाण्डात्समाचयने । सम्भाण्डायते ।

चीवरादर्जने परिधाने वा । सञ्चीवरयते भिक्षुः । ङकार आत्मनेपदार्थः। णकारः सामान्यग्रहणार्थः – 'णेरनिटि' (६.४.५१) इति ॥

६४०. मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच् ॥ २१ ॥ (२६७७)

मुण्ड, मिश्र, श्लक्ष्ण, लवण, व्रत, वस्त्र, हल, कल कृत, तूस्त – इत्येतेभ्यः करणे णिच् प्रत्ययो भवति । मुण्डं करोति मुण्डयति । मिश्रयति । श्लक्ष्णयति । लवणयति । व्रताद्भोजने तन्निवृत्तौ च – पयो व्रतयति । वृषलान्नं व्रतयति । वस्त्रात्समाच्छादने – संवस्त्रयति । हलिं गृह्णाति हलयति । कलिं गृह्णाति कलयति। हलिकल्योरदन्तत्वनिपातनं सन्वद्भावप्रतिषेधार्थम् – अजहलत्, अचकलत् (म0 भा0) । कृतं गृह्णाति कृतयति । तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति केशान् । विशदीकरोतीत्यर्थः ॥

६४१. धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ॥ २२ ॥ (२३२९)

एकाज् यो धातुर्हलादिः क्रियासमभिहारे वर्तते तस्माद्यङ् प्रत्ययो भवति ।

पौनःपुन्यं भृशार्थो वा क्रियासमभिहारः । पुनः पुनः पचति पापच्यते । यायज्यते । भृशं ज्वलति जाज्वल्यते । देदीप्यते ।

धातोरिति किम्? सोपसर्गादुत्पत्तिर्मा भूत् – भृशं प्राटति (म0 भा0) । एकाच इति किम्? भृशं जागर्ति । हलादेरिति किम्? भृशमीक्षते (म0 भा0) ।

सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यशूर्णोतीनां ग्रहणं यङ्विधावनेकाजहलाद्यर्थम् (म0 भा0 ३.१.२२ वा० ४) । सोसूच्यते । सोसूत्र्यते । मोमूत्र्यते । अटाट्यते । अरार्यते । अशाश्यते । प्रोर्णोनूयते ।

भृशं शोभते, भृशं रोचते (म0 भा0) इत्यत्र नेष्यते; अनभिधानात् ।

६४२. नित्यं कौटिल्ये गतौ ॥ २३ ॥ (२६३४)

गतिवचनाद्धातोः कौटिल्ये गम्यमाने नित्यं यङ् प्रत्ययो भवति । कुटिलं क्रामति चङ्क्रम्यते । दन्द्रम्यते ।

नित्यग्रहणं विषयनियमार्थम् – गतिवचनान्नित्यं कौटिल्य एव भवति, न तु

क्रियासमभिहारे । भृशं क्रामति ।

६४३. लुपसदचरजपजभदहदशगॄभ्यो भावगर्हायाम् ॥ २४ ॥ (२६३५)

लुप, सद, चर, जप, जभ, दह, दश, गॄ – इत्येतेभ्यो भावगर्हायाम् धात्वर्थगर्हायां यङ् प्रत्ययो भवति । गर्हितं लुम्पति लोलुप्यते । एवम् – सासद्यते। चञ्चूर्यते । जञ्जप्यते । जञ्जभ्यते । दन्दह्यते । दन्दश्यते । निजेगिल्यते ।

भावगर्हायामिति किम्? साधु जपति । भावग्रहणं किम्? साधनगर्हायां मा भूत् मन्त्रं जपति वृषलः । नित्यग्रहणं विषयनियमार्थमनुवर्त्तते – एतेभ्यो नित्यं भावगर्हायामेव भवति, न तु क्रियासमभिहारे । भृशं लुम्पति ॥

६४४. सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् ॥ २५ ॥ (२५६३)

सत्यादिभ्यश्चूर्णपर्यन्तेभ्यः चुरादिभ्यश्च णिच् प्रत्ययो भवति । सत्यमाचष्टे सत्यापयति ।

अर्थवेदसत्यानामापुग्वक्तव्यः, (म0 भा0 ३.१.२५ वा० १) अर्थमाचष्टे अर्थापयति – वेदापयति । आपुग्वचनसामर्थ्याट्टिटलोपो न भवति (म0 भा0) । पाशाद्विमोचने। विपाशयति । रूपाद्दर्शने – रूपयति । वीणयोपगायति उपवीणयति। तूलेनानुकृष्णाति अनुतूलयति । श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति । सेनयाऽभियाति अभिषेणयति । लोमान्यनुमार्ष्टि अनुलोमयति । त्वचं गृह्णाति त्वचयति । अकारान्तस्त्वचशब्दः । वर्मणा संनह्यति संवर्मयति । वर्णं गृह्णाति वर्णयति । चूर्णैरवध्वंसति अवचूर्णयति।

चुरादिभ्यः स्वार्थे – चोरयति । चिन्तयति । स्वाभाविकत्वादर्थाभिधानस्य यथास्वं यथायथं प्रत्ययार्था निर्दिश्यन्ते ॥

६४५. हेतुमति च ॥ २६ ॥ (२५७६)

हेतुः स्वतन्त्रस्य (कर्तुः) प्रयोजकः, तदीयो व्यापारः प्रेषणादिलक्षणो हेतुमान्, तस्मिन्नभिधेये धातोर्णिच् प्रत्ययो भवति । कटं कारयति । ओदनं पाचयति ।

तत्करोतीत्युपसंख्यानं सूत्रयतीत्याद्यर्थम् (म0 भा0 ३.१.२६ वा० ७) सूत्रं

करोति – सूत्रयति ।

आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे इति णिच् कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम् (म0 भा0 ३.१.२६ वा० ८) । आख्यानात्कृदन्ताण्णिज्वक्तव्यः, तदाचष्टे इत्येतस्मिन्नर्थे, कृल्लुक्, प्रकृतिप्रत्यापत्तिः, प्रकृतिवच्च कारकं भवति । कंसवधमाचष्टे – कंसं घातयति । बलिबन्धमाचष्टे – बलिं बन्धयति ।

राजाऽऽगमनमाचष्टे – राजानमागमयति (म0 भा0) ।

आङ्लोपश्च कालात्यन्तसंयोगे मर्यादायाम् (म0 भा0 ३.१.२६ वा० ११) । आरात्रिविवासमाचष्टे रात्रिं विवासयति ।

चित्रीकरणे प्रापि (म0 भा0 ३.१.२६ वा० १२) उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं सम्भावयते – सूर्यमुद्गमयति ।

नक्षत्रयोगे ज्ञि (म0 भा0 ३.१.२६ वा० १३) । पुष्ययोगं जानाति – पुषेण योजयति । मघाभिर्योजयति ॥

६४६. कण्ड्वादिभ्यो यक् ॥ २७ ॥ (२६७८)

'कण्डूञ्' इत्येवमादिभ्यो यक् प्रत्ययो भवति । द्विविधाः कण्ड्वादयः – धातवः, प्रातिपदिकानि च । तत्र धात्वधिकाराद्धातुभ्य एव प्रत्ययो विधीयते, न तु प्रातिपदिकेभ्यः । तथा च – गुणप्रतिषेधार्थः ककारोऽनुबध्यते ।

धातुप्रकरणाद्धातुः कस्य चासञ्जनादपि ।
आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः ॥ (म0 भा0 ३.१.२७)

कण्डूञ् । कण्डूयति । कण्डूयते । ञित्त्वात् 'कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' (१.३.७२) इत्यात्मनेपदम् ।

कण्डूञ् । मन्तु । हृणीङ् । वल्गु । अस्मनस् । महीङ् । लेट् । लोट् । इरस् । इरज् । इरञ् । द्रवस् । मेधा । कुकुभ । मगध । तन्तस् । पम्पस् । सुख। दुःख। सपर । अरर । भिषज् । भिष्णज् । इषुध । चरण । भुरण । चुरण । तुरण। गद्गद। एला । केला । खेला । लिट् । लोट् ।

६४७. गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः ॥ २८ ॥ (२३०३)

'गुपू रक्षणे' (धा0 पा0 ३९५), 'धूप संतापे' (धा0 पा0 ३९६), 'विच्छ गतौ' (धा0 पा0 १४२४), 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' (धा0 पा0 ४३९), 'पन च'

इत्येतेभ्यो धातुभ्य आयप्रत्ययो भवति । गोपायति । धूपायति । विच्छायति । पणायति । पनायति । स्तुत्यर्थेन पनिना साहचर्यात्तदर्थः पणिः प्रत्ययमुत्पादयति, न व्यवहारार्थः । शतस्य पणते । सहस्रस्य पणते । अनुबन्धश्च केवले चरितार्थः, तेनायप्रत्ययान्तान्नात्मनेपदं भवति ।

६४८. ऋतेरीयङ् ॥ २९ ॥ (२४२२)

ऋतिः सौत्रो धातुर्घृणायां वर्त्तते, तत ईयङ् प्रत्ययो भवति । ङकार आत्मनेपदार्थः। ऋतीयते, ऋतीयेते, ऋतीयन्ते । 'ऋतेरुछङ्' इति सिद्धे ईयङ्वचनं ज्ञापनार्थम् – धातुविहितानां प्रत्ययानामायन्नादयो न भवन्तीति ।

६४९. कमेर्णिङ् ॥ ३० ॥ (२३१०)

कमेर्धातोर्णिङ्प्रत्ययो भवति । णकारो वृद्ध्यर्थः । ङकार आत्मनेपदार्थः । कामयते, कामयेते, कामयन्ते ॥

६५०. आयादय आर्द्धधातुके वा ॥ ३१ ॥ (२३०५)

आर्द्धधातुकविषये आर्द्धधातुकविवक्षायामायादयः प्रत्यया वा भवन्ति । गोप्ता, गोपायिता । अर्तिता, ऋतीयिता । कामिता, कामयिता ।

नित्यप्रत्ययप्रसङ्गे तदुत्पत्तिरार्द्धधातुकविषये विकल्प्यते, तत्र यथायथं प्रत्यया भवन्ति – गुप्तिः । गोपाय ॥

६५१. सनाद्यन्ता धातवः ॥ ३२ ॥ (२३०४)

सन् आदिर्येषां ते सनादयः, सनादयोऽन्ते येषां ते सनाद्यन्ताः । सनाद्यन्ताः समुदाया धातुसंज्ञा भवन्ति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषैव पदसंज्ञायामन्तवचनेन लिङ्गेन प्रतिषिद्धा सती पुनरिहान्तवचनेन प्रतिप्रसूयते । चिकीर्षति । पुत्रीयति । पुत्रकाम्यति॥

६५२. स्यतासी लृलुटोः ॥ ३३ ॥ (२१८६)

लृरूपमुत्सृष्टानुबन्धं सामान्यमेकमेव, तस्मिन् लुटि च परतो धातोर्यथासंख्यं स्यतासी प्रत्ययौ भवतः । करिष्यति । अकरिष्यत् । श्वः कर्ता ।

इदित्करणमनुनासिकलोपप्रतिबन्धार्थम् (६.४.२४) । मन्ता । संगन्ता ॥

६५३. सिब्बहुलं लेटि ॥ ३४ ॥ (३४२५)

धातोः सिप् प्रत्ययो भवति बहुलं लेटि परतः । जोषिषत् (ऋ0 २.३५.१)। तारिषत् (ऋ0 १.२५.१२) । मन्दिषत् । न च भवति पदाति विद्युत् (ऋ0 ७.२५.१)। (प्रजापतिः) उदधिं च्यावयाति तै0 स0 ३.५.५.५ ॥

६५४. कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ॥ ३५ ॥ (२३०६)

'कासृ शब्दकुत्सायाम्' (धा0 पा0 ६२३) ततः प्रत्ययान्तेभ्यश्च धातुभ्य आम् प्रत्ययो भवति लिटि परतोऽमन्त्रविषये । कासाञ्चक्रे । प्रत्ययान्तेभ्यः– लोलूयाञ्चक्रे । अमन्त्र इति किम्? 'कृष्णो नो नाव' (ऋ0 १.७९.२) ॥

कास्यनेकाच इति वक्तव्यं चुलुम्पाद्यर्थम् (म0 भा0 ३.१.३५ वा० ३) । चकासाञ्चकार । चुलुम्पाञ्चकार । दरिद्राञ्चकार ॥

आमोऽमित्त्वमदन्तत्वादगुणत्वं विदेस्तथा ।
आश्चकासोर्विधानाच्च पररूपं कतन्तवत् ॥

६५५. इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ॥ ३६ ॥ (२२३७)

इजादिर्यो धातुर्गुरुमान् ऋच्छतिवर्जितः, तस्माच्च लिटि परत आम्प्रत्ययो भवति । 'ईह चेष्टायाम्' (धा0 पा0 ६३२), 'ऊह वितर्के' (धा0 पा0 ६४८) । ईहाञ्चक्रे ।

इजादेरिति किम्? ततक्ष, ररक्ष । गुरुमत इति किम्? इयज, उवप । अनृच्छ इति किम्? आनर्च्छ, आनर्च्छतुः, आनर्च्छुः ।

ऊर्णोतेश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः (म0 भा0 ३.१.३६ वा० १) । प्रोर्णुनाव । अथ वा –

वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।
आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेडुपग्रहात् ॥ (म0 भा0 ३.१.३६)

६५६. दयायासश्च ॥ ३७ ॥ (२३२४)

'दय दानगतिरक्षणेषु' (धा0 पा0 ४८१), 'अय गतौ' (धा0 पा0 ४७४), 'आस उपवेशने' (धा0 पा0 १०२२) – इत्येतेभ्यश्च लिटि परत आम्प्रत्ययो भवति । दयाञ्चक्रे । पलायाञ्चक्रे । आसाञ्चक्रे ।

६५७. उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ३८ ॥ (२३४१)

'उष दाहे' (धा0 पा0 ६९६), 'विद ज्ञाने' (धा0 पा0 १०६५), 'जागृ निद्राक्षये' (धा0 पा0 १०७३) – एतेभ्यो लिटि परतोऽन्यतरस्यामाम् प्रत्ययो भवति । ओषाञ्चकार उवोष । विदाञ्चकार, विवेद । जागराञ्चकार, जजागर । विदेरदन्तत्वप्रतिज्ञानादामि गुणो न भवति ॥

६५८. भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च ॥ ३९ ॥ (१४९१)

'ञिभी भये' (धा0 पा0 १०८४), 'ह्री लज्जायाम्' (धा0 पा0 १०८६) डुभृञ् धारणपोषणयोः' (धा0 पा0 १०८८), 'हु दानादनयोः' (धा0 पा0 १०८४) – इत्येतेभ्यो लिटि परत आम्प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम्, श्लाविव चास्मिन्कार्यं भवति। किं पुनस्तद् ? द्वित्वमित्त्वं च ।

बिभयाञ्चकार, बिभाय । जिह्रयाञ्चकार, जिह्राय । बिभराञ्चकार, बभार। जुहवाञ्चकार, जुहाव ॥

६५९. कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ॥ ४० ॥ (२२३९)

आम्प्रत्ययस्य पश्चात्कृञनुप्रयुज्यते लिटि परतः । 'कृञ्' इति प्रत्याहारेण कृभ्वस्तयो गृह्यन्ते, तत्सामर्थ्यादस्तेर्भूभावः (२.४.५२) न भवति । पाचयाञ्चकार। पाचयाम्बभूव । पाचयामास ॥

६६०. विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् ॥ ४१ ॥ (२४६५)

'विदाङ्कुर्वन्तु' इत्येतदन्यतरस्यां निपात्यते । किं पुनरिह निपात्यते? विदेर्लोट्याम्प्रत्ययः, गुणाभावः, लोटो लुक्, कृञश्च लोट्परस्यानुप्रयोगः । अत्र भवन्तो विदांकुर्वन्तु, विदन्तु । इतिकरणः प्रदर्शनार्थः । न केवलं प्रथमपुरुषबहुवचनम्, किं तर्हि? सर्वाण्येव लोड्वचनान्यनुप्रयुज्यन्ते – विदाङ्करोतु, विदांकुरुतात्, विदंकुरुताम्, विदांकुरु, विदांकुरुतमित्यादि ॥

६६१. अभ्युत्सादयांप्रजनयांचिकयांरमयामकःपावयां-क्रियाद्विदामक्रन्निति च्छन्दसि ॥ ४२ ॥ (३४०३)

'अभ्युत्सादयाम्' इत्येवमादयश्छन्दसि विषयेऽन्यतरस्यां निपात्यन्ते ।

सदिजनिरमीणां ण्यन्तानां लुङ्याम्प्रत्ययो निपात्यते । चिनोतेरपि तत्रैवाम्प्रत्ययो द्विर्वचनं कुत्वं च । अकरिति चतुर्भिरपि प्रत्येकमनुप्रयोगः सम्बध्यते । पावयङ्क्रियादिति पवतेः पुनातेर्वा ण्यन्तस्य लिङ्यां निपात्यते, क्रियादिति चाऽस्यानुप्रयोगः । विदामक्रन्निति – विदेर्लुङ्याम् निपात्यते, गुणाभावश्च, अक्रन्निति चास्यानुप्रयोगः ।

अभ्युत्सादयामकः (मै0 स0 १.६.५) । अभ्युदसीषददिति भाषायाम् । प्रजनयामकः (मै0 सं0 १.६.१०) । प्राजीजनदिति भाषायाम् । चिकयामकः । अचैषीदिति भाषायाम् । रमयामकः (काठक सं0 ७.७) । अरीरमदिति भाषायाम्। पावयाङ्क्रियात् (मै0 सं0 २.१.३) । पाव्यादिति भाषायाम् । विदामक्रन् (मै0 सं0 १.४.७, तै0 ब्रा0 १.३.१०.३) । अवेदिषुरिति भाषायाम् । [इतिकरणः प्रयोगप्रदर्शनार्थः]॥

६६२. च्लि लुङि ॥ ४३ ॥ (२२२१)

धातोश्च्लिः प्रत्ययो भवति लुङि परतः । इकार उच्चारणार्थः, चकारः स्वरार्थः (६.१.६३) । अस्य सिजादीनादेशान्वक्ष्यति, तत्रैवोदाहरिष्यामः ॥

६६३. च्लेः सिच् ॥ ४४ ॥ (२२२२)

च्लेः सिजादेशो भवति । इकार उच्चारणार्थः, चकारः स्वरार्थः । अकार्षीत्। अहार्षीत् । आगमानुदात्तत्वं हि प्रत्ययस्वरमिव चित्स्वरमपि बाधेतेति स्थानिन्यादेशे च द्विश्चकारोऽनुबद्ध्यते ।

स्पृशमृशकृषतृपदृपां सिज्वा वक्तव्यः (मा0 भा0 ३.१.४४. वा0 ६) । अस्पाक्षीत्, अस्पार्क्षीत्, अस्पृक्षत् (३.१.४५) । अम्राक्षीत्, अमार्क्षीत्, अमृक्षत्। अक्राक्षीत्, अकार्क्षीत्, अकृक्षत् । अत्राप्सीत्, अतार्प्सीत् अतृपत् (३.१.५५) । अद्राप्सीत्, अदार्प्सीत्, अदृपत् ॥

६६४. शल इगुपधादनिटः क्सः ॥ ४५ ॥ (२३३६)

शलन्तो यो धातुरिगुपधस्तस्मात्परस्य च्लेरनिटः क्स आदेशो भवति । दुह – अधुक्षत् । लिह – अलिक्षत् ।

शल इति किम्? अभैत्सीत् । अच्छैत्सीत् । इगुपधादिति किम्? अधाक्षीत् ।

अनिट इति किम्? अकोषीत् । अमोषीत् ॥

६६५. श्लिष आलिङ्गने ॥ ४६ ॥ (२५१४)

श्लिषेः (धा0 पा0 ११८७) धातोरालिङ्गनक्रियावचनात् परस्य च्लेः क्स आदेशो भवति । आलिङ्गनम् उपगूहनम्, परिष्वङ्गः । अत्र नियमार्थमेतत् । आश्लिक्षत्कन्यां देवदत्तः (म0 भा0) ।

आलिङ्गन इति किम्? समाश्लिषज्जतुकाष्ठम् ॥

६६६. न दृशः ॥ ४७ ॥ (२४०७)

पूर्वेण क्सः प्राप्तः (३.१.४५) प्रतिषिध्यते । दृशेर्धातोः परस्य च्लेः क्सादेशो न भवति । अस्मिन्प्रतिषिद्धे 'इरितो वा' (३.१.५४) इत्यङ्सिचौ भवतः। अदर्शत्, अद्राक्षीत् ॥

६६७. णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ् ॥ ४८ ॥ (२३१२)

सिजपवादश्चङ् विधीयते । ण्यन्तेभ्यो धातुभ्यः, श्रि, द्रु, स्रु – इत्येतेभ्यश्च परस्य च्लेश्चङादेशो भवति कर्तृवाचिनि लुङि परतः । ङकारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः, चकारः 'चङि' (६.१.११) इति विशेषणार्थः । अचीकरत् । अजीहरत् । अशिश्रियत्। अदुद्रुवत् । असुस्रुवत् ।

कर्तरीति किम्? अकारयिषातां कटौ देवदत्तेन ।

कमेरुपसंख्यानम् (म0 भा0 ३.१.४८ वा० १) । 'आयादय आर्द्धधातुके वा' (३.१.३१) इति यदा णिङ् नास्ति तदैतदुपसङ्ख्यानम् । अचकमत । णिङ्पक्षे सन्वद्भावः– अचीकमत ।

नाकमिष्टं सुखं यान्ति सुयुक्तैर्वडवारथैः ।
अथ पत्काषिणो यान्ति येऽचीकमतभाषिणः ॥ (म0 भा0 ३.१.४८)

६६८. विभाषा धेट्श्व्योः ॥ ४९ ॥ (२३७५)

'धेट् पाने' , (धा0 पा0 ९०३) 'टुओश्वि गातिवृद्ध्योः (धा0 पा0 १०११) – एताभ्यामुत्तरस्य च्लेर्विभाषा चङादेशो भवति । धेटस्तावत् अदधत् । सिच्पक्षे 'विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः' (२.४.७८) इति लुक् । अधात्, अधासीत् । श्वयतेः

खल्वपि–अशिश्वियत् । अङ्प्यत्र विकल्प्यते – अश्वत्, अश्वयीत् । कर्तरीत्येव – अधिषातां गावौ वत्सेन ॥

६६९. गुपेश्छन्दसि ॥ ५० ॥ (३४०४)

गुपेः परस्य च्लेश्छन्दसि विषये विभाषा चङादेशो भवति । यत्रायप्रत्ययो नास्ति तत्रायं विधिः । इमान्नो मित्रावरुणौ गृहानजूगुपतम् युवम् (मै0 १.५.१४); अगौप्तम्, अगौपिष्टम्, अगोपायिष्टमिति वा । भाषायां तु चङन्तं वर्जयित्वा शिष्टं रूपत्रयं भवति ॥

६७०. नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ॥ ५१ ॥ (३४०५)

'ऊन परिहाणे' (धा0 पा0 १८८९), 'ध्वन शब्दे' (धा0 पा0 ८१७), 'इल प्रेरणे' (धा0 पा0 १३५८), 'अर्द्द गतौ याचने च' (धा0 पा0 ५५) – इत्येतेभ्यो धातुभ्यो ण्यन्तेभ्यः पूर्वेण च्लेश्चङि प्राप्ते छन्दसि विषये न भवति । काममूनयीः (ऋ0 १.३.५३) ।

औनिनदिति भाषायाम् । मा त्वाग्निर्ध्वनयीत् (ऋ १.१६१.१५) । अदिध्वनदिति भाषायाम् । कममैलयीत् । ऐलिलदिति भाषायाम् । मैनमर्द्दयीत् । आर्दिददिति भाषायाम् ॥

६७१. अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ॥ ५२ ॥ (२४३८)

'असु क्षेपणे' (धा0 पा0 १२१०), 'वच परिभाषणे' (धा0 पा0 १०६४), ब्रूञादेशो वा (२.४.५३); 'ख्या प्रकथने' (धा0 धा0 १०६१), चक्षिङादेशो वा (२.४.५४) –इत्येभ्यः परस्य च्लेरङादेशो भवति कर्तृवाचिनि लुङि परतः । अस्यतेः पुषादिपाठादेवाङि सिद्धे पुनर्ग्रहणमात्मनेपदार्थम् (म0 भा0) । पर्यास्थत, पर्यास्थेताम्, पर्यास्थन्त । वक्ति – अवोचत्, अवोचताम्, अवोचन् । ख्याति – आख्यत् । आख्यताम् , आख्यन् । कर्त्तरीति किम्? पर्यासिषातां गावौ वत्सेन ॥

६७२. लिपिसिचिह्वश्च ॥ ५३ ॥ (२४१८)

'लिप उपदेहे' (धा0 पा0 १४३४) 'षिच क्षरणे' (धा0 पा0 १४३५), 'ह्वेञ् स्पर्द्धायाम्' (धा0 पा0 १००९) – इत्येतेभ्यश्च परस्य च्लेरङादेशो भवति ।

अलिपत् । असिचत् । आह्वत् ।

पृथग्योग उत्तरार्थः ॥

६७३. आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥ (२४१९)

पूर्वेण प्राप्ते विभाषा आरभ्यते। लिपि–सिचि–ह्व आत्मनेपदेषु परतश्च्लेरङादेशो भवति अन्यतरस्याम्। 'स्वरितञितः' कर्त्रभिप्राये क्रियाफले (१.३.७२) इत्यात्मनेपदम्। अलिपत, अलिप्त । असिचत, असिक्त । अह्वत्, अह्वास्त ॥

६७४. पुषादिद्युताद्य्लृदितः परस्मैपदेषु ॥ ५५ ॥ (२३४३)

पुषादिभ्य, द्युतादिभ्यः, लृदिद्भ्यश्च धातुभ्यः परस्य च्लेः परस्मैपदेषु परतोऽङादेशो भवति । पुषादिर्दिवाद्यन्तर्गणो गृह्यते, न भूवादिः, क्र्याद्यन्तर्गणो वा। पुष–अपुषत् । द्युतादि–अद्युतत्, अश्वियत् ।

लृदिद्भ्यः – गम्लृ–अगमत् । शक्लृ अशकत् ।

परस्मैपदेष्विति किम्? व्यद्योतिष्ट । अलोटिष्ट ॥

६७५. सर्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्च ॥ ५६ ॥ (२३८२)

'सृ गतौ' (धा0 पा0 ९३६), 'शासु अनुशिष्टौ' (धा0 पा0 १०७६), 'ऋ गतौ' (धा0 पा0 ९३७) – इत्येतेभ्यः परस्य च्लेरङादेशो भवति । सर्त्ति–असरत्। शास्ति–अशिषत् । अर्त्ति – आरत् ।

पृथग्योगकरणमात्मनेपदार्थम् । समरन्त (ऋ0 ४.१९.९) । चकारः परस्मैपदेष्वित्यनुकर्षणार्थः । तच्चोत्तरत्रोपयोगं यास्यति ॥

६७६. इरितो वा ॥ ५७ ॥ (२२६९)

इरितो धातो परस्य च्लेरङादेशो वा भवति । भिदिर्–अभिदत्, अभैत्सीत्। छिदिर् अच्छिदत्, अच्छैत्सीत् । परस्मैपदेष्वित्येव–अरुद्ध । अभित्त । अच्छित्त॥

६७७. जॄस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च ॥ ५८ ॥ (२२९१)

'वा' इति वर्तते । 'जॄष् वयोहानौ' । (धा0 पा0 ११३१), 'स्तम्भुः' सौत्रो धातुः, 'म्रुचु म्लुचु गत्यर्थौ' (धा0 पा0 १९५, १९६), 'ग्रुचु ग्लुचु स्तेयकरणे'

(धा0 पा0 १९७, १९८), 'ग्लुञ्चु षस्ज गतौ' (धा0 पा0 २०१, २०२), 'टुओश्वि गतिवृद्ध्योः' (धा0 पा0 १०११) – इत्येतेभ्यो धातुभ्यः परस्य च्लेर्वाऽङादेशो भवति । अजरत्, अजारीत् । अस्तभत्, अस्तम्भीत् । अम्रुचत्, अम्रोचीत् । अम्लुचत्, अम्लोचीत् । अग्रुचत्, अग्रोचीत् । अग्लुचत् , अग्लोचीत्। अग्लुचत्, अग्लञ्चीत् । अश्वत्, अश्वयीत्, अशिश्वियत् ।

ग्लुचुग्लुञ्च्वोरन्यतरोपादानेऽपि रूपत्रयं सिद्ध्यति, अर्थभेदात्तु द्वयोरुपादानं कृतम् । केचित्तु वर्णयन्ति द्वयोरुपादानसामर्थ्याद् ग्लुञ्चेरनुनासिकलोपो न भवति – अग्लुञ्चदिति ॥

६७८. कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि ॥ ५९ ॥ (३४०६)

कृ, मृ, दृ रुहि – इत्येतेभ्यः परस्य च्लेश्छन्दसि विषयेऽङादेशो भवति । शकलाङ्गुष्ठकोऽकरत् । अथोऽमरत् । अदरदर्थान् । सानुमारुहत् (ऋ0 १.१०.२)। अन्तरिक्षाद्दिवमारुहम् (अथर्व0 ४.१४.३) ।

छन्दसीति किम्? अकार्षीत् । अमृत । अदारीत् । अरुक्षत् ॥

६७९. चिण् ते पदः ॥ ६० ॥ (२५१३)

'पद गतौ' (धा0 पा0 ११७०) अस्माद्धातोः परस्य च्लेश्चिणादेशो भवति तशब्दे परतः । सामर्थ्यादात्मनेपदैकवचनं गृह्यते – उदपादि सस्यम् । समपादि भैक्षम् । ते इति किम्? उदपत्साताम्, उदपत्सत ॥

६८०. दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ६१ ॥ (२३२८)

'चिण् ते' इति वर्तते । 'दीपी दीप्तौ' (धा0 पा0 ११५१), 'जनी प्रादुर्भावे' (धा0 पा0 ११५०), 'बुध अवगमने' (धा0 पा0 ११७३), 'पूरी आप्यायने' (धा0 पा0 ११५२), 'तायृ संतानपालनयोः' (धा0 पा0 ४८९), 'ओप्यायी वृद्धौ' (धा0 पा0 ४८८) इत्येतेभ्यः परस्य च्लेस्तशब्दे परतोऽन्यतरस्यां चिणादेशो भवति । अदीपि, अदीपिष्ट । अजनि, अजनिष्ट । अबोधि, अबुद्ध । अपूरि, अपूरिष्ट । अतायि, अतायिष्ट । अप्यायि, अप्यायिष्ट ॥

६८१. अचः कर्मकर्त्तरि ॥ ६२ ॥ (२७६८)

अजन्ताद्धातोः परस्य च्लेः कर्मकर्त्तरि तशब्दे परतश्चिणादेशो भवति । प्राप्तविभाषेयम् (३.१.६७) । अकारि कटः स्वयमेव, अकृत कटः स्वयमेव । अलावि केदारः स्वयमेव, अलविष्ट केदारः स्वयमेव । अच इति किम्? अभेदि काष्ठं स्वयमेव । कर्मकर्त्तरीति किम्? अकारि कटो देवदत्तेन ॥

६८२. दुहश्च ॥ ६३ ॥ (२७६९)

'दुह प्रपूरणे' (धा0 पा0 १०१५) अस्मात्परस्य च्लेश्चिणादेशो भवत्यन्यतरस्याम्। अदोहि गौः स्वयमेव, अदुग्ध गौः स्वयमेव । कर्मकर्त्तरीत्येव – अदोहि गौर्गोपालकेन ॥

६८३. न रुधः ॥ ६४ ॥ (२७७०)

'रुधिर् आवरणे' (धा0 पा0 १४३९) अस्मात्परस्य च्लेः कर्मकर्त्तरि चिणादेशो न भवति । अन्ववारुद्ध गौः स्वयमेव । कर्मकर्त्तरीत्येव – अन्ववारोधि गौर्गोपालकेन॥

६८४. तपोऽनुतापे च ॥ ६५ ॥ (२७६०)

'न' इति वर्त्तते । 'तप संतापे' (धा0 पा0 ९८६)–अस्मात्परस्य च्लेश्चिणादेशो न भवति कर्मकर्त्तर्यनुतापे च । अनुतापः पश्चात्तापः, तस्य ग्रहणमकर्मकर्त्रर्थम्, तत्र हि भावकर्मणोरपि प्रतिषेधो भवति । अतप्त तपस्तापसः। अन्ववतप्त पापेन कर्मणा ॥

६८५. चिण् भावकर्मणोः ॥ ६६ ॥ (२७५८)

धातोः परस्य च्लेश्चिणादेशो भवति भावे कर्मणि तशब्दे परतः । भावे तावत् – अशायि भवता । कर्मणि खल्वपि ..... अकारि कटो देवदत्तेन । अहारि भारो यज्ञदत्तेन । चिण्ग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

६८६. सार्वधातुके यक् ॥ ६७ ॥ (२७५६)

भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परतो धातोर्यक् प्रत्ययो भवति । आस्यते भवता । शय्यते भवता । कर्मणि – क्रियते कटः । गम्यते ग्रामः ।

ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । यग्विधाने कर्मकर्त्तर्युपसंख्यानम् । विप्रतिषेधाद्धि यकः श्यपो बलीयस्त्वम् । क्रियते कटः स्वयमेव । पच्यते ओदनः स्वयमेव ॥

६८७. कर्त्तरि शप् ॥ ६८ ॥ (२१६७)

कर्तृवाचिनि सार्वधातुके परतो धातोः शप्प्रत्ययो भवति । पकारः स्वरार्थः (३.१.४), शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः (३.४.११३) । भवति । पचति ॥

६८८. दिवादिभ्यः श्यन् ॥ ६९ ॥ (२५०५)

'दिव' –इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्यन्प्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । नकारः स्वरार्थः (६.१.१९७), शकारः सार्वधातुकार्थः । दीव्यति । सीव्यति ॥

६८९. वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः ॥ ७० ॥ (२३२१)

उभयत्रविभाषेयम् । 'टुभ्राशृटुभ्लाशृ दीप्तौ' (धा0 पा0 ८२५, ८२६); 'भ्रमु अनवस्थाने' (धा0 पा0 १२०६), 'भ्रमु चलने' (धा0 पा0 ८५१) – द्वयोरपि ग्रहणम्, 'क्रमु पादविक्षेपे' (धा0 पा0 ४७६), 'क्लमु ग्लानौ' (धा0 पा0 १२०८), 'त्रसी उद्वेगे' (धा0 पा0 १११८), 'त्रुटी छेदने' (धा0 पा0 १६७६), 'लष कान्तौ' (धा0 पा0 ८८९)–इत्येतेभ्यो वा श्यन् प्रत्ययो भवति । भ्राशते, भ्राश्यते । भ्लाशते, भ्लाश्यते । भ्रमति, भ्राम्यति । क्रामति, क्राम्यति । क्लामति, क्लाम्यति । त्रसति, त्रस्यति । त्रुटति, त्रुट्यति । लषति, लष्यति ॥

६९०. यसोऽनुपसर्गात् ॥ ७१ ॥ (२५२१)

'यसु प्रयत्ने' (धा0 पा0 १२११) दैवादिकः, तस्मान्नित्ये श्यनि प्राप्तेऽनुपसर्गाद्विकल्प उच्यते । यसोऽनुपसर्गाद्वा श्यन्प्रत्ययो भवति । यस्यति, यसति । अनुपसर्गादिति किम्? आयस्यति । प्रयस्यति ॥

६९१. संयसश्च ॥ ७२ ॥ (२५२२)

सोपसर्गार्थ आरम्भः । संपूर्वाच्च यसेर्वा श्यन्प्रत्ययो भवति । संयस्यति, संयसति ॥

६९२. स्वादिभ्यः श्नुः ॥ ७३ ॥ (२५२३)

'षुञ् अभिषवे' (धा0 पा0 १२४८) – इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्नुप्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । सुनोति । सिनोति ॥

६९३. श्रुवः शृ च ॥ ७४ ॥ (२३८६)

श्रुवः श्नुप्रत्ययो भवति, तत्संनियोगेन श्रुवः 'शृ' इत्ययमादेशो भवति । शृणोति, शृणुतः, शृण्वन्ति ॥

६९४. अक्षोऽन्यतरस्याम् ॥ ७५ ॥ (२३३८)

'अक्षू व्याप्तौ' (धा0 पा0 ६५४) भौवादिकः, अस्मादन्यतरस्यां श्नुप्रत्ययो भवति । अक्ष्णोति, अक्षति ॥

३९५. तनूकरणे तक्षः ॥ ७६ ॥ (२३३९)

'तक्षू त्वक्षू तनूकरणे' (धा0 पा0 ६५५, ६५६) – अस्मात्तनूकरणे वर्तमानादन्यतरस्यां श्नुप्रत्ययो भवति । अनेकार्थत्वाद्धातूनां विशेषेणोपादानम् । तक्षति काष्ठम्, तक्ष्णोति काष्ठम् ।

तनूकरण इति किम्? सन्तक्षति वाग्भिः ॥

३९६. तुदादिभ्यः शः ॥ ७७ ॥ (२५३४)

'तुद व्यथने' (धा0 पा0 १२८२) – इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः शप्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः । तुदति । नुदति ॥

३९७. रुधादिभ्यः श्नम् ॥ ७८ ॥ (२५४३)

'रुधिर् आवरणे' (धा0 पा0 १४३९) – इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्नम् प्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । मकारो देशविध्यर्थः । शकारः 'श्नान्नलोपः' (६.४२३) इति विशेषणार्थः । रुणद्धि । भिनत्ति ॥

६९८. तनादिकृञ्भ्य उः ॥ ७९ ॥ (२४६६)

'तनु विस्तारे' (धा0 पा0 १४६४)–इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः कृञश्च उप्रत्ययो

भवति । शपोऽपवादः । तनोति । सनोति । क्षणोति । कृञः खल्वपि – करोति । तनादिपाठादेव उप्रत्यये सिद्धे करोतेरुपादानं नियमार्थम्, अन्यत्तनादिकार्यं मा भूदिति । 'तनादिभ्यस्तथासोः' (२.४.७९) इति विभाषा सिचो लुग् न भवति – अकृत, अकृथाः ॥

६९९. धिन्विकृण्व्योर च ॥ ८० ॥ (२३३२)

'हिवि धिवि जिवि प्रीणनार्थाः' (धा0 पा0 ५९१, ५९३, ५९४), 'कृवि हिंसाकरणयोः' (धा0 पा0 ५९८) – इत्येतयोर्धात्वोरुप्रत्ययो भवत्यकारश्चान्तादेशः। धिनोति । कृणोति । अतो लोपस्य (६.४.४८) स्थानिवद्भावाद् (१.१.१५७) गुणो न भवति ॥

७००. क्र्यादिभ्यः श्ना ॥ ८१ ॥ (२५५४)

'डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये' (धा0 पा0 १४७४)–इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्नाप्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः । क्रीणाति । प्रीणाति ॥

७०१. स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च ॥ ८२ ॥ (२५५५)

आद्याश्चत्वारो धातवः सौत्राः, 'स्कुञ् आप्रवणे' (धा0 पा0 १४७९) – इत्येतेभ्यः श्नाप्रत्ययो भवति श्नुश्च । स्तभ्नाति, स्तभ्नोति । स्तुभ्नाति, स्तुभ्नोति। स्कभ्नाति, स्कभ्नोति । स्कुश्नाति, स्कुश्नोति । उदित्त्वप्रतिज्ञानात्सौत्राणामपि धातूनां सर्वार्थत्वं विज्ञायते, नैतद्विकरणविषयत्वमेव ॥

७०२. हलः श्नः शानज्झौ ॥ ८३ ॥ (२५५७)

हल उत्तरस्य श्नाप्रत्ययस्य शानजादेशो भवति हौ परतः । मुषाण । पुषाण।

हल इति किम्? क्रीणीहि । हाविति किम्? मुष्णाति ।

'श्नः' इति स्थानिनिर्देश आदेशसंप्रत्ययार्थः । इतरथा हि प्रत्ययान्तरमेव सर्वविषयं विज्ञायेत ॥

७०३. छन्दसि शायजपि ॥ ८४ ॥ (३४३२)

छन्दसि विषये श्नः शायजादेशो भवति, शानजपि । गृभाय जिह्वया मधु (ऋ0 ८.१७.५) । शानचः खल्वपि – 'बधान पशुम् देव सवितः' (वाज0 सं0 १.२५) ॥

७०४. व्यत्ययो बहुलम् ॥ ८५ ॥ (३४३३)

यथायथं विकरणाः शबादयो विहिताः, तेषां छन्दसि विषये बहुलं व्यत्ययो भवति । व्यतिगमनं व्यत्ययः व्यतिहारः, विषयान्तरे विधानम् । क्वचिद् द्विविकरणता, क्वचित् त्रिविकरणता च । 'आण्डा शुष्मस्य भेदति (ऋ0 ८.४०.११) । भिनत्तीति प्राप्ते । स च न मरति । न म्रियत इति प्राप्ते ।

द्विविकरणता – इन्द्रो वस्तेन नेषतु । नयत्विति प्राप्ते ।

त्रिविकरणता – इन्द्रेण युजा तरुषेम वृ त्रम् (ऋ0 ७.४८.२) । तरेमेति (तीर्यास्मेति) प्राप्ते । बहुलग्रहणं सर्वविधिव्यभिचारार्थम् ।

सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङा च ।
व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिद्ध्यति
बाहुलकेन (म0 भा0 ३.१.८५) ॥

७०५. लिङ्याशिष्यङ् ॥ ८६ ॥ (३४३४)

आशिषि विषये यो लिङ् तस्मिन्परतश्छन्दसि विषयेऽङ् प्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । 'छन्दस्युभयथा' (३.४.११७) इति लिङः सार्वधातुकसंज्ञाप्यस्ति।

स्थागागमिवचिविदिशकिरुहयः प्रयोजनम् । स्था – उपस्थेयं वृषभं तुग्रियाणाम्। गा – अञ्जसा सत्यमुपगेयम् (तै0 सं0 १.२.१०.२) । गमि – गृहं गमेम (ऋ0 १०.४०.११) जानतो गृहान् । वचि – मन्त्रं वोचेमाग्नये (ऋ0 १.७४.१) । विदि– विदेयमेनां मनसि प्रविष्टाम् (अथर्व0 १९.४.२) । शकि व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयम् (आश्व0 श्रौ0 ८.१४.१) । रुहि – स्वर्गं लोकमारुहेयम् ।

दृशेरग्वक्तव्यः (म0 भा0 ३.१.८६ वा० ३) । पितरं च दृशेयं मातरं च (ऋ0 १.२४.१) ॥

७०६. कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ॥ ८७ ॥ (२७६६)

कर्मणि क्रिया कर्म, कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मवद्भवति (म० भा०) । यस्मिन्कर्मणि कर्तृभूतेऽपि तद्वत्क्रिया लक्ष्यते, यथा कर्मणि, स कर्ता कर्मवद्भवति कर्माश्रयाणि कार्याणि प्रतिपद्यते । 'कर्तरि शप्' (२.१.६८) इति कर्तृ ग्रहणमिहानुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यते ।

यगात्मनेपदचिण्चिण्वद्भावाः प्रयोजनम् । भिद्यते काष्ठं स्वयमेव । अभेदि काष्ठं स्वयमेव । कारिष्यते कटः स्वयमेव ।

वत्करणं स्वाश्रयमपि यथा स्यात् – भिद्यते कुसूलेनेति । अकर्मकाणां भावे लः सिद्धो भवति । 'लिङ्याशिष्यङ्' (३.१.८६) इति द्विलकारको निर्देशः, तत्र लानुवृत्तेर्लान्तस्य कर्त्ता कर्मवद्भवतीति कुसूलाद् द्वितीया न भवति ।

कर्मणेति किम्? करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रियस्य मा भूत् – साध्वसिश्छिनत्ति। साधु स्थाली पचति ।

धात्वधिकारात्समाने धातौ कर्मवद्भावः । इह न भवति – पचत्योदनं देवदत्तः, राध्यत्योदनः स्वयमेवेति ।

कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्ता कर्मवद्भवति, न कर्तृस्थभावकानाम्, न वा कर्तृस्थक्रियाणाम् ।

कर्मस्थः पचतेर्भावः कर्मस्था च भिदेः क्रिया ।
मासासिभावः कर्तृस्थः कर्तृस्था च गमेः क्रिया ॥

७०७. तपस्तपःकर्मकस्यैव ॥ ८८ ॥ (२७७१)

'तप संतापे' (धा० पा० ९८६) अस्य कर्ता कर्मवद्भवति, स च तपःकर्मकस्यैव, नान्यकर्मकस्य । क्रियाभेदाद्विध्यर्थमेतत् । उपवासादीनि तपांसि तापसं तपन्ति । दुःखयन्तीत्यर्थः । स तापसस्त्वगस्थिभूतः स्वर्गाय तपस्तप्यते । अर्जयतीत्यर्थः । पूर्वेणाप्राप्तः कर्मवद्भावो विधीयते– तप्यते तपस्तापसः । अतप्त तपस्तापसः । तपःकर्मकस्यैवेति किम्? उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः ॥

७०८. न दुहस्नुनमां यक्चिणौ ॥ ८९ ॥ (२७६७)

'दुह' 'स्नु' 'नम्' –इत्येतेषां कर्मकर्तरि यक्चिणौ कर्मवद्भावापदिष्टौ न भवतः । दुहेरनेन यक् प्रतिषिद्ध्यते, चिण् तु 'दुहश्च' (३.१.६३) इति पूर्वमेव

विभाषितः । दुग्धे गौः स्वयमेव । अदुग्ध गौः स्वयमेव, अदोहि गौः स्वयमेव । प्रस्नुते गौः स्वयमेव । प्रास्नोष्ट गौः स्वयमेव । नमते दण्डः स्वयमेव । अनंस्त दण्डः स्वयमेव ।

यक्चिणोः प्रतिषेधे णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम् (म0 भा0 ३.१.८९ वा० १) । कारयति कटं देवदत्तः । कारयते कटः स्वयमेव । अचीकरत्कटं देवदत्तः । अचीकरत कटः स्वयमेव । उत्पुच्छयते गां गोपः । उत्पुच्छयते गौः स्वयमेव । उदपुपुच्छत गौः स्वयमेव । श्रथ्नाति ग्रन्थं देवदत्तः। श्रथ्नीते ग्रन्थः स्वयमेव । अश्रन्थिष्ट ग्रन्थः स्वयमेव । ग्रथ्नाति श्लोकं देवदत्तः। ग्रथ्नीते श्लोकः स्वयमेव । अग्रन्थिष्ट श्लोकः स्वयमेव । ब्रवीति श्लोकं देवदत्तः । ब्रूते श्लोकः स्वयमेव । अवोचच्छ्लोकं देवदत्तः । अवोचत श्लोकः स्वयमेव । आत्मनेपदाकर्मकाणाम् – आहन्ति माणवकं देवदत्तः । आहते माणवकः स्वयमेव। आवधिष्ट माणवकः स्वयमेव, आहतेति वा । विकुर्वते सैन्धवाः स्वयमेव । व्यकृषत सैन्धवाः स्वयमेव ।

७०९. कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च ॥ ९० ॥ (२७७२)

'कुष निष्कर्षे' (धा0 पा0 १५१९), 'रञ्ज रागे' (धा0 पा0 ११६८) – अनयोर्धात्वोः कर्मकर्तरि प्राचामाचार्याणां मतेन श्यन्प्रत्ययो भवति, परस्मैपदं च। यगात्मनेपदयोरपवादौ । कुष्यति पादः स्वयमेव । रज्यति वस्त्रं स्वयमेव । कोषिषीष्ट पादाः स्वयमेव । रङ्क्षीष्ट वस्त्रं स्वयमेव । कोषिष्यते पादः स्वयमेव । रङ्क्ष्यते वस्त्रं स्वयमेव । अकोषि पादः स्वयमेव । अरञ्जि वस्त्रं स्वयमेव (म0 भा0) ॥

७१०. धातोः ॥ ९१ ॥ (२८२९)

'धातोः' इत्ययमधिकारो वेदितव्यः । आ तृतीयाध्यायपरिसमाप्तेर्यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो धातोरित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति – 'तव्यत्तव्यानीयरः' (३.१.९६) इति । कर्त्तव्यम्, करणीयम् । धातुग्रहणमनर्थकम्, यङ्विधौ 'धातोः' इत्यधिकारात् (म0 भा0)? कृदुपपदसंज्ञार्थं तर्हि अस्मिन्धात्वधिकारे ते यथा स्याताम्, पूर्वत्र मा भूतामिति । आर्धधातुकसंज्ञार्थं च द्वितीयं धातुग्रहणं कर्तव्यम् – धातोरित्येवं विहितस्य यथा स्यात्; इह मा भूत् लूभ्याम् लूभिरिति ॥

७११. तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ॥ ९२ ॥ (७८१)

तत्रैतस्मिन् धात्वधिकारे तृतीये यत्सप्तम्या निर्दिष्टं तदुपपदसंज्ञं भवति । वक्ष्यति – 'कर्मण्यण्' (३.२.१), कुम्भकारः ।

स्थग्रहणं सूत्रेषु सप्तमीनिर्देशप्रतिपत्त्यर्थम्; इतरथा हि सप्तमी श्रूयते यत्र, तत्रैव स्यात् – स्तम्बेरमः; कर्णेजपः (म० भा०) इति । यत्र वा सप्तमीश्रुतिरस्ति 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३.२.९७) इति उपसरजः, मन्दुरज इति । स्थग्रहणात्तु सर्वत्र भवति ।

गुरुसंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञाने सति समर्थपरिभाषाव्यापारार्थम् – पश्य कुम्भं करोति कटमिति प्रत्ययो न भवति ।

उपपदप्रदेशः–'उपपदमतिङ्' (२.२.१९) इत्येवमादयः ।

७१२. कृदतिङ् ॥ ९३ ॥ (३७४)

अस्मिन्धात्वधिकारे तिङ्वर्जितः प्रत्ययः कृत्संज्ञको भवति । कर्तव्यम् । करणीयम् ।

अतिङिति किम्? चीयात् । स्तूयात् ।

कृत्प्रदेशाः – 'कृत्तद्धितसमासाश्च' (१.२.४६) इत्येवमादयः ।

७१३. वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ॥ ९४ ॥ (२८३०)

अस्मिन्धात्वधिकारेऽसमानरूपोऽपवादप्रत्ययो वा बाधको भवति स्त्र्यधिकारविहितप्रत्ययं वर्जयित्वा । 'ण्वुल्तृचौ' (३.१.१३३) इत्युत्सर्गौ, 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' (३.१.१३५) इत्यपवादः, तद्विषये ण्वुल्तृचावपि भवतः। विक्षेपकः, विक्षेप्ता, विक्षिपः (म० भा०) ।

असरूप इति किम्? 'कर्मण्यण्' (३.२.१) इत्युत्सर्गः 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३.२.३) इत्यपवादः, स नित्यं बाधको भवति । गोदः । कम्बलदः । 'नानुबन्धकृतमसारूप्यम्' (व्या० परि० १५) । अस्त्रियामिति किम्? 'स्त्रियां क्तिन्' (३.३.९४) इत्युत्सर्गः 'अ प्रत्ययात्' (३.३.१०२) इत्यपवादः, स बाधक एव भवति। चिकीर्षा । जिहीर्षा ॥

७१४. कृत्याः प्राङ् ण्वुलः ॥ ९५ ॥ (२८३१)

'ण्वुल्तृचौ' (३.१.१३३) इति वक्ष्यति, प्रागेतस्माण्ण्वुल्संशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः, कृत्यसंज्ञकास्ते वेदितव्याः । तत्रैवोदाहरिष्यामः ।

कृत्यप्रदेशाः– 'कृत्यैरधिकार्थवचने' (२.१.३३) ' कृत्यानां कर्तरि वा' (२.३.७१) इत्येवमादयः ॥

७१५. तव्यत्तव्यानीयरः ॥ ९६ ॥ (२८३४)

'धातोः' (३.१.९१) इति वर्तते । धातोस्तव्यत्, तव्य, अनीयर् – इत्येते प्रत्यया भवन्ति । तकाररेफौ स्वरार्थौ । कर्तव्यम् । कर्तव्यम् । करणीयम् ।

वसेस्तव्यत् कर्तरि णिच्च (म0 भा0 ३.१.९६ वा0 २) । वास्तव्यः ।

केलिमर उपसंख्यानम् (वा0 १) । पचेलिमा माषाः । भिदेलिमानि काष्ठानि। कर्मकर्तरि चायमिष्यते ॥

७१६. अचो यत् ॥ ९७ ॥ (२८४२)

अजन्ताद्धातोर्यत्प्रत्ययो भवति । तकारः 'यतोऽनावः' (६.१.२१३) इति स्वरार्थः। गेयम् । पेयम् । चेयम् । जेयम् ।

अज्ग्रहणं किम्, यावता हलन्ताण्ण्यतं वक्ष्यति ? अजन्तभूतपूर्वादपि यथा स्यात् – दित्स्यम्, धित्स्यम् (म0 भा0) ।

तकिशसिचतियतिजनीनामुपसंख्यानम् (म0 भा0 ३.१.९७ वा० २) । तकि– तक्यम् । शसि–शस्यम् । चति –चत्यम् । यति – यत्यम् । जनि – जन्यम् । हनो वा वध च (वा0 २) । वध्यम् । घात्यम् ।

७१७. पोरदुपधात् ॥ ९८ ॥ (२८४४)

पवर्गान्ताद्धातोरकारोपधाद्यत्प्रत्ययो भवति । ण्यतोऽपवादः । शप् – शप्यम्। लभ् – लभ्यम् ।

पोरिति किम्? पाक्यम् । वाक्यम् ।

अदुपधादिति किम्? कोप्यम् गोप्यम् तपरकरणं तत्कालार्थम् । आप्यम् ॥

७१८. शकिसहोश्च ॥ ९९ ॥ (२८४७)

'शक्लृ शक्तौ' (धा0 पा0 १२६२) 'षह मर्षणे' (धा0 पा0 ८५३) – अनयोर्धात्वोर्यत्प्रत्ययो भवति शक्यम् । सह्यम् ।

७१९. गदमदचरयमश्चानुपसर्गे ॥ १०० ॥ (२८४८)

'गद व्यक्तायां वाचि' (धा0 पा0 ५२) 'मदी हर्षे' (धा0 पा0 १२०९), 'चर गतिभक्षणयोः' (धा0 पा0 ५५९), 'यम उपरमे' (धा0 पा0 ९८५) – इत्येतेभ्यश्चानुपसर्गेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति । गद्यम् । मद्यम् । चर्यम् । यम्यम् ।

अनुपसर्ग इति किम्? प्रगाद्यम् । प्रमाद्यम् । यमेः पूर्वेणैव सिद्धेऽनुपसर्गनियमार्थं वचनम् ।

चरेराङि चागुरौ । (म0 भा0 ३.१.१०० वा0 १) । आचर्यो देशः ।

अगुराविति किम्? आचार्य उपनेता ॥

७२०. अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु ॥ १०१ ॥ (२८४९)

अवद्य, पण्य वर्या – इत्येते शब्दा निपात्यन्ते; गर्ह्य, पणितव्य, अनिरोध – इत्येतेष्वर्थेषु यथासंख्यम् । अवद्यमिति निपात्यते, गर्ह्यं चेत्तद्भवति । अवद्यं पापम् । अनुद्यमन्यत् । 'वदः सुपि क्यप् च' (३.१.१०६) ।

पण्यमिति निपात्यते, पणितव्यं चेत्तद्भवति । पण्यः कम्बलः । पण्या गौः पण्यमन्यत् । वर्येति स्त्रियां निपात्यते, अनिरोधश्चेद् भवति । अनिरोधः अप्रतिबन्धः। शतेन वार्या । सहस्रेण वर्या । वृत्याऽन्या ।

स्त्रीलिङ्गनिर्देशः किमर्थः? वार्या ऋत्विजः ॥

७२१. वह्यं करणम् ॥ १०२ ॥ (२८५०)

वहेर्धातोः करणे यत्प्रत्ययो निपात्यते । वहत्यनेनेति वह्यं शकटम् । करण इति किम्? वाह्यमन्यत् ॥

७२२. अर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥ १०३ ॥ (२८५१)

'ऋ गतौ' (धा0 पा0 १०९९) – अस्माण्ण्यति प्राप्ते स्वामिवैश्ययोरभिधेययोर्यत् प्रत्ययो निपात्यते । अर्यः स्वामी । अर्यो वैश्यः ॥

'यतोऽनावः' (६.१.२१३) इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते–

स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं च वक्तव्यम् (म० भा० ३.१.१०३ वा० १)।

स्वामिवैश्ययोरिति किम्? आर्यो ब्राह्मणः ॥

८२३. उपसर्या काल्या प्रजने ॥ १०४ ॥ (२८५२)

'उपसर्या' इति निपात्यते, काल्या चेत्प्रजने भवति। उपपूर्वात्सर्तेर्यत्प्रत्ययः। प्राप्तकाला काल्या। प्रजनः प्रजननम्, प्रथमगर्भग्रहणम्। गर्भग्रहणे प्राप्तकाला – उपसर्या गौः, उपसर्या वडवा।

काल्या प्रजन इति किम्? उपसार्या शरदि मधुरा।

७२४. अजर्यं सङ्गतम् ॥ १०५ ॥ (२८५३)

अजर्यमिति निपात्यये, संगतं चेद्भवति। जीर्यतेर्नञ्पूर्वात् संगते संगमने कर्तरि यत्प्रत्ययो निपात्यते। न जीर्यतीत्यजर्यम्। अजर्यमार्यसंगतम्। अजर्यं नोऽस्तु संगतम्। संगतमिति किम्? अजरिता कम्बलः ॥

७२५. वदः सुपि क्यप् च ॥ १०६ ॥ (२८५४)

'अनुपसर्गे' इति वर्तते। वदेर्धातोः सुबन्ते उपपदे अनुपसर्गे क्यप् प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च। ब्रह्मोद्यम्, ब्रह्मवद्यम्। सत्योद्यम्, सत्यवद्यम्।

सुपीति किम्? वाद्यम्। अनुपसर्ग इत्येव – प्रवादम्।

७२६. भुवो भावे ॥ १०७ ॥ (२८५५)

'सुपि' 'अनुपसर्गे' इत्यनुवर्त्तते। भवतेर्धातोः सुबन्त उपपदेऽनुपसर्गे भावे क्यप् प्रत्ययो भवति। यत्तु नानुवर्त्तते। ब्रह्मभूयं गतः, ब्रह्मत्वं गतः। देवभूयं गतः, देवत्वं गतः।

भावग्रहणमुत्तरार्थम् (म० भा०)। सुपीत्येव – भव्यम्। अनुपसर्ग इत्येव – प्रभव्यम् ॥

७२७. हनस्त च ॥ १०८ ॥ (२८५६)

'सुपि' 'अनुपसर्गे' इति वर्तते, 'भावे' इति च। हन्तेर्धातोः सुबन्त उपपदेऽनुपसर्गे

भावे क्यप् प्रत्ययो भवति, तकारश्चान्तादेशः । ब्रह्महत्या । अश्वहत्या। सुपीत्येव – घातः ।

ण्यत्तु भावे न भवति; अनभिधानात् । अनुपसर्ग इत्येव – प्रघातो वर्तते ॥

७२८. एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् ॥ १०९ ॥ (२८५७)

'सुपि' अनुपसर्गे भावे' इति निवृत्तम् । सामान्येन विधानमेतत् । एति, स्तु, शास्, वृ, दृ, जुष् – इत्येतेभ्यः क्यप् प्रत्ययो भवति । इत्यः । स्तुत्यः । शिष्यः। वृत्यः । आदृत्यः । जुष्यः ।

क्यबिति वर्त्तमाने पुनः क्यब्ग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । 'ओरावश्यके' (३.१.१२५) इति ण्यतं बाधित्वा क्यबेव भवति । अवश्यस्तुत्यः । वृग्रहणे वृञो ग्रहणमिष्यते, न वृङः । वार्याः ऋत्विजः । शंसिदुहिगुहिभ्यो वेति वक्तव्यम् (?)। शस्यम् । शंस्यम् । दुह्यम्, दोह्यम् । गुह्यम्, गोह्यम् ।

आङ्पूर्वादञ्जेः संज्ञायामुपसंख्यानम् (म0 भा0 ३.१.१०९ वा० २) । आज्यं घृतम् ।

कथमुपेयम् ? एरेतद्रुपम्, नेणः ॥

८२९. ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः ॥ ११० ॥ (२८५९)

ऋकारोपधाच्च धातोः क्यप्प्रत्ययो भवति कृपिचृती वर्जयित्वा । वृतु–वृत्यम् । वृधु–वृद्ध्यम् ।

अक्लृपिचृतेरिति किम्? कल्प्यम् । चर्त्यम् (३.१.१२४) तपरकरणं किम्? 'कृत संशब्दने' (धा0 पा0 १६५४) ण्यदेव भवति – कीर्त्यम् ।

पाणौ सृजेर्ण्यद्वक्तव्यः (?) । पाणिसर्ग्या रज्जुः ।

समवपूर्वाच्च (?) । समवसर्ग्या ॥

७३०. ई च खनः ॥ १११ ॥ (२८६०)

खनेर्धातोः क्यप् प्रत्ययो भवतीकारश्चान्तादेशः । खेयम् । दीर्घनिर्देशः प्रश्लेषार्थः तत्र द्वितीय इकारः 'ये विभाषा' (६.४.४३) इत्यात्वबाधनार्थः ॥

७३१. भृञोऽसंज्ञायाम् ॥ ११२ ॥ (२८६१)

भृञो धातोरसंज्ञायां विषये क्यप् प्रत्ययो भवति । भृत्याः कर्मकराः । भर्तव्या इत्यर्थः ।

असंज्ञायामिति किम्? भार्यो नाम क्षत्रियः ।
संपूर्वाद्विभाषा (?) संभृत्याः । संभार्याः ॥
संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वान्न ते भार्या प्रसिद्ध्यति?
स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिद्ध्यति ॥
(म0 भा0 ३.१.११२ श्लो0 वा0 ४,५)

७३२. मृजेर्विभाषा ॥ ११३ ॥ (२८६२)

मृजेर्धातोर्विभाषा क्यप् प्रत्ययो भवति । ऋदुपधत्वात् प्राप्तविभाषेयम् । परिमृज्यः, परिमार्ग्यः (३.१.१२४) ।

७३३. राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः ॥ ११४ ॥ (२८६५)

राजसूय, सूर्य, मृषोद्य, रुच्य, कुप्य, कृष्टपच्य, अव्यथ्य – इत्येते शब्दाः क्यपि निपात्यन्ते । राज्ञा सोतव्यः राजा वा इह सूयते – राजसूयः क्रतुः । सूसर्त्तिभ्यां क्यप्, सर्त्तेरुत्वम्, सुवतेर्वा रुडागमः । सरति सुवति वा सूर्यः । मृषापूर्वस्य वदतेः पक्षे यति प्राप्ते नित्यं क्यब् निपात्यते । मृषोद्यम् । रोचतेऽसौ रुच्यः । कर्त्तरि क्यप् । गुपेरादेः कत्वं च संज्ञायाम् । कुप्यम् । गोप्यमन्यत् । कृष्टे पच्यन्ते कृष्टपच्याः । कर्मकर्त्तरि निपातनम् । न व्यथते अव्यथ्यः ॥

७३४. भिद्योद्ध्यौ नदे ॥ ११५ ॥ (३८६६)

भिदेरुज्झेश्च क्यब् निपात्यते नदेऽभिधेये । उज्झेर्धत्वं च । भिनत्ति कूलं भिद्यः । उज्झत्युदकम् उद्ध्यः । नद इति किम्? भेत्ता । उज्झित्ता ॥

७३५. पुष्यसिद्ध्यौ नक्षत्रे ॥ ११६ ॥ (२८६७)

पुषेः सिधेश्चाधिकरणे क्यब् निपात्यते नक्षत्रेऽभिधेये । पुष्यन्त्यस्मिन्नर्था इति पुष्यः । सिद्ध्यन्त्यस्मिन्निति सिद्ध्यः ।नक्षत्र इति किम्? पोषणम्, सेधनम् ॥

७३६. विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु ॥ ११७ ॥ (२८६८)

विपूय, विनीय, जित्य – इत्येते शब्दा निपात्यन्ते यथासंख्यं मुञ्ज, कल्क, हलि – इत्येतेष्वर्थेषु बोध्येषु । विपूर्वात्पवतेर्नयतेश्च तथा जयतेर्यति प्राप्ते (३.१.९७) कर्मणि क्यब्निपात्यते । विपूयो मुञ्जः, विपाव्यमन्यत् । विनीयः कल्कः, विनेयमन्यत्। जित्यो हलिः, जेयमन्यत् ॥

७३७. प्रत्यपिभ्यां ग्रहेश्छन्दसि ॥ ११८ ॥ (२८७०)

प्रति, अपि – इत्येवम्पूर्वाद् ग्रहेः क्यप् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये । मत्तस्य न प्रतिगृह्यम् (अनृतम्) (का0 सं0 १४५) । तस्मान्नातपि गृह्यम् (का सं0 २७३) ।

छन्दसीति किम्? प्रतिग्राह्यम् । अपिग्राह्यम् (३.१.१२४) ।

७३८. पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च ॥ ११९ ॥ (२८७०)

पदेऽस्वैरिणि बाह्यायां पक्ष्ये चार्थे ग्रहेर्धातोः क्यप् प्रत्ययो भवति । पदे तावत् – प्रगृह्यं पदम्, यस्य प्रगृह्यसंज्ञा विहिता । अवगृह्यं पदम्, यस्यावग्रहः क्रियते । अस्वैरी परतन्त्रः । गृह्यका इमे । गृहीतका इत्यर्थः । बाह्यायाम्–ग्रामगृह्या सेना । नगरगृह्या सेना । ग्रामनगराभ्यां बहिर्भूतेत्यर्थः ।

स्त्रीलिङ्गनिर्देशादन्यत्र न भवति । पक्षे भवः पक्ष्यः । वासुदेवगृह्याः । अर्जुनगृह्याः । तत्पक्षाश्रिता इत्यर्थः ॥

७३९. विभाषा कृवृषोः ॥ १२० ॥

कृञो वृषेश्च विभाषा क्यप् प्रत्ययो भवति । करोतेर्ण्यति प्राप्ते (३.१.१२४) वर्षतेऋदुपधत्वान्नित्ये क्यपि प्राप्ते (३.१.११०) विभाषाऽऽरभ्यते । कृत्यम्, कार्यम्। वृष्यम्, वर्ष्यम् ॥

७४०. युग्यं च पत्त्रे ॥ १२१ ॥ (२८७३)

'युग्यम्' इति निपात्यते, पत्त्रं चेत्तद्भवति । पतत्यनेनेति पत्त्रम्, वाहनमुच्यते। युग्यो गौः । युग्योऽश्वः । युग्यो हस्ती । युजेः क्यप् कुत्वं च निपात्यते ।

पत्त्र इति किम्? योग्यमन्यत् ॥

७४१. अमावस्यदन्यतरस्याम् ॥ १२२ ॥ (२८७४)

अमाशब्दः सहार्थे वर्त्तते। तस्मिन्नुपपदे वसेर्धातोः कालेऽधिकरणे ण्यत्प्रत्ययो भवति, तत्रान्यतरस्यां वृद्ध्यभावो निपात्यते। सह वसतोऽस्मिन्काले सूर्याचन्द्रमसाविति अमावस्या, अमावास्या। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद् 'अमावास्याया वा' (४.३.३०) इत्यत्रामावस्याशब्दस्यापि ग्रहणं भवति ।

अमावसोरहं ण्यतोर्निपातयाम्यवृद्धिताम् ।
तथैकवृत्तिता तयोः स्वरश्च मे प्रसिद्ध्यति ॥

(म० भा० ३.१.१२२ श्लो० वा०)

७४२. छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि ॥ १२३ ॥ (३४०७)

निष्टर्क्यादयः शब्दाश्छन्दसि विषये निपात्यन्ते । यदिह लक्षणेनानुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात्सिद्धम् । निष्टर्क्य इति 'कृती छेदने' (धा० पा० १४३६) इत्यस्मान्निस्पूर्वात्क्यपि प्राप्ते ण्यत्, आद्यन्तविपर्ययश्च, निसश्च षत्वं निपात्यते । 'निष्टर्क्य चिन्वीत पशुकामः' (ऐ० आ० ४.१.३)। देवशब्द उपपदे ह्वयतेर्जुहोतेर्वा क्यप्, दीर्घः, तुगभावश्च – देवहूयः (शत० ब्रा० २.१.३.२) । प्रपूर्वादुत्पूर्वाच्च नयतेः क्यप् – प्रणीयः (शत० ब्रा० ३.१.३.१), उन्नीयः (शत० ब्रा० ३.५.१३.१२)। उत्पूर्वाच्छिषेः क्यप् – उच्छिष्यम् (मै० सं० ३.९.२) । 'मृङ् प्राणत्यागे' (धा० पा० १४०४), 'स्तृञ् आच्छादने' (धा० पा० १२५३) – आभ्यां यत्प्रत्ययः । मर्यः (तै० आ० १.३.२)। स्तर्या (शत० ब्रा० २.१.२.१०)। स्त्रियामेव निपातनम्। 'ध्वृ हूर्छने' (धा० पा० ९४०), ध्वर्यः। खनेर्यत्। खन्या (तै० सं० ७.४.१३.१)। एतस्मादेव ण्यत् – खान्यः । देवशब्द उपपदे यजेर्यत् – देवयज्या । (ऋ० १०.३०.११) । स्त्रीलिङ्गनिपातनम् । आङ्पूर्वात्पृच्छेः क्यप् आपृच्छ्यः (ऋ० १.६०.२)। प्रतिपूर्वात्सीव्यतेः क्यप् षत्वं च प्रतिषीव्यः (मा० श्रौ० २.२.२,३५)। ब्रह्मण्युपपदे वदेर्ण्यद् ब्रह्मवाद्यम् (तै० सं० २.५.८.३) । भवतेः स्तौतेश्च ण्यत् आवादेशश्च भवति – भाव्यः (अथर्व० १३.१.५४) । स्ताव्यः । उपपूर्वस्य चिनोतेर्ण्यदायादेशौ – उपचाय्यपृडम् हिरण्यदक्षिणा (का० सं० ११.१) । पृडे चोत्तरपदे निपातनमेतत् ।

हिरण्य इति वक्तव्यम् (म0 भा0 ३.१.१२३ वा0 ४) । हिरण्यादन्यत्र उपचेयपृडमेव।

निष्टर्क्ये व्यत्ययं विद्यान्निसः षत्वं निपातनात् ।
ण्यदायादेश इत्येतावुपचाय्ये निपातितौ ॥
ण्यदेकस्माच्चतुर्भ्यः क्यप् चतुर्भ्यश्च यतो विधिः ।
ण्यदेकस्माद्यशब्दश्च द्वौ क्यपौ ण्यद्विधिश्चतुः ॥
(म0 भा0 ३.१.१२३ श्लो0 वा0 २,३)

७४३. ऋहलोर्ण्यत् ॥ १२४ ॥ (२८७२)

पञ्चम्यर्थे षष्ठी, ऋवर्णान्ताद्धातोर्हलन्ताच्च ण्यत्प्रत्ययो भवति । कार्यम् । हार्यम् । धार्यम् । वाक्यम् । पाक्यम् ।

७४४. ओरावश्यके ॥ १२५ ॥ (२८८६)

अवश्यंभावः आवश्यकम् । उवर्णान्ताद्धातोर्ण्यत् प्रत्ययो भवत्यावश्यके द्योत्ये । यतोऽपवादः । लाव्यम् । पाव्यम् । आवश्यके इति किम्? लव्यम् ।

'आवश्यके द्योत्ये' इति चेत्स्वरसमासानुपपत्तिः – अवश्यलाव्यम्, अवश्यपाव्यमिति ? नैष दोषः, मयूरव्यंसकादित्वात् (२.१.७२) समासः, उत्तरपदप्रकृतिस्वरे च यत्नः करिष्यते ॥

७४५. आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च ॥ १२६ ॥ (२८८७)

आङ्पूर्वात्सुनोतेः यु, वपि, रपि, लपि, त्रपि, चम् – इत्येतेभ्यश्च ण्यत् प्रत्ययो भवति । यतोऽपवादः । आसाव्यम् । याव्यम् । वाप्यम् । राप्यम् । लाप्यम्। त्राप्यम् । आचाम्यम् । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । दभि – दाभ्यम् ॥

७४६. आनाय्योऽनित्ये ॥ १२७ ॥ (२८८८)

'आनाय्यः' इति निपात्यते, अनित्येऽभिधेये । नयतेराङ्पूर्वाण्ण्यदायादेशौ निपात्येते । आनाय्यो दक्षिणाग्निः । रूढिरेषा, तस्मादनित्यविशेषे दक्षिणाग्नावेवावतिष्ठते। तस्य चानित्यत्वं नित्यमजागरणात् । यश्च गार्हपत्यादानीयते दक्षिणाग्निराहवनीयेन सहैकयोनिस्तत्रैतन्निपातनम्, न दक्षिणाग्निमात्रे; तस्य हि योनिर्विकल्प्यते

'वैश्यकुलाद्वित्तवतो भ्रष्टाद्वा गार्हपत्याद्वा' (पार० गृ० १.२.३) इति ॥

आनाय्योऽनित्य इति चेद्दक्षिणाग्नौ कृतं भवेत् । (म० भा० वा० २)

एकयोनौ च तं विद्यादानेयो ह्यन्यथा भवेत् ॥ (म० भा० वा० ३)

७४७. प्रणाय्योऽसम्मतौ ॥ १२८ ॥ (२८८९)

अविद्यमाना संमतिरस्मिन्नित्यसंमतिः । संमननं संमतिः संमतता, पूजा । 'प्रणाय्यः' इति निपात्यतेऽसंमतावभिधेये । प्रणाय्यश्चोरः ।

असंमताविति किम्? प्रणेयोऽन्यः । यद्येवम्, कथमेतत्–'ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्मा प्रबूयात् प्रणाय्यायान्तेवासिने, नान्यस्मै कस्मैचन' (छां० उप० ३.१०.५.६) इति? संमतिरभिलाषोऽप्युच्यते, तदभावेन निष्कामतया असंमतिरन्तेवासी भवति। तस्मै निष्कामाय मोक्षार्थं यतमानायान्तेवासिने प्रणाय्याय ब्रह्म प्रब्रूयादिति युज्यते ॥

७४८. पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससा–मिधेनीषु ॥ १२९ ॥ (२८९०)

पाय्यादयः शब्दा निपात्यन्ते यथासंख्यम्; माने, हविषि, निवासे, सामिधेन्यां चाभिधेयायाम् । पाय्य इति माङो ण्यत्प्रत्यय आदेः पत्वं च निपात्यते । माने पाय्यं मानम् । मेयमन्यत् । संपूर्वान्नयते । ण्यदायादेशावुपसर्गदीर्घत्वं च निपात्यते – सान्नाय्यं हविः (तै० सं० ७.५.१०३) । सन्नेयमन्यत् । रुढित्वाच्च हविर्विशेषेष्ववतिष्ठते। निपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यदायादेशावादिकुत्वं च निपात्यते निकाय्यो निवासः । निचेयमन्यत्। धाय्येति धाञो ण्यत्प्रत्ययो निपात्यते सामिधेनी चेत्सा भवति – धाय्या सामिधेनी। धेयमन्यत् । सामिधेनीशब्द ऋग्विशेषस्य वाचकः, तत्र च धाय्येति न सर्वा सामिधेन्युच्यते, किं तर्हि? काचिदेव । रूढिशब्दो ह्ययम् । तथा चासामिधेन्यामपि दृश्यते–'धाय्याः शंसति' 'अग्निर्नेता' 'त्वं सोमक्रतुभिः' (ऐ० ब्रा० १२.७, पृ० ४४०) इति ॥

७४९. क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ ॥ १३० ॥ (२८९१)

कुण्डपाय्य, संचाय्य – इत्येतौ शब्दौ निपात्येते क्रतावभिधेये । कुण्डशब्दे तृतीयान्त उपपदे पिबतेर्द्धातोरधिकरणे यत्प्रत्ययो निपात्यते, युक्च । कुण्डेन पीयतेऽस्मिन्सोम इति कुण्डपाय्यः (ऋ० ८.१७.१३) क्रतुः । 'यतोऽनावः' (६.१.२१३)

इति स्वरः । संपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यदायादेशौ निपात्येते । संचीयतेऽस्मिन् सोम इति संचाय्यः क्रतुः ।

क्रताविति किम्? कुण्डपानम् । संचेयः ॥

७५०. अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः ॥ १३१ ॥ (२८९२)

परिचाय्य, उपचाय्य, समूह्य–इत्येते शब्दा निपात्यन्ते अग्नावभिधेये । पर्युपपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यदायादेशौ निपात्येते । परिचाय्यः (तै0 सं0 ५.४.११) । उपचाय्यः (मै0 सं0 ३.४.७) । संपूर्वाद्वहेः संप्रसारणं दीर्घत्वं च निपात्यते । 'समूह्यं चिन्वीत पशुकामः (तै0 सं0 ५.४.११) ।

अग्नाविति किम्? परिचेयम् । उपचेयम् । संवाह्यम् ॥

७५१. चित्याग्निचित्ये च ॥ १३२ ॥ (२८९३)

चित्यशब्दोऽग्निचित्याशब्दश्च निपात्येते । चीयतेऽसौ चित्योऽग्निः । अग्निचयनमेवाग्निचित्या (शत0 ब्रा0 १९.१५.७) । भावे यकारप्रत्ययस्तुक् च तेनान्तोदात्तत्वं भवति । अग्नावित्येव । चेयमन्यत् ।

७५२. ण्वुल्तृचौ ॥ १३३ ॥ (२८९५)

'धातोः' इति वर्तते । सर्वधातुभ्यो ण्वुल्तृचौ प्रत्ययौ भवतः । कारकः, कर्त्ता। हारकः, हर्त्ता । चकारः सामान्यग्रहणार्थः–'तुश्छन्दसि' (५.३.५९), 'तुरिष्ठेमेयस्सु' (६.४.१५४) इति ॥

७५३. नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ॥ १३४ ॥ (२८९६)

प्रत्येकमादिशब्दः संबध्यते । त्रिभ्यो गणेभ्यस्त्रयः प्रत्यया यथासंख्यं भवन्ति – नन्द्यादिभ्यो ल्युः, ग्रहादिभ्यो णिनिः, पचादिभ्योऽच् । नन्दिग्रहिपचादयश्च न धातुपाठतः संनिविष्टा गृह्यन्ते, किं तर्हि? नन्दनरमणेत्येवमादिषु प्रातिपदिकगणेषु अपोद्धृत्य ये पठ्यन्ते ते निर्दिश्यन्ते ।

नन्दिवाशिमदिदूषिसाधिवर्द्धिशोभिरोचिभ्यो ण्यन्तेभ्यः संज्ञायाम् । नन्दनः। वाशनः । मदनः । दूषणः । साधनः । वर्द्धनः । शोभनः । रोचनः । सहितपिदमेः संज्ञायाम् (ग0 सू0 ३) । सहनः । तपनः । दमनः । जल्पनः । रमणः । दर्पणः।

संक्रन्दनः । संकर्षणः । संहर्षणः । जनार्दनः । यवनः । मधुसूदनः । विभीषणः। लवणः, निपातनाण्णत्वम् । वित्तविनाशनः । कुलदमनः । शत्रुदमनः इति नन्द्यादिः।

ग्रह । उत्सह । उद्दस । उद्भास । स्था । मन्त्र । संमर्द – ग्राही । उत्साही। उद्दासी । उद्भासी । स्थायी । मन्त्री । संमर्दी ।

रक्षश्रुवसवपशां नौ (ग0 सू0 २४)। निरक्षी । निश्रावी । निवासी । निवापी। निशायी। याचिव्याहृसंव्याहृव्रजवदवसां प्रतिषिद्धानाम् (ग0 सू0 २५) । अयाची । अव्याहारी। असंव्याहारी । अव्राजी । अवादी । अवासी । अचामचित्तकर्तृकाणाम् (ग0 सू0 २६) । प्रतिषिद्धनामित्येव । अकारी । अहारी। अविनायी । अविशायी । विशयी विषयी देशे (ग0 सू0 २७) । विशयी, विषयी देशः । अभिभावी भूते (ग0 सू0 २८) । अभिभावी । अपराधी । उपरोधी । परिभावी, परिभवी इति ग्रह्यादिः ।

पच । वच । वप । वद । चल । शल । तप । पत । नदट् । भषट् । वस । गरट् प्लवट् चरट् तरट् चोरट् ग्राहट् जर मर क्षर क्षम सूदट् देवट् मोदट् सेव मेष कोप मेधा नर्त्त व्रण दर्श दंश दम्भ जारभरा श्वपच पचादिराकृतिगणः ॥

अज्विधिः सर्वधातुभ्यः पठ्यन्ते च पचादयः ।
अण्बाधनार्थमेव स्यात्सिध्यन्ति श्वपचादयः ॥

७५४. इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ॥ १३५ ॥ (२८९७)

इगुपधेभ्यो जानातेः प्रीणातेः किरतेश्च कप्रत्ययो भवति । विक्षिपः । विलिखः। बुधः । कृशः । जानातीति ज्ञः । प्रीणातीति प्रियः । किरतीति किरः । देवसेवमेषादयः पचादौ पठितव्याः ॥

७५५. आतश्चोपसर्गे ॥ १३६ ॥ (२८९८)

आकारान्तेभ्यो धातुभ्य उपसर्ग उपपदे कप्रत्ययो भवति । ण्स्यापवादः । प्रस्थः । सुग्लः । सुम्लः ॥

७५६. पाघ्राध्माधेट्दृशः शः ॥ १३७ ॥ (२८९९)

पादिभ्यो धातुभ्य उपसर्ग उपपदे शप्रत्ययो भवति । उत्पिबः । विपिबः । उज्जिघ्रः । विजिघ्रः । उद्धमः । विधमः । धेट् – उद्धयः । विधयः । उत्पश्यः ।

विपश्यः ।

'उपसर्गे' इति केचिन्नानुवर्तयन्ति – पश्यतीति पश्यः (छां0 उप0 ७.२८.२)।

जिघ्रतेः संज्ञायां प्रतिषेधो वक्तव्यः (म0 भा0 ३.१.१३७ वा० १)। व्याघ्रः॥

७५७. अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेति–सातिसाहिभ्यश्च ॥ १३८ ॥ (२९००)

अनुपसर्गेभ्यो लिम्पादिभ्यः शप्रत्ययो भवति । लिम्पतीति लिम्पः । विन्दतीति विन्दः । धारयतीति धारयः । पारयतीति पारयः । वेदयतीति वेदयः । उदेजयतीत्युदेजयः। चेतयतीति चेतयः । सातिः सौत्रौ धातुः–सातयः । साहयः ।

अनुपसर्गादिति किम्? प्रलिपः । प्रविदः ।

नौ लिम्पेरिति वक्तव्यम् (म0 भा0 ३.१.१३८ वा० १) । निलिम्पा नाम देवाः। गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् (म0 भा0 ३.१.१३८ वा० २) । गोविन्दः । अरविन्दः ॥

७५८. ददातिदधात्योर्विभाषा ॥ १३९ ॥ (२९०१)

दाञो धाञश्च विभाषा शप्रत्ययो भवति । णस्यापवादः । ददः, दायः । दधः, धायः । अनुपसर्गादित्येव – प्रधः । प्रदः ॥

७५९. ज्वलिति–कसन्तेभ्यो णः ॥ १४० ॥ (२९०२)

इतिशब्दः आद्यर्थः । 'ज्वल दीप्तौ' (धा0 पा0 ८०५) – इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः कस गतौ (धा0 पा0 ७६१) इत्येवमन्तेभ्यो विभाषा णप्रत्ययो भवति । अचोऽपवादः । ज्वालः , ज्वलः । चालः, चलः । अनुपसर्गादित्येव – प्रज्वलः ।

तनोतेर्णस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् (म0 भा0 ३.१.१४० वा0 १) । अवतनोतीत्यवतानः ॥

७६०. श्याऽऽद्व्यधास्रुसंस्त्रवतीणवसावहृलिहश्लिषश्वसश्च ॥ १४१ ॥ (२९०३)

'अनुपसर्गात्' इति 'विभाषा' इति च निवृत्तम् । श्यैङ् आकारान्तेभ्यश्च धातुभ्यः व्यध, आस्रु, संस्रु, अतीण्, अवसा, अवहृ, लिह श्लिष, श्वस –

इत्येतेभ्यश्च णप्रत्ययो भवति । आकारान्तत्वादेव श्यायतेः प्रत्यये सिद्धे पुनर्वचनं बाधकबाधनार्थम् । उपसर्गे कं (३.१.१३६) बाधित्वाऽयमेव भवति । अवश्यायः। प्रतिश्यायः । दायः । धायः । व्याधः । आस्रावः । संस्रावः । अत्यायः । अवसायः। अवहारः । लेहः । श्लेषः । श्वासः ॥

७६१. दुन्योरनुपसर्गे ॥ १४२ ॥ (२९०४)

दुनोतेः, नयतेश्चानुपसर्गे णप्रत्ययो भवति । दुनोतीति दावः । नयतीति नायः। अनुपसर्ग इति किम्? प्रदवः । प्रणयः (३.१.१३४) ॥

७६२. विभाषा ग्रहः ॥ १४३ ॥ (२९०५)

विभाषा ग्रहेर्धातोर्णप्रत्ययो भवति । अचः (३.१.१३४) अपवादः । ग्राहः ग्रहः । व्यवस्थितविभाषा चेयम् । जलचरे नित्यम् – ग्राहः । ज्योतिषि नेष्यते, तत्र ग्रह एव ।

भवतेश्चेति वक्तव्यम् (?) । भवतीति भावः, भवः ॥

७६३. गेहे कः ॥ १४४ ॥ (२९०६)

ग्रहेर्धातोः कप्रत्ययो भवति गेहे कर्त्तरि । गृहं वेश्म । तात्स्थ्याद्दाराश्च । गृह्णन्तीति गृहा दाराः । गृहाणि वेश्मानि ॥

७६४. शिल्पिनि ष्वुन् ॥ १४५ ॥ (२९०७)

धातोः ष्वुन्प्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि ।

नृतिखनिरञ्जिभ्यः परिगणनं कर्त्तव्यम् (म0 भा0 ३.१.१६५ वा० १) । नर्त्तकः । खनकः । रजकः । नर्त्तकी । खनकी । रजकी । रञ्जेरनुनासिकलोपश्च।

७६५. गस्थकन् ॥ १४६ ॥ (२९०८)

गायतेस्थकन्प्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि । गाथकः । गाथिका ।

७६६. ण्युट् च ॥ १४७ ॥ (२९०९)

चकारेण 'ग' इत्यनुकृष्यते । गायतेर्ण्युट् प्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि ।

गायनः । गायनी । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

७६७. हश्च व्रीहिकालयोः ॥ १४८ ॥ (२९१०)

चकारेण ण्युडनुकृष्यते । जहातर्जिहातेश्च धातोर्ण्युट् प्रत्ययो भवति, व्रीहौ काले च कर्त्तरि । हायना नाम व्रीहयः – जहत्युदकमिति कृत्वा । काले – हायनः संवत्सरः, जिहीते भावानिति कृत्वा ॥

७६८. प्रुसृल्वः समभिहारे वुन् ॥ १४९ ॥ (२९११)

प्रु–सृ–लू – इत्येतेभ्यो धातुभ्यः समभिहारे वुन्प्रत्ययो भवति । प्रवकः । सरकः । लवकः ।

समभिहारग्रहणेनात्र साधुकारित्वं लक्ष्यते । साधुकारिणि वुन्विधानात्सकृदपि यः सुष्ठु करोति तत्र भवति । बहुशो यो दुष्टं करोति तत्र न भवति ॥

७६९. आशिषि च ॥ १५० ॥ (२९१२)

आशिषि गम्यमानायां धातुमात्राद् वुन्प्रत्ययो भवति । जीवतात् जीवकः । नन्दतात् नन्दकः । आशीःप्रार्थनाविशेषः । सा चेह क्रियाविषयः । अमुष्याः क्रियायाः कर्त्ता भवेदित्येवमाशास्यते ॥

॥ इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकावृत्तौ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ तृतीयाध्याये द्वितीयः पादः

७७०. कर्मण्यण् ॥ १ ॥ (२९१३)

त्रिविधं कर्म – निर्वर्त्यम्, विकार्यं प्राप्यं चेति । सर्वत्र कर्मण्युपपदे धातोरण्प्रत्ययो भवति । निर्वर्त्यं तावत् – कुम्भकारः, नगरकारः । विकार्यम् – काण्डलावः । शरलावः । प्राप्यम् – वेदाध्यायः । चर्चापारः । ग्रामं गच्छति, आदित्यं पश्यति, हिमवन्तं शृणोतीत्यत्र न भवति; अनभिधानात् (म0 भा0) ।

शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् (म0 भा0 ३.२.१ वा० ८) । मांसशीलः, मांसशीला । मांसकामः, मांसकामा । मांसभक्षः, मांसभक्षा । कल्याणाचारः, कल्याणाचारा ।

ईक्षिक्षमिभ्यां चेति वक्तव्यम् (वा0 ९) । सुखप्रतीक्षः, सुखप्रतीक्षा । बहुक्षमः, बहुक्षमा ॥

७७१. ह्वावामश्च ॥ २ ॥ (२९१४)

'ह्वेञ् स्पर्द्धायां शब्दे च' (धा0 पा0 १००९), 'वेञ् तन्तुसन्ताने' (धा0 पा0 १००७), 'माङ् माने' (धा0 पा0 १०८९) इत्येतेभ्यश्च कर्मण्युपपदेऽण् प्रत्ययो भवति । कप्रत्ययापवादः । स्वर्गह्वायः । तन्तुवायः । धान्यमायः ॥

७७२. आतोऽनुपसर्गे कः ॥ ३ ॥ (२९१५)

आकारान्तेभ्योऽनुपसर्गेभ्यः कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः। गोदः । कम्बलदः । पार्ष्णित्रम् । अङ्गुलित्रम् ।

अनुपसर्ग इति किम्? गोसंदायः । वडवासंदायः (३.२.१) ॥

७७३. सुपि स्थः ॥ ४ ॥ (२९१६)

सुबन्त उपपदे तिष्ठतेः कप्रत्ययो भवति । समस्थः । विषमस्थः ।

अत्र योगविभागः कर्त्तव्यः – सुपीति । सुप्याकारान्तेभ्यः कप्रत्ययो भवति। द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः । पादपः । कच्छपः ।

ततः स्थ इति । स्थश्च सुपि कप्रत्ययो भवति ।

किमर्थमिदम्? कर्तरि पूर्वयोगः, अनेन भावेऽपि यथा स्यात् – आखूनामुत्थानम् – आखूत्थः । शलभोत्थः ।

इत उत्तरं कर्मणीति (३.२.१) सुपीति च द्वयमप्यनुवर्तते । तत्र सकर्मकेषु धातुषु कर्मणीत्येतदुपतिष्ठते, अन्यत्र सुपीति ॥

७७४. तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ ५ ॥ (२९१९)

तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोः परिमृजापनुदोर्धात्वोः कप्रत्ययो भवति । तुन्दपरिमृज आस्ते । शोकापनुदः पुत्रो जातः (म० भा०) ।

आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम् (म० भा० ३.२.५ वा० १) । अलसस्तुन्दपरिमृज उच्यते । तुन्दपरिमार्ज एवान्यः । सुखस्याहर्त्ता शोकापनुदः। शोकापनोद एवान्यः ।

कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् (म० भा० ३.२.५ वा० २) मूलानि विभुजतीति मूलविभुजो रथः । नखमुचानि धनूंषि । काकगुहास्तिलाः । कौ मोदते कुमुदम् ॥

७७५. प्रे दाज्ञः ॥ ६ ॥ (२९३०)

सोपसर्गार्थ आरम्भः । ददातेर्जानातेश्च धातोः प्रेणोपसृष्टात्कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । सर्वप्रदः । पथिप्रज्ञः ।

प्र इति किम्? गोसंदायः ॥

७७६. समि ख्यः ॥ ७ ॥ (२९२१)

सोपसर्गार्थ आरम्भः । सपूर्वात् 'ख्या' –इत्येतस्माद्धातोः कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । गां संचष्टे गोसंख्यः ॥

७७७. गापोष्टक् ॥ ८ ॥ (२९२२)

'कर्मण्यनुपसर्गे' इति वर्त्तते । गायतेः पिबतेश्च धातोः कर्मण्युपपदेऽनुपसर्गे टक् प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । शक्रं गायति शक्रगः । सामगः । शक्रगी । सामगी ।

सुराशीध्वोः पिबतेरिति वक्तव्यम् (म० भा० ३.२.८ वा० १) सुरापः ।

सुरापी । शीधुपः । शीधुपी । सुराशीध्वोरिति किम्? क्षीरपा ब्राह्मणी । पिबतेरिति किम्? सुरां पातीति सुरापा । अनुपसर्ग इत्येव – शक्रसंगायः । सामसंगायः ।

बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम् (म0 भा0 ३.२.८ वा० २) । या ब्राह्मणी सुरापी भवति नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति । या ब्राह्मणी सुरापा भवति नैनां देवः पतिलोकं नयन्ति (म0 भा0) ॥

७७८. हरतेरनुद्यमनेऽच् ॥ ९ ॥ (२९२३)

हरतेर्धातोरनुद्यमने वर्तमानात्कर्मण्युपपदेऽच् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः। उद्यमनम् उत्क्षेपणम् । अंशं हरतीत्यंशहरः । रिक्थहरः ।

अनुद्यमन इति किम? भारहारः ।

अच्प्रकरणे शक्तिलाङ्गलांकुशयष्टितोमरघटघटीधनुष्षु ग्रहेरुपसंख्यानम् (म0 भा0 ३.२.९ वा० १) । शक्तिग्रहः । लाङ्गलग्रहः । अंकुशग्रहः । यष्टिग्रहः । तोमरग्रहः । घटग्रहः । धनुर्ग्रहः ।

सूत्रे च धार्यर्थे (वा0 २) । सूत्रग्रहः । सूत्रं धारयतीत्यर्थः । सूत्रग्राह एवान्यः ॥

७७९. वयसि च ॥ १० ॥ (२९२४)

वयसि गम्यमाने हरतेः कर्मण्युपपदेऽच्प्रत्ययो भवति । उद्यमनार्थोऽयमारम्भः। कालकृता शरीरावस्था यौवनादिः वयः । यदुद्यमनं क्रियमाणं संभाव्यमानं वा वयो गमयति तत्रायं विधिः । अस्थिहरः श्वा । कवचहरः क्षत्रियकुमारः ॥

७८०. आङि ताच्छील्ये ॥ ११ ॥ (२९२५)

आङ्पूर्वाद्धरतेः कर्मण्युपपदेऽच्प्रत्ययो भवति ताच्छील्ये गम्यमाने । ताच्छील्यम् तत्स्वभावता । पुष्पाहरः । फलाहरः । पुष्पाद्याहरणे स्वाभाविकी फलानपेक्षा प्रवृत्तिरस्येत्यर्थः ।

ताच्छील्य इति किम्? भारमाहरतीति भाराहारः ॥

७८१. अर्हः ॥ १२ ॥ (२९२६)

'अर्ह पूजायाम्' (धा0 पा0 ७४०) – अस्माद्धातोः कर्मण्युपपदेऽच् प्रत्ययो

भवति । अणोऽपवादः । स्त्रीलिङ्गे विशेषः । पूजार्हा । गन्धार्हा । मालार्हा॥

७८२. स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ॥ १३ ॥ (२९२७)

स्तम्ब, कर्ण – इत्येतयोः सुबन्तयोरुपपदयोर्यथासंख्यं रमिजपोर्धात्वोरच्प्रत्ययो भवति । रमेरकर्मकत्वात्, जपेः शब्दकर्मकत्वात्कर्म न संभवतीति 'सुपि' इत्येतदिहाभिसंबध्यते ।

हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम् (म0 भा0 ३.२.१३ वा० १) । स्तम्बे रमते इति स्तम्बेरमः हस्ती । कर्णे जपतीति कर्णेजपः सूचकः ।

हस्तिसूचकयोरिति किम्? स्तम्बे रन्ता । कर्णे जपिता मशकः ॥

७८३. शमि धातोः संज्ञायाम् ॥ १४ ॥ (२९२८)

शम्युपपदे धातुमात्रात्संज्ञायां विषयेऽच्प्रत्ययो भवति । शंकरः । शंभवः । शंवदः ।

धातुग्रहणं किम्, यावता धातोरिति वर्त्तत एव? 'शमि संज्ञायाम्' इति सिद्धे धातुग्रहणं कृञो हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थम् । (म0 भा0) शंकरा नाम परिव्राजिका। शंकरा नाम शकुनिका । तच्छीला च ॥

७८४. अधिकरणे शेतेः ॥ १५ ॥ (२९२९)

'सुपि' इति संबध्यते । शेतेर्धातोरधिकरणे सुबन्त उपपदेऽच्प्रत्ययो भवति। खे शेते खशयः। गर्तशयः ।

पार्श्वादिषूपसंख्यानम् (म0 भा0 ३.२.१५ वा० १) । पार्श्वाभ्यां शेते पार्श्वशयः। उदरशयः । पृष्ठशयः ।

दिग्धसहपूर्वाच्च (वा0 २) । दिग्धेन सह शेते दिग्धसहशयः ।

उत्तानादिषु कर्तृषु (वा0 ३) । उत्तानः शेते उत्तानशयः । अवमूर्द्धा शेते अवमूर्द्धशयः ।

गिरौ डश्छन्दसि (वा0 ४) । गिरौ शेते गिरिशः (मै0 सं0 २.९.२) ॥

७८५. चरेष्टः ॥ १६ ॥ (२९३०)

'अधिकरणे' इति वर्त्तते । चरेर्धातोरधिकरणे सुबन्त उपपदे टप्रत्ययो भवति।

कुरुषु चरतीति कुरुचरः । मद्रचरः । कुरुचरी । मद्रचरी । प्रत्ययान्तरकरणं ङीबर्थम् ॥

७८६. भिक्षासेनादायेषु च ॥ १७ ॥ (२९३१)

अनधिकरणार्थ आरम्भः । भिक्षा, सेना, आदाय – इत्येतेषूपपदेषु चरेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति । भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायचरः ॥

७८७. पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्त्तेः ॥ १८ ॥ (२९३२)

पुरस्, अग्रतस् अग्रे – इत्येतेषूपदेषु सर्त्तेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति । पुरः सरति पुरःसरः । अग्रतःसरः । अग्रेसरः ॥

७८८. पूर्वे कर्त्तरि ॥ १९ ॥ (२९३३)

पूर्वशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे सर्त्तेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति । पूर्वः सरतीति पूर्वसरः।

कर्त्तरीति किम्? पूर्वं देशं सरतीति पूर्वसारः ॥

७८९. कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ॥ २० ॥ (२९३४)

कर्मण्युपपदे करोतेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति हेतौ ताच्छील्ये आनुलोम्ये च गम्यमाने । हेतुः ऐकान्तिकं कारणम् । ताच्छील्यं तत्स्वभावता । आनुलोम्यम् अनुकूलता । हेतौ तावत् – शोककरी कन्या । यशस्करी विद्या । कुलकरं धनम्। ताच्छील्ये–श्राद्धकरः । अर्थकरः । आनुलोम्ये – प्रैषकरः । वचनकरः ।

एतेष्विति किम्? कुम्भकारः । नगरकारः ॥

७९०. दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दीकिं–लिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु ॥ २१ ॥ (२९३५)

'कर्मणि' 'सुपि' इति च द्वयमप्यनुवर्त्तते । तत्र यथायोगं सम्बन्धः । दिवादिषूपपदेषु करोतेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति । अहेत्वाद्यर्थ आरम्भः । दिवाशब्दोऽधिकरणवचनः 'सुपि' इत्यस्य विशेषणम् । दिवा करोति प्राणिनश्चेष्टायुक्तानिति दिवाकरः । विभां करोतीति विभाकरः । निशाकरः । प्रभाकरः।

भास्करः । सकारस्य निपातनाद् विसर्जनीयजिह्वामूलीयौ न भवतः । कारकरः । अन्तकरः । अनन्तकरः । आदिकरः । बहुकरः । नान्दीकरः । किंकरः । लिपिकरः। लिबिकरः । बलिकरः । भक्तिकरः । कर्तृकरः । चित्रकरः । क्षेत्रकरः। संख्या– एककरः, द्विकरः, त्रिकरः । जङ्घाकरः । बाहुकरः । अहस्करः । यत्करः । तत्करः। धनुष्करः । अरुष्करः ।

किंयत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानम् (म0 भा0 ३.२.२१ वा० १) । किंकरा । यत्करा । तत्करा । बहुकरा । अथ वा अजादिषु पाठः करिष्यते ॥

७९१. कर्मणि भृतौ ॥ २२ ॥ (२९३६)

'कर्मणि' इति स्वरूपग्रहणम् । कर्मवाचिनि कर्मशब्द उपपदे करोतेष्टप्रत्ययो भवति भृतौ गम्यमानायाम् । भृतिः वेतनम्, कर्मनिर्वेशः । कर्म करोतीति कर्मकरः। भृतक इत्यर्थः ।

भृताविति किम्? कर्मकारः ॥

७९२. न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु ॥ २३ ॥ (२९३७)

शब्दादिषूपपदेषु करोतेष्टप्रत्ययो न भवति । हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिषिध्यते । शब्दकारः । श्लोककारः । कलहकारः । गाथाकारः । वैरकारः । चाटुकारः । सूत्रकारः । मन्त्रकारः । पदकारः ॥

७९३. स्तम्बशकृतोरिन् ॥ २४ ॥ (२९३८)

स्तम्ब, शकृत् – इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोरिन्प्रत्ययो भवति ।

व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम् (म0 भा0 ३.२.२४ वा० १) स्तम्बकरिः व्रीहिः। शकृत्करिः वत्सः । व्रीहिवत्सयोरिति किम्? स्तम्बकारः । शकृत्कारः ॥

७९४. हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ ॥ २५ ॥ (२९३९)

दृति, नाथ – इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः हरतेर्धातोः पशौ कर्त्तरि इन्प्रत्ययो भवति । दृतिं हरति दृतिहरिः पशुः । नाथहरिः पशुः ।

पशाविति किम्? दृतिहारः । नाथहारः ॥

७९५. फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च ॥ २६ ॥ (२९४०)

फलेग्रहिः आत्मम्भरिः–इत्येतौ शब्दौ निपात्येते । फलशब्दस्योपपदस्य एकारान्तत्वमिन्प्रत्ययश्च ग्रहेर्निपात्यते । फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिर्वृक्षः । आत्मशब्दस्य उपपदस्य मुमागम इन्प्रत्ययश्च भृञो निपात्यते । आत्मानं बिभर्ति आत्मम्भरिः ।

अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । कुक्षिम्भरिः । उदरम्भरिः ॥

७९६. छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् ॥ २७ ॥ (३४०८)

'वन षण संभक्तौ' (धा0 पा0 ४६३, ४६४), 'रक्ष पालने' (धा0 पा0 ६५८), 'मथे विलोडने' (धा0 पा0 ४२) – इत्येतेभ्यः कर्मण्युपपदे छन्दसि विषये इन्प्रत्ययो भवति । ब्रह्म वनिं त्वा क्षत्रवनिम् (तै0 सं0 १.३.१.२) गोसनिं वाचमुदेयम् (अ0 वे0 ३.२०.१०) यौ पथिरक्षी श्वनी (अ0 वे0 ८.१.९) हविर्मथीनाम् (ऋ ७.१०४.२०) ॥

७९७. एजेः खश् ॥ २८ ॥ (२९४१)

'एजृ कम्पने' (धा0 पा0 २३४) – इत्यस्माद् ण्यन्तात्कर्मण्युपपदे खश्प्रत्ययो भवति । खकारोऽयं मुमर्थः । शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः । अङ्गमेजयति अङ्गमेजयः। जनमेजयः ।

खश्प्रकरणे वातशुनीतिलशर्द्धेष्वजधेट्तुदजहातीनामुपसंख्यानम् (म0 भा0 ३.२.२८ वा० १) । वातमजा मृगाः । शुनिन्धयः । तिलन्तुदः । शर्द्धञ्जहा माषाः॥

७९८. नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः ॥ २९ ॥ (२९४४)

नासिकास्तनयोः कर्मणोरुपपदयोर्ध्माधेटोर्धात्वोः खश्प्रत्ययो भवति । यथासंख्यमत्र नेष्यते । स्तने धेटः (म0 भा0 ३.२.३० वा० १) । स्तनन्धयः ।

नासिकायां तु ध्मश्च धेटश्च (वा0 ३) । नासिकन्धमः । नासिकन्धयः ।

तच्चैतन्नासिकास्तनयोरिति लक्षणव्यभिचारचिह्नादल्पाच्तरस्या – पूर्वनिपातनाल्लभ्यते । धेटष्टित्वात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति – स्तनन्धयी ॥

७९९. नाडीमुष्ट्योश्च ॥ ३० ॥ (२९४५)

नाडी, मुष्टि – इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्ध्माधेटोः खश् प्रत्ययो भवति।

अत्रापि घ्यन्तस्यापूर्वनिपातो लक्षणव्यभिचारचिह्नम्, तेन संख्यातानुदेशो न भवति। नाडिन्धमः । मुष्टिन्धमः । नाडिन्धयः । मुष्टिन्धयः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । घटिन्धमः । घटिन्धयः । खरिन्धमः । खरिन्धयः (म0 भा0) । वातन्धमः पर्वतः । वातन्धयः ॥

८००. उदि कूले रुजिवहोः ॥ ३१ ॥ (२९४६)

'रुजो भङ्गे' (धा0 पा0 १४१७) 'वह प्रापणे' (धा0 पा0 १००५) – इत्येताभ्यामुत्पूर्वाभ्यां कूले कर्मण्युपपदे खश् प्रत्ययो भवति । कूलमुद्रुजतीति कूलमुद्रुजो रथः । कूलमुद्वहः ॥

८०१. वहाभ्रे लिहः ॥ ३२ ॥ (२९४७)

वह, अभ्र – इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः लिहेर्धातोः खश्प्रत्ययो भवति । वहं लेढीति वहंलिहो गौः । अभ्रंलिहो वायुः ॥

८०२. परिमाणे पचः ॥ ३३ ॥ (२९४८)

परिमाणं प्रस्थादि, तस्मिन्कर्मण्युपपदे पचेः खश्प्रत्ययो भवति । प्रस्थं पचति प्रस्थम्पचा स्थाली । द्रोणम्पचः खारिम्पचः कटाहः ॥

८०३. मितनखे च ॥ ३४ ॥ (२९४९)

मित, नख – इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः पचेः खश्प्रत्ययो भवति । अपरिमाणार्थ आरम्भः । मितं पचति मितम्पचा ब्राह्मणी । नखम्पचा यवागूः ॥

८०४. विध्वरुषोस्तुदः ॥ ३५ ॥ (२९५०)

विधु, अरुष्–इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः तुदेर्धातोः खश्प्रत्ययो भवति । विधुन्तुदः राहुः । अरुन्तुदः ॥

८०५. असूर्यललाटयोर्दृशितपोः ॥ ६३ ॥ (२९५१)

असूर्य, ललाट – इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः दृशितपोर्धात्वोः खश्प्रत्ययो भवति । असूर्यम्पश्या राजदाराः । ललाटन्तप आदित्यः ।

‘असूर्य’ इति चासमर्थसमासोऽयम्; दृशिना नञः सबन्धात्– सूर्यं न पश्यन्तीति । गुप्तिपरं चैतत्– एवं नाम गुप्ता यदपरिहार्यदर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्तीति ॥

८०६. उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च ॥ ३७ ॥ (२९५२)

उग्रम्पश्य, इरम्मद, पाणिन्धम – इत्येते शब्दा निपात्यन्ते । उग्रं पश्यतीत्युग्रम्पश्यः । इरया माद्यतीति इरम्मदः । पाणयो ध्मायन्ते एष्विति पाणिन्धमाः पन्थानः ॥

८०७. प्रियवशे वदः खच् ॥ ३८ ॥ (२९५३)

प्रिय, वश–इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्वदेर्धातोः खच् प्रत्ययो भवति । प्रियं वदतीति प्रियंवदः । वशंवदः। चकारः ‘खचि ह्रस्वः’ (६.४.९४) इति विशेषणार्थः। खकारो मुमर्थः । प्रत्ययान्तरकरणमुत्तरार्थम् । खच्प्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानम् (म0 भा0 ३.२.३८ वा० १) मितंगमो हस्ती । मितंगमा हस्तिनी।

विहायसो विह च (व0 २) । विहायसा गच्छति विहंगमः ।

खच्च डिद्वा वक्तव्यः (वा0 ३) । विहंगः । विहंगमः ।

डे च विहायसो विहादेशो वक्तव्यः (वा0 ४) । विहगः ॥

८०८. द्विषत्परयोस्तापेः ॥ ३९ ॥ (२९५४)

द्विषत्परयोः कर्मणोरुपपदयोस्तापेर्धातोः खच्प्रत्ययो भवति । ‘तप दाहे’ (धा0 पा0 १८१९) चुरादिः, ‘तप संतापे’ (धा0 पा0 १८६) भ्वादिः – द्वयोरपि ग्रहणम् । द्विषन्तं तापयति द्विषन्तपः । परन्तपः । ‘द्विषत्परयोः’ इति द्वितकारको निर्देशः । तेन स्त्रियां न भवति द्विषतीं तापयति । द्विषतीतापः ॥

८०९. वाचि यमो व्रते ॥ ४० ॥ (२९५६)

वाक्शब्दे कर्मण्युपपदे यमेर्धातोः खच्प्रत्ययो भवति व्रते गम्यमाने । ‘व्रते’ इति शास्त्रतो नियम उच्यते । वाचंयम आस्ते ।

व्रत इति किम्? वाग्यामः ॥

८१०. पूःसर्वयोर्दारिसहोः ॥ ४१ ॥ (२९५८)

पुर्, सर्व–इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्यथासंख्यं दारिसहोर्धात्वोः खच्प्रत्ययो भवति । पुरं दारयति पुरन्दरः । सर्वंसहो राजा । भगे च दारेरिति वक्तव्यम् (?) । भगन्दरः ॥

८११. सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः ॥ ४२ ॥ (२९५९)

सर्व, कूल, अभ्र, करीष – इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु कषेर्धातोः खच् प्रत्ययो भवति । सर्वं कषति सर्वंकषः खलः । कूलंकषा नदी । अभ्रंकषो गिरिः । करीषंकषा वात्या ॥

८१२. मेघर्त्तिभयेषु कृञः ॥ ४३ ॥ (२९६०)

मेघ, ऋति, भय– इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु कृञः खच्प्रत्ययो भवति । मेघंकरः। ऋतिंकरः । भयंकरः । उपपदविधौ भयादिग्रहणं तदन्तविधिं प्रयोजयति अभयंकरः॥

८१३. क्षेमप्रियमद्रेऽण् च ॥ ४४ ॥ (२९६१)

क्षेम प्रिय, मद्र – इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु करोतेरणप्रत्ययो भवति, चकारात्खच्च। क्षेमकारः, क्षेमंकरः । प्रियकारः, प्रियंकरः । मद्रकारः, मद्रंकरः । 'वा' इति वक्तव्ये पुनरणग्रहणं हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थम् ॥

८१४. आशिते भुवः करणभावयोः ॥ ४५ ॥ (२९६२)

अत्र 'सुपि' इत्युपतिष्ठते । आशितशब्दे सुबन्ते उपपदे भवतेर्धातोः करणे भावे चार्थे खच् प्रत्ययो भवति । आशितो भवत्यनेन आशितम्भव ओदनः । भावे – आशितस्य भवनम् आशितम्भवं वर्तते ॥

८१५. संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः ॥ ४६ ॥ (२९६३)

'कर्मणि' इति 'सुपि' इति च प्रकृतं संज्ञावशाद्यथासंभवं सम्बध्यते । भृ, तॄ, वृ, जि, धारि, सहि, तपि, दम – इत्येतेभ्यो धातुभ्यः संज्ञायां विषये खच्प्रत्ययो भवति । विश्वम्भरा वसुन्धरा । रथंतरं साम । पतिंवरा कन्या । शत्रुञ्जयो हस्ती । युगन्धरः पर्वतः । शत्रुंसहः । शत्रुंतपः । अरिन्दमः ।

संज्ञायामिति किम्? कुटुम्बं बिभर्त्तीति कुटुम्बभारः ॥

८१६. गमश्च ॥ ४७ ॥ (२९६४)

गमेर्धातोः सुप्युपपदे संज्ञायां विषये खच्प्रत्ययो भवति । सुतंगमो नाम यस्य सौतङ्गमिः पुत्रः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

८१७. अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः ॥ ४७ ॥ (२९६५)

'संज्ञायाम्' इति नानुवर्तते । अन्त अत्यन्त, अध्वन्, दूर, पार, सर्व, अनन्त – इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु गमेर्डप्रत्ययो भवति । अन्तगः । अत्यन्तगः । अध्वगः। दूरगः । पारगः । सर्वगः । अनन्तगः । डकारष्टिलोपार्थः; डित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यादिति ।

डप्रकरणे सर्वत्र – पन्नयोरुपसंख्यानम् (म0 भा0 ३.२.४८ वा0 १) । सर्वत्रगः । पन्नगः ।

उरसो लोपश्च (वा0 २) । उरसा गच्छतीत्युरगः ।

सुदुरोरधिकरणे (वा0 ३) । सुखेन गच्छत्यस्मिन्निति सुगः । दुर्गः ।

निरो देशे (वा0 ४) । निर्गो देशः ।

अपर आह – डप्रकरणेऽन्येष्वपि दृश्यत इति (वा0 ५) स्त्र्यगारगः । ग्रामगः। गुरुतल्पगः ॥

८१८. आशिषि हनः ॥ ४९ ॥ (२९६६)

'ड' इति वर्तते । आशिषि गम्यमानायां हन्तेर्धातोः कर्मण्युपपदे डप्रत्ययो भवति । तिमिं वध्यात् तिमिहः । शत्रुहः ।

आशिषीति किम्? शत्रुघातः ।

दारावाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम् (म0 भा0 ३.२.४९ वा० १) । दारावुपपदे आङ्पूर्वाद्धन्तेरण् प्रत्ययो भवति, अन्तस्य च टकारादेशो भवति, संज्ञायां विषये। दारु आहन्ति दार्वाघाटः ।

चारौ वा (म0 भा0, वा0 २) । आङ्पूर्वाद्धन्तेश्चारावुपपदेऽण्, अन्तस्य वा टकारादेशः । चार्वाघाटः, चार्वाघातः ।

कर्मणि समि च (वा0 ३) । कर्मण्युपपदे संपूर्वाद्धन्तेरणप्रत्ययः, अन्तस्य च

वा टकारादेशः । वर्णान्संहन्ति वर्णसंघाटः, वर्णसंघातः । पदानि संहन्ति पदसंघाटः पदसंघातः ॥

८१९. अपे क्लेशतमसोः ॥ ५० ॥ (२९६७)

अपपूर्वाद्धन्तेः क्लेशतमसोः कर्मणोरुपपदयोर्डप्रत्ययो भवति । क्लेशापहः पुत्रः । तमोऽपहः सूर्यः । अनशीरर्थ आरम्भः ॥

८२०. कुमारशीर्षयोर्णिनिः ॥ ५१ ॥ (२९६८)

'हनः' इति वर्तते । कुमार, शीर्ष – इत्येतयोरुपपदयोः हन्तेर्णिनिः प्रत्ययो भवति । कुमारघाती । शीर्षघाती । निपातनाच्छिरसः शीर्षभावः ॥

८२१. लक्षणे जायापत्योष्टक् ॥ ५२ ॥ (२९६९)

हन्तेर्जायापत्योः कर्मणोरुपपदयोर्लक्षणवति कर्तरि टक् प्रत्ययो भवति । जायाघ्नो ब्राह्मणः । पतिघ्नी वृषली । अथ वा – लक्षणे द्योत्ये टक्प्रत्ययः ॥

८२२. अमनुष्यकर्तृके च ॥ ५३ ॥ (२९७०)

अमनुष्यकर्तृके वर्तमानाद्धन्तेर्धातोः कर्मण्युपपदे टक् प्रत्ययो भवति । जायाघ्नस्तिलकालकः । पतिघ्नी पाणिरेखा । श्लेष्मघ्नं मधु । पित्तघ्नं घृतम् ।

अमनुष्यकर्तृके इति किम्? आखुघातः शूद्रः । इह कस्मान्न भवति – चौरघातो हस्ती? ' कृत्यल्युटो बहुलम्' (३.३.११३) इति बहुलवचनादण् भवति॥

८२३. शक्तौ हस्तिकपाटयोः ॥ ५४ ॥ (२९७१)

शक्तौ गम्यमानायां हस्तिकपाटयोः कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेष्टक्प्रत्ययो भवति । मनुष्यकर्तृकार्थ आरम्भः । हस्तिनं हन्तुं शक्तः हस्तिघ्नो मनुष्यः । कं पाटयति प्रविशत इति कपाटघ्नश्चौरः ।

शक्ताविति किम्? विषेण हस्तिनं हन्ति हस्तिघातः ॥

८२४. पाणिघताडघौ शिल्पिनि ॥ ५५ ॥ (२९७२)

पाणिघ, ताडघ–इत्येतौ शब्दौ निपात्येते शिल्पिनि कर्तरि । पाणि, ताड–

इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेर्धातोः कः प्रत्ययो भवति, तस्मिंश्च परतो हन्तेष्टिलोपः; घत्वं च निपात्यते । पाणिघः । ताडघः ।

शिल्पिनीति किम्? पाणिघातः । ताडघातः ।

राजघ उपसंख्यानम् (म० भा० ३.२.५५ वा०) । राजानं हन्ति राजघः ॥

८२५. आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन् ॥ ५६ ॥ (२९७३)

आढ्यादिषु कर्मसूपपदेषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु करोतेर्धातोः करणे कारके ख्युन्प्रत्ययो भवति । च्वेर्विकल्पेन विधानाद् द्विविधाश्च्व्यर्थाः – च्व्यन्ताः, अच्व्यन्ताश्च। तत्र च्व्यन्ताः पर्युदस्यन्ते । अनाढ्यमाढ्यं कुर्वन्त्यनेन आढ्यंकरणम् । सुभगंकरणम्। स्थूलंकरणम् । पलितंकरणम् । नग्नंकरणम् । अन्धंकरणम् । प्रियंकरणम् ।

च्व्यर्थेष्विति किम्? आढ्यं तैलेन कुर्वन्ति, अभ्यञ्जयन्तीत्यर्थः । प्रकृतेरविवक्षायामभूतप्रादुर्भावेऽपि प्रत्युदाहरणं भवति । अच्वाविति किम्? आढ्यीकुर्वन्त्यनेन । ननु च ख्युना मुक्ते ल्युटा भवितव्यम्, न च ल्युटः ख्युनश्च विशेषोऽस्ति (म० भा०) तत्र किं प्रतिषेधेन? एवं तर्हि प्रतिषेधसामार्थ्यात् ख्युन्यसति ल्युडपि न भवति । तेन ल्युटोऽप्ययमर्थतः प्रतिषेधः । उत्तरार्थश्च च्विप्रतिषेधः क्रियते ॥

८२६. कर्त्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ ॥ ५७ ॥ (२९७४)

आढ्यादिषु सुबन्तेषूपपदेषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु भवतेर्धातोः कर्तरि कारके खिष्णुच्, खुकञ् – इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । अनाढ्य आढ्यो भवति आढ्यम्भविष्णुः, आढ्यम्भावुक; सुभगम्भविष्णुः, सुभगम्भावुकः । स्थूलम्भविष्णुः, स्थूलम्भावुकः। पलितम्भविष्णुः, पलितम्भावुकः । नग्नम्भविष्णुः, नग्नम्भावुकः । अन्धम्भविष्णुः, अन्धम्भावुकः । प्रियम्भविष्णुः, प्रियम्भावुकः । कर्तरि किम्? करणे मा भूत् । च्व्यर्थेष्वित्येव – आढ्यो भविता । अच्वावित्येव – आढ्यीभविता ॥

उदात्तत्वाद्भुवः सिद्धमिकारादित्वमिष्णुचः ।
नञस्तु स्वरसिद्ध्यर्थमिकारादित्वमिष्यते ॥ (म० भा० ३.२.५७)

८२७. स्पृशोऽनुदके क्विन् ॥ ५८ ॥ (४२३)

स्पृशेर्धातोरनुदके सुबन्त उपपदे क्विन्प्रत्ययो भवति । ननु च सकर्मकत्वात् स्पृशेः कर्मैवोपपदं प्राप्नोति ? नैष दोषः; कर्तरीति पूर्वसूत्रादनुवर्तते, तत्कर्तप्रचयार्थं विज्ञायते । सुबन्तमात्रे चोपपदे कर्तृप्रचयो लभ्यते । घृतं स्पृशति घृतस्पृक् । मन्त्रेण स्पृशति मन्त्रस्पृक् । जलेन स्पृशति जलस्पृक् ।

अनुदक इति किम्? उदकस्पर्शः । नकारः 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' (८.२.६२) इति विशेषणार्थः ॥

८२८. ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च ॥ ५९ ॥ (३७३)

ऋत्विगादयः पञ्च शब्दाः क्विन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते, अपरे त्रयो धातवो निर्दिश्यन्ते । ऋतुशब्दे उपपदे यजेर्धातोः क्विन् प्रत्ययो निपात्यते – ऋतौ यजति, ऋतुं वा यजति, ऋतुप्रयुक्तो वा यजति ऋत्विक् । रूढिरेषा यथाकथञ्चिदनुगन्तव्या। धृषेः क्विन्प्रत्ययः, द्विर्वचनम्, अन्तोदात्तत्वं च निपात्यते – धृष्णोतीति दधृक् । सृजेः कर्मणि क्विन्, अमागमश्च निपात्यते– सृजन्ति तामिति स्रक् । दिशेः कर्मणि क्विन्निपात्यते – दिशन्ति तामिति दिक् । उत्पूर्वात्स्निहः क्विन्, उपसर्गान्तलोपः, षत्वं च निपात्यते – उष्णिक् । अञ्चु, युजि, क्रुञ्च इत्येतेषां धातूनां क्विन्प्रत्ययो भवति । निपातनैः सह निर्देशादत्रापि किञ्चिदलाक्षणिकं कार्यमस्ति । अञ्चतेः सुबन्तमात्र उपपदे क्विन्प्रत्ययो भवति – प्राङ्, प्रत्यङ्, उदङ् । युजेः क्रुञ्चेश्च केवलादेव – युङ्, युञ्जौ, युञ्जः । सोपपदात्तु 'सत्सूद्विष०' (३.२.६१) इत्यादिना क्विप् भवति । अश्वयुक्, अश्वयुजौ, अश्वयुजः । क्रुङ्, क्रुञ्चौ, क्रुञ्चः । नलोपः कस्मान्न भवति? निपातनसाहचर्यात् ॥

८२९. त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च ॥ ६० ॥ (४२९)

त्यदादिषूपपदेषु दृशेर्धातोरनालोचनेऽर्थे वर्तमानात्कञ् प्रत्ययो भवति, चकरात्क्विन् च । त्यादृक्, त्यादृशः । तादृक्, तादृशः । यादृक्, यादृशः । कञो ञकारो विशेषणार्थः – ठक्–ठञ्–कञिति (४.१.१५) ।

अनालोचन इति किम्? तं पश्यति तद्दर्शः । तादृगादयो हि रूढिशब्दप्रकाराः, नैवात्र दर्शनक्रिया विद्यते ।

समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम् (म० भा० ३.२.६० वा० १) । सदृक्, सदृशः।

अन्यादृक्, अन्यादृशघ् । दृशेः क्सश्च वक्तव्यः (वा० २) ।

यादृक्षः, तादृक्षः, अन्यादृक्षः, कीदृक्षः ॥

८३०. सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् ॥ ६१ ॥ (२९७५)

'सुपि' इत्यनुवर्तते । कर्मग्रहणं तु 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' (३.२.५८) इत्यतः प्रभृति न व्याप्रियते । सदादिभ्यो धातुभ्यः सुबन्ते उपपदे उपसर्गेऽपि, अनुपसर्गेऽपि क्विप्प्रत्ययो भवति । उपसर्गग्रहणं ज्ञापनार्थम्– अन्यत्र सुब्ग्रहणे उपसर्गग्रहणं न भवतीति, 'वदः सुपि क्यप् च' (३.१.१०६) इति 'सू' इति द्विषा (धा० पा० १०१४) साहचर्यात् सूतेः (धा० पा० १०३२) आदादिकस्य ग्रहणम्, न सुवतेः (धा० पा० १४०९) तौदादिकस्य । 'युजिर् योगे' (धा० पा० १४४५), 'युज समाधौ' (धा० पा० ११७८) द्वयोरपि ग्रहणम् । 'विद ज्ञाने' (धा० पा० १०६५), 'विद सत्तायाम्' (धा० पा० ११७२), 'विद विचारणे' (धा० पा० १४५१) त्रयाणामपि ग्रहणम्, न लाभार्थस्य विदेः (धा० पा० १४३३), अकारस्य विवक्षितत्वात्।

सत्–शुचिषत् । अन्तरिक्षसत् (ऋ० ४.४०.५) । उपसत् (तै० स० ६.२.३.२)। सूः अण्डसूः । शतसूः । प्रसूः (तै० सं० ४.७.३.२) । द्विष – मित्रद्विट् । प्रद्विट्। द्रुह – मित्रध्रुक् (मै० सं० ४.३.४) । प्रध्रुक् । दुह – गोधुक् । युज्–अश्वयुक्। प्रयुक् । विद – वेदवित् । प्रवित् । ब्रह्मवित् । भिद – काष्ठभित् । प्रभित् । छिद– रज्जुच्छिद् । प्रच्छिद् । जि–शत्रुजित् । प्रजित् । नी–सेनानीः । प्रणीः । ग्रामणीः। अग्रणीः । कथमत्र णत्वम्? 'स एषां ग्रामणीः' (५.२.७८) इति निपातनात् । नयतेः 'पूर्वपदात् संज्ञायामगः' (८.४.३) इति णत्वम् । राज–राट् । विराट् । सम्राट्–'मो राजि समः क्वौ' (८.२.३५) इति मत्वम् । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (३.२.१७८), 'क्विप् च' (३.२.७६) इति सामान्येन वक्ष्यति, तस्यैवायं प्रपञ्चः॥

८३१. भजो ण्विः ॥ ६२ ॥ (२९७६)

'उपसर्गे' 'सुपि' इति वर्तते । भजेर्धातोः सुबन्त उपपदे उपसर्गेऽपि, अनुपसर्गेऽपि, ण्विप्रत्ययो भवति । अर्धं भजते अर्धभाक् । उपसर्गेऽपि – प्रभाक्॥

८३२. छन्दसि सहः ॥ ६३ ॥ (३४०९)

'उपसर्गे' 'सुपि' इत्येव । छन्दसि विषये सहेर्धातोः सुबन्त उपपदे ण्विप्रत्ययो भवति । (तुराषाट् ऋ0 ३.४८.४) जलाषाट् 'सहेः साडः सः' (८.३.५६) इति षत्वम्, 'अन्येषामपि दृश्यते' (६.३.१३७) इति दीर्घत्वम् ॥

८३३. वहश्च ॥ ६४ ॥ (३४१०)

वहेर्धातोश्छन्दसि विषये सुबन्त उपपदे ण्विप्रत्ययो भवति । प्रष्ठवाट् । दित्यवाट् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

८३४. कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युट् ॥ ६५ ॥ (३४११)

कव्य, पुरीष, पुरीष्य – इत्येतेषु उपपदेषु छन्दसि विषये वहेर्धातोर्ञ्युट् प्रत्ययो भवति । कव्यवाहनः पितृणाम् (तै0 सं0 २.५.८.६) । (अग्नेः) (वा0 स0 ११.४४) पुरीषवाहनः । पुरीष्यवाहनः (मै0 सं २.७.४) ॥

८३५. हव्येऽनन्तःपादम् ॥ ६६ ॥ (३४१२)

हव्यशब्दे उपपदे छन्दसि विषये वहेर्धातोर्ञ्युट् प्रत्ययो भवति, अनन्तःपादं चेद्बहिर्वर्तते । अग्निश्च हव्यवाहनः (अ0 वे0 ७.२०.१) ।

अनन्तः पादमिति किम्? हव्यवाडग्निरजरः पिता नः (ऋ0 ५.४.२) ॥

८३६. जनसनखनक्रमगमो विट् ॥ ६७ ॥ (३४१३)

'छन्दसि' , 'उपसर्गे' , 'सुपि' इत्यनुवर्तते । 'जन जनने' (धा0 पा0 ११०६), 'जनी प्रादुर्भावे' (धा0 प0 ११५०) –द्वयोरपि ग्रहणम् । तथा 'षणु दाने' (धा0 पा0 १४६५), 'वन षण संभक्तौ' (धा0 पा0 ४६३,६४) – द्वयोरपि ग्रहणम्। जनादिभ्यो धातुभ्यः सुबन्त उपपदे छन्दसि विषये विट् प्रत्ययो भवति। टकारः सामान्यग्रहणाविघातार्थः – 'वेरपृक्तस्य' (६.१.६७) इति; विशेषणार्थश्च – 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' (६.४.४१) इति । जन – अब्जाः । गोजाः (ऋ0 ४.४०.५) । सन – गोषा इन्द्रो नृषा असि (ऋ0 ९.२.१०) । खन – विसखाः (ऋ0 ६.१.२) । कूपखाः । क्रम – दधिक्राः (ऋ0 ४.३८ १०) । गम अग्रेगा उन्नेनृणाम् (तै0 सं0 १.३.६.१) ॥

८३७. अदोऽनन्ने ॥ ६८ ॥ (२९७७)

'छन्दसि' इति निवृत्तम् । अदेर्धातोरनन्ने सुप्युपपदे विट् प्रत्ययो भवति । आममत्ति आमात् । सस्यात् ।

अनन्न इति किम्? अन्नादः ॥

८३८. क्रव्ये च ॥ ६९ ॥ (२९७८)

क्रव्यशब्दे उपपदे अदेर्धातोर्विट् प्रत्ययो भवति । क्रव्यमत्ति क्रव्यात् । पूर्वेणैव सिद्धे वचनमसरूपबाधनार्थम् । तेनाण् न भवति ।

कथं तर्हि क्रव्यादः? कृत्तविकृत्तशब्दे उपपदेऽण्, तस्य च पृषोदरादिपाठात् क्रव्यभावः । कृत्तविकृत्तपक्वमांसभक्षः क्रव्याद् उच्यते, आममांसभक्षः क्रव्यादिति॥

८३९. दुहः कब्घश्च ॥ ७० ॥ (२९७९)

दुहेर्धातोः सुप्युपपदे कप्प्रत्ययो भवति, घकारश्चान्तादेशः। कामदुघा धेनुः। अर्घदुघा । धर्मदुघा ॥

८४०. मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् ॥ ७१ ॥ (३४१४)

श्वेतवह, उक्थशस्, पुरोडाश – इत्येतेभ्यो ण्विन् प्रत्ययो भवति मन्त्रे विषये । धातूपपदसमुदाया निपात्यन्ते अलाक्षणिककार्यसिद्ध्यर्थम् । प्रत्ययस्तु विधीयत एव । श्वेतशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे वहेर्धातोः कर्मणि कारके ण्विन्प्रत्ययो भवति, नलोपश्च निपात्यते । उक्थानि शंसति, उक्थैर्वा शंसति उक्थशा यजमानः (ऋ0 ४.२.१६) । 'दाशृ दाने' (धा0 पा0 ८८२) इत्येतस्य पुरः पूर्वस्य डत्वम्, कर्मणि च प्रत्ययः । पुरो दाशन्त एनं पुरोडाशः । (ऋ0 ३.२८.२) ।

श्वेतवहादीनां डस्पदस्येति वक्तव्यम् (म0 भा0 ३.२.७१ वा0) । श्वेतवोभ्याम्। श्वेतवोभिः । पदस्येति किम्? श्वेतवाहौ । श्वेतवाहः ॥

८४१. अवे यजः ॥ ७२ ॥ (३४१५)

अवे उपपदे यजेर्धतोर्ण्विन् प्रत्ययो भवति, मन्त्रे विषये । त्वं यज्ञे वरुणस्यावया असि (काठ0 सं0 ३५.६५) । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

८४२. विजुपे छन्दसि ॥ ७३ ॥ (३४१७)

' उप' उपपदे यजेश्छन्दसि विषये विच्प्रत्ययो भवति । उपयड्भीरूर्ध्वं वहन्ति । उपय इभ्याम् । छन्दोग्रहणं ब्राह्मणार्थम् । विचश्चित्करणं सामान्यग्रहणाविघातार्थम् – 'वेरपृक्तस्य' (६.१.६७) इति ।

किमर्थमिदमुच्यते, यावता 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (३.२.७५) इति यजेरपि विच् सिद्ध एव? यजेर्नियमार्थमेतत् – उपयजेश्छन्दस्येव, न भाषायामिति ॥

८४३. आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च ॥ ७४ ॥ (३४१८)

'छन्दसि' इति वर्तते । 'सुपि' 'उपसर्गेऽपि' इति च । आकारान्तेभ्यो धातुभ्यः सुप्युपपदे छन्दसि विषये मनिन्, क्वनिप्, वनिप्–इत्येते प्रत्यया भवन्ति। चकाराद्विच् भवति । सुदामा (ऋ0 ६.२०.७) । अश्वत्थामा । क्वनिप् – सुधीवा। सुपीवा । वनिप् – भूरिदावा (ऋ0 ९.८७.४) । घृतपावा (अथर्व0 १३.१०.२४)। विच् खल्वपि कीलालपाः (ऋ0 १०.९१.१४) । शुभंयाः (ऋ0 ४.३.६) । रामस्योपदाः॥

८४४. अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ ७५ ॥ (२९८०)

'छन्दसि' इति निवृत्तम् । अन्येभ्योऽपि धातुभ्योऽनाकारान्तेभ्यो मनिन्, क्वनिप्, वनिप्–इत्येते प्रत्यया दृश्यन्ते, विच्च । मनिन् सुशर्मा । क्वनिप्– प्रातरित्वा (ऋ0 १.१२५.१) प्रातरित्वानौ (काठ0 सं0 ३०.१) । वनिप्–विजावा (ऋ0 ३.१.२३) अग्रेगावा (मै0 सं0 ४.१४.९) । विच् खल्वपि–रे डसि पर्ण नयेः (वा0 सं0 ६.१८) । अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः । निरुपपदादपि भवति – धीवा (अथर्व0 ३.५.६), पीवा (मै0 सं0 २.५.१) । दृशिग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थम् ॥

८४५. क्विप् च ॥ ७६ ॥ (२९७३)

सर्वधातुभ्यः सोपपदेभ्यो निरुपपदेभ्यश्च छन्दसि भाषायां च क्विप प्रत्ययो भवति । उखायाः स्रंसते उखास्रत् । पर्णध्वत् । वाहाद् भ्रश्यति वाहाभ्रट् – 'अन्येषामपि दृश्यते' (६.३.१३७) इति दीर्घः ॥

८४६. स्थः क च ॥ ७७ ॥ (२९८७)

'सुपि' 'उपसर्गेऽपि' इति च वर्तते । 'स्था' –इत्येतस्माद्धातोः सुप्युपपदे

कप्रत्ययो भवति, क्विप् च । किमर्थमिदमुच्यते, यावता 'सुपि स्थः' (३.२.४) इति कः सिद्ध एव, 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (३.२.१७८) इति क्विप्? बाधकबाधनार्थं पुनर्वचनम् । 'शमि धतोः संज्ञायाम्' (३.२.१४) अचं बाधते – शंस्थः । शंस्थाः॥

८४७. सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ॥ ७८ ॥ (२९८८)

अजातिवाचिनि सुबन्त उपपदे ताच्छिल्ये गम्यमाने धातोर्णिनिप्रत्ययो भवति। उष्णभोजी । शीतभोजी ।

अजाताविति किम्? ब्राह्मणानामन्त्रयिता । ताच्छील्य इति किम्? उष्णं भुङ्क्ते कदाचित् । सुपीति वर्तमाने पुनः सुब्ग्रहणमुपसर्गनिवृत्त्यर्थम् (म० भा०)।

उत्प्रतिभ्यामाङि सर्त्तेरुपसंख्यानम् (म० भा० ३.२.७८) । उदासारिण्यः । प्रत्यासारिण्यः ।

साधुकारिणि च (वा० १) । साधुकारी । साधुदायी ।

ब्रह्मणि वदः (वा २) । ब्रह्मवादिनो वदन्ति (तै० सं० २.५.४.१) ।

८४८. कर्तर्युपमाने ॥ ७९ ॥ (२९८९)

कर्तृवाचिनि उपमान उपपदे धातोर्णिनिप्रत्ययो भवति । उपपदकर्त्ता प्रत्ययार्थस्य कर्तुरुपमानम् । उष्ट्र इव क्रोशति उष्ट्रक्रोशी । ध्वाङ्क्षरावी । अताच्छील्यार्थ आरम्भः, जात्यर्थो वा ।

कर्तरीति किम्? अपूपानिव भक्षयति माषान् । उपमान इति किम्? उष्ट्रः क्रोशति ॥

८४९. व्रते ॥ ८० ॥ (२९९०)

व्रत इति शास्त्रतो नियम उच्यते । व्रते । गम्यमाने सुबन्त उपपदे धातोर्णिनिः प्रत्ययो भवति । समुदायोपाधिश्चायम्, धातूपपदप्रत्ययसमुदायेन व्रतं गम्यते । स्थण्डिलशायी । अश्राद्धभोजी । कामचारप्राप्तौ नियमः – सति शयने स्थण्डिल एव शेते नान्यत्र, सति भोजनेऽश्राद्धमेव भुङ्क्ते न श्राद्धमिति ।

व्रते इति किम्? स्थण्डिले शेते देवदत्तः । अताच्छील्यार्थ आरम्भः जात्यर्थो वा ॥

८५०. बहुलमाभीक्ष्ण्ये ॥ ८१ ॥ (२९९१)

आभीक्ष्ण्ये गम्यमाने धातोर्बहुलं णिनिप्रत्ययो भवति । आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यम् । तात्पर्यम् आसेवैव, ताच्छील्यादन्यत् । काषायपायिणो गान्धाराः । क्षीरपायिण उशीनराः । सौवीरपायिणो बाह्लीकाः ।

बहुलग्रहणात् कुल्माषखाद इत्यत्र न भवति ॥

८५१. मनः ॥ ८२ ॥ (२९९२)

'सुपि' इति वर्तते । मन्यतेः सुबन्त उपपदे णिनिप्रत्ययो भवति । दर्शनीयमानी। शोभनमानी । बहुलग्रहणानुवृत्तेर्मन्यतेर्ग्रहणम्, न मनुतेः । उत्तरसूत्रे हि खशप्रत्यये विकरणकृतो विशेषः स्यात् ॥

८५२. आत्ममाने खश्च ॥ ८३ ॥ (२९९३)

आत्मनो मननम् आत्ममानः । आत्ममाने वर्तमानान्मन्यतेः सुप्युपपदे खशप्रत्ययो भवति । चकाराण्णिनिश्च । यदा प्रत्ययार्थः कर्ताऽत्मानमेव दर्शनीयत्वादिना धर्मेण युक्तं मन्यते, तदायं विधिः । दर्शनीयमात्मानं मन्यते दर्शनीयम्मन्यः, दर्शनीयमानी। पण्डितम्मन्यः, पण्डितमानी । आत्ममान इति किम्? दर्शनीयमानी देवदत्तो यज्ञदत्तस्य।

अतः सार्वकालिका विधयो वेदितव्याः ॥

८५३. भूते ॥ ८४ ॥ (२९९५)

'भूते' इत्यधिकारः 'वर्तमाने लट्' (३.२.१२३) इति यावत् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः 'भूते' इत्येवं तद्वेदितव्यम् । धात्वधिकाराच्च 'धात्वर्थे भूते' इति विज्ञायते । वक्ष्यति– 'करणे यजः' (३.२.८५) अग्निष्टोमेनेष्टवान् अग्निष्टोमयाजी। भूत इति किम्? अग्निष्टोमेन यजते ॥

८५४. करणे यजः ॥ ८५ ॥ (२९९६)

णिनिरनुवर्त्तते, न खश् । यजतेर्धातोः करण उपपदे णिनिप्रत्ययो भवति भूते। अग्निष्टोमयाजी । अग्निष्टोमः फलभावनायां करणं भवति ॥

८५५. कर्मणि हनः ॥ ८६ ॥ (२९९७)

कर्मणि उपपदे हन्तेर्धातोर्णिनिप्रत्ययो भवति भूते काले । पितृव्यघाती । मातुलघाती ।

कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम् (?) । इह मा भूत् – चौरं हतवान् ॥

८५६. ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् ॥ ८७ ॥ (२९९८)

'कर्मणि' इति वर्तते । ब्रह्मादिषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्धातोः क्विप् प्रत्ययो भवति भूते । ब्रह्महा । भ्रूणहा । वृत्रहा ।

किमर्थमिदमुच्यते, यावता सर्वधातुभ्यः क्विब्विहित एव? ब्रह्मादिषु हन्तेः क्विब्वचनं नियमार्थम् । चतुर्विधश्चात्र नियम इष्यते –(?) ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्नान्यस्मिन्नुपपदे, पुरुषं हतवानिति; (२) ब्रह्मादिषु हन्तेरेव नान्यस्मात् स्यात्, ब्रह्माधीतवानिति; (३) ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूतकाले क्विबेव, नान्यः प्रत्ययः; (४) तथा भूतकाल एव, नान्यस्मिन्; ब्रह्माणं हन्ति हनिष्यति वेति । तदेतद्वक्ष्यमाणबहुलग्रहणस्य पुरस्तादपकर्षणाल्लभ्यते ॥

८५७. बहुलं छन्दसि ॥ ८८ ॥ (२४१९)

पूर्वेण नियमादप्राप्तः क्विब्विधीयते । छन्दसि विषये उपपदान्तरेऽपि हन्तेर्बहुलं क्विप्प्रत्ययो भवति । मातृहा सप्तमं नरकं प्रविशेत् । पितृहा (छां0 ७.१५२) । न न भवति – मातृघातः पितृघातः ॥

८५८. सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः ॥ ८९ ॥ (२९९९)

'कर्मणि' इति वर्तते, तदसम्भवात्सुशब्दं वर्जयित्वा परिशिष्टानां विशेषणं भवति । स्वादिषु कर्मसूपपदेषु करोतेर्धातोः क्वि प्रत्ययो भवति । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुण्यकृत् ।

अयमपि नियमार्थ आरम्भः । त्रिविधश्चात्र नियम इष्यते – धातुनियमं वर्जयित्वा कालोपपदप्रत्ययनियमः । धातोरनियतत्वादन्यस्मिन्नप्युपपदे भवति – शास्त्रकृत्, भाष्यकृत् ॥

८५९. सोमे सुञः ॥ ९० ॥ (३०००)

'कर्मणि' इति वर्तते । सोमे कर्मण्युपपदे सुनोतेर्धातोः क्विप् प्रत्ययो भवति । सोमसुत्, सोमसुतौ, सोमसुतः ।

अयमपि नियमार्थ आरम्भः । चतुर्विधश्चात्र नियम इष्यते – धातुकालोपपदप्रत्ययविषयः ॥

८६०. अग्नौ चेः ॥ ९१ ॥ (३००१)

'कर्मणि' इत्येव । अग्नौ कर्मण्युपपदे चिनोतेर्धातोः क्विप्प्रत्ययो भवति । अग्निचितौ, अग्निचितः । अत्रापि पूर्ववच्चतुर्विधो नियम इष्यते ।

८६१. कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ॥ ९२ ॥ (३००२)

'चेः कर्मणि' इति वर्तते । कर्मण्युपपदे चिनोतेः कर्मण्येव कारके क्विप् प्रत्ययो भवति अग्न्याख्यायाम्, धातूपपदप्रत्ययसमुदायेन चेदग्न्याख्या गम्यते । श्येन इव चीयते श्येनचित् । कङ्कचित् ।

आख्याग्रहणं रूढिसम्प्रत्ययार्थम् । अग्न्यर्थो हीष्टकाचय उच्यते श्येनचिदिति।

८६२. कर्मणीनिविक्रियः ॥ ९३ ॥ (३००३)

कर्मण्युपपदे विपूर्वात्क्रीणातेर्धातोरिनिप्रत्ययो भवति । 'कर्मणि' इति वर्तमाने पुनः कर्मग्रहणं कर्तुः कुत्सानिमित्ते कर्मणि यथा स्यात्, कर्ममात्रे मा भूत् । सोमविक्रयी । रसविक्रयी । इह न भवति – धान्यविक्रायः ।

८६३. दृशेः क्वनिप् ॥ ९४ ॥ (३००४)

'कर्मणि' इत्येव । दृशेर्धातोः कर्मण्युपपदे क्वनिप् प्रत्ययो भवति । मेरुदृश्वा। परलोकदृश्वा । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते (३.२.७५) इति क्वनिपि सिद्धे पुनर्वचनं प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थम् ॥

८६४. राजनि युधिकृञः ॥ ९५ ॥ (३००५)

'कर्मणि' इत्येव । राजन्शब्दे कर्मण्युपपदे युध्यतेः करोतेश्च क्वनिप्प्रत्ययो भवति । ननु च युधिरकर्मकः? अन्तर्भावितण्यर्थः सकर्मको भवति । राजयुध्वा।

राजानं योधितवानित्यर्थः । राजकृत्वा ॥

८६५. सहे च ॥ ९६ ॥ (३००६)

सहशब्दे चोपपदे युधिकृञोर्धात्वोः क्वनिप्प्रत्ययो भवति । असत्त्ववाचित्वान्नोपपदं कर्मणा विशेष्यते । सहयुध्वा । सहकृत्वा ॥

८६६. सप्तम्यां जनेर्डः ॥ ९७ ॥ (३००७)

सप्तम्यन्ते उपपदे जनेर्धाधातोर्डः प्रत्ययो भवति । उपसरे जातः उपसरजः । मन्दुरजः ॥

८६७. पञ्चम्यामजातौ ॥ ९८ ॥ (३००८)

पञ्चम्यन्ते उपपदे जातिवर्जिते जनेर्डः प्रत्ययो भवति । बुद्धिजः । संस्कारजः। दुःखजः ।

अजाताविति किम्? हस्तिनो जातः । अश्वाज्जातः ॥

८६८. उपसर्गे च संज्ञायाम् ॥ ९९ ॥ (३००९)

उपसर्गे चोपपदे जनेर्डः प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये । समुदायोपाधिः संज्ञा । अथेमा मानवीः प्रजाः ।

८६९. अनौ कर्मणि ॥ १०० ॥ (३०१०)

अनुपूर्वाद् जनेः कर्मण्युपपदे डः प्रत्ययो भवति । पुमांसमनुजातः पुमनुजः। स्त्र्यनुजः ।

८७०. अन्येष्वपि दृश्यते ॥ १०१ ॥ (३०११)

अन्येष्वप्युपपदेषु कारकेषु जनेर्डप्रत्ययो दृश्यते । सप्तम्यामित्युक्तम्, असप्तम्यामपि दृश्यते । न जायते इत्यजः । द्विर्जाताः द्विजाः ।

'पञ्चम्यामजातौ' (३.२.९८) इत्युक्तम्, जातावपि दृश्यते – ब्राह्मणजो धर्मः । क्षत्रियजं युद्धम् ।

'उपसर्गे च संज्ञायाम्' (३.२.९९) इत्युक्तम्, असंज्ञायामपि दृश्यते । अभिजाः, परिजाः केशाः ।

'अनौ कर्मणि' (३.२.१००) इत्युक्तम्, अकर्मण्यपि दृश्यते – अनुजातः अनुजः । अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः । तेन धात्वन्तरादपि भवति कारकान्तरेऽपि। परितः खाता परिखा । आखा ॥

८७१. निष्ठा ॥ १०२ ॥ (३०१३)

'क्तक्तवतू निष्ठा' (१.१.२६) इत्युक्तम्, स निष्ठासंज्ञकः प्रत्ययो भूते भवति। कृतम्, कृतवान् । भुक्तम्, भुक्तवान् ।

निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः – संज्ञायां क्तक्तवतू भाव्येते, सतोश्चानयोः संज्ञया भाव्यम्? नैष दोषः भाविनी संज्ञा विज्ञायते – स भूते भवति यस्योत्पन्नस्य निष्ठेत्येषा संज्ञा भवति । सामर्थ्यात् क्तक्तवत्वोर्विधानमेतत् ।

आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या (म0 भा0 ३.२.१०२ वा० ३) । प्रकृतः कटं देवदत्तः । प्रकृतवान् कटं देवदत्तः ॥

८७२. सुयजोर्ङ्वनिप् ॥ १०३ ॥ (३०९१)

सुनोतेर्यजतेश्च ङ्वनिप् प्रत्ययो भवति । सुत्वा । यज्वा ॥

८७३. जीर्यतेरतृन् ॥ १०४ ॥ (३०९२)

'भूते' (३.२.८४) इति वर्तते । जीर्यतेरतृन् प्रत्ययो भवति भूते । जरन् । जरन्तौ । जरन्तः । वाऽसरूपेण निष्ठा – जीर्णः, जीर्णवानिति ॥

८७४. छन्दसि लिट् ॥ १०५ ॥ (३०९३)

'भूते' इत्येव । छन्दसि विषये धातोर्लिट् प्रत्ययो भवति । अहं सूर्य मुभयतो ददर्श (वा0 सं0 ८.९) । अहं द्यावापृथिवी आततान (तै 0 ब्रा0 १.२.१.३३) ।

ननु च 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' (३.४.६) इति सामान्येन लिङ् विहित एव? धातुसम्बन्धे स विधिः, अयं त्वविशेषेण ॥

८७५. लिटः कानज्वा ॥ १०६ ॥ (३०९४)

छन्दसि लिटः कानजादेशो भवति वा । अग्निं चिक्यानः (मै0 सं0 ३.३.९)।

सोमं सुषुवाणः (मै0 सं0 ४.४.१०)। वरुणं सुषुवाणः (तै0 सं0 २.१.९.१)। न च भवति – अहं सूर्यमुभयतो ददर्श (वा0 सं0 ८.९) अहं द्यावापृथिवी आततान (तै0 ब्रा0 १.२.१.३३)।

लिङ्ग्रहणं किम्, न पूर्वस्यैव प्रकृतस्यादेशविधाने विभक्तिविपरिणामो भविष्यति? लिण्मात्रस्य यथा स्यात्। योऽपि परोक्षे विहितस्तस्याप्ययमादेशो भवति॥

८७६. क्वसुश्च॥ १०७॥ (३०९५)

छन्दसि लिटः क्वसुरादेशो भवति। जक्षिवान् (अथर्व0 ४.७.३)। पपिवान् (ऋ0 १.६१.७)। न च भवति – अहं सूर्यमुभयतो ददर्श (वा0 सं0 ८.६९)। योगविभाग उत्तरार्थः॥

८७७. भाषायां सदवसश्रुवः॥ १०८॥ (३०९७)

सद, वस्, श्रु – इत्येतेभ्यः परस्य लिटो भाषायां विषये वा क्वसुरादेशो भवति। आदेशविधानादेव लिडपि तद्विषयोऽनुमीयते। उपसेदिवान् कौत्सः पाणिनिम् (म0 भा0)। तेन मुक्ते यथाप्राप्तं प्रत्यया भवन्ति – उपासदत्, उपसीदत्, उपससाद। अनूषिवान् कौत्सः पाणिनिम्; अन्ववात्सीत्, अन्ववसत्, अनूवास। उपशुश्रुवान्कौत्सः पाणिनिम्, उपाश्रौषीत्, उपाशृणोत्, उपशुश्राव।

लुङ्लङविषयेऽपि परस्तादनुवृत्तेः क्वसुर्भवति॥

८७८. उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च॥ १०९॥ (३०९८)

उपेयिवान्, अनाश्वान्, अनूचान – इत्येते शब्दा निपात्यन्ते। उपपूर्वादिणः क्वसुः, द्विर्वचनमभ्यासदीर्घत्वम् (७.४.६९), तत्सामर्थ्यादेकादेशप्रतिबन्धः, तत्र 'वस्वेकाजाद्घसाम्' (७.२.६७) इत्यनेकाच्त्वादिण् न प्राप्नोति, स निपात्यते। अभ्यासस्य श्रवणं धातुरूपस्य यणादेशः (६.४.८१)। उपेयिवान्।

क्रादिनियमात् (७.२.१३) प्राप्तश्च 'वस्वेकाजाद्घसाम्' (७.२.६७) इति प्रतिषिद्धः, स पुनरिट् प्रतिप्रसूयते, तेनाजादौ न भवति – उपेयुषः, उपेयुषा।

न चात्रोपसर्गस्तन्त्रम्, अन्योपसर्गपूर्वान्निरुपसर्गाच्च भवत्येव– समीयिवान्, ईयिवान्।

वावचनानुवृत्तेश्च पूर्ववल्लुङादयोऽपि भवन्ति । उपागात् । उपैत् । उपेयाय ।

अश्नातेर्नञ्पूर्वात् क्वसुनिपात्यते, इडभावश्च । अनश्वान् । नाशीत् । नाश्नात्। नाश ।

वचेरनुपूर्वात् कर्त्तरि कानज्निपात्यते । अनूचानः । अन्ववोचत् । अन्वब्रवीत्। अनूवाच ॥

८७९. लुङ् ॥ ११० ॥ (२२१८)

'भूते' इत्येव । भूतेऽर्थे वर्त्तमानाद् धातोर्लुङ्प्रत्ययो भवति । अकार्षीत् । अहार्शीत् ।

वसतेर्लुङ् रात्रिविशेषे जागरणसन्ततौ वक्तव्यः (म0 भा0 ३.२.११० वा० ३ ४) । क्व भवानुषितः? अहमत्रावात्सम् ॥

८८०. अनद्यतने लङ् ॥ १११ ॥ (२२०५)

'भूते' इत्येव । 'अनद्यतने' इति बहुव्रीहिनिर्देशः । अविद्यमानाद्यतने भूतेऽर्थे वर्त्तमानाद्धातोर्लङ् प्रत्ययो भवति । अकरोत् । अहरत् ।

बहुव्रीहिनिर्देशः किमर्थः? अद्य ह्यो वा अभुक्ष्महीति व्यामिश्रे मा भूत् (म0 भा0) ।

परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये लङ् वक्तव्यः । अरुणद् यवनः साकेतम् । अरुणद् यवनो माध्यमिकामिति ॥

८८१. अभिज्ञावचने लृट् ॥ ११२ ॥ (२७७३)

अभिज्ञा स्मृतिः, तद्वचने उपपदे भूतानद्यतने लृट् प्रत्ययो भवति । लङोऽपवादः। अभिजानासि देवदत्त ! कश्मीरेषु वत्स्यामः ।

वचनग्रहणं पर्यायार्थम् – अभिजानासि, स्मरसि, बुध्यसे, चेतयसे इति ॥

८८२. न यदि ॥ ११३ ॥ (२७७४)

यच्छब्दसहितेऽभिज्ञावचन उपपदे लृट् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिध्यते । अभिजानासि देवदत्त ! यत्कश्मीरेष्ववसाम । वासमात्रं स्मर्यते, न त्वपरं किञ्चिल्लक्ष्यते । तेनोत्तरसूत्रस्य नायं विषयः ॥

८८३. विभाषा साकाङ्क्षे ॥ ११४ ॥ (२७७५)

'यदि' इति नानुवर्त्तते । उभयत्रविभाषेयम् । अभिज्ञावचने उपपदे यच्छब्दसहिते केवले च विभाषा लृट् प्रत्ययो भवति, साकाङ्क्षश्चेत्प्रयोक्ता । लक्ष्यलक्षणयोः सम्बन्धे प्रयोक्तुराकाङ्क्षा भवति । अभिजानासि देवदत्त ! कश्मीरेषु वत्स्यामस्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । अभिजानासि देवदत्त ! मगधेषु वत्स्यामस्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । यदि खल्वपि अभिजानासि देवदत्त ! यत्कश्मीरेषु वत्स्यामः, यत्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । अभिजानासि देवदत्त । यत्कश्मीरेष्ववसाम, यत्तत्रौदनमभुञ्ज्महि । वासो लक्षणम्, भोजनं तु लक्ष्यम् ॥

८८४. परोक्षे लिट् ॥ ११५ ॥ (२१७१)

'भूतानद्यतने' इति वर्त्तते । तस्य विशेषणं परोक्षग्रहणम् । भूतानद्यतनपरोक्षेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लिट् प्रत्ययो भवति ।

ननु च धात्वर्थः सर्वः परोक्ष एव? सत्यमेतत् । अस्ति तु लोके धात्वर्थेनाऽपि कारकेषु प्रत्यक्षाभिमानः । स यत्र नास्ति तत्परोक्षमित्युच्यते । चकार । जहार । उत्तमविषयेऽपि चित्तव्याक्षेपात् परोक्षता सम्भवत्येव, तद्यथा – सुप्तोऽहं किल विललाप ।

अत्यन्तापह्नवे च लिड् वक्तव्यः । कलिङ्गेषु स्थितोऽसि? नाहं कलिङ्गान् जगाम । दक्षिणापथं प्रविष्टोसि? नाहं दक्षिणापथं प्रविवेश ॥

८८५. हशश्वतोर्लङ् च ॥ ११६ ॥ (२७७६)

भूतानद्यतनपरोक्षेऽर्थे लिटि प्राप्ते हशश्वतोरुपपदयोर्लङ् प्रत्ययो भवति, चकाराल्लिट् च । इति हाकरोत् । इति ह चकार । शश्वदकरोत् । शश्वच्चकार ॥

८८६. प्रश्ने चासन्नकाले ॥ ११७ ॥ (२७७७)

'भूतानद्यतनपरोक्षे' इति वर्त्तते । तस्य विशेषणमेतत् । प्रष्टव्यः । आसन्नकाले पृच्छयमाने भूतानद्यतनपरोक्षेऽर्थे वर्त्तमानाद्धातोर्लङ्लिटौ प्रत्ययौ भवतः । कश्चित्कञ्चित्पृच्छति – अगच्छद्देवदत्तः? जगाम देवदत्तः? अयजद् देवदत्तः? इयाज देवदत्तः? प्रश्न इति किम्? जगाम देवदत्तः । आसन्नकाल इति किम्? भवन्तं पृच्छामि – 'जघान कंस किल वासुदेवः' ॥

८८७. लट् स्मे ॥ ११८ ॥ (२७७८)

'भूतानद्यतनपरोक्षे' इति वर्त्तते । स्मशब्द उपपदे भूतानद्यतनपरोक्षे लट् प्रत्ययो भवति । लिटोऽपवादः । नडेन स्म पुराधीयते । ऊर्णया स्म पूराधीयते ॥

८८८. अपरोक्षे च ॥ ११९ ॥ (२७७९)

अपरोक्षे च भूतानद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः स्म–उपपदे लट् प्रत्ययो भवति। एवं स्म पिता ब्रवीति । इति स्मोपाध्यायः कथयति ॥

८८९. ननौ पृष्टप्रतिवचने ॥ १२० ॥ (२७८०)

'अनद्यतने परोक्षे' इति निवृत्तम् । भूतसामान्ये विधिरयम् । 'ननु' शब्द उपपदे प्रश्नपूर्वके प्रतिवचने भूतेऽर्थे लट् प्रत्ययो भवति । लुङोऽपवादः । अकार्षीः कटं देवदत्त? ननु करोमि भोः अवोचस्तत्र किञ्चिद्देवदत्त? ननु ब्रवीमि भोः । पृष्टप्रतिवचन इति किम्? नन्वकार्षीन्माणवकः ॥

८९०. नन्वोर्विभाषा ॥ १२१ ॥ (२७८१)

'भूते' इत्येव । नशब्दे नुशब्दे चोपपदे पृष्टप्रतिवचने विभाषा लट् प्रत्ययो भवति भूते । अकार्षीः कटं देवदत्त? न करोमि भोः । नाकार्षम् । अहं नु करोमि। अहं न्वकार्षम् ॥

८९१. पुरि लुङ् चास्मे ॥ १२२ ॥ (२७८२)

अनद्यतनग्रहणमिह मण्डूकप्लुत्यानुवर्त्तते । पुराशब्द उपपदे स्म–शब्दवर्जिते भूतानद्यतनेऽर्थे विभाषा लुङ् प्रत्ययो भवति लट् च । ताभ्यां मुक्ते पक्षे यथाविषयमन्येऽपि प्रत्यया भवन्ति । वसन्तीह पुरा छात्राः । अवात्सुः पुरा छात्राः। अवसन्निह पुरा छात्राः । ऊषुरिह पुरा छात्राः ।

अस्म इति किम्? नडेन स्म पुराधीयते ॥

८९२. वर्त्तमाने लट् ॥ १२३ ॥ (२१५३)

प्रारब्धोऽपरिसमाप्तश्च वर्तमानः, तस्मिन्वर्त्तमानेऽर्थे वर्त्तमानाद्धातोः लट् प्रत्ययो भवति । पचति । पठति ॥

८९३. लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ॥ १२४ ॥ (३१००)

लटः शतृशानचावित्येतावादेशौ भवतः, अप्रथमान्तेन चेत्तस्य सामानाधिकरण्यं भवति । पचन्तं देवदत्तं पश्य । पचमानं देवदत्तं पश्य । पचता कृतम् । पचमानेन कृतम् ।

अप्रथमासमानाधिकरणे इति किम्? देवदत्तः पचति ।

'लट्' इति वर्तमाने पुनर्लड्ग्रहणमधिकविधानार्थम् – क्वचित् प्रथमासमानाधिकरणेऽपि भवति । सन्ब्राह्मणः । अस्ति ब्राह्मणः । विद्यमानो ब्रह्मणः। विद्यते ब्राह्मणः । जुह्वत् । जुहोति । अधीयानः । अधीते ।

माङ्याक्रोशे । मा पचन् । मा पचमानः ।

केचिद्विभाषाग्रहणमनुवर्त्तयन्ति – 'नन्वोर्विभाषा' (३.२.१२१) इति । सा च व्यवस्थिता । तत्र यथादर्शनं प्रयोगा नेतव्याः ॥

८९४. सम्बोधने च ॥ १२५ ॥ (३१०२)

प्रथमासमानाधिकरणार्थ आरम्भः । सम्बोधने च विषये लटः शतृशानचौ प्रत्ययौ भवतः । हे पचन् । हे पचमान ॥

८९५. लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥ १२६ ॥ (३१०६)

लक्ष्यते चिहन्यते येन तल्लक्षणम् । जनकः हेतुः । धात्वर्थविशेषणं चैतत्। लक्षणे हेतौ चार्थे वर्त्तमानाद्धातोः परस्य लटः शतृशानचावादेशौ भवतः, तौ चेल्लक्षणहेतू क्रियाविषयौ भवतः । लक्षणे – शयाना भुञ्जते यवनाः । तिष्ठन्तोऽनुशासति गणकाः । हेतौ – अर्जयन्वसति । अधीयानो वसति ।

लक्षणहेत्वोरिति किम्? पचति । पठति । क्रियाया इति किम्? द्रव्यगुणयोर्मा भूत् – यः कम्पते सोऽश्वत्थः । यदुत्प्लवते तल्लघु । यन्निषीदति तद् गुरु । लक्षणहेत्वोरिति निर्देशः पूर्वनिपातव्यभिचारलिङ्गम् ॥

८९६. तौ सत् ॥ १२७ ॥ (३१०७)

तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ भवतः । 'तौ' – ग्रहणमुपाध्यसंसर्गार्थम् । शतृशानज्मात्रस्य संज्ञा भवति । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । ब्राह्मणस्य कुर्वाणः । ब्राह्मणस्य करिष्यन् । ब्राह्मणस्य करिष्यमाणः ।

सत्प्रदेशाः –'पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन' (२.२.११) इत्येवमादयः ॥

८९७. पूङ्यजोः शानन् ॥ १२८ ॥ (३१०८)

पूङो यजेश्च धातोः शानन् प्रत्ययो भवति । पवमानः । यजमानः ।

यदि प्रत्ययाः शानजादयो न लादेशाः, कथं सोमं पवमानो नडमाघ्नान इति षष्ठीप्रतिषेधः? तृन्निति प्रत्याहारनिर्देशात् । क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः?

'लटः शतृ–शानचावप्रथमासमानाधिकरणे' (३.२.१२४) इत्यतः प्रभृति आ तृनो नकारात्।

द्विषः शतुर्वा वचनम् (म0 भा0 २.३.३९) । चौरस्य द्विषन् । चौरं द्विषन् ॥

८९८. ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ॥ १२९ ॥ (३१०९)

ताच्छील्यं तत्स्वभावता । वयः शरीरावस्था, यौवनादिः । शक्तिः सामर्थ्यम्। ताच्छील्यादिषु धातोश्चानश् प्रत्ययो भवति । ताच्छील्ये तावत् कतीह मुण्डयमानाः। कतीह भूषयमाणाः । वयोवचने कतीह कवचं पर्यस्यमानाः । कतीह शिखण्डं वहमानाः । शक्तौ – कतीह निघ्नानाः । कतीह पचमानाः (म0 भा0) ।

८९९. इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि ॥ १३० ॥ (३११०)

इङो धारेश्च धात्वोः शतृप्रत्ययो भवति अकृच्छ्रिणि कर्त्तरि । अकृच्छ्रः सुखसाध्यो यस्य कर्तुर्धात्वर्थः सोऽकृच्छ्री । अधीयन् पारायणम् । धारयन्नुपनिषदम्।

अकृच्छ्रिणीति किम्? कृच्छ्रेणाधीते । कृच्छ्रेण धारयति ॥

९००. द्विषोऽमित्रे ॥ १३१ ॥ (३१११)

अमित्रः शत्रुः, अमित्रे कर्त्तरि द्विषेर्धातोः शतृप्रत्ययो भवति । द्विषन्, द्विषन्तौ, द्विषन्तः । अमित्रे इति किम्? द्वेष्टि भार्या पतिम् ॥

९०१. सुञो यज्ञसंयोगे ॥ १३२ ॥ (३११२)

यज्ञेन संयोगे यज्ञसंयोगः । यज्ञसंयुक्तेऽभिषवे वर्त्तमानात्सुनोतेर्धातोः शतृप्रत्ययो भवति । सर्वे सुन्वन्तः । सर्वे यजमानाः सत्त्रिण उच्यन्ते । संयोगग्रहणं

प्रधानकर्तृप्रतिपत्त्यर्थम्, याजकेषु मा भूत् । यज्ञसंयोग इति किम्? सुनोति सुराम्॥

९०२. अर्हः प्रशंसायाम् ॥ १३३ ॥ (३११३)

प्रशंसा स्तुतिः । अर्हतेर्धातोः प्रशंसायां शतृप्रत्ययो भवति । अर्हन्निह भवान्विद्याम् । अर्हन्निह भवान् पूजाम् । प्रशंसायामिति किम्? अर्हति चौरो वधम् ॥

९०३. आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ॥ १३४ ॥ (३११४)

'भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः क्विप्' (३.२.१७७) इति क्विपं वक्ष्यति। आ एतस्मात् क्विप्संशब्दाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तच्छीलादिषु कर्तृषु ते वेदितव्याः। अभिविधौ चायमाङ्, तेन क्विपोऽप्ययमर्थनिर्देशः ।

तदिति धात्वर्थः शीलादिविशेषणत्वेन निर्दिश्यते । तच्छीलः यः स्वभावतः फलनिरपेक्षस्तत्र प्रवर्त्तते । तद्धर्मा तदाचारः, यः स्वधर्मे ममायमिति प्रवर्त्तते । विनापि शीलेन । तत्साधुकारी यो धात्वर्थं साधु करोति । उत्तरत्रैवोदाहरिष्यामः ॥

९०४. तृन् ॥ १३५ ॥ (३११५)

सर्वधातुभ्यस्तृन्प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । तकारः स्वरार्थः । तच्छीले तावत् – कर्ता कटान् । वदिता जनापवादान् । तद्धर्मणि मुण्डयितारः श्राविष्ठायना भवन्ति वधूमूढाम् । अन्नमपहर्त्तार आह्वरका भवन्ति श्राद्धे सिद्धे । उन्नेतारस्तौल्वलायना भवन्ति पुत्रे जाते । तत्साधुकारिणी – कर्ता कटम् । गन्ता खेटम् ।

तृन्विधावृत्विक्षु चानुपसर्गस्य (म0 भा0 ३.२.१३५ वा० १) । होता । पोता। अनुपसर्गस्येति किम्? उद्गाता । प्रतिहर्ता । तृजेव भवति । स्वरे विशेषः ।

नयतेः षुक् च (वा0 २) । नेष्टा । त्विषेर्द्देवतानामकारश्चोपधाया अनिट्त्वं च (वा0 ५) त्वष्टा । क्षदेश्च नियुक्ते (वा0 ६) । क्षत्ता । क्वचिदधिकृत उच्यते ।

छन्दसि तृच्च (वा0 ७) । क्षत्तृभ्यः संग्रहीतृभ्यः (वा0 सं0 १६.२६) । स्वरे विशेषः ॥

९०५. अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्र–पवृतुवृधुसहचर इष्णुच् ॥ १३६ ॥ (३११६)

अलंकृञादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु इष्णुच् प्रत्ययो भवति । अलंकरिष्णुः । निराकरिष्णुः । प्रजनिष्णुः । उत्पचिष्णुः । उत्पतिष्णुः । उन्मदिष्णुः। रोचिष्णुः । अपत्रपिष्णुः । वर्त्तिष्णुः । वर्धिष्णुः । सहिष्णुः । चरिष्णुः ।

अलंकृञो मण्डनार्थाद्युचः पूर्वविप्रतिषेधेनेष्णुज्वक्तव्यः ॥

९०६. णेश्छन्दसि ॥ १३७ ॥ (३११७)

ण्यन्ताद्धातोश्छन्दसि विषये तच्छीलादिषु कर्तृषु इष्णुच् प्रत्ययो भवति । दृषदं धारयिष्णवः (शाङ्खा० आ० १२.२) वीरुधः पारयिष्णवः (ऋ० १०.९७.३) ॥

९०७. भुवश्च ॥ १३८ ॥ (३११८)

भावतेर्धातोश्छन्दसि विषये तच्छीलादिष्विष्णुच् प्रत्ययो भवति । भविष्णुः (मै० सं० १.८.१) । योगविभाग उत्तरार्थः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । भ्राजिष्णुना लोहितचन्दनेन ॥

९०८. ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः ॥ १३९ ॥ (३११९)

'छन्दसि' इति निवृत्तम् । ग्ला, जि, स्था – इत्येतेभ्यो धातुभ्यश्चकाराद् भुवश्च तच्छीलादिषु क्स्नुः प्रत्ययो भवति । ग्लास्नुः । जिष्णुः । स्थास्नुः । भूष्णुः।

गिच्चायं प्रत्ययो न कित् । तेन स्थ ईकारो न भवति । 'क्ङिति च' (१.१.५) इत्यत्र गकारोऽपि चर्त्वभूतो निर्दिश्यते, तेन गुणो न भवति । 'श्र्युकः किति' (७.२.११) इत्यत्रापि गकारो निर्दिश्यते, तेन भुव इड् न भवति ॥

क्स्नोर्गित्वान्न स्थ ईकारः कङितोरीत्वशासनात् ।
गुणाभावस्त्रिषु स्मार्यः श्र्युकोऽनिट्त्वं गकोरितोः ॥ (म० भा० ३.२.१३९)

दंशेश्छन्दस्युपसंख्यानम् (म० भा० ३.२.१३९ वा० ४) । दंक्ष्णवः पांसवः (वा० सं० १५.३) ॥

९०९. त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः ॥ १४० ॥ (३१२०)

त्रसादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु क्नुः प्रत्ययो भवति । त्रस्नुः । गृध्नुः ।

धृष्णुः । क्षिप्नुः ॥

९१०. शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ॥ १४१ ॥ (३१२१)

'इति' शब्द आद्यर्थे । शमादिभ्यो धातुभ्योऽष्टाभ्यस्तच्छीलादिषु घिनुण् प्रत्ययो भवति । 'शम उपशमे' (धा0 पा0 १२०२) इत्यतः प्रभृति 'मदी हर्षे' (धा0 पा0 १२०९) इत्येवमन्तः शमादिदिवाद्यन्तर्गणः । घकार उत्तरत्र कुत्वार्थः । उकार उच्चारणार्थः । णकारो वृद्ध्यर्थः । शमी । तमी । दमी । श्रमी । भ्रमी । क्षमी । क्लमी । प्रमादी । उन्मादी । अष्टाभ्य इति किम्? असिता ॥

९११. सम्पृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च ॥ १४२ ॥ (३१२२)

घिनुणनुवर्तते । संपृचादिभ्यो धातुभ्यो घिनुण् भवति तच्छीलादिषु । 'पृची संपर्के' (धा0 पा0 १४६३) इति रुधादिर्गृह्यते, न त्वदादिर्लुग्विकरणत्वात् । परिदेविर्भ्वादिर्गृह्यते । 'युज समाधौ' (धा0 पा0 ११७८) दिवादिः, 'युजिर् योगे' (धा0 पा0 १४४५) रुधादिः – द्वयोरपि ग्रहणम् । ' रञ्ज रागे' (धा0 पा0 ११६८) इत्यस्य निपातनादनुनासिकलोपः । सम्पर्की । अनुरोधी । आयामी । आयासी । परिसारी । संसर्गी । परिदेवी । संज्वारी । परिक्षेपी । परिराटी । परिवादी। परिदाही। परिमोही । दोषी । द्वेषी । द्रोही । दोही । योगी । आक्रीडी । विवेकी । त्यागी । रागी। भागी । अतिचारी । अपचारी । आमोषी । अभ्याघाती ॥

९१२. वौ कषलसकत्थस्रम्भः ॥ १४३ ॥ (३१२३)

'कष हिंसार्थः' ,(धा0 पा0 ६८५) 'लस श्लेषणक्रीडनयोः' , (धा0 पा0 ७१५) 'कत्थ श्लाघायाम्' , (धा0 पा0 ३७) 'स्रम्भु विश्वासे' (धा0 पा0 ७५७) – इत्येतेभ्यो धातुभ्यो विशब्द उपपदे घिनुण् प्रत्ययो भवति । विकाषी । विलासी। विकत्थी । विस्रम्भी ॥

९१३. अपे च लषः ॥ १४४ ॥ (३१२४)

'लष कान्तौ' (धा0 पा0 ८८९) – अस्माद्धातोरप उपपदे चकाराद्वौ च

घिनुण् भवति । अपलषी । विलाषी ॥

९१४. प्रे लपसृद्रुमथवदवसः ॥ १४५ ॥ (३१२५)

'प्र' उपपदे लपादिभ्यो घिनुण् भवति । प्रलापी । प्रसारी । प्रद्रावी । प्रमायी । प्रवादी। प्रवासी । वस इति 'वस निवासे' इत्यस्य ग्रहणम्, नाच्छादनार्थस्य; लुग्विकरणत्वात्॥

९१५. निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्या-भाषासूञो वुञ् ॥ १४६ ॥ (३१२६)

निन्दादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु वुञ् प्रत्ययो भवति । पञ्चम्यर्थे प्रथमा । 'विक्लिश उपतापे' , (धा0 पा0 ११६२) 'क्लिश विबाधने' (धा0 पा0 १५२३) – द्वयोरपि ग्रहणम् । निन्दकः । हिंसकः । क्लेशकः । खादकः । विनाशकः । परिक्षेपकः । परिराटकः । परिवादकः । व्याभाषकः । असूयकः ।

ण्वुलैव सिद्धे वुञ्विधानं ज्ञापनार्थम् – ताच्छीलिकेषु वाऽसरूपन्यायेन तृजादयो न भवन्तीति (म0 भा0) ॥

९१६. देविक्रुशोश्चोपसर्गे ॥ १४७ ॥ (३१२७)

देवयतेः क्रुशेश्चोपसर्गे उपपदे वुञ् प्रत्ययो भवति । आदेवकः, परिदेवकः। आक्रोशकः, परिक्रोशकः । उपसर्ग इति किम्? देवयिता । क्रोष्टा ॥

९१७. चलनशब्दार्थादकर्मकाद् युच् ॥ १४८ ॥ (३१२८)

चलनार्थेभ्यः शब्दार्थेभ्यश्चाकर्मकेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु युच् प्रत्ययो भवति । चलनः । चोपनः । शब्दार्थेभ्यः – शब्दनः । रवणः ।

अकर्मकादिति किम्? पठिता विद्याम् ।

९१८. अनुदात्तेतश्च हलादेः ॥ १४९ ॥ (३१२९)

अनुदात्तेद्यो धातुः हलादिरकर्मकः ततश्च युच् प्रत्ययो भवति । वर्त्तनः । वर्द्धनः । अनुदात्तेत इति किम्? भविता । हलादेरिति किम्? एधिता । आदिग्रहणं किम्? जुगुप्सनः । मीमांसनः । अकर्मकादित्येव – वसिता वस्त्रम् ॥

९१९. जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः ॥ १५० ॥ (३१३०)

जुप्रभृतिभ्यो धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति ताच्छीलादिषु कर्तृषु । 'जु' इति सौत्रो धातुः – जवनः । चङ्क्रमणः । दन्द्रमणः । सरणः गर्द्धनः । ज्वलनः । शोचनः । लषणः । पतनः । पदनः ।

चलनार्थानां पदेश्च ग्रहणं सकर्मकार्थमिह । ज्ञापनार्थं च पदिग्रहणमन्ये वर्णयन्ति – ताच्छीलिकेषु मिथो वाऽसरूपविधिर्नास्तीति । तेनालंकृञस्तृन् न भवति – अलंकर्त्तेति । तथा हि – पदेरुकञा विशेषविहितेन सामान्यविहितस्य युचोऽसरूपत्वात्समावेशो भवेदेव, किमनेन विधानेन? ज्ञापनार्थं पुनर्विधीयते । प्रायिकं चैतद् ज्ञापनम् । क्वचित्समावेश इष्यत एव – गन्ता खेटं विकत्थनः ॥

९२०. क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च ॥ १५१ ॥ (३१३१)

'क्रुध कोपे' , (धा0 पा0 ११९०) 'मडि भूषायाम्' (धा0 पा0 १५८८) – इत्येतदर्थेभ्यश्च धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति । क्रोधनः । रोषणः । मण्डनः । भूषणः ॥

९२१. न यः ॥ १५२ ॥ (३१३२)

यकारान्ताद्धातोर्युच् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेण प्राप्त प्रतिषिध्यते । क्नूयिता। क्ष्मायिता ॥

९२२. सूददीपदीक्षश्च ॥ १५३ ॥ (३१३३)

सूदु, दीप, दीक्ष – इत्येतेभ्यश्च युच् प्रत्ययो न भवति । अनुदात्तेत्त्वात् प्राप्तः प्रतिषिध्यते । सूदिता । दीपिता । दीक्षिता ।

ननु च दीपेर्विशेषविहितो रप्रत्ययो दृश्यते – 'नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः' (३.२.१६७) इति, स एव बाधको भविष्यति, किं प्रतिषेधेन? वाऽसरूपेण युजपि प्राप्नोति । ताच्छीलिकेषु च वाऽसरूपविधिर्नास्तीति प्रायिकमेतद् इत्युक्तम्। तथा च समावेशो दृश्यते । कम्रा युवतिः । कमना युवतिः । कम्प्रा शाखा । कम्पना शाखेति ।

सूदेर्युचि प्रतिषिद्धे कथं मधुसूदनः, रिपुसूदनः इति? अनित्योऽयं प्रतिषेध

इति योगविभागाद्विज्ञायते । अथ वा – नन्द्यादिषु मधुसूदनादयो द्रक्ष्यन्ते । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३.३.११३) इति ल्युडन्तो वा ॥

९२३. लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ् ॥ १५४ ॥ (३१३४)

लषादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु उकञ् प्रत्ययो भवति । अपलाषुकं वृषलसंगतम् । प्रपातुका गर्भा भवन्ति । उपपादुकं सत्त्वम् ।

उपस्थायुका एनं पशवो भवन्ति । प्रभावुकमन्नं भवति । प्रवर्षुकाः पर्जन्याः। आघातुकं कापलिकस्य मूत्रम् । कामुका एनं स्त्रियो भवन्ति । आगामुकं वाराणसीं रक्ष आहुः । किंशारुकं तीक्ष्णमाहुः ॥

९२४. जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन् ॥ १५५ ॥ (३१३५)

जल्पादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु षाकन् प्रत्ययो भवति । षकारो ङीषर्थः । जल्पाकः । भिक्षाकः । कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः । वराकी ॥

९२५. प्रजोरिनिः ॥ १५६ ॥ (३१३६)

प्रपूर्वाज्जवतेः तच्छीलादिषु कर्तृषु इनिः प्रत्ययो भवति । प्रजवी । प्रजविनौ॥

९२६. जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च ॥ १५७ ॥ (३१३७)

'जि जये', (धा0 पा0 १४०८) 'दृङ् आदरे' , (धा0 पा0 २२३) 'क्षि क्षये' , (धा0 पा0 १४१२) 'क्षि निवासगत्योः, (धा0 पा0 ५६१) – इति द्वयोरपि ग्रहणम् । प्रसू इति 'षू प्रेरणे' (धा0 पा0 १४०९) इत्यस्य ग्रहणम् ।

जिप्रभृतिभ्यो धातुभ्य इनिः प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । जयी । दरी। क्षयी । विश्रयी । अत्ययी । वमी । अव्यथी । अभ्यमी । परिभवी । प्रसवी ॥

९२७. स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ॥ १५८ ॥ (३१३८)

'स्पृह ईप्सायाम्' (धा0 पा0 १८७२) 'गृह ग्रहणे' ,(धा0 पा0 १९००) 'पत

गतौ' (धा० पा० १८६२) – चुरदावदन्ताः पठ्यन्ते; 'दय दानगतिरक्षणेषु' , (धा० पा० ४८१) 'द्रा कुत्सायां गतौ' (धा० पा० १०५५) निपूर्वस्तत्पूर्वश्च, तदो नकारान्तता च निपात्यते; 'डुधाञ् (धा० पा० १०९३) श्रत्पूर्वः–इत्येतेभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु आलुच् प्रत्ययो भवति । स्पृहयालुः । गृहयालुः ।

पतयालुः । दयालुः । निद्रालुः । तन्द्रालुः । श्रद्धालुः ।

आलुचि शीङो ग्रहणं कर्तव्यम् (म० भा० ३.२.१५८ वा० १) । शयालुः॥

९२८. दाधेट्सिशदसदो रुः ॥ १५९ ॥ (३१३९)

दा, धेट्, सि, शद, सद – इत्येतेभ्यो रुः प्रत्ययो भवति । दारुः । धारुर्वत्सो मातरम् । 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्' (२.३.६९) इत्युकारप्रश्लेषात् षष्ठी न भवति । सेरुः । शद्रुः । सद्रुः ।

९२९. सृघस्यदः क्मरच् ॥ १६० ॥ (३१४०)

सृ, घसि, अद् –– इत्येतेभ्यो धातुभ्यः तच्छीलादिषु कर्तृषु क्मरच् प्रत्ययो भवति । सृमरः । घस्मरः । अद्मरः ॥

९३०. भञ्जभासमिदो घुरच् ॥ १६१ ॥ (३१४१)

भञ्ज, भास, मिद – इत्येतेभ्यो घुरच् प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु। भङ्गुरं काष्ठम् । घित्वात्कुत्वम् । भासुरं ज्योतिः । मेदुरः पशुः । भञ्जेः कर्मकर्त्तरि प्रत्ययः, स्वभावात् ॥

९३१. विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ॥ १६२ ॥ (३१४२)

ज्ञानार्थस्य विदेः (धा० पा० १०६५) ग्रहणम्, न लाभाद्यर्थस्य (धा० पा० १४३३); स्वभावात् । विदादिभ्यो धातुभ्यः तच्छीलादिषु कर्तृषु कुरच् प्रत्ययो भवति । विदुरः पण्डितः । भिदुरं काष्ठम् । छिदुरा रज्जुः । भिदिच्छिद्योः कर्मकर्तरि प्रयोगः ।

व्यधेः संप्रसारणं कुरच्च वक्तव्यः । विधुरः ॥

९३२. इण्नश्जिसर्त्तिभ्यः क्वरप् ॥ १६३ ॥ (३१४३)

इण्, नश्, जि, सर्त्ति –– इत्येतेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु क्वरप् प्रत्ययो भवति । पकारस्तुगर्थः । इत्वरः, इत्वरी । नश्वरः, नश्वरी । जित्वरः, जित्वरी । सृत्वरः । सृत्वरी । 'नेड् वशि कृति' (७.२.८) इतीट् – प्रतिषेधः ॥

९३३. गत्वरश्च ॥ १६४ ॥ (३१४४)

'गत्वर' इति निपात्यते । गमेरनुनासिकलोपः क्वरप्प्रत्ययश्च । गत्वरः । गत्वरी ॥

९३४. जागुरूकः ॥ १६५ ॥ (३१४५)

जागर्त्तेरूकः प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । जागरूकः ॥

९३५. यजजपदशां यङः ॥ १६६ ॥ (३१४६)

यजादीनां यङन्तानामूकः प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । यायजूकः । जञ्जपूकः । दन्दशूकः ॥

९३६. नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः ॥ १६७ ॥ (३१४७)

नम्यादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु रः प्रत्ययो भवति । नम्रं काष्टम् । कम्प्रा शाखा । स्मेरं मुखम् । अजस्रं जुहोति । कम्रा युवतिः । हिंस्रं रक्षः । दीप्रं काष्ठम् । अजस्रमिति 'जसु मोक्षणे' (धा0 पा0 १२१२) नञ्पूर्वो रप्रत्ययान्तः क्रियासातत्ये वर्तते ॥

९३७. सनाशंसभिक्ष उः ॥ १६८ ॥ (३१४८)

सन्निति सन्प्रत्ययान्तो गृह्यते, न सनिर्धातुः; अनभिधानात्, व्याप्तिन्यायाद्वा। सन्नन्तेभ्यो धातुभ्य आशंसेर्भिक्षेश्च तच्छीलादिषु कर्तृषु उः प्रत्ययो भवति । चिकीर्षुः । जिहीर्षुः । आशंसुः । भिक्षुः । 'आङः शसि इच्छायाम्' (धा0 पा0 ६२९) इत्यस्य ग्रहणम्, न शंसेः स्तुत्यर्थस्य (धा0 पा0 ७२८) ॥

९३८. विन्दुरिच्छुः ॥ १३९ ॥ (३१४९)

विदेर्नुमागम इषेश्छत्वमुकारश्च प्रत्ययो निपात्यते तच्छीलादिषु कर्तृषु । वेदनशीलो विन्दुः । एषणशील इच्छुः ॥

९३९. क्याच्छन्दसि ॥ १७० ॥ (३१५०)

'क्य' इति क्यच्क्यष्क्यङां सामान्येन निर्देशः । क्यप्रत्ययान्ताद् धातोश्छन्दसि विषये तच्छीलादिषु कर्तृषु उकारप्रत्ययो भवति । मित्रयुः (मै0 सं0 २.६.१२) । संस्वेदयुः (मै0 सं0 ४.१२.२.४४) । सुम्नयुः (ऋ0 १.७९.१०) ।

छन्दसीति किम्? मित्रीयिता 'न छन्दस्यपुत्रस्य' (७.४.३५) इति प्रतिषेधान्न दीर्घः ॥

९४०. आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च ॥ १७१ ॥ (३१५१)

आकारान्तेभ्य ऋवर्णान्तेभ्यश्च गम, हन, जन – इत्येतेभ्यश्छन्दसि विषये तच्छीलादिषु किकिनौ प्रत्ययौ भवतः, लिड्वच्च तौ भवतः । आदिति दकारो मुखसुखार्थः, न त्वयं तपरः, मा भूत् – तादपि परस्तपर इति ऋकारे तत्कालग्रहणम्। पपिः सोमम् ददिर्गाः । (ऋ0 ६.२३.४) ददथुः मित्रावरुणा ततुरिः (ऋ0 ४.३९.२)। मित्रावरुणौ ततुरिः । दूरे ह्यध्वा जगुरिः (ऋ0 १०.१०.८.१) । जग्मिर्युवा (ऋ0 ७.२०.१) । जघ्निर्वृत्रम् (ऋ0 ९.६१.२०) । जर्बीजम् (तै0 सं0 ७.५.२०.१)।

अथ किमर्थं कित्त्वम्, यावता 'असंयोगाल्लिट् कित्' (१.२.५) सिद्धमेव? 'ऋच्छत्यृताम्' (७.४.११) इति लिटि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यते, तस्यापि बाधनार्थं कित्त्वम् । किकिनावुत्सर्गश्छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात् (म0 भा ३.२.१७१ वा० २)। सेदिः (तै0 सं0 ४.२२.१) । नेमिः (ऋ0 २.५.३) ।

भाषायां धाञ्कृञ्सृजनिगमिनमिभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ (वा0 ३) । दधिः । चक्रिः । सस्रिः । जज्ञिः । जग्मिः । नेमिः ।

सहिवहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ (वा0 5) 'दीर्घोऽकितः' (७.४.८३) । सासहिः । वावहिः । चाचलिः । पापतिः ॥

९४१. स्वपितृषोर्नजिङ् ॥ १७२ ॥ (३१५२)

'छन्दसि' इति निवृत्तम् । स्वपेस्तृषेश्च तच्छीलादिषु कर्तृषु नजिङ् प्रत्ययो

भवति । स्वप्नक् । तृष्णक् । धृषेश्चेति वक्तव्यम् । धृष्णक् ॥

९४२. शॄवन्द्योरारुः ॥ १७३. ॥ (३१५३)

'शॄ हिंसायाम्' (धा0 पा0 १४८९), 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (धा0 पा0 ११) – इत्येताभ्यां धातुभ्यां तच्छीलादिषु कर्तृष्वारुः प्रत्ययो भवति । शरारुः । वन्दारुः ॥

९४३. भियः क्रुक्लुकनौ ॥ १७४ ॥ (३१५४)

'ञिभी भये' –(धा0 पा0 १०८५) अस्माद्धातोः तच्छीलादिषु कर्तृषु क्रुक्लुकनौ प्रत्ययौ भवतः । भीरुः । भीरुकः ।

क्रुकन्नपि वक्तव्यः (म0 भा0 ३.२.१७४ वा0 १) । भीरुकः ॥

९४४. स्थेशभासपिसकसो वरच् ॥ १७५ ॥ (३१५५)

'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (धा0 पा0 ९२९), 'ईश ऐश्वर्ये' (धा0 पा0 १०२१), 'भासृ दीप्तौ' (धा0 पा0 ६२४) 'पिसृ पेसृ गतौ' (धा0 पा0 ७१९, ७२०) 'कस गतौ' (धा0 पा0 ८६१) – इत्येतेभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु वरच् प्रत्ययो भवति । स्थावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पेस्वरः । विकस्वरः ॥

९४५. यश्च यङः ॥ १७६ ॥ (३१४६)

'या प्रापणे' (धा0 पा0 १०५०) – अस्माद्यङन्तात्तच्छीलादिषु कर्तृषु वरच् प्रत्ययो भवति । यायावरः ॥

९४६. भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः क्विप् ॥ १७७ ॥ (३१५७)

भ्राजादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु क्विप् प्रत्ययो भवति । विभ्राट्, विभ्राजौ, विभ्राजः । भाः, भासौ, भासः । धूः, धुरौ, धुरः । विद्युत्, विद्युतौ, विद्युतः । ऊर्क, ऊर्जौ, ऊर्जः । पूः, पुरौ, पुरः ।

जवतेर्दीर्घश्च निपात्यते । जूः, जुवौ, जुवः । ग्रावस्तुत्, ग्रावस्तुतौ, ग्रावस्तुतः।

किमर्थमिदमुच्यते, यावता 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (३.२.७५) 'क्विप्च'

(३.२.७६) इति क्विप्सिद्ध एव? ताच्छीलिकैर्बाध्यते। वाऽसरूपविधिर्नास्तीत्युक्तम्। अथ तु प्रायिकमेतत्? ततस्तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

९४७. अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ १७८ ॥ (३१५८)

अन्येभ्योऽपि धातुभ्यस्ताच्छीलिकेषु क्विप् प्रत्ययो दृश्यते । युक् । छित् । भित् । दृशिग्रहणं विध्यन्तरोपसंग्रहार्थम् । क्वचिद्दीर्घः, क्वचिद्द्विर्वचनम्, क्वचित्संप्रसारणम्, क्वचिदसंप्रसारणम् । तथा चाह–

क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसंप्रसारणं च (म0 भा0 ३.२.१७८ वा0 २)। वचि–वाक्। प्रच्छि – शब्दप्राट्। आयतस्तूः। कटप्रूः। जूः । श्रीः । जुग्रहणेनात्र नार्थः; भाजादिसूत्र (३.२.१७७) एव गृहीतत्वात् ।

द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च (वा0 ३)। दिद्युत्। जगत्।

जुहोतेर्दीर्घश्च (वा0 ३) । जुहूः । 'दृ भये' (धा0 पा0 ७०९) इत्यस्य ह्रस्वश्च द्वे च (म0 भा0 वा0 ४)। ददृत्।

ध्यायतेः संप्रसारणं च (वा0 ५)। धीः।

९४८. भुवः संज्ञान्तरयोः ॥ १७९ ॥ (३१५९)

भवतेर्धातोः संज्ञायामन्तरे च गम्यमाने क्विप् प्रत्ययो भवति । विभूर्नाम कश्चित् । अन्तरे – प्रतिभूः । धनिकाधमर्णयोरन्तरे यस्तिष्ठति । स प्रतिभूरुच्यते॥

९४९. विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम् ॥ १८० ॥ (३१६०)

'भुवः' इति वर्त्तते । वि, प्र, सम्–इत्येवम्पूर्वाद् भवतेर्धातोः डुप्रत्ययो भवति, न चेत्संज्ञा गम्यते । विभुः सर्वगतः । प्रभुः स्वामी । संभुर्जनिता ।

असंज्ञायामिति किम्? विभूर्नाम कश्चित् । डुप्रकरणे मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानम् (म0 भा0 ३.२.१८० वा० १)। मितं द्रवति मितद्रुः । शंभुः ॥

९५०. धः कर्मणि ष्ट्रन् ॥ १८१ ॥ (३१६१)

धयतेर्दधातेश्च कर्मणि कारके ष्ट्रन्प्रत्ययो भवति । षकारो ङीषर्थः । धयन्ति तां दधति वा भैषज्यार्थमिति धात्री । स्तनदायिनी आमलकी चोच्यते ।

९५१. दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे ॥ १८२ ॥ (३१६२)

'दाप् लवने' (धा0 पा0 १०६०), 'णीञ् प्रापणे' (धा0 पा0 ९०२), 'शसु हिंसायाम्' (धा0 पा0 ७२७) 'यु मिश्रणे' (धा0 पा0 १०३४), 'युजिर् योगे' (धा0 पा0 १४४५), 'ष्टुञ् स्तुतौ' (धा0 पा0 १०४४), 'तुद व्यथने' (धा0 पा0 १२८२), 'षिञ् बन्धने' (धा0 पा0 १२४९), 'षिचिर् क्षरणे' (धा0 पा0 १४३५), 'मिह सेचने' (धा0 पा0 ९९३), 'पत्लृ गतौ' (धा0 पा0 ८४६), 'दंश दशने' (धा0 पा0 ९९०),'णह बन्धने' (धा0 पा0 ११६७) – इत्येतेभ्यो धातुभ्यः करणे कारके ष्ट्रन्प्रत्ययो भवति । दान्त्यनेनेति दात्रम् । नेत्रम् । शस्त्रम् । योत्रम् । योक्त्रम्। स्तोत्त्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्त्रम् । सेत्रम् । मेढ्रम् । पत्त्रम् । दंष्ट्रा । अजादित्वात् टाप्, न ङीष् ।

दशेरनुनासिकलोपेन निर्देशो ज्ञापनार्थः – क्ङितोऽन्यस्मिन्नपि प्रत्यये नलोपः क्वचिद् भवतीति; तेन ल्युट्यपि भवति – दशनम् । नद्ध्री ॥

९५२. हलसूकरयोः पुवः ॥ १८३ ॥ (३१६४)

'पू' इति पूङ्पुञोस्सामान्येन ग्रहणम् । अस्माद्धातोः करणे कारके ष्ट्रन् प्रत्ययो भवति । तच्चेत्करणं हलसूकरयोरवयवो भवति । हलस्य पोत्रम् । सूकरस्य पोत्रम् । मुखमुच्यते ॥

९५३. अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः ॥ १८४ ॥ (३१३५)

'ऋ गतौ' (धा0 पा0 १०९९), 'लूञ् छेदने' (धा0 पा0 १४८४), 'धू विधूनने' (धाओ पा0 १३९९), 'षू प्रेरणे' (धा0 पा0 १४०९), 'खनु अवदारणे' (धा0 पा0 ८७९), 'षह मर्षणे' (धा0 पा0 ८५३), लवित्रम् । धवित्रम् । सवित्रम्। खनित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् ॥

९५४. पुवः संज्ञायाम् ॥ १८५ ॥ (३१६६)

पूङ्पूञोः, सामान्येन ग्रहणम् । पवतेर्धातोः करणे कारके इत्रप्रत्ययो भवति, समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । दर्भः पवित्रम् । बर्हिष्पवित्रम् ॥

९५५. कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः ॥ १८६ ॥ (३१६७)

'पुवः' इति वर्त्तते । पुवः करणे कर्तरि च इत्रप्रत्ययो भवति । ऋषिदेवतयोर्यथासंख्यं सम्बन्धः । ऋषौ करणे देवतायां कर्त्तरि । पूयतेनेनेति पविऽत्रोऽयमृषिः। देवतायाम् – 'अग्निः पवित्रं स मा पुनातु । वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः पवित्रं ते मा पुनन्तु' (निरु० ५.५) ॥

९५६. ञीतः क्तः ॥ १८७ ॥ (३०८८)

'ञि' इद्यस्यासौ ञीत् । ञीतो धातोर्वर्तमानेऽर्थे क्तप्रत्ययो भवति । भूते निष्ठा विहिता, वर्तमाने न प्राप्नोतीति विधीयते । 'ञिमिदा स्नेहने' (धा० पा० १२४४) – मिन्नः । ञिक्ष्विदा–क्ष्विण्णः । ञिधृषा – धृष्टः ॥

९५७. मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ॥ १८८ ॥ (३०८९)

मतिः इच्छा । बुद्धिः ज्ञानम् । पूजा सत्कारः–इत्येतदर्थेभ्यश्च धातुभ्यो वर्त्तमानार्थे क्तप्रत्ययो भवति । राज्ञां मतः । राज्ञामिष्टः । राज्ञां बुद्धः । राज्ञां ज्ञातः। राज्ञां पूजितः । राज्ञामर्चितः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः ।

शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि ।
रुष्टश्च रुषितश्चोभावभिव्याहृत इत्यपि ॥ १ ॥
हृष्टतुष्टौ तथा कान्तस्तथोभौ संयतोद्यतौ ।
कष्टं भविष्यतीत्याहुरमृतः पूर्ववत्स्मृतः ॥ २ ॥ (म० भा० ३.२.१८८)

कष्ट इति भविष्यति काले । अमृत इति पूर्ववत् । वर्त्तमान इत्यर्थः ।

तथा सुप्तः, शयितः, आशितः, लिप्तः, तृप्तः – इत्येवमादयोऽपि वर्त्तमाने दृष्टव्याः ॥

॥ इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकावृत्तौ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयाध्याये तृतीयः पादः

१५८. उणादयो बहुलम् ॥ १ ॥

'वर्तमाने' इत्येव,'संज्ञायाम्' इति च। उणादयः प्रत्यया वर्तमानेऽर्थे सज्ञांयां विषये बहुलं भवन्ति । यतो विहितास्ततोऽन्यत्रापि भवन्ति । केचिदविहिता एव प्रयोगत उन्नीयन्ते । 'कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्' (उ.सू.१.१) कारुः, वायुः, पायुः, जायुः, मायुः, स्वादुः, साधुः, आशुः ।

बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः, प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम् ।
कार्यसशेषविधेश्च तदुक्तं, नैगमरूढिभवं हि सुसाधु [१]

नाम च धातुजमाह निरुक्ते, व्याकरणे शकटस्य च तोकम् ।
यन्न विशेषपदार्थसमुत्त्थं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यम् [२]

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।
कार्याद् विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ ३ ॥
(म.भा.३/३/१ वा.१)

१५९. भूतेऽपि दृश्यन्ते ॥ २ ॥

पूर्वत्र वर्त्तमानाधिकाराद् भूतार्थमिदं वचनम् । भूते काले उणादयः प्रत्यया दृश्यन्ते । वृत्तमिदं वर्त्म । चरितं तदिति चर्म । भसितं तदिति भस्म । दृशिग्रहणं प्रयोगानुसारार्थम् ॥

१६०. भविष्यति गम्यादयः ॥ ३ ॥

भविष्यति काले गम्यादयः शब्दाः साधवो भवन्ति। प्रत्ययस्यैव भविष्यत्कालता विधीयते, न प्रकृतेः । गमी ग्रामम् । आगामी । प्रस्थायी । प्रतिरोधी । प्रतिबोधी। प्रतियोधी । प्रतियोगी । प्रतियायी । आध्यायी । भावी ॥ अनद्यतन उपसंख्यानम् ॥ (म०भा० ३/३/३/ वा० १) श्वो गमी ग्रामम् ॥

१६१. यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥ ४ ॥

'भविष्यति' इत्येव। यावत्पुराशब्दयोर्निपातयोरुपपदयोर्भविष्यति काले धातोर्लट् प्रत्ययो भवति । यावद् भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते । निपातयोरिति किम्? यावद्दास्यति तावद्भोक्ष्यते । करणभूतया पुरा व्रजिष्यति ॥

१६२. विभाषा कदाकर्ह्योः ॥ ५ ॥

कदा, कर्हि– इत्येतयोरुपपदयोर्विभाषा भविष्यति काले धातोर्लट् प्रत्ययो भवति । कदा भुङ्क्ते, कदा भोक्ष्यते, कदा भोक्ता । कर्हि भुङ्क्ते, कर्हि भोक्ष्यते, कर्हि भोक्ता ॥

१६३. किंवृत्ते लिप्सायाम् ॥ ६ ॥

'विभाषेति' वर्त्तते। किमो वृत्तं किंवृत्तम्। वृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयात्। डतरडतमौ चेति परिसंख्यानं स्मर्यते । किंवृत्ते उपपदे लिप्सायां भविष्यति काले धातोर्विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । लिप्सा=लब्धुमिच्छा, प्रार्थनाभिलाषः। कं भवन्तो भोजयन्ति । कं भवन्तो भोजयितारः । लब्धुकामः पृच्छति कतरो भिक्षां दास्यति, ददाति, दाता वा । कतमो भिक्षां दास्यति, ददाति, दाता वा ।

लिप्सायामिति किम्? कः पाटलिपुत्त्रं गमिष्यति ॥

१६४. लिप्स्यमानसिद्धौ च ॥ ७ ॥

'विभाषा' इत्येव। लिप्स्यमानात् सिद्धिः=लिप्स्यमानसिद्धिः लिप्स्यमानसिद्धौ गम्यमानायां भविष्यति काले धातोर्विभाषा लट् प्रत्ययो भवति। अकिंवृत्तार्थोऽयमारम्भः। यो भक्तं ददाति स स्वर्गं गच्छति । यो भक्तं दास्यति स स्वर्गं गमिष्यति, यो भक्तं दाता स स्वर्गं गन्ता। (म० भा० ३/३/७) लिप्स्यमानाद्भक्तात्स्वर्गसिद्धिमाचक्षाणो दातारं प्रोत्साहयति ॥

१६५. लोडर्थलक्षणे च ॥ ८ ॥

लोडर्थः प्रैषादिर्लक्ष्यते येन स लोडर्थलक्षणो धात्वर्थः, तत्र वर्त्तमानाद्धातोर्भविष्यति काले विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । उपाध्यायश्चेदागच्छति, उपाध्यायश्चेदागमिष्यति, उपाध्यायश्चेदागन्ता, अथ त्वं छन्दोऽधीष्व; अथ त्वं

व्याकरणमधीष्व । उपाध्यायागमनमध्ययनप्रैषस्य लक्षणम् ॥

१६६. लिङ् चोर्ध्वमौहूर्त्तिके ॥ ९ ॥

'भविष्यति' 'विभाषा' 'लोडर्थलक्षणे' इति सर्वमनुवर्त्तते । ऊर्ध्वमौहूर्त्तिके भविष्यति काले लोडर्थलक्षणार्थे वर्तमानाद्धातोर्विभाषा लिङ् प्रत्ययो भवति, चकाराल्लट् च । ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्भवः, ऊर्ध्वमौहूर्त्तिकः । निपातनात्समासः, उत्तरपदवृद्धिश्च । भविष्यतश्चैतद्विशेषणम् । ऊर्ध्वं मुहूर्त्ताद्=उपरि मुहूर्त्तस्य, उपाध्यायश्चेदागच्छेत् उपाध्यायश्चेदागच्छति, उपाध्यायश्चेदागमिष्यति उपाध्यायश्चेदागन्ता, अथ त्वं छन्दोऽधीष्व; अथ त्वं व्याकरणमधीष्व ॥

१६७. तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥ १० ॥

'भविष्यति' इत्येव । क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे धातोर्भविष्यति काले तुमुन् – ण्वुलौ प्रत्ययौ भवतः । भोक्तुं व्रजति, भोजको व्रजति । भुजिक्रियार्थो व्रजिरत्रोपपदम् । क्रियायामिति किम्? भिक्षिष्य इत्यस्य जटाः । क्रियार्थायामिति किम्? धावतस्ते पतिष्यति दण्डः । अथ किमर्थं ण्वुल् विधीयते, यावता 'ण्वुल्तृचौ' (३/१/१३३) इति सामान्येन विहित एव, सोऽस्मिन्नपि विषये भविष्यति? लृटा क्रियार्थोपपदेन बाध्येत । वाऽसरूपविधिना सोऽपि भविष्यति? एवं तर्ह्येतज्ज्ञाप्यते – क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वाऽसरूपेण तृजादयो न भवन्तीति । तेन कर्त्ता व्रजति, विक्षिपो व्रजतीत्येवमादि निवर्त्त्यते ॥

१६८. भाववचनाश्च ॥ ११ ॥

'भविष्यति' इत्येव । 'भावे' (३/३/१८) इति प्रकृत्य ये घञादयो विहितास्ते च भाववचनाः भविष्यति काले क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां भवन्ति । किमर्थमिदम्, यावता विहिता एव ते । क्रियार्थोपपदे विहितेनास्मिन् विषये तुमुना बाध्येरन् । वाऽसरूपविधिश्चात्र नास्तीत्युक्तम् । अथ वचनग्रहणं किमर्थम् ? वाचका यथा स्युः । कथं च वाचका भवन्ति? याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन विहिता यदि ताभ्यस्तथैव भवन्ति, नासामञ्जस्येनेति । पाकाय व्रजति । भूतये व्रजति । पुष्टये व्रजति ॥

१६९. अण् कर्मणि च ॥ १२ ॥

'भविष्यति' इत्येव । चकारः सन्नियोगार्थः । धातोरण्प्रत्ययो भवति भविष्यति काले कर्मण्युपपदे क्रियायां च क्रियार्थायाम् । 'कर्मण्यण्' (३/२/१) इति सामान्येन विहितो वाऽसरूपविधेरभावात् ण्वुला बाधितः पुनरण् विधीयते, सोऽपवादत्वाद् ण्वुलं बाधते, परत्वाच्च कादीन् । तेनापवादविषयेऽपि भवत्येव – काण्डलावो व्रजति, अश्वदायो व्रजति, गोदायो व्रजति । कम्बलदायो व्रजति ॥

१७०. लृट् शेषे च ॥ १३ ॥

'भविष्यति' इत्येव । शेषः= क्रियार्थोपपदादन्यः । शेषे शुद्धे भविष्यति काले चकारात् क्रियायां चोपपदे क्रियार्थायां धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति । करिष्यामीति व्रजति । हरिष्यामीति व्रजति । शेषे खल्वपि – करिष्यति, हरिष्यति ॥

१७१. लृटः सद्वा ॥ १४ ॥

लृटः स्थाने सत्संज्ञौ शतृशानचौ वा भवतः । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन यथा लटः शतृशानचौ, तथाऽस्यापि भवतः । अप्रथमासमानाधिकरणादिषु नित्यम्। अन्यत्र विकल्पः – करिष्यन्तं देवदत्तं पश्य, करिष्यमाणं देवदत्तं पश्य । हे करिष्यन्, हे करिष्यमाण । अर्जयिष्यमाणो वसति ।

प्रथमासमानाधिकरणे विकल्पः – करिष्यन् देवदत्तः, करिष्यमाणो देवदत्तः। करिष्यति, करिष्यते ॥

१७२. अनद्यतने लुट् ॥ १५ ॥

'भविष्यति' इत्येव । भविष्यदनद्यतनेऽर्थे वर्त्तमानाद् धातोर्लुट् प्रत्ययो भवति। लृटोऽपवादः । श्वः कर्ता । श्वो भोक्ता । 'अनद्यतने' इति बहुव्रीहिनिर्देशः, तेन व्यामिश्रे न भवति – अद्य श्वो वा भमिष्यतीति ।

परिदेवने श्वस्तनी भविष्यदर्थे वक्तव्या । (म.भा.३/३/१५ वा० २) इयं नु कदा गन्ता, यैवं पादौ निदधाति । अयं नु कदाऽध्येता, य एवमनभियुक्तः ॥

१७३. पदरुजविशस्पृशो घञ् ॥ १६ ॥

'भविष्यति' इति निवृत्तम् । इत उत्तरं त्रिष्वपि कालेषु प्रत्ययाः । पदादिभ्यो

धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । पद्यतेऽसौ पादः । रुजत्यसौ रोगः । विशत्यसौ वेशः । स्पृश उपताप इति वक्तव्यम् (म० भा० ३/३/१६ वा० १) स्पृशतीति स्पर्श उपतापः । ततोऽन्यत्र पचाद्यच् भवति – स्पर्शो देवदत्तः । स्वरे विशेषः ॥

१७४. सृ स्थिरे ॥ १७ ॥

सर्त्तेर्धातोः स्थिरे कर्त्तरि घञ् प्रत्ययो भवति । स्थिर इति कालान्तरस्थायी पदार्थ उच्यते । स चिरं तिष्ठन् कालान्तरं सरतीति धात्वर्थस्य कर्त्ता युज्यते । चन्दनसारः । खदिरसारः । स्थिरे इति किम्? सर्त्ता, सारकः । व्याधिमत्स्यबलेष्विति वक्तव्यम् । (म.भा.३/३/१७ वा. १) अतीसारो व्याधिः । विसारो मत्स्यः । सारो बलम् ॥

१७५. भावे ॥ १८ ॥

भावे वाच्ये धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । पाकः । त्यागः । रागः । क्रियासामान्यवाची भवतिः, तेनार्थनिर्देशः क्रियमाणः सर्वधातुविषयः कृतो भवति। धात्वर्थश्च धातुनैवोच्यते। यस्तस्य सिद्धता नाम धर्मः, तत्र घञादयः प्रत्यया विधीयन्ते । पुंल्लिङ्गैकवचनं चात्र न तन्त्रम् । लिङ्गान्तरे वचनान्तरेऽपि चात्र प्रत्यया भवन्त्येव – पक्तिः, पक्वम्, पचनम् । पाकौ, पाका इति ॥

१७६. अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ १९ ॥

कर्तृवर्जिते कारके संज्ञायां विषये धातोर्घञ् भवति । प्रास्यन्ति तं प्रासः । प्रसीव्यन्ति तं प्रसेवः । आहरन्ति तस्माद् रसमित्याहारः । मधुराहारः । तक्षशिलाहारः।

अकर्त्तरीति किम्? मिषत्यसौ मेषः । संज्ञायामिति किम्? कर्त्तव्यः कटः ।

चकारः संज्ञाव्यभिचारार्थः । को भवता दायो दत्तः । को भवता लाभो लब्धः । कारकग्रहणं पर्युदासे न कर्त्तव्यम् । तत्क्रियते प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि समासोऽस्तीति ज्ञापनार्थम् – 'आदेच उपदेशेऽशिति' (६/१/१४५) इति । इत उत्तरं 'भावे' 'अकर्त्तरि च कारके' इति च द्वयमनुवर्त्तते ॥

९७७. परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ॥ २० ॥ (३१९०)

परिमाणाख्यायां गम्यमानायां सर्वेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति ।

एकस्तण्डुलनिचायः। द्वौ शूर्पनिष्पावौ – (म.भा.)। 'कॄ विक्षेपे' (धा.पा. १४१०) –द्वौ कारौ । त्रयः काराः । सर्वग्रहणमपोऽपि बाधनार्थम् । पुरस्तादपवादन्यायेन (व्या.प्. ९) ह्यचमेव बाधेत, नापम् ।

परिमाणाख्यायामिति किम्? निश्चयः । आख्याग्रहणं रुढिनिरासार्थम् । तेन संख्यापि गृह्यते, न प्रस्थाद्येव। घञनुक्रमणमजपोर्विषये, स्त्रीप्रत्ययास्तु न बाध्यन्ते – एका तिलोच्छ्रित्तिः, द्वे प्रसूती ।

दारजारौ कर्तरि णिलुक् च (म.भ. ३/३/२० वा० ४) दारयन्तीति दाराः । जरयन्तीति जाराः ॥

९७८. इङश्च ॥ २१ ॥ (३१९१)

इङो धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अचोऽपवादः । अध्यायः । उपेत्यास्मादधीते – उपाध्यायः ।

अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीप्। (म० भा० ३/३/२१ वा० १) उपाध्याया, उपाध्यायी । शॄ वायुवर्णनिवृत्तेषु । (म.भा. ३/३/२१ वा.२) शारो वायुः। शारो वर्णः । शारो निवृत्तम् ॥ गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः । (म० भा० ३/३/२१)

९७९. उपसर्गे रुवः ॥ २२ ॥ (३१९२)

उपसर्गे उपपदे रौतेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अपोऽपवादः । संरावः । उपरावः ।

उपसर्ग इति किम्? रवः ॥

९८०. समि युद्रुदुवः ॥ २३ ॥ (३१९४)

समि उपपदे यु, द्रु, दु – इत्येतेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । संयावः। संद्रावः । संदावः ।

समीति किम्? प्रयवः ॥

९८१. श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे ॥ २४ ॥ (३१९५)

श्रि, णी, भू – इत्येतेभ्यो धातुभ्योऽनुपसर्गेभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति ।

अजपोरपवादः । श्रायः । नायः । भावः । अनुपसर्गे इति किम्? प्रश्रयः । प्रणयः। प्रभवः । कथं प्रभावो राज्ञः? प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमासो भविष्यति । कथं च नयो राज्ञः? 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३/३/११३) इत्यज् भविष्यति ॥

९८२. वौ क्षुश्रुवः ॥ २५ ॥ (३१९६)

वावुपपदे क्षु, श्रु – इत्येताभ्यां धातुभ्यां घञ् प्रत्ययो भवति । अपोऽपवादः। विक्षावः । विश्रावः ।

वाविति किम्? क्षवः । श्रवः ॥

९८३. अवोदोर्नियः ॥ २६ ॥ (३१९७)

अव, उत्–इत्येतयोरुपपदयोर्नयतेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अवनायः । उन्नायः ।

'कथम् उन्नयः पदार्थानाम्?' कृत्यल्युटो बहुलम्' (३/३/११३) इत्यज् भविष्यति ॥

९८४. प्रे द्रुस्तुस्रुवः ॥ २७ ॥ (३१९८)

प्रशब्दे उपपदे द्रु, स्तु, स्रु – इत्येतेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । प्रद्रावः । प्रस्तावः । प्रस्रावः । प्र इति किम्? द्रवः । स्तवः । स्रवः ॥

९८५. निरभ्योः पूल्वोः ॥ २८ ॥ (३१९९)

'पू' इति पूङ्पूञोः सामान्येन ग्रहणम् । 'लूञ् छेदने' । (धा० पा० १४८४) यथासंख्यमुपसर्गसम्बन्धः ॥ निरभिपूर्वयोः पूल्वोर्धात्वोर्घञ् प्रत्ययो भवति । निष्पावः । अभिलावः । निरभ्योरिति किम्? पवः । लवः ॥

९८६. उन्न्योर्ग्रः ॥ २९ ॥ (३२००)

'गॄ शब्दे', (धा. पा. १४९९) 'गॄ निगरणे' (धा.पा. १४११) – द्वयोरपि ग्रहणम् । उन्न्योरुपपदयोः 'गॄ' इत्येतस्माद्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । उद्गारः समुद्रस्य । निगारो देवदत्तस्य । उन्न्योरिति किम्? गरः ॥

९८७. कॄ धान्ये ॥ ३० ॥ (३२०१)

'उन्न्योः' इति वर्त्तते । 'कॄ' इत्येतस्माद्धातोरुन्न्योरुपपदयोर्घञ् प्रत्ययो भवति, धान्यविषयश्चेद् धात्वर्थो भवति । विक्षेपार्थस्य किरतेर्ग्रहणम्, न हिंसार्थस्य; अनभिधानात् । उत्कारो धान्यस्य । निकारो धान्यस्य ।

धान्ये इति किम्? भैक्ष्योत्करः । पुष्पनिकरः ॥

९८८. यज्ञे समि स्तुवः ॥ ३१ ॥ (३२०२)

यज्ञविषये प्रयोगे संपूर्वात् स्तौतेर्घञ् प्रत्ययो भवति । संस्तावश्छन्दोगानाम्। समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन् देशे छन्दोगाः स देशः 'संस्तावः' इत्युच्यते । यज्ञ इति किम्? संस्तवश्छात्रयोः ॥

९८९. प्रे स्त्रोऽयज्ञे ॥ ३२ ॥ (३२०३)

'स्तृञ् आच्छादने' (धा० पा० १२५३) – अस्माद्धातोः प्रशब्दे उपपदे घञ् प्रत्ययो भवति, न चेद्यज्ञविषयः प्रयोगो भवति । शङ्खप्रस्तारः । अयज्ञ इति किम्? बर्हिष्प्रस्तरः ॥

९९०. प्रथने वावशब्दे ॥ ३३ ॥ (३२०४)

'स्तृञ् आच्छादने' (धा.पा.१२५३) – अस्माद्धातोर्विशब्द उपपदे घञ् प्रत्ययो भवति प्रथने गम्यमाने, तच्चेत्प्रथनं शब्दविषयं न भवति । प्रथनम्=विस्तीर्णता। पटस्य विस्तारः ।

प्रथन इति किम्? तृणविस्तरः । अशब्द इति किम्? विस्तरो वचसाम् ॥

९९१. छन्दोनाम्नि च ॥ ३४ ॥ (३२०५)

'वौ' , 'स्त्रः' इति वर्त्तते । विपूर्वात् स्तृणातेश्छन्दोनाम्नि घञ् प्रत्ययो भवति । वृत्तमत्र छन्दो गृह्यते, यस्य गायत्र्यादयो विशेषाः, न मन्त्रब्राह्मणम्; नामग्रहणात् । विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः । विष्टारबृहतीच्छन्दः । विष्टारपङ्क्तिशब्दोऽत्र छन्दोनाम, न घञन्तं शब्दरूपम् । तत्र त्ववयवत्वेन तद् वर्त्तते । 'छन्दोनाम्नि' इत्यधिकरणसप्तम्येषा ॥

९९२. उदि ग्रहः ॥ ३५ ॥ (३२०७)

उद्युपपदे ग्रहेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अपोऽपवादः । उद्ग्राहः ॥ छन्दसि निपूर्वादपीष्यते स्रुगुद्यमननिपातनयोः (म.भा. ३/३/३६ वा.३) । हकारस्य भकारः । उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्मं द वा अंवीवृधन् (वा.सं. १७६४)॥

९९३. समि मुष्टौ ॥ ३६ ॥ (३२०८)

'ग्रहः' इत्येव । सम्युपपदे ग्रहेर्धातोर्घञ् भवति, मुष्टिविषयश्चेद्धात्वर्थो भवति । मुष्टिः=अङ्गुलिसंनिवेशः । अहो मल्लस्य संग्राहः । अहो मुष्टिकस्य संग्राहः । दृढमुष्टिताऽऽख्यायते ।

मुष्टौ इति किम्? संग्रहो धान्यस्य ॥

९९४. परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः ॥ ३७ ॥ (३२०९)

परिशब्दे निशब्दे चोपपदे यथासंख्यं नियः इणश्च धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति। अचोऽपवादः । द्यूताभ्रेषयोः – अत्रापि यथासंख्यमेव सम्बन्धः, द्यूतविषयश्चेन्नयतेरर्थः, अभ्रेषविषयश्चेद् इणर्थः । पदार्थनामनपचारो= यथाप्राप्तकरणमभ्रेषः । द्यूते तावत्– परिणायेन शारान् हन्ति । समन्तान्नयनेन। अभ्रेषेषोऽत्र न्यायः । द्यूताभ्रेषयोरिति किम्? परिणयः । न्ययं गतः पापः ॥

९९५. परावनुपात्यय इणः ॥ ३८ ॥ (३२१०)

परिशब्दे उपपदे इणो धातोर्घञ्प्रत्ययो भवति, अनुपात्यये गम्यमाने । क्रमप्राप्तस्यानतिपातोऽनुपात्ययः परिपाटी । तव पर्यायः । मम पर्यायः । अनुपात्यय इति किम्? कालस्य पर्ययः । अतिपात इत्यर्थः ॥

९९६. व्युपयोः शेतेः पर्याये ॥ ३९ ॥ (३२११)

वि, उप–इत्येतयोरुपपदयोः शेतेर्धातोर्घञ् भवति, पर्याये गम्यमाने । तव विशायः । मम विशायः । तव राजोपशायः । तव राजानमुपशयितुं पर्याय इत्यर्थः। पर्याय इति किम्? विशयः । उपशयः ॥

९९७. हस्तादाने चेरस्तेये ॥ ४० ॥ (३२१२)

हस्तादाने गम्यमाने चिनोतेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति, न चेत्स्तेयं = चौर्यं भवति । हस्तादानग्रहणेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते । पुष्पप्रचायः । फलप्रचायः।

हस्तादान इति किम्? वृक्षशिखरे फलप्रचयं करोति । अस्तेय इति किम्? पुष्पप्रचयश्चौर्येण । उच्चयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः (उच्चयः) ॥

९९८. निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः ॥ ४१ ॥ (३२१३)

'चेः' इत्येव । निवसन्त्यस्मिन्निति निवासः, चीयतेऽसौ चितिः, पाण्यादिसमुदायः=शरीरम्, राशीकरणम् = उपसमाधानम्–इत्येतेष्वर्थेषु चिनोतेर्घञ् प्रत्ययो भवति, धातोरादेश्च ककार आदेशः । निवासे तावत्–चिखल्लिनिकायः । चितौ–आकायमग्निं चिन्वीत । शरीरे–अनित्यकायः । उपसमाधाने–महागोमय निकायः। एतेष्विति किम्? चयः । इह कस्मान्न भवति – महान् काष्ठनिचयः? बहुत्वमत्र गम्यते । नोपसमाधानम् ॥

९९९. संघे चानौत्तराधर्ये ॥ ४२ ॥ (३२१४)

'चेः' इत्येव । प्राणिनां समुदायः=सङ्घः । स च द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां भवति – एकधर्मनिवेशेन, औत्तराधर्येण वा । तत्र औत्तराधर्यपर्युदासाद् इतरो गृह्यते । संघे वाच्ये चिनोतेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति, आदेश्च कः । भिक्षुकनिकायः । ब्राह्मणनिकायः । वैयाकरणनिकायः । अनौत्तराधर्ये इति किम्? सूकरनिचयः । प्राणिविषयत्वात् सङ्घस्येह न भवति – कृताकृतसमुच्चयः, प्रमाणसमुच्चयः ॥

१०००. कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ॥ ४३ ॥ (३२१५)

कर्म=क्रिया, व्यतिहारः=परस्परं करणम् । कर्मव्यतिहारे गम्यमाने धातोर्णच् प्रत्ययो भवति स्त्रीलिङ्गे वाच्ये, तच्च भावे । चकारो विशेषणार्थः – 'णचः स्त्रियामञ्' (५.४.१४) इति । व्यावक्रोशी । व्यावलेखी । व्यावहासी वर्त्तते । स्त्रियामिति किम्? व्यतिपाको वर्त्तते । बाधकविषयेऽपि क्वचिदिष्यते – व्यावचोरी, व्यावचर्ची । इह न भवति – व्यतीक्षा, व्यतीहा वर्त्तते । व्यात्युक्षी भवति । तदेतद्वैचित्र्यं कथं लभ्यते? 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३.३.११३) इति भवति ॥

१००१. अभिविधौ भाव इनुण् ॥ ४४ ॥ (३२१५)

अभिविधिः=अभिव्याप्तिः, क्रियागुणाभ्यां कात्स्न्र्येन संबन्धः । अभिविधौ गम्यमाने धातोर्भावे इनुण् भवति । सांकूटिनम् । सांराविणम् । सान्द्राविणं वर्त्तते। अभिविधाविति किम्? संकोटः । संरावः । संद्रावः ।

'भावे' इति वर्तमाने पुनर्भावग्रहणं वाऽसरूपनिरासार्थम्, तेन घञ् न भवति। ल्युटा तु समावेश इष्यते – संकूटनं वर्त्तते । तत्कथम्? 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३.३.११३) इति ॥

१००२. आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः ॥ ४५ ॥ (३२२०)

दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्याद् घञनुवर्त्तते, नानन्तर इनुण् । 'अव' , नि– इत्येतयोरुपपदयोर्ग्रहेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति, आक्रोशे गम्यमाने । आक्रोशः = शपनम् । अवग्राहो हन्त ते वृषल । भूयात् । निग्राहो हन्त ते वृषल भूयात् । आक्रोशे इति किम्? अवग्रहः पदस्य, निग्रहश्चोरस्य ॥

१००३. प्रे लिप्सायाम् ॥ ५६ ॥ (३२२१)

'ग्रहः' इत्येव । प्रशब्द उपपदे ग्रहेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति लिप्सायां गम्यमानायाम् । पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुः पिण्डार्थी । स्रुवप्रग्राहेण चरति द्विजो दक्षिणार्थी । लिप्सायामिति किम्? प्रग्रहो देवदत्तस्य ॥

१००४. परौ यज्ञे ॥ ४७ ॥ (३२२२)

परिशब्द उपपदे ग्रहेर्घञ् प्रत्ययो भवति । यज्ञविषयश्चेत्प्रत्ययान्ताभिधेयः स्यात् । उत्तरपरिग्राहः, अधरपरिग्राहः । यज्ञे इति किम्? परिग्रहो देवदत्तस्य ॥

१००५. नौ वृ धान्ये ॥ ४८ ॥ (३२२३)

'वृ' इति वृङ्वृञोः सामान्येन ग्रहणम् । निशब्दे उपपदे 'वृ' इत्येतस्माद्धातोर्धान्यविशेषेऽभिधेये घञ् प्रत्ययो भवति । अपोऽपवादः । नीवारा नाम व्रीहयो भवन्ति । धान्ये इति किम्? निवरा कन्या ॥

१००६. उदि श्रयतियौतिपू द्रुवः ॥ ४९ ॥ (३२२४)

उच्छब्दे उपपदे श्रयत्यादिभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति। अजपोरपवादः। उच्छ्राथः। उद्यावः । उत्पावः । उद्द्रावः । कथं 'पतनान्ताः समुच्छ्रयाः' इति? वक्ष्यमाणं विभाषाग्रहणमिह सिंहावलोकितन्यायेन सम्बध्यते ॥

१००७. विभाषाऽऽङि रुप्लुवोः ॥ ५० ॥ (३२२५)

आङि उपपदे रौतेः प्लवतेश्च विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति । आरावः, आरवः। आप्लावः, आप्लवः ।

१००८. अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ॥ ५१ ॥ (३२२६)

'विभाषा' इति वर्त्तते । अब उपपदे ग्रहेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति विभाषा वर्षप्रतिबन्धेऽभिधेये । प्राप्तकालस्य वर्षस्य कुतश्चिन्निमित्तादभावः=वर्षप्रतिबन्धः। अवग्राहो देवस्य। अवग्रहो देवस्य। वर्षप्रतिबन्धे इति किम्? अवग्रहः पदस्य ॥

१००९. प्रे वणिजाम् ॥ ५२ ॥ (३२२७)

'ग्रहः' इति वर्त्तते। 'विभाषा' इत्येव। प्रशब्दे उपपदे ग्रहेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति, प्रत्ययान्तवाच्यश्चेद्वणिजां सम्बन्धी भवति । वणिक्सम्बन्धेन च तुलासूत्रं लक्ष्यते, न तु वणिजस्तन्त्रम् । तुला प्रगृह्यते येन सूत्रेण स शब्दार्थः। तुलाप्रग्राहेण चरति, तुलाप्रग्रहेण चरति वणिगन्यो वा ।

वणिजामिति किम्? प्रग्रहो देवदत्तस्य ॥

१०१०. रश्मौ च ॥ ५३ ॥ (३२२८)

'ग्रहः', 'विभाषा', 'प्र' इति वर्त्तते। प्रशब्द उपपदे ग्रहेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति, रश्मिश्चेत् प्रत्ययान्तेनाभिधीयते। रथादियुक्तानामश्वादीनां संयमनार्था रज्जुः, सा रश्मिरिह गृह्यते। प्रग्रहः, प्रग्राहः ॥

१०११. वृणोतेराच्छादने ॥ ५४ ॥ (३२२९)

'विभाषा' 'प्र' इति वर्त्तते। प्रशब्द उपपदे वृणोतेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति, प्रत्ययान्तेन चेदाच्छादनविशेष उच्यते । प्रावारः, प्रवरः । आच्छादन इति

किम्? प्रवरा गौः ॥

१०१२. परौ भुवोऽवज्ञाने ॥ ५५ ॥ (३२३०)

'विभाषा' इत्येव । परिशब्दे उपपदे भवतेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति, अवज्ञाने गम्यमाने । अवज्ञानम्=असत्कारः । परिभावः, परिभवः । अवज्ञान इति किम्? सर्वतो भवनं= परिभवः ॥

१०१३. एरच् ॥ ५६ ॥ (३२३१)

'भावे' (३.३.१८) 'अकर्त्तरि च कारके' (३.३.१९) इति प्रकृतमनुवर्त्तते यावत् 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३.३.११३) इति । इवर्णान्ताद्धातोर्भावे अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् अच् प्रत्ययो भवति । घञोडपवादः । चकारो विशेषणार्हः अन्तः (६.२.१४३) थाडथघञ्क्ताजबित्रकाणाम् (६.२.१४४) । इति । चयः । अयः । जयः । क्षयः । अज्विधौ भयादीनामुपसंख्यानम् (म.भ. ३.३.५६ वा. १) नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् (वा०२) । भयम् । वर्षम् ।

जवसवौ छन्दसि वक्तव्यौ (म.भा. ३.३.५६ वा. ४) । ऊर्वोरस्तु मे जवः । (पै.स. २०.३६.७) (अयं) पञ्चौदनसवः (पै.सं. ८.१९.३) ॥

१०१४. ॠदोरप् ॥ ५७ ॥ (३२३२)

ॠकारान्तेभ्य उवर्णान्तेभ्यश्च अप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । पित्करणं स्वरार्थम् । करः । गरः । शरः । उवर्णान्तेभ्यः – यवः । स्तवः । लवः । पवः । दकारो मुखसुखार्थः । मा भूत्तादपि परस्तपरः ॥

१०१५. ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ॥ ५८ ॥ (३२३४)

ग्रहादिभ्यो धातुभ्योऽप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । निश्चिनोतेस्त्वचोऽपवादः। ग्रहः । वरः । दरः । निश्चयः । गमः । निश्चिग्रहणं स्वरार्थम् (६.२.१३९) । वशिरण्योरुपसंख्यानम् (म.भा.३.३.५८ वा.३) । वशः । रणः ।

'घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम् (म.भा. ३.३.५८ वा.४) । प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्निति प्रस्थः पर्वतस्य । प्रस्नात्यस्मिन्प्रस्नः । प्रपिबत्यस्यामिति प्रपा। आविध्यन्ति तेनेत्याविधः। विहन्यन्तेऽस्मिन्निति विघ्नः । आयुध्यतेऽनेनेत्यायुधम्॥

१०१६. उपसर्गेऽदः ॥ ५९ ॥ (३२३५)

'अप्' इत्येव । उपसर्ग उपपदेऽदेर्धातोरप् प्रत्ययो भवति । विघसः । प्रघसः ।

उपसर्ग इति किम्? घासः ॥

१०१७. नौ ण च ॥ ६० ॥ (३२३७)

निशब्द उपपदे अदेर्धातोर्णः प्रत्ययो भवति, चकारादप् च । न्यादः । निघसः ॥

१०१८. व्यधजपोरनुपसर्गे ॥ ६१ ॥ (३२३८)

'व्यध' ,'जप' –इत्येतयोरनुपसर्गयोरप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । व्यधः । जपः ।

अनुपसर्ग इति किम्? आव्याधा [आव्याधः] । उपजापः ॥

१०१९. स्वनहसोर्वा ॥ ६२ ॥ (३२३९)

'अनुपसर्गे' इत्येव । स्वनहसोरनुपसर्गयोर्वा अप् प्रत्ययो भवति । स्वनः, स्वानः । हसः, हासः ।

अनुपसर्ग इति किम्? प्रस्वानः । प्रहासः ॥

१०२०. यमः समुपनिविषु च ॥ ६३ ॥ (३२४०)

'अनुपसर्गे' ,'वा' इति वर्त्तते । सम्, उप, नि, वि – इत्येतेषूपपदेषु अनुपसर्गेऽपि यमेर्वा अप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । संयमः, संयामः । उपयमः, उपयामः । नियमः, नियामः । वियमः, वियामः ।

अनुपसर्गात्खल्वपि – यमः, यामः ॥

१०२१. नौ गदनदपठस्वनः ॥ ६४ ॥ (३२४१)

'अप्' इत्येव । निशब्द उपपदे गद, नद, पठ, स्वन – इत्येतेभ्यो धातुभ्यो वा अप् प्रत्ययो भवति घञोऽपवादः । निगदः, निगादः । निनदः, निनादः । निपठः, निपाठः । निस्वनः, निस्वानः ॥

१०२२. क्वणो वीणायां च ॥ ६५ ॥ (३२४२)

'नौ' 'वा' 'अनुपसर्गे' इति वर्त्तते । क्वणतेर्धातोर्निपूर्वादनुपसर्गाच्च वीणायां वा अप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । सोपसर्गार्थं वीणाया ग्रहणम् । निक्वणः, निक्वाणः । अनुपसर्गात् – क्वणः, क्वाणः । वीणायां खल्वपि – कल्याणप्रक्वणा वीणा । एतेष्विति किम्? अतिक्वाणो वर्त्तते ॥

१०२३. नित्यं पणः परिमाणे ॥ ६६ ॥ (३२४३)

'पण व्यवहारे स्तुतौ च' (धा.पा. ४६९) – अस्माद्धातोर्नित्यमप् प्रत्ययो भवति, परिमाणे गम्यमाने । नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । मूलकपणः । शाकपणः। संव्यवहाराय मूलकादीनां यः परिमितो मुष्टिर्बध्यते तस्येदमभिधानम् । परिमाण इति किम्? पाणः ॥

१०२४. मदोऽनुपसर्गे ॥ ६७ ॥ (३२४४)

मदेर्धातोरनुपसर्गादप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । विद्यामदः । धनमदः। कुलमदः ।

अनुपसर्ग इति किम्? उन्मादः । प्रमादः ॥

१०२५. प्रमदसंमदौ हर्षे ॥ ६८ ॥ (३२४५)

'प्रमद' 'संमद' –इत्येतौ शब्दौ निपात्येते हर्षेऽभिधेये । कन्यानां प्रमदः । कोकिलानां संमदः । हर्ष इति किम्? प्रमादः । संमादः । प्रसंभ्यामिति नोक्तम् । निपातनं रूढ्यर्थम् ॥

१०२६. समुदोरजः पशुषु ॥ ६९ ॥ (३२४६)

समुदोरुपपदयोरजतेर्धातोः पशुविषये धात्वर्थे अप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः। 'अज गतिक्षेपणयोः' (धा. पा.२३०) इति पठ्यते, स संपूर्वः समुदाये वर्तते, उत्पूर्वश्च प्रेरणे । समजः पशूनाम् । समुदाय इत्यर्थः । उदजः पशूनाम् । प्रेरणमित्यर्थः । पशुष्विति किम्? समाजो ब्राह्मणानाम् । उदाजः क्षत्रियाणाम् ॥

१०२७. अक्षेषु ग्लहः ॥ ७० ॥ (३२४७)

'ग्लहः' इति निपात्यते अक्षविषयश्चेद्धात्वर्थो भवति । ग्रहेरप् सिद्ध एव, लत्वार्थं निपातनम् । अक्षस्य ग्लहः । अक्षेष्विति किम्? ग्रहः पादस्य । अन्ये ग्लहिं प्रकृत्यन्तरमाहुः, ते घञं प्रत्युदाहरन्ति–ग्लाह इति ॥

१०२८. प्रजने सर्त्तेः ॥ ७१ ॥ (३२४८)

सर्तेर्धातोः प्रजने विषये अप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । प्रजनम्=प्रथमं गर्भग्रहणम् । गवामुपसरः । पशूनामुपसरः । स्त्रीगवीषु पुंगवानां गर्भाधानाय प्रथममुपसरणमुच्यते ॥

१०२९. ह्वः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु ॥ ७२ ॥ (३२४९)

नि. अभि, उप, वि – इत्येतेषु उपपदेषु ह्वयतेर्धातोः संप्रसारणम्, अप् प्रत्ययश्च भवति । घञोऽपवादः । निहवः । अभिहवः । उपहवः । विहवः । एतेष्विति किम्? प्रह्वायः ॥

१०३०. आङि युद्धे ॥ ७३ ॥ (३२५०)

आङि उपपदे ह्वयतेर्द्धातोः संप्रसारणम्, अप् प्रत्ययश्च भवति युद्धेऽभिधेये। आहूयन्तेऽस्मिन्नित्याहवः । युद्ध इति किम्? आह्वायः ॥

१०३१. निपानमाहावः ॥ ७४ ॥ (३२५१)

आङ् पूर्वस्य ह्वयतेर्द्धातोः संप्रसारणम्, अप् प्रत्ययः, वृद्धिश्च निपात्यते, निपानं चेदभिधेयं भवति । निपिबन्त्यस्मिन्निति निपानमुदकाधार उच्यते । आहावः पशूनाम्, कूपोपसरेषु य उदकाधारस्तत्र हि पानाय पशव आहूयन्ते । निपानमिति किम्? आह्वायः ॥

१०३२. भावेऽनुपसर्गस्य ॥ ७५ ॥ (३२५२)

अनुपसर्गस्य ह्वयतेः संप्रसारणम्, अप् प्रत्ययश्च भवति, भावेऽभिधेये । हवः । हवे हवे सु हवंशूरमिन्द्रम् (ऋ० ६/४७/११) अनुपसर्गस्येति किम्? आह्वायः ।

भावग्रहणम् 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' (३/३/१९) इत्यस्य निरासार्थम्॥

१०३३. हनश्च वधः ॥ ७६ ॥ (३२५३)

'भावे', 'अनुपसर्गस्य' इति वर्त्तते । हन्तेर्धातोरनुपसर्गे भावे अप् प्रत्ययो भवति, तत्संनियोगेन च वधादेशः, स चान्तोदात्तः । तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरेणाप उदात्तत्वं भवति । वधश्चोराणाम् । वधो दस्यूनाम् । 'भावे' इत्येव – घातः । 'अनुपसर्गस्य' इत्येव – प्रघातः, विघातः ।

चकारो भिन्नक्रमत्वान्नादेशेन संबध्यते, किं तर्हि? प्रकृतेन प्रत्ययेन – अप् च, यश्चापरः प्राप्नोति । तेन घञपि भवति – घातो वर्त्तते ॥

१०३४. मूर्तौ घनः ॥ ७७ ॥ (३२५४)

'हनः' इत्येव । मूर्तिः–काठिन्यम् । मूर्तावभिधेयायां हन्तेरप् प्रत्ययो भवति, घनश्चादेशः । अभ्रघनः । दधिघनः । कथं घनं दधीति? धर्मशब्देन धर्मी भण्यते॥

१०३५. अन्तर्घनो देशे ॥ ७८ ॥ (३२५५)

अन्तःपूर्वाद्धन्तेरप् प्रत्ययो भवति, घनादेशश्च भवति, देशेऽभिधेये । अन्तर्घनः, संज्ञीभूतो वाहीकेषु देशविशेष उच्यते । अन्ये णकारं पठन्ति अन्तर्घणो देश इति, तदपि ग्राह्यमेव । देश इति किम्? अन्तर्घातोऽन्यः ॥

१०३६. अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ॥ ७९ ॥ (३२५६)

प्रपूर्वस्य हन्तेः प्रघण, प्रघाण – इत्येतौ शब्दौ निपात्येते, अगारैकदेशे वाच्ये । प्रघणः । प्रघाणः । द्वारप्रकोष्ठो बाह्य उच्यते । अगारैकदेश इति किम्? प्रघातोऽन्यः ।

१०३७. उद्घनोऽत्याधानम् ॥ ८० ॥ (३२५७)

उत्पूर्वस्य हन्तेरुद्घन इति निपात्यते, अत्याधानं चेद्भवति । उद्घनः, यस्मिन्काष्ठे स्थापयित्वा अन्यानि काष्ठानि तक्ष्यन्ते तदभिधीयते । उद्घतोऽन्यः ॥

१०३८. अपघनोऽङ्गम् ॥ ८१ ॥ (३२५८)

अपपूर्वस्य हन्तेरपघन इति निपात्यते, अङ्गं चेत्तद्भवति । अपघनः, अङ्गम्।

(अत्र) अवयवो न सर्व एकदेशः, किं तर्हि? पाणिः पादश्चाभिधीयते। अपघातोऽन्यः॥

१०३९. करणेऽयोविद्रुषु ॥ ८२ ॥ (३२५९)

'हनः' इति वर्त्तते। अयस्, वि, द्रु इत्येतेषूपपदेषु हन्तेर्धातोः करणे कारकेऽप् प्रत्ययो भवति, घनादेशश्च। अयो हन्यतेऽनेनेत्ययोघनः विघनः। द्रुघनः। द्रुघण इति केचिदुदाहरन्ति। कथं णत्वम्? अरीहणादिषु पाठात्॥ 'पूर्वपदात् संज्ञायामगः' (८/४/३) इति वा॥

१०४०. स्तम्बे क च ॥ ८३ ॥ (३२६०)

'करणे' 'हनः' इति वर्त्तते। स्तम्बशब्द उपपदे करणे कारके हन्तेः कः प्रत्ययो भवति। चकारादप्, तत्र [च] घनादेशः। स्तम्बघ्नः। स्तम्बघनः। स्त्रियां स्तम्बघ्ना स्तम्बघना इति इष्यते। करण इत्येव – स्तम्बघातः॥

१०४१. परौ घः ॥ ८४ ॥ (३२६१)

'करणे' 'हनः' इत्येव। परिशब्द उपपदे हन्तेर्धातोरप् प्रत्ययो भवति करणे कारके, घशब्दश्चादेशः। परिहन्यतेऽनेनेति परिघः। पलिघः (८/२/२२)॥

१०४२. उपघ्न आश्रये ॥ ८५ ॥ (३२६३)

उपपूर्वस्य हन्तेरप् प्रत्यय उपधालोपश्च निपात्यते। आश्रयशब्दः सामीप्यं = प्रत्यासत्तिं लक्षयति। पर्वतोपघ्नः। ग्रामोपघ्नः। आश्रय इति किम्? पर्वतोपघात एवान्यः॥

१०४३. सङ्घोद्घौ गणप्रशंसयोः ॥ ८६ ॥ (३२६४)

समुदोरुपपदयोर्हन्तेर्द्धातोरप् प्रत्ययो भवति, टिलोपो घत्वं च निपात्यते, यथासंख्यं गणेऽभिधेये प्रशंसायां गम्यमानायाम् [च]। सङ्घः पशूनाम्। उद्घो मनुष्याणाम्। गणप्रशंसयोरिति किम्? संघातः॥

१०४४. निघो निमितम् ॥ ८७ ॥ (३२६५)

'निघ' इति निपूर्वाद्धन्तेरप् प्रत्ययष्टिलोपो घत्वं च निपात्यते, निमितं चेदभिधेयं

भवति । समन्तान्मितम्=निमितम्, समारोहपरिणाहम् । निघा वृक्षाः । निघाः शालयः । निमितमिति किम्? निघातः ॥

१०४५. ड्वितः क्त्रिः ॥ ८८ ॥ (३२६६)

'भावे' 'अकर्तरि च कारके' इति वर्त्तते । 'डु' इद्यस्य तस्माद् ड्वितो धातोः क्त्रिः प्रत्ययो भवति । 'क्त्रेर्मम्नित्यम्' (४/४/२०) इति वचनात् केवलो न प्रयुज्यते । 'डुपचष् पाके' (धा. पा. ९९७) – [पाकेन निर्वृत्तमिति] पक्त्रिमम्। 'डुवप् बीजसन्ताने' (धा.पा.१००४) – उप्त्रिमम् । डुकृञ्–कृत्रिमम् ॥

१०४६. ट्वितोऽथुच् ॥ ८९ ॥ (३२६७)

'टु' इद्यस्य तस्मात् ट्वितो धातोरथुच् प्रत्ययो भवति भावादौ । 'टुवेपृ कम्पने' (धा.पा. ३६७)–वेपथुः । 'टुओश्वि गातिवृद्ध्योः' (धा.पा. १०११)– श्वयथुः। 'टुक्षु शब्दे' (धा० पा० १०३७) – क्षवथुः ॥

१०४७. यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ॥ ९० ॥ (३२६८)

'भावे' 'अकर्त्तरि च कारके' इति वर्त्तते । यजादिभ्यो धातुभ्यो नङ् प्रत्ययो भवति । ङकारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । यज्ञः । याच्ञा । यत्नः । विश्नः । प्रश्नः । रक्ष्णः । प्रच्छेरसंप्रसारणं ज्ञापकात् – 'प्रश्ने चासन्नकाले' (३/२/११७) इति ॥

१०४८. स्वपो नन् ॥ ९१ ॥ (३२६९)

स्वपेर्धातोर्नन् प्रत्ययो भवति । नकारः स्वरार्थः (६/१/१९७) । स्वप्नः ॥

१०४९. उपसर्गे घोः किः ॥ ९२ ॥ (३२७०)

'भावे', 'अकर्तरि च कारके' इति वर्तते । उपसर्गे उपपदे घुसंज्ञकेभ्यो धातुभ्यः किः प्रत्ययो भवति । कित्करणमातो लोपार्थम् (६/४/६४) । प्रदिः । प्रधिः । अन्तर्द्धिः ॥

१०५०. कर्मण्यधिकरणे च ॥ ९३ ॥ (३२७१)

'घोः' इत्येव । कर्मण्युपदे घुसंज्ञकेभ्यो धातुभ्यः किः प्रत्ययो भवति,

अधिकरणे कारके । जलं धीयतेऽस्मिन्निति जलधिः । शरधिः । अधिकरणग्रहणमर्थान्तरनिरासार्थम् । चकारः प्रत्ययानुकर्षणार्थः ॥

१०५१. स्त्रियां क्तिन् ॥ ९४ ॥ (३२७२)

'भावे' ,'अकर्तरि च कारके' इति वर्तते । स्त्रीलिङ्गे भावादौ धातोः क्तिन्प्रत्ययो भवति । घञजपामपवादः । कृतिः । चितिः । मतिः । क्तिन्नाबादिभ्यश्च वक्तव्यः (म.भा. ३.३.९४ वा. १) आबादयः प्रयोगतोऽनुसर्तव्याः । आप्तिः । राद्धिः । दीप्तिः । स्रस्तिः । ध्वस्तिः । आस्तिः । लब्धिः ।

श्रुयजिस्तुभ्यः करणे (मा. भा. ३.३.९५ वा. ३) । श्रूयतेऽनयेति श्रुतिः । इष्टिः । स्तुतिः ।

ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निः (म.भा. ३.३.९५ वा. ४) । ग्लानिः । म्लानिः । ज्यानिः । हानिः ।

ऋकारल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्भवति इति वक्तव्यम् । कीर्णिः । गीर्णिः । जीर्णिः । शीर्णिः । लूनिः । पूनिः ।

संपदादिभ्यः क्विप् (मा.भा. ३.३.१०८ वा.९) । संपत् । विपत् । प्रतिपत् । क्तिन्नपीष्यते । संपत्तिः । विपत्तिः ॥

१०५२. स्थागापापचो भावे ॥ ९५ ॥ (३२७३)

'स्त्रियाम्' इति वर्त्तते । स्थादिभ्यो धातुभ्यः स्त्रीलिङ्गे भावे क्तिन् प्रत्ययो भवति । अङोऽपवादस्य (३.३.१०६,३.३.१०४) बाधकः । प्रस्थितिः । उद्गीतिः। संगीतिः । प्रपीतिः । संपीतिः । पक्तिः । भावग्रहणमर्थान्तरनिरासार्थम् । कथमवस्था, संस्थेति? 'व्यवस्थायामसंज्ञायाम्' (१.१.३४) इति ज्ञापकाद् नात्यन्ताय बाधा भवतीति ॥

१०५३. मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः ॥ ९६ ॥ (३४२०)

'भावे' 'स्त्रियाम्' इति वर्त्तते । मन्त्रे विषये वृषादिभ्यो धातुभ्यः क्तिन् प्रत्ययो भवति, उदात्तः । प्रकृतिप्रत्यययोर्विभक्तिविपरिणामेन सम्बन्धः । कस्मादेवं कृतम् ? वैचित्र्यार्थम् । वृष्टिः (ऋ० १.३८.८) । इष्टिः (ऋ० ४.४.७) । पक्तिः

(ऋ० ४.२४.५) । मतिः (ऋ० १.१४१.१) । वित्तिः (वा. सं. १८.१४) । भूतिः (वा.सं. १८.१४) वीतिः (अ.वे.२०.५९.३) रातिः (ऋ. १.३४.१) ।

सर्वत्र सर्वधातुभ्यः सामान्येन विहित एव क्तिन् । उदात्तार्थं वचनम् । इषेस्तु 'इच्छेति' (३.३.१०१) निपातनं वक्ष्यति, ततः क्तिन्नपि विधीयते । मन्त्रादन्यत्रादिरुदात्तः ॥

१०५४. ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च ॥ ९७ ॥ (३२७४)

मन्त्रे इति नानुवर्त्तते । ऊत्यादयः शब्दा निपात्यन्ते । 'उदात्तः' इति वर्त्तते। अवतेः 'ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च' (६.४.२०) इति ऊठ्–ऊतिः । स्वरार्थं वचनम् । यौतेर्जवतेश्च दीर्घत्वं निपात्यते । यूतिः । जूतिः । सातिः – स्यतेः इत्वाभावोऽपि निपात्यते । सनोतेर्वा – 'जनसनखनां सञ्झलोः' (६.४.४२) इत्यात्वे कृते स्वरार्थं निपातनम् । हन्तेहिनोतेर्वा–हेतिः । कीर्त्तयतेः–कीर्त्तिः ॥

१०५५. व्रजयजोर्भावे क्यप् ॥ ९८ ॥ (३२७५)

'उदात्त' इत्येव । व्रजयजोर्धात्वोः स्त्रीलिङ्गे भावे क्यप् प्रत्ययो भवति, उदात्तः । क्तिनोऽपवादः । व्रज्या । इज्या । पित्करणमुत्तरत्र तुगर्थम् ॥

१०५६. संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः ॥ ९९ ॥ (३२७६)

'भावे' इति न स्वर्यते । पूर्व एवात्रार्थाधिकारः । समजादिभ्यो धातुभ्यः स्त्रियां क्यप् प्रत्ययो भवति उदात्तः, संज्ञायां विषये । समजन्त्यस्यामिति समज्या। निषद्या । निपत्या । मन्या । विद्या । सुत्या । शय्या । भृत्या । इत्या । कथं तदुक्तम्

– 'स्त्रियां भावधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिध्यति' [म.भा. ३/१/११२] इति? भावाधिकारः=भावव्यापारः, वाच्यत्वेन विवक्षितः, न तु शास्त्रीयोऽधिकारः॥

१०५७. कृञः श च ॥ १०० ॥ (३२७७)

करोतेर्धातोः स्त्रियां शः प्रत्ययो भवति चकारात् क्यप् च । योगविभागोऽत्र कर्त्तव्यः, क्तिन्नपि यथा स्यात् । क्रिया । कृत्या । कृतिः ॥

१०५८. इच्छा ॥ १०१ ॥ (३२७८)

इषेर्धातोः शः प्रत्ययो यगभावश्च निपात्यते । इच्छा ।

[इच्छा] परिचर्यापरिसर्यामृगयाऽटाट्यानामुपसंख्यानम् (म.भा.३.३. १०१ वा.१) । परिचर्या । परिसर्या । मृगया । अटाट्या । जागर्तेरकारो वा (म.भा.३.३.१०१ वा.२)। जागरा, जागर्या ॥

१०५९. अ प्रत्ययात् ॥ १०२ ॥ (३२७९)

प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारः प्रत्ययो भवति । क्तिनोऽपवादः । चिकीर्षा। जिहीर्षा । पुत्रीया । पुत्रकाम्या । लोलूया । कण्डूया ॥

१०६०. गुरोश्च हलः ॥ १०३ ॥ (३२८०)

हलन्तो यो धातुर्गुरुमान् ततः स्त्रियामकारः प्रत्ययो भवति । क्तिनोऽपवादः। कुण्डा । हुण्डा । ईहा । ऊहा । गुरोरिति किम्? भक्तिः । हल इति किम्? नीतिः॥

१०६१. षिद्भिदादिभ्योऽङ् ॥ १०४ ॥ (३२८१)

षिद्भ्यो भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति । गणपठितेषु भिदादिषु निष्कृष्य प्रकृतयो गृह्यन्ते । जॄष्–जरा । त्रपूष् – त्रपा ।

भिदादिभ्यः खल्वपि–भिदा । छिदा । विदा । क्षिपा । गुहा गिर्योषध्योः (म.भा.३/३/१०४ वा.५) । श्रद्धा । मेधा । गोधा । आरा । हारा । कारा । क्षिया। तारा । धारा । लेखा । रेखा । चूडा । पीडा । वपा । वसा । मृजा [सृजा] । क्रपेः संप्रसारणं च (ग.सू.३६) कृपा । भिदा विदारणे (म.भा. ३.३.१०४ वा १) । भित्तिरन्या । छिदा द्वैधीकरणे (म.भा. ३.३.१०४ वा०२) । छित्तिरन्या । आरा शस्त्र्याम् (म.भा.३.३.१०४ वा. ३) आर्त्तिरन्या । धारा प्रपाते (म. भा. ३.३.१०४ वा. ४) धृतिरन्या ॥

१०६२. चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च ॥ १०५ ॥ (३२८२)

'चिति स्मृत्याम्' ,(धा.पा.१५३६) 'पूज पूजायाम्' (धा.पा. १६४३) 'कथ वाक्यप्रबन्धे', (धा.पा. १८५२) 'कुबि आच्छादने',(धा.पा.१६५६) 'चर्च अध्ययने' (धा.पा.१७१३) चुरादिः इत्येतेभ्यो धातुभ्यो युचि प्राप्ते स्त्रियामङ्

प्रत्ययो भवति। चिन्ता। पूजा। कथा। कुम्बा। चर्च्चा। चकाराद् युजपि भवति– चिन्तना।

१०६३. आतश्चोपसर्गे ॥ १०६ ॥ (३२८३)

आकारान्तेभ्यो धातुभ्य उपसर्गे उपपदे स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति। क्तिनोऽपवादः। प्रदा। उपदा। प्रधा। उपधा। श्रदन्तरोरुपसर्गवद् वृत्तिः। श्रद्धा। अन्तर्द्धा ॥

१०६४. ण्यासश्रन्थो युच् ॥ १०७ ॥ (३२८४)

ण्यन्तेभ्यो धातुभ्यः, आस, श्रन्थ – इत्येताभ्यां च स्त्रियां युच् प्रत्ययो भवति। अकारस्यापवादः। कारणा। हारणा। आसना। श्रन्थना।

कथमास्या? 'ऋहलोर्ण्यत्' (३.१.१२४) भविष्यति। वाऽसरूपप्रतिषेधश्च स्त्रीप्रकरणविषयस्यैवोत्सर्गापवादस्य ।

श्रन्थिः क्र्यादिर्गृह्यते–'श्रन्थ विमोचनप्रतिहर्षयोः' (धा.पा. १५११) इति, न चुरादिः – 'श्रन्थ ग्रन्थसंदर्भे' (धा.पा.१८३९–४०) इति; ण्यन्तत्वेनैव सिद्धत्वात्॥

(युच् प्रकरणे) घट्टिवन्दिविदिभ्य उपसंख्यानम् (म.भा.३.३.१०७ वा. १)। घट्टना। वन्दना। वेदना। घट्टेस्तौदादिकस्य ग्रहणम्–'घट्ट चलने' (धा.पा. २५९) इति। चौरादिकस्य–'घट्ट संवरणे' (धा.पा.१६३१) इत्यस्य न ग्रहणम्; तस्य णेरित्येव सिद्धत्वात्।

इषेरनिच्छार्थस्य युज्वक्तव्यः (म.भा.३.३.१०७ वा.२)। अध्येषणा। अन्वेषणा।

परेर्वा (म. भा. ३.३.१०७ वा. ३)। पर्येषणा, परीष्टिः ॥

१०६५. रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम् ॥ १०८ ॥ (३२८५)

रोगाख्यायां गम्यमानायां धातोः ण्वुल् प्रत्ययो बहुलं भवति। क्तिन्नादीनामपवादः। आख्याग्रहणं–रोगस्य चेत्प्रत्ययान्तेन संज्ञा भवति। बहुलग्रहणं व्यभिचारार्थम्। प्रच्छर्दिका। प्रवाहिका। विचर्चिका। न च भवति – शिरोऽर्त्तिः।

धात्वर्थनिर्द्देशे ण्वुल्वक्तव्यः (म.भा. ३.३.१०८ वा.१)। आशिका। शायिका वर्त्तते। इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे (इति वक्तव्यम्) (वा० २)। भिदिः। छिदिः। पचतिः। पठतिः।

वर्णात् कारः (वा० ४)। निर्देश इति प्रकृतम्। अकारः। इकारः। रादिफः।

रेफः। मत्वर्थाच्छः (वा० ५) । (अकारलोपश्च)। मत्वर्थीयः ।

इणजादिभ्यः (वा० ६) । आजिः । आतिः । आदिः ॥

इक् कृष्यादिभ्यः (वा० ७) । कृषिः । किरिः ॥

१०६६. संज्ञायाम् ॥ १०९ ॥ (३२८६)

संज्ञायां विषये धातोर्ण्वुल् प्रत्ययो भवति । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । वरणपुष्पप्रवायिका । अभ्यूषखादिका । आचोषखादिका । शालभञ्जिका । तालभञ्जिका ॥

१०६७. विभाषाऽऽख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च ॥ ११० ॥ (३२८७)

पूर्वं परिप्रश्नः, पश्चादाख्यानम् । सूत्रेऽल्पाच्तरस्य पूर्वनिपातः । परिप्रश्ने आख्याने च गम्यमाने धातोरिञ् प्रत्ययो भवति, चकाराद् ण्वुलपि ।

विभाषाग्रहणात् परोऽपि यः प्राप्नोति सोऽपि भवति । कां त्वं कारिमकार्षीः? कां कारिकामकार्षीः? कां क्रियामकार्षीः? कां कृत्यामकार्षीः? कां कृतिमकार्षीः? सर्वां कारिमकार्षम् । सर्वां कारिकामकार्षम् । सर्वां क्रियामकार्षम् । सर्वां कृत्यामकार्षम् । सर्वां कृतिमकार्षम्। कां गणिमजीगणः? कां गणिकामजीगणः? कां गणनामजीगणः? सर्वां गणिमजीगणम्, सर्वां गणिकाम्, सर्वां गणनाम् ।

एवं कां याजिम्, कां याजिकम्, कां याचिम्, कां याचिकाम्, कां पाचिम्, कां पाचिकाम्, कां पचाम्, कां पक्तिम्, कां पाठिम्, कां पाठिकाम्, कां पठितिम्?, इति द्रष्टव्यम् । आख्यानपरिप्रश्नयोरिति किम्? कृतिः । हृतिः ॥

१०६८. पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच् ॥ १११ ॥ (३२८८)

पर्यायः=परिपाटीक्रमः । अर्हणमर्हः=तद्योग्यता । ऋणं तद्यत् परस्य [परस्मै] धार्यते, उत्पत्तिः=जन्म एतेष्वर्थेषु धातोर्ण्वुच् प्रत्ययो भवति । क्तिन्नादीनामपवादः। पर्याये तावत् – भवतः शायिका । भवतोऽग्रग्रासिका । अर्हे अर्हति भवानिक्षुभक्षिकाम्। ऋणे–इक्षुभक्षिकां मे धारयसि ।

ओदनभोजिकाम् । पयःपायिकाम् । उत्पत्तौ – इक्षुभक्षिका मे उदपादि । ओदनभोजिका । पयः पायिका । विभाषेत्येव – चिकीर्षोत्पद्यते । ण्वुलि प्रकृते

प्रत्ययान्तरकरणं स्वरार्थम्॥

१०६९. आक्रोशे नञ्यनिः ॥ ११२ ॥ (३२८९)

'विभाषा' इति निवृत्तम्। आक्रोशः=शपनम्। आक्रोशे गम्यमाने नञ्युपपदे धातोरनिः प्रत्ययो भवति । क्तिन्नादीनामपवादः । अकरणिस्ते वृषल भूयात् । आक्रोशे इति किम्? अकृतिस्तस्य कटस्य । नञीति किम्? मृतिस्ते वृषल भूयात् ॥

१०७०. कृत्यल्युटो बहुलम् ॥ ११३ ॥ (२८४१)

'भावे' 'अकर्त्तरि च कारके' इति निवृत्तम्। कृत्यसंज्ञकाः प्रत्यया ल्युट् च बहुलमर्थेषु भवन्ति । यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि भवन्ति । भावकर्मणोः कृत्या विहिताः कारकान्तरेऽपि भवन्ति – स्नानीयं चूर्णम्, दानीयो ब्राह्मणः ।

करणाधिकरणयोर्भावे च ल्युट्। अन्यत्रापि भवति _ अपसेचनम्, अवस्रावणम्। राजभोजनाः शालयः । राजाच्छादनानि वासांसि । प्रस्कन्दनम् । प्रपतनम् । बहुलग्रहणादन्येऽपि कृतो यथाप्राप्तमभिधेयं व्यभिचरन्ति – पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः । गले चोप्यते [चुप्यते] गलेचोपकः ॥

१०७१. नपुंसके भावे क्तः ॥ ११४ ॥ (३०९०)

नपुंसकलिङ्गे भावे धातोः क्तः प्रत्ययो भवति । हसितम् । सहितम् । जल्पितम् ॥

१०७२. ल्युट् च ॥ ११५ ॥ (३२९०)

नपुंसकलिङ्गे भावे धातोर्ल्युट् प्रत्ययो भवति। हसनं छात्रस्य। शोभनम्। जल्पनम्। शयनम्। आसनम्। योगविभाग उत्तरार्थः ॥

१०७३. कर्मणि च येन संस्पर्शात् कर्तुः शरीरसुखम् ॥ ११६ ॥ (३२९१)

येन कर्मणा संस्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन् कर्मण्युपपदे धातोर्नपुंसकलिङ्गे भावे ल्युट् प्रत्ययो भवति। पूर्वेणैव सिद्धे प्रत्यये नित्यसमासार्थं

वचनम् । उपपदसमासो हि नित्यः समासः । पयः पानं सुखम् । ओदनभोजनं सुखम् ।

कर्मणीति किम्? तूलिकाया उत्थानं सुखम् । संस्पर्शादिति किम्? अग्निकुण्डस्योपासनं सुखम् । कर्तुरिति किम्? गुरोः स्नापनं सुखम् । स्नापयतेर्न गुरुः कर्त्ता, किं तर्हि? कर्म । शरीरग्रहणं किम्? पुत्त्रस्य परिष्वञ्जनं सुखम् । सुखम्=मानसी प्रीतिः । सुखमिति किम्? कण्टकानां मर्दनं दुःखम् । सर्वत्रासमासः प्रत्युदाह्रियते ॥

१०७४. करणाधिकरणयोश्च ॥ ११७ ॥ (३२९३)

करणेऽधिकरणे च कारके धातोर्ल्युट् प्रत्ययो भवति । इध्मप्रवश्चनः । पलाशशातनः । अधिकरणे गोदोहनी । सक्तुधानी ॥

१०७५. पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ॥ ११८ ॥ (३२९६)

'करणाधिकरणयोः' इत्येव । पुंल्लिङ्गयोः करणाधिकरणयोरभिधेययोर्धातोर्घः प्रत्ययो भवति, समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । प्रायग्रहणमकात्स्न्यार्थम् । दन्तच्छदः। उरश्छदः पटः । अधिकरणे खल्वपि – एत्य तस्मिन्कुर्वन्ति–इत्याकरः । आलयः। पुंसीति किम्? प्रसाधनम् । संज्ञायामिति किम्? प्रहरणो दण्डः । घकारः 'छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य' (६.४.९६) इति विशेषणार्थः ॥

१०७६. गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च ॥ ११९ ॥ (३२९८)

गोचरादयः शब्दा घप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते पूर्वस्मिन्नेवार्थे । 'हलश्च' (३.३.१२१) इति घञं वक्ष्यति, तस्यायमपवादः । गावश्चरन्त्यस्मिन्निति – गोचरः । संचरन्तेऽनेनेति– संचरः । वहन्ति तेन– वहः । व्रजन्ति तेन–व्रजः । व्यजन्ति तेन–व्यजः । निपातनाद् 'अजेर्व्यघञपोः' (२.४.५६) इति वीभावो न भवति । एत्य तस्मिन्नापणन्ते – इत्यापणः । निगच्छन्ति तस्मिन्निति – निगमः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । कषः । निकषः ॥

१०७७. अवे तॄस्त्रोर्घञ् ॥ १२० ॥ (३२९९)

'अव' उपपदे तरतेस्स्तृणातेश्च धातोः करणाधिकरणयोः संज्ञायां घञ् प्रत्ययो

भवति । घस्यापवादः । ञकारो वृद्ध्यर्थः, स्वरार्थश्च । घकार उत्तरत्र कुत्वार्थः । अवतारः । अवस्तारः ।

कथम्–अवतारो नद्याः? न हीयं संज्ञा । प्रायेण ग्रहणानुवृत्तेरसंज्ञायामपि भवति ॥

१०७८. हलश्च ॥ १२१ ॥ (३३००)

'पुंसि संज्ञायाम्' 'करणाधिकरणयोश्च' इति सर्वमनुवर्त्तते । हलन्ताद्धातोः करणाधिकरणयोर्घञ् प्रत्ययो भवति ! घस्यापवादः । लेखः । वेदः । वेष्टः । बन्धः । मार्गः । अपामार्गः । वीमार्गः ॥

१०७९. अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावायाश्च ॥ १२२ ॥ (३३०१)

अध्यायादयः शब्दा घञन्ता निपात्यन्ते । पुंसि संज्ञायां घे (३.३.११८) प्राप्ते घञ्विधीयते । अहलन्तार्थ आरम्भः । अधीयतेऽस्मिन्नित्यध्यायः । नीयतेऽनेनेति न्यायः ।

उद्युवन्ति अस्मिन्नित्युद्यावः । संह्रियन्तेऽनेनेति संहारः । आध्रियते अस्मिन्नित्याधारः । आवयन्त्यस्मिन्नित्यावायः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः–अवहारः ॥

१०८०. उदङ्कोऽनुदके ॥ १२३ ॥ (३३०२)

'उदङ्क' इति निपात्यते, अनुदकविषयश्चेद्धात्वर्थो भवति । उत्पूर्वादञ्चतेर्घञ्निपात्यते । ननु च 'हलश्च' (३.३.१२१) इति सिद्ध एव घञ्? उदके प्रतिषेधार्थमिदं वचनम् । तैलोदङ्कः । अनुदके इति किम्? उदकोवञ्चनः। घः कस्मान्न प्रत्युदाह्रियते? विशेषाभावात् । घञ्यपि थाथादिस्वरेणान्तोदात्त एव॥

१०८१. जालमानायः ॥ १२४ ॥ (३३०३)

'आनायः' इति निपात्यते, जालं चेत्तद्भवति । आङ् पूर्वान्नयतेः करणे घञ् निपात्यते । आनायो मत्स्यानाम् । आनायो मृगाणाम् ॥

१०८२. खनो घ च ॥ १२५ ॥ (३३०४)

खनतेर्धातोः करणाधिकरणयोर्घः प्रत्ययो भवति । चकाराद् घञ् च ।

आखनः, आखानः ।

डो वक्तव्यः (म.भा. ३.३.१२५ वा.१) आखः । डरो वक्तव्यः । आखरः । इको वक्तव्यः । आखनिकः ॥ इकवको वक्तव्यः । आखनिकवकः ॥

१०८३. ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ॥ १२६ ॥ (३३०५)

'करणाधिकरणयोः' इति निवृत्तम् । ईषत्, दुर्, सु–इत्येतेषूपपदेषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु धातोः खल् प्रत्ययो भवति । कृच्छ्रं=दुःखम्, तद् दुरो विशेषणम्। अकृच्छ्रं=सुखम्, तदितरयोर्विशेषणम्; संभवात् । ईषत्करो भवता कटः । दुष्करः। सुकरः । ईषद्भोजः । दुर्भोजः । सुभोजः । ईषदादिष्विति किम्? कृच्छ्रेण कार्यः कटः । कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेष्विति किम्? ईषत्कार्यः । लकारः स्वरार्थः । खित्करणमुत्तरत्र मुमर्थम् ॥

१०८४. कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः ॥ १२७ ॥ (३३०८)

भवतेः करोतेश्च धातोर्यथासंख्यं कर्त्तरि कर्मणि चोपपदे चकारादीषदादिषु च खल् प्रत्ययो भवति । ईषदाढ्यम्भवं भवता । दुराढ्यम्भवम् । ईषदाढ्यङ्करः । स्वाढ्यङ्करो देवदत्तो भवता ॥

कर्तृकर्मणोश्च्व्यर्थयोरिति वक्तव्यम् (म.भा.३.३.१२७ वा. १) । इह मा भूत्–स्वाढ्येन भूयते ॥

१०८५. आतो युच् ॥ १२८ ॥ (३३०९)

ईषदादयोऽनुवर्त्तन्ते । 'कर्तृकर्मणोः' इति न स्वर्यते । कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु ईषदादिषूपपदेषु आकारान्तेभ्यो धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति । खलोऽपवादः । ईषत्पानः सोमो भवता । दुष्पानः । सुपानः । ईषद्दानो गौर्भवता । दुर्दानः । सुदानः॥

१०८६. छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ॥ १२९ ॥ (३४२१)

ईषदादिषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषूपपदेषु गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये युच् प्रत्ययो भवति । खलोऽपवादः । सूपसदनोऽग्निः (तै. सं.७.५.२०.१) सूपसदनमन्तरिक्षम् ॥

१०८७. अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ १३० ॥ (३४२२)

अन्येभ्योऽपि धातुभ्यो गत्यर्थेभ्यश्छन्दसि विषये युच्प्रत्ययो दृश्यते । 'सुदोहनामकृणोद् ब्रह्मणे गाम्' (नि. ११.४३) सुवेदनामकृणोद् ब्रह्मणे गाम् (ऋ० १०.११२.८) ॥ भाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज् वक्तव्यः (म. भा. ३.३.१३० वा. १) । दुःशासनः । दुर्योधनः । दुर्दर्शनः । दुर्द्धर्षणः । दुर्मर्षणः ॥

१०८८. वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद् वा ॥ १३१ ॥ (२७८९)

समीपमेव सामीप्यम् । ष्यञः स्वार्थिकत्वं ज्ञाप्यते चातुर्वर्ण्यादिसिद्ध्यर्थम्। वर्त्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वर्त्तमानाद् धातोर्वर्त्तमानवत्प्रत्यया वा भवन्ति । 'वर्त्तमाने लट्' (३.३.१२३) इत्यारभ्य यावद् 'उणादयो बहुलम्' (३.३.१) इति वर्त्तमाने थे प्रत्यया उक्तास्ते भूतभविष्यतोर्विधीयन्ते । कदा देवदत्त आगतोऽसि ? अयमागच्छामि । आगच्छन्तमेव मां विद्धि । अयमागमम् । एषोऽस्म्यागतः । कदा देवदत्त गमिष्यति? एष गच्छामि, गच्छन्तमेव मां विद्धि । एष गमिष्यामि, गन्तास्मि।

वत्करणं सर्वसादृश्यार्थम् । येन विशेषणेन वर्त्तमाने प्रत्यया विहिताः प्रकृत्युपपदोपाधिना, तथैवात्र भवन्ति । पवमानः । यजमानः । अलङ्करिष्णुः ।

सामीप्यग्रहणं किम्? विप्रकर्षविवक्षायां मा भूत् । परुदगच्छत् पाटलिपुत्रम्? वर्षेण गमिष्यति ।

यो मन्यते-''गच्छामीति पदं वर्त्तमाने काल एव वर्त्तते, कालान्तरावगतिस्तु वाक्याद्भवति, न च वाक्यगम्यः कालः पदसंस्कारवेलायामुपयुज्यते'' इति; तादृशं वाक्यार्थप्रतिपत्तारं प्रति प्रकरणमिदं नारभ्यते । तथा च-श्वः करिष्यति, वर्षेण गमिष्यतीति सर्वमुपपद्यते ॥

१०८९. आशंसायां भूतवच्च ॥ १३२ ॥ (२७९०)

'वा' इत्येव । 'वर्त्तमानसमीप्ये' इति नानुवर्त्तते । आशंसनमाशंसा=अप्राप्तस्य प्रियार्थस्य प्राप्तुमिच्छा । तस्याश्च भविष्यत्कालो विषयः । तत्र भविष्यति काले आशंसायां गम्यमानायां धातोर्वा भूतवत्प्रत्यया भवन्ति, चकाराद्वर्त्तमानवच्च । उपाध्यायश्चेदागमत्, आगतः, आगच्छति, आगमिष्यति, एते व्याकरणमध्यगीष्महि, एते व्याकरणमधीतवन्तः, अधीमहे, अध्येष्यामहे । सामान्यातिदेशे विशेषानति-देशाल्लङ्लिटौ न भवतः आशंसायामिति किम्? आगमिष्यति ॥

१०९०. क्षिप्रवचने लृट् ॥ १३३ ॥ (२७९१)

'आशंसायाम्' इत्येव। क्षिप्रवचन उपपदे आशंसायां गम्यमानायां धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति। 'भूतवच्च' इत्यस्यायमपवादः। उपाध्यायश्चेत् क्षिप्रमागमिष्यति, क्षिप्रं व्याकरणमध्येष्यामहे।

वचनग्रहणं पर्यायार्थम्। क्षिप्रम्, शीघ्रम्, आशु, त्वरितम् अध्येष्यामहे। 'न' इति वक्तव्ये लृड्ग्रहणं लुटोऽपि विषये यथा स्यात् – श्वः क्षिप्रमध्येष्यामहे॥

१०९१. आशंसावचने लिङ् ॥ १३४ ॥ (२७९२)

आशंसा येनोच्यते तदाशंसावचनम्, तस्मिन्नुपपदे धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति। 'भूतवच्च' इत्यस्यायमपवादः। उपाध्यायश्चेदागच्छेत् आशंसे युक्तोऽधीयीय। आशंसेऽवकल्पये युक्तोऽधीयीय। आशंसे क्षिप्रमधीयीय॥

१०९२. नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ॥ १३५ ॥ (२७९३)

भूतानद्यतने भविष्यदनद्यतने च लङ्लुटौ विहितौ, तयोरयं प्रतिषेधः। अनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति, क्रियाप्रबन्धे सामीप्ये च गम्यमाने। क्रियाणां प्रबन्धः=सातत्येनानुष्ठानम्। कालानां समीप्यम्=तुल्यजातीयेनाव्यवधानम्। यावज्जीवं भृशमन्नमदात्। भृशमन्नं दास्यति। यावज्जीवं पुत्रान् अध्यापिपत्। यावज्जीवमध्यापयिष्यति।

सामीप्ये खल्वपि–येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता, एतस्यामुपाध्यायोऽग्नीनाधित, सोमेनायष्ट, गामदित। येयममावास्याऽऽगामिनी, एतस्यामुपध्यायोऽग्नीनाधास्यते, सोमेन यक्ष्यते, स गां दास्यते।

द्वौ प्रतिषेधौ यथाप्राप्तस्याभ्यनुज्ञापनाय॥

१०९३. भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् ॥ (१३६ ॥ (२७९४)

'नानद्यतनवत्' इति वर्त्तते। अक्रियाप्रबन्धार्थमसामीप्यार्थञ्च वचनम्। भविष्यति काले मर्यादावचने सत्यवरस्मिन् प्रविभागेऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति। योऽयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्त्रात्, तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्ष्यामहे, तत्र सक्तून् पास्यामः।

भविष्यतीति किम्? योऽयमध्वा गत आपाटलिपुत्त्रात्, तस्य यदवरं

कौशाम्ब्यास्तत्र युक्ता अध्यैमहि, तत्र द्विरोदनम् अभुञ्ज्महि, तत्र सक्तून पिबाम। मर्यादावचने इति किम्? योऽयमध्वा निरवधिको गन्तव्यः, तस्य यदवरं कौशाम्ब्याः, तत्र द्विरोदनं भोक्तास्महे, सक्तून् पातास्मः। अवरस्मिन्निति किम्? योऽयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्त्रात्, तस्य यत्परं कौशाम्ब्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्तास्महे, तत्र सक्तून् पातास्मः।

इह सूत्रे देशकृता मर्यादा, उत्तरत्र कालकृता तत्र च विशेषं वक्ष्यति॥

१०९४. कालविभागे चानहोरात्राणाम्॥ १३७॥ (२७९५)

'भविष्यति' 'मर्यादावचनेऽवरस्मिन्' इति वर्त्तते। कालमर्यादाविभागे सत्यवरस्मिन् प्रविभागे भविष्यति कालेऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति, न चेदहोरात्रसंबन्धी विभागः, तैस्तेषां च विभागे प्रतिषेधः। पूर्वेणैव सिद्धे वचनमिदमहोरात्रनिषेधार्थम्। योगविभाग उत्तरार्थः। योऽयं संवत्सर आगामी, तत्र यदवरमाग्रहायण्याः, तत्र युक्ता अध्येष्यामहे, तत्रौदनं भोक्ष्यामहे।

'भविष्यति' इत्येव – योऽयं वत्सरोऽतीतः, तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्यैमहि, तत्रौदनमभुञ्ज्महि।

'मर्यादावचने' इत्येव – योऽयं निरवधिकः काल आगामी, तस्य यदवरमाग्रहायण्याः, तत्र युक्ता अध्येतास्महे, तत्रौदनं भोक्तास्महे।

'अवरस्मिन्' इत्येव। परस्मिन्विभाषा (३.३.१३८) वक्ष्यति। अनहोरात्राणामिति किम्? त्रिविधमुदाहरणम्–योऽयं मास आगामी, तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रः, योऽयं त्रिंशद्रात्र आगामी, तस्य योऽवरोऽर्द्धमासः, योऽयं त्रिंश दहोरात्र आगामी, तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रः, तत्र युक्ता अध्येतास्महे, तत्र सक्तून् पातास्मः। सर्वथा अहोरात्रस्पर्शे प्रतिषेधः॥

१०९५. परस्मिन् विभाषा॥ १३८॥ (२७९६)

'भविष्यति मर्यादावचने' 'कालविभागे चानहोरात्राणाम्' इति सर्वमनुवर्त्तते। कालमर्यादाविभागे सति भविष्यति काले परस्मिन्प्रविभागे विभाषाऽनद्यतनवत् प्रत्ययविधिर्न भवति, न चेदहोरात्रसंबन्धी प्रविभागः। अवरस्मिन्वर्जं पूर्वमनुवर्त्तते। अवरस्मिन्पूर्वेण प्रतिषेध उक्तः, संप्रति परस्मिन्नप्राप्त एव विकल्प उच्यते। योऽयं संवत्सर आगामी, तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे, अध्येतास्महे,

तत्र सक्तून् पास्यामः, तत्र सक्तून् पातास्मः ।

'अनहोरात्राणाम्' इत्येव-योऽयं त्रिंशद्रात्र आगामी, तस्य यः परः पञ्चदशरात्रस्तत्र युक्ता अध्येतास्महे, तत्र सक्तून् पातास्मः । 'भविष्यति' इत्येव-योऽयं संवत्सरोऽतीतः, तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्यैमहि तत्रौदनमभुञ्ज्महि। 'मर्यदावचने' इत्येव-योऽयं संवत्सरो निरवधिकः काल आगमी, तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे, तत्र सक्तून् पातास्मः । 'कालविभागे' इत्येव - योऽयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात्, तस्य यत्परं कौशाम्ब्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे, ओदनं भोक्तास्महे । इति सर्वत्रानद्यतनवत्प्रत्यया उदाहार्याः ॥

१०९६. लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ॥ १३९ ॥ (२२२९)

'भविष्यति' इत्यनुवर्त्तते । 'हेतुहेतुमतोर्लिङ्' (३.३.१५६) इत्येवमादिकं लिङो निमित्तम् । तत्र लिङ्निमित्ते भविष्यति काले लृङ् प्रत्ययो भवति क्रियातिपत्तौ सत्याम् । कुतश्चिद्वैगुण्यादनभिनिर्वृत्तिः क्रियायाः=क्रियातिपत्तिः । दक्षिणेन [मार्गेण] चेदायास्यन्न शकटं पर्याभविष्यत् । यदि कमलकमाह्वास्यद् न शकटं पर्याभविष्यत्। अभोक्ष्यत भवान् घृतेन यदि मत्समीपमागमिष्यत् ।

भविष्यकालविषयमेतद्वचनम् । भविष्यदपर्याभवनं च हेतुमत्, तत्र हेतुभूतं च कमलकाह्वानम् । लिङ्गिलिङ्गे बुद्ध्वा तदतिपत्तिं च प्रमाणान्तरादवगम्य वक्ता वाक्यं प्रथुङ्क्ते-यदि कमलकमाह्वास्यन्न शकटं पर्याभिविष्यदिति । हेतुहेतु-मतोराह्वानापर्याभवनयोर्भविष्यत्कालविषययोरतिपत्तिरितो वाक्यादवगम्यते ॥

१०९७. भूते च ॥ १४० ॥ (२७९७)

'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' इति सर्वनुवर्त्तते । पूर्वेण भविष्यति विहितः संप्रति भूते विधीयते । भूते च काले लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां लृङ् प्रत्ययो भवति । 'उताप्योः समर्थयोर्लिङ्' (३.३.१५२) इत्यारभ्य लिङ्निमित्तेषु विधानमेतत्। प्राक् ततो विकल्पं वक्ष्यति । दृष्टो मया भवत्पुत्रोऽन्नार्थी चङ्क्रम्यमाणः, अपरश्च द्विजो ब्राह्मणार्थी, यदि स तेन दृष्टोऽभविष्यत्, तदाऽभोक्ष्यत, न तु भुक्तवान्, अन्येन पथा स गतः ॥

१०९८. वोताप्योः ॥ १४१ ॥ (२७९८)

'भूते' 'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' इति सर्वमनुवर्त्तते । वा+आ+उताप्योः=वोताप्योः । मर्यादायामयमाङ्, नाभिविधौ । 'उताप्योः समर्थयोर्लिङ्' (३.३.१५२) इति वक्ष्यति, प्रागेतस्मात् सूत्रावधेर्यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः तत्र भूते लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ लृङ् वा भवतीत्येतदधिकृतं वेदितव्यम् । वक्ष्यति– 'विभाषा कथमि लिङ् च' (३.३.१४३) कथं नाम तत्रभवान् वृषलमयाजयिष्यत्। यथाप्राप्तं च – याजयेत् ॥

१०९९. गर्हायां लडपिजात्वोः ॥ १४२ ॥ (२७९९)

गर्हा कुत्सेत्यनर्थान्तरम् । गर्हायां गम्यमानायाम् अपिजात्वोरुपपदयोर्धातोर्लट् प्रत्ययो भवति । वर्त्तमाने लट् (३.२.१०३) उक्तः कालसामान्ये न प्राप्नोतीति विधीयते । कालविशेषविहिताँश्चापि प्रत्ययानयं परत्वाद् अस्मिन् विषये बाधते । अपि तत्र भवान् वृषलं याजयति, जातु तत्रभवान् वृषलं याजयति? गर्हामहे, अहो अन्याय्यमेतत् । लिङ्निमित्ताभावादिह क्रियातिपत्तौ लृङ् न भवति ॥

११००. विभाषा कथमि लिङ् च ॥ १४३ ॥ (२८००)

'गर्हायाम्' इति वर्त्तते । कथंशब्दे उपपदे गर्हायां गम्यमानायां धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति, चकाराल्लट् च । विभाषाग्रहणं यथास्वं कालविषये विहितानामबाधनार्थम् । कथं नाम तत्रभवान् वृषलं याजयेत्? कथं नाम तत्रभवान् वृषलं याजयति? कथं नाम तत्रभवान् वृषलं याजयिष्यति? कथं नाम तत्रभवान् वृषलं याजयिता । कथं नाम तत्रभवान् वृषलं याजयेत्? कथं नाम तत्रभवान् वृषलमयीयजत्, [अयाजयत्]? कथं नाम तत्रभवान् वृषलं याजयाञ्चकार । अत्र लिङ्निमित्तमस्तीति भूतविवक्षयां क्रियातिपत्तौ वा लृङ् । भविष्यद्विवक्षायां सर्वत्र नित्येनैव लृङा भवितव्यम् ।

११०१. किंवृत्ते लिङ्लृटौ ॥ १४४ ॥ (२८०१)

'गर्हायाम्' इत्येव । विभाषा न स्वर्यते । किंवृत्त उपपदे गर्हायां गम्यमानायां धातोर्लिङ्लृटौ प्रत्ययौ भवतः । सर्वलकाराणामपवादः । लिङ्ग्रहणं लटोऽपरिग्रहार्थम्। को नाम वृषलो यं तत्रभवान् याजयेत्; यं तत्रभवान् वृषलं याजयिष्यति? कतरो

नाम, कतमो नाम यं तत्र भवान् वृषलं याजयेत्, याजयिष्यति? भूते क्रियातिपत्तौ वा लृङ् । भविष्यति तु नित्यम् – को नाम वृषलो यं तत्रभवानयाजयिष्यत् ॥

११०२. अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि ॥ १४५ ॥ (२८०२)

'गर्हायाम्' इति निवृत्तम् । अनवक्लृप्तिः=असंभावना । अमर्षः=अक्षमा । किंवृत्तेऽकिंवृत्ते चोपपदेऽनवक्लृप्त्यमर्षयोर्धातोर्लिङ्लृटौ प्रत्ययौ भवतः । सर्वलकाराणामपवादः । बह्वचः पूर्वनिपातो लक्षणव्यभिचारचिह्नम् । तेन यथासंख्यं न भवति । अनवक्लृप्तौ तावत् (१) नावकल्पयामि, न संभावयामि, न श्रद्दधे तत्रभवान्नाम वृषलं याजयेत् । (२) तत्रभवान्नाम वृषलं याजयिष्यति । (३) को नाम वृषलो, यं तत्रभवान् वृषलं याजयेत्? (४) को नाम वृषलो थं तत्रभवान् वृषलं याजयिष्यति? अमर्षे – न मर्षयामि तत्रभवान् वृषलं याजयेत्, याजयिष्यति। को नाम वृषलो यं तत्रभवान् याजयेत्, याजयिष्यति । भूतविवक्षयां तु क्रियातिपत्तौ वा लृङ् भवति, भविष्यति नित्यम्–नावकल्पयामि तत्रभवान्नाम वृषलमयाजयिष्यत् ॥

११०३. किंकिलास्त्यर्थेषु लृट् ॥ १४६ ॥ (२८०३)

'अनवक्लृप्त्यमर्षयोः' इति वर्त्तते । किंकिलशब्दः समुदाय एवोपपदम् । अस्त्यर्थाः अस्तिभवतिविद्यतयः । किंकिलास्त्यर्थेषूपपदेषु अनवक्लृप्त्य–मर्षयोर्धातोर्लृट्प्रत्ययो भवति । लिङोऽपवादः । किंकिल नाम तत्रभवान् वृषलं याजयिष्यति? अस्ति नाम तत्रभवान् वृषलं याजयिष्यति । भवति नाम तत्रभवान् वृषलं याजयिष्यति । विद्यते नाम तत्रभवान् वृषलं याजयिष्यति । न श्रद्दधे, न मर्षयामि । लिङ्निमित्तमिह नास्ति, तेन लृङ् न भवति ॥

११०४. जातुयदोर्लिङ् ॥ १४७ ॥ (२८०४)

'अनवक्लृप्त्यमर्षयोः' इत्येव । जातु, यद् – इत्येतयोरुपपदयोरनवक्लृप्त्य–मर्षयोर्गम्यमानयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । लृटोऽपवादः । जातु तत्रभवान् वृषलं याजयेत् । यन्नाम तत्रभवान् वृषलं याजयेत्, न श्रद्दधे, न मर्षयामि ॥

जातुयदोर्लिङ्–विधाने यदायद्योरुपसंख्यानम् (म.भा. ३.३.१४७ वा०) यदा भवद्विधः क्षत्त्रियं याजयेत्, यदि भवद्विधः क्षत्त्रियं याजयेत्, न श्रद्दधे, न मर्षयामि।

क्रियातिपत्तौ भूते वा लृङ् । भविष्यति नित्यम् ॥

११०५. यच्चयत्रयोः ॥ १४८ ॥ (२८०५)

'अनवक्लृप्त्यमर्षयोः' इत्येव । यच्च, यत्र–इत्येतयोरुपपदयोरनवक्लृप्त्यमर्षयोर्गम्यमानयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । लृटोऽपवादः। योगविभाग उत्तरार्थः । यथासंख्यं नेष्यते । यच्च तत्रभवान् वृषलं याजयेत् । यत्र तत्रभवान् वृषलं याजयेत् । क्रियातिपत्तौ यथायथं लृङ् भवति ॥

११०६. गर्हायां च ॥ १४९ ॥ (२८०६)

'अनवक्लृप्त्यमर्षयोः' इति निवृत्तम् । गर्हा, निन्दा, कुत्सा–इत्यनर्थान्तरम्। यच्च, यत्र–इत्येतयोरुपपदयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति गर्हायां गम्यमानायाम् । सर्वलकाराणामपवादः । यच्च तत्रभवान् वृषलं याजयेत्, यत्र तत्रभवान् वृषलं याजयेद् ऋद्धो वृद्धः सन् ब्राह्मणः गर्हामहे, अहो अन्याय्यमेतत् । क्रियातिपत्तौ यथायथं लृङ् भवति ।

११०७. चित्रीकरणे च ॥ १५० ॥ (२८०७)

'यच्चयत्रयोः' इत्येव । चित्रीकरणम्=आश्चर्यम्, अद्भुतम्, विस्मयनीयम् । यच्च–यत्रयोरुपपदयोश्चित्रीकरणे गम्यमाने धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । यच्च तत्रभवान् वृषलं याजयेत्, यत्र तत्रभवान् वृषलं याजयेत्, आश्चर्यमेतत् । क्रियातिपत्तौ यथायथं लृङ् भवति ॥

११०८. शेषे लृडयदौ ॥ १५१ ॥ (२८०८)

यच्चयत्राभ्यामन्यत्र चित्रीकरणं शेषः । शेषे उपपदे चित्रीकरणे गम्यमाने धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति, यदिशब्दश्चेन्न प्रयुज्यते । सर्वलकाराणामपवादः । आश्चर्यम्, चित्रम्, अद्भुतम्, अन्धो नाम पर्वतमारोक्ष्यति । बधिरो नाम व्याकरणमध्येष्यते । अयदाविति किम्? आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत । यदि सोऽधीयीत । लिङ्निमित्ताभावादिह लृङ् न भवति ॥

११०९. उताप्योः समर्थयोर्लिङ् ॥ १५२ ॥ (२८०९)

उत, अपि–इत्येतयोः समर्थयो रुपपदयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः। बाढम्–इत्यस्मिन्नर्थे समानार्थत्वमनयोः । उत कुर्यात् । अपि कुर्यात् । उताधीयीत। अप्यधीयीत । बाढमध्येष्यत इत्यर्थः । समर्थयोरिति किम्? उत दण्डः पतिष्यति । द्वारम् अपिधास्यति । प्रश्नः प्रच्छादनं च गम्यते । 'वोताप्योः' (३.३.१४१) इति विकल्पो निवृत्तः । इतः प्रभृति भूतेऽपि लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ नित्यं लृङ् । भविष्यति तु सर्वत्रैव नित्यः॥

१११०. कामप्रवेदनेऽकच्चिति ॥ १५३ ॥ (२८१०)

स्वाभिप्रायाविष्करणम्=कामप्रवेदनम् । कामः, इच्छा, अभिलाष–इत्यनर्थान्तरम्, तस्य प्रवेदनम्=प्रकाशनम् । तस्मिन् गम्यमानेऽकच्चित्युपपदे धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । कामो मे भुञ्जीत भवान् । अभिलाषो मे भुञ्जीत भवान् । अकच्चितीति किम्?

कच्चिज्जीवति ते माता कच्चिज्जीवति ते पिता ।
माराविद ! त्वां पृच्छामि कच्चिज्जीवति पार्वती ॥

११११. संभावनेऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे ॥ १५४ ॥ (२८११)

'लिङ्' इत्येव । संभावनम्=क्रियासु योग्यताध्यवसानम्, शक्तिश्रद्धानम् । तदिदानीमलमर्थेन विशेष्यते । तच्चेत्संभावनं पर्याप्तमवितथं भवति । सिद्धाप्रयोग इत्यलमो विशेषणम्–सिद्धश्चेदलमोऽप्रयोगः । क्व चासौ सिद्धः ? यत्र गम्यते चार्थो न चासौ प्रयुज्यते । तदीदृश– [क्रिया–]–संभावनोपाधिकेऽर्थे वर्त्तमानाद्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । अपि पर्वतं शिरसा भिन्द्यात् । अपि द्रोणपाकं भुञ्जीत । अलमिति किम्? विदेशस्थायी देवदत्तः प्रायेण [स] गमिष्यति ग्रामम् । सिद्धाप्रयोग इति किम्? अलं देवदत्तो हस्तिनं हनिष्यति । क्रियातिपत्तौ भूते भविष्यति च नित्यं लृङ् भवति ।

१११२. विभाषा धातौ संभावनवचनेऽयदि ॥ १५५ ॥ (२८१२)

'संभावनेऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगे' इति सर्वमनुवर्त्तते । संभावनमुच्यते येन स संभावनवचनः । संभावनवचने धातावुपपदे यच्छब्दवर्जिते धातोर्विभाषा

लिङ् भवति । पूर्वेण नित्यप्राप्तौ विकल्पार्थं वचनम् । संभावयामि भुञ्जीत भवान् । संभावयामि भोक्ष्यते भवान् । अवकल्पयामि भुञ्जीत भवान्, भोक्ष्यते भवान् । श्रद्दधे भुञ्जीत भवान्, भोक्ष्यते भवान् । अयदीति किम्? संभावयामि यद् भुञ्जीत भवान् ॥

१११३. हेतुहेतुमतोर्लिङ् ॥ १५६ ॥ (२८१३)

हेतुः कारणम्, हेतुमत् फलम् । हेतुभूते हेतुमति चार्थे वर्तमानाद् धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । दक्षिणेन चेद्यायात्, न शकटं पर्याभवेत्। यदि कमलकमाह्वयेत्, न शकटं पर्याभवेत् । दक्षिणेन यानं हेतुः, अपर्याभवनं हेतुमत् । विभाषा चायमिष्यते, भविष्यति च काले, तेन लृडपि भवति – दक्षिणेन चेद् यास्यति, न शकटं पर्याभविष्यति । तत्र विभाषाग्रहणं तावदनन्तरमेवानुवर्त्तते। लिङिति वर्तमाने पुनर्लिङ्ग्रहणं कालविशेषप्रतिपत्त्यर्थम् । तेनेह न भवति – हन्तीति पलायते । वर्षतीति धावति । क्रियातिपत्तौ लृङ् भवति ॥

१११४. इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ॥ १५७ ॥ (२८१४)

इच्छार्थेषु धातुषूपपदेषु धातोर्लिङ्लोटौ प्रत्ययौ भवतः । सर्वलकाराणामपवादः। इच्छामि भुञ्जीत भवान् । इच्छामि भुङ्क्तां भवान् । कामये । प्रार्थये ॥

कामप्रवेदन इति वक्तव्यम् (म.भा. ३.३.१५७ वा.१) इह मा भूत् – इच्छन् करोति ॥

१११५. समानकर्तृकेषु तुमुन् ॥ १५८ ॥ (३१७६)

इच्छार्थेषु धातुषु समानकर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् प्रत्ययो भवति । तुमुन्प्रकृत्यपेक्षमेव समानकर्तृकत्वम् । इच्छति भोक्तुम् । कामयते भोक्तुम् । वष्टि भोक्तुम् । वाञ्छति भोक्तुम् । समानकर्तृकेष्विति–किम्? देवदत्तं भुञ्जानमिच्छति यज्ञदत्तः । इह कस्मान्न भवति–इच्छन्करोति? अनभिधानात् ॥

१११६. लिङ् च ॥ १५९ ॥ (२८१५)

इच्छार्थेषु समानकर्तृकेषु धातुषूपपदेषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । भुञ्जीयेतीच्छति । अधीयीयेतीच्छति । क्रियातिपत्तौ लृङ् भवति । योगविभाग

उत्तरार्थः ॥

१११७. इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने ॥ १६० ॥ (२८१६)

इच्छार्थेभ्यो धातुभ्यो वर्त्तमाने काले विभाषा लिङ् प्रत्ययो भवति । लटि प्राप्ते वचनम् । इच्छति, इच्छेत् । वष्टि उश्यात् । कामयते, कामयेत ॥

१११८. विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ १६१ ॥ (२२०८)

विधिः=प्रेरणम् । निमन्त्रणम्=नियोगकरणम् । आमन्त्रणम्=कामचारकरणम्। अधीष्टाः=सत्कारपूर्वको व्यापारः । संप्रश्नः=संप्रधारणम् । प्रार्थनम्=याच्ञा । विध्याद्यर्थेषु धातोर्लिंङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । विध्यादयश्च प्रत्ययार्थविशेषणम् । विध्यादिविशिष्टेषु कर्त्रादिषु लिङ् प्रत्ययो भवति ।

विधौ तावत् – कटं कुर्यात् । ग्रामं भवानागच्छेत् । निमन्त्रणे–इह भवान् भुञ्जीत । इह भवानासीत । आमन्त्रणे–इह भवानासीत । इह भवान्भुञ्जीत । अधीष्टे–अधीच्छामो भवन्तं माणवकं भवानुपनयेत । संप्रश्ने किं नु खलु भो व्याकरणमधीयीय । प्रार्थने–भवति मे प्रार्थना व्याकरणमधीयीय ॥

१११९. लोट् च ॥ १६२ ॥ (२१९४)

लोट् प्रत्ययो भवति धातोर्विध्यादिष्वर्थेषु । योगविभाग उत्तरार्थः । विधौ तावत्–कटं तावद् भवान् करोतु । ग्रामं भवानागच्छतु । निमन्त्रणे –अमुत्र भवानास्ताम् । अमुत्र भवान् भुङ्क्ताम् । आमन्त्रणे – इह भवान् भुङ्क्ताम् । अधीष्टे–अधीच्छामो भवन्तं माणवकं भवानध्यापयतु । माणवकं भवानुपनयताम्। संप्रश्ने–किं नु खलु भो व्याकरणमध्ययै? प्रार्थने–भवति मे प्रार्थना व्याकरणमध्ययै, छन्दोऽध्ययै ॥

११२०. प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ॥ १६३ ॥ (२८१७)

प्रेषणम्=प्रैषः, कामचाराभ्यनुज्ञानम्=अतिसर्गः, निमित्तभूतस्य कालस्यावसरः=प्राप्तकालता एतेष्वर्थेषु धातोः कृत्यसंज्ञकाः प्रत्यया भवन्ति । चकाराल्लोट् च । भवता कटः करणीयः, कर्तव्यः, कृत्यः, कार्यः । लोट्

खल्वपि–करोतु कटं भवानिह प्रेषितः, भवानतिसृष्टः। भवतः प्राप्तकालः कटकरणे॥

किमर्थं प्रैषादिषु कृत्या विधीयन्ते, न सामान्येन भावकर्मणोर्विहिता एव, ते प्रैषादिष्वन्यत्र च भविष्यन्ति? विशेषविहितेनानेन लोटा बाध्यन्ते। वाऽसरूपविधिना भविष्यन्ति? एवं तर्हि ज्ञापयति – स्त्र्यधिकारात् परेण वाऽसरूपविधिर्नावश्यं भवति इति। विधिप्रैषयोः को विशेषः? केचिदाहुः–'अज्ञातज्ञापनं विधिः, प्रेषणं प्रैषः इति॥

११२१. लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके॥ १६४॥ (२८१८)

प्रैषादयो वर्त्तन्ते। प्रैषादिषु गम्यमानेषु ऊर्ध्वमौहूर्त्तिकेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति। चकारादयथाप्राप्तं च। ऊर्ध्वं मुहूर्त्तात्=उपरिमुहूर्तस्य भवता खलु कटः कर्त्तव्यः, करणीयः, कार्यः। भवान् खलु कटं कुर्यात्, भवान् खलु करोतु। भवानिह प्रेषितः। भवानतिसृष्टः। भवान् प्राप्तकालः॥

११२२. स्मे लोट्॥ १६५॥ (२८१९)

'प्रैषादिषु' 'ऊर्ध्वमौहूर्तिके' इति वर्त्तते। स्मशब्द उपपदे प्रैषादिषु गम्यमानेषूर्ध्वमौहूर्तिकेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लोट् प्रत्ययो भवति। लिङ्कृत्यानामपवादः। ऊर्ध्वं मुहूर्ताद् भवान् कटं करोतु स्म। ग्रामं गच्छतु स्म। माणवकमध्यापयतु स्म॥

११२३. अधीष्टे च॥ १६६॥ (२८२०)

'स्मे' इति वर्त्तते। अधीष्टं व्याख्यातम्। स्मशब्द उपपदेऽधीष्टे गम्यमाने धातोर्लोट् प्रत्ययो भवति। लिङोऽपवादः। अङ्ग स्म राजन् माणवकमध्यापय। अङ्ग स्म राजन् अग्निहोत्रं जुहुधि॥

११२४. कालसमयवेलासु तुमुन्॥ १६७॥ (३१७९)

कालादिषूपपदेषु धातोस्तुमुन्प्रत्ययो भवति। कालो भोक्तुम्। वेला भोक्तुम्॥

इह कस्मान्न भवति–'कालः पचति भूतानि' (मै० उ० ६.१५) इति? प्रैषादिग्रहणमिहाभिसंबध्यते।

इह कस्मान्न भवति – कालो भोजनस्य इति? वाऽसरूपेण ल्युडपि भवति।

उक्तमिदम्–'स्त्र्यधिकारात् परत्र वाऽसरूपविधिरनित्यः' इति ॥

११२५. लिङ् यदि ॥ १६८ ॥ (२८२१)

कालादयोऽनुवर्त्तन्ते । यच्छब्दे उपपदे कालादिषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति। तुमुनोऽपवादः । कालो यद् भुञ्जीत भवान् । समयो यद् भुञ्जीत भवान् । वेला यद् भुञ्जीत भवान् ।

११२६. अर्हे कृत्यतृचश्च ॥ १६९ ॥ (२८२२)

अर्हतीत्यर्हः=तद्योग्यः । अर्हे कर्तरि वाच्ये गम्यमाने वा धातोः कृत्यतृचः प्रत्यया भवन्ति । चकाराल्लिङ् च । भवता खलु कन्या वोढव्या, वाह्या, वहनीया। भवान् खलु कन्याया वोढा । भवान् खलु कन्यां वहेत् । भवानेतदर्हेदिति ।

अथ कस्मादर्हे कृत्यतृचो विधीयन्ते, यावता सामान्येन विहितत्वादर्हेऽपि भविष्यन्ति ? योऽयमिह लिङ् विधीयते, तेन बाधा मा भूदिति । वाऽसरूपविधिश्चानित्यः॥

११२७. आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः ॥ १७० ॥ (३३११)

अवश्यं भावः=आवश्यकम् । उपाधिरयं, नोपपदम् । अवश्यंभावविशिष्टे आधमर्ण्यविशिष्टे च कर्तरि वाच्ये धातोर्णिनिः प्रत्ययो भवति । अवश्यंकारी । मयूरव्यंसकादित्वात् समासः । आधमर्ण्ये खल्वपि–शतं दायी । सहस्रं दायी । निष्कंदायी ॥

११२८. कृत्याश्च ॥ १७१ ॥ (३३१२)

'आवश्यकाधमर्ण्ययोः' इति वर्तते । कृत्यसंज्ञकाश्च प्रत्यया आवश्यकाधमर्ण्ययोरुपाधिभूतयोर्धातोर्भवन्ति । भवता खलु अवश्यं कटः कर्त्तव्यः, अवश्यं करणीयः, अवश्यं कार्यः, अवश्यं कृत्यः । आधमर्ण्ये–भवता शतं दातव्यम् । सहस्रं देयम् । किमर्थमिदम्, यावता सामान्येन विहिता अस्मिन्नपि विषये भविष्यन्ति? विशेषविहितेन णिनिना बाध्येरन् । कर्त्तरि णिनिः, भावकर्मणोः कृत्याः, तत्र कुतो बाधप्रसङ्गः? तत्र केचिदाहुः–भव्यगेयादयः कर्तृवाचिनः कृत्याः, त इहोदाहरणमिति ॥

११२९. शकि लिङ् च ॥ १७२ ॥ (२८२३)

'शकि' इति प्रकृत्यर्थविशेषणम् । शक्नोत्यर्थोपाधिके धात्वर्थे लिङ् प्रत्ययो भवति, चकारात् कृत्याश्च । भवता खलु भारो वोढव्यः, वहनीयः, वाह्यः । भवान् खलु भारं वहेत् । भवानिह शक्तः । सामान्यविहितानां पुनर्वचनम् – लिङा बाधा मा भूदिति ।

११३०. आशिषि लिङ्लोटौ ॥ १७३ ॥ (२१९५)

आशंसनमाशीः=अप्राप्तस्येष्टस्यार्थस्य प्राप्तुमिच्छा । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । आशीर्विशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानाद्धातोर्लिङ् लोटौ प्रत्ययौ भवतः । चिरं जीव्याद् भवान् । चिरं जीवतु भवान् । आशिषीति किम्? चिरं जीवति देवदत्तः ॥

११३१. क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ॥ १७४ ॥ (३३१३)

'आशिषि' इत्येव । आशिषि विषये धातोः क्तिच्क्तौ प्रत्ययौ भवतः, समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । तनुतात् तन्तिः । सनुतात् सातिः । भवतात् भूतिः । मनुतात् मन्तिः । क्तः खल्वपि–देवा एनं देयासुर्देवदत्तः । सामान्येन विहितः क्तः पुनरुच्यते–क्तिचा बाधा मा भूदिति । चकारो विशेषणार्थः– 'न क्तिचि दीर्घश्च' (६.४.३९) इति ॥

११३२. माङि लुङ् ॥ १७५ ॥ (२२१९)

माङ्युपपदे धातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । मा कार्षीत् । मा हार्षीत् । कथं 'मा भवतु तस्य पापम्, मा भविष्यती'ति? असाधुरेवायम् । केचिदाहुः–अङिदपरो माशब्दो विद्यते, तस्यायं प्रयोगः ॥

११३३. स्मोत्तरे लङ् च ॥ १७६ ॥ (२२२०)

स्मशब्दोत्तरे माङ्युपपदे धातोर्लङ् प्रत्ययो भवति । चकाराल्लुङ् च । मा स्म करोत्, मा स्म कार्षीत् । मा स्म हरत्, मा स्म हार्षीत् ॥

**॥ इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकावृत्तौ
तृतीयाध्याये तृतीयः पादः ॥**

अथ तृतीयाध्याये चतुर्थः पादः

११३४. धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः ॥ १ ॥ (२८२४)

धात्वर्थे धातुशब्दः । धात्वर्थानां सम्बन्धो धातुसम्बन्धः=विशेषणविशेष्यभावः। तस्मिन् सति अयथाकालोक्ता अपि प्रत्ययाः साधवो भवन्ति । अग्निष्टोमयाजी अस्य पुत्रो जनिता। कृतः कटः श्वो भविता। भावि कृत्यमासीत्। अग्निष्टोमयाजीति भूतकालः, जनितेति भविष्यत्कालः, तत्र भूतः कालो भविष्यत्कालेनाभिसंबध्यमानः साधुर्भवति । विशेषणं गुणत्वाद्विशेष्यकालमनुरुध्यते, तेन विपर्ययो न भवति ।

प्रत्ययाधिकारे पुनः प्रत्ययग्रहणम्–अधात्वधिकारविहिता अपि प्रत्ययास्तद्धिता धातुसंबन्धे सति कालभेदे साधवो यथा स्युरिति । गोमानासीत् । गोमान् भविता। गावो विद्यन्तेऽस्येति वर्तमानविहितो मतुप् आसीद्, भवितेति सम्बन्धादतीते भविष्यति च साधुर्भवति ॥

११३५. क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः ॥ २ ॥ (२८२५)

'धातुसंबन्धे' इति वर्त्तते । पौनःपुन्यं भृशार्थो वा क्रियासमभिहारः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । समभिहारविशिष्टक्रियावचनाद्धातोर्लोट् प्रत्ययो भवति, सर्वेषु कालेषु । सर्वलकाराणामपवादः । तस्य च लोटो हि, स्व–इत्येतावादेशौ भवतः, तध्वंभाविनस्तु वा भवतः ।

योगविभागोऽत्र कर्तव्यः, क्रियासमभिहारे लोड् भवति, ततो लोटो हिस्वौ । लोडित्येव, लोड्धर्माणौ हिस्वौ भवत इत्यर्थः। तेनात्मनेपदपरस्मैपदत्वं भेदेनावतिष्ठते, तिङ्त्वं च द्वयोरपि भवति ॥

लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति, इमौ लुनीतः, इमे लुनन्ति। लुनीहि लुनीहीत्येव त्वं लुनासि, युवां लुनीथः, यूयं लुनीथ । अथवा – लुनीत लुनीतेत्येव यूयं लुनीथ। लुनीहि लुनीहीत्येवाहं लुनामि, आवां लुनीवः, वयं लुनीमः ॥

भूते–लुनीहि लुनीहीत्येवायमलावीत्, अलाविष्टाम्, अलाविषुः । एवं मध्यमोत्तमयोरुदाहार्यम् ॥भविष्यति –लुनीहि लुनीहीत्येवायं लविष्यति, लविष्यतः, लविष्यन्ति । एवं मध्यमोत्तमयोरुदाहार्यम् ॥

अधीष्वाधीष्वेत्येवायमधीते, इमावधीयाते, इमेऽधीयते । अधीष्वाधीष्वेत्येव त्वमधीषे, युवामधीयाथे, यूयमधीध्वे । अथवा – अधीध्वमधीध्वमित्येव यूयमधीध्वे। अधीष्वाधीष्वेत्येवाहमधीये, आवामधीवहे, वयमधीमहे । एवं सर्वेष्वेव लकारेषूदाहार्यम्।

क्रियासमभिहाराभिव्यक्तौ द्विर्वचनमयं लोडपेक्षते क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति (म.भा.३–४–२ वा.६) । यङ्प्रत्ययः पुनरस्मिन्नेवार्थे विधीयमानः स्वयमेव शक्तत्वान्नापेक्षते द्विर्वचनम् ॥

११३६. समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥ (२८२६)

अनेकक्रियाध्याहारः=समुच्चयः । समुच्चीयमानक्रियावचनाद्धातोरन्यतरस्यां लोट् प्रत्ययो भवति, तस्य लोटो हिस्वावादेशौ भवतः । तध्वंभाविनस्तु वा भवतः ।

भ्राष्ट्रमट, मठमट, खदूरमट, स्थाल्यपिधानमटेत्येवायमटति, इमावटतः, इमेऽटन्ति । भ्राष्ट्रमट, मठमट, खदूरमट, स्थाल्यपिधानमटेत्येव त्वमटसि, युवामटथः, यूयमटथ । अथवा–भ्राष्ट्रमटत, मठमटत, खदूरमटत, स्थाल्यपिधानमटतेत्येव यूयमटथ । भ्राष्ट्रमट, मठमट, खदूरमट, स्थाल्यपिधानमटेत्येवाहमटामि, आवामटावः, वयमटामः ।

अथवा–भ्राष्ट्रमटति, मठमटति, खदूरमटति, स्थाल्यपिधानमटति इत्येवायमटति, इमावटतः, इमेऽटन्ति । भ्राष्ट्रमटसि, मथमटसि, खदूरमटसि, स्थाल्यपिधानमटसि इत्येव त्वमटसि, युवामटथः, यूयमटथ । भ्राष्ट्रमटामि, मठमटामि, खदुरमटामि स्थाल्यपिधानमटामीत्येवाहमटामि, आवामटावः, वयमटामः ।

छन्दोऽधीष्व, व्याकरणमधीष्व, निरुक्तमधीष्वेत्येवायमधीते, इमावधीयाते, इमेऽधीयते । छन्दोऽधीष्व, व्याकरणमधीष्व, निरुक्तमधीष्वेत्येव त्वमधीषे, युवामधीयाथे, यूयमधीध्वे । अथवा – छन्दोऽधीध्वं, व्याकरणमधीध्वं, निरुक्तमधीध्वमित्येव यूयमधीध्वे । छन्दोऽधीष्व, व्याकरणमधीष्व निरुक्तमधीष्वेत्येवाहमधीये, आवामधीवहे, वयमधीमहे । अथवा–छन्दोऽधीते, व्याकरणमधीते, निरुक्तमधीते, इत्येवायमधीते, इमावधीयाते, इमेऽधीयते । छन्दोऽधीषे, व्याकरणमधीषे, निरुक्तमधीषे इत्येव त्वमधीषे, युवामधीयाथे, यूयमधीध्वे । छन्दोऽधीये, व्याकरणमधीये, निरुक्तमधीये–इत्येवाहमधीये, आवामधीवहे, वयमधीमहे ॥

११६७. यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥ ४ ॥ (२८२७)

पूर्वस्मिन् लोड्विधाने यथाविध्यनुप्रयोगो भवति । यस्माद्धातोर्लोड्विहितः स एव धातुरनुप्रयोक्तव्यः । धातुसंबन्धे प्रत्ययविधानादनुप्रयोगः सिद्ध एव, यथाविध्यर्थं तु वचनम् । तथा चैवोदहृतम् – लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनातीति । छिनत्तीति नानुप्रयुज्यते । अधीष्वाधीष्वेत्येवायमधीते । पठतीति नानुप्रयुज्यते ॥

११३८. समुच्चये सामान्यवचनस्य ॥ ५ ॥ (२८२८)

द्वितीये लोड्विधाने समुच्चये समान्यवचनस्य धातोरनुप्रयोगः कर्तव्यः । ओदनं भुङ्क्ष्व, सक्तून्पिब, धानाः खाद–इत्येवायमभ्यवहरति । सर्वविशेषानु–प्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम् । लाघवं च लौकिके शब्दव्यवहारे नाद्रियते। भ्राष्ट्रमट, मठमट, खदूरमट, स्थाल्यपिधानमटेत्येवायमटतीत्यत्रापि कारकभेदात् क्रियाभेदे सति सामान्यवचनता सम्भवत्येव ॥

११३९. छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ॥ ६ ॥ (३४२३)

'धातुसम्बन्धे' इत्येव । छन्दसि विषये धातुसम्बन्धे सर्वेषु लुङ्लङ्लिटः प्रत्यया भवन्ति । 'अन्यतरस्याम्' इति वर्त्तते । तेनान्येऽपि लकारा यथायथं भवन्ति। लुङ्–शकलाङ्गुष्ठकोऽकरत् । अहं तेभ्योऽकरं नमः (वा.सं.१६.८) । लङ्–अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः (शां श्रौ. ५.२०.५) । लिट्–अद्य ममार (ऋ.१०.५५.५)। अद्य म्रियते ॥

११४०. लिङ्र्थे लेट् ॥ ७ ॥ (३४२४)

'छन्दसि' 'अन्यतरस्याम्' इति वर्त्तते । लिङर्थे–यत्र लिङ् विधीयते विध्यादिः 'हेतुहेतुमतोर्लिङ्' (३.३.१५६) इत्येवमादिः, तत्र छन्दसि विषयेऽन्यतरस्यां लेट् प्रत्ययो भवति । जोषिषत् (ऋ. २.३५.१) । तारिषत् । (ऋ० १.२५.१२) । मन्दिषत्। नेता इन्द्रो नेषत् (शा.श्रौ. ७.९.१) तक्षिषत् । पताति विद्युत् (ऋ.७.२५.१) । प्रजापतिरुदधिं च्यावयाति (तै. सं. ३.५.५.२) ॥

११४१. उपसंवादाशङ्कयोश्च ॥ ८ ॥ (३४३१)

उपसंवादः=परिभाषणम्, कर्त्तव्ये पणबन्धः–'यदि मे भवान् इदं कुर्याद्

अहमपि भवते इदं दास्यामि' इति। कारणतः कार्यानुसरणं तर्कः=उत्प्रेक्षा=आशङ्का। उपसंवादे आशङ्कायां च गम्यमानायां छन्दसि विषये लेट् प्रत्ययो भवति। उपसांवादे– अहमेव पशूनामीशै (काठक सं. २५.१)। मदग्रा एव वो ग्रहा गृह्यान्तै (तै.सं. ६.४.७.१) इति। मद्देवत्यान्येव वः पात्राण्युच्यान्तै (तै.सं. ६.४.७.२)। आशङ्कायां च–नेज्जिह्मायन्तो नरकं पताम। (ऋ.खो.१०.१०६.१) जिह्माचरणेन नरकपात आशङ्क्यते।

लिङर्थ एवायम्। नित्यार्थं तु वचनम्; पूर्वसूत्रे 'अन्यतरस्याम्' इति वर्त्तते॥

११४२. तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यै–कध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः॥ ९॥ (३३३६)

'छन्दसि' इत्येव। तुमुनोऽर्थस्तुमर्थः। तत्र छन्दसि विषये धातोः सयादथाः प्रत्यया भवन्ति। तुमर्थो भावः। कथं ज्ञायते वचनसामर्थ्यात्। तावदयं कर्तुरपकृष्यते। न चायमस्मिन्नर्थे तुमुन् आदिश्यते। अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति (प. १२२)। स्वार्थश्च धातूनां भाव एव। से–वक्षे रायः। सेन्–ता वामेषे रथानाम् (ऋ. ५.५६.३)। असे, असेन्–क्रत्वे दक्षाय जीवसे (अथर्व० ६.१९.२)। स्वरे विशेषः। क्से कसेन्–प्रेषे भगाय श्रियसे (तै.सं.१.२.११.१)। अध्यै, अध्यैन्–काममुपाचरध्यै (तै.सं.१.२.११.१)। स्वरे विशेषः। कध्यै–इन्द्राग्नी आहु वध्यै (वाज. सं.३.१३)। कध्यैन्–श्रियध्यै। शध्यै,शध्यैन्–वायवे पिबध्यै (ऋ० ७.२२.२)। राधसः सह मादयध्यै (वाज. सम्. ३.१३.)। तवै सोममिन्द्राय पातवै (ऋ. ८–६९–१०)। तवेङ्–दशमे मासि सूतवे (ऋ १०.१६.४.३)। तवेन् –स्वर्देवेषु गन्तवे (अथर्व ९.५.१७) कर्त्तवे (ऋ० ९.८६.२०) हर्त्तवे।

११४३. प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै॥ १०॥ (३४३७)

'तुमर्थे छन्दसि' इत्येव। प्रयै, रोहिष्यै, अव्यथिष्यै–इत्येते शब्दा निपात्यन्ते छन्दसि विषये। प्रपूर्वस्य यातेः कैप्रत्ययः – प्रयै देवेभ्यः, (ऋ० १.५२.२.६)। प्रयातुम्। रुहेः इष्यैप्रत्ययः– अपामोषधीनां रोहिष्यै (तै०.सं०.१.३.१०.२)। रोहणाय। व्यथेर्नञ्पूर्वस्य इष्यैप्रत्ययः–अव्यथिष्यै,(का.सं ३.७) अव्यथनाय॥

११४४. दृशे विख्ये च ॥ ११ ॥ (३४३८)

'तुमर्थे' छन्दसि' इत्येव । दृशे, विख्ये–इत्येतौ छन्दसि विषये निपात्येते । दृशेः के प्रत्ययः– दृशे विश्वाय सूर्यम् (ऋ. १.५०.१) द्रष्टुम् । विख्ये त्वा हरामि, विख्यातुम् ॥

११४५. शकि णमुल्कमुलौ ॥ १२ ॥ (३४३९)

[तुमर्थे] 'छन्दसि' इत्येव । शक्नोतौ धातावुपपदे छन्दसि विषये तुमर्थे णमुल्, कमुल्–इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । णकारो वृद्ध्यर्थः । ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः। लकारः स्वरार्थः । अग्निं वै देवा विभाजं नाशक्नुवन् (मै.सं. १.६.४) विभक्तुमित्यर्थः । अपलुम्पं नाशक्नोत् (मै.सं. १.६.५) । अपलोप्तुमित्यर्थः ॥

११४६. ईश्वरे तोसुन्कसुनौ ॥ १३ ॥ (३४४०)

'तुमर्थ', 'छन्दसि' इत्येव । ईश्वरशब्द उपपदे छन्दसि विषये तुमर्थे धातोः तोसुन्कसुन्प्रत्ययौ भवतः । ईश्वरोऽभिचरितोः । अभिचरितुमित्यर्थः । ईश्वरो विलिखः । विलिखितुमित्यर्थः । ईश्वरो वितृदः । वितर्दितुमित्यर्थः ॥

११४७. कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः ॥ १४ ॥ (३४४१)

'छन्दसि' इत्येव । कृत्यानामर्थो भावकर्मणी । तस्मिन् कृत्यार्थे छन्दसि विषये तवै, केन्, केन्य, त्वन् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । तवै–अन्वेतवै,(ऋ. ७.४४.५) अन्वेतव्यम् । परिधातवै, (अ.२.१३.२) परिधातव्यम् । परिस्तरितवै, (काठ० सं ३२.७) परिस्तरितव्यम् । केन्–नावगाहे, नावगाहितव्यम् । केन्यदिदृक्षेण्यः, (ऋ.१.१.४६.४)? शुश्रूषेण्यः; (तै.आ. ४.१) दिदृक्षितव्यम्, शुश्रूषितव्यम् । त्वन् कर्त्वं हविः, (अ.व.१.४.३) कर्त्तव्यम् ।'तुमर्थे छन्दसि' (३.४.९) इति सयादिसूत्रेऽपि तवै विहितः, तस्य तुमर्थादन्यत्र कारके विधिर्द्रष्टव्यः ॥

११४८. अवचक्षे च ॥ १५ ॥ (३४४२)

'कृत्यार्थे' 'छन्दसि' इत्येव । अवपूर्वाच्चक्षिङ एश् प्रत्ययो निपात्यते ।

रिपुणा नावचक्षे (वाज.सं. १७.०३) नावख्यातव्यमित्यर्थः ।

११४९. भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् ॥ १६ ॥ (३४४३)

'कृत्यार्थे' इति निवृत्तम् । 'तुमर्थे' इति वर्त्तते । प्रकृत्यर्थविशेषणं भावलक्षणग्रहणम् । भावो लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्त्तमानेभ्यः स्थादिभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये तुमर्थे तोसुन्प्रत्ययो भवति । आ संस्थातोर्वेद्यां शेरते (काठ० सं०११.६) । आ समाप्तेः सीदन्तीत्यर्थः । इण्-पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः (काथ० सं० ८.३) । कृञ्-पुरा वत्सानामपाकर्त्तोः (काठ० सं० ३१.१५) । वदि-पुरा प्रवदितोरग्नौ प्रहोतव्यम् । चरि-पुरा प्रचरितोराग्नीध्रीये होतव्यम् (गो० ब्रा० २.२.१०) । हु-आ होतोरप्रमत्तस्तिष्ठति (तै.सं. १.४.९.५) । तमि-आ तमितोरासीत (तै० ब्रा० १.६.९.५) । जनि-आ विजनितोः सम्भवामेति (तै.सं. २.५.१.५) ॥

११५०. सृपितृदोः कसुन् ॥ १७ ॥ (३४४४)

'भावलक्षणे' 'छन्दसि' इति वर्त्तते । सृपितृदोर्धात्वोर्भावलक्षणेऽर्थे वर्तमानयोश्छन्दसि विषये तुमर्थे कसुन् प्रत्ययो भवति । 'पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् (तै. सं. १.१.९.३) । पुरा जर्तृभ्य आतृदः (ऋ० ८.१.१२) ।

११५१. अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ॥ १८ ॥ (३३१६)

'छन्दसि' 'भावलक्षणे' इति सर्वं निवृत्तम् । अलं, खलु-इत्येतयोः प्रतिषेधवाचिनोरुपपदयोर्धातोः क्त्वा प्रत्ययो भवति प्राचामाचार्याणां मतेन । अलं कृत्वा । खलु कृत्वा । अलं बाले रुदित्वा ।

अलंखल्वोरिति किम्? मा कार्षीः । प्रतिषेधयोरिति किम्? अलंकारः ।

प्राचांग्रहणं विकल्पार्थम् । अलं रोदनेन । वाऽसरूपविधिश्चेत्, पूजार्थम् ॥

११५२. उदीचां माङो व्यतीहारे ॥ १९ ॥ (३३१७)

'क्त्वा' अनुवर्त्तते । माङो धातोर्व्यतीहारे वर्तमानादुदीचामाचार्याणां मतेन

क्त्वा प्रत्ययो भवति । अपमित्य याचते । अपमित्य हरति । अपूर्वकालत्वादप्राप्तः क्त्वा विधीयते । उदीचांग्रहणात्तु यथाप्राप्तमपि भवति–याचित्वाऽपमयते, हृत्वाऽपमयते।

मेङः कृतात्वस्यायं निर्देशः कृतो ज्ञापनार्थः–'नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम्' (शा.प. १५) इति, तेन 'दाधाघ्वदाप्' (१.१.२०) इति दैपोऽपि प्रतिषेधो भवति॥

११५३. परावरयोगे च ॥ २० ॥ (३३१९)

परावराभ्यां योगः=परावरयोगः । परेण पूर्वस्य योगे गम्यमाने अवरेण च परस्य धातोः क्त्वा प्रत्ययो भवति । परेण तावत्–अप्राप्य नदीं पर्वतः स्थितः । परनदीयोगेन पर्वतो विशिष्यते । अवरयोगे–अतिक्रम्य तु पर्वतं नदी स्थिता । अवरपर्वतयोगेन नदी विशिष्यते ।

११५४. समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ २१ ॥ (३३२०)

समानः कर्त्ता ययोर्धात्वर्थयोस्तत्र पूर्वकाले धात्वर्थे वर्तमानाद्धातोः क्त्वा प्रत्ययो भवति । शक्तिशक्तिमतोर्भेदस्याविवक्षितत्वात् समानकर्तृकता । भुक्त्वा व्रजति । पीत्वा व्रजति । द्विवचनमतन्त्रम् । स्नात्वा, पीत्वा, भुक्त्वा, दत्त्वा व्रजति।

समानकर्तृकयोरिति किम्? भुक्तवति ब्राह्मणे गच्छति देवदत्तः । पूर्वकाले इति किम्? व्रजति च जल्पति च ॥ आस्यं व्यादाय स्वपिति चक्षुः संमील्य हसतीत्युपसंख्यानमपूर्वकालत्वात् ॥ (म.भा.३.४.२१ वा.४)

११५५. आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ॥ २२ ॥ (३३४३)

'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इत्येव । आभीक्ष्ण्यम्=पौनःपुन्यम् । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । आभीक्ष्ण्यविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति, चकारात् क्त्वा च । द्विर्वचनसहितौ क्त्वाणमुलावाभीक्ष्ण्यं द्योतयतः, न केवलौ । 'आभीक्ष्ण्ये द्वे भवतः' (८.१.१२) इत्युपसंख्यानाद् द्विर्वचनम् । भोजं भोजं व्रजति, भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति । पायं पायं व्रजति, पीत्वा पीत्वा व्रजति ॥

११५६. न यद्यनाकाङ्क्षे ॥ २३ ॥ (३३४४)

यच्छब्द उपपदे धातोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ न भवतोऽनाकांक्षे वाच्ये । यत्र पूर्वोत्तरे क्रिये स्तः, तच्चेद्वाक्यं न परं किञ्चदाकांक्षत इति । णमुलनन्तरः क्त्व तु

पूर्वसूत्रविहितोऽपि प्रतिषिध्यते । यदयं भुङ्क्ते ततः पचति । यदयमधीते ततः शेते ।

अनाकाङ्क्ष इति किम्? यदयं भुक्त्वा व्रजति अधीत एव ततः परम् ॥

११५७. विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ॥ २४ ॥ (३३४५)

अप्राप्तविभाषेयम् । 'आभीक्ष्ण्ये' इति नानुवर्त्तते । अग्रे, प्रथम, पूर्व– इत्येतेषूपपदेषु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले धातोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ विभाषा भवतः । अग्रे भोजं व्रजति, अग्रे भुक्त्वा व्रजति। प्रथमं भोजं व्रजति, प्रथमं भुक्त्वा व्रजति । पूर्वं भोजं व्रजति, पूर्व भुक्त्वा व्रजति । विभाषाग्रहणम्–एताभ्यां मुक्ते लडादयोऽपि यथा स्युः । अग्रे भुङ्क्ते ततो व्रजति । ननु च वाऽसरूप इति भविष्यति ? क्त्वाणमुलौ यत्र सह विधीयेते तत्र वाऽसरूपविधिर्नास्तीत्येतदनेन ज्ञाप्यते, तेनाभीक्ष्ण्ये लडादयो न भवन्ति ।

उपपदसमासः कस्मान्न क्रियते ? उक्तं तत्रैवकारस्य प्रयोजनम्–'अमैव यत्तुल्यविधानमुपपदं तत्समस्यते, नान्यत्' (२.२.२०) इति ॥

११५८. कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् ॥ २५ ॥ (३३४६)

कर्मण्युपपदे कृञो धातोः खमुञ् प्रत्ययो भवति आक्रोशे गम्यमाने । चोरंकारमाक्रोशति । चोरोऽसि दस्युरसि इत्याक्रोशति । चोरकरणमा–क्रोशसम्पादनार्थमेव, न त्वसौ चोरः क्रियते ॥

११५९. स्वादुमि णमुल् ॥ २६ ॥ (३३४७)

'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले','कृञः' इति चानुवर्त्तते । 'स्वादुमि' इत्यर्थग्रहणम्। स्वाद्वर्थेषूपपदेषु कृञो णमुल् प्रत्ययो भवति । स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते । संपन्नङ्कारं भुङ्क्ते । लवणङ्कारम् भुङ्क्ते । स्वादुमीति मकारान्तनिपातनमीकाराभावार्थम्, च्व्यन्तस्यापि मकारार्थं दीर्घाभावार्थं च (म.भा. ३.४.२६ वा.१,२) । अस्वाद्वीं स्वाद्वीं कृत्वा (यवागूं) भुङ्क्ते स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते (म.भा. ३.४.२६) । वाऽसरूपेण क्त्वापि भवति–(अस्वादु) स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते। तुमर्थाधिकाराच्च सर्वे एते भावे प्रत्ययाः । यद्येवम्, स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते देवदत्त इति णमुला कर्तुरनभिहितत्वात् कर्त्तरि कस्मात्तृतीया न भवति? भुजिप्रत्ययेनाभिहितः कर्त्ता, न चास्मिन्प्रकरणे

शक्तिशक्तिमतोर्भेदो विवक्ष्यते, समानकर्तृकत्वं हि विरुद्ध्यते। प्रधानशक्त्यभिधाने वा गुणशक्तिरभिहितवत् प्रकाशते ॥

११६०. अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ॥ २७ ॥ (३३४८)

'कृञः' इत्येव । अन्यथादिषूपपदेषु कृञो णमुल् प्रत्ययो भवति, सिद्धाप्रयोगश्चेत्करोतेर्भवति । कथं पुनरसौ सिद्धाप्रयोगः? निरर्थकत्वान्न प्रयोगमर्हतीति एवमेव प्रयुज्यते । अन्यथा भुङ्क्ते इति यावानर्थस्तावानेव अन्यथाकारं भुङ्क्ते इति गम्यते । अन्यथाकारं भुङ्क्ते । एवङ्कारं भुङ्क्ते । कथङ्कारं भुङ्क्ते । इत्थङ्कारं भुङ्क्ते । सिद्धाप्रयोग इति किम्? अन्यथा कृत्वा शिरो भुङ्क्ते ॥

११६१. यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ॥ २८ ॥ (३३४९)

'कृञः' 'सिद्धाप्रयोगे' इति वर्त्तते । यथातथाशब्दयोरुपपदयोः कृञो णमुल् प्रत्ययो भवति, असूयाप्रतिवचने गम्यमाने । यद्यसूयन् पृच्छति प्रतिवक्ति तत्र प्रतिवचनम्–यथाकारमहं भोक्ष्ये तथाकारमहम्, किं तवानेन?

असूयाप्रतिवचन इति किम्? यथा कृत्वाऽहं भोक्ष्ये तथा त्वं द्रक्ष्यसि ।

सिद्धाप्रयोग इत्येव–यथा कृत्वाऽहं शिरो भोक्ष्ये किं तवानेन?

११६२. कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये ॥ २९ ॥ (३३५०)

कर्मण्युपपदे साकल्यविशिष्टेऽर्थे दृशिविदोर्धात्वोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । कन्यादर्शं वरयति । या याः कन्याः पश्यति तास्ता वरयतीत्यर्थः । ब्राह्मणवेदं भोजयति । यं यं ब्राह्मणं जानाति लभते विचारयति वा तान् सर्वान् भोजयतीत्यर्थः॥ साकल्ये इति किम्? ब्राह्मणं दृष्ट्वा भोजयति ॥

११६३. यावति विन्दजीवोः ॥ ३० ॥ (३३५१)

यावच्छब्द उपपदे विन्दतेर्जीवतेश्च णमुल् प्रत्ययो भवति । यावद्वेदं भुङ्क्ते। यावल्लभते तावद् भुङ्क्ते इत्यर्थः । यावज्जीवमधीते । यावज्जीवति तावदधीत इत्यर्थः ॥

११६४. चर्मोदरयोः पूरेः ॥ ३१ ॥ (३३५२)

'कर्मणि' इत्येव । चर्मोदरयोः कर्मणोरुपपदयोः पूरयतेर्णमुल् प्रत्ययो भवति। चर्मपूरं स्तृणाति । उदरपूरं भुङ्क्ते ॥

११६५. वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥ (३३५३)

'कर्मणि' इत्येव । पूरयतेर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति, ऊलोपश्चास्य पूरयतेरन्यतरस्यां भवति, समुदायेन चेद्वर्षस्य प्रमाणम्=इयत्ता गम्यते । गोष्पदपूरं वृष्टो देवः, गोष्पदप्रं वृष्टो देवः । सीतापूरं वृष्टो देवः, सीताप्रं वृष्टो देवः । अस्यग्रहणं किमर्थम्? उपपदस्य मा भूत् मूषिकाबिलपूरं वृष्टो देवः, मूषिकाबिलप्रम्॥

११६६. चेले क्नोपेः ॥ ३३ ॥ (३३५४)

'कर्मणि' इत्येव । 'क्नूयी शब्दे उन्दने च' (धा.पा. ४८५)– अस्माण्ण्यन्ताद्धातोश्चेलार्थेषु कर्मसु उपपदेषु णमुल् प्रत्ययो भवति वर्षप्रमाणे गम्यमाने । चेलक्नोपं वृष्टो देवः । वस्त्रक्नोपम् । वसनक्नोपम् ॥

११६७. निमूलसमूलयोः कषः ॥ ३४ ॥ (३३५५)

'कर्मणि' इत्येव । निमूलसमूलशब्दयोः कर्मवाचिनोरुपपदयोः कषेर्धातोर्णमुल्प्रत्ययो भवति । निमूलकाषं कषति । समूलकाषं कषति । नमूलं समूलं कषतीत्यर्थः । इतः प्रभृति कषादीन् यान् वक्ष्यति, तत्र 'कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः' (३.४.४६) इति ॥

११६८. शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः ॥ ३५ ॥ (३३५६)

'कर्मणि' इत्येव । शुष्कादिषु कर्मवाचिषूपपदेषु पिषेर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । शुष्कपेषं पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । चूर्णपेषं पिनष्टि । चूर्णं पिनष्टीत्यर्थः। रूक्षपेषं पिनष्टि । रूक्षं पिनष्टीत्यर्थः ॥

११६९. समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः ॥ ३६ ॥ (३३५७)

'कर्मणि' इत्येव । समूल, अकृत, जीव – इत्येतेषु शब्देषु कर्मसूपपदेषु यथासंख्यं हन्, कृञ्, ग्रह–इत्येतेभ्यो धातुभ्यो णमुल् प्रत्ययो भवति । समूलघातं हन्ति । समूलं हन्तीत्यर्थः । अकृतकारं करोति । जीवग्राहं गृह्णाति ॥

११७०. करणे हनः ॥ ३७ ॥ (३३५८)

करणे उपपदे हन्तेर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । पाणिघातं वेदिं हन्ति । पादघातं भूमिं हन्ति । 'हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम्' (३.४.५८) इति णमुलं वक्ष्यति, अहिंसार्थोऽयमारम्भः । नित्यसमासार्थो वा यथाविध्यनुप्रयोगार्थश्च ।

पूर्वविप्रतिषेधेन हन्तेर्हिंसार्थस्यापि प्रत्ययोऽनेनैवेष्यते–असिघातं हन्ति, शरघातं हन्ति ॥

११७१. स्नेहने पिषः ॥ ३८ ॥ (३३५९)

'करणे' इत्येव । स्निह्यते येन तत् स्नेहनम् । स्नेहनवाचिनि करणे उपपदे पिषेर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । उदपेषं पिनष्टि । तैलपेषं पिनष्टि । तैलेन पिनष्टीत्यर्थः॥

११७२. हस्ते वर्त्तिग्रहोः ॥ ३९ ॥ (३३६०)

'करणे' इत्येव । 'हस्ते' इत्यर्थग्रहणम् । वर्त्तिर्ण्यन्तः । हस्तवाचिनि करण उपपदे वर्त्तयतेर्गृह्णातेश्च णमुल् प्रत्ययो भवति । हस्तेन वर्त्तयति, हस्तवर्त्तं वर्त्तयति। करवर्त्तम् । पाणिवर्त्तम् । ग्रहेः खल्वपि–हस्तेन गृह्णाति, हस्तग्राहं गृह्णाति । करग्राहम् । पाणिग्राहम् ।

११७३. स्वे पुषः ॥ ४० ॥ (३३६१)

'करणे' इत्येव । 'स्वे' इत्यर्थग्रहणम् । स्ववाचिनि करणे उपपदे पुषेर्धातोर्णमुल्प्रत्ययो भवति । आत्मा आत्मीयज्ञातिधनवचनः स्वशब्दः । स्वपोषं पुष्णाति। आत्मपोषम् । गोपोषम् । पितृपोषम् । धनपोषम् । रैपोषम् ॥

११७४. अधिकरणे बन्धः ॥ ४१ ॥ (३३६२)

अधिकरणवाचिन्युपपदे बध्नातेर्धातोर्णमुल्प्रत्ययो भवति । चक्रबन्धं बध्नाति। कूटबन्धं बध्नाति । मुष्टिबन्धं बध्नाति । चोरकबन्धं बध्नाति । चोरके बध्नातीत्यर्थः॥

११७५. संज्ञायाम् ॥ ४२ ॥ (३३६३)

सज्ञायां विषये बध्नातेर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । क्रौञ्चबन्धं बध्नाति । मयूरिकाबन्धं बध्नाति । [मयूरिकाबन्धम्,] अट्टालिकाबन्धं बद्धः । बन्धविशेषाणां

नामधेयान्येतानि ॥

११७६. कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः ॥ ४३ ॥ (३३६४)

जीवपुरुषयोः कर्तृवाचिनोरुपपदयोर्यथासंख्यं नशिवहोर्धात्वोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीर्यर्थः । पुरुषवाहं वहति । पुरुषः प्रेष्यो भूत्वा वहतीत्यर्थः ॥ कर्त्तरीति किम्? जीवेन नष्टः । पुरुषेणोढः ॥

११७७. ऊर्ध्वे शुषिपूरोः ॥ ४४ ॥ (३३६५)

कर्तृग्रहणमनुवर्त्तते । ऊर्ध्वशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे शुषिपूरोर्धात्वोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । ऊर्ध्वशोषं शुष्यति । ऊर्ध्वं शुष्यतीत्यर्थः । ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । ऊर्ध्वं पूर्यते इत्यर्थः ॥

११७८. उपमाने कर्मणि च ॥ ४५ ॥ (३३६६)

उपमीयतेऽनेनेत्युपमानम् । उपमाने कर्मण्युपपदे चकारात् कर्त्तरि धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति। घृतनिधायं निहितः । घृतमिव निहित इत्यर्थः । सुवर्णनिधायम् निहितः । सुवर्णमिव निहित इत्यर्थः । कर्त्तरि खल्वपि अजकनाशं नष्टः । अजक इव नष्टः । चूडकनाशम् । दन्तनाशम् ॥

११७९. कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ॥ ४६ ॥ (३३६७)

'निमूलसमूलयोः' (३.४.३४) इत्येतदारभ्य कषादयः, एतेषु यथाविध्यनुप्रयोगो भवति । यस्माद्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति स एवानुप्रयोक्तव्यः । ननु धातुसम्बन्धे प्रत्ययविधानादनुप्रयोगः सिद्ध एव? 'यथाविधि' इति नियमार्थं वचनम्, तथा चैवोदाहृतम् ॥

११८०. उपदंशस्तृतीयायाम् ॥ ४७ ॥ (३३६८)

'दंश दशने' (धा.पा. ९९०) अस्माद्धातोरुपपूर्वात्तृतीयान्त उपपदे णमुल्प्रत्ययो भवति । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते, मूलकेनोपदंशम् । आर्द्रकोपदंशम्, आर्द्रकेणोपदंशम्। अत्र विकल्पेनोपपदसमासः 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' (२.२.२१) इति । मूलकादि चोपदंशेः कर्म । भुजेः करणम् ।

सर्वस्मिन्नेवात्र णमुल्प्रकरणे क्रियाभेदे सति वाऽसरूपविधिना क्त्वापि भवति – मृलकेनोपदश्य भुङ्क्ते ॥

११८१. हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् ॥ ४८ ॥ (३३६९)

'तृतीयायाम्' इत्येव । हिंसा=प्राण्युपघातः । तदर्थानां धातूनामनुप्रयोगधातुना समानकर्मकाणां तृतीयान्त उपपदे णमुल् प्रत्ययो भवति । दण्डोपघातं गाः कालयति, दण्डेनोपघातम् । दण्डताडम् , दण्डेन ताडम् । समानकर्मकाणामिति किम्? चोरं दण्डेनोपहत्य गोपालको गाः कालयति ।

११८२. सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः ॥ ४९ ॥ (३३७०)

उपशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । उपपूर्वेभ्यः पीडरुधकर्षेभ्यः सप्तम्यन्त उपपदे चकारात्तृतीयान्त उपपदे णमुल्प्रत्ययो भवति । पार्श्वोपपीडम् पार्श्वयोरुपपीडम्, पार्श्वाभ्यामुपपीडम् । व्रजोपरोधं गाः स्थापयति, व्रजे उपरोधम्, व्रजेनोपरोधम् । पाण्युपकर्षं धानाः संगृह्णाति, पाणावुपकर्षम्, पाणिनोपकर्षम् । कर्षतेरिदं ग्रहणं न कृषतेः ॥

११८३. समासत्तौ ॥ ५० ॥ (३३७१)

'सप्तम्याम्','तृतीयायाम्' इति वर्त्तते । समासत्तिः=सन्निकर्षः । समासत्तौ गम्यमानायां तृतीयासप्तम्योरुपपदयोर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । केशग्राहं युद्ध्यन्ते, केशेषु ग्राहम्, केशैर्ग्राहम् । हस्तग्राहम् । हस्तेषु ग्राहम् । हस्तैर्ग्राहम् । युद्धसंरम्भादत्यन्तं सन्निकृष्यन्ते इत्यर्थः ॥

११८४. प्रमाणे च ॥ ५१ ॥ (३३७२)

'तृतीयासप्तम्योः' इत्येव । प्रमाणम्–आयामः, दैर्घ्यम् । प्रमाणे गम्यमाने तृतीयासप्तम्योरुपपदयोर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । द्व्यङ्गुलोत्कर्ष खण्डिकां छिनत्ति, द्व्यङ्गुले उत्कर्षम्, द्व्यङ्गुलेनोत्कर्षम् । त्र्यङ्गुलोत्कर्षम् ॥

११८५. अपादाने परीप्सायाम् ॥ ५२ ॥ (३३७३)

परीप्सा=त्वरा । परीप्सायां गम्यमानायामपादान उपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो

भवति । शय्योत्थायं धावति, शय्याया उत्थायम् । एवं नाम त्वरते यदवश्यंकर्त्तव्यमपि नापेक्षते । शय्योत्थानमात्रमाद्रियते । रन्ध्रापकर्षं पयः पिबति । भ्राष्ट्रापकर्षमपूपान् भक्षयति । परीप्सायामिति किम्? आसनादुत्थाय गच्छति ॥

११८६. द्वितीयायां च ॥ ५३ ॥ (३३७४)

'परीप्सायाम्' इत्येव । द्वितीयान्त उपपदे परीप्सायां गम्यमानायां धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । यष्टिग्राहं युध्यन्ते । यष्टिं ग्राहम् । लोष्टग्राहम् । लोष्टं ग्राहम् । एवं नाम त्वरते यदायुधग्रहणमपि नाद्रियते । लोष्टादिकं यत्किंचिदासन्नं तद् गृह्णाति ॥

११८७. स्वाङ्गेऽध्रुवे ॥ ५४ ॥ (३३७६)

'द्वितीयायाम्' इत्येव । अध्रुवे स्वाङ्गवाचिनि द्वितीयान्त उपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । अक्षिनिकाणं जल्पति । भ्रूविक्षेपं कथयति । अध्रुव इति किम्? उत्क्षिप्य शिरः कथयति । यस्मिन्नङ्गे छिन्नेऽपि प्राणी न म्रियते तदध्रुवम्–'अद्रवं मूर्त्तिमत्स्वाङ्गम्' (काशिका ४.१.५४) ॥

११८८. परिक्लिश्यमाने च ॥ ५५ ॥ (३३७७)

'स्वाङ्गे' ,'द्वितीयायाम्' इत्येव । परिक्लिश्यमाने स्वाङ्गवाचिनि द्वितीयान्त उपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । परिक्लेशः=सर्वतो विबाधनम्, दुःखनम् । उरःपेषं युद्ध्यन्ते, उरःप्रतिपेषं युद्ध्यन्ते । शिरःपेषम्, शिरःप्रतिपेषम् । कृत्स्नमुरः पीडयन्तो युध्यन्ते । ध्रुवार्थोऽयमारम्भः ॥

११८९. विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः ॥ ५६ ॥ (३३७८)

'द्वितीयायाम्' इत्येव । द्वितीयान्ते उपपदे विश्यादिभ्यो धातुभ्यो णमुल् प्रत्ययो भवति, व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थे गम्यमाने । विश्यादिभिः क्रियाभिरनवयवेन पदार्थानां संबन्धो व्याप्तिः । तात्पर्यम्=आसेवा । द्रव्ये व्याप्तिः, क्रियायामासेवा । गेहानुप्रवेशमास्ते । समासेन व्याप्त्यासेवयोरुक्तत्वात् 'नित्यवोप्सयोः' (८.१.४) इति द्विर्वचनं न भवति । असमासपक्षे तु व्याप्यमानतायां द्रव्यवचनस्य द्विर्वचनम्, आसेव्यमानतायां तु क्रियावचनस्य । तथा च वक्ष्यति–'सुप्सु वीप्सा, तिङ्क्षु

नित्यता' इति ।

गेहं गेहमनुप्रवेशमास्ते । आसेवायाम्–गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशमास्ते । पति – गेहानुप्रपातमास्ते, गेहंगेहमनुप्रपातमास्ते, गेहमनुप्रपातमनुप्रपातमास्ते । पदि–गेहानुप्रपादमास्ते, गेहंगेहमनुप्रपादम्, गेहमनुप्रपादमनुप्रपादम् । स्कन्दि–गेहावस्कन्दमास्ते, गेह गेहमवस्कन्दम्, गेहमवस्कन्दमवस्कन्दम् ॥

व्याप्यमानासेव्यमानयोरिति किम्? गेहमनुप्रविश्य भुङ्क्ते ।

ननु चाभीक्ष्ण्ये णमुल् विहित एव, आसेवा चाभीक्ष्ण्यमेव, किमर्थं पुनरासेवायां णमुल् उच्यते? क्त्वानिवृत्त्यर्थमिति चेत्, न, इष्टत्वात्तस्य । द्वितीयोपपदार्थं तर्हि वचनम्–उपपदसमासः पक्षे यथा स्यात् । तेन हि सत्युपपदाभावः ॥

११९०. अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु ॥ ५७ ॥ (३३७९)

'द्वितीयायाम्' इत्येव । क्रियामन्तरयति क्रियान्तरः=क्रियाव्यवधायकः । क्रियान्तरे धात्वर्थे वर्तमानाभ्यामस्यतितृषिभ्यां द्वितीयान्तेषु कालवाचिषूपपदेषु णमुल् प्रत्ययो भवति । द्व्यहात्यासं गाः पाययति, द्व्यहमत्यासं गाः पाययति । त्र्यहात्यासं गाः पाययति, त्र्यहमत्यासं गाः पाययति । द्व्यहतर्षं गाः पाययति, द्व्यहं तर्षं गाः पाययति । अत्यसनेन तर्षणेन च गवां पानक्रिया व्यवधीयते=विच्छिद्यते । अद्य पाययित्वा द्व्यहमतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः ।

अस्यतितृषोरिति किम्? द्व्यहमुपोष्य भुङ्क्ते । क्रियान्तरे इति किम्? अहरत्यस्येषून् गतः । न गतिर्व्यवधीयते । कालेष्विति किम्? योजनमत्यस्य गाः पाययति । अध्वकर्मकमत्यसनं व्यवधायकम्, न कालकर्मकम् ॥

११९१. नाम्न्यादिशिग्रहोः ॥ ५८ ॥ (३३८०)

'द्वितीयायाम्' इत्येव । नामशब्दे द्वितीयान्त उपपदे आदिशेर्ग्रहेश्च धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । नामादेशमाचष्टे । नामग्राहमाचष्टे ॥

११९२. अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ ॥ ५९ ॥ (३३८१)

अव्यय उपपदेऽयथाभिप्रेताख्याने गम्यमाने करोतेः क्त्वाणमुलौ भवतः । ब्राह्मण ! पुत्त्रस्ते जातः । किं तर्हि वृषल ! नीचैःकृत्याचक्षे, नीचैःकृत्वा,

नीचैःकारम्। उच्चैर्नाम प्रियमाख्येयम् । ब्राह्मण ! कन्या ते गर्भिणी, किं तर्हि वृषल ! उच्चैःकृत्याचक्षे, उच्चैः कृत्वा, उच्चैःकारम् । नीचैर्नामाप्रियमाख्येयम् ।

अयथाभिप्रेताख्यान इति किम्? उच्चैः कृत्वाऽऽचष्टे, पुत्रस्ते जात इति । क्त्वाग्रहणं किम्, यावता सर्वस्मिन्नेवात्र प्रकरणे वाऽसरूपेण क्त्वा भवतीत्युक्तम्? समासार्थं वचनम् । तथा च 'क्त्वा च' (२.२.२२) इत्यस्मिन्सूत्रे 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' (२.२.२१) इति वर्त्तते । णमुलधिकारे पुनर्णमुल्ग्रहणं तुल्यकक्षत्वज्ञापनार्थम्, तेनोत्तरत्र द्वयोरप्यनुवृत्तिर्भविष्यति ॥

११९३. तिर्यच्यपवर्गे ॥ ६० ॥ (३३८२)

तिर्यक्शब्दे उपपदे कृञः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः अपवर्गे गम्यमाने । अपवर्गः=समाप्तिः । तिर्यक्कृत्य गतः, तिर्यक्कृत्वा गतः, तिर्यक्कारं गतः । समाप्य गत इत्यर्थः । अपवर्ग इति किम्? तिर्यक्कृत्वा काष्ठं गतः । 'तिर्यचि' इति शब्दानुकरणम् । न च प्रकृतिवदनुकरणेन भवितव्यम्; अनुक्रियमाणरूपविनाश प्रसङ्गात्–'एतदोऽश्' (२.४.३३) 'अदसो मात्' (१.१.१२) इति ॥

११९४. स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः ॥ ६१ ॥ (३३८३)

तस्प्रत्ययो यतः स्वाङ्गात्तदेवमुच्यते । तस्प्रत्यये स्वाङ्गवाचिन्युपपदे करोतेर्भवतेश्च धात्वोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । यथासंख्यमत्र नेष्यते; अस्वरितत्वात् । मुखतःकृत्य गतः, मुखतः कृत्वा गतः, मुखतः कारं गतः । मुखतोभूय तिष्ठति, मुखतो भूत्वा तिष्ठति, मुखतोभावं तिष्ठति । पृष्ठतःकृत्य गतः, पृष्ठतः कृत्वा गतः, पृष्ठतःकारं गतः । पृष्ठतोभूय गतः, पृष्ठतो भूत्वा, पृष्ठतोभावम् ।

स्वाङ्ग इति किम्? सर्वतः कृत्वा गतः । तस्ग्रहणं किम्? मुखीकृत्य गतः। प्रत्ययग्रहणं किम्? मुखे तस्यतीति मुखतः, मुखतः कृत्वा गतः ॥

११९५. नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे ॥ ६२ ॥ (३३८४)

नार्थो धार्थश्च प्रत्ययो यस्मात्स एवमुच्यते । नाधार्थप्रत्यये शब्दे च्व्यर्थ उपपदे कृभ्वोर्धात्वोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । अनाना नाना कृत्वा गतः नानाकृत्यगतः, नाना कृत्वा गतः, नानाकारं गतः । विनाकृत्य गतः, विना कृत्वा गतः, विनाकारं गतः । नानाभूय गतः, नानाभूत्वा गतः, नानाभावं गतः । विनाभूय

गतः, विनाभूत्वा गतः, विनाभावं गतः । द्विधाकृत्य गतः, द्विधाकृत्वा गतः द्विधाकारं गतः । द्विधाभूय गतः, द्विधाभूत्वा गतः, द्विधाभावं गतः । द्वैधंकृत्य गतः, द्वैधंकृत्वा गतः, द्वैधंकारं गतः । द्वैधंभूय गतः द्वैधंभूत्वा गतः, द्वैधं भावं गतः ।
प्रत्ययग्रहणं किम्? हिरुक् कृत्वा । पृथक् कृत्वा । च्व्यर्थ इति किम्? नाना कृत्वा काष्ठानि गतः । धार्थमर्थग्रहणम्, ना पुनरेक एव–'विनञ्भ्यां नानाञौ' (५.२.२७) इति ॥

११९६. तूष्णीमि भुवः ॥ ६३ ॥ (३३८५)

तूष्णीशब्द उपपदे भवतेर्धातोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । तूष्णींभूय, तूष्णींभूत्वा, तूष्णींभावम् । भूग्रहणं कृञो निवृत्त्यर्थम् ॥

११९७. अन्वच्यानुलोम्ये ॥ ६४ ॥ (३३८६)

अन्वक्शब्द उपपदे भवतेर्धातोरानुलोम्ये [गम्यमाने] क्त्वाणमुलौ भवतः । आनुलोम्यम्=अनुलोमता, अनुकूलत्वम्, परचित्तानुविधानम् । अन्वग्भूयास्ते । अन्वग्भूत्वाऽऽस्ते । अन्वग्भावमास्ते । आनुलोम्य इति किम्? अन्वग्भूत्वा तिष्ठति॥

११९८. शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन् ॥ ६५ ॥ (३१७७)

शकादिषूपपदेषु अस्त्यर्थेषु वा धातुमात्रात् तुमुन् प्रत्ययो भवति । अक्रियार्थोपपदार्थोऽयमारम्भः । शक्नोति भोक्तुम् । धृष्णोति भोक्तुम् । जानाति भोक्तुम् । ग्लायति भोक्तुम् । घटते भोक्तुम् । आरभते भोक्तुम् । लभते भोक्तुम् । प्रक्रमते भोक्तुम्। [उत्–] सहते भोक्तुम् । अर्हति भोक्तुम् । अस्त्यर्थेषु खल्वपि– अस्ति भोक्तुम्। भवति भोक्तुम् । विद्यते भोक्तुम् ॥

११९९. पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ॥ ६६ ॥ (३१७८)

पर्याप्तिः=अन्यूनता । पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् प्रत्ययो भवति । पर्याप्तो भोक्तुम् । अलं भोक्तुम् । भोक्तुं पारयति । पर्याप्तिवचनेष्विति किम्? अलं कृत्वा । अलमर्थेष्विति किम्? पर्याप्तं भुङ्क्ते । पूर्वसूत्रे शकिग्रहणमनलमर्थम् – शक्यमेव कर्तुमिति ॥

१२००. कर्त्तरि कृत् ॥ ६७ ॥ (२८३२)

कृत्संज्ञकाः प्रत्ययाः कर्त्तरि कारके भवन्ति । कृदुत्पत्तिवाक्यानामयं शेषः। तत्र येष्वर्थनिर्देशो नास्ति तत्रेदमुपतिष्ठते अर्थाकाङ्क्षत्वात् । न ख्युन्नादिवाक्येषु, साक्षादर्थनिर्देशे सति तेषां निराकांक्षत्वात् । कारकः । कर्त्ता । नन्दनः । ग्राही । पचः ॥

१२०१. भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा ॥ ६८ ॥ (२८९४)

भव्यादयः शब्दाः कर्त्तरि वा निपात्यन्ते । 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः (३.४.७०) इति भावकर्मणोः प्राप्तयोः कर्ता च वाच्यः पक्षे उच्यते । भवत्यसौ भव्यः, भव्यमनेनेति वा । गेयो माणवकः साम्नाम्, गेयानि माणवकेन सामानीति वा । प्रवचनीयो गुरुः स्वाध्यायस्य, प्रवचनीयो गुरुणा स्वाध्याय इति वा । उपस्थानीयोऽन्तेवासी गुरोः, उपस्थानीयः शिष्येण वा गुरुः । जायतेऽसौ जन्यः, जन्यमनेनेति वा । आप्लवतेऽसावाप्लाव्यः, आप्लाव्यमनेनेति वा । आपतत्यसावापात्यः। आपात्यमनेनेति वा ॥

१२०२. लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ॥ ६९ ॥ (३१५२)

'लः' इत्युत्सृष्टानुबन्धं सामान्यं गृह्यते, प्रथमाबहुवचनान्तं चैतत् ॥ लकाराः कर्मणि कारके भवन्ति, चकारात् कर्तरि च । अकर्मकेभ्यो धातुभ्यो भावे भवन्ति, पुनश्चकारात् कर्तरि च । गम्यते ग्रामो देवदत्तेन । गच्छति ग्रामं देवदत्तः। अकर्मकेभ्यः – आस्यते देवदत्तेन । आस्ते देवदत्तः । सकर्मकेभ्यो भावे न भवन्ति ॥

१२०३. तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः ॥ ७० ॥ (२८३३)

तयोरेव=भावकर्मणोः कृत्यसंज्ञकाः क्तखलर्थाश्च प्रत्यया भवन्ति । एवकारः कर्तृरपकर्षणार्थः ।

कृत्याः कर्मणि–कर्तव्यः कटो भवता । भोक्तव्य ओदनो भवता । भावे–आसितव्यं भवता । शयितव्यं भवता । क्तः कर्मणि–कृतः कटो भवता । भुक्त ओदनो भवता । भावे–आसितं भवता । शयितं भवता ॥ खलर्थाः कर्मणि–ईषत्करः कटो भवता । सुकरः । दुष्करः । भावे–ईषदाढ्यंभवं भवता । स्वाढ्यंभवं

भवता । 'भावे चाकर्मकेभ्यः' (३.४.६९) इत्यनुवृत्तेस्सकर्मकेभ्यो भावे न भवन्ति॥

१२०४. आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च ॥ ७१ ॥ (३०५३)

आदिकर्मणि यः क्तो विहितः स कर्तरि भवति । चकाराद् यथाप्राप्तं भावकर्मणोः। आदिभूतः क्रियाक्षण आदिकर्म, तस्मिन्नादिकर्मणि भूतत्वेन विवक्षिते यः क्तो विहितस्तस्यायमर्थनिर्देशः । प्रकृतः कटं देवदत्तः, प्रकृतः कटो देवदत्तेन, प्रकृतं देवदत्तेन । प्रभुक्त ओदनं देवदत्तः, प्रभुक्त ओदनो देवदत्तेन, प्रभुक्तं देवदत्तेन ॥

१२०५. गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च ॥ ७२ ॥ (३०८६)

गत्यर्थेभ्यो धातुभ्योऽकर्मकेभ्यः श्लिषादिभ्यश्च यः क्तः स कर्तरि भवति । चकाराद् यथाप्राप्तं च भावकर्मणोः । गतो देवदत्तो ग्रामम्, गतो देवदत्तेन ग्रामः, गतं देवदत्तेन । अकर्मकेभ्यः–ग्लानो भवान् । ग्लानं भवता । आसितो भवान् । आसितं भवता । श्लिष–उपश्लिष्टो गुरुं भवान्, उपश्लिष्टो गुरुर्भवता, उपश्लिष्टं भवता । शीङ्–उपशयितो गुरुं भवान्, उपशयितो गुरुर्भवता, उपशयितं भवता । स्था–उपस्थितो गुरुं भवान्, उपस्थितो गुरुर्भवता, उपस्थितं भवता । आस–उपासितो गुरुं भवान्, उपासितो गुरुर्भवता, उपासितं भवता । वस–अनूषितो गुरुं भवान्, अनूषितो गुरुर्भवता, अनूषितं भवता । जन–अनुजातो माणवको माणविकाम्, अनुजाता माणवकेन माणविका, अनुजातं माणवकेन । रुह–आरूढो वृक्षं भवान्, आरूढो वृक्षो भवता, आरूढं भवता । जीर्यति–अनुजीर्णो वृषलीं देवदत्तः, अनुजीर्णा वृषली देवदत्तेन, अनुजीर्णं देवदत्तेन । श्लिषादयस्सोपसर्गा–स्सकर्मका भवन्ति, तदर्थमेषामुपादानम् ॥

१२०६. दाशगोघ्नौ संप्रदाने ॥ ७३ ॥ (३१७२)

दाशगोघ्नौ शब्दौ संप्रदाने कारके निपात्येते । 'दाशृ दाने' ततः पचाद्यच्। स कृत्संज्ञकत्वात् कर्तरि प्राप्तः, संप्रदाने निपात्यते । दाशन्ति तस्मै इति दाशः। आगताय तस्मै दातुं गां घ्नन्तीति गोघ्नः, अर्घार्होऽतिथिः । टगत्र निपात्यते । निपातनसामर्थ्यादेव गोघ्न ऋत्विगादिरुच्यते, न तु चाण्डालादिः । असत्यपि च

गोहनने तस्य योग्यतया गोघ्न इत्यभिधीयते ।

१२०७. भीमादयोऽपादाने ॥ ७४ ॥ (३१७३)

भीमादयः शब्दा अपादाने निपात्यन्ते । उणादिप्रत्ययान्ता एते 'श्याधूसूभ्यो मक्' (उ०. १.१४४) 'भियष्षुक्च' (उ० १.१४७) इत्येवमादयः । 'ताभ्यामन्यत्रोणादयः' (३.४.७५) इति पर्युदासे प्राप्ते निपातनमारभ्यते । भीमः । भीष्मः । भयानकः । वरुः । चरुः । भूमिः । रजः । संस्कारः । संक्रन्दनः । प्रपतनः । समुद्रः । स्रुचः । स्रुक् । खलतिः ।

१२०८. ताभ्यामन्यत्रोणादयः ॥ ७५ ॥ (३१७४)

उणादयः शब्दाः ताभ्यामपादानसंप्रदानाभ्यामन्यत्र कारके भवन्ति । कृत्त्वात् कर्तर्येव प्राप्ताः कर्मादिषु कथ्यन्ते । 'ताभ्याम्' इति सम्प्रदानार्थः प्रत्यवमर्शः, अन्यथा ह्यपादानमेव पर्युदस्येत; अनन्तरत्वात् । कृषितोऽसौ कृषिः । तनित इति तन्तुः । वृत्तमिति वर्त्म । चरितं चर्म ॥

१२०९. क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ॥ ७६ ॥ (३०८८)

ध्रौव्यार्थाः=अकर्मकाः, प्रत्यवसानार्थाः=अभ्यवहारार्था इति स्वनिकायप्रसिद्धिः। ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यो यः क्तो विहितः, सोऽधिकरणे भवति । चकाराद्यथाप्राप्तं च । ध्रौव्यार्थेभ्यः–कर्तृभावाधिकरणेषु, गत्यर्थेभ्यः–कर्तृकर्मभावाधिकरणेषु, प्रत्यवसानार्थेभ्यः–कर्मभावाधिकरणेषु । ध्रौव्यार्थेभ्यस्तावत्–आसितो देवदत्तः, आसितं तेन, इदमेषामासितम् । गत्यर्थेभ्यः–यातो देवदत्तो ग्रामम्, यातो देवदत्तेन ग्रामः, यातं देवदत्तेन, इदमेषां यातम् । प्रत्यवसानार्थेभ्यः–भुक्त ओदनो देवदत्तेन, देवदत्तेन भुक्तम्, इदमेषां भुक्तम् ॥

कथं भुक्ता ब्राह्मणाः, पीता गाव इति ? अकारो मत्वर्थीयः–भुक्तमेषामस्ति, पीतमेषामस्तीति ।

१२१०. लस्य ॥ ७७ ॥ (२१५३)

'लस्य' इत्ययमधिकारः । अकार उच्चारणार्थः । लकारमात्रं स्थानित्वेनाधिक्रियते । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो लस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । किं

चेदं लस्येति? दश लकारा अनुबन्धविशिष्टा विहिता अर्थविशेषे कालविशेषे च, तेषां विशेषकराननुबन्धानुत्सृज्य यत्सामान्यं तद् गृह्यते । षट् टितः, चत्वारो ङितः । अक्षरसमाम्नायवदानुपूर्व्या कथ्यन्ते–लट् । लिट् । लुट् । लृट् । लेट् । लोट । लङ् । लिङ् । लुङ् । लृङ् । इति ॥ अथ लकारमात्रस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति–लुनाति, चूडाल इति? धात्वधिकारोऽनुवर्त्तते, कर्त्रादयश्च विशेषकाः ॥

१२११. तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ् ॥ ७८ ॥ (२१५४)

लस्य तिबादय आदेशा भवन्ति । तिप्सिप्मिपां पकारः स्वरार्थः । इटष्टकारः 'इटोऽत्' (३.४.१०४) इति विशेषणार्थः, तिबादिभिरादेशैस्तुल्यत्वान्न देशविध्यर्थः। महिङो ङकारस्तिङिति प्रत्याहारग्रहणार्थः । पचति । पचतः । पचन्ति । पचसि । पचथः । पचथ । पचामि । पचावः । पचामः । पचते । पचेते । पचन्ते । पचसे। पचेथे । पचध्वे । पचे । पचावहे । पचामहे । एवमन्येष्वपि लकारेषूदाहार्यम् ॥

१२१२. टित आत्मनेपदानां टेरे ॥ ७९ ॥ (२२३३)

टितो लकारस्य स्थाने यान्यात्मनेपदानि तेषां टेरेकारादेशो भवति । तथा चैवोदाहृतम् ॥ इह कस्मान्न भवति–पचमानः, यजमानः? प्रकृतैस्तिबादिभिरात्मनेपदानि विशेष्यन्ते ॥

१२१३. थासः से ॥ ८० ॥ (२२३६)

'टितः' इत्येव । टितो लकारस्य यस्थास् तस्य सेशब्द आदेशो भवति । पचसे । पेचिषे । पक्तासे । पक्ष्यसे ॥

१२१४. लिटस्तझयोरेशिरेच् ॥ ८१ ॥ (२२४१)

लिडादेशयोस्तझयोर्यथासंख्यम्, एश्,इरेच्–इत्येतावादेशौ भवतः । शकारः सर्वादेशार्थः । चकारः स्वरार्थः । पेचे, पेचाते, पेचिरे । लेभे, लेभाते, लेभिरे ॥

१२१५. परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः ॥ ८२ ॥ (२१७३)

'लिटः' इत्येव । लिडादेशानां परस्मैपदसंज्ञकानां यथासंख्यं तिबादीनां

णलादयो नवादेशा भवन्ति । लकारः स्वरार्थः । णकारो वृद्ध्यर्थः । पपाच । पेचतुः । पेचुः । पेचिथ, पपक्थ । पेचथुः । पेच । पपाच, पपच । पेचिव । पेचिम ॥

१२१६. विदो लटो वा ॥ ८३ ॥ (२४६४)

'परस्मैपदानाम्' इत्येव । 'विद ज्ञाने' –अस्माद्धातोः परेषां लडादेशानां परस्मैपदानां णलादयो नव विकल्पेनादेशा भवन्ति । वेद, विदतुः, विदुः । वेत्थ, विदथुः, विद । वेद, विद्व, विद्म ॥ न च भवति – वेत्ति, वित्तः, विदन्ति । वेत्सि, वित्थः, वित्थ । वेद्मि, विद्वः, विद्मः ॥

१२१७. ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः ॥ ८४ ॥ (२४५०)

'परस्मैपदानाम्' इत्येव । 'लटो वा' इति च । ब्रुवः परस्य लटः परस्मैपदानां पञ्चानामादिभूतानां पञ्चैव णलादय आदेशा वा भवन्ति, तत्सन्नियोगेन च ब्रुव आहशब्द आदेशो भवति । आह । आहतुः । आहुः । आत्थ । आहथुः । न च भवति ब्रवीति । ब्रूतः । ब्रुवन्ति । ब्रवीषि । ब्रूथः । पञ्चानामिति किम्? ब्रूथ । ब्रवीमि । ब्रूवः । ब्रूमः । आदित इति किम्? परेषां मा भूत् । 'ब्रुवः' इति पुनर्वचनं स्थान्यर्थम्, परस्मैपदानामेव हि स्यात् ॥

१२१८. लोटो लङ्वत् ॥ ८५ ॥ (२१९८)

अतिदेशोऽयम् । लोटो लङ्वत्कार्यं भवति–तामादयः, सलोपश्च । पचताम्। पचतम् । पचत । पचाव । पचाम ।

अडाटौ कस्मान्न भवतः, तथा झेर्जुसादेशः (३.४.१०८)–'लङः शाकटायनस्यैव' (३.४.१११) इति–वान्तु, यान्तु? 'विदो लटो वा' (३.४.८३) इत्यतो वाग्रहणमनुवर्त्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा भविष्यति ॥

१२१९. एरुः ॥ ८६ ॥ (२१९६)

'लोटः' इत्येव । लोडादेशानामिकारस्य उकारादेशो भवति । पचतु । पचन्तु। हिन्योरुत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः (म.भा. ३.४.८६ वा.१) । न वा, उच्चारणसामर्थ्यात्। अथवा 'वा' इति वर्त्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा ॥

१२२०. सेर्ह्यपिच्च ॥ ८७ ॥ (२२०१)

'लोटः' इत्येव । लोडादेशस्य सेः 'हि' इत्ययमादेशो भवति, अपिच्च भवति । स्थानिवद्भावात्पित्त्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यते । लुनीहि । पुनीहि । राध्नुहि । तक्ष्णुहि ॥

१२२१. वा च्छन्दसि ॥ ८८ ॥ (३५५२)

अपित्त्वं विकल्प्यते । लादेशश्छन्दसि विषये हिशब्दो वाऽपिद् भवति । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनः (ऋ० १.१८९.१, प्रीणाहि, प्रीणीहि, (काठ० सं० ४०.१२)॥

१२२२. मेर्निः ॥ ८९ ॥ (२२०३)

'लोटः' इत्येव । लोडादेशस्य मेर्निरादेशो भवति । उत्वलोपयोरपवादः । पचानि । पठानि ॥

१२२३. आमेतः ॥ ९० ॥ (२२५१)

लोटः' इत्येव । लोट्संबन्धिन एकारस्य आमित्ययमादेशो भवति । पचताम्। पचेताम् । पचन्ताम् ॥

१२२४. सवाभ्यां वामौ ॥ ९१ ॥ (२२५२)

'लोटः' इत्येव । सकारवकाराभ्यामुत्तरस्य लोट्संबन्धिन एकारस्य यथासंख्यं व, अम्–इत्येतावादेशौ भवतः । आमोऽपवादः । पचस्व । पचध्वम् ॥

१२२५. आडुत्तमस्य पिच्च ॥ ९२ ॥ (२२०४)

'लोटः' इत्येव । लोट्संबन्धिन उत्तमपुरुषस्याऽऽडागमो भवति, स चोत्तमपुरुषः पिद्भवति । करवाणि, करवाव, करवाम । करवै, करवावहै, करवामहै ॥

१२२६. एत ऐ ॥ ९३ ॥ (२२५३)

'लोट्' 'उत्तमस्य' इति वर्त्तते । लोडुत्तमसम्बन्धिन एकारस्य ऐकरादेशो भवति । आमोऽपवादः । करवै, करवावहै, करवामहै । इह कस्मान्न भवति – पचावेदम्, यजावेदम्? बहिरङ्गलक्षणत्वाद् गुणस्य ॥

१२२७. लेटोऽडाटौ ॥ ९४ ॥ (३४२७)

लेटोऽडाटावागमौ भवतः पर्यायेण । जोषिषत् (ऋ.२.३५.१) । तारिषत् (वाज.सं. २३.३२) । मन्दिषत् । पताति विद्युत् (ऋ.४.१६.१७) । प्रजापतिरुदधिं च्यावयाति (तै.सं.३.५.५.२) ॥

१२२८. आत ऐ ॥ ९५ ॥ (३४२९)

'लेटः' इत्येव । लेट्सम्बन्धिन आकारस्य ऐकारादेशो भवति प्रथमपुरुषमध्यमपुरुषात्मनेपदद्विवचनयोः । मन्त्रयैते, मन्त्रयैथे । करवैते, करवैथे। आटः कस्मान्न भवति ? विधानसामर्थ्यात् ॥

१२२९. वैतोऽन्यत्र ॥ ९६ ॥ (३४३०)

'लेटः' इत्येव । लेट्सम्बन्धिन एकारस्य वा ऐकारादेशो भवति । अन्यत्रेत्यनन्तरो विधिरपेक्ष्यते 'आत ऐ' इत्येतद्विषयं वर्जयित्वा एत ऐ भवति । सप्ताहानि शासै । अहमेव पशूनामीशै (काठ. सं. २५.१) । मदग्रा एव वो ग्रहा गृह्यान्तै (तै.सं. ६.४.७.१) मद्देवतान्येव वः पात्राण्युच्यान्तै (तै.सं. ६.४.७.२)। न च भवति–यत्र क्व च ते मनो दक्षं दधस उत्तरम् । (ऋ ६.१६.१७)

अन्यत्रेति किम्? मन्त्रयैते । मन्त्रयैथे ॥

१२३०. इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ॥ ९७ ॥ (३४२६)

'लेटः' इत्येव । लेट्सम्बन्धिन इकारस्य परस्मैपदविषयस्य लोपो भवति । वानुवृत्तेः पक्षे श्रवणमपि भवति । जोषिषत् (ऋ. २.३५.१) (वाज.सं. २३.३२) । तारिषत् । मन्दिषत् । न च भवति–पताति विद्युत् (ऋ. ४.१६.१७) प्रजापतिरुदधिं च्यावयाति (तै. सं. ३.५.५.२) ।

परस्मैपदग्रहणम्–इड्वहिमहिङां मा भूत् ॥

१२३१. स उत्तमस्य ॥ ९८ ॥ (३४२८)

'लेटः' इति, 'वा' इति च वर्तते । लेट्सम्बन्धिन उत्तमपुरुषस्य सकारस्य वा लोपो भवति । करवाव, करवाम । न च भवति–करवावः, करवामः । उत्तमग्रहणम्–पुरुषान्तरे मा भूत् ॥

१२३२. नित्यं ङितः ॥ ९९ ॥ (२२००)

'लेटः' इति निवृत्तम् । ङितो लकारस्य य उत्तमस्तस्य नित्यं सकारस्य लोपो भवति । अपचाव । अपचाम । नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥

१२३३. इतश्च ॥ १०० ॥ (२२०७)

'ङितः' इत्येव । ङिल्लकारसम्बन्धिन इकारस्य नित्यं लोपो भवति । अपचत्। अपाक्षीत् । परस्मैपदेष्वित्येव–अपचावहि, अपचामहि ॥

१२३४. तस्थस्थमिपां तांतंतामः ॥ १०१ ॥ (२१९९)

'ङितः' इत्येव । ङिल्लकारसम्बन्धिनां चतुर्णां तसादीनां यथासंख्यं तामादय आदेशा भवन्ति । अपचताम्, अपचतम्, अपचत, अपचम् । अपाक्ताम्, अपाक्तम्, अपाक्त, अपाक्षम् ॥

१२३५. लिङः सीयुट् ॥ १०२ ॥ (२२५५)

लिङादेशानां सीयुडागमो भवति । टकारो देशविध्यर्थः । उकार उच्चारणार्थः। पचेत, पचेयाताम्, पचेरन् । पक्षीष्ट, पक्षीयास्ताम्, पक्षीरन् ॥

१२३६. यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च ॥ १०३ ॥ (२२०९)

'लिङः' इत्येव । परस्मैपदविषयस्य लिङो यासुडागमो भवति, स चोदात्तो भवति, ङिच्च । सीयुटोऽपवादः । आगमानुदात्तत्वे प्राप्ते, [उदात्तवचनम्] ङित्त्वं तु लिङ एव विधीयते; तत्र तत्कार्याणां संभवाद्, नागमस्य । कुर्यात् । कुर्याताम्। कुर्युः ।

स्थानिवद्भावादेव लिङादेशस्य ङित्त्वे सिद्धे यासुटो ङिद्वचनं ज्ञापनार्थम्–लकाराश्रयङित्त्वमादेशानां न भवतीति । अचिनवम् । अकरवम् ॥

१२३७. किदाशिषि ॥ १०४ ॥ (२२१६)

आशिषि यो लिङ् तस्य यासुडागमो भवति, स चोदात्तः किद्वद्भवति । प्रत्ययस्यैवेदं कित्त्वम्, नागमस्य, प्रयोजनाभावात् । ङित्त्वे प्राप्ते कित्त्वं विधीयते। गुणवृद्धिप्रतिषेधस्तुल्यः, संप्रसारणम्, जागर्तेर्गुणे च विशेषः । इष्यात्, इष्यास्ताम्, इष्यासुः । जागर्यात्, जागर्यास्ताम्, जागर्यासुः । आशिषीति किम्? वच्यात् । जागृयात् ॥

१२३८. झस्य रन् ॥ १०५ ॥ (२२५६)

'लिङः' इत्येव । झस्य लिङादेशस्य रन्–इत्ययमादेशो भवति । झोऽन्तापवादः। पचेरन् । यजेरन् । कृषीरन् ॥

१२३९. इटोऽत् ॥ १०६ ॥ (२२५७)

लिङादेशस्य इटः 'अत्' –इत्ययमादेशो भवति । पचेय । यजेय । कृषीय। हृषीय। तकारस्येत्संज्ञाप्रतिषेधः प्राप्नोति 'न विभक्तौ तुस्माः' (१.३.४) इति? नैवायमादेशावयवस्तकारः, किं तर्हि? मुखसुखार्थम् उच्चार्यते । आगमस्येटो ग्रहणं न भवति, 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य' (व्या.परि.१) इति ॥

१२४०. सुट् तिथोः ॥ १०७ ॥ (२२१०)

'लिङः' इत्येव । लिङ्संबन्धिनोस्तकारथकारयोः सुडागमो भवति । तकारथकारावागमिनौ, लिङ् तद्विशेषणम् । सीयुटस्तु लिङेवागमी । तेन भिन्नविषयत्वात् सुटा बाधनं न भवति । तकारे इकार उच्चारणार्थः । कृषीष्ट, कृषीयास्ताम् । कृषीष्ठाः, कृषीयास्थाम् ॥

१२४१. झेर्जुस् ॥ १०८ ॥ (२२१३)

'लिङः' इत्येव । लिङादेशस्य झेर्जुस् आदेशो भवति । झोऽन्तापवादः । पचेयुः । यजेयुः ॥

१२४२. सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ॥ १०९ ॥ (२२२६)

अलिङर्थ आरम्भः । सिचः परस्य अभ्यस्तसंज्ञकेभ्यो वेत्तेश्चोत्तरस्य झेर्जुस्

आदेशो भवति । अभ्यस्तविदिग्रहणमसिजर्थम् । 'ङितः' इति चानुवर्तते । सिचस्तावत्–अकार्षुः, अहार्षुः । अभ्यस्तात्–अबिभयुः, अजिह्रयुः, अजागरुः । विदेः–अविदुः ॥

१२४३. आतः ॥ ११० ॥ (२२२७)

सिज्ग्रहणमनुवर्तते । सिच आकारान्ताच्च परस्य झेर्जुसादेशो भवति । कथमाभ्यामानन्तर्यम्? सिचो लुकि कृते प्रत्ययलक्षणेन सिचोऽनन्तरः, श्रुत्या चाकारान्तादिति । अदुः, अधुः, अस्थुः । तकारो मुखसुखार्थः ।

पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थं वचनम्–आत एव सिज्लुगन्तात्, नान्यस्मादिति । अभूवन् । प्रत्ययलक्षणेन जुस्प्राप्तः प्रतिषिध्यते, तुल्यजातीयापेक्षत्वान्नियमस्य । श्रूयमाणे हि सिचि भवत्येव–अकार्षुः; अहार्षुः ॥

१२४४. लङः शाकटायनस्यैव ॥ १११ ॥ (२४६३)

'आतः' इत्येव । आकारान्तादुत्तरस्य लङादेशस्य झेर्जुसादेशो भवति, शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन । अयुः । अवुः । अन्येषां मते अयान् ।

ननु 'ङितः' इत्यनुवर्तते, अत्र लङेवाकारान्तादनन्तरो ङित्संभवति नान्यः, तत्किं लङ्ग्रहणेन? एवं तर्हि लङेव यो लङ् विहितस्तस्य यथा स्यात्, लङ्वद्भावेन यस्तस्य मा भूत्, 'लोटो लङ्वत्' (३.४.८५) इति–यान्तु, वान्तु । 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' (३.४.१०९) इत्ययमपि झेर्जुस् लोटो न भवति–बिभ्यतु, जाग्रतु, विदन्तु । जुस्भावमात्रं हि मुख्येन लङा विशेष्यते । एवकार उत्तरार्थः ॥

१२४५. द्विषश्च ॥ ११२ ॥ (२४३५)

'लङः शाकटायनस्यैव' (३.४.१११) इत्येव । द्विषः परस्य लङादेशस्य झेर्जुसादेशो भवति, शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन । अद्विषुः । अन्येषां मते–अद्विषन् ॥

१२४६. तिङ्शित् सार्वधातुकम् ॥ ११३ ॥ (२१६६)

तिङः शितश्च प्रत्ययाः सार्वधातुकसंज्ञा भवन्ति । भवति । नयति । स्वपिति।

रोदिति । पचमानः । यजमानः । सार्वधातुकप्रदेशाः – 'सार्वधातुके यक्' (३.१.६७) इत्येवमादयः ॥

१२४७. आर्धधातुकं शेषः ॥ ११४ ॥ (२१८७)

तिङः शितश्च वर्जयित्वाऽन्यः प्रत्ययः शेषो धातुसंशब्दनेन विहित आर्धधातुकसंज्ञो भवति । लविता । लवितुम् । लवितव्यम् । 'धातोः' (३.१.९१) इत्येव– वृक्षत्वम्, वृक्षताऽस्ति । लूभ्याम्, लूभिः । जुगुप्सते॥

१२४८. लिट् च ॥ ११५ ॥ (२१७२)

लिडादेशस्तिङार्धधातुकसंज्ञो भवति । सार्वधातुकसंज्ञाया अपवादः । पेचिथ। शेकिथ जग्ले । मम्ले । ननु चैकसंज्ञाधिकारादन्यत्र समावेशो भवति? सत्यमेतत्; इह त्वेवकारोऽनुवर्तते, स नियमं करिष्यति ॥

१२४९. लिङाशिषि ॥ ११६ ॥ (२२१५)

आशिषि विषये यो लिङ् स आर्धधातुकसंज्ञो भवति । सार्वधातुकसंज्ञाया अपवादः । समावेशश्चैवकारानुवृत्तेर्न भवति । लविषीष्ट । पविषीष्ट । आशिषीति किम्? लुनीयात् । पुनीयात् ॥

१२५०. छन्दस्युभयथा ॥ ११७ ॥ (३४३५)

छन्धसि विषये उभयथा भवति–सार्वधातुकमार्धधातुकं च । किं लिङेवानन्तरः सम्बध्यते? नैतदस्ति; सर्वमेव प्रकरणमपेक्ष्यैतदुच्यते । तिङ्शिदादि छन्दस्युभयथा भवति । वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयः (ऋ. ७.९९.७) ।

आर्धधातुकत्वाण्णिलोपः । वर्धयन्तु–इति प्राप्ते । शेषं च सार्वधातुकम्– स्वस्तये नावमिवारुहेम । (ऋ. १०.१७८.२) क्तिनः सार्वधातुकत्वादस्तेर्भूभावो न भवति । लिट् सार्वधातुकम्–ससृवांसोविशृण्विरे (ऋ. ४.८.६) । सोममिन्द्राय सुन्विरे(ऋ. ७.३२.४) ।

लिङ् उभयथा भवति–उपस्थेयाम शरणं बृहन्तम् (ऋ. ६.४७.८) । सार्वधातुकत्वात् – 'लिङः सलोपः' (७.२.८९) आर्धधातुकत्वात्–एत्वम् । व्यत्ययो

बहुलम्(३.१.८५) इत्यस्यैवायं प्रपञ्चः ।

॥ इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकावृत्तौ तृतीयाध्याध्यायस्य चतुर्थः पादः॥

॥ समाप्तश्चायं तृतीयाध्यायः ॥

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

पाणिनीयाष्टाध्यायीसूत्रवृत्तिः

काशिका

न्यास–पदमञ्जरी–भावबोधिनीसहिता

अथ चतुर्थाध्याये प्रथमः पादः

१२५१.ङ्याप्प्रातिपदिकात् ॥ १ ॥ (१८२)

अधिकारोऽयम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम आपञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेः ङ्याप्प्रातिपदिकात्–इत्येवं तद्वेदितव्यम् । स्वादिषु कप्पर्यन्तेषु प्रकृतिरधिक्रियते । 'ङी' इति – ङीब्ङीष्ङीनां सामान्येन ग्रहणम्, टाब्डाप्चापाम्–आबिति, प्रातिपदिकमुक्तम् 'अर्थवत्' (१.२.४५), 'कृत्तद्धितसमासाश्च' (१.२.४६) इति, तेषां समाहारनिर्देशः – ङ्याप्प्रातिपदिकादिति ।

यद्यपि च प्रत्ययपरत्वेन पारिशेष्यादियमेव प्रकृतिर्लभ्यते, तथापि वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्व्यज्लक्षणप्रत्ययविधौ तत्सम्प्रत्ययार्थं ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं कर्तव्यम् (म० भा०); इतरथा हि समर्थविशेषणमेतत् स्यात् ।

अथ ङ्याब्ग्रहणं किम्? न 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवति' (व्या.परो. २५) इत्येव सिद्धम्? नैतदस्ति स्वरूपविधिविषये परिभाषेयम् 'प्रातिपदिकस्वरूपग्रहणे सति लिङ्गविशिष्टग्रहणं भवति' (व्या.परि. २५) इति । तथा च 'युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः' (२.१.६७) इति ज्ञापकमस्यास्तादृशमेव।

किञ्च–तदन्तात्तद्धितविधानार्थं ङ्याब्ग्रहणम् । कालितरा, हरिणितरा । खट्वातरा। मालातरा (म.भा.) इति । विप्रतिषेधाद्धि तद्धितबलीयस्त्वं स्यात् (म. भा.) ॥

१२५२. स्वौजसमौट्छष्टाभ्यांभिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्य-स्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् ॥ २ ॥ (१८३)

'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' (४.१.१) इत्यधिकृतम् । ङ्याप्प्रातिपदिकात् स्वादयः प्रत्यया भवन्ति । उकारादयोऽनुबन्धा यथायोगमुच्चारणविशेषणार्थाः । [औटष्टकारः 'सुट्' इति प्रत्याहारग्रहणार्थः] । पकारः 'सुप्' इति प्रत्याहारार्थः ।

संख्याकर्मादयश्च स्वादीनामर्थाः शास्त्रान्तरेण विहितास्तेन सहास्यैकवाक्यता। ङ्यन्तात्तावत्-कुमारी । गौरी । शार्ङ्गरवी । ङीब्ङीष्ङीनां क्रमेणोदाहरणम् ।

कुमारी, कुमार्यौ, कुमार्यः । कुमारीम्, कुमार्यौ, कुमारीः । कुमार्या, कुमारीभ्याम्,कुमारीभिः । कुमार्यै, कुमारीभ्याम्, कुमारीभ्यः । कुमार्याः, कुमारीभ्याम्, कुमारीभ्यः । कुमार्याः, कुमार्योः, कुमारीणाम् । कुमार्याम्, कुमार्योः, कुमारीषु । एवं गौरी, शार्ङ्गरवी चोदाहार्यम् ।

आपः खल्वपि-खट्वा । बहुराजा । कारीषगन्ध्या । टाब्डाप्चापां क्रमेणोदाहरणम्। खट्वा, खट्वे, खट्वाः । खट्वाम्, खट्वे, खट्वाः । खट्वया, खट्वाभ्याम्, खट्वाभिः । खट्वायै, खट्वाभ्याम्, खट्वाभ्यः । खट्वायाः, खट्वाभ्याम्, खटवाभ्यः । खट्वायाः, खट्वयोः खट्वानाम् । खट्वायाम्, खट्वयोः, खट्वासु। एवं बहुराजा-कारीषगन्ध्ये चोदाहार्ये ।

एवं प्रातिपदिकात्-दृषद्, दृषदौ, दृषदः । दृषदम्, दृषदौ, दृषदः । दृषदा, दृषद्भ्याम्, दृषद्भिः । दृषदे, दृषद्भ्याम्, दृषद्भ्यः । दृषदः, दृषद्भ्याम्, दृषद्भ्यः। दृषदः, दृषदोः, दृषदाम् । दृषदि, दृषदोः, दृषत्सु ॥

१२५३. स्त्रियाम् ॥ ३ ॥ (४५३)

अधिकारोऽयम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः स्त्रियामित्येवं तद्वेदितव्यम् । 'ङ्याप्रातिपदिकात्' (४.१.१) इति सर्वाधिकारेऽपि प्रातिपदिकमात्रमत्र प्रकरणे संबध्यते, ङ्यापोरनेनैव विधानात् ।

'स्त्रियाम्' इत्युच्यते, केयं स्त्री नाम? सामान्यविशेषाः स्त्रीत्वादयो गोत्वादय इव बहुप्रकारा व्यक्तयः ।

क्वचिदाश्रयविशेषाभावादुपदेशव्यङ्ग्या एव भवन्ति, यथा ब्राह्मणत्वादयः।

स्त्रीत्वं च प्रत्ययार्थः, प्रकृत्यर्थविशेषणं चेत्युभयथापि प्रयुज्यते -

स्त्रियामभिधेयायां स्त्रियां वा यत्प्रातिपदिकं वर्तत इति । वक्ष्यति–'अजाद्यतष्टाप', (४.१.४) अजा । देवदत्ता । स्त्रियामिति किम्? अजः देवदत्तः ॥

१२५४. अजाद्यतष्टाप् ॥ ४ ॥ (४५४)

अजादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽकारान्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां टाप् प्रत्ययो भवति । पकारः [स्वर] सामान्यग्रहणार्थः । टकारः सामान्यग्रहणाविघातार्थः । अजा । एडका । कोकिला । चटका । अश्वा । खट्वा । देवदत्ता ।

तपरकरणं तत्कालार्थम् । शुभंयाः (ऋ. ४.८.६) । कीलालपाः (ऋ १०.९१.१४) ब्राह्मणी 'हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल्ः' (६.१.६८) इति सुलोपः स्यात् ।

अजादिग्रहणं तु क्वचिज्जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते (४.१.६३) क्वचित्तु पुंयोगलक्षणे (४.१.४८) क्वचित् पुष्पफलोत्तरपदलक्षणे (४.१.६४), क्वचित्तु वयोलक्षणे ङीपि (४.१.२०) क्वचिट्टिल्लक्षणे (४.१.१५) ।

हलन्तानां त्वप्राप्त एव कस्मिंश्चिदाब् विधीयते ।

'शूद्रा चामहत्पूर्वा; जातिः' (म.भा. ४.१.४ वा. १,२) इति पठ्यते, अस्यायमर्थः–शूद्रशब्दष्टापमुत्पादयति जातिश्चेद्भवति । शूद्रा । पुंयोगे ङीषैव भवितव्यम्–शूद्रस्य भार्या शूद्री । महत्पूर्वस्य प्रतिषेधः–महाशूद्री (म.भा.) । महाशूद्रशब्दो ह्याभीरजातिवचनः, तत्र तदन्तविधिना टाप् प्राप्तः प्रतिषिध्यते । 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्न' (व्या.परि. ८९) इति कथं तदन्तविधिः? एतदेव ज्ञापकं भवति–'अस्मिन् प्रकरणे तदन्तविधिः' इति । तेनातिधीवरी, अतिपीवरी, अतिभवती, अतिमहती–इति भवति ।

अजा, एडका, चटका, अश्वा, मूषिकेति जातिः । बाला, होढा, पाका, वत्सा, मन्दा, विलातेति वयः । पूर्वापहाणा, अपरापहाणा । टित्, निपातनाण्णत्वम् । 'संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात्' (ग.सू. ३७) । संफला, भस्त्रफला । अजिनफला । शणफला । पिण्डफला । 'त्रिफला–द्विगौ' (ग. सू. ३८) । बहुव्रीहौ–त्रिफली संहतिः । 'सदच्प्राक्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्' (ग.सू.३९) । सत्पुष्पा । प्राक्पुष्पा । काण्डपुष्पा । प्रान्तपुष्पा । शतपुष्पा । एकपुष्पा । 'पाककर्ण' (४.१.६४) इति ङीषोऽपवादः ।

'शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः' (ग. सू. ४०) । क्रुञ्चा, उष्णिहा, देवविशा–हलन्ताः । ज्येष्ठा, कनिष्ठा, मध्यमा–पुंयोगः । कोकिला जातिः । 'मूलान्नञः'

(ग.सू.४१) । अमूला ॥

१२५५. ऋन्नेभ्यो ङीप् ॥ ५ ॥ (३०६)

ऋकारान्तेभ्यो नकारान्तेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्य; स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । ङकारः सामान्यग्रहणार्थः । कर्त्री । हर्त्री । दण्डिनी । छत्त्रिणी ॥

१२५६. उगितश्च ॥ ६ ॥ (४५५)

उग् इद् यत्र संभवति यथाकथञ्चित् तदुगिच्छब्दरूपम्, तदन्तात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । भवती । अतिभवती । पचन्ती । यजन्ती । धातोरुगितः प्रतिषेधो वक्तव्यः (म.भा.४.१.६ वा. १) उखास्रत् । पर्णध्वत् ब्राह्मणी । अञ्चतेश्चोपसंख्यानम् (वा.२) प्राची । प्रतीची । उदीची ॥

१२५७. वनो र च ॥ ७ ॥ (४५६)

वन्नन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति, रेफश्चान्तादेशः । धीवरी। पीवरी । शवरी । परलोकदृश्वरी ।

'ऋन्नेभ्यः' इत्येव ङीपि सिद्धे तत्सन्नियोगेन रेफविधानार्थं वचनम् । वनो न हशः । प्राप्तौ ङीब्रावुभावपि प्रतिषिद्ध्येते । सहयुध्वा ब्राह्मणी ॥

१२५८. पादोऽन्यतरस्याम् ॥ ८ ॥ (४५७)

'पादः' इति कृतसमासान्तः पादशब्दो निर्दिश्यते । पादन्तात् प्रातिपदिकादन्यतरस्यां स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । द्विपात्, द्विपदी । त्रिपात्, त्रिपदी । चतुष्पाद्, चतुष्पदी ॥

१२५९. टाबृचि ॥ ९ ॥ (४५८)

'पादः' इत्येव । 'ऋचि' इत्यभिधेयनिर्देशः । ऋचि वाच्यायां पादन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां टाप् प्रत्ययो भवति । ङीपोऽपवादः । द्विपदा ऋक् । त्रिपदा ऋक् । चतुष्पदा ऋक् । ऋचीति किम्? द्विपदी देवदत्ता ॥

१२६०. न षट्स्वस्रादिभ्यः ॥ १० ॥ (३०८)

षट्संज्ञकेभ्यः (१.१.२४) स्वस्रादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रीप्रत्ययो न भवति।

यो यतः प्राप्नोति स सर्वः प्रतिषिद्ध्यते । पञ्च ब्राह्मण्यः । सप्त । नव। दश ।

स्वस्रादिभ्यः–स्वसा । दुहिता । ननान्दा । याता । माता । तिस्र । चतस्रः ।

षट्संज्ञानामन्ते लुप्ते टाबुत्पत्तिः कस्मान्न स्यात्?

प्रत्याहाराच्चापा सिद्धं, दोषस्त्वित्त्वे, तस्मान्नोभौ ॥ (म.भा. ४.१.१०)

१२६१. मनः ॥ ११ ॥ (४५९)

मन्नन्तात् प्रातिपदिकात् ङीप् प्रत्ययो न भवति । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (४.१.५) इति ङीप् प्राप्तः 'मनः' इति सूत्रेण प्रतिषिद्ध्यते । दामा, दामानौ, दामानः । पामा, पामानौ, पामानः । 'अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति (व्या. परि. १२९) सीमा, सीमानौ, सीमानः । अतिमहिमा, अतिमहिमानौ, अतिमहिमानः॥

१२६२. अनो बहुव्रीहेः ॥ १२ ॥ (४६०)

अन्नन्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो न भवति । अनुपधालोपी बहुव्रीहिरिहोदाहरणम् । उपधालोपिनो हि विकल्पं वक्ष्यति । सुपर्वा, सुपर्वाणौ, सुपर्वाणः । सुक्षर्मा, सुक्षर्माणौ, सुक्षर्माणः ।

बहुव्रीहेरिति किम्? अतिक्रान्ता राजानमतिराजी ॥

१२६३. डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥ (४६१)

डाप् प्रत्ययो भवति उभाभ्याम्–मन्नन्तात् प्रातिपदिकादन्नन्ताच्च बहुव्रीहेरन्यतरस्याम् । पामा, पामे, पामाः । सीमा, सीमे, सीमाः । न च भवति–पामानः । सीमानः । बहुव्रीहौ–बहुराजा, बहुराजे, बहुराजाः । बहुतक्षा, बहुतक्षे, बहुतक्षाः । न च भवति– बहुराजानः । बहुतक्षाणः । अन्यतरस्यां ग्रहणं किमर्थम्? बहुव्रीहौ 'वनो र च' (४.१.७) इत्यस्यापि विकल्पो यथा स्यात्–बहुधीवा, बहुधीवरी । बहुपीवा, बहुपीवरी ॥

१२६४. अनुपसर्जनात् ॥ १४ ॥ (४६९)

अधिकारोऽयम् । उत्तरसूत्रेषूपसर्जनप्रतिषेधं करोति । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः, अनुपसर्जनात् इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति–'टिड्ढाणञ्' (४.१.१५) इति ङीप् ।

कुरुचरी । मद्रचरी । अनुपसर्जनादिति किम्? बहुकुरुचरा, बहुमद्रचरा मधुरा । 'जातेः' (४.१.६३) इति ङीष् । कुक्कुटी । शूकरी । अनुपसर्जनादिति किम्? बहुकुक्कुटा, बहुशूकरा, मधुरा । कथं पुनरुपसर्जनात् प्रत्ययप्रसङ्गः? तदन्तविधिना ज्ञापितं चैतद् अस्त्यत्र प्रकरणे तदन्तविधिरिति । तथा च प्रधानेन तदन्तविधिर्भवति– कुम्भकारी । नगरकारी ।

न च 'अण्' इति कृद्ग्रहणम्, तद्धितोऽप्यणस्ति ॥

१२६५. टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्व–रप्ख्युनाम् ॥ १५ ॥ (४७०)

'अतः' इति सर्वत्रानुवर्तते । तत् सति संभवे विशेषणं भवति । टिदादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । टापोऽपवादः । टितस्तावत्–कुरुचरी। मद्रचरी (३.२.१६) । इह कस्मान्न भवति पचमाना, यजमाना? द्व्यनुबन्धकत्वाल्लटः–

ल्युडादिषु कथम्? टित्करणसामर्थ्यात् । इतरत्र तु टेरेत्वं फलम् । पठिता विद्येति? आगमटित्त्वमनिमित्तम्; 'ट्युट्युलौ तुट् च' (४.३.२३) इति लिङ्गात् ।

ढ–सौपर्णेयी। वैनतेयी (४.१.१२०)। निरनुबन्धको ढशब्दः स्त्रियां नास्तीति निरनुबन्धकपरिभाषा न प्रवर्तते (म. भा.) ।

अण्–कुम्भकारी । नगरकारी (३.२.१) । औपगवी (४.३.१२०) । णेऽपि क्वचिदण्कृतं कार्यं भवति–चौरी, तापसी (४.२.५७) दाण्डा, मौष्टा इत्यत्र न भवति ।

अञ्–औत्सी । औदपानी (४.१.८६) । 'शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्' (४.१.८३) इति पुनरञो ग्रहणं जातिलक्षणं ङीषं बाधितुम् । द्वयसच् – ऊरुद्वयसी । जानुद्वयसी (५.२.३७) दघ्नच् – ऊरुदघ्नी । जानुदग्नी (५.२.३७) ।

मात्रच् – ऊरुमात्री । जानुमात्री (५.२.३७) तयप्–पञ्चतयी । दशतयी । (५.२.४२) ठक् – आक्षिकी । शालाकिकी (४.४.२) ठञ् – लावणिकी (४.४.५२)। ठक्ठञोर्भेदेन ग्रहणं ठनादिनिवृत्त्यर्थम् । कञ्–यादृशी । तादृशी (३.२.६०) । क्वरप्–इत्वरी । नश्वरी (३.२.१६३) । ख्युन् – आढ्यङ्करणी । सुभगङ्करणी (३.२.५६) । नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम् (म. भा. ४.१.१५ वा.६) [नञ्––] स्त्रैणी । [स्नञ्–] पैंस्नी । [ईकक्–] शाक्तीकी,

याष्टीकी । तरुणी, तलुनी ॥

१२६६. यञश्च ॥ १६ ॥ (४७१)

'ङीप्' इत्येव । यञन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । गार्गी। वात्सी । अपत्यग्रहणं कर्तव्यम् (वा. १) । इह मा भूत् – 'द्वीपादनुसमुद्रं यञ्' द्वैप्या । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

१२६७. प्राचां ष्फ तद्धितः ॥ १७ ॥ (४७३)

'यञः' इत्येव । प्राचामाचार्याणां मतेन यञन्ताद् स्त्रियां ष्फः प्रत्ययो भवति, स च तद्धितसंज्ञः । षकारो ङीषर्थः । प्रत्ययद्वयेनेह स्त्रीत्वं व्यज्यते । तद्धितग्रहणं प्रातिपदिकसंज्ञार्थम् । गार्ग्यायणी । वात्स्यायनी । अन्येषाम् – गार्गी। वात्सी ।

'सर्वत्र' –ग्रहणमुत्तरसूत्रादिहापकृष्यते, बाधकबाधनार्थम् । आवट्यात् (४.१.७५) चापं वक्ष्यति, तमपि बाधित्वा प्राचां ष्फ एव यथा स्यात्–आवट्यायनी॥

१२६८. सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः ॥ १८ ॥ (४७६)

'यञः' इत्येव । पूर्वेण विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । सर्वत्र लोहितादिभ्यः कतपर्यन्तेभ्यो (४.१.१०५) यञन्तेभ्यः स्त्रियां ष्फः प्रत्ययो भवति । कतशब्दः स्वतन्त्रं यत्प्रातिपदिकं तदवधित्वेन परिगृह्यते – कपिशब्दात् परः कपि कतेति, न प्रातिपदिकावयवः कुरुकतेति । लौहित्यायनी । शांसित्यायनी । बाभ्रव्यायणी ॥

कण्वात्तु शकलः पूर्वः कतादुत्तर इष्यते ।
पूर्वोत्तरौ तदन्तादी ष्फाणौ तत्र प्रयोजनम् ॥ (म.भा. ४.१.१८)

प्रातिपदिकेष्वन्यथा पाठः, स एवं व्यवस्थापयितव्य इति मन्यते । 'कतन्तेभ्यः' इति बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषः, तथा 'कण्वादिभ्यो गात्रे' (४.२.१११) इति । तत्र तत्पुरुषवृत्त्या संगृहीतो मध्यपाती शकलशब्दो यञन्तः प्रत्ययद्वयमपि प्रतिपद्यते। शाकल्यायनी । शाकल्यस्येमे छात्राः शाकलाः (म. भा.) ॥

१२६९. कौरव्यमण्डूकाभ्यां च ॥ १९ ॥ (४७७)

कौरव्य, माण्डूक – इत्येताभ्यां स्त्रियां ष्फः प्रत्ययो भवति । कुर्वादिभ्यो ण्ये (४.१.१५१) कृते 'ढक्च मण्डूकात्' (४.१.११९) इत्यणि च । यथाक्रमं टाब्ङीपोरपवादः । कौरव्यायणी । माण्डूकायनी ।

कथं कौरवी सेना? 'तस्येदम्' (४.३.१२०) विवक्षायामणि कृते भविष्यति।

कौरव्यमाण्डूकयोरासुरेरुपसंख्यानम् (म.भा. ४.१.१९ वा. १) आसुरायणी। शैषिकेष्वर्थेषु 'इञश्च' (४.२.११२) इत्यणि प्राप्ते छप्रत्यय इष्यते । आसुरीयः कल्पः (म.भा.) ॥

१२७०. वयसि प्रथमे ॥ २० ॥ (४७८)

कालकृतशरीरावस्था यौवनादिः=वयः । प्रथमे वयसि यत्प्रातिपदिकं श्रुत्या वर्त्तते ततः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । कुमारी । किशोरी । बर्करी । प्रथम इति किम्? स्थविरा । वृद्धा । अत इत्येव – शिशुः ॥

वयस्यचरम इति वक्तव्यम् (म.भा. ४.१.२०) । वधूटी । चिरण्टी । द्वितीयवयोवचनावेतौ । प्राप्तयौवना स्त्र्यभिधीयते ।कथं कन्या? 'कन्यायाः कनीन च' (४.१.११६) इति ज्ञापकात् । [कथम्] उत्तानशया, लोहितपादिका–इति? नैता वयःश्रुतयः ॥

१२७१. द्विगोः ॥ २१ ॥ (४७९)

द्विगुसंज्ञकात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । पञ्चपूली । दशपूली । कथं त्रिफला? अजादिषु दृश्यते ॥

१२७२. अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि ॥ २२ ॥ (४८०)

पूर्वेण ङीप् प्राप्तः प्रतिषिद्ध्यते । अपरिमाणान्ताद् द्विगोर्बिस्ताचितकम्बल्यान्ताच्च तद्धितलुकि सति ङीप् प्रत्ययो न भवति । बिस्तादीनां परिमाणार्थं ग्रहणम् । सर्वतो मानम्=परिमाणम् । अपरिमाणान्तात्तावत्–पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा । दशाश्वा (५.१.२८,३७) । कालः संख्या च न परिमाणम् । द्विवर्षा । त्रिवर्षा (५.२.३७) । द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशता । त्रिशता (५.१.२२,२८)।

बिस्तादिभ्यः–द्विबिस्ता । त्रिबिस्ता (५.१.५२,२८) द्व्याचिता । त्र्याचिता (५.१.५४,२८) द्विकम्बल्या । त्रिकम्बल्या (५.१.३७,२८) ।

अपरिमाणेति किम्? द्व्याढकी । त्र्याढकी । तद्धितलुकीति किम्? समाहारे–पञ्चाश्वी । दशाश्वी ॥

१२७३. काण्डान्तात् क्षेत्रे ॥ २३ ॥ (४८१)

काण्डशब्दान्ताद् द्विगोस्तद्धितलुकि सति क्षेत्रे वाच्ये ङीप् प्रत्ययो न भवति। द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः क्षेत्रभक्तेः, 'प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः' (४.२.३७) इति विहितस्य तद्धितस्य 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' (५.२.३७) इति लुकि कृते– द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः, त्रिकाण्डा क्षेत्रभक्तिः ।

काण्डशब्दस्यापरिमाणवाचित्वात् पूर्वेणैव प्रतिषेधे सिद्धे क्षेत्रे नियमार्थं वचनम् । इह मा भूत्द्विकाण्डी रज्जुः, त्रिकाण्डी रज्जुरिति । प्रमाणविशेषः=काण्डम्॥

१२७४. पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्याम् ॥ २४ ॥ (४८२)

'द्विगोः' 'तद्धितलुकि' इत्येव । प्रमाणे यः पुरुषशब्दस्तदन्ताद् द्विगोस्तद्धितलुकि सति अन्यतरस्यां न ङीप् प्रत्ययो भवति । द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः परिखायाः द्विपुरुषा, द्विपुरुषी । त्रिपुरुषा, त्रिपुरुषी ।

अपरिमाणान्तत्वान्नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् ।

प्रमाण इति किम्? द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा । त्रिपुरुषा । तद्धितलुकीत्येव, समाहरे द्विपुरुषी, त्रिपुरुषी ।

१२७५. बहुव्रीहेरूधसो ङीष् ॥ २५ ॥ (४८४)

ऊधस्शब्दान्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । 'ऊधसोऽनङ्' (५.४.१३१) इति समासान्ते कृते 'अनो बहुव्रीहेः (४.१.१२) इति डाप्प्रतिषेधयोः प्राप्तयोरिदमुच्यते । घटोध्नी । कुण्डोध्नी ।

बहुव्रीहेरिति किम्? प्राप्ता ऊधः प्राप्तोधाः । अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् (४.१.२८) इत्यस्यापि ङीपोऽयमुत्तरत्रानुवृत्तेर्बाधक इष्यते । समासान्तश्च स्त्रियामेव, इह न भवति–'महोधाः पर्जन्यः' इति ॥

१२७६. संख्याव्ययादेर्ङीप् ॥ २६ ॥ (४८५)

पूर्वेण ङीष्प्राप्ते ङीब्विधीयते । संख्यादेरव्ययादेश्च बहुव्रीहेरूधःशब्दान्ताद् ङीप् प्रत्ययो भवति । संख्यादेस्तावत्–द्व्यूध्नी । त्र्यूध्नी । अव्ययादेः–अभ्यूध्नी। निरूध्नी । आदिग्रहणं किम्? द्विविधोध्नी, त्रिविधोध्नीत्यत्रापि यथा स्यात् ॥

१२७७. दामहायनान्ताच्च ॥ २७ ॥ (४८६)

'ऊधसः' इति निवृत्तम् । संख्याग्रहणमनुवर्तते, नाव्ययग्रहणम् । संख्यादेर्बहुव्रीहेर्दामशब्दान्ताद्धायनशब्दान्ताच्च स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । दामान्तात् डाप्प्रतिषेधविकल्पेषु (४.१.१२,१३,२८) प्राप्तेषु नित्यार्थं वचनम् । द्विदाम्नी । त्रिदाम्नी । हायनान्ताट्टापि प्राप्ते–द्विहायनी । त्रिहायणी । चतुर्हायणी ।

हायनो वयसि स्मृतः (म. भा. ४.१.२७ वा. २) । तेनेह न भवति द्विहायना शाला त्रिहायना, चतुर्हायना । णत्वमपि 'त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य' इति वयस्येव स्मर्यते ॥

१२७८. अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् ॥ २८ ॥ (४६२)

'बहुव्रीहेः' इत्येव । अन्नन्तो यो बहुव्रीहिरुपधालोपी तस्मादन्यतरस्यां ङीप् प्रत्ययो भवति । ङीपा मुक्ते डाप्प्रतिषेधौ भवतः । किमर्थं तर्हीदमुच्यते, ननु सिद्धा एव डाप्प्रतिषेधङीपः? अनुपधालोपिनो ङीप्प्रतिषेधार्थं वचनम् । बहुराजा। बहुराज्ञी। बहुराजे । बहुतक्षा । बहुतक्ष्णी । बहुतक्षे । अन इति किम्? बहुमत्स्या। उपधालोपिनः किम्? सुपर्वा, सुपर्वे, सुपर्वाः । सुपर्वाणौ, सुपर्वाणः। डाप्रतिषेधावेवात्र भवतः ॥

१२७९. नित्यं संज्ञाछन्दसोः ॥ २९ ॥ (४८७)

अन्नन्ताद् बहुव्रीहेरुपधालोपिनः संज्ञायां विषये छन्दसि च नित्यं ङीप् प्रत्ययो भवति । विकल्पस्यापवादः । सुराज्ञी, अतिराज्ञी नाम ग्रामः । छन्दसि– गौः पञ्चदाम्नी । एकदाम्नी । द्विदाम्नी । एकमूर्ध्नी (अथर्व. ८.९.१५) समानमूर्ध्नी (तै.सं.४.३.११.४) ।

१२८०. केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमङ्गल–भेषजाज्च ॥ ३० ॥ (४८८)

'संज्ञाछन्दसोः' (४.१.२९) इत्येव । केवलादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः संज्ञायां छन्दसि [च] विषये स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । केवली (पै. १६.२०.१) । केवलेति भाषायाम् । मामकी (पै. १.६.८) । मामिकेति भाषायाम् । 'मित्रावरुणयोर्भागधेयीःस्थ' (तै.सं. १.३.१२.१) भागधेयेति भाषायाम् । पापी

त्वियम् (मै. ४.२.१४) । पापेति भाषायाम् । उताऽपरीभ्यो मघवा विजिग्ये (ऋ. १.३२.१३) । अपरेति भाषायाम् । 'समानी' (ऋ.१०.१९१.३) प्रवाणी । समानेति भाषायाम् । आर्यकृती (मै. १.८.३) । आर्यकृतेति भाषायाम् । सुमङ्गली (ऋ १०.८५.३३) । सुमङ्गलेति भाषायाम् । भेषजी । (तै.सं. ४.५.१०.१) । भेषजेति भाषायाम् ॥

१२८१. रात्रेश्चाजसौ ॥ ३१ ॥ (३४४५)

जस्विषयादन्यत्र संज्ञायां छन्दसि च रात्रिशब्दाद् ङीप् प्रत्ययो भवति । या रात्री सृष्टा । रात्रीभिः (ऋ० १०.१०.९) ।

अजसाविति किम्? यास्ता रात्रयः ॥ अजसादिष्विति वक्तव्यम् (म. भा. ४.१.३१) । रात्रिं सहोषित्वा (म. भा.) ।

कथं ''तिमिरपटलैरवगुण्ठिताश्च रात्र्यः?'' ङीषयं बह्वादिलक्षणः, तत्र हि पठ्यते–'कृदिकारादक्तिनः' (ग. सू. ५०), 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके' (ग.सू.५१) इति ॥

१२८२. अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ॥ ३२ ॥ (४८९)

प्रकृतिर्निपात्यते, नुगागमस्तु विधीयते । अन्तर्वत्पतिवतोर्नुग्भवति ङीप् च प्रत्ययः, स तु नकारान्तत्वादेव सिद्धः । निपातनसामर्थ्याच्च विशेषे वृत्तिर्भवति । अन्तर्वत्, पतिवदिति गर्भ–भर्तृसंयोगे । इह तु न भवति–अन्तरस्यां शालायां विद्यते । पतिमती पृथिवी (म.भा.)

अन्तर्वदिति मतुब्निपात्यते, वत्वं सिद्धम् । पतिवदिति वत्वं निपात्यते, मतुप्सिद्धः । अन्तर्वत्नी=गर्भिणी । पतिवत्नी=जीवपतिः ।

अन्तर्वत्पतिवतोस्तु मतुब्वत्वे निपातनात् ।

गर्भिण्यां जीवपत्यां च वा च्छन्दसि तु नुग्विधिः ॥ (म.भा.)

सान्तर्वत्नी देवानुपैत् (म.भा.) । सान्तर्वती देवानुपैत् (म. भा.) । पतिवत्नी तरुणवत्सा (म. भा.) । पतिवती तरुणवत्सा (म.भा.) ॥

१२८३. पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ॥ ३३ ॥ (४९०)

पतिशब्दस्य नकारादेशः स्त्रियां विधीयते ङीप् प्रत्ययस्तु नकारान्तत्वादेव

सिद्धः यज्ञसंयोगे । यज्ञेन संयोगः=यज्ञसंयोगः । तत्साधनत्वात् फलग्रहीतृत्वाद् वा यजमानस्य पत्नी । पत्नि वाचं यच्छ । यज्ञसंयोग इति किम्? ग्रामस्य पतिरियं ब्राह्मणी । कथं वृषलस्य पत्नी? उपमानाद्भविष्यति ॥

१२८४. विभाषा सपूर्वस्य ॥ ३४ ॥ (४९१)

'पत्युर्न' इति वर्त्तते । पतिशब्दान्तस्य प्रातिपदिकस्य सपूर्वस्यानुपसर्जनस्य स्त्रियां विभाषा नकारादेशो भवति । ङीप् तु लभ्यत एव । वृद्धपतिः, वृद्धपत्नी । स्थूलपतिः, स्थूलपत्नी (म.भा.) । अप्राप्तविभाषेयम्, अयज्ञसंयोगत्वात् । सपूर्वस्येति किम्? पतिरियं ब्राह्मणी ग्रामस्य ॥

१२८५. नित्यं सपत्न्यादिषु ॥ ३५ ॥ (४९२)

सपत्न्यादिषु नित्यं पत्युर्नकारादेशो भवति । ङीप् तु लभ्यत एव । पूर्वेण विकल्पे प्राप्ते वचनम् । नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम् । समानः पतिरस्याः सपत्नी । एकपत्नी । समानादिष्विति वक्तव्ये समानस्य सभावार्थं वचनम् । समान । एक । वीर । पिण्ड । भ्रातृ । पुत्र । दासाच्छन्दसि ।

१२८६. पूतक्रतोरै च ॥ ३६ ॥ (४९३)

पूतक्रतुशब्दस्य स्त्रियामैकारश्चान्तादेशो भवति ङीप् प्रत्ययः । पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी (म.भा.) । त्रय एते योगाः (४.१.३६–३८) पुंयोगप्रकरणे (४.१.४८) द्रष्टव्याः । यया हि पूताः क्रतवः पूतक्रतुः सा भवति (म. भा.) ॥

१२८७. वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः ॥३७॥ (४९४)

वृषाकप्यादीनामुदात्त ऐकारादेशो भवति स्त्रियाम्, ङीप् च प्रत्ययः। वृषाकपिशब्दो मध्योदात्त उदात्तत्वं प्रयोजयति । अग्न्यादिषु पुनरन्तोदात्तेषु स्थानिवद्भावादेव सिद्धम् । वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी (ऋ. १०.८६.१३) । अग्नायी (ऋ. १.२२.१२) कुसिताथी कुसीदायी । पुंयोग इत्येव वृषाकपिः स्त्री॥

१२८८. मनोरौ वा ॥ ३८ ॥ (४९५)

'ऐ' 'उदात्तः' इति वर्त्तते । मनुशब्दात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति,

औकारश्चान्तादेशः, ऐकारश्चोदात्तः । वाग्रहणेन द्वावपि विकल्प्येते । तेन त्रैरूप्यं भवति–मनोः स्त्री मनायी (काठ. सं.३०.१), मानावी (मै.सं. १.८), मनुः (मै. १.८), मनुशब्द आद्युदात्तः ॥

१२८९. वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ॥ ३९ ॥ (४९६)

'वा' इति वर्तते । वर्णवाचिनःप्रातिपादिकादनुदात्तान्तात्तकारोपधाद्वा ङीप् प्रत्ययो भवति, तकारस्य नकारादेशो भवति । एता, एनी (ऋ. १.१४४.६) । श्येता, श्येनी । हरिता, हरिणी । सर्व एते आद्युदात्ताः; 'वर्णानां तणतिनितान्तानाम्' (फि. सू. २.१०) इति वचनात् । वर्णादिति किम्? प्रकृता । प्ररुता । गरिस्वरेणाद्युदात्तः (६.२.४९) । अनुदात्तादिति किम्? श्वेता । घृतादित्वादन्तोदात्तः (फि. सू. १.२१)। तोपधादिति किम्? अन्यतो ङीषं वक्ष्यति । अत इत्येव शितिर्ब्राह्मणी ।

पिशङ्गादुपसंख्यानम् (म. भा. ४.१.३९ वा. ३) । पिशङ्गी । असितपलितयोः प्रतिषेधः (वा. १) । असिता । पलिता । तयोश्छन्दसि क्नमित्येके (वा. २)। असिक्नी (अथर्व. १.२३.१) । पलिक्नी (ऋ ५.२.४) । भाषायामपीष्यते – 'गतो गणस्तूर्णमसिक्निकानाम्' ॥

१२९०. अन्यतो ङीष् ॥ ४० ॥ (४९७)

'वा' इति निवृत्तम्, 'वर्णादनुदात्तात्' इति वर्तते, तोपधापेक्षमन्यत्वम् । वर्णवाचिनः प्रातिपदिकादनुदात्तान्तात् स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । स्वरे विशेषः। सारङ्गी । कल्माषी । शबली । वर्णादित्येव–खट्वा । अनुदात्तादित्येव – कृष्णा । कपिला ॥

१२९१. षिद्गौरादिभ्यश्च ॥ ४१ ॥ (५९८)

'ङीष्' अनुवर्तते । षिद्भ्यः प्रातिपदिकेभ्यो गौरादिभ्यश्च स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । 'शिल्पिनि ष्वुन्' (३.१.१४५)–नर्तकी । खनकी । रजकी ।

गौरादिभ्यः–गौरी । मत्सी । गौर । मत्स्य । मनुष्य । शृङ्ग । हय । गवय । मुकय । ऋष्य । पुट । द्रुण । द्रोण । हरिण । कण । पटर । उकण । आमलक । कुवल । बदर । बिम्ब । तर्कार । शर्कार । पुष्कर । शिखण्ड । सुषम । सलन्द । गडुज । आनन्द । सृपाट । सृगेठ । आढक । शष्कुल । सूर्म । सुब । सूर्य । पूष।

मूष । घातक । सकलूक । सल्लक । मालक । मालत । साल्वक । वेतस । अतस । पृस । मह । मठ । छेद । श्वन् । तक्षन् । अनडुही । अनड्वाही । 'एषणः करणे' (ग.सू.४२) । देह । काकादन । गवादन । तेजन । रजन । लवण । पान। मेध । गौतम । आयस्थूण । भौरि । भौलिकि । भौलिङ्गि । औद्गाहमानि । आलिङि। आपिच्छिक । आरट । टोट । नट । नाट । मलाट । शातन । पातन । पावन । (सवन?) आस्तरण अधिकरण । एत । अधिकार । आग्रहायणी । प्रत्यवरोहिणी । सेवन । सुमङ्गलात् संज्ञायाम् (ग.सू.४३) । सुन्दर । मण्डल । पिण्ड । विटक । कुर्द । गूर्द । पट । पाण्ट । लोफाण्ट । कन्दर । कन्दल । तरुण। तलुन। बृहत् । महत् । सौधर्म । 'रोहिणी नक्षत्रे' (ग.सू. ४५) । विकल । निष्फल। पुष्कल। कटाच्छ्रोणिवचने (ग.सू. ४६) । पिप्पल्यादयश्च (ग.सू. ४७)

पिप्पली । हरीतकी । कोशातकी शमी । करीरी । पृथिवी । क्रोष्ट्री । मातामह। पितामह । मातामहपितामहयोः 'मातरि षिच्च' (४.२.३६) इति षित्वादेव सिद्धे ज्ञापनार्थं वचनम्–'अनित्यः षिल्लक्षणो ङीष्' इति, तेन दंष्ट्रेत्युपपन्नं भवति॥

११९२. जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनील–कुशकामुककबराद् वृत्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्य–वर्णानाच्छान्दनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु ॥ ४२ ॥ (५००)

जानपदादिभ्य एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्य एकादशसु वृत्त्यादिष्वर्थेषु यथासंख्यं ङीष् प्रत्ययो भवति । जानपदी भवति, वृत्तिश्चेत् । जानपदी अन्या । स्वरे विशेषः–उत्सादिपाठादञि कृते ङीपाद्युदात्तत्वं भवति । कुण्डी भवति, अमत्रं चेत्। कुण्डाऽन्या । गोणी भवति, आवपनं चेत् । गोणान्या । स्थली भवति, अकृत्रिमा चेत् । स्थलान्या । भाजी भवति, श्राणा चेत्, पक्वेत्यर्थः । भाजाऽन्या। नागी भवति, स्थौल्यं चेत् । नागाऽन्या । नागशब्दो गुणशब्दो गुणवचनः स्थौल्ये ङीषमुत्पादयति, अन्यत्र गुण एव टापम् । जातिवचनात्तु जातिलक्षणो ङीषेव भवति – नागी । काली भवति, वर्णश्चेत् । कालाऽन्या । नीली भवति अनाच्छादनं चेत् । नीलाऽन्या । न च सर्वस्मिन्ननाच्छादन इष्यते, किं तर्हि? नीलादोषधौ, प्राणिनि च (म. भा. ४.१.४२ वा. १,२) । नीली ओषधिः, नीली गौः, नीली वडवा (म. भा.) । संज्ञायां वा (वा. ३) । नीली, नीला । कुशी भवति, अयोविकारश्चेत् । कुशान्या । कामुकी भवति, मैथुनेच्छा चेत् । कामुकाऽन्या ।

मैथुनेच्छावती भण्यते, नेच्छामात्रम् । कबरी भवति, केशवेशश्चेत् । कबराऽन्या ॥

१२९३. शोणात् प्राचाम् ॥ ४३ ॥ (५०१)

शोणशब्दात् प्राचामाचार्याणां मतेन स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । शोणी, शोणा वडवा ॥

१२९४. वोतो गुणवचनात् ॥ ४४ ॥ (५०२)

गुणमुक्तवान्=गुणवचनः । गुणवचनात्प्रातिपदिकाद् उकारान्तात् स्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भवति । पटुः, पट्वी । मृदुः, मृद्वी । उत इति किम्? शुचिरियं ब्राह्मणी । गुणवचनादिति किम्? आखुः । वसुशब्दाद् गुणवचनाद् ङीबाद्युदात्तार्थम् (म. भा. ४.१.४४ वा. १) । वस्वी । खरुसंयोगोपधात् प्रतिषेधो वक्तव्यः (वा. २) खरुरियं ब्राह्मणी । पाण्डुरियं ब्राह्मणी (म. भा.) ।

सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग् जातिषु दृश्यते ।

आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥ (म. भा. ४.१.४४)

१२९५. बह्वादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥ (५०३)

'बहु' –इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भवति । बहुः, बह्वी ।

बहु । पद्धति । अङ्कति । अञ्चति । अंहति । वंहति । शकटि । शक्तिः शस्त्रे (ग.सू.४८) शारि । वारि । गति । अहि । कपि । मुनि । यष्टि । इतः प्राण्यङ्गात् (ग.सू. ४९) कृदिकारादक्तिनः (ग. सू. ५०) सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके (ग. सू. ५१) चण्ड । अराल । कमल । कृपाण । विकट । विशाल । विशङ्कट । भरुज । ध्वज। चन्द्रभागान्नद्याम् (ग. सू. ४२) । कल्याण । उदार । पुराण । अहन्। बहुशब्दो गुणवचन एव, तस्येह पाठ उत्तरार्थः ॥

१२९६. नित्यं छन्दसि ॥ ४६ ॥ (३४४६)

बह्वादिभ्यश्छन्दसि विषये नित्यं स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । बह्वीषु हित्वा प्रपिबन् । बह्वी नाम औषधी भवति । नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

१२९७. भुवश्च ॥ ४७ ॥ (३४४७)

छन्दसि विषये स्त्रियां भुवो नित्यं ङीष् प्रत्ययो भवति । विभ्वी (ऋ ५.३८.१) च । प्रभ्वी (ऋ. १.१८८.५) च । सम्भ्वी च । इह कस्मान्न भवति–स्वयंभूः? 'उतः' (४.१.४४) इति तपरकरणमनुवर्तते, ह्रस्वादेवेयं पञ्चमी । 'भुवः' इति सौत्रो निर्देशः ॥

१२९८. पुंयोगादाख्यायाम् ॥ ४८ ॥ (५०४)

पुंसा योगः=पुंयोगः । पुंयोगाद्धेतोर्यत् प्रातिपदिकं स्त्रियां वर्तते पुंस आख्याभूतं तस्माद् ङीष् प्रत्ययो भवति । गणकस्य स्त्री गणकी । महामात्री । प्रष्ठी । प्रचरी। पुंसि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य सम्भवात् पुंशब्दा एते, तद्योगात् स्त्रियां वर्तन्ते ।

पुंयोगादिति किम्? देवदत्ता । यज्ञदत्ता । आख्याग्रहणं किम्? परिसृष्टा । प्रजाता । पुंयोगादेते शब्दाः स्त्रियां वर्तन्ते, न तु पुमांसमाचक्षते । गोपालिकादीनां प्रतिषेधः (म. भा. ४.१.४८ वा. १) । गोपालकस्य स्त्री गोपालिका ।

सूर्याद् देवतायां चाब्वक्तव्यः (म. भा. ४.१.४७) । सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या । देवतायामिति किम्? सूरी ॥

१२९९. इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुला–चार्याणामानुक् ॥ ४९ ॥ (५०५)

इन्द्रादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति, आनुक्चागमः । येषामत्र पुंयोग एवेष्यते तेषामानुगागममात्रं विधीयते, प्रत्ययस्तु पूर्वेणैव सिद्धः । अन्येषां तूभयं विधीयते । इन्द्राणी । वरुणानी । भवानी । शर्वाणी । रुद्राणी । मृडानी ।

हिमारण्ययोर्महत्त्वे (म. भा. ४.१.४९ वा. १) महद्धिमं हिमानी । महदरण्यमरण्यानी । यवाद्दोषे (वा. २) । दुष्टो यवो यवानी । यवनाल्लिप्याम् (वा. ३) । यवनानी लिपिः । उपाध्यायमातुलाभ्यां वा (वा. ४) उपाध्यायी, उपाध्यायानी। मातुली । मातुलानी । आचार्यादणत्वं च (वा. ६) । आचार्यानी । आचार्या ।

अर्यक्षत्त्रियाभ्यां वा (वा ७) । अर्याणी, अर्या । क्षत्त्रियाणी, क्षत्त्रिया । विना पुंयोगेन स्वार्थ एवायं विधिः । पुंयोगे तु ङीषैव भवितव्यम् – अर्यी, क्षत्त्रियी ।

मुद्गलाच्छन्दसि लिच्च (वा ५) । रथीरभून्मुद्गलानी गविष्टौ (ऋ. १०.१०२.२)।

१३००. क्रीतात् करणपूर्वात् ॥ ५० ॥ (५०६)

करणं पूर्वमस्मिन्निति करणपूर्वं प्रातिपदिकम् । क्रीतशब्दान्तात् प्रातिपदिकात् करणपूर्वात्स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । वस्त्रेण क्रीयते सा वस्त्रक्रीती । वसनक्रीती। करणपूर्वादिति किम्? सुक्रीता । दुष्क्रीता ।

इह कस्मान्न भवति –

'सा हि तस्य धनक्रीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी' इति ?

टाबन्तेन समासः, 'अत' इति चानुवर्तते । 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः' (म. भा. ४.१.४८ वा. ५) इति, बहुलं तदुच्यते– 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' (२.१.३२) इति ॥

१३०१. क्तादल्पाख्यायाम् ॥ ५१ ॥ (४०७)

'करणपूर्वात्' इत्येव । करणपूर्वात् प्रातिपदिकात् क्तान्तादल्पाख्यायां ङीष् प्रत्ययो भवति । 'अल्पाख्यायाम्' इति समुदायोपाधिः । अभ्रविलिप्ती द्यौः । सूपविलिप्ती पात्री । अल्पसूपेत्यर्थः ।

अल्पाख्यायामिति किम्? चन्दनानुलिप्ता ब्राह्मणी ॥

१३०२. बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ॥ ५२ ॥ (५०८)

'क्तात्' इत्येव । बहुव्रीहिर्योऽन्तोदात्तस्तस्मात्स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । स्वाङ्गपूर्वपदो बहुव्रीहिरिहोदाहरणम् अस्वाङ्गपूर्वपदाद् (४.१.५३) विकल्पं वक्ष्यति। शङ्खभिन्नी । ऊरुभिन्नी । गलकोत्कृत्ती । केशलूनी ।

बहुव्रीहेरिति किम्? पादपतिता ।

अन्तोदात्ताज्जातप्रतिषेधः (म. भा. ४.१.५२ वा १) दन्तजाता । स्तनजाता।

पाणिगृहीत्यादीनामर्थविशेषे (वा. २) । पाणिगृहीती भार्या । यस्यास्तु कथञ्चित्पाणिर्गृह्यते पाणिगृहीता सा भवति । अबहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वादिति वक्तव्यम् (वा. ५) । बहुकृता । नञ्–अकृता । सु–सुकृता । काल–मासजाता, संवत्सरजाता । सुखादि – सुखजाता, दुःखजाता । 'जातिकालसुखा–दिभ्योऽनाच्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः' (६.२.१७०) इत्येवमादिना बहुर्वीहेरन्तोदात्तत्वम् ॥

१३०३. अस्वाङ्गपूर्वपदाद् वा ॥ ५३ ॥ (५०९)

'अन्तोदात्तात् क्तान्तात्' इत्यनुवर्त्तते । अस्वाङ्गपूर्वपदादन्तोदात्तात् क्तान्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भवति । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । शार्ङ्गजग्धी, शार्ङ्गजग्धा । पलाण्डुभक्षिती, पलाण्डुभक्षिता । सुरापीती, सुरापीता ।

अस्वाङ्गपूर्वपदादिति किम्? शङ्खभिन्नी । ऊरुभिन्नी । अन्तोदात्तादित्येव– वस्त्रच्छन्ना, वसनच्छन्ना ।

बहुलं संज्ञाछन्दसोरिति वक्तव्यम् (म. भा. ४.१.५३ वा. ३,४) । प्रवृद्धविलूनी, प्रवृद्धविलूना । प्रवृद्धा चासौ विलूना चेति, नायं बहुव्रीहिः ॥

१३०४. स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ॥ ५४ ॥ (५१०)

'बहुव्रीहेः क्तान्तादन्तोदात्तात्' इति सर्वं निवृत्तम् । वाग्रहणमनुवर्तते । स्वाङ्गं यदुपसर्जनमसंयोगोपधं तदन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भवति। चन्द्रमुखी, चन्द्रमुखा । अतिक्रान्ता केशान् अतिकेशी, अतिकेशा माला (म. भा.) ।

स्वाङ्गादिति किम्? बहुयवा । उपसर्जनादिति किम्? अशिखा । असंयोगोपधादिति किम्? सुगुल्फा । सुपार्श्वा । अङ्गगात्रकण्ठेभ्य इति वक्तव्यम् मृद्वङ्गी, मृद्वङ्गा । सुगात्री, सुगात्रा । स्निग्धकण्ठी, स्निग्धकण्ठा ।

अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ।
अतत्स्थं तत्र दृष्टं च तस्य चेत्तत्तथायुतम् ॥ (म. भा. ४.१.५४)

१२०५. नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च ॥ ५५ ॥ (५११)

'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्' इत्येव । बह्वज्लक्षणे संयोगोपधलक्षणे च प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् । सहनञ्विद्यमानलक्षणस्तु प्रतिषेधो भवत्येव । नासिकाद्यन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भवति । तुङ्गनासिकी, तुङ्गनासिका । तिलोदरी, तिलोदरा । बिम्बोष्ठी, बिम्बोष्ठा । दीर्घजङ्घी, दीर्घजङ्घा । समदन्ती, समदन्ता । चारुकर्णी, चारुकर्णा । तीक्ष्णशृङ्गी, तीक्ष्णशृङ्गा ।

पुच्छाच्चेति वक्तव्यम् (म. भा. ४.१.५५) । कल्याणपुच्छी, कल्याणपुच्छा। कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यम् (वा. २) । कबरपुच्छी । मणिपुच्छी । विषपुच्छी । शरपुच्छी । उपमानात् पक्षात् पुच्छाच्च (वा. ३) । उलूकपक्षी शाला । उलूकपुच्छी

सेना ॥

१३०६. न क्रोडादिबह्वच : ॥ ५६ ॥ (५१२)

'स्वाङ्गात्' इति ङीष् प्राप्तः प्रतिषिध्यते । क्रोडाद्यन्ताद् बह्वजन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो न भवति । कल्याणक्रोडा । कल्याणखुरा । कल्याणोखा । कल्याणबाला । कल्यणशफा । कल्याणगुदा । कल्याणघोणा । कल्याणनखा । कल्याणमुखा । क्रोडादिराकृतिगणः । सुभगा । सुगला । बह्वचः खल्वपि पृथुजघना । महाललाटा ॥

१३०७. सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च ॥ ५७ ॥ (५१३)

'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्' (४.१.५४) इति 'नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च' (४.१.५५) इति च प्राप्तो ङीष् प्रतिषिद्ध्यते । सह, नञ्, विद्यमान–इत्येवंपूर्वात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो न भवति । सकेशा, अकेशा, विद्यमानकेशा । सनासिका, अनासिका, विद्यमाननासिका ॥

१३०८. नखमुखात् संज्ञायाम् ॥ ५८ ॥ (५१४)

नखमुखान्तात् प्रातिपदिकात् संज्ञायां स्त्रियां विषये ङीष् प्रत्ययो न भवति। शूर्पणखा । वज्रणखा । गौरमुखा । कालमुखा । संज्ञायामिति किम्? ताम्रनखी कन्या । चन्द्रमुखी ॥

१३०९. दीर्घजिह्वी च च्छन्दसि ॥ ५९ ॥ (३४४८)

'दीर्घजिह्वी, इति छन्दसि (ऐ.ब्रा. ८.४. पृ. ३०३) विषये निपात्यते । सांयोगोपधत्वादप्राप्तो ङीष् विधीयते । 'दीर्घजिह्वी वै' देवानां हव्यमबालेट् (मै.सं ३.१०.६) । चकारः संज्ञानुकर्षणार्थः । 'दीर्घजिह्वी' इति निपातनं नित्यार्थम्॥

१३१०. दिक्पूर्वपदान्ङीप् ॥ ६० ॥ (५१५)

'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्' (४.१.५४) इत्येवमादिविधिप्रतिषेधविषयः सर्वोऽप्यपेक्ष्यते । यत्र ङीष् विहितस्तत्र तदपवादः । दिक्पूर्वपदात् प्रातिपदिकाद् ङीप् प्रत्ययो भवति । स्वरे विशेषः । प्राङ्मुखी, प्राङ्मुखा । प्राङ्नासिकी, प्राङ्नासिका । इह न भवति–प्राग्गुल्फा, प्राक्क्रोडा, प्राग्जघनेति ॥

१३११. वाहः ॥ ६१ ॥ (५१६)

ङीषेव स्वर्यते, न ङीप् । वहेरयं ण्विप्रत्ययान्तस्य निर्देशः । सामर्थ्यात्तदन्तविधेर्विज्ञानम् । वाहन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति। 'दित्यौही' (तै. सं. ४.७.१०.१) । प्रष्ठौही ॥

१३१२. सख्यशिश्वीति भाषायाम् ॥ ६२ ॥ (५१७)

सखी, अशिश्वी–इत्येतौ शब्दौ ङीषन्तौ भाषायां निपात्येते । सखीयं मे ब्राह्मणी । नास्याः शिशुरस्तीति अशिश्वी । भाषायामिति किम्? 'सखा सप्तपदी भव' (आश्व. गृ. १.७.१९) । अशिशुमिव मामयं शिशुरभिमन्यते ॥

१३१३. जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ॥ ६३ ॥ (५१८)

जातिवाचि यत्प्रातिपदिकं न च स्त्रियामेव नियतमस्त्रीविषयमयकारोपधं च तस्मात् स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति ।

आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक् ।

सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥ (म. भा. ४.१.६३)

कुक्कुटी । सूकरी । मयूरी । ब्राह्मणी । वृषली । नाडायनी । चारायणी । कठी। बह्वृची । जातेरिति किम्? मुण्डा । अस्त्रीविषयादिति किम्? मक्षिका । अयोपधादिति किम्? क्षत्त्रिया । योपधप्रतिषेधे हयगवयमुकयमत्स्य–मनुष्याणामप्रतिषेधः (म.भा.४.१.६३ वा. १) । हयी । गवयी । मुकयी । मत्सी । मनुषी ॥

१३१४. पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलबालोत्तरपदाच्च ॥ ६४ ॥ (५१९)

पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । स्त्रीविषयत्वादेतेषां पूर्वेणाप्राप्तः प्रत्ययो विधीयते । ओदनपाकी । शङ्कुकर्णी । शालपर्णी । शङ्खपुष्पी । दासीफली । दर्भमूली । गोबाली । पुष्पफलमूलोत्तरपदात्तु यतो नेष्यते तदजादिषु पठ्यते–'सत्प्राक्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्' (ग. सू. ५३), 'संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात्' (ग.सू. ५४), 'मूलान्नञः' (ग.सू. ५५) इति ॥

१३१५. इतो मनुष्यजातेः ॥ ६५ ॥ (५२०)

इकारान्तात् प्रातिपदिकान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । अवन्ती । कुन्ती । दाक्षी । प्लाक्षी । इत इति किम्? विट् । दरत् । मनुष्यग्रहणं किम्? तित्तिरिः । 'जातेः' इति वर्तमाने पुनर्जातिग्रहणं योपधादपि यथा स्यात्– औदमेयी । (म. भा.) । इञ उपसंख्यानमजात्यर्थम् (म. भा. ४.१.६५ वा. १) । सौतङ्गमी । मौनचित्ती । सुतङ्गमादिभ्यश्चातुरर्थिक इञ् न जातिः ॥

१३१६. ऊङुतः ॥ ६६ ॥ (५२१)

'मनुष्यजातेः' इति वर्त्तते । उकारान्तान्मनुष्यजातिवाचिनः प्रातिपदिकात् स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । कुरूः । ब्रह्मबन्धूः । वीरबन्धूः । ङकारः 'नोङ्धात्वोः' (६.१.१७५) इति विशेषणार्थः । दीर्घोच्चारणं कपो बाधनार्थम् । 'अयोपधात्' इत्येतदत्रापेक्ष्यते । अध्वर्युर्ब्राह्मणी । अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामिति वक्तव्यम् (म.भा. ४.१.६६ वा. १) । अलाबूः। कर्कन्धूः । अप्राणिग्रहणं किम्? कृकवाकुः। अरज्ज्वादीनामिति किम्? रज्जुः। हनुः ॥

१३१७. बाह्वन्तात् संज्ञायाम् ॥ ६७ ॥ (५२२)

बाहुशब्दान्तात् प्रातिपदिकात् संज्ञायां विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । भद्रबाहूः । जालबाहूः ।

संज्ञायामिति किम्? वृत्तौ बाहू यस्याः सा वृत्तबाहूः ॥

१३१८. पङ्गोश्च ॥ ६८ ॥ (५२३)

पङ्गुशब्दात् स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । पङ्गूः ।

श्वशुरस्योकाराकारयोर्लोपश्च वक्तव्यः(?) श्वश्रूः ॥

१३१९. ऊरूत्तरपदादौपम्ये ॥ ६९ ॥ (५२४)

ऊरूत्तरपदात् प्रातिपदिकादौपम्ये गम्यमाने स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । कदलीस्तम्भोरूः । नागनासोरूः । करभोरूः । औपम्य इति किम्? वृत्तोरुः स्त्री॥

१३२०. संहितशफलक्षणवामादेश्च ॥ ७० ॥ (५२५)

संहित, शफ, लक्षण, वाम–इत्येवमादेः प्रातिपदिकादूरूत्तरपदात् स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । अनौपम्यार्थ आरम्भः । संहितोरूः । शफोरूः । लक्षणोरूः । वामोरूः । सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम् (म. भा. ४.१.७०) । सहितोरूः । सहोरूः ॥

१३२१. कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि ॥ ७१ ॥ (३४४९)

कद्रुशब्दात् कमण्डलुशब्दाच्च छन्दसि विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । 'कद्रूश्च वै सुपर्णी च' (तै. सं. ६.१.६) । मा स्म कमण्डलूं शूद्राय दद्यात् । छन्दसीति किम्? कद्रुः । कमण्डलुः । गुग्गुलुमधुजतुपतयालूनामिति वक्तव्यम् (म. भा. ४.१.७१) । गुग्गुलूः (अथर्व ४.३७.३) । मधूः (अथर्व ७.५६.२) । जतूः (मै० ३.१४.६) । पतयालूः (अथर्व० ७.११५.२) ॥

१३२२. संज्ञायाम् ॥ ७२ ॥ (५२६)

कद्रुकमण्डलुशब्दाभ्यां संज्ञायां विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । अच्छन्दोऽर्थं वचनम् । कद्रूः । कमण्डलूः । संज्ञायामिति किम्? कद्रुः । कमण्डलुः ॥

१३२३. शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् ॥ ७३ ॥ (५२७)

शार्ङ्गरवादिभ्योऽञन्तेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीन् प्रत्ययो भवति । शार्ङ्गरवी । कापटवी । अञन्तेभ्यः–बैदी । और्वी । जातिग्रहणं चेहानुवर्त्तते । तेन जातिलक्षणो ङीष् अनेन बाध्यते, न पुंयोगलक्षणः– बैदस्य स्त्री बैदी । शार्ङ्गरव, कापटव, गौगुलव, ब्राह्मण, गौतम–एतेऽणन्ताः । कामण्डलेय, ब्राह्मकृतेय, आनिचेय, आनिधेय, आशोकेय–एते ढगन्ताः । वात्स्यायन, मौञ्जायन–एतौ फगन्तौ जातिः। कैकसेयः–ढगन्तः । काव्य–शैव्यौ थयञन्तौ । एहि, पर्येहि–कृदिकारान्तौ । आश्मरथ्यः–यञन्तः । औदपानः–उदपानशब्दः शुण्डिकाद्यणन्तः प्रयोजयति । अराल, चण्डाल, वतण्ड–जातिः ।

'भोगवद्गौरिमतोः संज्ञायां घादिषु नित्यं ह्रस्वार्थम्' (ग. सू. ५६) ।

'नृनरयोर्वृद्धिश्च' (ग. सू. ५७) । अत्र यथायोगं ङीबादिषु प्राप्तेषु ङीन्

विधीयते ॥

१३२४. यङश्चाप् ॥ ७४ ॥ (५२८)

यङन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां चाप् प्रत्ययो भवति । 'ञ्यङः ष्यङश्च सामान्यग्रहणमेतत् । आम्बष्ठ्या । सौवीर्या । कौसल्या । ष्यङ्–कारीषगन्ध्या । वाराह्या । बालाक्या ।

षाच्च यञः (म.भा. ४.१.७४ वा. १) । षात् परो यो यञ् तदन्ताच्चाप् वक्तव्यः । शार्कराक्ष्या । पौतिमाष्या । गौकक्ष्या । उत्तरसूत्रे चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, तेन वा भविष्यति ॥

१३२५. आवट्याच्च ॥ ७५ ॥ (५२९)

अवटशब्दो गर्गादिः, तस्माद्यञि कृते ङीपि प्राप्ते वचनमेतत् । आवट्याच्च स्त्रियां चाप् प्रत्ययो भवति । आवट्या । प्राचां ष्फ एव, सर्वत्र ग्रहणात् । आवट्यायनी।

१३२६. तद्धिताः ॥ ७६ ॥ (५६०)

अधिकारोऽयम् । आपञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेर्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्या–मस्तद्धितसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति–'यूनस्तिः' ,(४.१.७७) युवतिः । बहुवचनमनुक्ततद्धितपरिग्रहार्थम्–'पृथिव्या ञाञौ' (४.१.८५), 'अग्रादिपश्चाड्डिमच्' (४.३.२३) इत्येवमादि लब्धं भवति । तद्धितप्रदेशाः – 'कृत्तद्धितसमासाश्च' (१.२.४६) इत्येवमादयः ॥

१३२७. यूनस्तिः ॥ ७७ ॥ (५३१)

युवन्शब्दात् प्रातिपदिकात् स्त्रियाम् तिः प्रत्ययो भवति, स च तद्धितसंज्ञो भवति। ङीपोऽपवादः युवतिः ॥

१३२८. अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ॥ ७८ ॥ (११९८)

गोत्रे यावणिञौ विहितावनार्षौ तदन्तयोः प्रातिपदिकयोर्गुरूपोत्तमयोः स्त्रियां ष्यङादेशो भवति । 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' (व्याडि परि० १०६) इत्यणिञोरेव विज्ञायते, न तु समुदायस्य । ङकारः सामान्यग्रहणार्थः । षकारस्तदविघातार्थः–

'यङश्चाप्' (४.१.७४) इति ।

उत्तमशब्दः स्वभावात् त्रिप्रभृतीनामन्त्यमक्षरमाह । उत्तमस्य समीपमुपोत्तमम्, गुरुः उपोत्तमं यस्य तद् गुरूपोत्तमं प्रातिपदिकम् । करीषस्येव गन्धोऽस्य करीषगन्धिः, कुमुदगन्धिः, 'तस्यापत्यम्' (४.१.९२) इत्यण्, तस्य ष्यङादेशः–कारीषगन्ध्या, कौमुदगन्ध्या । वराहस्यापत्यम्, 'अत इञ्' (४.१.९५), वाराहिः, तस्य ष्यङादेशः–वाराह्या, बालाक्या ।

अणिञोरिति किम्? ऋतभागस्यापत्यम्, बिदादित्वादञ्, आर्तभागी । गुरूपोत्तमादिकं सर्वमस्तीति न त्वणिञौ । 'टिड्ढाणञ्' (४.१.१५) इति ङीबेव भवति । अनार्षयोरिति किम्? वासिष्ठी । वैश्वामित्री । गुरूपोत्तमयोरिति किम्? औपगवी । कापटवी । गोत्र इति किम्? 'तत्र जातः' (४.३.२५), आहिच्छत्री, कान्यकुब्जी ॥

१३२९. गोत्रावयवात् ॥ ७९ ॥ (११९९)

'अणिञोः' इत्येव । गोत्रावयवाः – गोत्राभिमताः कुलाख्याः पुणिकभुणिकमुखरप्रभृतयः, ततो गोत्रे विहितयोरणिञोः स्त्रियां ष्यङादेशो भवति। अगुरूपोत्तमार्थ आरम्भः । पौणिक्या । भौणिक्या । मौखर्या ।

येषां त्वनन्तरापत्येऽपीष्यते – दैवदत्या, याज्ञदत्येति; ते क्रौड्यादिषु द्रष्टव्याः।

१३३०. क्रौड्यादिभ्यश्च ॥ ८० ॥ (१२००)

'क्रौडि' इत्येवमादिभ्यश्च स्त्रियां ष्यङ् प्रत्ययो भवति । अगुरूपोत्तमार्थ आरम्भः, अनणिञर्थश्च । क्रौड्या । लाड्या ।

क्रौडि । लाडि । व्याडि । आपिशलि । आपक्षिति । चौपयत । चैटयत । शैकयत । बैल्वयत । वैकल्पयत । सौधातकि । सूत युवत्याम् (ग. सू. ५८) । भोज क्षत्त्रिये (ग. सू. ५९) । भौरिकि । भौलिकि । शाल्मलि । शालास्थलि । कापिष्ठलि । गौलक्ष्य । गौकक्ष्य ॥

१३३१. दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्धिभ्योऽन्य–तरस्याम् ॥ ८१ ॥ (१२०१)

दैवयज्ञि, शौचिवृक्षि, सात्यमुग्रि, काण्ठेविद्धि–इत्येतेषामन्यतरस्यां ष्यङ्

प्रत्ययो भवति । इञन्ता एते, गोत्रग्रहणं च नानुवर्तते । तेनोभयत्रविभाषेयम् । गोत्रे पूर्वेण नित्यः ष्यङादेशः प्राप्तो विकल्प्यते, अगोत्रे त्वनन्तरेऽपत्ये पक्षे विधीयते । तेन मुक्ते 'इतो मनुष्यजातेः' (४.१.६५) इति ङीषेव भवति । दैवयज्ञ्या, दैवयज्ञी। शौचिवृक्ष्या, शौचिवृक्षी । सात्यमुग्र्या , सात्यमुग्री । काण्ठेविद्ध्या, काण्ठेविद्धी।

१३३२. समर्थानां प्रथमाद् वा ॥ ८२ ॥ (१०७२)

त्रयमप्यधिक्रियते – समर्थानामिति च, प्रथमादिति च, वेति च । स्वार्थिकप्रत्ययावधिश्चायमधिकारः–'प्राग्दिशो विभक्तिः' (५.३.१) इति यावत् । स्वार्थिकेषु ह्यस्योपयोगो नास्ति, विकल्पोऽपि तत्रानवस्थितः । केचिन्नित्यमेव भवन्ति ।

लक्षणवाक्यानि – 'तस्यापत्यम्' (४.१.९२), 'तेन रक्तं रागात्' (४.२.१), 'तत्र भवः' (४.३.५३)–इत्येवमादीनि भविष्यन्ति । तेषु सामर्थ्ये सति प्रथमनिर्दिष्टादेव विकल्पेन प्रत्ययो भवतीति वेदितव्यम् ।

'समर्थानाम्' इति निर्धारणे षष्ठी । समर्थानां मध्ये प्रथमः प्रत्ययप्रकृतित्वेन निर्धार्यते । तस्येति सामान्यं विशेषलक्षणार्थम् । तदीयं प्राथम्यं विशेषाणां विज्ञायते। उपगोरपत्यम् औपगवः ।

समर्थानामिति किम्? कम्बल उपगोरपत्यं देवदत्तस्य । प्रथमादिति किम्? षष्ठ्यन्ताद् यथा स्यात्, प्रथमान्तान्मा भूत् ।

वाग्रहणं किम्? वाक्यमपि हि यथा स्यात्–उपगोरपत्यमिति । यद्येवम्, समासवृत्तिस्तद्धितवृत्त्या बाध्येत– उपग्वपत्यमिति? नैष दोषः; पूर्वसूत्रादन्यतरस्यांग्रहणमनुवर्तते, तेनैतदपि भविष्यति ॥

१३३३. प्राग्दीव्यतोऽण् ॥ ८३ ॥ (१०७३)

'तेन दीव्यति' (४.४.२) इति वक्ष्यति । तदेकदेशो दीव्यच्छब्दोऽवधित्वेन गृह्यते, प्राग्दीव्यत्संशब्दनाद् यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामोऽण्प्रत्ययस्तत्र भवतीति वेदितव्यम् । अधिकारः, परिभाषा, विधिर्वेति त्रिष्वपि दर्शनेष्वपवादविषयं परिहृत्याण् प्रवर्तते । वक्ष्यति – 'तस्यापत्यम्' (४.१९२) औपगवः, कापटवः ॥

१३३४. अश्वपत्यादिभ्यश्च ॥ ८४ ॥ (१०७४)

अश्वपत्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वण् प्रत्ययो भवति । पत्युत्तरपदाद् ण्यं वक्ष्यति, तस्यापवादः । आश्वपतम् । शातपतम् ।

अश्वपति । शतपति । धनपति । गणपति । राष्ट्रपति । कुलपति । गृहपति । धान्यपति । पशुपति । धर्मपति । सभापति । प्राणपति । क्षेत्रपति ।

१३३५. दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः ॥ ८५ ॥ (१०७७)

'प्राग्दीव्यतः' इत्येव । दिति, अदिति, आदित्य–इत्येतेभ्यः पत्युत्तरपदाच्च प्रतिपदिकात्प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्यः प्रत्ययो भवति । दैत्यः । आदित्यः। आदित्यम्। पत्युत्तरपदात् – प्राजापत्यम् । सैनापत्यम् ।

यमाच्चेति वक्तव्यम् । याम्यम् ।

वाङ्मतिपितृमतां छन्दस्युपसंख्यानम् (म. भा. ४.१.८५ वा. १) । वाच्यम् (वा. सं. १३.५८) । मात्यम् (मै. सं. २.१७.१९) । पैतृमत्यम् (वा. स. ७.४६)।

पृथिव्या ञञौ (वा. २) पार्थिवा (ऋ. १.६४.३) । पार्थिवी (अथर्व. पै. १६.४६.३) देवाद्यञञौ (वा. ३) । दैव्यम् (ऋ. १.३१.१७) । दैवम् (पै. १.३१.४) बहिषष्टिलोपश्च (वा. ४) । बाह्याः (अथर्व १९.४४.६) । ईकक् च (वा. ५) । बाहीकः । ईकञ् छन्दसि (वा. ६) । बाहीकः । स्वरे विशेषः । टिलोपवचनमव्ययानां भमात्रे टिलोपस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम् आरातीयः ।

स्थाम्नोऽकारः (वा.७) । अश्वत्थामः ।

लोम्नोऽपत्ये बहुषु (वा. ८) । उडुलोमाः । शरलोमाः । बहुष्विति किम्? औडुलोमिः । शारलोमिः ।

सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसङ्गे यत् (वा. ९) । गव्यम् । अजादिप्रत्ययप्रसङ्ग इति किम्? गोभ्यो हेतुभ्य आगतं गोरूप्यम् । गोमयम् ।

ण्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादपवादात् पूर्वविप्रतिषेधेन (वा. १०)। दितेरपत्यं दैत्यः। वनस्पतीनां समूहो वानस्पत्यम् (म. भा.) ।

कथं दैतेयः? दितिशब्दात् 'कृदिकारादक्तिनः' , (ग. सू. ५०) सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके (ग. सू. ५१) इति ङीषं कृत्वा 'स्त्रीभ्यो ढक्' *४.१.१२०) क्रियते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषा चानित्या ॥

१३३६. उत्सादिभ्योऽञ् ॥ ८६ ॥ (१०७८)

'प्राग्दीव्यतः' इत्येव । उत्सादिभ्यः प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वञ् प्रत्ययो भवति, अणस्तदपवादानां च बाधकः । औत्सः । औदपानः ।

उत्स । उदपान । विकर । विनोद । महानद । महानस । महाप्राण । तरुण। तलुन । वष्कयाऽसे (ग. सू. ६०) । धेनु । पृथिवी । पङ्क्ति । जगती । त्रिष्टुप् । अनुष्टुप् । जनपद । भरत । उशीनर । ग्रीष्म । पीलु । कुल । उदस्थानाद् देशे (ग. सू. ६१) । पृषदंशे (ग. सू. ६२) । भल्लकीय । रथन्तर । मध्यन्दिन । बृहत् । महत्। सत्वन्तु । सच्छब्दो मतुबन्त आगतनुङ्को गृह्यते – सत्वन्त्विति । कुरु । पञ्चाल । इन्द्रावसान । उष्णिक् । ककुभ् । सुवर्ण । देव ।

ग्रीष्माच्छन्दसीति वक्तव्यम् (ग. सू. ६३) । इह मा भूत्–'ग्रैष्मी' त्रिष्टु 'प्' (काठ० स० १६.१८) छन्दश्चेह वृत्तं गृह्यते, न वेदः ॥

१३३७. स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् ॥ ८७ ॥ (१०७९)

'धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्' (५.२.१) इति वक्ष्यति । तस्य 'प्राक्' इत्यनेनैव संबन्धः । प्राग्भवनसंशब्दनाद् येऽर्थास्तेषु स्त्रीशब्दात् पुंस्शब्दाच्च यथाक्रमं नञ्स्नञौ प्रत्ययौ भवतः । स्त्रीषु भवं स्त्रैणम् । पौंस्नम् । स्त्रीणां समूहः स्त्रैणम्। पौंस्नम् । स्त्रीभ्य आगतं स्त्रैणम् । पौंस्नम् । स्त्रीभ्यो हितं स्त्रैणम् । पौंस्नम् । 'स्त्रियाः पुंवत्' (६.३.३४) इति ज्ञापकाद् वत्यर्थे न भवति । योगापेक्षं च ज्ञापकमिति स्त्रीवदित्यपि सिद्धम् ॥

१३३८. द्विगोर्लुगनपत्ये ॥ ८८ ॥ (१०८०)

'प्राग्दीव्यतः' इति वर्तते, न 'भवनात्' इति । 'द्विगोः' इति षष्ठी । द्विगोर्यः सम्बन्धी निमित्तत्वेन तद्धितः प्राग्दीव्यतीयोऽपत्यप्रत्ययं वर्जयित्वा तस्य लुग् भवति। पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः । दशकपालः । द्वौ वेदावधीते द्विवेदः । त्रिवेदः ।

अनपत्य इति किम्? द्वैदेवदत्तिः । त्रैदेवदत्तिः । प्राग्दीव्यत इत्येव – द्वैपारायणिकः ।

द्विगुनिमित्तविज्ञानादिह न भवति–पञ्चकपालस्येदं पाञ्चकपालम् । अथ वा–द्विगोरेवायं लुग्विधीयते, 'द्विगोः' (४.१.२१) इति स्थानषष्ठी ।

ननु च प्रत्ययादर्शनस्यैषा संज्ञा? सत्यमेतत्; उपचारेण तु लक्षणया

द्विगुनिमित्तभूतः प्रत्यय एव द्विगुस्तस्य लुग्भवति । द्विगुनिमित्तकोऽपि तर्हि गुणकल्पनया कस्मान्न द्विगुरुच्यते-पाञ्चकपालमिति? न तस्य द्विगुत्वं निमित्तम्, इतरस्तु द्विगुत्वस्यैव निमित्तमित्यस्ति विशेषः ।

यद्येवम्, इह कथं पञ्चकपाल्यां संस्कृतः पञ्चकपाल इति ? नैवात्र तद्धित उत्पद्यते, वाक्यमेव भवति । त्रैशब्द्यं हि साध्यम् – (१) पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः, (२) पञ्चकपाल्यां संस्कृतः (३) पञ्चकपाल इति; तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः, अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति ।

अथेह कस्मान्न भवति-पञ्चभ्यो गर्गेभ्य आगतं पञ्चगर्गरूप्यम्, पञ्चगर्गमयमिति? वेत्यनुवर्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते ।

१३३९. गोत्रेऽलुगचि ॥ ८९ ॥ (१०८१)

'प्राग्दीव्यतः' इत्येव । 'यस्कादिभ्यो गोत्रे' (२.४.६३) इत्यादिना येषां गोत्रप्रत्ययानां लुगुक्तस्तेषामजादौ प्राग्दीव्यतीये विषयभूते प्रतिषिद्ध्यते । गर्गाणां छात्रा गार्गीयाः । वात्सीयाः । आत्रेयीयाः । खारपायणीयाः ।

गोत्र इति किम्? कौबलम् । बादरम् । अचीति किम्? गर्गेभ्य आगतं गर्गरूप्यम् । गर्गमयम् ।

प्राग्दीव्यत इत्येव – गर्गेभ्यो हितं गार्गीयम् ।

गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुक् । (म. भा. ४.१.८९ वा. २) बिदानामपत्यं युवा युवानौ-बैदः, बैदौ । बिदशब्दाद् 'अत इञ्' (४.१.९५) कृते तस्य च इञः 'ण्यक्षत्त्रियार्षञितोयूनिलुगणिञोः' (२.४.५८) इति लुकि रूपम् ।

एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि – (म. भा. ४.१.८९ वा. ३) बैदस्य बैदयोर्वाऽपत्यं बहवो माणवका बिदाः, न ह्यत्राञ् बहुषूत्पन्नः ॥

१३४०. यूनि लुक् ॥ ९० ॥ (१०८३)

'प्राग्दीव्यतः' इति वर्तते, 'अचि' इति च । प्राग्दीव्यतीयेऽजादौ प्रत्यये विवक्षिते बुद्धिस्थेऽनुत्पन्न एव युवप्रत्ययस्य लुग्भवति । तस्मिन्निवृत्ते सति यो यतः प्राप्नोति स ततो भवति । फाण्टाहृतस्यापत्यं फाण्टाहृतिः, तस्यापत्यं युवा, 'फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ' ,(४.१.१५०) फाण्टाहृतः, तस्य छात्त्रा इति

विवक्षितेऽर्थे बुद्धिस्थे युवप्रत्ययस्य लुग्भवति, तस्मिन्निवृत्ते इञन्तं प्रकृतिरूपं सम्पन्नम्, तस्मात् 'इञश्च' (४.२.११२) इत्यण् भवति–फाण्टाहृताः ।

भागवित्तस्यापत्यं भागवित्तिः, तस्यापत्यं युवा 'वृद्धाट्ठक्सौवीरेषु बहुलम्' (४.१.१४८) इति ठक् भागवित्तिकः, तस्य छात्त्राः–पूर्ववद् युवप्रत्यये निवृत्ते 'इञश्च' (४.२.११२) इत्यण्–भागवित्ताः ।

तिकस्यापत्यम् 'तिकादिभ्यः फिञ्' (४.१.१५४) – तैकायनिः, तस्यापत्यं युवा–'फेश्छ च' (४.१.१४९) इति छः, तैकायनीयः, तस्य छात्त्राः–युवप्रत्यये निवृत्ते 'वृद्धाच्छः' (४.२.११४)–तैकायनीयाः ।

कपिञ्जलादस्यापत्यं कापिञ्जलादिः, तस्यापत्यं युवा–'कुर्वादिभ्यो ण्यः' (४.१.१५१) – कापिञ्जलाद्यः । तस्य छात्त्राः–ण्ये निवृत्ते 'इञश्च' (४.२.११२) इत्यण्–कापिञ्जलादाः । ग्लुचुकस्यापत्यम् 'प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम्' (४.१.१६०) इति ग्लुचुकायनिः, तस्यापत्यं युवा–'प्राग्दीव्यतोऽण्' (४.१.८३)–ग्लौचुकायनः, तस्य छात्त्राः–युवप्रत्यये निवृत्ते स एवाण् – ग्लौचुकायनाः ।

अचीत्येव–फाण्टाहृतरूप्यम् । फाण्टाहृतमयम् ।

प्राग्दीव्यतः (४.१.८३) इत्येव – भागवित्तिकाय हितं भागवित्तिकीयम् ॥

१३४१. फक्फिञोरन्यतरस्याम् ॥ ९१ ॥ (१०८७)

'यूनि' इत्येव । पूर्वसूत्रेण नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्प उच्यते । फक्फिञोर्युवप्रत्यययोः प्राग्दीव्यतीयेऽजादौ प्रत्यये विवक्षितेऽन्यतरस्यां लुग्भवति। गर्गादिभ्यो यञि (४.१.१०५) कृते 'यञिञोश्च' (४.१.१०१) इति फक्, गार्ग्यायणः, तस्य छात्त्राः गार्गीयाः, गार्ग्यायणीयाः । वात्सीयाः, वात्स्यायनीयाः ।

फिञः खल्वपि – यस्कस्यापत्यम्, 'शिवादिभ्योऽण्' (४.१.११२), यास्कः, तस्यापत्यं युवा–'अणो द्व्यचः' (४.१.१५६) इति फिञ् – यास्कायनिः तस्य छात्त्राः यास्कीयाः । यास्कायनीयाः ॥

१३४२. तस्यापत्यम् ॥ ९२ ॥ (१०८८)

अर्थनिर्देशोऽयम्, पूर्वैरुत्तरैश्च प्रत्ययैरभिसम्बद्ध्यते । 'तस्य' इति षष्ठीसमर्थादपत्यमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रकृत्यर्थविशिष्टः षष्ठ्यर्थोऽपत्यमात्रञ्चेह गृह्यते । लिङ्गवचनादिकमन्यत्सर्वमविवक्षितम् ।

उपगोरपत्यमौपगवः । आश्वपतः । दैत्यः । औत्सः । स्त्रैणः । पौंस्नः ।

तस्येदमित्यपत्येऽपि बाधनार्थं कृतं भवेत् ।

उत्सर्गः शेष एवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥ (म. भा. ४.२.९२)

भानोरपत्यं भानवः । श्यामगवः ॥

१३४३. एको गोत्रे ॥ ९३ ॥ (१०९३)

'अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्' (४.१.१६२) तस्मिन् विवक्षिते भेदेन प्रत्यपत्यं प्रत्ययोत्पत्तिप्रसङ्गे नियमः क्रियते–गोत्रे एक एव प्रत्ययो भवति, सर्वेऽपत्येन युज्यन्ते । अपतनादपत्यम् । योऽपि व्यवहितेन जनितः, सोऽपि प्रथमप्रकृतेरपत्यं भवत्येव । गर्गस्यापत्यं गार्गिः । गार्गेरपत्यं गार्ग्यः । तत्पुत्रोऽपि गार्ग्यः । सर्वस्मिन् व्यवहितजनितेऽपि गोत्रापत्ये गर्गशब्दाद् यञेव भवतीति प्रत्ययो नियम्यते ।

अथ वा – गोत्रापत्ये विवक्षिते एक एव शब्दः प्रथमा प्रकृतिः प्रत्ययमुत्पादयतीति प्रकृतिर्नियम्यते गार्ग्यः । नाडायनः ॥

१३४४. गोत्राद् यून्यस्त्रियाम् ॥ ९४ ॥ (१०९४)

अयमपि नियमः । यून्यपत्ये विवक्षिते गोत्रादेव प्रत्ययो भवति, न परमप्रकृत्यनन्तरयुवभ्यः । गार्ग्यस्यापत्यं युवा गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः । दाक्षायणः। प्लाक्षायणः । औपागविः । नाडायनिः ।

अस्त्रियामिति किम् ? दाक्षी । प्लाक्षी ।

किं पुनरत्र प्रतिषिद्ध्यते ? यदि नियमः, स्त्रियामनियमः प्राप्नोति ? अथ युवप्रत्ययः, स्त्रियां गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं न प्राप्नोति गोत्रसंज्ञाया युवसंज्ञया बाधितत्वात्? तस्माद् योगविभागः कर्तव्यः–गोत्राद् यूनि प्रत्ययो भवति । ततोऽस्त्रियाम्–यूनि यदुक्तं स्त्रियां तन्न भवति । युवसंज्ञैव प्रतिषिद्ध्यते, तेन स्त्री गोत्रप्रत्ययेनाभिधास्यते॥

१३४५. अत इञ् ॥ ९५ ॥ (१०९५)

'तस्यापत्यम्' इत्येव । अकारान्तात् प्रातिपदिकाद् इञ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । दक्षस्यापत्यं दाक्षिः ।

तपरकरणं किम्? शुभंयाः, कीलालपाः–इत्यतो मा भूत् ।

कथं 'प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली' (वा. रा. युद्ध. ९.२२) ? शेषविवक्षया

भविष्यति ॥

१३४६. बाह्वादिभ्यश्च ॥ ९६ ॥ (१०९६)

'बाहु' इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये इञ्प्रत्ययो भवति । बाहविः । औपबाहविः। अनकारार्थ आरम्भः । क्वचिद्बाधकबाधनार्थः ।

बाहु । उपबाहु । विवाकु । शिवाकु । वटाकु । उपबिन्दु । वृक । चूडाला। मूषिका । बलाका । भगला । छगला । ध्रुवका । धुवका । सुमित्त्रा । दुर्मित्त्रा । पुष्करसत् । अनुहरत् । देवशर्मन् । अग्निशर्मन् । कुनामन् । सुनामन् । पञ्चन्। सप्तन् । अष्टन् । अमितौजसः सलोपश्च (ग. सू. ६४) । उदञ्चु । शिरस् । शराविन् । क्षेमवृद्धिन् । शृङ्खलातोदिन् । खरनादिन् । नगरमर्दिन् । प्राकारमर्दिन् । लोमन् । अजीगर्त्त । कृष्ण । सलक । युधिष्ठिर । अर्जुन । साम्ब । गद । प्रद्युम्न। राम । उदङ्कः संज्ञायाम् (ग.सू. ६५) । सम्भूयोऽम्भसोः सलोपश्च (ग.सू. ६६) । बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके ततोऽन्यत्र तेषां प्रतिषेधः (म. भा. ४.१.९६ वा. १) । बाहुर्नाम कश्चित्तस्यापत्यं बाहवः । सम्बन्धिशब्दानां च तत्सदृशात्प्रतिषेधः (वा. २)। संज्ञा श्वशुरस्यापत्यं श्वाशुरिः। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, आकृतिगणतामस्य बोधयति । जाम्बिः । ऐन्द्रशर्मिः । आजधेनविः । आजबन्धविः । औडुलोमिः ॥

१३४७. सुधातुरकङ् च ॥ ९७ ॥ (१०९७)

सुधातृशब्दादपत्ये इञ्प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च तस्याकङादेशो भवति। सुधातुरपत्यं सौधातकिः ॥

व्यासवरुडनिषादचण्डालबिम्बानामिति वक्तव्यम् (म. भा. ४.१.९७) । वैयासकिः। बारुडकिः ॥ नैषादकिः । चाण्डालकिः । बैम्बकिः ॥

१३४८. गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ् ॥ ९८ ॥ (१०९९)

'तस्यापत्यम्' इत्येव । गोत्रसंज्ञकेऽपत्ये वाच्ये कुञ्जादिभ्यश्च्फञ् प्रत्ययो भवति । इञोऽपवादः । चकारो विशेषणार्थः, 'व्रातच्फञोरस्त्रियाम्' (५.३.११३) इति । ञकारो वृद्ध्यर्थः । कौञ्जायन्यः, कौञ्जायन्यौ, कौञ्जायनाः । ब्राध्नायन्यः, ब्राध्नायन्यौ, ब्राध्नायनाः ।

गोत्र इति किम्? कुञ्जस्यापत्यमनन्तरं कौञ्जिः । एकवचन-द्विवचनयोः

सतिशिष्टत्वाद् ञित्स्वरेणैव भवितव्यम् । बहुवचने तु कौञ्जायना इति, परमपि ञित्स्वरं त्यक्त्वा चित्स्वर एवेष्यते । गोत्राधिकारश्च 'शिवादिभ्योऽण्' (४.१.११२) इति यावत् ।

कुञ्ज । ब्रध्न । शङ्ख । भस्मन् । गण । लोमन् । शठ । शाक । शाकट। शुण्डा । शुभ । विपाश । स्कन्द । स्तम्भ ॥

१३४९. नडादिभ्यः फक् ॥ ९९ ॥ (११०१)

नड–इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो गोत्रापत्ये फक् प्रत्ययो भवति । नाडायनः। चारायणः । गोत्रो इत्येव – नाडिः ।

'शलङ्कु शलङ्क च' (ग. सू. ६७) इति, अत्र पठ्यते – शालङ्कायनः, पैलादिषु च शालङ्किशब्दः पठ्यते – शालङ्किः पिता, शालङ्किः पुत्रः, तत्कथम्? गोत्रविशेषे कौशिके फकं स्मरन्ति, इञेवान्यत्र–शालङ्किरिति । अथ वा पैलादिपाठ एव ज्ञापक इञो भावस्य ।

नड । चर । बक । मुञ्ज । इतिक । इतिश । उपक । लमक । शलङ्कु शलङ्कं च (ग. सू. ६७) । सप्तल । वाजप्य । तिक । अग्निशर्मन् वृषगणे (ग. सू. ६८) प्राण । नर । सायक । दास । मित्त्र । द्वीप । पिङ्गर । पिङ्गल । किङ्कर । किङ्कल । कातर । कातल । काश्य । काश्यप । काव्य । अज । अमुष्य । कृष्णरणौ ब्राह्मणवासिष्ठयोः (ग. सू. ६९) । अमित्त्र । लिगु । चित्र । कुमार । क्रोष्टु क्रोष्टञ्च (ग. सू. ७०) । लोह । दुर्ग । स्तम्भ । शिंशपा । अग्र । तृण । शकट । सुमनस्। सुमत । मिमत । ऋक् । जत् । युगन्धर । हंसक । दण्डिन् । हस्तिन् । पञ्चाल । चमसिन् । सुकृत्य । स्थिरक । ब्राह्मण । चटक । बदर । अश्वक । खरप । कामुक। ब्रह्मदत्त । उदुम्बर । शोण । अलोह । दण्ड ॥

१३५०. हरितादिभ्योऽञः ॥ १०० ॥ (११०२)

'हरितादिर्बिदाद्यन्तर्गणः । हरितादिभ्योऽञन्तेभ्योऽपत्ये फक् प्रत्ययो भवति । इञोऽपवादः। हरितस्यापत्यं हारितायनः । कैन्दासायनः ।

ननु च 'गोत्रे' इति वर्तते । न च गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययो भवति, 'एको गोत्रे' (४.१.९३) इति वचनात्? सत्यमेतत्; इह तु गोत्राधिकारेऽपि सामर्थ्याद्यूनि प्रत्ययो विज्ञायते । गोत्राधिकारस्तूत्तरार्थः ॥

१३५१. यञिञोश्च ॥ १०१ ॥ (११०३)

यञन्तादिञन्ताच्च प्रातिपदिकादपत्ये फक्प्रत्ययो भवति । गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः । इञन्तात्दाक्षायणः । प्लाक्षायणः । 'द्वीपादनुसमुद्रं यञ्' (४.३.१०), 'सुतङ्गमादिभ्य इञ्' (४.२.८०), इत्यतो न भवति । गोत्रग्रहणेन यञिञौ विशेष्येते। तदन्तात्तु यून्येवायम् प्रत्ययः; 'गोत्राद्यूनि' इति वचनात् ॥

१३५२. शरद्वच्छुनकदर्भाद् भृगुवत्साग्रायणेषु ॥ १०२ ॥ (११०४)

'गोत्रे' इत्येव । शरद्वत्, शुनक, दर्भ–इत्येतेभ्यो गोत्रापत्ये फक् प्रत्ययो भवति यथासंख्यं भृगुवत्साग्रायणेष्वर्थेष्वपत्यविशेषेषु । शारद्वतायनो भवति भार्गवश्चेत्, शारद्वतोऽन्यः । शौनकायनो भवति वात्स्यश्चेत्, शौनकोऽन्यः । दार्भायणो भवति आग्रायणश्चेत्, दार्भिरन्यः । शरद्वच्छुनकशब्दौ बिदादी, ताभ्यमञोऽपवादः फक्॥

१३५३. द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् ॥ १०३ ॥ (११०५)

'गोत्रे' इत्येव । द्रोणादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो गोत्रापत्येऽन्यतरस्यां फक् प्रत्ययो भवति । इञोऽपवादः । द्रौणायनः, द्रोणिः । पार्वतायनः, पार्वतिः । जैवन्तायनः, जैवन्तिः ।

कथमनन्तरोऽश्वत्थामा द्रौणायन इत्युच्यते? नैवात्र महाभारतद्रोणो गृह्यते, किं तर्हि? अनादिः, तत इदम् गोत्रे प्रत्ययविधानम् । इदानीन्तनात्तु श्रुतिसामान्यादध्यारोपेण तथाभिधानं भवति ॥

१३५४. अनृष्यानन्तर्थे बिदादिभ्योऽञ् ॥ १०४ ॥ (११०६)

'गोत्रे' इत्येव । बिदादिभ्यो गोत्रापत्येऽञ्प्रत्ययो भवति । बैदः । और्वः । ये पुनरत्रानृषिशब्दाः पुत्रादयस्तेभ्योऽनन्तरापत्य एव भवति–पौत्रः, दौहित्रः ।

'अनृष्यानन्तर्थे' इत्यस्यायमर्थः–अनृषिभ्योऽनन्तरे भवतीति । यद्ययमर्थः, ऋष्यपत्येषु नैरन्तर्यप्रतिषेधो न कृतः स्यात्, तत्रेदम् न सिद्ध्यति–'इन्द्रभूः सप्तमः काश्यपानाम्' (वंश ब्रा. २.२४) अनन्तरापत्यरूपेणैव ऋष्यणाभिधानं भविष्यति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । ऋष्यपत्ये नैरन्तर्यविषये प्रतिषेधे विज्ञायमाने कौशिको विश्वामित्र इति दुष्यति ।

गोत्र इत्येव – बैदिः । ननु च ऋष्यणा भवितव्यम् ? बाह्वादिराकृतिगणः, तेनेञेव भवति ।

बिद । उर्व । कश्यप । कुशिक । भरद्वाज । उपमन्यु । किलालप । किदर्भ। विश्वानर । ऋष्टिषेण । ऋतभाग । हर्यश्व । प्रियक । आपस्तम्ब । कूचवार । शरद्वत्। शुनक । धेनु । गोपवन । शिग्रु । बिन्दु । भाजन । अश्वावतान । श्यामाक । श्यमाक । श्यापर्ण । हरित । किन्दास । बह्यस्क । अर्कलूष । वध्योष । विष्णुवृद्ध। प्रतिबोध । रथन्तर । रथीतर । गविष्ठिर । निषाद । मठर । मृद । पुनर्भू । पुत्र । दुहितृ। ननान्दृ । परस्त्री परंशु च (ग. सू. ७१) ॥

१३५५. गर्गादिभ्यो यञ् ॥ १०५ ॥ (११०७)

'गोत्रे' इत्येव । गर्गादिभ्यो गोत्रापत्ये यञ् प्रत्ययो भवति । गर्ग्यः । वात्स्यः। मनुशब्दोऽत्र पठ्यते, तत्र कथम्–मानवी प्रजा? 'गोत्रे' इत्युच्यते, अपत्यसामान्ये भविष्यति ।

कथमनन्तरो रामो जामदग्न्यः, व्यासः पाराशर्य इति ? गोत्ररूपाध्यारोपेण भविष्यति । अनन्तरापत्यविवक्ष्यायां तु ऋष्यणैव भवितव्यम् – जामदग्नः, पाराशर इति ।

गर्ग । वत्स । वाजाऽसे (ग. सू. ७२) । संकृति । अज । व्याघ्रपात् । विदभृत्। प्राचीनयोग ।

अगस्ति । पुलस्ति । रेभ । अग्निवेश । शङ्ख । शठ । धूम । अवट । चमस। धनञ्जय । मनस । वृक्ष । विश्वावसु । जनमान । लोहित । शंसि । बभ्रु । मण्डु। मक्षु । अलिगु । शङ्कु । लिगु । गुलु । मन्तु । जिगीषु । मनु । तन्तु । मनायी । भूत। कथक । कष । तण्ड । वतण्ड । कपि । कत । कुरुकत । अनडुह् । कण्व । शकल। गोकक्ष । अगस्त्य । कुण्डिन । यज्ञवल्क । उभय । जात । विरोहित । वृषगण । रहूगण । शण्डिल । वण । कचुलुक । मुद्गल । मुसल । पराशर । जतूकर्ण । मन्त्रित । संहित । अश्मरथ । शर्कराक्ष । पूतिमाष । स्थूण । अररक। पिङ्गल । कृष्ण । गोलुन्द । उलूक । तितिक्ष । भिषज् । भडित । भण्डित । दल्भ। चिकित । दृवहू । इन्द्रहू । एकलू । पिप्पलू । वृदग्नि । जमदग्नि । सुलोभिन् । उकत्थ । कुटीगु ।

१३५३. मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः ॥ १०६ ॥ (११०९)

मधुशब्दाद् बभ्रुशब्दाच्च गोत्रापत्ये यञ् प्रत्ययो भवति यथासंख्यं ब्राह्मणे कौशिके च वाच्ये। माधव्यो भवति ब्राह्मणश्चेत्, माधव एवान्यः। बाभ्रव्यो भवति कौशिकश्चेत्, बाभ्रव एवान्यः। बभ्रुशब्दो गर्गादिषु पठ्यते, ततः सिद्धे यञि कौशिके नियमार्थं वचनम्। गर्गादिषु पाठोऽप्यन्तर्गणकार्यार्थः – 'सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः' (४.१.१८) इति। बाभ्रव्यायणी ॥

१३५७. कपिबोधादाङ्गिरसे ॥ १०७ ॥ (१११०)

कपिबोधशब्दाभ्यामाङ्गिरसेऽपत्यविशेषे गोत्रे यञ् प्रत्ययो भवति। काप्यः। बौध्यः। आङ्गिरस इति किम्? कापेयः। बौधिः। कपिशब्दो गर्गादिषु पठ्यते तस्य नियमार्थं वचनम् – आङ्गिरसे यथा स्यात्। लोहितादिकार्यार्थश्च गणे पाठः– काप्यायनी ॥

१३५८. वतण्डाच्च ॥ १०८ ॥ (११११)

'आङ्गिरसे' इत्येव। वतण्डशब्दादाङ्गिरसेऽपत्यविशेषे गोत्रे यञ् प्रत्ययो भवति। वातण्ड्यः। आङ्गिरस इति किम्? वातण्डः। किमर्थमिदम्, यावता गर्गादिष्वयं पठ्यते? शिवादिष्वप्ययं पठ्यते। तत्राङ्गिरसे शिवाद्यणोऽपवादार्थं पुनर्वचनम्। अनाङ्गिरसे तूभयत्र पाठसामर्थ्यात् पाठसामर्थ्यात् प्रत्ययद्वयमपि भवति – वातण्ड्यः, वातण्डः ॥

१३५९. लुक् स्त्रियाम् ॥ १०९ ॥ (१११२)

'आङ्गिरसे' इत्येव। वतण्डशब्दादाङ्गिरस्यां स्त्रियां यञ्प्रत्ययस्य लुग्भवति। लुकि कृते शार्ङ्गरवादिपाठान्ङीन् भवति–वतण्डी। आङ्गिरस इति किम्? वातण्ड्यायनी। शिवाद्यणि तु वातण्डी ॥

१३६०. अश्वादिभ्यः फञ् ॥ ११० ॥ (१११३)

'आङ्गिरसे' इति निवृत्तम्। अश्वादिभ्यो गोत्रापत्ये फञ् प्रत्ययो भवति। आश्वायनः। आश्मायनः। ये त्वत्र प्रत्ययान्ताः पठ्यन्ते, तेभ्यः सामर्थ्याद्यूनि

प्रत्ययो विज्ञायते ।

अश्व । अश्मन् । शङ्ख । बिद । पुट । रोहिण । खर्जूर । खर्जूल । पिञ्जूर। भडिल । भण्डिल । भडित । भण्डित । भण्डिक । प्रहृत । रामोद । क्षत्त्र । ग्रीवा। काश । गोलाङ्क्य । अर्क । स्वन । ध्वन । पाद । चक्र । कुल । पवित्र । गोमिन्। श्याम । धूम । धूम्र । वाग्मिन् । विश्वानर । कुट । वेश । शप आत्त्रेये (ग.सू. ७३)। नत्त । तड । नड । ग्रीष्म । अर्ह । विशम्य । विशाला । गिरि । चपल । चुनम। दासक । वैल्य । धर्म । आनडुह्य । पुंसिजात । अर्जुन । शूद्रक । सुमनस्। दुर्मनस् । क्षान्त । प्राच्य । कित । काण । चुम्प । श्रविष्ठा । वीक्ष्य । पविन्दा । आत्त्रेय भारद्वाजे (ग. सू. ७४) । कुत्स । आतव । कितव । शिव । खदिर । भारद्वाज आत्त्रेये (ग. सू. ७५) ।

१३६१. भर्गात्त्रैगर्त्ते ॥ १११ ॥ (१११४)

भर्गशब्दादपत्ये विशेषे त्रैगर्ते गोत्रे फञ् प्रत्ययो भवति । भार्गायणो भवति त्रैगर्तः चेत् । भार्गिः अन्यः 'गोत्रे' इति निवृत्तम् । अतः प्रभृति सामान्येन प्रत्यया विज्ञायन्ते । शिवादिभ्योऽपत्येऽण् प्रत्ययो भवति । यथायथमिञादीनामपवादः । शैवः । प्रौष्ठः।

तक्षन्शब्दोऽत्र पठ्यते कारिलक्षणमुदीचामिञं बाधितुम् । ण्यप्रत्ययस्य तु बाधो नेश्यते । ताक्ष्णः, ताक्षण्यः ।

गङ्गाशब्दः पठ्यते तिकादिफिञा शुभ्रादिढका च समावेशार्थम् । तेन त्रैरूप्यं भवति–गाङ्गः, गाङ्गायनिः, गाङ्गेयः ।

विपाशशब्दः पठ्यते कुञ्जादिलक्षणेन च्फञा समावेशार्थम् । वैपाशः, वैपाशायन्यः ।

१३६२. शिवादिभ्योऽण् ॥ ११२ ॥ (१११५)

शिव । प्रौष्ठ । प्रौष्ठिक । चण्ड । जम्भ । भूरि । सन्धि । मुनि । कुठार । अनभिम्लान । ककुत्स्थ । कहोड । लेख । रोध । खञ्जन । कोहड । पिष्ट । हेहय । खञ्जार । खञ्जाल । सुरोहिका । पर्ण । कहूष । परिल । वतण्ड । तृण । कर्ण । क्षीरह्रद । जलह्रद । परिषिक । जटिलिक । गोफिलिका । बधिरिका । मञ्जीरक । वृष्णिक । रेख । आलेखन । विश्रवण । रवण । वर्त्तनाक्ष । पिटक ।

पिटाक । तृक्षाक । नभाक । ऊर्णनाभ । जरत्कारु । उत्क्षिपा । रोहितिक । आर्यश्वेत। सुपिष्ट। खर्जूरकर्ण । मसूरकर्ण तूणकर्ण । मयूरकर्ण । खडरक । तक्षन्। ऋष्टिषेण । गङ्गा । विपाश । यस्क । लह्य । द्रुघ । अयःस्थूण । भलन्दन। विरूपाक्ष। भूमि । इला । सपत्नी । द्व्यचो नद्याः (ग. सू. ७६) । त्रिवेणी त्रिवणं च (ग. सू. ७७) ॥

१३६३. अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ॥ ११३ ॥ (१११६)

'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम्' (१.१.७३) । 'अवृद्धाभ्यः' इति शब्दधर्मः, 'नदीमानुषीभ्यः' इत्यर्थधर्मः, तेनाभेदात् प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते । 'तन्नामिकाभ्यः' इति सर्वनाम्ना प्रत्ययप्रकृतेः परामर्शः । अवृद्धानि यानि नदीनां मानुषीणां च नामधेयानि तेभ्योऽपत्येऽण्प्रत्ययो भवति । ढकोऽपवादः । यमुनाया अपत्यं यामुनः। इरावत्या अपत्यम् ऐरावतः । वैतस्तः । नार्मदः । मानुषीभ्यः खल्वपि – शिक्षिताया अपत्यं शैक्षितः । चिन्तिताया अपत्यं चैन्तितः ।

अवृद्धाभ्यः किम्? चन्द्रभागाया अपत्यं चान्दभागेयः । वासवदत्तेयः ।

नदीमानुषीभ्य इति किम्? सौपर्णेयः । वैनतेयः । तन्नामिकाभ्य इति किम्? शोभनायाः – शौभनेयः ॥

१३६४. ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ॥ ११४ ॥ (१११७)

ऋषयः प्रसिद्धा वसिष्ठादयः । अन्धकाः, वृष्णयः, कुरव इति वंशाख्याः । ऋष्यादिकुर्वन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽपत्येऽण्प्रत्ययो भवति । इञोऽपवादः । अत्र्यादिभ्यस्तु परत्वाड्ढगादिभिरेव भवितव्यम् । ऋषिभ्यस्तावत् वासिष्ठः । वैश्वामित्रः। अन्धकेभ्यः–श्वाफल्कः । रान्धसः । वृष्णिभ्यः – वासुदेवः । आनिरुद्धः। कुरुभ्यः– नाकुलः । साहदेवः ।

कथं पुनर्नित्यानां शब्दानामन्धकादिवंशसमाश्रयणेनान्वाख्यानं युज्यते? केचिदाहुः–कथमपि काकतालीयन्यायेन कुर्वादिवंशेष्वसंकरेणैव नकुलसहदेवादयः शब्दास्सुबहवः संकलिताः, तानुपादाय पाणिनिना स्मृतिरुपनिबद्धेति ।

अथवा – अन्धकवृष्णिकुरुवंशा अपि नित्या एव, तेषु ये शब्दाः प्रयुज्यन्ते – नकुलसहदेवादयः, तत्रेदं प्रत्ययविधानमित्यदोषः ॥

१३६५. मातुरुत्संख्यासम्भद्रपूर्वायाः ॥ ११५ ॥ (१११८)

मातृशब्दात् संख्यापूर्वात् सम्पूर्वाद्भद्रपूर्वाच्चापत्येऽण् प्रत्ययो भवति, उकारश्चान्तादेशः । द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्विमातुरः । षाण्मातुरः । साम्मातुरः । भाद्रमातुरः।

उकारादेशार्थ वचनम्, प्रत्ययः पुनरुत्सर्गेणैव सिद्धः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽर्थापेक्षः, तेन धान्यमातुर्ग्रहणं न भवति ।

संख्यासम्भद्रपूर्वाया इति किम् ? सौमात्रः ।

१३६६. कन्यायाः कनीन च ॥ ११६ ॥ (१११९)

कन्याशब्दादपत्येऽण्प्रत्ययो भवति । तत्सन्नियोगेन कनीनशब्द आदेशो भवति । ढकोऽपवादः । कन्याया अपत्यं कानीनः कर्णः । कानीनो व्यासः ॥

१३६७. विकर्णशुङ्गच्छगलाद् वत्सभरद्वाजात्रिषु ॥ ११७ ॥ (११२०)

विकर्णशुङ्गच्छगलशब्देभ्यो यथासंख्यं वत्सभरद्वाजात्रिष्वपत्यविशेषेष्वण्प्रत्ययो भवति । वैकर्णो भवति वात्स्यश्चेत्, वैकर्णिरन्यः । शौङ्गो भवति भारद्वाजश्चेत्, शौङ्गिरन्यः । छागलो भवत्यात्रेयश्चेत्, छागलिरन्यः ।

शुङ्गाशब्दं स्त्रीलिङ्गमन्ये पठन्ति, ततो ढकं प्रत्युदाहरन्ति – शौङ्गेय इति ।

द्वयमपि चैतत्प्रमाणम् उभयथा सूत्रप्रणयनात् ।

१३६८. पीलाया वा ॥ ११८ ॥ (११२१)

तन्नामिकाणो बाधके 'द्व्यचः' (४.१.११८) इति ढकि प्राप्तेऽण्प्रत्ययः पक्षे विधीयते । पीलाया अपत्ये वाऽण्प्रत्ययो भवति । पीलाया अपत्यं पैलः । पैलेयः ॥

१६३९. ढक्च मण्डूकात् ॥ ११९ ॥ (११२२)

मण्डूकशब्दादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति । चकारादण् च वा । तेन त्रैरूप्यं भवति – माण्डूकेयः, माण्डूकः, माण्डूकिः ॥

१३७०. स्त्रीभ्यो ढक् ॥ १२० ॥ (११२३)

इह स्त्रीग्रहणेन टाबादिप्रत्ययान्ताः शब्दा गृह्यन्ते । स्त्रीभ्योऽपत्ये ढक्

प्रत्ययो भवति । सौपर्णेयः । वैनतेयः ।

स्त्रीप्रत्ययविज्ञापनादसत्यर्थग्रहणे इह न भवति – इडबिडोऽपत्यम् ऐडबिडः, दरदोऽपत्यम् दारदः इति ।

वडवाया वृषे वाच्ये (म. भा. ४.१.१२० वा. १) । वाडवेयो वृषः स्मृतः । अपत्ये प्राप्तस्ततोऽपकृष्य विधीयते, तेनापत्ये वाडव इति भवति ।

अण् क्रुञ्चाकोकिलात् स्मृतः (म. भा. ४.१.१२० वा. २) । क्रुञ्चाया अपत्यं क्रौञ्चः । कौकिलः ॥

१३७१. द्व्यचः ॥ १२१ ॥ (११२४)

'स्त्रीभ्यः' इत्येव । द्व्यचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ढक्प्रत्ययो भवति । तन्नामिकाणोऽपवादः । दत्ताया अपत्यं दात्तेयः । गौपेयः । द्व्यच इति किम्? यामुनः ॥

१३७२. इतश्चानिञः ॥ १२२ ॥ (११२५)

स्त्रीग्रहणं निवृत्तम् । चकारः 'द्व्यचः' इत्यस्यानुकर्षणार्थः । इकारान्तात् प्रातिपदिकादनिञन्तादपत्ये ढक्प्रत्ययो भवति । आत्त्रेयः । नैधेयः ।

इत इति किम्? दाक्षिः । प्लाक्षिः । अनिञ इति किम्? दाक्षायणः । प्लाक्षायणः । द्व्यच इत्येव–मरीचेरपत्यं मारीचः ॥

१३७३. शुभ्रादिभ्यश्च ॥ १२३ ॥ (११२६)

'शुभ्र' इत्येवमादिभ्यः प्रतिपदिकेभ्यो ढक् प्रत्ययो भवति । यथायोगमिञादीनामपवादः । शौभ्रेयः । वैष्टपुरेयः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थ आकृतिगणतामस्य बोधयति, तेन गाङ्गेयः पाण्डवेय इत्येवमादि सिद्धं भवति ।

शुभ्र । विष्टपुर । ब्रह्मकृत । शतद्वार । शतावर । शलाका । शालाचल । शलाकाभ्रू । लेखाभ्रू । विमातृ । विधवा । किंकसा । रोहिणी । रुक्मिणी । दिशा। शालूक । अजबस्ति । शकन्धि । लक्ष्मणश्यामयोर्वासिष्ठे (ग. सू. ७८) । गोधा। कृकलास । अणीव । प्रवाहण । भरत । भारम । मुकण्डु । मघष्टु । मकष्टु । कर्पूर। इतर । अन्यतर । आलीढ । सुदत्त । सुचक्षस् । सुनामन् । कद्रु । तुद । अकशाप। कुमारिका । किशोरिका । कुवेणिका । जिह्माशिन । परिधि । वायुदत्त । ककल ।

खट्वा । अम्बिका । अशोका । शुद्ध पिङ्गला । खण्डोन्मत्ता । अनुदृष्टि । जरतिन् । बलिवर्दिन् । विग्रज । बीज । श्वन् । अश्मन् । अश्व । अजिर ॥

१३७४. विकर्णकुषीतकात् काश्यपे ॥ १२४ ॥ (११२७)

विकर्णशब्दात् कुषीतकशब्दाच्च काश्यपेऽपत्यविशेषे ढक् प्रत्ययो भवति। वैकर्णेयः । कौषीतकेयः । काश्यप इति किम्? वैकर्णिः । कौषीतकिः ॥

१३७५. भ्रुवो वुक्च ॥ १२५ ॥ (११३०)

भ्रूशब्दादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च वुगागमः । भ्रौवेयः ॥

१३७६. कल्याण्यादीनामिनङ् ॥ १२६ ॥ (११३१)

'कल्याणी' –इत्येवमादीनां शब्दानामपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च इनङादेशः । स्त्रीप्रत्ययान्तानामादेशार्थ ग्रहणम्; प्रत्ययस्य सिद्धत्वात् । अन्येषामुभयार्थम् । काल्याणिनेयः । सौभागिनेयः । दौर्भागिनेयः । 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते' (पा.सू. ७.३.१९) इत्युभयपदवृद्धिः ।

कल्याणी । सुभगा । दुर्भगा । बन्धकी । अनुदृष्टि । अनुसृष्टि । जरती । बलीवर्दी । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमा । परस्त्री ॥

१३७७. कुलटाया वा ॥ १२७ ॥ (११३२)

कुलान्यटतीति कुलटा पररूपं निपातनात् । कुलटाया अपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च वा इनङादेशो भवति । आदेशार्थ वचनम्, प्रत्ययः पूर्वेणैव सिद्धः । कौलटिनेयः, कौलटेयः ।

या तु कुलान्यटन्ती शीलं भिनत्ति, ततः 'क्षुद्राभ्यो वा' इति परत्वाड् ढ्रका भवितव्यम्– कौलटेरः ॥

१३७८. चटकाया ऐरक् ॥ १२८ ॥ (११३४)

चटकाया अपत्ये ऐरक् प्रत्ययो भवति । चाटकैरः । चटकाच्चेति वक्तव्यम् (म. भा. ४.१.१२८ वा०) । चटकस्यापत्यं चाटकैरः । स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः (वा०) । चटकाया अपत्यं स्त्री चटका ॥

१३७९. गोधया ढ्रक् ॥ १२९ ॥ (११३५)

गोधाया अपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति । गौधेरः । शुभ्रादिष्वयं पद्यते, तेन गौधेयः – इत्यपि भवति ॥

१३८०. आरगुदीचाम् ॥ १३० ॥ (११६३)

गोधाया अपत्ये उदीचामाचार्याणां मतेन आरक् प्रत्ययो भवति । गौधारः । आचार्यग्रहणं पूजार्थम्, वचनसामर्थ्यादेव पूर्वेण समावेशो भविष्यति । आरग्वचनमनर्थकम् , रका सिद्धत्वात्? ज्ञापकं त्वयम्–अन्येभ्योऽपि भवतीति । जाडारः । पाण्डारः ।

१३८१. क्षुद्राभ्यो वा ॥ १३१ ॥ (११३७)

ढ्रगनुवर्तते , न आरक् । क्षुद्राः=अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च । अर्थधर्मेण तदभिधायिन्यः स्त्रीलिङ्गाः प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते । क्षुद्राभ्यो वापऽत्ये ढ्रक् प्रत्ययो भवति । ढकोऽपवादः । काणेरः, काणेयः । दासेरः, दासेयः ॥

१३८२. पितृष्वसुश्छण् ॥ १३२ ॥ (११३८)

पितृष्वसृशब्दादपत्यये छण्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । पैतृष्वस्त्रीयः ॥

१३८३. ढकि लोपः ॥ १३३ ॥ (११३९)

पितृष्वसुरपत्यप्रत्ये ढकि परतो लोपो भवति । पैतृष्वसेयः ।

कथं पुनरिह ढक् प्रत्ययः ? एतदेवज्ञापकं ढको भावस्य ॥

१३८४. मातृष्वसुश्च ॥ १३४ ॥ (११४०)

'पितृष्वसुः' इत्येतदपेक्षते, पितृष्वसुर्यदुक्तं तन्मातृष्वसुरपि भवति–छण्प्रत्ययो ढकि लोपश्च । मातृष्वस्त्रीयः, मातृष्वसेयः ॥

१३८५. चतुष्पाद्भ्यो ढञ् ॥ १३५ ॥ (११४१)

चतुष्पादभिधायिनीभ्यः प्रकृतिभ्योऽपत्ये ढञ्प्रत्ययो भवति । अणादीनामपवादः।

कामण्डलेयः । शौन्तिबाहेयः । जाम्बेयः ॥

१३८६. गृष्ट्यादिभ्यश्च ॥ १३६ ॥ (११४३)

गृष्ट्यादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये ढञ्प्रत्ययो भवति । अणादीनामपवादः । गार्ष्टेयः। हार्ष्टेयः ।

गृष्टिशब्दो यश्चतुष्पाद्वचनस्ततः पूर्वेणैव सिद्धः, अचतुष्पादर्थ वचनम् ।

गृष्टि । हृष्टि । हलि । बलि । विश्रि । कुद्रि । अजबस्ति । मित्त्रयु ॥

१३८७. राजश्वशुराद् यत् ॥ १३७ ॥ (११५३)

राजन् श्वशुरशब्दाभ्यामपत्ये यत्प्रत्ययो भवति । यथाक्रममणिञोरपवादः । राजन्यः । श्वशुर्यः । राज्ञोऽपत्ये जातिरहणम् (म. भा. ४.१.१३७ वा. १) । राजन्यो भवति, क्षत्त्रियश्चेत् । राजनोऽन्यः ।

१३८८. क्षत्त्राद् घः ॥ १३८ ॥ (११६१)

क्षत्त्रशब्दादपत्ये घः प्रत्ययो भवति । क्षत्त्रियः । अयमपि जातिशब्द एव । क्षात्त्रिरन्यः ॥

१३८९. कुलात् खः ॥ १३९ ॥

उत्तरसूत्र पूर्वपदप्रतिषेधादिह तदन्तः केवलश्च दृश्यते । कुलशब्दान्तात् प्रातिपदिकात् केवलाच्चपत्ये खः प्रत्ययो भवति । आढ्यकुलीनः । श्रोत्रियकुलीनः। कुलीनः ॥

१३९०. अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ ॥ १४० ॥ (११६३)

'कुलात्' इत्येव । अविद्यमानं पूर्वपदं यस्य तदपूर्वपदम्, समाससम्बन्धिपूर्वपदस्याभावेन कुलशब्दो विशेष्यते । अपूर्वपदात् कुलशब्दादन्यतरस्यां यत्, ढकञ्–इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । ताभ्यां मुक्ते खोऽपि भवति । कुल्यः, कौलेयकः, कुलीनः । पदग्रहणं किम्? बहुच्पूर्वादपि यथा स्यात् । बहुकुल्यः । बाहुकुलेयकः । बहुकुलीनः ॥

१३९१. महाकुलादञ्खञौ ॥ १४१ ॥ (११६४)

'अन्यतरस्याम्' इत्यनुवर्त्तते । महाकुलशब्दादञ्खञौ प्रत्ययौ भवतः, पक्षे खः । माहाकुलः, माहाकुलीनः, महाकुलीनः ॥

१३९२. दुष्कुलाड्ढक् ॥ १४२ ॥ (११६५)

दुष्कुलशब्दादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति । 'अन्यतरस्याम्' इत्यनुवृत्तेः खश्च। दौष्कुलेयः दुष्कुलीनः ॥

१३९३. स्वसुश्छः ॥ १४३ ॥ (११६६)

स्वसृशब्दादपत्ये छः प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । स्वसुरपत्यं स्वस्त्रीयः॥

१३९४. भ्रातुर्व्यच्च ॥ १४४ ॥ (११६७)

भ्रातृशब्दादपत्ये व्यत् प्रत्ययो भवति । चकाराच्छश्च । अणोऽपवादः । भ्रातृव्यः । भ्रात्रीयः । तकारः स्वरार्थः ॥

१३९५. व्यन् सपत्ने ॥ १४५ ॥ (११६८)

सपत्नशब्दः शत्रुपर्यायः शब्दान्तरमव्युत्पन्नमेव । सपत्नीशब्दादपरेऽकारमिवार्थे निपातयन्ति । सपत्नीव सपत्नः । भ्रातृशब्दाद् व्यन् प्रत्ययो भवति समुदायेन चेदमित्त्रः=सपत्न उच्यते । अपत्यार्थोऽत्र नास्त्येवपाप्मना भ्रातृव्येण । भ्रातृव्यः कण्टकः ॥

१३९६. रेवत्यादिभ्यष्ठक् ॥ १४६ ॥ (११६९)

रेवतीत्येवमादिभ्योऽपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति । यथायोगं ढगादीनामपवादः । रैवतिकः । आश्वपालिकः । रेवती । अश्वपाली । मणिपाली । द्वारपाली । वृकवञ्चिन् । वृकग्राह । कर्णग्राह । दण्डग्राह । कुक्कुटाक्ष ॥

१३९७. गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ॥ १४७ ॥ (११७१)

'अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्' (४.१.१६२) गृह्यते । गोत्रं या स्त्री तदभिधायिनः शब्दादपत्ये णः प्रत्ययो भवति, चकाराट्ठक्च, कुत्सने गम्यमाने । पितुरसंविज्ञाने मात्रा व्यपदेशोऽपत्यस्य कुत्सा । गार्ग्या अपत्यं गार्गो जाल्मः, गार्गिकः । ग्लुचुकायन्या

अपत्यं ग्लौचुकायनः, ग्लौचुकायनिकः । 'गोत्रद्यूनि' इति यूनि प्रत्ययो भवति ।

गोत्रमिति किम्? कारिकेयो जाल्मः । स्त्रिया इति किम्? औपगविर्जाल्मः। कुत्सन इति किम्? गार्गेयो माणवकः ॥

१३९८. वृद्धाट्ठक्सौवीरेषु बहुलम् ॥ १४८ ॥ (११७२)

'कुत्सने' इत्येव । 'सौवीरेषु' इति प्रकृतिविशेषणम् । वृद्धात् सौवीरगोत्रादपत्ये बहुलं ठक् प्रत्ययो भवति, कुत्सने गम्यमाने । भागवित्तेर्भागवित्तिकः । तार्णबिन्दवस्य तार्णबिन्दविकः । पक्षे यथाप्राप्तं फक्–भागवित्तायनः । पक्षे–तार्णबिन्दविः । अकशापः शुभ्रादिः – आकशापेयः, तस्यापत्यमाकशापेयिकः । पक्षे–आकशापेयिः।

भागपूर्वपदो वित्तिर्द्वितीयस्तार्णबिन्दवः ।

तृतीयस्त्वाकशापेयो गोत्राट्ठग्बहुलं ततः ॥

वृद्धग्रहणं स्त्रीनिवृत्त्यर्थम् ।

सौवीरेष्विति किम्? औपगविर्जाल्मः । 'कुत्सने' इत्येव – भागवित्तायनो माणवकः ।

बहुलग्रहणमुपाधिवैचित्र्यार्थम् । 'गोत्रस्त्रियाः' इत्यारभ्य चत्वारो योगाः– तेषु प्रथमः कुत्सन एव, अन्त्यः सौवीरगोत्रे एव, मध्यमौ द्वयोरपि । तदेतद्बहुलग्रहणाल्लभ्यते ॥

१३९९. फेश्छ च ॥ १४९ ॥ (११७३)

'कुत्सने' इत्येव, 'सौवीरेषु' इति च । 'फे' इति फिञो ग्रहणम्, न फिनः; वृद्धाधिकारात् । फिञन्तात् प्रातिपदिकात् सौवीरगोत्रादपत्ये छः प्रत्ययो भवति, चकाराट्ठक् कुत्सने गम्यमाने । यमुन्दस्यापत्यम् – 'तिकादिभ्यः फिञ्' (४.१.१५४), तस्यापत्यं यामुन्दायनीयः । यामुन्दायनिकः । कुत्सन इत्येव – यामुन्दायनिः । फिञन्तादौत्सर्गिकस्याण आगतस्य 'ण्यक्षत्रियार्षञितोः यूनि लुगणिञोः' (२.४.५८)' इति लुक् । सौवीरेष्वित्येव तैकायनिः ।

यमुन्दश्च सुयामा च वार्ष्यायणिः फिञः स्मृताः ।

सौवीरेषु च कुत्सायां द्वौ योगौ शब्दवित् स्मरेत् ॥

१४००. फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ ॥ १५० ॥ (११७४)

सौवीरेषु, इत्येव । 'कुत्सने' इति निवृत्तम् । 'फण्टाहृति' 'मिमत' शब्दाभ्यां सौवीरविषयाभ्यामपत्ये णफिञौ प्रत्ययौ भवतः । फकोऽपवादः । अल्पाच्तरस्यापूर्वनिपातो लक्षणव्यभिचारचिह्नम्, तेन यथासंख्यमिह न भवतीति। फाण्टाहृतः, फाण्टाहृतायनिः (म. भा.) । मैमतः, मैमतायनिः । सौवीरेष्वित्येव– फाण्टाहृतायनः । मैमतायनः । फण्टाहृतेः 'यञिञोश्च' (४.१.१०१) इति फक् । मिमतशब्दोऽपि नडादिषु पठ्यते ।

१४०१. कुर्वादिभ्यो ण्यः ॥ १५१ ॥ (११७५)

'सौवीरेषु' 'बहुलम्' इति च निवृत्तम् । 'कुरु' इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये ण्यः प्रत्ययो भवति । कौरण्यः । गार्ग्यः । 'कुरुनादिभ्यो ण्यः' (४.१.१७२) इति कुरुशब्दादपरो ण्यप्रत्ययो भविष्यति । स तु क्षत्रियात्तद्राजसंज्ञकः, तस्य बहुषु लुका भवितव्यम्; अयं तु श्रूयत एव – कौरव्याः । कौरव्यशब्दस्य क्षत्रियवचनस्य ति कादिषु पाठात् फिञपि भवति । कौरव्यायणिः ।

रथकारशब्दोऽत्र पठ्यते, स जातिवचनः । त्रैवर्णिकेभ्यः किञ्चिन्न्यूना रथकारजातिः । कारिणस्तु रथकारशब्दादुत्तरसूत्रेणैव ण्यः सिद्धः ।

केशिनीशब्दः पठ्यते, तस्य कैशिन्यः । पुंवद्भावो न भवति; स्त्रीप्रत्यय–निर्देशसामर्थ्यात् ।

'वेनाच्छन्दसि' (ग. सू. ८०) इति पठ्यते, कथं भाषायां वैन्यो राजेति? छान्दस एवायं प्रमादात् कविभिः प्रयुक्तः ।

वामरथशब्दः पठ्यते, तस्य कण्वादिवत्कार्यमिष्यते स्वरं वर्जयित्वा, लुगादिकमतिदिश्यते । बहुषु वामरथाः । स्त्री वामरथी । वामरथ्यायनी । युवा वामरथ्यायनः । वामरथ्यस्य छात्राः वामरथाः । वामरथानि सङ्घाङ्कलक्षणानि । स्वरस्तु ण्यप्रत्ययस्यैव भवति, नातिदेशिकमाद्युदात्तत्वम् ।

कुरु । गर्ग । मङ्गुष । अजमारक । रथकार । वावदूक । सम्राजः क्षत्रिये (ग. सू. ७९) । कवि । मति । वाक् । पितृमत् । इन्द्रजालि । दामोष्णीषि । गणकारि । कैशोरि । कापिञ्जलादि । कुट । शलाका । मुर । एरक । अभ्र । दर्भ। केशिनी। वेनाच्छन्दसि (ग.सू. ८०) । शूर्पणाय । श्यावनाय । श्यावरथ । श्यावपुत्र । सत्यङ्कार । वडभीकार । शङ्कु । शाक । पथिकारिन् । मूढ । शकन्धु। कर्तृ । हर्तृ। शाकिन् । इनपिण्डी ॥ वामरथस्य कण्वादिवत्स्वरवर्जम् ॥

१४०२. सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ॥ १५२ ॥ (११७६)

सेनान्तात् प्रातिपदिकाल्लक्षणशव्दात् कारिवचनेभ्यश्चापत्ये ण्यः प्रत्ययो भवति। कारिशब्दः कारूणां तन्तुवायादीनां वाचकः । कारिषेण्यः । हारिषेण्यः । लाक्षण्यः । कारिभ्यः– तान्तुवाय्यः । कौम्भकार्यः । नापित्यः ॥

१४०३. उदीचामिञ् ॥ १५३ ॥ (११७७)

ण्ये प्राप्ते इञपरो विधीयते । सेनान्तलक्षणकारिभ्योऽपत्ये इञ् प्रत्ययो भवति उदीचां मतेन । कारिषेणिः । हारिषेणिः । लक्षणिः । तान्तुवायिः । कौम्भकारिः।

वचनसामर्थ्यादेव प्रत्ययसमावेशे लब्धे आचार्यग्रहणं वैचित्र्यार्थम् । तक्षन्शब्दः शिवादिः, तेनाणायमिञ् बाध्यते, न तु ण्यः । तक्ष्णोऽपत्यं ताक्षणः । ताक्षण्यः ॥

१४०४. तिकादिभ्यः फिञ् ॥ १५४ ॥ (११७८)

'तिक' – इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति । तैकायनिः। कैतवायनिः । वृषशब्दोऽत्र पठ्यते, तस्य प्रत्ययसन्नियोगेन यकारान्तत्वमिष्यते । वार्ष्यायणिः । कौरव्यशब्दः पठ्यते, स च क्षत्त्रियवचनः; औरसशब्देन क्षत्त्रियप्रत्ययान्तेन साहचर्यात् ।

यस्तु 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' (४.१.१५१), तदन्ताद् इञैव भवितव्यम् तथा च 'ण्यक्षत्त्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः' (२.४.५८) इत्यत्रोदाहृतम्–कौरव्यः पिता, कौरव्यः पुत्र इति ।

तिक । कितव । संज्ञा । बाल शिखा । उरस् । शाट्य । सैन्धव । यमुन्द । रूप्य। ग्राम्य । नील । अमित्र । गौकक्ष्य । कुरु । देवरथ । तैतिल । औरस । कौरव्य । भौरिकि । भौलिकि । चौपयत । चैतयत । चैटयत । शैकयत । क्षैतयत। ध्वाजवत । चन्द्रमस् । शुभ । गङ्गा । वरेण्य । सुयामन् । आरद । वह्यका । खल्या। वृष । लोमका । उदन्य । यज्ञ ।

१४०५. कौशल्यकार्मार्याभ्यां च ॥ १५५ ॥ (११७९)

कौशल्यकार्मार्यशब्दाभ्यामपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति । इञोऽपवादः । कौशल्यायनिः । कार्मार्यायणिः । परमप्रकृतेरेवायं प्रत्यय इष्यते – कौशलस्यापत्यम्,

कर्मारस्यापत्यमिति । प्रत्ययसन्नियोगेन तु प्रकृतिरूपं निपात्यते । तथा च स्मृत्यन्तरम् 'दगुकोसलकर्मारच्छागवृषाणां युड् वादिष्टस्य' इति । [दगु–] दागव्यायनिः । [कोसल–] कौसल्यापथनिः । [कर्मार–] कार्मार्यायणिः । [छाग–] छाग्यायनिः । [वृष–] वार्ष्यायणिः ॥

१४०६. अणो द्व्यचः ॥ १५६ ॥ (११८०)

अणन्ताद् द्व्यचः प्रातिपदिकादपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति । इञोऽपवादः । कार्त्रायणिः । हार्त्रायणिः ।

अण इति किम्? दाक्षायणः । द्व्यच इति किम्? औपगविः ।

त्यदादीनां वा फिञ् वक्तव्यः । त्यादायनिः, त्यादः । यादायनिः, यादः । तादायनिः, तादः । अणत्र प्राप्तः ॥

१४०७. उदीचां वृद्धादगोत्रात् ॥ १५७ ॥ (११८१)

वृद्धं यच्छब्दरूपमगोत्रं तस्मादपत्ये फिञ्प्रत्ययो भवति । उदीचामाचार्याणां मतेन । आभ्रगुप्तायनिः । ग्रामरक्षायणिः ।

कारिशब्दादपि वृद्धादगोत्रात् परत्वादनेनैव भवितव्यम् । नापितायनिः ।

उदीचामिति किम्? आभ्रगुप्तिः । वृद्धादिति किम्? याज्ञदत्तिः । अगोत्रादिति किम्? औपगविः ॥

१४०८. वाकिनादीनां कुक्च ॥ १५८ ॥ (११८२)

'वाकिन' –इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन चैषां कुगागमः । यदिह वृद्धमगोत्र शब्दरुपं तस्यागमार्थमेव ग्रहणम्, अन्येषामुभयार्थम्। वाकिनकायनिः । गारेधकायनिः । इञाद्यपवादो योगः । 'उदीचाम्' इत्यधिकारात् पक्षे तेऽपि भवन्ति । वाकिनिः । गारेधिः । वाकिन । गारेध । कार्कव्य । काक । लङ्का । चर्मिवर्मिणोर्नलोपश्च (ग. सू. ८१) ॥

१४०९. पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ॥ १५९ ॥ (११८३)

'उदीचां वृद्धात्' इति वर्त्तते । पुत्रान्तमगोत्रमिति पूर्वेणैव प्रत्ययः सिद्धः, तस्मिन्ननेन कुगागमोऽन्यतरस्यां विधीयते । पुत्रान्तात् प्रातिपदिकाद् यः

फिञ्प्रत्ययस्तस्मिन् परभूतेऽन्यतरस्यां कुगागमो भवति पुत्रान्तस्य । तेन त्रैरूप्यं सम्पद्यते – गार्गीपुत्रकायणिः, गार्गीपुत्रायणिः, गार्गीपुत्रिः । वात्सीपुत्रकायणिः, वात्सीपुत्रायणिः, वात्सीपुत्रिः ॥

१४१०. प्राचामबृद्धात् फिन् बहुलम् ॥ १६० ॥ (११८४)

अवृद्धाच्छब्दरूपादपत्ये फिन् प्रत्ययो भवति बहुलं प्राचां मतेन । ग्लुचुकयनिः। अहिचुम्बकायनिः । प्राचाम् इति किम्? ग्लौचुकिः । अवृद्धात् इति किम्? राजदन्तिः । उदीचाम्, प्राचाम्, अन्यतरस्याम् बहुलमिति सर्व एते विकल्पार्थाः तेषामेकेनैव सिद्ध्यति ? तत्राचार्यग्रहणं पूजार्थम् । बहुलग्रहणं वैचित्र्यार्थम्, क्वचिन्न भवत्येव – दाक्षिः । प्लाक्षिः ॥

१४११. मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च ॥ १६१ ॥ (११८५)

मनुशब्दादञ् यत् – इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः, तत्सन्नियोगेन षुगागमः, समुदायेन चेज्जातिर्गम्यते । मानुषः, मनुष्यः । जातिशब्दावेतौ ।

अपत्यार्थोऽत्र नास्त्येव, तथा च मानुषा इति बहुषु न लुग्भवति । अपत्यविवक्षायां त्वणैव भवितव्यम् । मानवी प्रजा ।

अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः ।

नकारस्य च मूर्द्धन्यस्तेन सिद्ध्यति माणवः ॥ (म. भा. ४.१.१६१)

१४१२. अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् । १६२ ॥ (१०८९)

पौत्रप्रभृति यदपत्यं तद् गोत्रसंज्ञं भवति । सम्बन्धिशब्दत्वादपत्यशब्दस्य [यस्य] यदपत्यं तदपेक्षया पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञा विधीयते । गर्गस्यापत्यं पौत्रप्रभृति गार्ग्यः । वात्स्यः ।

अपत्यमिति व्यपदेशोऽयं पौत्रप्रभृतेः ।

पौत्रप्रभृतीति किम्? अन्यस्य मा भूत् । कौञ्जिः । गार्गिः ।

गोत्रप्रदेशाः–'एको गोत्र' ((४.१.९३) इत्येवमादयः ॥

१४१३. जीवति तु वंश्ये युवा ॥ १६३ ॥ (११९०)

अभिजनप्रबन्धः=वंशः । तत्र भवो वंश्यः=पित्रादिः, तस्मिन् जीवाति सति

पौत्रप्रभृत्यपत्यं युवसंज्ञं भवति । पौत्रप्रभृतीति च न सामानाधिकरण्येनापत्यं विशेषयति, किं तर्हि? षष्ठ्या विपरिणम्यते – पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यमिति । तेन चतुर्थादारभ्य युवसंज्ञा विधीयते । गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः । तुशब्दोऽवधारणार्थः–युवैव भवति, न गोत्रमिति ॥

१४१४. भ्रातरि च ज्यायसि ॥ १६४ ॥ (१०९१)

भ्रातरि ज्यायसि जीवति कनीयान् भ्राता युवसंज्ञो भवति पौत्रप्रभृतेरपत्यम्। गार्ग्यस्य द्वौ पुत्रौ, तयोः कनीयान्, मृते पित्रादौ वंश्ये भ्रातरि ज्यायसि जीवति, युवसंज्ञो भवति । अवंश्यर्थोऽयमारम्भः । पूर्वजाः पित्रादयः 'वंश्याः' इत्युच्यन्ते। भ्राता तु न वंश्यः; अकारणत्वात् । गार्ग्ये जीवति गार्ग्यायणोऽस्य कनीयान्भ्राता । वात्स्यायनः । दाक्षायणः । प्लाक्षायणः ॥

१४१५. वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ॥ १६५ ॥ (१०९२)

सप्तमपुरुषावधयः सपिण्डाः स्मर्यन्ते । येषाम्–

'उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते' (मनु. ५.३)

इत्येवमादिकायां क्रियायामनधिकारः । भ्रातुरन्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञं वा भवति । प्रकृतं जीवति ग्रहणं सपिण्डस्य विशेषणम् इदं तु संज्ञिनः । तरब्निर्देश उभयोरुत्कर्षार्थः । स्थानेन वयसा चोत्कृष्टे सपिण्डे यथा स्यात् । पितृव्ये पितामहे भ्रातरि च वयसाधिके जीवति गर्गस्यापत्यं गार्ग्यायणः, गार्ग्यो वा । वात्स्यायनः, वात्स्यो वा । दाक्षायणः, दाक्षिर्वा ।

स्थविरेति किम्? स्थानवयोन्यूने गार्ग्य एव भवति । जीवतीति किम्? मृते मृतो वा गार्ग्य एव भवति ॥

१४१६. वृद्धस्य च पूजायाम् ॥ १६६ ॥ (१०९२ वा.) (म. भा. ४.१.१६३ वा. ३)

अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति शास्त्रान्तरे परिभाषणाद् गोत्रं वृद्धमित्युच्यते । वृद्धस्य युवसंज्ञा वा भवति पूजायां गम्यमानायाम् । संज्ञासामर्थ्याद् गोत्रं युवप्रत्ययेन पुनरुच्यते । 'वृद्धस्य' इति षष्ठीनिर्देशः, 'विचित्रा सूत्रस्य कृतिः' इति । तत्रभवान्

गार्ग्यायणः, गार्ग्यो वा । तत्रभवान् वात्स्यायनः, वात्स्यो वा । तत्रभवान् दाक्षायणः, दाक्षिर्वा । पूजायामिति किम्? गार्ग्यः । वार्स्यः ॥

१४१७. यूनश्च कुत्सायाम् ॥ १६७ ॥ (१०९२ वा.)

कुत्सायाम् गम्यमानायां यूनो वा युवसंज्ञाभवति । निवृत्तिप्रधानो विकल्पः, युवसंज्ञायां प्रतिषिद्धायां पक्षे गोत्रसंज्ञैव भवति; प्रतिपक्षाभावात् । गार्ग्यो जाल्मः, गार्ग्यायणो वा । वात्स्यो जाल्मः, वात्स्यायनो वा । दाक्षिर्जाल्मः , दाक्षायणो वा। कुत्सायामिति किम्? गार्ग्यायणः ॥

१४१८. जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् ॥ १६८ ॥ (११८६)

जनपदशब्दो यः क्षत्रियवाची तस्मादपत्येऽञ् प्रत्ययो भवति । पाञ्चालः। ऐक्ष्वाकः । वैदेहः ।

जनपदशब्दादिति किम्? द्रुह्योरपत्यं द्रौह्यवः । पौरवः । क्षत्रियादिति किम्? ब्राह्मणस्य पञ्चालस्यापत्यं पाञ्चालिः । वैदेहिः ।

क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदशब्दात् तस्य राजन्यपत्यवत् (म. भा. ४.१.१६७ वा. ३) । पञ्चालानां राजा पाञ्चालः । वैदेहः । मागधः ॥

१४१९. साल्वेयगान्धारिभ्यां च ॥ १६९ ॥ (११८७)

साल्वेयगान्धारिशब्दाभ्यामपत्येऽञ् प्रत्ययो भवति । जनपदशब्दावेतौ क्षत्रियाभिधायिनौ ताभ्यामञपवादे 'वृद्धात्' इति ञ्यङि प्राप्ते पुनरञ्विधीयते । साल्वेयः । गान्धारः । तस्य राजनीत्येव – साल्वेयो राजा । गान्धारो राजा ॥

१४२०. द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ॥ १७० ॥ (११८८)

जनपदशब्दात् क्षत्रियाभिधायिनो द्व्यचः , मगध, कलिङ्ग, सूरमस– इत्येतेभ्यश्चापत्येऽण् प्रत्ययो भवति । अञोऽपवादः । आङ्गः । बाङ्गः । पौण्ड्रः । सौह्मः । मागधः । कालिङ्गः । सौरमसः । तस्य राजनीत्येव आङ्गो राजा ॥

१४२१. वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ् ॥ १७१ ॥ (११८९)

'जनपदशब्दात् क्षत्रियात्' इत्येव । वृद्धाच्च प्रातिपदिकादिकारान्ताच्च कोसल

अजादशब्दाभ्यां चापत्ये ञ्यङ् प्रत्ययो भवति । अञोऽपवादः । वृद्धात्तावत् – आम्बष्ठ्यः । सौवीर्यः । इकारान्तात् – आवन्त्यः । कौन्त्यः । कोसलाजादयोरवृद्धार्थ वचनम् । कौसल्यः । आजाद्यः ।

तपरकरणम् किम्? कुमारी नाम जनपदसमानशब्दः क्षत्रियः, तस्यापत्यं कौमारः ।

पाण्डोर्जनपदशब्दात् क्षत्रियाडड्यण् वक्तव्यः (म.भा. ४.१.१६८) । पाण्ड्यः। अन्यस्मात्पाण्डव एव । तस्य राजनीत्येव – आम्बष्ठ्यो राजा । आवन्त्यः । कौन्त्यः । कौसल्यः । आजाद्यः ॥

१४२२. कुरुनादिभ्यो ण्यः ॥ १७२ ॥ (११९०)

जनपदशब्दात् क्षत्रियादित्येव । कुरुशब्दान्नादिभ्यश्च । प्रातिपदिकेभ्यो ण्यः प्रत्ययो भवति । अणञोरपवादः । कौरव्यः । नकारादिभ्यः –नैषध्यः । नैपथ्यः । तस्य राजनीत्येव – कौरव्यो राजा ॥

१४२३. साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् ॥ १७३ ॥ (११९१)

जनपदशब्दात् क्षत्रियादित्येव । सल्वा नाम क्षत्रिया तन्नामिका, तस्या अपत्यम्, 'द्व्यचः' (४.१.१२१) इति ढक्, साल्वेयः । अणपीष्यते – साल्वः 'तस्य निवासः' साल्वो जनपदः । तदवयवा उदुम्बरादयः, तेभ्यः क्षत्रियवृत्तिभ्य इदं प्रत्ययविधानम् । साल्वावयवेभ्यः प्रत्यग्रथकलकूटाश्मकशब्देभ्यश्चापत्ये इञ् प्रत्ययो भवति । अञोऽपवादः । औदुम्बरिः । तैलखलिः । माद्रकारिः । यौगन्धरिः। भौलिङ्गिः । शारदण्डिः । प्रात्यग्रथिः । कालकूटिः । आश्मकिः । तस्य राजनीत्येव – औदुम्बरी राजा ।

उदुम्बरास्तिलखला मद्रकारा युगन्धराः ।
भुलिङ्गाः शरदण्डाश्च साल्वावयवसंज्ञिता : ॥

१४२४. ते तद्राजाः ॥ १७४ ॥ (११९२)

'जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्' (४.१.१६८) इत्येवमादयः प्रत्ययाः सर्वनाम्ना प्रत्यवमृश्यन्ते, न तु पूर्वे; गोत्रयुवसंज्ञाकाण्डेन व्यवहितत्वात् । तेऽञादयस्तद्राजसंज्ञा भवन्ति । तथा चैवोदाहृतम् ।

तद्राजप्रदेशाः–'तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्' (२.४.६२) इत्येवमादयः॥

१४२५. कम्बोजाल्लुक् ॥ १७५ ॥ (११९४)

'जनपदशब्दात् क्षत्त्रियात्' (४.१.१६८) इत्यनेन विहितस्याञो लुगुच्यते। कम्वोजात् प्रत्ययस्य लुग् भवति। कम्बोजः।

कम्बोजादिभ्यो लुग्वचनं चोलाद्यर्थम् (म. भा. ४.१.१७५ वा. १)। कम्बोजः। चोलः। केरलः। शकः। यवनः। तस्य राजनीत्येव – कम्बोजो राजा॥

१४२६. स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च ॥ १७६ ॥ (११९५)

अवन्ति–कुन्ति–कुरुशब्देभ्य उत्पन्नस्य तद्राजस्य स्त्रियामभिधेयायां लुग्भवति। अवन्तिकुन्तिभ्यां ञ्यङः, कुरोर्ण्यस्य। अवन्ती। कुन्ती। कुरूः। स्त्रियामिति किम्? आवन्त्यः। कौन्त्यः। कौरव्यः॥

१४२७. अतश्च ॥ १७७ ॥ (११९६)

'स्त्रियाम्' इत्येव। अकारप्रत्ययस्य तद्राजस्य स्त्रियामभिधेयायां लुग्भवति। तकारो विस्पष्टार्थः। शूरसेनी। मद्री। दरत्।

अवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनात् तदन्तविधिरत्र नास्ति, तेनेह न भवति – आम्बष्ठ्या। सौवीर्या॥

१४२८. न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः ॥ १७८ ॥ (११९७)

प्राच्येभ्यो भर्गादिभ्यो यौधेयादिभ्यश्चोत्पन्नस्य लुग् न भवति। 'अतश्च' (४.१.१७७) इत्येनेन स्त्रियां लुक् प्राप्तः प्रतिषिद्ध्यते। प्राच्येभ्यः क्षत्त्रियेभ्यस्तावत् – पाञ्चाली। वैदेही। आङ्गी। वाङ्गी। मागधी। भर्गादिभ्यः–भार्गी। कारूषी। कैकेयी। यौधेयादिभ्यः – यौधेयी। शौभ्रेयी। शौक्रेयी।

कस्य पुनरकारस्य प्रत्ययस्य यौधेयादिभ्यो लुक् प्राप्तः प्रतिषिद्ध्यते? पाञ्चमिकस्याञः 'पर्श्वादियौधेयादिभ्यामणञौ' (५.३.११७) इत्येतस्य। कथं पुनस्तस्य भिन्नप्रकरणस्थस्यानेन लुक् प्राप्नोति? एतदेव विज्ञापयति – पाश्चमिकस्यापि तद्राजस्य 'अतश्च' इत्यनेन लुग्भवतीति। किमेतस्य ज्ञापनेन प्रयोजनम्? पर्श्वाद्यणः स्त्रियां लुक् सिद्धो भवति। पर्शूः। रक्षाः। असुरी। तथा चोक्तम् – 'यौधेयादिप्रतिषेधो ज्ञापकः पर्श्वाद्यणो लुक्' (म. भा. ४.१.१७७ वा.

२) इति ।

भर्ग । करूष । केकय । कश्मीर । साल्व । सुस्थाल । उरश । कौरव्य । भर्गादिः ।

यौधेय । शौभ्रेय । शौक्रेय । ज्याबाणेय । धार्त्तेय । त्रिगर्त्त । भरत । उशीनर। यौधेयादिः ॥

॥ इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकावृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः

१४२९. तेन रक्तं रागात् ॥ १ ॥ (१२०२)

शुक्लस्य वर्णान्तरापादनमिह रञ्जेरर्थः । रज्यतेऽनेनेति रागः । तेनेति तृतीयासमर्थाद्रागविशेषवाचिनः शब्दात् 'रक्तम्' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायम् । माञ्जिष्ठम् । कौसुम्भम् ।

रागादिति किम्? देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् ।

कथं काषायौ गर्दभस्य कर्णौ, हारिद्रौ कुक्कुटस्य पादाविति? उपमानाद्भविष्यति– काषायाविव काषायौ, हारिद्राविव हारिद्रौ । 'द्वैपवैयाघ्रादञ्' (४.२.१२) इति यावत्तृतीयासमर्थविभक्तिरनुवर्त्तते ॥

१४३०. लाक्षारोचनाशकलकर्दमाट्ठक् ॥ २ ॥ (१२०३)

लाक्षादिभ्यो रागवचनेभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यः 'रक्तम्' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । लाक्षया रक्तं वस्त्रं लाक्षिकम् । रौचनिकम् । शाकलिकम्। कार्दमिकम् ।

शकलकर्दमाभ्यामणपीष्यते (म. भा. ४.२.२ वा.१) । शाकलम् । कार्दमम् । नील्या अन् वक्तव्यः (वा. २) । नील्या रक्तं नीलं वस्त्रम् । पीतात् कन् वक्तव्यः (वा. ३) । पीतेन रक्तं पीतकम् ।

हरिद्रामहारजनाभ्यामञ्वक्तव्यः (वा. ४)। हारिद्रम्। माहारजनम्॥

१४३१. नक्षत्रेण युक्तः कालः॥ ३॥ (१२०४)

तृतीया समर्थविभक्तिरनुवर्तते। तेनेति तृतीयासमर्थाद् नक्षत्रविशेषवाचिनः शब्दाद् 'युक्तः' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति। योऽसौ युक्तः, कालश्चेत्स भवति।

कथं पुनर्नक्षत्रेण पुष्यादिना कालो युज्यते? पुष्यादिसमीपस्थे चन्द्रमसि वर्तमानाः पुष्यादिशब्दाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति। पुष्येण युक्तः कालः पुष्यसमीपस्थेन चन्द्रमसा युक्त इत्यर्थः। पौषी रात्रिः। पौषमहः। माघी रात्रिः। माघमहः। (म.भा.)

नक्षत्रेणेति किम्? चन्द्रमसा युक्ता रात्रिः। काल इति किम्? पुष्येण युक्तश्चन्दमाः॥

१४३२. लुबविशेषे॥ ४॥ (१२०५)

पूर्वेण विहितस्य प्रत्ययस्य लुब् भवति अविशेषे। न चेन्नक्षत्रयुक्तस्य कालस्य रात्र्यादिविशेषोऽभिधीयते। यावान् कालो नक्षत्रेण युज्यतेऽहोरात्रस्तस्याविशेषे लुब् भवति (म.भा.) अद्य पुष्यः। अद्य कृत्तिकाः। अविशेष इति किम्? पौषी रात्रिः। पौषमहः॥

१४३३. संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम्॥ ५॥ (१२०६)

अविशेषे लुब्विहितः पूर्वेण, विशेषार्थोऽयमारम्भः। श्रवणशब्दादश्वत्थ–शब्दाच्चोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुब् भवति संज्ञायां विषये। श्रवणा रात्रिः। अश्वत्थो मुहूर्त्तः।

लुपि युक्तवद्भावः कस्मान्न भवति? निपातनाद् 'विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः' (४.२.२३) इति।

सज्ञांयामिति किम्? श्रावणी, आश्वत्थी रात्रिः॥

१४३४. द्वन्द्वाच्छः॥ ६॥ (१२०७)

नक्षत्रद्वन्द्वात्तृतीयासमर्थाद्युक्ते काले छः प्रत्ययो भवति, विशेषे चाविशेषे च। राधानुराधीया रात्रिः। तिष्यपुनर्वसवीयमहः। अविशेषे – अद्य राधानुराधीयम्।

अद्य तिष्यपुनर्वसवीयम् । लुपं परत्वाद् बाधते ॥

१४३५. दृष्टं साम ॥ ७ ॥ (१२०८)

तेनेति तृतीयासमर्थाद् 'दृष्टं साम' इत्येतस्मिन्नर्थे यथावहितं प्रत्ययो भवति। यद् दृष्टं साम चेत्तद्भवति । क्रुञ्चेन दृष्टं क्रौञ्चं साम (तै. सं. २.५.११.१) वाशिष्ठम् वैश्वामित्रम् (ऐ.ब्रा. ६.२०, पृ. ९८९) ॥

१४३६. कलेर्ढक् ॥ ८ ॥ (१२०९)

कलिशब्दात्तृतीयासमर्थाद् 'दृष्टं साम' इत्येतस्मिन्नर्थे ढक् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । कलिना दृष्टं साम कालेयम् । सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्यः ॥ (म. भा. ४.२.७ वा. २) अग्निना दृष्टमाग्नेयम् । एवमग्नौ भवम्, अग्नेरागतम्, अग्नेः स्वम् – इति सर्वत्र ढगेव भवति । आग्नेयम्, तथा कालेयमपि प्रतिपत्तव्यम्।

दृष्टे सामनि अण्वा डिद्भवतीति वक्तव्यम् (श्लोक वा.) । उशनसा दृष्टं साम औशनसम्, औशनम् ।

जाते चार्थे योऽन्येन बाधितः पुनरण्विधीयते स वा डिद्भवतीति वक्तव्यम् (श्लोक वा.) । 'प्राग्दीव्यतोऽण्' प्राप्तः कालठञा बाधितः 'सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्यः' इति पुनर्विधीयते, स वा डिद्भवतीति वक्तव्यम् । शतभिषजि जातः शातभिषः, शातभिषजः ।

तीयादीकक् स्वार्थे वा वक्तव्यः (श्लोक वा.) । द्वैतीयीकम्, तार्तीयीकम् । द्वितीयकम्, तृतीयकम् ।

न विद्यायाः (श्लोक वा.) । द्वितीया, तृतीया विद्या ।

गोत्रादङ्कवदिष्यते (श्लोक वा.) । दृष्टं सामेत्यस्मिन्नर्थे । औपगवेन दृष्टं साम औपगवकम् । कापटवकम् । 'गोत्रचरणाद् वुञ्' (४.३.१२६) भवति ।

दृष्टे सामनि जाते च द्विरण्डिद्वा विधीयते ।

तीयादीकक् न विद्याया गोत्रादङ्कवदिष्यते ॥ (म. भा. ४.२.७)

१४३७. वामदेवाड् ड्यड्ड्यौ ॥ ९ ॥ (१२१०)

वामदेवशब्दात्तृतीयासमर्थाद् 'दृष्टं साम' इत्येतस्मिन्नर्थे ड्यत् ड्य–इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । अणोऽपवादः । वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यं साम । तित्करणं स्वरार्थम् ।

डित्करणं किमर्थम्? 'ययतोश्चातदर्थे' (६.२.१५६) इति नञ उत्तरस्यान्तोदात्तत्वे विधीयमानेऽनयोर्ग्रहणं मा भूत् । अननुबन्धकग्रहणपरिभाषया एकानुबन्धकग्रहणपरिभाषया चानयोर्निवृत्तिः क्रियते (म. भा.) । अवामदेव्यम् ।

सिद्धे यस्येति लोपेन किमर्थं ययतौ डितौ ।

ग्रहणं माऽतदर्थे भूदवामदेव्यस्य नञ्स्वरे ॥ (म. भा. ४.२.९)

१४३८. परिवृतो रथः ॥ १० ॥ (१२११)

तेनेति तृतीयासमर्थात् 'परिवृतः' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, योऽसौ परिवृतो रथश्चेत्स भवति । वस्त्रेण परिवृतो रथः वास्त्रो रथः । काम्बलः। चार्मणः । रथ इति किम्? वस्त्रेण परिवृतः कायः । समन्ताद्वेष्टितः परिवृत उच्यते। यस्य न कश्चिदवयवो वस्त्रादिभिर्वेष्टितः तत्र न भवति । तेनेह न – छात्त्रैः परिवृतो रथः (म. भा.) ॥

१४३९. पाण्डुकम्बलादिनिः ॥ ११ ॥ (१२१२)

पाण्डुकम्बलशब्दात्तृतीयासमर्थात् 'परिवृतो रथः' इत्येतस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । पाण्डुकम्बली, पाण्डुकम्बलिनौ, पाण्डुकम्बलिनः (म. भा.) । पाण्डुकम्बलशब्दो राजास्तरणस्य वर्णकम्बलस्य वाचकः । मत्वर्थीयेनैव सिद्धे वचनमणो निवृत्त्यर्थम् ॥

१४४०. द्वैपवैयाघ्रादञ् ॥ १२ ॥ (१२१३)

द्वीपिव्याघ्रयोर्विकारभूते चर्मणो द्वैपवैयाघ्रे, ताभ्यां तृतीयासमर्थाभ्याम् 'परिवृतो रथः' इत्येतस्मिन्नर्थेऽञ प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । स्वरे विशेषः । द्वैपेन परिवृतो रथो द्वैपः । वैयाघ्रः ॥

१४४१. कौमारापूर्ववचने ॥ १३ ॥ (१२१४)

'कौमार' इत्येतदण्प्रत्ययान्तं निपात्यतेऽपूर्ववचने । पाणिग्रहणस्यापूर्ववचनम्। उभयतः स्त्रियाम् अपूर्वत्वे (म.भा.) निपातनमेतत् । अपूर्वपतिं कुमारीं पतिरुपपन्नः कौमारः पतिः । कुमारीशब्दाद् द्वितीया समर्थादुपयन्तरि प्रत्ययः । अपूर्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना कौमारी भार्या (म. भा.) । प्रथमान्तादेव स्वार्थे प्रत्ययोऽपूर्वत्वे

द्योत्ये ।

कौमारापूर्ववचने कुमार्या अण्विधीयते ।

अपूर्वत्वम् यदा तस्याः कुमार्या भवतीति वा ॥ (म. भा. ४.२.१३)

कुमार्यां भवः कौमारः पतिः, तस्य स्त्री कौमारी भार्येति सिद्धम् ॥

१४४२. तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः ॥ १४ ॥ (१२१५)

तत्रेति सप्तमीसमर्थादमत्रवाचिनः शब्दात् 'उद्धृतम्' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति। भुक्तोच्छिष्टमुद्धृतमुच्यते, यस्योद्धरणमिति प्रसिद्धिः। अमत्रम्=भाजनं पात्रमुच्यते । शरावेषूद्धृतः शाराव ओदनः । माल्लिकः । कार्परः ।

अमत्रेभ्यः इति किम् । पाणावुद्धृत ओदनः । 'तत्र' इति सप्तमी समर्थविभक्तिः 'क्षीराड्ढञ्' (४.२.२०) इति यावदनुवर्त्तते ॥

१४४३. स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते ॥ १५ ॥ (१२१६)

स्थण्डिलशब्दात्सप्तमीसमर्थात् शयितर्यभिधेये यथाविहितं प्रत्ययो भवति, समुदायेन चेद् व्रतं गम्यते । व्रतमिति शास्त्रितो नियम उच्यते । स्थण्डिले शयितुं व्रतमस्य स्थाण्डिलो भिक्षुः । स्थाण्डिलो ब्रह्मचारी ।

व्रत इति किम्? स्थण्डिले शेते ब्रह्मदत्तः ॥

१४४४. संस्कृतं भक्षाः ॥ १६ ॥ (१२१७)

तत्रेति सप्तमीसमर्थात् 'संस्कृतम्' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्संस्कृतं भक्षाश्चेत्ते भवन्ति । खरविशदमभ्यवहारार्थं 'भक्षम्' इत्युच्यते । सत उत्कर्षाधानम्=संस्कारः । भ्राष्ट्रे संस्कृता भक्षा भ्राष्ट्रा अपूपाः । कालशाः । कौम्भाः ।

भक्षा इति किम्? पुष्पपुटे संस्कृतो मालागुणः ॥

१४४५. शूलोखाद्यत् ॥ १७ ॥ (१२१८)

शूलशब्दादुखाशब्दाच्च सप्तमीसमर्थात् 'संस्कृतं भक्षाः' इत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । शूले संस्कृतं शूल्य मांसम् । उख्यम् ॥

१४४६. दध्नष्ठक् ॥ १८ ॥ (१२१९)

दधिशब्दात् सप्तमीसमर्थात् 'संस्कृतं भक्षाः' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । दधनि संस्कृतं दाधिकम् ।

ननु च संस्कृतार्थे प्राग्वहतेष्ठकं (४.४.१) वक्ष्यति, तेनैव सिद्धम्? न सिद्ध्यति; दध्ना हि तत्संस्कृतं यस्य दधिकृतमेवोत्कर्षाधानम्, इह तु दधि केवलमाधारभूतं द्रव्यान्तरेण लवणादिना संस्कारः क्रियते ॥

१४४७. उदश्वितोऽन्यतरस्याम् ॥ १९ ॥ (१२२०)

उदश्विच्छब्दात्सप्तमीसमर्थात् 'संस्कृतं भक्षाः' इत्येतस्मिन्नर्थेऽन्यतरस्यां ठक् प्रत्ययो भवति । पक्षे यथाप्राप्तमण् भवति । औदश्वित्कम् । औदश्वितम् ॥

१४४८. क्षीराड्ढञ् ॥ २० ॥ (१२२२)

क्षीरशब्दात् सप्तमीसमर्थात् 'संस्कृतं भक्षा' इत्येतस्मिन्नर्थे ढञ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । क्षीरे संस्कृता क्षैरेयी यवागूः ॥

१४४९. साऽस्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायाम् ॥ २१ ॥ (१२२३)

सेति प्रथमासमर्थाद् 'अस्मिन्' इति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं पौर्णमासी चेद्भवति । इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा भवति । 'संज्ञायाम्' इति समुदायोपाधिः–प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यत इति । मासार्धमाससम्वत्सराणामेषा संज्ञा । पौषी पौर्णमासी अस्मिन्पौषो मासः । पौषोऽर्धमासः । पौषः संवत्सरः ।

इह न भवति–पौषी पौर्णमासी अस्मिन्दशरात्र इति (म.भा.) । भृतकमासे च न भवति, (म. भा.) ।

इतिकरणस्य संज्ञाशब्दस्य च तुल्यमेव फलं प्रयोगानुसरणम्, तत्र किमर्थ द्वयमुपादीयते? संज्ञाशब्देन तुल्यतामितिकरणस्य ज्ञापयितुम्, न ह्ययं लोके तथा प्रसिद्धः । संज्ञार्थत्वे तु संप्रति ज्ञापिते यत्तत्र तत्रोच्यते इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षेति तदुपपन्नं भवति । अथ पौर्णमासीति कोऽयं शब्दः? पूर्णमासादण् (म.भा.वा. ४.२.३५), पौर्णमासी, अथ वा–पूर्णो माः पूर्णमाः; पूर्णमास इयं पौर्णमासी । मा इति चन्द्र उच्यते ॥

१४५०. आग्रहायण्यश्वथाट्ठक् ॥ २२ ॥ (१२२४)

'सास्मिन्पौर्णमासी' इति सर्वमनुवर्तते । आग्रहायणीशब्दादश्वत्थशब्दाच्च प्रथमासमर्थात्पौर्णमास्युपाधिकाद् अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । आग्रहायणिको मासः । अर्द्धमासः संवत्सरः । एवम्–आश्वत्थिकः।

१४५१. विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः ॥ २३ ॥ (१२२५)

फाल्गुन्यादयः पौर्णमासीशब्दास्तेभ्यो विभाषा ठक् प्रत्ययो भवति, 'सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायाम्' (४.२.२१) इत्येतस्मिन्विषये । नित्यमणिप्राप्ते पक्षे ठग्विधीयते । फाल्गुनो मासः, फाल्गुनिकः । श्रावणः, श्रावणिकः । कार्त्तिकः, कार्तिकिकः । चैत्रः, चैत्रिकः ॥

१४५२. सास्य देवता ॥ २४ ॥ (१२२६)

सेति प्रथमासमर्थात् 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं देवता चेत्सा भवति । यागसम्प्रदानं देवता देयस्य पुरोडाशादेः स्वामिनी, तस्मिन्नभिधेये प्रत्ययः । इन्द्रो देवताऽस्य ऐन्द्रं हविः । आदित्यम् । बार्हस्पत्यम्, प्राजापत्यम् । देवतेति किम्? कन्या देवताऽस्य ।

कथमैन्द्रो मन्त्रः? मन्त्रस्तुत्यमपि देवतेत्युपचरन्ति ।

कथम्–आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतेति? उपमानाद्भविष्यति । 'महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ्' (४.२.३५) इति यावत् 'सास्य देवता' इत्याधिकारः । सेति प्रकृते पुनः समर्थविभक्तिनिर्देशः संज्ञानिवृत्त्यर्थः ॥

१४५३. कस्येत् ॥ २५ ॥ (१२२७)

कशब्दो देवतायां प्रजापतेर्वाचकः, तः पूर्वेणैवाण्प्रत्ययः सिद्ध इकारादेशार्थं वचनम् । कस्य इकारादेशो भवति प्रत्ययसन्नियोगेन । काय हविः । कायमेककपालं निर्वपेत् (मै. सं. ३.१५.१०) ॥

१४५४. शुक्राद् घन् ॥ २६ ॥ (१२२८)

शुक्रशब्दात् 'सास्य देवता' इत्यस्मिन्नर्थे घन् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः

शुक्रियं हविः। शुक्रियोऽध्यायः॥

१४५५. अपोनप्त्रपान्नप्तृभ्यां घः॥ २७॥ (१२२९)

अपोनप्तृ, अपान्नप्तृ–इत्येताभ्यां घः प्रत्ययो भवति 'सास्य देवता' इत्यस्मिन्विषये। अणोऽपवादः। अपोनप्त्रियं हविः (श. ब्रा. ३.२९.१२), अपांनप्त्रियम्।

अपोनपाद्, अपांनपादिति देवताया नामधेये एते, तयोस्तु प्रत्ययसन्नियोगेन रूपमिदं निपात्यते॥

१४५६. छ च॥ २८॥ (१२३०)

अपोनप्तृ, अपान्नप्तृ – इत्येताभ्यां छकारः प्रत्ययो भवति 'सास्य देवता' इत्यस्मिन्विषये। अणोऽपवादः। अपोनप्त्रीयम् हविः (आपम् श्रौ. २२.२२.२)। अपान्नप्त्रीयम् (काट. सं. १२.६)। योगविभागः संख्यातानुदेशपरिहारार्थः।

छप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उपसंख्यानम् (म. भा. ४.२.२८ वा. १)॥ पौङ्गाक्षीपुत्रीयम्। तार्णबिन्दवीयम् (म.भा.)॥ शतरुद्राच्छश्च घश्च (वा २) शतरुद्रीयम् (तै.सं.५.४.३.१)॥ श॒त॒रु॒द्रि॑यम्॥ (मै. स. ३.३.४)

१४५७. महेन्द्राद् घणौ च॥ २९॥ (१२३१)

महेन्द्रशब्दाद् घाणौ प्रत्ययौ भवतः, चकाराच्छश्च, 'सास्य देवता' इत्यस्मिन्विषये। महेन्द्रो देवतास्य महेन्द्रियं हविः। माहेन्द्रम् (तै. सं. ६.५.५.३)। महेन्द्रीयम् (का. सं. १५१)॥

१४५८. सोमाट् ट्यण्॥ ३०॥ (१२३२)

सोमशब्दात् ट्यणप्रत्ययो भवति 'सास्य देवता' इत्यस्मिन्विषये। अणोऽपवादः। णकारो वृद्ध्यर्थः। टकारो ङीबर्थः। सोमो देवतास्य सौम्यं हविः। सौम्यं सूक्तम्। सौमी ऋक् (मै. सं. १.७.४)॥

१४५९. वाय्वृतुपित्रुषसो यत्॥ ३१॥ (१२३३)

वाय्वादिभ्यः शब्देभ्यो यत्प्रत्ययो भवति 'सास्य देवता' इत्येतस्मिन्विषये। अणोऽपवादः। वायुर्देवतास्य वायव्यम्। ऋतव्यम्। पित्र्य॒म् (ऋ. ८.२०.१३)। उषस्यम्॥

१४६०. द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च ॥ ३२ ॥ (१२३५)

द्यावापृथिव्यादिभ्यश्छःप्रत्ययो भवति चकाराद्यत् 'सास्य देवता' इत्यस्मिन्विषये। अणो ण्यस्य चापवादः । द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ देवते अस्य द्यावापृथिवीयम् (मै. सं. ४.८.१०), द्यावापृथिव्यम् (तै. सं. १.८.२.१) । शुनश्च सीरश्च तौ देवते अस्येति शुनासीरीयम् (काठ. सं. २६.४), शुनासीर्यम् (मै. ४.३.३.) । शुनः=वायुः। सीरः=आदित्यः । मरुत्वान्देवतास्य मरुत्वतीयम् (तै. सं. ४.४.२.२), मरुत्वत्यम्। अग्नीषोमीयम् (तै.सं. ४.८.१.१) अग्नीषोम्यम् । वास्तोष्पतीयम् (तै.सं. ३.४.१०.३), वास्तोष्पत्यम् (म. सं. १.५.१३) । गृहमेधीयम् (ऋ ७.५६.१४), गृहमेध्यम् (काठ. सं. ३६.९) ॥

१४६१. अग्नेर्ढक् ॥ ३३ ॥ (१२३६)

अग्निशब्दाद् ढक् प्रत्ययो भवति 'साऽस्य देवता' इत्येतस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । अग्निर्देवतास्य आग्नेयोऽष्टाकपालः (काठ. सम्. ८.१०) ।

प्राग्दीव्यतीयेषु तद्धितार्थेषु सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्यः ॥

१४६२. कालेभ्यो भववत् ॥ ३४ ॥ (१२३७)

कालविशेषवाचिभ्यः शब्देभ्यो भववत्प्रत्यया भवन्ति 'सास्य देवता' इत्यस्मिन्विषये 'कालाट्ठञ्' (४.३.११) इति प्रकरणे भवे प्रत्यया विधास्यन्ते, ते 'सास्य देवता' इत्यस्मिन्नर्थे तथैवेष्यन्ते, तदर्थमिदमुच्यते ।

वत्करणं सर्वसादृश्यपरिग्रहार्थम् । मासे भवं मासिकम् । आर्द्धमासिकम् । सांवत्सरिकम् ।

वासन्तम् । प्रावृषेण्यम् । तथा–मासो देवतास्य मासिकम् । आर्धमासिकम्। सांवत्सरिकम् । वासन्तम् । प्रावृषेण्यम् ।

१४६३. महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् ॥ ३५ ॥ (१३२८)

महाराजशब्दात्प्रोष्ठपदशब्दाच्च ठञ् प्रत्ययो भवति 'सास्य देवता' इत्यस्मिन्विषये । महाराजो देवतास्य माहाराजिकम् । प्रौष्ठपदिकम् ।

ठञ्प्रकरणे तदस्मिन्वर्तत इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम् (म. भा. ४.२.३५ वा. १)। नवयज्ञोऽस्मिन्वर्तते नावयज्ञिकः कालः। पाकयज्ञिकः॥

पूर्णमासादण् (म. भा. ४.२.३५ वा. २)। पूणमासोऽस्यां वर्तते 'पौर्णमासी' तिथिः (मै. ५.६.९)॥

१४६४. पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः॥ ३६॥ (१२४२)

पितृव्यादयो निपात्यन्ते। समर्थविभक्तिः, प्रत्ययः, प्रत्ययार्थोऽनुबन्ध इति सर्वं निपातनाद्विज्ञेयम्।

पितृमातृभ्यां भ्रातर्यभिधेये व्यत्, डुलच् – इत्येतौ प्रत्ययौ निपात्येते (म. भा. ४.२.३६ वा. १)। पितुर्भ्राता – पितृव्यः। मातुर्भ्राता – मातुलः।

ताभ्यां पितरि डामहच् (वा. २)। मातरि षिच्च (वा. ३)। ताभ्यामेव पितरि डामहच् प्रत्ययो भवति – पितुः पिता पितामहः, मातुः पिता मातामहः। मातरि षिच्च–पितामही, मातामही।

अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचो वक्तव्याः (म. भा. ४.२.३६ वा. ५)। अवेर्दुग्धम् अविसोढम्। अविदूसम्। अविमरीसम् (म. भा.)॥

तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ प्रत्ययौ वक्तव्यौ (वा.६)। निष्फलस्तिलः तिलपिञ्जः। तिलपेजः।

पिञ्जश्छन्दसि डिच्च (वा. ७)। तिल्पिञ्जः दण्डेनं नडम् (अथर्व. १२.२.५४)॥

१४६५. तस्य समूहः॥ ३७॥ (१२४३)

'तस्य' इति षष्ठीसमर्थात् 'समूहः' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति। किमिहोदाहरणम्? चित्तवदाद्युदात्तमगोत्रं यस्य च नान्यत्प्रतिपदं ग्रहणम्। अचित्ताट्ठकं (४.२.४७) वक्ष्यति–'अनुदात्तादेरञ्' (४.२.४४), 'गोत्राद् वुञ्' (४.२.३९) प्रतिपदं च 'केदाराद्यञ्च' (४.२.४०) इत्येवमादि, तत्परिहारेणात्रोदाहरणं द्रष्टव्यम्। काकानां समूहः काकम्। शौकम्। बाकम्। बालाकम् 'इनित्रकट्यचश्च' (४.२.५१) इति यावत्समूहाधिकारः॥

गुणादिभ्यो ग्रामज्वक्तव्यः। गुणग्रामः। करणग्रामः। गुण। करण। तत्त्व। शब्द। इन्द्रिय। आकृतिगणः॥

१४६६. भिक्षादिभ्योऽण् ॥ ३८ ॥ (१२४४)

'भिक्षा' इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽण् प्रत्ययो भवति 'तस्य समूहः' इत्येतस्मिन्विषये । अण्ग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गार्भिणम्। युवतिशब्दोऽत्र पठ्यते, तस्य ग्रहणसामर्थ्याद् पुंवद्भावो न भवति – 'भस्याऽढे तद्धिते' (६.३.३५) वा ७३१) इति । युवतीनां समूहो यौवतम् ।

भिक्षा । गर्भिणी । क्षेत्र । करीष । अङ्गार । चर्मिन् । धर्मिन् । सहस्र । युवति। पदाति । पद्धति । अथर्वन् । दक्षिणा । भूत ॥

१४६७. गोत्रोक्षोष्ट्रोतभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद् वुञ् ॥ ३९ ॥ (१२४६)

गोत्रादिभ्यो वुञ्प्रत्ययो भवति 'तस्य समूहः' इत्येतस्मिन्विषये । अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यतेऽपत्यमात्रं न तु पौत्रप्रभृत्येव । औपगवानां समूहः औपगवकम् । कापटवकम् (म. भा.) । उक्षन्–औक्षकम् । उष्ट्र–औष्ट्कम् । उरभ्र–औरभ्रकम् । राजन्–राजकम् । राजन्य–राजन्यकम्। राजपुत्र–राजपुत्रकम् । वत्स–वात्सकम् । मनुष्य–मानुष्यकम् । अज – आजकम् । 'प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवानः' (७.१.१.वा.) इति यलोपो न भवति – 'आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति' (६.४.१५१) इति ।

वृद्धाच्चेति वक्तव्यम् (४.२.३९ वा. १) । वृद्धानां समूहो वार्द्धकम् ॥

१४६८. केदाराद्यञ्च ॥ ४० ॥ (१२५८)

केदारशब्दाद् यञ्प्रययो भवति, चकाराद् वुञ् च, 'तस्य समूहः' इत्येतस्मिन्विषये । अचित्तलक्षणस्य ठकः (४.२.४७) अपवादः । केदाराणां समूहः कैदार्यम् । कैदारकम् । गणिकायाश्च यञ्वक्तव्यः (म. भा. ४.२.४० वा १) गणिकानाम् समूहो गाणिक्यम् ॥

१४६९. ठञ् कवचिनश्च ॥ ४१ ॥ (१२४९)

कवचिन्शब्दाट्ठञ् प्रत्ययो भवति 'तस्य समूहः' इत्येतस्मिन्विषये। कवचिनां समूहः कावचिकम् । चकारः केदारादित्यस्यानुकर्षणार्थः–केदाराणां समूहः

कैदारिकम् ॥

१४७०. ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् ॥ ४२ ॥ (१२५०)

ब्राह्मणादिभ्यः शब्देभ्यो यन्प्रत्ययो भवति 'तस्य समूहः' इत्येतस्मिन्विषये । नकारः स्वरार्थः । ब्राह्मणानां समूहः ब्राह्मव्यम् । माणव्यम् । वाडण्यम् ।

यन्प्रकरणे पृष्ठादुपसंख्यानम् (म.भा. ४.२.४२ वा. १) । पृष्ठानां समूहः पृष्ठ्यः षडहः (ऐ. ब्रा.) ।

अह्नः खः क्रतौ (वा. २,३) । अह्नां समूहः अहीनः क्रतुः (काठ० सं. २४.१०) । क्रताविति किम्? आह्नः । खण्डिकादिषु दर्शनादञ्भवति ।

पर्श्वा णस्वक्तव्यः (वा. ४) । पर्शूनां समूहः पार्श्वम् । पदसंज्ञकत्वाद् गुणो न भवति ।

वातादूलः (?) । वातानां समूहो वातूलः ॥

१४७१. ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल् ॥ ४३ ॥ (१२५१)

ग्रामादिभ्यस्तल्प्रत्ययो भवति 'तस्य समूहः' इत्येतस्मिन्विषये । ग्रामाणां समूहः ग्रामता । जनता । बन्धुता । सहायता ।

गजाच्चेति वक्तव्यम् (म.भा. ४.२.४४ वा.) । गजानां समूहो गजता ॥

१४७२. अनुदात्तादेरञ् ॥ ४४ ॥ (१२५३)

अनुदात्तादेः शब्दादञ्प्रत्ययो भवति 'तस्य समूहः' इत्येतस्मिन्विषये । कपोतानाम् समूहः कापोतम् । मायूरम् । तैत्तिरम् ॥

१४७३. खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥ (१२५४)

'खण्डिका' इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽञ् प्रत्ययो भवति 'तस्य समूहः' इत्येतस्मिन्विषये । अद्युदात्तार्थमचित्तार्थं च वचनम् । खण्डिकानां समूहः खाण्डिकम् । वाडवम् । क्षुद्रकमालवशब्दोऽत्र पठ्यते । क्षुद्रकाश्च मालवाश्चेति क्षत्त्रियद्वन्द्वः । ततः पूर्वेणैवाञि सिद्धे वचनं गोत्रवुञ्-(४.२.३९) बाधनार्थम् ।

ननु च परत्वादञा वुञ् बाधिष्यते, न च गोत्रसमुदायो गोत्रम्, न च तदन्तविधिरत्रास्ति (म. भा.)? एवं तर्हि एतज् ज्ञापयति – वुञि पूर्वविप्रतिषेधः, सामूहिकेषु च तदन्तविधिरस्तीति (म. भा.) । प्रयोजनम्–औपगवकं कापटवकमिति

वुञ् भवति, वानहस्तिकं गौधेनुकमिति च तदन्तविधिः ।

'क्षुद्रकमालवात्' इत्येतावता योगविभागेन पूर्वविप्रतिषेधस्तदन्तविधिश्च ज्ञापितः, पुनरस्यैव नियमार्थमुच्यते 'सेनासंज्ञायाम्' इतिक्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञाया-मेवाञ्भवति। क्षौद्रकमालवी सेना । क्षौद्रकमालवकमन्यत् (म. भा.) ।

अञ्सिद्धिरनुदात्तादेः कोऽर्थः क्षुद्रकमालवात् ।
गोत्राद् वुञ्, न च तद्गोत्रं तदन्तान्न च सर्वतः ॥ १ ॥
ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे तथा चापिशलेर्विधिः ।
सेनायां नियमार्थं च यथा बाध्येत चाञ् वुञा ॥ २ ॥ (म.भा)

खण्डिका । वडवा । क्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायाम् (ग.सू. ८२) । भिक्षुक । शुक । उलूक । श्वन् । युग । अहन् । वरत्रा । हलबन्ध ॥

१४७४. चरणेभ्यो धर्मवत् ॥ ४६ ॥ (१२५५)

चरणशब्दाः कथकलापादयः, तेभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यः समूहे धर्मवत् प्रत्यया भवन्ति । 'गोत्रचरणाद् वुञ्' (४.३.१२६) इत्यारभ्य प्रत्यया वक्ष्यन्ते, तत्रेदमुच्यते – 'चरणाद्धर्माम्नाययोः' (४.३.१२६ वा) इति, तेन धर्मवदित्यतिदेशः क्रियते । वतिः सर्वसादृश्यार्थः । कठानां धर्मः । काठकम् । कालापकम् । छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । आथर्वणम् । तथा समूहेऽपि–काठकम् । कालापकम् । छान्दोग्यम्। औक्थिक्यम् । औक्तिक्यम् । आथर्वणम् ॥

१४७५. अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ॥ ४७ ॥ (१२५६)

अचित्तार्थेभ्यो हस्तिधेनुशब्दाभ्यां च ठक् प्रत्ययो भवति 'तस्य समूहः' इत्येतस्मिन्विषये । अणञोरपवादः । अपूपानां समूह आपूपिकम् । शाष्कुलिकम् हास्तिकम् । धैनुकम् । धेनोरनञ इति वक्तव्यम् (म. भा. ४.२.४५ आपिशलेः सूत्रमिदम्) । आधेनवम् (म. भा.) ।

१४७६. केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् ॥ ४८ ॥ (१२५७)

केश, अश्व–इत्येताभ्यां यथासंख्यं यञ्, छ–इत्येतौ प्रत्ययौ भवतोऽन्यतरस्याम् 'तस्य समूहः' इत्येतस्मिन्विषये । केशानां समूहः कैश्यम् । कैशिकम् । अश्वानां समूह आश्वम् । अश्वीयम् ॥

१४७७. पाशादिभ्यो यः ॥ ४९ ॥ (१२५८)

पाशादिभ्यो यः प्रत्ययो भवति 'तस्य समूह' इत्येतस्मिन्विषये । पाशानां समूहः पाश्या । तृण्या । पाश । तृण । धूम । वात । अङ्गार । पोत । बालक । पिटक। पिटाक । शकट । हल । नड । वन ॥

१४७८. खलगोरथात् ॥ ५० ॥ (१२५९)

खलगोरथशब्देभ्यो यः प्रत्ययो भवति 'तस्य समूहः' इत्येतस्मिन्विषये । खलनां समूहः खल्या । गव्या । रथ्या । पाशादिष्वपाठ उत्तरार्थः ॥

१४७९. इनित्रकट्यचश्च ॥ ५१ ॥ (१२६०)

खलगोरथशब्देभ्यो यथासंख्यम् 'इनि' 'त्र' कट्यच्' – इत्येते प्रत्यया भवन्ति 'तस्य समूहः' इत्येतस्मिन् विषये । खलिनी । गोत्रा । रथकट्या ।

खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः (म. भा. ४.२.५१ वा. १) डाकिनी । कुण्डलिनी । कुटुम्बिनी ।

कमलादिभ्यः खण्डच् प्रत्ययो भवति (वा?) । कमलखण्डम् । अम्भोजखण्डम्। कमल । अम्भोज । पद्मिनी । कुमुद । सरोज । पद्म । नलिनी । कैरविणी । कमलादिराकृतिगणः ॥

नरकरितुरङ्गाणां स्कन्धच् प्रत्ययः (वा.?) । नरस्कन्धः । करिस्कन्धः । तुरङ्गस्कन्धः ॥

पूर्वादिभ्यः काण्डः प्रत्ययो भवति (वा?) । पूर्वकाण्डम् । तृणकाण्डम् । कर्मकाण्डम् ॥

१४८०. विषयो देशे ॥ ५२ ॥ (१२६१)

'समूहः' इति निवृत्तम् । षष्ठी समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । तस्येति षष्ठीसमर्थाद् 'विषयः' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, योऽसौ विषयो देशश्चेत्स भवति ।

विषयशब्दोऽयं बह्वर्थः । क्वचिद् ग्रामसमुदाये वर्तते–विषयो लब्ध इति । क्वचिदिन्द्रियग्राह्ये चक्षुर्विषयो रूपमिति । क्वचिदत्यन्तशीलिते ज्ञेये–देवदत्तस्य

विषयोऽनुवाक इति । क्वचिदन्यत्राभावे मत्स्यानां विषयो जलमिति । तत्र देशग्रहणं ग्रामसमुदायप्रतिपत्त्यर्थम् । शिबीनां विषयो देशः शैबः । औष्ट्रः ।

देश इति किम्? देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः ॥

१४८१. राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥ ५३ ॥ (१२६२)

राजन्यादिभ्यः शब्देभ्यो वुञ्प्रत्ययो भवति 'विषयो देशे' इत्येतस्मिन्नर्थे । अणोऽपवादः । राजन्यानां विषयो देशः राजन्यकः । दैवयानकः । आकृतिगणश्चायम्। मालवानां विषयो देशः मालवकः । वैराटकः । त्रैगर्त्तकः ।

राजन्य । देवयान । शालङ्कायन । जालन्धरायण । आत्मकामेय । अम्बरीषपुत्र। वसाति । बैल्ववन । शैलूष । उदुम्बर । बैल्वत । आर्जुनायन । संप्रिय । दाक्षि । ऊर्णनाभ ॥

१४८२. भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ ॥ ५४ ॥ (१२६३)

भौरिक्यादिभ्य ऐषुकार्यादिभ्यश्च यथासंख्यं विधल्, भक्तल्–इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः 'विषयो देशे' इत्येतस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । भौरिकिविधः । वैपेयविधः। ऐषुकार्यादिभ्यः – ऐषुकारिभक्तः । सारस्यायनभक्तः ।

भौरिकि । वैपेय । भौलिकि । चैटयत । काणेय । वाणिजक । वालिज । वालिज्यक । शैकयत । वैकयत । इति भौरिक्यादिः ॥

ऐषुकारि । सारस्यायन । चान्द्रायण । द्व्याक्षायण । त्र्यायण । औडायन । जौलायन । खाडायन । सौवीर । दासमित्रि । दासमित्रायण । शौद्रायण । दाक्षायण। शयण्ड । ताक्ष्यार्यण । शौभ्रायण । सायण्डि । शौण्डि । वैश्वमाणव । वैश्वधेनव । नद । तुण्डदेव । विशदेव ॥

१४८३. सोऽस्यादिरितिच्छन्दसः प्रगाथेषु ॥ ५५ ॥ (१२६४)

'सः इति समर्थविभक्तिः । 'अस्य' इति प्रत्ययार्थः । 'आदिः' इति प्रकृतिविशेषणम् । इतिकरणो विवक्षार्थः । 'छन्दसः' इति प्रकृतिनिर्देशः । 'प्रगाथेषु' इति प्रत्ययार्थविशेषणम् । 'सः' इति प्रथमासमर्थात् 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं छन्दश्चेत्तदादिर्भवति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं प्रगाथाश्चेत्ते भवन्ति । इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा । पङ्क्तिरादिरस्य पाङ्क्तः प्रगाथः । आनुष्टुभः

जागतः ।

आदिरिति किम्? अनुष्टुभ्मध्यमस्य प्रगाथस्य । छन्दस इति किम्? उदुत्यशब्द आदिरस्य प्रगाथस्य । प्रगाथेष्विति किम्? पङ्क्तिरादिरस्यानुवाकस्य । प्रगाथशब्दः क्रियानिमित्तकः क्वचिदेव मन्त्रविशेषे वर्तते । यत्र द्वे ऋचौ प्रग्रथनेन तिस्रः क्रियन्ते स प्रग्रथनात्प्रकर्षगानाद्वा 'प्रगाथ' इत्युच्यते ।

छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसके स्वार्थ उपसंख्यानम् (म. भा. ४.२.५५ वा. १) त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम् (ऋकसर्वा.) । (जगत्येव) जागतम् (ऋकसर्वा.) ॥

१४८४. संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः ॥ ५६ ॥ (१२६५)

'सोऽस्य' इति समर्थविभक्तिः, प्रत्ययार्थश्चानुवर्तते । प्रथमासमर्थविशेषणं प्रयोजनं योद्धारश्च । प्रत्ययार्थविशेषणं संग्रामः । प्रयोजनवाचिभ्यो योद्धृवाचिभ्यश्च शब्देभ्यः प्रथमासमर्थेभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे संग्रामेऽभिधेये यथाविहितं प्रत्ययो भवति। भद्रा प्रयोजनमस्य संग्रामस्य भाद्रः संग्रामः । सौभद्रः । गौरिमित्रः ।

योद्धृभ्यः–अहिमाला योद्धारोऽस्य संग्रामस्य आहिमालः । स्यान्दनाश्वः । भारतः ।

संग्रामे इति किम्? सुभद्रा प्रयोजनमस्य दानस्य । प्रयोजनयोद्धृभ्य इति किम्? सुभद्रा प्रेक्षिकाऽस्य संग्रामस्य ॥

१४८५. तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः ॥ ५७ ॥ (१२६६)

तदिति प्रथमासमर्थात् 'अस्याम्' इति सप्तम्यर्थे णः प्रत्ययो भवति, यत्तदिति निर्दिष्टं प्रहरणं चेत्तद्भवति । यदस्यामिति निर्दिष्टं क्रीडा चेत्सा भवति । इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा । दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा । मौष्टा ।

प्रहरणमिति किम्? माला भूषणमस्यां क्रीडायाम् । क्रीडायामिति किम्? खड्गः प्रहणमस्यां सेनायाम् ॥

१४८६. घञः सास्यां क्रियेति ञः ॥ ५८ ॥ (१२६७)

'सा' इति समर्थविभक्तिः । 'अस्याम्' इति प्रत्ययार्थः स्त्रीलिङ्गः । 'क्रिया' इति प्रकृत्यर्थविशेषणम् । 'घञः' इति प्रकृतिनिर्देशः । इतिकरणो विवक्षार्थः । घञन्तात्क्रियावाचिनः प्रथमासमर्थात् 'अस्याम्' इति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे ञः

प्रत्ययो भवति । 'घञः' इति कृद्ग्रहणम्, तत्र गतिकारकपूर्वमपि गृह्यते । श्येन पातोऽस्यां वर्तते श्यैनंपाता । तैलंपाता ।

घञ इति किम्? श्येनपतनमस्यां वर्तते । क्रियेति किम्? प्राकारोऽस्यां वर्तते ।

अथ समर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थश्च कस्मात्पुनरुपादीयते, यावता द्वयमपि प्रकृतमेव? क्रीडायामित्यनेन तत्सम्बद्धम्, अतस्तदनुवृत्तौ क्रीडानुवृत्तिरपि सम्भाव्येत। सामान्येन चेदं विधानम् । दण्डपातोऽस्यां तिथौ वर्तते दाण्डपाता तिथिः । मौसलपाता तिथिः॥

१४८७. तदधीते तद्वेद ॥ ४९ ॥ (१२६९)

तदिति द्वितीयासमर्थाद् 'अधीते', 'वेद' –इत्येतयोरर्थयोर्यथाविहितं प्रत्ययो भवति । छन्दोऽधीते छान्दसः । वैयाकरणः । नैरुक्तः । निमित्तानि वेद नैमित्तः । मौहूर्तः । औत्पातः ।

द्विस्तद्ग्रहणमधीयानविदुषोः पृथग्विधानार्थम् ॥

१४८८. क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् ॥ ६० ॥ (१२७०)

क्रतुविशेषवाचिभ्य उक्थादिभ्यश्च सूत्रान्ताच्च ठक्प्रत्ययो भवति 'तदधीते तद्वेद' (४.२.५९) इत्यस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । अग्निष्टोममधीते वेद वा आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । उक्थादिभ्यः – औक्तिकः । लौकायतिकः । सूत्रान्तात् – वार्त्तिकसूत्रिकः । सांग्रहसूत्रिकः ।

सूत्रान्तादकल्पादेरिष्यते (ग. सू. ८३) । कल्पसूत्रमधीते काल्पसूत्रः, अणेव भवति । उक्थशब्दः केषुचिदेव सामसु रूढः । यज्ञायज्ञीयात्परेण यानि गीयन्ते, न च तान्यधीयाने प्रत्यय इष्यते, किं तर्हि? सामलक्षणे औक्थिक्ये वर्तमान उक्थशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति । उक्थमधीते, औक्थिकः । औक्थिक्यमधीत इत्यर्थः । औक्थिक्यशब्दाच्च प्रत्ययो न भवत्येव; अनभिधानात् ।

विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादिति वक्तव्यम् (म. भा. ४.२.६ वा.) । (विद्या) वायसविद्यिकः । सार्पविद्यिकः । (लक्षणः । गौलक्षणिकः । आश्वलक्षणिकः । (कल्पः) मातृकल्पिकः । पाराशरकल्पिकः । (सूत्रम् – वार्तिकसूत्रिकः, सांग्रहसूत्रिकः) ।

विद्या च नाङ्गक्षत्त्रधर्मसंसर्गत्रिपूर्वा (श्लो. वा.) अङ्गविद्यामधीते आङ्गविद्यः। क्षात्त्रविद्यः । धार्मविद्यः । सांसर्गविद्यः । त्रैविद्यः ।

आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यष्ठग्वक्तव्यः (श्लोक. वा.) । आख्यानाख्यायिकयोरर्थग्रहणम्, इतिहासपुराणयोः स्वरूपग्रहणम् । यावक्रीतिकः। प्रैयङ्गविकः । वासवदत्तिकः । सौमनोत्तरिकः । ऐतिहासिकः । पौराणिकः ।

सर्वसादेर्द्विगोश्च लः (श्लो. वा.) । सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः । सादेः–सवार्त्तिकः। ससंग्रहः । द्विगोः–द्विवेदः । पञ्चव्याकरणः ।

अनुसूर्लक्ष्यलक्षणे च (श्लो. वा.) । अनुसूर्नाम ग्रन्थः, तमधीते आनुसुकः। लाक्षिकः । लाक्षणिकः ।

इकन्बहुलं पादोत्तरपदात् । पूर्वपदिकः ।

शतषष्टेः षिकन् पथो बहुलम् (श्लो. वा.) । शतपथिकः । शतपथिकी । षष्टिपथिकः । षष्टिपथिकी । बहुलग्रहणादणपि भवति–शातपथः षाष्टिपथः ।

उक्थ । लोकायत । न्याय । न्यास । निमित्त । पुनरुक्त । निरुक्त । यज्ञ । चर्चा। धर्म । क्रमेतर । श्लक्ष्ण । संहिता । पद । क्रम । संघात । वृत्ति । संग्रह । गुणागुण। आयुर्वेद । सूत्रान्तादकल्पादेः (ग. सू. ८३) विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तात् (ग. सू. ८४) । 'विद्या चानङ्गक्षत्त्रधर्मसंसर्गत्रिपूर्वा' (ग. सू. ८५) । आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यष्ठक् । (ग. सू. ८६) । सर्वसादेर्द्विगोश्च लः (ग. सू. ८७) । अनुसूर्लक्ष्य लक्षणे च (ग. सू. ८८) । द्विपदी ज्योतिषि (ग. सू. ८९)। अनुपद । अनुकल्प । अनुगुण । इकन्बहुलं पदोत्तरपदात् (ग. सू. ९०) । शतषष्टेः षिकन् पथो बहुलम् (ग. सू. ९१)

१४८९. क्रमादिभ्यो वुन् ॥ ६१ ॥ (१२७१)

'क्रम' इत्येवमादिभ्य शब्देभ्यो वुन्प्रत्ययो भवति 'तदधीते तद्वेद' इत्यस्मिन्विषये। अणोऽपवादः । क्रमकः । पदकः ।

क्रम । पद । शिक्षा । मीमांसा । सामन् ।

१४९०. अनुब्राह्मणादिनिः । ६२ ॥ (१२७२)

अनुब्राह्मणशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति 'तदधीते तद्वेद' इत्यस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । ब्राह्मणसदृशोऽयं ग्रन्थोऽनुब्राह्मणम् । तदधीते अनुब्राह्मणी,

अनुब्राह्मणिनौ, अनुब्राहम्णिनः ।

मत्यर्थे 'अत इनिठनौ' (५.२.११५) इति इनिना सिद्धम्? तत्रैतस्माट्ठन्नपि प्राप्नोति । अनभिधानान्न भविष्यति? अणो निवृत्त्यर्थं तर्हि वचनम् ॥

१४९१. वसन्तादिभ्यष्ठक् ॥ ६३ ॥ (१२७३)

'वसन्त' इत्येवमादिभ्यष्ठक्प्रत्ययो भवति 'तदधीते तद्वेद' इत्यस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । वसन्तसहचरितोऽयं ग्रन्थो वसन्तः, तमधीते वासन्तिकः । वार्षिकः।

वसन्त । वर्षाशरद् । हेमन्त । शिशिर । प्रथम । गुण । चरम । अनुगुण । अपर्वन् । अथर्वन् ।

१४९२. प्रोक्ताल्लुक् ॥ ६४ ॥ (१२७४)

प्रोक्तसहचरितः प्रत्ययः 'प्रोक्तः' । प्रोक्तप्रत्ययान्तादध्येतृवेदित्रोरुत्पन्नस्य लुग्भवति । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम्, तदधीते पाणिनीयः । आपिशलः । स्त्रियां स्वरे च विशेषः–पाणिनीया ब्राह्मणी ॥

१४९३. सूत्राच्च कोपधात् ॥ ६५ ॥ (१२७७)

सूत्रवाचिनः ककारोपधादुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुग्भवति । अप्रोक्तार्थ आरम्भः। पाणिनीयमष्टकं सूत्रम्, तदधीते अष्टकाः पाणिनीयाः । दशका वैयाघ्रपदीयाः । त्रिकाः काशकृत्स्नाः ।

संख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यम् (म. भा. ४.२.६५) । इह मा भूत् – महावार्तिकं सूत्रमधीते माहावार्तिकः । कालापकमधीते कालापकः ।

कोपधादिति किम्? चतुष्टयमधीते चातुष्टयः ॥

१४९४. छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ ६६ ॥ (१२७८)

प्रोक्तग्रहणमनुवर्तते । छन्दासि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाण्येव भवन्ति । अध्येतृवेदितृप्रत्ययविषयाणि । अनन्यभावो विषयार्थः तेन स्वातन्त्र्यमुपाध्यन्तरयोगो वाक्यं च निवर्तते । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । मौदाः। पैप्पलादाः आर्चाभिनः । वाजसनेयिनः । ब्राह्मणानि खल्वपि – ताण्डिनः । भाल्लविनः । शाट्यायनिनः । ऐतरेयिणः ।

ब्राह्मणग्रहणं किम्, यावता छन्द एव तद्? ब्राह्मणविशेषप्रतिपत्त्यर्थम्, इह तद्विषयता मा भूत्याज्ञवक्ल्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि याज्ञवल्क्यानि । सौलभानि (म.भा.) । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । कल्पे–काश्यपिनः । कौशिकिनः । सूत्रे–पाराशरिणो भिक्षवः । शैलालिनो नटाः । कर्मन्दिनः । कृशाश्विनः ।

छन्दोब्राह्मणानीति किम्? पाणिनीयं व्याकरणम् । पैङ्गी कल्पः (म. भा.) ।

१४९५. तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ॥ ६७ ॥ (१२७९)

'तत' इति प्रथमा समर्थविभक्तिः । 'अस्मिन्' इति प्रत्ययार्थः । 'अस्ति' इति प्रकृत्यर्थविशेषणम् । इति करणो विवक्षार्थः । 'देशे तन्नाम्नि' (४.४.९७–७०) इति प्रत्ययार्थविशेषणम् । तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थमस्ति चेत्तद्भवति, यदस्मिन्निति निर्दिष्टं देशश्चेत्स तन्नामा भवति–प्रत्ययान्तनामा, इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा । उदुम्बरा अस्मिन् देशे सन्ति औदुम्बरः । बाल्बजः । पार्वतः । मत्वर्थीयापवादो योगः ॥

१४९६. तेन निर्वृत्तम् ॥ ६८ ॥ (१२८०)

'तेन' इति तृतीयासमर्थात् 'निर्वृत्तम्' इत्यस्मिन्विषये यथाविहितम् प्रत्ययो भवति देशनामधेये गम्यमाने । 'देशे तन्नाम्नि' इति चतुर्ष्वपि योगेषु सम्बध्यते । सहस्रेण निर्वृत्ता साहस्री परिखा । कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी नगरी । हेतौ कर्तरि च यथायोगं तृतीया समर्थविभक्तिः ॥

१४९७. तस्य निवासः ॥ ६९ ॥ (१२८१)

'तस्य' इति षष्ठीसमर्थात् 'निवासः' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति देशनामधेये गम्यमाने । निवसत्यस्मिन्निति निवासः । ऋजुनावां निवासो देश आर्जुनावो देशः । शैबः । औदिष्ठः ॥

१४९८. अदूरभवश्च ॥ ७० ॥ (१२८२)

पूर्वा समर्थविभक्तिरनुवर्तते । तस्येति षष्ठीसमर्थाद् 'अदूरभवः' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । विदिशाया अदूरभवं नगरं वैदिशम् । हैमवतम् ।

चकारः पूर्वेषां त्रयाणामर्थानामिह सन्निधानार्थः तेनोत्तरेषु चत्वारोऽप्यर्थाः

सम्बद्ध्यन्ते ॥

१४९९. ओरञ् ॥ ७१ ॥ (१२८३)

चत्वारोऽर्था (४.२.६७–७०) अनुवर्तन्ते। उवर्णान्तात्प्रातिपदिकाद्यथाविहितं समर्थविभक्तियुक्तादञ् प्रत्ययो भवति 'तदस्मिन्नस्ति' इत्येवमादिष्वर्थेषु। अणोऽपवादः। अरडु–आरडवम्। कक्षतु–काक्षतवम्। कर्कटेलु–कार्कटेलवम्। नद्यास्तु परत्वान्मतुब्भवति – इक्षुमती।

अञधिकारः–प्राक् 'सुवास्त्वादिभ्योऽणः' (४.२.७७)

१५००. मतोश्च बह्वजङ्गात् ॥ ७२ ॥ (१२८४)

बह्वज् अङ्गं यस्यासौ बह्वजङ्गो मतुप्, तदन्तात्प्रातिपदिकादञ्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः। अणोऽपवादः। ऐषुकावतम्। सैध्रकावतम्।

बह्वजङ्गादिति किम्? आहिमतम्। यावमतम्। अङ्गग्रहणं बह्वजिति तद्विशेषणं यथा विज्ञायते, मत्वन्तविशेषणं मा विज्ञायीति। मालावतां निवासो मालावतम् ॥

१५०१. बह्वचः कूपेषु ॥ ७३ ॥ (१२८५)

बह्वचः प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः कूपेष्वभिधेयेषु। अणोऽपवादः। यथासम्भवमर्थाः सम्बध्यन्ते। दीर्घवरत्रेण निर्वृत्तः कूपः, दैर्घवरत्रः। कापिलवरत्रः ॥

१५०२. उदक्च विपाशः ॥ ७४ ॥ (१२८६)

विपाश उत्तरे कूले ये कूपास्तेष्वभिधेयेष्वञ् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः। अणोऽपवादः। अबह्वजर्थ आरम्भः। दत्तेन निर्वृत्तः कूपो दात्तः। गौप्तः।

उदगिति किम्? दक्षिणतो विपाशः। कूपेष्वणेव–दात्तः। गौप्तः। स्वरे विशेषः। महती सूक्ष्मेक्षिका वर्तते सूत्रकारस्य ॥

१५०३. सङ्कलादिभ्यश्च ॥ ७५ ॥ (१२८७)

'कूपेषु' इति निवृत्तम्। 'सङ्कल' इत्येवमादिभ्योऽञ् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः। अणोऽपवादः। यथासम्भवमर्थसम्बन्धः। संगतः कलः सङ्कलः, सङ्कलेन निर्वृत्तः साङ्कलः। पौष्कलः।

सङ्कल । पुष्कल । उद्वप । उडुप । उत्पुट । कुम्भ । विधान । सुदक्ष । सुदत्त। सुभूत । सुनेत्र सुपिङ्गल । सिकता । पूतीकी । पूलास । कूलास । पलाश । निवेश। गवेष । गम्भीर । इतर । शर्मन् । अहन् । लोमन् । वेमन् । वरुण । बहुल। सद्योज । अभिषिक्त । गोभृत् । राजभृत् । गृह । भूत । भल्ल । माल । वृत् ॥

१५०४. स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु ॥ ७६ ॥ (१२८८)

'देशे तन्नाम्नि' इत्यस्य विशेषणम्–सौवीरादयः, स्त्रीत्वं च । ङ्याप्प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणोऽपवादः । सौवीरे स्त्रीलिङ्गे देशे वाच्ये साल्वे प्राचि । सौवीरे तावत् – दत्तामित्रेण निर्वृत्ता नगरी दात्तामित्री। साल्वे–विधूमाग्निना निर्वृत्ता वैधूमाग्नी । प्राचि खल्वपि – ककन्देन निर्वृत्ता काकन्दी । माकन्दी । माणिचरी । जारुषी ॥

१५०५. सुवास्त्वादिभ्योऽण् ॥ ७७ ॥ (१२८९)

'सुवास्तु' इत्येवमादिभ्योऽण् प्रत्ययो भवति चातुरार्थिकः । अञ् उवर्णान्तलक्षणस्य कूपलक्षणस्य चापवादः । सुवास्तोरदूरभवं नगरं सौवास्तवम्। वार्णवम् ।

अण्ग्रहणं नद्यां मतुपो बाधनार्थम् । सौवास्तवी नदी । सुवास्तु । वर्णु। भण्डु। खण्डु । सेचालिन् । कर्पूरिन् । शिखण्डिन् । गर्त। कर्कश । शटीकर्ण । कृष्ण । कर्क । कर्कन्धूमती । गोह्य । अहिसक्थ । वृत् ॥

१५०६. रोणी ॥ ७८ ॥ (१२९०)

रोणीशब्दादण्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासंभवमर्थसंबन्धः । कूपलक्षणस्याञोऽपवादः । रोणीति कोऽयं निर्देशः, यावता प्रत्ययविधौ पञ्चमी युक्ता? सर्वावस्थप्रतिपत्त्यर्थमेवमुच्यते–रोणीशब्दः सर्वावस्थोऽण्प्रत्ययमुत्पादयति, केवलस्तदन्तश्च । रौणः । आजकरोणः । सैहिकरोणः ॥

१५०७. कोपधाच्च ॥ ७९ ॥ (१२९१)

ककारोपधाच्च प्रातिपदिकादण्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । कूपलक्षणस्यौवर्णलक्षणस्य चाञोऽपवादः । कार्णच्छिद्रिकः

कूपः । कार्णवेष्टकः । कृकवाकुना निर्वृत्तं कार्कवाकवम् । त्रैशङ्कवम् ॥

१५०८. वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहण-कृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसङ्काशबलपक्षकर्णसुतङ्गम-प्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः ॥

वुञादयः सप्तदश प्रत्ययाः, अरीहणादयोऽपि सप्तदशैव प्रातिपदिकगणाः । आदिशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तत्र यथासंख्यं सप्तदशभ्यः प्रातिपदिकगणेभ्यः सप्तदश प्रत्यया भवन्ति चातुरर्थिका । अणोऽपवादः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । अरीहणादिभ्यो वुञ्प्रत्ययो भवति । आरीहणकम् । द्रौघणकम् ।

(१) अरीहण । द्रुघण । खदिर । सार । भगल । उलन्द । साम्परायण । क्रौष्ट्रायण । भास्त्रायण । मैत्रायण । त्रैगर्त्तायन । रायस्पोष । विपथ । उद्दण्ड । उदञ्चन । खाडायन । खण्ड । वीरण । काशकृत्स्न । जाम्बवन्त । शिंशपा । किरण । रैवत । बैल्व । वैमतायन । सौसायन । शाण्डिल्यायन । शिरीष । बधिर। अरीहणादिः ॥

(२) कृशाश्वादिभ्यश्छण्प्रत्ययो भवति । कार्शाश्वीयः । आरिष्टीयः । कृक्षाश्व। अरिष्ट । अरीश्व । वेश्मन् । विशाल । रोमकः । शबल । कूट । रोमन् । वर्वर । सुकर । सूकर । प्रतर । सदृश । पुरग । सुख । धूम । अजिन । विनता । अवनत। विकुघास । अरुस् । अवयास । मौद्गल्य । कृशाश्वादिः ॥

(३) ऋश्यादिभ्यः कः प्रत्ययो भवति । ऋश्यकः । न्यग्रोधकः । ऋश्य । न्यग्रोध । शिरा । निलीन । निवास । निधान । निवात । निबद्ध । विबद्ध । परिगूढ। उपगूढ । उत्तराश्मन् । स्थूलबाहु । खदिर । शर्करा । अनडुह् । परिवंश । वेणु । वीरण । ऋश्यादिः ॥

(४) कुमुदादिभ्यष्ठच्प्रत्ययो भवति । कुमुदिकम् । शर्करिकम् । कुमुद । शर्करा । न्यग्रोध । इत्कट । गर्त । बीज । अश्वत्थ । बल्वज । परिवाप । शिरीष । यवाष । कूप । विकङ्कत । कुमुदादिः ॥

(५) काशादिभ्य इलः प्रत्ययो भवति । काशिलम् । वाशिलम् । काश । वाश । अश्वत्थ । पलाश । पीयूष । विश । तृण । नर । चरण । कर्दम । कर्पूर। कण्टक । गृह । काशादि ।

(६) तृणादिभ्यः शः प्रत्ययो भवति । तृणशः । नडक्षः । तृण । नड । बुस। पर्ण । वर्ण । चरण । अर्ण । जन । बल । लव । वन । तृणादिः ।

(७) प्रेक्षादिभ्य इनिप्रत्ययो भवति । प्रेक्षी । हलकी । प्रेक्षा । हलका । बन्धुका । ध्रुवका । क्षिपका । न्यग्रोध । इर्कुट । प्रेक्षादिः ।

(८) अश्मादिभ्यो रप्रत्ययो भवति । अश्मरः अश्मन् । यूष । रूष । मीन । दर्भ । वृन्द । गुड । खण्ड । नग । शिखा । अश्मादिः ।

(९) सख्यादिभ्यो ढञ् प्रत्ययो भवति । साखेयम् । साखिदत्तेयम् । सखि । सखिदत्त । वायुदत्त । गोहित । भल्ल । पाल । चक्रपाल । चक्रवाल । छगल । अशोक । करवीर । सीकर । सकर । सरस । समल । सख्यादिः ।

(१०) संकाशादिभ्यो ण्यप्रत्ययो भवति । सांकाश्यम् । काम्पिल्यम् । संकाश। [कम्पिल] काम्पिल्य । समीर । कश्मर । शूरसेन । सुपथिन् । सक्थच । यूप । अंश । एग । अश्मन् । कूट । मलिन । तीर्थ । अगस्ति । विरत । चिकार । विरह। नासिका । संकाशादिः ।

(११) बलादिभ्यो यः प्रत्ययो भवति । बल्यः । कुल्यम् । बल । वुल । उल। डुल । कवल । वन । कुल । बलादिः ॥

(१२) पक्षादिभ्यः फक् प्रत्ययो भवति । पाक्षायणः । तौषायणः । पक्ष । तुष। अण्ड । कम्बलिक । चित्र । अश्मन् । अतिस्वन् । पथिन्पन्थ च । पक्षादिः ।

(१३) कर्णादिभ्यः फिञ्प्रत्ययो भवति । कार्णायनिः । वासिष्ठायनिः । कर्ण । वसिष्ठ । अलुश । शल । डुपद । अनडुह्य । पाञ्चजन्य । स्थिरा । कुलिश। कुम्भी। जीवन्ती । जित्व । आण्डीवत् । कर्णादिः ।

(१४) सुतङ्गमादिभ्य इञ्प्रत्ययो भवति । सौतङ्गमिः । मौनिचित्तिः । सुतङ्गम। मुनिचित्त । विप्रचित्त । महापुत्र । श्वेत । गडिक । शुक्र । विग्र । बीजवापिन् । श्वन्। अर्जुन । जीव । सुतङ्गमादिः ।

(१५) प्रगदिन्नादिभ्यो ञ्यः प्रत्ययो भवति । प्रागद्यम् । प्रगदिन् । मगदिन् । शरदिन् । कलिव । खडिव । गडिव । चूडार । मार्जार । कोविदार । प्रगद्यादिः ।

(१६) वराहादिभ्यः कक् प्रत्ययो भवति । वाराहकम् । पालाशकम् । वराह। पलाश । शिरीष । पिनद्ध । स्थूण । विदग्ध । विजग्ध । विभग्न । बाहु । खदिर । शर्करा । वराहादिः ॥

(१७) कुमुदादिभ्यष्ठक् प्रत्ययो भवति । कौमुदिकम् । कुमुद । गोमथ । रथकार । दशग्राम । अश्वत्थ । शाल्मली । कुण्डल । मुनिस्थूल । कूट । मुचुकर्ण। कुमुदादिः ।

शिरीषशब्दोऽरीहणादिषु, कुमुदादिषु, वराहादिषु च पठ्यते, औत्सर्गिकोऽपि तत इष्यते, तस्य च वरणादिषु दर्शनाल्लुब्भवति। तथा चोक्तम् – शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः, तस्य वनं शिरीषवनमिति ॥

१५०९. जनपदे लुप् ॥ ८१ ॥ (१२९३)

'देशे तन्नाम्नि' इति यश्चातुरर्थिकः प्रत्ययो भवति, तस्य देशविशेषे जनपदेऽभिधेये लुब्भवति। ग्रामसमुदायः=जनपदः। पञ्चालानां निवासो जनपदः पञ्चालाः। कुरवः। मत्स्याः। अङ्गाः। बङ्गाः। मगधाः। सुह्माः। पुण्ड्राः। इह कस्मान्न भवति–उदुम्बरा अस्मिन्सन्ति, औदुम्बरो जनपदः वैदिशो जनपद इति? तन्नाम्नीति वर्तते। न चात्र लुबन्तं तन्नामधेयं भवति ॥

१५१०. वरणादिभ्यश्च ॥ ८२ ॥ (१३०१)

'वरण' इत्येवमादिभ्य उत्पन्नस्य चातुरर्थिकस्य प्रत्ययस्य लुब् भवति। अजनपदार्थ आरम्भः। वरणानामदूरभवं नगरं वरणाः। शृङ्गी। शाल्मलयः। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थ आकृतिगणतामस्य बोधयति। कटुकबदर्या अदूरभवो ग्रामः कटुकबदरी। शिरीषाः। काञ्ची। वरणः। पूर्वौ गौदौ। आलिङ्ग्यायन। पर्णी। शृङ्गी। शाल्मलयः। सदाण्वी। वणिकि। वनिकि। वणिक। जालपद। मथुरा। उज्जयिनी। गया। तक्षशिला। उरशा। आकृत्या ॥

१५११. शर्कराया वा ॥ ८६ ॥ (१३०२)

शर्कराशब्दादुत्पन्नस्य चातुरर्थिकस्य प्रत्ययस्य वा लुब्भवति। वाग्रहणं किम् यावता शर्कराशब्दः कुमुदादिषु वराहादिषु च पठ्यते, तत्र पाठसामर्थ्यात्प्रत्ययस्य पक्षे श्रवणं भविष्यति ? एवं तर्हि एतज्ज्ञायपति – शर्कराशब्दादौत्सर्गिको भवति, तस्यायं विकल्पितो लुबिति। शर्करा। शार्करम्। गणपाठाच्च श्रवणमुत्तरसूत्रे विहितौ च द्वौ प्रत्ययौ, तदेवं षड्रूपाणि भवन्ति। शर्करा, शार्करम्, शर्करिकम्, शार्करकम्, शार्करिकम्, शर्करीयमिति ॥

१५१२. ठक्छौ च ॥ ७४ ॥ (१३०३)

शर्कराशब्दाट्ठक्, छ–इत्येतौ प्रत्ययौ भवतश्चातुर्थिकौ। यथासम्भवमर्थसम्बन्धः।

शार्करिकम् । शर्करीयम् ॥

१५१३. नद्यां मतुप् ॥ ८५ ॥ (१३०४)

नद्यामभिधेयायां मतुप्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । तनाम्नो देशस्य विशेषणं नदी । उदुम्बरा यस्यां सन्ति उदुम्बरावती । मशकावती । वीरणावती । पुष्करावती । इक्षुमती । द्रुमतो ।

इह कस्मान्न भवति–भागीरथी, भैमरथी? मतुबन्तस्यातन्नामधेयत्वात् ।

१५१४. मध्वादिभ्यश्च ॥ ८६ ॥ (१३०५)

'मधु' इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो मतुप्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अनद्यर्थ आरम्भः । मधुमान् । बिसवान् ।

मधु । बिस । स्थाणु । मुष्टि । इक्षु । वेणु । रम्य । ऋक्ष । कर्कन्धु । शमी। किरीर । हिम । किशरा । शर्पणा । मरुत् । मरुव । दार्वाघाट । शर । इष्टका । तक्षशिला । शक्ति । आसन्दी । आसुति । शलाका । आमिधी । खडा । वेटा । मध्वादिः ।

१५१५. कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् ॥ ८७ ॥ (१३०६)

'कुमुद' , 'नड' ,'वेतस' –इत्येतेभ्यः शब्देभ्यो ड्मतुप् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । कुमुद्वान् । नड्वान् । वेतस्वान् ।

महिषाच्चेति वक्तव्यम् (म. भा. ४.२.८७) । महिष्मान्नाम देशः ॥

१५१६. नडशादाड् ड्वलच् ॥ ८८ ॥ (१३०७)

नडशादशब्दाभ्यां ड्वलच् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः। नड्वलम् । शाद्वलम् ॥

१५१७. शिखाया वलच् ॥ ८९ ॥ (१३०८)

शिखाशब्दाद्वलच् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासंभवमर्थसम्बन्धः । शिखावलं नाम नगरम् । मतुप्प्रकरणेऽपि शिखाया वलचं (५.२.११३) वक्ष्यति, तददेशार्थं वचनम् ॥

१५१८. उत्करादिभ्यश्छः ॥ ९० ॥ (१३०९)

उत्कर इत्येवमादिभ्यश्छः प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः। उत्करीयम् । शफरीयम् ।

उत्कर । सम्फल । शफर । पिप्पल । पिप्पलीमूल । अश्मन् । अर्क । पर्ण। सुपर्ण । खलाजिन । इडा । अग्नि । तिक । कितव । आतप । अनेक । पलाश । तृणव । पिचुक । अश्वत्थ । शकाक्षुद्र । भस्त्रा । विशाला । अवरोहित । गर्त्त । शाल । अन्य । जन्या । अजिन । मञ्च । चर्मन् । उत्क्रोश । शान्त । खदिर । शूर्पणाय । श्यावनाय । नैव । बक । नितान्त । वृक्ष । इन्द्रवृक्ष । आर्द्रवृक्ष । उत्करादिः ॥

१५१९. नडादीनां कुक् च ॥ ९१ ॥ (१३१०)

'नड' –इत्येवमादीनां कुगागमो भवति, छश्च प्रत्ययश्चातुरर्थिकः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । नडकीयम् । प्लक्षकीयम् ।

नड । प्लक्ष । बिल्व । वेणु । वेत्र । वेतस । तृण । इक्षु । काष्ठ । कपोत । क्रुञ्चाया ह्रस्वत्वं च (ग. सू. ९२) । तक्षन्नलोपश्च (ग. सू. ९३) ।

१५२०. शेषे ॥ ९२ ॥ (१३१२)

'शेषे' इत्यधिकारोऽयम् । यानित ऊर्ध्वं प्रत्ययाननुक्रमिष्यामः, शेषेऽर्थे ते वेदितव्याः ।

उपयुक्तादन्यः शेषः । अपत्यादिभ्यश्चतुरर्थपर्यन्तेभ्योऽन्योऽर्थः शेषः (म. भा.)। तस्यैदंविशेषा ह्यषत्यसमूहादयः तेषु घादयो मा भूवन्निति शेषाधिकारः क्रियते ।

किञ्च–सर्वेषु जातादिषु घादयो यथा स्युरनन्तरेणैवार्थादेशेन सम्बन्धित्वेन कृतार्थता मा ज्ञायीति साकल्यार्थं शेषवचनम् । वक्ष्यति–'राष्ट्रावारपाराद् घखौ' (४.२.९३) । राष्ट्रियः । अवारपारीणः । 'शेषे' इति लक्षणं चाधिकारश्च । चक्षुषा गृह्यते चाक्षुपं रूपम् । श्रावणः शब्दः । दृषदि पिष्टाः दार्षदा सक्तवः । उलूखले क्षुण्णः औलूखलो यावकः । अश्वैरुह्यते आश्वो रथः । चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटम्। चतुर्दश्यां दृश्यते चातुर्दशं रक्ष इति ॥

१५२१. राष्ट्रावारपाराद् घखौ ॥ ९३ ॥ (१३१३)

'राष्ट्र' 'अवारपार' –इत्येताभ्यां यथासंख्यं घ–खावित्येतौ प्रत्ययौ भवतः । राष्ट्रियः । अवारपारीणः । विगृहीतादपीष्यते (म. भा. इ.) –अवारीणः । पारीणः । विपरीताच्च (म. भा. इ.)–पारावारीणः ।

प्रकृतिविशेषोपादानमात्रेण तावत्प्रत्यया विधीयन्ते । तेषां तु जातादयोऽर्थाः समर्थविभक्तयश्च पुरस्ताद्वक्ष्यन्ते ।

१५२२. ग्रामाद्यखञौ ॥ ९४ ॥ (१३१४)

ग्रामशब्दाद्य, खञ्–इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । ग्राम्यः । ग्रामीणः ॥

१५२३. कत्त्र्यादिभ्यो ढकञ् ॥ ९५ ॥ (१३१५)

'कत्त्रि' इत्येवमादिभ्यो ढकञ् प्रत्ययो भवति । कात्त्रेयकः । औम्भेयकः।

कत्त्रि । उम्भि । पुष्कर । पुष्कल । मोदन । कुम्भी । कुण्डिन । नगर । वञ्जी। भक्ति । माहिष्मती । चर्मण्वती । ग्राम । उख्या । कुड्याया यलोपश्च (ग. सू.९४) । कत्त्र्यादिः ॥

१५२४. कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु ॥ ९६ ॥ (१३१६)

कुलकुक्षिग्रीवाशब्देभ्यो यथासंख्यं 'श्वन्' ,असि' ,'अलङ्कार' –इत्येतेषु जातादिष्वर्थेषु ढकञ् प्रत्ययो भवति । कौलेयको भवाति श्वा चेत्, कौलोऽन्यः । कौक्षेयको भवत्यसिश्चेत्, कौक्षोऽन्यः । ग्रैवेयको भवत्यलङ्कारश्चेत्, ग्रैवोऽन्यः ॥

१५२५. नद्यादिभ्यो ढक् ॥ ९७ ॥ (१३१७)

'नदी' –इत्येवमादिभ्यो ढक् प्रत्ययो भवति । नादेयम् । माहेयम् । पूर्वनगरीशब्दोऽत्र पठ्यते । पौर्वनगरेयम् ।

केचित्तु पूर्वनगिरीति पठन्ति, विच्छिद्य च प्रत्ययं कुर्वन्ति–पौरेयम्, वानेयम्, गैरेयमिति; तदुभयमपि दर्शनं प्रमाणम् ।

नदी । मही । वाराणसी । श्रावस्ती । कौशाम्बी । नवकौशाम्बी । काशफरी। खादिरी । पूर्वनगरी । पावा । मावा । साल्वा । दार्वा । दाल्वा । वासेनकी ।

'वडवायावृषे' (ग. सू. ९५) ॥

१५२६. दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ॥ ९८ ॥ (१३१८)

दक्षिणा, पश्चात्, पुरस्–इत्यतेभ्यस्त्यक् प्रत्ययो भवति शैषिकः । दाक्षिणात्यः। पाश्चात्त्यः । पौरस्त्यः ॥

१५२७. कापिश्याः ष्फक् ॥ ९९ ॥ (१३१९)

कापिशीशब्दात् ष्फक् प्रत्ययो भवति शैषिकः । षकारो ङीषर्थः । कापिशायनं मधु । कापिशायनी द्राक्षा । बाह्लयुर्दिपर्दिभ्यश्चेति वक्तव्यम् (म. भा. ४.२.९९) । बाह्लायनी । और्दायनी। पार्दायनी ॥

१५२८. रङ्कोरमनुष्येऽण् च ॥ १०० ॥ (१३२०)

रङ्कुशब्दादण् प्रत्ययो भवति, चकारात्ष्फक् च शैषिकोऽमनुष्येऽभिधेये । राङ्कवो गौः । राङ्कवायणो गौः ।

अमनुष्य इति किम्? राङ्कवको मनुष्यः (म. भा.) ।

ननु च रङ्कुशब्दः कच्छादिषु पठ्यते, तत्र च मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् (४.२.१३४) इति मनुष्ये परत्वाद्वुञैव भवितव्यम्, कच्छादिपाठादमनुष्येऽणपि सिद्धः, किमिह मनुष्यप्रतिषेधेनाण्ग्रहणेन च? तदुच्यते; नैवायं मनुष्यप्रतिषेधः, किं तर्हि? नञिवयुक्तन्यायेन मनुष्यसदृशे प्राणिनि प्रतिपत्तिः क्रियते । तेन राङ्कवः कम्बल इति ष्फग्न भवति ।

विशेषविहितेन च ष्फकाऽणो बाधा मा भूदित्यण्ग्रहणमपि क्रियते ॥

१५२९. द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् ॥ १०१ ॥ (१३२१)

दिव, प्राच्, अपाच्, उदच् प्रत्यच्–इत्येतेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति शैषिकः । दिव्यम् । प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् ।

अव्ययात्तु कालवाचिनः परत्वात् ट्युट्युलौ भवतः । प्राक्तनम् ॥

१५३०. कन्थायाष्ठक् ॥ १०२ ॥ (१३२२)

कन्थाशब्दाट्ठक् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कान्थिकः ॥

१५३१. वर्णौ वुक् ॥ १०३ ॥ (१३२३)

'कन्थायाः' इत्येव । वर्णौ या कन्था तस्या वुक् प्रत्ययो भवति शैषिकः । ठकोऽपवादः । वर्णुर्नाम नदस्तत्समीपो देशो वर्णुः । तद्विषयार्थवाचिनः कन्थाशब्दादयं प्रत्ययः । तथाहि–जातं हिमवत्सु कान्थकम् ॥

१५३२. अव्ययात्त्यप् ॥ १०४ ॥ (१३२४)

अव्ययात् त्यप् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।

अमेहक्वतसित्रेभ्य–स्त्यब्विधिर्योव्ययात्स्मृतः ।

निनिर्भ्यां ध्रुवगत्योश्च प्रवेशो नियमे तथा ॥ (म. भा. ४.२.१०४)

(अमा) अमात्यः । (इह) इहत्यः । (क्व) क्वत्यः । (तसि) इतस्त्यः । (त्र) तत्रत्यः। यत्रत्यः ।

परिगणनं किम्? औपरिष्टः । पौरस्तः पारस्तः । वृद्धात्तु छो भवति–आरातीयः ।

त्यब्नेर्ध्रुवे (म. भा.) । नियतं ध्रुवम् – नित्यम् ।

निसो गते (म. भा.) निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्ट्यश्चाण्डालादिः ।

आविसश्छन्दसि (संग्रहवार्तिक०) । आविस् शब्दाच्छन्दसि त्यप्प्रत्ययो भवति । 'आविष्ट्यो वर्धते चारुरासु' (ऋ. १.९५.५) अरण्याण्णो वक्तव्यः (म. भा.)। आरण्याः सुमनसः ।

दूरादेत्यः (म. भा.) । दूरेत्यः पथिकः ।

उत्तरादाहञ् (म. भा.) औत्तराहम् ॥

१५३३. ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥ (१३२६)

ऐषमस्, ह्यस्, श्वस्–इत्येतेभ्योऽन्यतरस्यां त्यप्प्रत्ययो भवति शैषिकः । ऐषमस्त्यम्, ऐषमस्तनम् । ह्यस्त्यम्, ह्यस्तनम् । श्वस्त्यम्, श्वस्तनम्। 'श्वसस्तुट् च' (४.६३.१५) इति ठञपि तृतीयो भवति–शौवस्तिकम् ॥

१५३४. तीररूप्योत्तरपदादञ्ञौ ॥ १०६ ॥ (१३२७)

तीरोत्तरपदाद् रूप्योत्तरपदाच्च प्रातिपदिकाद् यथासंख्यमञ्, ञ–इत्येतौ भवतः

शैषिकौ । अणोऽपवादौ । काकतीरम् । पाल्वलतीरम् । रूप्योत्तरपदात्–वार्करूप्यम्। शैवरूप्यम् । तीररूप्यान्तादिति नोक्तम्, बह्वच्प्रत्ययपूर्वाद् मा भूदिति । बाहुरूप्यम्। अणेव भवति ॥

१५३५. दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः ॥ १०७ ॥ (१३२८)

असंज्ञायामिति प्रकृतिविशेषणम् । दिक्पूर्वपदात्प्रातिपदिकादसंज्ञाविषयाद् ञः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोऽपवादः । पौर्वशालः । दाक्षिणशालः । आपरशालः ।

असंज्ञायामिति किम्? पूर्वैषुकामशमः । अपरैषुकामशमः । 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' (२.१.५०) इति समासः । 'प्राचां ग्रामनगराणाम्' (७.३.१४) इत्युत्तरपदवृद्धिः । पदग्रहणं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

१५३६. मद्रेभ्योऽञ् ॥ १०८ ॥ (१३२९)

'दिक्पूर्वपदात्' इत्येव । दिक्पूर्वपदान्मद्रशब्दादञ् प्रत्ययो भवति । शैषिकः। पौर्वमद्रः । आपरमद्रः । 'दिशोऽमद्राणाम्' (७.३.१३) इति पर्युदासादादिवृद्धिरेव॥

१५३७. उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् ॥ १०९ ॥ (१३३०)

दिग्ग्रहणं निवृत्तम् । उदीच्यग्रामवाचिनः प्रातिपदिकाद् बह्वचोऽन्तोदात्ताद् अञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोऽपवादः । शैवपुरम् । माण्डवपुरम् ।

उदीच्यग्रामादिति किम्? माथुरम् । बह्वच इति किम्? ध्वजी–ध्वाजम् । अन्तोदात्तादिति किम्? शार्करीधानम् । शार्करीधानशब्दे लित्स्वरेण धानशब्द उदात्तः॥

१५३८. प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् ॥ ११० ॥ (१३३१)

प्रस्थोत्तरपदात् पलद्यादिभ्यः ककारोपधाच्च प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति शैषिकः । उदीच्यग्रामलक्षणस्याञोऽपवादः । माद्रीप्रस्थः । माहकीप्रस्थः । पलद्यादिभ्यः–पालदः । पारिषदः । ककारोपधात्–नैलीनकः । चैयातकः । पलद्यादिषु यो वाहीकग्रामस्ततष्ठञ्ञिठयोः (४.१.११७) अपवादः, यथा–गौष्ठी, नैतकीति ।

गोमतीशब्दः पठ्यते, ततः 'रोपधेतोः प्राचाम्' (४.२.१२३) इति वुञोऽपवादः।

वाहीकशब्दः कोपधोऽपि पुनः पठ्यते परं छं (४.२.१२४) बाधितुम् ।

अण्ग्रहणं बाधकबाधनार्थम् ।

पलदी । परिषत् । यकृल्लोमन् । रोमक । कालकूट । पटच्चर । वाहीक । कलकीट । मलकीट । कमलकीट । कमलभिदा । कमलकीर । बाहुकीट । नैतकी। परिखा । शूरसेन । गोमती । उदयान । पलद्यादिः ॥

१५३९. कण्वादिभ्यो गोत्रे ॥ १११ ॥ (१३३२)

गोत्रमिह न प्रत्ययार्थः, न च प्रकृतिविशेषणम् । तर्ह्येवं सम्बध्यते–कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तेभ्य एवाण् प्रत्ययो भवति शैषिकः । छस्यापवादः । काण्वाश्छात्त्राः । गौकक्षाः ॥

१५४०. इञश्च ॥ ११२ ॥ (१३३३)

'गोत्रे' इत्येव । गोत्रे य इञ्विहितस्तदन्तात्प्रातिपदिकादणप्रत्ययो भवति शैषिकः। छस्यापवादः । दाक्षाः । प्लाक्षाः । माहकाः । गोत्र इत्येव–सौतङ्गमेरिदं सौतङ्गमीयम्॥

१५४१. न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु ॥ ११३ ॥ (१३३४)

द्व्यचः प्रातिपदिकात्प्राच्यभरतगोत्रादिञन्तादण् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिद्ध्यते । पैङ्गीयाः । प्रौष्ठीयाः । चैदीयाः । पौष्कीयाः । काशीयाः । पाशीयाः ।

द्व्यच इति किम्? पान्नागाराः । प्राच्यभरतेष्विति किम्? दाक्षाः ।

काशीया इति कथमुदाहृतम्, यावता काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठाभ्यां (४.२.११६) भवितव्यम्? नैतदस्ति; देशवाचिनः काशिशब्दस्य तत्र ग्रहणम्, चैदिशब्देन साहचर्यात्। गोत्रात्तु वृद्धाच्छ (४.२.११४) एव भवति ।

ज्ञापकादन्यत्र प्राच्यग्रहणेन भरतग्रहणं न भवतीति स्वशब्देन भरतानामुपादानं कृतम् ॥

१५४२. वृद्धाच्छः ॥ ११४ ॥ (१३३७)

'गोत्रे' इति नानुवर्त्तते । सामान्येन विधानम् । वृद्धात्प्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोऽपवादः । गार्गीयः । वात्सीयः । शालीयः । मालीयः ।

अव्ययतीररूप्योत्तरपदोदीच्यग्रामकोपधविधीन् (४.२.१०४, १०६, १०९,

११०) तु परत्वाद्बाधते ॥

१५४३. भवतष्ठक्छसौ ॥ ११५ ॥ (१३३९)

'वृद्धात्' इत्येव । भवच्छब्दाद् वृद्धात् ठक्, छस्–इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ छस्यापवादौ । सकारः पदसंज्ञार्थः । भवतस्त्यदादित्वाद् वृद्धसंज्ञा । भावत्कः भवदीयम् । अवृद्धात्तु भवतः शतुरणेव भवति–भावतः ॥

१५४४. काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ ॥ ११६ ॥ (१३४०)

'काशि' –इत्येवमादिभ्यः ठञ्, ञिठ–इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ । इकार उच्चारणार्थः । ञकार एवोभयत्र विपर्यस्तदेशोऽनुबन्धः । स्त्रीप्रत्यये विशेषः। काशिकी, काशिका । बैदिकी, बैदिका [चैदिकी, चैदिका] ।

'वृद्धात्' इत्यत्रानुवर्त्तते । ये त्ववृद्धाः पठ्यन्ते, वचनप्रामण्यात्तेभ्यः प्रत्ययविधिः।

देवदत्तशब्दः पठ्यते, तस्य 'एङ् प्राचां देशे' (१.१.७५) इति वृद्धसंज्ञा–दैवदत्तिकः । वाहीकग्रामस्य तु नास्ति वृद्धसंज्ञा–दैवदत्तः । कथं भाष्ये उदाहृनम्–'वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वेदितव्या; देवदत्तीया, दैवदत्ताः' इति, यावता वृद्धसंज्ञापक्षे काश्यादित्वाट्ठ ञ्ञिठाभ्यां भवितव्यम्? तत्रैवं वर्णयन्ति वा नामधेयस्येति व्यवस्थितविभाषेयम्, सा छे कर्तव्ये भवति, ठञ्ञिठयोर्न भवति इति ।

काशि । चेदि । संज्ञा । संवाह । अच्युत । मोहमान । शकुलाद । हस्तिकर्षू। कुदामन् । हिरण्य । करण । गोधाशन । भौरिकि । भौलिङ्गि । अरिन्दम । सर्वमित्त्र। देवदत्त । साधुमित्त्र । दासमित्त्र । दासग्राम । सौधावतान । युवराज । उपराज । सिन्धुमित्त्र । देवराज । आपदादिपूर्वपदात्कालात् (ग. सू. ९६) । आपत्कालिकी, आपत्कालिका । और्ध्वकालिकी, और्ध्वकालिका । तात्कालिकी, तात्कालिका ।

१५४५. वाहीकग्रामेभ्यश्च ॥ ११७ ॥ (१३४१)

'वृद्धात्' इत्येव । वाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ छस्यापवादौ । शाकलिकी, शाकलिका । मान्थविकी, मान्थविका ॥

१५४६. विभाषोशीनरेषु ॥ ११८ ॥ (१३४२)

'वृद्धात्' इति वर्तते, 'वाहीकग्रामेभ्यः' इति च । उशीनरेषु ये वाहीकग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विभाषा ठञ्ञिठौ प्रत्ययौ भवतः।

आह्वजालिकी, आह्वजालिका, आह्वजालीया । सौदर्शनिकी सौदर्शनिका, सौदर्शनीया॥

१५४७. ओर्देशे ठञ् ॥ ११९ ॥ (१३४३)

'वृद्धात्' इति नानुवर्त्तते उत्तरसूत्रे पुनर्वृद्धग्रहणात् । उवर्णान्ताद् देशवाचिनः प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । नैषादकर्षुकः । शाबरजम्बुकः ।

देश इति किम्? पटोश्छात्त्राः पाटवाः ।

ठञ्ञिठयोः प्रकरणे ठञः केवलस्यानुवृत्तिर्न लभ्यत इति ठञ्ग्रहणं कृतम्॥

१५४८. वृद्धात् प्राचाम् ॥ १२० ॥ (१३४४)

'ओर्देशे' इत्येव । उवर्णान्ताद् वृद्धात्प्राग्देशवाचिनः प्रातिपदिकाट्ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । आढकजम्बुकः । शाकजम्बुकः । नापितवास्तुकः (म. भा.) । पूर्वेणैव ठञि सिद्धे नियमार्थं वचनम् – वृद्धादेव प्राचामवृद्धान्न भवतीति । मल्लवास्तु–माल्लवास्तवः ॥

१५४९. धन्वयोपधाद् वुञ् ॥ १२१ ॥ (१३४५)

'वृद्धात्' इति वर्तते, देश इति च । धन्ववाचिनो यकारोपधाच्च देशाभिधायिनो वृद्धात्प्रातिपदिकाद् वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । धन्वशब्दो मरुदेशवचनः । पारेधन्वकः । ऐरावतकः । योपधात्–साङ्काश्यकः (म. भा.) । काम्पिल्यकः ॥

१५५०. प्रस्थपुरवहान्ताच्च ॥ १२२ ॥ (१३४६)

'वृद्धात्' इत्येव, 'देशे' इति च; अन्तशब्दः प्रत्येकमभिसम्बद्ध्यते । प्रस्थ, पुर, वह– इत्येवमन्ताद्देशवाचिनः प्रातिपदिकाद् वृद्धाद् वुञ्प्रत्ययो भवति शैषिकः। छस्यापवादः । मालाप्रस्थकः । नान्दीपुरकः (म. भा.) । कान्तीपुरकः । पैलुवहकः। फाल्गुनीवहकः । पुरान्तो रोपधः, तत उत्तरसूत्रेणैव सिद्धमप्रागर्थमिह ग्रहणम् ॥

१५५१. रोपधेतोः प्राचाम् ॥ १२३ ॥ (१३४७)

'वृद्धात्' इत्येव, 'देशे' इति च । तद्विशेषणं प्राग्ग्रहणम् । रोपधादीकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धाद् वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । छस्यापवादः । पाटलिपुत्रकाः।

ऐकचक्रकाः ईतः खल्वपि–काकन्दी–काकन्दकः । माकन्दी–माकन्दकः । प्राचामिति किम्? दात्तामित्रीयः । तपरकरणं विस्पष्टार्थम् ॥

१५५२. जनपदतदवध्योश्च ॥ १२४ ॥ (१३४८)

'वृद्धात्' इत्येव, 'देशे' इति च । तद्विशेषणं जनपदतदवधी । वृद्धाज्जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च प्रातिपदिकाद् वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। छस्यापवादः । आभिसारकः । आदर्शकः । जनपदावधेः खल्वपि–औपुष्टकः । श्यामायनकः ।

तदवधेरपि जनपद एव गृह्यते, न ग्रामः । किमर्थं तर्हि ग्रहणम्? बाधकबाधनार्थम्। गर्त्तोत्तरपदाच्छं बाधित्वा वुञेव जनपदावधेर्भवति । त्रैगर्त्तकः ॥

१५५३. अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् ॥ १२५ ॥ (१३४९)

'जनपदतदवध्योः' इत्येव । अवृद्धाद् वृद्धाच्च जनपदात्तदवधिवाचिनश्च बहुवचनविषयात्प्रातिपदिकाद् वुञ्प्रत्ययो भवति शैषिकः । अण्छयोरपवादः । अवृद्धाज्जनपदात्तावत्–अङ्गा । वङ्गा । कलिङ्गाः । आङ्गकः । वाङ्गकः । कालिङ्गकः। अवृद्धाज्जनपदावधेः–अजमीढाः । अजक्रन्दाः । आजमीढकः । आजक्रन्दकः । वृद्धाज्जनपदात्–दार्वाः । जाम्ब्वाः । दार्वकः । जाम्ब्वकः । वृद्धाज्जनपदावधेः–कालञ्जराः । वैकुलिशाः । कालञ्जरकः । वैकुलिशकः ।

विषयग्रहणमनन्यत्र भावार्थम् । जनपदैकशेषबहुत्वे मा भूत् । वर्तन्यः । वार्तनः ।अपिग्रहणं किम्, यावता वृद्धात्पूर्वेणैव सिद्धम्? तक्रकौण्डिन्यन्यायेन बाधा मा विज्ञायीति समुच्चीयते ॥

१५५४. कच्छाग्निवक्त्रगर्त्तोत्तरपदात् ॥ १२६ ॥ (१३५०)

'देशे' इत्येव । उत्तरपदशब्दः प्रत्येकमभिसम्बद्ध्यते । कच्छाद्युत्तरपदाद्देशवाचिनः प्रातिपदिकाच्च वृद्धादवृद्धाच्च वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। छाणोरपवादः । दारुकच्छकः । पैप्पलीकच्छकः । काण्डाग्नकः । वैभुजाग्नकः । ऐन्द्रवक्त्रकः । सैन्धुवक्त्रकः । बाहुगर्तकः । चाक्रगर्तकः ॥

१५५५. धूमादिभ्यश्च ॥ १२७ ॥ (१३५१)

धूमादिभ्यो देशवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणादेरपवादः । धौमकः । खाण्डकः ।

पाथेयशब्दः पठ्यते, तस्य योपधात्वादेव वुञि सिद्धे सामर्थ्याददेशार्थं ग्रहणम्। तथा विदेहानर्तशब्दयोर्जनपदलक्षणे वुञि सिद्धेऽदेशार्थः पाठः । विदेहानां क्षत्त्रियाणां स्वं वैदेहकम् । आनर्तकम् । समुद्रशब्दः पठ्यते, तस्य नावि मनुष्ये च वुञिष्यते – सामुद्रिका नौः । सामुद्रको मनुष्यः । अन्यत्र न भवति– सामुद्रं जलमिति ।

धूम । खण्ड । शशादन । आर्जुनाद । दाण्डायनस्थली । माहकस्थली । घोषस्थली । माषस्थली । राजस्थली । राजगृह । सत्रासाह । भक्षास्थली । मद्रकूल । गर्त्तकूल । आञ्जीकूल । द्व्याहाव । त्र्याहाव । संहीय । वर्वर । वर्चगर्त। विदेह । आनर्त्त । माठर । पाथेय । घोष । शिष्य । मित्र । वल । आराज्ञी। धार्तरज्ञी । अवयात । तीर्थ । कूलात्सौवीरेषु (ग. सू. ९७) । समुद्रान्नावि मनुष्ये च (ग. सू. ९८) । कुक्षि । अन्तरीप । द्वीप । अरुण । उज्जयिनी । दक्षिणापथ । साकेत ।

१५५६. नगरात् कुत्सनप्रावीण्ययोः ॥ १२८ ॥ (१३५२)

नगरशब्दाद् वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः कुत्सने प्रावीण्ये च गम्यमाने । प्रत्ययार्थविशेषणं चैतत्कुत्सने प्रावीण्ये च जातादौ प्रत्ययार्थ इति । कुत्सनम्=निन्दनम्। प्रावीण्यम्=नैपुण्यम् । केनायं मुषितः पन्था गात्रे पक्ष्मालिधूसरः ।

इह नगरे मनुष्येण, सम्भाव्यत एतन्नागरकेण । चोरा हि नागरका भवन्ति ।

केनेदं लिखितं चित्रं मनोनेत्रविकाशि यत् ।

इह नगरे मनुष्येण, सम्भाव्यत एतन्नागरकेण । प्रवीणा हि नागरका भवन्ति।

कुत्सनप्रावीण्ययोरिति किम्? नागरा ब्राह्मणाः । कत्त्र्यादिषु तु संज्ञाशब्देन साहचर्यात्संज्ञानगरं पठ्यते, तस्मिन् नागरेयकमिति प्रत्युदाहार्यम् ॥

१५५७. अरण्यान्मनुष्ये ॥ १२९ ॥ (१३५३)

अरण्यशब्दाद् वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिको मनुष्येऽभिधेये । औपसंख्यानिकस्य णस्यापवादः । आरण्यको मनुष्यः ।

पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वक्तव्यम् (म. भा. ४.२.१२९ भाष्य)। आरण्यकः पन्थाः । आरण्यकोऽध्यायः । आरण्यको न्यायः । आरण्यको विहारः ।

आरण्यको मनुष्यः । आरण्यको हस्ती । **वा गोमयेषु आरण्याः**, आरण्यका गोमयाः ।

एतेष्विति किम्? आरण्याः पशवः ॥

१५५८. विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् ॥ १३० ॥ (१३५४)

कुरु, युगन्धर–इत्येताभ्यां विभाषा वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कौरवकः कौरवः । यौगन्धरकः, यौगन्धरः (म. भा.) । जनपदशब्दावेतौ, ताभ्याम् 'अवृद्धादपि' इति नित्ये वुञि प्राप्ते विकल्प उच्यते ।

कुरुशब्दः कच्छादिष्वपि पठ्यते, तत्र वचनादणपि भविष्यति । सैषा युगन्धरार्था विभाषा । मनुष्यतत्स्थयोः (४.२.१३४) तु कुरुशब्दान्नित्य एव वुञ्प्रत्ययो भवति। कौरवको मनुष्यः, कौरवकमस्य हसितम् (म. भा.) इति ॥

१५५९. मद्रवृज्योः कन् ॥ १३१ ॥ (१३५५)

मद्रवृजिशब्दाभ्यां कन् प्रत्ययो भवति शैषिकः । जनपदवुञोऽपवादः । मद्रेषु जातः मद्रकः । वृजिकः ॥

१५६०. कोपधादण् ॥ १३२ ॥ (१३५६)

'देशे' इत्येव । ककारोपधात्प्रातिपदिकादण्प्रत्ययो भवति शैषिकः । जनपदवुञोऽपवादः । अन्यत्र जनपदमुक्त्वा पूर्वणैव कोपधादणि सिद्धम् । ऋषिकेषु जातः आर्षिकः । माहिषिकः ।

अण्ग्रहणमुवर्णान्तादपि स्यात्–इक्ष्वाकुषु जातः ऐक्ष्वाकः ॥

१५६१. कच्छादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥ (१३५१)

'देशे' इत्येव । 'कच्छ' –इत्येवमादिभ्यो देशवाचिभ्योऽण्प्रत्ययो भवति शैषिकः । वुञादेरपवादः । काच्छः । सैन्धवः । वार्णवः ।

कच्छशब्दो न बहुवचनविषयः, तस्य मनुष्यतत्स्थयोर्वुञर्थः (४.२.१३४) पाठः । विजापकशब्दः पठ्यते, तस्य कोपधत्वादेवाण्सिद्धे इह ग्रहणमुत्तरार्थम् ।

कच्छ । सिन्धु । वर्णु । गन्धार । मधुमत् । कम्बोज । कश्मीर । साल्व । कुरु। रङ्कु । अणु । खण्ड । द्वीप । अनूप । अजवाह । विजापक । कुलून ।

कच्छादिः॥

१५६२. मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् ॥ १३४ ॥ (१३५८)

'कच्छादिभ्यः' इत्येव । मनुष्ये मनुष्यस्थे च जातादौ प्रत्ययार्थे कच्छादिभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । काच्छको मनुष्यः । काच्छकमस्य हसितं, जल्पितम् । काच्छिका चूडा । सैन्धवको मनुष्यः । सैन्धवकमस्य हसितं जल्पितम्। सैन्धविका चूडा । मनुष्यतत्स्थयोरिति किम्? काच्छो गौः । सैन्धवो वार्णवः ॥

१५६३. अपदातौ साल्वात् ॥ १३५ ॥ (१३५९)

साल्वशब्दः कच्छादिषु पठ्यते, ततः पूर्वेणैव मनुष्यतत्स्थयोर्वुञि सिद्धे नियमार्थं वचनम् । अपदातावेव मनुष्ये मनुष्यस्थे च साल्वशब्दाद् वुञ्प्रत्ययो भवति । साल्वको मनुष्यः । साल्वकमस्य हसितं जल्पितम् । अपदाताविति किम्? साल्वः पदातिर्व्रजति ॥

१५६४. गोयवाग्वोश्च ॥ १३६ ॥ (१३६०)

गवि यवाग्वां च जातादौ प्रत्ययार्थे साल्वशब्दाद् वुञ्प्रत्ययो भवति शैषिकः। कच्छाद्यणोऽपवादः । साल्वको गौः । साल्विका यवागूः । साल्वमन्यत् ॥

१५६५. गर्त्तोत्तरपदाच्छः ॥ १३७ ॥ (१३६१)

'देशे' इत्येव । गर्त्तोत्तरपदाद्देशवाचिनः प्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोऽपवादः । वाहीकग्रामलक्षणं च प्रत्ययं परत्वाद् बाधते । वृकगर्त्तीयम्। शृगालगर्त्तीयम् । श्वाविद्गर्त्तीयम् ।

उत्तरपदग्रहणं बहुच्पूर्वनिरासार्थम्–बाहुगर्तम् ॥

१५६६. गहादिभ्यश्च ॥ १३८ ॥ (१३६२)

'गह' इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्छः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणादेरपवादः। गहीयः । अन्तःस्थीयः । देशाधिकारेऽपि सम्भवापेक्षं विशेषणम्, न सर्वेषाम् । 'मध्यमध्यमं चाण् चरणे' (ग. सू. ९) इति पठ्यते, तस्यायमर्थः मध्यशब्दः प्रत्ययसन्नियोगेन मध्यममापद्यते । मध्यमीयाः । चरणे तु प्रत्ययार्थेऽण् भवति–माध्यमा इति । तदेतद्विशेष एव स्मर्यते पृथिवीमध्यस्य मध्यमभावः ।

चरणसम्बन्धेन निवासलक्षणोऽणिति च (म. भा.) ।

मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च (म.भा. ४.३.६० वा. ४) । मुखतीयम् । पार्श्वतीयम् । कुग्जनस्य परस्य च (वा.५) । जनकीयम् । परकीयम् । देवस्य चेति वक्तव्यम् (?) । देवकीयम् । वेणुकादिभ्यश्छण् वक्तव्यः(?) । आकृतिगणोऽयम् । वैणुकीयम्। वैत्रकीयम् । औत्तरपदकीयम् । प्रास्थकीयम् । माध्यमकीयम् ।

गह । अन्तःस्थ । सम । विषम । मध्यमध्यमं चाण्चरणे (ग. सू. ९९) । उत्तम । अङ्ग । वङ्ग । मगध । पूर्वपक्ष । अपरपक्ष । अधमशाख । उत्तमशाख । समानशाख । एकग्राम । एकवृक्ष । एकपलाश । इष्वग्र । इष्वनी । अवस्यन्दी । कामप्रस्थ । खाडायनि । कावेरणि । शैशिरि । शौङ्गि । आसुरि । आहिंसि । आमित्रि । व्याडि । वैदजि । भौजि । आढ्यश्वि । आनृशंसि । सौवि । पारकि । अग्निशर्मन् । देवशर्मन् । श्रौति । आरटकि । वाल्मीकि । क्षेमवृद्धिन् । उत्तर । अन्तर । मुखपार्श्वतसोर्लोपः (ग्. सू. १००) । जनपरयोः कुक्च (ग. चू. १०१)। देवस्य च (ग. सू. १०२) । वेणुकादिभ्यश्छण् (ग. सू. १०३) । गहादिः ॥

१५६७. प्राचां कटादेः ॥ १३९ ॥ (१३६३)

'देशे' इत्येव । तद्विशेषणं प्राग्ग्रहणम् । प्राग्देशवाचिनः कटादेः प्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोऽपवादः । कटनगरीयम् । कटघोषीयम् । कटपल्वलीयम्॥

१५६८. राज्ञः क च ॥ १४० ॥ (१३६४)

असम्भवाद्देशाधिकारो न विशेषणम् । राज्ञः ककारश्चान्तादेशो भवति छश्च प्रत्ययः । राजकीयम् । आदेशमात्रमिह विधेयम्, प्रत्ययस्तु 'वृद्धाच्छः' (४.२.११४) इत्येव सिद्धः ॥

१५३९. वृद्धादकेकान्तखोपधात् ॥ १४१ ॥ (१३६५)

'देशे' इत्येव । वृद्धाद्देशवाचिनोऽक, इक –इत्येवमन्तात् खकारोपधाच्च प्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो भवति शैषिकः । कोपधलक्षणस्याणोऽपवादः । वाहीकग्रामलक्षणस्य च प्रत्ययस्य, 'रोपधेतोः प्राचाम्' (४.२.१२३) इति च । अकान्तात्तावत्–आरीहणकीयम् । द्रौघणकीयम् । इकान्तात्–आश्वपथिकीयम् । शाल्मलिकीयम् । खोपधात्–कौटिशिखीयम् । आयोमुखीयम् ।

अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं सौसुकाद्यर्थम् (म. भा. ४.२.१४१ वा.) । सौसुकीयम् । मौसुकीयम् । ऐन्द्रवेणुकीयम् ॥

१५७०. कन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात् ॥ १४२ ॥ (१३६६)

'देशे' इत्येव, 'वृद्धात्' इति च । कन्थाद्युत्तरपदाद्देशवाचिनो वृद्धात्प्रातिपदिकच् छः प्रत्ययो भवति शैषिकः । वाहीकग्रामादिलक्षणस्य प्रत्ययस्यापवादः । दाक्षिकन्थीयम्। माहकिकन्थीयम् । दाक्षिपलदीयम् । माहकिपलदीयम् । दाक्षिनगरीयम्। माहकिनगरीयम् । दाक्षिग्रामीयम् । माहकीग्रामीयम् । दाक्षिह्रदीयम् । माहकिह्रदीयम्॥

१५७१. पर्वताच्च ॥ १४३ ॥ (१३६७)

पर्वतशब्दाच्छः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोऽपवादः । पर्वतीयो राजा । पर्वतीयः पुरुषः ॥

१५७२. विभाषाऽमनुष्ये ॥ १४४ ॥ (१३६८)

पर्वतशब्दाच्छः प्रत्ययो भवति वा, अमनुष्ये वाच्ये । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते–पर्वतीयानि फलानि, पार्वतानि फलानि । पर्वतीयमुदकम्, पार्वतमुदकम्।

अमनुष्ये इति किम्? पर्वतीयो मनुष्यः ॥

१५७३. कृकणपर्णाद्भारद्वाजे ॥ १४५ ॥ (१३६९)

'देशे' इत्येव । भारद्वाजशब्दोऽपि देशवचन एव, न गोत्रशब्दः । प्रकृतिविशेषणं चैतन्न प्रत्ययार्थः । कृकणपर्णशब्दाभ्यां भारद्वाजदेशवाचिभ्यां छः प्रत्ययो भवति शैषिकः । कृकणीयम् । पर्णीयम् ।

भारद्वाज इति किम्? कार्कणम् । पार्णम् ॥

॥ इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकावृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अथ चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः

१५७४. युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ॥ १ ॥ (१३७०)

देशाधिकारो निवृत्तः । युष्मदस्मदोः खञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । चकाराच्छश्च। अन्यतरस्यांग्रहणाद् यथाप्राप्तम् । तदेते त्रयः प्रत्यया भवन्ति, तत्र वैषम्याद्यथासंख्यं न भवति । त्यदादित्वाद् वृद्धसंज्ञकयोर्युष्मदस्मदोश्छे (४.२.११४) प्राप्ते प्रत्येकं प्रत्ययत्रयं विधीयते–यौष्माकीणः, आस्माकीनः । युष्मदीयः, अस्मदीयः । यौष्माकः, आस्माकः ॥

१५७५. तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ॥ २ ॥ (१३७१)

तस्मिन्निति साक्षाद्विहितः खञ् निर्दिश्यते, न चकारानुकृष्टश्छः । तस्मिन्खञि अणि च युष्मदस्मदोर्यथासंख्यं युष्माक, अस्माक–इत्येतावादेशौ भवतः ।

निमित्तयोरादेशौ प्रति यथासंख्यं कस्मान्न भवति? योगविभागः करिष्यते– 'तस्मिन्' खञि युष्मदस्मदोर्युष्माकास्माकौ भवतः । ततः 'अणि च' इति । यौष्माकीणः, आस्माकीनः । यौष्माकः, आस्माकः । तस्मिन्नणि चेति किम्? युष्मदीयः । अस्मदीयः ॥

१५७६. तवकममकावेकवचने ॥ ३ ॥ (१३७२)

एकवचनपरयोर्युष्मदस्मदोस्तवक, ममक–इत्येतावादेशौ भवतो यथासंख्यं तस्मिन्खञि अणि च परतः । निमित्तयोस्तु यथासंख्यं पूर्ववदेव न भवति ।

ननु च 'न लुमताङ्गस्य, (१.१.६३) इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादेकवचनपरता युष्मदस्मदोर्न संभवति? वचनात् प्रत्ययलक्षणं भविष्यति ।

अथवा– नैवेदं प्रत्ययलक्षणम्, किं तर्हि? अन्वर्थग्रहणम् । एकवचने युष्मदस्मदी एकस्यार्थस्य वाचके तवकममकावादेशौ प्रतिपद्येते इति सूत्रार्थः । तावकीनः, मामकीनः । तावकः, मामकः ।

तस्मिन्नणि च ९४.३.२) इत्येव – त्वदीयः, मदीयः ॥

१५७७. अर्धाद्यत् ॥ ४ ॥ (१३७४)

अर्द्धशब्दाद् यत् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोऽपवादः । अर्द्ध्यम् ।

सपूर्वपदाट्ठञ्वक्तव्यः (म. भा. ४.३.४ वा. १) । बालेयार्द्धिकम् । गौतमार्द्धकम्॥

१५७८. परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ॥ ५ ॥ (१३७५)

पर, अवर, अधम, उत्तम—इत्येवम्पूर्वाच्चार्धाद्यत् प्रत्ययो भवति शैषिकः । पराध्र्यम् । अवराध्र्यम् । अधमाध्र्यम् । उत्तमाध्र्यम् ।

पूर्वग्रहणं किम्,? 'परावराधमोत्तमेभ्यः' इत्येवोच्यते, अर्धादिति वर्त्तते, तस्य तत्पूर्वता विज्ञास्यते? परावरशब्दावदिग्ग्रहणावपि स्तः—परं सुखम्, अवरं सुखमिति। तत्र कृतार्थत्वाद् दिक्छब्दपक्षे परेण ठञ्यतौ स्याताम् । अस्मात्पूर्वग्रहणाद्यत्प्रत्ययो भवति – पराध्र्यम्, अवराध्र्यमिति ॥

१५७९. दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च ॥ ६ ॥ (१३७६)

दिक्पूर्वपदादर्धान्तात्प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च शैषिकः। अणोऽपवादः पूर्वाध्र्यम्, पौर्वार्धिकम् । दक्षिणाध्र्यम्, दाक्षिणार्धिकम् ।

पदग्रहणं स्वरूपविधिनिवारणार्थम् ॥

१५८०. ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ॥ ७ ॥ (१३७७)

'दिक्पूर्वपदाद्' इत्येव । ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च प्रातिपदिकाद् दिक्पूर्वपदादर्द्धन्तादञ्ठञौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ । यतोऽपवादौ । इमे खल्वस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वार्धाः, पौर्वार्धिकाः । दाक्षिणार्धाः, दाक्षिणार्धिकाः ॥

१५८१. मध्यान्मः ॥ ८ ॥ (१३७८)

मध्यशब्दान्मः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोऽपवादः । मध्यमः ॥

आदेश्चेति वक्तव्यम्(?) । आदिमः ।

अवोऽधसोर्लोपश्च(?) । अवमम् । अधमम् ॥

१५८२. अ सांप्रतिके ॥ ९ ॥ (१३७९)

अकारः प्रत्ययो भवति मध्यशब्दात्सांप्रतिके जातादौ प्रत्ययार्थे । मस्यापवादः। सांप्रतिकम्=न्याय्यम्, युक्तम्, उचितम्, सममुच्यते । नातिदीर्घं नातिह्रस्वं मध्यं

काष्ठम् । नात्युत्कृष्टो नात्यवकृष्टो मध्यो वैयाकरणः । मध्या स्त्री ॥

१५८३. द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ॥ १० ॥ (१३८०)

समुद्रसमीपे यो द्वीपस्तस्माद् यञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कच्छादिपाठाद् अणो (४.२.१३३) मनुष्यवुञश्चापवादः (४.२.१३४) । द्वैप्यम् । 'द्वैप्यं भवन्तोऽनुचरन्ति चक्रम् ।' अनुसमुद्रमिति किम्? द्वैपकम् । द्वैपमन्यत् ॥

१५८४. कालाट्ठञ् ॥ ११ ॥ (१३८१)

कालविशेषवाचिनः प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोऽपवादः। वृद्धात् तु छं परत्वाद्बाधते । मासिकः । आर्द्धमासिकः । सांवत्सरिकः ।

यथाकथञ्चिद् गुणवृत्त्यापि काले वर्त्तमानात्प्रत्यय इष्यते । कादम्बपुष्पिकम्। व्रैहिपलालिकम् । 'तत्र जातः' (४.३.२५) इति प्रागतः कालाधिकारः ॥

१५८५. श्राद्धे शरदः ॥ १२ ॥ (१३८२)

शरच्छब्दात् ठञ् प्रत्ययो भवति श्राद्धेऽभिधेये शैषिकः । ऋत्वणोऽपवादः (४.३.१६) । 'श्राद्धे' इति च कर्म गृह्यते, न श्रद्धावान्पुरुषः; अनभिधानात् । शारदिकं श्राद्धम् । शारदमन्यत् ॥

१५८६. विभाषा रोगातपयोः ॥ १३ ॥ (१३८३)

'शरदः' इत्येव । रोगे आतपे चाभिधेये शरच्छब्दाट्ठञ् प्रत्ययो वा भवति शैषिकः । ऋत्वणोऽपवादः । शारदिको रोगः । शारदिक आतपः । शारदो रोगः । शारद आतपः ।

रोगातपयोरिति किम्? शारदं दधि ॥

१५८७. निशाप्रदोषाभ्यां च ॥ १४ ॥ (१३८४)

निशाप्रदोषशब्दाभ्यां विभाषा ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । 'कालाट्ठञ्' (४.३.११) इति नित्ये ठञि प्राप्ते विकल्प उच्यते । नैशम्, नैशिकम् । प्रादोषम्, प्रादोषिकम् ॥

१५८८. श्वसस्तुट् च ॥ १५ ॥ (१३८५)

'विभाषा' इत्येव । श्वःशब्दाद्विभाषा ठञ् प्रत्ययो भवति, तस्य च तुडागमो भवति । त्यप्प्रत्ययोऽप्यतो विहितः 'ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम्' (४.२.१०५) इति; एताभ्यांमुक्ते ट्युट्युलावपि भवतः–शौवस्तिकः, श्वस्त्यः, श्वस्तनः ॥

१५८९. सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् ॥ १६ ॥ (१३८७)

'कालात्' इत्येव सन्धिवेलादिभ्य ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योऽण्प्रत्ययो भवति शैषिकः । ठञोऽपवादः । अण्ग्रहणं वृद्धाच्छस्य (४.२.११४) बाधनार्थम् । सन्धिवेलादिभ्यस्तावत्–सान्धिवेलम् । सान्ध्यम् । ऋतुभ्यः–ग्रैष्मम् । शैशिरम् । नक्षत्रेभ्यः–तैषम् । पौषम् ।

सन्धिवेला । सन्ध्या । अमावास्या । त्रयोदशी । चतुर्दशी । पञ्चदशी । पौर्णमासी । प्रतिपत् ॥

संवत्सरात्फलपर्वणोः (ग. सू. १०४) । सांवत्सरं फलम् । सांवत्सरं पर्व ॥

१५९०. प्रावृष एण्यः ॥ १७ ॥ (१३८८)

प्रावृष्शब्दादेण्यः प्रत्ययो भवति शैषिकः । ऋत्वणोऽपवादः । प्रावृषेण्यो बलाहकः ॥

१५९१. वर्षाभ्यष्ठक् ॥ १८ ॥ (१३८९)

वर्षाशब्दाट्ठक् प्रत्ययो भवति शैषिकः । ऋत्वणोऽपवादः । वार्षिकं वासः । वार्षिकमनुलेपनम् ॥

१५९२. छन्दसि ठञ् ॥ १९ ॥ (३४५०)

वर्षाशब्दाच् छन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । ठकोऽपवादः । स्वरे भेदः । नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू (तै. सं. ४.४.११.१) ॥

१५९३. वसन्ताच्च ॥ २० ॥ (३४५१)

'छन्दसि' इत्येव । वसन्तशब्दाच् छन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। ऋत्वणोऽपवादः । मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू (तै.सं. ४.४.११.१) ॥

१५९४. हेमन्ताच्च ॥ २१ ॥ (३४५२)

'छन्दसि' इत्येव । हेमन्तशब्दाच् छन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। ऋत्वणोऽपवादः । सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृतू (तै.सं. ४.४.११.१) ।

योगविभाग उत्तरार्थः ॥

१५९५. सर्वत्राण् च तलोपश्च ॥ २२ ॥ (१३९०)

हेमन्तशब्दादण् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन चास्य तकारलोपः । हैमनं वासः । हैमनमुपलेपनम् ।

सर्वत्रग्रहणं छन्दोऽधिकारनिवृत्त्यर्थम् । छन्दसि भाषायां च सर्वत्रैतद्भवति ।

ननु च छन्दसीति नानुवर्तिष्यते? सैवाननुवृत्तिः शब्देनाख्यायते प्रयत्नाधिक्येन पूर्वसूत्रेऽपि सम्बन्धार्थम् । हैमन्तिकमिति हि भाषायामपि ठञं स्मरन्ति ।

अथ 'अण्च' इति चकारः किमर्थः? अण्, यथाप्राप्तं च ऋत्वणिति । कः पुनरनयोरणोर्विशेषः? ऋत्वणि हि तकारलोपो नास्ति–हैमन्ती पङ्क्तिः (पै.सं. १७.१९.११) इति । तदेवं त्रीणि रूपाणि भवन्ति–हैमन्तिकम् (तै. सं. ४.४.११.१) हैमन्तम् (पै. सं. १७.१९.११) हैमनमिति (अथर्व० १५.४.१४) ॥

१५९६. सायञ्चिरम्प्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च ॥ २३ ॥ (१३९१)

'कालाद्' इत्येव । सायम्, चिरम्, प्राह्णे, प्रगे–इत्येवमादिभ्योऽव्ययेभ्यश्च ट्युट्युलौ प्रत्ययौ भवतः, तयोश्चादिष्टयोस्तुडागमो भवति । सायन्तनम् । चिरन्तनम्। प्राह्णेतनम् । [प्रगेतनम्] अव्ययेभ्यः – दोषातनम् । दिवातनम् । सायमिति मकारान्तं पदमव्ययम्, ततोऽव्ययत्वादेव सिद्धः प्रत्ययः । यस्तु स्यतेरन्तकर्मणो घञि सायशब्दः तस्येदं मकारान्तत्वं प्रत्ययसन्नियोगेन निपात्यते । दिवसावसानम्=सायः । चिरशब्दस्यापि मकारान्तत्वं निपात्यते । प्राह्णे, प्रगे–इत्येकारान्तत्वम् ।

चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः (म.भा. ४.३.२३. श्लो. वा.),चिरत्नम् । परुत्नम्। परारित्नम् ।

प्रगस्य छन्दसि गलोपश्च (म. भा. श्लो. वा.) । प्रत्नम् (ऋ. १.३६.४) ।

अग्रपश्चाड्डिमच् (श्लो. वा.) अग्रिमम् । पश्चिमम् ।

अन्ताच्चेति वक्तव्यम् (श्लो. वा.) अन्तिमम् ॥

१५९७. विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् ॥ २४ ॥ (१३९२)

पूर्वाह्णापराह्णशब्दाभ्यां विभाषा ट्युट्युलौ प्रत्ययौ भवतस्तुट् च तयोरागमः । 'कालाट्ठञ्' (४.३.११) इति ठञि प्राप्ते वचनम्, पक्षे सोऽपि भवति । पूर्वाह्णेतनम्। अपराह्णेतनम् । पौर्वाह्णिकम् । आपराह्णिकम् । 'घकालतनेषु कालनाम्नः' (४.३.१७) इति सप्तम्या अलुक् । यदा तु न सप्तमी समर्थविभक्तिः–पूर्वाह्णः सोढोऽस्येति, तदा पूर्वाह्णतन इति भवितव्यम् ॥

१५९८. तत्र जातः ॥ २५ ॥ (१३९३)

अणादयो घादयश्च प्रत्ययाः प्रकृताः, तेषामतः प्रभृत्यर्थाः समर्थविभक्तयश्च निर्दिश्यन्ते । तत्रेति सप्तमीसमर्थात् 'जातः' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । स्रुघ्ने जातः स्रौघ्नः । माथुरः (४.१.८३) । औत्सः । औदपानः (४.१.८६)। राष्ट्रियः । अवारपारीणः (४.२.९३) । शाकलिकः । माकलिकः (४.२.११७) । ग्राम्यः । ग्रामीणः (४.२.९४) । कात्त्रेयकः । औम्भेयकः (४.२.९३)।

१५९९. प्रावृषष्ठप् ॥ २६ ॥ (१३९४)

प्रावृट्शब्दात्सप्तमीसमर्थाज्जात इत्येतस्मिन्नर्थे ठप् प्रत्ययो भवति । एण्यस्य (४.३.१७) अपवादः । पकारः स्वरार्थः । प्रावृषि जातः प्रावृषिकः ।

१६००. संज्ञायां शरदो वुञ ॥ २७ ॥ (१३९५)

शरच्छब्दात्सप्तमीसमर्थाज्जात इत्येतस्मिन्नर्थे वुञ् प्रत्ययो भवति, ऋत्वणः (४.३.१६) अपवादः, समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । शारदका दर्भाः । शारदका मुद्गाः । दर्भविशेषस्य मुद्गविशेषस्य चेयं संज्ञा ।

संज्ञायामिति किम्? शारदं सस्यम् । संज्ञाधिकारं केचित् 'कृतलब्धक्रीत–कुशलाः' (४.३.३८) इति यावदनुवर्त्तयन्ति॥

१६०१. पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद् वुन् ॥ २८ ॥ (१४०१)

पूर्वाह्णादिभ्यः शब्देभ्यो वुन् प्रत्ययो भवति 'तत्र जातः' (४.३.२५) इत्येतस्मिन्विषये संज्ञायां गम्यमानायाम् । पूर्वाह्णकः । अपराह्णकः । 'विभाषा

पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्' (४.३.२४) इत्यस्यापवादः । आर्द्रकः । मूलकः । नक्षत्राणः (४.२.३) अपवादः । प्रदोषकः । 'निशाप्रदोषाभ्यां च' (४.३.१४) इत्यस्यापवादः। अवस्करकः । औत्सर्गिकस्याण (४.१.८३) अपवादः । असंज्ञायां तु यथाप्राप्तं ठञादय एव भवन्ति ॥

१६०२. पथः पन्थ च ॥ २९ ॥ (१४०२)

पथिन्शब्दाद्वुन् प्रत्ययो भवति 'तत्र जातः (४.३.२५) इत्येतस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । प्रत्ययसन्नियोगेन च पथः 'पन्थ' इत्ययमादेशो भवति । पथि जातः पन्थकः ॥

१६०३. अमावास्या था वा ॥ ३० ॥ (१४०३)

अमावास्याशब्दाद् वुन् प्रत्ययो भवति वा 'तत्र जातः' इत्येतस्मिन्विषये । सन्धिवेलादिषु (४.३.१६) पाठादणोऽपवादः । अमावास्यकः, आमावास्यः ।

एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादमावस्यशब्दादपि भवति । अमावस्यकः । आमावस्यः ।

१६०४. अ च ॥ ३१ ॥ (१४०४)

अमावास्याशब्दादकारः प्रत्ययो भवति 'तत्र जातः' (४.३.३५) इत्येतस्मिन् विषये । पूर्वेण वुन्नणोः प्राप्तयोरयं तृतीयः प्रत्ययो विधीयते । अमावास्यः । अमावास्यकः । अमावस्यः । अमावस्यकः । आमावस्यः ।

१६०५. सिन्ध्वपकाराभ्यां कन् ॥ ३२ ॥ (१४०५)

सिन्धुशब्दादपकरशब्दाच्च कन् प्रत्ययो भवति 'तत्र जातः' (४.३.२५) इत्येतस्मिन् विषये । सिन्धुशब्दः कच्छादिः, ततोऽणि मनुष्यवुञि च (४.३.१३३,१३४) प्राप्ते विधानम्, अपकरशब्दादप्यौत्सर्गिकेऽणि । सिन्धुकः । अपकरकः ।

१६०६. अणञौ च ॥ ३३ ॥ (१४०६)

सिन्ध्वपकरशब्दाभ्यां यथासंख्यमणञौ प्रत्ययौ भवतः 'तत्र जातः' (४.३.२५) इत्येतस्मिन्विषये । पूर्वेण कनि प्राप्ते वचनम् । सैन्धवः । आपकरः ॥

१६०७. श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखा–षाढाबहुलाल्लुक् ॥ ३४ ॥ (१४०७)

श्रविष्ठादिभ्यः शब्देभ्यो नक्षत्रेभ्य आगतस्य (४.२.३) जातार्थे लुग्भवति । तस्मिंस्त्रीप्रत्ययस्यापि 'लुक्तद्धितलुकि' (१.२.४९) इति भवति । श्रविष्ठासु जातः श्रविष्ठः । फल्गुनः । अनुराधः । स्वातिः । तिष्यः । पुनर्वसुः । हस्तः । विशाखः। अषाढः । बहुलः ।

लुक्प्रकरणे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम् (म. भा. ४.३.३४ वा. १) चित्रायां जाता चित्रा रेवती । रोहिणी । स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि कृते गौरादित्वात् (४.१.४१) ङीष् ।

फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ (वा. २) । फल्गुनी (तै.सं. २.१.२.२) अषाढा (तै.सं. ४.४.१०.२) ।

श्रविष्ठाषाढाभ्यां छणपि वक्तव्यः (वा. ३) । श्राविष्ठीयः । आषाढीयः ॥

१४०८. स्थानान्तगोशालखरशालाच्च ॥ ३५ ॥ (१४१०)

स्थानान्तात् प्रातिपदिकाद् गोशालशब्दात् खरशालशब्दाज्जातार्थे प्रत्ययस्य लुग्भवति । गोस्थाने जातः गोस्थानः । अश्वस्थानः । गोशालः । खरशालः ॥

१६०९. वत्सशालाभिजिदश्वयुक्छतभिषजो वा ॥ ३६ ॥ (१४११)

वत्सशालादिभ्यः परस्य जातार्थे प्रत्ययस्य लुग् वा भवति । वत्सशालायां जातः वत्सशालः, वात्सशालः । अभिजित्, आभिजितः । अश्वयुक्, आश्वयुजः। शातभिषजः । शतभिषक् ।

बहुलग्रहणस्यायं प्रपञ्चः ॥

१६१०. नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ॥ ३७ ॥ (१४१२)

नक्षत्रेभ्य उत्तरस्य जातार्थे प्रत्ययस्य बहुलं लुग्भवति । रोहिणः, रौहिणः । मृगशिराः, मार्गशीर्षः ॥

१६११. कृतलब्धक्रीतकुशलाः ॥ ३८ ॥ (१४१३)

‘तत्र’ इत्येव । सप्तमीसमर्थात् कृतादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति । स्रुघ्ने कृतो वा लब्धो वा क्रीतो वा कुशलो वा स्रौघ्नः । माथुरः । राष्ट्रियः ।

ननु च यद्यत्र कृतं जातमपि तत्तत्र भवति, यच्च यत्र क्रीतं लब्धमपि तत्तत्रैव भवति, किमर्थं भेदेनोपादानं क्रियते? शब्दार्थस्याभिन्नत्वात् । वस्तुमात्रेण क्रीतं लब्धं भवति, शब्दार्थस्तु भिद्यत एव ॥

१६१२. प्रायभवः ॥ ३९ ॥ (१४२४)

‘तत्र’ इत्येव । सप्तमीसमर्थाद् ङ्याप्प्रातिपदिकात् ‘प्रायभवः’ इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रायशब्दः साकल्यस्य किञ्चिन्न्यूनतामाह । स्रुघ्ने प्रायेण बाहुल्येन भवति स्रौघ्नः । माथुरः । राष्ट्रियः ।

प्रायभवग्रहणमनर्थकम्, तत्रभवेन कृतत्वात् (म. भा. ४.३.३९ श्लोकवा)।

अनित्यभवः प्रायभव इति चेद्? मुक्तसंशयेन तुल्यम् ॥

१६१३. उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक् ॥ ४० ॥ (१४१५)

उपजान्वादिभ्यः शब्देभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः ‘प्रायभवः’ इत्येतस्मिन् विषये ठक् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । औपजानुकः । औपकर्णिकः । औपनीविकः॥

१६१४. सम्भूते ॥ ४१ ॥ (१४१६)

‘तत्र’ इत्येव । सप्तमीसमर्थाद् ङ्याप्प्रातिपदिकात् ‘सम्भूते’ इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । अवक्लृप्तिः प्रमाणानतिरेकश्च सम्भवत्यर्थ इह गृह्यते, नोत्पत्तिः, सत्ता वा; जातभवाभ्यां, गतत्वात् । स्रुघ्ने सम्भवति स्रौघ्नः । माथुरः । राष्ट्रियः ।

१६१५. कोशाड्ढञ् ॥ ४२ ॥ (१४१७)

कोशशब्दाद् ढञ् प्रत्ययो भवति तत्र ‘सम्भूते’ इत्यस्मिन्विषये । अणोऽपवादः। कोशे सम्भूतं कौशेयं वस्त्रम् । रूढिरेषा, तेन क्रिमौ न भवति, खड्गकोशाच्च ॥

१६१६. कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु ॥ ४३ ॥ (१४१८)

‘तत्र’ इत्येव । कालविशेषवाचिभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः साध्वादिष्वर्थेषु

यथाविहितं प्रत्ययो भवति । हेमन्ते साधुः हैमन्तः प्राकारः । शैशिरमनुलेपनम् । वसन्ते पुष्यन्ति वासन्त्यः कुन्दलताः । ग्रैष्म्यः पाटलाः । शरदि पच्यन्ते शारदाः शालयः । ग्रैष्मा यवाः ॥

१६१७. उप्ते च ॥ ४४ ॥ (१४१९)

'तत्र' इत्येव, 'कालात्' इति च । सप्तमीसमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकादुप्ते यथाविहितं प्रत्ययो भवति । हेमन्ते उप्यन्ते हैमन्ता यवाः । ग्रैष्मा व्रीहयः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

१६१८. आश्वयुज्या वुञ् ॥ ४५ ॥ (१४२०)

आश्वयुजीशब्दाद् वुञ् प्रत्ययो भवति उप्तेऽर्थे । ठञोऽपवादः । आश्वयुज्यामुप्ता आश्वयुजका माषाः । अश्विनीभ्यां युक्ता पौर्णमासी आश्वयुजी । अश्विनीपर्यायोऽश्वयुक्शब्दः ॥

१६१९. ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ॥ ४६ ॥ (१४२१)

ग्रीष्मवसन्तशब्दाभ्यामन्यतरस्यां वुञ् प्रत्ययो भवति उप्तेऽर्थे । ऋत्वणोऽपवादः। ग्रैष्मं सस्यम्, ग्रैष्मकम् । वासन्तकम्, वासन्तम् ॥

१६२०. देयमृणे ॥ ४७ ॥ (१४२२)

'तत्र' इत्येव 'कालात्' इति च । सप्तमीसमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकाद्देयमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यद् देयमृणं चेत्तद्भवति। मासे देयमृणं मासिकम् । आर्द्धमासिकम् । सांवत्सरिकम् ।

ऋण इति किम्? मासे देया भिक्षा ॥

१६२१. कलाप्यश्वत्थयवबुसाद् वुन् ॥ ४८ ॥ (१४२३)

'कालात्' इत्येव । कलापिन्, अश्वत्थ, यवबुस–इत्येतेभ्यः कालवाचिभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः 'देयमृणम्' इत्येतस्मिन्नर्थे वुन्प्रत्ययो भवति ।

कलाप्यादय शब्दाः साहचर्यात्काले वर्त्तन्ते । यस्मिन्काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स कलापी । यस्मिन्नश्वत्थाः फलन्ति सोऽश्वत्थः । यस्मिन्यवबुसं सम्पद्यते

स यवबुसशब्देनोच्यते ।

कलापिनि काले देयमृणं कलापकम् । अश्वत्थकम् । यवबुसकम् ॥

१६२२. ग्रीष्मावरसमाद् वुञ् ॥ ४९ ॥ (१४२४)

ग्रीष्मावरसमशब्दाभ्यां वुञ् प्रत्ययो भवति 'देयमृणम्' इत्येतस्मिन्नर्थे । अण्ठञोरपवादः । ग्रीष्मे देयमृणं ग्रैष्मकम् । आवरसमकम् ।

प्रत्ययान्तरकरणं वृद्ध्यर्थम् । समाशब्दो वर्षपर्यायः ।

१६२३. संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्च ॥ ५० ॥ (१४२५)

संवत्सराग्रहायणीशब्दाभ्यां ठञ् प्रत्ययो भवति, चकाराद् वुञ्च 'देयमृणम्' इत्येतस्मिन्नर्थे । संवत्सरे देयमृणं सांवत्सरिकम्, सांवत्सरकम् । आग्रहायणिकम्, आग्रहायणकम् ।

वेति वक्तव्ये ठञ्ग्रहणं सन्धिवेलादिषु 'संवत्सरात्फलपर्वणोः' इति पठ्यते, तत्र फले ऋणत्वेन विवक्षितेऽणं बाधित्वा ठञेव यथा स्यादिति ।

१६२४. व्याहरति मृगः ॥ ५१ ॥ (१४२६)

'तत्र' इत्येव, 'कालात्' इति च । कालवाचिनः सप्तमीसमर्थात् प्रातिपदिकाद् 'व्याहरति मृगः' इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । निशायां व्याहरति मृगः नैशः, नैशिकः । प्रादोषः; प्रादोषिकः । मृग इति किम्? निशायां व्याहरत्युलूकः।

१६२५. तदस्य सोढम् ॥ ५२ ॥ (१४२७)

'कालात्' इत्येव । तदिति प्रथमासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकात् 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थम् 'सोढं' चेत्तद्भवति । सोढम्=जितम्, अभ्यस्तमित्यर्थः । निशासहचरितमध्ययनं निशा, तत्सोढमस्य छात्त्रस्य नैशः, नैशिकः । प्रादोषः, प्रादोषिकः ।

१६२६. तत्र भवः ॥ ५३ ॥ (१४२८)

'कालात्' इति निवृत्तम् । तत्रेति सप्तमीसमर्थाद् ङ्याप्प्रातिपदिकाद् 'भवः' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सत्ता भवत्यर्थो गृह्यते, न जन्म; 'तत्र

जातः’ (४.३.२५) इति गतार्थत्वात् । स्रुघ्ने भवः स्रौघ्नः । माथुरः । राष्ट्रियः । पुनस्तत्रग्रहणम् ‘तदस्य’ इति निवृत्त्यर्थम् ॥

१६२७. दिगादिभ्यो यत् ॥ ५४ ॥ (१४२९)

‘दिश्’ इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति ‘तत्र भवः’ इत्येतस्मिन्विषये । अणश्छस्य चापवादः । दिशि भवं दिश्यम् । वर्ग्यम् ।

मुख–जघनशब्दयोरशरीरावयवार्थः पाठः–सेनामुख्यम्, सेनाजघन्यमिति ।

दिश् । वर्ग । पूग । गण । पक्ष । धाय्या । मित्र । मेधा । अन्तर । पथिन् । रहस् । अलीक । उखा । साक्षिन् । आदि । अन्त । मुख । जघन । मेघ । यूथ । उदकात्संज्ञायाम् (ग. सू. १०५) ॥ न्याय । वंश । अनुवंश । विश । काल । अप्। आकाश । दिगादिः ।

१६२८. शरीरावयवाच्च ॥ ५५ ॥ (१४३०)

शरीरम्=प्राणिकायः । शरीरावयववाचिनः प्रातिपदिकाद् यत्प्रत्ययो भवति ‘तत्र भवः’ इत्येतस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । दन्तेषु भवं दन्त्यम् । कर्ण्यम् । ओष्ठ्यम् ।

१६२९. दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ् ॥ ५६ ॥ (१४३३)

दृत्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ढञ् प्रत्ययो भवति ‘तत्र भवः’ इत्येतस्मिन्विषये। दृतौ भवं दार्तेयम् । कौक्षेयम् । कालशेयम् । वास्तेयम् । आस्तेयम् । आहेयमजरं विषम् ।

अस्तिशब्दः प्रातिपदिकम्, न तिङन्तः ।

१६३०. ग्रीवाभ्योऽण् च ॥ ५७ ॥ (१४३४)

ग्रीवाशब्दादण्प्रत्ययो भवति, चकाराड्ढञ्च, ‘तत्र भवः’ इत्येतस्मिन्विषये, शरीरावयवाद्यतोऽपवादः । ग्रीवासु भवं ग्रैवम्, ग्रैवेयम् ।

ग्रीवाशब्दो धमनीवचनः, तासां बहुत्वाद्बहुवचनं कृतम् ॥

१६३१. गम्भीराञ्ञ्यः ॥ ५८ ॥ (१४३५)

गम्भीरशब्दाद् ञ्यः प्रत्ययो भवति 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्विषये । अणोऽपवादः। गम्भीरे भवं गाम्भीर्यम् ।

बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्चेति वक्तव्यम् (म.भा. ४.३.६० श्लो. वा. १०) । बाह्यम्। दैव्यम् । पाञ्चजन्यम् ।

१६३२. अव्ययीभावाच्च ॥ ५९ ॥ (१४३६)

अव्ययीभावसंज्ञकात्प्रातिपदिकाच्च ञ्यः प्रत्ययो भवति 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । न च सर्वस्मादव्ययीभावाद्भवति, किं तर्हि? परिमुखादेः परिमुखादीनां च गणपाठस्यैतदेव प्रयोजनम्–तेषां विशेषणमव्ययीभावग्रहणम् । परिमुखं भवं पारिमुख्यम् । पारिहनव्यम् । परिमुखादेरन्यत्र न भवति– औपकूलम्।

परिमुख । परिहनु । पर्योष्ठ । पर्युलूखल । [औपमूल] परिसीर । अनुसीर। उपसीर । उपस्थल । उपकलाप । अनुपथ । अनुखड्ग । अनुतिल । अमिस्जीत। अमिनुयव । अनुमाष । अनुयूप । अनुवंश ॥

१६३३. अन्तपूर्वपदाट्ठञ् ॥ ६० ॥ (१४३७)

'अव्ययीभावात्' इत्येव । अन्तःशब्दो विभक्त्यर्थे समस्यते, तत्पूर्वपदादव्ययीभावाट्ठञ् प्रत्ययो भवति 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्विषये । अणोऽपवादः। आन्तर्वेश्मिकम् । आन्तर्गेहिकम् ।

समानशब्दाट्ठञ् वक्तव्यः (म. भा. ४.३.६० वा. १) । समाने भवं सामानिकम्।

तदादेश्च (वा. १) । सामानग्रामिकम् । सामानदेशिकम् ।

अध्यात्मादिभ्यश्च (वा.१) । आध्यात्मिकम् । आधिदैविकम् । आधिभौतिकम्। अध्यात्मादिराकृतिगणः ।

ऊर्ध्वन्दमाच्च ठञ् वक्तव्यः (वा. २) । और्ध्वन्दमिकः । ऊर्ध्वशब्देन समानार्थ ऊर्ध्वन्दमशब्दः ।

ऊर्ध्वदेहाच्च (वा. २) । और्ध्वदेहिकम् ।

लोकोत्तरपदाच्च (वा. ३) । ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् ।

मुखपार्श्वशब्दाभ्यां तसन्ताभ्यामीयः प्रत्ययो वक्तव्यः (वा. ४) । मुखतीयम्। पार्श्वतीयम् ।

जनपरयोः कुक्च (वा. ५) । जनकीयम् । परकीयम् ।

मध्यशब्दादीयः (वा. ६) । मध्यीयः ।

मण्मीयौ च प्रत्ययौ वक्तव्यौ (वा. ७) । माध्यमम् । मध्यमीयम् ।

मध्यो मध्यं दिनण् चास्मात् (वा. ८) । मध्ये भवं माध्यन्दिनम् ।

स्थाम्नो लुग्वक्तव्यः (वा. ९) । अश्वत्थामा । अजिनान्ताच्च (वा. ९) । वृकाजिनः । सिंहाजिनः ॥

समानस्य तदादेश्च अध्यात्मादिषु चेष्यते ।
ऊर्ध्वन्दमाच्च देहाच्च लोकोत्तरपदस्य च ॥
मुखपार्श्वतसोरीयः कुग्जनस्य परस्य च ।
ईयः कार्योऽथ मध्यस्य मण्मीयौ प्रत्ययु तथा ॥
मध्यो मध्यं दिनण्चास्मात्स्थाम्नो लुगजिनात्तथा ॥ (म. भा. ४.३.६०)

१६३४. ग्रामात् पर्यनुपूर्वात् ॥ ६१ ॥ (१४४०)

'अव्ययीभावात्' इत्येव । ग्रामशब्दान्तादव्ययीभावात् परि, अनु–इत्येवम्पूर्वाट्ठञ् प्रत्ययो भवति 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । पारिग्रामिकः । आनुग्रामिकः ॥

१६३५. जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः ॥ ६२ ॥ (१४४१)

जिह्वामूलशब्दादङ्गुलिशब्दाच्च छः प्रत्ययो भवति 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्विषये। यतोऽपवादः । जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् ॥

१३३६. वर्गान्ताच्च ॥ ६३ ॥ (१४४२)

वर्गशब्दान्ताच्च प्रातिपदिकाच् छः प्रत्ययो भवति 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्विषये। अणोऽपवादः । कवर्गीयम् । चवर्गीयम् ॥

१६३७. अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥ (१४४३)

'वर्गान्तात्' इत्येव । शब्दादन्यस्मिन्प्रत्ययार्थे वर्गान्तात्प्रातिपदिकादन्यतरस्यां यत्खौ प्रत्ययौ भवतः 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्विषये । छे प्राप्ते वचनम्, पक्षे सोऽपि भवति । वासुदेववर्ग्यः । वासुदेववर्गीणः । वासुदेववर्गीयः । युधिष्ठिरवर्ग्यः।

युधिष्ठिरवर्गीणः । युधिष्ठिरवर्गीयः ।'

अशब्द इति किम्? कवर्गीयो वर्णः ॥

१६३८. कर्णललाटात् कनलंकारे ॥ ६५ ॥ (१४४४)

कर्ण–ललाटशब्दाभ्यां कन् प्रत्ययो भवति 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन् विषयेऽलङ्कारेऽभिधेये । यतोऽपवादः । कर्णिका । ललाटिका ।

अलङ्कार इति किम्? कर्ण्यम् । ललाट्यम् ॥

१६३९. तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः ॥ ६६ ॥ (१४४५)

व्याख्यायतेऽनेनेति व्याख्यानम्, व्याख्यातव्यस्य नाम व्याख्यातव्यनाम । तस्येति षष्ठीसमर्थाद् व्याख्यातव्यनाम्नः प्रातिपदिकाद् व्याख्यनेऽभिधेये यथाविहितं प्रत्ययो भवति, तत्र भवे च । वाक्यार्थसमीपे चकारः श्रूयमाणः पूर्ववाक्यार्थमेव समुच्चिनोति– 'तत्र भवः' (४.३.५३) इति । सुपां व्याख्यानः सौपो ग्रन्थः । तैङ । कार्त्तः । सुप्सु भवं सौपम् । तैङम् । कार्त्तम् ।

व्याख्यातव्यनाम्न इति किम्? पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोशला, पाटलिपुत्रः सुकोशलया व्याख्यायते–एवं संनिवेशं पाटलिपुत्रमिति, न तु पाटलिपुत्रो व्यख्यातव्यनाम ।

भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः (म. भा.) । कृतनिर्देशौ हि तौ ॥

१६४०. बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ् ॥ ६७ ॥ (१४४६)

बह्वचो व्याख्यातव्यनाम्नः प्रातिपदिकादन्तोदात्ताद् भवव्याख्यानयोष्ठञ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । षात्वणत्विकम् । नातानतिकम् । समासस्वरेणान्तोदात्ताः प्रकृतयः

बह्वच इति किम्? द्व्यचष्ठकं (४.३.७२) वक्ष्यति । एकाच् प्रत्युदाह्रियते – सौपम्, तैङम्, कार्त्तम् ।

अन्तोदात्तादिति किम्? संहितायाः सांहितम् । संहिताशब्दो हि गतिस्वरेणाद्युदात्तः॥

१६४१. क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥ ६८ ॥ (१४४७)

क्रतुभ्यो यज्ञेभ्यश्च व्याख्यातव्यनामभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो भवव्याख्यनयोरर्थयोष्ठञ् प्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। क्रतुभ्यस्तावत्–अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र भवः आग्निष्टोमिकः। वाजपेयिकः। राजसूयिकः (म. भा.)। यज्ञेभ्यः–पाकयज्ञिकः। नावयज्ञिकः।

अनन्तोदात्तर्थ आरम्भः। 'क्रतुभ्य' इत्येव सिद्धे यज्ञग्रहणमसोमयागेभ्योऽपि यथा स्यात्–पाञ्चौदनिकः। दाशौदनिकः। बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम्॥

१६४२. अध्यायेष्वेवर्षेः॥ ६९॥ (१४४८)

ऋषिशब्दाः प्रवरनामधेयानि, तेभ्य ऋषिशब्देभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोष्ठञ् प्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। अध्यायेष्वेव प्रत्ययार्थविशेषणेषु। 'व्याख्यातव्यनाम्नः' इत्यनुवर्त्तते, तत्साहचर्यादृषिशब्दैर्ग्रन्थ उच्यते। वसिष्ठस्य व्यख्यानस्तत्र भवो वा वासिष्ठिकोऽध्यायः। वैश्वामित्रिकः। अध्यायेष्विति किम्? वासिष्ठी ऋक्॥

१६४३. पौराडाशपुरोडाशात् ष्ठन्॥ ७०॥ (१४४९)

पौरोडाशशब्दात्, पुरोडाशशब्दाच्च भवव्याख्यानयोरर्थयोः ष्ठन् प्रत्ययो भवति। पुरोडाशाः–पिष्टपिण्डाः; तेषां संस्कारको मन्त्रः पौरोडाशः, तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा पौरोडाशिकः। पौरोडाशिकी। पुरोडाशसहचरितो ग्रन्थः पुरोडाशस्तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा पुरोडाशिकः। पुरोडाशिकी। षकारो ङीषर्थः॥

१६४४. छन्दसो यदणौ॥ ७१॥ (१४५०)

छन्दः शब्दाद्भवव्याख्यानयोरर्थयोर्यदणौ प्रत्ययौ भवतः। 'द्व्यच' इति ठकि प्राप्ते वचनम्। छ॑न्द॒स्य॑ः। (तै. स. ४.६.११.४) छान्दसः (कौ. गृ. १४१.३.४)॥

१६४५. द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक्॥ ७२॥ (१४५१)

द्व्यजादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो व्याख्यातव्यनामभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोष्ठक् प्रत्ययो भवति। अणादेरपवादः। द्व्यचस्तावत्–ऐष्टिकः। पाशुकः। ऋकारान्तात्– चातुर्होतृकः। पाञ्चहोतृकः। ब्राह्मण–ब्राह्मणिकः। ऋक्–आर्चिकः। प्रथम–

प्राथमिकः । अध्वर–आध्वरिकः । पुरश्चरण–पौरश्चरणिकः ।

नामाख्यातग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थम् (म. भा.) । नामिकः । आख्यातिकः । नामाख्यातिकः ॥

१६४६. अणृगयनादिभ्यः ॥ ७३ ॥ (१४५२)

ऋगयनादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो भवव्याख्यानयोरण् प्रत्ययो भवति । ठञादेरपवादः। आर्गयनः । पादव्याख्यानः । अण्ग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । वास्तुविद्यः।

ऋगयन । पदव्याख्यान । छन्दोनाम । छन्दोभाषा । छन्दोविचिति । न्याय । पुनरुक्त । [निरुक्त] व्याकरण । निगम । वास्तुविद्या । अङ्गविद्या । क्षत्त्रविद्या । उत्पात । उत्पाद । संवत्सर । मुहूर्त्त । निमित्त । उपनिषत् । शिक्षा । ऋगयनादिः ॥

१६४७. तत आगतः ॥ ७४ ॥ (१४५३)

तत इति पञ्चमीसमर्थात् 'आगतः' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । स्रुघ्नादागतः स्रौघ्नः । माथुरः । राष्ट्रियः ।

तत इति मुख्यं यदपादानं विवक्षितं तदिह गृह्यते, न नान्तरीयकम् । स्रुघ्नादागच्छन्वृक्षमूलादागत इति ॥

१६४८. ठगायस्थानेभ्यः ॥ ७५ ॥ (१४५४)

'आय' इति स्वामिग्राह्यो भाग उच्यते, स यस्मिन्नुत्पद्यते तदायस्थानम् । आयस्थानवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यष्ठक् प्रत्ययो भवति 'तत आगतः' इत्येतस्मिन्विषये, अणोऽपवादः । छं तु परत्वाद्बाधते । शुल्कशालाया आगतः, शौल्कशालिकः । आकरिकम् । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

१६४९. शुण्डिकादिभ्योऽण् ॥ ७६ ॥ (१४५५)

'शुण्डिक' –इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽण् प्रत्ययो भवति 'तत आगतः' इत्येतस्मिन्विषये । आयस्थानठकोऽपवादः । शुण्डिकादागतः शौण्डिकः । कार्कणः।

अण्ग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । औदपानः । शुण्डिक । कृकण । स्थण्डिल । उदपान । उपल । तीर्थ । भूमि । तृण । पर्ण । शुण्डिकादिः

१६५०. विद्यायोनिसम्वन्धेभ्यो वुञ् ॥ ७७ ॥ (१४५६)

विद्यायोनिकृतः सम्बन्धो येषां ते विद्यायोनिसम्बन्धाः, तद्वाचिभ्यः शब्देभ्यो वुञ्प्रत्ययो भवति 'तत आगतः' इत्येतस्मिन्विषये। अणोऽपवादः। छं तु परत्वाद्बाधते। विद्यासम्बन्धेभ्यस्तावत्–उपाध्यायादागतम् औपाध्यायकम्। शैष्यकम्। आचार्यकम्। योनिसम्बन्धेभ्यः–मातामहकः । पैतामहकः ॥

१६५१. ऋतष्ठञ् ॥ ७८ ॥ (१४५७)

'विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः' इत्येव । ऋकारान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विद्यायोनिसम्बन्धवाचिभ्यष्ठञ् प्रत्ययो भवति 'तत आगतः' इत्येतस्मिन्विषये । वुञोऽपवादः । विद्यासम्बन्धवाचिभ्यस्तावत्–होतुरागतं हौतृकम् । पौतृकम् । योनिसम्बन्धवाचिभ्यः–भ्रातृकम् । स्वासृकम् । मातृकम् ।

तपरकरणं मुखसुखार्थम्। विद्यायोनिभ्यामन्यत्र–सावित्रम् (तै. सं. १.८.२.१)॥

१६५२. पितुर्यच्च ॥ ७९ ॥ (१४५८)

पितृशब्दाद् यत् प्रत्ययो भवति चकाराट्ठञ्च 'तत आगतः' इत्येतस्मिन्विषये। पितुरागतं पित्र्यम्। पैतृकम् ॥

१६५३. गोत्रादङ्कवत् ॥ ८० ॥ (१४५९)

अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमपत्यमात्रं गृह्यते । गोत्रप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकादङ्कवत् प्रत्ययविधिर्भवति 'तत आगतः' इत्येतस्मिन्विषये। अङ्कग्रहणेन तस्येदमर्थसामान्यं लक्ष्यते । तस्माद् वुञतिदिश्यते, नाणेव– 'सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण्' (४.३.१२७) इति। औपगवानामङ्कः औपगवकः। कापटवकः। नाडायनकः। चारायणकः। एवम्– औपगवेभ्य आगतमौपगवकम्। कापटवकम् । नाडायनकम् । चारायणकम् ॥

१६५४. हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ॥ ८१ ॥ (१४६१)

हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्चान्यतरस्यां रूप्यः प्रत्ययो भवति 'तत आगतः' इत्येतस्मिन्विषये। मनुष्यग्रहणमहेत्वर्थम्। हेतुः=कारणम्। हेतुभ्यस्तावत्–समादागतं समरूप्यम् । समीयम् । विषमरूप्यम् । विषमीयम् । गहादित्वाच्छः (४.२.१३८)। मनुष्येभ्यः–देवदत्तरूप्यम् । यज्ञदत्तरूप्यम् । दैवदत्तम् । याज्ञदत्तम् ।

बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

१६५५. मयट् च ॥ ८२ ॥ (१४६२)

हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्च मयट् प्रत्ययो भवति 'तत आगतः' इत्येतस्मिन्विषये । सममयम् । विषममयम् । मनुष्येभ्यः–देवदत्तमयम् । यज्ञदत्तमयम् । टकारो ङीबर्थः–सममयी । योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थः ॥

१६५६. प्रभवति ॥ ८३ ॥ (१४६३)

'ततः' इत्येव । पञ्चमीसमर्थाद् ङ्याप्प्रातिपदिकात् 'प्रभवति' इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रभवति=प्रकाशते, प्रथमत उपलभ्यते इत्यर्थः । हिमवतः प्रभवति हैमवती गङ्गा । दारदी सिन्धुः ।

१६५७. विदूराञ्ञ्यः ॥ ८४ ॥ (१४६४)

विदूरशब्दाञ् ञ्यः प्रत्ययो भवति 'ततः प्रभवति' इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । विदूरात्प्रभवति वैदूर्यो मणिः ।

ननु च वालवायादसौ प्रभवति, न विदूरात्, तत्र तु संस्क्रियते? एवं तर्हि–

वालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा ।
न वै तत्रेति चेद् ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत् ॥ (म. भा. ४.३.८४)

१६५८. तद्गच्छति पथिदूतयोः ॥ ८५ ॥ (१४६५)

तदिति द्वितीयासमर्थाद् 'गच्छति' इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति, योऽसौ गच्छति पन्थाश्चेत्स भवति दूतो वा । स्रुघ्नं गच्छति स्रौघ्नः पन्था दूतो वा। माथुरः । तत्स्थेषु गच्छत्सु पन्था गच्छतीत्युच्यते । अथ वा स्रुघ्नप्राप्तिः पथो गमनम् ।

पथिदूतयोरिति किम्? स्रुघ्नं गच्छति सार्थः ॥

१६५९. अभिनिष्क्रामति द्वारम् ॥ ८६ ॥ (१४६६)

तदित्येव । द्वितीयासमर्थाद् 'अभिनिष्क्रामति' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितम्

प्रत्ययो भवति, यत्तदभिनिष्क्रामति द्वारं चेत्तद्भवति । आभिमुख्येन निष्क्रामति=अभिनिष्क्रामति, स्रुघ्नमभिनिष्क्रामति कान्यकुब्जद्वारं स्रौघ्नम् । माथुरम् । राष्ट्रियम्। द्वारमभिनिष्क्रमणक्रियायां करणं प्रसिद्धम्, तदिह स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते, यथा–साध्वसिश्छिनत्तीति ।

द्वारमिति किम्? स्रुघ्नमभिनिष्क्रामति पुरुषः ॥

१६६०. अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ ८७ ॥ (१४६७)

'तत्' इत्येव । अधिकृत्यैतदपेक्ष्य द्वितीया । अधिकृत्य=प्रस्तुत्य, आगूर्येत्यर्थः। तदिति द्वितीयसमर्थाद् 'अधिकृत्य कृते' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत्कृतं ग्रन्थश्चेत्स भवति । सुभद्रामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः सौभद्रः । गैरिमित्रः । यायातः ।

ग्रन्थे इति किम्? सुभद्रामधिकृत्य कृतः प्रासादः ।

लुबाख्यायिकार्थस्य प्रत्ययस्य बहुलम् (म. भा. ४.३.८७ वा.१) । वासवदत्तामधिकृत्य कृताऽऽख्यायिका वासवदत्ता । सुमनोत्तरा । उर्वशी । न च भवति–भैमरथी ॥

१६६१. शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः ॥ ८८ ॥ (१४६८)

'तत्' इत्येव । 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' इति च । शिशुक्रन्दादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यश्छः प्रत्ययो भवति अधिकृत्य कृते ग्रन्थे । अणोऽपवादः । शिशूनां क्रन्दनं शिशुक्रन्दः, तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शिशुक्रन्दीयः । यमस्य सभा यमसभम्, यमसभीयः । द्वन्द्वात्–अग्निकाश्यपीयः। श्येनकपोतीयः । शब्दार्थसम्बन्धीयं प्रकरणम् । वाक्यपदीयम् । इन्द्रजननादिभ्यः–इन्द्रजननीयम् । प्रद्युम्नागमनीयम् । इन्द्रजननादिराकृतिगणः प्रयोगतोऽनुसर्त्तव्यः, प्रातिपदिकेषु न पठ्यते ।

द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः (म. भा. ४.३.८८ वा. १) । दैवासुरम् । राक्षोऽसुरम् । गौणमुख्यम् ।

इन्द्रजननादेराकृतिगणत्वात् शिशुक्रन्दादयोऽपि तत्रैव द्रष्टव्याः । प्रपञ्चार्थमेषां ग्रहणम् । एवं च सति देवासुरादिप्रतिषेधोऽपि न वक्तव्यः, ततश्छप्रत्ययस्यादर्शनात्॥

१६६२. सोऽस्य निवासः ॥ ८९ ॥ (१४६९)

'स' इति प्रथमासमर्थात् 'अस्य इति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थं निवासश्चेत्स भवति । निवसन्त्यस्मिन्निवासः=देश उच्यते । स्रुघ्नो निवासोऽस्य स्रौघ्नः । माथुरः । राष्ट्रियः ॥

१६६३. अभिजनश्च ॥ ९० ॥ (१४७०)

'सोऽस्य' इत्येव । स इति प्रथमासमर्थात् 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थमभिजनश्चेत्स भवति । अभिजनः=पूर्वबान्धवः । तत्सम्बन्धाद् देशोऽप्यभिजन इत्युच्यते–यस्मिन्पूर्वबान्धवैरुषितम् । तस्मादिह देशवाचिनः प्रत्ययः, न बन्धुभ्यः, निवासप्रत्यासत्तेः । स्रुघ्नोऽभिजनोऽस्य स्रौघ्नः। माथुरः । राष्ट्रियः ।

निवासाभिजनयोः को विशेषः? यत्र सम्प्रत्युष्यते स निवासः । यत्र पूर्वैरुषितः सोऽभिजनः (म. भा.) ।

योगविभाग उत्तरार्थः ॥

१६६४. आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते ॥ ९१ ॥ (१४७१)

'सोऽस्याभिजनः' इति वर्त्तते । 'आयुधजीविभ्यः' इति तादर्थ्ये चतुर्थी, 'पर्वते' इति प्रकृतिविशेषणम् । पर्वतवाचिनः प्रथमासमर्थादभिजनाद् 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे छः प्रत्ययो भवति । आयुधजीविभ्यः–आयुधजीव्यर्थमायुधजीविनोऽभिधातुं प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । हृद्गोलः पर्वतोऽभिजन एषामायुधजीविनां हृद्गोलीयाः । अन्धकवर्तीयाः । रोहितगिरीयाः ।

आयुधजीविभ्य इति किम्? ऋक्षोदः पर्वतोऽभिजन एषां ब्राह्मणानाम्, आर्क्षोदा ब्राह्मणाः ।

पर्वत इति किम्? साङ्काश्यका आयुधजीविनः ॥

१६६५. शण्डिकादिभ्यो ञ्यः ॥ ९२ ॥ (१४७२)

'शण्डिक' –इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ञ्यः प्रत्ययो भवति 'सोऽस्याभिजनः' इत्येतस्मिन्विषये । अणादेरपवादः । शाण्डिक्यः । सार्वसेन्यः ।

शण्डिक । सर्वकेश । सर्वसेन । शक । सट । रक । शङ्ख । बोध ।

शण्डिकादिः ॥

१६६६. सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ ॥ ९३ ॥ (१४७३)

आदिशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । सिन्ध्वादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्त–क्षशिलादिभ्यश्च यथासंख्यमणञौ प्रत्ययौ भवतः 'सोऽस्याभिजनः' इत्येतस्मिन्विषये। सैन्धवः । वार्णवः ।

सिन्धु । वर्णु । गन्धार । मधुमत् । कम्बोज । कश्मीर । साल्व । किष्किन्धा। गदिका । उरस । दरत् ।

ये तु कच्छादिषु पठ्यन्ते सिन्धुवर्णुप्रभृतयः, तेभ्यस्तत एवाणि सिद्धे मनुष्यवुञो बाधनार्थं वचनम् ।तक्षशिलादिभ्यः खल्वपि–ताक्षशिलः । वात्सोद्धरणः ।

तक्षशिला । वत्सोद्धरण । कौमेदुर । काण्डवारण । ग्रामणी । सरालक । कंस। किन्नर । संकुचित । सिंहकोष्ठ । कर्णकोष्ठ । बर्बर । अवसान ॥

१६६७. तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकः ॥ ९४ ॥ (१४७४)

तूद्यादिभ्यश्चतुर्भ्य शब्देभ्यो यथासंख्यं चत्वार एव ढक्, छण्, ढञ् । यक्–इत्येते प्रत्ययाः भवन्ति 'सोऽस्याभिजनः' इत्येतस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । तौदेयः । शालातुरीयः । वार्मतेयः । कौचवार्यः ॥

१६६८. भक्तिः ॥ ९५ ॥ (१४७५)

समर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थश्चानुवर्त्तते । 'अभिजन' इति निवृत्तम् । स इति प्रथमासमर्थात् 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं भक्तिश्चेत्तद्भवति । भज्यते=सेव्यते इति भक्तिः । स्रुघ्नो भक्तिरस्य स्रौघ्नः । माथुरः। राष्ट्रियः ॥

१६६९. अचित्तादेशकालाट्ठक् ॥ ९६ ॥ (१६७६)

देशकालव्यतिरिक्तादचित्तवाचिनः प्रातिपदिकाट्ठक् प्रत्ययो भवति 'सोऽस्य भक्तिः' इत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । वृद्धाच्छं परत्वाद्बाधते । अपूपा भक्तिरस्य

आपूपिकः । शाष्कुलिकः । पायसिकः । अचित्तादिति किम्? दैवदत्तः । अदेशादिति किम्? स्रौघ्नः । अकालादिति किम्? ग्रैष्मः ॥

१६७०. महाराजाट्ठञ् ॥ ९७ ॥ (१४७०)

महाराजशब्दाट् ठञ् प्रत्ययो भवति 'सोऽस्य भक्तिः' इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । महाराजो भक्तिरस्य महाराजिकः । प्रत्ययान्तरकरणं स्वरार्थम् ॥

१६७१. वासुदेवार्जुनाभ्यां वन् ॥ ९८ ॥ (१४७८)

वासुदेव–अर्जुनशब्दाभ्यां वुन्प्रत्ययो भवति 'सोऽस्य भक्तिः' इत्येतस्मिन्विषये। छाणोरपवादः । वासुदेवो भक्तिरस्य वासुदेवकः । अर्जुनकः ।

ननु च वासुदेवशब्दाद् 'गोत्रक्षत्त्रियाख्येभ्यः' (४.३.९९) इति वुञस्त्येव, न चात्र वुन्वुञोर्विशेषो विद्यते (म.भा.) किमर्थं वासुदेवग्रहणम्? संज्ञैषा देवताविशेषस्य न क्षत्त्रियाख्या (म. भा.) ।

'अजाद्यदन्तम्' (२.२.३३) 'अल्पाच्तरम्' (२.२.३४) इति चार्जुनशब्दस्य पूर्वनिपातमकुर्वन् ज्ञापयति–अभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति ॥

१६७२. गोत्रक्षत्त्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ॥ ९९ ॥ (१४७९)

गोत्राख्येभ्यः क्षत्त्रियाख्येभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो बहुलं वुञ् प्रत्ययो भवति 'सोऽस्य भक्तिः' इत्येतस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । वृद्धाच्छं परत्वाद्बाधते । ग्लुचुकायनिर्भक्तिरस्य ग्लौचुकायनकः । औपगवकः । कापटवकः । क्षत्त्रियाख्येभ्यः– नाकुलकः । साहदेवकः । साम्बकः ।

आख्याग्रहणं प्रसिद्धक्षत्त्रियशब्दपरिग्रहार्थम्–यथाकथञ्चित् क्षत्त्रियवृत्तिभ्यो मा भूत् ।

बहुलग्रहणात् क्वचिदप्रवृत्तिरेव–पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः पौरवीयः ॥

१६७३. जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने ॥ १०० ॥ (१७८०)

जनपदिनो ये बहुवचने जनपदेन समानशब्दास्तेषां जनपदवत्सर्वं भवति– प्रत्ययः प्रकृतिश्च, 'सोऽस्य भक्तिः' इत्येतस्मिन्विषये । 'जनपदतदवध्योश्च'

(४.२.१२४) इत्यत्र प्रकरणे थे प्रत्यया विहिताः, ते जनपदिभ्योऽस्मिन्नर्थेऽतिदिश्यन्ते। जनपदिनः=जनपदस्वामिनः क्षत्त्रियाः । अङ्गा जनपदो भक्तिरस्य आङ्गकः । वाङ्गकः । सौह्मकः । पौण्ड्रकः ।

तद्वद्–अङ्गाः क्षत्त्रिया भक्तिरस्य आङ्गकः । वाङ्गकः । सौह्मकः । पौण्ड्रकः।

जनपदिनामिति किम्? पञ्चाला ब्राह्मणा भक्तिरस्य पाञ्चालः ।

सर्वग्रहणं प्रकृत्यतिदेशार्थम्, स च द्व्येकयोः प्रयोजयति–वृद्धिनिमित्तेषु च वुञादिषु विशेषो नास्तीति ।

मद्रवृज्योः कनि विशेषः । मद्रस्यापत्यम् 'द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण्' (४.१.१७०) इत्यण् – माद्रः । वृजिशब्दादपि 'वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्', (४.१.१७१) इति ञ्यङ्–वार्ज्यः । स भक्तिरस्येति प्रकृतिनिर्ह्रासे कृते (म. भा.)– मद्रकः, वृजिकः ।जनपदेन समानशब्दानामिति किम्? अनुषण्डो जनपदः, पौरवो राजा, स भक्तिरस्य पौरवीयः ।

बहुवचनग्रहणं समानशब्दताविषयलक्षणार्थम् । अन्यथा हि यत्रैव समानशब्दता तत्रैवातिदेशः स्यात् एकवचनद्विवचनयोर्न स्यात्–वाङ्गो वाङ्गौ वा भक्तिरस्येति । बहुवचने तु, बहुवचने समानशब्दानामेकवचनद्विवचनयोः सत्यपि शब्दभेदेऽतिदेशो भवति–वाङ्गः वाङ्गौ वा भक्तिरस्य वाङ्गकः ॥

१६७४. तेन प्रोक्तम् ॥ १०१ ॥ (१४८१)

तेनेति तृतीयासमर्थात् 'प्रोक्तम्' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति। प्रकर्षेणोक्तम्=प्रोक्तमित्युच्यते, न तु कृतम्; 'कृते ग्रन्थे' (४.३.११६) इत्यनेन गतत्वात् । अन्येन कृता माथुरेण प्रोक्ता माथुरी वृत्तिः । पाणिनीयम् । आपिशलम्। काशकृत्स्नम् [व्याकरणम्] ॥

१६७५. तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण् ॥ १०२ ॥ (१४८२)

तित्तिर्यादिभ्यः शब्देभ्यश्छण् प्रत्ययो भवति 'तेन प्रोक्तम्' इत्येतस्मिन्विषये। अणोऽपवादः । तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीयाः । वारतन्तवीयाः । खाण्डिकीयाः। औखीयाः ।

छन्दसि चाऽयमिष्यते–तित्तिरिणा प्रोक्तः श्लोक इत्यत्र न भवति । 'शौनकादिभ्यश्छन्दसि' (४.३.१०६) इत्यत्रास्यानुवृत्तश्छन्दोऽधिकारविहितानां च

तद्विषयतेष्यते ॥

१६७६. काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः । १०३ ॥ (१४८३)

काश्यप–कौशिकशब्दाभ्यामृषिभ्यां णिनिः प्रत्ययो भवति 'तेन प्रोक्तम्' इत्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः । णकार उत्तरत्र वृद्ध्यर्थः । 'कल्पस्ताभ्यां प्रोक्तः' इति स्मर्यते, तस्यापि च तद्विषयता भवत्येव । 'शौनकादिभ्यश्छन्दसि' (४.३.१०६) इत्यत्रानुवृत्तेश्छन्दोऽधिकारविहितानां च तत्र तद्विषयतेष्यते–काश्यपेन प्रोक्तं कल्पमधीयते काश्यपिनः । कौसिकिनः ।

ऋषिभ्यामिति किम्? इदानीन्तनेन गोत्रकाश्यपेन प्रोक्तं काश्यपीयम् ॥

१६७७. कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ॥ १०४ ॥ (१४८४)

कलाप्यन्तेवासिनां वैशम्पायनान्तेवासिनां च ये वाचकाः शब्दाः, तेभ्यो णिनिः प्रत्ययो भवति 'तेन प्रोक्तम्' इत्येतस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । छं तु परत्वाद्बाधते । तत्र कलाप्यन्तेवासिनश्चत्वारः–हरिद्रुः, छगली, तुम्बरुः, उलप इति । वैशम्पायनान्तेवासिनः नव–आलम्बिः, पलङ्गः, कमलः, ऋचाभः, आरुणिः, ताण्ड्यः, श्यामायनः, कठः, कलापी इति ।

प्रत्यक्षकारिणो गृह्यन्ते, न तु व्यवहिताः शिष्यशिष्याः । कुतः? कलापि–खाण्डायनग्रहणात् । तथाहि–वैशम्पायनान्तेवासी कलापी, तदन्तेवासिनो वैशम्पायनान्तेवासिन एव भवन्ति किं कलापिग्रहणेन? तथा वैशम्पायनान्तेवासी कठस्तदन्तेवासी खाडायनस्तस्य किं शौनकादिषु पाठेन? तदेतत्प्रत्यक्षकारिग्रहणस्य लिङ्गम् ।

कलाप्यन्तेवासिभ्यस्तावत्–हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हारिद्रविणः । तौम्बुरविणः। औलपिनः । छगलिनो ढिनुकं (४.३.१०९) वक्ष्यति । वैशम्पायनान्तेवासिभ्यः–आलम्बिनः । पालङ्गिनः । कामलिनः । आर्च्चाभिनः । आरुणिनः । ताण्डिनः । श्यामायनिनः । कठाल्लुकं वक्ष्यति (४.३.१०७), कलापिनश्चाणम् (४.३.१०८)॥

हरिद्रुरेषां प्रथमस्ततश्छगलितुम्बुरू ।
उलपेन चतुर्थेन कालापकमिहोच्यते ॥
आलम्बिश्चरकः प्राचां पलङ्गकमलावुभौ ।

ऋचाभारुणिताण्ड्याश्च मध्यमीयास्त्रयोऽपरे ॥

श्यामायन उदीच्येषु उक्तं कठकलापिनोः ।

चरक इति वैशम्पायनस्याख्या, तत्सम्बन्धेन सर्वे तदन्तेवासिनश्चरका इत्युच्यन्ते॥

१६७८. पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥ १०५ ॥ (१४८५)

प्रत्यायार्थविशेषणमेतत् । तृतीयासमर्थात्प्रोक्ते णिनिः प्रत्ययो भवति यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताश्चेद् ब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति । पुराणेन=चिरन्तनेन मुनिना प्रोक्ताः । ब्राह्मणेषु तावत्–भाल्लविनः । शाट्यायनिनः । ऐतरेयिणः । कल्पेषु–पैङ्गी कल्पः। आरुणपराजी । पुराणप्रोक्तेष्विति किम्? याज्ञवल्कानि ब्राह्मणानि । आश्मरथः कल्पः । याज्ञवल्क्यादयोऽचिरकाला इत्याख्यानेषु वार्त्ता, तथा व्यवहरति सूत्रकारः। तद्विषयता कस्मान्न भवति? प्रतिपदं ब्राह्मणेषु यः प्रत्ययः, तस्य तद्विषयता विधीयते णिनेः । अयं तु याज्ञवल्क्यशब्दस्य कण्वादिषु पाठादण् ।

न चायं योगश्छन्दोऽधिकारमनुवर्त्तयति, तेन क्ल्पेष्वपि न भवति ।

पुराण इति निपातनात्तुडभावः । न चात्यन्तबाधैव, तेन पुरातनमित्यपि भवति॥

१६७९. शौनकादिभ्यश्छन्दसि ॥ १०६ ॥ (१४८६)

'शौनक' इत्येवमादिभ्यो णिनिः प्रत्ययो भवति, 'तेन प्रोक्तम्' इत्येतस्मिन्विषये छन्दस्यभिधेये । छाणोरपवादः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः (कौ. स्०. ८५.८) । वाजसनेयिनः (आश्व. स्रौ. १.८.१२) । छन्दसीति किम्? शौनकीया शिक्षा । 'कठशाठ' इत्यत्र पठ्यते तत्संहतार्थम्, केवलाद्धि लुकं वक्ष्यति । कठशाठाभ्यां प्रोक्तमधीयते काठशाठिनः । शौनक । वाजसनेय । साङ्गरव । शार्ङ्गरव । साम्पेय । शाखेय । खाण्डायन। स्कन्ध । स्कन्द । देवदत्तशठ । रज्जुकण्ठ । रज्जुभार । कठशाठ । कशाय । तलवकार । पुरुषांसक । अश्वपेय । शौनकादिः ॥

१६८०. कठचरकाल्लुकि ॥ १०७ ॥ (१४८७)

कठचरकशब्दाभ्यां परस्य प्रोक्तप्रत्ययस्य लुग्भवति । कठशब्दाद्वै–शम्पायनान्तेवासिभ्य (४.३.१०४) इति णिनेश्चरकशब्ददप्यणः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । चरकाः । छन्दसीत्येव–काठाः, चारकाः ॥

१६८१. कलापिनोऽण् ॥ १०८ ॥ (१४८८)

कलापिशब्दादण् प्रत्ययो भवति 'तेन प्रोक्तम्' इत्येतस्मिन्विषये । वैशम्पायनान्तेवासित्वाण्णिनेरपवादः । कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः । 'इनण्यनपत्ये' (६.४.१६४) इति प्रकृतिभावे प्राप्ते, नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकुथुमि तैतलिजाजलिजाङ्गलि लाङ्गलिशिलालिशिखण्डि-सूकरसद्मसुपर्वणामुपसंख्यानम् । (का. वा. ६.४.१४४) इति टिलोपः ।

अथाण्ग्रहणं किम्, यथाप्राप्तमित्येव सिद्धम्? अधिकविधानार्थम् । तेन माथुरी वृत्तिः, सौलभानि ब्राह्मणानीत्येवमादि सिद्धम् ॥

१६८२. छगलिनो ढिनुक् ॥ १०९ ॥ (१४८९)

छगलिन्शब्दाद् ढिनुक् प्रत्ययो भवति 'तेन प्रोक्तम्' इत्येतस्मिन् विषये । कलाप्यन्तेवासित्वाण्णिनेरपवादः । छगलिना प्रोक्तमधीयते छागलेयिनः ॥]

१६८३. पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ॥ ११० ॥ (१४९०)

णिनिरिहानुवर्त्तते, न ढिनुक् । पाराशर्यशिलालिभ्यां णिनिः प्रत्ययो भवति 'तेन प्रोक्तम्' इत्येतस्मिन्विषये । 'भिक्षुनटसूत्रयोः' इति यथासंख्यं प्रत्ययार्थविशेषणम्, सूत्रशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, तद्विषयता चात्रेष्यते, तदर्थं छन्दोग्रहणमनुवर्त्यम्, गुणकल्पनया च भिक्षुनटसूत्रयोश्छन्दस्त्वम् । पाराशर्येण प्रोक्तमधीयते पाराशरिणो भिक्षवः । शैलालिनो नटाः ।

भिक्षुनटसूत्रयोरिति किम्? पाराशरम् । शैलालम् ।

१६८४. कर्मन्दकृशाश्वादिनिः ॥ १११ ॥ (१४९१)

'भिक्षुनटसूत्रयोः' इत्येव । कर्मन्द-कृशाश्वशब्दाभ्यामिनिः प्रत्ययो भवति । 'तेन प्रोक्तम्' इत्येतस्मिन्विषये यथासंख्यं भिक्षुनटसूत्रयोरभिधेययोः । अणोऽपवादः। अत्रापि तद्विषयतार्थं छन्दोग्रहणमनुवर्त्यम् । कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनो भिक्षवः । कृशाश्विनो नटाः ॥ भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव-कार्मन्दम् । कार्शाश्वम्॥

१६८५. तेनैकदिक् ॥ ११२ ॥ (१४९२)

तेनेति तृतीयासमर्थात् 'एकदिक्' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति। एकदिक्=तुल्यदिक्, समानदिगित्यर्थः । सुदाम्ना एकदिक् सौदामनी विद्युत् ।

हैमवती । त्रैककुदी । पौलुमूली ।

'तेन' इति प्रकृते पुनः समर्थविभक्तिग्रहणं छन्दोऽधिकारनिवृत्त्यर्थम् । पूर्वत्र हि छन्दोऽधिकारात् तद्विषयता साध्यते ॥

१६८६. तसिश्च ॥ ११३ ॥ (१४९३)

तसिश्च प्रत्ययो भवति 'तेनैकदिक्' इत्येतस्मिन्विषये । पूर्वेण घादिषु अणादिषु च प्राप्तेष्वयमपरः प्रत्ययो विधीयते । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । सुदामतः । हिमवत्तः । पिलुमूलतः ॥

१६८७. उरसो यच्च ॥ ११४ ॥ (१४९४)

'उरः' –शब्दद्यत् प्रत्ययो भवति, चकारात्तसिश्च, 'तेनैकदिगिक्' इत्येतस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । उरसा एकदिग् उरस्यः । उरस्तः ॥

१६८८. उपज्ञाते ॥ ११५ ॥ (१४९५)

'तेन' इत्येव । तृतीयासमर्थात् 'उपज्ञाते' इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । विनोपदेशेन ज्ञातम्=उपज्ञातम्, स्वयमभिसम्बद्धमित्यर्थः । पाणिनिनोपज्ञातं पाणिनीयमकालकं व्याकरणम् । काशकृत्स्नम्–गुरुलाघवम् । आपिशलम् – दुष्करणम् ॥

१६८९. कृते ग्रन्थे ॥ ११६ ॥ (१४९६)

'तेन' इत्येव । तृतीयासमर्थात् 'कृते' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तत्कृतं ग्रन्थश्चेत्स भवति । वररुचिना कृता वाररुचाः श्लोकाः । हैकुपादो ग्रन्थः । भैकुराटो ग्रन्थः । जालूकः ।ग्रन्थे इति किम्? तक्षकृतः प्रासादः ।

उत्पादितम्=कृतम्, विद्यमानमेव ज्ञातम्=उपज्ञातम्–इत्ययमनयोर्विशेषः ॥

१६९०. संज्ञायाम् ॥ ११७ ॥ (१४९७)

तृतीयासमर्थात् 'कृते' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत्संज्ञा ज्ञायते । मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकम् । कार्मुकम् । सारघम् । पौत्तिकम् । मधुनः संज्ञा एताः ॥

१६९१. कुलालादिभ्यो वुञ् ॥ ११८ ॥ (१४९८)

'तेन' 'कृते' 'संज्ञायाम्' इति चैतत्सर्वमनुवर्तते । कुलालादिभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति 'तेन कृतम्' इत्येतस्मिन्नर्थे संज्ञायां गम्यमानायाम् । कौलालकम्। वारुडकम् ।

कुलाल । वरुड । चण्डाल । निषाद । कर्मार । सेना । सिरिध्र । सेन्द्रिय । देवराज । परिषत् । वधू । रुरु । ध्रुव । रुद्र । अवडुह् । ब्रह्मन् । कुम्भकार । श्वपाक। कुलालादिः ॥

१६९२. क्षुद्राभ्रमरवटरपादपदञ् ॥ ११९ ॥ (१४९९)

'तेन' 'कृते' 'संज्ञायम्' इति सर्वमनुवर्तते । क्षुद्रादिभ्योऽञ् प्रत्ययो भवति 'तेन कृते' इत्येतस्मिन्विषये संज्ञायां गम्यमानायाम् । अणोऽपवादः । स्वरे विशेषः। क्षुद्रादिभिः कृतं क्षौद्रम् । भ्रामरम् । वाटरम् । पादपम् ॥

१६९३. तस्येदम् ॥ १२० ॥ (१५००)

तस्येति षष्ठीसमर्थात् 'इदम्' इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति। अणादयः पञ्च महोत्सर्गाः । घादयश्च प्रत्यया यथाविहितं विधीयन्ते । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः षष्ठ्यर्थमात्रं तत्सम्बन्धिमात्रं च विवक्षितम्, यदपरं लिङ्गसंख्याप्रत्यक्षपरोक्षादिकं तत्सर्वमविवक्षितम् । उपगोरिदमौपगवम् । कापटवम्। राष्ट्रियम् । अवारपारीणम् ।

अनन्तरादिष्वनभिधानान्न भवति–देवदत्तस्यानन्तरमिति ।

संवहेस्तुरणिट् च (म. भा. ४.३.१२० वा.८) । संवोढुः स्वं सांवहित्रम् । सिद्ध एवात्राण्, इडर्थमुपसंख्यानम् ।

आग्नीधः शरणे रण् [रञ्] भं च (वा. ९) । आग्नीध्रम् ।

समिधामाधाने षेण्यण् (वा. १०) । समिधेन्यो मन्त्रः । सामिधेनी ऋक् (ऐ. ब्रा. १.१, पृ. २०) ॥

१६९४. रथाद्यत् ॥ १२१ ॥ (१५०१)

रथशब्दाद्यत् प्रत्ययो भवति 'तस्येदम्' इत्येतस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । रथस्येदं रथ्यम्, चक्रं वा, युगं वा ।

रथाङ्ग एवेष्यते, नान्यत्र; अनभिधानात् ।

रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविधिरुपसंख्यायते (?) । परमरथ्यम् । उत्तमरथ्यम् ॥

१६९५. पत्त्रपूर्वादञ् ॥ १२२ ॥ (१५०२)

पतन्ति तेनेति पत्त्रम्=अश्वादिकं वाहनमुच्यते । तत्पूर्वाद्रथशब्दादञ् प्रत्ययो भवति 'तस्येदम्' इत्येतस्मिन्विषये । पूर्वस्य यतोऽपवादः । आश्वरथं चक्रम् । औष्ट्ररथम् । गार्दभरथम् ॥

१६९६. पत्त्राध्वर्युपरिषदश्च ॥ १२३ ॥ (१५०३)

पत्त्रं वाहनं तद्वाचिनः प्रातिपदिकादध्वर्यु–परिषच्छब्दाभ्यां चाञ्प्रत्ययो भवति 'तस्येदम्' इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः ।

पत्त्राद्वाह्ये । अश्वस्येदं वहनीयमाश्वम् । औष्ट्रम् । गार्दभम् । आध्वर्यवम् । पारिषदम् ॥

१६९७. हलसीराट्ठक् ॥ १२४ ॥ (१५०४)

हल, सीर–शब्दाभ्यां ठक् प्रत्ययो भवति 'तस्येदम्' इत्येतस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । हलस्येदं हालिकम् । सैरिकम् ॥

१६९८. द्वन्द्वाद् वुन्वैरमैथुनिकयोः ॥ १२५ ॥ (१५०५)

द्वन्द्वसंज्ञकाद् वुन् प्रत्ययो भवति 'तस्येदम्' इत्येतस्मिन्विषये, वैरमैथुनिकयोः प्रत्यायार्थविशेषणयोः । अणोऽपवादः । छं तु परत्वाद्बाधते ।

वैरे तावत् – बाभ्रव्यशालङ्कायनिका । काकोलूकिका ।

मैथुनिकायाम्–अत्रिभरद्वाजिका । कुत्सकुशिकिका । विवहनमैथुनिका । वैरस्य नपुंसकत्वेऽप्यमी स्वभावतः स्त्रीलिङ्गाः ।

वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः (म. भा. ४.३.१२५ वा. १)। दैवासुरम्। राक्षोऽसुरं वैरम् ॥

१६९९. गोत्रचरणाद् वुञ् ॥ १२६ ॥ (१५०६)

गोत्रवाचिभ्यश्चरणवाचिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति 'तस्येदम्'

इत्येतस्मिन्विषये। अणोऽपवादः। छं तु परत्वाद्बाधते। गोत्रात्तावत् – ग्लौचुकायनकम्। औपगवकम्।

चरणाद्धर्माम्नाययोरिष्यते (म. भा. ४.३.१२० इ० ११)। काठकम्। कालापकम्।

१७००. सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण् ॥ १२७ ॥ (१५०७)

सङ्घादिषु प्रत्ययार्थविशेषणेष्वञन्ताद् यञन्ताद् इञन्ताच्च प्रातिपदिकादण्प्रत्ययो भवति 'तस्येदम्' इत्येतस्मिन्विषये। पूर्वस्य वुञोऽपवादः।

घोषग्रहणमत्र कर्त्तव्यम् (म. भा. ४.३.१२७ वा. १)। तेन वैषम्याद्यथासंख्यं न भवति। अञन्तात्–बैदः सङ्घः। बैदोऽङ्क। बैदं लक्षणम्। बैदो घोषः। यञन्तात्–गार्गः सङ्घः। गार्गोऽङ्कः। गार्गं लक्षणम्। गार्गो घोषः। इञन्तात्–दाक्षः सङ्घः। दाक्षोऽङ्कः। दाक्षं लक्षणम्। दाक्षो घोषः।

अङ्कलक्षणयोः को विशेषः? लक्षणं लक्ष्यभूतयैव चिह्नभूतं स्वम्, यथा–विद्या बिदानाम्। अङ्कस्तु गवादिस्थोऽपि गवादीनां स्वं न भवति। णित्करणं ङीबर्थं पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च (म. भा.)। बैदी विद्याऽस्य बैदीविद्यः॥

१७०१. शाकलाद्वा ॥ १२८ ॥ (१५०८)

शाकलशब्दात्सङ्घादिषु प्रत्ययार्थविशेषणेषु वाऽण्प्रत्ययो भवति 'तस्येदम्' इत्येतस्मिन्विषये। वुञोऽपवादः। शाकलेन प्रोक्तमधीयते शाकलाः, तेषां सङ्घः शाकलः, शाकलकः। शाकलोऽङ्कः, शाकलकोऽङ्कः। शाकलं लक्षणम्, शाकलकं लक्षणम्। शाकलो घोषः, शाकलको घोषः॥

१८०२. छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः ॥ १२९ ॥ (१५०९)

सङ्घादयो निवृत्ताः, सामान्येन विधानम्। छन्दोगादिभ्यः शब्देभ्यो ञ्यः प्रत्ययो भवति 'तस्येदम्' इत्येतस्मिन्विषये। वुञणोरपवादः। 'चरणाद्धर्माम्नाययोः' तत्साहचर्यान्नटशब्दादपि धर्माम्नाययोरेव भवति–छन्दोगानां धर्मो वाऽऽम्नायो वा छान्दोग्यम्। औक्थिक्यम्। याज्ञिक्यम्। बाह्वृच्यम्। नाट्यम्। अन्यत्र–छान्दोगं कुलमित्यादि॥

१७०३. न दण्डमाणवान्तेवासिषु ॥ १३० ॥ (१५१०)

दण्डप्रधाना माणवा दण्डमाणवाः, अन्तेवासिनः=शिष्या, तेष्वभिधेयेषु वुञ्प्रत्ययो

न भवति । गोत्रग्रहणमिहानुवर्त्तते, तेन वुञ्प्रतिषेधो विज्ञायते । गौकक्षाः=दण्डमाणवा अन्तेवासिनो वा । दाक्षाः । माहकाः ॥

१७०४. रैवतिकादिभ्यश्छः ॥ १३१ ॥ (१५११)

रैवतिकादिभ्यश्छः प्रत्ययो भवति 'तस्येदम्' इत्येतस्मिन्विषये । गोत्रप्रत्ययान्ता एते, ततः पूर्वेण वुञि प्राप्ते छविधानार्थं वचनम् । रैवतिकीयः । स्वापिशीयः ।

रैवतिक । स्वापिशि । क्षैमवृद्धि । गौरग्रीवि । औदमेयि । औदवाहि । बैजवापि । रैवतिकादिः ॥

१७०५. कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ॥ १३२ ॥ (१५१२)

कौपिञ्जल–हास्तिपदशब्दाभ्यामणप्रत्ययो भवति 'तस्येदम्' इत्येतस्मिन्विषये। गोत्रवुञोऽपवादः, गोत्राधिकारात् । कौपिञ्जलः । हास्तिपदः ॥

१७०६. आथर्वणिकस्येकलोपश्च ॥ १३३ ॥ (१५१३)

'अण्' इत्येव । आथर्वणिकशब्दादणप्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगेन च इकलोपः, 'तस्येदम्' इत्येतस्मिन्विषये । चरणवुञोऽपवादः । आथर्वणिकस्यायमाथर्वणो धर्म आम्नायो वा । 'चरणाद्धर्माम्नाययोः' (वा. ४७५) ॥

१७०७. तस्य विकारः ॥ १३४ ॥ (१५१४)

तस्येति षष्ठीसमर्थात् 'विकारः' इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति। प्रकृतेरवस्थान्तरम्=विकारः । किमिहोदाहरणम्? अप्राण्याद्युदात्तमवृद्धम्, यस्य च नान्यत् प्रतिपदं ग्रहणम् । अश्मनो विकारः आश्मः । आश्मनः ।

'अश्मनो विकारे' (?) इति टिलोपः पाक्षिकः । भास्मनः । नित्स्वरेणाद्युदात्ता एते । तस्य प्रकरणे तस्येति पुनर्वचनं शैषिकनिवृत्त्यर्थम् (म. भ.) । विकारावयवयोर्घदयो न भवन्ति–हालः, सैरः ।

१७०८. अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः ॥ १३५ ॥ (१५१५)

प्राण्योषधिवृक्षवाचिभ्यः शब्देभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्योऽवयवे यथविहितं प्रत्ययो भवति, चकाराद्विकारे च । तत्र प्राणिभ्योऽञं वक्ष्यति । कपोतस्य विकारोऽवयवो

वा कापोतः । मायूरः । तैत्तिरः । औषधिभ्यः–मौर्व काण्डम्, । मौर्वं भस्म । वृक्षेभ्यः–कारीरं काण्डम्, कारीरं भस्म ।

इत उत्तरे प्रत्ययाः प्राण्योषधिवृक्षेभ्यो विकारावयवयोर्भवन्ति । अन्येभ्यस्तु विकारमात्रे । कथं द्वयमप्यधिक्रियते–'तस्य विकारः' 'अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः' इति? विकारावयवयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः । कृतनिर्देशौ हि तौ (म. भा.) ।

१७०९. बिल्वादिभ्योऽण् ॥ १३६ ॥ (१५१६)

'बिल्व' –इत्येवमादिभ्योऽण्प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । यथायोगमञ्मयटोरपवादः । बिल्वस्यावयवो विकारो वा बैल्वः । गवेधुकाशब्दोऽत्र पठ्यते, ततःकोपधादेव सिद्धे मयड्बाधनार्थं ग्रहणम् ।

बिल्व । व्रीहि । काण्ड । मुद्ग । मसूर । गोधूम । इक्षु । वेणु । गवेधुका । कर्पासी । पाटली । कर्कन्धू । कुटीर । बिल्वादिः ॥

१७१०. कोपधाच्च ॥ १३७ ॥ (१५१७)

ककारोपधात्प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति यथायोगं विकारावयवयोरर्थयोः। अञोऽपवादः । तर्कु–तार्क्कवम् । तित्तिडीक – तैत्तिडीकम् । माण्डूकम् । दार्दुरूकम्। माधूकम् ॥

१७११. त्रपुजतुनोः षुक् ॥ १३८ ॥ (१५१८)

त्रपु–जतुशब्दाभ्यामण् प्रत्ययो भवति विकारे, तत्सन्नियोगेन तयोः षुगागमो भवति । ओरञोऽपवादः । त्रपुणो विकारः त्रापुषम् । जातुषम् । अप्राण्यादित्वान्नावयवे ॥

१७१२. ओरञ् ॥ १३९ ॥ (१५१९)

उवर्णान्तात्प्रतिपदिकादञ्प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः। अणोऽपवादः। अनुदात्तादेरन्यदिहोदाहरणम् । दैवदारवम् । भाद्रदारवम् ॥

१७१३. अनुदात्तादेश्च ॥ १४० ॥ (१५२०)

अनुदात्तादेः प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः ।

अणोऽपवादः। दाधित्थम् । कापित्थम् । माहित्थम् ॥

१७१४. पलाशादिभ्यो वा ॥ १४१ ॥ (१५२१)

पलाशादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वाऽञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । पालाशम् । खादिरम् । यवासम् । उभयत्रविभाषेयम् । पलाशखदिरशिंशपा-स्पन्दनानामनुदात्तादित्वात्प्राप्ते, अन्येषामप्राप्ते । पलाश । खदिर । शिंशपा । स्पन्दन । करीर । शिरीष । यवास । विकङ्कत। पलाशादिः ॥

१७१५. शम्याष्ट्लञ् ॥ १४२ ॥ (१५२२)

शमीशब्दात् ट्लञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । अञोऽपवादः । शामीलं भस्म । शामीली स्रुक् ॥

१७१६. मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ॥ १४३ ॥ (१५२३)

प्रकृतिमात्राद्वा मयट् प्रत्ययो भवति, भक्ष्याच्छादनवर्जितयोर्विकारा-वयवयोरर्थयोर्भाषायां विषये यथायथं प्रत्ययेषु प्राप्तेषु । अश्यमचम् । अश्मनम् । मूर्वामयं मौर्यम् ।

भाषायामिति किम्? बैल्वः खादिरो वा यूपः स्यात् । अभक्ष्याच्छादनयोरिति किम्? मौद्गः सूपः । कार्पासमाच्छादनम् ।

एतयोरिति किमनेन, यावता विकारावयवौ प्रकृतावेव? ये विशेषप्रत्ययाः 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' (४.३.१५४) इत्येवमादयः, तद्विषयेऽपि यथा स्यात्-कपोतमयम्, कापोतम् । लोहमयम्, लौहमिति ॥

१७१७. नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ॥ १४४ ॥ (१५२४)

'भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः' इत्येव । वृद्धेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः शरादिभ्यश्चाभक्ष्याच्छादनयोर्विकारावयवयोर्भाषायां विषये नित्यं मयट् प्रत्ययो भवति। वृद्धेभ्यस्तावत्-आम्रमयम् । शालमयम् । शाकमयम् । शरादिभ्यः-शरमयम् । दर्भमयम् । मृण्मयम् ।

नित्यग्रहणं किम्, यावताऽऽरम्भसामर्थ्यादेव नित्यं भविष्यति ? एकाचो

नित्यं मयटमिच्छन्ति, तदनेन क्रियते । त्वङ्मयम् । स्रङ्मयम् । वाङ्मयमिति ।

शर । दर्भ । मृत् । कुटी । तृण । सोम । बल्वज । शरादिः ॥

१७१८. गोश्च पुरीषे ॥ १४५ ॥ (१५२५)

गोशब्दात्पुरीषेऽभिधेये मयट् प्रत्ययो भवति । गोमयम् ।

पुरीष इति किम्? गव्यं पयः । पुरीषं न विकारो न चावयवः । तस्येदंविषये विधानम् । विकारावयवयोस्तु गोपयसोर्यत् (४.३.१६०) वक्ष्यति ॥

१७१९. पिष्टाच्च् ॥ १४६ ॥ (१५२६)

पिष्टशब्दान्नित्यं मयट् प्रत्ययो भवति 'तस्य विकारे' इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । पिष्टमयं भस्म ॥

१७२०. सञ्ज्ञायां कन् ॥ १४७ ॥ (१५२७)

पिष्टशब्दात्कन् प्रत्ययो भवति विकारे संज्ञायां विषये । मयटोऽपवादः । पिष्टकः ॥

१७२१. व्रीहेः पुरोडाशे ॥ १४८ ॥ (१५२८)

व्रीहिशब्दान्मयट् प्रत्ययो भवति पुरोडाशे विकारे । बिल्वाद्यणोऽपवादः । व्रीहिमयः पुरोडाशः । व्रैहमन्यत् ॥

१७२२. असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ॥ १४९ ॥ (१५२९)

तिल–यवशब्दाभ्यामसंज्ञाविषये मयट् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः तिलमयम् । यवमयम् । असंज्ञायामिति किम्? तैलम् । यावकः । 'यावादिभ्यः कन्' (५.१.२९) ॥

१७२३. द्व्यचश्छन्दसि ॥ १५० ॥ (३४५३)

द्व्यचः प्रातिपदिकाच् छन्दसि विषये मयट् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः। भाषायां मयडुक्तः, छन्दस्यप्राप्तो विधीयते । यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति (नि. ३.५.७.१)। दर्भमयं वासो भवति (मै. सं. १.११.१) । शरमयं बर्हिर्भवति (का. सं.

११.८)

१७२४. नोत्वद्वर्ध्रबिल्वात् ॥ १५१ ॥ (३४५४)

उत्वतः प्रातिपदिकाद् वर्ध्र–बिल्वशब्दाभ्यां च मयट् प्रत्ययो न भवति । 'द्व्यचश्छन्दसि' (४.३.१५०) इति प्राप्तः प्रतिषिध्यते । मौञ्जं शिक्यम् (तै.सं. ५.१.२०.१) गार्मुतं चरुम् (तै. सं. २.४.४.१) । वार्ध्री=बालप्रग्रथिता भवति । बैल्वो ब्रह्मवर्चसकामेन कार्यः (मै.सं. ३.९.३) ।

तपरकरणं तत्कालार्थम् । धूममयान्यभ्राणि ।

मतुब्निर्देशस्तदन्तविधिनिरासार्थः । इहैव स्यात् – वैणवी यष्टिरिति ॥

१७२५. तालादिभ्योऽण् ॥ १५२ ॥ (१५३०)

तालादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽण् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । मयडादीनामपवादः । तालं धनुः । बार्हिणम् । ऐन्द्रालिशम् ।

तालाद्धनुषि गणसूत्र । बार्हिण । इन्द्रालिश । इन्द्रादृश । चाप । श्यामाक । पीयुक्षा । तालादिः ॥

१७२६. जातरूपेभ्यः परिमाणे ॥ १५३ ॥ (१५३१)

जातरूपम्=सुवर्णम् । बहुवचननिर्देशात्तद्वाचिनः सर्वे गृह्यन्ते । जातरूपवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽण् प्रत्ययो भवति परिमाणे विकारे । मयडादीनामपवादः । हाटको निष्कः । हाटकं कार्षापणम् । जातरूपम् । तापनीयम्।

परिमाण इति किम्? यष्टिरियं हाटकमयी ॥

१७२७. प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ॥ १५४ ॥ (१५३२)

प्राणिवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो रजतादिभ्यश्चाञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । अणादीनामपवादः । अनुदात्तादेरञ् विहित एव, परिशिष्टमिहोदाहरणम् । प्राणिभ्यस्तावत्–कापोतम् । मायूरम् । तैत्तिरम् । रजतादिभ्यः– राजतम् । सैसम् । लौहम् ।

रजतादिषु येऽनुदात्तादयः पठ्यन्ते–रजत–कण्टकारप्रभृतयः, तेभ्योऽञि सिद्धे

पुनर्वचनं मयड्बाधनार्थम् ।

रजत । सीस । लोह । उदुम्बर । नीलदारु । रोहितक । बिभीतक । पीतदारु। तीव्रदारु । त्रिकण्टक । कण्टकार । रजतादिः ॥

१७२८. ञितश्च तत्प्रत्ययात् ॥ १५५ ॥ (१५३३)

'अञ्' इत्येव । तदिति विकारावयवयोरर्थयोः प्रत्यवमर्शः । ञिद्यो विकारावयवप्रत्ययस्तदन्तात्प्रातिपदिकादञ्प्रत्ययो भवति 'विकारावयवयोः इत्येव । मयटोऽपवादः । 'ओरञ्' (४.३.१३९), अनुदात्तादेश्च (४.३.१४०) 'पलाशादिभ्यो वा' , (४.३.१४१) 'शम्याष्ट्लञ्' (४.३.१४२), 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' (४.३.१४५), 'उष्ट्रादवुञ्' (४.३.१५७), 'एण्या ढञ्' (४.३.१५९), 'कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक्च' (४.३.१६८)–इत्येते प्रत्यया गृह्यन्ते । दैवदारवस्य विकारोऽवयवो वा दैवदारवम् । दाधित्थस्य दाधित्थम् । पालाशस्य पालाशम् । शामीलस्य शामीलम्। कापोतस्य कापोतम् । औष्ट्रकस्य औष्ट्रकम् । ऐणेयस्य ऐणेयम् । कांस्यस्य कांस्यम् । पारशवस्य पारशवम् ।ञित इति किम्? बैल्वमयम् । तत्प्रत्ययादिति किम्? बैदमयम् ॥

१७२९. क्रीतवत्परिमाणात् ॥ १५६ ॥ (१५३४)

'प्राग्वतेष्ठञ्' (४.१.१८) इत्यत आरभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्ययाः परिमाणाद्विहितास्ते विकारेऽतिदिश्यन्ते । परिमाणात् क्रीत इव प्रत्यया भवन्ति 'तस्य विकारः' इत्येतस्मिन्विषये ।अणादीनामपवादः । संख्यापि परिमाणग्रहणेन गृह्यते, न रूढिपरिमाणमेव । निष्केण क्रीतं नैष्किकम् । एवं निष्कस्य विकारो नैष्किकः । शतेन क्रीतं शत्यम्, शतिकम् । शतस्य विकारः शत्यः, शतिकः । साहस्रः ।

वतिः सर्वसादृश्यार्थः । अध्यर्धपूर्वाद् 'द्विगोर्लुगसंज्ञायाम्' (५.१.१८) इत्येवमादिकमप्यतिदिश्यते । द्विसहस्रः, द्विसाहस्रः । द्विनिष्कः, द्विनैष्किकः ॥

१७३०. उष्ट्राद् वुञ् ॥ १५७ ॥ (१५३५)

उष्टशब्दाद्वुञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । प्राण्यञोऽपवादः । उष्ट्रस्य विकारोऽवयवो वा औष्ट्रकः ॥

१७३१. उमोर्णयोर्वा ॥ १५८ ॥ (१५३६)

उमाशब्दादूर्णाशब्दाच्च वा वुञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । औमम्, औमकम् । और्णम्, और्णकम् ॥

१७३२. एण्या ढञ् ॥ १५९ ॥ (१५३७)

एणीशब्दाद् ढञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । प्राण्यञोऽपवादः । ऐणेयं मांसम् । पुंसत्वञेव भवति–एणस्य मांसमैणम् ॥

१७३३. गोपयसोर्यत् ॥ १६० ॥ (१५३८)

गो, पयस्–शब्दाभ्यां यत् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । गव्यम् । पयस्यम् । सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यदस्त्येव, मयड्विषये तु विधीयते ॥

१७३४. द्रोश्च ॥ १६१ ॥ (१५३९)

द्रुशब्दाद्यत्प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । ओरञोऽपवादः । द्रव्यम् ।

१७३५. माने वयः ॥ १६२ ॥ (१५४०)

द्रुशब्दान्माने विकारविशेषे वयः प्रत्ययो भवति । यतोऽपवादः । द्रुवयम् ॥

१७३६. फले लुक् ॥ १६३ ॥ (१५४१)

विकारावयवयोरुत्पन्नस्य फले तद्विषये विवक्षिते लुग्भवति । आमलक्याः फलम् आमलकम् । कुवलम् । बदरम् । फलितस्य वृक्षस्य फलमवयवो भवति विकारश्च, पल्लवितस्येव पल्लवः ॥

१७३७. प्लक्षादिभ्योऽण् ॥ १६४ ॥ (१५४२)

'फले' इत्येव । प्लक्षादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः फले विकारावयवत्वेन विवक्षितेऽण् प्रत्ययो भवति । अञोऽपवादः । विधानसामर्थ्यात्तस्य न लुग्भवति । प्लाक्षम् । नैयग्रोधम् । प्लक्ष । न्यग्रोध । अश्वत्थ । इङ्गुदी । शिग्रु । कर्कन्धु । बृहती । प्लक्षादिः ॥

१७३८. जम्ब्वा वा ॥ १६५ ॥ (१५४४)

'फले' इत्येव । जम्बूशब्दात्फलेऽभिधेये वाऽण् प्रत्ययो भवति । अञोऽपवादः। अन्नाणो विधानसामर्थ्याल्लुग्न भवति, अञस्तु भवत्येव–जाम्बवानि फलानि, जम्बूनि वा ॥

१७३९. लुप् च ॥ १६६ ॥ (१५४५)

'वा' इत्येव । जम्ब्वाः फलेऽभिधेये प्रत्ययस्य वा लुब्भवति । युक्तवद्भावे विशेषः । जम्ब्वाः फलं जम्बूः फलम्, जम्बु फलम्, जाम्बवमिति वा ॥ लुप्प्रकरणे फलपाकशुषामुपसंख्यानम् (म. भा. ४.३.१६६ वा. १) । व्रीहयः। यवाः । माषाः। मुद्गाः । तिलाः ।

पुष्पमूलेषु बहुलम् (वा.२) । मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका । नवमल्लिका जातिः । बिदार्याः मूलं बिदारी । अंशुमती । बृहती । न च भवति पाटलानि पुष्पाणि । शाल्वानि मूलानि । बहुलवचनात्क्वचिदन्यदपि भवति – कदम्बं पुष्पम्, अशोकम्, करवीरम्, बैल्वानि फलानीति ॥

१७४०. हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ १६७ ॥ (१५४६)

'हरीतकी' इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यः फले प्रत्ययस्य लुब् भवति । लुकि प्राप्ते लुपो विधाने युक्तवद्भावे स्त्रीप्रत्ययश्रवणे च विशेषः । हरीतक्याः फलं हरीतकी । कोशातकी । नखरजनी । अत्र च व्यक्तियुक्तवद्भावे नेष्यते, वचनं त्वभिधेयवदेव भवति । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः ।

हरीतकी । कोशातकी । नखरजनी । शष्कण्डी । दाडी । दोडी । दीडी । श्वेतपाकी । अर्जुनपाकी । काला । द्राक्षा । ध्वाङ्क्षा । गर्गरिका । कण्टकारिका। शेफालिका । येषां च फलपाकनिमित्तः शोषः । पुष्पमूलेषु बहुलम् । हरीतक्यादिः॥

१७४१. कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक्च ॥ १६८ ॥ (१५४७)

'प्राक्क्रीताच्छः' (५.१.१)–कंसीयः । 'उगवादिभ्यो यत्' (५.१.२)–परशव्यः। कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यथासंख्यं यञञौ प्रत्ययौ भवतः 'तस्य विकारः' इत्येतस्मिन्विषये, तत्सन्नियोगेन च कंसीयपरशव्ययोर्लुग्भवति । कंसीयस्य विकारः कांस्यः परशव्यस्य विकारः पारशवः ।

प्रातिपदिकाधिकाराद्धातुप्रत्ययस्य न लुग्भवति । परशव्यशब्दादनु–दात्तादित्वादेवाञि सिद्धे लुगर्थं वचनम् ।

ननु च 'यस्येति च' (६.४.१४८) इति लोपे कृते 'हलस्तद्धितस्य' (६.४.१५०) इति यलोपो भविष्यति? नैतदस्ति; 'ईति' तत्र वर्त्तते ॥

॥ इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकावृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थाध्याये चतुर्थः पादः

१७४२. प्राग्वहतेष्ठक् ॥ १ ॥ (१५४८)

'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' (४.४.७६) इति वक्ष्यति। प्रागेतस्माद्वहतिसंशब्द-नाद्यानर्थाननुक्रमिष्यामः ठक् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति – ''तेन दीव्यति खनति जयति जितम्' ' (४.४.२) इति । अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः ।

ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् (म. भा. ४.४.१. वा.१) माशब्द इत्याह माशब्दिकः। नैत्यशब्दिकः। कार्यशब्दिकः। वाक्यादेतत्प्रत्ययविधानम्।

आहौ प्रभूतादिभ्यः (वा. २) । प्रभूतमाह प्राभूतिकः पार्याप्तिकः । क्रियाविशेषणात् प्रत्ययः ।

पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः (वा. ३)। सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः। सौखरात्रिकः। सौखशायनिकः। गच्छतौ परदारादिभ्यः (वा. ४)। परदारान् गच्छति पारदारिकः। गौरुतल्पिकः ॥

१७४३. तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ॥ २ ॥ (१५५०)

'तेन' इति तृतीयासमर्थाद् दीव्यति खनति जयति जितमित्येतेष्वर्थेषु ठक् प्रत्ययो भवति। अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः। शालाकिकः। अभ्रया खनति आभ्रिकः। कौद्दालिकः। अक्षैर्जयति आक्षिकः। अक्षैर्जितमाक्षिकम्। शालाकिकम्। सर्वत्र करणे तृतीया समर्थविभक्तिः ।

देवदत्तेन जितमिति प्रत्ययो न भवति; अनभिधानात् । अङ्गुल्या खनतीति च। प्रत्ययार्थे संख्याकालयोरविवक्षा ।

क्रियाप्रधानत्वेऽपि चाख्यातस्य, तद्धितः स्वभावात्साधनप्रधानः ॥

१७४४. संस्कृतम् ॥ ३ ॥ (१५५१)

'तेन' इति तृतीयासमर्थात् 'संस्कृतम्' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । सत उत्कर्षाधानम्=संस्कारः दध्ना संस्कृतं दाधिकम् । शार्ङ्गवेरिकम् । मारीचिकम्। योगविभाग उत्तरार्थः ॥

१७४५. कुलत्थकोपधादण् ॥ ४ ॥ (१५५२)

कुलत्थशब्दात्ककारोपधाच्छब्दाच्च प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति 'संस्कृतम्' इत्येतस्मिन्विषये । ठकोऽपवादः । कुलत्थैः संस्कृतं कौलत्थम् । ककारोपधात् – तैत्तिडीकम् । दार्दभकम् ॥

१७४६. तरति ॥ ५ ॥ (१५५३)

तेनेति तृतीयासमर्थात् 'तरति' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । तरति=प्लवते इत्यर्थः । काण्डप्लवेन तरति काण्डप्लविकः । औडुपिकः ॥

१७४७. गोपुच्छाट्ठञ् ॥ ६ ॥ (१५५४)

गोपुच्छशब्दात् ठञ्प्रत्ययो भवति 'तरति' इत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । स्वरे विशेषः । गौपुच्छिकः ॥

१७४८. नौद्व्यचष्ठन् ॥ ७ ॥ (१५५५)

नौशब्दाद् द्व्यचश्च प्रातिपदिकाट् ठन् प्रत्ययो भवति 'तरति' इत्येतस्मिन्नर्थे। ठकोऽपवादः । नावा तरति नाविकः । द्व्यचः खल्वपि – घटिकः । प्लविकः । बाहुकः । षकारः सांहितिकः, नानुबन्धः–बाहुका स्त्री ।

आकर्षात्पर्पादेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ।
आवसथात्किशरादेः षितः षडेते ठगधिकारे ॥

विधिवाक्यापेक्षं च षट्त्वम्, प्रत्ययास्तु सप्त (म. भा. ४.४.७) ॥

१७४९. चरति ॥ ८ ॥ (१५५६)

'तेन' इति तृतीयासमर्थात् 'चरति' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । चरतिर्भक्षणे गतौ च (धा. पा. ५५९) वर्त्तते । दध्ना चरति दाधिकः । हास्तिकः ।

शाकटिकः ॥

१७५०. आकर्षात्ष्ठल् ॥ ९ ॥ (१५५७)

आकर्षशब्दात् ष्ठल् प्रत्ययो भवति 'चरति इत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । लकारः स्वरार्थः । षकारो ङीषर्थः । आकर्षेण चरति आकर्षिकः । आकर्षिकी । 'आकर्ष' इति=सुवर्णपरीक्षार्थो निकषोपल उच्यते ॥

१७५१. पर्पादिभ्यः ष्ठन् ॥ १० ॥ (१५५८)

'पर्प' इत्येवमादिभ्यः ष्ठन् प्रत्ययो भवति 'चरति' इत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः। नकारः स्वरार्थः । षकारो ङीषर्थः । पर्पिकः, पर्पिकी । अश्विकः,अश्विकी ।

पर्प । अश्व । अश्वत्थ । रथ । जाल । न्यास । व्याल पादः पञ्च पदिकः। पर्पादिः ॥

१७५२. श्वगणाट्ठञ्च ॥ ११ ॥ (१५५९)

श्वगणशब्दाट्ठञ् प्रत्ययो भवति, चकारात् ष्ठन्, चरति इत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । श्वगणेन चरति श्वागणिकः, श्वागणिकी । ठन्–श्वगणिकः, श्वगणिका। 'श्वादेरिञि' (७.३.८) इत्यत्र वक्ष्यति – 'इकारादिग्रहणं च कर्त्तव्यं श्वागणिकाद्यर्थम्' (वा. ७.३.८) इति । तेन ठञि द्वारादिकार्यं न भवति ॥

१७५३. वेतनादिभ्यो जीवति ॥ १२ ॥ (१५६२)

'तेन' इति तृतीयासमर्थेभ्यो वेतनादिभ्यः शब्देभ्यः 'जीवति' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । वेतनेन जीवति वैतनिकः कर्मकरः । धनुर्दण्डग्रहणमत्र सङ्घातविगृहीतार्थम् । धानुर्दण्डिकः । धानुष्कः । दाण्डिकः ।

वेतन । वाह । अर्धवाह । धनुर्दण्ड । जाल । वेस । उपवेस । प्रेषण । उपस्ति। सुख । शय्या । शक्ति । उपनिषत् । उपवेष । स्रक् । पाद । उपस्थान । वेतनादिः ।

१७५४. वस्नक्रयविक्रयाट्ठन् ॥ १३ ॥ (१५६३)

वस्नक्रयविक्रयशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां ठन् प्रत्ययो भवति 'जीवति'

इत्येतस्मिन्विषये । ठकोऽपवादः । वस्नेन जीवति वस्निकः । क्रयविक्रयग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थम् – क्रयविक्रयिकः, क्रयिकः, विक्रयिकः ॥

१७५५. आयुधाच्छ च ॥ १४ ॥ (१५६४)

आयुधशब्दाच्छप्रत्ययो भवति, चकाराट्ठश्च 'जीवति' इत्येतस्मिन्विषये । आयुधेन जीवति आयुधीयः । आयुधिकः ॥

१७५६. हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ॥ १५ ॥ (१५६५)

'तेन' इत्येव । उत्सङ्गादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यः 'हरति' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । हरतिर्देशान्तरप्रापणे वर्तते । उत्सङ्गेन हरति औत्सङ्गिकः । औडुपिकः । उत्सङ्ग । उडुप । उत्पत । पिटक । उत्सङ्गादिः भस्त्रया हरति भस्त्रिकः, भस्त्रिकी । भरटिकः, भरटिकी ।

भस्त्रा । भरट । भरण । शीर्षभार । शीर्षेभार । अंसभार । अंसेभार । भस्त्रादिः ।

२७५७. भस्त्रादिभ्यः ष्ठन् ॥ १६ ॥ (१५६६)

भस्त्रा इत्येवमादिभ्यः तृतीयासमर्थेभ्यः हरति इव्येतस्मिन्नर्थे ष्ठन् प्रत्ययो भवति ।

१७५८. विभाषा विवधवीवधात् ॥ १७ ॥ (२८६७)

'हरति' इत्येव । विवधवीवधशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां विभाषा ष्ठन् प्रत्ययो भवति । तेन मुक्ते प्रकृतष्ठग्भवति । विवधेन हरति विवधिकः, विवधिकी । वीवधिकः, वीवधिकी । ठक् खल्वपि–वैवधिकः, वैवधिकी ।

विवध–वीवधशब्दौ समानार्थौ पथि पर्याहारे च वर्त्तते ॥

१७५९. अण् कुटिलिकायाः ॥ १८ ॥ (१५६८)

'हरति' इत्येव । कुटिलिकाशब्दात्तृतीयासमर्थादण् प्रत्ययो भवति 'हरति' इत्येतस्मिन्नर्थे । कुटिलिकया हरति मृगो व्याधं कौटिलिको मृगः । कुटिलिकया हरत्यङ्गारात् कौटिलिकः कर्मारः ।

कुटिलिका=वक्रगतिः, कर्माराणामयुधकर्षणी लोहमयी यष्टिश्चोच्यते ॥

१७६०. निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः ॥ १९ ॥ (१५६९)

'तेन' इत्येव । अक्षद्यूतादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यः 'निर्वृते' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । अक्षद्यूतेन निर्वृत्तम्, आक्षद्यूतिकं वैरम् । जानुप्रहृतिकम् ।

अक्षद्यूत । जानुप्रहृत । जङ्घाप्रहृत । पादस्वेदन । कण्टकमर्दन । गतागत । यातोपयात । अनुगत । अक्षद्यूतादिः ॥

१७६१. त्रेर्मम्नित्यम् ॥ २० ॥ (१५७०)

'निर्वृत्ते' इत्येव, 'ड्वितः क्त्रिः' (३.३.८८) इत्ययं त्रिशब्दो गृह्यते । त्र्यन्तान्नित्यं मप् प्रत्ययो भवति 'तेन निर्वृत्ते' इत्येतस्मिन्नर्थे । 'डुपचष्पाके' (धा. पा. ९९७)– पक्त्रिमम् । डुवप् (धा.पा. १००३)–उप्त्रिमम् । 'डुकृञ्' (धा.पा. १४७३) – कृत्रिमम् ।

नित्यग्रहणं स्वातन्त्र्यनिवृत्त्यर्थम् । तेन त्र्यन्तं नित्यं मप्प्रत्ययान्तमेव भवति, विषयान्तरे न प्रयोक्तव्यमिति (म. भा.) ॥

भावप्रत्ययान्तादिमब्वक्तव्यः (प्र.भा.) । पाकेन निर्वृत्तं पाकिमम् । त्यागिमम्। सेकिमम् । कुट्टिमम् ॥

१७६२. अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ ॥ २१ ॥ (१५७१)

'निवृत्ते' इत्येव । अपमित्ययाचितशब्दाभ्यां यथासंख्यं कक्, कन्–इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः 'निर्वृत्ते' इत्येतस्मिन्नर्थे । आपमित्यकम् । याचितकम् ॥

१७६३. संसृष्टे ॥ २२ ॥ (१५७२)

'तेन इत्येव । तृतीयासमर्थात् 'संसृष्टे' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । संसृष्टम्=एकीभूतम्, अभिन्नमित्यर्थः । दध्ना संसृष्टं दाधिकम् । मारिचिकम् । शार्ङ्गवेरिकम् । पैप्पलिकम् ॥

१७६४. चूर्णादिनिः ॥ २३ ॥ (१५७३)

चूर्णशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति संसृष्टे । ठकोऽपवादः । चूर्णैः

संसृष्टाश्चूर्णिनोऽपूपाः । चूर्णिनो धानाः ॥

१७६५. लवणाल्लुक् ॥ २४ ॥ (१५७४)

'संसृष्टे' (४.३.२२) इत्यनेनोत्पन्नस्य ठको लवणशब्दाल्लुग्भवति । लवणः सूपः । लवणं शाकम् ।

लवणा यवागूः । द्रव्यवाची लवणशब्दो लुकं प्रयोजयति, न गुणवाची ॥

१७६६. मुद्गादण् ॥ २५ ॥ (१५७५)

मुद्गशब्दादण् प्रत्ययो भवति 'संसृष्टे' इत्येतस्मिन्विषये । ठकोऽपवादः । मौद्ग ओदनः । मौद्गी यवागूः ॥

१७६७. व्यञ्जनैरुपसिक्ते ॥ २६ ॥ (१५७६)

'तेन' इत्येव । व्यञ्जनवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यः 'उपसिक्ते' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । दध्ना उपसिक्तं दाधिकम् । सौपिकम् । खारिकम् ।

व्यञ्जनैरिति किम्? उदकेनोपसिक्त ओदनः ॥

१७६८. ओजःसहोऽम्भसा वर्तते ॥ २७ ॥ (१५७७)

ओजस्, सहस्, अम्भस्–इत्येतेभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यः 'वर्त्तते' इत्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । ओजसा वर्त्तते औजसिकः शूरः । साहसिकश्चौरः । आम्भसिको मत्स्यः॥

१७६९. तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् ॥ २८ ॥ (१५७८)

'तत्' इति द्वितीया समर्थविभक्तिः । 'प्रति' 'अनु' –इत्येवम्पूर्वेभ्य ईप, लोम, कूल–शब्देभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यः 'वर्त्तते' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति।

ननु च वृतिरकर्मकः, तस्य कथं कर्मणा सम्बन्धः? क्रियाविशेषणम–कर्मकाणामपि कर्म भवति ।

प्रतीपं वर्त्तते प्रातीपिकः । आन्वीपिकः । प्रातिलोमिकः । आनुलोमिकः । प्रातिकूलिकः । आनुकूलिकः ॥

१७७०. परिमुखं च ॥ २९ ॥ (१५७९)

परिमुखशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् वर्त्तते इत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । परिमुखं वर्त्तते पारिमुखिकः ।

चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । पारिपार्श्विकः ॥

१७७१. प्रयच्छति गर्ह्यम् ॥ ३० ॥ (१५८०)

'तत्' इति द्वितीयासमर्थात् 'प्रयच्छति' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति, यद् द्वितीयासमर्थ गर्ह्यं चेत्तद्भवति । द्विगुणार्थम्=द्विगुणम्, तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम् । द्विगुणं प्रयच्छति द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः ।

वृद्धेर्वृधुषिभावो वक्तव्यः (म. भा. ५.४.३० वा. ३) । वार्धुषिकः । प्रकृत्यन्तरं वा वृद्धि पर्यायो वृधुषिशब्दः ।

गर्ह्यमिति किम्? द्विगुणं प्रयच्छत्यधमर्णः ॥

१७७२. कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचौ ॥ ३१ ॥ (१५८१)

'प्रयच्छति गर्ह्यम्' इत्येव । कुसीदम्=वृद्धिः, तदर्थं द्रव्यं कुसीदम् । एकादशार्था दश दशैकादशशब्देनोच्यते । कुसीद, दशैकादशशब्दाभ्यां यथासंख्यं ष्ठन्, ष्ठज्–इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः 'प्रयच्छति गर्ह्यम्' इत्येतस्मिन्विषये । ठकोऽपवादौ । कुसीदं प्रयच्छति कुसीदिकः, कुसीदिकी । दशैकादशिकः, दशैकादशिकी ॥

१७७३. उञ्छति ॥ ३२ ॥ (१५८२)

'तत्' इति द्वितीयासमर्थात् 'उञ्छति' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । बदराण्युञ्छति बादरिकः श्यामाकिकः । भूमौ पतितस्यैकैकस्य कणस्योपादानभुञ्छः कणानुञ्छति काणिकः ॥

१७७४. रक्षति ॥ ३३ ॥ (१५८३)

'तत्' इति द्वितीयासमर्थात् 'रक्षति' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । समाजं रक्षति सामाजिकः । सान्निवेशिकः ॥

१७७५. शब्ददर्दुरं करोति ॥ ३४ ॥ (१५८४)

‘तत्’ इति द्वितीयासमर्थाभ्यां शब्ददर्दुरशब्दाभ्यां ‘करोति’ इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । शब्दं करोति शाब्दिको वैयाकरणः । दार्दुरिकः कुम्भकारः॥

१७७६. पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति ॥ ३५ ॥ (१५८५)

‘तत्’ इत्येव। पक्ष्यादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो ‘हन्ति’ इत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । स्वरूपस्य पर्यायाणां च तद्विशेषाणां च ग्रहणमिहेष्यते । पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः । शाकुनिकः । मायूरिकः । तैत्तिरिकः । मत्स्य–मात्स्यिकः मैनिकः, शाफरिकः, शाकुलिकः । मृग–मार्गिकः हारिणिकः, सौकरिकः, सारङ्गिकः ॥

१७७७. परिपन्थं च तिष्ठति ॥ ३६ ॥ (१५८६)

परिपन्थशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थात् ‘तिष्ठति’ इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । परिपन्थं तिष्ठति पारिपन्थिकश्चौरः ।

चकारो भिन्नक्रमः प्रत्ययार्थं समुच्चिनोति । परिपन्थं हन्ति पारिपन्थिकः ।

समर्थविभक्तिप्रकरणे पुनर्द्वितीयोच्चारणं लौकिकवाक्यप्रदर्शनार्थम्, परिपथशब्दपर्यायः परिपन्थशब्दोऽस्तीति ज्ञापयति, स विषयान्तरेऽपि प्रयोक्तव्यः ॥

१७७८. माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ॥ ३७ ॥ (१५८७)

माथशब्दोत्तरपदात्प्रातिपदिकात् पदवी, अनुपद–इत्येताभ्यां च ‘धावति’ इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । दण्डमाथं धावति दाण्डमाथिकः । शौल्कमाथिकः। पादविकः । आनुपदिकः । माथशब्दः पथिन्पर्यायः ॥

१७७९. आक्रन्दाट्ठञ्च ॥ ३८ ॥ (१५८८)

आक्रन्दन्त्येतस्मिन्नित्याक्रन्दः=देशः, अथ वा–आक्रन्द्यत इत्याक्रन्दः–आर्त्तायनमुच्यते; विशेषाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणम् । आक्रन्दशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थात् ‘धावति’ इत्येतस्मिन्नर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति, चकाराट्ठक्च । स्वरे विशेषः। आक्रन्दं धावति आक्रन्दिकः, आक्रन्दिकी ॥

१७८०. पदोत्तरपदं गृह्णाति ॥ ३९ ॥ (१५८९)

पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मात्पदोत्तरपदशब्दात् ‘तत्’ इति द्वितीयासमर्थाद्

'गृह्णाति' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । पूर्वपदं गृह्णाति पौर्वपदिकः । औत्तरपदिकः । पदान्तादिति नोक्तम्, बहुच्पूर्वान्मा भूदिति ॥

१८७१. प्रतिकण्ठार्थललामं च ॥ ४० ॥ (१५९०)

प्रतिकण्ठार्थललामशब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यः 'गृह्णाति' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रातिकण्ठिकः । आर्थिकः । लालामिकः॥

१८७२. धर्मं चरति ॥ ४१ ॥ (१५९१)

धर्मशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थात् 'चरति' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । चरतिरासेवायाम्, नानुष्ठानमात्रे । धर्मं चरति धार्मिकः । अधर्माच्च वक्तव्यम् (म. भा. ४.४.४१ वा. १) । आधर्मिकः ॥

१७८३. प्रतिपथमेति ठँश्च ॥ ४२ ॥ (१५९२)

प्रतिपथशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् 'एति' इत्यस्मिन्नर्थे ठन् प्रत्ययो भवति, चकाराट्ठक् च । प्रतिपथमेति प्रतिपथिकः, प्रातिपथिकः ॥

१७८४. समवायान् समवैति ॥ ४३ ॥ (१५९३)

समवायवाचिभ्यः शब्देभ्यः 'तत्' इति द्वितीयासमर्थेभ्यः 'समवैति' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।

समवायः समूह उच्यते, न सम्प्रधारणा । 'समवायान्' इति बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । समवैति=आगत्य तदेकदेशीभवतीत्यर्थः ।

समवायान्समवैति सामवायिकः । सामाजिकः । सामूहिकः। सान्निवेशिकः॥

१७८५. परिषदो ण्यः ॥ ४४ ॥ (१५९४)

परिषदो ण्यः प्रत्ययो भवति 'समवायान् समवैति' इत्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । परिषदं समवैति पारिषद्यः ॥

१७८६. सेनाया वा ॥ ४५ ॥ (१५९५)

सेनाशब्दाद् वा ण्यः प्रत्ययो भवति 'समवायान्समवैति' इत्येतस्मिन्नर्थे ।

ठकोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । सेनां समवैति सैन्यः, सैनिकः ॥

१७८७. संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति ॥ ४६ ॥ (१५९६)

ललाट–कुक्कुटीशब्दाभ्यां तदिति द्वितीयासमर्थाभ्याम् 'पश्यति' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये । संज्ञाग्रहणमभिधेयनियमार्थम्, न तु रूढ्यर्थम्। ललाटं पश्यति लालाटिकः सेवकः । कौक्कुटिको भिक्षुः ।

सर्वावयवेभ्यो ललाटं दूरे दृश्यते, तदनेन ललाटदर्शनेन सेवकस्य स्वामिनं प्रत्यनुपश्लेषः कार्येष्वनुपस्थायित्वं लक्ष्यते । लालाटिकः सेवकः । स्वामिनः कार्येषु नोपतिष्ठत इत्यर्थः ।

कुक्कुटीशब्देनापि कुक्कुटीपातो लक्ष्यते । देशस्याल्पतया हि भिक्षुरविक्षिप्तदृष्टिः पादविक्षेपदेशे चक्षुः संयम्य गच्छति स उच्यते कौक्कुटिक इति ॥

१७८८. तस्य धर्म्यम् ॥ ४७ ॥ (१५९७)

'तस्य' इति षष्ठीसमर्थाद् 'धर्म्यम्' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । धर्म्यं न्याय्यम् । आचारयुक्तमित्यर्थः । शुल्कशालाया धर्म्य शौल्कशालिकम् । आकरिकम् । आपणिकम् । गौल्मिकम् ।

१७८९. अण् महिष्यादिभ्यः ॥ ४८ ॥ (१५९८)

'महिषी' इत्येवमादिभ्योऽण् प्रत्ययो भवति 'तस्य धर्म्यम्' इत्येतस्मिन् विषये। ठकोऽपवादः । महिष्या धर्म्यं माहिषम् । प्राजावतम् । महिषी । प्रजावती । प्रलेपिका । विलेपिका । अनुलेपिका । पुरोहित । मणिपाली । अनुचारक । होतृ। यजमान । महिष्यादिः ॥

१७९०. ऋतोऽञ् ॥ ४९ ॥ (१५९९)

ऋकारान्ताप्रतिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति 'तस्य धर्म्यम' इत्येतस्मिन्विषये । ठकोऽपवादः । पोतुर्धर्म्यंपौत्रम् । औद्गात्रम् ।

नराच्चेति वक्तव्यम् (म. भा. ४.४.४९ वा. १) । नरस्य धर्म्या नारी ।

विशसितुरिड्लोपश्च (वा. २) । विशसितुर्धर्म्यं वैशस्त्रम् ।

विभाजयितुर्णिलोपश्च (वा. ३) । विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजित्रम् ॥

१७९१. अवक्रयः ॥ ५० ॥ (१६००)

'तस्य' इत्येव। षष्ठीसमर्थाद् 'अवक्रयः' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति। अवक्रीणीतेऽनेनेत्यवक्रयः=पिण्डक उच्यते । शुल्कशालाया अवक्रयः शौल्कशालिकः। आकरिकः । आपणिकः । गौल्मिकः । नान्वावक्रयोऽपि धर्म्यमेव? नैतदस्ति; लोकपीडया धर्मातिक्रमेणाप्यवक्रयो भवति ॥

१७९२. तदस्य पण्यम् ॥ ५१ ॥ (१६०१)

'तत्' इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं पण्यं चेत्तद्भवति । अपूपाः पण्यमस्य आपूपिकः । शाष्कुलिकः । मौदकिकः ।

पण्यमिति विशेषणं तद्धितवृत्तावन्तर्भूतम्, अतः पण्यशब्दो न प्रयुज्यते ॥

१७९३. लवणाट्ठञ् ॥ ५२ ॥ (१६०२)

लवणशब्दाट्ठञ् प्रत्ययो भवति 'तदस्य पण्यम्' इत्येतस्मिन्विषये। ठकोऽपवादः। स्वरे विशेषः । लवणं पण्यमस्य लावणिकः ॥

१७९४. किशरादिभ्यः ष्ठन् ॥ ५३ ॥ (१६०३)

'किशर' इत्येवमादिभ्यः ष्ठन् प्रत्ययो भवति 'तदस्य पण्यम्' इत्येतस्मिन्विषये। ठकोऽपवादः । किशरादयो गन्धविशेषवचनाः । किशराः पण्यमस्य किशरिकः । किशरिकी । नरदिकः । नरदिकी ।

किशर । नरद । नलद । सुमङ्गल । तगर । गुग्गुलु । उशीर । हरिद्रा । दरिद्रायणी । किशरादिः ॥

१७९५. शलालुनोऽन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥ (१६०४)

शलालुशब्दादन्यतरस्यां ष्ठन् प्रत्ययो भवति 'तदस्य पण्यम्' इत्येतद्विषये । ठकोऽपवादः। पक्षे सोऽपि भवति। शलालुशब्दो गन्धविशेषवचनः। शलालुपण्यमस्य शलालुकः, शलालुकी । शालालुकः, शालालुकी ॥

१७९३. शिल्पम् ॥ ५५ ॥ (१६०५)

'तत्' इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं शिल्पं चेत्तद्भवति । शिल्पम्=कौशलम् । मृदङ्गवादनम् शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः । पाणविकः । वैणिकः (म. भा.) ।

मृदङ्गवादने वर्त्तमानो मृदङ्गशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति । शिल्पं तद्धितवृत्तावन्तर्भवति।

१७९७. मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥ (१६०६)

'मड्डुक' ,'झर्झर' –शब्दाभ्यामन्यतरस्तामण् प्रत्ययो भवति, 'तदस्य शिल्पम्' इत्येतस्मिन्विषये । ठकोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । मड्डुकवादनं शिल्पमस्य माड्डुकः माड्डुकिकः । झार्झरिकः । झार्झरः ।

१७९८. प्रहरणम् ॥ ५७ ॥ (१६०७)

'तदस्य' इत्येव । 'तत्' इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रहरणं चेत्तद्भवति । असिः प्रहरणमस्य आसिकः । प्रासिकः । चाक्रिकः । धानुष्कः ॥

१७९९. परश्वधाट्ठञ् च ॥ ५८ ॥ (१६०८)

परश्वधशब्दात् ठञ् प्रत्ययो भवति, चकारात् ठक् । स्वरे विशेषः परश्वधः प्रहरणमस्य पारश्वधिकः ॥

१८००. शक्तियष्ट्योरीकक् ॥ ५९ ॥ (१६०९)

शक्ति, यष्टि–शब्दाभ्यामीकक्प्रत्ययो भवति, 'तदस्य प्रहरणम्' इत्येतस्मिन्विषये। ठकोऽपवादः । शक्तिः प्रहरणमस्य शाक्तीकः । याष्टीकः ॥

१८०१. अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ॥ ६० ॥ (१६१०)

'तदस्य' इत्येव । 'तत्' इति प्रथमासमर्थेभ्यः 'अस्ति' , 'नास्ति' ,'दिष्ट' –इत्येतेभ्यः शब्देभ्यः 'अस्य' इति पष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं मतिश्चेत्तद्भवति । अस्ति मतिरस्य आस्तिकः । नास्ति मतिरस्य नास्तिकः । दैष्टिकः ।

न च मतिसत्तामात्रे प्रत्यय इष्यते, किं तर्हि? परलोकोऽस्तीति यस्य मतिरस्ति

स आस्तिकः, तद्विपरीतो नास्तिकः । प्रमाणानुपातिनी यस्य मतिः स दैष्टिकः । तदेतदभिधानशक्तिस्वभावाल्लभ्यते ।

अस्ति, नास्ति–शब्दौ निपातौ, वचनसामर्थ्याद्वा आख्याताद्वाक्याच्च प्रत्ययः॥

१८०२. शीलम् ॥ ६१ ॥ (१६११)

'तदस्य' इत्येव । 'तत्' इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं शीलं चेत्तद्भवति । शीलम्=स्वभावः । अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः । शाष्कुलिकः । मौदकिकः ।

भक्षणक्रिया तद्विशेषणं च शीलं तद्धितवृत्तावन्तर्भवति ॥

१८०३. छत्त्रादिभ्यो णः ॥ ६२ ॥ (१६१२)

'छत्त्र' –इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो णः प्रत्ययो भवति, 'तदस्य शीलम्' इत्येतस्मिन्विषये । ठकोऽपवादः । छत्त्रं शीलमस्य छात्त्रः । छादनादावरणाच्छत्त्रम्। गुरुकार्येष्ववहितस्तच्छिद्रावरणप्रवृत्तश्छत्त्रशीलः शिष्यश्छात्त्रः ।

स्थाशब्दोऽत्र पठ्यते, स चोपसर्गपूर्वो गृह्यते–आस्था, संस्था, अवस्थेति ।

छत्त्र । बुभुक्षा । शिक्षा । पुरोह । स्था । चुरा । उपस्थान । ऋषि । कर्मन्। विश्वधा । तपस् । सत्य । अनृत । शिबिका । छत्त्रादिः ॥

१८०४. कर्माध्ययने वृत्तम् ॥ ६३ ॥ (१६१४)

'तदस्य' इत्येव । 'तत्' इति प्रथमासमर्थात् 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं कर्म चेत्तद्वृत्तमध्ययनविषयं भवति । एकमन्यदध्ययने कर्म वृत्तमस्य ऐकान्यिकः । द्वैयन्यिकः । त्रैयन्यिकः ।

एकमन्यदिति विगृह्य 'तद्धितार्थ' पा. सू. २/१/५१ इति समासः, ततश्च ठक् प्रत्ययः । 'अध्ययने कर्म वृत्तम्' इत्येतत्सर्वं तद्धितवृत्तावन्तर्भवति । यस्याध्ययनप्रयुक्तस्य परीक्षाकाले पठतः स्खलितमपपाठरूपमेकं जातं स उच्यते ऐकान्यिक इति । एवं द्वैयन्यिकः, त्रैयन्यिक इति ॥

१८०५. बह्वच्पूर्वपदाट्ठच् ॥ ६४ ॥ (१६१५)

बह्वच् पूर्वपदं यस्य तस्माद्बह्वच्पूर्वपदात्प्रातिपदिकाट्ठच् प्रत्ययो भवति 'तदस्य कर्माध्ययने वृत्तम्' इत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । द्वादशान्यानि कर्माण्यध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशान्यिकः । त्रयोदशान्यिकः । चतुर्दशान्यिक इति । चतुर्दशापपाठा अस्य जाता इत्यर्थः ।

"उदात्ते कर्त्तव्ये योऽनुदात्तं करोति स उच्यतेऽन्यत्त्वं करोषीति ॥"

१८०६. हितं भक्षाः ॥ ६५ ॥ (१६१६)

'तदस्य' इत्येव । 'तत्' इति प्रथमासमर्थात् 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं हितं चेत्तद्भवति, तच्च भक्षाः ।

ननु च हितयोगे चतुर्थ्या भवितव्यम्, तत्र कथं षष्ठ्यर्थे प्रत्ययो विधीयते? एवं तर्हि सामर्थ्याद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति ।

अपूपभक्षणं हितमस्मै आपूपिकः । शाष्कुलिकः । मौदकिकः । हितार्थक्रिया च तद्धितवृत्तावन्तर्भवति ॥

१८०७. तदस्मै दीयते नियुक्तम् ॥ ६६ ॥ (१६१७)

'तत्' इति प्रथमासमर्थाद् 'अस्मै' इति चतुर्थ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं तच्चेद् दीयते नियुक्तम् । नियोगेनाव्यभिचारेण दीयत इत्यर्थः । अव्यभिचारः=नियोगः । अग्रे भोजनमस्मै नियुक्तं दीयते आग्रभोजनिकः । आपूपिकः। शाष्कुलिकः ।

केचित्तु नियुक्तम्=नित्यमाहुः । अपूपा नित्यमस्मै दीयन्ते आपूपिकः ॥

१८०८. श्राणामांसौदनाट्टिठन् ॥ ६७ ॥ (१६१८)

'श्राणा' 'मांसौदन' –शब्दाभ्यां टिठन् प्रत्ययो भवति, 'तदस्मै दीयते नियुक्तम्' इत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । इकार उच्चारणार्थः । टकारो ङीबर्थः । श्राणा नियुक्तमस्मै दीयते श्राणिकः, श्राणिकी । मांसौदनिकः, मांसौदनिकी ।

अथ ठञेव कस्मान्नोक्तः, न ह्यत्र ठञष्टिठनो वा विशेषोऽस्ति? मांसौदनग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थं केचिदिच्छन्ति, तत्र वृद्ध्यभावो विशेषः–ओदनिकः, ओदनिकी॥

१८०९. भक्तादणन्यतरस्याम् ॥ ३८ ॥ (१६१९)

भक्तशब्दादण् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां 'तदस्मै दीयते नियुक्तम्' इत्येतस्मिन्विषये।

ठकोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । भक्तमस्मै दीयते नियुक्तं भाक्तः, भाक्तिकः ॥

१८१०. तत्र नियुक्तः ॥ ६९ ॥ (१६२०)

'तत्र' इति सप्तमीसमर्थात् 'नियुक्तः' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । नियुक्तः=अधिकृतः, व्यापारित इत्यर्थः । शुल्कशालायां नियुक्तः शौल्कशालिकः। आकरिकः । आपणिकः । गौल्मिकः । दौवारिकः ॥

१८११. अगारान्ताट्ठन् ॥ ७० ॥ (१६२१)

अगारशब्दान्तात्प्रातिपदिकाट्ठन् प्रत्ययो भवति, 'तत्र नियुक्तः' इत्येतस्मिन्विषये। ठकोऽपवादः । देवागारे नियुक्तौ देवागारिकः । कोष्ठागारिकः । भाण्डागारिकः ।

१८१२. अध्यायिन्यदेशकालात् ॥ ७१ ॥ (१६२२)

'तत्र' इत्येव । सप्तमीसमर्थाददेशवाचिनः प्रातिपदिकादकाल-वाचिनश्चाध्यायिन्यभिधेये ठक् प्रत्ययो भवति । अध्ययनस्य यौ देशकालौ शास्त्रेण प्रतिषिद्धौ तावदेशकालशब्देनोच्येते, तत इदं प्रत्ययविधानम् । श्मशानेऽधीते श्माशानिकः । चातुष्पथिकः । अकालात्-चतुर्दश्यामधीते चातुर्दशिकः । आमावास्यिकः । अदेशकालादिति किम्? स्रुघ्नेऽधीते । पूर्वाह्णेऽधीते ॥

१८१३. कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ॥ ७२ ॥ (१६२३)

'तत्र' इत्येव । कठिनशब्दान्तात्सप्तमीसमर्थात् प्रस्तारसंस्थानशब्दाभ्यां च ठक् प्रत्ययो भवति, 'व्यवहरति' इत्येतस्मिन्नर्थे । व्यवहारः= क्रियातत्त्वम्, यथा-लौकिकव्यवहार इति । वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिकश्चक्रचरः । वार्धकठिनिकः। प्रास्तारिकः । सांस्थानिकः ॥

१८१४. निकटे वसति ॥ ७३ ॥ (१६२४)

निकटशब्दात्सप्तमीसमर्थाद् 'वसति' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । यस्य शास्त्रतो निकटवासस्तत्रायं विधिः । 'आरण्यकेन भिक्षुणा ग्रामात्क्रोशे वस्तव्यम्' इति शास्त्रम् । निकटे वसति नैकटिको भिक्षुः ॥

१८१५. आवसथात् ष्ठल् ॥ ७४ ॥ (१६२५)

'तत्र' इत्येव । आवसथशब्दात्सप्तमीसमर्थाद् 'वसति' इत्येतस्मिन्नर्थे ष्ठल् प्रत्ययो भवति । लकारः स्वरार्थः, षकारो ङीषर्थ । आवसथे वसति आवसथिकः। आवसथिकी । ठकः पूर्णोऽवधिः, अतः परमन्यः प्रत्ययो विधीयते ॥

१८१६. प्राग्घिताद्यत् ॥ ७५ ॥ (१६२६)

'तस्मै हितम्' (५.१.५) इति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्धितसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो यत्प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति–'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' (४.४.७६) । रथ्यः । युग्यः । प्रासङ्ग्यः ॥

१८२७. तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ॥ ७६ ॥ (२६२७)

तद् इति द्वितीयासमर्थेभ्यो रथयुगप्रासङ्गेभ्यो वहति इत्येतस्मिभर्चे यत् प्रव्ययो भवति । रथं वहति रथ्यः । युभ्यः । प्रासङ्ग्यः ।

रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ (कात्या. वा. १) इति तदन्तविध्युपसंख्यानात् परमरथ्य इत्यपि भवति ॥

१८१८. धुरो यड्ढकौ ॥ ७७ ॥ (१६२८)

'तद्वहति' इत्येव । 'धुर्' इत्येतस्माद् द्वितीयासमर्थाद् 'वहति' इत्येतस्मिन्नर्थे यत् ढक् – इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । धुरं वहतीति धुर्यः, धौरेयः ॥

१८१९. खः सर्वधुरात् ॥ ७८ ॥ (१६३०)

'तद्वहति' इत्येव । सर्वधुराशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् 'वहति' इत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । सर्वधुरां वहति सर्वधुरीणः ।

स्त्रीलिङ्गे न्याय्ये 'सर्वधुरात्' इति प्रातिपदिकमात्रोपेक्षो निर्देशः । 'खः' इति योगविभागः कर्त्तव्य इष्टसंग्रहार्थः । उत्तरधुरीणः । दक्षिणधुरीणः ॥

१८२०. एकधुराल्लुक् च ॥ ७९ ॥ (१६३१)

'तद्वहति' इत्येव । एकधुराशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् 'वहति' इत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति तस्य च लुग्भवति । वचनसामर्थ्यात्पक्षे लुग्भवति । एकधुरां

वहति एकधुरीणः । एकधुरः ॥

१८२१. शकटादण् ॥ ८० ॥ (१६३२)

'तद्वहति' इत्येव । शकटशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् 'वहति' इत्येतस्मिन्नर्थेऽण् प्रत्ययो भवति । शाकटं वहति शाकटो गौः ॥

१८२२. हलसीराट्ठक् ॥ ८१ ॥ (१६३३)

'तद्वहति' इत्येव । हलसीरशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां 'वहति' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । हलं वहति हालिकः । सैरिकः ॥

१८२३. संज्ञायां जन्याः ॥ ८२ ॥ (१६३४)

'तद्वहति' इत्येव । जनीशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् 'वहति' इत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति, समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । जनीं वहति जन्या, जामातुर्वचस्या । सा हि विहारादिषु=जामातृसमीपं प्रापयति । जनी=वधूरुच्यते ।

१८२४. विध्यत्यधनुषा ॥ ८३ ॥ (१६३५)

'तत्' इति द्वितीयासमर्थाद् 'विद्ध्यति' इत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति, न चेद्धनुष्करणं भवति । पादौ विद्ध्यन्ति पद्याः शर्कराः । ऊरव्याः कण्टकाः ।

अधनुषेति किम्? पादौ विद्ध्यति धनुषा ।

नन्वसमर्थत्वादनभिधानाच्च प्रत्ययो न भवति, न हि धनुषा पद्य इत्युक्ते विवक्षितोऽर्थः प्रतीयते । एवं तर्हि धनुष्प्रतिषेधेन व्यधनक्रिया विशेष्यते, यस्यां धनुष्करणं न सम्भाव्यते इति । तेनेह न भवति – चौरं विध्यति, शत्रुं विध्यति देवदत्त इति ॥

१८२५. धनगणं लब्धा ॥ ८४ ॥ (१६३६)

'तत्' इत्येव । धनगणशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां 'लब्धा' इत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । धन्यः । गण्यः । लब्धेति तृनन्तम्, तेन द्वितीया समर्था विभक्तिर्युज्यते ॥

१८२६. अन्नाण्णः ॥ ८५ ॥ (१६३७)

अन्नशब्दात् 'तत् इति द्वितीयासमर्थात् 'लब्धा' इत्येतस्मिन्नर्थे णः प्रत्ययो भवति । अन्नं लब्धा आन्नः ॥

१८२७. वंश गतः ॥ ८६ ॥ (१६३८)

वशशब्दात् 'तत्' इति द्वितीयासमर्थात् 'गतः' इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । वंश गतः वश्यः=कामप्राप्तो, विधेय इत्यर्थः ॥

१८२८. पदमस्मिन् दृश्यम् ॥ ८७ ॥ (१६३९)

निर्देशादेव प्रथमा समर्थविभक्तिः । पदशब्दात्प्रथमासमर्थाद् दृश्यार्थोपाधिकादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । पदं दृश्यमस्मिन् पद्यः कर्दमः । पद्या पांसवः । शक्यार्थे कृत्यप्रत्ययः । शक्यते यस्मिन् पदं मूल्याः । सुष्ठु द्रष्टुं प्रतिमुद्रोत्पादनेन स पद्यः कर्दमः । कर्दमस्यावस्थोच्यते – नातिद्रवो नातिशुष्क इति ॥

१८२९. मूलमस्यावर्हि ॥ ८८ ॥ (१६४०)

मूलशब्दात्प्रथमासमर्थाद् 'आवर्हि' इत्येवमुपाधिकादस्येति षष्ठ्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । मूलमेषामावर्हि मूल्या माषाः । मूल्या मुद्गाः । 'वृहू उद्यमे' (धा. पा. १३४८), येषां मूलमावृह्यते उत्पाट्यते ते मूल्याः, सुष्ठु निष्पन्नाः । मूलोत्पाटनेन विना ग्रहीतुं न शक्यन्ते इत्यर्थः ॥

१८३०. संज्ञायां धेनुष्या ॥ ८९ ॥ (१३४१)

'धेनुष्या' इति निपात्यये संज्ञाग्रहणमभिधेयनियमार्थम् । धेनोः षुगागमो यश्च प्रत्ययो निपात्यते । अन्तोदात्तोऽपि ह्ययमिष्यते । या धेनुरुत्तमर्णाय ऋणप्रदानाद्दोहनार्थं दीयते सा धेनुष्या । पीतदुग्धेति यस्याः प्रसिद्धिः । धेनुष्यां भवते ददामि ॥

१८३१. गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः ॥ ९० ॥ (१६४२)

निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । गृहपतिशब्दात् 'संयुक्ते' इत्येत्यस्मिन्नर्थे ञ्यः प्रत्ययो भवति । गृहपतिना संयुक्तः गार्हपत्योऽग्निः ।

अन्यस्यापि गृहपतिना संयोगोऽस्ति, तत्र संज्ञाधिकारादतिप्रसङ्गनिवृत्तिः ॥

१८३२. नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्या-नाम्यसमसमितसम्मितेषु ॥ ९१ ॥ (१६४३)

नावादिभ्योऽष्टभ्यः शब्देभ्योऽष्टस्वेव तार्यादिष्वर्थेषु यथासंख्यं यत्प्रत्ययो भवति। प्रत्ययार्थद्वारेण तृतीया समर्थविभक्तिर्लभ्यते । नावा तार्यं नाव्यमुदकम् । नाव्या नदी । शक्यार्थे कृत्यः ।

वयसा तुल्यो वयस्यः सखा । संज्ञाधिकारोऽभिधेयनियमार्थः, तेन वयसा तुल्ये शत्रौ न भवति ।

धर्मेण प्राप्यं धर्म्यम् । ननु च 'धर्मादनपेते' (४.४.९२) इति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धम्? नैतदस्ति; धर्म यदनुवर्त्तते तद्धर्मादनपेतमित्युच्यते, फलं तु धर्मादपेत्यैव; कार्यविरोधित्वाद्धर्मस्य ।

विषेण वध्यः विष्यः । विषेण वधमर्हतीत्यर्थः ।

मूलेनानाम्यं मूल्यम् । आनाम्यम् = अभिभवनीयम् । पटादीनामुत्पत्तिकारणं मूलम्, तेन तदभिभूयते शेषीक्रियते । मूलं हि सगुणं मूल्यं करोति । 'पोरदुपधात्' (३.१.९८) इति यति प्राप्ते आनाम्यमिति निपातनाद् ण्यत् । मूलेन समो मूल्यः पटः । उपदानेन समानफल इत्यर्थः ।

सीतया समितं सीत्यं क्षेत्रम् । समितम्=सङ्गतमित्यर्थः ॥

'रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ' इति तदन्तविधिरपीष्यते । परमसीत्यम् । उत्तमसीत्यम्। द्विसीत्यम् । त्रिसीत्यम् ।

तुलया सम्मितं तुल्यम् । सम्मितम्=समानम्, सदृशमित्यर्थः। यथा–तुला परिच्छिनत्ति परम्, एवं तदपीति ॥

१८३३. धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ॥ ९२ ॥ (१६४४)

निर्देशादेव पञ्चमी समर्थविभक्तिः । धर्मादिभ्यः । पञ्चमीसमर्थेभ्यः– 'अनपेतः' इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । धर्मादनपेतं धर्म्यम् । अर्थ्यम् । न्याय्यम् ।

संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः ॥

१८३४. छन्दसो निर्मिते ॥ ९३ ॥ (१६४५)

प्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्या समर्थविभक्तिः। छन्दःशब्दात् तृतीयासमर्थात् 'निर्मिते' इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति। निर्मितः=उत्पादितः। छन्दसा निर्मितश्छन्दस्यः। इच्छया कृत इत्यर्थः।

इच्छापर्यायश्छन्दः शब्द इह गृह्यते॥

१८३५. उरसोऽण् च ॥ ९४ ॥ (१६४६)

उरःशब्दात्तृतीयासमर्थात् 'निर्मिते' इत्येतस्मिन्नर्थेऽण् प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च। उरसा निर्मित औरसः पुत्रः, उरस्यः पुत्रः।

संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः॥

१८३६. हृदयस्य प्रियः ॥ ९५ ॥ (१६४७)

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः। हृदयशब्दात्षष्ठीसमर्थात् 'प्रियः' इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति। हृदयस्य प्रियो हृद्यो देशः। हृद्यं वनम्।

संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः। इह न भवति– हृदयस्य प्रियः पुत्र इति॥

१८३७. बन्धने चर्षौ ॥ ९६ ॥ (१६४८)

'हृदयस्य' इत्येव। 'बन्धने' इति प्रत्ययार्थः। तद्विशेषणमृषिग्रहणम्। बध्यते येन तद् बन्धनम्। हृदयशब्दात्षष्ठीसमर्थाद् बन्धने ऋषावभिधेये यत् प्रत्ययो भवति। ऋषिः=वेदो गृह्यते। हृदयस्य बन्धनमृषिः हृद्यः। परहृदयं येन बध्यते=वशीक्रियते स वशीकरणमन्त्रः=हृद्य इत्युच्यते॥

१८३८. मतजनहलात् करणजल्पकर्षेषु ॥ ९७ ॥ (१६४९)

मतादिभ्यस्त्रिभ्यः शब्देभ्यस्त्रिष्वेव करणादिष्वर्थेषु यथासंख्यं यत्प्रत्ययो भवति। प्रत्ययार्थसामर्थ्याल्लब्धा षष्ठी समर्थविभक्तिः। मतम्=ज्ञानम्, तस्य करणं मत्यम्, भावसाधनं वा। जनस्य जल्पो जन्यः। हलस्य कर्षो हल्यः। द्विहल्यः। त्रिहल्यः। कर्षणं कर्षः, भावसाधनं वा॥

१८३९. तत्र साधुः ॥ ९८ ॥ (१६५०)

'तत्र' इति सप्तमीसमर्थात् 'साधुः' इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति।

सामसु साधुः सामन्यः । वेमन्यः । कर्मण्यः । शरण्यः ।

साधुरिह प्रवीणो योग्यो वा गृह्यते, नोपकारकः, तत्र हि परत्वात् 'तस्मै हितम्' (४.१.५) इत्यनेन विधिना भवितव्यम् ॥

१८४०. प्रतिजनादिभ्यः खञ् ॥ ९९ ॥ (१६५१)

प्रतिजनादिभ्यः शब्देभ्यः खञ् प्रत्ययो भवति, 'तत्र साधुः' इत्येतस्मिन्नर्थे। यतोऽपवादः । प्रतिजने साधुः प्रातिजनीनः । जनेजने साधुरित्यर्थः । ऐदंयुगीनः। सांयुगीनः ।

प्रतिजन । इदंयुग । संयुग । समयुग । परयुग । परकुल । परस्यकुल । अमुष्यकुल । सर्वजन । विश्वजन । पञ्चजन । महाजन । प्रतिजनादिः ।

यत्र हितार्थ एव साध्वर्थः, तत्र वचनात्प्राक्क्रीतीया बाध्यन्ते ॥

१८४१. भक्ताण्णाः ॥ १०० ॥ (१६५२)

भक्तशब्दाद् णः प्रत्ययो भवति, 'तत्र साधुः' इत्येतस्मिन्विषये । यतोऽपवादः। भक्ते साधुः भाक्तः शालिः । भाक्तास्तण्डुलाः ॥

१८४२. परिषदो ण्यः ॥ १०१ ॥ (१६५३)

परिषद्–शब्दाद् ण्यः प्रत्ययो भवति, 'तत्र साधुः' इत्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः । परिषदि साधुः चारिषद्यः । णप्रत्ययोडप्यत्रेष्यते । तदर्थं योगविभामः क्रियते । 'परिषदः णो भवति, परिषदि साधुः परि, ततः 'ण्य' , परिषद इत्येव ॥

१८४३. कथादिभ्यष्ठक् ॥ १०२ ॥ (१६५४)

कथादिभ्यः शब्देभ्यष्ठक् प्रत्ययो भवति 'तत्र साधुः' इत्येतस्मिन्विषये । यतोऽपवादः । कथायां साधुः काथिकः । वैकथिकः ।

कथा । विकथा । वितण्डा । कुष्टचित् । जनवाद । जनेवाद । वृत्ति । सद्गृह। गुण । गण । आयुर्वेद । कथादिः ॥

१८४४. गुडादिभ्यष्ठञ् ॥ १०३ ॥ (१६५५)

गुडादिभ्यः शब्देभ्यष्ठञ् प्रत्ययो भवति 'तत्र साधुः' इत्येतस्मिन्विषये । यतोऽपवादः । गुडे साधुः गौडिकः इक्षुः । कौल्माषिको मुद्गः । साक्तुको यवः ।

गुड । कुल्माष । सक्तु । अपूप । मांसौदन । इक्षु । वेणु । संग्राम । सङ्घात। प्रवास । निवास । उपवास । गुडादिः ॥

१८४५. पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् ॥ १०४ ॥ (१६५६)

पथ्यादिभ्यः शब्देभ्यो ढञ् प्रत्ययो भवति 'तत्र साधुः' इत्येतस्मिन्विषये । यतोऽपवादः । पथि साधु पाथेयम् । आतिथेयम् । वासतेयम् । स्वापतेयम् ॥

१८४६. सभाया यः ॥ १०५ ॥ (१६५७)

सभाशब्दाद्यः प्रत्ययो भवति 'तत्र साधुः' इत्येतस्मिन्विषये । यतोऽपवादः । स्वरे विशेषः । सभायां साधुः सभ्यः ।

१८४७. ढश्छन्दसि ॥ १०६ ॥ (३४५५)

सभाशब्दाड्ढः प्रत्ययो भवति 'तत्र साधुः' इत्येतस्मिन्विषये छन्दसि । यस्यापवादः । 'सभेयो युवाऽस्य यजमानस्य वीरो जायताम् (वा. सं. २२.२२) ॥

१८४८. समानतीर्थे वासी ॥ १०७ ॥ (१६५८)

'साधुः' इति निवृत्तम् । 'वासी' इति प्रत्ययार्थः । समानतीर्थशब्दात्तत्रेति सप्तमीसमर्थाद् 'वासी' इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । समाने तीर्थे वासीति सतीर्थ्यः । समानोपाध्याय इत्यर्थः । तीर्थशब्देनेह गुरुरुच्यते । समानस्य सभावः तीर्थे यः ॥

१८४९. समानोदरे शयित ओ चोदात्तः ॥ १०८ ॥ (१६५९)

समानोदरशब्दात्सप्तमीसमर्थात् 'शयितः' इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति, ओकारश्चोदात्तः । शयितः=स्थित इत्यर्थः । समानोदरे शयितः समानोदर्यो भ्राता।

१८५०. सोदराद्यः ॥ १०९ ॥ (१६६०)

सोदरशब्दात्सप्तमीसमर्थात् 'शयितः' इत्येतस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भवति ।

'विभाषोदरे' (६/३/८८) इति सूत्रेण यकारादौ प्रत्यये विवक्षिते प्रागेव समानस्य सभावः । समानोदरे शयितः सोदर्यो भ्राता । 'ओ चोदात्तः' (४–४–१०८) इति नानुवर्त्तते । यकारे स्वरः ॥

१८५१. भवे छन्दसि ॥ ११० ॥ (३४५६)

'तत्र' इत्येव । सप्तमीसमर्थाद् 'भवे' इत्येतस्मिन्नर्थे छन्दसि विषये यत्प्रत्ययो भवति । अणादीनां घादीनां चापवादः । सति दर्शने तेऽपि भवन्ति; सर्वविधीनां छन्दसि व्यभिचारात् । 'नमो मेध्याय च विद्युत्याय च नमः' । (तै.सं. ४–५–७१७)

आपादपरिसमाप्तेश्छन्दोऽधिकारः । भवाधिकारश्च 'समुद्राभ्राद्घः' (पा. सू. ४–४–११८) इति यावत् ॥

१८५२. पाथोनदीभ्यां ड्यण् ॥ १११ ॥ (३४५७)

पाथः शब्दान्नदीशब्दाच्च ड्यण् प्रत्ययो भवति 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्नर्थे । यतोऽपवादः । पाथसि भवः 'पाथ्यो वृषा' (ऋ. ६. १६.१५) 'च नो' दधीत नाद्यो गिरो मे (ऋ. ५/३५/१) प्रयच्छति । पाथोऽन्तरिक्षम् ॥

१८५३. वेशन्तहिमवद्भ्यामण् ॥ ११२ ॥ (३४५८)

वेशन्तशब्दाद्धिमवच्छब्दाच्चाण् प्रत्ययो भवति 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्विषये। यतोऽपवादः । 'वैशन्तीभ्यः स्वाहा' । हैमवन्तीभ्यः स्वाहा (शौ १९.१.१) ॥

१८५४. स्रोतसो विभाषा ड्यड्ड्यौ ॥ ११३ ॥ (३४५९)

स्रोतश्शब्दाद्विभाषा 'ड्यत्' ,'ड्य' –इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्विषये । यतोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । स्रोतसि भवः 'स्रोत्यः' (ऋ. १०.१०४.८) । 'स्रोतस्यः' (अथर्व. १९.२.४) । ड्यड्ड्ययोः स्वरे विशेषः ॥

१८५५. सगर्भसयूथसनुताद्यन् ॥ ११४ ॥ (३४६०)

'सगर्भ' ,'सयूथ' ,'सनुत' –शब्देभ्यो यन् प्रत्ययो भवति 'तत्र भवः'

इत्येतस्मिन्विषये । यतोऽपवादः । स्वरे विशेषः । 'अनु भ्राता सगर्भ्यः । अनुसखा सयूथ्यः (तै. सं. १.२.४.२) 'यो नः सनुत्यः (ऋ. २.३०.९) सर्वत्र 'समानस्य छन्दसि' (६.३.८४) इति सभावः ॥

१८५६. तुग्राद् घन् ॥ ११५ ॥ (३४६१)

तुग्रशब्दाद् घन् प्रत्ययो भवति 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्विषये । यतोऽपवादः। 'त्वमग्ने वृषभस्तुग्रियाणाम्' । अन्नाकाशयज्ञवरिष्ठेषु तुग्रशब्दः ॥

१८५७. अग्राद्यत् ॥ ११६ ॥ (३४६२)

अग्रशब्दाद्यत् प्रत्ययो भवति 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्विषये । अग्रे भवम् 'अग्र्यम् (खि. १.३.७) । किमर्थमिदम्, यावता सामान्येन यद्विहित एव? 'घच्छौ च' (४.४.११७) इति वक्ष्यति, ताभ्यां बाधा मा भूदिति पुनर्विधीयते ॥

१८५८. घच्छौ च ॥ ११७ ॥ (३४६३)

अग्रशब्दाद्यत्, घछौ च प्रत्ययाः भवन्ति, 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्विषये 'अग्र्यम्', (खि. ४.३.७) अग्रियम्, (ऋ. १.१३.१०) अग्रीयम् (मै. सं. २.५.१३.१३)।

चकारः 'तुग्राद्घन्' (३.४.११५) इत्यस्यानुकर्षणार्थः । अग्रियम् । स्वरे विशेषः ॥

समुद्रशब्दाद्, अभ्रशब्दाच्च घः प्रत्ययो भवति 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्नर्थे। यतोऽपवादः । समुद्रियाणां नदीनाम् (ऋ. ७.८७.१) । अभ्रियस्येव घोषः (ऋ. १०.६८.१) ।

अभ्रशब्दस्यापूर्वनिपातः, तस्य लक्षणस्य व्यभिचारित्वात् ॥

१८६०. बर्हिषि दत्तम् ॥ ११९ ॥ (३४६५)

'भवः' इति निवृत्तम् । बर्हिः शब्दात्सप्तमीसमर्थात् 'दत्तम्' इत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । 'बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु' (ऋ. १०.१५.५) ॥

१८६१. दूतस्य भागकर्मणी ॥ १२० ॥ (३४६६)

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । दूतशब्दात् षष्ठीसमर्थाद्भागे कर्मणि चाभिधेये यत्प्रत्ययो भवति । भागः=अंशः । कर्म=क्रिया । यदग्ने यासि दूत्यम् (ऋ. १.१२.४)। दूतभागः, दूतकर्म वा ॥

१८६२. रक्षोयातूनां हननी ॥ १२१ ॥ (३४६७)

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । रक्षःशब्दाद्यातुशब्दाच्च षष्ठीसमर्थात् 'हननी' इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । हन्यतेऽनयेति हननी । 'या वां मित्रावरुणौ । रक्षस्या तनूः (मै. सं. २.३.१) । रक्षसां हननी । 'यातव्या' (मै. सं. २.३.१) । यातूनां हननी ।

बहुवचनं स्तुतिवैशिष्ट्यज्ञापनार्थम् । बहूनां रक्षसां हननेन तनूः स्तूयते ॥

१८६३. रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये ॥ १२२ ॥ (३४६८)

रेवत्यादिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यः प्रशस्ये वाच्ये यत्प्रत्ययो भवति । प्रशंसनं प्रशस्यम्, भावे क्यप् प्रत्ययो भवति । 'यद्वो रेवती रेवत्यम्' (काठ. सं. १.८)। 'यद्वो जगती जगत्यम्' (काठ. सं. १.८) । 'यद्वो हविष्या हविष्यम्' (काठ. सं. १.८) । हविषे हिता हविष्या, तासां प्रशंसनं हविष्यम् । 'यस्येति च' (६.४.१४८) इति लोपे कृते 'हलो यमां यमि' (८.४.६४) इति लोपः ॥

१८६४. असुरस्य स्वम् ॥ १२३ ॥ (३४६९)

असुरशब्दात्षष्ठीसमर्थात् 'स्वम्' इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः। असुर्यं वा एतत्पात्रम्, यत् यच्चक्रधृत्तम् कुलालकृतम् (मै. सं. १.८.३) ॥

१८६५. मायायामण् ॥ १२४ ॥ (३४७०)

असुरशब्दात्षष्ठीसमर्थात् 'मायायाम्' स्वविशेषेऽण्प्रत्ययो भवति । पूर्वस्य यतोऽपवादः ।'आसु री माया स्वधया कृतासि' (वा०सं०११ ६९) ॥

१८६६. तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः ॥१२५॥ (३४७१)

'तद्वान्' इति निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । मतुबन्तात्प्रातिपदिकात् प्रथमासमर्थादासामिति षष्ठ्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थमुपधानो मन्त्रश्चेत्स भवति, यत्तदासामिति निर्दिष्टमिष्टकाश्चेत्ता भवन्ति ।

'लुक्च मतोः' इति प्रकृतिनिर्ह्रासः । इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा । 'तद्वान्' इत्यवयवेन समुदायो निर्दिश्यते।

वर्चःशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति स वर्चस्वान् । उपधीयते येन स उपधानः । चयनवचन इत्यर्थः वर्चस्वानुपधानमन्त्र आसामिष्टकानामिति विगृह्य यति विहिते मतोर्लुकि कृते – 'वर्चस्या' (तै० ब्रा० १.८.०.१) उपदधाति, तेजस्या' (तै० ब्रा० १.८.९.१) उपदधाति । पयस्याः (तै० सं० २.३१३.१) । 'रेतस्याः' (व० वि० २१) ।

तद्वानिति किम् ? मन्त्रसमुदायादेव मा भूत् । उपधान इति किम् ? वर्चस्वानुपस्थानमन्त्र आसामित्यत्र मा भूत् । मन्त्र इति किम् ? 'अङ्गुलिमानुपधानो हस्त आसाम्' इत्यत्र मा भूत् । इष्टकास्विति किम् ? अङ्गुलिमानुपधानो हस्त आसामित्यत्र मा भूत् । इति करणो नियमार्थः । अनेकपदसम्भवेऽपि केनचिदेव पदेन तद्वान्मन्त्रो गृह्यते, न सर्वेण ॥

१८६७. अश्विमानण् ॥ १२६ ॥ (३४७२)

अश्वि शब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति सोऽश्विमान् । अश्विमच्छब्दादण् प्रत्ययो भवति। पूर्वस्य यतोऽपवादः । अश्विमानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामिति विगृह्याण्विधीयते, तत्र मतुपो लुकि कृते 'इनण्यनपत्ये' (६.४.१६४) इति प्रकृतिभावः । 'आश्विनीरुपदधाति' (श.ब्रा. ८.२.१.११) ॥

१८६८. वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप् ॥ १२७ ॥ (३४७३)

वयस्वानुपधानो मन्त्रो यासां ता वयस्याः, तास्वभिधेयासु मूर्ध्नो मतुप् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्य यतोऽपवादः । यस्मिन्मन्त्रे वयः शब्दो मूर्द्धन्शब्दश्च विद्यते, स वयस्वानपि भवति, मूर्द्धन्वानपि; यथा–'मूर्द्धा वयः प्रजापतिश्छन्दः' (वा. सं. १४.९) इति । तत्र वयस्वच्छब्दादिव मूर्द्धन्वच्छब्दादपि यति प्राप्ते मतुब् विधास्यते 'मूर्द्धन्वतीर्भवति' (तै.सं. ५.३.७.३) वयस्या एव मूर्द्धन्वत्यः ।

वयस्यास्विति किम्? यत्र मूर्द्धन्शब्द एव केवलो न वयः शब्दः, तत्र मा भूत् । 'मूर्द्धन्वतः' इति वक्तव्ये 'मूर्ध्नः' इत्युक्तम्–मतुपो लुकं भाविनं चित्ते कृत्वा ॥

१८६९. मत्वर्थे मासतन्वोः ॥ १२८ ॥ (३४७४)

यस्मिन्नर्थे मतुब्विहितस्तस्मिंश्छन्दसि विषये यत्प्रत्ययो भवति मासतन्वोः प्रत्ययार्थविशेषणयोः । प्रथमासमर्थादस्त्युपाधिकात्षाष्ठ्यर्थे सप्तम्यर्थे च यत्प्रत्ययो भवति । मत्वर्थीयानामपवादः । नभांसि विद्यन्ते यस्मिन्मासे नभस्यो (तै. सं. १.४.१४.१) मासः । 'सहस्यः' (तै. सं. १.४.१३.१) । 'तपस्यः' (तै.सं. १.४.१३.१)। मधव्यः (तै.सं. ५.२.९.३) । नभः शब्दोऽभ्रेषु वर्त्तते । तन्वां खल्वपि–ओजोऽस्यां विद्यते 'ओजस्या तनूः रक्षस्या तनूः' (मै. सं. २.३.१) । मासतन्वोरिति किम्? मधूमता पात्रेण चरति । मासतन्वोरनन्तरार्थे वा (म. भा.) । मध्वस्मिन्नस्ति, मध्वस्मिन्नन्तरमिति वा मधव्यो मासः ।

लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्याः (म. भा.) । लुक् तवत्–तपश्च तपस्यश्च । नभश्च नभस्यश्च । सहश्च सहस्यश्च । (तै.सं. १.४.१४.१) नपुंसकलिङ्गं छान्दसत्वात्। अकारः–'इषो मासः' । ऊर्जो मासः । इकारः– शुचिर्मासः । रेफः 'शुक्रो मासः' (तै.सं. १.४.१४.१) ॥

१८७०. मधोर्ञ च ॥ १२९ ॥ (३४७५)

मधुशब्दान्मत्वर्थे ञः प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च । उपसंख्यानाल्लुक्च । माधवः (तै. सं. १.४.१४.१) मधव्यः (तै.सं. १.४.१४.१) , 'मधु' (तै. सं. १.४.१४.१) । तन्वां खल्वपि – माधवा, मधव्या, मधुः तनूः ॥

१८७१. ओजसोऽहनि यत्खौ ॥ १३० ॥ (३४७६)

मत्वर्थे इत्येव । ओजशद्बान्मत्वर्थे यत्खौ प्रत्ययौ भवतोऽहन्यभिधेये । ओजस्यमहः । ओजसीनमहः ॥

१८७२. वेशोयशआदेर्भगाद्यल् ॥ १३१) (३४७७)

'मत्वर्थे' इत्येव । वेशोयशसी आदौ यस्य प्रातिपदिकस्य तस्माद् वेशोयशआदेर्भगान्तात् प्रातिपदिकान्मत्वर्थे यल् प्रत्ययो भवति । लकारः स्वरार्थः। वेशोभगो विद्यते यस्य स वेशोभग्यः । यशोभग्यः । वेशः=इति बलमुच्यते । श्रीकामप्रयत्नमाहात्म्यवीर्ययशस्सु भगशब्दः । वेशश्चासौ भगश्च श्रीप्रभृतिर्वेशोभगः,

सोऽस्यास्तीति वेशोभग्यः ॥

१८७३. ख च ॥ १३२ ॥ (३४७८)

वेशोयशआदेर्भगान्तात् प्रातिपदिकान्मत्वर्थे खः प्रत्ययो भवति । योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थ उत्तरार्थश्च । चकाराद्यत् । वेशोभग्यः, वेशोभगीनः । यशोभगीनः॥

१८७४. पूर्वैः कृतमिनयौ च ॥ १३३ ॥ (३४७९)

'मत्वर्थे' इति निवृत्तम् । निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । पूर्वशब्दात् तृतीयासमर्थात्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे 'इन' ,'य' –इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । चकारात्ख च । 'गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्विणेभिः' (काठ. सं. ९.६.१९) । पूर्व्यैः (तै. सं. १.८.५.२) । पूर्वीणैः । 'पूर्वैः' इति बहुवचनान्तेन पूर्वपुरुषा उच्यन्ते । तत्कृताः पन्थानः प्रशस्ता इति पथां प्रशंसा ॥

१८७५. अद्भिः संस्कृतम् ॥ १३४ ॥ (३४८०)

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । अप्शब्दात्तृतीयासमर्थात् 'संस्कृतम्' इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । 'य॒स्येदमप्यं॑' ह॒विः (ऋ. १०.८६.१२) । अद्भिः संस्कृतमिति॥

१८७६. सहस्रेण संमितौ घः ॥ १३५ ॥ (३४८१)

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । सहस्रशब्दात्तृतीयासमर्थात् 'सम्मितौ' इत्येतस्मिन्नर्थे घः प्रत्ययो भवति । सम्मितस्तुल्यः सदृशः । 'अ॒य॒मग्निः स॑हस्रियः॑ (तै. सं. ४.७.१३.४) । सहस्रतुल्य इत्यर्थः ।

केचित्तु 'समितौ' इति पठन्ति । तत्रापि समित्या सम्मिन एव लक्षयितव्यः। तत्र छन्दसि प्रयोगदर्शनात् ।

१८७७. मतौ च ॥ १३६ ॥ (३४८२)

मत्वर्थे च सहस्रशब्दाद् घः प्रत्ययो भवति । सहस्रमस्य विद्यते सहस्रियः। 'तपःसहस्राभ्यां विनीनी' (५.२.१०२), 'अण् च' (५.२.१०३) इत्यस्यापवादः ॥

१८७८. सोममर्हति यः ॥ १३७ ॥ (३४७३)

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । सोमशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् 'अर्हति'

इत्येतस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भवति । 'सोममर्हन्ति सोम्या ब्राह्मणाः (तै.सं. २.१.२.९)। यज्ञार्हा इत्यर्थः । यति प्रकृते यग्रहणं स्वरे विशेषः ॥

१८७९. मये च ॥ १३८ ॥ (३४८४)

सोमग्रहणम्, यश्चानुवर्त्तते । 'मये' इति मयडर्थो लक्ष्यते । सोमशब्दान्मयडर्थे यः प्रत्ययो भवति ।

आगतविकारावयवप्रकृता मयडर्थाः – 'हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः' (४.३.८१), 'मयट् च' (४.३.८२), 'मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः' (४.३.१४३), 'तत्प्रकृतवचने मयट्' (५.४.२१) इति । तत्र यथायोगं समर्थविभक्तिः। 'पिबाति सोम्यं मधु' (ऋ. ८.२४.१३) सोममयमित्यर्थः ॥

१८८०. मधोः ॥ १३९ ॥ (३४८५)

यशब्दो निवृत्तः । मधुशब्दान्मयडर्थे यत्प्रत्ययो भवति । मधव्यान स्तोकान (पै. १.८८.२) । मधुमयानित्यर्थः ।

१८८१. वसोः समूहे च ॥ १४० ॥ (३४८६)

वसुशब्दात्समूहे वाच्ये यत्प्रत्ययो भवति चकारान्मयडर्थे च । यथायोगं समर्थविभक्तिः । वसव्यः समूहः । मयडर्थो वा ।

अक्षरसमूहे छन्दसः स्वार्थे उपसंख्यानम् (म. भा. ४.४.१४० वा. १) । ओश्रावयेति चतुरक्षरम्, अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरम् यजेति द्व्यक्षरम्, ये यजामह 'इति पञ्चाक्षरम्, द्व्यक्षरो' वषट्कारः–एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः प्रजापतिर्यज्ञो मन्त्रे विहितः (म. सं. १.४.११) । सप्तदशाक्षराण्येव छन्दस्य इत्यर्थः । छन्दःशब्दादक्षरसमूहे वर्त्तमानात्स्वार्थे यत्प्रत्ययः ।

वसुशब्दादपि यद्वक्तव्यः (म. भा. ४.४.१४० वा. २) । 'हस्तौ पृणस्व बहुभिर्वसव्यैः (तै. सं. १.२.१३.२) । वसुभिरित्यर्थः । 'अग्निरीशे वसव्यस्य' (ऋ. ४.५५.८) । वसोरित्यर्थः ॥

१८८२. नक्षत्राद् घः ॥ १४१ ॥ (३४८७)

नक्षत्रशब्दाद्धः प्रत्ययो भवति स्वार्थे । 'समूहे' इति नानुवर्त्तते । 'नक्षत्रियेभ्यः

स्वाहा' (वा. सं. १२.२८) ॥

१८८३. सर्वदेवात्तातिल् ॥ १४२ ॥ (३४८८)

सर्वदेवशब्दाभ्यां तातिल् प्रत्ययो भवति, छन्दसि विषये स्वार्थिकः । 'सर्वतातिम्' (ऋ. १०.३६.१४) । 'देवतातिम्' (ऋ. ३.१९.२) ॥

१८८४. शिवशमरिष्टस्य करे ॥ १४३ ॥ (३४८९)

करोतीति करः, प्रत्ययार्थः । तत्सामर्थ्यलभ्या षष्ठी समर्थविभक्तिः । शिवादिभ्यः शब्देभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यः 'करे' इत्येतस्मिन्नर्थे तातिल्प्रत्ययो भवति । शिवं करोतीति शिवतातिः । (पै. ५.३६.१) शन्तातिः (ऋ. ८.२८.७) । अरिष्टतातिः (ऋ. १०.६०.८)॥

१८८५. भावे च ॥ १४४ ॥ (३४९०)

भावे चार्थे छन्दसि विषये शिवादिभ्यस्तातिल्प्रत्ययो भवति । शिवस्य भावः शिवतातिः (पै. सं. ५.३६.१) । शन्तातिः (ऋ. ८.१८.७) । अरिष्टतातिः (ऋ. १०.६०.८) ।यतः पूर्णोऽवधिः, अतः परमन्यः प्रत्ययोऽधिक्रियते ॥

॥ इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकावृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

॥ समाप्तश्चायं चतुर्थाध्यायः ॥

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

पाणिनीयाष्टाध्यायीसूत्रवृत्तिः

काशिका

न्यास–पदमञ्जरी–भावबोधिनीसहिता

अथ पञ्चमाध्याये प्रथमः पादः

१८८६. प्राक् क्रीताच्छः ॥ १ ॥ (१६६१)

'तेन क्रीतम्' (४.१.३७) इति वक्ष्यति, प्रागेतस्मात्क्रीतसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामश्छप्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति– ''तस्मै हितम्'' (५.१.५) इति । वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक् । करभीय उष्ट्रः । अकरभीयः। अवत्सीयः''।

अर्थोऽवधित्वेन गृहीतः, न प्रत्ययः । तेन 'प्राक् ठञश्छः' इति नोक्तम् ॥

१८८७. उगवादिभ्यो यत् ॥ २ ॥ (१६६२)

'प्राक् क्रीतात्' इत्येव । उवर्णान्तात्प्रातिपदिकाद् गवादिभ्यश्च यत्प्रत्ययो भवति, प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु । छस्यापवादः । शङ्कव्यं दारु । पिचव्यः कार्पासः । कमण्डलव्या मृत्तिका । गवादिभ्यः खल्वपि – गव्यम् । हविष्यम् । सनङ्गुर्नाम चर्मविकारः, ततः परत्वात् 'चर्मणोऽञ्' (५.१.१५) इत्येष विधिः प्राप्नोति; तथा चरुर्नाम हविः; सक्तुः=अन्नविकारः, अपूपादिषु 'अन्नविकारेभ्यश्च' (ग. सू. १०९) इति पठ्यते, ततः 'विभाषा हविरपूपादिभ्यश्च' (५.१.४) इत्येष विधिः प्राप्नोति; तत्र सर्वत्र पूर्वविप्रतिषेधेन यत्प्रत्यय एवेष्यते–सनङ्गव्यं चर्म, चरव्यास्तण्डुलाः, सक्तव्या धाना इति ।

गवादिषु 'नाभि नभं च' (ग. सू. १०६) इति पठ्यते, तस्यायमर्थः–'नाभिशब्दो यत्प्रत्ययमुत्पादयति नभं चादेशमापद्यते' इति । नाभये हितो नभ्योऽक्षः । नभ्यमञ्जनम्।

यस्तु शरीरावयवो नाभिशब्दः, ततः 'शरीरावयवाद्यत्' (५.१.६) इति यति

कृते नाभये हितं नाभ्यं तैलमिति भवितव्यम् । गवादिषु यता सन्नियुक्तो नभभावोऽत्र न भवति ।

गो । हविष् । बर्हिष् । खट । अष्टका । युग । मेधा । स्रक् । नाभि नभं च (ग. सू. १०६) । शुनः सम्प्रसारणं वा दीर्घत्वं च तत्सन्नियोगेन चान्तोदात्तत्वम् । शून्यम् । चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् 'नस्तद्धिते' (६.४.१४४) इति लोपो न स्यात् । ऊधसोऽनङ् च (ग. सू. १०८) ऊधन्यः । कूप । उदर । खर । स्खद । अक्षर । विष । गवादिः ॥

१८८८. कम्बलाच्च संज्ञायाम् ॥ ३ ॥ (१६६३)

कम्बलात् प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु यत्प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये । छस्यापवादः। कम्बल्यमूर्णापलशतम् । संज्ञायामिति किम्? कम्बलीया ऊर्णाः ।

१८८९. विभाषा हविरपूपादिभ्यः ॥ ४ ॥ (१६६४)

हविर्विशेषवाचिभ्योऽपूपादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु विभाषा यत् प्रत्ययो भवति । आमिक्ष्यं दधि, आमिक्षीयं दधि । पुरोडाश्यास्तण्डुला, पुरोडाशीयाः । हविश्शब्दात्तु गवादिपाठान्नित्यमेव भवति । अपूपादिभ्यः – अपूप्यम्, अपूपीयम् । तण्डुल्यम्, तण्डुलीयम् ।

अपूप । तण्डुल । अभ्यूष । अभ्योष । पृथुक । अभ्येष । अर्गल । मुसल। सूप । कटक । कर्णवेष्टक । किण्व । अन्नविकारेभ्यश्च (ग. सू. १०९) पूप । स्थूणा। पीप । अश्व । पत्त्र । अपूपादिः ॥

१८९०. तस्मै हितम् ॥ ५ ॥ (१६६५)

'तस्मै' इति चतुर्थीसमर्थाद् 'हितम्' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । वत्सेभ्यो हितो गोधुक् वत्सीयः । अवत्सीयः । पटव्यम् [पटीयम्] । गव्यम् । हविष्यम् । अपूप्यम् । अपूपीयम् ।

१८९१. शरीरावयवाद्यत् ॥ ६ ॥ (१६६६)

शरीरम्=प्राणिकायः । शरीरावयववाचिनः प्रातिपदिकाद्यत् प्रत्ययो भवति 'तस्मै हितम्' इत्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः । दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । ओष्ठ्यम् ।

नाभ्यम् । नस्यम् ॥

१८९२. खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ॥ ७ ॥ (१६६८)

खलादिभ्यो यत्प्रत्ययो भवति 'तस्मै हितम्' इत्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः। खलाय हितं खल्यम् । यव्यम् । माष्यम् । तिल्यम् । वृष्यम् । ब्रह्मण्यम् ।

वृष्णे हितम्, ब्राह्मणेभ्यो हितमिति वाक्यमेव भवति । छप्रत्ययोऽपि न भवति, अनभिधानात् ।

चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः–रथाय हिता रथ्या ॥

१८९३. अजाविभ्यां थ्यन् ॥ ८ ॥ (१६६९)

अज, अवि–इत्येताभ्यां थ्यन् प्रत्ययो भवति 'तस्मै हितम्' इत्येतस्मिन्विषये। छस्यापवादः । अजथ्या यूथिः । अविथ्या ॥

१८९४. आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः ॥ ९ ॥ (१६७०)

आत्मन्, विश्वजन–इत्येताभ्यां भोगोत्तरपदाच्च प्रातिपदिकात्खः प्रत्ययो भवति 'तस्मै हितम्' इत्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः । आत्मन् इति नलोपो न कृतः प्रकृतिपरिमाणज्ञापनार्थम् । तेनोत्तरपदग्रहणं भोगशब्देनैव सम्बध्यते, न तु प्रत्येकम्। आत्मने हितम् 'आत्मनीनम्' (पै. सं. ५.१४.८) । 'आत्माध्वानौ खे' (६.४.१६९) इति प्रकृतिभावः । विश्वजनेभ्यो हितं विश्वजनीनम् । कर्मधारयादेवेष्यते । षष्ठीसमासाद् बहुव्रीहेश्च छ एव भवति । विश्वजनाय हितं विश्वजनीयम् ।

पञ्चजनादुपसंख्यानम् (म. भा. ५.१.९ वा. ४) । पञ्चजनाच्च खः । अत्रापि कर्मधारयादिष्यते । पञ्चजनीनम् । अन्यत्र – पञ्चजनीयम् ।

सर्वजनाट्ठञ् खश्च (वा. ५) । सार्वजनिकम् , सर्वजनीनम्, अत्रापि कर्मधारयादेव। सर्वजनीयम् अन्यत् ।

महाजनान्नित्यं ठञ्वक्तव्यः (वा. ६) । महाजनाय हितं माहाजनिकम् । तत्पुरुषादेव । बहुव्रीहेस्तु छ एव भवति – महाजनीयम् ।

भोगोत्तरपदात्खल्वपि – मातृभोगीणः । पितृभोगीणः । भोगशब्दः शरीरवाची। केवलेभ्यो मात्रादिभ्यश्छ एव भवति । मात्रीयम् । पित्रीयम् ।

राजाचार्याभ्यां तु नित्यम् (वा. ४) । भोगोत्तरपदाभ्यामेव प्रत्यय इष्यते, न

केवलाभ्याम् । राजभोगीनः । आचार्यादणत्वं च (मभा. ५.१.९) । आचार्यभोगीनः। केवलाभ्यां वाक्यमेव भवति– राज्ञे हितम्, आचार्याय हितमिति ॥

१८९५. सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ ॥ १० ॥ (१६७२)

सर्वपुरुषाभ्यां यथासंख्यं णढञौ प्रत्ययौ भवतः, 'तस्मै हितम्' (५.१.५) इत्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः । सर्वस्मै हितं सार्वम् । पौरुषेयम् ।

सर्वाण्णस्य वा वचनम् (म. भा. ५.१.१० वा. १) । सर्वीयम् ।

पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेष्विति वक्तव्यम् (वा. २) पौरुषेयो वधः, विकारः, समूहो वा, तेनकृतः–पौरुषेयो ग्रन्थः ॥

१८७६. माणवचरकाभ्यां खञ् ॥ ११ ॥ (१६७३)

माणवचरकशब्दाभ्यां खञ् प्रत्ययो भवति, 'तस्मै हितम्' (५.१.५) इत्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः । माणवाय हितं माणवीनम् । चारकीणम् ॥

१८९७. तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥ १२ ॥ (१६७४)

प्रकृतिः=उपादानकारणम्, तस्यैव उत्तरमवस्थान्तरम्=विकृतिः । विकृतिवाचिनः प्रातिपदिकात्प्रकृतावभिधेयायां यथाविहितं प्रत्ययो भवति । 'तदर्थम्' इति प्रत्ययार्थविशेषणम् । तदिति सर्वनाम्ना विकृतिः परामृश्यते, विकृत्यर्थायां प्रकृतौ प्रत्ययः । तदर्थग्रहणेन प्रकृतेरनन्यार्थताऽऽख्यायते, न प्रकृतिविकारसंभवमात्रे प्रत्ययः, किं तर्हि? प्रकृतेरनन्यार्थत्वे विवक्षिते । प्रत्ययार्थस्य च तदर्थत्वे सति सामर्थ्याल्लभ्या चतुर्थी समर्थविभक्तिः । केचित्तु 'तस्मै हितम्' इत्यनुवर्त्तयन्ति । अङ्गारेभ्यो हितानि एतानि काष्ठानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि । प्राकारीया इष्टकाः । शङ्कव्यं दारु । पिचव्यः कार्पासः ।

तदर्थमिति किम्? यवानां धानाः । धानानां सक्तवः । प्रकृत्यन्तरनिवृत्तिरत्र विवक्षिता, न तादर्थ्यम् । धानानां सक्तवो न लाजानामिति ।

विकृतेरिति किम्? उदकार्थः कूपः । विकृतिग्रहणेऽक्रियमाणे या काचित्प्रकृतिर्गृह्यते, नोपादानकारणमेव । भवति च कूप उदकस्य प्रकृतिः; तत्रोत्पादनात्। न तु उदकं तस्य विकृतिः; अत्यन्तभेदात् ।

प्रकृताविति किम्? अस्यर्था कोशी । असिरयसो विकृतिर्भवति, न तु

कोशी तस्य प्रकृतिर्भवति। द्वयोरपि प्रकृतिविकृत्योर्ग्रहणे विवक्षितः प्रकृतिविकारभावो लभ्यते ॥

१८९८. छदिरुपधिबलेर्ढञ् ॥ १३ ॥ (१६७५)

छदिरादिभ्यः शब्देभ्यो ढञ् प्रत्ययो भवति 'तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ' (५.१.१२) इत्येतस्मिन्विषये । छस्यापवादः । छादिषेयाणि तृणानि । औपधेयं दारु । बालेयास्तण्डुलाः ।

उपधिशब्दात्स्वार्थे प्रत्ययः । उपधीयत–इत्युपधिः=रथाङ्गम् । औपधेयमपि तदेव दारु ॥

१८९९. ऋषभोपानहोर्ञ्यः ॥ १४ ॥ (१६७६)

ऋषभ, उपानह् – इत्येताभ्यां ञ्यः प्रत्ययो भवति 'तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ' (५.१.१२) इत्येतस्मिन्विषये। छस्यापवादः। आर्षभ्यो वत्सः। औपानह्यो मुञ्जः।

चर्मण्यपि प्रकृतित्वेन विवक्षिते पूर्वप्रतिषेधादयमेवेष्यते – औपानह्यं चर्म॥

१९००. चर्मणोऽञ् ॥ १५ ॥ (१६७७)

'चर्मणः' इति षष्ठी। चर्मणो या विकृतिः तद्वाचिनः प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति 'तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ' (५.१.१२) इत्येतस्मिन्विषये। छस्यापवादः.। वार्ध्रं चर्म। वारत्रं चर्म ॥

१९०१. तदस्य तदस्मिन्स्यादिति ॥ १६ ॥ (१६७८)

'तत्' इति प्रथमा समर्थविभक्तिः, 'अस्य' इति प्रत्ययार्थः, 'स्यात्' इति प्रकृतिविशेषणम्। इतिकरणो विवक्षार्थः। एवं द्वितीयेऽपि वाक्ये। सप्तम्यर्थे तु प्रत्यय इत्येतावान्विशेषः। प्रथमासमर्थात् षष्ठ्यर्थे सप्तम्यर्थे च यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं स्याच्चेत्तद्भवति । इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा । प्राकार आसामिष्टकानां स्यात् प्राकारीया इष्टकाः। प्रासादीयं दारु। सप्तम्यर्थे खल्वपि– प्राकारोऽस्मिन्देशे स्यात् प्राकारीयो देशः । प्रासादीया भूमिः ।

स्यादिति संभावनायां लिङ् 'संभावनेऽलम्' इति चेत् (३.३.१५४) इत्यादिना, इष्टकानां बहुत्वेन तत्संभाव्यते । प्राकार आसामिष्टकानां स्यादिति । देशस्य च

गुणेन संभाव्यते–प्रासादोऽस्मिन्देशे स्यादिति ।

प्रकृतिविकारभावस्तादर्थ्यं चेह न विवक्षितम्, किं तर्हि? योग्यतामात्रम्; तेन पूर्वस्यायमविषयः । द्विस्तद्ग्रहणं न्यायप्रदर्शनार्थम्–अनेकस्मिन्प्रत्ययार्थे प्रत्येकं समर्थविभक्तिः सम्बन्धनीयेति ।

अथेह कस्मान्न भवति–प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति, गुणवानयं सम्भाव्यते, प्रासादलाभोऽस्येति? 'इतिकरणो विवक्षार्थ' इत्युक्तम् ॥

१९०२. परिखाया ढञ् ॥ १७ ॥ (१६७९)

परिखाशब्दाद् ढञ् प्रत्ययो भवति 'तदस्य तदस्मिन्स्यादिति' (५.१.१६) एतस्मिन्नर्थे । छस्यापवादः । पारिखेयी भूमिः ।

छयतोः पूर्णोऽवधिः । इतः परमन्यः प्रत्ययो विधीयते ॥

१९०३. प्राग्वतेष्ठञ् ॥ १८ ॥ (१६८०)

'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' (५.१.११५) इति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्वतिसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः ठञ् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्य। वक्ष्यति–'पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति' (५.१.७२)। पारायणिकः। तौरायणिकः। चान्द्रायणिकः ॥

१९०४. आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् ॥ १९ ॥ (१६८१)

'तदर्हति' (५.१.६३) इति वक्षयति । आ एतस्मादर्हसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः ठक् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्य, गोपुच्छादीन्वर्जयित्वा । अभिविधौ वायमाकारः, तेनार्हत्यर्थेऽपि ठग्भवत्येव । ठञधिकारमध्ये तदपवादः ठग्विधीयते । वक्ष्यति–'तेन क्रीतम्' (५.१.३७) । नैष्किकम् । पाणिकम् ।

अगोपुच्छसंख्यापरिमाणादिति किम्? गोपुच्छेन क्रीतं गौपुच्छिकम् ।

संख्या–षाष्टिकम् । परिमाण–प्रास्थिकम् । कौडविकम् । ठञ् प्रत्युदाह्रियते।

संख्यापरिमाणयोः को विशेषः? भेदगणनम्=संख्या, एकत्वादिः । गुरुत्वमानम्=उन्मानं पलादिः । आयाममानम्=प्रमाणं वितस्त्यादिः । आरोहपरिणाहमानम्=परिमाणं प्रस्थादि ॥

ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः ।

आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु सर्वतः ॥ (म.भा. ५.१.१९)

१९०५. असमासे निष्कादिभ्यः ॥ २० ॥ (१६८२)

'आर्हात्' (५.१.१९) इत्येव । निष्कादिभ्यः शब्देभ्योऽसमासे ठक्प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठञोऽपवादः । नैष्किकम् । पाणिकम् । पादिकम् । माषिकम् ।

असमास इति किम्? परमनैष्किकम् । उत्तमनैष्किकम् । ठञेव भवति, 'परिमाणान्तस्य' (७.३.१७) इत्युत्तरपदवृद्धिः ।

अथ किमर्थमसमास इत्युच्यते, यावता ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते (व्या. परि. ८९)? निष्कादिष्वसमासग्रहणं ज्ञापकम्–पूर्वत्र तदन्ताप्रतिषेधस्य । 'उगवादिभ्यो यत्' (५.१.२) – गव्यम्, सुगव्यम्, अतिसुगव्यम्। 'विभाषा हविरपूपादिभ्यः' (५.१.४) – अपूप्यम् । अपूपीयम् । यवापूप्यम्, यवापूपीयम्। 'शरीरावयवाद्यत्' (५.१.६)–दन्त्यम्, राजदन्त्यम् इत्येवमादि सिद्धं भवति ।

इत उत्तरं च संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधिरिष्यते । 'पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति' (५.१.७२) – द्वैपारायणिकः, त्रैपारायणिकः । लुगान्तायास्तु प्रकृतेर्नेष्यते.। द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । त्रिशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीतमिति तदन्तविधिप्रतिषेधात् 'शूर्पादञन्यतरस्याम्' (५.१.२६) इत्यञ् न भवति, सामान्यविहितष्ठञेव भवति । द्विशौर्पिकम् (म. भा.) ।

ठञो द्विगुं प्रत्यनिमित्तत्वाल्लुगभावः । तथा चोक्तम् – 'प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि' (म. भा.) इति ।

निष्क । पण । पाद । माष । वाह । द्रोण । षष्टि । निष्कादिः ॥

१९०६. शताच्च ठन्यतावशते ॥ २१ ॥ (१६८६)

'आर्हाद्' इत्येव । शतशब्दात् ठन्यतौ प्रत्ययौ भवतः अशतेऽभिधेये, आर्हीयेष्वर्थेषु । कनोऽपवादः । शतेन क्रीतं शतिकम् । शत्यम् ।

अशते इति किम्? शतं परिमाणमस्य शतकं निदानम् (म. भा.) । प्रत्ययार्थोऽत्र सङ्घः । शतमेव वस्तुतः प्रकृत्यर्थान्न भिद्यते । इह तु न भवति – शतेन क्रीतं शत्यं शाटकशतम्, शतिकं शाटकशतमिति (म. भा.) । वाक्येन ह्यत्र प्रत्ययार्थस्य

तत्त्वं गम्यते, न श्रुत्या । तथा चोक्तम्–'शतप्रतिषेधेऽन्यशतत्वेऽप्रतिषेधः' (म.भा.) इति ।

चकारोऽसमास इत्यनुकर्षणार्थः । द्वौ च शतं च द्विशतम्, द्विशतेन क्रीतं द्विशतकम् । त्रिशतकम् ।

'प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि' इत्यनया इष्ट्या समासादपि प्राप्नोति ॥

१९०७. संख्याया अतिशदन्ताया कन् ॥ २२ ॥ (१६८७)

'आर्हात्' इत्येव । संख्याया अत्यन्ताया अशदन्तायाश्च कन्प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठञोऽपवादः । पञ्चभिः क्रीतः पञ्चकः पटः । बहुकः । गणकः।

अतिशदन्ताया इति किम्? साप्ततिकः । चात्वरिंशत्कः ।

अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणाड्डुतेः पर्युदासो न भवति (म. भा.) – कतिकः ॥

१९०८. वतोरिड् वा ॥ २३ ॥ (१६८८)

वत्वन्तस्य संख्यात्वात् कन् सिद्ध एव, तस्य त्वनेन वा इडागमो विधीयते। वतोः परस्य कनो वा इडागमो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । तावतिकः, तावत्कः । यावतिकः, यावत्कः ॥

१९०९. विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसंज्ञायाम् ॥ २४ ॥ (१६८९)

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन् प्रत्ययो भवति, असंज्ञायां विषये, आर्हियेष्वर्थेषु । विंशकः । त्रिंशकः । 'ति विंशतेर्डिति' (६.४.१४२) इति तिलोपः ।

असंज्ञायामिति किम्? विंशतिकः । त्रिंशत्कः ।

कथं पुनरत्र कन्, यावता 'अतिशदन्तायाः' इति पर्युदासेन भवितव्यम् (म. भा.) ? योगविभागः करिष्यते – 'विंशतित्रिंशद्भ्याम् कन्' प्रत्ययो भवति, ततः 'ड्वुनसंज्ञायाम्' (म. भा.) इति ॥

१९१०. कंसाट्टिठन् ॥ २५ ॥ (१६९०)

कंसाट्टिठन् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठञोऽपवादः । टकारो ङीबर्थः। इकार उच्चारणार्थः । नकारः स्वरार्थः । कंसिकः । कंसिकी ।

अर्द्धाच्चेति वक्तव्यम् (म. भा. ५.१.२५ वा. १) । अर्द्धिकः । अर्द्धिकी ।

कार्षापणाट्टिठन्वक्तव्यः (वा. २) । कार्षापणिकः । कार्षापणिकी ।

प्रतिशब्दश्चास्यादेशो वा वक्तव्यः (वा. २) । प्रतिकः । प्रतिकी ॥

१९११. शूर्पादञन्यतरस्याम् ॥ २६ ॥ (१६९१)

शूर्पशब्दादन्यतरस्यामञ् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठञोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । शूर्पेण क्रीतं शौर्पम्, शौर्पिकम् ॥

१९१२. शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ॥ २७ ॥ (१६९२)

शतमानादिभ्यः शब्देभ्योऽण् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठक्ठञोरपवादः। शतमानेन क्रीतं शातमानं शतम् । वैशतिकम् । साहस्रम् । वासनम् ॥

१९१३. अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायम् ॥ २८ ॥ (१६९३)

'आर्हात्' इत्येव । अध्यर्धशब्दः पूर्वो यस्मिस्तस्मादध्यर्धपूर्वात्प्रातिपदिकाद् द्विगोश्च परस्य आर्हीयस्य लुग् भवति, असंज्ञायां विषये । अध्यर्धकंसम् । द्विकंसम्। अध्यर्धशूर्पम् । द्विशूर्पम् । त्रिशूर्पम् ।

असंज्ञायामिति किम्? पाञ्चलौहितिकम् । पाञ्चकलापिकम् । लोहिनीशब्दस्य 'भस्याऽढे तद्धिते' (६.३.३५) इति पुंवद्भावः ।

प्रत्ययान्तस्य विशेषणमसंज्ञाग्रहणम्–न चेत्प्रत्ययान्तं संज्ञेति ।

अद्ध्यर्द्धशब्दः संख्यैव, किमर्थं भेदेनोपादीयते? ज्ञापकार्थम्–क्वचिदस्य संख्याकार्यं न भवति, 'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' (५.४.१७) इति॥

१९१४. विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ॥ २९ ॥ (२६९४)

अध्यर्धपूर्वाद् द्विगोश्च कार्षापणसहस्रान्तादुत्तरस्यार्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति। पूर्वेण लुकि नित्ये प्राप्ते विकल्प्यते । अध्यर्धकार्षापणम्, अध्यर्धकार्षापणिकम् । द्विकार्षापणम्, द्विकार्षापणिकम् । औपसंख्यानिकस्य टिठनो

लुक् । अलुक्पक्षे च प्रतिरादेशो विकल्पितः । अध्यर्धप्रतिकम् । द्विप्रतिकम् । त्रिप्रतिकम् । सहस्रात्–अध्यर्धसहस्रम्, अध्यर्धसाहस्रम् । द्विसहस्रम्, द्विसाहस्रम्। अलुक्पक्षे 'संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च' इत्युत्तरपदवृद्धिः ।

सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानम् (म. भा. ५.१.२९ वा. १) । अध्यर्धसुवर्णम्, अध्यर्धसौवर्णिकम् । द्विसुवर्णम्, द्विसौवर्णिकम् । अध्यर्धशतमानम्, अध्यर्धशातमानम्। द्विशतमानम्, द्विशातमानम् । 'परिमाणान्तस्य०' (७.३.१७) इत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

१९१५. द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ॥ ३० ॥ (१६९५)

'द्विगोः' इत्येव । द्वित्रिपूर्वाद्द्विगोर्निष्कान्तादार्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति। द्विनिष्कम् । द्विनैष्किकम् । त्रिनिष्कम् । त्रिनैष्किकम् ।

बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् (म. भा. ५.१.३० वा. २) । बहुनिष्कम्, बहुनैष्किकम्। 'परिमाणान्तस्य०' (७.३.१७) इत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

१९१६. बिस्ताच्च ॥ ३१ ॥ (१६९६)

'द्वित्रिपूर्वात्' इति चकारेणानुकृष्यते । द्वित्रिपूर्वाद्बिस्तान्ताद् द्विगोः परस्यार्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति । द्विबिस्तम्, द्विबैस्तिकम् । त्रिबिस्तम्, त्रिबैस्तिकम् । बहुबिस्तम्, बहुबैस्तिकम् ॥

१९१७. विंशतिकात्खः ॥ ३२ ॥ (१६९७)

अध्यर्धपूर्वात्प्रातिपदिकाद् द्विगोश्च विंशतिकशब्दान्तादार्हीयेष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । अध्यर्धविंशतिकीनम् । द्विविंशतिकीनम् । त्रिविंशतिकीनम् । विधानसामर्थ्यादस्य लुग्न भवति ॥

१९१८. खार्या ईकन् ॥ ३३ ॥ (१६९८)

'अध्यर्धपूवाद् द्विगोः' इत्येव । अध्यर्धपूर्वात्प्रातिपदिकाद् द्विगोश्च खारीशब्दान्तादार्हीयेष्वर्थेषु ईकन् प्रत्ययो भवति । अध्यर्धखारीकम् । द्विखारीकम्।

केवलायाश्चेति वक्तव्यम् (म.भा. ५.४.३३ वा. १) । खारीकम् ।

काकिण्याश्चोपसंख्यानम् (वा. २) । अध्यर्धकाकिणीकम् । द्विकाकिणीकम्। त्रिकाकिणीकम् ।

केवलायाश्च (वा. ३) । काकिणीकम् ॥

१९१९. पणपादमाषशताद्यत् ॥ ३४ ॥ (१६९९)

'अध्यर्धपूर्वाद् द्विगोः' इत्येव । अध्यर्धपूर्वाद् द्विगोश्च पणपादमाषशत-शब्दान्तादार्हीयेष्वर्थेषु यत् प्रत्ययो भवति । अध्यर्धपण्यम्, द्विपण्यम्, त्रिपण्यम् । पाद- अध्यर्धपाद्यम्, द्विपाद्यम्, त्रिपाद्यम् । पद्भावो न भवति - 'पद्यत्यतदर्थे' (६.३.४३) इति; प्राण्यङ्गस्य स (६.३.४२) इष्यते, इदं तु परिमाणम्। माष - अध्यर्धमाष्यम्, द्विमाष्यम्, त्रिमाष्यम् । शत - अध्यर्धशत्यम्, द्विशत्यम्, त्रिशत्यम्॥

१९२०. शाणाद्वा ॥ ३५ ॥ (१७००)

'अध्यर्धपूवाद् द्विगोः' इत्येव । शाणशब्दादध्यर्धपूर्वाद् द्विगोरार्हीयेष्वर्थेषु वा यत् प्रत्ययो भवति । ठञोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति, तस्य च लुक् । अध्यर्धशाण्यम्, अध्यर्धशाणम् । द्विशाण्यम्, द्विशाणम् । त्रिशाण्यम्, त्रिशाणम् ।

शताच्चेति वक्तव्यम् (म. भा. ५.१.३५ वा. १) । अध्यर्धशत्यम्, अध्यर्धशतम्। द्विशत्यम्, द्विशतम् । त्रिशत्यम्, त्रिशतम् ॥

१९२१. द्वित्रिपूर्वादण्च ॥ ३६ ॥ (१७०१)

'शाणाद्वा' (५.१.३५) इत्येव । द्वित्रिपूर्वाच्छाणान्तात्प्रातिपदिकादार्हीयेष्वर्थेषु अण् प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च वा । तेन त्रैरूप्यं सम्पद्यते- द्वैशाणम्, द्विशाणम्, द्विशाण्यम् । त्रैशाणम्, त्रिशाण्यम्, त्रिशाणम् । 'परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः' (७.३.१७) इति पर्युदासादादिवृद्धिरेव भवति ॥

१९२२. तेन क्रीतम् ॥ ३७ ॥ (१७०२)

ठञादयस्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृताः, तेषामितः प्रभृति समर्थविभक्तयः प्रत्ययार्थाश्च निर्दिश्यन्ते । 'तेन' इति तृतीयासमर्थात् 'क्रीतम्' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सप्तत्या क्रीतं साप्ततिकम् । आशीतिकम् (५.१.१८)। नैष्किकम् । पाणिकम् । पादिकम् । माषिकम् (५.१.२०) । शत्यम्, शतिकम् । (५.१.२१) द्विकम् । त्रिकम् (४.१.२२) ।

'तेन' इति मूल्यात्करणे तृतीया समर्थविभक्तिः । अन्यत्रानभिधानान्न भवति-

देवदत्तेन क्रीतम्, पाणिना क्रीतमिति ।

द्विवचनबहुवचनान्तात्प्रत्ययो न भवति–प्रस्थाभ्यां क्रीतम्, प्रस्थैः क्रीतमिति; अनभिधानादेव ।

यत्र तु प्रकृत्यर्थस्य संख्याभेदावगमे प्रमाणमस्ति, तत्र द्विवचनबहुवचनान्तादपि प्रत्ययो भवति – द्वाभ्यां क्रीतं द्विकम्, त्रिकम्, पञ्चकम् । तथा – मुद्‌गैः क्रीतं मौद्गिकम्, माषिकम्; न ह्येकेन मुद्गेन क्रयः संभवति (म. भा.) ॥

१९२३. तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ॥ ३८ ॥ (१७०४)

'तस्य' इति षष्ठीसमर्थात् 'निमित्तम्' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तन्निमित्तं संयोगश्चेत्स भवति उत्पातो वा । संयोगः=सम्बन्धः । प्राणिनां शुभाशुभसूचकः महाभूतपरिणामः=उत्पातः । शतस्य निमित्तं धनपतिना संयोगः शत्यः शतिकः । साहस्रः । उत्पातः खल्वपि–शतस्य निमित्तमुत्पातो दक्षिणाक्षिस्पन्दनम्–शत्यम्, शतिकम् । साहस्रम् ।

तस्य निमित्तप्रकरणे वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम् (म. भा. ५.१.३८ वा. १) । वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकम् । पैत्तिकम् । श्लैष्मिकम्।

सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम् (वा. २) । सान्निपातिकम् ॥

१९२४. गोद्‌व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ॥ ३९ ॥ (१७०५)

गोशब्दाद् द्‌व्यचश्च प्रातिपदिकात्संख्यापरिमाणाश्वादिविवर्जिताद्यत् प्रत्ययो भवति 'तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ' (५.१.३८) इत्येतस्मिन्नर्थे । ठञादीनामपवादः। गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा गव्यः । द्‌व्यचः खल्वपि – धन्यम् । स्वर्ग्यम् । यशस्यम् । आयुष्यम् ।

असंख्यापरिमाणाश्वादेरिति किम्? पञ्चानां निमित्तं पञ्चमम् । सप्तकम् । अष्टकम् । परिमाण–प्रास्थिकम् । खारीकम् । अश्वादि – आश्विकः ।

ब्रह्मवर्चसादुपसंख्यानम् (म. भा. ५.१.३९ वा. १) । ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तं गुरुणा संयोगः ब्रह्मवर्चस्यम् ।

अश्व । अश्मन् । गण । ऊर्णा । उमा । वसु । वर्ष । भङ्ग । अश्वादिः ॥

१९२५. पुत्राच्छ च ॥ ४० ॥ (१७०६)

पुत्रशब्दाच्छः प्रत्ययो भवति चकाराद्यच्च 'तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ'

(५.१.३८) इत्येतस्मिन्विषये । 'द्व्यचः' इति नित्ये यति प्राप्ते वचनम् । पुत्रस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा पुत्रीयम् । पुत्र्यम् ॥

१९२६. सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ ॥ ४१ ॥ (१७०७)

सर्वभूमि–पृथिवी–शब्दाभ्यां यथासंख्यमणञौ प्रत्ययौ भवतः 'तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ' (५.१.३८) इत्येतस्मिन्विषये । ठकोऽपवादौ । सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः । पार्थिवः । सर्वभूमेरनुशतिकादि (७.३.२०) – पाठादुभयपदवृद्धिः ॥

१९२७. तस्येश्वरः ॥ ४२ ॥ (१७०८)

'तस्य' इति षष्ठीसमर्थाभ्यां सर्वभूमि–पृथिवी–शब्दाभ्यामणञौ प्रत्ययौ भवतः 'ईश्वरः' इत्येतस्मिन्विषये । सर्वभूमेरीश्वरः सार्वभौमः । पार्थिवः ।

षष्ठीप्रकरणे पुनः षष्ठीसमर्थविभक्तिनिर्देशः प्रत्ययार्थस्य निवृत्तये; अन्यथा संयोगोत्पाताविव ईश्वरोऽपि प्रत्ययार्थस्य निमित्तस्य विशेषणं सम्भाव्येत ॥

१९२८. तत्र विदित इति च ॥ ४३ ॥ (१७०९)

'तत्र' इति सप्तमीसमर्थाभ्यां सर्वभूमि–पृथिवीशब्दाभ्यां यथासंख्यमणञौ प्रत्ययौ भवतः 'विदितः' इत्येतस्मिन्नर्थे । विदितः=ज्ञातः, प्रकाशित इत्यर्थः । सर्वभूमौ विदितः सार्वभौमः पार्थिवः ॥

१९२९. लोकसर्वलोकाट्ठञ् ॥ ४४ ॥ (१७१०)

लोक–सर्वलोक–शब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां 'विदितः' इत्येतस्मिन्विषये ठञ् प्रत्ययो भवति । लोके विदितः लौकिकः । सार्वलौकिकः । अनुशतिकादित्वाद् (४.३.२०) उभयपदवृद्धिः ॥

१९३०. तस्य वापः ॥ ४५ ॥ (१७११)

'तस्य' इति सप्तमीसमर्थाद् 'वापः' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । उप्यतेऽस्मिन्वापः, क्षेत्रमुच्यते । प्रस्थस्य वापः=क्षेत्रं प्रास्थिकम् । द्रौणिकम् । खारीकम् ॥

१९६१. पात्रात्ष्ठन् ॥ ४६ ॥ (१७१२)

पात्रशब्दात् ष्ठन् प्रत्ययो भवति तस्य वापः' (५.१.४५) इत्येतस्मिन्विषये । ठञोऽपवादः । नकारः स्वरार्थः । षकारो ङीषर्थः । पात्रशब्दः परिमाणवाची । पात्रस्य वापः पात्रिकं क्षेत्रम् । पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः ॥

१९३२. तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते ॥ ४७ ॥ (१७१३)

'तत्' इति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं वृद्ध्यादि चेत्तद्दीयते । 'दीयते' इत्येकवचनान्तं वृद्ध्यादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तत्र (१) यदधमर्णेन उत्तमर्णाय मूलधनातिरिक्तं देयं तद् वृद्धिः । (२) ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भागः=आयः । (३) पटादीनामुपादानमूलादतिरिक्तं द्रव्यं=लाभः । (४) रक्षानिर्वेशो राजभागः = शुल्कः । (५) उत्कोचः=उपदा । पञ्चास्मिन्वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा शुल्को वा उपदा वा दीयते पञ्चकः । सप्तकः । शत्यः, शतिकः । साहस्रः ।

चतुर्थ्यर्थ उपसंख्यानम् (म.भा. ५.१.४७ वा. १) । पञ्चास्मै वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा शुल्को वा उपदा वा दीयते पञ्चको देवदत्तः ।

सिद्धं त्वधिकरणत्वेन विवक्षितत्वात् । सममब्राह्मणे दानमिति यथा ॥

१९३३. पूरणार्धाट्ठन् ॥ ४८ ॥ (१७१४)

पूरणवाचिनः शब्दादर्धशब्दाच्च ठन् प्रत्ययो भवति, 'तदस्मिन्वृद्ध्याय-लाभशुल्कोपदा दीयते' (५.१.४७) इत्येतस्मिन्नर्थे । यथायथं ठक्टिठनोरपवादः। द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन्दीयते । द्वितीयिकः । तृतीयिकः । पञ्चमिकः । सप्तमिकः। अर्धिकः । अर्धशब्दो रूपकार्धस्य रूढिः ॥

१९३४. भागाद्यच्च ॥ ५९ ॥ (१७१५)

भागशब्दाद्यत् प्रत्ययो भवति, चकाराट्ठँश्च, 'तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते' (५.१.४७) इत्येतस्मिन्नर्थे । ठञोऽपवादः । भागो वृद्ध्यादिरस्मिन्दीयते भाग्यम्, भागिकं शतम् । भाग्या, भागिका विंशतिः । भागशब्दोऽपि रूपकार्धस्य वाचकः ॥

१९३५. तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः ॥ ५० ॥ (१७१६)

'तत्' इति द्वितीयासमर्थाद्धरत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रकृतिविशेषणम्–'भाराद्वंशादिभ्यः' इति, वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदन्तात्प्रातिपदिकादिति । वंशभारं हरति वहत्यावहति वा वांशभारिकः। कौटजभारिकः । बाल्वजभारिकः ।

भारादिति किम्? वंशं हरति । वंशादिभ्य इति किम्? व्रीहिभारं हरति ।

अपरा वृत्तिः–भाराद्वंशादिभ्य इति, भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इत्यर्थः । भारशब्दोऽर्थद्वारेण वंशादीनां विशेषणम् । भारभूतान्वंशान् हरति वांशिकः । कौटजिकः। बाल्वजिकः ।

भारादिति किम्? वंशं हरति । वंशादिभ्य इति किम्? भारभूतान् व्रीहीन् वहति ।

सूत्रार्थद्वयमपि चैतदाचार्येण शिष्याः प्रतिपादिताः, तदुभयमपि ग्राह्यम् । हरति देशान्तरं प्रापयति चोरयति वा । वहत्युत्क्षिप्य धारयतीत्यर्थः । आवहति उत्पादयतीत्यर्थः ।

वंश । कुटज । बल्वज । मूल । अक्ष । स्थूणा । अश्मन् । अश्व । इक्षु । खट्वा । वंशादिः ।

१९३६. वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ॥ ४१ ॥ (१७१७)

वस्न–द्रव्यशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां यथासंख्यं ठन्,कन्–इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो हरत्यादिष्वर्थेषु । वस्नं हरति वहति वा वस्निकः । द्रव्यकः ॥

१९३७. संभवत्यवहरति पचति ॥ ५२ ॥ (१७१८)

'तत्' इति द्वितीया समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । तदिति द्वितीया–समर्थात्सम्भवत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति । तत्राधेयस्य प्रमाणानतिरेकः=सम्भवः । उपसंहरणम्=अवहारः । विक्लेदनम्=पाकः । प्रस्थं संभवति अवहरति पचति वा प्रास्थिकः । कौडविकः । खारीकः ।

ननु च पाके च सम्भवोऽस्ति ? नास्त्यत्र नियोगः–प्रस्थं पचति ब्राह्मणी प्रास्थिकी ।

तत्पचतीति द्रोणादण्च (म. भा. ४.१.५२ वा. १) । द्रोणं पचति द्रौणी । द्रौणिकी ॥

१९३८. आढकाचितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥ (१७१९)

आढकाचितपात्रशब्देभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्योऽन्यतरस्यां संभवादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । ठञोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । आढकं संभवत्यवहरति पचति वा आढकीना, आढकीना, आढकिकी । आचितीना, आचितिकी । पात्रीणा, पात्रिकी ॥

१९३९. द्विगोष्ठँश्च ॥ ५४ ॥ (१७२०)

'आढकाचितपात्रात्' इत्येव । आढकाचितपात्रान्ताद् द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु ष्ठन् प्रत्ययो भवति चकारात्खः, अन्यतरस्याम् । विधानसामर्थ्यादनयोर्लुग्न भवति। ठञस्तु पक्षेऽनुज्ञातस्य 'अध्यर्धपूर्वद्विगोः' (५.१.२८) इति लुग्भवत्येव । नकारः स्वरार्थः । षकारो ङीषर्थः । द्व्याढकिकी, द्व्याढकीना, द्व्याढकी (४.१.२१) । द्व्याचितिकी, द्व्याचितीना, द्व्याचिता । 'अपरिमाणविस्ताचित' (४.१.२२) इति ङीपः प्रतिषेधः । द्विपात्रिकी, द्विपात्रीणा, द्विपात्री ॥

१९४०. कुलिजाल्लुक्खौ च ॥ ५५ ॥ (१७२१)

'द्विगोः' इत्येव । कुलिजशब्दान्ताद् द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ भवतः। चकारात्ष्ठँश्च । 'अन्यतरस्याम्' ग्रहणानुवृत्त्या लुगपि विकल्प्यते, ठञः पक्षे श्रवणं भवति । तेन चातूरूप्यं संपद्यते–द्वे कुलिजे संभवत्यवहरति पचति वा द्विकुलिजिकी, द्विकुलिजीना, द्विकुलिजा,द्वैकुलिजिकी ।

'परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः' (७.३.२०) इत्यत्र कुलिजग्रहणमपीष्यते तेनोत्तरपदवृद्धिरपि न भवति ॥

१९४१. सोऽस्यांशवस्नभृतयः ॥ ५६ ॥ (१७२२)

'स' इति प्रथमासमर्थात् 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत् प्रथमासमर्थमंशवस्नभृतयश्चेत्ता भवन्ति । अंश=भागः । वस्नम्=मूल्यम् ।

भृतिः=वेतनम् । पञ्च अंशो वस्नो वा भृतिर्वास्य पञ्चकः । सप्तकः । साहस्रः॥

१९४२. तदस्य परिमाणम् ॥ ५७ ॥ (१७२३)

'तत्' इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत् प्रथमासमर्थं परिमाणं चेत्तद्भवति प्रस्थः परिमाणमस्य प्रास्थिको राशिः । खारशतिकः। शत्यः, शतिकः । साहस्रः । द्रौणिकः । कौडाविकः । वर्षशतं परिमाणमस्य वार्षशतिकः । वार्षसहस्रिकः । षष्टिर्जीवितपरिमाणमस्येति षाष्टिकः । साप्ततिकः।

समर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थश्च पूर्वसूत्रादेवानुवर्तिष्यते, किमर्थं पुनरनयोरुपादानम्? पुनर्विधानार्थम् । द्वे षष्टी जीवितपरिमाणमस्य द्विषाष्टिकः । द्विसाप्ततिकः । पुनर्विधानसामर्थ्याद् 'अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुक्' (५.१.२८) न भवति ॥

१९४३. संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु ॥ ५८ ॥ (१७२४)

'तदस्य परिमाणम्' (५.१.४७) इति वर्त्तते । संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात् परिमाणोपाधिकात्प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । 'संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु' इति प्रत्ययार्थविशेषणम् ।

तत्र संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः (म. भा.) – पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः। त्रिकाः शालङ्कायनाः ।

सङ्घ–पञ्च परिमाणमस्य, पञ्चकः सङ्घः । अष्टकः ।

सूत्र–अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य सूत्रस्य अष्टकं पाणिनीयम् । दशकं वैयाघ्रपदीयम् । त्रिकं काशकृत्स्नम् । ननु चाध्यायसमूहः सूत्रसङ्घ एव भवति? नैतदस्ति; प्राणिसमूहे सङ्घशब्दो रूढः ।

अध्ययन–पञ्चकोऽधीतः । सप्तकोऽधीत । आष्टकः । नवकः । अधीतिः = अध्ययनम्, तस्य संख्यापरिमाणं पञ्चावृत्तयः =पञ्च वाराः, पञ्चरूपाण्यस्य अध्ययनस्य पञ्चकमध्ययनम् ॥

स्तोमे डविधिः पञ्चदशाद्यर्थः (म. भ. ५.१.५८ वा. ८) । पञ्चदश मान्त्राः परिमाणमस्य पञ्चदशः स्तोमः । सप्तदशः । एकविंशः ।

शन्शतोर्डिनिश्छन्दसि (?) । प॑ञ्चद॒शिनो॑ऽर्द्धमा॒साः (तै. सं. ७.५.२०.१).। त्रि॒ंशिनो॑ मासा॑ः (तै. सं. ७.५.२०.१) ।

विंशतेश्चेति वक्तव्यम् (?) । विंशिनोऽङ्गिरसः ॥

१९४४. पंक्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्य-शीतिनवतिशतम् ॥ ५९ ॥ (१७२५)

'तदस्य परिमाणम्' (५.१.४७) इति वर्त्तते । पंक्त्यादयः शब्दा निपात्यन्ते। यदिह लक्षणेनानुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात्सिद्धम् । पञ्चानां टिलोपः, तिः प्रत्ययश्च। पञ्च परिमाणमस्य पंक्तिश्छन्दः । द्वयोर्दशतोर्विन्भावः शतिच्च प्रत्ययः-द्वौ दशतौ परिमाणमस्य सङ्घस्य विंशतिः (म. भा.) । त्रयाणां दशताम् त्रिन्भावः शच्च प्रत्ययः-त्रयो दशतः परिमाणमस्य त्रिंशत् । चतुर्णां दशतां चत्वारिन्भावः शच्च प्रत्ययः-चत्वारो दशतः परिमाणमस्य चत्वारिंशत् । पञ्चानां दशतां पञ्चाभावः शच्च प्रत्ययः-पञ्च दशतः परिमाणमस्य पञ्चाशत् । षण्णां दशतां षड्भावः, तिः प्रत्ययः, अपदत्वं च - षड् दशतः परिमाणमस्य षष्टिः । सप्तानां दशतां सप्तभावः तिः प्रत्ययश्च - सप्त दशतः परिमाणमस्य सप्ततिः । अष्टानां दशतामशीभावस्तिः प्रत्ययश्च अष्टौ दशतः परिमाणमस्य अशीतिः । नवानां दशतां नवभावस्तिः प्रत्ययश्च - नव दशतः परिमाणमस्य नवतिः । दशानां दशतां शभावः तश्च प्रत्ययः - दश दशतः परिमाणमस्य सङ्घस्य शतम् ।

विंशत्यादयो गुणशब्दाः ते यथाकथञ्चिद्व्युत्पाद्याः । नात्रावयवार्थेऽभिनि-वेष्टव्यम्; तथा हि-पंक्तिरिति क्रमसन्निवेशोऽपि वर्तते - ब्राह्मणपंक्तिः, पिपीलिकापंक्तिरिति । न चात्रावयवार्थः कश्चिदस्ति ।

या चैषां विषयभेदेन गुणमात्रे गुणिनि च वृत्तिः, स्वलिङ्गसंख्यानुविधानं च, एतदपि सर्वं स्वाभाविकमेव ।

सहस्रादयोऽप्येवञ्जातीयकास्तद्वदेव द्रष्टव्याः । उदाहरणमात्रमेतदिति ॥

१९४५. पञ्चद्दशतौ वर्गे वा ॥ ६० ॥ (१७२६)

'पञ्चत्', 'दशत्' -इत्येतौ वा निपात्येते 'तदस्य परिमाणम्' इत्येतस्मिन्विषये वर्गेऽभिधेये । 'संख्यायाः' (५.१.५८) इति कनि प्राप्ते डतिर्निपात्यते । वावचनात्पक्षे सोऽपि भवति । पञ्च परिमाणमस्य पञ्चद् वर्गः, दशद्वर्गः । पञ्चको वर्गः, दशको वर्गः ॥

१९४६. सप्तनोऽञ् छन्दसि ॥ ६१ ॥ (३४९१)

'वर्गे' इत्येव । 'तदस्य परिमाणम्' इति च । सप्तन्-शब्दाच्छन्दसि विषयेऽञ्

प्रत्ययो भवति वर्गेऽभिधेये । सप्त साप्तान्यसृजन् (तै. सं. ५.४.७.५)॥

१९४७. त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां डण् ॥ ६२ ॥ (१७२७)

'तदस्य परिमाणम्' इत्येव । 'वर्गे' इति निवृत्तम् । त्रिंशच्चत्वारिंशच्छब्दाभ्यां संज्ञायां विषये डण्प्रत्ययो भवति 'तदस्य परिमाणम्' इत्येतस्मिन्विषये ब्राह्मणेऽभिधेये। अभिधेये सप्तम्येषा, न विषयसप्तमी । तेन मन्त्रभाषयोरपि भवति । त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां त्रैंशानि ब्राह्मणानि । चात्वारिंशानि ब्राह्मणानि । कानिचिदेव ब्राह्मणान्युच्यन्ते ॥

१९४८. तदर्हति ॥ ६३ ॥ (१७२८)

'तत्' इति द्वितीयासमर्थात् 'अर्हति' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भविता श्वेतच्छत्रमर्हति श्वैतच्छत्रिकः । वास्त्रयुग्मिकः (५.१.१८) । शत्यः, शतिकः (५.१.२१)। साहस्रः (५.१.२७) ॥

१९४९. छेदादिभ्यो नित्यम् ॥ ६४ ॥ (१७२९)

नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणम् । छेदादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो 'नित्यमर्हति' इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । छेदं नित्यमर्हति छैदिकः । भैदिकः ।

छेद । भेद । द्रोह । दोह । वर्त्त । कर्ष । सम्प्रयोग । विप्रयोग । प्रेषण । सम्प्रश्न । विप्रकर्ष । विरागो विरङ्गं च (ग. सू. ११०) । (वैरङ्गिकः ।) छेदादिः ॥

१९५०. शीर्षच्छेदाद्यच्च ॥ ६५ ॥ (१७३०)

शीर्षच्छेदशब्दाद् द्वितीयासमर्थात् ' नित्यमर्हति' इत्यस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति, चकाराद्यथाविहितञ्च । शिरश्छेदं नित्यमर्हति शीर्षच्छेद्यः, शैर्षच्छेदिकः। प्रत्ययसन्नियोगेन शिरसः शीर्षभावो निपात्यते ॥

१९५१. दण्डादिभ्यो यः ॥ ६६ ॥ (१७३१)

'नित्यम्' इति निवृत्तम् । दण्डादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यः 'अर्हति' इत्येतस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भवति । ठकोऽपवादः । दण्डमर्हति दण्ड्यः । मुसल्यः ।

दण्ड । मुसल । मधुपर्क । कशा । अर्घ । मेधा । मेघ । युग । उदक । वध।

गुहा । भाग । इभ । दण्डादिः ॥

१९५२. छन्दसि च ॥ ६७ ॥ (३४९२)

प्रातिपदिकमात्राच्छन्दसि विषये 'तदर्हति' इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति। ठञादीनामपवादः । उदक्या वृत्तयः । यूप्यः पलाशः । गर्त्यो देशः ॥

१९५३. पात्राद् घँश्च ॥ ६८ ॥ (१७३२)

पात्रशब्दाद् घन् प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च, 'तदर्हति' इत्येतस्मिन्नर्थे । ठक्ठञोरपवादः । पात्रं परिमाणमप्यस्ति । पात्रमर्हति पात्रियः, पात्र्यः ॥

१९५४. कडङ्करदक्षिणाच्छ च ॥ ६९ ॥ (१७३३)

कडङ्कर-दक्षिणाशब्दाभ्यां छः प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च 'तदर्हति' इत्येतस्मिन्विषये । ठकोऽपवादः । कडङ्करमर्हति कडङ्करीयो गौः । कडङ्कर्यः । दक्षिणामर्हति दक्षिणीयो भिक्षुः । दक्षिण्यो ब्राह्मणः ।

दक्षिणाशब्दस्य अल्पाच्तरस्य पूर्वनिपातेन लक्षणव्यभिचारचिह्नेन यथासंख्याभावं सूचयति ॥

१९५५. स्थालीबिलात् ॥ ७० ॥ (१७३४)

छयतावनुवर्त्तेते । स्थालीबिलशब्दाच्छयतौ प्रत्ययौ भवतः 'तदर्हति' इत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादौ स्थालीबिलमर्हन्ति स्थालीबिलीयास्तण्डुलाः । स्थालीबिल्याः । पाकयोग्या इत्यर्थः ॥

१९५६. यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ ॥ ७१ ॥ (१७३५)

यज्ञशब्दाद्, ऋत्विक्शब्दाच्च यथासंख्यं घखञौ प्रत्ययौ भवतः 'तदर्हति ' इत्येतस्मिन्विषये । ठकोऽपवादः । यज्ञियो ब्राह्मणः । आर्त्विजीनो ब्राह्मणः ।

यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानम् (म. भा. ५.१.७१) । यज्ञकर्मार्हति यज्ञियो देशः । ऋत्विक्कर्मार्हति आर्त्विजीनं ब्राह्मणकुलम् ।

आर्हीयाणां ठगादीनं पूर्णोऽवधिः । अतः परं प्राग्वतीयष्ठञेव भवति ॥

१९५७. पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति ॥ ७२ ॥ (१७३६)

समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । 'अर्हति' इति निवृत्तम् । पारायणादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यः 'वर्त्तयति' इत्येतस्मिन्नर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । पारायणं वर्त्तयत्यधीते पारायणिकश्छात्रः । तौरायणिको यजमानः । चान्द्रायणिकस्तपस्वी ॥

१९५८. संशयमापन्नः ॥ ७३ ॥ (१७३७)

संशयशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् 'आपन्नः' इत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति। संशयमापन्नः प्राप्तः सांशयिकः स्थाणुः ॥

१९५९. योजनं गच्छति ॥ ७४ ॥ (१७३८)

योजनशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् 'गच्छति' इत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति। योजनं गच्छति यौजनिकः ॥

क्रोशशत–योजनशतयोरुपसंख्यानम् (म. भा. ५.१.७४ वा. १) क्रोशशतम् गच्छति क्रौशशतिकः । यौजनशतिकः ।

ततोऽभिगमनमर्हतीति च क्रोशशत–योजनशतयोरुपसंख्यानम् (वा. २) । क्रोशशतादभिगमनमर्हति क्रौशशतिको भिक्षुः । यौजनशतिक आचार्यः ॥

१९६०. पथः ष्कन् ॥ ७५ ॥ (१७३९)

पथिन्शब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् 'गच्छति' इत्येतस्मिन्नर्थे ष्कन्प्रत्ययो भवति । नकारः स्वरार्थः । षकारो ङीषर्थः । पन्थानं गच्छति पथिकः । पथिकी ॥

१९६१. पन्थो ण नित्यम् ॥ ७६ ॥ (१७४०)

नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणम् । पथः पन्थ इत्ययमादेशो भवति, भवति णश्च प्रत्ययः 'नित्यं गच्छति' इत्येतस्मिन्विषये । पन्थानं नित्यं गच्छति पान्थो भिक्षां याचते ।

नित्यमिति किम्? पथिकः ॥

१९६२. उत्तरपथेनाहृतं च ॥ ७ ॥ (१७४१)

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । उत्तरपथशब्दात्तृतीयासमर्थाद् 'आहृतम्'

इत्येतस्मिन्विषये ठञ् प्रत्ययो भवति । चकारः प्रत्ययार्थसमुच्चये, गच्छतीति च । अत्रापि तृतीयैव समर्थविभक्तिः । उत्तरपथेनाहृतम् औत्तरपथिकम् । उत्तरपथेन गच्छति औत्तरपथिकः ।

आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलकान्तारपूर्वपदादुपसंख्यानम् (म. भा. ५.१.७७ वा. १)

वारिपथेनाहृतं वारिपथिकम् । वारिपथेन गच्छति वारिपथिकः । जङ्गलपथेनाहृतं जाङ्गलपथिकम् । जङ्गलपथेन गच्छति जाङ्गलपथिकः । स्थलपथेनाहृतं स्थालपथिकम् । स्थलपथेन गच्छति स्थालपथिकः । कान्तारपथेनाहृतं कान्तारपथिकम् । कान्तारपथेन गच्छति कान्तारपथिकः ।

अजपथशंकुपथाभ्यां चोपसंख्यानम् (वा. २) । अजपथेनाहृतं गच्छति वा आजपथिकः । शंकुपथिनाहृतं गच्छति वा शांकुपथिकः ।

मधुकमरिचयोरण् स्थलात् (वा. ३) । स्थलपथेनाहृतं स्थालपथं मधुकम्। स्थालपथं मरिचम् ॥

१९६३. कालात् ॥ ७८ ॥ (१७४२)

'कालात्' इत्यधिकारः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कालादित्येवं तद्वेदितव्यम्। वक्ष्यति – 'तेन निर्वृत्तम्' (५.४.७९) । मासेन निर्वृत्तं मासिकम् । आर्द्धमासिकम्। 'सांवत्सरिकम्' ।

'कालात्' इत्याधिकारः 'व्युष्टादिभ्योऽण्' (५.१.९७) इति यावत् ॥

१९६४. तेन निर्वृत्तम् ॥ ७९ ॥ (१७४३)

'तेन' इति तृतीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकात् 'निर्वृत्तम्' इत्यस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । अह्ना निर्वृत्तम् आह्निकम् । आर्द्धमासिकम् । सांवत्सरिकम्॥

१९६५. तमधीष्टो भृतो भूतो भावी ॥ ८० ॥ (१७४४)

'तम्' इति द्वितीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकात् 'अधीष्टो भृतो भूतो वा भावी' इत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । अधीष्टः=सत्कृत्य व्यापारितः। भृतः=वेतनेन क्रीतः । भूतः=स्वसत्तया व्याप्तकालः । भावी=तादृश एवानागतः। 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' (२.३.५) इति द्वितीया । मासमधीष्टो मासिकोऽध्यापकः।

मासं भृतो मासिकः कर्मकरः । मासं भूतो मासिको व्याधिः । मासं भावी मासिक उत्सवः ।

ननु चाध्येषणं भरणं च मूहूर्तं क्रियते, तेन कथं मासो व्याप्यते? अध्येषणभरणे क्रियार्थे, तत्र फलभूतया क्रियया मासो व्याप्यमानस्ताभ्यामेव व्याप्त इत्युच्यते ॥

१९६६. मासाद्वयसि यत्खञौ ॥ ८१ ॥ (१७४५)

मासशब्दाद्वयस्यभिधेये यत्खञौ प्रत्ययौ भवतः । ठञोऽपवादः । अधीष्टादीनां चतुर्णामधिकारेऽपि सामर्थ्याद् 'भूतः' इत्येवाभिसम्बध्यते । मासं भूतो मास्यः, मासीनः ।

वयसीति किम्? मासिकम् ॥

१९६७. द्विगोर्यप् ॥ ८२ ॥ (१७४६)

'मासाद्वयसि' इति वर्तते । मासान्ताद् द्विगोर्यप् प्रत्ययो भवति वयस्यभिधेये। द्वौ मासौ भूतः द्विमास्यः । त्रिमास्यः ॥

१९६८. षण्मासाण्ण्यच्च ॥ ८३ ॥ (१७४७)

'वयसि' इत्येव । षण्मासशब्दाद्वयस्यभिधेये ण्यत्प्रत्ययो भवति, यप् च । औत्सर्गिकष्ठञपीष्यते, स चकारेण समुच्चेतव्यः । स्वरितत्वाच्चानन्तरोऽनुवर्त्तिष्यते। तेन त्रैरूप्यं भवति – षाण्मास्यः, षण्मास्यः, षाण्मासिकः ॥

१९६९. अवयसि ठँश्च ॥ ८४ ॥ (१७४८)

षण्मासशब्दादवयस्यभिधेये ठन् प्रत्ययो भवति । चकारेणानन्तरस्य ण्यस्य समुच्चयः क्रियते । षण्मासिको रोगः । षाण्मास्यः ॥

१९७०. समायाः खः ॥ ८५ ॥ (१७४९)

अधीष्टादयश्चत्वारोऽर्था अनुवर्तन्ते । समाशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् अधीष्टादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । ठञोऽपवादः । समामधीष्टो भृतो भावी वा समीनः ।

'केचित्' तेन निर्वृत्तम्' (७.१.७९) इति सर्वत्रानुवर्तयन्ति । समया निर्वृत्तः समीनः ॥

१९७१. द्विगोर्वा ॥ ८६ ॥ (१७५०)

'समायाः खः' (५.१.८५) इत्येव । समाशब्दान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु पञ्चसु वा खः प्रत्ययो भवति । पूर्वेण नित्यः प्राप्तो विकल्प्यते । 'प्रग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि' (७.३.१७) इति प्राप्तिरस्त्येव । खेन मुक्ते पक्षे ठञपि भवति । द्विसमीनः, द्वैसमिकः । त्रिसमीनः, त्रैसमिकः ॥

१९७२. रात्र्यहस्संवत्सराच्च ॥ ८७ ॥ (१७५१)

'द्विगोः' इत्येव । रात्रि, अहः, संवत्सर–इत्येवमन्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा खः प्रत्ययो भवति । खेन मुक्ते पक्षे ठञपि भवति । द्विरात्रीणः, द्वैरात्रिकः । त्रिरात्रीणः, त्रैरात्रिकः । द्व्यहीनः, द्वैयह्निकः । त्र्यहीणः, त्रियह्निकः । द्विसंवत्सरीणः, द्विसांवत्सरिकः । त्रिसंवत्सरीणः, त्रिसांवत्सरिकः । 'संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च' (७.३.१५) इत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

१९७३. वर्षाल्लुक् च ॥ ८८ ॥ (१७५३)

'द्विगोः' इत्येव । वर्षान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा खः प्रत्ययो भवति । पक्षे ठञ् । तयोश्च वा लुग्भवति । एवं त्रीणि रूपाणि भवन्ति – द्विवर्षीणो व्याधिः, द्विवार्षिकः, द्विवर्षः । त्रिवर्षीणः, त्रिवार्षिकः, त्रिवर्षः । 'वर्षस्याभविष्यति' (७.३.१६) इत्युत्तरपदवृद्धिः । भाविनि तु त्रैवर्षिकः ॥

१९७४. चित्तवति नित्यम् ॥ ८९ ॥ (१७५५)

चित्तवति प्रत्ययार्थेऽभिधेये वर्षशब्दान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषूत्पन्नस्य प्रत्ययस्य नित्यं लुग्भवति । पूर्वेण विकल्पे प्राप्ते वचनम् । द्विवर्षो दारकः ।

चित्तवतीति किम्? द्विवर्षीणो व्याधिः ॥

१९७५. षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ॥ ९० ॥ (१७५६)

षष्टिकशब्दो निपात्यते । बहुवचनमतन्त्रम् । षष्टिरात्रशब्दात्तृतीयासमर्थात्कन् प्रत्ययो निपात्यते 'पच्यन्ते' इत्येतस्मिन्नर्थे, रात्रिशब्दस्य च लोपः । षष्टिरात्रेण पच्यन्ते षष्टिकाः । संज्ञैषा धान्यविशेषस्य । तेन मुद्गादिष्वतिप्रसङ्गो न भवति ॥

१९७६. वत्सरान्ताच्छश्छन्दसि ॥ ९१ ॥ (३४९३)

वत्सरान्तात्प्रातिपदिकान्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु छन्दसि विषये छः प्रत्ययो भवति । ठञोऽपवादः । इद्वत्सरीयः, 'इदावत्सरीयः' (काठ. सं. १३.१५.७१) ॥

१९७७. संपरिपूर्वात्ख च ॥ ९२ ॥ (३४९४)

संपरिपूर्वाद्वत्सरान्तात्प्रातिपदिकाच्छन्दसि विषये निर्वृत्तादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति, चकाराच्छश्च । सं वत्सरीणाः (तै.सं. ४.३.१३.४) 'परिवत्सरीणं (ऋ. ७.१०.३.८) । संवत्सरीयः । 'परिवत्सरीयः (काठ. सं. १३.१५.७१) ॥

१९७८. तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम् ॥ ९३ ॥ (१७५७)

'तेन' इति तृतीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकात् 'परिजय्य, लभ्य, कार्य, सुकर' इत्येतेष्वर्थेषु ठञ् प्रत्ययो भवति । मासेन परिजय्यः, शक्यते जेतुं मसिको व्याधिः । सांवत्सरिकः । मासेन लभ्यो मासिकः पटः । मासेन कार्यं मासिकं चान्द्रायणम् । मासेन सुकरो मासिकः प्रासादः ॥

१९७९. तदस्य ब्रह्मचर्यम् ॥ ९४ ॥ (१७५८)

'तत्' इति द्वितीया समर्थविभक्तिः सा चात्यन्तसंयोगे । अस्येति प्रत्ययार्थः। 'ब्रह्मचर्यम्' इति द्वाभ्यामपि सम्बध्यते–कालस्य व्यापकम्, प्रत्ययार्थस्य च स्वमिति। तदिति द्वितीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकात् 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति, ब्रह्मचर्यं चेद् गम्यते । मासं ब्रह्मचर्यमस्य मासिको ब्रह्मचारी । आर्द्धमासिकः। सांवत्सरिकः ।

अपारा वृत्तिः –

तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं ब्रह्मचर्यं चेत्तद्भवति । मासोऽस्य ब्रह्मचर्यस्य मासिकं ब्रह्मचर्यम् । आर्धमासिकम्। सांवत्सरिकम् ।

पूर्वत्र ब्रह्मचारी प्रत्ययार्थः उत्तरत्र ब्रह्मचर्यमेव । उभयमपि प्रमाणमुभयथा सूत्रप्रणयनात् ।

महानाम्न्यादिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्य उपसंख्यानम् (म. भा. ५.१.९४ वा. १) ।

माहानामिकम् । गौदानिकम् । आदित्यव्रतिकम् ।

तच्चरतीति च (वा. २) । महानाम्न्य ऋचः (तै. आ.), तत्सहचरितं व्रतं तच्छब्देनोच्यते । महानम्नीश्चरति महानामिकः आदित्यव्रतिकः । गौदानिकः । [‘भस्याढे’ (६.३.३५ वा.) इति पुंवद्भावेन ङीपि निवृत्ते ‘नस्तद्धिते’ (६.१.१४४) इति टिलोपः ।]

अवान्तरदीक्षादिभ्यो डिनिर्वक्तव्यः (वा.३) । अवान्तरदीक्षां चरति अवान्तरदीक्षी। तिलव्रती ।

अष्टाचत्वारिंशतो ड्वंश्च डिनिश्च वक्तव्यः (वा. ४) । अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि व्रतं चरति, अष्टाचत्वारिंशकः । अष्टाचर्वरिंशी ।

चातुर्मास्यानां यलोपश्च ड्वुंश्च डिनिश्च वक्तव्यः (वा. ५) । चातिर्मास्यानि चरति चातुर्मासकः । चातुर्मासी ।

चतुर्मासाण्ण्यो यज्ञे तत्र भवे (वा. ६) । चतुर्षु मासेषु भवानि चातुर्मस्यानि।

संज्ञायामण्वक्तव्यः (वा. ७) । चतुर्षु भवा चातुर्मासो पौर्णमासी । आषाढी। कार्तिकी । फाल्गुनी ।

१९८०. तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ॥ ९५ ॥ (१७५९)

‘तस्य’ इति षष्ठीसमर्थेभ्यो यज्ञाख्येभ्यः ‘दक्षिणा’ इत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रययो भवति । अग्निष्टोमस्य दक्षिणा आग्निष्टोमिकी । वाजपेयिकी । राजसूयिकी।

आख्याग्रहणमकालादपि यज्ञवाचिनो यथा स्यादिति; इतरथा हि कालाधिकारादेकाहद्वादशाहप्रभृतय एव यज्ञा गृह्येरन् । ‘प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि’ (७.३.१७) इति कालाधिकारेऽपि द्वादशाहादिष्वस्ति प्राप्तिः॥

१९८१. तत्र च दीयते कार्यं भववत् ॥ ९६ ॥ (१७६०)

‘तत्र’ इति सप्तमीसमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकाद् दीयते, कार्यम् – इत्येतयोरर्थयोर्भववत्प्रत्ययो भवति । यथा–मासे भवं मासिकम् । सांवत्सरिकम् (४.३.११) । प्रावृषेण्यम् (४.३.१७) । वासन्तिकम् (४.३.११), वासन्तम् (४.३.१६)। हैमनम् (४.३.२२) । हैमन्तम् (४.३.१६) । हैमन्तिकम् (४.३.११) । शारदम् (४.३.१६) । वतिः सर्वसादृश्यार्थः ।

योगविभागश्चात्र कर्त्तव्यः – ‘तत्र च दीयते’ ,‘यज्ञाख्येभ्यः’ इति । अग्निष्टोमे

दीयते आग्निष्टोमिकं भक्तम् । राजसूयिकम् । वाजपेयिकम् ।

कालाधिकारस्य पूर्णोऽवधिः । अतः परं सामान्येन प्रत्ययविधानम् ॥

१९८२. व्युष्टादिभ्योऽण् ॥ ९७ ॥ (१७६१)

'तत्र' इति सप्तमीसमर्थेभ्यो व्युष्टादिभ्यो दीयते, कार्यम्–इत्येतयोरण् प्रत्ययो भवति । व्युष्टे दीयते कार्यं वा वैयुष्टम् । नैत्यम् ।

अण्प्रकरणे अग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम् (म.भा. ५.१.९७ वा. १) । आग्निपदम्। पैलुमूलम् । किं वक्तव्यम्? न वक्तव्यम्; अत्रैव ते पठितव्याः ।

व्युष्ट । नित्य । निष्क्रमण । प्रवेशन । तीर्थ । सम्भ्रम आस्तरण । संग्राम । संघात । अग्निपद । पीलूमूल । प्रवास । उपसंक्रमण । व्युष्टादिः ॥

१९८३. तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ ॥ ९८ ॥ (१७६२)

'दीयते' कार्यम्' इति वर्त्तते । तेनेति तृतीयासमर्थाभ्यां यथाकथाच–हस्तशब्दाभ्यां यथसंख्यं णयतौ प्रत्ययौ भवतः । दीयते, कार्यमित्येतयोरर्थयोः प्रत्येकमभिसम्बन्धः, यथासंख्यं नेष्यते । यथाकथाचशब्दोऽव्ययसमुदायोऽनादरे वर्त्तते । तृतीयार्थमात्रं चात्र सम्भवति, न तु तृतीया समर्थविभक्तिः । यथाकथाच दीयते कार्यं वा याथाकथाचम् । हस्तेन दीयते कार्यं वा हस्त्यम् ॥

१९८४. सम्पादिनि ॥ ९९ ॥ (१७६३)

'तेन' इत्येव तृतीयासमर्थात्सम्पादिन्यभिधेये ठञ् प्रत्ययो भवति । गुणोत्कर्षः = सम्पत्तिः । आवश्यके णिनिः (३.३.१७०) । कर्णवेष्टाकाभ्यां संपादि मुखं कार्णवेष्टकिकं मुखम् । वास्त्रयुगिकं शरीरम् । वस्त्रयुगेण विशेषतं शोभते इत्यर्थः॥

१८७५. कर्मवेषाद्यत् ॥ १०० ॥ (१७६४)

कर्मन्, वेष–शब्दाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां यत्प्रत्ययो भवति 'सम्पादिनि' इत्येतस्मिन्विषये । ठञोऽपवादः । कर्मणा सम्पद्यते कर्मण्यं शरीरम् । वेषेण संपद्यते वेष्यो नटः ।

१९८६. तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः ॥ १०१ ॥ (१७६५)

'तस्मै' इति चतुर्थीसमर्थेभ्यः 'सन्तापादिभ्यः प्रभवति' इत्यस्मिन्विषये

ठञ् प्रत्ययो भवति। समर्थः शक्तः=प्रभवतीत्युच्यते। अलमर्थे चतुर्थी। सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकः। सान्नाहिकः।

सन्ताप। संनाह। संग्राम। संयोग। संपराय। संपेष। निष्पेष। निसर्ग। असर्ग। विसर्ग। उपसर्ग। उपवास। प्रवास। सघांत। संमोदन। सक्तुमांसौदनाद्विगृहीतादपि॥

१९८७. योगाद्यच्च॥१०२॥ (१७६६)

योगशब्दाद्यत्प्रत्ययो भवति, चकराद् ठञ् 'तस्मै प्रभवति' इत्येतस्मिन्विषये। योगाय प्रभवति योग्यः, यौगिकः॥

१९८८. कर्मण उकञ्॥१०३॥ (१७६७)

कर्मन्शब्दादुकञ् प्रत्ययो भवति 'तस्मै प्रभवति' इत्येतस्मिन्नर्थे। ठञोऽपवादः। कर्मणे प्रभवति कार्मुकं धनुः। धनुषोऽन्यत्र न भवति, अनभिधानात्॥

१९८९. समयस्तदस्य प्राप्तम्॥१०४॥ (१७६८)

समयशब्दात् तदिति प्रथमासमर्थाद् अस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं प्राप्तं चेत्तद्भवति। समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकं कार्यम्। उपनतकालमित्यर्थम्। समर्थविभक्तिनिर्देश उत्तरार्थः॥

१९९०. ऋतोरण्॥१०५॥ (१७६९)

'तदस्य प्राप्तम्' इत्यनुवर्त्तते। ऋतुशब्दात्तदिति प्रथमासमर्थाद् 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थेऽण् प्रत्ययो भवति 'तदस्य प्राप्तम्' इत्येतस्मिन् विषये। ऋतुः प्राप्तोऽस्य आर्त्तवं पुष्पम्।

तदस्य प्रकरणे उपवस्त्रादिभ्य उपसंख्यानम् (?)। उपवस्ता प्राप्तोऽस्य औपवस्त्रम्। प्राशिता प्राप्तोऽस्य प्राशित्रम्॥

१९९१. छन्दसि घस्॥१०६॥ (३४९५)

ऋतुशब्दाच्छन्दसि विषये घस् प्रत्ययो भवति 'तदस्य प्राप्तम्' इत्येतस्मिन्विषये।

अणोऽपवादः । 'अ॒यं ते॒ योनिर्ऋत्वियः॒' (ऋ. ३.२९.१०) ॥

१९९२. कालाद्यत् ॥ १०७ ॥ (१७७०)

कालशब्दाद्यत्प्रत्ययो भवति 'तदस्य प्राप्तम्' इत्यस्मिन्विषये । कालः प्राप्तोस्य काल्यस्तापः । काल्यं शीतम् ॥

१९९३. प्रकृष्टे ठञ् ॥ १०८ ॥ (१७७१)

'कालात्' इत्येव, 'तदस्य' इति च । 'प्राप्तम्' इति निवृत्तम् । प्रकर्षेण कालो विशेष्यते । प्रकर्षे वर्तमाना त्कालात्प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्य कालिकमृणम् । कालिकं वैरम् ।

ठञ्ग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

१९९४. प्रयोजनम् ॥ १०९ ॥ (१७७२)

'तदस्य' इत्येव । तदिति प्रथमासमर्थाद् 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रयोजनं चेत्तद्भवति । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिकम्। गाङ्गामहिकम् ॥

१९९५. विशाखाषढादण्मन्थदण्डयोः ॥ ११० ॥ (१७७३)

विशाखाषाढाशब्दाभ्यामण् प्रत्ययो भवति 'तदस्य प्रयोजनम्' इत्येतस्मिन्विषये यथासंख्यं मन्थदण्डयोरभिधेययोः । विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाखो मन्थः । आषाढो दण्डः ।

चूडादिभ्य उपसंख्यानम् (?) । चूडा प्रयोजनमस्य चौडम् । श्रद्धा प्रयोजनमस्य श्राद्धम् ॥

१९९६. अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ॥ १११ ॥ (१७७४)

अनुप्रवचनादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्छः प्रत्ययो भवति 'तदस्य प्रयोजनम्' इत्येतस्मिन्विषये । ठञोऽपवादः । अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयम् । उत्थापनीयम् ॥

विशिपूरिपतिरुहि प्रकृतेरनात्सपूर्वपदादुपसंख्यानम् (म. भा. ५.१.१११ वा.१)।

(विशि–) गृहप्रवेशनं प्रयोजनमस्य गृहप्रवेशनीयम् । (पूरि–) प्रपापूरणीयम् । (पति–) अश्वप्रपतनीयम् । (रुहि–) प्रासादारोहणीयम् ।

स्वर्गादिभ्यो यद्वक्तव्यः (वा. २) स्वर्गः प्रयोजनमस्य स्वर्ग्यम् । यशस्यम् । आयुष्यम् । काम्यम् । धन्यम् ।

पुण्याहवचनादिभ्यो लुग्वक्तव्यः (वा. ३) । पुण्याहवाचनं प्रयोजनमस्य पुण्याहवाचनम् । स्वस्तिवाचनम् । शान्तिवाचनम् ।

अनुप्रवचन । उत्थापन । प्रवेशन । अनुप्रवेशन । उपस्थापन । संवेशन । अनुवेशन । अनुवचन । अनुवादन । अनुवासन । आरम्भण । आरोहण । प्ररोहण। अन्वारोहण । अनुप्रवचनादिः ॥

१९९७. समापनात् सपूर्वपदात् ॥ ११२ ॥ (१७७५)

समापनशब्दात् सपूर्वपदाद्=विद्यमानपूर्वपदाच्छः प्रत्ययो भवति 'तदस्य प्रयोजनम्' इत्येतस्मिन्विषये । ठञोऽपवादः । छन्दस्समापनं प्रयोजनमस्य छन्दःसमापनीयम् । व्याकरणसमापनीयम् ।

पदग्रहणं बहुच्पूर्वनिरासार्थम् ॥

१९९८. ऐकागारिकट् चौरे ॥ ११३ ॥ (१७७६)

'ऐकागारिकट्' इति निपात्यते चौरेऽभिधेये । एकागारं प्रयोजनमस्य ऐकागारिकः चौरः । ऐकागारिकी ।

किमर्थमिदं निपात्यये, यावता 'प्रयोजनम्' इत्येव सिद्धष्ठञ्? चौरे नियमार्थ वचनम् । इह मा भूत् एकागारं प्रयोजनमस्य भिक्षोरिति ।

टकारः कार्यावधारणार्थः–ङीबेव भवति, न ञित्स्वर इति ।

अपरे पुनरिकट् प्रत्ययं वृद्धिं च निपातयन्ति ॥

१९९९. आकालिकडाद्यन्तवचने ॥ ११४ ॥ (१७७७)

'आकालिकट्' इति निपात्यते आद्यन्तवचने । समानकालशब्दस्याकालशब्द आदेशः । आद्यन्तयोश्चैतद्विशेषणम् । इकट् प्रत्ययश्च निपात्यते । समानकालावाद्यन्तावस्य आकालिकः स्तनयित्नुः । आकालिकी विद्युत् । जन्मना तुल्यकालविनाशा । उत्पादानन्तरं विनाशिनीत्यर्थः ।

आकालाट् ठंश्च (म. भा. ५.१.११४ वा. २)। चात् ठञ्च। आकालिका विद्युत्। ठञः पूर्णोऽवधिः।

२०००. तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥ ११५ ॥ (१७७८)

तेनेति तृतीयासमर्थात्तुल्यमित्येतस्मिन्नर्थे वतिः प्रत्ययो भवति यत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवति। ब्राह्मणेन तुल्यं वर्त्तते ब्राह्मणवत्। राजवत्।

क्रियाग्रहणं किम्? गुणतुल्ये मा भूत्। पुत्रेण तुल्यः स्थूलः। पुत्रेण तुल्यो गोमान्।

२००१. तत्र तस्येव ॥ ११६ ॥ (१७७९)

'तत्रे' ति सप्तमीसमर्थात् 'तस्य' इति षष्ठीसमर्थाच्च इवार्थे वतिः प्रत्ययो भवति। मथुरायामिव मथुरावत् स्रुघ्ने प्राकारः। पाटलिपुत्रवत् साकेते परिखा। षष्ठीसमर्थात् – देवदत्तस्येव देवदत्तवद् यज्ञदत्तस्य गावः। यज्ञदत्तस्येव देवदत्तस्य दन्ताः यज्ञादत्तवत्॥

२००२. तदर्हम् ॥ ११७ ॥ (१७८०)

तदिति द्वितीयासमर्थात् 'अर्हम्' इत्येतस्मिन्नर्थे वतिः प्रत्ययो भवति। राजानमर्हति राजवत्पालनम्। ब्राह्मणवत्। ऋषिवत्। क्षत्रियवत्॥

२००३. उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ॥ ११८ ॥ (३४९६)

उपसर्गात्ससाधने धात्वर्थे वर्त्तमानात्स्वार्थे वतिः प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये। 'यदुद्वतो' निवतो यासि॒ वप्स॒द् (ऋ. १०.१४२.४), उद्गतानि निगतानि च (म. भा.)॥

२००४. तस्य भावस्त्वतलौ ॥ ११९ ॥ (१७८१)

तस्येति षष्ठीसमर्थाद् 'भावः' इत्येतस्मिन्नर्थे त्वतलौ प्रत्ययौ भवतः। भवतोऽस्मादभिधानप्रत्ययाविति भावः। शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावशब्देनोच्यते। अश्वस्य भावः अश्वत्वम्, अश्वता। गोत्वम्, गोता॥

२००५. आ च त्वात् ॥ १२० ॥ (१७८२)

'ब्रह्मणस्त्वः' (५.१.१३६) इति वक्ष्यति । आ एतस्मात्त्वसंशब्दनाद् यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्र त्वतलौ प्रत्ययावधिकृतौ वेदितव्यौ । वक्ष्यति–'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' (५.१.१२२) इति । प्रथिमा, पार्थवम्, पृथुत्वम्, पृथुता । म्रदिमा, मार्दवम्, मृदुत्वम्, मृदुता ।

अपवादैः सह समावेशार्थं वचनम् । कर्मणि च विधानार्थं 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' (५.१.१२४) इति । चकारो नञ्स्नञ्भ्यामपि समावेशार्थः । स्त्रियाः भावः स्त्रैणम्, स्त्रीत्वम्, स्त्रीता । पुंसो भावः पुंस्त्वम्, पुंस्ता, पौंस्नम् ॥

२००६. न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवटबुध कतरसलसेभ्यः ॥ १२१ ॥ (१७५६)

इत उत्तरे ये भावप्रत्ययास्ते नञ्पूर्वात्तत्पुरुषान्न भवन्ति चतुरादीन्वर्जयित्वा । वक्ष्यति–'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्' (५.१.१२८) इति । अपतित्वम्, अपतिता । अपटुत्वम्, अपटुता । अरमणीयत्वम्, अरमणीयता ।

नञ्पूर्वादिति किम्? बार्हस्पत्यम् । प्राजापत्यम् । तत्पुरुषादिति किम्? नास्य पटवः सन्तीत्यपटुः, तस्य भाव आपटवम् । आलघवम् । अचतुरादिभ्य इति किम्? आचतुर्यम् । आसङ्गत्यम् । आलवण्यम् । आवट्यम् । आबुध्यम् । आकत्यम्। आरस्यम् । आलस्यम् ॥

२००७. पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ॥ १२२ ॥ (१७८४)

'पृथु' –इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इमनिच्प्रत्ययो भवति वा 'तस्य भावः' इत्येतस्मिन्नर्थे । वावचनमणादेः समावेशार्थम् । पृथोर्भावः प्रथिमा, पार्थवम्। म्रदिमा, मार्दवम् । 'तुरिष्ठेमेयस्सु' (६.४.१५४) 'टेः' (६.४.१५५) इति टिलोपः। 'र ऋतो हलादेर्लघोः' (६.४.१६१) इति रेफादेशः । त्वतलौ सर्वत्र भवत एव– पृथुत्वम्, पृथुता । मृदुत्वम्, मृदुता ।

पृथु । मृदु । महत् । पटु । तनु । लघु । बहु । साधु । वेणु । आसु । बहुल.। गुरु। दण्ड । ऊरु । खण्ड । चण्ड । बाल । अकिञ्चन । होड । पाक । वत्स । मन्द । स्वादु । ह्रस्व । दीर्घ । प्रिय । वृष । ऋजु । क्षिप्र । क्षुप्र । क्षुद्र । पृथ्वादिः।

२००८. वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च ॥ १२३ ॥ (१७८७)

वर्णविशेषवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो दृढादिभ्यश्च ष्यञ् प्रत्ययो भवति, चकारादिमनिच्च, 'तस्य भावः' इत्येतस्मिन्विषये । शुक्लस्य भावः शौक्ल्यम्, शुक्लिमा, शुक्लत्वम्, शुक्लता । कार्ष्ण्यम्, कृष्णिमा, कृष्णत्वम्, कृष्णता । दृढादिभ्यः–दार्ढ्यम्, दृढिमा, दृढत्वम्, दृढता ।

षकारो ङीषर्थः – औचिती, याथाकामी ।

दृढ । परिवृढ । भृश । कृश । चक्र । आभ्र । लवण । ताम्र । अम्ल । शीत। उष्ण । जड । बधिर । पण्डित । मधुर । मूर्ख । मूक । 'वेर्यातलाभमतिमनःशारदानाम्' (ग. सू. १११) । 'समो मतिमनसोर्जवने (ग. सू. ११२) । दृढादिः ॥

२००९. गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ॥ १२४ ॥ (१७८८)

गुणमुक्तवन्तो गुणवचनाः । गुणवचनेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यः कर्मण्यभिधेये ष्यञ्प्रत्ययो भवति । चकाराद् भावे च । कर्मन्शब्दः क्रियावचनः। जडस्य भावः कर्म वा जाड्यम् । ब्राह्मणादिभ्यः खल्वपि–ब्राह्मण्यम् । माणव्यम्।

आ पादपरिसमाप्तेर्भावकर्माधिकारः । ब्राह्मणादिराकृतिगणः । आदिशब्दः प्रकारवचनः ।

चातुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थ उपसंख्यानम् (म.भा. ५.१.१२४ वा. १) । चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । चातुराश्रम्यम् । त्रैलोक्यम् । त्रैस्वर्यम् । षाड्गुण्यम् । सैन्यम्। सान्निध्यम् । सामीप्यम् । औपम्यम् । सौख्यम् ।

ब्राह्मण । वाडव । माणव । चोर । मूक । आराधय । विराधय । अपराधय । उपराध्य । एकभाव । द्विभाव । त्रिभाव । अन्यभाव । समस्थ । विषमस्थ । परमस्थ । मध्यमस्थ । अनीश्वर । कुशल । कपि । चपल । अक्षत्रज्ञ । निपुण । अर्हतो नुम् च (वा.२) (ग.सू. ११३) आर्हन्त्यम् । संवादिन् । संवेशिन् । बहुभाषिन् । वालिश। दुष्पुरुष । कापुरुष । दायाद । विशसि [विशस्ति] । धूर्त्त । राजन् । सम्भाषिन् । शीर्षपातिन् । अधिपति । अलस । पिशाच । पिशुन । विशाल । गणपति । धनपति। नरपति । गडुल । निव । निधान । विष । सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे (ग. सू. ११४) । चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च । (ग. सू. ११५) चातुर्वैद्यम् । ब्राह्मणादिः ॥

२०१०. स्तेनद्यन्नलोपश्च ॥ १२५ ॥ (१७९०)

स्तेनशब्दात्षष्ठीसमर्थाद्भावकर्मणोर्यत्प्रत्ययो भवति, नशब्दस्य लोपश्च भवति। स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयम् ।

'स्तेनात्' इति केचिद् योगविभागं कुर्वन्ति । स्तेनात्ष्यञ् भवति – स्तैन्यम्। ततः 'यन्नलोपश्च' । स्तेनादित्येव–स्तेयम् ॥

२०११. सख्युर्यः ॥ १२६ ॥ (१७९१)

सखिशब्दाद् यः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः । सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम् ।

दूतवणिग्भ्यां चेति वक्तव्यम् (?) । दूत्यम् । वणिज्यम् । कथं वाणिज्यम्? ब्राह्मणादित्वात् ॥

२०१२. कपिज्ञात्योर्ढक् ॥ १२७ ॥ (१७९२)

कपि, ज्ञाति–शब्दाभ्यां ढक् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः । कपेर्भावः कर्म वा कापेयम् । ज्ञातेयम् ।

यथासंख्यमर्थयोः सर्वत्रैवात्र प्रकरणे नेष्यते ॥

२०१३. पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ॥ १२८ ॥ (१७९३)

पत्यन्तात्प्रातिपदिकात्पुरोहितादिभ्यश्च यक् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः। सेनापतेर्भावः कर्म वा सैनापत्यम् । गार्हपत्यम् । प्राजापत्यम् । पौरोहित्यम् । राज्यम् ।

पुरोहित । राजन् । राजाऽसे (ग. सू. ११६) । संग्रामिक । एषिक । वर्मित.। खण्डिक । दण्डिक । छत्त्रिक । मिलिक । पिण्डिक । बाल । मन्द । स्तनिक । चूडितिक । कृषिक । पूतिक । पत्त्रिक । प्रतिक । अजानिक । सलनिक । सूचिक। शाक्वर । सूचक । पक्षैक । सारथिक । जलिक । सूतिक । अञ्जलिक। सूचक । पुरोहितादिः ॥

२०१४. प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ॥ १२९ ॥ (१७९४)

प्राणभृज्जातिवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वयोवचनेभ्य उद्गात्रादिभ्यश्चाञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः । अश्वस्य भावः कर्म वा आश्वम् । औष्ट्रम् । वयोवचनेभ्यः–

कौमारम् । कैशोरम् । उद्गात्रादिभ्यः–औद्गात्रम् । औन्नेत्रम् ।

उद्गातृ । उन्नेतृ । प्रतिहर्तृ । रथगणक । पक्षिगणक । सुष्ठु । दुष्ठु । अध्वर्यु। वधू । सुभग मन्त्रे (ग. शू. ११७) । उद्गात्रादिः ॥

२०१५. हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ॥ १३० ॥ (१७९५)

हायनान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्योः युवादिभ्यश्चाण् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः। द्विहायनस्य भावः कर्म वा द्वैहायनम् । त्रैहायनम् [त्रैहायणम् ।] युवादिभ्यः– यौवनम् । स्थाविरम् ।

श्रोत्रियस्य य लोपश्च वाच्यः (म. भा. ५.१.१३० वा.) श्रोत्रियस्य भावः कर्म वा श्रौत्रम् ।

युवन् । स्थविर । होतृ । यजमान । कमण्डलु । पुरुषासे (ग. सू. ११८) । सुहृत् । यातृ । श्रवण । कुस्त्री । सुस्त्री । सुहृदय । सुभ्रातृ । दुर्भ्रातृ । वृषल । हृदयासे । क्षेत्रज्ञ । कृतक । परिव्राजक । कुशल । निपुण । पिशुन । सब्रह्मचारिन्। कुतूहल । अनृशंस । युवादिः ॥

२०१६. इगन्ताच्च लधुपूर्वात् ॥ १३१ ॥ (१७९६)

इगन्ताच्च लघुपूर्वादण् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । लघुपूर्वग्रहणेन प्रातिपदिकसमुदायो विशेष्यते । लघुः पूर्वोऽवयवोऽस्येति लघुपूर्वः । कुतः पुनरसौ लघुः पूर्वः? इक्सान्निधानादिक इति विज्ञायते । लघुपूर्वो यस्मादिकस्तदन्तात्प्रातिपदिकादित्ययमर्थो विवक्षितः ।

अपरे तत्पुरुषकर्मधारयं वर्णयन्ति–इक्चासावन्तश्चेतीगन्तः । लघुपूर्वग्रहणेन स एव विशेष्यते, पश्चात्तेन प्रातिपदिकस्य तदन्तविधिरिति । अस्मिन्व्याख्याने– अन्तग्रहणमतिरिच्यते । 'लघुपूर्वादिकः' इत्येतावदेव वाच्यं स्यात् । शुचेर्भावः कर्म वा शौचम् । मौनम् । नागरम् । हारीतकम् । पाटवम् । लाघवम् ।

इगन्तादिति किम्? घटत्वम् । पटत्वम् । लघुपूर्वादिति किम्? कण्डूत्वम् । पाण्डुत्वम् ।

कथं काव्यमिति? ब्राह्मणादिषु कविशब्दो द्रष्टव्यः ॥

२०१७. योपधाद् गुरूपोत्तमाद् वुञ् ॥ १३२ ॥ (१७९७)

त्रिप्रभृतीनामन्तस्य समीपमुपोत्तमम् । गुरुरुपोत्तमं यस्य तद् गुरूपोत्तमम् । यकारोपधाद् गुरूपोत्तमाद्वुञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । रमणीयस्य भाव कर्म वा रामणीयकम् । वासनीयकम् ।

योपधादिति किम्? विमानत्वम् । गुरुपोत्तमादिति किम्? क्षत्त्रियत्वम् ।

सहायाद्वेति वक्तव्यम् (?) । साहायकम् । साहाय्यम् ॥

२०१८. द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥ (१७९८)

द्वन्द्वसंज्ञकेभ्यो मनोज्ञादिभ्यश्च वुञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । गोपालपशुपालानां भावः कर्म वा गौपालपशुपालिका । शैष्योपाध्यायिका । कौत्सकुशिकिका । मनोज्ञादिभ्यः – मानोज्ञकम्, काल्याणकम् ।

मनोज्ञ । कल्याण । प्रियरूप । छान्दस । छात्त्र । मेधाविन् । अभिरूप । आढ्य । कुलपुत्र । श्रोत्रिय । चोर । धूर्त्त । वैश्वदेव । युवन् । ग्रामपुत्र । ग्रामखण्ड। ग्रामकुमार । अमुष्यपुत्र । अमुष्यकुल । शतपुत्र । कुशल । मनोज्ञादिः ।

२०१९. गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु ॥ १३४ ॥ (१७९९)

गोत्रवाचिनश्चरणवाचिनश्च प्रातिपदिकाद् वुञ् प्रत्ययो भवति, प्रत्येकं भावकर्मणोरर्थयोः श्लाघादिषु विषयभूतेषु । तत्र श्लाघा=विकत्थनम् । अत्याकारः=पराधिक्षेपः, तदवेतः=तत्प्राप्तः तज्ज्ञो वा । तदिति गोत्रचरण-योर्भावकर्मणी निर्दिश्येते । तत्प्राप्तस्तदवगतवान् 'तदवेतः' इत्युच्यते । श्लाघायां तावत्–गार्गिकया श्लाघते । काठिकया श्लाघते । गार्ग्यत्वेन कठत्वेन च विकत्थत इत्यर्थः । अत्याकारे–गार्गिकयात्याकुरुते । काठिकयात्याकुरुते । गार्ग्यत्वेन कठत्वेन च परानधिक्षिपतीत्यर्थः । तदवेतः– गार्गिकामवेतः । काठिकामवेतः । गार्ग्यत्वं कठत्वं च प्राप्त इत्यर्थः । तद्वाऽवगतवानित्यर्थः ।

श्लाघादिष्विति किम? गार्ग्यत्वम् । कठत्वम् ॥

२०२०. होत्राभ्यश्छः ॥ १३५ ॥ (१८००)

होत्राशब्द ऋत्विग्विशेषवचनः । ऋत्विग्विशेषवाचिभ्यश्छः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । अच्छावाकस्य भावः कर्म वा अच्छावाकीयम् । मित्त्रावरुणीयम् ।

ब्राह्मणाच्छंसीयम् । आग्नीध्रीयम् । प्रतिप्रस्थात्रीयम् । त्वष्ट्रीयम् । पोत्रीयम् ।

बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

२०२१. ब्रह्मणस्त्वः ॥ १३६ ॥ (१८०१)

'होत्राभ्यः' इत्यनुवर्त्तते । ब्रह्मन्शब्दाद्धोत्रावाचिनस्त्वः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । छस्यापवादः । ब्रह्मणो भावः कर्म वा ब्रह्मत्वम् ।

'न' इति वक्तव्ये त्ववचनं तलो बाधनार्थम् ।

यस्तु जातिशब्दो ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन्शब्दः, ततस्त्वतलौ भवत एव– ब्रह्मत्वम्, ब्रह्मता ।

भवनावधिकयोर्नञ्स्नञोरधिकारः समाप्तः ॥

॥ इति काशिकावृत्तौ पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ पञ्चमाध्याये द्वितीयः पादः

२०२२. धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ॥ १ ॥ (१८०२)

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । धान्यविशेषवाचिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यो भवनेऽभिधेये खञ् प्रत्ययो भवति, तच्चेद् भवनं क्षेत्रं भवति । भवनमिति–भवन्ति=जायन्तेऽस्मिन्निति भवनम् । मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम् । कौद्रवीणम् । कौलत्थीनम् ।

धान्यानामिति किम्? तृणानां भवनं क्षेत्रमित्यत्र न भवति । क्षेत्रमिति किम्? मुद्गानां भवनं कुशूलम् ।

बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ।

२०२३. व्रीहिशाल्योर्ढक् ॥ २ ॥ (१८०३)

व्रीहि–शालि–शब्दाभ्यां ढक् प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रेऽभिधेये । खञोऽपवादः।

व्रीहीणां भवनं क्षेत्रं व्रैहेयम् । शालेयम् ॥

२०२४. यवयवकषष्टिकाद्यत् ॥ ३ ॥ (१८०४)

यवादिभ्यः शब्देभ्यो यत्प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रेऽभिधेये । खञोऽपवादः । यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यम् । यवक्यम् । षष्टिक्यम् ॥

२०२५. विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः ॥ ४ ॥ (१८०५)

तिल, माष, उमा, भङ्गा, अणु–इत्येतेभ्यो विभाषा यत्प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रेऽभिधेये । खञि प्राप्ते वचनम्, पक्षे सोऽपि भवति । उमाभङ्ग्योरपि धान्यत्वमाश्रितमेव। तिल, माष, उमा, भङ्गा, अणु–एषां भवनं क्षेत्रं – तिल्यम्, तैलीनम् । माष्यम्, माषीणम् । उम्यम्, औमीनम् । भङ्ग्यम्, भाङ्गीनम् । अणव्यम्, आणवीनम् ॥

२०२६. सर्वचर्मणः कृतः खखञौ ॥ ५ ॥ (२८०६)

सर्वचर्मन्शब्दात्तृतीयासमर्थात् 'कृतः' इत्यस्मिन्नर्थे खखञौ प्रत्ययौ भवतः.। सर्वशब्दश्चात्र प्रत्ययार्थेन कृतेन सम्बध्यते, न चर्मणा । तत्रायमसमर्थसमासो द्रष्टव्यः । सर्वश्चर्मणा कृत इत्येतस्मिन् वाक्यार्थे वृत्तिः । सर्वचर्मीणः सार्वचर्मीणः॥

२०२७. यथामुखसम्मुखस्य दर्शनः खः ॥ ६ ॥ (१८०७)

यथामुखशब्दात्सम्मुखशब्दात्षष्ठी–समर्थाद् 'दर्शनः' इत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । दृश्यतेऽस्मिन्निति दर्शनः=आदर्शादिः, प्रतिबिम्बाश्रय उच्यते । निपातनात्सादृश्येऽव्ययीभावः । यथामुखं दर्शनः – यथामुखीनः । सर्वस्य मुखस्य दर्शनः – सम्मुखीनः ॥

२०२८. तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्त्रपात्रं व्याप्नोति ॥ ७ ॥ (१८०८)

'तत्' इति द्वितीया समर्थविभक्तिः । 'व्याप्नोति' इति प्रत्ययार्थः । परिशिष्टं प्रकृतिविशेषणम् । सर्वादेः प्रातिपदिकात् पथिन्, अङ्ग, कर्मन्, पत्त्र, पात्र – इत्येवमन्ताद् द्वितीयासमर्थात् 'व्याप्नोति' इत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । सर्वपथं व्यप्नोति सर्वपथीनो रथः । सर्वाङ्गीणस्तापः । सर्वकर्मीणः पुरुषः । सर्वपत्त्रीणः

सारथिः । सर्वपात्रीण ओदनः ॥

२०२९. आप्रपदं प्राप्नोति ॥ ८ ॥ (१८०९)

'प्रपदम्' इति पादस्याग्रमुच्यते, आङ् मर्यादायाम्, तयोरव्ययीभावः । आप्रपदशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थात् 'प्राप्नोति' इत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । आप्रपदं प्राप्नोति – आप्रपदीनः पटः । शरीरेणासम्बद्धस्यापि पटस्य प्रमाणमाख्यायते.॥

२०३०. अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ॥ ९ ॥ (१८१०)

अनुपदादिभ्यः शब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो यथासंख्यम् 'बद्धा' , 'भक्षयति', 'नेय' –इत्येतेष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । अनुरायामे, सादृश्ये वा । अनुपदं बद्धा उपानत् – अनुपदीना । पदप्रमाणेत्यर्थः । सर्वान्नानि भक्षयति – सर्वान्नीनो भिक्षुः । अयः = प्रदक्षिणम् । अनयः = प्रसव्यम् । प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणां यस्मिन्परशारैः पदानामसमावेशः सोऽयानयः । अयानयं नेयः अयानयीनः योनः शारः (म. भा.) । फलकशिरसि स्थित इत्यर्थः ॥

२०३१. परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ॥ १० ॥ (१८११)

परोवर, परम्पर, पुत्रपौत्र – इत्येतेभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यः 'अनुभवति' इत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । परोवरेति परस्योत्वं प्रत्ययसन्नियोगेन निपात्यते। परांश्चावरांश्चानुभवति परोवरीणः (म. भा.) ।

परपरतराणां च परम्परभावो निपात्यते । परांश्च परतरांश्चानुभवति परम्परीणः। पुत्रपौत्राननुभवति पुत्रपौत्रीणः ।

परम्परशब्दो विनापि प्रत्ययेन दृश्यते – 'मन्त्रिपरम्परा मन्त्रं भिनत्तीति । तच्छब्दान्तरमेव द्रष्टव्यम् ॥

२०३२. अवारपारात्यन्तानुकामं गामी ॥ ११ ॥ (१८१२)

अवारपार, अत्यन्त, अनुकाम–इत्येतेभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यः 'गामी' इत्येतस्मिन्नर्थ खः प्रत्ययो भवति । गमिष्यतीति गामी । 'भविष्यति गम्यादयः' (३.३.०३) इति । 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः' (३.२.७०) इति षष्ठीप्रतिषेधः ।

अवारपारं गामी अवारपारीणः ।

विगृहीतादपीष्यते (म. भा. वा. १) । विपरीताच्च (म. भा. वा. २) । अवारीणः। पारावारीणाः ।

अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः । भृशं गन्तेत्यर्थः । अनुकामं गामी अनुकामीनः। यथेष्टं गन्तेत्यर्थः ॥

२०३३. समांसमां विजायते ॥ १२ ॥ (१८१३)

'समांसमाम्' इति वीप्सा, सुबन्तसमुदायः प्रकृतिः, विजायत = गर्भं धारयतीति प्रत्ययार्थः । गर्भधारणेन सकलापि समा व्याप्यत इति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया (२.३५)। समांसमां विजायते समांसमीना गौः । समांसमीना वडवा ।

पूर्वपदे सुपोऽलुग्वक्तव्यः (म. भा. वा. १) ।

केचित्तु 'समायां समायां विजायते' इति विगृह्णन्ति, 'गर्भमोचने विजनिर्वर्त्तते' –इत्याहुः, तेषां पूर्वपदे यलोपमात्रं निपात्यते, परिशिष्टस्यालुग्वक्तव्यः ।

अनुत्पत्तावुत्तरपदस्य च वा यलोपो वक्तव्यः (म. भा. ५.२.१२ वा. ४) । समां समां विजायते । समायां समायां विजायत इति वा ॥

२०३४. अद्यश्वीनावष्टब्धे ॥ १३ ॥ (१८१४)

'विजायते' इति वर्त्तते । 'अद्यश्वीनः' इति निपात्यते अवष्टब्धे विजने=आसन्ने प्रसवे । आविदूर्ये हि मूर्धन्यो विधीयते – 'अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः' (८.३.६८) इति । अद्य वा श्वो वा विजायते अद्यश्वीना गौः । अद्यश्वीना वडवा ।

केचित्तु– 'विजायते इति नानुवर्त्तते, अवष्टब्धमात्रे निपातनम्' –इत्याहुः । अद्यश्वीनं मरणम् । अद्यश्वीनो वियोग इति ॥

२०३५. आगवीनः ॥ १४ ॥ (१८१५)

'आगवीनः' इति निपात्यते । गोराङ्पूर्वाद्, आ तस्य गोः प्रतिदानात् कारिणि खः प्रत्ययो निपात्यते (म. भा.) । आगवीनः कर्मकरः ॥ यो गवा भृतः कर्म करोति आ तस्य गोः प्रत्यर्पणात् ॥

२०३६. अनुग्वलङ्गामी ॥ १५ ॥ (१८१६)

गोः पश्चाद् 'अनुगु'। अनुगुशब्दाद् 'अलङ्गामी' इत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति। अनुगु पर्याप्तं गच्छति अनुगवीनो गोपालकः ॥

२०३७. अध्वनो यत्खौ ॥ १६ ॥ (१८१७)

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते, अलङ्गामीति च प्रत्ययार्थः। अध्वन्शब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् 'अलङ्गामी' इत्येतस्मिन्नर्थे यत्खौ प्रत्ययौ भवतः। अध्वानमलङ्गामी अध्वनीनः, अध्वन्यः। 'ये चाभावकर्मणोः' (६.४.१६८), 'आत्माध्वानौ खे' (६.४.१६९) इति प्रकृतिभावः ॥

२०३८. अभ्यमित्राच्छ च ॥ १७ ॥ (१८१८)

अभ्यमित्रशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् 'अलङ्गामी' इत्येतस्मिन्नर्थे छः प्रत्ययो भवति। चकाराद्यत्खौ च। अभ्यमित्रमलङ्गामी अभ्यमित्रीयः, अभ्यमित्र्यः, अभ्यमित्रीणः। अमित्राभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः ॥

२०३९. गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे ॥ १८ ॥ (१८१९)

गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति गोष्ठम्। गोष्ठशब्देन सन्निहितगोसमूहो देश उच्यते.। भूतपूर्वग्रहणं तस्यैव विशेषणम्। गोष्ठशब्दाद् भूतपूर्वोपाधिकात्स्वार्थे खञ् प्रत्ययो भवति। गौष्ठीनो देशः।

भूतपूर्वग्रहणं किम्? गोष्ठो वर्तते ॥

२०४०. अश्वस्यैकाहगमः ॥ १९ ॥ (१८२०)

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः। अश्वशब्दात्षष्ठीसमर्थाद् 'एकाहगमः' इत्येतदर्थे खञ् प्रत्ययो भवति। एकाहेन गम्यत इत्येकाहगमः। अश्वस्यैकाहगमोऽध्वा आश्वीनः। 'आश्वीनानि शतं पतित्वा' (तां ब्रा. २१.१.९)।

२०४१. शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ॥ २० ॥ (१८२१)

शालीन-कौपीन-शब्दौ निपात्येते यथासंख्यमधृष्टे, अकार्ये चाभिधेये। अधृष्टः - अप्रगल्भः। अकार्यम्=अकरणार्ह, विरुद्धम्। शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः पर्यायौ यथाकथञ्चिद् व्युत्पादयितव्यौ। शालाप्रवेशनमर्हति,

कूपावतारमर्हति (म. भा.) – इत्यर्थयोः खञ् प्रत्यय उत्तरपदलोपश्च निपात्यते । शालीनो जडः । कौपीनं पापम् ॥

२०४२. व्रातेन जीवति ॥ २१ ॥ (१८२२)

निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । व्रातशब्दात्तृतीयासमर्थात् 'जीवति' इत्यस्मिन्नर्थे खञ् प्रत्ययो भवति । नानाजातीया अनियतवृत्तय उत्सेधजीविनः सङ्घाः = व्राताः (म.भा.) । उत्सेधः = शरीरम्, तदायास्य ये जीवन्ति ते उत्सेधजीविनः, तेषां कर्म – व्रातम् । तेन व्रातेन जीवति – व्रातीनः । तेषामेव व्रातानामन्यतम उच्यते। यस्त्वन्यस्तदीयेन [व्रातेन] जीवति तत्र नेष्यते ॥

२०४३. साप्तपदीनं सख्यम् ॥ २२ ॥ (१८२३)

'साप्तपदीनम्' इति निपात्यते सख्येऽभिधेये । सप्तभिः पदैरवाप्यते साप्तपदीनम्। 'सख्यं जनाः साप्तपदीनमाहुः' ।

कथं साप्तपदीनः सखा, साप्तपदीनं मित्त्रमिति? यदा गुणप्रधानः साप्तपदीनशब्दः सखिभावे तत्कर्मणि च वर्तते तदा सख्यशब्देन सामानाधिकरण्यं भवति, यदा तु लक्षणया वर्त्तते तदा पुरुषेण सामानाधिकरण्यं भवति ॥

२०४४. हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ॥ २३ ॥ (१८२४)

'हैयङ्गवीनम्' इति निपात्यते संज्ञायां विषये । ह्योगोदोहस्य हियङ्ग्वादेशः, तस्य विकारे (म. भा.) खञ् प्रत्ययो भवति संज्ञायाम् । ह्योगोदोहस्य विकारः – हैयङ्गवीनम्, घृतस्य संज्ञा । तेनेह न भवति – ह्योगोदोहस्य विकार उदश्वित् (म. भा.) ॥

२०४५. तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ ॥ २४ ॥ (१८२५)

'तस्य' इति षष्ठीसमर्थेभ्यः पील्वादिभ्यः कर्णादिभ्यश्च यथासंख्यं पाकमूलयोरर्थयोः कुणब्, जाहच्–इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । पीलूनां पाकः पीलुकुणः। कर्कन्धुकुणः । कर्णादिभ्यः – कर्णस्य मूलं कर्णजाहम् ।

पीलु । कर्कन्धु । शमी । करीर । कुवल । बदर । अश्वत्थ । खदिर ।

पील्वादिः।

कर्ण । अक्षि । नख । मुख । केश । पाद । गुल्फ । भ्रू । शृङ्ग । दन्त । ओष्ठ। पृष्ठ । अङ्गुष्ठ । कर्णादिः ॥

२०४६. पक्षात्तिः ॥ २५ ॥ (१८२६)

'तस्य' इत्येव । तस्येति षष्ठीसमर्थात्पक्षशब्दात् मूलेऽभिधेये तिः प्रत्ययो भवति । मूलग्रहणमनुवर्त्तते, पाकग्रहणम्; (म. भा.) 'एकयोगनिर्दिष्टा–नामप्येकदेशोऽनुवर्तते' (व्या. परि. २३) इति । पक्षस्य मूलं पक्षतिः = प्रतिपत् ॥

२०४७. तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ ॥ २६ ॥ (१८२७)

'तेन' इति तृतीयासमर्थाद् 'वित्त' इत्येतस्मिन्नर्थे चुञ्चुप्, चणप् – इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । वित्तः – प्रतीतः, ज्ञात इत्यर्थः । विद्यया वित्तः, विद्याचुञ्चुः – विद्याचणः ॥

२०४८. विनञ्भ्यां नानाञौ नसह ॥ २७ ॥ (१८२८)

वि, नञ्–इत्येताभ्यां यथासंख्यं ना, नाञ् – इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । 'नसह' इति प्रकृतिविशेषणम् (म. भा.) । असहार्थे पृथग्भावे वर्त्तमानाभ्यां विनञ्भ्यां स्वार्थे नानाञौ प्रत्ययौ भवतः । विना । नाना ॥

२०४९. वेः शालच्छङ्कटचौ ॥ २८ ॥ (१८२९)

विशब्दात् शालच्, शङ्कटच् – इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । ससाधनक्रियावचनादुपसर्गात्स्वार्थे प्रत्ययौ भवतः । विगते श्रृङ्गे विशाले । विशङ्कटे। तद्योगाद् गौरपि विशालः, विशङ्कट इत्युच्यते ।

परमार्थतस्तु गुणशब्दा एते यथाकथञ्चिद्व्युत्पाद्यन्ते । नात्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभिनिवेशः ॥

२०५०. संप्रोदश्च कटच् ॥ २९ ॥ (१८३०)

सम्, प्र, उद् – इत्येतेभ्यः कटच् प्रत्ययो भवति । चकाराद्वेश्च । सङ्कटः । प्रकटः । उत्कटः । विकटः ।

कटच्प्रकरणेऽलाबूतिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानम् (म. भा. ५.२.२९ वा. १,२) । अलाबूनां रजः अलाबूकटम् । तिलकटम् । उमाकटम् । भङ्गाकटम्.।

गोष्ठादयः स्थानादिषु पशुनामादिभ्य उपसंख्यानम् (वा. ३) । गवां स्थानं गोगोष्ठम् । महिषीगोष्ठम् ।

सङ्घाते कटच् वक्तव्यः (वा. ३) अवीनां सङ्घातः अविकटम् ।

विस्तारे पटच् वक्तव्यः (वा. ३) । अविपटम् ।

द्वित्वे गोयुगच् (वा. ३) । उष्ट्रगोयुगम् । अश्वगोयुगम् ।

प्रकृत्यर्थस्य षट्त्वे षड्गवच् (?) । हस्तिषड्गवम् । अश्वषड्गवम् ।

विकारे स्नेहे तैलच् (वा. ३) । एरण्डतैलम् । इङ्गुदतैलम् । तिलतैलम ।

भवने क्षेत्रे इक्ष्वादिभ्यः शाकटशाकिनौ (वा. ३) । इक्षुशाकटम् । इक्षुशाकिनम्। मूलशाकटम् । मूलशाकिनम् ॥

२०५१. अवात् कुटारच्च ॥ ३० ॥ (१८३१)

अवशब्दात् कुटारच्प्रत्ययो भवति । चकारात् कटच् । अवकुटारम् । अवकटम्॥

२०५२. नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटचः ॥ ३१ ॥ (१८३२)

'अवात्' इत्येव । नमनम्=नतम् । नासिकायाः सम्बन्धिनि नतेऽभिधेये टीटच्, नाटच्, भ्रटच्-प्रत्यया भवन्ति संज्ञायां विषये । नासिकाया नतम् अवटीटम्.। अवनाटम् । अवभ्रटम् । तद्योगान्नासिकापि । पुरुषोऽपि तथोच्यते-अवटीटः, अवनाटः, अवभ्रट इति ॥

२०५३. नेर्बिडज्बिरीसचौ ॥ ३२ ॥ (१८३३)

'नते नासिकायाः' इत्यनुवर्त्तते, 'संज्ञायाम्' इति च । निशब्दान्नासिकाया नतेऽभिधेये बिडच्, बिरीसच्-इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । निबिडम् । निबिरीसम् । तद्योगान्नासिकापि । पुरुषोऽपि-निबिडः । निबिरीसः ।

कथं निबिडाः केशाः, निबिडं वस्त्रम्? उपमानाद्भविष्यति ॥

२०५४. इनच्पिटच्चिक चि च ॥ ३३ ॥ (१८३४)

'नेः' इत्येव, 'नते नासिकायाः' इति च । निशब्दान्नासिकाया नतेऽभिधेये इनच्, पिटच्–इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः, तत्संनियोगेन च निशब्दस्य यथासंख्यं चिक, चि – इत्येतावादेशौ भवतः । चिकिनः । चिपिटः ।

ककारः प्रत्ययो वक्तव्यश्चिक्च प्रकृत्याऽऽदेशः । चिक्कः । तथा चोक्तम् – 'इनच्पिटच्काश्चिकचिचिकादेशाश्च वक्तव्याः' (म. भा. ५.२.३३ वा. १) इति ॥

क्लिन्नस्य चिल् पिल्लश्चास्य चक्षुषी (वा.२) । क्लिन्नस्य चिल्, पिल्– इत्येतावादेशौ भवतो लश्च प्रत्ययः 'अस्य चक्षुषी' इत्येतस्मिन्नर्थे । क्लिन्ने अस्य चक्षुषी चिल्लः । पिल्लः ॥

चुल्लादेशो वक्तव्यः (वा,२) । चुल्लः ।

अस्येत्यनेन नार्थः । चक्षुषीरेवाभिधाने प्रत्यय इष्यते । क्लिन्ने चक्षुषी चिल्ले। पिल्ले । चुल्ले । तद्योगात्तु पुरुषस्तथोच्यते ॥

२०५५. उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः ॥ ३४ ॥ (१८३५)

उप, अधि–इत्येताभ्यां यथासंख्यमासन्नारूढयोर्वर्त्तमानाभ्यां स्वार्थे त्यकन्प्रत्ययो भवति । संज्ञाधिकाराच्च नियतविषयमासन्नारूढं गम्यते । पर्वतस्यासन्नम् = उपत्यका । तस्यैवाऽऽरूढम्=अधित्यका । 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्य' (७.३.४४) इतीत्वमत्र न भवति, संज्ञाधिकारादेव ॥

२०५६. कर्मणि घटोऽठच् ॥ ३५ ॥ (१८३६)

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । कर्मशब्दात्सप्तमीसमर्थाद् 'घटः' इत्येतस्मिन्नर्थेऽठच् प्रत्ययो भवति । घटत इति घटः । कर्मणि घटते कर्मठः पुरुषः ॥

२०५७. तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्यः इतच् ॥ ३६ ॥ (१८३७)

तदिति प्रथमासमर्थेभ्यस्तारकादिभ्यः शब्देभ्यः 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे इतच् प्रत्ययो भवति । सञ्जातग्रहणं प्रकृतिविशेषणम् । तारकाः सञ्जाता अस्य नभसः तारकितं नभः । पुष्पित्तो वृक्षः ।

तारका । पुष्प । मुकुल । कण्टक । पिपासा । सुख । दुःख । ऋजीष । कुड्मल। रोग । विचार । व्याधि । निष्क्रमण । मूत्र । पुरीष । किसलय । कुसुम.।

प्रचार । तन्द्रा । वेग । बुभुक्षा । श्रद्धा । उत्कण्ठा । भर । द्रोह । गर्भादप्राणिनि (ग. सू. १२०) । तारकादिराकृतिगणः ॥

२०५८. प्रमाणे द्वयसच्दघ्नञ्मात्रचः ॥ ३७ ॥ (१८३८)

'तदस्य' इत्यनुवर्त्तते । तदिति प्रथमासमर्थाद् 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे द्वयसच्, दघ्नच्, मात्रच् – इत्येते प्रत्यया भवन्ति यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रमाणं चेत्तद्भवति । ऊरुः प्रमाणमस्य ऊरुद्वयसम्, ऊरुदघ्नम्, ऊरुमात्रम् । जानुद्वयसम्, जानुदघ्नम् जानुमात्रम्॥

प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम । (म. भा. वा.)

ऊरुद्वयसमुदकम् । ऊरुदघ्नमुदकम् । मात्रच्पुनरविशेषेण, प्रस्थमात्रमित्यपि भवति ।

प्रमाणे लो वक्तव्यः (म.भा. ५.२.३७ वा.) प्रमणशब्दा इति ये प्रसिद्धास्तेभ्य उत्पन्नस्य प्रत्यस्य लुग्भवति । शमः प्रमाणमस्य शमः । दिष्टिः । वितस्तिः ।

द्विगोर्नित्यम् (म. भा. ५.२.३७ वा.) । द्वौ शमौ प्रमणमस्य द्विशमः । त्रिशमः। द्विवितस्तिः । नित्यग्रहणं किम्? संशये श्राविणं वक्ष्यति, तत्रापि द्विगोर्लुगेव यथा स्यात् । द्वे दिष्टी स्यातां वा न वा, द्विदिष्टिः ।

डट् स्तोमे वक्तव्य (म. भा. ५.२.३७ वा.) । पञ्चदशः स्तोमः । पञ्चदशी रात्रिः । टिच्वान् ङीप् ।

शन्शतोर्डिनिर्वक्तव्यः (म. भा. ५.२.३७ वा.) । पञ्चदशिनोऽर्द्धमासाः, त्रिंशिनो मासाः (तं. सं. ७.५.२०.१) ।

विंशतेश्चेति वक्तव्यम् (म. भा.) । विंशिनोऽङ्गिरसः (गो. ब्रा. १.१.८.१) ।

प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये मात्रज्वक्तव्यः (म. भा. वा.) । शममात्रम्। दिष्टिमात्रम् । प्रस्थमात्रम् । कुडवमात्रम् । पञ्चमात्रम् । दशमात्रा गावः.।

वत्वन्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ बहुलम् (म. भा. ५.२.३७ वा.) । तावदेव तावद्द्वयसम् । तावन्मात्रम् । एतावद्द्वयसम् । एतावन्मात्रम् । यावद्द्वयसम् । यावन्मात्रम् ॥

२०५९. पुरुषहस्तिभ्यामण्च ॥ ३८ ॥ (१८३९)

'तदस्य' इत्येव, 'प्रमाणे' इति च । पुरुषहस्तिभ्यां प्रथमासमर्थाभ्यां प्रमाणोपाधिकाभ्यामस्येति षष्ठ्यर्थेऽण् प्रत्ययो भवति, चकाराद्द्वयसजादयश्च । पुरुषः प्रमाणमस्य पौरुषम्, पुरुषद्वयसम्, पुरुषदध्नम्, पुरुषमात्रम् । हास्तिनम्, हस्तिद्वयसम्, हस्तिदध्नम्, हस्तिमात्रम् ।

द्विगोर्नित्यं लुक् – द्विपुरुषमुदकम्, त्रिपुरुषमुदकम् । द्विहस्ति, त्रिहस्ति । द्विपुरुषी, त्रिपुरुषी । द्विहस्तिनी, त्रिहस्तिनी ॥

२०६०. यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ॥ ३९ ॥ (१८४०)

'तदस्य' इत्येव । यत्तदेतेभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यः परिमाणोपाधिकेभ्यः 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे वतुप् प्रत्ययो भवति । यत्परिमाणमस्य यावान् । तावान् । एतावान् ।

प्रमाणग्रहणेऽनुवर्तमाने परिमाणग्रहणं प्रमाणपरिमाणयोर्भेदात् ।

डावतावथवैशेष्यान्निर्देशः पृथगुच्यते ।

मात्राद्यप्रतिघाताय भावः सिद्धश्च डावतोः ॥ (म. भा. ५.२.३९)

वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम् (म. भा. ५.२.३९ वा. १) 'न त्वावाँ अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते' (ऋ. ७.३२.२३)। त्वावतः पुरुवसो (ऋ. ८.४६.१) । यज्ञं विप्रस्य मावतः (ऋ. १.१४२.स्) । त्वत्सदृशस्य, मत्सदृशस्येत्यर्थः ॥

२०६१. किमिदम्भ्यां वो घः ॥ ४० ॥ (१८४१)

किमिदम्भ्यामुत्तरस्य वतुपो वकारस्य घकारादेशो भवति । कियान् । इयान्।

एतदेव चादेशविधानं ज्ञापकम् – किमिदम्भ्यां वतुप्प्रत्ययो भवतीति । अथ वा – योगविभागेन वतुपं विधाय पश्चाद्वो घो विधीयते (म. भा.) ॥

२०६२. किमः संख्यापरिमाणे इति च ॥ ४१ ॥ (१८४२)

संख्यायाः परिमाणम्, संख्यापरिच्छेद इत्यर्थः । संख्यापरिमाणे वर्त्तमानात् किमः प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे डतिः प्रत्ययो भवति । चकाराद्वतुप् च । तस्य च वकारस्य घादेशो भवति । पृच्छ्यमानत्वात् परिच्छेदोपाधिकायां संख्यायां वर्त्तमानात्किमः प्रत्ययो विज्ञायते । का संख्या परिमाणमेषां ब्राह्मणानां कति ब्राह्मणाः । कियन्तो ब्राह्मणाः ।

अथ वा – संख्यैव परिमाणात्मिका परिच्छेदस्वभावा गृह्यते – का संख्या परिमाणं येषामिति ।

ननु च संख्या एवमात्मिकैव परिच्छेदस्वभावा, सा किमर्थं परिमाणेन विशेष्यते? यत्रापरिच्छेदकत्वेन विवक्ष्यते तत्र मा भूदिति । क्षेपे हि परिच्छेदो नास्ति – केयमेषां संख्या दशानामिति ॥

२०६३. संख्याया अवयवे तयप् ॥ ४२ ॥ (१८४३)

'तदस्य' इत्येव । संख्याया अवयवे वर्त्तमानाया अस्येति षष्ठ्यर्थे तयप् प्रत्ययो भवति । अवयवा अवयविनः सम्बन्धिन इति सामर्थ्यादवयवी प्रत्ययार्थो विज्ञायते । पञ्च अवयवा अस्य पञ्चतयम् । दशतयम् । चतुष्टयम् । चतुष्टयी ॥

२०६४. द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा ॥ ४३ ॥ (१८४४)

पूर्वेण विहितस्य तयस्य द्वित्रिभ्यां परस्य वाऽयजादेशो भवति । द्वाववयवावस्य द्वयम्, द्वितयम् । त्रयम्, त्रितयम् ।

तयग्रहणं स्थानिनिर्देशार्थम्; अन्यथा प्रत्ययान्तरमयज्विज्ञायेत । तत्र को दोषः? त्रयी गतिरिति तयनिबन्धन ईकारो (४.१.१५) न स्यात्, 'प्रथमचरमतय' (१.१.३३) इत्येष विधिश्च न स्यात् । द्वये, द्वयाः । चकारः स्वरार्थः ॥

२०६५. उभादुदात्तो नित्यम् ॥ ४४ ॥ (१८४५)

उभशब्दात्परस्य तयपो नित्यमयजादेशो भवति स चोदात्तः । वचनसामर्थ्यादादेरुदात्तत्वं विज्ञायते । उभशब्दो यदि लौकिकी संख्या, ततः पूर्वेणैव विहितस्य तयप आदेशविधानार्थं वचनम् । अथ न संख्या, ततो योगविभागेन तयपं विधाय तस्य नित्यमयजादेशो विधीयते । उभयो मणिः । 'उभयेऽस्य देवमनुष्याः' (तै.सं. १.६.७.१) ॥

२०६६. तदस्मिन्नधिकमिति दशान्तड्डः ॥ ४५ ॥ (१८४६)

तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे दशान्तात्प्रातिपदिकाद् डः प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमा समर्थमधिकं चेत्तद्भवति । इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा । एकादश

अधिका अस्मिन् शते एकादशं शतम् । एकादशं सहस्रम् । द्वादशं शतम् । द्वादशं सहस्रम् ।

दशान्तादिति किम्? पञ्चाधिका अस्मिन् शते । अन्तग्रहणं किम्? दशाधिका अस्मिन् शते ।

प्रत्ययार्थेन च समानजातीये प्रकृत्यर्थे सति प्रत्यय इष्यते (म. भा.) – एकादश कार्षापण अधिक अस्मिन् कार्षापणशते एकदशं कार्षापणशतमिति ।

इह तु न भवति – एकादश माषा अधिका अस्मिन् कार्षापणशत इति (म. भा.) ।

'शतसहस्रयोश्चेष्यते' (म. भा. इष्टि) । इह न भवति – एकादशाधिका अस्यां त्रिंशतीति ।

'इतिकरणो विवक्षार्थः' इत्युक्तम्, तत इदं सर्व लभ्यते ।

कथमेकादशं शतसहस्रमिति ? शतानाम् सहस्रम्, सहस्राणां वा शतमिति शतसहस्रमित्युच्यते ।

तत्र 'शतसहस्रयोः' इत्येव सिद्धम् ।

अधिके समानजतातविष्टं शतसहस्रयोः ।
यस्य संख्या तदाधिक्ये डः कर्तव्यो मतो मम ॥ (म. भा. ५.२.४५)

२०६७. शदन्तविंशतेश्च ॥ ४६ ॥ (१८४७)

'तदस्मिन्नधिकम्' इत्यनुवर्तते, 'डः' इति च । शदन्तात् प्रातिपदिकाद्विंशतेश्च डः प्रत्ययो भवति 'तदस्मिन्नधिकम्' इत्येतस्मिन् विषये । त्रिंशदधिका अस्मिन् शते त्रिंशं शतम् ।

शद्ग्रहणेऽन्तग्रहणं प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेरधिकार्थम् । एकत्रिंशं शतम्। एकचत्वारिंशं शतम् । संख्याग्रहणं च कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् – गोत्रिंशदधिका अस्मिन् गोशते इति ।

विंशतेश्च (म. भा. ५.२.४६ वा. ३) । विंश शतम् ।

तदन्तादपीति वक्तव्यम् (वा.) । एकविंशं शतम् ।

संख्याग्रहणं च कर्त्तव्यम् (म. भा. ५.२.४६ वा. २) इह मा भूत् – गोविंशतिरधिकाऽस्मिन्गोशते इति ॥

२०६८. संख्याया गुणस्य निमाने मयट् ॥ ४७ ॥ (१८४८)

'तदस्य' इत्यनुवर्तते 'तदस्य सञ्जातम्' (५.२.३६) इत्यतः । तदिति प्रथमासमर्थात्संख्यावाचिनः प्रातिपदिकादस्येति षष्ठ्यर्थे मयट् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं गुणस्य निमाने चेत्तद् वर्तते । गुणः = भागः । निमानम् = मूल्यम्। गुणो येन निमीयते मूल्यभूतेन सोऽपि सामर्थ्याद्भाग एव विज्ञायते । यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य द्विमयमुदश्विद् यवानाम् । त्रिमयम् । चतुर्मयम् ।

भागेऽपि तु विधीयमानः प्रत्ययः प्राधान्येन भागवन्तमाचष्टे । तेन सामानाधिकरण्यं भवति द्विमयमुदश्विदिति । गुणस्येति चैकत्वं विवक्षितम्, तेनेह न भवति – द्वौ भागौ यवानां त्रय उदश्वितः (म. भा.) इति ।

भूयसश्च वाचिकायाः संख्यायाः प्रत्यय इष्यते । इह न भवति – एको भागो निमानमस्येति । भूयस इति च प्रत्ययार्थात्प्रकृत्यर्थस्याधिक्यमात्रं विवक्षितम्। वहुत्वमतन्त्रम्, तेन द्विशब्दादपि भवति ।

गुणशब्दः समानावयववचनः । तेनेह न भवति – द्वौ भागौ यवानामध्यर्द्धम् उदश्वितः (म. भा.) इति ।

निमेये चापि दृश्यते (म. भा. ५.२.४७ वा. ५) निमेये वर्त्तमानायाः संख्याया निमाने प्रत्ययो दृश्यते । उदश्वितो द्वौ भागौ निमेयमस्य यवभागस्य द्विमया यवा उदश्वितः । त्रिमया यवा उदश्वितः । चतुर्मयाः (म. भा.) ।

गुणस्येति किम्? द्वौ व्रीहियवौ निमानस्योदश्वितः । निमान इति किम्? द्वौ गुणौ क्षीरस्यैकस्तैलस्य द्विगुणं तैलं पच्यते क्षीरेणेत्यत्र मा भूत् ॥

२०६९. तस्य पूरणे डट् ॥ ४८ ॥ (१८४९)

तस्येति षष्ठीसमर्थात्संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात् 'पूरणे' इत्यस्मिन्नर्थे डट् प्रत्ययो भवति । पूर्यतेऽनेनेति पूरणम् । येन संख्या=संख्यानं पूर्यते=सम्पद्यते स तस्याः पूरणः । एकादशानाम् पूरण एकादशः । त्रयोदशः । यस्मिन्नुपसञ्जातेऽन्या संख्या सम्पद्यते स प्रत्ययार्थः । इह न भवति – पञ्चानां मुष्टिकानां पूरणो घट इति ॥

२०७०. नान्तादसंख्यादेर्मट् ॥ ४९ ॥ (१८५०)

'डट्' वर्तते । नकारान्तात्सम्ख्यावाचिनः प्रातिपदिकादसंख्यादेः परस्य डटो

मडागमो भवति । नान्तादिति पञ्चमी डट आगमसम्बन्धे षष्ठीं प्रकल्पयति। पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । सप्तमः ।

नान्तादिति किम्? विंशतेः पूरणो विंशः । असंख्यादेरिति किम्? एकादशानां पूरण एकादशः ॥

२०७१. थट् च च्छन्दसि ॥ ५० ॥ (३४९७)

नान्तादसंख्यादेः परस्य डटश्छन्दसि विषये थडागमो भवति । चकारात्पक्षे मडपि भवति । पर्णमयानि पञ्चथानि भवन्ति (काठ. सं. ८.२) । पञ्चथः (काठ. सं. ९.३) । सप्तथः (काठ. सं. ३७.११) । मट् – पञ्चममिन्द्रियमस्यापाक्रामन् (काठ. सं. ९.१२) ।

२०७२. षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ॥ ५१ ॥ (१८५१)

'डट्' इत्यनुवर्तते, तदिह सप्तम्या विपरिणम्यते । षट्, कति, कतिपय, चतुर् – इत्येतेषां डटि परतस्थुगागमो भवति । कतिपयशब्दो न संख्या । तस्यास्मादेव ज्ञापकाद् डट् प्रत्ययो विज्ञायते । षण्णां पूरणः षष्ठः । कतिथः । कतिपयथः । चतुर्थः।

चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च (म. भा. ५.२.५१ वा.१) । चतुर्णां पूरणः तुरीयः तुर्यः ॥

२०७३. बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक् ॥ ५२ ॥ (१८५२)

'डटि' इत्येव । बहु, पूग, गण, सङ्घ–इत्येतेषां डटि परतस्तिथुगागमो भवति। पूगसङ्घशब्दयोरसङ्ख्यात्वादिदमेव ज्ञापकं डटो भावस्य । बहूनां पूरणो बहुतिथः । पूगतिथः । गणतिथः । सङ्घतिथः ॥

२०७४. वतोरिथुक् ॥ ५३ ॥ (१८५३)

'डटि' इत्येव । वतोर्डटि परत इथुगागमो भवति । वत्वन्तस्य सङ्ख्यात्वात्पूर्वेण इड्विहितस्तस्मिन्नयमागमो विधीयते । यावतां पूरणो यावतिथः । तावतिथः । एतावतिथः॥

२०७५. द्वेस्तीयः ॥ ५४ ॥ (१८५४)

द्विशब्दात्तीयः प्रत्ययो भवति 'तस्य पूरणे' इत्यस्मिन्विषये । डटोऽपवादः । द्वयोः पूरणो द्वितीयः ॥

२०७६. त्रेः संप्रसारणं च ॥ ५५ ॥ (१८५५)

त्रिशब्दात्तीयः प्रत्ययो भवति 'तस्य पूरणे' इत्येतद्विषये । तत्सन्नियोगेन त्रेः संप्रसारणं च भवति । डटोऽपवादः । त्रयाणां पूरणस्तृतीयः । 'हलः' (६.४.२) इति संप्रसारणस्य दीर्घत्वं न भवति । 'अणः' इति तत्रानुवर्त्तते – 'ढ्रलोपे' (६.३.१११) इत्यतः, पूर्वेण च णकारेणाण्ग्रहणम् ॥

२०७७. विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥ (१८५६)

विंशत्यादिभ्यः परस्य डटस्तमडागमो भवत्यन्यतरस्याम् । पूरणाधिकाराद् डट् प्रत्यय आगमी विज्ञायते । विंशतेः पूरणः विंशतितमः, विंशः । एकविंशतितमः, एकविंशः । त्रिविंशतितमः, त्रिविंशः । त्रिंशत्तमः, त्रिंशः । एकत्रिंशत्तमः, एकत्रिंशः।

विंशत्यादयो लौकिकाः सङ्ख्याशब्दा गृह्यन्ते, न पङ्क्त्यादिसूत्रसन्निविष्टाः। तद्ग्रहणे ह्येकविंशतिप्रभृतिभ्यो न स्यात्;ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् (व्या. परि. ८९) । एवं च सति 'षष्ट्यादेश्चासङ्ख्यादेः' (५.२.५८) इति पर्युदासो युज्यत एव ॥

२०७८. नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च ॥ ५७ ॥ (१८५७)

शतादयः संख्याशब्दा लौकिका गृह्यन्ते । शतादिभ्यो मासार्धमास–संवत्सरशब्देभ्यश्च परस्य डटो नित्यं तमडागमो भवति । मासादयः सङ्ख्याशब्दा न भवन्ति, तेभ्योऽस्मादेव ज्ञापकाद् डट् प्रत्ययो विज्ञायते । शतस्य पूरणः शततमः । सहस्रतमः । लक्षतमः । मासस्य पूरणो मासतमो दिवसः । अर्धमासतमः। संवत्सरतमः ।

'षष्ट्यादेश्चासङ्ख्यादेः' (५.२.५८) इति वक्ष्यमाणेन सिद्धे शतादिग्रहणं सङ्ख्याद्यर्थम् । एकशततमः । द्विशततमः ॥

२०७९. षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः ॥ ५८ ॥ (१८५८)

षष्ट्यादेः सङ्ख्याशब्दादसङ्ख्यादेः परस्य डटो नित्यं तमडागमो भवति ।

'विंशत्यादिभ्यः' (५.२.५६) इति विकल्पेन प्राप्ते नित्यार्थम्। षष्टितमः। सप्ततितमः।

असङ्ख्यादेरिति किम्? एकषष्टः। एकषष्टितमः। एकसप्तः। एकसप्ततितमः॥

२०८०. मतौ छः सूक्तसाम्नोः ॥ ५९ ॥ (१८५९)

'मतौ' इति मत्वर्थ उच्यते। प्रातिपदिकान्मत्वर्थे छः प्रत्ययो भवति सूक्ते सामनि चाभिधेये। मत्त्वर्थग्रहणेन समर्थविभक्तिः प्रकृतिविशेषणम्, प्रत्ययार्थ इति सर्वमाक्षिप्यते। अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्निति अच्छावाकीयं सूक्तम्। मित्रावरुणीयम्। यज्ञायज्ञीयं साम। वारवन्तीयम्।

अनुकरणशब्दाश्च स्वरूपमात्रप्रधानाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति, तेनानेकपदादपि सिद्धम् – अस्य वामीयम्, कयाशुभीयम् ॥

२०८१. अध्यायानुवाकयोर्लुक् ॥ ६० ॥ (१८६०)

'मतौ' इत्येव। मत्त्वर्थ उत्पन्नस्य छस्य लुग्भवति, अध्यायानुवाकयोरभिधेययोः। केन पुनरध्यायानुवाकयोः प्रत्ययः? इदमेव लुग्वचनं ज्ञापकं तद्विधानस्य। विकल्पेन च लुगयमिष्यते। गर्दभाण्डशब्दोऽस्मिन्नस्ति गर्दभाण्दोऽध्यायः, अनुवाको वा; गर्दभाण्डीयः (म. भा.)। दीर्घजीवितः दीर्घजीवितीयः। पलितस्तम्भः, पलितस्तम्भीयः॥

२०८२. विमुक्तादिभ्योऽण् ॥ ६१ ॥ (१८६१)

'मतौ' इत्येव, 'अध्यायानुवाकयोः' इति च। विमुक्तादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽण् प्रत्ययो भवति मत्त्वर्थे, अध्यायानुवाकयोरभिधेययोः। विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्ति वैमुक्तोऽध्यायः, अनुवाको वा। दैवासुरः।

विमुक्त। देवासुर। वसुमत। सत्वत्। उपसत्। दशार्हपयस्। हविर्द्धान। मित्री। सोमापूषन्। अग्नाविष्णु। वृत्रहति। इडा। रक्षोसुर। सदसत्। परिषादक्। वसु। मरुत्वत्। पत्नीवत्। महीयल। दशार्ह। वयस्। पतत्रि। सोम। महित्री। हेतु। विमुक्तादिः ॥

२०८३. गोषदादिभ्यो वुन् ॥ ६२ ॥ (१८६२)

'मतौ' इत्येव, 'अध्यायानुवाकयोः' इति च। गोषदादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वुन्प्रत्ययो भवति मत्त्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः। गोषदशब्दोऽस्मिन्नस्ति

गोषदकोऽध्यायोऽनुवाको वा । इषेत्वकः । मातरिश्वकः ।

गोषद । इषेत्वा । मातरिश्वन् । देवस्यात्वा । देवीरापः । कृष्णोस्याखरेष्ठः । दैवींधियम् । रक्षोहण । अञ्जन । प्रभूत । प्रतूर्त । कृशानु । गोषदादिः ॥

२०७४. तत्र कुशलः पथः ॥ ६३ ॥ (१८६३)

'वुन्' इत्येव । तत्रेति सप्तमीसमर्थात् पथिन्शब्दात् 'कुशलः' इत्यस्मिन्नर्थे वुन्प्रत्ययो भवति । पथि कुशलः पथकः ॥

२०८५. आकर्षादिभ्यः कन् ॥ ६४ ॥ (१८६४)

'तत्र' इत्येव, 'कुशलः' इति च । आकर्षादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः 'कुशलः' इत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । आकर्षे कुशलः आकर्षकः । त्सरुकः।

आकर्ष । त्सरु । पिपासा । पिचण्ड । अशनि । अश्मन् । विचय । चय । जय। आचय । अय । नय । निपाद । गद्गद । दीप । ह्रद । ह्राद । ह्लाद । शकुनि.। आकर्षादिः ॥

२०८६. धनहिरण्यात्कामे ॥ ६५ ॥ (१८६५)

'तत्र' इत्येव, 'कन्' इति च । धनहिरण्यशब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्याम् 'कामे' इत्यस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । कामः = इच्छा, अभिलाषः । धने कामः धनको देवदत्तस्य । हिरण्यको देवदत्तस्य ॥

२०८७. स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते ॥ ६६ ॥ (१८६६)

'तत्र' इत्येव, 'कन्' इति च । स्वाङ्गवाचिभ्यः शब्देभ्यस्तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यः 'प्रसिते' इत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । प्रसितः = प्रसक्तः तत्पर इत्यर्थः । केशेषु प्रसितः केशकः । केशादि रचनायां प्रसक्त एवमुच्यते ।

बहुवचनं स्वाङ्गसमुदायशब्दादपि यथा स्यात् – दन्तौष्ठकः । केशनखकः॥

२०८८. उदराट्ठगाद्यूने ॥ ६७ ॥ (१८६७)

'तत्र' इत्येव, 'प्रसिते' इति च । उदरशब्दात्सप्तमीसमर्थात् 'प्रसिते' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । 'आद्यूने' इति प्रत्ययार्थविशेषणम् ।

उदरेऽविजिगीषुर्भण्यते । यो बुभुक्षयाऽत्यन्तं पीड्यते स एवमुच्यते । उदरे प्रसित औदरिक आद्यूनः । [आद्यूनोऽविजिगीषुः ।] आद्यून इति किम्? उदरकः (५.२.६६)॥

२०८९. सस्येन परिजातः ॥ ६८ ॥ (१८६८)

कन्प्रत्यय इत्येव स्वर्यते, न ठक् । निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । सस्यशब्दात्तृतीयासमर्थाति 'परिजातः' इत्यस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो भवति । सस्यशब्दोऽयं गुणवाची । परिः=सर्वतो भावे वर्त्तते । यो गुणैः सम्बद्धो जायते, यस्य किञ्चिदपि वैगुण्यं नास्ति, तस्येदमभिधानम् । सस्येन परिजातः सस्यकः शालिः । सस्यकः साधुः । सस्यको मणिः । आकरशुद्ध इत्यर्थः ॥

२०९०. अंशं हारी ॥ ६९ ॥ (१८६९)

अंशशब्दान्निर्देशादेव द्वितीयासमर्थाद् 'हारी' इत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति। अंशं हारी अंशको दायादः । अंशकः पुत्रः ।

'हारी' इत्यावश्यके णिनिः (३.३.१७०), तत्र षष्ठीप्रतिषेधात् कर्मणि द्वितीयैव भवति ॥

२०९१. तन्त्रादचिरापहृते ॥ ७० ॥ (१८७०)

तन्त्रशब्दान्निर्देशादेव पञ्चमीसमर्थाद् 'अचिरापहृते' इत्येतस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो भवति । अचिरापहृतः = स्तोककालापहृत इत्यर्थः । तन्त्रादचिरापहृतः तन्त्रकः पटः । तन्त्रकः प्रावारः । प्रत्यग्रो नव उच्यते ॥

२०९२. ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ॥ ७१ ॥ (१८७१)

ब्राह्मणक, उष्णिक – इत्येतौ शब्दौ कन्प्रत्ययान्तौ निपात्येते संज्ञायां विषये। ब्राह्मणको देशः । उष्णिका यवागूः ।

यत्रायुधजीविनो ब्राह्मणाः सन्ति तत्र 'ब्राह्मणक' इति संज्ञा । अल्पान्ना यवागूः 'उष्णिका' इत्युच्यते ॥

२०९३. शीतोष्णाभ्यां कारिणि ॥ ७२ ॥ (१८७२)

शीतोष्णशब्दाभ्यां कारिण्यभिधेये कन्प्रत्ययो भवति । क्रियाविशेषणाद् द्वितीयासमर्थादयं प्रत्ययः । शीतं करोति शीतकः = अलसः, जड उच्यते । उष्णं

करोति उष्णकः = शीघ्रकारी, दक्ष उच्यते ॥

२०९४. अधिकम् ॥ ७३ ॥ (१८७३)

'अधिकम्' इति निपात्यते । अध्यारूढस्योत्तरपदलोपः कँश्च प्रत्ययः (म. भा.) । अधिको द्रोणः खार्याम् । अधिका खारी द्रोणेन ।

कर्त्तरि कर्मणि चाऽध्यारूढशब्दः ॥

२०९५. अनुकाभिकाभीकः कमिता ॥ ७४ ॥ (१८७४)

अनुक, अभिक, अभीक–इत्येते शब्दाः कन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते 'कमिता' इत्यस्मिन्नर्थे । अभेः पक्षे दीर्घत्वं च निपात्यते । अनुकामयते अनुकः । अभिकः। अभीकः ॥

२०९६. पार्श्वेनान्विच्छति ॥ ७५ ॥ (१८७५)

पार्श्वशब्दात्तृतीयासमर्थाद् 'अन्विच्छति' इत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । अनृजुरुपायः – पार्श्वम्, तेनार्थानन्विच्छति पार्श्वकः = मायावी, कौसृतिकः, जालिक उच्यते ॥

२०९७. अयः शूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ॥ ७६ ॥ (१८७६)

'अन्विच्छति' इत्येव । अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्याम् 'अन्विच्छति' इत्येतस्मिन्नर्था ठक्ठञौ प्रत्ययौ भवतः । तीक्ष्ण उपायः = अयःशूलमुच्यते, तेनान्विच्छति आयःशूलिकः (म.भा.) । साहसिकः इत्यर्थः । दम्भः = दण्डाजिनम्, तेनान्विच्छति दाण्डाजिनिकः । दाम्भिकः इत्यर्थः ॥

२०९८. तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा ॥ ७७ ॥ (१८७७)

तावतां पूरणं तावतिथम् । गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणम् । प्रकृतिविशेषणं चैतत् । पूरणप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकाद् ग्रहणोपाधिकात्स्वार्थे कन्प्रत्ययो भवति । पूरणस्य प्रत्ययस्य वा लुक् । द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति द्विकं ग्रहणम्, द्वितीयकम् । त्रिकम्, तृतीयकम् । चतुष्कम्, चतुर्थकम् ।

तावतिथेन गृह्णातीति कन्वक्तव्यः, पूरणप्रत्ययस्य च नित्यं लुक् (म. भा.

५.२.७७ वा. १,२) । षष्ठेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति षट्को देवदत्तः । पञ्चकः चतुष्कः ।

इतिकरणो विवक्षार्थः, तेन ग्रन्थविषयमेव ग्रहणं विज्ञायते, नान्यविषयम् ॥

२०९९. स एषां ग्रामणीः ॥ ७८ ॥ (१८७८)

'स' इति प्रथमासमर्थाद् 'एषामिति षष्ठ्यर्थे कन्प्रत्यो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थे ग्रामणीश्चेत्स भवति । ग्रामणीः = प्रधानः मुख्यः, इत्यर्थः । देवदत्तो ग्रामणीरेषां – देवदत्तकाः । यज्ञदत्तकाः ।

ग्रामणीरिति किम्? देवदत्तः शत्रुरेषाम् ॥

२१००. शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ॥ ७९ ॥ (१८७९)

शृङ्खलशब्दात्प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति । यत्तत्प्रथमासमर्थं बन्धनं चेत्तद्भवति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं करभश्चेत्स भवति । शृङ्खलं बन्धनमस्य करभस्य–शृङ्खलकः । उष्ट्राणां बालकाः = करभा, तेषां काष्ठमयं पाशकं पादे व्यतिषच्यते, तदुच्यते शृङ्खलमिति ।

यद्यपि रज्ज्वादिकमपि तत्रास्ति तथापि शृङ्खलमस्यास्वतन्त्रीकरणे भवति साधनमिति बन्धनमित्युच्यते ॥

२१०१. उत्क उन्मनाः ॥ ८० ॥ (१८८०)

'उत्कः' इति निपात्यते, उन्मनाश्चेत्स भवति । उद्गतं मनो यस्य स उन्मनाः। उच्छब्दात् ससाधनक्रियावचनात् तद्वति कन्प्रत्ययो निपात्यते । उत्को देवदत्त । उत्कः प्रवासी । उत्सुक इत्यर्थ ॥

२१०२. कालप्रयोजनाद् रोगे ॥ ८१ ॥ (१८८१)

अर्थलभ्या समर्थविभक्तिः । कालात्प्रयोजनाच्च यथायोगं समर्थविभक्तियुक्ताद् रोगेऽभिधेये कन्प्रत्ययो भवति । कालः = दिवसादिः, प्रयोजनम्=कारणम्, रोगस्य फलं वा । द्वितीयेऽह्नि भवो द्वितीयको ज्वरः । चतुर्थकः । प्रयोजनात् – विषपुष्पैर्जनितो विषपुष्पको ज्वरः । काशपुष्पकः । उष्णं कार्यमस्य उष्णकः, शीतको ज्वरः ।

उत्तरसूत्रादिह संज्ञाग्रहणमपकृष्यते । तेनायं प्रकारनियमः सर्वो लभ्यते ॥

२१०३. तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् ॥ ८२ ॥ (१८८२)

तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे कन् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थमन्नं चेत्प्रायविषयं तद् भवति । प्रायः = बाहुल्यम् । संज्ञाग्रहणं तदन्तोपाधिः । गुडापूपाः प्रायेणान्नमस्यां पौर्णमास्यां गुडापूपिका । तिलापूपिका पौर्णमासी ।

वटकेभ्य इनिर्वक्तव्यः (म. भा. ५.२.८२ वा. १) । वटकिनी पौर्णमासी ॥

२१०४. कुल्माषादञ् ॥ ८३ ॥ (१८८३)

कुल्माषशब्दाञ् प्रत्ययो भवति 'तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम्' (५.२.८२) इत्येतस्मिन्नर्थे । ञकारो वृद्धिस्वरार्थः । कुल्माषाः प्रायेणान्नमस्यां – कौल्माषी पौर्णमासी ॥

२१०५. श्रोत्रियँश्छन्दोऽधीते ॥ ८४ ॥ (१८८४)

'श्रोत्रियन्' इति निपात्यते 'छन्दोऽधीते' इत्यस्मिन्नर्थे । नकारः स्वरार्थः । श्रोत्रियो ब्राह्मणः ।

'श्रोत्रियँश्छन्दोऽधीते' इति वाक्यार्थे पदवचनम् (म. भा. ५/२/८४ वा. १).।

छन्दसो वा श्रोत्रभावः, तदधीते इति घँश्च प्रत्ययः । (म. भा. वा. २)

कथं छन्दोऽधीते छान्दसः? वाग्रहणमनुवर्त्तते, 'तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा' (५.२.७७) इत्यतः ॥

२१०६. श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनो ॥ ८५ ॥ (१८८५)

'श्राद्धम्' इति प्रकृतिः, 'अनेन' इति प्रत्ययार्थः, 'भुक्तम्' इति प्रकृतिविशेषणम्। श्राद्धशब्दाद्द् भुक्तोपाधिकादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिठनौ प्रत्ययौ भवतः । श्राद्धशब्दः कर्मनामधेयं तत्साधने द्रव्ये वर्तित्वा प्रत्ययमुत्पादयति । श्राद्धं भुक्तमनेन श्राद्धी, श्राद्धिकः । इनिठनोः समानकालग्रहणम् (म. भा.) –अद्य भुक्ते श्राद्धे श्वः श्राद्धिक इति प्रयोगो मा भूत् ॥

२१०७. पूर्वादिनिः ॥ ८६ ॥ (१८८६)

'अनेन' इति प्रत्ययार्थः कर्ताऽनुवर्त्तते । न च क्रियामन्तरेण कर्त्ता सम्भवतीति यां काञ्चित्क्रियामध्याहृत्य प्रत्ययो विधेयः । पूर्वाद् 'अनेन' इत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति । पूर्वं गतमनेन, पीतं भुक्तं, वा पूर्वी, पूर्विणौ,पूर्विणः ॥

२१०८. सपूर्वाच्च ॥ ८७ ॥ (१८८७)

विद्यमानं पूर्व यस्मादिति सपूर्वं प्रातिपदिकम्, तस्य पूर्वशब्देन तदन्तविधिः.। सपूर्वात्प्रातिपदिकात्पूर्वशब्दान्तादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति । पूर्वं कृतमनेन कृतपूर्वी कटम् । भूक्तपूर्वी ओदनम् । 'सुप्सुपा' (२.१.४) इति समासं कृत्वा तद्धित उत्पाद्यते ।

योगद्वयेन चानेन – 'पूर्वादिनिः' (५.२.८६) 'सपूर्वाच्च' (५.२.८७) इति–परिभाषाद्वयं ज्ञाप्यते 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' (शाक. परि. ६५), 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति' (व्या. परि. ८९) इति ॥

२१०९. इष्टादिभ्यश्च ॥ ८८ ॥ (१८८८)

'अनेन' इत्येव । इष्टादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति। इष्टमनेन इष्टी यज्ञे । पूर्त्ती श्राद्धे । 'क्तस्येन्विषयस्य कर्मणि' इति सप्तम्युपसंख्यायते।

इष्ट । पूर्त । उपसादित । निगदित । परिवादित । निकथित । परिकथित । सङ्कलित । निपठित । सङ्कल्पित । अनर्चित । विकलित । संरक्षित । निपतित । पठित। परिकलित ।अर्चित । परिरक्षित । पूजित । परिगणित । उपगणित । अवकीर्ण । परित। उपकृत । उपाकृत । आयुक्त । आम्नात । श्रुत । अधीत । आसेवित । अपवारित । अवकल्पित । निराकृत । अनुयुक्त । उपनत । अनुगुणित। अनुपठित । व्याकुलित । निगृहीत । इष्टादिः ॥

२११०. छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ॥ ८९ ॥ (१८८९)

परिपन्थिन्, परिपरिन्–इत्येतौ शब्दौ छन्दसि विषये निपात्येते पर्यवस्थातरि वाच्ये । पर्यवस्थाता=सम्पन्नप्रतिपक्ष उच्यते । 'मा त्वा परिपन्थिनो विदन् । मा त्वा परिपरिणो विदन्' (वाज.सम्. ४.३४)

२१११. अनुपद्यन्वेष्टा ॥ ९० ॥ (१८९०)

'अनुपदी' इति निपात्यतेऽन्वेष्टा चेत्स भवति । पदस्य पश्चादनुपदम् । अनुपदी गवाम् । अनुपदी उष्ट्राणाम् ॥

२११२. साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् ॥ ९१ ॥ (१८९१)

साक्षाच्छब्दोव्ययम् । तस्मादिनिः प्रत्ययो भवति द्रष्टरि वाच्ये । संज्ञाग्रहणमभिधेय नियमार्थम् । साक्षाद् द्रष्टा–साक्षी, साक्षिणौ, साक्षिणः । संज्ञाग्रहणादुपद्रष्टैवोच्यते; नदाता, ग्रहीता वा ॥

२११३. क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः ॥ ९२ ॥ (१८९२)

क्षेत्रियजिति निपात्यते । 'परक्षेत्रे चिकित्स्यः' इत्येतस्मिन् वाक्यार्थे पदवचनम्। परक्षेत्राद्वा तत्रेति सप्तमीसमर्थात् 'चिकित्स्यः' इत्येतस्मिन्नर्थे घच् प्रत्ययः परशब्दलोपश्च निपात्यते । परक्षेत्रे चिकित्स्यः क्षेत्रियो व्याधिः । क्षेत्रियं कुष्ठम् । परक्षेत्रम्=जन्मान्तरशरीरम्, तत्र चिकित्स्यः क्षेत्रियः । असाध्योऽप्रत्याख्येयो व्याधिरुच्यते। नामृतस्य निवर्तत इत्यर्थः ।

अथ वा – क्षेत्रियं विषम् । यत्परक्षेत्रे=परशरीरे संक्रमय्य चिकित्स्यते ।

अथ वा – क्षेत्रियाणि तृणानि । यानि सस्यार्थे क्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानि=नाशयितव्यानि ।

अथ वा – क्षेत्रियः = पारदारिकः । परदाराः = परक्षेत्रम्, तत्र चिकित्स्यः = निग्रहीतव्यः । सर्व चैतत्प्रमाणम् ॥

२११४. इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्र–दत्तमिति वा ॥ ९३ ॥ (१८९३)

इन्द्रियमित्यन्तोदात्तं शब्दरूपं निपात्यते । रूढिरेषा चक्षुरादीनां करणानाम् । तथा च व्युत्पत्तेरनियमं दर्शयति । इन्द्रशब्दात्षष्ठीसमर्थात् 'लिङ्गम्' इत्येतस्मिन्नर्थे घच्प्रत्ययो भवति । इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियम् । इन्द्रः = आत्मा, स चक्षुरादिना करणेनानुमीयते, नाकर्तृकं करणमस्ति । इन्द्रेण दृष्टम्, तृतीयासमर्थात्प्रत्ययः । आत्मना दृष्टमित्यर्थः । इन्द्रेण सृष्टम् । आत्मना सृष्टम्, तत्कृतेन शुभाशुभेन

कर्मणोत्पन्नमिति कृत्वा । इन्द्रेण जुष्टम्, आत्मना जुष्टम्=सेवितम्; तद्द्वारेण विज्ञानोत्पादनाद् इन्द्रेण दत्तम्, आत्मना विषयेभ्यो दत्तं यथायथं ग्रहणाय ।

इतिकरणः प्रकारार्थः । सति सम्भवे व्युत्पत्तिरन्यथापि कर्तव्या; रूढेरनियमादिति।

वाशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यमानो विकल्पानां स्वातन्त्र्यं दर्शयति ॥

२११५. तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ॥ ९४ ॥ (१८९४)

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः । अस्यास्मिन्निति प्रत्ययार्थौ । अस्तीति प्रकृतिविशेषणम् । इतिकरणो विवक्षार्थः । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे 'अस्मिन्' इति सप्तम्यर्थे वा मतुप् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थमस्ति चेत्तद्भवति। अस्त्यर्थोपाधिकं चेत्तद्भवतीत्यर्थः । इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा । गावोऽस्य सन्ति गोमान् देवदत्तः । वृक्षा अस्मिन् सन्ति वृक्षवान् पर्वतः । यवमान् । प्लक्षवान् ।

इतिकरणाद्विषयनियमः –

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।
संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥ (म. भा. ५.२.९४)

भूम्नि तावत् – गोमान् । निन्दायाम् – कुष्ठी, ककुदावर्तिनी । प्रशंसायाम् – रूपती कन्या । नित्ययोगे – क्षीरिणो वृक्षाः । अतिशायने – उदरिणी कन्या । ससर्गे – दण्डी, छत्री । [अस्तिविवक्षायाम्–अस्तिमान् ॥]

गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्वक्तव्यः (म. भा. ५.२.९४ वा. ३) । शुक्लो गुणोऽस्यास्ति शुक्लः पटः । कृष्णः । श्वेतः ॥

२११६. रसादिभ्यश्च ॥ ९५ ॥ (१९९५)

रसादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मतुप् प्रत्ययो भवति, 'तदस्यास्त्यस्मिन्' इत्येतस्मिन्विषये । रसवान् । रूपवान् ।

किमर्थमिदमुच्यते, न पूर्वसूत्रेणैव मतुप् सिद्धः? रसादिभ्यः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् – अन्ये मत्वर्थीया मा भूवन्निति ।

कथं रूपिणी कन्या, रूपिको दारकः? प्रायिकमेतद्वचनम् ।

इतिकरणो विवक्षार्थोऽनुवर्त्तते ।

अथ वा–'गुणात्' इत्यत्र पठ्यते, तेन ये रसनेन्द्रियादिग्राह्या गुणाः, तेषामेवायं पाठः । इह मा भूत् – रूपिणी, रूपिक इति, शोभायोगः गम्यते । रसिको नट (म.

भा.) इत्यत्र भावयोगः ।

रस । रूप । गन्ध । स्पर्श । शब्द । स्नेह । 'गुणात्' (ग. सू. २१) । 'एकाचः' (ग. सू. १२२) । गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम् । रसादिः ॥

२११७. प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ॥ ९६ ॥ (१९०३)

प्राणिस्थवाचिनः शब्दादाकारान्ताल्लच् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां मत्वर्थे । चूडालः, चूडावान् । कर्णिकालः, कर्णिकावान् ।

प्राणिस्थादिति किम्? शिखावान् प्रदीपः । आदिति किम्? हस्तवान् । पादवान् ।

प्राण्यङ्गादिति वक्तव्यम् (म. भा. ५.२.९६) । इह मा भूत् – चिकीर्षाऽस्यास्ति, जिहीर्षाऽस्यास्ति चिकीर्षावान् जिहीर्षावान् ।

प्रत्ययस्वरेणैवान्तोदात्तत्वे सिद्धे चकारः – चूडालोऽस्तीत्यत्र 'स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादो' (८.२.६) इति स्वरितबाधनार्थः ॥

२११८. सिध्मादिभ्यश्च ॥ ९७ ॥ (१९०४)

'लजन्यतरस्याम्' इति वर्त्तते । सिध्मादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो लच् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां मत्वर्थे । सिध्मलः, सिध्मवान् । गडुलः, गडुमान् ।

अन्यतरस्यांग्रहणेन मतुप्समुच्चीयते, न तु प्रत्ययो विकल्प्यते । तस्मादकारान्तेभ्य इनिठनौ प्रत्ययौ न भवतः ।

सिध्म । गडु । मणि । नाभि । जीव [बीज] । निष्पाव । पांसु । सक्तु । हनु। मांस । परशु । पार्ष्णिधमन्योर्दीर्घश्च (ग. सू. १२३) । पार्ष्णीलः । धमनीलः । पर्ण। उदक । प्रज्ञा । मण्ड । पार्श्व । गण्ड । ग्रन्थि । वातदन्तबलललाटानामूङ् च (ग. सू. १२४) । वातूलः । दन्तूलः । बलूलः । ललाटूल । जटाघटाकलाः क्षेपे (ग. सू. १२५) । जटालः । घटालः । कलालः । सक्थि । कर्ण । स्नेह । शीत । श्याम.। पिङ्ग। पित्त । शुष्क । पृथु । मृदु । मञ्जु । पत्र । चटु । कपि । कण्डु । संज्ञा । क्षुद्रजन्तूपतापयोश्चेष्यते (ग.सू. १२६) । क्षुद्रजन्तु–यूकालः । मक्षिकालः। उपतापात् – विचर्चिकालः । विपादिकालः । मूर्छालः । सिध्मादिः ॥

२११९. वत्सांसाभ्यां कामबले ॥ ९८ ॥ (१९०५)

वत्सांसशब्दाभ्यां लच्प्रत्ययो भवति यथासंख्यं कामवति, बलवति चार्थे । वत्सलः । अंसलः ।

वृत्तिविषये वत्सांसशब्दौ स्वभावात्कामबलयोर्वर्त्तमानौ तद्वति प्रत्ययमुत्पादयतः। न ह्यत्र वत्सार्थः, अंसार्थो वा विद्यते; वत्सल इति स्नेहवानुच्यते – वत्सलः स्वामी, वत्सलः पितेति ।

अंसल इति चोपचितमांसो बलवानुच्यते । न चायमर्थो मतुपि सम्भवतीति नित्यं लजेव भवति; अन्यत्रांसवती गौः, अंसवान् दुर्बलः ।

२१२०. फेनादिलच्च ॥ ९९ ॥ (१९०६)

फेनशब्दादिलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । चकाराल्लच्च । अन्यतरस्यांग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थं सर्वत्रैवानुवर्तते । फेनिलः, फेनलः, फेनवान् ॥

२१२१. लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ॥ १०० ॥ (१९०७)

लोमादिभ्यः पामादिभ्यः पिच्छादिभ्यश्च त्रिभ्यो गणेभ्यो यथासंख्यं श, न, इलच् – इत्येते प्रत्यया भवन्ति मत्वर्थे, मतुप् च । लोमादिभ्यः शो भवति – लोमशः, लोमवान् । पामादिभ्यो नो भवति – पामनः, पामवान् । पिच्छादिभ्य इलच् भवति – पिच्छिलः, पिच्छवान् । उरसिलः, उरस्वान् ।

लोमन् । रोमन् । वल्गु । बभ्रु । हरि । कपि । शुनि । तरु । लोमादिः ।

पामन् । वामन् । हेमन् । श्लेष्मन् । कद्रु । बलि । श्रेष्ठ । पलल । सामन्। अङ्गात्कल्याणे (ग. सू. १२७)। शाकीपलालीदद्रूवां ह्रस्वत्वं च (म. भा. ५.२.१०० वा. १) । (ग.सू. १२८) । (शाकिनम् । पलालिनम् । दद्रुणम्) । विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः (म. भा. वा. २) (ग. सू. १२९) । लक्ष्म्या अच्च (ग. सू. १३०) । पामादिः ।

पिच्छ । उरस् । ध्रुवका । क्षुवका । जटाघटाकलाः क्षेपे (ग. सू. १३१) । वर्ण उदक । पङ्क । प्रज्ञा । पिच्छादिः ॥

२१२२. प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः ॥ १०१ ॥ (१९०८)

प्रज्ञा, श्रद्धा, अर्चा, वृत्ति – इत्येतेभ्यो णः प्रत्ययो भवति मतुबर्थे । मतुप्सर्वत्र समुच्चोयते । प्राज्ञः, प्रज्ञावान् । श्राद्धः, श्रद्धावान् । आर्चः, अर्चावान्।

वार्त्तः, वृत्तिमान् ॥

२१२३. तपःसहस्राभ्यां विनीनी ॥ १०२ ॥ (१९०९)

तपः सहस्रशब्दाभ्यां विनि इनि–इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे । प्रत्ययार्थयोस्तु यथासंख्यं सर्वत्रैवास्मिन् प्रकरणे नेष्यते । तपोऽस्यास्मिन् वा विद्यते तपस्वी । सहस्री ।

असन्तत्वाददन्तत्वाच्च सिद्धे प्रत्यये (५.२.१२१, ११५) पुनर्वचनमणा (५.२.१०३) वक्ष्यमाणेन बाधा मा भूदिति । सहस्रात्तु ठनपि बाध्यते ॥

२१२४. अण् च ॥ १०३ ॥ (१९१०)

तपः सहस्राभ्यामण् च प्रत्ययो भवति । तापसः । साहस्रः । योगविभाग उत्तरार्थः, यथासंख्यार्थश्च ।

अणप्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् (म. भा. ५.२.१०३ वा. २) । ज्योत्स्ना विद्यतेऽस्मिन्पक्षे ज्यौत्स्नः पक्षः । तामिस्रः । कौण्डलः । कौतपः । वैसर्पः । वैपादिकः ॥

२१२५. सिकताशर्कराभ्यां च ॥ १०४ ॥ (१९११)

सिकताशर्कराभ्यामणप्रत्ययो भवति मत्वर्थे । सैकतो घटः । शार्करं मधु । अदेशे इहोदाहरणम् । देशे तु लुबिलचौ भविष्यतः ॥

२१२६. देशे लुबिलचौ च ॥ १०५ ॥ (१९१२)

सिकताशर्कराभ्यां देशेऽभिधेये लुबिलचौ भवतः । चकारादण् च, मतुप् च । कस्य पुनरयं लुप्? मतुबादीनामन्यतमस्य; विशेषाभावात् । सिकता अस्मिन्विद्यन्ते सिकता देशः, सिकतिलः, सैकतः, सिकतावान् । शर्करा देशः, शर्करिलः, शार्करः, शर्करावान् । देश इति किम्? सैकतो घटः । शार्करं मधु ॥

२१२७. दन्त उन्नत उरच् ॥ १०६ ॥ (१९१३)

'उन्नते' इति प्रकृतिविशेषणम् । दन्तशब्दादुन्नतोपाधिकादुरच् प्रत्ययोभवति मत्वर्थे । दन्ता उन्नता अस्य सन्ति दन्तुरः ।

उन्नत इति किम्? दन्तवान् ॥

२१२८. ऊषसुषिमुष्कमधो रः ॥ १०७ ॥ (१९१४)

ऊष, सुषि, मुष्क, मधु – इत्येतेभ्यो रः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । ऊषरं क्षेत्रम् । सुषिरं काष्ठम् । मुष्करः पशुः । मधुरो गुडः ।

इतिकरणो विवक्षार्थः सर्वत्राभिधेयनियमं करोति । इह न भवति – ऊषोऽस्मिन् घटे विद्यते, मध्वस्मिन्घटे विद्यते (म. भा.) इति ।

रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम् (म. भा. ५.२.१०७ वा. १) खमस्यास्ति कण्ठविवरं महत् – खरः । मुखमस्यास्तीति सर्वस्मिन्वक्तव्ये मुखरः । कुञ्जावस्य स्तः – कृञ्जरः । हस्तिहन् कुञ्जशब्देनोच्यते ।

नगपांशुपाण्डुभ्यश्चेति वक्तव्यम् (म. भा. वा. २) । नगरम्, पांशुरम्, पाण्डुरम्।

कच्छवा ह्रस्वत्वं च (?) । कच्छुरम् ॥

२१२९. द्युद्रुभ्यां मः ॥ १०८ ॥ (१९१५)

द्युद्रुशब्दाभ्यां मः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । द्युमः । द्रुमः । रूढिशब्दावेतौ । रूढिषु च पुनर्मतुप् न विकल्प्यते ॥

२१३०. केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥ (१९१६)

केशशब्दाद्वः प्रत्ययो भवति मत्वर्थेऽन्यतरस्याम् ।

ननु च प्रकृतमन्यतरस्यांग्रहणमनुवर्त्तत एव? मतुप्समुच्चयार्थं तदित्युक्तम्, अनेन त्विनिठनौ प्राप्येते । ततश्चातूरूप्यं भवति – केशवः, केशी, केशिकः, केशवानिति॥

वप्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम् (म. भा. ५.२.१०९ वा. १) । मणिवः । हिरण्यवः । कुरराव । कुमाराव । राजीव । कुञ्जाव । इष्टकाव.। बिम्बाव।

अर्णसो लोपश्च । (?) । अर्णवः ।

छन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ (म. भा.) । वश्च मतुप् च । ''रथीरभून्मुद्गलानी गविष्ठौ'' (ऋ. १०.१०२.२) । ''सुमङ्गलीरियं वधूः'' (ऋ. १०.८५.३३) । वनिप्– ''मघवानमीमहे'' (ऋ. १०.१६७.२) । वकारमतुपौ च, उद्वा च – उद्वती च ।

मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ वक्तव्यौ (म. भा. वा. ३) । मेधिरः (ऋ. १.३१.२) ।

रथिरः (ऋ. ३.१.१७) ॥

२१३१. गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम् ॥ ११० ॥ (१९१७)

गाण्डी, अजग – इत्येताभ्यां वः प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये मत्वर्थे । गाण्डीवं धनुः । अजगवं धनुः । ह्रस्वादपि भवति – गाण्डिवं धनुरिति । तत्र तुल्या हि संहिता दीर्घह्रस्वयोः । उभयथा च सूत्रं प्रणीतम् ॥

२१३२. काण्डाण्डादीरन्नीरचौ ॥ १११ ॥ (१९१८)

काण्ड, अण्ड–इत्येताभ्यां यथासंख्यमीरन्नीरचौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे । काण्डीरः। अण्डीरः ॥

२१३३. रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् ॥ ११२ ॥ (१९१९)

रजःप्रभृतिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । रजस्वला स्त्री। कृषीवलः कुटुम्बी । आसुतीवलः शौण्डिकः । परिषद्वलो राजा । 'वलः' (६.३.११८) इति दीर्घत्वम् । इतिकरणो विषयनियमार्थः सर्वत्र सम्बध्यते । तेनेह न भवति – रजोऽस्मिन् ग्रामे विद्यत इति ।

वलच्प्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम् (म. भा. ५.२.११२ वा. १) । भ्रातृवलः पुत्रवलः । उत्साहवलः ॥

२१३४. दन्तशिखात्संज्ञायाम् ॥ ११३ ॥ (१९२०)

दन्त, शिखा – शब्दाभ्यां वलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे संज्ञायां विषये । दन्तावलः सैन्यः । दन्तावलो गजः । शिखावलं नगरम् । । शिखावला स्थूणा ॥

२१३५. ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिन-मलीमसाः ॥ ११४ ॥ (१९२१)

ज्योत्स्नादयः शब्दा निपात्यन्ते मत्वर्थे संज्ञायां विषये । ज्योतिष उपधालोपो नश्च प्रत्ययो निपात्यते – ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभा । तमस उपधाया इकारो रश्च– तमिस्रा रात्रिः । स्त्रीत्वमतन्त्रम् । अन्यत्रापि दृश्यते – तमिस्रं नभः । शृङ्गादिनच्प्रत्ययो निपात्यते – शृङ्गिणः । ऊर्जोऽसुगागमो निपात्यते विनिवलचौ प्रत्ययौ – ऊर्जस्वी ऊर्जस्वलः। गोर्मिनिप्रत्ययो निपात्यते – गोमी । मलशब्दादिनजीमसचौ प्रत्ययौ

निपात्येते – मलिनः, मलीमसः ॥

२१३६. अत इनिठनौ ॥ ११५ ॥ (१९२२)

अकारान्तात्प्रातिपदिकादिनिठनौ प्रत्ययौ भवतः । दण्डी, दण्डिकः । छत्त्री, छत्त्रिकः ।

अन्यतरस्यामित्यधिकारान्मतुबपि भवति । दण्डवान् । छत्रवान् ।

तपरकरणं किम्? श्रद्धावान् ।

'एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ' । (म. भा. ५.२.११५ श्लोक०)

एकाक्षरात्तावत् – स्ववान् । खवान् । कृतः – कारकवान् । जातेः – व्याघ्रवान् । सिंहवान् । सप्तम्याम् – दण्डा अस्यां सन्ति दण्डवती शालेति ।

'इतिकरणो विषयनियमार्थः सर्वत्र सम्बध्यते' इत्युक्तम्, तेन क्वचिद्भवत्यपि – कार्यी, हार्यी, तण्डुली, तण्डुलिक इति ॥

२१३७. व्रीह्यादिभ्यश्च ॥ ११६ ॥ (१९२३)

व्रीह्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिठनौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे । मतुब्भवत्येव । व्रीही, व्रीहिकः, व्रीहिमान् । मायी, मायिकः, मायावान् ।

न च व्रीह्यादिभ्यः सर्वेभ्यः प्रत्ययद्वयमिष्यते, किं तर्हि ?

'शिखादिभ्य इनिर्वाच्य इकन्यवखादिषु' (म. भा. ५.२.११६ श्लोकभाष्यम्)

परिशिष्टेभ्य उभयम् ।

शिखा, मेखला, संज्ञा, बलाका, माला, वीणा, वडवा, अष्टका, पताका, कर्मन्, चर्मन्, हंसा इत्येतेभ्य इनिरेवेष्यते । यवखद, कुमारी, नौ–इत्येतेभ्य इकन्नेवेष्यते । परिशिष्टेभ्यो द्वावपि प्रत्ययौ भवतः ।

व्रीहिग्रहणं किमर्थम्, यावता तुन्दादिषु व्रीहिशब्दः पठ्यते, तत्र इनिठनौ चकारेण विधीयेते ? एवं तर्हि तुन्दादिषु व्रीहिग्रहणमर्थग्रहणं विज्ञायते । शालयोऽस्य सन्ति शालिलः, शाली, शालिकः, शालिमान् इति ।

व्रीहिशिखादयः पूर्वं पठिताः । यवखद । कुमारी । नौ । शीर्षान्नञः (ग. सू. १३२) । अशीर्षी, अशीर्षिकः ॥

२१३८. तुन्दादिभ्य इलच्च ॥ ११७ ॥ (१९२४)

तुन्दादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । चकारादिनिठनौ मतुप् च । तुन्दिलः, तुन्दी, तुन्दिकः, तुन्दवान् । उदरिलः, उदरी, उदरिकः, उदरवान्।

तुन्द । उदर । पिचण्ड । घट । यव । व्रीहि । स्वाङ्गाद्विवृद्धौ च (ग. सू. १३३).। तुन्दादिः ॥

२१३९. एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम् ॥ ११८ ॥ (१९२५)

एकपूर्वाद् गोपूर्वाच्च प्रातिपदिकान्नित्यं ठञ् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । एकशतमस्यास्तीति ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः । गोपूर्वाच्च – गौशतिकः । गौसहस्रिकः ।

अत इत्येव – एकविंशतिरस्यास्तीति न भवति ।

कथमैकगविकः ? समासान्ते कृते भविष्यति । कथं गौशकटिकः? शकटीशब्देन समानार्थः शकटशब्दोऽस्ति ततो भविष्यति । अवश्यं च 'अत' इत्यनुवर्त्यम्, 'द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्' (५.२.१२८) इत्येवमाद्यर्थम् ।

नित्यग्रहणं मतुपो बाधनार्थम् । कथमेकद्रव्यवत्त्वादिति? नैवायं साधुः । एकेन वा द्रव्यवत्त्वादिति समर्थनीयम् ॥

२१४०. शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ॥ ११९ ॥ (१९२६)

शतान्तात् सहस्रान्ताच्च प्रातिपदिकाट्ठञ् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । तौ चेच्छतसहस्रशब्दौ निष्कात् परौ भवतः । निष्कशतमस्यास्ति नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः ।

सुवर्णनिष्कशतमस्यास्तीत्यनभिधानान्न भवति ॥

२१४१. रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ॥ १२० ॥ (१९२७)

आहतप्रशंसे प्रकृत्युपाधी । आहतप्रशंसाविशिष्टार्थे वर्त्तमानाद्रूपशब्दाद्यप् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । आहतं रूपमस्य रूप्यो दीनारः । रूप्यः केदारः । रूप्यं कार्षापणम्। प्रशस्तं रूपमस्यास्ति रूप्यः पुरुषः । निघातिकाताडनादिना दीनारादिषु रूपं यदुत्पद्यते तदाहतमित्युच्यते ।

आहतप्रशंसयोरिति किम्? रूपवान् ।

यप्प्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम् (म. भा. ५.२.१२० वा. १) । हिम्याः पर्वताः । गुण्या ब्राह्मणाः ॥

२१४२. अस्मायामेधास्रजो विनिः ॥ १२१ ॥ (१९२८)

असन्तात्प्रातिपदिकात्, माया, मेधा, स्रज् – इत्येतेभ्यश्च विनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । मतुप् सर्वत्र समुच्चीयत एव । असन्तात्तावत् – यशस्वी, तपस्वी, पयस्वी। मायावी । मेधावी । स्रग्वी ।

मायाशब्दाद् व्रीह्यादिषु पाठादिनिठनावपि भवतः – मायी, मायिकः ॥

२१४३. बहुलं छन्दसि ॥ १२२ ॥ (३४९८)

छन्दसि विषये बहुलं विनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । 'अग्ने तेजस्विन्' (तै. सं. ३.३.११) । न भवति – 'सूर्यो वर्चस्वान्।'

छन्दसि विनिप्रकरणेऽष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घत्वं चेति वक्तव्यम् (म. भा.५.२.१२२ वा. १) । अष्ट्रावी (ऋ. १०.१०२.८) । मेखलावी । द्वयावी (अ.प्रा.३.४.१) । उभयावी (ऋ. ५.७.१०) । रुजावी । हृदयावी । द्वयोभयहृदयानि दीर्घत्वं प्रयोजयन्ति ।

मर्मणश्चेति वक्तव्यम् (म. भा.) । मर्मावी ।

सर्वत्रामयस्योपसंख्यानम् (म. भा. वा.२) । छन्दसि भाषायां च । आमयावी (तै.सं. ३.२.३) ।

शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्वक्तव्यः (म. भा. वा.३) । शृङ्गारकः । वृन्दारकः (श. ब्रा. १४.३.११.१) ।

फलबर्हाभ्यामिनज्वक्तव्यः (म. भा. वा. ४) । फलिनः । बर्हिणः ।

हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम् (म. भा. वा. ५) । हृदयालुः, हृदयी, हृदयिकः, हृदयवान् ।

शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तन्न सहत इत्यालुज्वक्तव्यः (म. भा. वा. ६) । शीतं न सहते शीतालुः । उष्णालुः । तृप्रालुः ।

तन्न सहत इति हिमाच्चेलुः (म. भा. वा. ७) । हिमं न सहते हिमेलुः ।

बलादूलच् (म. भा. वा. ८) । बलं न सहते बलूलः ।

वातात्समूहे च (म. भा.वा. ९)। वातं न सहत इति च। वातानाम् समूहः, वातं न सहत इति वा वातूलः।

पर्वमरुद्भ्यां तन् 'वक्तव्यः (म. भा. वा. १०) पर्वतः (मं सं ४.१२.५)। मरुत्तः (ऐ.ब्रा. ३९.७)।

अर्थात्तदभावे इनिर्वक्तव्यः (?)। अर्थी। तदभाव इत्येव – अर्थवान्।

तदेतत्सर्वं बहुलग्रहणेन सम्पद्यते॥

२१४४. ऊर्णाया युस्॥ १२३॥ (१९२९)

ऊर्णाशब्दाद्युस् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे। सकारः पदसंज्ञार्थः। ऊर्णाऽस्य विद्यते ऊर्ष्णायुः (वाज. सं. १३.५०)।

केचिच्छन्दोग्रहणनुवर्तयन्ति॥

२१४५. वाचो ग्मिनिः॥ १२४॥ (१९३०)

वाच्शब्दात् ग्मिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे। वाग्ग्मी, वाग्ग्मिनौ, वाग्ग्मिनः॥

२१४६. आलजाटचौ बहुभाषिणि॥ १२५॥ (१९६)

वाच् शब्दात्प्रथमासमर्थादालच्, आटच् – इत्येतौ भवतो मत्वर्थे बहुभाषिण्यभिधेये। ग्मिनेरपवादः। वाचालः। वाचाटः।

कुत्सित इति वक्तव्यम् (म. भा.)। यो हि सम्यग् बहु भाषते स वाग्मीत्येव भवति (म. भा.)॥

२१४७. स्वामिन्नैश्वर्ये॥ १२६॥ (१६३२)

'स्वामिन्' इति निपात्यते ऐश्वर्ये गम्यमाने। स्वशब्दादैश्वर्यवाचिनो मत्वर्थे आमिन्प्रत्ययो निपात्यते। स्वमस्यास्तीति = ऐश्वर्यमस्यास्तीति स्वामी, स्वामिनौ, स्वामिनः। ऐश्वर्य इति किम्? स्ववान्॥

२१४८. अर्शआदिभ्योऽच्॥ १२७॥ (१९३३)

'अर्शस्' इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽच्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे। अर्शांसि अस्य विद्यन्ते अशसः। उरसः। आकृतिगणश्चायम्।

यत्राभिन्नरूपेण शब्देन तद्वतोऽभिधानं तत्सर्वमिह द्रष्टव्यम्।

अर्शस् । उरस् । तुन्द । चतुर । पलित । जटा । घटा । अभ्र । कर्दम । आम। लवण । स्वाङ्गाद्धीनात् (ग. सू. १३४) । वर्णात् (ग. सू. १३५) । अर्शआदिः ॥

२१४९. द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः ॥ १२८ ॥ (१९३४)

द्वन्द्वः = समासः, उपतापः = रोगः, गर्ह्यम् = निन्द्यम्, तद्विषयेभ्यः शब्देभ्यः प्राणिस्थार्थवाचिभ्य इनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । द्वन्द्वात्तावत् – कटकवलयिनी, शङ्खनूपुरिणी । उपतापात् – कुष्ठी, किलासी । गर्ह्यात् – ककुदावर्त्ती, काकतालुकी।

प्राणिस्थादिति किम्? पुष्पफलवान् वृक्षः ।

प्राण्यङ्गान्नेष्यते – पाणिपादवती ।

अत इत्यनुवर्त्तते, तेनेह न भवति – चित्रललाटिकावती ॥

सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनं ठनादिबाधनार्थम् ।

२१५०. वातातिसाराभ्यां कुक् च ॥ १२९ ॥ (२९३५)

वातातिसारशब्दाभ्यामिनिः प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च तयोः कुगागमो भवति । वातातिसारयोरुपतापत्वात् पूर्वेणैव सिद्धे प्रत्यये कुगर्थमेवेदं वचनम् । वातकी । अतिसारकी ।

पिशाचाच्चेति वक्तव्यम् (म. भा.) । पिशाचकी वैश्रवणः (म. भा.) ।

रोगे चायमिष्यते । इह न भवति – वातवती गुहेति ॥

२१५१. वयसिपूरणात् ॥ १३० ॥ (१९३६)

इनिरनुवर्तते । पूरणप्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकादिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे वयसि द्योत्ये । पञ्चमो मासोऽस्यास्ति संवत्सरो वा पञ्चमी उष्ट्रः । नवमी । दशमी ।

सिद्धे सति नियमार्थ वचनम् – इनिरेव भवति, ठन्न भवतीति ।

वयसीति किम्? पञ्चमवान् ग्रामरागः ॥

२१५२. सुखादिभ्यश्च ॥ १३१ ॥ (१९३७)

'सुख' – इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थे । सुखी । दुःखी ।

'माला क्षेपे' इति पठ्यते, व्रीह्यादिषु च मालाशब्दोऽस्ति । तदिह क्षेपे

मतुब्बाधानार्थं वचनम् ।

सुख । दुःख । तृप्र । कृच्छ्र । आम्र । अलीक । करुणा । कृपण । सोढ । प्रमीप । शील । हल । माला क्षेपे (ग. सू. १३६) । प्रणय । सुखादिः ॥

२१५३. धर्मशीलवर्णान्ताच्च ॥ १३२ ॥ (१९३८)

अन्तशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, धर्माद्यन्तात्प्रातिपदिकादिनिः प्रत्ययो नियम्यते। ब्राह्मणानां धर्मो ब्राह्मणधर्मः, सोऽस्यास्तीति ब्राह्मणधर्मी । ब्राह्मणशीली। ब्राह्मणवर्णी॥

२१५४. हस्ताज्जातौ ॥ १३३ ॥ (१९३९)

हस्तशब्दादिनिः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थे, समुदायेन चेज्जातिरभिधीयते । हस्तोऽस्यास्तीति हस्ती, हस्तिनौ, हस्तिनः । जाताविति किम्? हस्तवान्पुरुषः ॥

२१५५. वर्णाद् ब्रह्मचारिणि ॥ १३४ ॥ (१९४०)

वर्णशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, समुदायेन चेद् ब्रह्मचारी भण्यते । ब्रह्मचारीति त्रैवर्णिकोऽभिप्रेतः, स हि विद्याग्रहणार्थमुपनीतो ब्रह्म चरति, नियममासेवते इत्यर्थः । वर्णी, वर्णिनौ, वर्णिनः ।

ब्रह्मचारिणीति किम्? वर्णवान् ।

ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णा वर्णिन उच्यन्ते ॥

२१५६. पुष्करादिभ्यो देशे ॥ १३५ ॥ (१९४१)

'पुष्कर' –इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो भवति समुदायेन चेद्देशोऽभिधीयते । पुष्करिणी । पद्मिनी ।

देश इति किम्? पुष्करवान् हस्ती ।

इनिप्रकरणे बलाद्बाहूरुपूर्वादुपसंख्यानम् (म. भा. ५.२.१३५ वा.१) । बाहुबली। ऊरुवली ।

सर्वादेश्चेति वक्तव्यम् (वा.२) । सर्वधनी । सर्वबीजी । सर्वकेशी नटः ।

अर्थाच्चासन्निहिते (वा.३) । अर्थी । असन्निहित इति किम्? अर्थवान् ।

तदन्ताच्चेति वक्तव्यम् (वा.४) धान्यार्थी । हिरण्यार्थी ।

पुष्कर । पद्म । उत्पल । तमाल । कुमुद । नड । कपित्थ । बिस । मृणाल।

कर्दम । शालूक । विगर्ह । करीष । शिरीष । यवास । प्रवास । हिरण्य । पुष्करादिः॥

२१५७. बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् ॥ १३६ ॥ (१९४२)

बलादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मतुप्प्रत्ययो भवति । अन्यतरस्यांग्रहणेन प्रकृत इनिः समुच्चीयते । बलवान्, बली । उत्साहवान्, उत्साही ।

बल । उत्साह । उद्भाव । उद्वास । उद्वाम । शिखा । पूग । मूल । दंश । कुल। आयाम । व्यायाम । उपयाम । आरोह । अवरोह । परिणाह । युद्ध । बलादिः ॥

२१५८. संज्ञायां मन्माभ्याम् ॥ १३७ ॥ (१९४३)

मन्नन्तात्प्रातिपदिकान्मशब्दान्ताच्च इनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । प्रथिमिनी । दामिनी । मशब्दान्तात् – होमिनी । सोमिनी ।

संज्ञायामिति किम्? सोमवान् । होमवान् ॥

२१५९. कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः ॥ १३८ ॥ (१९४४)

कम्, शमिति मकारान्तावुदकसुखयोर्वाचकौ; ताभ्यां ब, भ, युस्, ति, तु, त, यस् – इत्येते सप्त प्रत्यया भवन्ति मत्वर्थे । कम्बः, शम्बः । कम्भः शम्भः। कयुः, शंयुः। कन्तिः, शन्तिः । कन्तुः, शन्तुः । कन्तः, शन्तः । कंयः, शंयः ।

सकारः पदसंज्ञार्थः, तेनानुस्वारपरसवर्णौ सिद्धौ भवतः । संज्ञायां हि असत्याम् – कम्यः, शम्य इति स्यात् ॥

२१६०. तुन्दिबलिवटेर्भः ॥ १३९ ॥ (१९४५)

तुन्दि, बलि, वटि – इत्येतेभ्यो भः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । तुन्दिरिति वृद्धा नाभिरुच्यते, सास्यास्तीति तुन्दिभः, बलिभः वटिभः ।

बलिशब्दः पामादिषु पठ्यते, तेन बलिन इत्यपि भवति ॥

२१६१. अहंशुभमोर्युस् ॥ १४० ॥ (१९४६)

‘अहम्’ इति शब्दान्तरमहङ्कारे वर्त्तते, ‘शुभम्’ इत्यव्ययम् शुभपर्यायः; ताभ्यां युस्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । सकारः पदसंज्ञार्थः । अहंयुः । अहंकारवानित्यर्थः। शुभंयुः । कल्याणवानित्यर्थः ॥

॥ इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकावृत्तौ पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ५.२ ॥

अथ पञ्चमाध्याये तृतीयः पादः

२१६२. प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ १ ॥ (१९४७)

दिक्शब्देभ्य सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यः' (५.३.२७).। इति वक्ष्यति, प्रागेतस्माद्दिक्संशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो विभक्तिसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति – 'पञ्चम्यास्तसिल्' (५.३.७) । ततः । यतः । कुतः ।

तसिलादीनां विभक्तित्वे प्रयोजनम् – त्यदादिविधयः इदमो विभक्तिस्वरश्च। इह । 'ऊडिदम्' (६.१.१७६) इति विभक्त्युदात्तत्वं सिद्धं भवति ।

अतः परं स्वार्थिकाः प्रत्ययाः, तेषु समर्थाधिकारः प्रथमग्रहणं च प्रतियोग्यपेक्षत्वान्नोपयुज्यत इति द्वयमपि निवृत्तम् । वावचनं तु वर्त्तते एव, तेन विकल्पेन तसिलादयो भवन्ति – कुतः, कस्मात्, कुत्र, कस्मिन्निति ॥

२१६३. किंसर्वनामबहुभ्योऽदयादिभ्यः ॥ २ ॥ (१९४८)

'प्राग्दिशः' इत्येव । किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्च प्राग्दिशः प्रत्यया वेदितव्याः। सर्वनामत्वात्प्राप्तेग्रहणे दयादिपर्युदासः क्रियते । कुतः, कुत्र । यतः, यत्र । ततः, तत्र । बहुतः । बहुत्र ।

अदयादिभ्य इति किम्? द्वाभ्याम्, द्वयोः । प्रकृतिपरिसंख्यानं किमर्थम्? वृक्षात्, वृक्षे । प्राग्दिश इत्येव – वैयाकरणपाशः ।

सर्वनामत्वादेव सिद्धे किमो ग्रहणं दयादिपर्युदासाद् ।

बहुग्रहणे संख्याग्रहणम् (म. भा. ५.३.२ वा.१) । इह न भवति – बहोः सूपात्, बहौ सूपे इति ॥

२१६४. इदम इश् ॥ ३ ॥ (१९४९)

'प्राग्दिशः' इत्येव । इदम इश् इत्ययमादेशो भवति प्राग्दिशीयेषु प्रत्ययेषु परतः । शकारः सर्वादेशार्थः । इह ॥

२१६५. एतेतौ रथोः ॥ ४ ॥ (१९५०)

रेफथकारादौ प्राग्दिशीये प्रत्यये परत इदम एतेतावादेशौ भवतः । इशोऽपवादः। रेफेऽकार उच्चारणार्थः । 'इदमो र्हिल्' (५.३.१६) एतर्हि । 'इदमस्थमुः' (५.३.२४), इत्थम् ॥

२१६६. एतदोऽश् ॥ ५ ॥ (१९५१)

'प्राग्दिशः' इत्येव । एतदः प्राग्दिशीये परतोऽशित्ययमादेशो भवति । शकारः सर्वादेशार्थः । अतः । अत्र ।

'एतदः' इति योगविभागः कर्त्तव्यः (म. भा.) । एतदो रथोः परत एत, इत्– इत्येतावादेशौ भवतः – एतर्हि, इत्थम् । रेफादिः 'अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम्' (५.३.२१) इति विद्यत एव । थमुप्रत्ययः पुनरेतद उपसंख्येयः ॥

२१६७. सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ॥ ६ ॥ (१९५२)

सर्वस्य 'स' इत्ययमादेशो भवति प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परतोऽन्यतरस्याम्। सर्वदा । सदा ।

प्राग्दिशीय इत्येव – सर्वं ददातीति सर्वदा ब्राह्मणी ॥

२१६८. पञ्चम्यास्तसिल् ॥ ७ ॥ (१९५३)

पञ्चम्यन्तेभ्यः किंसर्वनामबहुभ्यस्तसिल्प्रत्ययो भवति । कुतः । यतः । ततः। बहुतः ॥

२१६९. तसेश्च ॥ ८ ॥ (१९५५)

'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः' (५.४.४४), 'अपादने चाहीयरुहोः' (५.४.४५) इति वक्ष्यति । तस्य तसेः किंसर्वनामबहुभ्यः परस्य तसिलादेशो भवति । कुत आगतः । यतः । ततः । बहुत आगतः ।

तसेस्तसिल्वचनं स्वर्थं विभक्त्यर्थं च ॥

२१७०. पर्यभिभ्यां च ॥ ९ ॥ (१९५६)

परि, अभि – इत्येताभ्यां तसिल् प्रत्ययो भवति ।

सर्वोभयार्थे वर्तमानाभ्यां प्रत्यय इष्यते । परितः । सर्वत इत्यर्थः । अभितः। उभयत इत्यर्थः ॥

२१७१. सप्तम्यास्त्रल् ॥ १० ॥ (१९५७)

किंसर्वनामबहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः त्रल् प्रत्ययो भवति । कुत्र । यत्र । तत्र । बहुत्र ॥

२१७२. इदमो हः ॥ ११ ॥ (१९५८)

इदमः सप्तम्यन्ताद्धः प्रत्ययो भवति । त्रलोऽपवादः । इह ॥

२१७३. किमोऽत् ॥ १२ ॥ (१९५९)

किमः सप्तम्यन्तादत्प्रत्ययो भवति । त्रलोऽपवादः । क्व भोक्ष्यसे । क्वाध्येष्यसे।

त्रलमपि केचिदिच्छिन्ति– कुत्र । तत्कथम् ? उत्तरसूत्राद्वावचनं पुरस्तादपकृष्यते॥

२१७४. वा ह चच्छन्दसि ॥ १३ ॥ (१९६१)

किमः सप्तम्यन्ताद्वा हः प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये । यथाप्राप्तं च । क्व। कुह (ऋ. ८.७३.४) । कुत्रचिदस्य सा दूरे क्व ब्राह्मणस्य चावकाः ॥

२१७५. इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ १४ ॥ (१९६३)

सप्तमीपञ्चम्यपेक्षमितरत्वम् । इतराभ्यो विभक्तिभ्यस्तसिलादयो दृश्यन्ते । दृशिग्रहणं प्रायिकविध्यर्थम्, तेन भवदादिभिर्योग एवैतद्विधानम् ।

के पुनर्भवदादयः? भवान्दीर्घायुरायुष्मान् देवानाम्प्रिय इति । स भवान् = ततो भवान्, तत्र भवान् । तं भवन्तम् = तत्र भवन्तम्, ततो भवन्तम् । तेन भवता = तत्र भवता, ततो भवता । तस्मै भवते = ततो भवते, तत्र भवते । तस्माद्भवतः – ततो भवतः, तत्र भवतः । तस्य भवतः = ततो भवतः, तत्र भवतः.। तस्मिन् भवति = ततो भवति, तत्र भवति । एवं दीर्घायुः प्रभृतिष्वप्युदाहार्यम्॥

२१७६. सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा ॥ १५ ॥ (१९६४)

'सप्तम्याः' इति वर्त्तते, न तु 'इतराभ्यः' इति । सर्वादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो दा प्रत्ययो भवति । त्रलोऽपवादः । सर्वस्मिन् काले सर्वदा । एकदा । अन्यदा । कदा । तदा ।

काल इति किम्? सर्वत्र देशे ॥

२१७७. इदमो र्हिल् ॥ १६ ॥ (१९६५)

'सप्तम्याः' इत्येव । 'काले' इति च । इदमः सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानाद् र्हिल् प्रत्ययो भवति । हस्यापवादः । लकारः स्वरार्थः । अस्मिन् काले एतर्हि । काले इत्येव – इह देशे ॥

२१७८. अधुना ॥ १७ ॥ (१९६६)

'अधुना' इति निपात्यते । इदमोऽश्भावो धुना च प्रत्ययः । अस्मिन् काले अधुना ॥

२१७९. दानीं च ॥ १८ ॥ (१९६७)

इदमः सप्तम्यन्तात्काले वर्तमानाद्दानीं प्रत्ययो भवति । अस्मिन् काले इदानीम् ॥

२१८०. तदो दा च ॥ १९ ॥ (१९६८)

तदः सप्तम्यन्तात्काले वर्तमानाद् दा प्रत्ययो भवति, चकाराद्दानीं च । तस्मिन्काले तदा, तदानीम् ।

तदो दावचनमनर्थकम्; विहितत्वात् ॥

२१८१. तयोर्दार्हिलौ चच्छन्दसि ॥ २० ॥ (३४९९)

'तयोः' इति प्रातिपदिकनिर्देशः । तयोरिदमः तदश्च यथासंख्यं दा–र्हिलौ प्रत्ययौ भवतश्छन्दसि विषये । चकराद्यथाप्राप्तं च । इदावत्सरीयः (काठ. सं. १३.१५) । इदं तर्हि । इदानीम् । तदानीम् ॥

२१८२. अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥ (१९६९)

'छन्दसि' इति न स्वर्यते, सामान्येन विधानम् । किंसर्वनामबहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्योऽनद्यतने कालविशेषे वर्त्तमानेभ्यो र्हिल् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम् । कर्हि, कदा । यर्हि, यदा । तर्हि, तदा ॥

२१८३. सद्यः परुत्परार्यैषमः परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरे-द्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः ॥ २२ ॥ (१९७०)

'सप्तम्याः' इति, 'काले' इति च वर्त्तते । सद्यःप्रभृतयः शब्दा निपात्यन्ते । प्रकृतिः, प्रत्ययः, आदेशः, कालविशेष इति सर्वमेतन्निपातनाल्लभ्यते ।

समानस्य सभावो निपात्यते द्यश्च प्रत्ययः (म. भा. ५.३.२२ वा. १), अहन्यभिधेये (म. भा.) । समानेऽहनि सद्यः ।

पूर्वपूर्वतरयोः परभावो निपात्यते, उदारी च प्रत्ययौ, सम्वत्सरेऽभिधेये (म. भा. वा. २) । पूर्वस्मिन्संवत्सरे परुत् । पूर्वतरे संवत्सरे परारि (म. भा.) ।

इदम इश्भावः समसण् प्रत्ययो निपात्यते संवत्सरेऽभिधेये (म. भा. वा.३)। अस्मिन्संवत्सरे ऐषमः (म. भा.) ।

परस्मादेद्यविः प्रत्ययोऽहनि (म. भा. वा.४) । परस्मिन्नहनि परेद्यवि ।

इदमोऽश्भावो द्यश्च (म. भ. वा.५) प्रत्ययोऽहनि (म. भा.) । अस्मिन्नहनि अद्य।

पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य एद्युस्-प्रत्ययो निपात्यतेऽहन्यभिधेये (म. भा. वा.६) । पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः । अन्यस्मिन्नहनि अन्येद्युः । अन्यतरस्मिन्नहनि अन्यतरेद्युः । इतरस्मिन्नहनि इतरेद्युः । अपरस्मिन्नहनि अपरेद्युः । अधरस्मिन्नहनि अधरेद्युः । उभयोरह्नोः उभयेद्युः । उत्तरस्मिन्नहनि उत्तरेद्युः ।

द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः (म. भा. वा. ७) । उभयद्युः ॥

२१८४. प्रकारवचने थाल् ॥ २३ ॥ (१९७१)

'किंसर्वनामबहुभ्योऽदयादिभ्यः' (५.३.२) इति वर्त्तते । 'सप्तम्याः' इति, 'काले' इति च निवृत्तम् । सामान्यस्य भेदको विशेषः = प्रकारः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । प्रकारवृत्तिभ्यः किंसर्वनामबहुभ्यः स्वार्थे थाल् प्रत्ययो भवति । तेन प्रकारेण तथा । यथा । सर्वथा ।

जातीयरोऽपीदृशमेव लक्षणम्, स तु स्वभावात्प्रकारवति वर्त्तते । थाल्पुनः प्रकारमात्रे ॥

२१८५. इदमस्थमुः ॥ २४ ॥ (१९७२)

इदम्–शब्दात्प्रकारवचने थमुः प्रत्ययो भवति । थलोऽपवादः । अनेन प्रकारेण इत्थम् । उकारो मकारपरित्राणार्थः ॥

२१८६. किमश्च ॥ २५ ॥ (१९७३)

किंशब्दात् प्रकारवचने थमुः प्रत्ययो भवति । केन प्रकारेण कथम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

२१८७. था हेतौ चच्छन्दसि ॥ २६ ॥ (३५००)

किंशब्दाद्धेतौ वर्तमानात्था प्रत्ययो भवति, चकारात्प्रकारवचने छन्दसि विषये। हेतौ तावत् – 'कथा ग्रामं न पृच्छसि' (ऋ. १०.१५६.१) । केन हेतुना न पृच्छसीत्यर्थः। प्रकारवचने – कथा देवा आसन्पुराविदः ।

विभक्तिसंज्ञायाः पूर्णोऽवधिः ॥

२१८८. दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः ॥ २७ ॥ (१९७४)

दिशां शब्दाः दिक्शब्दाः, तेभ्यो दिक्शब्देभ्यो दिग्देशकालेषु वर्तमानेभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तेभ्योऽस्तातिः प्रत्ययो भवति स्वार्थे ।

यथासंख्यमत्र नेष्यते । पुरस्ताद्वसति, पुरस्तादागतः, पुरस्ताद्रमणीयम् । अधस्ताद् वसति अधस्तादागतः, अधस्ताद्रमणीयम् ।

दिक्शब्देभ्य इति किम्? ऐन्द्यां दिशि वसति । सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्य इति किम्? पूर्व ग्रामं गतः । दिग्देशकालेष्विति किम्? पूर्वस्मिन्गुरौ वसति ।

इकारस्तकारपरित्राणार्थः ॥

२१८९. दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ॥ २८ ॥ १९७८)

दक्षिणोत्तराभ्यां दिग्देशकालेषु वर्तमानाभ्यां सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्ताभ्यां

स्वार्थेऽतसुच् प्रत्ययो भवति । अस्तातेरपवादः । दक्षिणाशब्दः काले न सम्भवतीति दिग्देशवृत्तिः परिगृह्यते । दक्षिणतो वसति, दक्षिणत आगतः, दक्षिणतो रमणीयम्। उत्तरतो वसति, उत्तरत आगतः, उत्तरतो रमणीयम् ।

अकारो विशेषणार्थः – 'षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन' (२.३.३०) इति ।

२१९०. विभाषा परावराभ्याम् ॥ २९ ॥ (१९७९)

परावरशब्दाभ्यां विभाषाऽतसुच्प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे । परतो वसति, परत आगतः, परतो रमणीयम् । परस्ताद्वसति, परस्तादागतः, परस्ताद्रमणीयम् । अवरतो वसति, अवरत आगतः, अवरतो रमणीयम् । अवरताद्वसति, अवरतादागतः, अवरताद्रमणीयम् ॥

२१९१. अञ्चेर्लुक् ॥ ३० ॥ (१९८०)

अञ्चत्यन्तेभ्यो दिक्शब्देभ्य उत्तरस्यास्तातिप्रत्ययस्य लुग् भवति । प्राच्यां दिशि वसति । 'लुक्तद्धितलुकि' (१.२.४९) इति स्त्रीप्रत्ययोऽपि निवर्तते । प्राग्वसति, प्रागागतः, प्राग्रमणीयम्, प्रत्यग्वसतिः, प्रत्यगागतः, प्रत्यग्रमणीयम् ॥

२१९२. उपर्युपरिष्टात् ॥ ३१ ॥ (१९८१)

उपरि, उपरिष्टात् – इत्येतौ शब्दौ निपात्येते अस्तातेरर्थे । ऊर्ध्वस्योपभाव रिल्–रिष्टातिलौ च प्रत्ययौ निपात्येते । उर्ध्वायां दिशि वसति उपरि वसति, उपर्यागतः, उपरि रमणीयम् । उपरिष्टाद् वसति उपरिष्टादागतः, उपरिष्टाद्रमणीयम् ।

२१९३. पश्चात् ॥ ३२ ॥ (१९८२)

'पश्चात्' इत्ययं शब्दो निपात्यतेऽस्तातेरर्थे । अपरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्ययः (म. भा.) । अपरस्याम् दिशि वसति पश्चाद्दिशि वसति, पश्चादागतः, पस्चाद्रमणीयम्।

दिक्पूर्वपदस्यापरस्य पश्चभावो वक्तव्यः, आतिश्च प्रत्ययः (म. भा. वा. १,२).। दक्षिणपश्चात् । उत्तरपश्चात् ।

अर्धोत्तरपदस्य दिक्पूर्वपदस्य पश्चभावो वक्तव्यः (म. भा. वा.३) । दक्षिणपश्चार्धः। उत्तरपश्चार्धः ।

विनापि पूर्वपदेन पश्चभवो वक्तव्यः (म. भा. वा.४)। पश्चार्धः। उत्तरपश्चार्धः॥

२१९४. पश्च पश्चा चच्छन्दसि ॥ ३३ ॥ (३५०१)

पश्च पश्चाशब्दौ निपात्येते छन्दसि विषये अस्तातेरर्थे। चकारात् पश्चादित्यपि भवति। अपरस्य पश्चभावोऽकाराकारौ च प्रत्ययौ निपात्येते। परो व्याप्तो जायते पश्च सिंहः, पश्चा सिंहः, पश्चात्सिंहः ॥

२१९५. उत्तराधरदक्षिणादातिः ॥ ३४ ॥ (१८९३)

उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्य आतिः प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे। उत्तरस्यां दिशि वसति उत्तराद्वसति, उत्तरादागतः, उत्तराद्रमणीयम्। अधराद्वसति, अधरादागतः, अधराद्रमणीयम्। दक्षिणाद्वसति, दक्षिणादागतः, दक्षिणाद्रमणीयम् ॥

२१९६. एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ॥ ३५ ॥ (११९६)

उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्य एनप् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यामस्तातेरर्थे। अदूरे चेदवधिमानवधेर्भवति। विभक्तित्रये प्रकृते 'पञ्चम्याः' इति पञ्चमी पर्युदस्यते। तेनायं सप्तमीप्रथमान्ताद्विज्ञायते प्रत्ययः। उत्तरेण वसति, उत्तराद्वसति, उत्तरतो वसति। उत्तरेण रमणीयम्, उत्तराद्रमणीयम्, उत्तरतो रमणीयम्। अधरेण वसति, अधराद्वसति, अधस्ताद्वसति। अधरेण रमणीयम्, अधराद्रमणीयम्, अधस्ताद्रमणीयम्। दक्षिणेन वसति, दक्षिणाद्वसति, दक्षिणतो वसति। दक्षिणेन रमणीयम्, दक्षिणाद्रमणीयम्, दक्षिणतो रमणीयम्।

अदूर इति किम्? उत्तराद्वसति। अपञ्चम्या इति किम्? उत्तरादागतः।

'अपञ्चम्या इति प्रागसेः' (म. भा. ५.३.३५ वा.१) असिप्रत्ययस्तु पञ्चम्यन्तादपि भवति।

केचिदिहोत्तरादिग्रहणं नानुवर्तयन्ति। दिक्शब्दमात्रात्प्रत्ययं मन्यन्ते – पूर्वेण ग्रामम्, अपरेण ग्रामम् ॥

२१९७. दक्षिणादाच् ॥ ३६ ॥ (१९८५)

'अदूर' इति न स्वर्यते। 'अपञ्चम्याः' इति वर्तते। दक्षिणशब्दादाच्प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे। दक्षिणा वसति। दक्षिणा रमणीयम्। अपञ्चम्या इत्येव – दक्षिणत आगतः।

चकारो विशेषणार्थः, 'अञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते' (२.३.२९) इति ॥

२१९८. आहि च दूरे ॥ ३७ ॥ (१९८६)

दक्षिणशब्दादाहिः प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे, चकारादाच्, दूरे चेदवधिमानवधेर्भवति। दक्षिणाहि वसति, दक्षिणा वसति । दक्षिणाहि रमणीयम्, दक्षिणा रमणीयम् ।

दूर इति किम्? दक्षिणतो वसति ।

अपञ्चम्या इत्येव – दक्षिणत आगतः ॥

२१९९. उत्तराच्च ॥ ३८ ॥ (१८८७)

उत्तरशब्दादाजाही प्रत्ययौ भवतः अस्तातेरर्थे, दूरे चेदवधिमानवधेर्भवति । उत्तरा वसति, उत्तराहि वसति । उत्तरा रमणीयम्, उत्तराहि रमणीयम् ।

दूर इत्येव – उत्तरेण प्रयाति ।

अपञ्चम्या इत्येव – उत्तरादगतः ॥

२२००. पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् ॥ ३९ ॥ (१९७५)

'अपञ्चम्याः' इति निवृत्तम् । तिसृणां विभक्तीनामिह ग्रहणम् । पूर्वाधरावराणामसिः प्रत्ययो भवति अस्तोतेरर्थे । तत्सन्नियोगेन चैषां यथासंख्यं पुर्, अध्, अव् – इत्येते आदेशा भवन्ति । असीत्यविभक्तिको निर्देशः । पुरो वसति, पुर आगतः पुरो रमणीयम् । अधो वसति, अध आगतः, अधो रमणीयम्। अवो वसति, अव आगतः, अवो र्मणीयम् ॥

२२०१. अस्ताति च ॥ ४० ॥ (१९७६)

सप्तम्यन्तमेतत् । अस्तातिप्रत्यये परतः पूर्वादीनां यथासंख्यं पुरादय आदेशा भवन्ति । इदमेवादेशविधानं ज्ञापकम् – अस्तातिरेभ्यो भवति, असिप्रत्ययेन न बाध्यत इति । पुरस्ताद्वसति, पुरस्तादागतः, पुरस्ताद्रमणीयम् । अधस्तद्वसति, अधस्तादागतः, अधस्ताद्रमणीयम् ॥

२२०२. विभाषाऽवरस्य ॥ ४१ ॥ (१९७७)

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । अवरस्यास्तातौ परतो विभाषा 'अव्' इत्ययमादेशो भवति । अवस्ताद्वसति, अवस्तादागतः, अवस्ताद्रमणीयम् ।

अवरस्ताद्वसति, अवरस्तादागतः, अवरस्ताद् रमणीयम् ॥

२२०३. संख्याया विधार्थे धा ॥ ४२ ॥ (१९८८)

संख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विधार्थे वर्तमानेभ्यो धा प्रत्ययो भवति स्वार्थे। विधा = प्रकारः, स च सर्वक्रियाविषय एव गृह्यते । क्रियाप्रकारे वर्तमानायाः संख्याया धा प्रत्ययः । एकधा भुङ्क्ते । द्विधा गच्छति । त्रिधा । चतुर्धा । पञ्चधा.॥

२२०४. अधिकरणविचाले च ॥ ४३ ॥ (१९८९)

'संख्यायाः' इत्येव । अधिकरणम् = द्रव्यम्, तस्य विचालः = सम्ख्यान्तरापादनम् – एकस्यानेकीकरणम्, अनेकस्य वा एकीकरणम् । अधिकरणविचाले गम्यमाने सम्ख्यायाः स्वार्थे धा प्रत्ययो भवति । एकं राशि पञ्चधा कुरु, अष्टधा कुरु, अनेकमेकधा कुरु ॥

२२०५. एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥ (१९९०)

एकशब्दत्परस्य धाप्रत्ययस्य ध्यमुञादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । एकधा राशिं कुरु, ऐकध्यं कुरु (म. भा.) । एकधा भुङ्क्ते, ऐकध्यं भुङ्क्ते ।

प्रकरणादेव लब्धे पुनर्धाग्रहणम् – विधार्थे विहितस्यापि यथा स्यात् । अनन्तरस्यैव ह्येतत्प्राप्नोति ॥

२२०६. द्वित्र्योश्च धमुञ् ॥ ४५ ॥ (१९९१)

'धा' इत्यनुवर्तते । द्वित्र्योः सम्बन्धिनो धाप्रत्ययस्य विधार्थेऽधिकरणविचाले च विहितस्य धमुञादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । चकारो विकल्पानुकर्षणार्थः । द्विधा, द्वैधम् । त्रिधा, त्रैधम् ।

धमुञन्तात्स्वार्थे डदर्शनम् (म. भा. ५.३.४५ वा. १) । मतिद्वैधानि संश्रयन्ते। मतित्रैधानि संश्रयन्ते ॥

२२०७. एधाच्च ॥ ५६ ॥ (१९९२)

द्वित्र्योः सम्बन्धिनो धाप्रत्ययस्य एधाजादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । चकारो विकल्पानुकर्षणार्थः । द्वेधा, द्वैधम्, द्विधा । त्रेधा, त्रैधम्, त्रिधा ॥

२२०८. याप्ये पाशप् ॥ ४७ ॥ (१९९३)

याप्यः = कुत्सित इत्युच्यते । याप्ये वर्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे पाशप् प्रत्ययो भवति । कुत्सितो वैयाकरणो – वैयाकरणपाशः । याज्ञिकपाशः ।

यो व्याकरणशास्त्रे प्रवीणो दुःशीलः, तत्र कस्मान्न भवति ? यस्य गुणस्य सद्भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः, तस्य कुत्सायां प्रत्ययः ॥

२२०९. पूरणाद्भागे तीयादन् ॥ ४८ ॥ (१९९४)

पूरणप्रत्ययो यस्तीयः, तदन्तात्प्रातिपदिकाद्भागे वर्तमानात् स्वार्थेऽन् प्रत्ययो भवति । स्वरार्थं वचनम् । द्वितीयो भागः द्वितीयः । तृतीयः ।

भाग इति किम्? द्वितीयम् । तृतीयम् ।

पूरणग्रहणमुत्तरार्थम्, न ह्यपूरणस्तीयोऽस्ति; मुखतीयादिरनर्थकः ॥

२२१०. प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि ॥ ४९ ॥ (१९९५)

'पूरणाद्भागे' इत्येव । प्रागेकादशभ्यः संख्याशब्देभ्यः पूरणप्रत्ययान्तेभ्यो भागे वर्तमानेभ्यः स्वार्थेऽन् प्रत्ययो भवति अच्छन्दसि विषये । स्वरार्थं वचनम् । पञ्चमः। सप्तमः । नवमः । दशमः ।

प्रागेकादशभ्य इति किम्? एकादशः, द्वादशः । अच्छन्दसीति किम्? 'पञ्चममिन्द्रियस्यापाक्रामत्' (मै. सं. १.९.४) ॥

२२११. षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च ॥ ५० ॥ (१९९६)

'भागे' इत्येव । 'अच्छन्दसि' इति च । षष्ठाष्टमाभ्यां भागेऽभिधेयेऽच्छन्दसि विषये ञः प्रत्ययो भवति । चकारादेश्च । षष्ठो भागः षाष्ठः, षष्ठः । आष्टमः, अष्टमः॥

२२१२. मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौ च ॥ ५१ ॥ (१९९७)

'भागे' इत्येव । षष्ठाष्टमाभ्यां यथासंख्यं कन्लुकौ च भवतो मानपश्वङ्गयोर्भागयोरभिधेययोः । षष्ठको भागो मानं चेत्तद्भवति । अष्टमो भागः पश्वङ्गं चेत्तद्भवति । कस्य लुक्? ञस्य लुक्, अनो वा । चकाराद्यथा प्राप्तं च । षाष्ठः, षष्ठः । आष्टमः, अष्टमः ।

मानपश्वङ्गयोरिति किम्? षाष्ठः, षष्ठः । आष्टमः, अष्टमः ॥

२२१३. एकादाकिनिच्चासहाये ॥ ५२ ॥ (१९९८)

एकशब्दादसहायवचिनः स्वार्थे आकिनिच् प्रत्ययो भवति। चकारात्कन्लुकौ च । आकिनिचः, कनो वा लुग्विज्ञायते । स च विधानसामर्थ्यात्पक्षे भवति । एकाकी, एककः, एकः ।

असहायग्रहणं संख्याशब्दनिरासार्थम् । तदुपादाने हि द्विबह्वोर्न स्यात् – एकाकिनौ, एकाकिनः ॥

२२१४. भूतपूर्वे चरट् ॥ ५३ ॥ (१९९९)

पूर्वं भूत इति विगृह्य 'सुप्सुपा' इति समासः। भूतपूर्वशब्दोऽतिक्रान्त–कालवचनः। प्रकृतिविशेषणं चैतत्। भूतपूर्वत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात्स्वार्थे चरट् प्रत्ययो भवति । आढ्यो भूतपूर्वः आढ्यचरः । सुकुमारचरः। टकारो ङीबर्थः – आढ्यचरी ॥

२२१५. षष्ठ्या रूप्य च ॥ ५४ ॥ (२०००)

षष्ठ्यन्तात्प्रातिपदिकाद्रूप्यः प्रत्ययो भवति, चकाराच्चरट् च । षष्ठ्यन्तात्प्रात्ययविधानात्सम्प्रति भूतपूर्वग्रहणं प्रत्ययार्थस्य विशेषणम्, न तु पकृत्यर्थविशेषणम् । देवदत्तस्य भूतपूर्वो गौः देवदत्तरूप्यः । देवदत्तचरः ।

२२१६. अतिशायने तमबिष्ठनौ ॥ ५५ ॥ (२००१)

अतिशयनमतिशायनम् = प्रकर्षः । निपातनाद्दीर्घत्वम् । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत्। अतिशायनविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात्प्रातिपदिकात् स्वार्थे तमबिष्ठनौ प्रत्ययौ भवतः । प्रकृत्यर्थविशेषणं च स्वार्थिकानां द्योत्यं भवति । सर्वे इमे आढ्याः, अयमेषामतिशयेनाढ्य आढ्यतमः । दर्शनीयतमः । सुकुमारतमः । सर्व इमे पटवः, अयमेषामतिशयेन पटुः पटिष्ठः । लघिष्ठ । गरिष्ठः ।

यदा च प्रकर्षवतां पुनः प्रकर्षो विवक्ष्यते तदातिशायिकान्तादपरः प्रत्ययो भवत्येव – 'देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे' (वाज. सं. १.१), 'युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरूणामिति ॥

२२१७. तिङश्च ॥ ५६ ॥ (२००२)

तिङन्ताच्चातिशायने द्योत्ये तमप् प्रत्ययो भवति । 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' (४.१.१) इत्यधिकारात् तिङो न प्राप्नोतीति इदं वचनम् । सर्व इमे पचन्तीति, अयमेषामतिशयेन पचति पचतितमाम् । जल्पतितमाम् ।

इष्ठन् नोदाह्रियते; गुणवचने तस्य नियतत्वात् ॥

२२१८. द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ॥ ५७ ॥ (२००५)

द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनम् । विभक्तव्यः=विभज्यः । निपातनाद् यद्भवति । द्व्यर्थे विभज्ये चोपपदे प्रातिपदिकात् तिङन्ताच्चातिशायने तरबीयसुनौ प्रत्ययौ भवतः । तमबिष्ठनोरपवादः । यथासंख्यमत्र नेष्यते । द्वाविमावाढ्यौ, अयमनयोरतिशयेनाढ्य आढ्यतरः । सुकुमारतरः । पचतितराम् । जल्पतितराम् ।

ईयसुन्खल्वपि–द्वाविमौ पटू, अयमनयोरतिशयेन पटुः पटीयान् । लधीयान्।

विभज्ये चोपपदे – माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः । दर्शनीयतराः । पटीयांसः । लघीयांसः ॥

२२१९. अजादी गुणवचनादेव ॥ ५८ ॥ (२००६)

इष्ठन्नीयसुनावजादी सामान्येन विहितौ, तयोरयं विषयनियमः क्रियते – गुणवचनादेव भवतस्तौ नान्यस्मादिति । पटीयान् । लघीयान् । पटिष्ठः । लघिष्ठः।

इह न भवतः – पाचकतरः, पाचकतम इति ।

एवकार इष्टतोऽवधारणार्थः – प्रत्ययनियमोऽयम्, न प्रकृतिनियम इति । पटुतरः, पटुतमः ॥

२२२०. तुश्छन्दसि ॥ ५९ ॥ (२००७)

'तुः' इति तृन्तृचोः सामान्येन ग्रहणम् । त्रन्ताच्छन्दसि विषये अजादी प्रत्ययौ भवतः । पूर्वेण गुणवचनादेव नियमे कृते छन्दसि प्रकृत्यन्तराण्यभ्यनुज्ञायन्ते – त्रन्तादप्यजादी भवत इति । 'आसुतिं करिष्ठः' (ऋ. ७.९७.७) । दोहीयसी धेनुः । 'भस्याऽढे तद्धिते' (६.३.३५) इति पुंवद्भावे कृते 'तुरिष्ठेमेयस्सु' (३.४.१५४) इति तृचो निवृत्तिः ॥

२२२१. प्रशस्यस्य श्रः ॥ ६० ॥ (२००९)

प्रशस्यशब्दस्य 'श्र' इत्ययमादेशो भवति अजाद्योः प्रत्यययोः परतः । 'अजादी' इति प्रकृतस्य सप्तमी विभक्तिर्विपरिणम्यते ।

ननु च प्रशस्यशब्दस्यगुणवचनत्वादजादी न सम्भवतः? एवं तर्हि आदेशविधानसामर्थ्यात् तद्विषयो नियमो न प्रवर्तते – अजादी गुणवचनादेवेति ।

एवमुत्तरेष्वपि योगेषु विज्ञेयम् ।

सर्व इमे प्रशस्याः अयमेषामतिशयेन प्रशस्यः श्रेष्ठः । उभाविमौ प्रशस्यौ, अयमनयोरतिशयेन प्रशस्यः श्रेयान् । अयमस्मात् श्रेयान् । 'प्रकृत्यैकाच्' (६.४.१६३) इति प्रकृतिभावाच्छ्रशब्दस्य टिलोप–यस्येतिलोपौ न भवतः ॥

२२२२. ज्य च ॥ ६१ ॥ (२०११)

प्रशस्यशब्दस्य 'ज्य' इत्ययमादेशो भवति अजाद्योः प्रत्यययोः परतः । सर्व इमे प्रशस्याः, अयमेषमतिशयेन प्रशस्यः ज्येष्ठः । उभाविमौ प्रशस्यौ, अयमनयोरतिशयेन प्रशस्यः ज्यायान् । अयमस्मात् ज्यायान् । 'ज्यादादीयसः' (६.४.१६०) इत्याकारः॥

२२२३. वृद्धस्य च ॥ ६२ ॥ (२०१३)

वृद्धशब्दस्य च 'ज्य' इत्ययमादेशो भवत्यजाद्योः प्रत्यययोः परतः । तयोश्च सत्त्वं नियमाभावेन पूर्ववत् ज्ञाप्यते । सर्व इमे वृद्धाः, अयमेषामतिशयेन वृद्धः – ज्येष्ठः । उभाविमौ वृद्धौ, अयमनयोरतिशयेन वृद्धः ज्यायान् । अयमस्मात् ज्यायान्।

'प्रियस्थिर' (६.४.१५७) इत्यादिना वृद्धशब्दस्य वर्षादेशो विधीयते । वचनसामर्थ्यात्पक्षे सोऽपि भवति वर्षिष्ठः, वर्षीयानिति ॥

२२२४. अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ ॥ ६३ ॥ (२०१४)

अन्तिकबाढयोर्यथासंख्यं नेद, साध – इत्येतावादेशौ भवतोऽजाद्योः परतः। तयोश्च सत्त्वं पूर्ववद्विज्ञेयम् ।

निमित्तभूतयोर्यथासंख्यमत्र नेष्यते ।

सर्वाणीमान्यन्तिकानि, इदमेषामतिशयेनान्तिकं नेदिष्ठम् । उभे इमे अन्तिके,

इदमनयोरतिशयेन नेदीयः । इदमस्मान्नेदीयः सर्व इमे बाढमधीयते, अयमेषामतिशयेन बाढमधीते साधिष्ठः । उभाविमौ बाढमधीयाते, अयमनयोरतिशयेन बाढमधीते साधीयः। अयमस्मात् साधीयोऽधीते ॥

२२२५. युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥ (२०१९)

युवाल्पशब्दयोः कनित्ययमादेशो भवत्यन्यतरस्यामजाद्योः परतः । तयोश्च सत्त्वं पूर्ववज्ज्ञेयम् । सर्व इमे युवानः, अयमेषामतिशयेन युवा कनिष्ठः । द्वाविमौ युवानौ, अयमनयोरतिशयेन युवा कनीयान् । यविष्ठः, यवीयान् । सर्व इमेऽल्पाः, अयमेषामतिशयेनाल्पः कनिष्ठः । उभाविमावल्पौ, अयमनयोरतिशयेनाल्पः कनीयान्। अयमस्मात्कनीयान् अल्पिष्ठः अल्पीयानिति वा ॥

२२२६. विन्मतोर्लुक् ॥ ६५ ॥ (२०२०)

विनो मतुपश्च लुग् भवति अजाद्योः प्रत्यययोः परतः । इदमेव वचनं ज्ञापकमजादिसभ्दावस्य । सर्वे इमे स्रग्विणः, अयमेषामतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठः। उभाविमौ स्रग्विणौ, अयमनयोरतिशयेन स्रग्वी स्रजीयान् । अयमस्मात् स्रजीयान्। सर्व इमे त्वग्वन्तः, अयमेषामतिशयेन त्वग्वी त्वचिष्ठः । उभाविमौ त्वग्वन्तौ, अयमनयोरतिशयेन त्वग्वान् त्वचीयान् । अयमस्मात्त्वचीयान् ॥

२२२७. प्रशंसायां रूपप् ॥ ६६ ॥ (२०२१)

प्रशंसा=स्तुतिः । प्रकृत्यर्थस्य विशेषणं चैतत् । प्रशंसाविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे रूपप् प्रत्ययो भवति । स्वार्थिकाश्च प्रत्ययाः प्रकृत्यर्थविशेषस्य द्योतका भवन्ति । प्रशस्तो वैयाकरणो वैयाकरणरूपः । याज्ञिकरूपः ।

प्रकृत्यर्थस्य वैशिष्ट्ये प्रशंसा भवति । वृषलरूपोऽयं यः पलाण्डुना सुरां पिबति (म. भा.) । चोररूपः । दस्युरूपः, योऽक्ष्णोरप्यञ्जनमपहरेत् ।

'तिङश्च' (५.३.५६) इत्यनुवर्त्तते – पचतिरूपम् । पचतोरूपम् । कियाप्रधानमाख्यातम् ।

एका च क्रियेति रूपप्प्रत्ययान्ताद् द्विवचनबहुवचने न भवतः ।

नपुंसकलिङ्गं तु भवति; लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य ॥

२२२८. ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः ॥ ६७ ॥ (२०२२)

सम्पूर्णता = पदार्थानां समाप्तिः । स्तोकेनासम्पूर्णता = ईषदसमाप्तिः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । ईषदसमाप्तिविशिष्टे स्वार्थे वर्तमानात् कल्पब्, देश्य, देशीयर – इत्येते प्रत्यया भवन्ति । ईषदसमाप्तः पटुः पटुकल्पः । पटुदेश्यः । पटुदेशीयः । मृदुकल्पः । मृदुदेश्यः । मृदुदेशीयः ।

'तिङश्च' (५.३.४६) इत्येव – पचतिकल्पम् । जल्पतिकल्पम् ॥

२२२९. विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु ॥ ६८ ॥ (२०२३)

ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् सुबन्ताद्विभाषा बहुच् प्रत्ययो भवति । स तु पुरस्तादेव भवति, न परतः । चित्करणमन्तोदात्तार्थम् । ईषदसमाप्तः पटुः बहुपटुः । बहुमृदुः । बहुगुडो द्राक्षा ।

विभाषावचनात् कल्पबादयोऽपि भवन्ति ।

सुब्ग्रहणम् – तिङन्तान्मा भूदिति ॥

२२३०. प्रकारवचने जातीयर् ॥ ६९ ॥ (२०२४)

सामान्यस्य भेदको विशेषः = प्रकारः, तस्य वचने । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत्। सुबन्तात्प्रकारविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे जातीयर् प्रत्ययो भवति । प्रकारवति चायं प्रत्ययः । थाल्पुनः प्रकारमात्र एव भवति । पटुप्रकारः पटुजातीयः। मृदुजातीयः । दर्शनीयजातीयः ॥

२२३१. प्रागिवात्कः ॥ ७० ॥ (२०२५)

'इवे प्रतिकृतौ' (५.३.९६) इति वक्ष्यति, प्रागेतस्मादिवसंशब्दनाद् यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः, कप्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति – 'अज्ञाते' (५.३.७३) इति – अश्वकः । गर्दभकः ।

तिङन्तादयं प्रत्ययो नेष्यते । अकजिष्यते ।

'तिङश्च' (५.३.५६) इत्यनुवृत्तमुत्तरसूत्रेणैव सम्बन्धनीयम् ॥

२२३२. अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक् टेः ॥ ७१ ॥ (२०२६)

'तिङश्च' (५.३.५६) इत्येव । अव्ययानां सर्वनाम्नां च प्रागिवीयेष्वर्थेष्वकच्प्रत्ययो

भवति, स च प्राक् टेः, न परतः । कस्यापवादः । उच्चकैः । नीचकैः । शनकैः। सर्वनाम्नः खल्वपि – सर्वके । विश्वके । उभयके ।

'प्रातिपदिकात्' , 'सुपः' –इति द्वयमिहानुवर्तते, तत्राभिधानतो व्यवस्था भवति – क्वचित्प्रातिपदिकस्य टेः प्राक् प्रत्ययो भवति, क्वचित्सुबन्तस्य टेः प्राक्प्रत्ययः। युष्मकाभिः, अस्मकाभिः , युष्मकासु, अस्मकासु, युवकयोः, आवकयोः – इत्यत्र प्रातिपदिकस्य । त्वयका, मयका, त्वयकि, मयकि – इत्यत्र सुबन्तस्य.।

अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम् प्रत्ययो वक्तव्यः (म. भा. ५.३.७२ वा.१) । स च मित्त्वादन्त्यादचः परो भवति । तूष्णीकामास्ते । तूष्णीकां तिष्ठति ।

शीले को मलोपश्च वक्तव्यः (म. भा. वा.२) । तूष्णींशीलः तूष्णीकः ।

'तिङश्च' (५.३.५६) इति प्रकृतमत्र सम्बध्यते – पचतकि । जल्पतकि ॥

२२३३. कस्य च दः ॥ ७२ ॥ (२०२७)

ककारान्तस्य प्रातिपदिकस्याकच्सन्नियोगेन दकारादेशो भवति । चकारः सन्नियोगार्थः । सामर्थ्याच्चाव्ययग्रहणमनुवर्तते, न सर्वनामग्रहणम्; ककारान्तस्य सर्वनाम्नोऽसम्भवात् धिक्–धकित् । हिरुक् – हिरकुत् । पृथक् – पृथकत् ॥

२२३४. अज्ञाते ॥ ७३ ॥ (२०२८)

अज्ञातविशेषः = अज्ञातः । अज्ञातत्वोपाधिकेऽर्थे वर्तमानात्प्रातिपदिकात् तिङन्ताच्च स्वार्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । स्वेन रूपेण ज्ञाते पदार्थे विशेषरूपेणाज्ञाते प्रत्ययविधानमेतत् । कस्यायमश्व इति स्वस्वामिसम्बन्धेनाज्ञातेऽश्वे प्रत्ययः – अश्वकः। गर्दभकः । उष्ट्रकः ।

एवमन्यत्रापि यथायोगमज्ञातता विज्ञेया । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वके । विश्वके । पचतकि । जल्पतकि ॥

२२३५. कुत्सिते ॥ ७४ ॥ (२०२९)

कुत्सितः = गर्हितः, निन्दितः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । कुत्सितत्वोपाधिकेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे यथाविहित्तं प्रत्ययो भवति । कुत्सितोऽश्वः अश्वकः। उष्ट्रकः । गर्दभकः । नीचकैः । सर्वके । विश्वके । पचतकि । जल्पतकि ॥

२२३६. संज्ञायां कन् ॥ ७५ ॥ (२०३०)

'कुत्सिते' इत्येव । कुत्सितत्वोपाधिकेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् कन् प्रत्ययो भवति, प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यते । कस्यापवादः । शूद्रकः । धारकः । पूर्णकः ॥

२२३७. अनुकम्पायाम् ॥ ७६ ॥ (२०३१)

कारुण्येनाभ्युपपत्तिः परस्य = अनुकम्पा, तस्यां गम्यमानायां सुबन्तात्तिङन्ताच्च यथाविहितं प्रत्ययो भवति । पुत्रकः । वत्सकः । दुर्बलकः । बुभुक्षितकः । स्वपितकि। श्वसितकि ॥

२२३८. नीतौ च तद्युक्तात् ॥ ७७ ॥ (२०३२)

सामदानादिरुपायः = नीतिः । नीतौ च गम्यमानायां तद्युक्तादनुकम्पायुक्ताद्यथा–विहितं प्रत्ययो भवति । हन्त ते धानकाः । हन्त ते तिलकाः। एहकि । अद्धकि । अनुकम्प्यमानो दानेनाराधयति ।

पूर्वेण प्रत्यासन्नानुकम्पासम्बन्धाद् अनुकम्प्यमानादेव प्रत्ययो विहितः; सम्प्रति व्यवहितादपि यथा स्यादिति वचनम् ॥

२२३९. बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा ॥ ७८ ॥ (२०३३)

'अनुकम्पायाम्' (५.३.७६) इति, 'नीतौ च तद्युक्तात्' (५.३.७७) इति च वर्त्तते । बह्वचः प्रातिपदिकान्मनुष्यनामधेयाद्वा ठच्प्रत्ययो भवति अनुकम्पायां गम्यमानायां नीतौ च, देविकः । देवदत्तकः । यज्ञिकः, यज्ञदत्तकः । बह्वच इति किम्? दत्तकः । गुप्तकः । मनुष्यनाम्न इति किम्? मद्रबाहुकः । भद्रबाहुकः ॥

२२४०. घनिलचौ च ॥ ७९ ॥ (२०३४)

'अनुकम्पायाम्' इत्यादि सर्वमनुवर्तते । पूर्वेण ठचि विकल्पेन प्राप्ते वचनम्। बह्वचो मनुष्यनाम्नो घन्, इलच् – इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । चकाराद्यथाप्राप्तं च.। देवियः, देविलः, देविकः, देवदत्तकः । यज्ञियः, यज्ञिलः, यज्ञिकः, यज्ञदत्तकः ॥

२२४१. प्राचामुपादेरडज्वुचौ च ॥ ८० ॥ (२०३६)

पूर्ववत् सर्वमनुवर्तते । उपशब्द आदिर्यस्य तस्मादुपादेः प्रातिपदिकाद् बह्वचो

मनुष्यनाम्नः – अडच्, वुच्–प्रत्ययौ भवतः । चकाराद् घनिलचौ प्रत्ययौ भवतः, ठच्च वा । उपडः, उपकः, उपियः, उपिलः, उपिकः, उपेन्द्रदत्तकः ।

प्राचांग्रहणं पूजार्थम् । 'वा' इत्येव हि वर्तते ॥

२२४२. जातिनाम्नः कन् ॥ ८१ ॥ (२०३७)

'बह्वचः' इति नानुवर्तते । सामान्येन विधानम् । जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेयो व्याघ्र, सिंह – इत्येवमादिः, तस्मादनुकम्पायां नीतौ च कन्प्रययो भवति । व्याघ्रकः। सिंहकः । शरभकः ।

वावचनानुवृत्तेर्यथादर्शनम् अन्योऽपि भवति – व्याघ्रिलः, सिंहिलः ।

नामग्रहणं स्वरूपनिवृत्त्यर्थम् ॥

२२४३. अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ॥ ८२ ॥ (२०३९)

'कन्' इत्यनुवर्तते, 'मनुष्यनाम्नः' इति च । अजिनशब्दान्तात् प्रातिपदिकान्मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायां कन्प्रत्ययो भवति, तस्य चोत्तरपदलोपः । व्याघ्राजिनो नाम कश्चिन्मनुष्यः सोऽनुकम्पितः व्याघ्रकः । सिंहकः ॥

२२४४. ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ॥ ८३ ॥ (२०३५)

'लोप' इत्यनुवर्तते । अस्मिन्प्रकरणे यष्ठोऽजादिश्च प्रत्ययस्तस्मिन् परतः प्रकृतेर्द्वितीयादच ऊर्ध्वं यच्छब्दरूपं तस्य लोपो भवति । ऊर्ध्वग्रहणं सर्वलोपार्थम्। अनुकम्पितो देवदत्तः देविकः, देवियः, देविलः । यज्ञिकः, यज्ञियः यज्ञिलः । उपडः, उपकः, उपियः, उपिलः, उपिकः ।

ठग्रहणमुको द्वितीयत्वे कविधानार्थम् (म. भा. ५.३.८३ वा.१) । अजादिलक्षणे हि माथितिकादिवत्प्रसङ्गः । वायुदत्तः, वायुकः । पितृदत्तः, पितृकः ।

चतुर्थादच ऊर्ध्वस्य लोपो वक्तव्यः (म. भा.) । अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तः बृहस्पतिकः, बृहस्पतियः, बृहस्पतिलः ।

अनजादौ विभाषा लोपो वक्तव्यः (म. भा.) । देवदत्तकः, देवकः । यज्ञदत्तकः, यज्ञकः ।

लोपः पूर्वपदस्य च ठाजादावनजादौ च वक्तव्यः (म. भा.) । दत्तिकः, दत्तिलः, दत्तियः, दत्तकः ।

विनाऽपि प्रत्ययेन पूर्वोत्तरपदयोर्विभाषा लोपो वक्तव्यः (म. भा.) । देवदत्तो दत्तः, देव इति वा ।

उवर्णाल्ल इलस्य च (म. भा.) । भानुदत्तो भानुलः । वसुदत्तो वसुलः ।

चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च ।

अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाल्ल इलस्य च ॥ (म. भा. पूर्वाचार्यकारिका)

द्वितीयादचो लोपे सन्ध्यक्षरद्वितीयत्वे तदादेर्लोपवचनम् (मा. भा. ५.३.८३ वा.३) । लहोडः, लहिकः । कहोडः, कहिकः ।

एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः (म. भा. ५.३.८४ वा.७) । वागाशीः वाचिकः । स्रचिकः । त्वचिकः ।

कथं षडंगुलिदत्तः षडिक इति? षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धम् (म. भा. ५.३.८४ वा.८) ॥

२२४५. शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् ॥ ८४ ॥ (२०३८)

शेवलादीनां मनुष्यनाम्नां ठाजादौ प्रत्यये परतः तृतीयादच ऊर्ध्वस्य लोपो भवति । पूर्वस्यायमपवादः । अनुकम्पितः शेवलदत्तः शेवलिकः, शेवलियः, शेवलिलः। सुपरिकः, सुपरियः, सुपरिलः । विशालिकः, विशालियः, विशालिलः। वरुणिकः, वरुणियः, वरुणिलः । अर्यमिकः, अर्यमियः, अर्यमिलः ।

शेवलादीनां तृतीयादचो लोपः स चाकृतसन्धीनामिति वक्तव्यम् (?) । शेवलेन्द्रदत्तः, सुपर्याशीर्दत्तः–शेवलिकः, सुपरिक इति यथा स्यात्; शेवलयिकः, सुपर्यिक इति मा भूत् ॥

२२४६. अल्पे ॥ ८५ ॥ (२०४०)

परिमाणापचये अल्पशब्दः प्रकृतिविशेषणं चैतत् । अल्पत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात्प्रातिपदिकाद्यथाविहितं प्रत्ययो भवति । अल्पं तैलं तैलकम् । घृतकम् । सर्वकम् । विश्वकम् । उच्चकैः । नीचकैः । पचतकि । जल्पतकि ॥

२२४७. ह्रस्वे ॥ ८६ ॥ (२०४१)

ह्रस्वत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकाद् यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।

दीर्घप्रतियोगी ह्रस्वः । ह्रस्वो वृक्षो वृक्षकः । प्लक्षकः । स्तम्भकः ॥

२२४८. संज्ञायां कन् ॥ ८७ ॥ (२०४२)

'ह्रस्वे' इत्येव । ह्रस्वत्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्यायमपवादः । वंशकः । वेणुकः । दण्डकः ॥

२२४९. कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ॥ ८८ ॥ (२०४३)

'ह्रस्वे' इत्येव । संज्ञाग्रहणं नानुवर्तते, सामान्येन विधानम् । कुटो–शमी–शुण्डाभ्यो ह्रस्वार्थे द्योत्ये रः प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । ह्रस्वा कुटी कुटीरः। शमीरः । शुण्डारः ।

स्वार्थिकत्वेऽपि पुंल्लिङ्गता; लोकश्रयत्वाल्लिङ्गस्य (व्या. परि. ७४) ॥

२२५०. कुत्वा डुपच् ॥ ८९ ॥ (२०४४)

'ह्रस्वे' इत्येव । कुतूशब्दाद्ध्रस्वत्वे द्योत्ये डुपच्प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः। ह्रस्वा कुतूः कुतुपम्=चर्ममयं स्नेहभाजनमुच्यते । कुतूरित्यावपनस्याख्या ॥

२२५१. कासूगोणीभ्यां ष्टरच् ॥ ९० ॥ (२०४५)

'ह्रस्वे' इत्येव । कासू–गोणीशब्दाभ्यां ह्रस्वत्वे द्योत्ये ष्टरच्प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । षकारो ङीषर्थः । ह्रस्वा कासूः कासूतरी । गोणीतरी । कासूरिति शक्तिः, आयुधविशेष उच्यते ॥

२२५२. वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ॥ ९१ ॥ (२०४६)

'ह्रस्वे' इति निवृत्तम् । वत्स, उक्षन्, अश्व, ऋषभ–इत्येतेभ्यस्तनुत्वे द्योत्ये ष्टरच्प्रत्ययो भवति । यस्य गुणस्य हि भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः, तस्य तनुत्वे प्रत्ययः (म. भा.) । वत्सतरः । उक्षतरः । अश्वतरः । ऋषभतरः ।

प्रथमवया वत्सः, तस्य तनुत्वं द्वितीयवयसः प्राप्तिः । तरुण उक्षा, तस्य तनुत्वं तृतीयवयः प्राप्तिः । अश्वेनाश्वायामुत्पन्नोऽश्वः, तस्य तनुत्वमन्यपितृकता । अनड्वानृषभः, तस्य तनुत्वं भारोद्वहने मन्दशक्तिता ॥

२२५३. किंयत्तदो निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् ॥ ९२ ॥ (२०४७)

किं, यत्, तत्–इत्येतेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे डतरच् प्रत्ययो भवति । निर्धार्यमाणवाचिभ्यः स्वार्थे प्रत्ययः । जात्या, क्रियया, गुणेन, संज्ञया वा समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणम् । कतरो भवतोः कठः? कतरो भवतोः कारकः? कतरो भवतोः पटुः? कतरो भवतोर्देवदत्तः? यतरो भवतोः कारकः । यतरो भवतोः पटुः । यतरो भवतोर्देवदत्तः, ततर आगच्छतु ।

महाविभाषयाऽत्र प्रत्ययो विकल्प्यते । को भवतोर्देवदत्तः, स आगच्छतु ।

'निर्धारणे' इति विषयसप्तमीनिर्देशः । 'द्वयोः' इति समुदायान्निर्धारणविभक्तिः। 'एकस्य' इति निर्देशो निर्धार्यमाणनिर्देशः ॥

२२५४. वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ॥ ९३ ॥ (२०४८)

'किंयत्तदः' इति वर्तते, 'निर्धारणे' ,'एकस्य' इति च । 'बहूनाम्' इति निर्धारणे षष्ठी । बहूनां मध्ये एकस्य निर्धारणे गम्यमाने जातिपरिप्रश्नविषयेभ्यः किमादिभ्यो वा डतमच् प्रत्ययो भवति । कतमो भवतां कठः? यतमो भवतां कठः, ततम आगच्छतु ।

वावचनमकजर्थम् – यको भवतां कठः, सक आगच्छतु ।

महाविभाषा च प्रत्ययविकल्पार्थाऽनुवर्तत एव – को भवतां कठः । यो भवतां कठः, स आगच्छतु ।

जातिपरिप्रश्न इति किम्? को भवताम् देवदत्तः ।

परिप्रश्नग्रहणं च किम एव विशेषणम्, न यत्तदोः; असम्भवान् । जातिग्रहणं तु सर्वैः सम्बध्यते ।

किमोऽस्मिन्विषये डतरमपीच्छन्ति केचित् – कतरो भवतां कठः, कतरो भवतां कालाप इति । तत्र 'कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने' (२.१.६३) इति वचनात्सिद्धम्॥

२२५५. एकाच्च प्राचाम् ॥ ९४ ॥

एकशब्दात्प्राचामाचार्याणां मतेन डतरच्, डतमच्–इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः स्वस्मिन्विषये । चकारो डतरचोऽनुकर्षणार्थः । द्वयोर्निर्द्धारणे डतरच् । बहूनाम् निर्द्धारणे डतमच् । 'जातिपतिप्रश्ने' इति नानुवर्तते, सामान्येन विधानम् । एकतरो भवतोर्देवदत्तः । एकतमो भवतां देवदत्तः ।

प्राचांग्रहणं पूजार्थम्; विकल्पोऽनुवर्तते एव ॥

२२५६. अवक्षेपणे कन् ॥ ९५ ॥ (२०५०)

अवक्षिप्यते येन तदवक्षेपणम् । तस्मिन्वर्तमानात्प्रातिपदिकात्कन् प्रत्ययो भवति। व्याकरणकेन नाम त्वं गर्वितः । याज्ञिककेन नाम त्वं गर्वितः ।

परस्य कुत्सार्थं यदुपादीयते तदिहोदाहरणम्; यत्पुनः स्वयमेव कुत्सितम्, तत्र 'कुत्सिते' (५.३.७४) इत्यनेन कन्प्रत्ययो भवति – देवदत्तकः यज्ञदत्तक (म. भा.) इति ।

प्रागिवीयस्य पूर्णोऽवधिः ॥

२२५७. इवे प्रतिकृतौ ॥९६ ॥ (२०५१)

'कन्' इत्यनुवर्तते । इवार्थे यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्मात्कन्प्रत्ययो भवति । इवार्थः सादृश्यम्, तस्य विशेषणं प्रतिकृतिग्रहणम् । प्रतिकृतिः = प्रतिरूपकम्, प्रतिच्छन्दकम् । अश्व इवायमश्वप्रतिकृतिः अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः ।

प्रतिकृताविति किम्? गौरिव गवयः ॥

२२५८. संज्ञायां च ॥ ९७ ॥ (२०५२)

'इव' इत्यनुवर्तते, 'कन्' इति च । इवार्थे गम्यमाने कन्प्रत्ययो भवति, समुदायेन चेत् संज्ञा गम्यते । अप्रतिकृत्यर्थ आरम्भः । अश्वसदृशस्य संज्ञा अश्वकः । उष्ट्रकः। गर्दभकः ॥

२२५९. लुम्मनुष्ये ॥ ९८ ॥ (२०५३)

'संज्ञायाम्' इत्येव । संज्ञायाम् विहितस्य कनो मनुष्येऽभिधेये लुब् भवति। चञ्चेव मनुष्यः चञ्च । दासी । खरकुटी (म. भा.) ।

मनुष्य इति किम्? अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः ।

देवपथादेराकृतिगणत्वात्तस्यैवायं प्रपञ्चो वेदितव्यः ॥

२२६०. जीविकार्थे चापण्ये ॥ ९९ ॥ (२०५४)

जीविकार्थं यदपण्यं तस्मिन्नभिधेये कनो लुब् भवति । विक्रीयते यत्तत्=पण्यम्। वासुदेवः । शिवः । स्कन्दः । विष्णुः । आदित्यः ।

देवलकादीनां जीविकार्था देवप्रतिकृतय उच्यन्ते ।

अपण्य इति किम्? हस्तिकान्विक्रीणीते । अश्वकान् । रथकान् ।

देवपथादेरेवायं प्रपञ्चः ॥

२२६१. देवपथादिभ्यश्च ॥ १०० ॥ (२०५५)

'इवे प्रतिकृतौ' (५.३.९६) संज्ञायां च (५.३.९७) विहितस्य कनो देवपथादिभ्य उत्तरस्य लुब् भवति । आदिशब्दः प्रकारे । आकृतिगणश्चायम् । देवपथः । हंसपथः।

अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु च ।
इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिषु ॥

अर्चासु तावत् – शिवः, विष्णुः । चित्रकर्मणि – अर्जुनः दुर्योधनः । ध्वजेषु – कपिः, गरुडः, सिंहः ।

देवपथ । हंसपथ । वारिपथ । जलपथ । राजपथ । शतपथ । सिंहगति । उष्ट्रग्रीवा । चामरज्जु । रज्जु । हस्त । इन्द्र । दण्ड । पुष्प । मत्स्य । देवपथादिः ॥

२२६२. वस्तेर्ढञ् ॥ १०१ ॥ (२०५६)

'इव' इत्यनुवर्तते । इतः प्रभृति प्रत्ययाः सामान्येन भवन्ति, प्रतिकृतौ च, अप्रतिकृतौ च । वस्तिशब्दादिवार्थे द्योत्ये ढञ्प्रत्ययो भवति । वस्तिरिव वास्तेयः.। वास्तेयी ॥

२२६३. शिलाया ढः ॥ १०२ ॥ (२०५७)

शिलाशब्दादिवार्थे ढः प्रत्ययो भवति । शिलेव शिलेयं दधि ।

केचिदत्र ढञमपीच्छन्ति, तदर्थं योगविभागः कर्त्तव्यः । 'शिलायाः' ढञ्प्रत्ययो भवति – शैलेयम् । ततः 'ढः' – शिलेयम् ॥

२२६४. शाखादिभ्यो यत् ॥ १०३ ॥ (२०५८)

'शाखा' इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति इवार्थे । शाखेव शाख्यः । मुख्यः । जघन्यः ।

शाखा । मुख । जघन । शृङ्ग । मेघ । चरण । स्कन्ध । शिरस । उरस् । अग्र। शरण । शाखादिः ।

२२६५. द्रव्यं च भव्ये ॥ १०४ ॥ (२०५९)

द्रव्यशब्दो निपात्यते भव्येऽभिधेये । द्रुशब्दादिवार्थे यत्प्रत्ययो निपात्यते । द्रव्यम् = भव्यः, आत्मवान्; अभिप्रेतानामर्थानां पात्रभूत उच्यते । द्रव्योऽयं राजपुत्रः । द्रव्योऽयं माणवकः॥

२२६६. कुशाग्राच्छः ॥ १०५ ॥ (२०६०)

कुशाग्रशब्दादिवार्थे छः प्रत्ययो भवति । कुशाग्रमिव सूक्ष्मत्वात् कुशाग्रीया बुद्धिः । कुशाग्रीयं वस्त्रम् ॥

२२६७. समासाच्च तद्विषयात् ॥ १०६ ॥ (२०६१)

तदित्यनेन प्रकृत इवार्थो निर्दिश्यते । इवार्थविषयात्समासादपरस्मिन्निवार्थे एव छः प्रत्ययो भवति । काकतालीयम् । अजाकृपाणीयम् । अन्धकवर्त्तकीयम् ।

अतर्कितोपनतं चित्रीकरणमुच्यते । तत्कथम्? काकस्यागमनं यादृच्छिकम्, तालस्य पतनं च, तेन तालेन पतता काकस्य वधः कृतः एवमेव देवदत्तस्य तत्रागमनम्, दस्यूनां चोपनिपातः, तैश्च तस्य वधः कृतः । तत्र यो देवदत्तस्य दस्यूनां च समागमः, स काकतालसमागमसदृश इत्येक उपमार्थः । अतश्च देवदत्तस्य वधः, स काकतालवधसदृश इति द्वितीय उपमार्थः । तत्र प्रथमे समासः, द्वितीये प्रत्ययः ।

समासश्चायमस्मादेव ज्ञापकात् । न ह्यस्यापरं लक्षणमस्ति ।

'सुप्सुपा' इति वा समासः । स चैवंविषय एव ॥

२२६८. शर्करादिभ्योऽण् ॥ १०७ ॥ (२०६२)

'शर्करा' –इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इवार्थेऽण्प्रत्ययो भवति । शर्करेव शार्करम् । कापालिकम् ।

शर्करा । कपालिका । पिष्टिक । पुण्डरीक । शतपत्र । गोलोमन् । गोपुच्छ। नरालि । नकुला । सिकता । शर्करादिः ॥

२२६९. अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक् ॥ १०८ ॥ (२०६३)

अङ्गुल्यादिभ्य इवार्थे ठक् प्रत्ययो भवति । अङ्गुलीवाङ्गुलिकः । भारुजिकः।

अङ्गुलि । भरुज । बभ्रु । वल्गु । मण्डर । मण्डल । शष्कुल । कपि । उदश्वित्। गोणी । उरस् । शिखा । कुलिश । अङ्गुल्यादिः ॥

२२७०. एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥ (२०६४)

एकशालाशब्दादिवार्थेऽन्यतरस्यां ठच्प्रत्ययो भवति । अन्यतरस्यांग्रहणेनानन्तरष्ठक् प्राप्यते । एकशालेव एकशालिकः, ऐकशालिकः॥

२२७१. कर्कलोहितादीकक् ॥ ११० ॥ (२०३५)

कर्कलोहितशब्दाभ्यामिवार्थे ईकक् प्रत्ययो भवति । कर्कः = शुक्लोऽश्वः, तेन सदृशः कार्कीकः । लौहितीकः स्फटिकः । स्वयमलोहितोऽप्युपाश्रयवशात्तथा प्रतीयते ॥

२२७२. प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि ॥ १११ ॥ (३५०२)

प्रत्न, पूर्व, विश्व, इम–इत्येतेभ्य इवार्थे थाल् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये। 'तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा' (ऋ. ५.४४.१) ।

२२७३. पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात् ॥ ११२ ॥ (२०६६)

'इवार्थे' इति निवृत्तम् । नानाजातीया अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः सङ्घाः = पूगाः, पूगवाचिनः प्रातिपदिकादग्रामणीपूर्वात्स्वार्थे ञ्यः प्रत्ययो भवति । लौहध्वज्यः, लौहध्वज्यौ, लौहध्वजाः । शैब्यः, शैब्यौ, शिबयः । चातक्यः, चातक्यौ, चातकाः ।

अग्रामणीपूर्वादिति किम्? देवदत्तो ग्रामणीरेषां त इमे देवदत्तकाः । यज्ञदत्तकाः॥

२२७४. व्रातच्फञोरस्त्रियाम् ॥ ११३ ॥ (११००)

नानजातीया अनियतवृत्तय उत्सेधजीविनः सङ्घाः = व्राताः । व्रातवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्च स्वार्थे ञ्यः प्रत्ययो भवत्यस्त्रियाम् । कापोतपाक्यः, कापोतपाक्यौ, कपोतपाकाः । व्रैहिमत्यः, वैहिमत्यौ, व्रीहिमताः । च्फञः खल्वपि कौञ्जायन्यः – कौञ्जायन्यौ, कौञ्जायानाः । ब्राध्नायन्यः, ब्राध्नायन्यौ, ब्राध्नायनाः ।

अस्त्रियामिति किम्? कपोतपाकी । व्रीहिमती । कौञ्जायनी । ब्राध्नायनी ॥

२२७५. आयुधजीविसङ्घाञ्ञ्यड् वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात् ॥ ११४ ॥ (२०६७)

अयुधजीविनां सङ्घः आयुधजीविसङ्घः, स वाहीकैर्विशेष्यते । वाहीकेषु य आयुधजीविसङ्घः, तद्वाचिनः प्रातिपदिकाद् ब्राह्मणराजन्यवर्जितात्स्वार्थे ञ्यट् प्रत्ययो भवति ।

ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम् । राजन्ये तु स्वरूपग्रहणमेव । टकारो ङीबर्थः, तेन 'अस्त्रियाम्' इति नानुवर्तते ।

कौण्डीबृस्यः, कौण्डीबृस्यौ, कौण्डीबृसाः । क्षौद्रक्यः, क्षौद्रक्यौ, क्षुद्रकाः। मालव्यः, मालव्यौ, मालवाः । स्त्रियाम् – कौण्डीबृसी । क्षौद्रकी । मालवी ।

आयुधजीविग्रहणं किम्? मल्लाः, शयण्डाः । सङ्घग्रहणं किम्? सम्राट् । वाहीकेष्विति किम्? शाबराः, पुलिन्दाः । अब्राह्मणराजन्यादिति किम्? गोपालका ब्राह्मणाः, शालङ्कायना राजन्याः ॥

२२७६. वृकाट्टेण्यण् ॥ ११५ ॥ (२०६८)

'आयुधजीविसङ्घात्' इति वर्तते । वृकशब्दादायुधजीविनः स्वार्थे टेण्यण् प्रत्ययो भवति । टकारो ङीबर्थः । णकारो वृद्ध्यर्थः । वार्केण्यः, वार्केण्यौ, वृकाः.।

आयुधजीविसङ्घविशेषणम् – जातिशब्दान्मा भूत् –

'कामक्रोधौ मनुष्याणां खादितारौ वृकाविव' ॥

२२७७. दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः ॥ ११६ ॥ (२०६९)

'आयुधजीविसङ्घात्' इति वर्तते । दामन्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्त्रिगर्त–षष्ठेभ्यश्चायुधजीविसङ्घवाचिभ्यः स्वार्थे छः प्रत्ययो भवति । येषामायुधजीविनां सङ्घानां षडन्तर्वर्गाः, तत्र च त्रिगर्तः षष्ठः, त्रिगर्तः षष्ठो येषां ते त्रिगर्तषष्ठा इत्युच्यन्ते। तेषु चेयं स्मृतिः –

आहुस्त्रिगर्तषष्ठाँस्तु कौण्डोपरथदाण्डकी ।

कौष्टकिर्ज्जालमानिश्च ब्राह्मगुप्तोऽथ जानकिः ॥ इति ।

दामन्यादिभ्यस्तावत्– दामनीयः, दामनीयौ, दामनयः । औलपीयः, औलपीयौ,

उलपयः । त्रिगर्तषष्ठेभ्यः खल्वपि – कौण्डोपरथीयः, कौण्डोपरथीयौ, कौण्डोपरथाः। दाण्डकीयः, दाण्डकीयौ, दाण्डकयः । कौष्टकीयः । जालमानीयः । ब्रह्मगुप्तीयः। जानकीयः ।

दामनी । औलपि । आकिदन्ती । काकरन्ति । काकदन्ति । शत्रुन्तपि । सार्वसेनि । बिन्दु । मौञ्जायन । उलभ । सावित्रीपुत्र । दामन्यादिः ॥

२२७८. पर्श्वादियौधेयादिभ्यामणञौ ॥ ११७ ॥ (२०७०)

'आयुधजीविसङ्घात्' इत्येव । पर्श्वादिभ्यो यौधेयादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्य आयुधजीविसङ्घवाचिभ्यः स्वार्थेऽणञौ प्रत्ययौ भवतः । पार्शवः, पार्शवौ, पर्शवः। आसुरः, आसुरौ, असुराः । यौधेयः । शौक्रेयः ।

पर्शु । असुर । रक्षस् । बाल्हीक । वयस् । मरुत् । दशार्ह । पिशाच । विशाल । अशनि । कार्षापण । सत्वत् । वसु । पर्श्वादिः ।

यौधेय । कौशेय । क्रोशेय । शौक्रेय । शौभ्रेय । धार्तेय । वार्तेय । जाबालेय। त्रिगर्त । भरत । उसीनर । यौधेयादिः ॥

२२७९. अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णाव–च्छ्रुमदणो यञ् ॥ ११८ ॥ (२०७१)

'आयुधजीविसङ्घात्' इति निवृत्तम् । अभिजिदादिभ्योऽणन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे यञ् प्रत्ययो भवति । अभिजितोऽपत्यमित्यण्, तदन्ताद्यञ् । आभिजित्यः, आभिजित्यौ, आभिजिताः । वैदभृत्यः, वैदभृत्यौ, वैदभृताः । शालावत्यः, शालावत्यौ, शालावताः । शैखावत्यः । शामीवत्यः । और्णावत्यः । श्रौमत्यः ।

गोत्रप्रत्ययस्यात्राणो ग्रहणमिष्यते (म. भा. ५.३.११८ वा.१) । आभिजितो मुहूर्तः, आभिजितः स्थालीपाक इत्यत्र न भवति ॥

२२८०. ञ्यादयस्तद्राजाः ॥ ११९ ॥ (२०७२)

'पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात्' (५.३.११२) इत्यतः प्रभृति ये प्रत्ययाः ते तद्राजसंज्ञा भवन्ति । तथा चैवोदाहृतम् ।

तद्राजप्रदेशाः – 'तद्राजस्य बहुषु' (२.४.६२) इत्येवमादयः ॥

॥ इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकावृत्तौ पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ पञ्चमाध्याये चतुर्थः पादः

२२८१. पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन्लोपश्च ॥ १ ॥ (२०७३)

पादशतान्तस्य संख्यादेः प्रातिपदिकस्य वीप्सायां द्योत्यायां वुन् प्रत्ययो भवति। तत्सन्नियोगेन चान्तस्य लोपो भवति ।

यस्येति (६.४.१४८) लोपेनैव सिद्धे पुनर्वचनमनैमित्तिकार्थम् । यस्येतिलोपः परनिमित्तकः, तस्य स्थानिवद्भावात् 'पादः पत्' (६.४.१३०) इति पद्भावो न स्यात्। अस्य त्वनैमित्तिकत्वान्न स्थानिवत्त्वम् ।

द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विपदिकां ददाति । द्वे द्वे शते ददाति, द्विशतिकां ददाति.। 'तद्धितार्थ' (२.१.५१) इति समासः, ततः प्रत्ययः ।

स्वभावाच्च वुन्प्रत्ययान्तं स्त्रियामेव वर्तते ।

पादशतस्येति किम्? द्वौ द्वौ माषौ ददाति । संख्यादेरिति किम्? पादं पादं ददाति । वीप्सायामिति किम्? द्वौ पादौ ददाति । द्वे शते ददाति ।

पादशतग्रहणमनर्थकम्; अन्यत्रापि दर्शनात् (म. भा. ५.४.१ वा.१) । द्विमोदकिकां ददाति, त्रिमोदकिकां ददाति ॥

२२८२. दण्डव्यवसर्गयोश्च ॥ २ ॥ (२०७४)

दमनम्=दण्डः, दानम् = व्यवसर्गः । दण्डव्यवसर्गयोर्गम्यमानयोः पादशतान्तस्य प्रातिपदिकस्य संख्यादेर्वुन् प्रत्ययो भवति, अन्तलोपश्च । अवीप्सार्थोऽयमारम्भः । द्वौ पादौ दण्डितः द्विपदिकां दण्डितः । द्वौ पादौ व्यवसृजति द्विपदिकां व्यवसृजति.। द्विशतिकां दण्डितः । त्रिशतिकाम् । द्विशतिकां व्यवसृजति। त्रिशतिकाम् ॥

२२८३. स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ॥ ३ ॥ (२०७५)

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने द्योत्ये कन् प्रत्ययो भवति । जातीयरः (५.३.६९) अपवादः । प्रकारः = विशेषः । स्थूलप्रकारः स्थूलकः । अणुकः । माषकः ।

कन्प्रकरणे चञ्चद् – बृहतोरुपसंख्यानम् (म. मा. ५.४.३ वा.१) चञ्चत्प्रकारः

चञ्चत्कः । बृहत्कः ।

'चञ्चबृहयोः' इति केचित्पठन्ति, तेषाम् – चञ्चकः, बृहक इति उदाहरणं द्रष्टव्यम् ।

स्थूल । अणु । माष । इषु । कृष्ण तिलेषु (ग. सू. १३७) । यव व्रीहिषु (ग. सू. १३८) । पाद्यकालावदाताः सुरायाम् (ग. सू. १३९) । गोमूत्र आच्छादने (ग. सू. १४०) । सुराया अहौ (ग. सू. १४१) । जीर्ण शालिषु (ग. सू. १४२) । पत्रमूले समस्तव्यस्ते (ग. सू. १४३) । कुमारीपुत्र । कुमार । श्वशुर । मणि । इति स्थूलादिः॥

२२८४. अनत्यन्तगतौ क्तात् ॥ ४ ॥ (२०७६)

अत्यन्तगतिः = अशेषसम्बन्धः, तदभावोऽनत्यन्तगतिः । अनत्यन्तगतौ गम्यमानायां क्तान्तात्कन्प्रत्ययो भवति । भिन्नकः । छिन्नकः ।

अनत्यन्तगताविति किम्? भिन्नम् । छिन्नम् ॥

२२८५. न सामिवचने ॥ ५ ॥ (२०७७)

सामिवचने उपपदे क्तान्तात्कन्प्रत्ययो न भवति । सामिकृतम् । सामिभुक्तम्।

वचनग्रहणं पर्यायार्थम् । अर्धकृतम् । नेमकृतम् ।

सामिवचने प्रतिषेधानर्थक्यम्; प्रकृत्याभिहितत्वात् (म. भा. ५.४.५ वा. १)। एवं तर्हि नैवायमनत्यन्तगतौ विहितस्य कनः प्रतिषेधः, किं तर्हि? स्वार्थिकस्य।

केन पुनः स्वार्थिकः कन्विहितः? एतदेव ज्ञापकमनुमास्यते – भवति स्वार्थे कन्निति । तत्र यदेतदुच्यते – 'एवम् हि सूत्रमभिन्नतरकं भवति' , 'एतर्हि' बहुतरकं व्याप्यते' इत्येवमादि, तदुपपन्नं भवति ॥

२२८६. बृहत्या आच्छादने ॥ ६ ॥ (२०७८)

कन्ननुवर्त्तते, न प्रतिषेधः । बृहतीशब्दादाच्छादने वर्तमानात् स्वार्थे कन्प्रत्ययो भवति । बृहतिका ।

आच्छादने इति किम्? बृहती छन्दः ॥

२२८७. अषडक्षाशितङ्ग्वलङ्कर्मालम्पुरुषाध्युत्तरपदात्खः ॥

७ ॥ (२०७९)

अषडक्ष, आशितङ्गु, अलङ्कर्म, अलम्पुरुष – इत्येतेभ्योऽध्युत्तरपदाच्च स्वार्थे खः प्रत्ययो भवति। अविद्यमानानि षडक्षीण्यस्येति बहुव्रीहिः, 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' (५.४.११३) इति षच्, ततः खप्रत्ययः। अषडक्षीणो मन्त्रः। यो द्वाभ्यामेव क्रियते न बहुभिः। आशिता गावोऽस्मिन्नरण्ये आशितङ्गवीनमरण्यम्। निपातनात्पूर्वपदस्य मुमागमः।

अलङ्कर्मन्, अलम्पुरुष इति 'पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या' (वा. ९३) इति समासः। अलङ्कर्मणे अलङ्कर्मीणः। अलम्पुरुषाय अलम्पुरुषीणः।

अध्युत्तरपदस्तत्पुरुषः। अधिशब्दः शौण्डादिषु पठ्यते। राजाधीनः। नित्यश्चायं प्रत्ययः, उत्तरत्र विभाषाग्रहणात्।

अन्येपि स्वार्थिका नित्याः प्रत्ययाः स्मर्यन्ते – तमबादयः (५.३.५५) प्राक्कनः (५.३.६४), ञ्यादयः (५.३.११२) प्राग्वुनः (५.४.१), आमादयः (५.४.११) प्राङ् मयटः (५.४.२१) बृहतीजात्यन्ताः (५.४.९) समासान्ताश्चेति (५.४.६) ॥

२२८८. विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम् ॥ ८ ॥ (२०८०)

अञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकाददिक्स्त्रियाम् वर्त्तमानात्स्वार्थे विभाषा खः प्रत्ययो भवति। प्राक्, प्राचीनम्। अर्वाक्, अर्वाचीनम्।

अदिक्स्त्रियामिति किम्? प्राची दिक्। प्रतीची दिक्। दिग्ग्रहणं किम्? प्राचीना ब्राह्मणी। अर्वाचीना शिखा। स्त्रीग्रहणं किम्? प्राचीनं दिग्रमणीयम्। उदीचीनं दिग्रमणीयम् ॥

२२८९. जात्यन्ताच्छ बन्धुनि ॥ ९ ॥ (२०८१)

जात्यन्तात्प्रातिपदिकाद् बन्धुनि वर्त्तमानात्स्वार्थे छः प्रत्ययो भवति। बध्यतेऽस्मिञ्जातिरिति बन्धुशब्देन द्रव्यमुच्यते। येन ब्राह्मणत्वादिजातिर्व्यज्यते तद् बन्धु = द्रव्यमुच्यते। ब्राह्मणजातीयः, क्षत्त्रियजातीयः, वैश्यजातीयः – इति ब्राह्मणादिरेवोच्यते। बन्धुनीति किम्? ब्राह्मणजातिः शोभना ॥

२२९०. स्थानान्ताद् विभाषा सस्थानेनेति चेत् ॥ १० ॥ (२०८२)

स्थानान्तात्प्रातिपदिकाद्विभाषा छः प्रत्ययो भवति सस्थानेन चेत्

स्थानान्तमर्थवद्भवति । सस्थान इति तुल्य उच्यते, समानं स्थानमस्येति कृत्वा । पित्रा तुल्यः पितृस्थानीयः, पितृस्थानः । मातृस्थानीयः, मातृस्थानः । राजस्थानीयः, राजस्थानः ।

सस्थानेनेति किम्? गोस्थानम् । अश्वस्थानम् ।

इतिकरणो विवक्षार्थः । तेन बहुव्रीहिः सस्थानशब्दोऽर्थमुपस्थापयति, न तत्पुरुषः।

चेच्छब्दः सम्बन्धार्थः । द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये नित्यविधय इति पूर्वत्र नित्यविधयः।

२२९१. किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे ॥ ११ ॥ (२००४)

किम एकारान्तात्तिङन्तादव्ययेभ्यश्च यो विहितो घः स किमेत्तिङव्ययघः, तदन्तात्प्रातिपदिकाददद्रव्यप्रकर्षे आमु प्रत्ययो भवति । यद्यपि द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षो नास्ति, तथापि क्रियागुणस्थः प्रकर्षो यदा द्रव्ये उपचर्यते तदाऽयं प्रतिषेधः। क्रियागुणयोरेवायं प्रकर्षे प्रत्ययः । किंतराम् । किंतमाम् । पूर्वाह्णेतराम् । पूर्वाह्णेतमाम्। पचतितराम् । पचतितमाम् । उच्चैस्तराम् । उच्चैस्तमाम् ।

अद्रव्यप्रकर्ष इति किम्? उच्चैस्तरः पर्वतः । उच्चैस्तमः ॥

२२९२. अमु च–च्छन्दसि ॥ १२ ॥ (३५०३)

किमेत्तिङव्ययघादद्रव्यप्रकर्षे अमु प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये । चकारादामु च । 'प्रतरं न आयुः' (ऋ. ४.१२.६) । 'प्रतरां नय' (वा. सं. १७.५१) । स्वरादिषु अम्, आम् इति पठ्यते, तस्मात्तदन्तस्याव्ययत्वम् ॥

२२९३. अनुगादिनष्ठक् ॥ १३ ॥ (२०८३)

अनुगदतीत्यनुगादी । अनुगादिन्शब्दात्स्वार्थे ठक् प्रत्ययो भवति । आनुगादिकः॥

२२९४. णच स्त्रियामञ् ॥ १४ ॥ (३२१६)

'कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्' (३.३.४३) इति णज्विहितः, तदन्तात्स्वार्थेऽञ् प्रत्ययो भवति स्त्रियां विषये । व्यावक्रोशी । व्यावहासी वर्त्तते ।

स्त्रीग्रहणं किमर्थम्, यावता णच् स्त्रियामेव विहितः, ततः स्वार्थिकस्तत्रैव भविष्यति? एवं तर्ह्येतज् ज्ञापयति – 'स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्तेऽपीति' (म. भा.) । तेन गुडकल्पा द्राक्षा, तैलकल्पा प्रसन्ना,

देव एव देवतेत्येवमादि उपपन्नं भवति ॥

२२९५. अणिनुणः ॥ १५ ॥ (३२१९)

'अभिविधौ भावे इनुण्' (३.३.४४) विहितः, तदन्तात्स्वार्थेऽण् प्रत्ययो भवति। सांराविणं वर्तते । सांकूटिनम् ॥

२२९६. विसारिणो मत्स्ये ॥ १६ ॥ २०८४)

विसरतीति विसारी । विसारिन्–शब्दात्स्वार्थेऽण् प्रत्ययो भवति मत्स्येऽभिधेये। वैसारिणो मत्स्यः ।

मत्स्य इति किम्? विसारी देवदत्तः ॥

२२९७. संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् ॥ १७ ॥ (२०८५)

संख्याशब्देभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानेभ्यः स्वार्थे कृत्वसुच् प्रत्ययो भवति । पौनःपुन्यम्=अभ्यावृत्तिः । एककर्तृकाणां तुल्यजातीयानां क्रियाणां जन्मसंख्यानं क्रियाभ्यावृत्तिगणनं तत्र प्रत्ययः । पञ्चवारान् भुङ्क्ते पञ्चकृत्वः । सप्तकृत्वः ।

संख्याया इति किम्? भूरीन्वारान् भुङ्क्ते ।

क्रियाग्रहणं किमर्थम्, यावताभ्यावृत्तिः क्रियाया एव सम्भवति, न द्रव्यगुणयोः? उत्तरार्थं क्रियाग्रहणम् ।

'एकस्य सकृच्च' (५.४.१९) इत्यत्रापि क्रियैव गण्यते, नाभ्यावृत्तिः, असम्भवात्।

अभ्यावृत्तिग्रहणं किम्? क्रियामात्रगणने मा भूत् – पञ्चपाकाः, दशपाकाः।

गणनग्रहणं किमर्थम्, यावता गणनात्मिकैव संख्या? अक्रियमाणे गणनग्रहणे क्रियाभ्यावृत्तौ वर्तमानेभ्यः संख्येयवचनेभ्य एव प्रत्ययः स्यात् – शतवारान्भुङ्क्ते शतकृत्व इति । इह न स्यात् – शतं वाराणां भुङ्क्ते इति, न ह्यत्राभ्यावृत्तौ शतशब्दः, संख्यानमात्रवृत्तित्वात् । गणनग्रहणात्तु सर्वत्र सिद्धं भवति ।

२२९८. द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ॥ १८ ॥ (२०८६)

द्वि, त्रि, चतुर् – इत्येतेभ्यः संख्याशब्देभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्तमानेभ्यः

सुच् प्रत्ययो भवति । कुत्वसुचोऽपवादः । द्विर्भुङ्क्ते । त्रिर्भुङ्क्ते । चतुर्भुक्तम् । चकारः स्वरार्थः ।

२२९९. एकस्य सकृच्च ॥ १९ ॥ (२०८७)

एकशब्दस्य सकृदित्ययमादेशो भवति सुच्च प्रत्ययः क्रियागणने । कृत्वसुचोऽपवादः । अभ्यावृत्तिस्त्विह न सम्भवति । सकृद् भुङ्क्ते । सकृदधीते।

एकः पाकः – इत्यत्र न भवति; अनभिधानात् ॥

२३००. विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले ॥ २० ॥ (२०८८)

बहुशब्दात् क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानात् विभाषा धा प्रत्ययो भवति । कृत्वसुचोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । अविप्रकृष्टग्रहणं क्रियाभ्यावृत्तिविशेषणम्। क्रियाणामुत्पत्तयश्चेदासन्नकालाः भवन्ति, न विप्रकृष्टकालाः । बहुधा दिवसस्य भुङ्क्ते। बहुकृत्वो दिवसस्य भुङ्क्ते ।

अविप्रकृष्टकाल इति किम्? बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते ॥

२३०१. तत्प्रकृतवचने मयट् ॥ २१ ॥ (२०८९)

'तत्' इति प्रथमा समर्थविभक्तिः, प्राचुर्येण प्रस्तुतम्=प्रकृतम् । प्रथमासमर्थात् प्रकृतोपाधिकेऽर्थे वर्तमानात्स्वार्थे मयट् प्रत्ययो भवति । टकारो ङीबर्थः । अन्नं प्रकृतम् अन्नमयम् । अपूपमयम् ।

अपरे तु पुनरेवं सूत्रार्थमाहुः – प्रकृतमित्युच्यतेऽस्मिन्नति प्रकृतवचनम् । तदिति प्रथमासमर्थात् प्रकृतवचनेऽभिधेये मयट् प्रत्ययो भवति । अन्नं प्रकृतमस्मिन्नन्नमयो यज्ञः । अपूपमयं पर्व । वटकमयी यात्रा ।

द्वयमपि प्रमाणम्; उभयथा सूत्रप्रणयनात् ॥

२३०२. समूहवच्च बहषु ॥ २२ ॥ (२०९०)

'तत्प्रकृतवचने' इत्येव । बहुषु प्रकृतेषूच्यमानेषु समूहवत्प्रत्यया भवन्ति । चकारान्मयट् च । मोदकाः प्रकृताः = प्राचुर्येण प्रस्तुताः मौदकिकम् (४.२.४७), मोदकमयम् । शाष्कुलिकम्, शष्कुलीमयम् ।

अतिवर्तन्तेऽपि स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनानि ।

द्वितीये सूत्रार्थे – मोदकाः प्रकृता अस्मिन्यज्ञे मौदकिको यज्ञः, मोदकमयः।

शाष्कुलिकः, शष्कुलीमयः ॥

२३०३. अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्‌ ञ्यः ॥ २३ ॥ (२०९०)

अनन्तादिभ्यः स्वार्थे ञ्यः प्रत्ययो भवति । अनन्त एव आनन्त्यम्‌ । आवसथ एवावसथ्यम्‌ । इति ह एव ऐतिह्यम्‌ । निपातसमुदायोयमुपदेशपारम्पर्ये वर्तते । भेषजमेव भैषज्यम्‌ ।

महाविभाषया विकल्पते प्रत्ययः ॥

२३०४. देवतान्तात्तादर्थ्ये यत्‌ ॥ २४ ॥ (२०९२)

देवताशब्दान्तात्‌ प्रातिपदिकाच्चतुर्थीसमर्थात्‌ तादर्थ्ये यत्‌ प्रत्ययो भवति । तदर्थ एव तादर्थ्यम्‌ । चातुर्वर्ण्यादित्वात्ष्यञ्‌ । तदिति प्रकृत्यर्थो निर्दिश्यते । अग्निदेवतायै इदम्‌ अग्निदेवत्यम्‌ । पितृदेवत्यम्‌ । वायुदेवत्यम्‌ ॥

२३०५. पादार्घाभ्यां च ॥ २५ ॥ (२०९३)

'तादर्थ्ये' इत्येव । पादार्घशब्दाभ्यां चतुर्थीसमर्थाभ्यां तादर्थ्येऽभिधेये यत्प्रत्ययो भवति । पादार्थमुदकं पाद्यम्‌ । अर्घ्यम्‌ । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । यथादर्शनमन्यत्रापि प्रत्ययो भवति – एष वै (सप्तदशाक्षरश्‌) छन्दस्यः प्रजापतिः (तै. सं. १.६.११.४)।

वसु, अयस्‌, ओक, कवि, क्षेम, उदक, वर्चस्‌, निष्केवल, उक्थ, जन, पूर्व, नव, सूर, मर्त, यविष्ठ – इत्येतेभ्यश्छन्दसि स्वार्थे यत्प्रत्ययो भवति । 'अग्निरीशे वसव्यस्य' (ऋ. ४.५.८८) । 'अयस्यो वसानाः' (मै. सं. २.६.८) । द्वितीयाबहुवचनस्यालुक्‌ । अयो वसाना इत्यर्थः । 'स्व (ऋ. १.९१.१३) ओक्ये । कव्योऽसि काव्यवाहनः' (मै. सं. १.३.१३) । क्षेम्यमध्य वस्यति (तै. सं. ५.२.१.७)। वायुर्वर्चस्यः । निष्केवल्यं शंसति (काठ. सं. २८.१०) । उक्थ्यं शंसति (ऐ.ब्रा.)। जन्यं ताभिः । 'पूर्व्या विदुः' (अ. १९.३४.६) । स्तोमैर्जनयामि नव्यम्‌ (ऋ. १.१०९.२)। सूर्यः (ऋ. १.२३.१७) । मर्त्यः (ऋ. १.१९.२) । यविष्ठ्यः (ऋ. १.३६.६) ॥

आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकेत्युपसंख्यानम्‌ (?) ।

समशब्दादावतुप्रत्ययो वक्तव्यः । समावद्‌ वसति (म. सं. २.२.७.७) [हसति]।

नवस्य नू आदेशः, त्नप्तप्खाश्च प्रत्ययाः (म. भा. ५.४.३० वा. ६) । नूत्नम्‌।

नूतनम् । नवीनम् ।

नश्च पुराणे प्रात् (म. भा. वा. ७) । पुराणे वर्त्तमानात् प्रशब्दान्न प्रत्ययो भवति। चकारात् त्नप्तनप्खाश्च । प्रणम् । प्रत्नम् (ऋ. १.३६.४) । प्रतनम् । प्रीणम्।

भागरूपनामभ्यो धेयः प्रत्ययो वक्तव्यः म. भा. ५.४.३६ वा. २) । भागधेयम्। रूपधेयम् । नामधेयम् ।

मित्राच्छन्दसि (म. भा. वा. ३) । मित्रधेये यतस्व (तै. सं. ४.२.७.२) ।

आग्नीध्रसाधारणादञ् (म. भा. वा. ५) । आग्नीध्रम् (तै. सं. ३.१.६.१) । साधारणम् (तै. सं. २.६.१.६) । स्त्रियां ङीप् – आग्नीध्री, साधारणी (ऋ. १.१६०.४)।

वाप्रकरणाच्च विकल्पन्ते एतान्युपसंख्यानानि, तेन यथाप्राप्तमपि भवति – आग्नीध्रा शाला, साधारणा भूरिति ।

अयवसमरुद्भ्यां छन्दस्यञ्वक्तव्यः (म. भा. वा. ६) । आयवसे रमन्ते (तै. सं. ५.२.८.३) । मारुतं शर्धाः (ऋ. १.१०५.१) ॥

२३०६. अतिथेर्ञ्यः ॥ २६ ॥ (२०९४)

'तादर्थ्ये' इत्येव । अतिथिशब्दाच्चतुर्थीसमर्थात् तादर्थ्येऽभिधेये ञ्यः प्रत्ययो भवति । अतिथये इदम् आतिथ्यम् ॥

२३०७. देवात्तल् ॥ २७ ॥ (२०९५)

'तादर्थ्ये' इति निवृत्तम् । देवशब्दात् स्वार्थे तल् प्रत्ययो भवति । देव एव देवता ॥

२३०८. अवेः कः ॥ २८ ॥ (२०९६)

अविशब्दात् स्वार्थे कः प्रत्ययो भवति । अविरेवाविकः ॥

२३०९. यावादिभ्यः कन् ॥ २९ ॥ (२०९७)

'याव' –इत्येवमादिभ्यः स्वार्थे कन् प्रत्ययो मवति । याव एव यावकः । मणिकः ।

याव । मणि । अस्थि । चण्ड । पीतस्तम्ब । ऋतावुष्णशीते (ग. सू. १४४)।

पशौ लूनवियाते (ग. सू. १४५)। अणु निपुणे (ग. सू. १४६)। पुत्र कृत्रिमे (ग. सू. १४७)। स्नात वेदसमाप्तौ (ग. सू. १४८)। शून्य रिक्ते (ग. सू. १४९)। दान कुत्सिते (ग. सू. १५०)। तनु सूत्रे (ग. सू. १५१)। ईयसश्च (ग. सू. १५२)। श्रेयस्कः। ज्ञात। कुमारीक्रीडनकानि च (ग. सू. १५३)। यावादिः॥

२३१०. लोहितान्मणौ ॥ ३० ॥ (२०९८)

लोहितशब्दान्मणौ वर्त्तमानात्स्वार्थे कन् प्रत्ययो भवति। लोहितो मणिः लोहितकः।

मणाविति किम्? लोहितः॥

२३११. वर्णे चानित्ये ॥ ३१ ॥ (२०९९)

अनित्ये वर्णे वर्त्तमानाल्लोहितशब्दात्स्वार्थे कन्प्रत्ययो भवति। लोहितकः कोपेन। लोहितकः पीडनेन।

अनित्य इति किम्? लोहितो गौः। लोहितं रुधिरम्।

लोहिताल्लिङ्गबाधनं वा वाक्तव्यम् (म. भा. ५.४.३० वा. १)। लोहितिका कोपेन। लोहिनिका कोपेन॥

२३१२. रक्ते ॥ ३२ ॥ (२१००)

लाक्षादिना रक्ते यो लोहितशब्दः, तस्मात् कन्प्रत्ययो भवति। लोहितकः कम्बलः। लोहितकः पटः।

लिङ्गबाधनं वेत्येव – लोहितिका, लोहिनिका शाटी॥

२३१३. कालाच्च ॥ ३३ ॥ (२१०१)

'वर्णे चानित्ये' (५.४.३१), 'रक्ते' (५.४.३२) इति द्वयमप्यनुवर्तते। कालशब्दादनित्ये वर्त्तमानाद्रक्ते च कन् प्रत्ययो भवति। कालकं मुखम् वैलक्ष्येण। रक्ते – कालकः पटः। कालिका शाटी॥

२३१४. विनयादिभ्यष्ठक् ॥ ३४ ॥ (२१०२)

'विनय' – इत्येवमादिभ्यः स्वार्थे ठक् प्रत्ययो भवति। विनय एव वैनयिकः।

सामयिकः । औपयिकः । विभाषाग्रहणेन विकल्प्यते प्रत्ययः ।

विनय । समय । उपायाद् ह्रस्वत्वं च (ग. सू. १५४) । सङ्गति । कथञ्चित्। अकस्माद् । समयाचार । उपचार । समाचार । व्यवहार । सम्प्रदान। समुत्कर्ष । समूह । विशेष । अत्यय । विनयादिः ॥

२३१५. वाचो व्याहृतार्थायाम् ॥ ३५ ॥ (२१०३)

व्याहृतः = प्रकाशितोऽर्थो यस्यास्तस्यां वाचि वर्तमानाद्वाच् – शब्दात्स्वार्थे ठक् प्रत्ययो भवति । पूर्वमन्येनोक्तार्थत्वात् सन्देशवाग् = व्याहृतार्थेत्युच्यते । वाचिकं कथयति । वाचिकं श्रद्दधे ।

व्याहृतार्थायामिति किम्? मधुरा वाक् देवदत्तस्य ॥

२३१६. तद्युक्तात्कर्मणोऽण् ॥ ३६ ॥ (२१०४)

व्याहृतार्थया वाचा यत्कर्म युक्तं तदभिधायिनः कर्मशब्दात् स्वार्थेऽण् प्रत्ययो भवति । कर्मैव कार्मणम् । वाचिकं श्रुत्वा तथैव यत्कर्म क्रियते तत्कार्मणमित्युच्यते।

अण्प्रकरणे कुलालवरुडनिषादकर्मारचण्डालमित्त्रामित्रेभ्यश्छन्दस्युपसंख्यानम् (म. भा. ५.२.३६ वा. १) । कुलाल एव कौलालः (का. ३४.१.७) । वारुडः । नैषादः (वा. स. ३०.८) । कार्मारः (ऋ. १.११२.२) । चाण्डालः (वा. सं. ३०.११)। मैत्त्रः (वा. सं. ३९.५) । आमित्रः (ऋ. ६.२८.२) ।

सान्नाय्यानुजावरानुषूकाष्टुभचातुष्प्राश्यराक्षोघ्नवैयातवैकृतवारिवस्कृताग्राय – णाग्रहायणसान्तपनाः (म. म.) । एतेऽणन्ताः स्वार्थिकाश्छन्दसि भाषायां चेष्यन्ते।

['सान्नायम्' (तै. सं. २.५.३७.) । 'आनुजावरः' (तै. सं २.३.४.२) । 'आनुषूकः' (तै. सं. २.३.४.३) । 'आष्टुभः' । 'चरुष्प्राश्यः' (काठ. सं. ८.१०) । 'राक्षोघ्नम्' (तै. सं ५.१.१०.३) । वैयातः । वैकृतः । वारिवस्कृतः (तै. सं. ४.५.२.२) । आग्रायणः (मै. सं. २.७.१९) । आग्रहायणः सान्तपनः (वा. सं. १७.८५) ।]

२३१७. ओषधेरजातौ ॥ ३७ ॥ (२०१५)

ओषधिशब्दादजातौ वर्तमानात्स्वार्थेऽण् प्रत्ययो भवति । औषधं पिबति । औषधं ददाति । अजाताविति किम्? ओषधयः क्षेत्रे रूढा भवन्ति ॥

२३१८. प्रज्ञादिभ्यश्च ॥ ३८ ॥ (२१०६)

प्रजानातीति प्रज्ञः । 'प्रज्ञ' – इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थेऽण् प्रत्ययो भवति । प्रज्ञ एव प्राज्ञः । स्त्री–प्राज्ञी । यस्यास्तु प्रज्ञा विद्यते सा प्राज्ञा भवति । 'प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्योऽणः' (५.२.१०१) इति ।

विदन्नित्यत्र पठ्यते, विदेः शत्रन्तस्य ग्रहणम्, 'विदेः शतुर्वसुः' (७.१.३६)। इत्यत एव ज्ञापकात् पाक्षिको वस्वादेशः ।

अन्यतरस्यांग्रहणं वा तत्रानुवर्तते – 'तुह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्याम्' (७.१.३५) इति ।

प्रज्ञ । वणिक् । उशिक् । उष्णिक् । प्रत्यक्ष । विद्वस् । विदन् । षोडन् । षोडश । विद्या । मनस् । श्रोत्र शरीरे (ग. सू. १५५) । श्रौत्रम् । जुह्वत् कृष्णमृगे (ग. सू. १५६) । चिकीर्षत् । चोर । शाक । योध । वक्षस् । धूर्त्त । वस् । एत् । मरुत् । क्रुङ्। राजा । सत्वन्तु । दशार्ह । वयस् । आतुर । रक्षस् । पिशाच । अशनि । कार्षापण । देवता । बन्धु । प्राज्ञादिः ॥

२३१९. मृदस्तिकन् ॥ ३९ ॥ (२१०७)

मृच्छब्दात्स्वार्थे तिकन् प्रत्ययो भवति । विकल्पः सर्वत्रानुवर्तते । मृदेव मृत्तिका ॥

२३२०. सस्नौ प्रशंसायाम् ॥ ४० ॥ (२१०८)

प्रशंसोपाधिकेऽर्थे वर्त्तमानाद् मृच्छब्दात् स, स्न – इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। रूपपः (५.३.६५) अपवादः । प्रशस्ता मृद् मृत्सा । मृत्स्ना ।

नित्यश्चायं प्रत्ययः, उत्तरसूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणात् ॥

२३२१. वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ चच्छन्दसि ॥ ४१ ॥ (३५०४)

'प्रशंसायाम्' इत्येव । वृकज्येष्ठाभ्यां प्रशंसोपाधिकेऽर्थे वर्तमानाभ्यां यथासंख्यं तिल् – तातिलौ प्रत्ययौ भवतश्छन्दसि विषये । रूपपोऽपवादः । वृकतिः (ऋ. ४.३१.४) । ज्येष्ठतातिः (ऋ. ५.४४.१) ॥

२३२२. बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥ (२१०९)

बह्वर्थादल्पार्थाच्च कारकाभिधायिनः शब्दाच् शस् प्रत्ययो भवति अन्यतरस्याम्।

विशेषानभिधानाच्च सर्वं कर्मादिकारकं गृह्यते । बहूनि ददाति – बहुशो ददाति। अल्पम् ददाति – अल्पशो ददाति । बहुभिर्ददाति–बहुशो ददाति । अल्पेन – अल्पशः । बहुभ्यः – बहुशः । अल्पाय – अल्पशः । इत्येवमाद्युदाहार्यम् ।

बह्वल्पार्थादिति किम्? गां ददाति । अश्वं ददाति । कारकादिति किम्? बहूनां स्वामी । अल्पानां स्वामी ।

अर्थग्रहणात् पर्यायेभ्योऽपि भवति – भूरिशो ददाति । स्तोकशो ददाति ।

बह्वल्पार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनम् (म. भा.५.४.४२ वा.१) । यत्र मङ्गलं गम्यते तत्रायं प्रत्यय इष्यते । बहुशो ददातीत्याभ्युदयिकेषु कर्मसु । अल्पशो ददातीत्यनिष्टेषु कर्मसु ॥

२३२३. संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ॥ ४३ ॥ (२११०)

संख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य एकवचनाच्च वीप्सायाम् द्योत्यायां शस् प्रत्ययो भवति अन्यतरस्याम् । द्वौ द्वौ मोदकौ ददाति द्विशः । त्रिशः । एकवचनात्खल्वपि – कार्षापणं ददाति कार्षापणशः । माषशः । पादशो ददाति ।

एकोऽर्थ उच्यते येन तदेकवचनम् । कार्षापणादयश्च परिमाणशब्दा वृत्तावेकार्था एव भवन्ति ।

संख्यैकवचनादिति किम्? घटं घटं ददाति । वीप्सायामिति किम्? द्वौ ददाति। कार्षापणं ददाति ।

'कारकात्' इत्येव – द्वयोर्द्वयोः स्वामी । कार्षापणस्य कार्षापणस्य स्वामी ॥

२३२४. प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ॥ ४४ ॥ (२१११)

प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसिः प्रत्ययो भवति। प्रद्युम्नो वासुदेवतः प्रति । अभिमन्युरर्जुनतः प्रति ।

वाग्रहणानुवृत्तेर्विकल्पेन भवति – वासुदेवात्, अर्जुनादित्यपि भवति ।

तसिप्रकरणे आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् (म. भा. ५.४.४४ वा. १) । आदौ आदितः । मध्यतः । पार्श्वतः । पृष्ठतः । आकृतिगणश्चायम् ॥

२३२५. अपादाने चाहीयरुहोः ॥ ४५ ॥ (२११२)

अपादाने या पञ्चमी तस्याः पञ्चम्या वा तसिः प्रत्ययो भवति । तच्चेदपादानं हीयरुहोः सम्बन्धि न भवति । ग्रामत आगच्छति, ग्रामात् । चोरतो बिभेति, चोरात्। अध्ययनतः पराजयते, अध्ययनात् ।

अहीयरुहोरिति किम्? सार्थाद्धीयते । पर्वतादवरोहति ।

हीयते इति विकारनिर्देशो जहातेः प्रतिपत्त्यर्थः, जिहीतेर्मा भूत् – भूमित उज्जिहीते, भूमेरुज्जिहीते ।

कथम् 'मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा' (पा. शि. ५२) इति ? नैषा पञ्चमी; किं तर्हि? तृतीया । स्वरेण वर्णेन वा हीन इत्यर्थः ॥

२३२६. अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः ॥ ४६ ॥ (२११३)

अतिक्रम्य ग्रहः = अतिग्रहः । अचलनम् = अव्यथनम् । क्षेपः निन्दा । अतिग्रहादिविषये या तृतीया तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति, सा चेत् कर्तरि न भवति । वृत्तेनातिगृह्यते वृत्ततोऽतिगृह्यते । चारित्रेणातिगृह्यते चारित्रतोऽतिगृह्यते । सुष्ठु वृत्तवानन्यानतिक्रम्य वृत्तेन गृह्यत इत्यर्थः ।

अव्यथने – वृत्तेन न व्यथते वृत्ततो न व्यथते । चारित्रेण न व्यथते चारित्रतो व्यथते । वृत्तेन न चलतीत्यर्थः ।

क्षेपे – वृत्तेन क्षिप्तो वृत्ततः क्षिप्तः । चारित्रेण क्षिप्तः न चारित्रतः क्षिप्तः.। वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः ।

अकर्तरीति किम्? देवदत्तेन क्षिप्तः ॥

२३२७. हीयमानपापयोगाच्च ॥ ४७ ॥ (२११४)

'अकर्तरि तृतीयायाः' (५.४.४६) इत्येव । हीयमानेन पापेन च योगो यस्य तद्वाचिनः शब्दात्परा या तृतीया विभक्तिरकर्तरि तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति । वृत्तेन हीयते वृत्ततो हीयते । चारित्रेण हीयते चारित्रतो हीयते । पापयोगात् – वृत्तेन पापः वृत्ततः पापः । चारित्रेण पापः चारित्रतः पापः ।

क्षेपस्य चाविवक्षायां तत्त्वाख्यायामिदमुदाहरणम् । क्षेपे हि पूर्वेणैव सिद्धम्।

अकर्तरीत्येव – देवदत्तेन हीयते ॥

२३२८. षष्ठ्या व्याश्रये ॥ ४८ ॥ (२११५)

नानापक्षसमाश्रयः = व्याश्रयः । व्याश्रये गम्यमाने षष्ठ्यन्ताद् वा तसिः प्रत्ययो भवति । देवा अर्जुनतोऽभवन् । आदित्याः कर्णतोऽभवन् । षष्ठी चात्र पक्षापेक्षैव । अर्जुनस्य पक्षे, कर्णस्य पक्ष इत्यर्थः ।

व्याश्रय इति किम्? वृक्षस्य शाखा ॥

२३२९. रोगाच्चापनयने ॥ ४९ ॥ (२११६)

रोगः = व्याधिः । तद्वाचिनः शब्दाद्या षष्ठी विभक्तिः तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति अपनयने गम्यमाने । अपनयनम् = प्रतीकारः, चिकित्सेत्यर्थः । प्रवाहिकातः कुरु । कासतः कुरु । छर्दिकातः कुरु । प्रतीकारमस्याः कुर्वित्यर्थः ।

अपनयन इति किम्? प्रवाहिकायाः प्रकोपनं कुरु ।

२३३०. अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि च्विः ॥ ५० ॥ (२११७)

कारणस्य विकाररूपेणाभूतस्य तदात्मना भावः = अभूततद्भावः । सम्पद्यतेः कर्त्ता सम्पद्य कर्ता वर्तमानात् सम्पद्यकर्तरि । प्रातिपदिकादभूततद्भावे गम्यमाने कृभ्वस्तिभिर्धातुभिर्योगे च्विः प्रत्ययो भवति । अशुक्लः शुक्लः सम्पद्यते, तं करोति शुक्लीकरोति । मलिनं शुक्लीकरोति । शुक्लीभवति । शुक्लीस्यात् । घटीकरोति मृदम् । घटीभवति । घटीस्यात् ।

अभूततद्भाव इति किम्? शुक्लं करोति । नात्र प्रकृतिर्विवक्षिता । कृभ्वस्तियोग इति किम्? अशुक्लः शुक्लो जायते ।

सम्पद्यकर्तरीति किम्, यावता अभूततद्भावसामर्थ्याल्लब्धमेव सम्पद्यकर्तृत्वम्? कारकान्तरसम्पत्तौ मा भूत् – अदेवगृहे देवगृहे सम्पद्यते । देवगृहस्याधेय–विशेषसम्बन्धेन अभूततद्भावः सत्त्वाधिकरणस्य, न कर्तुरिति ॥

२३३१. अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च ॥ ५१ ॥ (२१२१)

अरुःप्रभृतीनामन्तस्य लोपो भवति च्विश्च प्रत्ययः । अत्र सर्वविशेषण–सम्बन्धात्पूर्वेणैव प्रत्ययः सिद्धः, लोपमात्रार्थम् आरम्भः । अनरुररुः सम्पद्यते, तं करोति अरूकरोति । अरूभवति । अरूस्यात् । मनस्–उन्मनीकरोति । उन्मनीभवति।

उन्मनीस्यात् । चक्षुष्–उच्चक्षूकरोति । उच्चक्षूभवति । उच्चक्षूस्यात् । चेतस् – विचेतीकरोति । विचेतीभवति । विचेतीस्यात् । रहस् – विरहीकरोति । विरहीभवति। विरहीस्यात् । रजस् – विरजीकरोति । विरजीभवति । विरजीस्यात् ।

२३३२. विभाषा साति कार्त्स्न्ये ॥ ५२ ॥ (२१२२)

'अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि' इति सर्वमनुवर्तते । अस्मिन्विषये विभाषा सातिः प्रत्ययो भवति कार्त्स्न्ये गम्यमाने । यदि प्रकृतिः कृत्स्नां विकारात्मतामापद्यते इत्यर्थः । अग्निसाद्भवति शस्त्रम् । अग्नीभवति शस्त्रम् । उदकसाद्भवति लवणम्। उदकीभवति लवणम् । कार्त्स्न्ये इति किम्? एकदेशेन पटः शुक्लीभवति । विभाषाग्रहणं च्वेः प्रापकम् । प्रत्ययविकल्पस्तु महाविभाषयैव सिद्धः ।

२३३३. अभिविधौ सम्पदा च ॥ ५३ ॥ (२१२४)

अभिविधिः = अभिव्याप्तिः । अभिविभौ गम्यमाने च्विविषये सातिः प्रत्ययो भवति सम्पदायोगे, चकारात् कृभ्वस्तिभिश्च ।

विभाषाग्रहणानुवृत्तेश्चिरप्यभ्यनुज्ञायते । स तु कृभ्वस्तियोग एव भवति, न सम्पदा । अग्निसात्सम्पद्यते शस्त्रम् । अग्निसाद्भवति । उदकसात्सम्पद्यते । उदकसाद्भवति लवणम् । अग्नीभवति । उदकीभवति । अथाभिविधेः कार्त्स्न्यस्य च को विशेषः? यत्रैकदेशेनापि सर्वा प्रकृतिर्विकारमापद्यते सोऽभिविधिः । यथा– अस्यां सेनायामुत्पातेन सर्वं शस्त्रमग्निसात्सम्पद्यते, वर्षासु सर्वं लवण–मुदकसात्सम्पद्यत इति । कार्त्स्न्यं तु सर्वात्मना द्रव्यस्य विकाररूपापत्तौ भवति ।

२३३४. तदधीनवचने ॥ ५४ ॥ (२१२५)

'अभूततद्भावे' इति निवृत्तम्; अर्थान्तरोपादानात् । 'कृभ्वस्तियोगे' ,'सम्पदा च' इति वर्तते । तदधीनम् = तदायत्तम्, तत्स्वामिकमित्यर्थः । स्वामिसामान्यम्, ईशितव्यसामान्यं च तदधीनशब्देन निर्दिश्यते । स्वामिविशेषवाचिनः प्रातिपदिकादीशितव्येऽभिधेये सातिः प्रत्ययो भवति कृभ्वस्तिभिः सम्पदा च योग । राजाधीनं करोति राजसात्करोति । राजसाद्भवति । राजसात्स्यात् । राजसात्सम्पद्यते। ब्राह्मणसात्करोति । ब्राह्मणसाद्भवति । ब्राह्मणसात्स्यात् । ब्राह्मणसात्सम्पद्यते ॥

२३३५. देये त्रा च ॥ ५५ ॥ (२१२६)

'तदधीनवचने' इत्यनुवर्तते, तस्य विशेषणं देयग्रहणम् । दातव्यम् = देयम्, तदधीने देये त्रा प्रत्ययो भवति, चकारात्सातिश्च कृभ्वस्तिभिः सम्पदा च योगे । ब्राह्मणेभ्यो देयमिति यद्विज्ञातम्, तद्यदा तेषां समर्पणेन तदधीनं क्रियते तदा 'त्रा' प्रत्ययः । ब्राह्मणाधीनं देयं करोति ब्राह्मणसात्करोति । ब्राह्मणत्राकरोति । ब्राह्मणत्राभवति। ब्राह्मणत्रास्यात् । ब्राह्मणत्रासम्पद्यते ।

देये इति किम्? राजसाद्भवति राष्ट्रम् ॥

२३३६. देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ ५६ ॥ (२१२७)

'सातिः' निवृत्तः, त्राप्रत्ययोऽनुवर्तते । देवादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो द्वितीयासप्तम्यन्तेभ्यः त्रा प्रत्ययो भवति बहुलम् । 'कृभ्वस्तिभिः' इति नात्र सम्बध्यते। सामान्येन विधानम् । देवान् गच्छति देवत्रागच्छति । देवेषु वसति देवत्रावसति । मनुष्यान् गच्छति मनुष्यत्रागच्छति । मनुष्येषु वसति मनुष्यत्रावसति। एवमन्येऽप्युदाहार्याः – पुरुषान्गच्छति पुरुषत्रागच्छति । पुरुषेषु वसति पुरुषत्रावसति। पुरून्गच्छति पुरुत्रागच्छति । पुरुषु वसति पुरुत्रावसति । मर्त्यान् गच्छति मर्त्यत्रागच्छति। मर्त्येषु वसति मर्त्यत्रावसति ।

बहुलवचनादन्यत्रापि भवति – 'बहुत्रा जीवतो मनः' (पै.सं. १९.३४.४) इति ।

२३३७. अव्यक्तानुकरणाद् द्व्यजवरार्द्धादनितौ डाच् ॥ ५७ ॥ (२१२८)

यत्र ध्वनावकारादयो वर्णा विशेषरूपेण न व्यज्यन्ते सोऽव्यक्तः । तस्यानुकरणमव्यक्तानुकरणम् । द्व्यच् अवरार्द्धं यस्य द्व्यजवरार्धम् । अवरशब्दोऽपकर्षे। यस्यापकर्षे क्रियमाणे सुष्ठु न्यूनमर्द्धं द्व्यच्कं सम्पद्यते, तस्मादव्यक्तनुकरणादनितिपराड्डाच्प्रत्ययो भवति । 'कृभ्वस्तियोगे' इत्यनुवर्तते । तस्य च द्विर्वचने कृते द्व्यजवरार्धम्, ततः प्रत्ययः ।
'डाचि बहुलं द्वे भवतः' (६.१.९९) इति विषयसप्तमी । डाचि विवक्षिते द्विर्वचनमेव

पूर्वं क्रियते, पाश्चात्प्रत्ययः । पटपटाकरोति । पटपटाभवति । पटपटास्यात् । दमदमाकरोति। दमदमाभवति । दमदमास्यात् ।

अव्यक्तानुकरणादिति किम्? दृषत्करोति । द्व्यजवरार्द्धादिति किम्? श्रत्करोति। अवरग्रहणं किम्? खरटखरटाकरोति । त्रपटत्रपटाकरोति । अनिताविति किम्? पटिति करोति ।

चकारः स्वरार्थः – स्वरितबाधनार्थः । पटपटासि – अत्र 'स्वरितो वानुदात्तेऽपदादौ' (८.२.६) इति स्वरितो न भवति ।

'केचित् – 'द्व्यजवराध्यात्' इति यकारं पठन्ति, स स्वार्थिको विज्ञेयः ॥

२३३८. कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ ॥ ५८ ॥ (२१२९)

'द्वितीयतृतीयादिभ्यः शब्देभ्यः कृषावभिधेयायां डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे, नान्यत्र । पुनः कृञ्ग्रहणं भ्वस्त्योर्निवृत्त्यर्थम् । द्वितीयाकरोति । द्वितीयं कर्षणं विलेखनं करोतीत्यर्थः । तृतीयाकरोति । शम्बाकरोति । अनुलोमकृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कृषतीत्यर्थः । बीजाकरोति । सह बीजेन विलेखनं करोतीत्यर्थः ।

कृषाविति किम्? द्वितीयं करोति पदम् ॥

२३३९. संख्यायाश्च गुणान्तायाः ॥ ५९ ॥ (२१३०)

'कृञः' इत्यनुवर्तते, 'कृषौ' इति च । संख्यावाचिनः शब्दस्य गुणशब्दोऽन्तो=समीपे यत्र सम्भवति सा संख्या गुणान्तेत्युच्यते । तादृशात्प्रातिपदिकात्कृषावभिधेयायां डाच्प्रत्ययो भवति कृञो योगे । द्विगुणं विलेखनं करोति क्षेत्रस्य द्विगुणाकरोति क्षेत्रम् । त्रिगुणाकरोति ।

कृषाविति किम्? द्विगुणां करोति रज्जुम् ॥

२३४०. समयाच्च यापनायाम् ॥ ६० ॥ (२१३१)

'कृञः' इत्येव । 'कृषौ' इति निवृत्तम् । कर्तव्यस्यावसरप्राप्तिः = समयः, तस्यातिक्रमणम् = यापना । समयशब्दाद्यापनायां डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे। समयाकरोति । समयं यापयति, कालक्षेपं करोतीत्यर्थः । यापनायामिति किम्? समयं करोति ॥

२३४१. सपत्त्रानिष्पत्त्रादतिव्यथने ॥ ६१ ॥ (२१३२)

'कृञः' इत्येव । सपत्त्रनिष्पत्त्रशब्दाभ्यामतिव्यथने डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे सति । अतिव्यथनम् = अतिपीडनम् । सपत्त्राकरोति मृगं व्याधः । सपत्त्रं शरमस्य शरीरे प्रवेशयतीत्यर्थः । निष्पत्त्राकरोति । शरीराच्छरमपरपार्श्वे निष्क्रामयतीत्यर्थः।

अतिव्यथन इति किम्? सपत्त्रं वृक्षं करोति जलसेचकः । निष्पत्त्रं वृक्षतलं करोति भूमिशोधकः ॥

२३४२. निष्कुलान्निष्कोषणे ॥ ६२ ॥ २१३३)

'कृञः' इत्येव । निष्कुलशब्दान्निष्कोषणे वर्तमानात्कृञो योगे डाच् प्रत्ययो भवति । निष्कोषणम् = अन्तरवयवानां बहिर्निष्कासनम् । निष्कुलाकरोति पशून्। निष्कुष्णातीत्यर्थः । निष्कोषण इति किम्? निष्कुलान् करोति शत्रून् ।

२३४३. सुखप्रियादानुलोम्ये ॥ ६३ ॥ (२१३४)

सुख – प्रिय–शब्दभ्यामानुलोम्ये वर्तमानाभ्यां कृञो योगे डाच् प्रत्ययो भवति । आनुलोम्यम् = अनुकूलता, आराध्यचित्तानुवर्तनम् । सुखाकरोति । प्रियाकरोति। स्वाम्यादेश्चित्तमाराधयतीत्यर्थः । सुखं प्रियं वा कुर्वन्नप्यानुलोम्येऽवस्थित एवमुच्यते।

आनुलोम्य इति किम्? सुखं करोति, प्रियम् करोत्यौषधपानम् ॥

२३४४. दुःखात्प्रातिलोम्ये ॥ ६४ ॥ (२१३५)

'कृञः' इत्येव । दुःखशब्दात्प्रातिपदिकात् प्रातिलोम्ये गम्यमाने डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे । प्रातिलोम्यम्=प्रतिकूलता, स्वाम्यादेश्चित्तपीडनम् । दुःखाकरोति भृत्यः ।

प्रातिलोम्य इति किम्? दुःखं करोति कदन्नम् ॥

२३४५. शूलात्पाके ॥ ६५ ॥ (२१६३)

'कृञः' इत्येव । शूलशब्दात्पाकविषये डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे । शूले पचति शूलाकरोति मांसम् ।

पाक इति किम्? शूलं करोति कदन्नम् ॥

२३४६. सत्यादशपथे ॥ ६६ ॥ (२१३७)

'कृञः' इत्येव । सत्यशब्दादशपथे डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे । सत्यशब्दोऽनृतप्रतिपक्षवचनः । क्वचित्तु शपथे च वर्तते – सत्येन शापयेद्विप्रमिति, तस्यायं प्रतिषेधः । सत्याकरोति वणिक् भाण्डम् । 'मयैतत्क्रेतव्यम्' – इति तथ्यं करोति ।

अशपथ इति किम्? सत्यं करोति ब्राह्मणः ॥

२३४७. मद्रात्परिवापणे ॥ ६७ ॥ (२१६८)

'कृञः' इत्येव । मद्रशब्दत्परिवापणे डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे । परिवापणम् = मुण्डनम् । मद्रशब्दो मङ्गलार्थः । मङ्गलं मुण्डनं करोति, मद्राकरोति।

भद्राच्चेति वक्तव्यम् (म. भा.) । भद्राकरोति नापितः कुमारम् ।

परिवापण इति किम्? भद्रं करोति ॥

२३४८. समासान्ताः ॥ ६८ ॥ (६७६)

अधिकारोऽयम् । आ पादपरिसमाप्तेर्ये प्रत्यया विहितास्ते समासस्यान्तावयवा एकदेशा भवन्तितद्ग्रहणेन गृह्यन्त इति वेदितव्यम् । प्रयोजनमव्ययीभवद्विगु–द्वन्द्वतत्पुरुषबहुव्रीहिसंज्ञाः । अधिराजम्, उपराजम् । 'नाव्ययीभावाद्' (२.४.८३) इत्येष विधेर्भवति, 'अनश्च' (५.४.१०८) इति टच् ।

द्विपुरी, त्रिपुरीति । 'द्विगोः' (४.१.२१) इति ङीब्भवति । कटकवलयिनी । शङ्खनूपुरिणी । कोशनिषदिनी । स्रक्त्वचिनी । 'द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्' (५.२.१२८) । इतीनिर्भवति ।

विधुरः । प्रधुरः । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' (६.२.२) इत्येष स्वरो भवति । उच्चैर्धुरः। नीचैर्धुरः । 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' (६.२.१) इत्येतद्भवति ॥

२३४९. न पूजनात् ॥ ६९ ॥ (९५४)

यान् शब्दानुपादाय समासान्ता विधीयन्ते 'राजाहः सखिभ्यष्टच्' (५.४.९१) इत्येवमादीन्, यदा ते पूजनात् = पूजनवचनात्परे भवन्ति तदा समासान्तो न भवति। सुराजा । अतिराजा । सुगौः। अतिगौः ।

पूजायां स्वतिग्रहणं कर्तव्यम् (म. भा. ५.४.६९ वा.१) । इह मा भूत् – परमराजः परमगव इति ।

प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं च कर्तव्यम् (म. भा. वा.२) । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः'

(५.४.११३) इत्येवमादौ प्रतिषेधो न भवति – सुसक्थः, अतिसक्थः । स्वक्षः, अत्यक्षः (म. भा.) ॥

२३५०. किमः क्षेपे ॥ ७० ॥ (९५५)

क्षेपे यः किंशब्दस्ततः परस्य समासान्तो न भवति । किंराजः यो न रक्षति.। किंसखा योऽभिद्रुह्यति । किंगौर्यो न वहति । 'किं क्षेपे' (२.१.६४) इति समासः ।

क्षेप इति किम्? कस्य राजा किंराजः । किंसखः । किंगवः ॥

२३५१. नञस्तत्पुरुषात् ॥ ७१ ॥ (९५६)

नञः परे वक्ष्यमाणा ये राजादयस्तदन्तात् तत्पुरुषात् समासान्तो न भवति। अराजा । असखा । अगौः ।

तत्पुरुषादिति किम्? अनृचो माणवकः । अधुरं शकटम् ॥

२३५२. पथो विभाषा ॥ ७२ ॥ (९५७)

'नञस्तत्पुरुषात्' इति वर्तते । नञः परो यः पथिन्–शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषात् समासान्तो विभाषा न भवति । पूर्वेण नित्यः प्रतिषेधः प्राप्तो विकल्प्यते । अपथम्, अपन्थाः ॥

२३५३. बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् ॥ ७३ ॥ (८५१)

संख्येये यो बहुव्रीहिर्वर्तते तस्मादबहुगणान्ताड्डच् प्रत्ययो भवति । 'संख्ययाव्ययासन्न' (२.२.२५) इति यो बहुर्वीहिस्तस्येदं ग्रहणम् । उपदशाः । उपविंशाः । उपत्रिंशाः । आसन्नदशाः । अदूरदशाः । अधिकदशाः । द्वित्राः । पञ्चषाः । पञ्चदशाः ।

संख्येये इति किम्? चित्रगुः । शबलगुः ।

अबहुगणादिति किम्? उपबहवः । उपगणाः । अत्र स्वरे विशेषः ।

डच्प्रकरणे सम्ख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं कर्तव्यं निस्त्रिंशाद्यर्थम् (म. भा. ५.४.७३ वा.१) । निर्गतानि त्रिंशतः निस्त्रिशानि वर्षाणि देवदत्तस्य । निश्चत्वारिंशानि यज्ञदत्तस्य । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः खड्गः ॥

२३५४. ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ॥ ७४ ॥ (९४०)

'बहुव्रीहौ' इति न स्वर्य्यते, सामान्येन विधानम् । ऋक्, पुर्, अप्, धुर्, पथिन् – इत्येवमन्तानाम् समासानामकारः प्रत्ययो भवति समासान्तोऽक्षे न । सामर्थ्याद्धुर एतद्विशेषणम्, ऋगादीनां न भवति । अक्षसम्बन्धिनी या धूस्तदन्तस्य न भवति । अनृचः । बह्वृचः । अर्धर्चः । पुर् – ललाटपुरम् । नान्दीपुरम् । अप् – द्वीपम् । अन्तरीपम् । समीपम् । धुर्–राजधुरा । महाधुरः । पथिन्–स्थलपथः। जलपथः (म. भा.) ।

अनक्षे इति किम्? अक्षस्य धूः अक्षधूः । दृढधूरक्षः ।

अनृचो माणवको ज्ञेयो, बह्वृचश्चरणाख्यायाम् । अनृचो माणवकः । बह्वृचो ब्राह्मणः । अनृक्कं साम, बह्वृक्कं सूक्तमित्यत्र न भवति ॥

२३५५. अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः ॥ ७५ ॥ (९४३)

प्रति, अनु, अव–इत्येवम्पूर्वात्सामान्ताल्लोमान्ताच्च समासादच् प्रत्ययो भवति। प्रतिसामम्, अनुसामम्, अवसामम् । प्रतिलोमम्, अनुलोमम्, अवलोमम्।

कृष्णोदक्पाण्डुपूर्वाया भूमेरच्प्रत्ययः स्मृतः ।
गोदावर्याश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदि ॥

कृष्णभूमः । पाण्डुभूमः । उदग्भूमः । पञ्चनदम् । पञ्चगोदावरम् । 'नदीभिश्च' (२.२.४०) इत्यव्ययीभावः ।

भूमेरपि संख्यापूर्वाया अच् प्रत्यय इष्यते । द्विभूमः प्रासादः, त्रिभूमः । दशभूमकं सूत्रम् ।

अन्यत्रापि च दृश्यते । पद्मनाभः । ऊर्णनाभः । दीर्घरात्रः । समरात्रः । अरात्रः।

तदेतत्सर्वमिह 'अच्' इति योगविभागं कृत्वा साधयन्ति ॥

२३५६. अक्ष्णोऽदर्शनात् ॥ ७६ ॥ (९४४)

'अच्' इत्यनुवर्तते । दर्शनादन्यत्र योऽक्षिशब्दस्तदन्तादच् प्रत्ययो भवति । लक्षणाक्षम् । पुष्कराक्षम् । 'उपमितं व्याघ्रादिभिः' (२.१.५६) इति समासः ।

अदर्शनादिति किम्? ब्राह्मणाक्षि ।

कथं कबराक्षम्, गवाक्षमिति; अश्वादीनां मुखप्रच्छादनार्थं बहुच्छिद्रं कबराक्षम्,

तेनापि हि दृश्यते, गवाक्षेण च? नैष दोषः; चक्षुः पर्यायवचनो दर्शनशब्दः प्राण्यङ्गवचन इहाश्रीयते ॥

२३५७. अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्साम–वाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तन्दिवरात्रिन्दिवा–हर्दिवसरजसनिश्श्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्ष–वृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः ॥ ७७ ॥ (९४५)

अच्प्रत्ययान्ता एते शब्दा निपात्यन्ते । समासे व्यवस्थाऽपि निपातनादेव प्रतिपत्तव्या ।

आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः । अदृश्यान्यविद्यमानानि वा चत्वारि यस्य सोऽचतुरः। विगतानि चत्वारि यस्य स विचतुरः । शोभनानि चत्वारि यस्य स सुचतुरः ।

ततः परे एकादश द्वन्द्वाः । स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ । इह न भवति – स्त्रियाः पुमान् स्त्रीपुमानिति । धेनुश्च आनड्वांश्च धेन्वनडुहौ । ऋक्च साम च ऋक्सामे । वाक्च मनश्च वाङ्मनसे । अक्षि च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवम् । दाराश्च गावश्च = दारगवम् । ऊरू च अष्ठीवन्तौ च उर्वष्ठीवम् । टिलोपो निपात्यते । पादौ च अष्ठीवन्तौ च पदष्ठीवम् । पादस्य पद्भावो निपात्यते । नक्तं च दिवा च नक्तन्दिवम् । सप्तम्यर्थवृत्तयोरव्यययोः समासोऽपि निपातनादेव । रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवम् । पूर्वपादस्य मान्तत्वं निपात्यते । अहनि च दिवा च अहर्दिवम् । ननु च पर्यायावेतौ, कथमनयोर्द्वन्द्वः? वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते । अहन्यहनीत्यर्थः । एकोऽव्ययीभावः ।

साकल्ये–सरजसमभ्यवहरति । बहुर्वीहौ न भवति – सह रजसा सरजः=पङ्कजमिति, ततस्तत्पुरुषः ।

निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम् । निःश्रेयस्कः पुरुष इत्यत्र न भवति । ततः षष्ठीसमासः –

पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । द्वन्द्वे न भवति – पुरुषश्च आयुश्च पुरुषायुषी । ततो द्विगू–

द्वे आयुषी समाहृते द्व्यायुषम् । त्र्यायुषम् । इह न भवति – द्वयोरायुः द्व्यायु, त्र्यायुरिति । ततो द्वन्द्वः –

ऋक्च यजुश्च ऋग्यजुषम् । इह न भवति – ऋग्यजुरस्योन्मुग्धस्य

ऋग्यजुरुन्मुग्धः।

जातादिपूर्वपदा उक्षशब्दान्तास्त्रयः कर्मधारयाः । जातोक्षः । महोक्षः । वृद्धोक्षः। बहुव्रीहौ न भवति जातोक्षा ब्राह्मणः । महोक्षा, वृद्धोक्षेति । ततोऽव्ययीभावः–

शुनः समीपमुपशुनम् । टिलोपाभावः, सम्प्रसारणं च निपातनादेव । ततः सप्तमीसमासः –

गोष्ठे श्वा गोष्ठश्वः ।

चतुरोऽच्प्रकरणे त्र्युपाभ्यामुपसंख्यानम् (म. भा. ५.४.७७ वा.१) त्रिचतुराः। उपचतुराः ॥

२३५८. ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ॥ ७८ ॥ (९४६)

ब्रह्महस्तिभ्यां परो यो वर्चः शब्दः तदन्तात् समासादच् प्रत्ययो भवति । ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् । पल्यराजभ्यां चेति वक्तव्यम् (म. भा.) । पल्यवर्चसम्। राजवर्चसम् (म.भा.) ॥

२३५९. अवसमन्धेभ्यस्तमसः ॥ ७९ ॥ (९४७)

अव, सम्, अन्ध–इत्येतेभ्यो यः परस्तमः शब्दस्तदन्तात्समासाद् अच् प्रत्ययो भवति । अवतमसम् । सन्तमसम् । अन्धतमसम् ॥

२३६०. श्वसो वसीयः श्रेयसः ॥ ८० ॥ (९४८)

श्वसः परौ यौ वसीयस्–श्रेयःशब्दौ तदन्तात्समासादच् प्रत्ययो भवति । श्वोवसीयसम् । श्वःश्रेयसम् । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । स्वभावाच्चेह श्वःशब्द उत्तरपदार्थस्य प्रशंसामाशीर्विषयामाचष्टे । श्वःश्रेयसं ते भूयात् । शोभनं श्रेयस्ते भूयादित्यर्थः । श्वोवसीयसमित्यस्यैवायं पर्यायः ॥

२३६१. अन्ववतप्ताद्रहसः ॥ ८१ ॥ (९४९)

अनु, अव, तप्त – इत्येतेभ्यः परो यो रहश्शब्दस्तदन्तात् समासाद् अच्प्रत्ययो भवति । अनुरहसम् । अवरहसम् । तप्तरहसम् ॥

२३६२. प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् ॥ ८२ ॥ (९५०)

प्रतेः परो य उरःशब्दस्तदन्तात् समासादच् प्रत्ययो भवति, स चेदुरःशब्दः सप्तमीस्थो भवति । सप्तम्यर्थे वर्त्तत इत्यर्थः । उरसि वर्त्तते । विभक्त्यर्थे 'अव्ययम्' (२.१.६) इति समासः । प्रत्युरसम् ।

सप्तमीस्थादिति किम्? प्रतिगतमुरः प्रत्युरः ॥

२३६३. अनुगवमायामे ॥ ८३ ॥ (९५१)

'अनुगवम्' इत्यच्प्रत्ययान्तं निपात्यते आयामेऽभिधेये । अनुगवम् यानम् । 'यस्य चायामः' (२.१.१६) इति समासः ।

आयाम इति किम्? गवां पश्चादनुगु ॥

२३६४. द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ॥ ८४ ॥ (९५२)

'द्विस्तावा', 'त्रिस्तावा' इति निपात्यते वेदिश्चेद् अभिधेया भवति। अच्प्रत्ययः, टिलोपः, समासश्च निपात्यते । यावती प्रकृतौ वेदिस्ततो द्विगुणा वा त्रिगुणा वा कस्याञ्चिद्विकृतौ तत्रेदं निपातनम् । द्विस्तावा वेदिः । त्रिस्तावा वेदिः ।

वेदिरिति किम्? द्विस्तावती, त्रिस्तावती, रज्जुः ॥

२३६५. उपसर्गादध्वनः ॥ ८५ ॥ (९५३)

उपसर्गात्परो योऽध्वन् – शब्दस्तदन्तात् समासाद् अच् प्रत्ययो भवति । प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथः । प्राध्वं शकटम् । निरध्वम् । प्रत्यध्वम् ।

उपसर्गादिति किम्? परमाध्वा । उत्तमाध्वा ॥

२३६६. तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः ॥ ८६ ॥ (७८६)

अङ्गुलिशब्दान्तस्य तत्पुरुषस्य संख्यादेरव्ययादेश्चाच् प्रत्ययो भवति । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य द्व्यङ्गुलम् । त्र्यङ्गुलम् । 'तद्धितार्थ' (२.१.५१) इति समासः। प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' (६.२.१२) इति मात्रचो लोपः । अव्ययादेः – निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम्। अत्यङ्गुलम् ।

तत्पुरुषस्येति किम्? पञ्चाङ्गुलिः । अत्यङ्गुलिः पुरुषः ।

तत्पुरुषाधिकारश्च 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्' (५.४.१०६) इति यावत् ॥

२३६७. अहस्सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ॥ ८७ ॥ (७८३)

अहरादिभ्यः परो यो रात्रिशब्दस्तदन्तस्य तत्पुरुषस्याच् प्रत्ययो भवति, चकारात्संख्यादेरव्ययादेश्च ।

अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम् (म. भा. ५.४.७८ वा.१) । अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रः । सर्वरात्रः । एकदेशे – पूर्वं रात्रे पूर्वरात्रः । अपररात्रः । 'पूर्वपरावर' (१.१.३४) इति समासः । संख्याता रात्रिः संख्यातरात्रः । 'विशेषणं विशेष्येण' (२.१.५७) इति समासः । एवं पुण्या रात्रिः पुण्यरात्रः । संख्याव्ययादेः खल्वपि–द्वे रात्री समाहृते द्विरात्रः । त्रिरात्रः । अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः । नीरात्रः ॥

२३६८. अह्नोऽह्न एतेभ्यः ॥ ८८ ॥ (७९०)

'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (५.४.९१) इति वक्ष्यति, तस्मिन् परभूते अहन्नित्येतस्य 'अह्न' इत्ययमादेशो भवति एतेभ्य उत्तरस्य । संख्याव्ययादयः प्रकान्ताः सर्वनाम्ना प्रत्यवमृश्यन्ते । सामर्थ्याच्चाहःशब्दः पूर्वत्वेन नाश्रीयते । परिशिष्टानां ग्रहणम् । न ह्यहःशब्दात् परोऽहःशब्दः सम्भवति । संख्यायास्तावत् – द्वयोरह्नोर्भवः द्व्यह्नः। त्र्यह्नः । अव्ययात् – अहरतिक्रान्तः अत्यह्नः । निरह्नः । सर्वाह्णः । पूर्वाह्णः । अपराह्णः । संख्याताह्नः ।

पुण्यशब्दात्प्रतिषेधं वक्ष्यति (५.४.९०) ॥

२३६९. न संख्यादेः समाहारे ॥ ८९ ॥ (७९३)

संख्यादेस्तत्पुरुषस्य समाहारे वर्त्तमानस्याहःशब्दस्याह्नादेशो न भवति । पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिध्यते । द्वे अहनी समाहृते द्व्यहः त्र्यहः ।

समाहार इति किम्? द्वयोरह्नोर्भवो द्व्यह्नः । त्र्यह्नः । 'तद्धितार्थ' (२.१.५१) इति समासे कृतेऽण (४.२.५४) आगतस्य 'द्विगोर्लुगनपत्ये' (४.१.८८) इति लुक् ॥

२३७०. उत्तमैकाभ्यां च ॥ ९० ॥ (७९४)

उत्तमैकशब्दाभ्यां च परस्याह्न इत्ययमादेशो न भवति । उत्तमशब्दोऽन्त्यवचनः पुण्यशब्दमाचष्टे; पुण्यग्रहणमेव न कृतं वैचित्र्यार्थम् । पुण्याहः । एकाहः ।

केचित् उपोत्तमस्यापि प्रतिपत्त्यर्थं वर्णयन्ति । तेन संख्यातशब्दादपि परस्य न भवति – संख्याताह इति ॥

२३७१. राजाहस्सखिभ्यष्टच् ॥ ९१ ॥ (७८८)

राजन्, अहन्, सखि – इत्येवमन्तात्प्रातिपदिकात् टच् प्रत्ययो भवति । महाराजः । मद्रराजः । परमाहः । उत्तमाहः । राज्ञः सखा राजसखः । ब्राह्मणसखः।

इह कस्मान्न भवति – मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञी, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्नोति? लघ्वक्षरस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते राजन्–शब्दस्य सवर्णदीर्घार्थं प्रथमप्रयोगं कुर्वन्नेतद् ज्ञापयति – यस्याकारेण सवर्णदीर्घत्वं सम्भवति तस्येदं ग्रहणमिति ॥

२३७२. गोरतद्धितलुकि ॥ ९२ ॥ (७२९)

गोशब्दान्तात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवति स चेत्तत्पुरुषस्तद्धितलुग्विषयो न भवति। परमगवः । उत्तमगवः । पञ्चगवम् । दशगवम् ।

अतद्धितलुकीति किम्? पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः । दशगुः । 'तेन क्रीतम्' (५.१.३७) इत्यागतस्यार्हीयस्य ठकः 'अध्यर्द्धपूर्वद्विगोः' (५.१.२८) इति लुक् ।

तद्धितग्रहणं किम्? सुब्लुकि प्रतिषेधो मा भूत् – राजगवमिच्छति राजगवीयति। लुग्ग्रहणं किम्? तद्धित एव मा भूत् – पञ्चभ्यो गोभ्य आगतम् पञ्चगवरूप्यम्, पञ्चगवमयम्, । दशगवरूप्यम्, दशगवमयम् ॥

२३७३. अग्राख्यायामुरसः ॥ ९३ ॥ (७९५)

उरःशब्दान्तात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवति, स चेदुरःशब्दोऽग्राख्यायां भवति । अग्रम्=प्रधानमुच्यते । यथा शरीरावयवानामुच्यते उरः प्रधानम्, एवमन्योऽपि प्रधानभूत उरश्शब्देनोच्यते । अश्वानामुरः अश्वोरसम् । हस्त्युरसम् । रथोरसम् ।

अग्राख्यायामिति किम्? देवदत्तस्योरः देवदत्तोरः ॥

२३७४. अनोऽश्मायस्सरसां जातिसंज्ञयोः ॥ ९४ ॥ (७९६)

अनस् अश्मन्, अयस्, सरस्=इत्येवमन्तात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवति जातौ संज्ञायां च विषये । उपानसमिति जातिः । महानसमिति संज्ञा । अमृताश्म इति जातिः । पिण्डाश्म इति संज्ञा । कालायसमिति जातिः । लोहितायसमिति संज्ञा । मण्डूकसरसमिति जातिः । जलसरसमिति संज्ञा ।

'जातिसंज्ञयोः' इति किम्? सदनः । सदश्मा । सत्सरः ॥

२३७५. ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः ॥ ९५ ॥ (७९७)

'जातिसंज्ञयोः' इति नानुवर्त्तते । ग्रामकौटाभ्यां परो यस्तक्षन्शब्द–स्तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवति । ग्रामस्य तक्षा ग्रामतक्षः । बहूनां साधारण इत्यर्थः । कुट्यां भवः कौटः, तस्य तक्षा कौटतक्षः । स्वतन्त्रः कर्मजीवी, न कस्यचित्प्रतिबद्ध इत्यर्थः ।

ग्रामकौटभ्यामिति किम्? राज्ञस्तक्षा राजतक्षा ॥

२३७६. अतेः शुनः ॥ ९६ ॥ (७९८)

अतिशब्दात्परो यः श्वन् – शब्दः तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवति । अतिक्रान्तः श्वानमतिश्वो वराहः । जववानित्यर्थः । अतिश्वः सेवकः । सुष्ठु स्वामिभक्त इत्यर्थः । अतिश्वी सेवा । अतिनीचेत्यर्थः ॥

२३७७. उपमानादप्राणिषु ॥ ९७ ॥ (७९९)

उपमानवाची यः श्वन् – शब्दोऽप्राणिषु वर्त्तते तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवति । आकर्षः श्वेव आकर्षश्वः । फलकश्वः । 'उपमितं व्याघ्रादिभिः' (२.१.५६) इति समासः । उपमानादिति किम्? न श्वा अश्वा लोष्टः । अप्राणिष्विति किम्? वानरः श्वेव वानरश्वा ॥

२३७८. उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थ्नः ॥ ९८ ॥ (८००)

उत्तर, मृग, पूर्व–इत्येतेभ्यः परो यः सक्थिशब्दश्चकारादुपमानं च, तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । उत्तरसक्थम् । मृगसक्थम् । उपमानात्खल्वपि –फलकमिव सक्थि फलकसक्थम् ॥

२३७९. नावो द्विगोः ॥ ९९ ॥ (८०१)

नौशब्दान्ताद् द्विगोष्टच्प्रत्ययो भवति समासान्तः । द्वे नावौ समाहृते द्विनावम्। त्रिनावम् । द्विनावधनः । पञ्चनावप्रियः । द्वाभ्यां नौभ्यामागतं द्विनावरूप्यम् । द्विनावमयम्।

द्विगोरिति किम्? राजनौः ।

अतद्धितलुकीत्येव – पञ्चभिनौभिः क्रीतः पञ्चनौः । दशनौः ॥

२३८०. अर्धाच्च ॥ १०० ॥ (८०२)

अर्द्धशब्दात्परो यो नौशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच्प्रत्ययो भवति । अर्द्धं नावः अर्द्धनवम्। 'अर्द्धं नपुंसकम्' (२.२.२) इति समासः । परवल्लिङ्गं न भवति; लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य ॥

२३८१. खार्याः प्राचाम् ॥ १०१ ॥ (८०३)

'द्विगोः' ,'अर्द्धाच्च' इति द्वयमप्यनुवर्त्तते । खारीशब्दान्ताद् द्विगोरर्द्धाच्च परो यः खारीशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवति प्राचामाचार्याणां मतेन । द्वे खार्यौ समाहृते द्विखारम्, द्विखारि । त्रिखारम्, त्रिखारि । अर्द्धं खार्या अर्द्धखारम्, अर्धखारी ॥

२३८२. द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ॥ १०२ ॥ (८०४)

द्वित्रिभ्यां परो योऽञ्जलिशब्दः तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच्प्रत्ययो भवति । द्वावञ्जली समाहृतौ द्व्यञ्जलम् । त्र्यञ्जलम् ।

द्विगोरित्येव – द्वयोरञ्जलिः द्व्यञ्जलिः ।

अतद्धितलुकीत्येव – द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतो द्व्यञ्जलिः । त्र्यञ्जलिः । प्राचामित्येव – द्व्यञ्जलिप्रियः ॥

२३८३. अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि ॥ १०३ ॥ (३२०५)

अन्नन्ताद्, असन्ताच्च नपुंस्कलिङ्गात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये। हस्तिचर्मे जुहोति । 'ऋषभचर्मेऽभिषिञ्चति' (काठ. सं. ३७.३) । असन्तात् – देवच्छन्दसानि (मै. सं. ३.२.९) मनुष्यच्छन्दसानि (तै. सं. ५.४.८.६) ।

अनसन्तादिति किम्? बिल्वदारु जुहोति । नपुंसकादिति किम्? 'सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसम्' (ऋ. १०.६३.१०)।

अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि वावचनम् (म. भा.) । 'ब्रह्मसाम' (तां. ब्रां ४.३.१)। 'देवच्छन्दः' (शां ब्रां १.५) । 'ब्रह्मसामम्' (तै. सं. १.८.१८.१) ।

'देवच्छन्दसम्' (तै. सं. ५.४.८.५) ॥

२३८४. ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ॥ १०४ ॥ (८०५)

ब्रह्मन् शब्दान्तात्तत्पुरुषाट्टच्प्रत्ययो भवति समासेन चेद् ब्रह्मणो जानपदत्वमाख्यायते। जनपदेषु भवो जानपदः । यस्य तत्पुरुषस्य जनपदशब्दः पूर्वपदं तस्मादेतत्प्रत्ययविधानम् । सुराष्ट्रेषु ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः । अवन्तिब्रह्मः । योगविभागात्सप्तमीसमासः ।

जानपदाख्यायामिति किम्? देवब्रह्मा नारदः ॥

२३८५. कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥ (८०६)

कुमहद्भ्यां परो यो ब्रह्मा तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम् । कुब्रह्मः, कुब्रह्मा । महाब्रह्मः, महाब्रह्मा । ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन्शब्दः ।

२३८६. द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे ॥ १०६ ॥ (९०४)

तत्पुरुषाधिकारो निवृत्तः । द्वन्द्वाच्चवर्गान्ताद्, दकारान्तात्, षकारान्तात्, हकारान्ताच्च टच् प्रत्ययो भवति, स चेद् द्वन्द्वः समाहारे वर्त्तते, नेतरेतरयोगे । वाक्च त्वक्च वाक्त्वचम् । स्रक्च त्वक्च स्रक्त्वचम् । श्रीस्रजम् । इडूर्जम् । वागूर्जम् । समिद्दृषदम्। सम्पद्विपदम् । वाग्विप्रुषम् । छत्त्रोपानहम् । धेनुगोदुहम्।

द्वन्द्वादिति किम्? तत्पुरुषान्मा भूत् – पञ्च वाचः समाहृताः पञ्चवाक् । चुदषहान्तादिति किम्? वाक्समित् । समाहार इति किम्? प्रावृट्शरदौ ॥

२३८७. अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ॥ १०७ ॥ (६७७)

'शरद्' इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यष्टच् प्रत्ययो भवत्यव्ययीभावे । शरदः समीपम् उपशरदम् । प्रतिशरदम् । उपविपाशम् । प्रतिविपाशम् ।

अव्ययीभाव इति किम्? परमशरत् ।

येऽत्र झयन्ताः पठ्यन्ते, तेषां नित्यार्थं ग्रहणम् । स्वर्यते चेदमव्ययीभावग्रहणं प्राग्बहुव्रीहेः ।

शरत् । विपाश् । अनस् । मनस् । उपानह् । दिव् । हिमवत् । अनडुह् । दिश्। दृश् । चतुर् । यद् । तद् । जराया जरश्च (ग. सू. १५७) । सदृश् ।

प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः (ग. सू. १५८)। प्रत्यक्षम्। परोक्षम्। समक्षम्। अन्वक्षम्। पथिन्। प्रतिपथम्। सम्पथम्। अनुपथम्। शरदादिः ॥

२३८८. अनश्च ॥ १०८ ॥ (६७८)

अन्नन्तादव्ययीभावाट्टच् प्रत्ययो भवति समासान्तः। उपराजम्। प्रतिराजम्। अध्यात्मम्। प्रत्यात्मम् ॥

२३८९. नपुंसकादन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥ (६८०)

'अनः' इत्येव नपुंसकग्रहणमुत्तरपदविशेषणम्। अन्नन्तं यन्नपुंसकं तदन्तादव्ययीभावादन्यतरस्यां टच् प्रत्ययो भवति समासान्तः। पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प्यते। प्रतिचर्मम्, प्रतिचर्म। उपचर्मम्, उपचर्म ॥

२३९०. नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ॥ ११० ॥ (६८१)

नदी, पौर्णमासी, आग्रहायणी – इत्येवमन्तादव्ययीभावादन्यतरस्यां टच् प्रत्ययो भवति। नद्याः समीपम् उपनदम्, उपनदि। उपपौर्णमासम्, उपपौर्णमासि। उपाग्रहायणम्, उपाग्रहायणि ॥

२३९१. झयः ॥ १११ ॥ (६८२)

'झयः' इति प्रत्याहारग्रहणम्। झयन्तादव्ययीभावादन्यतरस्यां टच् प्रत्ययो भवति। उपसमिधम्, उपसमित्। उपदृषदम्, उपदृषत् ॥

२३९२. गिरेश्च सेनकस्य ॥ ११२ ॥ (६८३)

गिरिशब्दान्तादव्ययीभावाट्टच् प्रत्ययो भवति सेनकस्याचार्यस्य मतेन। अन्तर्गिरम्, अन्तर्गिरि। उपगिरम्, उपगिरि।

सेनकग्रहणं पूजार्थम्, विकल्पोऽनुवर्तत एव ॥

२३९३. बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच् ॥ ११३ ॥ (८५२)

स्वाङ्गवाची यः सक्थिशब्दोऽक्षिशब्दश्च तदन्ताद् बहुव्रीहेः षच् प्रत्ययो भवति समासान्तः। अयमर्थोऽभिप्रेतः। सूत्रे तु दुःश्लिष्टविभक्तीनि पदानि। दीर्घं

सक्थि यस्य दीर्घसक्थः । कल्याणाक्षः । लोहिताक्षः । विशालाक्षः ।

बहुव्रीहाविति किम्? परमसक्थिः । परमाक्षिः । सक्थ्यक्ष्णोरिति किम्? दीर्घजानुः । सुबाहुः ।

स्वाङ्गादिति किम्? दीर्घसक्थि शकटम् । स्थूलाक्षिरिक्षुः ।

टचि प्रकृते षज्ग्रहणं स्वरार्थम् – चक्रसक्थी स्त्री, दीर्घसक्थी स्त्री । 'सक्थं चाक्रान्तात्' (६.२.१९८) इति विभाषयोत्तरपदस्यान्तोदात्तता विधीयते । तत्र यस्मिन्पक्षे नास्त्युदात्तत्वं तत्र ङीपि सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरस्याभावादनुदात्तः श्रूयेत। ङीषि तु सर्वत्रोदात्तः सिद्धो भवति ।

बहुव्रीहिग्रहणमापादपरिसमाप्तेरनुवर्तते ॥

२३९४. अङ्गुलेर्दारुणि ॥ ११४ ॥ (८५३)

अङ्गुलिशब्दान्ताद्बहुव्रीहेः षच्प्रत्ययो भवति समासान्तो दारुणि समासार्थे। द्व्यङ्गुलम् दारु । त्र्यङ्गुलं दारु । पञ्चाङ्गुलम् । अङ्गुलिसदृशावयवं धान्यादीनां विक्षेपणकाष्ठमुच्यते ।

यस्य तु द्वे अङ्गुली प्रमाणं दारुणस्तत्र 'तद्धितार्थ' (२.१.५१) इति समासे कृते 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः' (५.४.८६) इत्यचा भवितव्यम् ।

दारुणीति किम्? पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः ॥

२३९५. द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः ॥ ११५ ॥ (८५४)

द्वित्रिभ्यां परो यो मूर्द्धन् – शब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेः षः प्रत्ययो भवति समासान्तः। द्विमूर्द्धः । त्रिमूर्द्धः ।

द्वित्रिभ्यामिति किम्? उच्चैर्मूर्द्धा ॥

२३९६. अप्पूरणीप्रमाण्योः ॥ ११६ ॥ (८३२)

पूरणप्रत्ययान्ताः स्त्रीलिङ्गाः शब्दाः पूरणीग्रहणेन गृह्यन्ते । 'प्रमाणी' इति स्वरूपग्रहणम् । पूरण्यन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप् प्रत्ययो भवति समासान्तः । कल्याणी पञ्चमी आसां रात्रीणां ताः कल्यणीपञ्चमा रात्रयः । कल्याणीदशमा रात्रयः । स्त्री प्रमाणी एषां स्त्रीप्रमाणाः कुटुम्बिनः । भार्याप्रधाना इत्यर्थः ।

अपि प्रधानपूरणीग्रहणं कर्त्तव्यम् (म. भा. ५.४.११६ वा. १) । यत्रान्यपदार्थे

पूरण्यनुप्रविशति न केवलं वर्त्तिपदार्थ एव, तत्र पूरण्याः प्राधान्यम् । पुंवद्भावप्रतिषेधेऽपि प्रधानपूरण्येव गृह्यते । इह न भवति – कल्याणी पञ्चमी अस्मिन्पक्षे कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति ॥

नेतुर्नक्षत्रे उपसंख्यानम् (म. भा. वा. २) । मृगो नेता आसां रात्रीणां मृगनेत्रा रात्रयः । पुष्यनेत्राः । नक्षत्र इति किम्? देवदत्तनेतृकाः ॥

छन्दसि च नेतुरुपसंख्यानम् (म. भा. वा. ३) । 'बृहस्पतिनेत्रा देवः' (तै. सं. १.८.२०.१) । सोमनेत्राः (मै. सं. २.६.३) ।

मासाद् भृतिप्रत्ययपूर्वपदाट्ठज्विधिः (म. भा. वा. ४) । पञ्चको मासोऽस्य पञ्चकमासिकः कर्मकरः । दशकमासिकः । 'सोऽस्यांशवस्नभृतयः' (५.१.५६) इति 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' (५.१.५२) ॥

२३९७. अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः ॥ ११७ ॥ (८५५)

अन्तर् बहिस्–इत्येताभ्यां परो यो लोमन्शब्दः तदन्ताद्बहुव्रीहेरप्प्रत्ययो भवति। अन्तर्गतानि लोमान्यस्यान्तर्लोमः प्रावारः । बहिर्लोमः पटः ॥

२३९८. अञ्नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ॥ ११८ ॥ (८५६)

नासिकान्ताब्दहुव्रीहेरच्प्रत्ययो भवति नासिकाशब्दश्च नसमादेशमापद्यते । 'अस्थूलात्' इति नासिकाविशेषणम् – न चेत्स्थूलशब्दात्परा नासिका भवतीति। 'संज्ञायाम्' इति समुदायोपाधिः । द्रुरिव नासिकाऽस्य द्रुणसः । वाध्रीणसः। 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' (८.४.३) इति णत्वम् । गोनसः ।

संज्ञायामिति किम्? तुङ्गनासिकः । अस्थूलादिति किम्? स्थूलनासिको वराहः ।

खुरखराभ्यां नस् वक्तव्यः (म. भा.) । खुरणाः । खरणाः ।

पक्षेऽच्प्रत्ययोऽपीष्यते । खुरणसः । खरणसः ॥

शितिनाः, अहिनाः, अर्चनाः – इति निगम इष्यते ॥

२३९९. उपसर्गाच्च ॥ ११९ ॥ (८५८)

उपसर्गात्परो यो नासिकाशब्दस्तदन्ताब्दहुव्रीहेरच् प्रत्ययो भवति नासिकाशब्दश्च

नसमापद्यते । असंज्ञार्थं वचनम् । उन्नता नासिकाऽस्य उन्नसः प्रणसः । 'उपसर्गाद् बहुलम्' (८.४.२८) इति णत्वम् ।

वेर्ग्रो वक्तव्यः (म. भा.) । विगता नासिकाऽस्य विग्रः ॥

२४००. सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाजपद–प्रोष्ठपदाः ॥ १२० ॥ (८६०)

सुप्रातादयो बहुव्रीहिसमासा अच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अन्यदपि च टिलोपादिकं निपातनादेव सिद्धम् । शोभनं प्रातरस्य 'सुप्रातः' (शौ. १९.८.३) । शोभनं श्वोऽस्य 'सुश्वः' । शोभनं दिवाऽस्य 'सुदिवः' (ऋ. १०.३.५) । शारेरिव कुक्षिरस्य 'शारिकुक्षः'। चतस्रोऽश्रयोऽस्य 'चतुरश्रः' । एण्या इव पादवास्य 'एणीपदः' । अजस्येव पादावस्य 'अजपदः' । प्रोष्ठः =तस्येव पादावस्य 'प्रोष्ठपदः' (तै.सं. ४.४.१०.७) ॥

२४०१. नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् ॥ १२१ ॥ (८६१)

नञ्, दुस्, सु–इत्येतेभ्यः परौ यौ हलिसक्थिशब्दौ तदन्ताद्बहुव्रीहेरन्यतरस्यामच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । अविद्यमाना हलिरस्य अहलः, अहलिः । दुर्हलः, दुर्हलिः । सुहलः, सुहलिः । अविद्यमानं सक्थ्यस्य असक्थः, असक्थिः । दुःसक्थः दुःसक्थिः । सुसक्थः, सुसक्थिः ।

'हलिशक्त्योः' इति केचित्पठन्ति । अविद्यमाना शक्तिरस्य अशक्तः, अशक्तिः। विरूपा शक्तिरस्य दुःशक्तः, दुःशक्तिः । शोभना शक्तिरस्य सुशक्तः । सुशक्तिः ॥

२४०२. नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ॥ १२२ ॥ (८६२)

'नञ्दुस्सुभ्यः' इत्येव । नञ्, दुस्, सु–इत्येतेभ्यः परौ यौ प्रजामेधाशब्दौ तदन्ताद् बहुव्रीहेर्नित्यमसिच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । अविद्यमाना प्रजाऽस्य अप्रजाः । दुष्प्रजाः । सुप्रजाः । अविद्यमाना मेधाऽस्य अमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधाः ।

नित्यग्रहणं किम्; यावता पूर्वसूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणं नैव स्वर्यते? एवम् तर्हि नित्यग्रहणेनान्यत्रापि भवतीति सूच्यते ।

श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्दकस्याल्पमेधसः ।
अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा तत्त्वार्थदर्शिनी ॥

२४०३.बहुप्रजाश्छन्दसि ॥ १२३ ॥ (३५०५)

'बहुप्रजाः' इति छन्दसि निपात्यते । 'बहुप्रजा निर्ऋतिमाविवेश' (ऋ. १.१६४.३२)।

छन्दसीति किम्? बहुप्रजो ब्राह्मणः ॥

२४०४. धर्मादनिच् केवलात् ॥ १२४ ॥ (८६३)

केवलाद् यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिच्प्रत्ययो भवति समासान्तः । कल्याणो धर्मोऽस्य कल्याणधर्मा । प्रियधर्मा ।

केवलादिति किम्? परमःस्वो धर्मोऽस्य परमस्वधर्मः । यद्येवम्, त्रिपदे बहुव्रीहौ प्राप्नोति – परमः स्वो धर्मोऽस्येति? एवं तर्हि केवलादिति पूर्वपदं निर्दिश्यते – केवलात्पदाद्यो धर्मशब्दः न पदसमुदायात् । तदन्ताद्बहुव्रीहेः प्रत्ययः॥

२४०५. जम्भा सुहरिततृणसोमेभ्यः ॥ १२५ ॥ (८६४)

बहुव्रीहौ समासे स्वादिभ्यः परं 'जम्भा' इति कृतसमासान्तमुत्तरपदं निपात्यते। जम्भशब्दोऽभ्यवहार्यवाची, दन्तविशेषवाची च । शोभनो जम्भोऽस्य सुजम्भा देवदत्तः । शोभानाभ्यवहार्यः, शोभनदन्तो वा । एवं हरितजम्भा । तृणजम्भा । सोमजम्भा । दन्तवचने – तृणमिव जम्भोऽस्य, सोम इव जम्भोऽस्येति विग्रहीतव्यम्।

सुहरिततृणसोमेभ्य इति किम्? पतितजम्भः ॥

२४०६. दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ॥ १२६ ॥ (८६५)

'दक्षिणेर्मा' इति कृतसमासान्तो निपात्यते बहुव्रीहौ समासे लुब्धयोगे । लुब्धः = व्याधः । दक्षिणमीर्ममस्य दक्षिणेर्मा मृगः । ईर्मम् = व्रणमुच्यते । दक्षिणमङ्गं व्रणितमस्य व्याधेनेत्यर्थः । लुब्धयोग इति किम्? दक्षिणेर्म शकटम्॥

२४०७. इच् कर्मव्यतिहारे ॥ १२७ ॥ (८६६)

कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मादिच् प्रत्ययो भवति । 'तत्र तेनेदमिति

सरूपे' (२.२.२७) इत्ययं बहुव्रीहिर्गृह्यते। केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि। कचाकचि। मुसलैश्च मुसलैश्च प्रहृत्य इदं युद्धम् प्रवृत्तम् मुसलामुसलि। दण्डादण्डि। 'तिष्ठद्गुप्रभृतिषु' (२.१.१७) अयमिच्प्रत्ययः पठ्यते॥

२४०८. द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ॥ १२८ ॥ (८६७)

द्विदण्ड्यादयः शब्दा इच्प्रत्ययान्ताः साधवो भवन्ति। 'द्विदण्ड्यादिभ्यः' इति तादर्थ्ये एषा चतुर्थी, न पञ्चमी। द्विदण्ड्याद्यर्थमिच् प्रत्ययो भवति। तथा भवति यथा द्विदण्ड्यादयः सिध्यन्तीत्यर्थः। समुदायनिपातनाच्चार्थविशेषेऽवरुध्यन्ते। द्विदण्डि प्रहरति। द्विमुसलि प्रहरति। द्विदण्डि प्रहरति। द्विमुसलि प्रहरति। इह न भवति – द्विदण्डा शालेति।

बहुव्रीह्यधिकारेऽपि तत्पुरुषात् क्वचिद्विधानमिच्छन्ति। निकुच्य कर्णौ धावति। प्रोह्य पादौ हस्तिनं वाहयति प्रोह्यपादि हस्तिनं वाहयति। मयूरव्यंसकादित्वात्समासः।

द्विदण्डि। द्विमुसलि। उभाञ्जलि। उभयाञ्जलि। उभाकर्णि। उभयाकर्णि। उभादन्ति। उभयादन्ति। उभाहस्ति। उभयाहस्ति। उभापाणि। उभयापाणि। उभाबाहु। उभयाबाहु। एकपदि। प्रोह्यपदि। आढ्यपदि। सपदि। निकुच्यकर्णि। संहतपुच्छि। उभाबाहु उभयाबाह्विति निपातनादिच्प्रत्ययलोपः। प्रत्ययलक्षणेनाव्ययीभावसंज्ञा। द्विदण्ड्यादिः॥

२४०९. प्रसम्भ्यां जानुनोर्ज्ञुः ॥ १२९ ॥ (८६८)

प्र, सम्–इत्येताभ्यामुत्तरस्य जानुशब्दस्य ज्ञुरादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ। प्रकृष्टे जानुनी अस्य प्रज्ञुः। संज्ञुः॥

२४१०. ऊर्ध्वाद्विभाषा ॥ १३० ॥ (८६९)

ऊर्ध्वशब्दादुत्तरस्य जानुशब्दस्य विभाषा 'ज्ञुः' इत्ययमादेशो भवति। ऊर्ध्वे जानुनी अस्य ऊर्ध्वजानुः। ऊर्ध्वज्ञुः॥

२४११. ऊधसोऽनङ् ॥ १३१ ॥ (४८३)

ऊधःशब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशो भवति समासान्तः। कुण्डमिव ऊधोऽस्याः सा कुण्डोध्नी। घटोध्नी।

ऊधसोऽनङि स्त्रीग्रहणं कर्तव्यम् (म. भा. ५.४.१३१ वा.१) । इह मा भूत् – महोधाः पर्जन्यः । घटोधो धैनुकम् ॥

२४१२. धनुषश्च ॥ १३२ ॥ (८७०)

धनुःशब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशो भवति । शार्ङ्गं धनुरस्य शार्ङ्गधन्वा । गाण्डीवधन्वा । पुष्पधन्वा । अधिज्यधन्वा ॥

२४१३. वा संज्ञायाम् ॥ १३३ ॥ (८७१)

धनुःशब्दान्ताद्बहुव्रीहेरनङादेशो वा भवति संज्ञायां विषये । पूर्वेण नित्यः प्राप्तो विकल्प्यते । शतधनुः, शतधन्वा । दृढधनुः, दृढधन्वा ॥

२४१४. जायाया निङ् ॥ १३४ ॥ (८७२)

जायाशब्दान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशो भवति । युवतिर्जाया यस्य युवजानिः । वृद्धजानिः ॥

२४१५. गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ॥ १३५ ॥ (८७४)

उत्, पूति, सु, सुरभि–इत्येतेभ्यः परस्य गन्धशब्दस्य इकारादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । तकार उच्चारणार्थः । उद्गतो गन्धोऽस्य उद्गन्धिः। पूतिगन्धिः । सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः ।

एतेभ्य इति किम्? तीव्रगन्धो वातः ।

गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणम् (म. भा. ५.४.१३५ वा. १) । तेन शोभनो गन्धोऽस्य सुगन्ध आपणिकः ॥

२४१६. अल्पाख्यायाम् ॥ १३६ ॥ (८७५)

अल्पाख्यायां यो गन्धशब्दस्तस्येकारादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे। सूपोऽल्पोऽस्मिन् सूपगन्धि भोजनम् । अल्पमस्मिन् भोजने घृतम् – घृतगन्धि । क्षीरगन्धि । अल्पपर्यायो गन्धशब्दः ॥

२४१७. उपमानाच्च ॥ १३७ ॥ (८७६)

उपमानात्परो यो गन्धशब्दस्तस्येकारादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे। पद्मस्येव गन्धोऽस्य पद्मगन्धिः । उत्पलगन्धिः । करीषगन्धिः ॥

२४१८. पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः ॥ १३८ ॥ (८७७)

'उपमानात्' इत्येव । उपमानाद्धस्त्यादिवर्जितात्परस्य पादशब्दस्य लोपो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । स्थानिद्वारेण लोपस्य समासान्तता विज्ञायते। व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात् । सिंहपात् ।

अहस्त्यादिभ्य इति किम्? हस्तिपादः । कटोलपादः ।

हस्तिन् । कटोल । गण्डोल । गण्डोलक । महिला । दासी । गणिका । कुसूल। हस्त्यादिः ॥

२४१९. कुम्भपदीषु च ॥ १३९ ॥ (८७८)

कुम्भपदीप्रभृतयः कृतपादलोपाः समुदाया एव पठ्यन्ते, तत्रैवं सूत्रं ज्ञेयम् । पादस्य लोपो भवति कुम्भपद्यादिविषये यथा, कुम्भपद्यादयः सिद्ध्यन्ति । समुदायपाठस्य च प्रयोजनं विषयनियमः – स्त्रियामेव, तत्र ङीष्प्रत्यये एव, नान्यदा । कुम्भपदी । शतपदी ।

यच्चेहोपमानपूर्वम्, संख्यापूर्वं च पठ्यते, यस्य सिद्धे लोपे नित्यङीबर्थं वचनम्। 'पादोऽन्यतरस्याम्' (४.१.८) इति विकल्पो न भवति ।

कुम्भपदी । शतपदी । अष्टापदी । जालपदी । एकपदी । मालापदी । मुनिपदी । गोधापदी । गोपदी । कलशीपदी । घृतपदी । दासीपदी । निष्पदी । आर्द्रपदी । कुणपदी । कृष्णपदी । द्रोणपदी । द्रुपदी । शकृत्पदी । सूपपदी । पञ्चपदी । अर्वपदी । स्तनपदी । कुम्भपद्यादिः ॥

२४२०. संख्यासुपूर्वस्य ॥ १४० ॥ (८७९)

संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुव्रीहेः पादशब्दान्तस्य लोपो भवति समासान्तः। द्वौ पादावस्य द्विपात् । त्रिपात् । शोभनौ पादावस्य सुपात् ॥

२४२१. वयसि दन्तस्य दतृ ॥ १४१ ॥ (८८०)

संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुर्व्रीहेर्यो दन्तशब्दस्तस्य 'दतृ' इत्ययमादेशो भवति समासान्तो वयसि गम्यमाने । ऋकार उगित्कार्यार्थः । द्वौ दन्तावस्य द्विदन्। त्रिदन् । चतुर्दन् । शोभना दन्ता अस्य समस्ता जाताः सुदन् कुमारः ।

वयसीति किम्? द्विदन्तः कुञ्जरः । सुदन्तो दाक्षिणात्यः ॥

२४२२. छन्दसि च ॥ १४२ ॥ (३५०)

छन्दसि च दन्तशब्दस्य 'दतृ' इत्ययमादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे। पत्त्रदतमालभेत । 'उभयदत आलभते' (ऋ. १०.९०.१०) ॥

२४२३. स्त्रियां संज्ञायाम् ॥ १४३ ॥ (८८१)

स्त्रियामन्यपदार्थे संज्ञायां विषये दन्तशब्दस्य 'दतृ' इत्ययमादेशो भवति । अयोदती । फालदती ।

संज्ञायामिति किम्? समदन्ती । स्निग्धदन्ती ॥

२४२४. विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ॥ १४४ ॥ (८८२)

श्याव, अरोक–इत्येताभ्यां परस्य दन्तशब्दस्य दतृ इत्ययमादेशो भवति विभाषा समासान्तो बहुव्रीहौ । श्यावदन्, श्यावदन्तः । अरोकदन्, अरोकदन्तः । अरोकः=निर्दीप्तिः ।

संज्ञायामित्येव – श्यावदन्तः । अरोकदन्तः ॥

२४२५. अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ॥ १४५ ॥ (८८३)

'विभाषा' इत्येव । अग्रान्ताच्छब्दात्, शुद्ध, शुभ्र, वृष, वराह – इत्येतेभ्यश्च परस्य दन्तशब्दस्य विभाषा 'दतृ' इत्ययमादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे। कुड्मलाग्रदन्, कुड्मलाग्रदन्तः । शुद्धदन्, शुद्धदन्तः । शुभ्रदन्, शुभ्रदन्तः । वृषदन्, वृषदन्तः । वराहदन्, वराहदन्तः ।

अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । अहिदन्, अहिदन्तः । मूषिकदन्, मूषिकदन्तः। गर्दभदन्, गर्दभदन्तः । शिखरदन्, शिखरदन्तः ॥

२४२६. ककुदस्यावस्थायां लोपः ॥ १४६ ॥ (८८४)

ककुदशब्दान्तस्य बहुव्रीहेर्लोपो भवति समासान्तोऽवस्थायां गम्यमानायाम्। कालादिकृता वस्तुधर्मा वयः प्रभृतयः = अवस्था इत्युच्यते। असञ्जातं ककुदमस्य असञ्जातककुत्। बाल इत्यर्थः। पूर्णककुत्। मध्यमवया इत्यर्थः। उन्नतककुत्। वृद्धवया इत्यर्थः। स्थूलककुत्। बलवानित्यर्थः। यष्टिककुत्। नातिस्थूलो नातिकृश इत्यर्थः। अवस्थायामिति किम्? श्वेतककुदः॥

२४२७. त्रिककुत्पर्वते॥ १४७॥ (८८५)

त्रिककुदि बहुव्रीहौ ककुदशब्दस्य लोपः समासान्तो निपात्यते पर्वतेऽभिधेये। त्रीणि ककुदान्यस्य त्रिककुत्पर्वतः। ककुदाकारं पर्वतस्य शृङ्गम्=ककुदमित्युच्यते। न च सर्वस्त्रिशिखरः पर्वतस्त्रिककुत्। किं तर्हि? संज्ञैषा पर्वतविशेषस्य।

पर्वत इति किम्? त्रिककुदोऽन्यः॥

२४२८. उद्विभ्यां काकुदस्य॥ १८८॥ (८८६)

उत्, वि – इत्येताभ्यां परस्य काकुदशब्दस्य लोपो भवति बहुव्रीहौ समासे। उद्गतं काकुदमस्य उत्काकुत्। विकाकुत्। तालु = काकुदमुच्यते॥

२४२९. पूर्णाद्विभाषा॥ १४९॥ (८८७)

पूर्णात्परस्य काकुदशब्दस्य विभाषा लोपो भवति बहुव्रीहौ समासे। पूर्णं काकुदमस्य पूर्णकाकुत्, पूर्णकाकुदः॥

२४३०. सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः॥ १५०॥ (८८८)

सुहृत्, दुहृत्–इति निपात्यते यथासंख्यं मित्रामित्रयोरभिधेययोः। सुशब्दात्परस्य हृदयशब्दस्य हृद्भावो निपात्यते बहुव्रीहौ, तथा दुःशब्दात्परस्य। शोभनं हृदयमस्य सुहृत् मित्रम्। दुष्टं हृदयमस्य दुर्हृदमित्रम्।

मित्रामित्रयोरिति किम्? सुहृदयः कारुणिकः। दुर्हृदयश्चोरः॥

२४३१. उरःप्रभृतिभ्यः कप्॥ १५१॥ (८८९)

उरःप्रभृत्यन्ताद्बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो भवति। व्यूढमुरोऽस्य व्यूढोरस्कः। प्रियसर्पिष्कः। अवमुक्तोपानत्कः।

पुमान्, अनड्वान्, पयः, नौः, लक्ष्मीरिति विभक्त्यन्ताः पठ्यन्ते, न प्रातिपदिकानि। तत्रेदं प्रयोजनम्–एकवचनान्तानामेव ग्रहणमिह विज्ञायेत, द्विवचनबहुवचनान्तानां मा भूदिति । तत्र 'शेषाद्विभाषा' (५.४.१५४) इति विकल्प एव भवतीति । द्विपुमान्, द्विपुंस्कः । बहुपुमान्, बहुपुंस्कः ।

उरस् । सर्पिस् । उपनाह् । पुमान् । अनड्वान् । नौः । पयः । लक्ष्मीः । दधि। मधु । शालिः । अर्थान्नञः । अनर्थकः । उरःप्रभृति ॥

२४३२. इनः स्त्रियाम् ॥ १५२ ॥ (८९०)

इन्नन्ताद्बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो भवति स्त्रियां विषये । बहवो दण्डिनोऽस्यां शालायां बहुदण्डिका शाला । बहुच्छत्त्रिका । बहुस्वामिका नगरी । बहुवाग्मिका सभा ।

स्त्रियामिति किम्? बहुदण्डी राजा । बहुदण्डिकः । 'शेषाद्विभाषा' इत्येतद्भवति॥

२४३३. नद्यृतश्च ॥ १५३ ॥ (८३३)

नद्यन्ताद्बहुव्रीहेर्ऋकारान्ताच्च कप् प्रत्ययो भवति । बह्व्यः कुमार्योऽस्मिन्देशे बहुकुमारिको देशः । बहुब्रह्मबन्धूकः । ऋतः खल्वपि – बहुकर्तृकः ।

तकारः मुखसुखोच्चारणार्थः ॥

२४३४. शेषाद्विभाषा ॥ १५४ ॥ (८९१)

यस्माद्बहुव्रीहेः समासान्तो न विहितः स शेषः, तस्माद्विभाषा कप्प्रत्ययो भवति । बह्व्यः खट्वा अस्मिन् बहुखट्वकः बहुमालकः, बहुवीणकः । बहुखट्वाकः, बहुमालाकः, बहुवीणाकः । बहुखट्वः, बहुमालः, बहुवीणः ।

कथमनृक्कं साम, बह्वृक्कं सूक्तमिति, यावता विहितोऽत्र सामान्येन समासान्तः 'ऋक्पूः' (५.४.७४) इति? नैतदस्ति; विशेषे स इष्यते – 'अनृचो माणवको ज्ञेयो बह्वृचश्चरणाख्याम्' इति । शेषादिति किम्? प्रियपथः । प्रियधुरः ॥

२४३५. न संज्ञायाम् ॥ १५५ ॥ (८९३)

संज्ञायां विषये बहुव्रीहौ समासे कप् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेण प्राप्तः

प्रतिषिद्ध्यते । विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः । विश्वयशाः ॥

२४३६. ईयसश्च ॥ १५६ ॥ (८९४)

ईयसन्ताद्बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवति । सर्वा प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । बहवः श्रेयांसोऽस्य बहुश्रेयान् । 'शेषाद्विभाषा' (५.४.१५४) इत्यस्य प्रतिषेधः । बह्व्यः श्रेयस्यः अस्य बहुश्रेयसी । 'नद्यृतश्च' (५.४.१५३) इत्यस्य प्रतिषेधः । ह्रस्वत्वमपि न भवति; 'ईयसो बहुव्रीहौ पुंवत्' इति वचनात् ॥

२४३७. वन्दिते भ्रातुः ॥ १५७ ॥ (७९५)

वन्दितेऽर्थे यो भ्रातृशब्दो वर्तते तदन्ताद्बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवती । वन्दितः = स्तुतः, पूजित इत्युच्यते । शोभनो भ्राताऽस्य सुभ्राता ।

वन्दित इति किम्? मूर्खभ्रातृकः । दुष्टभ्रातृकः ॥

२४३८. ऋतश्छन्दसि ॥ १५८ ॥ (३५०८)

ऋवर्णान्ताद् बहुव्रीहेश्छन्दसि विषये कप् प्रत्ययो न भवति । हता माताऽस्य 'हतमाता' (अथर्व. २.३२.४) । हतपिता । 'हतस्वसा' (अथर्व. २.६७.३) । सुहोता (ऋ. ७.६७.३) ॥

२४३९. नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे ॥ १५९ ॥ (८९६)

स्वाङ्गे यौ नाडी–तन्त्रीशब्दौ तदन्ताद्बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवति । बह्व्यो नाड्योऽस्य बहुनाडिः कायः । बहुतन्त्रीर्ग्रीवा । धमनीवचनस्तन्त्रीशब्दः ।

स्वाङ्गे इति किम्? बहुनाडीकः स्तम्भः । बहुतन्त्रीका वीणा ॥

२४४०. निष्प्रवाणिश्च ॥ १६० ॥ (८९७)

'निष्प्रवाणिः' इति नदीलक्षणस्य कपः प्रतिषेधो निपात्यते । प्रोयतेऽऽस्यामिति प्रवाणी । प्रवयन्ति तयेति वा प्रवाणी । करणसाधनोऽयं ल्युट् । तन्तुवायशलाका भण्यते । निर्गता प्रवाणी अस्य निष्प्रवाणिः पटः । निष्प्रवाणिः कम्बलः = अपनीतशलाकः समाप्तवानः प्रत्यग्रो नवक उच्यते ॥

॥ इति श्रीवामनविरचितायां काशिकावृत्तौ
पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

॥ समाप्तश्चायं पञ्चमाध्यायः ॥

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

पाणिनीयाष्टाध्यायीसूत्रवृत्तिः

काशिका

न्यास-पदमञ्जरी-भावबोधिनी-हिन्दी-व्याख्यासहिता

अथ षष्ठाध्याये प्रथमः पादः

२४४१. एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ १ ॥ (२१७५)

अधिकारोऽयम् । 'एकाचः' इति च, 'द्वे' इति च, प्रथमस्य' इति च त्रितयमधिकृतं वेदितव्यम् । इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः प्राक्सम्प्रसारणविधानात् (६/१/१२) तत्र, 'एकाचः प्रथमस्य द्वे भवतः' इत्येवं तद्वेदितव्यम् ।

वक्ष्यति – 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' (६.१.८) इति । तत्र धातोरवयवस्यानभ्यासस्य प्रथमस्यैकाचो द्वे भवतः । जजागार । पपाच । इयाय। आर । 'एकाचः' इति बहुव्रीहिनिर्देशः ।

एकोऽच् यस्य सोऽयमेकाच्-इत्यवयवेन विग्रहः ।

तत्र समुदायः समासार्थः । आभ्यन्तरश्च समुदायेऽवयवो भवतीति साच्कस्यैव द्विर्वचनं भवति ।

एवं च – पच् इत्यत्र येनैवाचा समुदाय एकाच्, तेनैव तदवयवोऽच्छब्दः पशब्दश्च । तत्र पृथगवयवैकाचो न द्विरुच्यन्ते, किं तर्हि? समुदायैकाजेव ।

तथा हि – सकृच्छास्त्रप्रवृत्त्या सावयवः समुदायोऽनुगृह्यते । पपाचेत्यत्र प्रथमत्वं व्यपदेशिवद्भावात् । इयाय, आर-इत्यत्रैकाच्त्वमपि व्यपदेशिवद्भावादेव ।

द्विःप्रयोगश्च द्विर्वचनमिदम् । आवृत्तिसंख्या हि 'द्वे' इति विधीयते । तेन स एव शब्दो द्विरुच्चर्यते, न च शब्दान्तरं तस्य स्थाने विधीयते ॥

२४४२. अजादेर्द्वितीयस्य ॥ २ ॥ (२१७६)

प्रथमद्विर्वचनापवादोऽयम् । अजादेर्द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनमधिक्रियते । अच्

आदिर्यस्य धातोस्तदवयवस्य द्वितीयस्यैकाचो द्वे भवतः। अटिटिषति। अशिशिषति। अर्त्तेः 'स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि' (७.२.७४) इति इट् क्रियते, तस्मिन् कृते गुणे च रपरत्वे च 'द्विर्वचनेऽचि' (१.१.५९) इति स्थानिवद्भावः प्राप्नोति। तत्र प्रतिविधानम् – द्विर्वचननिमित्तेऽचीत्युच्यते। न चात्र द्विर्वचननिमित्तमिट्, किं तर्हि? कार्यी। न च कार्यी निमित्तत्वेनाश्रीयते। तथा हि – क्ङिन्निमित्तयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधो विधीयमानः शयितेत्यत्र न भवति, न हि कार्यिणः शीङो गुणं प्रति निमित्तभाव इति।

अत्र केचिदजादेरिति कर्मधारयात्पञ्चमीमिच्छन्ति – अच्चासावादिश्चेत्यजादिः, तस्मादजादेरुत्तरस्यैकाचो द्वे भवत इति। तेषाम् 'द्वितीयस्य' इति विस्पष्टार्थं द्रष्टव्यम्॥

२४४३. न न्द्राः संयोगादयः ॥ ३ ॥ (२४४६)

'द्वितीयस्य' इति वर्त्तते। द्वितीयस्यैकाचोऽवयवभूतानां न्द्राणां तदन्तर्भावात् प्राप्तं द्विर्वचनं प्रतिषिध्यते। नकारदकाररेफा द्वितीयैकाचोऽवयवभूताः संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते। उन्दिदिषति। अड्डिडिषति। अर्चिचिषति।

न्द्रा इति किम्? ईचिक्षिषते। संयोगादय इति किम्? प्राणिणिषति। 'अनितेः' (८.४.१९) 'उभौ साभ्यासस्य' (८.४.२१) इति णत्वम्।

अजादेरित्येव – दिद्रासति।

केचिदजादेरित्यपि पञ्चम्यन्तं कर्मधारयमनुवर्त्तयन्ति। तस्य प्रयोजनम्– इन्दिद्रीयिषतीति। अजादेरनन्तरत्वाभावाद् दकारो द्विरुच्यत एव, नकारो न द्विरुच्यते। इन्द्रमिच्छति, क्यच्, तदन्तात् इन्द्रीयितुमिच्छतीति सन्॥

बकारस्याप्ययं प्रतिषेधो वक्तव्यः। उब्जिजिषति। यदा बकारोपध उब्जिरुपदिश्यते तदायं प्रतिषेधः। दकारोपधोपदेशे तु न वक्तव्यः। बत्वं तु तदा दकारस्य विधातव्यम्।

यकारपरस्य रेफस्य प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम्। अरार्यते। अर्त्तेः 'अत्यर्तिशूर्णोतीनामुपसंख्यानम्' (७.४.८२) इति यङ्। तत्र 'यङि च' (७.४.३०) इति गुणः, ततो द्विर्वचनम्।

ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य द्वे भवत इति वक्तव्यम् (म. भा. ६.१.३ वा २)। कस्य तृतीयस्य? केचिदाहुर्व्यञ्जनस्येति–ईर्ष्यियिषति। अपरे पुनः 'तृतीयस्यैकाचः'

इति व्याचक्षते–ईर्ष्यिषिषति ।

कण्ड्वादीनां तृतीयस्यैकाचो द्वे भवत इति वक्तव्यम् (म. भा. वा. ३) । कण्डूयियिषति । असूयियिषति ।

वा नामधातूनां तृतीयस्यैकाचो द्वे भवत इति वक्तव्यम् (म. भा. वा. ४) । अश्वीयियिषति । अशिश्वीयिषति ।

अपर आह– यथेष्टं नामधातुष्विति वक्तव्यम् (म. भा. वा.४) । पुपुत्रीयिषति। पुतित्रीयिषति। पुत्रीयियिषति । पुपुतित्रीयियिषति । पुत्रीयिषिषति ॥

२४४४. पूर्वोऽभ्यासः ॥ ४ ॥ (२१७८)

'द्वे' इति प्रथमान्तं यदनुवर्त्तते तदर्थादिह षष्ठ्यन्तं जायते । तत्र प्रत्यासत्तेरस्मिन्प्रकरणे ये द्वे विहिते तयोर्यः पूर्वोऽवयवः सोऽभ्याससंज्ञो भवति । पपाच । पिपक्षति । पापच्यते । जुहोति । अपीपचत् ।

अभ्यासप्रदेशास्तु – 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' (७.४.५८) इत्येवमादयः ॥

२४४५. उभे अभ्यस्तम् ॥ ५ ॥ (४२६)

'द्वे' इति वर्त्तमाने 'उभे' ग्रहणं समुदायसंज्ञाप्रतिपत्त्यर्थम् । ये द्वे विहिते ते उभे अपि समुदिते अभ्यस्त संज्ञे भवतः । ददति । ददत् । दधतु ।

उभेग्रहणं किम्? नेनिजतीत्यत्र 'अभ्यस्तानामादिः' (पा. सू. ६/१/१६९) इति समुदाये उदात्तत्वं यथा स्यात्, प्रत्येकं पर्यायेण वा मा भूदिति ।

अभ्यस्तप्रदेशः – 'अभ्यस्तानामादिः' (६.१.१८९) इत्येवमादयः ॥

२४४६. जक्षित्यादयः षट् ॥ ६ ॥ (४२८)

'अभ्यस्तम्' इति वर्त्तते । 'जक्ष' इत्ययं धातुरित्यादयश्चान्ये षट् धातवोऽभ्यस्तसंज्ञा भवन्ति । सेयं सप्तानां धातूनामभ्यस्तसंज्ञा विधीयते । 'जक्ष भक्षहसनयोः' (धा. पा. १०७२) इत्यतः प्रभृति 'वेवीङ् वेतिना तुल्ये' (धा. पा. १०७८) इति यावत् । जक्षति । जाग्रति । दरिद्रति । चकासति । शासति ।

दीध्यते, वेव्यते–इत्यत्र 'अभ्यस्तानामादिः' (६/१/१८९) इत्येष स्वरः प्रयोजनम्। दीध्यदिति च शतरि व्यत्ययेन सम्पादिते 'नाभ्यस्ताच्छतुः' (७.१.७८) इति नुमः प्रतिषेधः ॥

२४४७. तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ॥ ७ ॥ (३५०९)

तुजादीनामिति प्रकारे आदिशब्दः । कश्च प्रकारः? तुजेर्दीर्घोभ्यासस्य न विहितः, दृश्यते च, ये तथाभूतास्ते तुजादयः, तेषामभ्यासस्य दीर्घः साधुर्भवति । तूतुजनः (ऋ. १.३.६) । मामहानः (तै. स. ४.६.३.२) । अनड्वान् दाधान (अथर्व. ४.११.१) । 'व्रतं मीमाय' (अथर्व. ५.११.३) । दाधार । स तूताव (ऋ. १.९४.२) ।

दीर्घश्चैषां छन्दसि प्रत्ययविशेषे एव दृश्यते, ततोऽन्यत्र न भवति – तुतोज शबलान् ॥

२४४८. लिटि धातोरनभ्यासस्य ॥ ८ ॥ (२१७७)

लिटि परतोऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः । पपाच । पपाठ । प्रोर्णुनाव । 'वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावः' इति वचनाद् ऊर्णोतेः "इजादेः" (३.३.३९) इत्याम्न भवति ।

लिटिति किम्? कर्त्ता । हर्त्ता । धातोरिति किम्? 'ससृवांसो विशृण्विरे' (ऋ ४.८.६) । 'सोममिन्द्राय सुन्विरे' (ऋ ७.३२.४) । अनभ्यासस्येति किम्? 'कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदम्' (ऋ १.७९.२) । नोनूयतेर्नोनाव । 'सम्मान्या मरुतः सम्मिमिक्षुः' (ऋ १.१६५.१) । लिटि उसन्तः ।

द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम् (म. भा.) । 'यो जागार तमृचः कामयन्ते' (ऋ. ५.४४.१४) । दाति प्रियाणीति (ऋ. ४.८.३) ॥

२४४९. सन्यङोः ॥ ९ ॥ (२३९५)

'धातोरनभ्यासस्य' इति वर्त्तते । 'सन्यङोः' इति च षष्ठ्यन्तमेतत् । सनन्तस्य यङन्तस्य चानभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः । पिपतिषति । अरिरिषति । उन्दिदिषति । यङन्तस्य – पापच्यते । अटाट्यते। यायज्यते । अरार्यते । प्रोर्णोनूयते । अनभ्यासस्येत्येव – जुगुप्सिषते । लोलूयिषते॥

२४५०. श्लौ ॥ १० ॥ (२४९०)

श्लौ परतोऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः । जुहोति । बिभेति जिह्रेति ॥

२४५१. चङि ॥ ११ ॥ (२३१५)

चङि परतोऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः । अपीपचत् । अपीपठत् । आटिटत् । आशिशत् । आर्दिदत् ।

पचादीनां ण्यन्तानां चङिकृते णिलोप उपधाह्रस्वत्वं द्विर्वचनम्–इत्येषां कार्याणां प्रवृत्तिक्रमः । तथा च – 'सन्वल्लघुनि चङ्परे' (६.४.९३) इति सन्वद्भावो विधीयमानो ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावान्न प्रतिषिध्यते । यो ह्यनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावो भवति । न चास्मिन् कार्याणां क्रमेणानादिष्टादचः पूर्वोऽभ्यासो भवतीति। आटिटदिति 'द्विर्वचनेऽचि' (१.१.५९) इति स्थानिवद्भावद् द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनं भवति ॥

२४५२. दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च ॥ १२ ॥ (३६२९)

दाश्वान्, साह्वान्, मीढवान् – इत्येते शब्दाश्छन्दसि भाषायां चाविशेषेण निपात्यन्ते। दाश्वानिति 'दाशृ दाने' (धा.पा. ८८३) – इत्येतस्या धातोः क्वसावद्विर्वचनमनिट्त्वं च निपात्येते । 'दाश्वांसो दाशुषः सुतम्' (ऋ. १.३.५) इति ।

साह्वानिति 'षह मर्षणे' (धा.पा. ८५३) इत्येतस्य परस्मैपदम्, उपधादीर्घत्वम्, अद्विर्वचनम्, अनिट्त्वं च निपातनात् । साह्वान्बलाहकः ।

मीढवानिति 'मिह सेचने' (धा. पा. ९९३) – इत्येतस्याद्वित्वम्, अनिट्त्वम्, उपधादीर्घत्वं ढत्वं च निपातनात् । 'मीढ्वस्तोकाय तनयाय मृडय' (ऋ. २.३३.१४)। एकवचनमतन्त्रम् ।

कृञादीनाम् के द्वे भवत इति वक्तव्यम् (म. भा. ६.१.१२ वा. ५) । क्रियतेऽनेनेरि चक्रम् । चिक्लिदम् । कृञः क्लिदेश्च 'घञर्थे कविधानम्' (वा.३०६) इति कप्रत्ययः।

चरिचलिपतिवदीनां द्वित्वमच्याक्चाभ्यासस्य (म. भा. वा. ६) । चरादीनां धातूनामचि प्रत्यये परतो द्वे भवतः । अभ्यासस्यागागमो भवति, आगागमविधानसामर्थ्याच्च हलादिशेषो न भवति । हलादिशेषे हि सत्यागमस्यादेशस्य च विशेषो नास्ति । चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः ।

वेति वक्तव्यम् । तेन चरः पुरुषः, चलो रथः, पतं यानम्, वदो मनुष्यः – इत्येवमाद्यपि सिद्धं भवति ।

हन्तेर्घत्वं च (म. भा. वा.७)। हन्तेरचि प्रत्ययो परतो द्वे भवतोऽभ्यासस्य च हकारत्य [च] घत्वमाक् चागमो भवति । परस्य 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वम् । 'घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनाम्' (ऋ. १०.१०३.१) ।

पटोर्णिलुक् चोक् च दीर्घश्चाभ्यासस्य (म. भा. वा. ८)। पाटेरचि परतो द्वे भवतः, णिलुक्च भवति । अभ्यासस्य चोगागमो दीर्घश्च भवति । पाटूपटः ॥

२४५३. ष्यङः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ॥ १३ ॥ (१००३)

पुत्र, पति–इत्येतयोरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषे समासे ष्यङः सम्प्रसारणं भवति । यणः स्थाने इग्भवतीत्यर्थः । कारीषगन्धीपुत्रः, कारीषगन्धीपतिः । कौमुदगन्धीपुत्रः, कौमुदगन्धीपतिः । कारीषस्येव गन्धोऽस्य, कुमुदस्येव गन्धोऽस्येति वहुव्रीहिः, तत्र 'उपमानाच्च' (५.४.१३७) इति गन्धस्येदन्तादेशः, करीषगन्धेरपत्यमित्यण् (४.१.९२), तदन्तात्स्त्रियाम् 'अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे' (४.१.७८) इति ष्यङ् ततश्चापि विहिते षष्टीससासः, 'सम्प्रसारणस्य' (६.३.१३९) इति दीर्घत्वम्.।

ष्यङ इति किम्? इभ्यापुत्रः । क्षत्त्रियापुत्रः । पुत्रपत्योरिति किम्? कारीषगन्ध्याकुलम् । कौमुदगन्ध्याकुलम् । तत्पुरुष इति किम्? कारीषगन्ध्यापरितस्य ग्रामस्य कारीषगन्ध्यापतिरयं ग्रामः ।

ष्यङ इति स्त्रीप्रत्ययग्रहणम्, 'न' स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने' (सीर. परि. २६) इति प्रत्ययग्रहणपरिभाषया 'यस्मात् स विहितस्तदादेः' (पुरु. परि. २४) इत्येष नियमो नास्तिः तेन परमकारीषगन्ध्यायाः पुत्रः परमकारीषगन्धीपुत्रः, परमकारीषगन्धीपतिरित्यपि भवति ।

उपसर्जने तु ष्यङि न भवति – अतिक्रान्ता कारीषगन्ध्यामतिकारीषगन्ध्यः, तस्य पुत्रोऽतिकारीषगन्ध्यपुत्रः, अतिकारीषगन्ध्यपतिः ।

पुत्रपत्योः केवलयोरुत्तरपदयोरिदं सम्प्रसारणम्, तदादौ तदन्ते च न भवति – कारिषगन्ध्यापुत्रकुलम्, कारीषगन्ध्यापरमपुत्र इति ।

ष्यङन्ते च यद्यप्यन्ये यणः सन्ति; तथापि ष्यङ एव संप्रसारणम्, 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति (व्या.परि. १०६) इति ।

सम्प्रसारणमिति चाधिक्रियते 'विभाषा परेः' (६.१.४४) इति यावत् ॥

२४५४. बन्धुनि बहिव्रीहौ ॥ १४ ॥ (१००५)

'ष्यङः सम्प्रसारणम्' इत्यनुवर्तते । बन्धुशब्द उत्तरपदे बहुव्रीहौ समासे ष्यङः सम्प्रसारणं भवति कारीषगन्धा बन्धुरस्य कारीषगन्धीबन्धुः। कौमुदगन्धीबन्धुः।

बहुव्रीहाविति किम्? कारीषगन्ध्याया बन्धुः कारीषगन्ध्याबन्धुः । अत्रापि पूर्ववदेव परमकारीष, गन्धीबन्धुरित्यत्र भवति । अतिकारीषगन्ध्यबन्धुरिति च न भवति, तथा कारीषगन्ध्याबन्धुधनः, कारीषगन्ध्यापरमबन्धुरित्यादौ न ।

बन्धुनीति नपुंसकलिङ्गनिर्देशः शब्दरूपापेक्षाया, पुंल्लिङ्गाभिधेयोऽयं बन्धुशब्दः।

मातच्मातृकमातृषु (म. भा. ६.१.१४ वा. १) । ष्यङः सम्प्रसारणं भवति विभाषया बहुव्रीहावेव । कारीषगन्ध्या माताऽस्य – इत्येवं बहुव्रीहौ कृते एतस्मादेवोपसंख्यानात् पक्षे मातृशब्दस्य मातजादेशः, तत्र चित्करणसामर्थ्याद् बहुव्रीहिस्वरम् (६.२.१) अन्तोदात्तत्वं (६.१.१६३) बाधते ।

मातृमातृकशब्दयोश्च भेदेनोपादनाद् 'नद्यृतश्च' (५.४.१५३) इति कबपि विकल्प्यते कारीषगन्धीमातः, कारीषगन्ध्यामातः, कारीषगन्धीमातृकः, कारीषगन्ध्यामातृकः, कारीषगन्धीमाता, कारीषगन्ध्यामाता ॥

२४५५. वचिस्वपियजादीनां किति ॥ १५ ॥ (२४०९)

'सम्प्रसारणम्' इति वर्त्तते । 'ष्यङः' इति निवृत्तम् । वाचि – 'वच परिभाषणे' (धा. पा. १०६४) 'बुवो वचिः' (२.४.५३) इति च । स्वपि – 'ञिष्वप् शये' (धा.पा. १०६९) । यजादयः – 'यज देवपूजासङ्गरिकरणदानेषु' (धा. पा. १००३) इत्यतः प्रभृति आगणान्ताः (धा.पा. १०११), तेषां वचिस्वपियजादीनां किति प्रत्यये परतः सम्प्रसारणं भवति । वचि – उक्तः, उक्तवान् । स्वपि – सुप्तः, सुप्तवान्.। यज – इष्टः, इष्टवान् । वप् – उप्तः, उप्तवान् । वह – ऊढवान् । वस – उषितः, उषितवान् । वेञ्–उतः उतवान् । व्येञ् – संवीतः, संवीतवान् । ह्वेञ्– आहूतः, आहूतवान् । वद–उदितः, उदितवान् । टुओश्वि–शूनः शूनवान् ।

धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यं विज्ञायते । तेनेह न भवति – वाच्यति, वाचिक इति ॥

२४५६. ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च ॥ १६ ॥ (२४१२)

'ग्रह उपादाने' (धा. पा. १५३४), 'ज्या वयोगानौ' (धा.पा. १५००), 'वेञो वयिः (२.४.४१), 'व्यध ताडने' (धा.पा. ११८२), 'वश कान्तौ' , (धा.पा. १०८१), 'व्यच व्याजीकरणे, 'भ्रस्ज पाके' (धा पा १२८५) – इत्येतेषां धातूनां ङिति प्रत्यये परतश्चकारात् किति च सम्प्रसारणं भवति । ग्रह – गृहीतः । गृहीतवान् । ङिति – गृह्णाति, जरीगृह्यते । ज्या–जीनः, जीनवान् । 'ल्वादिभ्यः' (८.२.४४) निष्ठानत्वम् । ङिति–जिनाति, जेजीयते । 'हलः' (६.४.२) इति सम्प्रसारणदीर्घे कृते 'प्वादीनाम्' (७.३.८०) इति ह्रस्वः क्रियते ।

वयिः– लिटि परतो वेञो वयिः (२.४.४१) आदेशः, तस्य ङिदभावात् किदेवोदाह्रियते – ऊयतुः, ऊयुः । यद्येवम्, वयिग्रहणमनर्थकम्, यजादिषु वेञ् पठ्यते? नैवं शक्यम्, लिति तस्य 'वेञः' (६.१.४०) इति प्रतिषेधो वक्ष्यते, तत्र यथैव स्थानिवद्भावाद् वयेर्विधिः, एवं प्रतिषेधोऽपि प्राप्नोति? नैष दोषः, 'लिटि वयो यः' (६.१.३८) इति यकारस्य सम्प्रसारणप्रतिषेधाद् वयेर्विधौ ग्रहणं प्रतिषेधे चाग्रहणमनुमास्यते? सत्यमेतत्; एष एवार्थः साक्षान्निर्देशेन वयेः स्पष्टीक्रियते ।

व्यध – विद्धवान् । ङिति – विध्यति, वेविध्यते ।

वश–उशितः, उशितवान् । ङिति – उष्टः उशन्ति ।

व्यच विचितः । विचितवान् । ङिति–विचति, वेविच्यते । 'व्यचेः कुटादित्वमनसि' (रा. १८) प्रतिपादितम्, तेन सर्वत्राञ्णिति प्रत्यये सम्प्रसारणं भवति – उद्विचिता, उद्विचितुम्, उद्विचितव्यमिति ।

व्रश्चेः–वृक्णः, वृक्णवान् । अथ कथमत्र कुत्वम्, 'व्रश्चभ्रस्ज' (८.२.३६) इति हि षत्वेन भवितव्यम् सिद्धत्वाद् झलादिर्निष्ठा न भवति । कुत्वे तु कर्तव्ये तदसिद्धमेवेति प्रवर्तते कुत्वम् । ङिति–वृश्चति वरीवृश्च्यते ।

प्रच्छ–पृष्टः, पृष्टवान् । ङिति – पृच्छत, परिपृच्छ्यते, प्रश्नः । नङि तु 'प्रश्ने चासन्नकाले' (३.२.११७) इति निपातनादसम्प्रसारणम् ।

भ्रस्ज–भृष्टः, भृष्टवान् । ङिति – भृज्जति, बरीभृज्ज्यते । सकारस्य 'झलां जश् झशि' (८.४५२) इति जश्त्वेन दकारः, स्तोः श्चुना श्चुः' (८.४.४०) इति श्चुत्वेन जकारः ॥

२४५७. लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ॥ १७ ॥ (२४०८)

उभयेषां वच्यादीनां ग्रह्यादीनं च लिटि परतोऽभ्यासस्य सम्प्रसारणं भवति । वचि – उवाच, उवचिथ । स्वप् – सुष्वाप, सुष्वपिथ । यज – इयाज, इयजिथ। टुवप् – उवपिथ ।

ग्रह्यादीनाम् – तत्र ग्रहेरविशेषः । जग्राह, जग्राहिथ । ज्या – जिज्यौ, विज्यिथ । वयि – उवाय, उवयिथ । व्यध–विव्याध, विव्यधिथ । वश – उवाश, उवशिथ । व्यच – विव्याच, विव्यचिथ ।

वृश्चतेः सत्यसति वा योगे नास्त्रि विशेषः । योगारम्भे तु सति यदि सम्प्रसारणमकृत्वा हलादिःशेषेण (७.४.६०) रेफो निवर्त्यते, तदा वकारस्य सम्प्रसारणं प्राप्नोति । अथ रेफस्य सम्प्रसारणं कृत्वा उरदत्वं रपरत्वम् च क्रियते, तदानीमुरदत्वस्य स्थानिवद्भावात् 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' (६.१..३५) इति प्रतिषेधो भवतीत्यस्ति विशेषः । वव्रश्च, वव्रश्चिथ ।

पृच्छतिभृज्जत्योरविशेषः । अकिदर्थं चेदमभ्यासस्य सम्प्रसारणं विधीयते । किति हि परत्वाद्धातोः सम्प्रसारणे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् द्विर्वचनम् – ऊचतुः, ऊचुरिति ।

अधिकारादेवोभयेषां ग्रहणे सिद्धे पुनरुभयेषामिति वचनम् – हलादिःशेषम् (७.४.६०) अपि बाधित्वा सम्प्रसारणमेव यथा स्यादिति – विब्याध ॥

२४५८. स्वापेश्चङि ॥ १८ ॥ (२५८४)

स्वापेरिति स्वपेर्ण्यन्तस्य ग्रहणम्, तस्य चङि परतः सम्प्रसारणं भवति । असूषुपत्, असूषुपन् । द्विर्वचनात्पूर्वमत्र सम्प्रसारणम्, तत्र कृते लघूपधगुणः (७.३.८६), तस्य 'णौ चङ्युपधायाः' (७.४.१) ह्रस्वत्वम्, ततो द्विर्वचनम्, 'दीर्घो लघोः' (७.४.९४) इति दीर्घत्वम् ।

चङीति किम्? स्वाप्यते । स्वापितः ।

'किती' ति निवृत्तम्, ङितीति केवलमिहानुवर्त्तते' –इत्येतद् दुर्विज्ञानम् ॥

२४५९. स्वपिस्यमिव्येञां यङि ॥ १९ ॥ (२६४५)

'ञिष्वप् शये' (धा.पा. १०३९), 'स्यमु (धा.पा. ८२७) स्वन (८२८) घ्वन शब्दे' (८२९), 'व्येञ् संवरणे' (धा. पा. १००८)–इत्येतेषां धातूनां यङि परतः

सम्प्रसारणं भवति । सोषुप्यते । सेसिम्यते । वेवीयते । यङीति किम्? स्वप्नक् (३.२.१७२) ॥

२४६०. न वशः ॥ २० ॥ (२६४६)

'यङि' इति वर्त्तते । वशोर्धातोर्यङि परतः सम्प्रसारणं न भवति । वावश्यते, वावश्यन्ते ।

यङीति किम्? उष्टः । उशन्ति ॥

२४६१. चायः की ॥ २१ ॥ (२६४७)

'यङि' इति वर्त्तते । 'चायृ पूजानिशामनयोः' (धा.पा. ८८१) – इत्येतस्य धातोर्यङि परतः कीत्ययमादेशो भवति । चेकीयते, चेकीयेते, चेकीयन्ते ।

दीर्घोच्चारणं यङ्लुगर्थम् । चेकीतः ॥

२४६२. स्फीयः स्फो निष्ठायाम् ॥ २२ ॥ (३०४४)

'स्फायी ओप्यायी वृद्धौ' (धा.पा. ४८७, ४८८) – धातोर्निष्ठायां परतः 'स्फी' इत्ययमादेशो भवति । स्फीतः । स्फीतवान् ।

निष्ठायामिति किम्? स्फातिः । स्फातीभवतीत्येदपि क्तिन्नन्तस्यैव रूपम्, न निष्ठान्तस्य ।

'निष्ठायाम्' इत्येतदधिक्रियते 'लिङ्यङोश्च' (६.१.२९) इति प्रागेतस्मात् सूत्रात्.॥

२४६३. स्त्यः प्रपूर्वस्य ॥ २३ ॥ (३०३३)

'निष्ठायाम्' इति वर्त्तते, 'सम्प्रसारणम्' इति च । 'स्फी' इत्येतन्न स्वर्यते । 'स्त्यै ष्ट्यै शब्दसङ्घातयोः' (धा. पा. ९११, ९१२) – द्वयोरप्येतयोर्धात्वोः स्त्यारूपमापन्नयोः सामान्येन ग्रहणम् । 'स्त्या' इत्येतस्य प्रपूर्वस्य धातोर्निष्ठायां परतः सम्प्रसारणं भवति । प्रस्तीतः । प्रस्तीतवान् । सम्प्रसारणे कृते यण्वत्त्वं विहमिति निष्ठानत्वं न भवति । 'प्रस्त्योऽन्यतरस्याम्' (८.२.५४) इति तु पक्षे मकारः क्रियते–प्रस्तीमः, प्रस्तीमवान् ।

प्रपूर्वस्येति किम्? संस्त्यानः, संस्त्यानवान् ।

'प्रस्त्यः' इत्येव सिद्धे पूर्वग्रहणमिहापि यथा स्यात् – प्रसंस्तीतः, प्रसंस्त्रीतवान्।

तत्जथं प्रपूर्वस्येति षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिः? प्रः पूर्वो यस्य धातूपसर्गसमुदायस्य स प्रपूर्वस्तदवयवस्य स्त्यः–इति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । तत्र प्रसंस्तीत इत्यत्रापि प्रपूर्वसमुदायावयवः स्त्याशब्दो भवति ॥

२४६४. द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्यः ॥ २४ ॥ (३०२०)

द्रवमूर्त्तौ=द्रवकाठिन्ये, स्पर्शे च वर्त्तमानस्य 'श्यैङ् गतौ' (धा.पा.९६४) इत्यस्य धातोर्निष्ठायां परतः सम्प्रसारणं भवति । शीनं घृतम् । शीना वसा । शीनं मेदः । द्रवावस्थायाः काठिन्यं गतमित्यर्थः । 'श्योऽस्पर्शे (८.२.४७) इति निष्ठानत्वम्।

स्पर्शे च शीतं वर्त्तते । शीतो वायुः । शीतमुदकम् । गुणमात्रे तद्वति चास्य शीतशब्दस्य वृत्तिर्द्रष्टव्या ।

द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोरिति किम्? संश्यानो वृश्चिकः ॥

२४६५. प्रतेश्च ॥ २५ ॥ (३०२२)

'श्यः' इति वर्त्तते । प्रतेरुत्तरस्य श्यायतेर्निष्ठायां परतः सम्प्रसारणं भवति । प्रतिशीनाः, प्रतिशीनवान् ।

द्रवमूर्त्तिस्पर्शाभ्यामन्यत्रापि यथा स्यादिति सूत्रारम्भः ॥

२४६६. विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य ॥ २६ ॥ (३०२३)

'श्यः' इति वर्त्तते । अभि, अव–इत्येवम्पूर्वस्य श्यायतेर्निष्ठायां विभाषा सम्प्रसारणं भवति । अभिशीनम्, अभिश्यानम् । अवशीनम्, अवश्यानम् । द्रवमूर्त्तिस्पर्शविवक्षायामपि विकल्पो भवति । अभिशीनं घृतम्, अभिश्यानं घृतम्.। अवशीनं मेदः, अवश्यानं मेदः । अभिशीरो वायुः, अभिश्यानः । अवशीतमुदकम्, अवश्यानमुदकम् ।

सेयमुभयत्रविभाषा द्रष्टव्या । पूर्वग्रहणस्य च प्रयोजनम् – समभिश्यानम्, समवश्यानमित्यत्र मा भूदिति केचिद् व्याचक्षते । न किलायमभ्यवपूर्वः समुदाय इति । योऽत्राभ्यवपूर्वः समुदायस्तदाश्रयो विकल्पः कस्मान्न भवति? तस्मादत्र भवितव्यमेव । यदि तु नेष्यते, ततो यत्नान्तरमास्थेयमस्माद्विभाषाविज्ञानात् –

व्यवस्थेयम्। पूर्वग्रहणस्य चान्यत् प्रयोजनं वक्तव्यम् ॥

२४६७. शृतं पाके ॥ २७ ॥ (३०६७)

'विभषा' इत्यनुवर्त्तते । 'श्रा पाके' (धा.पा. ८१०) – इत्येतस्य धातोर्ण्यन्तस्याण्यन्तस्य च पाकेऽभिधेये क्तप्रत्यये परतः शृभावो निपात्यते विभाषा। शृतं क्षीरम् । शृतं हविः ।

व्यवस्थितविभाषा चेयम्, तेन क्षीरहविषोर्नित्यं शृभावो भवति । अन्यत्र न भवति – श्राणा यवागूः, श्रपिता यवागूरिति ।

यदापि बाह्ये प्रयोजके द्वितीयो णिजुत्पद्यते, तदापि नेष्यते – श्रपितं क्षीरं देवदत्तेन यज्ञादत्तेनेति ।

श्रातिरयमकर्मकः कर्मकर्तृविषयस्य पचेरर्थे वर्त्तते, स ण्यन्तोऽपि प्राकृतं पच्यर्थमाह। तदत्र द्वयोरपि शृतमितीष्यते–शृतम् क्षीरं स्वयमेव, शृतं क्षीरं देवदत्तेन।

पाकग्रहणं निपातनविषयप्रदर्शनार्थम्, तेन क्षीरहविषोरेव ॥

२४६८. प्यायः पी ॥ २८ ॥ (३०७२)

'विभाषा' इत्येव । 'ओप्यायी वृद्धौ' (धा.पा. ४८८) – इत्यस्य धातोर्निष्ठायां विभाषा पीत्ययमादेशो भवति । पीनं मुखम् । पीनौ बाहू । पीनमुरः ।

इयमपि व्यवस्थितविभाषैव, तेनानुपसर्गस्य नित्यं भवति । सोपसर्गस्य तु नैव भवति । आप्यानश्चन्द्रमाः ।

आङ्पूर्वस्यान्धूधसोर्भवत्येव–आपीनोऽधुः । आपीनमूध इति ॥

२४६९. लिड्यङोश्च ॥ २९ ॥ (२३२७)

'विभाषा' इति निवृत्तम् । 'प्यायः पी' (६.१.२८) इत्येतच्चशब्देनानुकृष्यते.। लिटि यङि च परत प्यायः 'पी' इत्ययमादेशो भवति । आपिप्ये आपिप्यिते । परत्वात् पीभावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् द्विर्वचनम्, 'एरनेकाच' (६.४.८२) इति यणादेशः।

यङि–आपेपीयते । आपेपीयन्ते ॥

२४७०. विभाषा श्वेः ॥ ३० ॥ (२४२०)

'लिड्यङोः' इति वर्त्तते, 'सम्प्रसारणम्' इति च । लिटि यङि च

श्रयतेर्धातोर्विभाषा सम्प्रसारणं भवति । शुशाव, शिश्वाय । शुशुवतुः, शिश्वियतुः। यङि – शोशूयते, शेश्वीयते । तदत्र यङि सम्प्रसारणमप्राप्तविभाषा विधीयते । लिटि तु किति यजादित्वाद् नित्यं प्राप्तम्, तत्र सर्वत्र विकल्पो भवतीत्येषोभयत्र विभाषा ।

यदा च धातोर्न भवति, तदा 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' (६.१.१७) इत्यभ्यासस्यापि न भवति ॥

२४७१. णौ च संश्चङोः ॥ ३१ ॥ (२५७९)

'विभाषा श्वेः' (६.१.३०) इति वर्त्तते । सन्परे चङ्परे णौ परतः श्रयतेर्धातोर्विभाषा सम्प्रसारणं भवति । शुशावयिषति । चङि–अशूशवत्, अशिश्वयत्.। 'सम्प्रसारणं सम्प्रसारणाश्रयं च बलीयो भवति' (सीर.परि.५९) इति वचनादन्तरङ्गमपि वृद्ध्यादिकं सम्प्रसारणेन बाध्यते । कृते तु सम्प्रसारणे वृद्धिः, आवादेशश्च । ततः 'ओः पुयण्ज्यपरे' (७.४.८०) इत्येतद्वचनं ज्ञापकम् – णौ कृतस्थानिवद्भावस्य, इति स्थानिवद्भावात् शुशब्दो द्विरुच्यते ॥

२४७२. ह्वः सम्प्रसारणम् ॥ ३२ ॥ (२५८६)

'णौ च संश्चङोः' (६.१.३१) इति वर्त्तते । सन्परे चङ्परे च णौ परतो ह्वः सम्प्रसारणं भवति । जुहावयिषति, जुहावयिषतः, जुहावयिषन्ति । अजूहवत्, अजूहवताम्, अजूहवन् । सम्प्रसारणस्य बलीयस्त्वात् 'शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक्' (७.३.३७) इति प्रागेव युग्न भवति ।

'सम्रसारणम्' इति वर्त्तमाने पुनः सम्प्रसारणमित्युक्तं विभाषेत्यस्य निवृत्त्यर्थम्।

'ह्वः सम्प्रसारणमभ्यस्तस्य' इत्येकयोगेन सिद्धे पृथग्योगकरणमनभ्यस्त–निमित्तप्रत्ययेन व्यवधाने सम्प्रसारणाभावज्ञापनार्थम् । ह्वायकमिच्छति ह्वायकीयति.। ह्वायकीयतेः सन् – जिह्वायकीयिषति ॥

२४७३. अभ्यस्तस्य च ॥ ३३ ॥ (२४१७)

'ह्वः' इति वर्त्तते, तद् 'अभ्यस्तस्य' इत्यनेन व्यधिकरणम् – अभ्यस्तस्य यो ह्वयतिः । कश्चाभ्यस्तस्य ह्वयतिः? कारणम् । तेनाभ्यस्तकारणस्य ह्वयतेः प्रागेव द्विर्वचनात्सम्प्रसारणं भवति । जुहाव । जुहूयते । जुहूषति ॥

२४७४. बहुलं छन्दसि ॥ ३४ ॥ (३५१०)

'ह्वः' इति वर्त्तते । छन्दसि विषये ह्वयतेर्धातोर्बहुलं सम्प्रसारणं भवति । 'इन्द्राग्नी हुवे' । देवीं सरस्वतीं हुवे । (ऋ. ५.४६.३) ह्वेञो लव्यात्मनेपदोत्तमैकवचने 'बहुलं छन्दसि' (२.४.७६) इति शपो लुकि कृते सम्प्रसारणमुवङादेशश्च ।

न च भवति – 'ह्वयामि मरुतः शिवन्' । 'ह्वयामि विश्वान्देवान्' (ऋ. ७.३४.८) ॥

२४७५. चायः की ॥ ३५ ॥ (३५११)

'बहुलं छन्दसि' (६.१.३४) इति वर्त्तते । चायतेर्धातोश्छन्दसि विषये बहुलं कीत्यमादेशो भवति । वियन्ता न्यन्यं चिक्युर्न निचिक्युरन्यम् (ऋ. १.१६४.३८)। लिव्युसि रूपम् ।

न भवति – 'अग्निर्ज्योतिर्निचायः' (वा. स. ११.१) ॥

२४७६. अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताः श्रितमाशीराशीर्त्ताः ॥ ३६ ॥ (३५१२)

'छब्दसि' इति वर्त्तते । अपस्पृधेथामिति 'स्पर्ध सङ्घर्षे' (धा.पा.३) इत्यस्य लङि आथामि द्विर्वचनं रेफस्य सम्प्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् । 'बहुलं छन्दस्यमङ्योगेऽपि' (६.४.७५) इत्यडागमाभावः । अत्रप्रत्युदाहरणमपास्पर्द्धेथामिति भाषायाम् ।

आनृचुः, आनृहुरिति । 'अर्च पूजायाम्' (धा. पा. २०४), 'अर्ह पूजायाम्' (धा.पा.७४०) इत्यनयोर्धात्वोर्लिव्युसि सम्प्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् । ततो द्विर्वचनम्, उरदत्वम्, 'अत आदेः' (७.४.७०) इति दीर्घत्वम् । 'तस्मान्नुड् द्विहलः' (७.४.७१) इति नुडागमः । 'य उग्रा अर्कमानृचुः' (ऋ. १.१९.४) । 'न वसून्यानृहुः' (अथर्व. २.३५.१) । आनर्चुः, आनर्हुरिति भाषायाम् ।

चिच्युषे । 'च्युङ् गतौ (धा.पा. ७३६) इत्यस्य धातोर्लिटि सेशब्देऽभ्यासस्य सम्प्रसारणमनिट् च निपातनात् । चिच्युषे (ऋ. ४.३०.२२) । चुच्युविष इति भाषायाम्॥

तित्याज । 'त्यज हानौ' (धा.पा.९८७) – इत्यस्य धातोर्लिव्यभ्यासस्य

सम्प्रसारणं निपात्यते । 'तित्याज' (ऋ. १०.७१.६) । तत्याजेति भाषायाम् ।

श्राता इति । 'श्रीञ् पाके' (धा.पा. १३७६) इत्येतस्य धातोर्निष्ठायां श्रभावः। 'श्रातास्त इन्द्रसोमाः' (मै. सं. १.९.१) ।

श्रितमिति । तस्यैव श्रीणातेर्ह्रस्वत्वम् । 'सोमो गौरी अधिश्रितः' (ऋ. ९.१२.३)। श्रिता नो गृहाः । अनयोः श्राभावश्रिभावयोर्विषयविभागमिच्छन्ति । सोमेषु बहुषु श्राभाव एव । अन्यत्र श्रिभाव इति । सोमादन्यत्र क्वचिदेकस्मिन्नपि श्राभावो दृश्यते। 'यदि श्रातो जुहोतन' (ऋ. १०.१७९.१) । तस्य श्राता इति बहुवचनस्याविवक्षितत्वादुपसंग्रहो द्रष्टव्यः ।

आशीरशीर्त्त इति । तस्यैव शीणातेराङ्पूर्वस्य क्विपि निष्ठयां च शीरादेशः, निष्ठायाश्च् नत्वाभावो निपातनात् । 'तामाशीरा दुहन्ति' । 'क्षीरैर्मध्यत आशीर्त्तः' (ऋ. ८.२.९) ॥

२४७७. न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् ॥ ३७ ॥ (३६३)

सम्प्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः सम्प्रसारणं न भवति । व्यधः – विद्धः । व्यच–विचितः । व्येञ्–संवीतः ।

एकयोगलक्षणमपि सम्प्रसारणम एव वचनात्प्रथमं परस्य यणः क्रियते । पूर्वस्य च प्रसक्तं प्रतिषिध्यते ।

सम्प्रसारणमिति वर्त्तमाने पुनः सम्प्रसारणग्रहणं विदेशस्थस्यापि सम्प्रसारणस्य प्रतिषेधो यथा स्यादिति, 'श्वयुवमघोनामतद्धिते' (६.४.१३३) – यूनः यूना ।

सम्प्रसारणग्रहणसामर्थ्यादेव पूर्वस्य प्रतिषेधे वक्तव्ये सवर्णदीर्घत्वमेकादेशो न स्थानिवद्भवति । सति वा स्थानिवत्त्वे व्यवधानमेतावदाश्रयिष्यते ॥

ऋचि त्रेरुत्तरपदादिलोपश्छन्दसि (म. भा. ६.१.३७ वा. ५) । ऋचि परतस्त्रेः सम्प्रसारणं भवति, उत्तरपदादिलोपश्च छन्दसि विषये । तिस्र ऋचो यस्मिन् तत् तृचं सूक्तम्, तृचं साम । 'ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे' (५.४.७४) इति समासान्तः । छन्दसीति किम्? त्यृचं कर्म ॥

रयेर्मतौ बहुलम् (वा.६) । रयिशब्दस्य छन्दसि विषये मतौ परतो बहुलं सम्प्रसारणं भवति । आ रेवानेतु नो विशः । न च भवति – 'रयिमन्पुष्टिवर्धनः (वाह. सं. ३.४०) ॥

२४७८. लिटि वयो यः ॥ ३८ ॥ (२४१३)

'न सम्प्रसारणम्' इत्यनुवर्तते । लिटि परतो वयो यकारस्य सम्प्रसारणं न भवति । उवाय । ऊयतुः । ऊयुः । लिड्ग्रहमुत्तरार्थम् ॥

२४७९. वश्चास्यान्यतरस्यां किति ॥ ३९ ॥ (२४१४)

अस्य वयो यकारस्य किति लिटि परतो वकारादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । ऊवतुः । ऊवुः । ऊयतुः । ऊयुः । कितीति किम्? उवाय । उवयिथ ॥

२४८०. वेञः ॥ ४० ॥ (२४१५)

'लिटि' इत्यनुवर्त्तते । 'वेञ् तन्तुसन्ताने' इत्यस्य धातोर्लिटि परतः सम्प्रसारणम् न भवति । ववौ ववतुः । ववुः । किति यजादित्वाद् धातोः प्राप्तमकित्यपि 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' (६.१.१७) इत्यभ्यासस्यात उभयं प्रतिषिध्यते ॥

२४८१. ल्यपि च ॥ ४१ ॥ (३३३९)

'वेञः' इत्यनुवर्तते । ल्यपि च परतो व्येञः सम्प्रसारणं न भवति । प्रवाय उपवाय । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

२४८२. ज्यश्च ॥ ४२ ॥ (३३४०)

'ल्यपि' इत्येव । 'ज्या वयोहानौ' (धा.पा. १५००) इत्यस्य धातोर्ल्यपि परतः सन्प्रसारणं न भवति । प्रज्याय । उपज्याय ॥

२४८३. व्यश्च ॥ ४३ ॥ (३३४१)

'ल्यपि' इत्येव । 'व्येञ् संवरणे' (ध.पा. १००८) इत्येतस्य धातोर्ल्यपि परतः सम्प्रसारणं न भवति । प्रव्याय । उपव्याय । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

२४८४. विभाषा परेः ॥ ४४ ॥ (३३४२)

'ल्यपि च' 'व्यश्च' इत्यनुवर्त्तते । परेरुत्तरस्य व्येञित्येतस्य धातोर्ल्यपि परतो विभाषा सम्प्रसारणं न भवति । परिवीय यूपम् । परिव्याय । सम्प्रसारणे कृते

परपूर्वत्वे च 'ह्रस्वस्य' (६.१.७१) इति तुक् प्राप्नोति, स 'हलः' (६.४.२) इति दीर्घत्वेन परत्वाद्बाध्यते ॥

२४८५. आदेच उपदेशेऽशिति ॥ ४५ ॥ (२३७०)

'धातोः' (६.१.८) इति वर्तते । एजन्तो यो धातुरुपदेशे तस्याकारादेशो भवति, शिति तु प्रत्यये न भवति । ग्लै–ग्लाता, ग्लातुम्, ग्लातव्यम् । शो – निशाता, निशातुम्, निशातव्यम् ।

एच इति किम्? कर्त्ता, हर्त्ता । उपदेश इति किम्? चेता, स्तोता । अशितीति किम्? ग्लायति, म्लायति ।

कथं जग्ले, मम्ले? नैवं विज्ञायते–शकार इद्यस्य सोऽयं शिदिति, किं तर्हि? श एव इत् शित् । तत्र 'यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे' (व्या. परि. १२७) इति शिदादौ प्रत्यये प्रतिषेधः । एश शकारान्तो भवति ।

अशितीति प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम्, तेनैतदात्त्वमनैमित्तिकं प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्भवतीति। सुग्लः, सुम्ल इति – 'आतश्चोपसर्गे' (३.१.१३६) इति कप्रत्ययः । सुग्लान, सुम्लान इति – 'अतो युच्' (३.३.१२८) इत्येवमादि सिद्धं भवतीति ।

अकाराधिकारस्त्वयं 'नित्यं स्मयतेः' (६.१.५७) इति यावत् ॥

२४८६. न व्यो लिटि ॥ ४६ ॥ (२४१६)

'व्येञ्' इत्येतस्य धातोर्लिटि परत आकारादेशो न भवति । संविव्याय । संविव्ययिथ । 'लिट्यभ्यासस्योभ्येषाम्' (६.१.१७) इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । णलि 'अचो ञ्णिति' (७.२.११५) इति वृद्धिः ॥

२४८७. स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि ॥ ४७ ॥ (३१८५)

'आदेचः' (६.१.४५) इति वर्तते । 'स्फुर स्फुल चलने' (धा. पा. १३९०, १३९१) – इत्येतयोर्धात्वोरेचः स्थाने घञि परत आकारादेशो भवति । विस्फारः। विस्फालः । विष्फालः । विष्फारः । विष्फालः । 'स्फुरतिस्फुलयोर्निर्निविभ्यः' (८.३.७६) इति वा षत्वम् ॥

२४८८. क्रीङ्जीनां णौ ॥ ४८ ॥ (२६००)

'डुकीञ् द्रव्यविनिमये' (धा. पा. १४७४), 'इङ् अध्ययने' (धा. पा. १०४७), 'जि जये' (धा. पा. ९३७) – इत्येतेषां धातूनामेचः स्थाने णौ परत आकारादेशो भवति । क्रापयति । अध्यापयति । जापयति ॥

२४८९. सिध्यतेरपारलौकिके ॥ ४९ ॥ (२६०२)

'णौ' इति वर्तते । 'षिधु' हिंसासंराद्ध्योः' (धा.पा. ११९३) – इत्यस्य धातोरपारलौकिकेऽर्थे वर्तमानस्यैचः स्थाने णौ परत अकारदेशो भवति । अन्नं साधयति । ग्रामं साधयति ।

अपारलौकिक इति किम्? तपस्तापसं सेधयति । स्वान्येवैनं कर्माणि सेधयन्ति। अत्र हि सिध्यतिः पारलौकिके ज्ञानविशेषे वर्तते । तापसः सिध्यति=ज्ञानविशेषमासादयति, तं तपः प्रयुङ्क्ते । स च ज्ञानविशेष उत्पन्नः परलोके=जन्मान्तरे फलमभ्युदयलक्षणमुपसंहरन् परलोकप्रयोजनो भवति ।

इह कस्मान्न भवति? अन्नं साधयति ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीति । सिध्यतेरत्रार्थो निष्पत्तिः, तस्याः प्रयोजनमन्नम्, तस्य यद्दानं तत्पारलौकिकम्; न पुनः सिद्धिरेवेति न आत्वं पर्युदस्यते । साक्षात्परलोकप्रयोजने च सिद्ध्यर्थे कृतावकाशं वचनमेवं विषयं नावागाहते । सिध्यतेरिति श्यना निर्देशः 'षिधु गत्याम्' (धा.पा. ४७) इत्यस्य भौवादिकस्य निवृत्त्यर्थः ॥

२४९०. मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च ॥ ५० ॥ (२५०८)

'आदेच उपदेशे' (६.१.४५) इति वर्तते । 'मीङ् हिंसायाम्' (धा.पा. १४७७), 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' (धा.पा.१२५१), 'दीङ् क्षये' (धा.पा. ११३५)–इत्येतेषां धातूनां ल्यपि विषये चकारादेचश्च विषये उपदेश एव प्राक्प्रत्ययोत्पत्तेरलोऽन्त्यस्य (१.१.५२) स्थाने आकारादेशो भवति । प्रमाता, प्रमातव्यम्, प्रमातुम्, प्रमाय । निमाता, निमातुम्, निमातव्यम्, निमाय । उपदाता, उपदातव्यम्, उपदातुम्, उपदाय ।

उपदेश एवात्त्वविधानादिवर्णान्तलक्षणः प्रत्ययो न भवति, आकारान्तलक्षणश्च भवति – उपदायो वर्तते, ईषदुपदानमिति घञ्युचौ भवतः ॥

२४९१. विभाषा लीयतेः ॥ ५१ ॥ (२५०९)

'ल्यपि' (६.१.४१) इति वर्तते, 'आदेच उपदेशे' (६.१.४५) इति च । 'लीङ् श्लेषणे' –(धा.पा.) – इति दिवादिः, 'ली श्लेषणे' (धा.पा. १५०२)–इति क्र्यादिः; तयोरुभयोरपि यका निर्देशः स्मर्यते । लीयतेर्धातोर्ल्यपि च एचश्च विषये उपदेश एवालोऽन्यस्य स्थाने विभाषा आकारादेशो भवति । विलाता, विलातुम्, विलाय, विलातव्यम् । विलेता, विलेतुम्, विलेतव्यम्, विलीय ।

निमीमिलियां खलचोः प्रतिषेधो वक्तव्यः (म.भा. ६.१.५० वा.५२) । ईषत्प्रमयः। प्रमयो वर्तते । ईषन्निमयः, नियमो वर्तते । ईषद्विलयः विलयो वर्तते । अत्र तु लियो व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्सिद्धम् ।

एवं च प्रलम्भनशालीनीकरणयोश्च णौ नित्यमात्वं भवति – कस्त्वामुल्लपयते, श्येनो वर्त्तिकामुल्लापयते ॥

२४९२. खिदेश्छन्दसि ॥ ५२ ॥ (३५१३)

'विभाषा' इति वर्त्तते । खिद दैन्ये' (धा.पा. ११७१) इत्यस्य धातोरेचः स्थाने छन्दसि विषये विभाषा आकार आदेशो भवति । चित्तं चिखाद । चित्तं चिखेद । छन्दसीति किम्? चित्तं खेदयति ॥

२४९३. अपगुरो णमुलि ॥ ५३ ॥ (३३७५)

'गुरी उद्यमने' (धा.पा. १३९७) – इत्यस्य धातोरपपूर्वस्य णमुलि परत एचः स्थाने विभाषा आकार आदेशो भवति । अपगारमपगारम् । अपगूरमपगोरम्। 'आभीक्ष्ण्ये णमुल्च' (३.४.२२) इति णमुल् । अस्यपगारं युध्यन्ते, अस्यपगोरं युध्यन्त इत्यत्र 'द्वितीयायां च' (३.४.५३) इति णमुल् ॥

२४९४. चिस्फुरोर्णौ ॥ ५४ ॥ (३५६९)

'चिञ्' (धा.पा. १२५२, 'स्फुर' (धा.पा. १३९०) – इत्येतयोर्धात्वोर्णौ परत एचः स्थाने विभाषा आकारादेशो भवति । चापयति, चाययति । स्फारयति, स्फोरयति॥

२४९५. प्रजने वीयतेः ॥ ५५ ॥ (२६०३)

'णौ' इति वर्तते । 'वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु' (धा.पा. १०४९) –

इत्यस्य धातोः प्रजने वर्तमानस्य णौ परतो विभाषा आकारादेशो भवति । पुरोवातो गाः प्रवापयति । पुरोवातो गाः प्रवाययति । गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः ।

प्रजनो हि जन्मन उपक्रमो गर्भग्रहणम् ॥

२४९६. बिभेतेर्हेतुभये ॥ ५६ ॥ (२५९३)

'णौ' इति वर्तते, 'विभाषा' इति च । हेतुरिह पारिभाषिकः स्वतन्त्रस्य प्रयोजकः, ततो यद्भयम्, स यस्य भयस्य साक्षाद्धेतुः, तद्भयं हेतुभयम् । तत्र वर्तमानस्य 'ञिभी भये' (धा.पा. १०८४) इत्यस्य धातोर्णौ परतो विभाषा आकारादेशो भवति । मुण्डो भापयते, मुण्डो भीषयते । जटिलो भापयते, जटिलो भीषयते । 'भीस्म्योर्हेतुभये' (१.३.३८) इत्यात्मनेपदम् 'भियो हेतुभये षुक्' (७.३.४०) । स चात्त्वपक्षे न भवति। लिभियोरीकारप्रश्लेषनिर्देशादीकारान्तस्य भियः षुग्विधीयते।

हेतुभय इति किम्? कुञ्चिकयैनं भाययति (म. भा.) । अत्र हि कुञ्चिकातो भयं करणात्, न हेतोर्देवदत्तात् ॥

२४९७. नित्यं स्मयतेः ॥ ५७ ॥ (२५९६)

'णौ' इति वर्तते, 'हेतुभये' इति च । नित्यग्रहणात् 'विभाषा' इति निवृत्तम्.। स्मिङ् ईषद्धसने' (धा. पा. ९४९) – इत्यस्य धातोर्हेतुभयेऽर्थे णौ परतो नित्यमाकारादेशो भवति । मुण्डो विस्मापयते । जटिलो विस्मापयते ।

भय इति किम्? कुञ्चिकयैनं विस्मापयति । भयशब्देन हेत्वर्थसामान्यादिह स्मयतेरर्थोऽभिधीयते । न हि मुख्ये भये स्मयतेर्वृत्तिरस्ति ॥

२५९८. सृजिदृशोर्झल्यमकिति ॥ ५८ ॥ (२४०५)

'सृज विसर्गे' (धा.पा. १४१५), 'दृशिर् प्रेक्षणे' (धा.पा. ९८९)– इत्येतयोर्द्धात्वोर्झलादावकिति प्रत्यये परतोऽमागमो भवति । स्रष्टा, स्रष्टुम्, स्रष्टव्यम्। द्रष्टा, द्रष्टुम्, द्रष्टव्यम् । लघूपधगुणापवादोऽयममागमः । अस्राक्षीत् । अद्राक्षीत् । सिचि वृद्धिः (७.२.३) अमि कृते भवति, पूर्वं तु बाध्यते ।

झलीति किम्? सर्जनम् । दर्शनम् । अकितीति किम्? सृष्टः । दृष्टः ।

धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानादिह न भवति – रज्जुसृड्भ्याम्, देवदृग्भ्यामिति ॥

२४९९. अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ॥ ५९ ॥ (२४०२)

'उपदेशे' इति वर्तते, 'झल्यमकिति' इति च । उपदेशेऽनुदात्तस्य धातोर्ऋकारोपधस्य झलादावकिति प्रत्यये परतोऽन्यतरस्याममागमो भवति । त्रप्ता, तर्पिता, तर्प्ता । द्रप्ता, दर्पिता, दर्प्ता । 'तृप प्रीणने' (धा.पा. ११९६), 'दृप हर्शणमोचनयोः' (धा.पा. ११९७)–इत्येतौ रधादी धातू, तयोरिडागमः 'रधादिभ्यश्च' (७.२.४५) इति विकल्प्यते । अनुदात्तोपदेशः पुनरमर्थ एव ।

अनुदात्तस्येति किम्? वर्ढा, वर्ढुम्, वर्ढव्यम् । 'वृहू उद्यमने' (धा.पा.१३४८) इत्ययमुदात्तोपदेश ऊदित्वाच्चास्येड् विकल्प्यते । ऋदुपधस्येति किम्? भेत्ता । छेत्ता ।

झलीत्येव – तर्पणम् । दर्पणम् ।

अकितीत्येव – तृप्तः । दृप्तः ॥

२५००. शीर्षश्छन्दसि ॥ ६० ॥ (३५१४)

'शीर्षन्' इति शब्दान्तरं शिरःशब्देन समानार्थं छन्दसि विषये निपात्यते, न पुनरयमादेशः शिरःशब्दस्य । सोऽपि हि छन्दसि प्रयुज्यत एव । शीर्ष्णा हि तत्र सोमं क्रीतं हरन्ति । यत्ते शीर्ष्णोओ दौर्भाग्यम् ।

छन्दसीति किम्? शिरः ॥

२५०१. ये च तद्धिते ॥ ६१ ॥ (१६६७)

'शीर्षन्' इति वर्तते । आदेशोऽयमिष्यते, स कथम्? 'तद्धिते' इति हि परम् निमित्तमुपादीयते, स तदनुरूपां प्रकृतिं शिरःशब्दमाक्षिपति । यकारादौ तद्धिते परतः शिरःशब्दस्य शीर्षन्नादेशो भवति । शीर्षण्यो हि मुख्यो भवति । शीर्षण्यः स्वरः । शिरसि भाव इति 'शरीरावयवाच्च' (४.३.५५)इति यत्, 'ये चाभावकर्मणोः' (६.४.१३८) इति प्रकृतिभावः ।

तद्धित इति किम्? शिर इच्छति शिरस्यति ॥

वा केशेषु (म. भा. ६.१.६१ वा. २) । शिरसः शीर्षन्नादेशो वक्तव्यः । शीर्षण्याः केशाः शिरस्याः केशाः ॥

२५०२. अचि शीर्षः ॥ ६२ ॥ (१६६७)

अजादौ तद्धिते शिरसः शीर्षशब्द आदेशो भवति । हस्तिशिरसोऽपत्यं हास्तिशीर्षिः। 'बाह्वादिभ्यश्च' (४.१.९६) – इति इञ् । स्थूलशिरस इदं स्थौलशीर्षम्। शीर्षन्भावे हि 'अन्' (६.४.१६७) इति प्रकृतिभावः स्यात् ।

हास्तिशीर्षिशब्दात् स्त्रियामिञः 'अणिञोरनार्षयोः' (४.१.७८) ष्यङाश्रयितव्यः, तत्र तु हास्तिशीर्ष्येति, तत्कथम्? कर्त्तव्योऽत्र यत्नः । अणिञन्ताद् वा परः प्रत्ययः ष्यङाश्रयितव्यः, तत्र यस्येतिलोपस्य स्थानिवद्भावाद् व्यवधानम् ॥

२५०३. पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु ॥ ६३ ॥ (२२८)

पाद, दन्त, नासिका, मास, हृदय, निशा, असृज्, यूष, दोष, यकृत्, शकृत्, उदक, आसन–इत्येतेषां शब्दानां स्थाने शस्प्रभृतिप्रत्ययेषु परतः – पद्, दत्, नस्, मास्, हृत्, निश्, असन्, यूषन्,दोषन्, यकन्, शकन्, उदन्, आसन्–इत्येते आदेश यथासंख्यं भवन्ति । पद्–निपदश्चतुरो जहि । पदा वर्त्तय गोदुहम् । 'पादस्य पत्' । दत्–'या दतो धावति तस्यै श्यावदन्' (तै.सं. २.५.१.७) । नस्–सूकरस्त्वखनन्नसा' (अथर्व. २.२७.२) । मास्–'मासि त्वा पश्यामि चक्षुषा' (तै.सं.२.५.६.६) । हृद्–'हृदा पूतं मनसा जातवेदो' (अथर्व. ४.३९) । निश्–अमावास्यायां निशि (वि.२.१.८) यजेत' । असन्–'आसिक्तोऽस्नावरोहति' (मै. सं. ३.१५.८) । यूषन्–'या पात्राणि यूष्ण आसेचनानि' (ऋ. १.१६२.१३) । दोषन्–'यत्ते दोष्णो (मै.सं. ३.१०.३) दौर्भाग्यम्'। यकन्–यक्नोऽवद्यति । शकन्–शक्नोऽवद्यति (अथर्व १२.४.४) । उदन्–'उद्नो दिव्यस्य नोदेहि' (तै.सं. २.४.८.२)। आसन्–'आसनि (ऋ १.७५.१) किं लभे मधूनि' ।

शस्प्रभृतिष्विति किम्? पादौ ते प्रतिपीड्यौ, नासिके ते कृशे ।

केचिदत्र छन्दसीत्यनुवर्त्तयन्ति । अपरे पुनरविशेषेणेच्छन्ति । तथा हि – भाषायामपि पदादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते ।

'व्यायामक्षुण्णगात्रस्य पद्भ्यामुद्वर्तितस्य च ।
व्याधयो नोपसर्पन्ति वैनतेयमिवोरगाः ॥' इत्येवमादयः ।

अन्यतरस्यामित्येतदनुवर्तयन्ति, तेन पादादयोऽपि प्रयुज्यन्ते ।

शस्प्रभृतिष्विति प्रकारार्थे प्रभृतिशब्द इति 'शला दोषणी' (काठ.सं. १६.२१)

इत्यत्रापि दोषन्नादेशो भवति ।

पदादिषु मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानम् (म. भा. ६.१.३६ वा. १) । मांस, पृतना–सानु–इत्येतेषां स्थाने यथासंख्यं मांस्, पृत्, स्नु–इत्येते आदेशा भवन्ति। 'मांस्पचन्या उखायाः' (ऋ. १.१६२.१३) । मांसपचन्या इति प्राप्ते । 'पृत्सु मत्त्यम्' (ऋ १.२७.७)। पृतनासु मर्त्यमिति प्राप्ते । 'न ते दिवो न पृथिव्या अधिस्नुषु' (वाजा. सं १७.१४)। अधिसानुष्विति प्राप्ते ।

नस् नासिकाया यत्तस्क्षुद्रेषु (म. भा. ६.१.६४ वा.२) । नासिकाया नस्भावो वक्तव्यो यत्, तस्, क्षद्र – इत्येतेषु परतः । नस्यम् । 'नस्तः' (काठ. सं. १२.१२)। नःक्षुद्रः ।

यदि वर्णनगरयोर्नेति वक्तव्यम् (म. भा.) । नासिक्यो वर्णः । नासिक्यं नगरम्.॥

२५०४. धात्वादेः षः सः ॥ ६४ ॥ (२२६४)

घातोरादेः षकारस्य स्थाने सकारादेशो भवति । षह – सहते । षिच– सिञ्चति ।

धातुग्रहणं किम्? षोडश । षोडन् । षडिकः । षण्डः । आदेरिति किम्? कषति। लषति । कृषति ।

'आदेशप्रत्यययोः' (८.३.५.९) इत्यत्र षत्वव्यवस्थार्थं षादयो धातवः केचिदुपदिष्टाः। के पुनस्ते? ये तथा पठ्यन्ते । अथवा, लक्षणं क्रियते–'अज्दन्त्यपराः सादयः षोपदेशाः स्मिस्विदिस्वदिस्वञ्जिस्वपितयश्च' , सृपिसृजिस्तृस्त्या – सेक्सृस्त्यासेक्सृवर्जम् ॥

सुब्धातुष्ठिवुष्वषकतीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । (म. भा. ६.१.६४ वा. १) षोडीयति। षण्डीयति । ष्ठीवति । ष्वष्कते । 'ष्ठिवु' –इत्येतस्य द्वितीयस्थकारष्ठकारश्चेष्यते। तेन तेष्ठीव्यते, टेष्ठीव्यते इति चाभ्यासरूपं द्विधा भवति ॥

२५०५. णी नः ॥ ६५ ॥

'धातोरादेः' इत्यनुवर्तते । धातोरादेर्णकरस्य नकार आदेशो भवति । णीञ्– नयति । णम्–नमति । णह–नह्यति । धात्वादेरित्येव – अणति ।

सुब्धातोरयमपि नेष्यते – णकारमिच्छति णकारीयति ।

'उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य' (८.४.१४) इत्यत्र णत्वविधेर्व्यवस्थार्थं णादयो धातवः केचिदुपदिश्यन्ते । के पुनस्ते? ये तथा पठ्यन्ते । अथ वा, लक्षणं क्रियते – 'सर्वे णादयो णोपदेशाः, नृतीनन्दिनर्दिनक्कनाटिनाथृनाधृनृवर्जम्' ॥

२५०६. लोपो व्योर्वलि ॥ ६६ ॥ (८७३)

धातोरिति प्रकृतं यत् तद् धात्वादेरिति पुनर्धातुग्रहणान्निवृत्तम् । तेन धातोरधातोश्च वकारयकारयोर्वलि परतो लोपो भवति । दिव्–दिदिवान्, दिदिवांसौ, दिदिवांसः । ऊयी ऊतम् । क्नूयी–क्नूतम् । 'गोधाया ढ्रक्' (४.१.१२९) गौधेरः । पचेरन् । यजेरन् । 'जीवेरदानुक् (द. उ. १.१६३) जीरदानुः । स्रिवेः–आस्रेमाणम् । 'उणादयो बहुलम्' (३.३.१) इति बहुलवचनात् 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' (६.४.१९) इति ऊठ् न भवति ।

वलीति किम्? ऊय्यते । क्नूय्यते । पूर्वं लोपग्रहणं किम्? वेरपृक्तलोपात्पूर्व वलि लोपो यथा स्यात्–कण्डूयतेः क्विप्–कण्डूः । लोलूयतेः – लोलूः ।

व्रश्चादीनामुपदेशसामर्थ्याद् वलि लोपो न भवति । वृश्चति, वव्रश्चेत्यत्रापि हि सम्प्रसारणहलादिः – शेषयोर्बहिरङ्गत्वात्प्राप्नोति ॥

२५०७. वेरपृक्तस्य ॥ ६७ ॥ (३७५)

'लोपः' इति वर्तते । 'वेः' इति क्विबादयो विशेषाननुबन्धानुत्सृज्य सामान्येन गृह्यन्ते । वेरपृक्तस्य लोपो भवति । 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्' (३.२.८७) ब्रह्महा, भ्रूणहा । 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' (२.२.५८) – घृतस्पृक्, तैलस्पृक् । 'भजो ण्विः' (३.२.६२) अर्धभाक्, पादभाक्, तुरीयभाक् ।

अपृक्तस्येति किम्? 'वृदॄभ्यां विन्' (उ. ५०२) – दर्विः । 'कॄगॄशॄसृजागृभ्यः क्विः' –जागृविः ॥

२५०८. हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् ॥ ६८ ॥ (२५२)

'लोपः' इति वर्तते । तदिह लौकिकेनार्थेनार्थवत् कर्मसाधनं द्रष्टव्यम् – लुप्यते इति लोपः । हलन्ताद्, ङ्यन्तादाबन्ताच्च दीर्घात् परं सु, ति, सि – इत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते । हलन्तात् सुलोपः – राजा, तक्षा, उखास्रत्, पर्णध्वत्। ङ्यन्तात् – कुमारी, गौरी, शार्ङ्गरवी । आबन्तात् – खट्वा, बहुराजा, कारीषगन्ध्या।

हलन्तादेव तिलोपः, सिलोपश्च । तत्र तिलोपस्तावत्–अबिभर्भवान् । भृञो लङि तिपि 'श्लौ' 'भृञामित्' (७.४.७६) इत्यभ्यासस्येत्त्वम् । अजागर्भवान् । अभिनोऽत्र (म. भा.) । अच्छिनोऽत्र । दस्य रेफः ।

हल्ङ्याभ्य इति किम्? ग्रामणीः । सेनानीः । दीर्घादिति किम्? निष्कौशाम्बिः। अतिखट्वः । सुतिसीति किम्? अभैत्सीत् । तिपा सहचरितस्य सिशब्दस्य ग्रहणात्सिचो ग्रहणं नास्ति । अपृक्तमिति किम् । भिनत्ति, छिनत्ति ।

हलिति किम्? बिभेद । चिच्छेद ।

अथ किमर्थ हलन्तात्सुतिसीनां लोपो विधीयते, संयोगान्तलोपेनैव सिद्धम्? न सिद्ध्यति; राजा तक्षेत्यत्र संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न स्यात् । उखास्रत्, पर्णध्वदित्यत्रापदान्तत्वाद्दत्वं च न स्यात् । अभिनोऽत्रेत्यत्र 'अतो रोरप्लुतादप्लुते' (६.१.११३) इत्युत्वं न स्यात् । अविभर्भवानित्यत्र तु 'रात्सस्य' (८.३.२४) इति नियमाल्लोप एव न स्यात् ।

संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिद्ध्यति ।
रात्तु ते नैव लोपः स्याद्, हलस्तस्माद्विधीयते ॥

२५०९. एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः ॥ ६९ ॥ (१९३)

'लोपः' इति वर्त्तते, 'हल्' इति च । 'अपृक्तम्' इति नाधिक्रियते, तथा च पूर्वसूत्रे पुनरपृक्तग्रहणं कृतम् । एङन्तात्प्रातिपदिकाद् ह्रस्वान्ताच्च परो हल्लुप्यते स चेत्सम्बुद्धेर्भवति । एङन्तात्–हे अग्ने, हे वायो । ह्रस्वान्तात् – हे देवदत्त, हे नदि, हे वधु, हे कुण्ड । कुण्डशब्दाद् 'अतोऽम्' (७.१.२४) इत्यम्, 'अमि पूर्वः' (३.१.१०७) इति पूर्वत्वे कृते हल्मात्रस्य मकारस्य लोपः ।

हे कतरदित्यत्र डिदयमद्डादेशः (७.१.२५), तत्र टिलोपे सति ह्रस्वाभावान्नास्ति सम्बुद्धिलोपः ।

एङ्ग्रहणं क्रियते सम्बुद्धिगुणबलीयस्त्वात् ॥

२५१०. शेश्छन्दसि बहुलम् ॥ ७० ॥ (३५१६)

'शि' इत्येतस्य बहुलं छन्दसि विषये लोपो भवति । या क्षेत्रा । 'या वना' (अथर्व. १४.२.७) । 'यानि क्षेत्राणि' (अथर्व. १४.२.७) । यानि वनानि ॥

२५११. ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ ७१ ॥ (२८५८)

पिति कृति परतो ह्रस्वान्तस्य धातोः तुगागमो भवति। अग्निचित्। सोमसुत्। प्रकृत्य। प्रहृत्य। उपस्तुत्य।

ह्रस्वस्येति किम्? आलूय। ग्रामणीः। पीतीति किम्? कृतम्। हृतम्। कृतीति किम्? पटुतरः। पटुतमः।

ग्रामणि ब्राह्मणकुलमित्यत्र ह्रस्वस्य बहिरङ्गस्यासिद्धत्वात् तुग्न भवति ॥

२५१२. संहितायाम् ॥ ७२ ॥ (१४५)

अधिकारोऽयम् 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' (६.१.१५८) इति यावत्। प्रागेतस्मात्सूत्रादित उत्तरं यद्वक्ष्यामः संहितायामित्येवं तद्वेदितव्यम्। वक्ष्यति – 'इको यणचि (६.१.७७), दध्यत्र'।

संहितायामिति किम्? दधि अत्र। मधु अत्र ॥

२५१३. छे च ॥ ७३ ॥ (१५६)

'ह्रस्वस्य तुक्' इति वर्तते। छकारे परतः संहितायां विषये ह्रस्वस्य तुगागमो भवति। इच्छति। गच्छति।

ह्रस्व एवात्रागमी, न त्वदन्तः। तेन चिच्छिदतुः चिच्छिदुरित्यत्र तुगभ्यासस्य ग्रहणेन न गृह्यत इति हलादिःशेषेण न निवर्त्त्यं। नावयवावयवः समुदायावयवो भवतीति ॥

२५१४. आङ्माङोश्च ॥ ७४ ॥ (१४७)

'तुक्' इत्यनुवर्तते, 'छे' इति च। आङो ङित ईषदादिषु चतुर्ष्वर्थेषु वर्तमानस्य माङश्च प्रतिषेधवचनस्य छकारे परतस्तुगागमो भवति। 'पदान्ताद्वा' (६.१.७६) इति विकल्पे प्राप्ते नित्यं तुगागमो भवति। ईषदर्थे – ईषच्छाया आच्छाया। क्रियायोगे – आच्छादयति। मर्यादाभिविध्योः–आच्छायायाः। आच्छायम्। माङः खल्वपि – माच्छैत्सीत्। माच्छिदत्।

ङिद्विशिष्टग्रहणं किम्? आछाया, आच्छाया। प्रमाछन्दः, प्रमाच्छन्दः ॥

२५१५. दीर्घात् ॥ ७५ ॥ (१४८)

'छे तुक्' इति वर्तते। दीर्घात्परो यश्छकारस्तस्मिन्पूर्वस्य तस्यैव दीर्घस्य

तुगागमो भवति । ह्रीच्छति । म्लेच्छति । अपचाच्छायते । विचाच्छायते ॥

२५१६. पदान्ताद्वा ॥ ७६ ॥ (१४९)

'दीर्घाच्छे तुक्' इति वर्त्तते । पदान्ताद्दीर्घात्परो यश्छकारस्तस्मिन्पूर्वस्य तस्यैव दीर्घस्य पूर्वेण नित्यं प्राप्तो वा तुगागमो भवति । कुटीच्छाया । कुटीछाया.। कुवलीच्छाया । कुवलीछाया ।

विश्वजनादीनां छन्दसि वा तुगागमो भवतीति वक्तव्यम् (म. भा. ६.१.७६ वा.१) । विश्वजनच्छत्रम् । विश्वजनछत्रम् । 'नच्छायां कुरवोऽपराम्' (अथर्व. १३.३.५६) नछायां कुरवोऽपरम् ॥

२५१७. इको यणचि ॥ ७७ ॥ (४७)

अचि परत इको यणादेशो भवति । दध्यत्र । मध्वत्र । कर्त्र्र्थम् । हर्त्र्र्थम् । लाकृतिः ।

इकः प्लुतपूर्वस्य सवर्णदीर्घबाधनार्थं यणादेशो वक्तव्यः (म. भा.) । भो३ इ इन्द्रम् । भो३ यिन्द्रम् । अचीति चायमधिकारः 'सम्प्रसारणाच्च' (६.१.१०८) इति यावत् ॥

२५१८. एचोऽयवायावः ॥ ७८ ॥ (३१)

एचःस्थानेऽचि परतोऽय्, अव्, आय्, आव्, – इत्येते आदेशा यथासंख्यं भवन्ति । चयनम् । लवनम् । चायकः । लावकः । कयेते । ययेते । वायाववरुणाब्धि॥

२५१९. वान्तो यि प्रत्यये ॥ ७९ ॥ (३६)

योऽयमेचः स्थाने वान्तादेशः – ओकारस्य अव्, औकारस्याव्, स यकारादौ प्रत्यये परतो भवति । बाभ्रव्यः । माण्डव्यः । शङ्कव्यं दारु । पिचव्यः कार्पासः । नाव्यो ह्रदः ।

वान्त इति किम्? रायमिच्छति रैयति । यीति किम्? गोभ्याम्, नौभ्याम् । प्रत्यय इति किम्? गोयानम्, नौयानम् ।

गोर्यूतौ छन्दसि (म. भा. ६.१.७९ वा.२) । गोशब्दस्य यूतौ परतश्छन्दसि विषये वान्तादेशो वक्रव्यः । 'आ नो मित्रवरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् (ऋ. ३.६२.१६)।

छन्दसीति किम्? गोयूतिः ।

अच्वपरिमाणे च (म. भा. व. ३) । गोर्यूतौ परतो वान्तादेशो वक्तव्यः । गव्यूतिमात्रमध्वानं गतः ॥

२५२०. धातोस्तन्निमितस्यैव ॥ ८० ॥ (६४)

'एचः' इति वर्त्तते । 'वान्तो यि प्रत्यये' इति च । धातोर्य एच् तन्निमित्तो यकारादिप्रत्ययनिमित्तस्तस्य यकारादौ प्रत्यये परतो वान्तादेशो भवति । लव्यम् । पव्यम् । अवश्यलाव्यम् । अवश्यपाव्यम् ।

धातोरिति किम्? प्रातिपदिकस्य नियमो मा भूत् । तत्र को दोषः? बाभ्रव्य इत्यत्रैव स्यात्, इह न स्याद् – गव्यम्, नाव्यमिति ।

तन्निमित्तस्येति किम्? अतन्निमित्तस्य मा भूत् – उपोयते । औयत । लौयमनिः। पौयमानिः । 'अत इञ्' (४.१.९५) ।

एवकारकरणं किम्? धात्ववधारणं यथा स्यात्, तन्निमित्तावधारणं मा भूदिति तन्निमित्तस्य हि धातोश्चाधातोश्च भवति – ब्राभ्रव्यः, अवश्यलाव्यम्, लव्यम् ॥

२५२१. क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे ॥ ८१ ॥ (६५)

'क्षि' 'जि' –इत्येतयोर्धात्वोर्यति प्रत्यये परतः शक्यार्थे गम्यमाने एकारस्यायादेशो निपात्यते । शक्यः क्षेतुं क्षय्यः । शक्यो जेतुं जय्यः ।

शक्यार्थ इति किम्? क्षेयं पापम् । जेयो वृषलः ॥

२५२२. क्रय्यस्तदर्थे ॥ ८२ ॥ (६६)

क्रीणातेर्धातोस्तदर्थे क्रयार्थं यत्तस्मिन्नभिधेये यति प्रत्यये परतोऽयादेशो निपात्यते। क्रय्यो गौः । क्रय्यः कम्बलः । क्रयार्थं यः प्रसारितः स उच्यते ।

तदर्थं इति किम्? क्रेयं नो धान्यम्, न चास्ति क्रय्यम् ॥

२५२३. भय्यप्रवय्ये चच्छन्दसि ॥ ८३ ॥ (३५१७)

बिभेतेर्धातोः प्रपूर्वस्य च 'वी' इत्येतस्य यति प्रत्यये परतश्छन्दसि विषयेऽयादेशो निपात्यते । 'भय्यं किलासीत्' (काठ. सं. १३.४) । वत्सतरी प्रवय्या । भय्येति 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३.३.११३) इत्यापादाने यत्प्रत्ययः । बिभेत्यस्मादिति भय्यम्।

'प्रवय्या' इति स्त्रियामेव निपातनम् । अन्यत्र प्रवेयमित्येव भवति ।

छन्दसीति किम्? भेयम् । प्रवेयम् ।

ह्रदय्या आप उपसंख्यानम् (म. भा. ६.१.८३ वा. १) । ह्रदय्या आपः (म.भा.)। ह्रदे भवा–'भवे छन्दसि' (४.४.११०) इति यत्प्रत्ययः ॥

२५२४. एकः पूर्वपरयोः ॥ ८४ ॥ (६८)

अधिकारोऽयम् । 'ख्यत्यात्परस्य' (६.१.११२) इति प्रागेतस्मात्सूत्रदित उतरं यद्वक्ष्यामस्तत्र पूर्वस्य परस्य द्वयोरपि स्थाने एकादेशो भवतीत्येतत् वेदितव्यम् । वक्ष्यति – 'आद्गुणः' (६.१.८७) इति । तत्राचि पूर्वस्यावर्णाच्च परस्य स्थाने एको गुणो भवति – खट्वेन्द्रः, मालेन्द्रः ।

पूर्वपरग्रहणं द्वयोरपि युगपदादेशप्रतिपत्त्यर्थम् । [अन्यथा] एकस्यैव हि स्यात्, नोभे सप्तमीपञ्चम्यौ युगपत्प्रकल्पिके भवत इति ।

एकग्रहणं पृथगादेशनिवृत्त्यर्थम्, स्थानिभेदाद्धि भिन्नादिषु नत्ववद् द्वावादेशौ स्याताम् ॥

२५२५. अन्तादिवच्च ॥ ८५ ॥ (७५)

'एकः' इति वर्त्तते, 'पूर्वपरयोः' इति च । 'एकः पूर्वपरयोः' (६.१.८४) इति योऽयमेकादेशो विधीयते स पूर्वस्यान्तवद्भवति, परस्यादिवद्भवति । यथा तस्यान्त आदिर्वा तदन्तर्भूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते, तद्वदेकादेशोऽपि तद्ग्रहणेन गृह्यते – इत्येषोऽतिदेशस्यार्थः ।

ब्रह्मबन्धूरित्यत्र ब्रह्मबन्ध्विति प्रातिपदिकम्, ऊङित्यप्रातिपदिकम्, तयोः प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोर्य एकादेशः स प्रातिपदिकस्यान्तवद् भवति । यथा शक्यते कर्त्तुम्–'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' (४.१.१) इति स्वादिविधिः ।

वृक्षावित्यत्र सुबौकारः असुबकारः, तयोः सुबसुपोरेकादेशः सुप आदिवद्भवति। यथा शक्यते वक्तुम् 'सुबन्तं पदम्' (१.४.१४) इति ।

वर्णाश्रयविधावयमन्तादिवद्भावो नेष्यते, तथा हि खट्वाभिरित्यत्रान्तवद्भावाभावाद् 'अतो भिस ऐस्' ,(७.१.९) इति न भवति । ह्वयतः – जुहावेति सम्प्रसारणपूर्वत्वस्यादिवद्भावाभावाद् 'आत औ णलः' (७.१.३४) इति न भवति.। अस्यै अश्वः, अस्या अश्व इति 'वृद्धिरेचि' (६.१.८८) इति वृद्धिः, 'एङः पदान्तादति'

(६.१.१०९) इत्यत्र विधावादिवन्न भवति ।

पूर्वपरसमुदाय एकादेशस्य स्थानी, स हि तेन निवर्त्यते। तत्रावयवयोरानुमानिकं स्थानित्वम्मिति तदाश्रयं कार्यं स्थानिवद्भावादप्राप्तमित्यन्तादिवद्भावो विधीयते ॥

२५२६. षत्वतुकोरसिद्धः ॥ ८६ ॥ (३३३३)

षत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशोऽसिद्धो भवति । सिद्धकार्यं न करोतीत्यर्थः। "असिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थम्, उत्सर्गलक्षणभावार्थं च " (म.भा. ६.१.८६)। 'कोऽसिचद् इत्यत्र' 'एङ पदान्तादति' (६.१.१०९) इत्येकादेशस्य परं प्रत्यादिवद्भावादपदादेरिण उत्तरस्यादेशस्य सकारस्य षत्वं प्राप्नोति, तदसिद्धत्वान्न भवति । कोऽस्य, योऽस्य, कोऽस्मै–इत्येकादेशस्यासिद्धत्वाद् 'इणः' (८.३.३९) इति षत्वं न भवति ।

तुग्विधौ – अधीत्य, प्रेत्येति । अत्रैकादेशस्यासिद्धत्वात् 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' (६.१.७१) इति तुग्भवति ।

सम्प्रसारणङीट्सु प्रतिषेधो वक्तव्यः (म. भा. वा. ६) । सम्प्रसारणे – ब्रह्महूषु। परिवीषु । सम्प्रसारणपूर्वत्वस्यासिद्धत्वात्षत्वं न प्राप्नोति । ङौ–वृक्षेच्छत्रम्, वृक्षे छत्रम् । इटि – अपचेच्छत्रम्, अपचे छत्रम् (म. भा.) आद्गुणस्यासिद्धत्वाद् ह्रस्वलक्षणो (६.१४.७१) नित्योऽत्र सुक् प्राप्नोति, 'दीर्घात्' (६.१.७५) 'पदान्ताद्वा' (६.१.७६) इति तुग्विकल्प इष्यते ॥

२५२७. आद् गुणः ॥ ८७ ॥ (६९)

'अचि' इत्यनुवर्तते । अवर्णात्परो योऽच्, अचि च पूर्वो योऽवर्णः, तयोः पूर्वपरयोरवर्णाचोः स्थाने एको गुण आदेशो भवति । तवेदम् । खट्वेन्द्रः, मालेन्द्रः। तवेहते, खट्वेहते । तवोदकम्, खट्वोदकम् । तवर्श्यः, खट्वर्श्यः । तवल्कारः, खट्वल्कारः । लृकारस्य स्थाने योऽण् तस्य लपरत्वमिष्यते ॥

२५२८. वृद्धिरेचि ॥ ८८ ॥ (७२)

'अत्' इति वर्तते । अवर्णात्परो य एच्, एचि च पूर्वो योऽवर्णः, तयोः पूर्वपरयोरवर्णैचोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति । आद्गुणस्यापवादः । ब्रह्मैडका, खट्वैडका । व्रह्मैतिकायनः, खट्वैतिकायनः । ब्रह्मौदनः, खट्वौदनः । ब्रह्मौपगवः,

खट्वौपगवः ॥

२५२९. एत्येधत्यूठ्सु ॥ ८९ ॥ (७३)

'वृद्धिरेचि' इति वर्तते, 'आत्' इति च । तदेतदेज्ग्रहणमेतेरेव विशेषणम्, न पुनरेधतेः, अव्यभिचाराद्, ऊठश्चासम्भवात् । 'इण् गतौ' (धा.पा. १०४६) इत्येतस्मिन् धातावेचि, 'एध वृद्धौ' (धा.पा. २) इत्येतस्मिन् ऊठि च पूर्वं यदवर्णं ततश्च परो योऽच्, तयोः पूर्वपरयोरवर्णाचोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति । उपैति, उपैषि, उपैमि। उपैधते, प्रैधने । प्रधते । प्रष्ठौहः, प्रष्ठौहे । ऊठ्याद्गुणापवादो वृद्धिर्विधीयते.। एत्येधत्योः – एङिपरूपापवादः ।

'ओमाङोश्च' ̦(६.१.९५) इत्येतत्तु पररूपं न बाध्यतेः, 'येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति' (व्या.परि. ४९) इति, 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते' (व्या.परि. ९) इति वा । तेनेह न भवति – उप+आ+इतः=उपेत इति ।

एचीत्येव–उप+इतः=उपेतः ।

अक्षादूहिन्यां वृद्धिर्वक्तव्या (म. भा. ६.१.८९ वा. ११) । अक्षौहिणी । स्वादीरेरिण्योर्वृद्धिर्वक्तव्या (म. भा. वा. १३) । स्वैरम् । स्वैरिणी । प्रादूढोढ्येषैष्येषु वृद्धिर्वक्तव्या (म. भा. वा. १२) [प्रोहः] । प्रौढः । प्रौढिः। प्रैषः । प्रैष्यः ।

ऋते च तृतीयासमासेऽवर्णाद् वृद्धिर्वक्तव्या (म. भा. वा. १४) । सुखेन ऋतः सुखार्तः । दुःखेन ऋतो दुःखार्तः । ऋत इति किम्? सुखेन इतः सुखेतः । तृतीयेति किम्? परमर्तः । समास इति किम्? सुखेनर्थः ।

प्रवत्सतरकम्बलवसनानामृणे वृद्धिर्वक्तव्या (म. भा. वा. १५) । प्र – प्रार्णम्। वत्सतर–वत्सरार्णम् । कम्बल – कम्बलार्णम् । वसन–वसनार्णम् ।

ऋणदशाभ्यां वृद्धिर्वक्तव्या (म. भा. वा. १६) । ऋणार्णम् । दशार्णम् ॥

२५३०. आटश्च ॥ ९० ॥ (२६९)

'एचि' इति निवृत्तम् । 'अचि' इत्यनुर्त्तते । आटः परो योऽच्, अचि च पूर्वो य आट्–तयोः पूर्वपरयोराडचोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति । ऐक्षिष्ट । ऐक्षत । ऐक्षिष्यत । औभीत् । आर्ध्नोत् । औब्जीत् ।

चकारोऽधिकविधानार्थः – 'उसि' (६.१.९६) 'ओमाङोश्च' (६.१.९५) इति

परस्रूपबाधनार्थः । औस्रीयत् । औङ्कारीयत् । आ+ऊढा ओढा, तामैच्छत् औढीयत्॥

२५३१. उपसर्गादृति धातौ ॥ ९१ ॥ (७४)

'आत्' इत्येव । अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परतः पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति । आद्गुणापवादः । ;उपार्च्छति । प्रार्च्छति । उपार्ध्नोति ।

उपसर्गादिति किम्? खट्वर्च्छति । मालर्च्छति । प्रगता ऋच्छका अस्माद्देशात् प्रर्च्छको देशः । 'यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञकाः' (जै.परि.९९) इति ।

ऋतीति किम्? उप+इत=उपेतः । तपकरणं किम्? उप+ऋकारीयति उपर्कारीयति। 'वा सुप्यापिशलेः' (६.१.९२) इति विकल्पः स्यात् ।

उपसर्गग्रहणादेव धातुग्रहणे सिद्धे धातुग्रहणं शाकल्यनिवृत्त्यर्थम् । 'ऋत्यकः' (६.१.१२८) इति हि शाकल्यस्य प्रकृतिभावः प्राप्नोति ॥

२५३२. वा सुप्यापिशलेः ॥ ९२ ॥ (७७)

'आत्' इत्येव, 'उपसर्गादृति धातौ' इति च । सुबन्तावयवे धातावृकरादौ परतोऽवर्णान्तादुपसर्गात् पूर्वपरयोरापिशलेराचार्यस्य मतेन वा वृद्धिरेकादेशो भवति.। उपर्षभीयति, उपार्षभीयति । उपल्कारीयति, उपाल्कारीयति । 'ऋकारलृकारयोः सावर्ण्यविधिः' इति ऋतीति लृकारोऽपि गृह्यते ।

आपिशलिग्रहणं पूजार्थम्, वेति ह्युच्यत एव ॥

२५३३. औतोऽम्शसोः ॥ ९३ ॥ (२८५)

ओतोऽमि शसि च परतः पूर्वपरयोराकार आदेशो भवति । गां पश्य, गाः पश्य। द्यां पश्य, द्याः पश्य ।

द्योशब्दोऽप्योकारान्त एव विद्यते, ततोऽपि परं सर्वनामस्थानं णिदिष्यते, तेन नाप्राप्तायां वृद्धावयमकारो विधीयमानस्तां बाधते ।

अमिति द्वितीयैकवचनं गृह्यते शसा साहचर्यात्, 'सुपि' इति चाधिकारात् । तेनाचिनवम्, असुनवमित्यत्र न भवति ॥

२५३४. एङि पररूपम् ॥ ९४ ॥ (७८)

'आत्' इत्येव, 'उपसर्गाद्धातौ' इति च । अवर्णान्तादुपसर्गादेङादौ धातौ

पूर्वपरयोः पररूपमेकादेशो भवति । 'वृद्धिरेचि' (६.१.८८) इत्यस्यापवादः । उपेलयति । प्रेलयति । उपोषति । प्रोखति ।

केचिद् 'वा सुप्यापिशलेः' इत्यनुवर्त्तयन्ति, तच्च वाक्यभेदेन सुब्धातौ विकल्पं करोति–उपेडकीयति, उपैडकीयति । उपोदनीयति, उपौदनीयति ।

शकन्ध्वादिषु पररूपं वक्तव्यम् (म. भा. ६.१.९४ वा. ४) । शक+अन्धुः=शकन्धुः। कुल+अटा=कुलटा ।

सीमन्तः केशेषु (म. भा.) । सीम्नोऽन्तः सीमन्तः । अन्यत्र सीमान्तः ।

एवे चानियोगे पररूपं वक्तव्यम् (म. भा. वा. ३) इह + एव=इहेव । अद्य+एव=अद्येव । अनियोगे इति किम्? इहैव भव मन्यत्र गाः ।

ओहोष्ठयोः समासे वा पररूपं वक्यव्यम् (म.भा.वा.५) स्थूल+ओतुः स्थूलौतुः, स्थूलोतुः । बिम्बौष्ठी, बिम्बोष्ठी । समास इति किम्? तिष्ठ देवदत्तौष्ठं पश्य ।

एमन्नादिषु छन्दसि पररूपं वक्तव्यम् (म. भा. वा. ६) । अपां त्वा एमन्, 'अपां त्वेमन्' (मै. सं.२.७.१८.१) । अपां त्वा ओद्मन्, 'अपां त्वोद्मन्' (मै.सं.२.७.१८.१)॥

२५३५. ओमाङोश्च ॥ ९५ ॥ (८०)

'आत्' इत्येव । अवर्णान्तादोमि आङि च परतः पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशो भवति । का+ओमित्यवोचत्, कोमित्यवोचत् । योमित्यवोचत् । आङि खल्वपि आ+ऊढा । अद्य+ओढा अद्योढा । कदा+ओढा कदोढा । तदा + ओढा, तदोढा । 'वृद्धिरेचि' (६.१.८८) इत्यस्यापवादः ।

इह तु आ ऋश्यात् अर्श्यात्, अद्य अर्शात् अध्यर्श्यादिति 'अकः सवर्णे दीर्घत्वं' (६.१.१०१) बाधते ॥

२८३६. उस्यपदान्तात् ॥ ९६ ॥ (२२१४)

'आत्' इत्येव । अवर्णादपदान्तादुसि पूर्वपरयोराद्गुणापवादः पररूपमेकादेशो भवति । भिन्द्या+उस्+भिन्द्युः । छिन्द्या+उस् छिन्द्युः । अदा+उस् अदुः । अया + उस् अयुः ।

अपदान्तादिति किम्? का+उस्रा कोस्रा (म. भा.) । का+उषिता कोषिता ।

आदित्येव – चक्रुः । अबिभयुः ॥

२५३७. अतो गुणे ॥ ९७ ॥ (१९१)

'अपदान्तात्' इति वर्त्तते । अकारादपदान्ताद् गुणे परतः पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशो भवति । पचन्ति । यजन्ति । अकः सवर्णे दीर्घस्यापवादः (६.१.१०१)।

पचे, यजे – इत्यत्र 'वृद्धिरेचि' (६.१.८८) इति वृद्धिः प्राप्नोति । अत इति किम्? यान्ति । वान्ति । गुण इति किम्? अपचे । अयजे । अपदान्तादित्येव – दण्डाग्रम् । यूपाग्रम् ॥

२५३८. अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ ॥ ९८ ॥ (८१)

अव्यक्तम्=अपरिस्फुटवर्णम्, तदनुकरणं परिस्फुटवर्णमेव केनचित्सादृश्येन तदव्यक्तमनुकरोति तस्य योऽच्छब्दस्तस्मादितौ पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशो भवति । पटत् इति पटिति । घटत् इति घटिति । झटत् इति झटिति । छमत् इति छमिति ।

अव्यक्तानुकरणस्येति किम्? जगत् इति जगदिति । अत इति किम्? मरट् इति मरडिति । इताविति किम्? पटत् अत्र पटदत्र ॥

अनेकाच इति वक्तव्यम् (म. भा. ६.१.९८ वा १) । इह मा भूत्–स्रत् इति स्रदिति ।

कथं घटदिति गम्भीरमम्बुदैर्नदितमिति? दकारान्तमेतदनुकरणं द्रष्टव्यम् ॥

२५३९. नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा ॥ ९९ ॥ (८२)

अव्यक्तानुकरणस्याम्रेडितस्य योऽच्छब्द इतौ तस्य पररूपं न भवति, तस्य योऽन्त्यस्तकारस्तस्य वा भवति । पटत्पटदिति, पटत्पटेति करोति । 'नित्यवीप्सयोः' (८.१.४) इति द्विर्वचनम् ।

यदा तु समुदायानुकरणं तदा भवत्येव पूर्वेण पररूपम्–पटत्पटेति करोति.॥

२५४०. नित्यमाम्रेडिते डाचि ॥ १०० ॥ (२१२८)

'अव्यक्तानुकरणस्य' , 'अतः' 'अन्त्यस्य' इति चानुवर्त्तते । डाच्परं यदाम्रेडितं तस्मिन्पूर्वस्याव्यक्तानुकरणस्याच्छब्दस्य योऽन्त्यस्तकारस्तस्य पूर्वस्य परस्य चाद्यस्य

वर्णस्य नित्यं पररूपमेकादेशो भवति । पटपटाकरोति । दमादमाकरोति ।

पटदित्यस्माद् 'अव्यक्तानुकरणाद्' इइ डाचि विहिते 'डाचि बहुलम्' (वा. ६९१) इति द्विर्वचनम्, अच्च टिलोपात् पूर्वमेवेष्यते ॥

२५४१. अकः सवर्णे दीर्घः ॥ १०१ ॥ (८५)

अकः सवर्णेऽचि परतः पूर्वपरयोः स्थाने दीर्घ एकादेशो भवति । दण्डाग्रम्। दधीन्द्रः । मधूदके । होतॄश्यः ।

अक इति किम्? अग्नये । सवर्ण इति किम्? दध्यत्र ।

अचीत्येव–'कुमारी शेते। नाज्झलौ' (१.१.१०) इत्यत्र यदजिति प्रत्याहारग्रहणं तत्र ग्रहणकशास्त्रस्यानभिनिर्वृत्तत्वात्सवर्णा न गृह्यन्त इति सवर्णत्वमी–कारशकरयोरप्रतिषिद्धम् ।

सवर्णदीर्घत्वे ऋति ॠ वा वचनम् (म. भ. ६.१.१०१ वा १) । ऋति सवर्णे परभूते तत्र ॠ वा भवतीति वक्तव्यम् । होतृ+ऋकारः होतॄकारः । यदा न ॠ, तदा दीर्घ् एव होतॄकारः ।

ऌति ॡ वा वचनम् (म. भा. वा. २) । ऌति सवर्णे परतो ॡ वा भवतीति वक्तव्यम् । होतृ + ऌकारः । होत्ॡकारः । होतॄकारः । ऋकारऌकारयोः सवर्णसंज्ञाविधिरुक्तः । दीर्घपक्षे तु समुदायान्तरतमस्य ऌवर्णस्य दीर्घस्याभावात् ऋकारः क्रियते ॥

२५४२. प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥ १०२ ॥ (१६४)

'अकः' इइ 'दीर्घः' इति वर्तते । प्रथमाशब्दो विभक्तिविशेषे रूढः, तत्साहचर्यात् द्वितीयापि प्रथमेत्युक्त । तस्यां प्रथमायां द्वितीयायां च विभक्तावचि अकः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशो भवति । अग्नी । वायू । वृक्षाः । प्लक्षाः । वृक्षान्। प्लक्षान् ।

'अतो गुणे' (६.१.९७) इति यदकारे पररूपं तदकः सवर्णे दीर्घत्वमेव (६.१.१०१) बाधते, न तु पूर्वसवर्णदीर्घत्वम्, 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरान्' (व्या.परि.९) इति ।

अचीत्येव । वृक्षः, प्लक्षः । अक इत्येव – नावौ ।

पूर्वसवर्णग्रहणं किम्? अग्नी इत्यत्र पक्षे परसवर्णो मा भूत् । दीर्घग्रहणं

किम्? त्रिमात्रे स्थानिनि त्रिमात्रादेशनिवृत्त्यर्थम् ॥

२५४३. तस्माच्छसो नः पुंसि ॥ १०३ ॥ (१९६)

तस्मात्पूर्वसवर्णदीर्घादुत्तरस्य शसोऽवयवस्य सकारस्य पुंसि नकारादेशो भवति । वृक्षान् । अग्नीन् । वायून् । कर्तॄन् । हर्तॄन् । षण्डकान् । पण्ढकान् । स्थूरकान् । अररकान्पश्य । सर्व एते पुंल्लिङ्गविशिष्टं स्वार्थं प्रतिपादयन्ति ।

इह तु चञ्चेव चञ्चा, 'लुम्मनुष्य' (५.३.५८) इति कनो लुपि कृते 'लिपि युक्तवद् व्यक्तिवचने' (१.२.५) इति पुंसोऽपि स्त्रीलिङ्गता, तेन नत्वं न भवति – चञ्चाः पश्य, वध्रिकाः पश्येति ।

तस्मादिति किम्? एतांश्चरतो गाः पस्य । शस इति किम्? वृक्षाः । प्लक्षाः। पुंसीति किम्? धेनूः । बह्वीः । कुमारीः ॥

२५४४. नादिचि ॥ १०४ ॥ (१६५)

अवर्णादिचि पूर्वसवर्णदीर्घो न भवति । वृक्षौ । प्लक्षौ । खट्वे । कुण्डे ।

आदिति किम्? अग्नी । इचीति किम्? वृक्षाः ॥

२५४५. दीर्घाज्जसि च ॥१०५ ॥ (२३९)

दीर्घाज्जसि इचि च परतः पूर्वसवर्णदीर्घो न भवति । कुमार्यौ । कुमार्यः । ब्रह्मबन्ध्वौ । ब्रह्मबन्ध्वः ॥

२५४६. वा छन्दसि ॥ १०६ ॥

दीर्घाच्छन्दसि विषये जसि च इचि च परतो वा पूर्वसर्वर्णदीर्घो न भवति.। मारुतीश्चतस्रः (काठ. सं. ११.१०) । पिण्डीः । मारुत्यश्चतस्रः (ऋ. सर्वा.) । पिण्ड्यः। वाराही (मै. सं. ४.४.५) । उपानही । वाराह्यौ । उपानह्यौ ॥

२५४७. अमि पूर्वः ॥ १०७ ॥ (१९४)

'अकः' इत्येव । अमि परतोऽकः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपमेकादेशो भवति। वृक्षम् । प्लक्षम् । अग्निम् । वायुम् ।

पूर्वग्रहणम् किम्? पूर्व एव यथा स्यात्, पूर्वसवर्णोऽन्तरतमो मा भूदेति

कुमारीमित्यत्र हि त्रिमात्रः स्यात् ।

'वा छन्दसि' (६.१.१०६) इत्येव – शमीं च (काठ.सं. ३६.६), शम्यम् च.। गौरीं च, गौर्यं च (ऋ.. १०.१२६.८) ॥

२५४८. सम्प्रसारणाच्च ॥ १०८ ॥ (३३०)

'पूर्वः' इत्येव । सम्प्रसारणादचि परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपमेकादेशो भवति । यजि – इष्टम् । वपि –उप्तम् । ग्रहि–गृहीतम् । सम्प्रसारणविधानसामर्थ्याद्विगृहीतस्य श्रवणे प्राप्ते पूर्वत्वं विधीयते ।

'वा छन्दसि' (६.१.१०६) इत्येव – 'मित्रो नो अत्र वरुणौ यज्यमानः' (अथर्व. १८.१.३९) ।

परपूर्वत्वविधाने सत्यर्थवत्सम्प्रसारणविधानमिति इष्ट इत्येवमादिषु पूर्वत्वाभवे यणादेशो भवत्येव ।

अन्तरङ्गे चाचि कृतार्थं वचनमिति बाह्ये पश्चात्सन्निपतिते पूर्वत्वं न भवति – शकह्वौ, शकह्वर्थम् ॥

२५४९. एङः पदान्तादति ॥ १०९ ॥ (८६)

एङ् यः पदान्तस्तस्मादति परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपमेकादेशो भवति। अग्नेऽत्र । वायोऽत्र । अयवादेशयोरयमपवादः ।

एङ इति किम्? दध्यत्र । मध्वत्र । पदान्तादिति किम्? चयनम् । लवनम् । अतीति किम्? वायो इति । भानो इति । वायविति । भानविति । तपकरणं किम्? वायवायाहि ॥

२५५०. ङसिङसोश्च ॥ ११० ॥ (२४६)

'एङः' इति वर्त्तते, 'अति' इति च । एङ उत्तरयोर्ङसिङसिङसोरति परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपमेकादेशो भवति । अग्नेरागच्छति । अग्नेः स्वम् । वायोरागच्छति। वायोः स्वम् । अपदान्तार्थ आरम्भः ॥

२५५१. ऋत उत् ॥ १११ ॥ (२७९)

'ङसिङसोः' इत्येव । ऋकारान्तादुत्तरयोर्ङसिङसोरति परतः पूर्वपरयोरुकार एकादेशो भवति । होतुरागच्छति । होतुः स्वम् । द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः स्थाने यः स लभतेऽन्यतरव्यपदेशमिति 'उरण् रपरः' (१.१.५१) इति रपरत्वमत्र कृत्वा 'रात्सस्य' (८.२.२४) इति सलोपः कर्तव्यः ॥

२५५२. ख्यत्यात् परस्य ॥ ११२ ॥ (२५५)

'ङसिङसोः' इति वर्त्तते, 'उत्' इति च । ख्यत्यादिति खिशब्दखीशब्दयोस्त्रिशब्दतीशब्दयोश्च कृतयणादेशयोरिदं ग्रहणम्, ताभ्यां परस्य ङसिङसोरत उकारादेशो भवति । सख्युरागच्छति । सख्युः स्वम् । पत्युरागच्छति। पत्युः स्वम् ।

खीशब्दस्योदाहरणम् – सह खेन वर्त्तत इति सखस्तमिच्छतीति क्यच्– सखीयै, सखीयतेः क्विप् सखी, तस्य ङसिङसोः–सख्युरिति । तीशब्दस्यापि – लूनमिच्छति लूनीयति, लूनीयतेः क्विपि लुप्ते लून्युरागच्छति । लून्युः स्वम् । निष्ठानत्वम् (८.२.४४) 'पूर्वत्रासिद्धम्' (८.२.१) इत्यसिद्धम् ।

विकृतनिर्द्देशादेवेह न भवै – अतिसखेरागच्छति, सेनापतेरागच्छतीति । सखिशब्दस्य केवलस्य घिसंज्ञा प्रतिषिध्यते (१.४.७), तदन्तस्य ॥

२५५३. अतो रोरप्लुतादप्लुते ॥ ११३ ॥ (१७३)

'अति' इति, 'उत्' इति वर्तते । अकारादप्लुतादुत्तरस्य रोः रेफस्य उकारानुबन्धविशिष्टस्य अकारेऽप्लुते परत उकारादेशो भवति । वृक्षोऽत्र । प्लक्षोऽत्र। 'भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽश' [(८.३.१७) इत्यस्मिन्प्राप्ते उत्वं विधीयते । रुत्वस्याश्रयत्वात् 'पूर्वत्रासिद्धम् ' (८.२.१) इत्यसिद्धं न भवति ।

अत इति किम्? अग्निरत्र । तपरकरणं किम्? वृक्ष अत्र । सानुबन्धग्रहणं किम्? स्वरत्र । प्रातरत्र ।

अतीत्येव –वृक्ष इह । तस्यापि तपरत्वादत्र न भवति – वृक्ष आश्रितः । अप्लुतादिति किम्? सुस्त्रोता३ अत्रन्वसि । अप्लुत इति किम्? तिष्ठतु पय आ३श्विन्। अत्र प्लुतस्यासिद्धत्वादुत्त्वं प्राप्नोतीति 'अप्लुतादप्लुते' इत्युच्यते ॥

२५५४. हशि च ॥ ११४ ॥ (१६६)

हशि च परतोऽत उत्तरस्य रोरुकारादेशो भवति । पुरुषो याति । पुरुषो हसति। पुरुषो ददाति ॥

२५५५. प्रकृत्याऽन्तः पादमव्यपरे ॥ ११५ ॥ (३५१८)

एङोऽति (६.१.१०९) इत्येव । 'एङः' इत् यत्पञ्चम्यन्तमनुवर्त्तते तदर्थादिह प्रथमान्तं भवति । प्रकृतिरिति स्वभावः कारणं वाऽभिधीयते । अन्तरित्यव्ययमधिकरणभूतं मध्यमाचष्टे। पादशब्देन च ऋक्पादस्यैव ग्रहणमिष्यते, न तु श्लोकपादस्य। अवकारयकारपरेऽति परत एङ् प्रकृत्या भवति। स्वभावेनावतिष्ठते कारणात्मना वा भवति न विकारमापद्यते । तौ चेन्निमित्तकार्यिणावन्तः पादम् = ऋक्पादमध्ये भवतः। 'ते अग्रे अश्वमायुञ्जन्' (वाज. सं. ९.७) । 'ते अस्मिन् जवमादधुः' (वाज. सं ९.७) । 'उपप्रयन्तो अध्वरम्' (ऋ १.७४.१) । 'शिरो अपश्यम्' (ऋ १.१६३.६) । 'सुजाते अश्वसूनृते' (ऋ ५.७९.१) । 'अध्वर्यो अद्रिभिः सुतम्' (ऋ. ९.५१.१) ।

अन्तःपादमिति किम्? 'कया मती कुत एतास एतेऽर्चयन्ति' (ऋ. १.१६५.१)। अव्यपर इति किम्? 'तेऽवदन्' (ऋ. १०.१०९.१) । तेजोऽयस्मयम्' (बाज. स. १२.६३) । एङिति किम्? 'अन्वग्निरुषसामग्रमख्यत्' (अथर्व. ७.८२.४) ।

केचिदिदं सूत्रम् 'नान्तः पादमव्यपरे' इति पठन्ति, ते संहितायामिह यदुच्यते तस्य सर्वस्य प्रतिषेधं वर्णयन्ति ॥

२५५६. अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च ॥ ११६ ॥ (३५१९)

अव्यात्, अवद्यात्, अवक्रमुः, अव्रत, अयम्, अवन्तु, अवस्यु–इत्येतेषु यकारवकारपरेऽप्यति परतोऽन्तःपादमेङ् प्रकृत्या भवति । 'अग्निः प्रथमो वसुभिर्नो अव्यात्' (तै. सं २.१.११.२) । 'मित्रमहो अवद्यात्' (ऋ. ४.४.१५) 'मा शिवासो अवक्रमुः' (ऋ. ७.३२.२७) । ते नो अव्रताः । ते नो अव्रताः । शतधारो अयं मणिः। 'ते नो अवन्तु पितरः' (ऋ. १०.१५.१) । 'कुशिकासो अवस्यवः' (ऋ ३.४२.९) ॥

२५५७. यजुष्युरः ॥ ११७ ॥ (३५२०)

उरःशब्द एङन्तो यजुषि विषयेऽङ् प्रकृत्या भवति । उरो अन्तरिक्षम् (वाज. सं. ४.७) ।

अपरे यजुष्युरो इति सूत्रं पठन्ति, उकारान्तमुरुशब्दं सम्बुद्ध्यन्तमधीयते । त इदमुदाहरन्ति – उरो अन्तरिक्षं सजूरिति ।

यजुषि पादानामभावादनन्तः पादार्थं वचनम् ॥

२५५८. आपोजुषाणोवृष्णोवर्षिष्ठेऽम्बेऽम्बालेऽम्बिकेपूर्वे ॥ ११८ ॥ (३५२१)

'यजुषि' इत्येव । आपो, जुषणो, वृष्णो, वर्षिष्ठे – इत्येते शब्दा अम्बे, अम्बाले, इत्येतौ च यावम्बिकेशब्दात्पूर्वौ यजुषि पठितौ ते अति परतः प्रकृत्य भवन्ति । 'आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु' (वाज. सं. ४.२) । 'जुषणो अप्तुराज्यस्य' (वाज. सं. ५.३५) । 'वृष्णो अंशुभ्यां गभस्तिपूतः' (वाज. सं. ७.१) । पद्यते । अस्मादेव निपातनाद् 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' (७.४.१०७) इति ह्रस्वत्वं न भवति.॥

२५५९. अङ्ग इत्यादौ च ॥ ११९ ॥ (३५२२)

अङ्गशब्दे य एङ् तदादौ चाकारे यः पूर्वः स यजुषि विषयेऽति प्रकृत्या भवति। ऐन्द्रः प्राणो अङ्गे अङ्गे अदीध्यत् । ऐन्द्रः प्राणो अङ्गे अङ्गे निदीध्यत्' (वाज. सं ६.२०) । ऐन्द्र प्राणो अङ्गे अङ्गे अशोचिषम् ॥

२५६०. अनुदात्ते च कुधपरे ॥ १२० ॥ (३५२३)

'यजुषी' इत्येव । अनुदात्ते चाति कवर्गधकारपरे परतो यजुषि विषये एङ् प्रकृत्या भवति । अयं सो अग्निः' (वाज. सं. ५.३७) । अयं सो अध्वरः ।

अनुदात्ते इति किम्? अधोऽग्रे । अग्रशब्द आद्युदात्तो निपात्यते । कुधपरे इति किम्? 'सोऽयमग्निः सहिस्रियः' (वाज. १५.५२) ॥

२५६१. अवपथासि च ॥ १२१ ॥ (३५२४)

'यजुषि' इत्येव । अनुदात्ते' इति चशब्देनानुकृष्यते । अवपथाः – शब्देऽनुदात्तेऽकारादौ परतो यजुषि विषय एङ् प्रकृत्या भवति । 'स्त्री रुद्रेभ्यो अवपथाः' (काठ स. ३०.६.३२) । वपेर्लङि थासि 'तिङ्ङतिङः' (८.१.२८)

इति निघातेनानुदात्तत्वम्।

अनुदात्त इत्येव – यद्रुद्रेभ्योऽवपथाः । ‘निपातैर्यद्यदिह हन्त’ (८.१.३०) इति निघातः प्रतिषिध्यते ॥

२५६२. सर्वत्र विभाषा गोः ॥ १२२ ॥ (८७)

सर्वत्र=छन्दसि भाषायां च, अति परतो गोरेङ् प्रकृत्या भवति विभाषा । गोऽग्रम्, गो अग्रम् । छन्दसि – ‘अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोअश्वान्’ (तै. सं. ५.२.९.४) ॥

२५६३. अवङ् स्फोटायनस्य ॥ १२३ ॥ (८८)

‘अति’ इति निवृत्तम् । ‘अचि’ इत्येतत्पुनरनुवर्त्तत एव । अचि परतो गोः स्फोटायनस्याचार्यस्य मतेनावङादेशो भवति । गवाग्रम्, गोऽग्रम् । गवाजिनम्, गोऽजिनम्। गवोदनम्, गवौदनम् । गवोष्ट्रम्, गवुष्ट्रम् ।

आद्युदात्तश्चायमादेशो निपात्येते । स निपातनस्वरो बहुव्रीहौ प्रकृतिस्वरविधाने भवति – गावो अग्रमस्य गवाग्र इति । अन्यत्र तु समासान्तोदात्तत्वेन बाध्यते ।

स्फोटायनग्रहणं पूजार्थम्, ‘विभाषा’ इत्येव हि वर्त्तते ।

व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन गवाक्ष इत्यत्र नित्यमवङ् भवति ॥

२५६४. इन्द्रे च नित्यम् ॥ १२४ ॥ (८९)

इन्द्रशब्दस्येऽचि परतो गोर्नित्यमवङादेशो भवति । गवेन्द्रः । गवेन्द्रयज्ञस्वरः॥

२५६५. प्लुतप्रगृह्या अचि ॥ १२५ ॥ (९०)

प्लुताश्च प्रगृह्याश्चाचि प्रकृत्या भवन्ति । देवदत्ता३ अत्र न्वसि । यज्ञदत्ता३ इदमानय । आश्रयादत्र प्लुतः सिद्धः । प्रगृह्याः – अग्नी इति । वायू इति । खट्वे इति । माले इति ।

अचीत्यनुवर्त्तमाने पुनरज्ग्रहणमादशनिमित्तस्याचः परिग्रहार्थम् । तेनेह न भवति – जानु उ अस्य रुजाति=जान्वस्य रुजाति (म. भा.) । प्रगृह्यादुकारात्परस्याकारस्य सवर्णदीर्घत्वं प्रत्यनिमित्तत्वादत्र प्रकृतिभावो न भवति।

नित्यग्रहणमिहानुवर्त्तते । प्लुतप्रगृह्याणां नित्यमयमेव प्रकृतिभावो यथा स्यात्,

'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च' (६.१.१२७) इत्येतन्मा भूदिति ॥

२५६६. आङोऽनुनासिकश्छन्दसि ॥ १२६ ॥ (३५९५)

आङोऽचि परतः संहितायां छन्दसि विषयेऽनुनासिकादेशो भवति, स च प्रकृत्या भवति । 'अभ्रआँ अपः' (ऋ. ५.४८.१) । 'गभीरआँ अग्रपुत्रे जिघासत' (ऋ. ८.६७.११) ।

केचिद् 'आङोऽनुनासिकश्छन्दसि बहुलम्' इत्यधीयते । तेनेह न भवति – इन्द्रो बाहुभ्यामातरत् । आ अतरत् ॥

२५६७. इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ॥ १२७ ॥ (९१)

इकोऽसवर्णेऽचि परतः शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रकृत्या भवन्ति, ह्रस्वश्च तस्येकः स्थाने भवति । दधि अत्र, दध्यत्र । मधु अत्र, मध्वत्र । कुमारि अत्र, कुमार्यत्र । किशोरि अत्र किशोर्यत्र ।

इक इति किम्? खट्वेन्द्रः । असवर्ण इति किम्? कुमारीन्द्रः ।

शाकल्यग्रहणं पूजार्थम्, आरम्भसामर्थ्यादेव हि यणादेशेन सह विकल्पः सिद्धः ।

सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधो वक्तव्यः (म. भा. ६.१.१२७ वा. १) । सिति – 'अयं ते योनिरृत्वियः' (ऋ. ३.२९.१०) नित्यसमासे–व्याकरणम् । कुमार्यर्थम्।

ईषाअक्षादिषु च्छन्दसि प्रकृतिभावमात्रं वक्तव्यम् (म. भा. वा. २) । 'ईषा अक्षो हिरण्ययः' (ऋ. ८.५.२९) । का ईम्रे पिशङ्गिला (वाज. सं. २३.५५) । पथा अगमन् ॥

२५६८. ऋत्यकः ॥ १२८ ॥ (९२)

'शाकल्यस्य ह्रस्वश्च' इत्येतदनुवर्त्तते । ऋकारे परतः शाकल्यस्याचार्यस्य मतेनाकः प्रकृत्या भवन्ति, ह्रस्वश्च तस्यकः स्थाने भवति । खट्व ऋश्यः । माल ऋश्यः । कुमारि ऋश्यः । होतृ ऋश्यः ।

ऋतीति किम्? खट्वेन्द्रः । अक इति किम्? वृक्षावृश्यः । सवर्णार्थमनिगर्थं च वचनम् ॥

२५६९. अप्लुतवदुपस्थिते ॥ १२९ ॥ (९८)

उपस्थितं नामानार्ष इतिकरणाः समुदायादवच्छिद्य पदं येन स्वरूपेऽवस्थाप्यते तस्मिन्परतः प्लुतोऽप्लुतवद्भवति । प्लुतकार्यं प्रकृतिभावं न करोति । सुश्लोका३ इति, सुश्लोकेति । सुमङ्गला३ इति, सुमङ्गलेति ।

वत्करणं किम्? अप्लुत इत्युच्यमाने प्लुत एव प्रतिषिध्येत । तत्र को दोषः? प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतस्य श्रवणं न स्यात् – अग्नी३ इति । वायू३ इति ॥

२५७०. ई३ चाक्रवर्मणस्य ॥ १३० ॥ (९९)

ई३कारः प्लुतोऽचि परतश्चाक्रवर्मणस्याचार्यस्य मतेनाप्लुतवद्भवति । अस्तु हीत्यब्रूतम्, अस्तु ही३ इत्यब्रूताम् । चिनु हीदम्, चिनुही३ इदम् ।

चाक्रवर्मणग्रहणं विकल्पार्थम् – तदुपस्थिते निवृत्त्यर्थम्, अनुपस्थिते प्राप्त्यर्थमित्युभयत्रविभाषेयम् ।

ईकारादन्यत्राप्ययमप्लुतवद्भाव इष्यते । वशा३ इयम्, वशेयम् ॥

२५७१. दिव उत् ॥ १३१ ॥ (३३७)

'एङः पदान्तादति' (६.१.१०९) इत्यतः पदग्रहणमनुवर्तते । 'दिवः' इति प्रातिपदिकं गृह्यते, न धातुः, सानुबन्धकत्वात् । दिवः पदस्य उकारादेशो भवति । दिवि कामो यस्य द्युकामः । द्युमान् । विमलद्यु दिनम् । द्युभ्याम् । द्युभिः ।

निरनुबन्धकग्रहणादिह न भवति अक्षद्यूभ्याम्, अक्षद्यूभिरिति ।

तपरकरणमूठो निवृत्त्यर्थम् – द्युभ्याम्, द्युभिरिति । अत्र हि परत्वादूठ् प्राप्नोति ।

पदस्येति किम्? दिवौ । दिवः ।

२५७२. एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ॥ १३२ ॥ (१७६)

एतत्तदौ यवककारौ नञ्समासे न वर्त्तेते तयोर्थः सुशब्दः, कश्च तयोः सुशब्दः? यस्तदर्थेन सम्बद्धः, तस्य संहितायां विषये हलि परतो लोपो भवति । एष ददाति.। स ददाति । एष भुङ्क्ते । स भुङ्क्ते ।

एतत्तदोरिति किम्? यो ददाति । यो भुङ्क्ते । सुग्रहणं किम्? एतौ गवौ चरतः। अकोरीति किम्? एषको ददाति । सको ददाति । 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन

गृह्यते' (व्या. परि २१) इति रूपभेदेऽपि साकच्कावेतत्तदावेव भवतः ।

अनञ्समास इति किम्? अनेषो ददाति । असो ददाति । उत्तरपदार्थप्रधानत्वात् नञ्समासस्यैतत्तदोरेवात्र सम्बद्धः सुशब्दः ।

हलीति किम्? एषोऽत्र । सोऽत्र ॥

२५७३. स्यश्छन्दसि बहुलम् ॥ १३३ ॥ (३५२६)

'स्य' इत्येतस्य च्छन्दसि हलि परतो बहुलं सोर्लोपो भवति । 'उत स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपि कक्ष आसनि' (ऋ. ४.४०.४) । 'एष स्य ते पवत इन्द्र सोमः' (ऋ. ९.९७.४६) ।

न च भवति – यत्र स्यो निपतेत् ॥

२५७४. सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् ॥ १३४ ॥ (१७७)

'सः' इत्येतस्याचि परतः सुलोपो भवति, लोपे सति चेत्पादः पूर्यते । 'सेदु राजा क्षयति चर्षणीनाम्' (ऋ. १.३२.१५) । 'सौषधीरनुरुध्यसे' (ऋ. ८.४३.९) ।

लोपे चेत्पादपूरणमिति किम् ? स इव व्याघ्रो भवेत् ।

अचीति विस्पष्टार्थम् ।

पादग्रहणेनात्र श्लोकपादस्यापि ग्रहणं केचिदिच्छति, तेनेदमपि सिद्धं भवति–

सैष दाशरथी रामः, सैष राजा युधिष्ठिरः ।
सैष कर्णो महात्यागी, सैष भीमो महाबलः ॥

२५७५. सुट् कात् पूर्वः ॥ १३५ ॥ (२५५३)

अधिकारोऽयम् 'पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम्' (६.१.१५७) इति यावत् । इत उत्तरं यद्वक्ष्यामस्तत्र 'सुट्' इति, 'कात्पूर्वः' इति चैतदधिकृतं वेदितव्यम् । वक्ष्यति – "सम्पर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे' (६.१.१३७) । संस्कर्ता । संस्कर्तुम् । संस्कर्तव्यम्" ।

कात्पूर्वग्रहणं सुटोऽभक्तत्वज्ञापनार्थम् । तथा हि – संस्कृषीष्ट, संस्क्रियते इति संयोगादिलक्षणाविड्गुणौ (७.२.४३) न भवतः । 'तिङ्ङतिङः' (८.१.१८) इति निघातोऽपि तर्हि न प्राप्नोति, सुटा व्यवहितत्वात्? 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्' (व्या.परि. २७) इति वचनान्नास्ति व्यवधानम् ।

सञ्चस्करतुः, सञ्चस्करुः–इति गुणः कथम्? 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' (व्या. परि. २१) इति ।

संयोगोपधग्रहणं च 'ऋतश्च संयोगादेर्गुणः' (७.४.१०) इत्यत्र कर्तव्यम् ।

टित्करणम् – 'सुट्स्तुस्वञ्जाम्' (८.३.७०) इत्यत्र विशेषणार्थम् ॥

२५७६. अडभ्यासव्यवायेऽपि ॥ १३६ ॥ (२५३९)

अड्व्यवाये, अभ्यासव्यवायेऽपि सुट् कात्पूर्वो भवति । समस्करोत् । समस्कार्षीत्। सञ्चस्कार । परिचस्कार ।

किमर्थं पुनरिदमुच्यते, 'पूर्व धातुरुपसर्गेण युज्यते' इति तत्र 'धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम्' इति पूर्वं सुट् क्रियते, पश्चादडभ्यासौ? 'अभक्तश्च सुट्' इत्युक्तम्, ततः सकारादुत्तरावडभ्यासावनिष्टे देशे स्याताम् । एतस्मिंस्तु सत्यत एव वचनात् कृतयोरडभ्यासयोस्तद्व्यवायेऽपि सुट् कात्पूर्वः क्रियते इति सिद्धमिष्टं भवति ।

२५७७. सम्पर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे ॥ १३७ ॥ (२५५०)

सम्, परि, उप – इत्येतेभ्यो भूषणार्थे करोतौ परतः सुट् कात्पूर्वो भवति । संस्स्कर्ता, संस्स्कर्त्तुम्, संस्स्कर्तव्यम् – अत्र 'सम्पुंकानां सत्वम्' (८.३.३४वा.) इति समो मकारस्य सकारः, पूर्वस्य चाकारस्यानुनासिकः । परिष्कर्ता, परिष्कर्तव्यम्– 'सुट्स्तुस्वञ्जाम्' (८.३.७०) इति षत्वम् । उपस्कर्ता, उपस्कर्तुम्, उपस्कर्तव्यम्।

भूषण इति किम्? उपकरोति ।

सम्पूर्वस्य क्वचिदभूषणेऽपि सुडिष्यते – संस्कृतमन्नमिति ॥

२५७८. समवाये च ॥ १३८ ॥ (२५५१)

समवायः = समुदायः, तस्मिश्चार्थे करोतौ सम्पर्युपेभ्यः कात्पूर्वः सुडागमो भवति । तत्र नः संस्कृतम् । तत्र नः परिष्कृतम् । तत्र नः उपस्कृतम् । समुदितमित्यर्थः.॥

२५७९. उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु ॥ १३९ ॥ (२५५२)

सतो गुणान्तराधानमाधिक्याय वृद्धस्य वा तादवस्थ्याय समीहा=प्रतियत्नः । विकृतमेव वैकृतम्, प्रज्ञादित्वादण् (५.४.३८) । गम्यमानार्थस्य वाक्यस्य स्वरूपेनोपादानं वाक्यस्याध्याहारः । एतेष्वर्थेषु गम्यमानेषु करोतौ धातौ परत

उपात् सुट् कात्पूर्वो भवति । प्रतियत्ने तावत् – एधो दकस्योपस्कुरुते । काण्डगुणस्योपस्कुरुते ।

वैकृते – उपस्कृतं भुङ्क्ते । उपस्कृतं गच्छति ।

वाक्यध्याहारे – उपस्कृतं जल्पति । उपस्कृतमधीते ।

एतेष्विति किम्? उपकरोति ॥

२५८०. किरतौ लवने ॥ १४० ॥ (२५३९)

'उपात्' इत्येव । उपादुत्तरस्मिन्किरतौ धातौ लवनिविषये सुट् कात्पूर्वो भवति। उपस्कारं मद्रका लुनन्ति । उपस्कारं कश्मीरा लुनन्ति । विक्षिप्य लुनन्तीत्यर्थः।

णमुलत्र वक्तव्य । लवन इति किम्? उपकिरति देवदत्तः ॥

२५८१. हिंसायां प्रतेश्च ॥ १४१ ॥(२५४०)

'किरतौ इत्येव । उपात्प्रेश्चोत्तस्मिन्किरतौ विषये सुट् कात्पूर्वो भवति हिंसायां विषये । उपस्कीर्ण हं ते वृषल भूयात् । प्रतिस्कीर्ण हं ते वृषल भूयात् । तथा ते वृषल । विक्षेपो भूयाद् यथा हिंसामनुबध्नातीत्यर्थः ।

हिंसायामिति किम्? प्रतिकीर्णम् ॥

२५८२. अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ॥ १४२ ॥ (३६८८)

'किरतौ' इत्येव । अपादुत्तरस्मिन्किरतौ चतुष्पाच्छकुनिषु यदालेखनं तस्मिन् विषये सुट् कात्पूर्वो भवति । अपस्किरते वृषभो हृष्टः । अपस्किरते कुक्कुटो भक्ष्यार्थी (म. भा.) । आलिख्य विक्षिपतीत्यर्थः ।

चतुष्पाच्छकुनिष्विति किम्? अपकिरति देवदत्तः ।

हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वक्तव्यम् (म. भा. ६.१.१४२ वा.१) । इह मा भूत्–अपकिरति श्वा ओदनपिण्डमाशितः ।

हर्षजीविकाकुलायकरणेष्वेव किरतेरात्मनेपदस्योपसंख्यानम् ॥

२५८३. कुस्तुम्बुरूणि जातिः ॥ १४३ ॥ (१०५८)

'कुस्तुम्बुरूणि' इइ सुट् निपात्यते जातिश्चेद्भवति । कुस्तुम्बुरुर्नामौषधिजातिः =धान्यकम् । तत्फलान्यपि कुस्तुम्बुरूणि ।

सूत्रनिर्देशे नपुंसकलिङ्गमविवक्षितम् ।

जातिरिति किम्? कुत्सितानि तुम्बुरूणि कुतुम्बुरूणि । तुम्बुरुशब्देनात्र तिन्दुकीफलान्युच्यन्ते, समासेन तेषां कुत्सा ॥

२५८४. अपरस्पराः क्रियासातत्ये ॥ १४४ ॥ (१०५९)

'अपरस्परा' इति सुट् निपात्यते क्रियासातत्ये गम्यमाने । अपरस्पराः सार्था गच्छन्ति । सन्ततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः ।

क्रियासातत्य इति किम्? अपरपराः सार्थाः गच्छन्ति । अपरे परे च सकृदेव गच्छन्तीत्यर्थः । नात्र गमनस्य सातत्य – प्रबन्धो विवक्षितः ।

किमिदं सातत्यमिति ? सततस्य भावः सातत्यम् ।

कथं सततम्? समस्तते विकल्पेन मकारलोपो विधीयते ।

लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुङ्काममनसोरपि ।

समो वा हिततयोर्मासस्य पचि युड्घञोः ॥

२५८५. गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ १४५ ॥ (१०६०)

गोष्पदमिति सुट् निपात्यते, तस्य च षत्वं सेवितेऽसेविते प्रमाणे च विषये। गोष्पदो देशः । गावः पद्यन्ते यस्मिन् देशे स गोभिः सेवितो देशो गोष्पद इत्युच्यते। असेविते – अगोष्पदान्यरण्यानि । असेविते गोष्पदशब्दे न सम्भवतीत्यगोष्पदशब्दार्थं निपतनम् । यद्येवम्, नार्थ एतेनं, गोष्पदप्रतिषेधादगोष्पदं भविष्यति? सत्यमेतत्; यत्र तु सेवितप्रसङ्गोऽस्ति तत्रैव स्याद्–गोष्पदमिति । यत्र त्वत्यन्तासम्भव एव, तत्र न स्याद् – अगोष्पदान्यरण्यानीति; असेवितग्रहणात्तत्रापि भवति । यानि हि महान्त्यरण्यानि येषु गवामत्यन्तासम्भवः तान्येवनुच्यन्ते ।

प्रमाणे गोष्पदमात्रं क्षेत्रम्, गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । नात्र गोष्पदं स्वार्थप्रतिपादनार्थमुपादीयते, किं तर्हि? क्षेत्रस्य वृष्टेश्च परिच्छेत्तुमियत्ताम् ।

सेवितासेवितप्रमाणेष्विति किम्? गोः पदं गोपदम् ॥

२५८६. आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ॥ १४६ ॥ (१०६१)

आत्मयापनाय स्थानम्=प्रतिष्ठा, तस्यामास्पदमिति सुट् निपात्यते । आस्पदमनेन लब्धम् ।

प्रतिष्ठायामिति किम्? आ पदात्–आपदम् ॥

२५८७. आश्चर्यमनित्ये ॥ १४७ ॥ (१०३९)

अनित्यतया विषयभूतयाऽद्भुतत्वमिह लक्ष्यते, तस्मिन्नाश्चर्य निपात्यते। 'चरेराङि चागुरौ' (वा. २१५) इति यत्प्रत्यये कृते निपातनात्सुट्। आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत। आश्चर्यं यदि सोऽधीयीत। चित्रमद्भुतमित्यर्थः।

अनित्य इति किम्? आश्चर्य कर्म शोभनम् ॥

२५८८. वर्चस्केऽवस्करः ॥ १४८ ॥ (१०६३)

कुत्सितं वर्चो वर्चस्कम्=अन्नमलम्, तस्मिन्नभिधेयेऽवस्कर इति निपात्यते। अवपूर्वस्य किरतेः कर्मणि 'ऋदोरप्' (३.३.५७) इत्यप्, निपातनात्सुट्। अचकीर्यत इत्यवस्करः = अन्नमलम्, तत्सम्बन्धाद्देशोऽपि तथोच्यते। वर्चस्क इति किम्? अवकरः ॥

१५८९. अपस्करो रथाङ्गम् ॥ १४९ ॥ (१०६४)

'अपस्कर' इति निपात्यते रथाङ्गं चेद्भवति। अपपूर्वात्किरतेः 'ऋदोरप्' (३.३.५७) इत्यप्, निपातनात् सुट्। अपस्करो रथावयवः। रथाङ्गमिति किम्? अपकारः ॥

२५९०. विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा ॥ १५० ॥ (१०६५)

'विकिर' इति किरतेर्विपूर्वस्य 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' (३.१.१३५) इति कप्रत्यये विहिते सुट् निपात्यते शकुनिश्चेद्भवति, विकिरशब्दाभिधेयो वा शकुनिर्भवति।

सर्वे शकुनयो भक्ष्या विष्किराः कुक्कुटादृते।

'विष्किरो वा शकुनौ' इति वाग्रहणादेव सुड्विकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणमिह – तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो मा भूत् ॥

२५९१. ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ॥ १५१ ॥ (३५२७)

चन्द्रशब्द उत्तरपदे ह्रस्वात्परः सुडागमो भवति मन्त्रविषये। 'सुश्चन्द्रो (तै. सं. ४.४.४.६) युष्मान्'।

ह्रस्वादिति किम्? ‘सूर्याचन्द्रमसाविव’ (ऋ ४.४१.१५)। मन्त्र इति किम्? सुचन्द्रा पुर्णमासी। उत्तरपदं समास एव भवतीति प्रसिद्धम्, तत इह न भवति – शुक्रमसि, चन्द्रमसि ॥

२५९२. प्रतिष्कशश्च कशेः ॥ १५२ ॥ (१०६६)

‘कश गतिशासनयोः’ (धा. पा. १०२५) इत्येतस्य धातोः प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचि कृते सुट् निपात्यते, तस्यैव षत्वम् ।

‘ग्राममद्य प्रवेक्ष्यामि भव मे त्वं प्रतिष्कशः’ ।

वार्त्तापुरुषः, सहायः, पुरोयायी वा प्रतिष्काश इत्यभिधीयते ।

कशेरिति किम्? प्रतिगतः कशां प्रतिकशोऽश्वः ।

अत्र यद्यपि कशेरेव कशाशब्दः तथापि कशेरिति धातोरुपादानं तदुपसर्गस्य प्रतेः प्रतिपत्त्यर्थम् । तेन धात्वन्तरोपसर्गान्न भवति ॥

२५९३. प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी ॥ १५३ ॥ (१०६७)

प्रस्कण्व, हरिश्चन्द्र इति सुट् निपात्यते, ऋषो चेदभिधेयौ भवतः। प्रस्कण्व ऋषिः। हरिश्चन्द्र ऋषिः ।

हरिश्चन्द्रग्रहणममन्त्रार्थम् ।

ऋषी इति किम्? प्रकण्वो देशः। हरिचन्द्रो माणवकः ॥

२५९४. मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ॥ २५४ ॥ (१०६८)

मस्कर, मस्करिन्–इत्येतौ यथासंख्यं वेणौ परिव्राजके च निपात्येते । मकरशब्दो ह्व्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्, तस्य वेणावभिधेये सुट् निपात्यते, परिव्राजके त्विनिरपि। मस्करो वेणुः । मस्करी परिव्राजकः ।

वेणुपरिव्राजकयोरिति किम्? मकरो ग्राहः, मकरी समुद्रः ।

केचित्पुनरत्र माङ्युपपदे करोतेः करणेऽच्प्रत्ययमपि निपातयन्ति, माङश्च ह्रस्वत्वम्, सुट् च। मा क्रियते येन=प्रतिषिध्यते, स मस्करो वेणुः। वेणुग्रहणं च प्रदर्शनार्थम्। अन्यत्रापि भवति – मस्करो दण्ड इति। परिव्राजकेऽपि माङ्युपपदे करोतेस्ताच्छील्य इनिर्निपात्यते, माङो ह्रस्वत्वं सुट् च तथैव । मकरणशीलो मस्करी कर्मापवादित्वात्परिव्राजक उच्यते । स ह्येवमाह – मा कुरुत कर्माणि,

शान्तिर्वः श्रेयसीति ॥

२५९५. कास्तीराजस्तुन्दे नगरे ॥ १५५ ॥ (१०६९)

कास्तीर, अजस्तुन्द–इत्येतौ शब्दौ निपात्येते नगरेऽभिधेये । इषत्तीरमस्य, अजस्येव तुन्दमस्येति व्युत्पत्तिरेव क्रियते, नगरं तु वाच्यमेतयोः । कास्तीरं नाम नगरम् । अजस्तुन्दं नाम नगरम् ।

नगर इति किम्? कातीरम् । अजतुन्दम् ॥

२५९६. कारस्करो वृक्षः ॥ १५६ ॥ (१०७०)

'कारस्कर' इति सुट् निपात्यते, वृक्षश्चेद्भवति । कारं करोतीति 'दिवाविभानिशाप्रभाभास्करान्त' (३.२.२१) इति टप्रत्ययः । कास्करो वृक्षः ।

वृक्ष इति किम्? कारकरः ।

केचित् पारस्करप्रभृतिष्वेव कारस्करो वृक्ष इति पठन्ति ॥

२५९७. पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ॥ १५७ ॥ (१०७१)

पारस्करप्रभृतीनि च शब्दरूपाणि निपात्यने संज्ञायां विषये । पारस्करो देशः। कारस्करो वृक्षः । रथस्पा नदी । किष्कुः प्रमाणम् । किष्किन्धा गुहा ।

तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च (ग. सू. १६०)। तस्करश्चोरः। बृहस्पतिर्देवता ।

चोरदेवतयोरिति किम्? तत्करः । बृहत्पतिः ।

संज्ञाग्रहणादुपाधिपरिग्रहे सिद्धे गणे चोरदेवताग्रहणं प्रपञ्चार्थम् ।

प्रत्तुम्पतौ गवि कर्तरि (ग. सू. १६१) । तुम्पतौ धातौ प्रशब्दात्परस्सुट् भवति गवि कर्तरि । प्रस्तुम्पति गौः ।

गवीति किम्? प्रतुम्पति वनस्पतिः ।

पारस्करप्रभृतिराकृतिगणः ।

अविहितलक्षणः सुट् पारस्करप्रभृतिषु द्रषव्यः । प्रायश्चित्तम् । प्रायश्चित्तिः । यदुक्तम् – 'प्रायस्य चित्तिचित्तयोः सुडस्कारो वा' (म. भा.) इति, तत्संगृहीतं भवति.॥

२५९८. अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ १५८ ॥ (३६५०)

परिभाषेयं स्वरविधिविषया । यत्रान्यः स्वर उदात्तः स्वरितो वा विधीयते, तत्रानुदात्तं पदमेकं वर्जयित्वा भवतीत्येतदुपस्थितं द्रष्टव्यम् । अनुदात्ताच्कमनुदात्तम्। कः पुनरेको वर्ज्यते? यस्यासौ स्वरो विधीयते । वक्ष्यति – 'धातोः' (६.१.१६२) अन्त उदात्तो भवतीति; गोपायति, धूपायति । धातोरन्त्यमचं वर्जयित्वा परिशिष्टमनुदात्तं भवति । धातुस्वरं श्नास्वरो बाधते – लुनाति, पुनाति । श्नास्वरं तस्स्वरः – लुनीतः, पुनीतः । तस्स्वरमाम्स्वरः – लुनीतस्तराम, पुनीतस्तराम् ॥

आगमसुय विकारस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च ।
पृथक्स्वरनिवृत्त्यर्थमेकवर्जं पदस्वरः ॥ (म. भा., श्लोकभाष्यम्)

आगमस्य – 'चतुरनडुहोरामुदात्तः' (७.१.९८) चत्वारः, अनड्वाहः । आगमस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते । विकारस्य – अस्थनि, दधनि इत्यनङ्स्वरः (७.१.७५) प्रकृतिस्वरं बाधते । प्रकृतेः – गोपायति, धूपायति । प्रकृतिस्वरः प्रत्ययस्वरं बाधते । पत्ययस्य – कर्त्तव्यम्, हर्त्तव्यम् । प्रत्ययस्वरः प्रकृतेः स्वरस्य बाधकः ।

परनित्यान्तरङ्गापवादैः स्वरैर्व्यवस्था, सतिशिष्टेन च । यो हि यस्मिन् सति शिष्यते, स बाधको भवति । तथा हि – गोपायतीत्यत्र धातुस्वरापवादः प्रत्ययस्वरः, तेनैन धातुस्वरेण प्रत्ययान्तस्य धातो सतिशिष्टत्वाद् बाध्यते ।

कार्ष्णोत्तरासङ्गपुर इत्यत्र च समासस्वरापवदो बहुव्रीहिस्वरः सतिशिष्टेन समासान्तोदात्तत्वेन बाध्यते । विकरणस्वरस्तु सतिशिष्टोऽपि सार्वधातुकस्वरं न बाधए। लुनीत इति तस एव स्वरो भवति ।

विभक्तिस्वरान्नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् (म. भा. ६.१.१५८ वा. १२) । अतिस्र इत्यत्र 'तिसृभ्यो जसः' (६.१.१६६) इति सतिशिष्टोऽपि विभक्तिस्वरो नञ्स्वरेण बाध्यते ।

विभक्तिनिमित्तस्वराच्च नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् (म. भा. वा. १३) । अचत्वारः, अनड्वाह इति । यस्य विभक्तिर्निमित्तमामस्तस्य यदुदात्तत्वं तन्नञ्स्वरेण बाध्यते ।

पदग्रहणं किम्? देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेनेति वाक्ये हि प्रतिपदं स्वरः पृथग् भवति । परिमाणार्थं चेदं पदग्रहणं पदाधिकारस्य निवृत्तिं करोति । तेन प्रागेव पदव्यपदेशात् स्वरविधिसमकालमेव शिष्टस्यानुदत्तत्वं भवति । तथा च कुवल्या विकारः कौवलमित्यत्रानुदात्तादिलक्षणोऽञ् सिद्धो भवति । तथा

गर्भिणेशब्दश्चानुदात्तादिलक्षणस्याञो बाधनार्थं भिक्षादिषु पठ्यते ।

कुवलगर्भशब्दावाद्युदात्तौ ॥

२५९९. कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः ॥ १५९ ॥ (३६८०)

कर्षतेर्धातोराकारवतश्च घञन्तस्यान्त उदात्तो भवति । कर्षः । पाकः । त्यागः। रागः । दायः । धायः । ञ्नित्यादिनित्यम्’ (६.१.१९७) इत्यस्यापवादः ।

कर्ष इति विकृतनिर्देशः कृषतेर्निवृत्त्यर्थः । तौदादिकस्य घञन्तस्य कर्ष इत्याद्युदात्त एव भवति ॥

२६००. उञ्छादीनां च ॥ १६० ॥ (३६८१)

‘उञ्छ’ इत्येवमादीनामन्त उदात्तो भवति ।

उञ्छः, म्लेच्छः जञ्जः, जल्पः–एते घञन्ता इति, ञित्स्वरः प्राप्तः । जपः, व्यधः – इत्यबन्तौ, तयोर्धातुस्वरः प्रप्तः । केचित्तु वध इति पठन्ति । युगः। युजेर्घञन्तस्य निपातनादगुणत्वं विशिष्टविषये च निपातनमिदमिष्यते । कालविशेषे रथाद्युपकरणे च युगशब्दस्य प्रयोगः, अन्यत्र हि योग एव भवति ।

गरो दूष्येऽबन्तः (ग. सू. १६२) गरशब्दोऽबन्तः, स दूष्य एवान्तोदात्तः । गरः = विषम् । अन्यत्राद्युदात्त एव ।वेदवेगवेष्टबन्धाः करणे (ग. सू. १६३) । ‘हलश्च’ (३.३.१२१) इति घञन्ताः, एते करणेऽन्तोदात्ता भवन्ति । भावे आद्युदात्ता एव ।

स्तुयुद्रुवश्छन्दसि । (ग. सू. १६४) उपसमस्तार्थमेतत् । परिष्टुत् । संयुत् । परिद्रुत् ।

वर्तनिः स्तोत्रे (ग. सू. १६५) । स्तोत्रम् = साम, तत्स्थो वर्त्तनिशब्दोऽन्तोदात्तो भवति, अन्यत्र मध्योदात्तः ।

श्वभ्रे दरः (ग. सू. १६६) । श्वभ्रेऽभिधेये दरशब्दोन्तोदात्तः । अन्यत्राबन्तत्वादाद्युदात्तः।

साम्बतापौ भावगर्हायाम् (ग. सू. १६७) । अन्तोदात्तौ, अन्यत्राद्युदात्तौ ।

उत्तमशश्वत्तमशब्दौ सर्वत्र (ग. सू. १६८) । केचित्तु ‘भावगर्हायाम्’ इति अत्राप्यनुवर्तयन्ति ।

भक्षमन्थभोगदेहाः (ग. सू. १६९) । एते घञन्ताः । भक्षिर्ण्यन्तोऽपि घञन्त एव; ‘एरच्’ (३.३५६) अण्यन्तानाम् इति वचनात् ॥

२६०१. अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ॥ १६१ ॥ (३६५१)

'उदात्त' इति वर्तते। यस्मिन्ननुदात्ते परत उदात्तो लुप्यते, तस्यानुदात्तस्यादिरुदात्तो भवति । कुमार ई कुमारी । कुमारशब्दोऽन्तोदात्तः, तस्य ङीप्यनुदात्ते उदात्तो लुप्यते। अनुदात्तो ङीब् उदात्तः, 'भस्य टेर्लोपः' (७.१.८८)। पथः। पथा। पथे। पथिन् शब्दोऽन्तोदात्तः । 'कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्' (४.२.८७) । कुमुद्वान्। नड्वान् । वेतस्वान् । कुमुदादयोऽन्तोदात्ताः । ड्मतुबनुदात्तः ।

अनुदात्तस्येति किम्? प्रासङ्गं वहति प्रासङ्ग्यः। प्रासङ्गशब्दः थाथादिस्वरेण (६.२.१४४) अन्तोदात्तः । तस्य यति 'तित्स्वरितम्' (६.१.१८५) इति स्वरिते उदात्तो लुप्यते? नैतदस्ति; स्वरिते हि विधीयमाने परिशिष्टमनुदात्तम्, तत् कुत उदात्तलोपः? तदेतदनुदात्तग्रहणमादेरनुदात्तस्योदात्तार्थम् ।

'अन्तः' इति हि प्रकृतत्वादन्तस्य स्यात्–मा हि धुक्षाताम्, म हि धुक्षाथाम्

यत्रेति किम्? भार्गवः, भार्गवौ, भृगवः । प्राक् सुबुत्तेर्गोत्रप्रत्ययस्य लुक्।

उदात्तग्रहणं किम् ? बैदी । और्वी ॥

२६०२. धातोः ॥ १६२ ॥ (३६७१)

'अन्तः' इत्येव । धातोरन्त उदात्तो भवति । पचति । पठति । ऊर्णोति । गोपायति। याति ॥

२६०३. चितः ॥ १६३ ॥ (३७१०)

चुतोऽन्त उदात्तो भवति । 'भञ्जभासमिदो घुरच्' (३.२.१६१) भङ्गुरम् । भासुरम्। मेदुरम्। 'आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच्' (२.४.७०), कुण्डिनाः।

चिति प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्त उदात्त इष्यते। बहुपटवः। उच्चकैः॥

२६०४. तद्धितस्य ॥ १६४ ॥ (३७११)

'चितः' इत्येव। चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तो भवति। 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ्' (४.१.१८) कौञ्जषनाः ।

किमर्थमिदम्? परमपि ञित्स्वरं बाधित्वाऽन्तोदात्तत्वमेव यथा स्यादिति ॥

२६०५. कितः ॥ १६५ ॥ (३७१२)

'तद्धितस्य कितोऽन्त उदात्तो भवति। 'नडादिभ्यः फक्' (४.१.९९), नाडायनः। चारायणः। 'प्राग्वहतेष्ठक्' (४.४.१) आक्षिकः। शालकिकः॥

२६०६. तिसृभ्यो जसः ॥ १६६ ॥ (३७१३)

तिसृभ्य उतरस्य जसोऽन्त उदात्तो भवति। तिस्रस्तिष्ठन्ति। 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' (८.२.४) इत्यस्यापवादः।

शसि 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' (६.१.१७४) इति सिद्धे, अन्यत्र बहुवचने 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' (६.१.१७९) इति विधानज्जसेव लभ्यत इति जस्ग्रहणमुपसमस्तार्थमेक इच्छन्ति, अतितिस्रावित्यत्र स्वरो मा भूदिति॥

२६०७. चतुरः शसि ॥ १६७ ॥ (३६८२)

चतुरः शसि परतोऽन्त उदात्तो भवति। चतुरः पश्य।

चतस्रादेशे आद्युदात्तनिपातनाद् यणादेशस्य च पूर्वविधौ स्थानिवत्वादयं स्वरो न भवति – चतस्रः पश्येति॥

२६०८. सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ॥ १६८ ॥ (३७१४)

'सौ' इति सप्तमीबहुवचनस्य सुशब्दस्य ग्रहणम्। तत्र सौ य एकाच् तस्मात्परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवति। वाचा, वाग्भ्याम्, वाग्भिः। वाग्भ्यः। याता, याद्भ्याम्, याद्भिः।

साविति किम्? राज्ञा। राज्ञे। एकाच् इति किम्? हरिणा। गिरिणा। राजसु। तृतीयादिरिति किम्? वाचौ। वाचः। विभक्तिरिति किम्? वाक्तरा। वाक्तमा।

सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणादिह न भवति – त्वया, त्वयीति॥

२६०९. अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे ॥ १६९ ॥ (३७१५)

'एकाचः' इति वर्तते, 'तृतीयादिर्विभक्तिः' इति च। नित्यशब्दः स्वर्यते, तेन नित्याधिकारविहितः समासः पर्युदस्यते। नित्यसमासादन्यत्रानित्यसमासे यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच्च तस्मात्परा तृतीयादिर्विभक्तिरन्यतरस्यामुदात्ता भवति।

परमवाचा, परमवाचे । परमत्वचा, परमत्वचे । यदा विभक्तिरुदात्ता न भवति तदा समासान्तोदात्तत्वमेव । परमवाचा । परमवाचे । परमत्वचा । परमत्वचे ।

अन्तोदात्तादिति किम्? अवाचा । सुवाचा । सुत्वचा तत्पुरुषोऽयम् । तत्र 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्यय' (६.२.२) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।

उत्तरपदग्रहणमेकाच्त्वेनोत्तरपदं विशेषयितुम्, अन्यथा हि समासविशेषणमेतत्स्यात्। तत्र शुनः ऊर्क्श्वोर्ज्जा – इत्यत्रैवायं विधिः स्यात् ।

अनित्यसमास इति किम्? अग्निचिता । सोमसुता । 'उपपदमतिङ्' (२.२.१९) इत्ययं नित्याधिकारे समासो विधीयते, तत्र 'गतिकारकोपपदात् कृत्' (६.२.१३९) इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेण चित्-शब्द उदात्तः ।

यस्तु विग्रहाभावेन नित्यसमासस्तत्र भवत्येव विकल्पः – अवाचा ब्राह्मणेनम् सुवाचा ब्राह्मणेनेति । 'बहुव्रीहौ नञ्सुभ्याम्' (६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं भवति ॥

२६१०. अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ॥ १७० ॥ (३७१६)

अञ्चेः पराऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति छन्दसि विषये । 'इन्द्रो दधीचो अस्थभिः' (ऋ. १.८४.१३) 'चौ' (६.१.२२२) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् । 'तृतीयादिः' इति वर्तमाने शसोऽपि परिग्रहार्थमसर्वनामस्थानग्रहणम् । इहापि यथा स्यात्-प्रतीचो बाहून्प्रतिभङ्ग्ध्येषामिति ॥

२६११. ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः ॥ १७१ ॥ (३७१७)

ऊठ, इदम्, पदादि, अप्, पुम्, रै, दिव्-इत्येतेभ्योऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति । ऊठ्-प्रष्ठौहः, प्रष्ठौहा ।

ऊठ्युपधाग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्-अक्षद्युवा । अक्षद्युवा ।

इदम् – आभ्याम्, एभिः । 'अन्तोदात्तात्' इत्यधिकारादन्वादेशे न भवति – अथो आभ्यां' निपुणमधीतमिति ।

पदादयः – 'पद्दन्नोमास्' (६.१.६३) इत्येवमादयो निश्पर्यन्ता इह गृह्यन्ते । 'निपदश्चतुरो जहि' (खि. २.१६.१) । 'या दतो धावति' (तै. सं. २.५.१.७) । असन्प्रभृतिभ्यो विभक्तिरनुदत्तैव भवति । 'ग्रीवायां बद्धो अपि कक्ष आसनि'

(ऋ. ४.४०.४)। 'मत्स्य न दीन उदनि क्षियन्तम्' (ऋ. १०.६८.८)।

अप्–अपः पश्य। अद्भिः। अद्भ्यः।
पुम्–पुंसः, पुम्भ्याम्, पुम्भ्यः। पुंसा, पुंसे।
रै–रायः पश्य। राभ्याम्। राभिः।
दिव्–दिवः पश्य। दिवा। दिवे॥

२६१२. अष्टनो दीर्घात्॥ १७२॥ (३७१८)

अष्टनो दीर्घान्तादसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति। अष्टाभिः। अष्टाभ्यः। अष्टासु। घृतादिपाठादष्टन्–शब्दोऽन्तोदात्तः, तत्र 'झल्युपोत्तमम्' (६.१.१८०) इत्येतस्यापवादो विभक्तेरेवोदात्तत्वं विधीयते।

दीर्घादिति किम्? अष्टसु प्रक्रमेषु ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत (म. भा.)।

इदमेव दीर्घग्रहणमष्टन आत्वविकल्पं ज्ञापयति, कृतात्वस्य च षट्संज्ञां ज्ञापयति; अन्यथा ह्यात्वपक्षे सावकाशोऽष्टनः स्वरः परत्वादनात्वपक्षे षट्स्वरेण बाधिष्यत इति किं दीर्घग्रहणेन॥

२६१३. शतुरनुमो नद्यजादी॥ १७३॥ (३७१९)

'अन्तोदात्तात्' इति वर्तते। अनुम् यः शतृप्रत्ययस्तदन्तादन्तोदात्तात्परा नदी अजादिविभक्तिरसर्वनामस्थानमुदात्ता भवति। तुदती, नुदती। लुनती, पुनती। तुदता, नुदता। लुनता, पुनता।

अनुम इति किम्? तुदन्ती, नुदन्ती। अत्राप्यदुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे (६.१.१८६) एकादेशः, तस्य 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' (८.२.५) इत्युदात्तत्वम्, तस्य पूर्वत्रासिद्धत्वं (८.२.१) नेष्यत इति शत्रन्तमन्तोदात्तं भवति।

नद्यजादी इति किम्? तुदद्भ्याम्, नुदद्भ्याम्। तुदद्भिः, नुदद्भिः।

अन्तोदात्तादित्येव – ददती। दधतः। 'अभ्यस्तानामादिः' (६.१.१८९) इत्याद्युदात्तावेतौ।

बृहन्महतोरुपसंख्यानम् (म. भा.)। बृहती, महती। बृहता, महता॥

२६१४. उदात्तयणो हल्पूर्वात् ॥ १७४ ॥ (३७२०)

उदात्तस्थाने यो यण् हल्पूर्वस्तस्मात्परा नदी अजादिर्यासर्वनामस्थान–विभक्तिरुदात्ता [सा] भवति । कर्त्री, हर्त्री । प्रलवित्री, प्रसवित्री । कर्त्रा, हर्त्रा, प्रलवित्रा, प्रसवित्रा। तृजन्ता एतेऽन्तोदात्तः ।

उदात्तग्रहणं किम्? कर्त्री, हर्त्री । कर्त्रा, हर्त्रा । तृन्नन्तोऽयमाद्युदात्तः । हल्पूर्वादिति किम्? बहुतितवा ब्राह्मण्या ।

नकारग्रहणं कर्तव्यम् (म. भा.) । वाक्पत्नीयं कन्या ॥

२६१५. नोङ्धात्वोः ॥ १७५ ॥ (३७२१)

ऊङो धातोश्च य उदात्तयण् हल्पूर्वः, तस्मात्पारा तृतीयादिर्विभक्तिर्नोदात्ता भवति। ब्रह्मबन्ध्वा, ब्रह्मबन्ध्वे । वीरबन्ध्वा, बीरबन्ध्वे । ऊङ् प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। तेन सह य एकादेशः सोऽप्युदात्त इति उदात्तयण्वकारः, तस्मादुदात्तत्वे प्रतिषिद्धे 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' (८.२.४) इति विभक्तिः स्वर्यते ।

धातुयणः खल्वपि–सकृल्ल्वा । सकृल्ल्वे । खलप्वे । क्विबन्तस्य कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तस्य 'ओःसुपि' (६.४.८३) इति यणादेशः ॥

२६१६. ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् ॥ १७६ ॥ (३७२२)

'अन्तोदात्तात्' इतेव । ह्रस्वान्तादन्तोदात्तान्नुटश्च परो मतुब् उदात्तो भवति । अग्निमान् । वायुमान् । कर्तृमान् । हर्तृमान् । नुटः खल्वपि – अक्षण्वता । शीर्षण्वता।

'अन्तोदात्तात्' इत्येव – वसुमान् (तै.सं. १.६.६.२) । वसुशब्द आद्युदात्तः, तस्मान्मतुप् अनुदात्त एव भवति ।

अत्र च 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमनवत्' (व्या.परि. ३७), इत्येषा परिभाषा नाश्रीयते; नुड्ग्रहणात् । तेन मरुत्वानित्यत्र न भवति ।

रेशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यम् (म. भा.) । आरेवान् ।

त्रेश्च प्रतिषेधौ वक्तव्यः (म. भा. ६.१.१७६) ।

'त्रिवतीर्याज्यानुवाक्या भवति' (काठ. सं. ११.१) इति ।

२६१७. नामन्यतरस्याम् ॥ १७७ ॥ (३७२३)

ह्रस्वग्रहणमनुवर्तते, मतुब्ग्रहणं च, तेन मतुपा ह्रस्वो विशेष्यते । मतुपि यो ह्रस्वस्तदन्तादन्तोदात्तादन्यतरस्यां नाम् उदात्तो भवति । अग्नीनाम् । अग्नीनाम् । वायूनाम् । वायूनाम् । कर्तॄणाम् । कर्तॄणाम् ।

मतुपा ह्यस्वविशेषणं किम्? भूतपूर्वेऽपि ह्रस्वे यथ स्यात्, अन्यथा हि साम्प्रतिक एव स्यात् तिसृणाम्, चतसृणामिति । सनुट्कस्य ग्रहणं किम्? धेन्वाम्। शकव्याम्। 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' (६.१.१७४) इत्ययमन्तोदात्तः ।

ह्रस्वादित्येव – कुमारीणाम् । अन्तोदात्तादित्येव – त्रपूणाम् । वसूनाम् ॥

२६१८. ङ्यान्ताच्छन्दसि बहुलम् ॥ १७८ ॥ (३७२४)

ङ्यन्ताच्छन्दसि विषये नामुदात्तो भवति बहुलम् । 'देवसेनानामभिञ्जतीनाम्' (ऋ. १०.१०३.८) । 'बह्वीनां पिता' (ऋ ६.७५.५) । न च भवति – नदीनां पारे। 'जयन्तीनां मरुतः' (ऋ. १०.१०३.८) ।

२६१९. षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः ॥ १७९ ॥ (३७२५)

'अन्तोदात्तात्' इत्येतन्निवृत्तम् । षट्संज्ञकेभ्यः, त्रि, चतुर्–इत्येताभ्यां च परा हलदिर्विभक्तिरुदात्ता भवति । षड्भिः, षड्भ्यः, षण्णम् । 'पञ्चानाम्' (तै.सं. १.६.१.२)। सप्तानाम् (ऋ. ८.२८.५) । त्रि–' त्रिभिः' (ऋ. १.३४.२१), त्रिभ्यः, 'त्रयाणाम्' (तै. सं. ३.४.३.८) । चतुर्–चतुर्भ्यः (तै. सं. ७.२.११.१), चतुर्णाम्(ऋ. ८.७४.१३) ।

हलादिरिति किम्? चतस्रः (ऋ. १.६२.६) पश्य ॥

२६२०. झल्युपोत्तमम् ॥ १८० ॥ (३६८३)

षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं भवति । त्रिप्रभृतीनामन्त्यमुत्तमम्, तत्समीपे च यत्तदुपोत्तमम् । 'पञ्चभिस्तपति'(तै.सं. ५.२.७.५)। सप्तभिः परान् जयति । तिसृभिश्च वहसे त्रिंशता (अथर्व, ७.४.१).। चतुर्भिः (वाज. सं. २३.१३) ।

झलीति किम्? पञ्चानाम् (तै.सं. १.६.१.२) । सप्तानाम् (ऋ. ८.२८.५)। उपोत्तममिति किम्? षड्भिः (ऋ. २.१८.४) । षड्भ्यः (तै.सं. ७.२.१३.१) ॥

२६२१. विभाषा भाषायाम् ॥ १८१ ॥ (३६८४)

षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं भवति विभाषा भाषायां विषये । पञ्चभिः । पञ्चभिः । सप्तभिः । सप्तभिः । तिसृभिः । तिसृभिः। चतुर्भिः । चतुर्भिः ।

२६२२. ना गोश्वन्सावर्णराडङ्कृङ्द्भ्यः ॥ १८२ ॥ (३७२६)

गो, श्वन्, साववर्णः=सौ प्रथमैकवचने यदवर्णान्तम्, राड्, अङ्, क्रुङ्, कृद्–इत्येतेभ्यो यदुक्तं तन्न भवति । गवा । गवे । गोभ्यामिति । 'सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः' (१.१६८) इति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । सुगुना । सुगवे । सुगुभ्याम् । 'अन्तोदात्तादुत्तरपदात्' (६.१.१६९) । इति प्राप्तिः ।

श्वन्–शुना । शुने । श्वभ्याम् । परमशुना । परमशुने । परमश्वभ्याम् । पूर्ववत्प्राप्तिः।

साववर्णः=सौ प्रथमैकवचने यदवर्णान्तं तस्य ग्रहणम–येभ्यः । तेभ्यः । केभ्यः ।

राट्–राजतिः क्विबन्तः । राजा । परमराजः ।

अङ्–अञ्चतिः क्विबन्तः, तस्य सनकारस्य ग्रहणं विषयावधारणार्थम्, यत्रास्य नलोपो नास्ति तत्र प्रतिषेधो यथा स्यात् । 'नाञ्चेः पूजायाम्' (६.४.६०) इति प्रतिषिध्यते नलोपः । प्राञ्चा । प्राङ्भ्याम् । नलोपविषये तु भवत्येव विभक्तेरुदात्तत्वम्। प्रा चा । प्राचे । प्रा ग्भ्याम् ।

क्रुङ् क्विन्नन्त एव – कुञ्चा । परमक्रुञ्चा ।

कृत् – करोतिः कृतिर्वा क्विबन्तः । कृता । परमकृता ॥

२६२३. दिवो झल् ॥ १८३ ॥ (३७२७)

दिवः पर झलदिर्विभक्तिर्नोदात्त भवति । द्युभ्याम् । द्युभिः । 'सावेकाचः' (६.१.१६८) इति 'ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः' (६.१.१७१) इति वा प्राप्तिः प्रतिषिध्यते।

झलिति किम्? दिवा ॥

२६२४. नृ चान्यतरस्याम् ॥ १८४ ॥ (३७२८)

'नृ' इत्येतस्मात्परा झलादिर्विभक्तिरन्यतरस्यां नोदात्ता भवति । नृभ्याम् । 'नृभिः' (ऋ. १०.१९.७.४) । 'नृभ्यः' (ऋ. १.४३.२) । 'नृषु' (ऋ. १.१८०.८) ।

झलित्येव–न्रा । न्रे ॥

२६२५. तित्स्वरितम् ॥ १८५ ॥ (३७९९)

तित्स्वरितं भवति । सन्नन्ताद्यत् – चिकीर्ष्यम् ,जिहीर्ष्यम् । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३.१.११४)–कार्यम् हार्यम् । प्रत्ययाद्युदात्तस्यापवादः ॥

२६२६. तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोः ॥ १८६ ॥ (३७३०)

तासेरनुदात्तेतो ङितोऽकारान्तोपदेशाच्च शब्दात्परं लसार्वधातुकमनुदात्तं च भवति ह्नुङ्, इङ्–इत्येताभ्यां परं वर्जयित्वा । तासेस्तावत् – कर्ता, कर्त्तारौ, कर्त्तारः । प्रत्ययस्वरापवादोऽयम् ।

अनुदात्तेतः –आस–आस्ते । वस–वस्ते ।

ङित्–षूङ्–सूते । शीङ्–शेते ।

अदुपदेशात् – तुदतः । नुदतः । पचतः । पठतः । अनुबन्धस्यानैकान्तिकत्वादकारान्तोपदेश एव शप् । पचमानः । यजमानः । यद्यत्र मुक् अकारमात्रस्य स्यात्, तदा लसार्वधातुकमदुपदेशादनन्तरमिति सिद्धो निघातः । अथाकारान्तस्याङ्गस्य, तथापि लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कर्तव्ये बहिरङ्गत्वादसिद्ध इति सिद्धम् । चित्स्वरोऽप्यतेन लसार्वधातुकानुदात्तत्वेन परत्वाद् बाध्यते ।

तास्यादिभ्य इति किम्? चिनुतः । चिन्वन्ति । ङिदयं श्नुः पूर्वस्य कार्य प्रति न तु परस्य । उपदेशग्रहणं किम्? इह च यथा स्यात् – पचावः, पचाम इति.। इह च मा भूत्–हतः, हथ इति । लग्रहणं किम्? कतीह पचमानः । सार्वधातुकमिति किम्? शिश्ये । शिश्याते । शिश्यिरे । अहन्विङोरिति किम्? हनुते । यदधीते ॥

२६२७. आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् ॥ १८७ ॥ (३७३१)

'उदात्तः' इति वर्तते । सिजन्तस्यान्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति । मा हि कार्ष्टाम्। मा हि कार्ष्टाम् । एकोऽत्राद्युदात्तः, अपरो मध्योदात्तः । मा हि लाविष्टाम्,

मा हि लाविष्टाम् । एकोऽत्राद्युदात्तः, अपरो मध्योदात्तः । सिचश्चित्करणादागमानुदात्तत्वं हि बाध्यते ।

सिच आद्युदात्तत्वेऽनिटः पितः पक्षे उदात्तत्वं वक्तव्यम् (म. भा. ६.१.१८७ वा.) । मा हि कार्षम् मा हि कार्षम् । अनिट इति किम्? मा हि लाविषम् । मध्योदात्त एवाद्युदात्ताभावपक्षे भवति ॥

२६२८. स्वपादिहिंसामच्यनिटि ॥ १८८ ॥ (३६७२)

लसार्वधातुकग्रहणं यदनुवर्तते, तद् 'अच्यनिटि' इति सम्बन्धादिह सप्तम्यन्तमुपजायते । स्वपादिरा वृत्करणात् । स्वपादीनां हिंसेश्चाजादावनिटि लसार्वधातुके परतोऽन्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति । स्वपन्ति । स्वपन्ति । श्वसन्ति श्वसन्ति । हिंसेः खल्वपि–हिंसन्ति । हिंसन्ति । प्रत्ययस्वरेण पक्षे मध्योदात्तः ।

अचीति किम्? स्वप्यात् । हिंस्यात् । अनिटीति किम्? स्वपितः । श्वसितः॥

ङित्यजादावयं विधिरिष्यते । इह न भवति – स्वपानि । हिनसानि ॥

२६२९. अभ्यस्तानामादिः ॥ १८९ ॥ (३६७३)

अभ्यस्तानामजादावनिटि लसार्वधातुके परत आदिरुदात्तो भवति । ददति, ददतु । दधति, दधतु । जक्षति, जक्षतु । जाग्रति, जाग्रतु ।

अचीत्येव – दद्यात् । अनिटीत्येव – जक्षितः । 'आदिः' इति वर्तमाने पुनरादिग्रहणं नित्यार्थम् ॥

२६३०. अनुदात्ते च ॥ १९० ॥ (३६७४)

अविद्यमानोदात्ते च लसार्वधातुके परतोऽभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवति । अनजाद्यर्थ आरम्भः । ददाति । जहति । दधाति । जिहीते । मिमीते (तै. सं. ७.१.९.६) ।

अनुदात्त इति बहुव्रीहिनिर्देशो लोपयणादेशार्थः (म. भा.) । मा हि स्म दधात्। दधात्यत्र ॥

२६३१. सर्वस्य सुपि ॥ १९१ ॥ (३६८५)

सर्वशब्दस्य सुपि परत आदिरुदात्तो भवति । सर्वः, सर्वौ, सर्वे । सुपीति किम्? सर्वतरः । सर्वतमः ।

प्रत्ययलक्षणेनाप्ययं स्वर इष्यते सर्वस्तोमः (तै. सं. ५.४.१२.३) इति । सर्वस्वरोऽनच्कस्येति वक्तव्यम् (म. भा. ६.१.१९१ वा.१) । सार्वकः । चित्स्वरेणान्तोदात्तो भवति ॥

२६६२. भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति ॥ १९२ ॥ (३६७५)

भी, ह्री, भृ, हु, मद, जन, धन, दरिद्रा, जागृ–इत्येतेषामभ्यस्तानां लसार्वधातुके पिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवति । बिभेति । जिह्रेति 'बिभर्ति' (तै.आ. ३.११.४) । 'जुहोति' (तै.ब्रा. २.१.८.३) । ममत्तु नः परिज्मा (तै. सं. २.१.११.१) । मदेः 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्लुः । जजनदिन्द्रम् (तै. आ. ३.२.१) । 'जन जनने' (धा.पा. ११०६) इत्यस्य पञ्चमे लकारे रूपम् । धन धान्ये (धा. पा. ११०५) इत्यस्य पञ्चमे लकारे – दधनत् (तै. ब्रा. २.८.२५) । दरिद्राति । जागर्ति।

भ्यादीनामिति किम्? ददाति । पितीति किम्? दरिद्रति ॥

२६३३. लिति ॥ १९३ ॥ (३५८३)

लिति [=लकारेत्संज्ञके] प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवति । चिकीर्षकः । जिहीर्षकः। भौरिकिविधम् । भौलिकिविधम् । ऐषुकारिभक्तम् ॥

२६३४. आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम् ॥ १९४ ॥ (३६७७)

णमुलि परतोऽन्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति । लोलूयंलोलूयम्लोलूयंलोलूयम्.। पोपूयपोपूयम्। पोपूयंपोपूयम् । आम्रेडिताब्दनुत्तत्वे कृते पूर्वो लोलूयंशब्द एकत्राद्युदात्तः, अपरत्र लित्स्वरेण मध्योदात्तः ॥

२६३५. अचः कर्तृयकि ॥ १९५ ॥ (३६७८)

'उपदेशे' इति वर्तते । अजन्ता ये उपदेशे धातवस्तेषां कर्तृयकि

अन्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति । लूयते केदारः स्वयमेव, लूयते केदारः स्वयमेव.। स्तीर्यते केदारः स्वयमेव, स्तीर्यते केदारः स्वयमेव । यदाऽऽद्युदात्तत्वं न भवति, तदा लसार्वधातुकनिघाते कृते अदुपदिशभक्तयक एव स्वरो भवति ।

जनादीनामुपदेश एवात्वं द्रष्टव्यम्, तत्राप्ययं स्वर इष्यते । जायते स्वयमेव। सायते स्वयमेव । श्चायते स्वयमेव ।

अच इति किम्? भिद्यते स्वयमेव । कर्तृग्रहणं किम्? लूयते केदरो देवदत्तेन॥

२६३६. थलि च सेटीडन्तो वा ॥ १९६ ॥ (३७२२)

सेटि थलि इट् वा उदात्तो भवति अन्तो वा आदिर्वाऽन्यतरस्याम् । लुलविथ, लुलविथ, लुलविथ । यदा नैते त्रयः स्वराः, तदा 'लिति' (६.१.१९३) प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवति । तेनैते चत्वारः स्वराः पर्यायेण भवति ।

सेटिति किम्? ययाथ । 'लिति' प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम्–इत्ययमेवात्र स्वरो भवति।

२६३७. ञ्नित्यादिर्नित्यम् ॥ १९७ ॥ (३६८६)

ञिति निति च नित्यमादिरुदात्तो भवति । 'गर्गादिभ्यो यञ्' ,(६.१.१०५) गार्ग्यः । वात्स्यः । 'वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्' (६.३.९८) वासुदेवकः, अर्जुनकः । प्रत्ययस्वरापवादोऽयं योगः ।

प्रत्ययलक्षणमत्र नेष्यते, तेन गर्गाः, बिदाः, चञ्चाः – इत्यत्र यञि कनि च लुप्ते न भवति ॥

३६३८. आमन्त्रितस्य च ॥ १९८ ॥ (३६५३)

आमन्त्रितस्यादिरुदात्तो भवति । देवदत्त । देवदत्तौ, देवदत्ताः । अत्र 'कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिष' (६.२.१४८) इति प्राप्तिर्बाध्यते ।

लुमतापि लुप्ते प्रत्ययलक्षणमत्रेष्यते । सर्पिरागच्छ, सप्तागच्छतेति ॥

२६३९. पथिमथोः सर्वनामस्थाने ॥ १९९ ॥ (३६८७)

पथिमथिशब्दावौणादिकाविनिप्रत्ययान्तौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ, तयोः सर्वनामस्थाने परत आदिरुदात्तो भवति । पन्थाः, पन्थानौ, पन्थानः । मन्थाः,

मन्थानौ, मन्थानः ।

सर्वनामस्थान इति किम्? पथः पश्य । मथः पश्य । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तो भवति । प्रत्ययलक्षणमत्रापि नेष्यते ।

पथिप्रियः – इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः पथिशब्दः ॥

२६४०. अन्तश्च तवै युगपत् ॥ २०० ॥ (३६८८)

तवैप्रत्ययान्तस्यान्तः, चशब्दादादिश्च युगपदुदात्तौ भवतः । कर्त्तवै । हर्त्तवै । प्रत्ययाद्युदात्तत्वापवादः ।

युगपद्ग्रहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम् । 'एकवर्जम्' इति वचनाद्यौगपद्यं न स्यात्॥

२६४१. क्षयो निवासे ॥ २०१ ॥ (३६८९)

क्षयशब्दो निवासेऽभिधेये आद्युदात्तो भवति । क्षियन्ति=निवसन्त्यस्मिन्निति क्षयः, 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' (३.३.११८) इति घप्रत्ययान्तस्य प्रत्ययस्वरः प्राप्तः। क्षये जागृहि प्रपश्यन् । (ऋ. १०.११८.१)

निवास इति किम्? क्षयो वर्तते दस्यूनाम् । 'एरच्' (३.३.५६) इत्ययमजन्तः॥

२६४२. जयः करणम् ॥ २०२ ॥ (३६९०)

जयशब्दः करणवाची आद्युदात्तो भवति । जयन्ति तेनेति जयः । 'पुंसि संज्ञाया घः प्रायेण' (३.३.११८) इति घ, तस्य प्रत्ययस्वरः प्राप्तः । जयोऽश्वः ।

करणमिति किम्? जयो वर्तते ब्राह्मणानाम् । अत्रापि 'एरच्' (३.३.५६) इत्ययमजन्तः ॥

२६४३. वृषादीनां च ॥ २०३ ॥ (३६९१)

'वृष' इत्येवमादीनामादिरुदात्तो भवति । वृषः । जनः । ज्वरः । ग्रहः । हयः। गयः । सर्वे एते पचाद्यच्प्रत्ययान्ताः । गय इत्यत्र गायतेपातनादेत्वम् ।

नयः । तयः । अयः । अंशः । वेदः । अशः । दवः । एतेऽपि तथैवाच्प्रत्ययान्ताः। सूदः – इगुपधात् (३.१.१३५) इति कप्रत्ययान्तः । गुहा – भिदादिः, अङ्प्रत्ययान्तः (३.३.१०४) ॥

शमरणौ संज्ञायां सम्मतौ भावकर्मणोः (ग. सू. १७०) शमः । भावे । रणः

कर्मणि । अजन्तावेतौ निपातनाद् भावकर्मणोर्भवतः । मन्त्रः पचाद्यजन्तः । शान्तिः – इति क्तिजन्तः । कामः, यामः– घञन्तावेतौ ।

आरा, धारा, कारा–भिदादयः । वहः – गोचरादिषु घप्रत्ययान्तः । कल्पः– अजन्तः । पादः – घञन्तः । तत्र क्वचित्प्रत्ययस्वरः प्राप्तः क्वचित् 'कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः (६.१.१५९) इति । वृषादिराकृतिगणः । अविहितमाद्युदात्तत्वं वृषादिषु द्रष्टव्यम् ॥

२६४४. संज्ञायामुपमानम् ॥ २०४ ॥ (३६९२)

उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तो भवति । चञ्चा । वर्धिका । खरकुटी । दासी। उपमानशब्दा एते उपमेयस्य संज्ञाः । तत्र 'इवे प्रतिकृतौ' (५.३.९६) इति यः कन् तस्य 'लुम्मनुष्ये' (५.३.९८) इति लुप् ।

यद्येवम्, किमर्थमिदमुच्यते, प्रत्ययलक्षणेन सिद्धमाद्युदात्तत्वम्? एतदेव ज्ञापयति – क्वचिदिह स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं न भवतीति । तथा च पूर्वत्रोदाहृतम् ।

संज्ञयामिति किम्? अग्निर्माणवकः । उपमानमिति किम्? देवदत्तः ॥

२६४५. निष्ठा च द्व्यजनात् ॥ २०५ ॥ (३६९३)

निष्ठान्तं च द्व्यच् संज्ञायां विषये आद्युदात्तं भवति स चेदादिराकारो न भवति। दत्तः । गुप्तः । बुद्धः । प्रत्ययस्वरापवादः ।

निष्ठेति किम्? देवः । भीमः । द्व्यजिति किम्? चिन्तितः । रक्षितः । अनादिति किम्? त्रातः । आप्तः । संज्ञायामिति किम्? कृतम् । हृतम् ॥

२६४६. शुष्कधृष्टौ ॥ २०६ ॥ (३६९४)

'आदिरुदात्तः' इति वर्तते । शुष्क, घृष्ट–इत्येतावाद्युदात्तौ भवतः । शुष्कः । घृष्टः । असंज्ञार्थ आरम्भः ॥

२६४७. आशितः कर्ता ॥ २०७ ॥ (३६९५)

अशितशब्दः कर्तृवाची आद्युदात्तो भवति । आशितो देवदत्तः । अशेरयमाङ्–पूर्वादविवक्षिते कर्मणि कर्तरि क्तः, तत्र 'थाथघञ्' (६–२–१४४) इति प्राप्तः स्वरो बाध्यते । कर्तरीति किम्? आशितमन्नम् । आशितं देवदत्तेन । पूर्वत्र कर्मणि

क्तः, उत्तरत्र भावे.॥

२६४८. रिक्ते विभाषा ॥ २०८ ॥ (३६९६)

रिक्तशब्दे विभाषा आदिरुदात्तो भवति । रिक्तः रिक्तः 'संज्ञायाम् (६.१.२०४) 'निष्ठा च द्व्यजनात्' (६.१.२०५) इत्यनेन पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमाद्युदात्तः ॥

२६४९. जुष्टार्पिते चच्छन्दसि ॥ २०९ ॥ (३६९७)

जुष्ट, अर्पित–इत्येते शब्दरूपे छन्दसि विषये विभाषा आद्युदात्ते भवतः । जुष्टः जुष्टः । अर्पितः । अर्पितः ।

छन्दसीति किम्? भाषायां प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तावेतौ ॥

२६५०. नित्यं मन्त्रे ॥ २१० ॥ (६३९८)

जुष्ट, अर्पित इत्येते शब्दरूपे मन्त्रविषये नित्यमाद्युदात्ते भवतः । जुष्टं देवानाम्। अर्पितं पितॄणाम् । पूर्वेणात्र विकल्पः प्राप्तः ।

केचिदत्र 'जुष्ट' –इत्येतदेवानुवर्तयन्ति । अर्पितशब्दस्य विभाषा मन्त्रेऽपीच्छन्ति। अन्तोदात्तोऽपि ह्ययं मन्त्रे पथ्यते – 'तस्मिन्त्साकं त्रिशाता न शङ्कवोऽर्पिता' (ऋ. १.१६४.४८) इति ॥

२६५१. युष्मदस्मदोर्ङसि ॥ २११ ॥ (३६९९)

युष्मदस्मदी मदिक्प्रत्ययान्तेऽतोदात्ते, तयोर्ङसि परत आदिरुदात्तो भवति । तव स्वम् । मम स्वम् ॥

२६५२. ङयि च ॥ २१२ ॥ (३७००)

'युष्मदस्मदोः' इति वर्तते, 'आदिरुदात्तः' इति च । 'ङे' इत्येतस्मिंश्च परतो युष्मदस्मदोरादिरुदात्तो भवति । 'तुभ्यम्' (तै. सं. १.३.१४.३) । मह्यम् ।

पृथग्योगरणं यथासंख्यशङ्कानिवृत्त्यर्थम् ॥

२६५३. यतोऽनावः ॥ २१३ ॥ (३७०१)

'निष्ठा च द्व्यजनात्' (६.१.२१५) इत्यतो द्व्यज्ग्रहणमनुवर्त्तते। यत्प्रत्ययान्तस्य द्व्यच आदिरुदात्तो भवति, न चेन्नौशब्दात्परो भवति। 'अचो यत्' (३.१.९७) – चेयम्, जेयम्। 'शरीरावयवाद्यत्' (५.१.६) – कण्ठ्य, ओष्ठ्यम्। 'तित्स्वरितम्' (६.१.१८५) इत्यस्यापवादः।

अनाव इति किम्? नाव्यम्। द्व्यच इत्येव – चिकीर्ष्यम्। ललाट्यम्॥

२६५४. ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः॥ २१४॥ (३७०२)

इड, वन्द, वृ, शंस, दुह्–इत्येतेषां यो ण्यत् तदन्तस्यादिरुदात्तो भवति। ईड्यम्। वन्द्यम्। वार्यम्। शंस्यम्। दोह्या धेनुः। द्व्यनुबन्धकत्वाद् ण्यतो यद्ग्रहणेन ग्रहणं नास्तीति 'तित्स्वरितम्' (६.१.१८५) इत्येतत् प्राप्तम्। वार्यमिति – वृङ् सम्भक्तौ' इत्यस्यायं ण्यत्। क्यब्विधौ हि वृञ एव ग्रहणमिष्यते॥

२६५५. विभाषा वेण्विन्धानयोः। २१५॥ (३७०३)

वेणु, इन्धान–इत्येतयोर्विभाषा आदिरुदात्तो भवति। वेणुः, वेणुः। इन्धानः, इन्धानः। इन्धानः।

वेणुशब्दोऽयम् 'अजिवृरीभ्यो नित्' (उ.सू. ३२५) इति णुप्रत्ययान्तो नित्त्वान्नित्यमाद्युदात्तः प्राप्तः।

इन्धानशब्दोऽपि यदा चानशन्तदा चित्त्वादन्तोदात्तः। अथ शानजन्तस्तदा लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण मध्योदात्तः। तदेवमिन्धाने सर्वथाऽप्राप्तमाद्युदात्तत्वं पक्षे विधीयते।

वेणुरिव वेणुरित्युपमानं यदा संज्ञा भवति, तदा 'संज्ञायामुपमानम्' (६.१.२०४) इति नित्यमाद्युदात्तत्वमिष्यते॥

२६५६. त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानाम्॥ २१६॥ (३७०४)

त्याग, राग, हास, कुह, श्वठ, क्रथ – इयेतेषां विभाषा आदिरुदात्तो भवति.। त्यागः, त्यागः। रागः रागः। हासः – हासः–एते घञन्ताः, तेषां पक्षे 'कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः' (७.१.१५९) इत्युदात्तत्वमेव भवति। कुहः कुहः। श्वठः, श्वठः.। क्रथः, क्रथः – एते पचाद्यजन्ताः॥

२६५७. उपोत्तमं रिति ॥ २१७ ॥ (३७३३)

रिदन्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति । त्रिप्रभृतीनामन्त्यमुत्तमं तस्य समीते यत्तदुपोत्तमम्। करणीयम् । हरणीयम् । पटुजातीयः । मृदुजातीयः । प्रत्ययस्वरापवादोऽयम् ॥

२६५८. चङ्यन्यतरस्याम् ॥ २१८ ॥ (३६७९)

चङन्तेऽन्यतरस्यामुपोत्तममुदात्तं भवति । मा हि चीकरताम् । मा हि चीकरताम्। 'न माङ्योगे' (६.४.७४) इत्यटि प्रतिषिद्धे 'हि च' (८.१.३४) इति निघातेऽदुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे (६.१.१८६) कृते चङ एव स्वरे प्राप्ते पक्षे धात्वकार उदात्तो भवति ।

उपोत्तमग्रहणाद् द्व्यचोर्न भवति – 'मा हि दधत्' ॥

२६५९. मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम् ॥ २१९ ॥ (३७०५)

मतोः पूर्व आकार उदात्तो भवति तच्चेन्मत्वन्तं स्त्रीलिङ्गे संज्ञा भवति । उदुम्बरावती । पुष्करावती । वीरणावती । शरावती । 'शरादीनां च' (६.३.१२०) इति दीर्घः ।

आदिति किम्? इक्षुमती । द्रुमवती । संज्ञायामिति किम्? खट्वावती । स्त्रियामिति किम्? शरावान् । मतोरिति किम्? गवादिनी ॥

२६६०. अन्तोऽवत्याः ॥ २२० ॥ (३७०६)

'संज्ञायाम्' इत्येव । अवतीशब्दान्तस्य संज्ञायामन्त उदात्तो भवति । अजिरवती। खदिरवती । हंसवती । कारण्डवती । ङीपः पित्त्वादनुदात्तत्वं प्राप्तम् ।

'अवत्या' इति किमुच्यते, न वत्या इत्येवमुच्येत? नैवं शक्यम्; इहापि स्यात्–राजवती । स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वान्नायमवतीशब्दः, वत्वं पुनराश्रयात्सिद्धम्.॥

२६६१. ईवत्याः ॥ २२१ ॥ (३७०७)

ईवतीशब्दान्तस्यान्त उदात्तो भवति स्त्रियां संज्ञायां विषये । अहीवती । कृषीवती। मीनवती ।

२६६२. चौ ॥ २२२ ॥ (३६५२)

'चौ' इत्यञ्चतिर्लुप्तनकारो गृह्यते । तस्मिन्परतः पूर्वस्यान्त उदात्तो भवति। दधीचः पश्य । दधीचा । दधीचे । मधूचः पश्य । मधूचा । मधूचे । उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादोऽयम् ।

चावतद्धित इति वक्तव्यम् (म. भा. ६.१.२२२ वा. १) दाधीचः । माधूचः । प्रत्ययस्वर एवात्र भवति ।

२६६३. समासस्य ॥ २२३ ॥ (३७३४)

समासस्यान्त उदात्तो भवति । राजपुरुषः । ब्राह्मणकम्बलः । कन्यास्वनः। पटहशब्दः । नदीघोषः । राजपृषत् । ब्राह्मणसमित् ।

'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्' (व्या.प. ३७) इति हलन्तेष्वयन्तोदात्तत्वं भवति । नानापदस्वरस्यापवादः ॥

॥ इति श्रीवामनविरचितायां कशिकावृत्तौ
षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ षष्ठाध्याये द्वितीयः पादः

२६६४. बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ॥ १ ॥ (३७३५)

पूर्वपदग्रहणमत्र पूर्वपदस्थे स्वरे उदात्ते स्वरिते वा वर्तते । बहुव्रीहौ समासे पूर्वपदस्य यः स्वरः स प्रकृत्या भवति = स्वभावेनावतिष्ठते, न विकारमनुदात्तत्वमापद्यते। समासान्तोदात्तत्वे हि सति 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' (६.१.१५८) इति सोऽनुदात्तः स्यादिति समासान्तोदात्तत्वापवादोऽयमारभ्यते ।

कार्ष्णोत्तरासङ्गाः । कृष्णो मृगः, तस्य विकारः कार्ष्णः, 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' (४.३.१५४) इत्यञ्प्रत्ययान्तो ञित्स्वरेणाद्युदात्तः ।

यूपवलजः । यूपशब्द उणादिषु 'कुसुयुश्च' (उणादि ३१३) इति पप्रत्ययान्तः।

तत्र च 'दीर्घः' इति, 'नित्' इति च वर्त्तते, तेनाद्युदात्तः ।

ब्रह्मचारिपरिस्कन्दः । ब्रह्मचारिन्शब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः ।

स्नातकपुत्रः । स्नातशब्द कन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः ।

अध्यापकपुत्रः लित्स्वरेणाध्यापकशब्दो मध्योदात्तः ।

श्रोत्रियपुत्रः । श्रोत्रियशब्दो नित्त्वादाद्युदात्तः ।

मनुष्यनाथः । मनुष्यशब्दः 'तित्स्वरितम्' (६.१.१८५) इति स्वरितन्तः । उदात्तग्रहणं स्वरीतग्रहणं चात्रानुवर्त्तते, तेन सर्वानुदात्ते पूर्वपदे विधिरेव नास्तीति समासान्तोदात्तत्वम् भवति ।

समभाग इति समशब्दो हि सर्वानुदात्तः ॥

२६६५. तत्पुरुषेतुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः ॥ २ ॥ ३७३६)

तत्पुरुषे समासे तुल्यार्थं तृतीयान्तं सप्तम्यन्तमुपमानवाचि अव्ययं द्वितीयान्तं कृत्यान्तं च यत्पूर्वपदं तत्प्रकृतिस्वरं भवति । तुल्यार्थ–तुल्यश्वेतः । तुल्यलोहितः.। तुल्यमहान् । सदृक्च्छ्वेतः । सदृग्लोहितः । सदृग्महान् । सदृशश्वेतः । सदृशलोहितः। सदृशमहान् । एते 'कृत्यतुल्याख्या अजात्या' ((२.१.६८) इति कर्मधारयाः । तत्र तुल्यशब्दः 'यतोऽनावः' (६.१.२१३) इत्याद्युदात्तः । सदुक्शब्दः 'समानान्ययोश्च'। (का.वा.) इति किवन्प्रत्ययान्तः, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । सदृशब्दोऽपि कञन्तो मध्योदात्तः । तुल्यार्थः ।

तृतीया–शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्डः । किरिणा काणाः किरिकाणः। शङ्कुपूर्वाल्लातेः 'घञर्थे कविधानम्' (का.वा.) इति वा कप्रत्ययान्तः शङ्कुलाशब्दोऽन्तोदात्तः । किरिब्दोऽपि किरतेः 'कॄगॄशॄपॄकुटिभिदिच्छिदिभ्यश्च' (उणादि ५९२) इतीकारप्रत्ययः, किदौणादिकः, तेनासावन्तोदात्तः । तृतीया ।

सप्तमी–अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः । पानशौण्डः । 'अशेर्देवने' (उणादि. ६४०) इति सप्रत्ययान्तोऽक्षशब्दोऽन्तोदात्तः । पानशब्दो ल्युण्हन्तो लित्स्वरेणाद्युदात्तः। सप्तमी ।

उपमान–शस्त्रीश्यामा । कुमुदश्येनी । हंसगद्गदा । न्यग्रोधपरिमण्डला । दूर्वाकाण्डश्यामा । शरकाण्डगौरी । 'उपमानानि समान्यवचनैः' (२.१.५५) इति

समासः । शस्त्रीशब्दो ङीष्प्रत्ययान्तोऽन्तोऽन्तोदात्तः । कुमुशब्दोऽपि कौ मोदते इति मूलविभुजादित्वात् (का.वा.) कप्रत्ययान्तः 'नब्विषयस्यानिसन्तस्य' (फि.सू.२६) इति वाऽऽद्युदात्तः । हंसशब्दः 'वृतृवदिहनिकमिकषिभ्यः सः (उणादि. ३४९) इति सप्रत्ययान्तः। न्यग्रोहतीति न्यग्रोधः, पचादित्वाद् अच्प्रत्ययान्तः, तस्य 'न्यगोधस्य च केवलस्य' (७.३५) इति निपातनाद् हकारस्य धकारः, मध्योदात्तत्वं च । दूर्वाकाण्डशरकाण्डाशब्दौ षष्ठीतत्पुरुषावुत्तरपदाद्युदात्तौ । उपमान ।

अव्यय–अब्राह्मणः । अवृषलः । कुब्राह्मणः । कुवृषलः । निष्कौशाम्बिः । निर्वाराणसिः । अतिखट्वः । अतिमालः । एतान्यव्ययान्याद्युदात्तानि ।

अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यम् (का. वा. ६.२.२.३) । इह मा भूत्– स्नात्वाकालक इति । अव्ययम् ।

द्वितीया–मुहूर्त्तसुखम् । मुहूर्त्तरमणीयम् । सर्वरात्रकल्याणी । सर्वरात्रशोभना। 'अत्यन्तसंयोगे च' (२.२.२९) इति द्वितीयासमासः । मुहूर्त्तशब्दः पृषोदरादिरन्तोदात्तः। सर्वत्रात्रशब्दोऽप्यच्प्रत्ययान्तः । द्वितीया ।

कृत्य – भोज्योष्णम् । भोज्यलवणम् । पानीयशीतम् । हरणीयचूर्णम् । भोज्यशब्दो ण्यदन्तोऽन्तस्वरितः । पानीयहरणीयशब्दयोः 'उपोत्तमं रिति' (६.१.२१७) इति ईकार उदात्तः ॥

३६६६. वर्णो वर्णेष्वनेते ॥ ३ ॥ (३७३७)

'प्रकृत्या पूर्वपदम्' 'तत्पुरुषे' इति च वर्त्तते । वर्ण=वर्णवाचि पूर्वपदं वर्णवाचिष्वेवोत्तरपदेषु एतशब्दवर्जितेषु समासे प्रकृतिस्वरं भवति । कृष्णसारङ्ग, लोहितसारङ्गः । कृष्णकल्माषः, लोहितकल्माषः । 'कृषेर्वर्णे' (उणादि. २९१) इति कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । लोहितशब्दोऽपि 'रुहे रश्च लो वा' (उणादि. ३८१) इतितन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः ।

वर्ण इति किम्? परमकृष्णः ।

वर्णेष्विति किम्? कृष्णतिलाः । अनेत इति किम्? कृष्णैतः । लोहितैतः ।

२६६७. गाधलवणयोः प्रमाणे ॥ ४ ॥ (३७३८)

प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे समासे गाध, लवण–इत्येतयोरुत्तरपदयोः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । शम्बगाधमुदकम् । अरित्रगाधमुदकम् । तत्प्रमाणमित्यर्थः ।

गोलवणम् । अश्वलवणम् । यावद् गवे दीयते तावदित्यर्थः । षष्ठीसमासा एते । तत्र 'शमेर्बन्' (उणादि. ५४३) इति बन्प्रत्ययान्तत्वाच्छम्बशब्दः आद्युदात्तः । अरित्रशब्दः 'अर्त्तिलूधूसू' (३.२.१८४) तीत्रप्रत्ययान्तो मध्योदात्तः । गोशब्दो डोप्रत्ययान्तः(उणादि. २३५) अन्तोदात्तः । अश्वशब्दः 'अशूप्रुषि' (उणादि. ११७) इति क्वन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । प्रमाणम्=इयत्तापरिच्छेदमात्रमिह द्रष्टव्यम्, न पुनरायाम एव । स्वरव्यङ्ग्यं च प्रमाणविशेषविषयत्वमेतेषाम् ।

प्रमाण इति किम्? परमगाधम् । परलवणम् ॥

३६६८. दायाद्यं दायादे ॥ ५ ॥ (३७३९)

तत्पुरुषे सभासे दायादशब्द उत्तरपदे दायाद्यवाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति.। विद्यादायादः । धनदायादः । 'संज्ञायां समजनिषद' (३.३.९९) इति विद्याशब्दः क्यप्प्रत्ययान्तः । 'उदात्तः' इति च तत्र वर्त्तते, तेनायमन्तोदात्तः 'कृपृवृजिमन्दिनिधाञ्भयः क्युः' (उणादि. २४८) इति बहुलवचनात् केवलादपि धाञः क्युप्रत्ययः, तेन धनशब्दः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः ।

अथ विद्यादायाद इति केन षष्ठी? 'स्वामीश्वराधिपतिदायाद' (२.३.३९) इति.। यद्येवम्, प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यते' (का.वा.) इति समासप्रतिषेधः प्राप्नोति? एवं तर्हि शेषलक्षणा (२.३.५०) एवात्र षष्ठी, तस्यास्तु सप्तमी विधीयमाना बाधिका मा विज्ञायीति पुनरभ्यनुज्ञायते ।

दायाद्यतिमति किम्? परमदायादः । अत्र समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥

२६६९. प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः ॥ ६ ॥ (३७४०)

तत्पुरुषे समासे चिरकृच्छ्रयोरुत्तरपदयोः प्रतिबन्धिवाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गमनचिरम् । गमनकृच्छ्रम् । व्याहरणचिरम् । व्याहरणकृच्छ्रम् । गमनव्याहरणशब्दो ल्युडन्तौ, तयोर्लित्स्वरः । गमनं च यच्चिरं चेति विशेषणसमासोऽयम् (२.१.५७), मयूरव्यंसकादिः (२.१.७२) वैष द्रष्टव्यः । गमनं हि कारणविकलतया चिरकालभावि कृच्छ्रयोगि वा प्रतिबन्धि जायते ।

प्रतिबन्धीति किम्? मूत्रकृच्छ्रम् ।

२६७०. पदेऽपदेशे ॥ ७ ॥ (३७४१)

अपदेहः=व्याजः, तद्वाचिनि तत्पुरुषे समासे पदशब्द उत्तरपदे पूर्वपदं

प्रकृतिस्वरं भवति । मूत्रपदेन प्रस्थितः । उच्चारपदेन प्रस्थितः मुत्रशब्दः 'सिचिमुच्योष्टेरूच' (उणादि० ६१२) इति ष्ट्रन्प्रत्ययान्तः, मूत्रयतेर्वा घञन्त आद्युदात्तः.। उच्चारशब्दोऽपि घञन्तः 'थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्' (६.२.१४४) इत्यन्तोदात्तः । विशेषणसमासोऽयम्, मयूरव्यंसकादिर्वा ।

अपदेश इति किम् ? विष्णोः पदम् विष्णुपदम् ॥

२६७१. निवाते वातत्राणे ॥ ८ ॥ (९७४२)

निवातशब्दे उत्तरपदे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । कुट्येव निवातं कुटीनिवातम् । शमीनिवातम् । कुड्यंनिवातम् । वातस्याभावो निवातम्, 'अर्थाभाव' (२.१.६) इत्यव्ययीभावः[१] । निरुद्धो वातोऽस्मिन्निति वा निवातमिति बहुव्रीहिः । तत्र कुड्यादिहेतुके निवाते कुड्यादयो वर्तमानाः समानाधिकारणेन निवातशब्देन सह समस्यन्ते । कुटी-शमीशब्दौ गौरादिङीषन्तावन्तोदात्तौ । कुड्यशब्दोऽपि 'कवतेर्यत् डक्किच्च्' (उणादि-सूत्रम्) इति यत्प्रत्ययान्त आद्युदात्त इत्येके । ड्यक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त इत्यपरे ।

वातत्रान इति किम् ? राजनिवाते वसति । सुखं मातृनिवातम् । निवातशब्दोऽयं पार्श्ववाची रूढिशब्दः, तत्रोभयत्र षष्ठीसमासः ॥

२६७२. शारदेऽनार्तवे ॥ ९ ॥ (३७४९)

ऋतौ भवमार्तवम् । अनार्तववाचिनि शारदशब्दे उत्तरपदे तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । रज्जुशारदमुदकम् । दृषत्शारदाः सक्तवः । शारदशब्दोऽयं प्रत्यग्रवाची, तस्य नित्यसमासः. अस्वपदविग्रह इष्यते । सद्यो रज्जूद्धृतमुदकं प्रत्यग्रमनुपहतं रज्जुशारदमुच्यते । रज्जुशब्दः 'सृजेरसुम् च' (उणादि १५) इति उप्रत्ययान्त आदिलोपश्च । 'धान्ये नित्' इति च तत्र वर्त्तते, तेनाद्युदात्तः । दृषत्-शब्दः 'दृणातेः षुह्रश्वश्चम्' (उणादि १३६) इति अदिक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः।

अनार्त्तव इति किम् ? परमशारदम् । उत्तमशारदम् । शरदि ऋतुविशेषे भवं यत्तदिह शारदम् ॥

२६७३ अध्वर्युकषाययोर्जातौ ॥ १० ॥ (३७४४)

अध्वर्यु, कषाय–इत्येतयोर्जातिवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । प्राच्याध्वर्युः । कठाध्वर्युः। कलापाध्वर्युः ।

एते समानाधिकरणसमासा जातिवाचिनो नियतविषयाः । तत्र प्राच्यशब्दो यत्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । कठशब्दः पचाद्यचि व्युत्पादितः, ततः कठेन प्रोक्तमिति 'वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च' (४.३.१०४) इति णिनिः, तस्य'कठचरकाल्लुक्' (४.३.१०७) इति लुक् । कलापिना प्रोक्तमिति 'कलापिनोऽण्' (४.३.१०८) तस्मिन् 'इनण्यनपत्ये' (६.४.१६४) इति प्रकृतिभावे प्राप्ते 'नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकौथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डि–सूकरसद्मसुपर्वणामुपसख्यानम्' (का० वा०) इति टिलोपः । तदेवं कलापशब्दोऽन्तोदात्तः। सपिर्मण्डकषायम् । उमापुष्पकषायम् । दौवारिककषायम्.। षष्ठीसमासव्युत्पादिता रूढिशब्दा एते । तत्र सर्पिर्मण्डशब्दः, उमापुष्पशब्दश्च षष्ठीसमासावन्तोदात्तौ । दौवारिकशब्दोऽपि 'द्वारे नियुक्तः' इति ठकि सत्यन्तोदात्त एव ।

जाताविति किम् ? परमाध्वर्युः परमकषायः॥

२६७४. सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये ॥ ११ ॥ (३६४५)

सदृश, प्रतिरूप–इत्येतयोरुत्तरपदयोः सादृश्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । पितृसदृशः । मातृसदृशः । पितृमातृशब्दावुणादिष्वन्तोदात्तौ निपातितौ ।

षष्ठीसमासार्थं च सदृशग्रहणमिह तदलुकि षष्ठ्याः प्रयोजति – दास्याः सदृशः, वृषल्याः सदृश इति । अत्र दासी–वृषलीशब्दयोरन्तोदात्तत्वाद् 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' (६.१.१७४) इति विभक्तिरन्तोदात्ता । प्रितृप्रतिरूपः । मातृप्रतिरूपः ।

सादृश्ये इति किम्? परमसदृशः । उत्तमसदृशः । समासार्थोऽत्र पूज्यमानता, न सादृश्यम् ॥

२६७५. द्विगौ प्रमाणे ॥ १२ ॥ (३७४६)

द्विगावुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । प्राच्यसप्तशमः । गान्धारिसप्तशमः । सप्त शमाः प्रमाणमस्येति मात्रच उत्पन्नस्य 'प्रमाणे लो' (का. वा.) 'द्विगोर्नित्यम्' (का.वा.) इति लुक् । प्राच्यश्चासौ सप्तशमश्चेति

प्राच्यसप्तशमः । प्राच्यशब्द आद्युदात्तः, गान्धारिशब्दः कर्दमादित्वादाद्युदात्तः, मध्योदात्तो वा ।

द्विगाविति किम्? व्रीहिप्रस्थः । प्रमाण इति किम्? परमसप्तशमः ॥

२६७६. गन्तव्यपण्यं वाणिजे ॥ १३ ॥ (३७४७)

वाणिजशब्द उत्तरपदे तत्पुरुषे समासे गन्तव्यवाच् पण्यवाचि च पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । मद्रवाणिजः । काश्मीरवाणिजः । गान्धारिवाणिजः । मद्रादिषु गत्वा व्यवहरन्तीत्यर्थः । सप्तमीसमासा एते । तत्र मद्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः। काश्मीरशब्दोऽपि पृषोदरादिषु मध्योदात्तः । गान्धारिशब्दः कर्दमादिषु पठ्यते, तत्र 'कर्दमादीनां वा' इति पक्षे आद्युदात्तो भवति, द्वितीयो वा ।

पण्य–गोवाणिजः । अश्वाणिजः । गोशब्दोऽन्तोदात्तः । अश्वशब्द आद्युदात्तः।

गन्तव्यपण्यमिति किम्? परमवाणिजः । उत्तमवाणिजः ॥

२६७७. मारोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके ॥ १४ ॥ (३७४८)

मात्रा, उपज्ञा, उपक्रम, छाया–एतेषूत्तरपदेषु नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । भिक्षामात्रं न ददाति याचितः । समुद्रमात्रं न सरोऽस्ति किञ्चन ।

मात्रशब्दोऽयं वृत्तिविषय एव तुल्यप्रमाणे वर्त्तते । तत्र भिक्षायास्तुल्य–प्रमाणमित्यस्वपदविग्रहः षष्ठीसमासः । तत्र भिक्षाशब्दः 'गुरोश्च हलः' (३.३.१०३) इत्य[रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । समुद्रशब्दोऽपि फिषि 'पाटलापालङ्काम्बासागरार्थानाम्' (फि.सू.२) इत्यन्तोदात्त एव ।

उपज्ञा–पाणिनोपज्ञम् अकालकं व्याकरणम् । व्याड्युपज्ञं दुष्करणम् । आपिशल्युपज्ञं गुरुलाघवम् । षष्ठीसमासा एते । तत्र पणिनोऽपयमित्यणन्तः पाणिनशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । व्याडिरिञन्तत्वादाद्युदात्तः । तद्वदापिशलिः ।

उपक्रम–आढ्योपक्रमं प्रासादः । दर्शनीयोपक्रमम् । सुकुमारोपक्रमम् । नन्दोपक्रमाणि मानानि । एतेऽपि षष्ठीसमासा एव । तत्रैत्यैनं ध्यायन्तीत्याढ्यः । 'घञर्थे कविधानम्' (का.वा.) इति कप्रत्ययः । आङ्पूर्वाद् ध्यायतेः पृषोदरादित्वाद् हस्य ढत्वम् । तदयमाढ्यशब्दस्थाथादिस्वरेण (६.२.१४४) अन्तोदात्तः । दर्शनीयशब्दो रित्त्वादुपोत्तमोदात्तः । सुकुमारशब्दो 'नञ्सुभ्याम्' (६.२.१७२)

इत्यन्तोदात्तः । नन्दशब्दः पचाद्यचि व्युत्पादितः । उपज्ञोपक्रमान्तस्य तत्पुरुषस्य नपुंसकलिङ्गता 'उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम्' (२.४.२१) इति ।

छाया – इषुच्छायम् । धनुश्छायम् । इषुशब्दः 'इषेः किच्च' (उणादि. १३) इत्युप्रत्ययान्तः, तत्र च 'धन्ये नित्' (उणादि ९) इति वर्त्तते, तेनाद्युदात्तः । धनुशब्दोऽपि 'नब्विषयस्यानिसन्तस्य' (फि.सू.२६) इत्याद्युदात्त एव । इषूणां छायेति षष्ठीसमाप्तः। 'छाया बाहुल्ये' (२.४.२२) इति नपुंसकलिङ्गता ।

नपुंसक इति किम्? कुड्यच्छाया ॥

२६७८. सुखप्रिययोर्हिते ॥ १५ ॥ (३७८९)

सुख, प्रैय – इत्येतयोरुत्तरपदयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गमनसुखम् । वचनसुखम् । व्याहरणसुखम् । सुख ।

प्रिय–गमनप्रियम् । वचनप्रियम् । व्याहरणप्रियम् ।

समानाधिकरणसमासा एते । तत्र सुखप्रियशब्दौ तद्धेतावायत्यां प्रीतिकरे वर्तेते। तद्धि हितं यदायत्यां प्रीति करोति । गमनादिषु ल्युडन्तेषु लित्स्वरः ।

हित इति किम्? परमसुखम् । परमप्रियम् ॥

२६७९. प्रीतौ च ॥ १६ ॥ (३७५०)

प्रीतौ गम्यमानायां सुख, प्रिय–इत्येतयोरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । ब्राह्मणसुखं पायसम् । छात्त्रप्रियोऽनध्यायः । कन्याप्रियो मृदङ्गः।

सुखप्रिययोः प्रीत्यव्यभिचारादिह प्रीतिग्रहणं तदतिशयप्रतिपत्त्यर्थम् । ब्राह्मणच्छात्त्रशब्दौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ । कन्याशब्दः स्वरितान्तः ।

प्रीताविति किम्? राजसुखम् । राजप्रयिम् ॥

२६८०. स्वं स्वामिनि ॥ १७ ॥ (३७५१)

स्वामिन्शब्द उत्तरपदे तत्पुरुषे समासे स्ववाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गोस्वामी । अश्वस्वामी । धनस्वामी । अश्वधनगवां कथित एव स्वरः । स्वमिति किम्? परमस्वामी ॥

२३८१. पत्यावैश्वर्ये ॥ १८ ॥ (३७५२)

पतिशब्द उत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गृहपतिः। सेनापतिः । नरपतिः । धान्यपतिः । 'गेहे कः' (३.१.१४४) इति प्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तो गृहशब्दः । सह इनेन वर्त्तते इति 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' (६.२.१) इति सेनाशब्द आद्युदात्तः । 'नॄ नये' (धा.पा.१९४६) एतस्माद् 'ऋदोरप् (३.३.५७) इति अप्प्रत्ययान्त आद्युदात्तो नरशब्दः । धान्यमन्तः स्वरितम् ।

ऐश्वर्यमिति किम्? ब्राह्मणो वृषलीपति । वृषल्या भर्तेत्यर्थः ॥

२६८२. न भूवाक्चिद्दिधिषु ॥ १९ ॥ (३७५३)

पत्यावैश्वर्ये । धान्यमन्तःस्वरित इति । ण्यदन्तत्वात् तित्स्वरेण ।

पतिशब्द उत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे भू, वाक्, चित्, दिधिषू– इत्येतानि पूर्वपदानि प्रकृतिस्वराणि न भवन्ति । पूर्वेण प्राप्तः स्वरः प्रतिषिध्यते । भूपतिः । वाक्पतिः । चित्पतिः । दिधिषूपतिः । षष्ठीसमासा एते समासस्वरेणान्तोदात्ता भवन्ति ॥

२६८३. वा भुवनम् ॥ २० ॥ (३७५४)

पतिशब्द उत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे भुवनशब्दः पूर्वपदं वा प्रकृतिस्वरं भवति । भुवनपतिः (तै.ब्रा. ३.७.६.१) भुवनपतिः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरपक्षे आदिरुदात्तः। 'रञ्जेः क्युन्' (उणादि २४६) इति वर्त्तमाने 'भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि' (उणादि. २४७) इति क्युन्प्रत्ययान्तो भुवनशब्द आद्युदात्तो व्युत्पादितः ।

कथं भुवनपतिरादित्य इति? 'उणादयो बहुलम्(३.२.१) इति बहुलवचनाद्भषायामपि प्रयुज्यते ॥

२६८४. आशङ्काबाधनेदीयस्सु संभावने ॥ २१ ॥ (३७५५)

'प्रकृत्या पूर्वपदम्' , 'तत्पुरुषे' इति वर्त्तते । आशङ्क, आबाध, जेदीयस् इत्येतेषूत्तरपदेषु सम्भावनवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । अस्तित्वाध्यवसायः=सम्भावनम् । गमनाशङ्कं वर्त्तते । गमनमाशङ्क्यते इति सम्भाव्यते। वचनाशङ्कम् । व्याहरणाशङ्कम् ।

आबाध–गमनाबाधम् । वचनाबाधम् । व्याहरणाबाधम् । गमनं बाध्यत इति सम्भाव्यते ।

नेदीयस्–गमननेदीयः । व्याहरणनेदीयः । गमनमतिनिकटतरमिति सम्भाव्यते। सम्भावन इति किम्? परमनेदीयः । पूर्वपदानि ल्युडन्तान्युक्तस्वराणि ॥

२६८५. पूर्वे भूतपूर्वे ॥ २२ ॥ (३७५६)

पूर्वशब्दे उत्तरपदे भूतपूर्ववाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। आढ्यो भूतपूर्व आढ्यपूर्वः । पूर्वशब्दो वृत्तिविषये भूतपूर्वे वर्त्तते तत्र, 'विशेषणं विशेष्येण' (२.१.५७) इति समासः । मयूरव्यंसकादि (२.१.७२) र्वा द्रष्टव्यः । दर्शनीयपूर्वः । सुकुमारपूर्वः ।

भूतपूर्व इति किम्? परमपूर्वः । उत्तमपूर्वः । अत्र परमश्चासौ पूर्वश्चेति समासः, न तु परमो भूतपूर्व इति । तथा च सत्युदाहरणमेव भवति ॥

२६८६. सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु समीप्ये ॥ २३ ॥ (३७५७)

सविध, सनीड, समर्याद, सवेश, सदेश–इत्येतेषूत्तरपदेषु सामीप्यवचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । मद्रसविधम् । गान्धारिसविधम् । काश्मीरसविधम् । मद्रसनीडम् । गान्धारिसनीडम् । काश्मीरसनीडनम् । मद्रसमर्यादम्। गान्धारिसमर्यादम् । काश्मीरसमर्यादम् । मद्रसवेशम् । गान्धारिसवेशम् । काश्मीरवेसशम्। मद्रसदेशम् । गन्धारिसदेशम् । काश्मीरसदेशम् । पूर्वपदान्युक्तस्वराणि।

सविधादीनां सह विधयेत्येवमादिका व्युत्पत्तिरेव केवलम् । समीपवाचिनस्त्वेते समुदायः । मद्राणां सविधम् = समीपमित्यर्थः ।

सामीप्य इति किम्? सह मर्यादय वर्तते समर्यादं क्षेत्रम् । देवदत्तस्य समर्यादं देवदत्तसर्यादम् । देवदत्तसभया ॥

२६८७. विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ॥ २४ ॥ (३६५८)

विस्पष्टादीनि पूर्वपदानि गुणवचनेषूत्तरपदेषु प्रकृतिस्वराणि भवन्ति । विस्पष्टकटुकम् । विचित्रकटुकम् । व्यक्तकटुकम् । विस्पष्टलवणम् । विचित्रलवणम्। व्यक्तलवणम् । विस्पष्टं कटुकमिति विगृह्य 'सुप्सुपा' (१.१.४) इति समासः ।

विस्पष्टादयो ह्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तस्य विशेषणम् । कटुकादिभिश्च शब्दैर्गुणवद्

द्रव्यमभिधीयते इत्यसामानाधिकरण्यम्, अतो नास्ति कर्मधारयः ।

विस्पष्टशब्दो 'गतिरनन्तरः' (५.१.४९) इत्याद्युदात्तः, विचित्रशब्दोऽप्यव्ययस्वरेण। विचित्तशब्दमन्ये पठन्ति, सोऽपि बहुव्रीहिस्वरेणाद्युदात्त एव। व्यक्तशब्दः 'उदात्तस्वरितयोर्यणः 'स्वरितोऽनुदात्तस्य (८.६.४) इत्यादिस्वरितः.।

ये चात्रापरे पठ्यते, तत्र सम्प्रन्नशब्दस्थादिस्वरेणान्तोदात्तः । पटु-पण्डितशब्दौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ । कुशलशब्दः कृत्स्वरेणान्तोदान्तः । चपलशब्दश्चित्स्वरेणान्तोदात्तः 'चुपेरच्चोपधायाः (उणादि. ११६) इत्यत्र हि चिदिति वर्तते । निपुणशब्दस्याथादिस्वरेणान्तोदात्तः, पुणेरिगुपधलक्षणः कप्रत्ययोऽयम् ।

विस्पष्टादीनीति किम्? परमलवणम् । उत्तमलवणम् । गुणवचनोष्विति किम्? विस्पष्टब्राह्मणः ।

विस्पष्ट । विचित्र । व्यक्त । सम्पन्न । कटु । पणडित । कुशल । चपल । निपुण। विस्पष्टादि ॥

२६८८. श्रज्यावमकन्पापवत्सु भावे कर्मघारये ॥ २५ ॥ (३७५९)

श्र, ज्य, अवम, कन्-इत्येतेषु पापशब्दवति चोत्तरपदे कर्मधारये समासे भाववाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गमनश्रेष्ठम् । गमनश्रेयः । ज्य-वचनज्येष्ठम्, वचनज्यायः । अवम-गमनावमम्, वचनावमम् । कन्-गमनकनिष्ठम्, गमनकनीयः। पापवत् - गमनपापिष्ठम्, गमनपापीयः । ल्युडन्तान्येतानि पूर्वपदानि लित्स्वरेणाद्युदात्तानि। श्रज्यकनामादेशानां ग्रहणमिति सामर्थ्यात्तद्वदुत्तरपदं गृह्यते ।

श्रादिष्विति किम्? गमनशोभनम् । भाव इति किम्? गम्यतेऽनेति गमनम्, तत् श्रेयो गमनश्रेयः । कर्मधारये इति किम्? गमनस्य श्रेयो गमनश्रेयः ॥

२६८९. कुमारश्च ॥ २६ ॥ (३७६०)

कुमारशब्दः पूर्वपदं कर्मधारये समासे प्रकृतिस्वरं भवति । कुमारश्रमणा । कुमारकुलटा । कुमारतापसी । कुमारशब्दोऽन्तोदात्तः ।

अत्र केचिल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया (व्या. प. ३) 'कुमारः श्रमणादिभिः' (२.१.७०) इत्यत्रैव समासे स्वरमेतमिच्छन्ति । केचित्पुनरविशेषेण सर्वत्रैव कर्मधारये॥

२६९०. आदिः प्रत्यनसि ॥ २७ ॥ (३७६१)

'कर्मधारये' इति वर्त्तते । प्रतिगत एनसा, प्रतिगतमेनो वा यस्य स प्रयेनाः। तस्मिन्नुत्तरपदे कर्मधारये कुमारस्यादिरुदात्तो भवति । कुमारप्रत्येनाः ।

'उदात्तः' इत्येतदत्र सामर्थ्याद्वेदितव्यम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव ह्ययमादेरुपदिश्यते ॥

२६९१. पूगेष्वन्यतरस्याम् ॥ २८ ॥ (३७६२)

पूगाः=गणाः, तद्वाचिन्युत्तरपदे कर्मधारये समासे कुमारस्यान्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति । कुमारचातकाः । कुमारचातकाः । कुमारलोहध्वजाः । कुमारलोहध्वजाः। कुमारबलाहकाः । कुमारबलाहकाः । कुमारजीमूताः । कुमारजीमूताः ।

[कुमारचातकाः । कुमारलोहध्वजाः । कुमारबलाहकाः । कुमारजीमूताः।]

चातकादयः पूगशब्दाः तेभ्यः 'पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात्' (५.३.११२) इति ञ्यः प्रत्ययः तस्य 'तद्राजस्य बहुषु' (२.४.६२) इति लुक् । अत्र यदाऽऽद्युदात्तत्वं न भवति, तदा 'कुमारश्च' (६.२.२६) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेके कुर्वन्ति । ये तु तत्र प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणमिच्छन्ति तेषां समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥

२६९२. इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ ॥ २९ ॥ (३७६३)

इगन्त उत्तरपदे कालवाचिनि, कपाल, भगाल, शरव–इत्येतेषु च द्विगौ समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । इगन्त–पञ्चारत्निः । दशारत्निः । पञ्चारत्नयः प्रमणमस्य, दशारत्नयः प्रमाणमस्येति तद्धितार्थे द्विगुः 'प्रमाणे लो' (का.वा.) 'द्विगोर्नित्यम्' (का.वा.) इति मात्रचो लोपः इगन्त ।

काल–पञ्चमास्यः । दशमायः । पञ्च मासान्भृतो भूतो भावी वा (५.१.८०) इति तद्धितार्थे द्विगोर्यप् (५.१.८२) । पञ्चवर्षः । दशवर्षः । 'वर्षाल्लुक् च' (५.१.८८) इति ठञो लुक् । काल ।

कपाल – पञ्चकपालः । दशकपालः । कपाल ।

भगाल – पञ्चभगालः । दशभगालः । भगाल ।

शराव – पञ्चशरावः । दशशरावः ।

'संस्कृतं भक्षाः' (४.२.१६) इति तद्धितार्थ एते समासाः 'द्विगोर्लुगनपत्ये' (४.१.८८) इति कृताण् प्रत्ययलोपा द्रष्टव्याः ।

इगन्तादिष्विति किम्? पञ्चभिरश्वैः क्रितः पाञ्चश्वः दशाश्वः । द्विगाविति किम्? परमारत्निः । परमशरावः ।

पञ्चारत्न्यो दशारत्न्य इति पञ्चारत्नयो दशारत्नय इति च यण्गुणयोर्बहिरङ्ग– लक्षणयोरसिद्धत्वात् (म. भा.) स्थानिवद्भावाद्वा द्विगुस्वर इगन्तलक्षणः प्रवर्त्तते ॥

२६९३. बह्वन्यतरस्याम् ॥ ३० ॥ (३७६४)

बहुशब्दः पूर्वपदमिगन्तादिषूत्तरपदेषु द्विगौ समासेऽन्यतरस्यं प्रकृतिस्वरं भवति.। पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः । बह्वरत्निः । बह्वरत्निः । बहुमास्यः । बहुमास्यः। बहुकपालः । बहुकपालः । बहुभगालः । बहुभगालः । बहुशरावः.। बहुशरावः । बहुशब्दोऽन्तोदात्तः, तस्य प्रकृतिस्वरे कृते यत्र यणादेशस्तत्र 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' (८.२.४) इत्येष स्वरो भवति ॥

२६९४. दिष्टिवितस्त्योश्च ॥ ३१ ॥ (३७६५)

दिष्टि वितस्ति–इत्येतयोरुत्तरपादयोर्द्विगौ समासे पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । पञ्चदिष्टिः पञ्चदिष्टिः । पञ्चवितस्तिः पञ्चवितस्तिः । दिष्टिवितस्त्योः प्रमाणे, तेनात्र मात्रचो लुक् ॥

१६९५. सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात् ॥ ३२ ॥ (३७६६)

सप्तम्यन्तं पूर्वपदं सिद्ध, शुष्क, पक्व, बन्ध–इत्येतेषूत्तरपदेषु प्रकृतिस्वरं भवति, सा चेत्सप्तमी कालान्न भवति । सांकाश्यसिद्धः सांकाश्यसिद्धः । काम्पिल्यसिद्धः काम्पिल्यशब्दः । सांकाश्य–काम्पिल्यशब्दौ ण्यप्रत्ययान्तावन्तोदात्तौ। फिषि तु 'सांकाश्यकाम्पिल्यनासिक्यदार्वाघाटानामन्तः पूर्व वा' (फि.सू.६५) इति पठ्यते, तत्र पक्षे मध्योदात्तावपि भवतः ।

शुष्क–ऊकशुष्कः । निधनशुष्कः । ऊकश्बदो बहुलवचनादवतेः कक्प्रत्ययान्तोदात्तः । निधनशब्दो निधाञः क्युप्रत्यये मध्योदात्तः ।

पक्व–कुम्भीपक्वः । कलशीपक्वः । भ्राष्ट्रपक्वः । कुम्भीकलशीशब्दौ ङीषन्तावान्तोदात्तौ । भ्राष्ट्रशब्दः ष्ट्रन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः ।

बन्ध–चक्रबन्धः । चारकबन्धः । चक्रशब्दोऽन्तोदात्तः । चारकशब्दो ण्वुलन्त

आद्युदात्तः ।

अकालादिति किम्? पूर्वाह्णसिद्धः । अपराह्णसिद्धः ।

सप्तमीस्वरः कृत्स्वरेण बाधितः पुनरयं विधीयते ॥

२६९६. परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु ॥ ३३ ॥ (३७६७)

परि, प्रति, उप, अप–इत्येते पूर्वपदभूता वर्ज्यमानवाचिनि अहरवयवाचिनि रात्र्यवयववाचिनि चोत्तरपदे प्रकृतिस्वरा भवन्ति । परित्रिगर्तं वृष्टो देवः । परिसौविरम्। परिसार्वसेनि ।

प्रति – प्रतिपूर्वाह्णम् । प्रत्यपरह्णम् । प्रतिपूर्वरात्रम् । प्रत्यपररात्रम् ।

उप–उपपोर्वाह्णम् । उपापराह्णम् । उपपूर्वरात्रम् । उपापररात्रम् ।

अप–अपत्रिगर्त्त वृष्टो देवः । अपसौवीरम् । अपसार्वसेनि ।

'निपाता आद्युदात्तः' (फि.सू. ८०) 'उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' (फि.सू.८१) इति आद्युदात्तानि पूर्वपदानि ।

तत्पुरुषे बहुव्रीहौ च सिद्धत्वादव्ययीभावार्थोऽयमारम्भः तत्र 'अपपरी वर्जने' (१.४.८८) वर्त्तते इति तयोरेव वर्ज्यमानमुत्तरपदम्, नेतरयोः अहोरात्रावयवा अपि वर्ज्यमाना एव तयोर्भवन्तीति न पृथगुदाह्रियते ।

वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्विति किम्? प्रत्यग्नि शलभाः पतन्ति । परिवनमित्यत्र 'वनं समासे' (६.२.१७८) इत्येतद्भवति ॥

२६९७. राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु ॥ ३४ ॥ (३७६८)

राजन्यवाचिनां बहुवचनान्तानां यो द्वन्द्वोऽन्धकवृष्णिषु वर्त्तते तत्र पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । श्वाफल्क चैत्रकाः । चैत्रत्रकतोधकाः । शिनिवासुदेवः । श्वाफल्कशब्दः चैत्रकशब्दश्च 'ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च' (४.१.११४) इति णन्तवन्तोदात्तौ । शिनिशब्द । आद्युदात्तः, स तदपत्येष्वभेदेन वर्त्तते ।

राजन्य इति किम्? द्वैप्यहैमायनाः । द्वीपे भवा इति 'द्वीपदनुसमुद्रं यञ्' (४.३.१०) । हैमेरपत्यं युवा हैमायनः । अन्धकवृष्णय एते, न तु राजन्याः । राजन्यग्रहणमिहाभिषिक्तवंश्यानां क्षत्रियाणां ग्रहणार्थम् । एते च नाभिषिक्तवंश्याः।

बहुवचनग्रहणं किम्? सङ्कर्षणवासुदेवौ । द्वन्द्व इति किम्? वृष्णीनां कुमारा वृष्णिकुमाराः । अन्धकवृष्णिष्विति किम्? कुरुपञ्चालाः (तै. ब्रा. १.८.४.२) ॥

२६९८. संख्या ॥ ३५ ॥ (३७६९)

द्वन्द्वसमासे संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । एकादश (तै. सं. ४.७.११.१)। द्वादश । त्रयोदश । 'इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्' (उणादि. ३३०) इति नित्त्वादाद्युदात्त एकशब्दः । त्रेस्त्रयस् आदेशोऽन्तोदात्तो निपात्यते – त्रयोदश ॥

२६९९. आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ॥ ३६ ॥ (३७७०)

आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां यो द्वन्द्वस्तत्र पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । आपिशलपाणिनीयाः । पाणिनीयरौढीयाः । रौढीयकाशकृत्स्नाः । अपिशलस्यापत्यमापिशलिराचार्यः, 'अत इञ्' , (४.१.९५) 'तेन प्रोक्तम्' (४.३.१०१) आपिशलम्, 'इञश्च' (४.२.११२) इत्यण्, तदधीयते येऽन्तेवासिनस्तेऽप्यापिशलाः, 'प्रोक्ताल्लुक्' (४.२.६४) इति तस्य तद्धितस्याध्येतरि विहितस्य लुक् क्रियते । आपिशलेर्वा छात्रा आपिशला इत्युभयथाप्याचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी भवति ।

आचार्योपसर्जनग्रहणं द्वन्द्वविशेषणार्थम् – सकलो द्वन्द्व आचार्योपसर्जनो यथा विज्ञायेत, इह मा भूत् पाणिनीयदेवदत्तौ ।

आचार्योपसर्जन इति किम्? छन्दसवैयाकरणाः । अन्तेवासीति किम्? आपिशलपाणिनीये शास्त्रे ॥

२७००. कार्तकौजपादयश्च ॥ ३७ ॥ (३७७१)

कार्तकौजपादयो ये द्वन्द्वास्तेषु पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । प्रकृतिस्वरपूर्वपदाः कार्तकौजपादयो भवन्ति । विभक्त्यन्तनां पाठो वचनविवक्षार्थः । चकारो द्वन्द्वाधिकारानुवृत्यर्थः । कार्तकौजपौ । कृतस्यापत्यम्, कुजपस्यापत्यम् – इत्यणन्तावेतौ।

सावर्णिमाण्डूकेयौ । सावर्णिरिञन्तः ।

अवन्त्यश्मकाः । अवन्तेरपत्यानि बहूनि तन्निवासो जनपदोऽवन्तयः । तथा अश्मकाः ।

पैलश्यापर्णेयाः । युवद्वन्द्वोऽयम् । पीलाया अपत्यं पैलः, तस्यापत्यं युवा (४.१.९२) इति 'अणो द्व्यचः' (४.१.१५६) इति विहितस्य फिञः 'पैलादिभ्यश्च' (२.४.५९) इति लुक् । श्यापर्णशब्दो बिदादिः, तस्यापत्यं स्त्री श्यापर्णी, तदपत्यं युवा श्यापर्णेयः । बहुवचनमतन्त्रम्, तेन पैलश्यापर्णेयावित्यत्रापि भवति ।

कपिश्यापर्णेयाः । कपिरन्तोदात्तः तस्यापत्यं बहुत्वे 'कपिबोधदाङ्गिरसे' (४.१.१०७) इत्युत्पन्नस्य यञः ' यञञोश्च' (२.४.६४) इति लुक्, तेनात्र बहुत्वमाश्रीयत एव ।

शैतिकाक्षपाञ्चालेयाः । शितिकाक्षो नाम ऋषिः, तस्यापत्यमिति ऋष्यण्, तदपत्ये यूनि य इञ् तस्य 'ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि' (२.४.५८) इति लुक् । पाञ्चलस्यापत्यं स्त्री पाञ्चाली, तदपत्यं युवा पाञ्चालेयः । अत्रापि बहुवचनमविवक्षितमिति शैतिकाक्षपाञ्चालेयावितत्यत्रापि भवति ।

कटुकवार्चलेयाः कटुकस्यापत्यमिति 'अत इञ्' (४.१.९५), तस्य 'बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु' (२.४.६६) इति बहुषु लुक् । वर्जलाया अपत्यं वार्चलेयः ।

शाकलशुनकाः । शकलस्यापत्यं शाकल्यः, तस्य छात्त्राः शाकलाः । 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' (२.४.१११) इत्यण् । शुनकस्यापत्यमिति 'बिदादिभ्योऽञ्' (४.१.१०४) तस्य बहुषु लुक् । शाकलशणका इति केचित्पठन्ति । तेषां शणकशब्दादुत्पन्नस्येञः 'बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु' (२.४.६६) इति बहुषु लुक्.।

शुनकधात्रेयाः । धत्र्या अपत्यं धात्रेयः । शणकबाभ्रावाः । बभ्रोरपत्यं बाभ्रवः।

आर्चाभिमौद्गलाः । ऋचाभेन प्रोक्तमधीयते आर्चाभिनः । वैशम्पायनान्तेवासित्वाद् णिनिः । मुद्गलः कण्वादिः, तदपत्यस्य छात्त्रा मौद्गलाः।

कुन्तिसुराष्ट्राः । कुन्तेः सुराष्ट्रस्य चापत्येषु बहुषु तन्निवासे वा जनपदे द्वन्द्वोऽयम्। कुन्तिचिन्तिशब्दावन्तोदात्तौ । चिन्तिसुराष्ट्राः । कुन्तिसुराष्ट्रवत् ।

तण्डवतण्डाः । पचाद्यच्प्रत्ययान्तावन्तोदात्तावेतौ गर्गादिषु पठ्येते । तत्रापत्यबहुत्वे यञो लुक् क्रियते ।

गर्गवत्साः । अत्रापि अपत्यबहुत्वे यञो लुक् ।

अविमत्तकामविद्धाः । अविमत्तशब्दो नञ्स्वरेणाद्युदात्तः । द्वयोरप्येतयोरपत्येषु बहुषु इञः 'बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु' (२.४.६६) इति लुक् क्रियते ।

बाभ्रवशालङ्कायनाः । बभ्रोपरत्यं बाभ्रवः 'शलङ्कु शलङ्कं च' (ग. सू. ९४.१.९) इति शालङ्कायनः । बाभ्रवदानच्युताः । दानच्युतशब्दादिञः 'बह्वचः'

(२.४.६६) इति लुक् ।

कठकालापाः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः वैशम्पायनान्तेवासित्वाद् णिनिः तस्य 'कठचरकाल्लुक्' (४.३.१०७) । कलापिना प्रोक्तमधीयते कलापाः, 'कलापिनोऽण्' (४.३.१०८) इत्यणप्रत्ययः, तस्मिन् 'इनण्यनपत्ये' (६.२.१६४) इति प्रकृतिभावे प्राप्ते 'नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पि' (का.वा.) इत्यादिनोपसंख्यानेन टिलोपः ।

कठकौथुमाः । कुथुमिना प्रोक्तमधीयते इति 'प्राग्दीव्यतोऽण्' (४.१.८३), तस्य पूर्ववत् टिलोपः ।

कौथुमलौकाक्षाः । लोकाक्षेण प्रोक्तमधीयते लौकाक्षाः, लोकाक्षस्य वाऽपत्यं लौकाक्षिः, तस्य छात्त्रा लौकाक्षाः ।

स्त्रीकुमारम् । स्त्रीशब्दोऽन्तोदात्तः ।

मौदपैप्पलादाः । मुदस्यापत्यं मौदिः, तस्य छात्त्रा मौदाः । तथा पैप्पलादाः। मौदपैप्पलादा इति द्विः पठ्यते, तस्य प्रयोजनम्–पक्षे समसान्तोदात्तत्वमेव यथा स्यादिति ।

वत्सजरत् । वत्सश्च जरच्च, वत्सशब्दोऽन्तोदात्तः ।

सौश्रुतापर्थवाः । सुश्रुतस्य पृथोश्च छात्त्राः । 'प्राग्दीव्यतोऽण्' (४.१.८२) ।

जरामृत्यू । याज्यानुवाक्ये । यजेर्ण्यत् । 'यजयाच' (४.३.६६) इति कुत्वाभावः। 'तित्स्वरितम्' (६.१.१८५) इत्यन्तस्वरितः । अनुवाक्येति वचेरनुपूर्वाद् ण्यत् ।

आचार्योपसर्जनान्तेवासिनामिह पाठः प्रपञ्चार्थः ॥

२७०१. महान् ब्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरव–प्रवृद्धेषु ॥ ३८ ॥ (३७७२)

'प्रकृत्या पूर्वपदम्' इति वर्त्तते, 'द्वन्द्वे' ,इति निवृत्तम् । महानित्येतत्पूर्वपदं व्रीहि, अपराह्ण, गृष्टि, इष्वास, जाबाल, भार, भारत, हैलिहिल, रौरव, प्रवृद्ध–इत्येतेषूत्तरपदेषु प्रकृतिस्वरं भवति । महाव्रीहिः । महापराह्णः । महागृष्टिः । महेष्वासः। महाजाबालः । महाभारः । महाभारतः । महाहैलिहिलः । महारौरवः। महाप्रवृद्धः ।

महच्छब्दोऽन्तोदात्तः तस्य प्रतिपदोक्तो यः समासः 'सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः' (२.१.६१) इति, तत्रैव स्वरः । तेनैषां षष्ठीसमासोऽन्तोदात्त एव भवति – महतो

व्रीहिः महद्व्रीहिरिति ।

'कर्मधारयेऽनिष्ठा' (६.२.४६) इत्ययमपि श्रेण्यादिसमासे विधीरिति प्रवृद्धशब्द इह पठ्यते ॥

२७०२. क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे ॥ ३९ ॥ (३७७३)

'क्षुल्लक' इत्येतत्पूर्वपदम्, महांश्च, वैश्वदेव उत्तरपदे प्रकृतिस्वरं भवति । क्षुल्लकवैश्वदेवम् । महावैश्वदेवम् । क्षुधं लातीति क्षुल्लः । तस्मदज्ञातादिषु प्रागिवात्केऽन्तोदात्तः क्षुल्लकशब्दः ॥

२७०३. उष्ट्रः सादिवाम्योः ॥ ४० ॥ (३७७४)

उष्ट्रशब्दः पूर्वपदं सादिवाभ्योरुत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरं भवति । उष्ट्रसादि । उष्ट्रवामि । उष्ट्रशब्द 'उषेः ष्ट्रन्' (उणादि. ४.१६२) प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । कर्मधारयोऽयम्, षष्ठीसमासो वा ॥

२७०४. गौः सादसादिसारथिषु ॥ ४१ ॥ (३७७५)

गोशब्द, पूर्वपदं साद, सादि, सारथि–इत्येतेषूत्तरपदेषु प्रकृतिस्वरं भवति । गोः सादः गोसादः । गां सादयतीति वा गोसादः । गोः गादिः गोसादिः । गोसारथिः॥

२७०५. कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपा पारेवडवा तैतिलकद्रूः पण्यकम्बलो दासीभाराणां च ॥ ४२ ॥ (३७७६)

कुरुगार्हपत, रिक्तगुरु, असूतजरती, अश्लीलदृढरूपा, पारेवडवा, तैतिलकद्रू, पण्यकम्बल–इत्येते समासास्तेषां दासीभारादीनां च पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । कुरूणां गार्हपतं करुगार्हपतम् । 'कृग्रोरुच्च' (उणादि. २४) इति कुरुशब्दः कुप्रत्ययान्तोऽनोदात्तः ।

कुरुवृज्योर्गार्हपत इति वक्तव्यम् (म. भा. वा. ६.२.४.१.१) । वृजीनां गार्हपतं वृजिगार्हपतम् । वृजिशब्द आद्युदात्तः ।

रिक्तो गुरुः रिक्तगुरुः रिक्तगुरुः । 'रिक्ते विभाषा' (६.१.२०८) इति पूर्वपदमाद्युदात्तम्, अन्तोदात्तं वा ।

असूता जरती असूतजरती । अश्लीला दृढरूपा अश्लीलदृढरूपा । अश्लीलशब्दो नञ्समासत्वादाद्युदात्तः । श्रीर्यस्यास्ति तत् श्लीलम्, सिध्मादेराकृतीगणत्वाल्लच् । कपिलकादित्वाच्च लत्वम् । अश्लीलदृढरूपेति हि संस्थानमात्रेण शोभना निःश्रीका लावण्यविरहितोच्यते ।

पारे वडवेव पारेवडवा । निपातनादिवार्थे समासो विभक्त्यलोपश्च । पारशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः । तैतिलानां कद्रूः तैतिलकद्रूः । तितिलिनोऽपत्यं छात्त्रो वा तैतिल इत्यणन्तः ।

पण्यकम्बलः संज्ञायामिति वक्तव्यम् (का.वा.२) । अन्यत्र पणितव्ये कम्बले समासान्तोदात्तत्वमेव । प्रतिपदोक्ते हि कृत्यानां समासे 'द्वितीया कृत्या' (६.२.२) इत्येष विहितः स्वरितः ।

दास्या भारो दासीभारः । देवहूतिः । देवजूतिः । देवसूतिः । देवनीतिः । अन्तीदात्तं पूर्वपदम् । वसुनीतिः । वसुशब्द आस्युदात्तः । 'शॄस्वृस्निहित्रप्यसिवसि' (उणादि. १०) इत्यत्र हि 'धान्ये नित्' (उणादि. ९) इति वर्तते । ओषधिः । ओषो धीयतेऽस्यामिति 'कर्मण्यधिकरणे च' (३.३.९३) इति किप्रत्ययः । ओषशब्दो घञन्तत्वादाद्युदात्तः । चन्द्रमा–चन्द्रे मोऽसिः' (उणादि. ६७७) इत्यसिप्रत्ययान्तोऽयम्। चन्द्रशब्दस्तु रक्प्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः ।

यस्य तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते, म च विहितम्, स सर्वो दासीभारादिषु द्रष्टव्यः ॥

२७०६. चतुर्थी तदर्थे ॥ ४३ ॥ (३७७७)

चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं तदर्थे उत्तरपदे तदभिधेयार्थं यत्तद्वाचिन्युत्तरपदे प्रकृतिस्वरं भवति । तदिति चतुर्थ्यन्तस्यार्थः परामृश्यते । यूपदारु । कुण्डलहिरण्यम् । यूपशब्द आद्युदात्तः । 'कुसुयुभ्यश्च' (उणादि. ३१४) इत्यत्र निदिति वर्तते । कुण्डलशब्दोऽपि 'वृषादिभ्यश्चित्' (उणादि. ११२) इति कलप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । रथदारु । वल्लीहिरण्यम्। रथशब्द आद्युदात्तः । 'हनिकुषि' (उणादि. १६७) इत्यादिना क्थन्प्रत्ययः वल्लीशब्दो ङीषः, स्वरेणान्तोदात्तः ।

तदर्थ इति किम्? कुवेरबलिः । प्रकृतिविकारभावे स्वरोऽयमिष्यते ॥

२७०७. अर्थे ॥ ४४ ॥ (३७७८)

'चतुर्थी' इति वर्तते । अर्थशब्द उत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। मात्रे इदं मात्रर्थम् । पित्रर्थम् । देवतार्थम् । अतिथ्यर्थम् । मातृपितृशब्दावन्तोदात्तावुणादिषु निपातितौ । देवताशब्दो लित्स्वरेण मध्योदात्तः । अतितिरिति 'अतेरिथिन्' इतीथिन्प्रत्ययान्तः ।

तदर्थविशेषा एव दारुहिरण्यादयो भवन्ति, न त्वर्थशब्दवाच्यं सामान्यमित्यतदर्थार्थोऽयमारम्भः ।

केचित्पुनराहुः–ज्ञापकार्थमिदम्, एतदनेन ज्ञाप्यते–पूर्वो विधिः प्रकृतिविकृत्योः समासे भवति । अश्वघासः श्वश्रूसुरमित्र सत्यपि तादर्थ्ये न भवति ॥

२७०८. क्ते च ॥ ४५ ॥ (३७७९)

क्तान्ते चोत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गोहितम् । अश्वहितम्। मनुष्यहितम् । गोरक्षितम् । अश्वरक्षितम् । वनं तापसरक्षितम् । अश्वशब्द आद्युदात्तः, मनुष्यशब्दोऽन्तस्वरितः, परिशिष्टपूर्वपदमन्तोदात्तम् । गोभ्यो रक्षितमिति 'सम्प्रदाने' चतुर्थी ॥

२७०९. कर्मधारयेऽनिष्ठा ॥ ४६ ॥ (३७८०)

कर्मधारये समासे क्तान्त उत्तरपदेऽनिष्ठान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । श्रेणिकृताः। ऊककृताः । पूगकृताः । निधनकृताः । श्रेणिशब्द आद्युदात्तः । ऊकपूगशब्दावन्तोदात्तौ। निधनशब्दोऽयं मध्योदात्तः ।

कर्मधारय इति किम्? श्रेण्या कृतं श्रेणिकृतम् । अनिष्ठेति किम्? कृताकृतम्॥

२७१०. अहीने द्वितीया ॥ ४७ ॥ (३७८१)

अहीनवाचिनि समासे क्तान्त उत्तरपदे द्वितीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। कष्टश्रितः । त्रिशकलपतितः । ग्रामगतः कष्टशब्दोऽन्तोदात्तः । त्रीणि शकलान्यस्येते त्रिशकलः, बहुव्रीहिस्वरेणाद्युदात्तः । ग्रामशब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्तः ।

अहीन इति किम्? कन्तारातीतः । योजनातीतः ।

द्वितीयानुपसर्ग इति वक्तव्यम् (का.वा.१) इह मा भूत्–सुखप्राप्तः, दुःखप्राप्तः। सुखापन्नः, दुःखापन्नः ।

'अन्तः' (६.२.१४३) 'थाथ' (४.२.१४४) इत्यस्यापवादोऽयम् ॥

२७११. तृतीया कर्मणि ॥ ४८ ॥ (३७८२)

कर्मवाचिनि क्तान्त उत्तरपदे तृतीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । अहिहतः.। वज्रहतः । महाराजहतः । नखनिर्भिन्ना । दात्रलूना । आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च' (उणादि ५८७) इति अहिरन्तोदात्तो व्युत्पादितः । केचिदाद्युदात्तमिच्छन्ति [अहिहतः]। वज्रो रक्प्रत्ययान्तः । महाराजष्टच्प्रत्ययान्तः । नास्य खमस्तीति 'बहुव्रीहौ नकुलनख' इति निपातितः । तेन 'नञ्सुभ्याम्' (६.२.१७२) इत्यन्तोदात्तः । दात्रशब्दः 'दाम्नीशस' (३.२.१८२) इति ष्ट्रन्प्रत्ययान्तः ।

कर्मणीति किम्? रथेन यातो रथयातः । गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्तः ॥

२७१२. गतिरनन्तरः ॥ ४९ ॥ (३७८३)

'क्ते', 'कर्मणि' इति वर्त्तते । कर्मवाचिनि क्तान्त उत्तरपदे गतिरनन्तरः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । प्रकृतः । प्रहृतः ।

अनन्तर इति किम्? अभ्युद्धृतः । समुद्धृतः । समुदाहृतः । व्यवहितस्य गतेरयं स्वरो न भवति अनन्तरे पुनरिष्यते ।

कारकपूर्वस्य तु सति शिष्टत्वात् थाथादिस्वर एव भवति – दूरादागत इति।

अनन्तरग्रहणसामर्थ्यादेव 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यपि' (व्या.परि. १२६) इत्येतन्नाश्रीयते ।

कर्मणीत्येव – प्रकृतः कटं देवदत्तः । थाथादिस्वरापवादो योगः ॥

२७१३. तदौ च निति कृत्यतौ ॥ ५० ॥ (२७८४)

तकारादौ च तुशब्दवर्जिते निति कृति परतो गतिरनन्तरः प्रकृतिस्वरो भवति.। प्रकर्ता । प्रकर्तुम् । प्रकृतिः । 'प्रकर्ता' इति तृन्नन्तः । कृत्स्वरबाधनार्थं वचनम् ।

तादाविति किम्? प्रजल्पाकः । नीतीति किम्? प्रकर्त्ता । तृजन्तः ।

कृद्ग्रहणमुपदेशि ताद्यर्थम् (का.वा.२) इहापि यहा स्यात्–प्रलपिता, प्रलपितुमिति।

अताविति किम्? आगन्तुः ॥

२७१४. तवै चान्तश्च युगपत् ॥ ५१ ॥ (३७८५)

तवैप्रत्ययस्यान्त उदात्तो भवति गतिश्चानन्तरः प्रकृतिस्वर इति एतदुभयं

युगपद्भवति। अन्वेतवै (तै.सं. १.४.४५.१) । परिस्तरितवै । परिपातवै । तस्मादग्निचिन्नाभिचरितवै (तै.सं. ५.६.३.१) । उपसर्गा आद्युदात्ता अभिवर्जम् (फि.सू. ८०–८१) इत्यभिरन्तोदात्तः।

कृत्स्वरापवादो योगः ॥

२७१५. अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये ॥ ५२ ॥ (३७८६)

अनिगन्तो गतिः प्रकृतिस्वरो भवत्यञ्चतौ वप्रत्यये परः । प्राङ्, प्रञ्चौ, प्राञ्चः । प्राङ्, प्राञ्चौ, प्राञ्चः । 'स्वरितो वानुदात्तेऽपदादौ' (८.२.६) इत्ययमेकादेश उदात्तः स्वरितो वा । पराङ्, पराञ्चौ, पराञ्चः (तै.सं. ३.१.१०.३) ।

अनिगन्त इति किम्? प्रत्यङ्, प्रत्यञ्चौ, प्रत्यञ्चः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर इह भवति । वप्रत्यय इति किम्? उदञ्चनः ।

'चोरनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यय' (म. भा.) इत्येष स्वरो भवति विप्रतिषेधेन । पराचः । पराचा ॥

२७१६. न्यधी च ॥ ५३ ॥ (३७८७)

नि, अधि–इत्येतौ चाञ्चतौ वप्रत्यये परतः प्रकृतिस्वरौ भवतः । न्यङ्, न्यञ्चौ, न्यञ्चः । 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' (८.२.४) इत्यञ्चतेरकारः स्वरितः। अध्यङ्, अध्यञ्चौ, अध्यञ्चः । अधीचः । अधीचा ॥

२७१७. ईषदन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥ (३७८८)

'ईषत्' इत्येतत्पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । ईषत्कडारः । ईषत्कडारः। ईषत्पिङ्गलः ईषत्पिङ्गलः । ईषदित्ययमन्तोदात्तः ।

ईषदभेद इत्येवमादौ कृत्स्वर एव भवति ॥

२७१८. हिरण्यपरिमाणं धने ॥ ५५ ॥ (३७८९)

हिरण्यपरिमाणवाचि पूर्वपदं धनशब्द उत्तरपदेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति। द्विसुवर्णधनम् द्विसुवर्णधनम् । द्वौ सुवर्णौ परिमाणमस्य द्विसुवर्ण तदेव धनमिति कर्मधारयः । बहुव्रीहावपि परत्वाद्विकल्प एव भवति । द्विसुवर्णधनः, द्विसुवर्णधनः।

हिरण्यग्रहणं किम्? प्रस्थधनम् । परिमाणग्रहणं किम्? काञ्चनधनम् । धन इति किम्? निष्कमाला ।

२७१९. प्रथमोऽचिरोपसम्पत्तौ ॥ ५६ ॥ (३७९०)

प्रथमशब्दः पूवपदमचिरोपसम्पत्तौ गम्यमानायामन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति। अचिरोपसम्पतिः = अचिरोपश्लेषः, अभिनवत्वम् । प्रथमवैयाकरणः, प्रथमवैयाकरणः। अभिनववैयाकरणः । सम्प्रति व्याकरणमध्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः । प्रथमशब्दः 'प्रहेरमच्' (उणादि. ७५७) इति चित्त्वादन्तोदात्तः ।

अचिरोपसंपत्तविति किम्? प्रथमवैयाकरणः । वैयाकरणानामाद्यो मुख्यो वा यः स नित्यमन्तोदात्त एव ॥

२७२०. कतरकतमौ कर्मधारये ॥ ५७ ॥ (३७९१)

कतरशब्दः कतमशब्दश्च पूर्वपदं कर्मधारये समासेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति। कतरकठः । कतरकठः । कतमकठः । कतमकठः । कर्मधारयग्रहणमुत्तरार्थम्, इह तु प्रतिपदोक्तवादेव सिद्धम् ॥

२७२१. आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः ॥ ५८ ॥ (३७९२)

आर्यशब्दः पूर्वपदं ब्राह्मणकुमारशद्व्योरुत्तरपदयोः कर्मधारये समासेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । आर्यब्राह्मणः आर्यब्राह्मणः । आर्यकुमारः आर्यकुमारः । आर्यशब्दो ण्यदन्तोऽन्तस्वरितः ।

आर्य इति किम्? परमब्राह्मणः । परमकुमारः । ब्राह्मणकुमारयोरिति किम्? आर्यक्षत्रियः । कर्मधारये इत्येव–आर्यस्य ब्राह्मणः आर्यब्राह्मणः ॥

२७२२. रजा च ॥ ५९ ॥ (३७९३)

राजा च पूर्वपदं ब्राह्मणकुमारयोरुत्तरपदयोः कर्मधारये समासेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । राजब्राह्मणः । राजब्रह्मणः । राजकुमारः । राजकुमारः ।

कर्मधारय इत्येव – राज्ञो ब्राह्मणो राजब्राह्मणः । राजकुमारः ।

पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

२७२३. षष्ठी प्रत्येनसि ॥ ६० ॥ (३७९४)

'राजा' इति वर्त्तते, 'अन्यतरस्याम्' इति च । षष्ठ्यन्तो राजशब्दः पूर्वपदं प्रत्येनस्युत्तरपदेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । राज्ञः प्रत्येनाः राजप्रत्येनाः राजप्रत्येनाः।

षष्ठीति किम्? राजा चासौ प्रत्येनाश्च राजप्रत्येनाः ॥

२७२४. क्ते नित्यार्थे ॥ ६१ ॥ (३७९५)

क्तान्त उत्तरपदे नित्यार्थे समासे पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । नित्यप्रहसितः, नित्यप्रहसितः । सततप्रहसितः, सततप्रहसितः । 'कालाः' (२.१.२८) इति द्वितीयासमासोऽयम् । नित्यशब्दः 'त्यब्नेर्ध्रुवे' (क. वा.) इति त्यबन्त आद्युदात्तः। सततम् इति – यदा भावे क्तस्तदा थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः ।

नित्यार्थ इति किम्? मुहूर्त्तप्रहसितः ॥

२७२५. ग्रामः शिल्पिनि । ६२ ॥ (३७९६)

ग्रामशब्दः पूर्वपदं शिल्पिवाचिन्युत्तरपदेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । ग्रामनापितः, ग्रामनापितः । ग्रामकुलालः ग्रामकुलालः । ग्रामशब्द आद्युदात्तः ।

ग्राम इति किम्? परमनापितः । शिल्पिनीति किम्? ग्रामरथ्या ॥

२७२६. राजा च प्रशंसायाम् ॥ ६३ ॥ (६७९७)

राजशब्दः पूर्वपदं शिल्पिवाचिन्युत्तरपदे प्रशंसायां गम्यमानायामन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । राजनापितः, राजनापितः । राजकुलालः, राजकुलालः । कर्मधारये राजगुणाध्यारोपेणोत्तरपदार्थस्य प्रशंसा । षष्ठीसमासे च राजयोग्यतया तस्य ।

राजेति किम्? परमनापितः । प्रशंसायामिति किम्? राजनापितः ।

शिल्पिनीत्येव – राजहस्ती ॥

२७२७. आदिरुदात्तः ॥ ६४ ॥ (३७९८)

'आदिरुदात्तः' इत्येतदधिकृतम्, इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः, तत्र पूर्वपदस्यादिरुदात्तो भवतीत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति – 'सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे' (६.२.६५) इति। स्तूपेशाणः । मुकुटेकार्षापणम् । याज्ञिकाश्वः । वैयाकरणहस्ती । दृषदिमाषकः।

'आदिः' इति प्रागन्ताधिकारात् (६.२.१४३) । 'उदात्तः' इति 'प्रकृत्या भगालाम्' (६.२.१३७) इति यावत् ॥

२७२८. सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे ॥ ६५ ॥ (३७८८)

सप्तम्यन्तं हारिवाचि च पूर्वपदं धर्म्यवाचिनि हरणशब्दादन्यस्मिन्नुत्तरपदे आद्युदात्तं भवति। हारीति देयं यं स्वीकरोति सोऽभिधीयते। 'धर्म्यम्' इत्याचारनियतं देयमुच्यते। धर्मो ह्यनुवृत्त आचारः, तस्मादनपेतं तेन वा प्रप्यमिति । स्तूपेशाणः। मुकुटेकार्षापणम्। हलेद्विपदिका । हलेत्रिपदिका । दृषदिमाषकः । 'संज्ञायाम्' (२.१.४४) इति सप्तमीसमासः 'कारनाम्नि च' (३.६.१०) इति विभक्तेरलुक् । हारिणियाज्ञिकाश्वः । वैयाकरणहस्ती । मातुलाश्वः । पितृव्यगवः ।

क्वचिदयमाचारो व्यवस्थितः – स्तूपादिषु शाणादि दातव्यम्, याज्ञिकादीनामश्वादीति ।

धर्म्य इति किम्? स्तम्बेरमः । कर्मकरवर्द्धितकः । अहरण इति किम्? वाडवहरणम् । वडवाया अयं वाडवः, तस्य बीजनिषेकादुत्तरकालं शरीरपुष्ट्यर्थं यद्दीयते हरणमिति तदुच्यते । परोऽपि कृत्स्वरो हारिस्वरेण बाध्यते विप्रतिषेधेन – इत्येतदहरण इत्यनेन ज्ञाप्यते, तेन वाडवहार्यमिति हारिस्वरः सिद्धो भवति ॥

२७२९. युक्ते च ॥ ६६ ॥ (३८००)

युक्तवाचिनि च समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । गोबल्लवः । अश्वबल्लवः। गोमणिन्दः । अश्वमणिन्दः । गोसंख्यः । अश्वसंख्यः । युक्त इति = समाहितः, कर्त्तव्ये तत्परो यः स उच्यते ॥

२७३०. विभाषाऽध्यक्षे ॥ ६७ ॥ (३८०१)

अध्यक्षशब्द उत्तरपदे विभाषा पूर्वपदमद्युदात्तं भवति। गवाध्यक्षः। गवाध्यक्षः। अश्वाध्यक्षः । अश्वाध्यक्षः ॥

२७३१. पापं च शिल्पिनि ॥ ६८ ॥ (३८०२)

पापशब्दः शिल्पोवाचिन्युत्तरपदे विभाषाऽऽद्युदात्तो भवति । पापनापितः । पापनापितः। पापकुलालः । पापकुलालः ।

'पापाणके कुत्सितैः' (२.१.५४) इति पापशब्दस्य प्रतिपदोक्तः समानाधिकरणसमास इति षष्ठीसमासे न भवति – पापस्य नापितः पापनापित

इति.॥

२७३२. गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे ॥ ६९ ॥ (३८०३)

गोत्रवाचिन्यन्तेवासिवाचिनि चोत्तरपदे माणवब्राह्मणयोश्च क्षेपवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । जङ्घावात्स्यः । यो जङ्घादानं ददान्यहमिति वात्स्यः सम्पद्यते स जङ्घावात्स्य इति क्षिप्यते । भार्यासौश्रुतः । सुश्रुतापत्यस्य भार्याप्रधानतया क्षेपः। वशाब्राह्मकृतेयः । ब्रह्मकृतशब्दः शुभ्रादिषु पठ्यते । गोत्र ।

अन्तोवासि–कुमारीदाक्षाः। कम्बलचारायणीयाः । घृतरौढीयाः । ओदनपाणीनीयाः। कुमार्यादिलाभकामा ये दक्षादिभिः प्रोक्तानि शास्त्राण्यधीयते तच्छिष्यतां वा प्रतिपद्यन्ते त एवं क्षिप्यन्ते । अन्तेवासि ।

माणव – भिक्षामणवः । भिक्षां लप्स्येऽहमिति माणवो भवति । माणव ।

ब्रह्मण–दासीब्रह्मणः । वृषलीब्राह्मणः । भयब्राह्मणः । यो भयेन ब्राह्मणः सम्पद्यते । अत्र यस्यान्यत् समासलक्षणं नास्ति, 'सुप्सुपा' इत्येव तत्र समासः कर्त्तव्यः ।

गोत्रादिष्विति किम्? दासीश्रोत्रियः क्षेप । इति । किम्? महाब्राह्मणः ॥

२७३३. अङ्गानि मैरेये ॥ ७० ॥ (३८०४)

मैरेयशब्द उत्तरपदे तदङ्गवाचीनि पूर्वपदान्याद्युदात्तानि भवन्ति । गुडमैरेयः । मधुमैरेयः । मद्यविशेषो मैरेयः, तस्य गुडविकारस्य गुडोऽङ्गं भवति मधुविकारस्य तस्य मधु मध्वङ्गम् ।

अङ्गानीति किम्? परममैरेय; । मैरेय इति किम्? पुष्पासवः । फलासवः ॥

२७३४. भक्ताख्यास्तदर्थेषु ॥ ७१ ॥ (३८०५)

भक्तम्=अन्नम्, तदाख्याः=तद्वाचिनः शब्दाः, तदर्थेषूत्तरपदेषु आद्युदात्ता भवन्ति। भिक्षाकंसः । श्राणाकंसः । भाजीकंसः । भिक्षादयोऽन्नवचनाः ।

भक्ताख्या इति किम्? समाशशालयः । समशनं समाश इति क्रियामात्रमुच्यते, न द्रव्यम् । तदर्थेष्विति किम्? भिक्षप्रियः बहुव्रीहिरयमत्र पूर्वपदमन्तोदात्तम् ॥

२७३५. गोबिडालसिंहसैन्धवेषूपमाने ॥ ७२ ॥ (३८०६)

गवादिषूपमनवाचिषूत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । धान्यगवः । हिरण्यगवः। भिक्षाविडालः । तृणसिंहः । काष्ठसिंहः । सक्तुसैन्धवः । पानसैन्धवः । धान्यं गौरिवेति विगृह्य व्याघ्रादेराकृतिगणत्वाद् 'उपमितं व्याघ्रादिभिः' (२.१.५६) इति समासः। उपमानार्थोऽपि यथाप्रसिद्धि च योजयितव्यः । गवाकृत्या सन्निवेशितं धान्यगवशब्देनोच्यते।

उपमान इति किम्? परमसिंहः ॥

२७३६. अके जीविकार्थे ॥ ७३ ॥ (३८०७)

अकप्रत्ययान्त उत्तरपदे जीविकार्थवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । दन्तलेखकः । नखलेखकः । अवस्करशोधकः । रमणीयकारकः । दन्तलेखनादिभिर्येषां जीविका त एवमुच्यते । 'नित्यं क्रीडाजीविकयोः' (२.२.१७) इति समासः ।

अक इति किम्? रमणीयकर्त्ता । जीविकार्थ इति किम्? इक्षुभक्षिकां मे धारयसि ॥

२७३७. प्राचां क्रीडायाम् ॥ ७४ ॥ (३८०८)

प्राग्देशवर्त्तिनां या क्रीडा तद्वाचिनि समासेऽकप्रत्ययान्त उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । वीरणपुष्पप्रचायिका । शालभञ्जिका । तालभञ्जिका। 'संज्ञायाम्' (३.३.१०९) इति ण्वुल्, 'नित्यं क्रीडाजीविकयोः' (२.२.१७) इति षष्ठीसमासः ।

प्राचामिति किम्? जीवपुत्रप्रचायिका । इयमुदीचां क्रीडा ॥

क्रीडायामिति किम्? तव पुष्पप्रचायिका । पर्याये ण्वुच्प्रत्ययो भवति ।

२७३८. अणि नियुक्ते ॥ ७५ ॥ (३८०९)

अणन्त उत्तरपदे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । छत्त्रधारः। तूणीरधारः । कमण्डलुग्राहः । भृङ्गारधारः ।

नियुक्तः=अधिकृतः, स च कस्मिंश्चित्कर्तव्ये तत्परो न भवतीति 'नियुक्तः' इत्यनेन सिध्यति ।

नियुक्त इति किम्? काण्डलावः । शरलावः ॥

२७३९. शिल्पिनि चाकृञः ॥ ७६ ॥ (३८१०)

शिल्पिवाचिनि समासेऽणन्त उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति, स चेदण् कृञो न भवति । तन्तुवायः । तुन्नवायः । वालवायः ।

शिल्पिनीति किम्? काण्डलावः । शरलावः । अकृञ इति किम्? कुम्भकारः। अयस्कारः ॥

२७४०. संज्ञायं च ॥ ७७ ॥ (३८११)

संज्ञांयां विषयेऽणन्त उत्तरपदेऽकृञः पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । तन्तुवायो नाम कीटः । बालवायो नाम पर्वतः ।

अकृञ इत्येव–रथकारो नाम ब्राह्मणः ॥

२७४१. गोतन्तियवं पाले ॥ ७८ ॥ (३८१२)

गो, तन्ति, यव–इत्येतानि पूर्वपदानि पालशब्द उत्तरपदे आद्युदात्तानि भवन्ति। गोपालः । तन्तिपालः । यवपालः ।

अनुयुक्तार्थ आरम्भः ।

गोतन्तियवमिति किम्? वत्सपालः । पाल इति किम्? गोरक्षः ॥

२७४२. णिनि ॥ ७९ ॥ (३८१३)

णिनन्त उत्तारपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । पुष्पहारी । फलहारी । पर्णहारी ॥

२७४३. उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ॥ ८० ॥ (३८१४)

उपमानवाचि पूर्वपदं शब्दार्थप्रकृतावेव णिनन्त उत्तरपदं आद्युदात्तं भवति । उपमानं नियम्यते । उष्ट्रक्रोशी । ध्वाङ्क्षरावी । खरनादी ।

उपमानग्रहणमस्य पूर्वस्य च योगस्य विषयविभागार्थम् ।

शब्दार्थप्रकृताविति किम्? वृकवञ्ची । वृकप्रेक्षी । प्रकृतिग्रहणं किम्? प्रकृतिरेव यत्रोपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्था भवति तत्रैव यथा स्याद्, इह मा भूद्–गर्दभोच्चारी, कोकिलाभिव्याहारीति ।

एवकारकरणमुपमानावधारणार्थम् । शब्दार्थप्रकृतौ त्वनुपमानमुपमानं चाद्युदात्तं भवति । सिंहविनर्दी । पुष्कलजल्पी ॥

२७४४. युक्तारोह्यादयश्च ॥ ८१ ॥ (३८१५)

युक्तारोह्यादयः समासा आद्युदात्ता भवन्ति । युक्तारोही । आगतरोही । आगतयोधी। आगतवञ्ची । आगतनर्दी । आगतप्रहारी । एते णिनन्ताः 'णिनि' इत्यस्यैवोदाहरणार्थं पठ्यन्ते ।

पूर्वोत्तरपदनियमार्था इति केचित् । इह मा भूद्–वृक्षारोही, युक्ताध्यायीति ।

आगतमत्स्या । क्षीरहोता । भगीनीभर्त्ता । याजकादित्वात् षष्ठीसमासावेतौ ।

ग्रामगोधुक् । अश्वत्रिरात्रः । गर्गत्रिरात्रः । व्युष्टत्रिरात्रः शणपादः । समपादः। षष्ठीसमासा वेतौ ।

एकशितिपात् । एकः शितिः पादोऽस्येति त्रिपदबहुव्रीहिः । तत्रैकशितिशब्दः 'तद्धितार्थोत्तरपद' इति तत्पुरुषसंज्ञः, तस्य निमित्तिस्वरबलीयस्त्वाद् अन्तोदात्वं प्राप्तमित्याद्युदात्तत्वं विधीयते ।

एवमपि नार्थ एतेन, 'इगन्त. द्विगौ' (६.२.२९) इति सिद्धत्वात्? एवं तर्हि ज्ञापनार्थम्, एतज् ज्ञापयति–शित्यन्तस्योत्तरपदे द्विगुस्वरो न भवतीति । तेन द्विशितिपादित्यत्र तिशब्द उदात्तो भवति । निमित्तिस्वरबलीयस्त्वस्याप्य– `कशितिपात्स्वरवचनमेव ज्ञापकं वर्णयन्ति ।

'पात्रेसमितादयश्च' (२.१.४८) युक्तारोह्यादयः, ततस्तेप्याद्युदात्ता भवन्ति ॥

२८४५. दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे ॥ ८२ ॥ (३८१६)

दीर्घान्तं पूर्वपदम्, काश, तुष, भ्राष्ट्र, वट–इत्येतानि च जे उत्तरपदे आद्युदात्तानि भवन्ति । कुटीजः । शमीजः । काशजः । तुषजः । भ्राष्ट्रजः । वटजः ॥

२७४६. अन्त्यात्पूर्व बह्वचः ॥ ८३ ॥ (३८१७)

जे उत्तरपदे बह्वचः पूर्वपदस्यान्त्यात्पूर्वमुदात्तं भवति । उपसरजः । मन्दुरजः। आमलकीजः । वडवाजः ।

बह्वच इति किम्? दग्धजानि तृणानि ॥

२७४७. ग्रामेऽनिवसन्तः ॥ ८४ ॥ (३८१८)

ग्रामशब्द उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति न चेन्निवसद्वाचि भवति । मल्लग्रामः।

वणिग्ग्रामः । ग्रामशब्दोऽत्र समूहवाची । देवग्रामः । देवस्वामिक इत्यर्थः ।

अनिवसन्त इति किम्? दाक्षिग्रामः । माहकिग्रामः । दाक्ष्यादयो निवसन्ति यस्मिन्ग्रामे स तेषामिति व्यपदिश्यते ॥

२७४८. घोषादिषु च ॥ ८५ ॥ (३८१९)

घोषादिषु चोत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । दाक्षिघोषः । दाक्षिकटः । दाक्षिपल्वलः । दाक्षिह्रदः । दाक्षिबदरी । दाक्षिपिङ्गलः । दाक्षिपिशङ्गः । दाक्षिशाला। दाक्षिरक्षा । दाक्षिशिल्पी । दाक्ष्यश्वत्थः । कुन्दतृणम् । दाक्षिशाल्मली । आश्रममुनिः। शाल्मलिमुनिः । दाक्षिप्रेक्षा । दाक्षिकूटः । यान्यत्र निवासनामधेयानि तेषु निवसद्वाचीन्यपि पूर्वपदान्याद्युदात्तानि भवन्ति ।

अनिवसन्त इति नानुवर्त्तयन्ति केचित् । अपरे पुनरनुवर्त्तयन्ति ॥

२७४९. छात्र्यादयः शालायाम् ॥ ८६ ॥ (३८२०)

शालायामुत्तरपदे छात्र्यादय आद्युदात्ता भवन्ति ।

छात्रिशाला । पेलिशाला । भाण्डिशाला ।

छात्रि । पेलि भाण्डि । व्याडि । आपिशलि । आखण्डि । आपारि । गोमि। छात्र्यादिः ।

यदा शालान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति, तदापि 'तत्पुरुषे शालायां नपुंसके' (६.२.१२३) इत्येतस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेन पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । छात्रिशालम्.। पेलिशालम् ॥

२७५०. प्रस्थेऽवृद्धमकर्क्यादीनाम् ॥ ९७ ॥ (३८२१)

प्रस्थशब्द उत्तरपदे कर्क्यादिवर्जितमवृद्धं पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । इन्द्रप्रस्थः। कुण्डप्रस्थः । ह्रदप्रस्थः । सुवर्णप्रस्थः ।

अवृद्धमिति किम्? दाक्षिप्रस्थः । माहकिप्रस्थः ।

अकर्क्यादीनामिति किम्? कर्कीप्रस्थः । मघीप्रस्थः ।

कर्की । मघी । मकरी । कर्कन्धू । शमी । करीर । कटुक । कुरल । बदर। कर्क्यादिः ॥

२७५१. मालादीनां च ॥ ८८ ॥ (३८२२)

'प्रस्थे' इति वर्त्तते। प्रस्थ उत्तरपदे मालादीनामादिरुदात्तो भवति। मालाप्रस्थः। शालाप्रस्थः ।

माला । शाला । शोणा । द्राक्षा । क्षौम । क्षामा । काञ्ची । एक । काम । मालादिः ।

वृद्धार्थ आरम्भः । एकशोणाशब्दयोः 'एङ् प्राचां देशे' (१.१.७५) इति वृद्धसंज्ञा ॥

२७५२. अमहन्नवं नगरेऽनुदीचाम् ॥ ८९ ॥ (३८२३)

नगरशब्द उत्तरपदे महन्नवशब्दवर्जितं पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति, तच्चेदुदीचां न भवति । सुह्मनगरम् । पुण्ड्रनगरम् ।

अमहन्नवमिति किम्? महानगरम् । नवनगरम् । अनुदीचामिति किम्? नदीनगरम्। कान्तीनगरम् ॥

२७५३. अर्मे चावर्णं द्व्यच् त्र्यच् ॥ ९० ॥ (३८२४)

अर्मशब्द उत्तरपदे द्व्यच्त्र्यच् पूर्वपदमवर्णान्तमाद्युदात्तं भवति । दत्तार्मम् । गुप्तार्मम् । कुक्कुटार्मम् । वायसार्मम् ।

अवर्णमिति किम्? बृहदर्मम् । द्व्यच्त्र्यजिति किम्? कपिञ्जलार्मम् ।

अमहन्नवमित्येव – महार्मम् । नवार्मम् ॥

२७५४. न भूताधिकसञ्जीवमद्राश्मकज्जलम् ॥ ९१ ॥ (३८२५)

भूत, अधिक, सञ्जीव, मद्र, अश्मन्, कज्जल–इत्येतानि पूर्वपदानि अर्मशब्द उत्तरपदे नाद्युदात्तानि भवन्ति । भूतार्मम् । अधिकार्मम् । सञ्जीवार्मम् ।

मद्राश्मग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थम् – मद्रार्मम् । अश्मार्मम् । मद्राश्मार्मम्। कज्जलार्मम् । समासान्तोदात्तत्वमेवात्र भवति ।

आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् (म. भा.)। दिवोदासाय गायत । वध्र्यश्वाय दाशुषे ॥ [देवोदासं वध्र्यश्वाय दाशुषे । ऋ. ६.६१.१] ।

२७५५. अन्तः ॥ ९२ ॥ (३८२६)

'अन्तः' इत्यधिकृतम्, इत उत्तरं यद्वक्ष्यामस्तत्र पूर्वपदस्यान्त उदात्तो भवतीत्येवं

वेदितव्यम् । वक्ष्यति – 'सर्व गुणकार्त्स्न्ये' (६.२.९३) सर्वश्वेतः । सर्वकृष्णः ।

प्राक् 'उत्तरपदादिः' (६.२.१११) इत्येतस्मादयमधिकारो वेदितव्यः ॥

२७५६. सर्व गुणकार्त्स्न्ये ॥ ९३ ॥ (३८२७)

सर्वशब्दः पूर्वपदं गुणकार्त्स्न्ये वर्त्तमानमन्तोदात्तं भवति । सर्वश्वेतः । सर्वकृष्णः। सर्वमहान् ।

सर्वमिति किम्? परमश्वेतः । आश्रयव्याप्त्या परमत्वं श्वेतत्वस्येति गुणकार्त्स्न्ये वर्त्तते । गुणग्रहणं किम्? सर्वसौवर्णः । सर्वराजतः ।

कार्त्स्न्ये इति किम्? सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः । 'गुणात्तरेण समासस्तरलोपश्च वक्तव्यः' (का.वा. १) इत्येवमत्र समासः, तरब्लोपश्च ॥

२७५७. संज्ञायां गिरिनिकाययोः ॥ ९४ ॥ (३८२८)

संज्ञायां विषये गिरि, निकाय–इत्येतयोरुत्तरपदयोः पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । अञ्जनागिरिः । निकाये – शापिण्डिनिकायः । मौण्डिनिकायः । चिखिल्लिनिकायः।

संज्ञायामिति किम्? परमगिरिः । ब्राह्मणानिकायः ।

२८५८. कुमार्या वयसि ॥ ९५ ॥ (३८२९)

कुमार्यामुत्तरपदे वयसि गम्यमाने पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । वृद्धकुमारी । जरत्कुमारी ।

कुमारीशब्दः पुंसा सहासम्प्रयोगमात्रं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय प्रयुक्तो वृद्धादिभिर्वयोविशेषवचनैः समानाधिकरणो भवति । तच्च वय इह गृह्यते, न कुमारत्वमेव।

वयसीति किम्? परमकुमारी ॥

२७५९. उदकेऽकेवले ॥ ९६ ॥ (३८३०)

अकेवलम्=मिश्रम्, तद्वाचिनि समासे उदकशब्द उत्तरपदे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । गुडमिश्रमुदकम् गुडोदकम् । तिलोदकम् ।

स्वरे कृते एकादेशः 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' (८.२.६) इति पक्षे स्वरितो भवति । गुडोदकम् । तिलोदकम् ।

अकेवल इति किम्? शीतोदकम् । उष्णोदकम् ॥

२८६०. द्विगौ क्रतौ ॥ ९७ ॥ (३८३१)

द्विगावुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । गर्गत्रिरात्रः । चरकत्रिरात्रः । कुसुरविन्दसप्तरात्रः । गर्गाणां त्रिरात्रः गर्गत्रिरात्रः ।

द्विगाविति किम्? अतिरात्रः अचश्चित्त्वादन्तोदात्तः । क्रताविति किम्? बिल्वसप्तरात्रः । बिल्वशतस्य बिल्वहोमस्य वा सप्तरात्रो बिल्वसप्तरात्रः ॥

२७६१. सभायां नपुंसके ॥ ९८ ॥ (३८३२)

सभशब्द उत्तरपदे नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । गोपालसभम्। पशुपालसभम् । स्त्रीसभम् । दासीसभम् ।

सभायामिति किम्? ब्राह्मणसेनम् ।

नपुंसकमिति किम्? राजसभा । ब्राह्मणसभा ।

सभायां प्रतिपदोक्तमिह नपुंसकलिङ्गं गृह्यत इति रमणीयसभं ब्राह्मणकुलमित्यत्र न भवति ॥

२७६२. पुरे प्राचाम् ॥ ९९ ॥ (३८३३)

पुरशब्द उत्तरपदे प्राचां देशे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । ललाटपुरम् । काञ्चीपुरम्.। शिवदत्तपुरम् । कार्णिपुरम् । नार्मपुरम् ।

प्राचामिति किम्? शिवपुरम् ॥

२७६३. अरिष्टगौडपूर्वे च ॥ १०० ॥ (३८३४)

अरिष्ट, गौड – इत्येवम्पूर्वे समासे पुरशब्द उत्तरपदे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति। अरिष्टपुरम् । गौडपुरम् ।

पूर्वग्रहणं किम्? इहापि यथा स्यात् – अरिष्टश्रितपुरम् । गौडभृत्यपुरम् ॥

२७६४. न हास्तिनफलकमार्देयाः ॥ १०१ ॥ (३८३५)

हास्तिन, फलक, मार्देय–इत्येतानि पूर्वपदानि पुरशब्द उत्तरपदे नान्तोदात्तानि भवति । 'पुरे प्राचाम्' । (६.२९९) इति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । हास्तिनपुरम् ।

फलकपुरम् । मार्देयपुरम् । मृदोरपत्यं मार्देयः । शुभ्रादित्वाद् (४.१.१२३) ढक् ।

२७६५. कुसूलकूपकुम्भशालं बिले ॥ १०२ ॥ (३८३६)

कुसूल, कूप, कुम्भ, शाला–इत्येतानि पूर्वपदानि बिलशब्दे उत्तरपदेऽन्तोदात्तानि भवन्ति । कुसूलबिलम् । कूपबिलम् । कुम्भबिलम् । शालाबिलम् ।

कुसूलादिग्रहणं किम्? सर्पबिलम् । बिल इति किम्? कुसूलस्वामी ॥

२७६६. दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु ॥ १०३ ॥ (३८३७)

दिक्शब्दाः पूर्वपदानि अन्तोदात्तानि भवन्ति ग्रामजनपदाख्यानवाचिषूत्तरपदेषु, चानराटशब्दे च । पूर्वेषुकामशमी । अपरेषुकामशमी । पूर्वकृष्णमृत्तिका । अपरकृष्णमृत्तिका । जनपद – पूर्वपञ्चालाः । अपरपञ्चालाः । आख्यान – पूर्वाधिरामम् । पूर्वाधिरामम् । पूर्वयायातम् । अपरयायातम् । अधिराममधिकृत्य कृतो ग्रन्थ आधिरामम् । तथा यायातम् । चानराट – पूर्वचानराटम् । अपरचानराटम्।

शब्दग्रहणं कालवाचिनोऽपि दिक्शब्दस्य परिग्रहार्थम् ॥

२७६७. आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि ॥ १०४ ॥ (३८३८)

आचार्योपसर्जनान्तेवासिवाचिन्युत्तरपदे दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भवन्ति । पूर्वपाणिनीयाः । अपरपाणिनीयाः । पूर्वकाशकृत्स्नाः । अपरकाशकृत्स्नाः ।

आचार्योपसर्जन इति किम्? पूर्वशिष्याः । अन्तेवासिनीति किम्? पूर्वपाणिनीयं शास्त्रम् ॥

२७६८. उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च ॥ १०५ ॥ (३८३९)

उत्तरपदस्य (७.३.१०) इत्येवमधिकृत्य य विहिता वृद्धिस्तद्वत्युत्तरपदे सर्वशब्दो दिक्शब्दाश्चान्तोदात्ता भवन्ति । सर्वपाञ्चालकः । पूर्वपाञ्चालकः । उत्तरपाञ्चालकः।

सुसर्वार्धदिक्शब्देभ्यः 'जनपदस्य' इति तदन्तविधिना जनपदलक्षणो (४.२.१२३) वुञ्प्रत्ययः । 'सुसर्वार्द्धाज्जनपदस्य' (७.३.१२), 'दिशोऽमद्राणम्' (७.३.१३) इति चोत्तरपदवृद्धिः ।

अधिकारलक्षणादिह न भवति–सर्वभासः सर्वकारक इति ॥

२७६९. बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ॥ १०६ ॥ (३७४०)

बहुव्रीहौ समासे विश्वशब्दः पूर्वपदं संज्ञायां विषयेऽन्तोदात्तं भवति। विश्वदेवः। विश्वयशाः । विश्वमहान् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तत्वं प्राप्तम् ।

बहुव्रीहाविति किम्? विश्वे च देवाः विश्वदेवाः । संज्ञायामिति किम्? विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः । विश्वामित्रः, विश्वाजिन इत्यत्र 'संज्ञायां मित्राजिनयोः' (६.२.१६५) इत्येतद्भवति परत्वात् ।

'बहुवीहौ' इत्येतदधिक्रियते प्रागव्ययीभावसंज्ञानात् (६.२.१२१) ॥

२७७०. उदराश्वेषुषु ॥ १०८ ॥ (३८४१)

उदर, अश्व, इषु–इत्येतेषूत्तरपदेषु बहुव्रीहौ समासे संज्ञायां विषये पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति। वृकोदरः। दामोदरः। हयश्वः। यौवनाश्वः। सुवर्णपुङ्खेषुः। महेषुः ॥

२७७१. क्षेपे ॥ १०८ ॥ (३८४२)

क्षेपे गम्यमाने उदरादिषूत्तरपदेषु बहुव्रीहौ समासे संज्ञायां विषये पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । कुण्डोदरः । घटोदरः । कटुकाश्वः । स्पन्दिताश्वः । अनिघातेषुः । चलाचलेषुः।

अनुदरः, सूदर इत्यत्र 'नञ्सुभ्याम्' (६.२.१७२) इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन॥

२७७२. नदी बन्धुनि ॥ १०९ ॥ (३८४३)

बहुवीहौ समासे बन्धुन्युत्तरपदे नद्यन्तं पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति। गार्गीबन्धुः। वात्सीबन्धुः ।

नदीति किम्? ब्रह्मबन्धुः। ब्रह्मशब्द आद्युदात्तः। बन्धुनीति किम्? गार्गीप्रियः॥

२७७३. निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् ॥ ११० ॥ (३८४४)

बहुव्रीहौ समासे निष्ठान्तमुपसर्गपूर्वं पूर्वपदमन्यतरस्यामन्तोदात्तं भवति । प्रधौतमुखः। प्रक्षालितपादः ।

यदि मुखशब्दः स्वाङ्गवाची, तदा पक्षे 'मुखं स्वाङ्गम्' (६.२.१६८) इत्येतद्भवति, न चेत्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन 'गतिरन्तरः' (६.२.४९) इत्येतद्भवति । प्रधौतमखः, प्रधौतमुखः । प्रक्षालितपादः ।

निष्ठेति किम्? प्रसेचकमुखः । उपसर्गपूर्वमिति किम्? शुष्कमुखः ॥

२७७४. उत्तरपदादिः ॥ १११ ॥ (३८४५)

'उत्तरपदादिः' इत्येतदधिकृतम् । यदित ऊर्ध्वमनिक्रमिष्याम उत्तरपदस्यादिरुदात्तो भवतीत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति–'कर्णो वर्णलक्षणात्' । (६.२.११२) शुक्लकर्णः, कृष्णकर्णः ।

'उत्तरपदस्य' –इत्येतद् आपादपरिसमाप्तेः । 'आदिः' इति 'प्रकृत्या भगालम्' (६.२.१२६) इति यावत् ॥

२७७५. कर्णो वर्णलक्षणात् ॥ ११२ ॥ (३८४६)

बहुव्रीहौ समासे वर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च कर्णशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति । शुक्लकर्णः । कृष्णकर्णाः । लक्षणात्–दात्राकर्णः । शङ्कूकर्णः । 'लक्षणस्य' ।(६.३.११५) इति दीर्घत्वम् ।

पशूनां विभागज्ञापनार्थं दात्रशङ्कुप्रतिरूपकं कर्णादिषु चिह्नं यत् क्रियते तदिह लक्षणं गृह्यते, तेन स्थूलकर्ण इत्यत्र न भवति ।

कर्ण इति किम्? श्वेतपादः । कूटशृङ्गः । वर्णलक्षणादिति किम्? शोभनकर्णः॥

२७७६. संज्ञौपम्ययोश्च ॥ ११३ ॥ (३८४७)

संज्ञायामौपम्ये च यो बहुव्रीहीवर्त्तते तत्र कर्णशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति। संज्ञायाम्–कुञ्चिकर्णः । मणिकर्णः । औपम्ये–गोकर्णः । खरकर्णः ॥

२७७७. कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घं च ॥ ११४ ॥ (३८४८)

कण्ठ, पृष्ठ, ग्रीवा, जाङ्घा–इत्येतानि उत्तरपदानि बहुव्रीहौ समासे संज्ञौपम्ययोराद्युदात्तानि भवन्ति ।

कण्ठः संज्ञायाम्–शितिकण्ठः (तै.सं. ४.५.११.१) नीलकण्ठः । औपम्ये–खरकण्ठः । उष्ट्रकण्ठः ।

पृष्ठः संज्ञायाम्–काण्डपृष्ठः । नाकपृष्ठः । औपम्ये–गोपृष्ठः । अजपृष्ठः ।

ग्रीवा संज्ञायाम् – सुग्रीवः । नीलग्रावः । दशग्रीवः । औपम्ये–गोग्रीवः । अश्वग्रीवः ।

जङ्घा संज्ञायाम्–नारीजङ्घः । तालजङ्घः । औपम्ये–गोजङ्घः । अश्वजङ्घः । एणीजङ्घः ।

२७७८. शृङ्गमवस्थायां च ॥ ११५ ॥ (३८४९)

शृङ्गशब्द उत्तरपदमवस्थायां संज्ञौपम्ययोश्च बहुव्रीहौ आद्युदात्तं भवति । उद्गतशृङ्गः । द्व्यङ्गुलशृङ्गः । त्र्यङ्गुलशृङ्गः । अत्र शृङ्गोद्गमनादिकृतो गवादेर्वयोविशेषः= अवस्था । संज्ञायाम्–ऋष्यशृङ्गः । औपम्ये–गोशृङ्गः । मेषशृङ्गः।

अवस्यादिष्विति किम्? स्थूलशृङ्गः ॥

२७७९. नञो जरमरमित्रमृताः ॥ ११६ ॥ (३८५०)

नञ उत्तरे जरमरमित्रमृता बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्ता भवन्ति । अजरः । अमरः । अमित्रः । अमृतः ।

नञ इति किम्? ब्राह्मणमित्रः । जरादय किम्? अशत्रुः । 'नञ्सुभ्याम्' (६.२.१७२) इति । उत्तरपदान्तोदात्तत्वमेवात्र भवति ॥

२७८०. सोर्मनसी अलोमोषसी ॥ ११७ ॥ (३८५१)

सोरुत्तरमनन्तमसन्तं च बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्तं भवति लोमोषसी वर्जयित्वा। सुकर्मा । सुधर्मा । सुप्रथिमा । असन्तम्–सुपयाः । सुयशाः । सुस्रोताः । सुस्रत्.। सुध्वत् ।

सोरिति किम्? कृतकर्मा । कृतयशाः । मनसी इति किम्? सुराजा सुतक्षा। अलोमोषसी इति किम्? सुलोमा । सूषा ।

'अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवताऽनर्थकेन च' (व्या.पा. १२९) इत्यनर्थकयोरपि मनसोरिह ग्रहणम् । 'नञ्सुभ्याम्' (६.२.१७२) इत्यस्यायमपवादः ।

कपि तु परत्वात् 'कपि पूर्वम्' (६.२.१७३) इत्येतद्भवति । सुकर्मकः । सुस्रोतस्कः ॥

२७८१. क्रत्वादाश्च ॥ ११८ ॥ (३८५२)

क्रत्वादयः सोरुत्तरे बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्ता भवन्ति । सुक्रतुः (तै. सं. १.२.६.१) । सुदृशीकः । (तै. सं. ३.४.११.१) ।

ऋतु । दृशीक । प्रतीक । प्रपूर्त्ति । हव्य । भग । ऋत्वादिः ॥

२७८२. आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि ॥ ११९ ॥ (३८५३)

यदाद्युदात्तं द्व्यच् उत्तरपदं बहुव्रीहौ समासे सोरुत्तरं तदाद्युदात्तमेव भवति छन्दसि विषये । स्वश्वास्त्वा सुरथामर्नयेम (तै. सं. १.२.१४.४) । नित्स्वरेणाश्वरथशब्दावाद्युदात्तौ ।

आद्युदात्तमिति किम्? या सुबाहुः स्वङ्गुरिः (रुक् २.३२.७) । बाहुशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । द्व्यजिति किम्? सुगुरसत् । सुहिरण्यः । 'नञ्सुभ्याम्' (६.१.१७२) इत्यस्यायमपवादः ॥

२७८३. वीरवीर्यौ च ॥ १२० ॥ (३८५४)

वीर, वीर्य–इत्येतौ च शब्दौ सोरुत्तरौ बहुव्रीहौ समासे छन्दसि विषये आद्युदात्तौ भवतः । सुवीरेणते [सुवीरस्ते । ऋ. ४.१७.४] । सुवीर्यस्य पतयः स्याम (तै.सं १.७.१३.४) ।

वीर्यमिति यत्प्रत्ययान्तम्, तत्र 'यतोऽनावः' (६.१.१२३) इति आद्युदात्तत्वं न भवतीत्येतदेव वीर्यग्रहणं ज्ञापकम् । तत्र हि सति पूर्वेणैव सिद्धं स्यात् ॥

२७८४. कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे ॥ १२१ ॥ (३८५५)

कूल, तीर, तूल, मूल, शाला, अक्ष, सम – इत्येतानि उत्तरपदानि अव्ययीभावसमास आद्युदात्तानि भवन्ति । परिकूलम् । उपकूलम् । परितीरम् । उपतीरम् । परितूलम् । उपतूलम् । परिमूलम् । उपमूलम् । परिशालम् । उपशालम्। उपाक्षम् । पर्यक्षम् । सषमम् । विषमम् । निषमम् । दःषमम् । तिष्ठद्गुप्रभृतिषु (२.१.१७) एते पठ्यन्ते ।

कूलादिग्रहणं किम्? उपकुम्भम् । अव्ययीभाव इति किम्? परमकूलम् । उत्तमकूलम् ।

पर्यादिभ्यः कूलादीनामाद्युदात्तत्वं विप्रतिषेधेन भवति । परिकूलम् । उपकूलम्॥

२७८५. कंसमन्थशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ ॥ १२२ ॥ (३८५६)

कंस, मन्थ, शूर्प, पाय्य, काण्ड–इत्येतान्युत्तरपदानि द्विगौ समास आद्युदात्तानि भवन्ति । द्विकंसः । त्रिकंसः । द्विमन्थः । त्रिमन्थः । द्विशूर्पः । त्रिशूर्पः । द्विपाय्यः। त्रिपाय्यः । द्विकाण्डः । त्रिकाण्डः ।

द्विगाविति किम्? परमकंसः । उत्तमकंसः ॥

२७८६. तत्पुरुषे शालायां नपुंसके ॥ १२३ ॥ (३८४७)

शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति । ब्राह्मणशालम् । क्षत्त्रियशालम् । विभाशा ' सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्' (२.४.२५) इति नपुंसकलिङ्गता ।

तत्पुरुष इति किम्? दृढशालं ब्राह्मणकुलम् । शालायामिति किम्? ब्राह्मणसेनम्। नपुंसक इति किम्? ब्राह्मणशाला ॥

२७८७. कन्था च ॥ १२४ ॥ (३८५८)

तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे कन्थाशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति । सौशमिकन्थम्। आह्वकन्थम् । चप्पकन्थम् । 'संज्ञायां कन्थोशीनरेषु' (२.४.२०) इति नपुंसकलिङ्गता। षष्ठीसमासा एते ।

नपुंसक इत्येव–दाक्षिकन्था ॥

२७८८. आदिश्चिहणादीनाम् ॥ १२५ ॥ (३८५९)

कन्थान्ते तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे चिहणादीनामादिरुदात्तो भवति । चिहणकन्थम् । मडरकन्थम् । 'मड्डर' इति केचित् पठन्ति । मड्डुरकन्थम् ।

चिहण । मडर । मड्डर । वैतुल । पटत्क । चैत्तालिकर्णः । वैतालिकर्णिरित्यन्ये पठन्ति । कुक्कुट । चिक्कण । चित्कण इत्यपरे पठन्ति । चिहणादिः ।

'आदिः' इति वर्तमाने पुनरादिग्रहणं पूर्वपदाद्युदात्तार्थम् ॥

२७८९. चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् ॥ १२६ ॥ (३८६०)

चेल, खेट, कटुक, काण्ड–इत्येतान्युत्तरपदानि तत्पुरुषे समासे गर्हायां

गम्यमानायामाद्युदात्तानि भवन्ति । पुत्रचेलम् । भार्याचेलम् । उपानत्खेटम् । नगरखेटम्। दधिकटुकम् । उदश्वित्कटुकम् । भूतकाण्डम् । प्रजाकाण्डम् ।

चेलादीनां सादृश्येन पुत्रादीनां गर्हा, तत्र पुत्रश्लेमिवेति विगृह्य व्याघ्रादेराकृतिगणत्वाद् 'उपमितं व्याघ्रादिभिः (२.१.५६) इति समासः ।

गर्हायामिति किम्? परमचेलम् ॥

२७९०. चीरमुपमानम् ॥ १२७ ॥ (३८६१)

चीरमुत्तरपदमुपमानवाचि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तं भवति । वस्त्रं चीरमिव वस्त्रचीरम् । पटचीरम् । कम्बलचीरम् ।

उपमानमिति किम्? परमचीरम् ॥

२७९१. पललसूपशाकं मिश्रे ॥ १२८ ॥ (३८६२)

पलल, सूप, शाक–इत्येतान्युत्तरपदानि मिश्रवाचिनि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तानि भवन्ति । गुडपललम् । घृतपललम् । घृतसूपः । मूलकसूपः । घृतशाकम् । मुद्गशाकम् । गुडेन मिश्रं पललं गुडपललम् । 'भक्ष्येण मिश्रीकरणम्' (१.१.३५) इति समासः ।

मिश्र इति किम्? परमपललम् ॥

२७९२. कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् ॥ १२९ ॥ (३८६३)

कूल, सूद, स्थल, कर्ष–इत्येतान्युत्तरपदानि तत्पुरुषे समासे संज्ञायां विषये आद्युदात्तानि भवन्ति । दाक्षिकूलम् । माहकिकूलम् । देवसूदम् । भाजीसूदम् । दाण्डायनस्थली । माहकिस्थली । दाक्षिकर्षः । ग्रामनामधेयान्येतानि ।

स्थलग्रहणम् – लिङ्गविशिष्टत्वात्स्थलीशब्दोऽपि गृह्यते । 'जानपदकुण्ड' (४.१.४२) इत्यनेन ङीष् ।

संज्ञायामिति किम्? परमकूलम् ॥

२७९३. अकर्मधारये राज्यम् ॥ १३० ॥ (३७६४)

कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे समासे 'राज्यम्' इत्येतदुत्तरपदमाद्युदात्तं भवति । ब्राह्मणराज्यम् । क्षत्रियराज्यम् ।

अकर्मधारय इति किम्? परमराज्यम् ।

'चेलराच्यादिस्वरादव्ययस्वरो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन' (म. भा.)–कुचेलम्, कुराज्यम् ॥

२७९४. वर्ग्यादयश्च ॥ १३१ ॥ (३८६५)

'वर्ग्य' –इत्येवमादीन्युत्तरपदानि अकर्मधारये तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तानि भवन्ति । वासुदेववर्ग्यः । वासुदेवपक्ष्यः । अर्जुनवर्ग्यः । अर्जुनपक्ष्यः ।

अकर्मधारय इत्येव – परमवर्ग्यः । वर्गः । प्रातिपदिकेषु न पठ्यन्ते ।

दिगादिषु (४.३.४५) तु–वर्ग, पूग, गण, पक्ष–इत्येवमादयो ये पठिताः, त एव यत्प्रत्ययान्ता वर्ग्यादय इह प्रतिपत्तव्याः ॥

२७९५. पुत्रः पुम्भ्यः ॥ १३२ ॥ (३८६६)

पुत्रशब्दः पुंशब्देभ्य उत्तरस्तत्पुरुषे आद्युदात्तो भवति । कौनटिपुत्रः । दामकपुत्रः। माहिषकपुत्रः ।

पुत्र इति किम्? कौनटिमातुलः । पुम्भ्य इति किम् ? गार्गीपुत्रः । वात्सीपुत्रः॥

२७९६. नाचार्यराजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः ॥ १३३ ॥ (३८६७)

आचार्यः=उपाध्यायः । राजा=ईश्वरः । ऋत्विजः=याजकाः । संयुक्ताः=स्त्रीसम्बन्धिनः । श्यालादयः । ज्ञातयः=मातृपितृसम्बन्धिनो बान्धवाः । आचार्याद्याख्येभ्यः परः पुत्रशब्दो नाद्युदात्तो भवति । आख्याग्रहणात्स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणं भवति । आचार्यपुत्रः । उपाध्यायपुत्रः । शाकटायनपुत्रः.। राजपुत्रः । ईश्वरपुत्रः । नन्दुपुत्रः । ऋत्विक्पुत्रः । याजकपुत्रः । होतुःपुत्रः । भ्रातुष्पुत्रः। 'ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः' (६.३.२३) इति षष्ठ्या अलुक् । संयुक्तपुत्रः.। सम्बन्धिपुत्रः । श्यालपुत्रः । ज्ञातिपुत्रः । पुत्रस्वरे प्रतिषिद्धे समासान्तोदात्वमेव भवति ॥

२७९७. चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः ॥ १३४ ॥ (३८६८)

'उत्तरपदादिः' इति वर्त्तते, 'तत्पुरुष' इति च चूर्णादीन्युत्तरपदानि अप्राणिवाचिनः षष्ठ्यन्तात्पराणि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तानि भवन्ति । मुद्गचूर्णम् । मसूरचूर्णम्।

अप्राणिषष्ठ्या इति किम्? मत्स्यचूर्णम् । षष्ठ्या इति किम्? परमचूर्णम् ।

चूर्ण । करिप । करिव । शाकिन । शाकट । द्राक्षा । तूस्त । कुन्दम । दलप.। चमसी । चक्कन । चौल । चूर्णादिः ।

'चूर्णादीन्यप्राण्युपग्रहात्' इति सूत्रस्य पाठान्तरम् । तत्र 'उपग्रह' इति षष्ठ्यन्तमेव पूर्वाचार्योपचारेण गृह्यते ॥

२७९८. षट् च काण्डादीनि ॥ १३५ ॥ (३८६९)

षट् पूर्वोक्तानि काण्डादीन्युत्तरपदानि अप्राणिषष्ठ्या आद्युदात्तनि भवन्ति । 'काण्डं गर्हायाम्' (६.२.१२६) इत्युक्तम्, अगर्हायामपि भवति–दर्भकाण्डम्, शरकाण्डम् । 'चीरमुपमानम्' (६.२.१२७) इत्युक्तम्, अनुपमानमपि भवति – दर्भचीरम्, कुशचीरम्। 'पललसूपशाकं मिश्रे' (२.१.१२८) इत्युक्तम्, अमिश्रेऽपि भवति –तिलपललम्, मुद्गसूपः, मूलकशाकम् । 'कूलं संज्ञायाम्' (६.२.१२९) इत्युक्तम्, असंज्ञायामपि भवति – नदीकूलम्, समुद्रकूलम् ।

षडिति किम्? राजसूदः ॥

२७९९. कुण्डं वनम् ॥ १३६ ॥ (३८७०)

'कुण्ड' –शब्दोऽत्र कुण्डसादृश्येन वने वर्तते । 'कुण्डम्' इत्येतदुत्तरपदं वनवाचि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तं भवति । दर्भकुण्डम् । शरकुण्डम् ।

वनमिति किम्? मृत्कुण्डम् ॥

२८००. प्रकृत्या भगालम् ॥ १३७ ॥ (३८७१)

भगालवाच्युत्तरपदं तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं भवति । कुम्भीभगालम् । कुम्मीकपालम् । कुम्भीनदालम् । भगालादयो मध्योदात्ताः ।

'प्रकृत्या' इत्येतदधिकृतम् 'अन्तः' (६.२.१४३) यावद्वेदितव्यम् ॥

२८०१. शितेर्नित्याबह्वज् बहुव्रीहावभसत् ॥ १३८ ॥ (३८७२)

शितेरुत्तरपदं नित्यं यदबह्वज् भसच्छब्दवर्जितं बहुव्रीहौ समासे तत्प्रकृतिस्वरं भवति । शितिपादः । शित्यंसः । शित्योष्ठः (तै.सं. ५.६.१४.१) । पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः । अंसौष्ठशब्दौ च प्रत्ययस्य नित्त्वादाद्युदात्तौ ।

शितेरिति किम्? दर्शनीयपादः । नित्यग्रहणं किम्? शीतिककुत् (तै.सं. ५.६.१४.१) । ककुदस्यावस्थायां लोपो विधीयते । तत्रावस्थाया अन्यत्र शीतिककुद इति बह्वजुत्तरपदं भवतीति तेन न नित्याबह्वच् । अबह्वजिति किम्? शितिललाटः.। बहुव्रीहाविति किम्? शितेः पादः शितिपादः । अभसदिति किम्? शितिभसत् (तै.सं. ५.७.१४.१) । शितिशब्द आद्युदात्तः ।

पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादो योगः ॥

२८०२. गतिकारकोपपदात्कृत् ॥ १३९ ॥ (३८७३)

'तत्पुरुषे' इति वर्त्तते, न 'बहुव्रीहौ' इति । गतेः कारकादुपपदाच्च कृदन्तमुत्तरपदं तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं भवति । प्रकारकः । प्रकरणम् । प्रहारकः । प्रहरणम्। कारकात्–इध्मप्रव्रश्चनः । पलशशातनः । श्मश्रुकल्पनः । उपपदात्–ईषत्करः । दुष्करः । सुकरः । सर्वत्रैवात्र लित्स्वरः ।

गतिकारकोपपदादिति किम्? देवदत्तस्य कारको देवदत्तकारकः । देवदत्तस्येति शेषलक्षणा षष्ठी ।

कृद्ग्रहणं विस्पष्टार्थम् । प्रपचतितराम्, प्रपचतितमाम्–इत्यत्र तरबाद्यन्तेन समासे कृते पश्चादाम्, तत्र सतिशिष्टत्वादाम एव स्वरो भवतीत्येके ।

प्रपचतिदेश्याद्यर्थं तु कृद्ग्रहणं दृश्यत एव ॥

२८०३. उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ॥ १४० ॥ (३८७४)

'प्रकृत्या' इति वर्त्तते । वनस्पत्यादिषु समासेषु उभे पूर्वोत्तरपदे युगपत्

प्रक्टुरिस्वरे भवतः । वनस्पतिः (तै. सं २.६.२०.५) । वन-परिशब्दावाद्युदात्तौ, पारस्करप्रभृतित्वात् सुट् ।

बृहस्पतिः (तै.सं ६.४.१०.१) । बृहतां पतिः, 'तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च' (ग. सू. १६०) इति सुट् तकारलोपश्च । बृहदित्येतदन्तोदात्तं निपातयन्ति । तस्य केचिदाद्युदात्तत्वं वर्णयन्ति ।

शचीपतिः । शचीशब्दः 'कृदिकारादक्तिनः' (ग. सू. ५०) इति ङीषन्तत्वादन्तोदात्तः। केचित्तु शार्ङ्गरवादिषु पठन्ति, तेषामाद्युदात्तः ।

तनूनपात् (तै. सं. ४.१.८.१) । तनोतेरौणादिक ऊप्रत्ययः तेन तनूशब्दोऽन्तोदात्तः। न पाति न पालयति वा नपात्, क्विबन्तः, 'नभ्राण्णपात् ' (६.३.७५) इत्यादिनाऽऽद्युदात्तो नोपातितः । तन्वा नपात्, तनूनपात् ।

नराशंसः (तै.सं. ४.१.८.१) । नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति नरा एनं शंसन्तीति वा वराशंसः । 'नॄ नये' (धा.पा. ८१०), अबन्तो नरशब्द आद्युदात्तः । शंसशब्दोऽपि घञन्तः, 'अन्येषामपि दृश्यते' (६.३.१६७) इति दीर्घत्वम् ।

शुनःशेपः (तै.सं. ५.२.१.३) शुन इव शेपोऽस्येति बहुव्रीहिः । तत्र शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः संज्ञायाम्' (६.३.२१ वा.) इति षष्ठ्या अलुक् । उभावाद्युदात्तौ।

शण्डापर्कौ (तै. सं. ६.४.१०.१) । शण्ड-पर्कशब्दौ घञन्तत्वादाद्युदात्तौ । तयोर्द्वन्द्वे 'अन्येषामपि दृश्यते' (६.३.१६७) इति दीर्घत्वम् ।

तृष्णावरूत्री । तृष्णाशब्द आद्युदात्तः, वरूत्रीशब्दो ग्रसितादि (७.२.३४) सूत्रे निपातिनोऽन्तोदात्तः । तत्र द्वन्द्वे दीर्घत्वं पूर्ववत् ।

'बम्बाविश्ववयसौ' (तै.सं. ६.६.८४) बम्बशब्दोऽन्तोदात्तः । विश्ववयःशब्दोऽपि 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' (६.२.१०६) इति विश्वशब्दोऽन्तोदात्तः । तयोर्द्वन्द्वे दीर्घत्वं पूर्ववत् ।

मर्मृत्युः । मर् इति मृङो विच्प्रत्ययः । मृत्युशब्दोऽन्तोदात्तः ।

द्वन्द्वानामदेवताद्वन्द्वार्थः, अनुदात्ताद्युत्तरपदार्थश्च वनस्पत्यादिषु पाठः ॥

२८०४. देवताद्वन्द्वे च ॥ १४१ ॥ (३८७५)

देवतावाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्र युगपदुभे पूर्वोत्तरपदे प्रकृतिस्वरे भवतः । इन्द्रासोमौ। इन्द्रावरुणौ । इन्द्राबृहस्पती। 'ऋज्रेन्द्राग्र' (उणादि. १९६) इति इन्द्रशब्द आद्युदात्तो निपातितः । सोम इति मन्प्रत्ययान्तः । वरुण उनन्प्रत्ययान्तः, तेनाद्युदात्तः । बृहस्पतिशब्दे वनस्पत्यादित्वाद् द्वावनुदात्तौ, तेन इन्द्राबृहस्पती–इत्यत्र त्रय उदात्ता भवन्ति ।

देवताग्रहणां किम्? प्लक्षन्यग्रोधौ । द्वन्द्वग्रहणं किम्? अग्निष्टोमः ॥

२८०५. नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु ॥ १४२ ॥ (३८७६)

उत्तरपदेऽनुदात्तादौ पृथिवीरुद्रपूषमन्थिवर्जिते देवताद्वन्द्वे नोभे युगपत्प्रकृतिस्वरे भवतः । इन्द्राग्नी (तै.सं. २.२.२.१) । इन्द्रवायू (तै. सं ६.६.८.३) । अग्नि–वायुशब्दावन्तोदात्तौ ।

उत्तरपदग्रहणम् 'अनुदात्तादौ' इत्युत्तरपदविशेषणां यथा स्याद्, द्वन्द्वविशेषणं मा भूदिति ।

'अनुदात्तादौ' इति विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागार्थम् ।

अपृथिव्यादिष्विति किम्? द्यावापृथिव्यौ (तै.सं. २.६.९.५) । द्यावाशब्द आद्युदात्तो निपातितः । पृथिवीशब्दो ङीष्प्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः ।

रुद्र–सोमारुद्रौ (तै.सं. १.८.२२.५) । 'रोदेर्णिलुक्च' (उणादि १८९) इति रुद्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः ।

पूषन्–इन्द्रापूषणौ । 'श्वन्नुक्षन्पूषन्' (उणादि. १६५) इति पूषान्तोदात्तो निपात्यते।

मन्थिन्–शुक्रामन्थिनौ (तै.सं.६.४.१०.२१) । मन्थोऽस्यास्तीति मन्थी, इन्नन्तत्वादन्तोदात्तः । पृथिव्यादिषु तु उभे युगपत् प्रकृतिस्वरे भवत एव ॥

२८०६. अन्तः ॥ १४३ ॥ (३८७७)

'अन्तः' इत्यधिकारः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्र समासस्योत्तरपदस्यान्त उदात्तो भवतीत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति – 'थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्' (६.२.१४४) इति । सुनीथः । अवभृथः ॥

२८०७. थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम् ॥ १४४ ॥ (३८७८)

थ, अथ, घञ्, क्त, अप्, इत्र, क – इत्येवमन्तानामुत्तरपदानां गतिकारकोपपदात्परेषामन्त उदात्तो भवति। सुनीथः। अवभृथः (तै.सं. १.७.५..३)। 'हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्' (उणादि १६७) इति 'अवे भृञः' (उणादि. १६८) इति च क्थन्प्रत्ययान्तावेतौ। तत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तमुत्तरपदं स्यात्।

अथ–आवसथः (तै.ब्रा. १.१.१.६)। उपवसथः। 'उपसर्गे वसेः' (उणादि. ४.३) इत्यथन्प्रत्ययः।

घञ्–प्रभेदः। काष्ठभेदः। रज्जुभेदः।

क्त–दूरादागतः। विशुष्कः। आतपशुष्कः।

अच्–प्रक्षयः। प्रजयः। 'क्षयो निवासे' (६.१.२०१), 'जयः करणम्' (२.१.२०२) इति आद्युदात्तौ क्षयजयशब्दौ प्रयोजयतः।

अप्–प्रलवः। प्रसवः (तै.सं. १.१.४.२)।

इत्र – प्रलवित्रम्। प्रसवित्रम्।

क – गोवृषः, खरिवृषः। गां वर्षति, खरीं वर्शतीति मूलविभुजादित्वात् (का.वा.) कप्रत्ययः। प्रवृषः। प्रहृषः। 'इगुपध' (३.१.१३५) इति कप्रत्ययः। 'वृषादीनां च' (६.१.२०३) इति वृषशब्द आद्युदात्तः।

गतिकारकोपपदादित्येव – सुस्तुतं भवता।

कर्मप्रवचनीयेऽव्ययस्वर एव भवति॥

२८०८. सूपमानात् क्तः॥ १४५॥ (३८७९)

'सु' इत्येतस्मादुपमानाच्च परं क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति। सुकृतम् (तै.सं. ४.७.२.२) सुभुक्तम्। सुपीतम्। उपमानात्–वृकावलुप्तम्। शशप्लुतम्। सिंहविनर्द्दितम्। सुशब्दाद् 'गतिरनन्तरः' (६.२.४९) इति प्राप्ते उपमानादपि 'तृतीया कर्मणि' (६.२.४८) इति, अयमपवादः।

गतिकारकोपपदादित्येव – सुस्तुतं भवता॥

२८०९. संज्ञायामनाचितादीनाम्॥ १४६॥ (३८८०)

संज्ञायां विषये गतिकारकोपपदात् क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति

आचितादीन्वर्जयित्वा । सम्भूतो रामायणः । उपहूतः शाकल्यः । परिजग्धः कौडिन्यः। सम्भूत इति प्राप्त्यर्थाद् भवतेः कर्मणि क्तः ।

'गतिरनन्तरः' (६.२.४९) इत्यत्र हि 'कर्मणि' इत्यनुवर्तते, तद्बाधनार्थं चेदम्। धनुष्खाता नदी । कुद्दालखाता नगरी । हस्तिमृदिता भूमिः । 'तृतीया कर्मणि' (६.२.४८) इति प्राप्तिरिह बाध्यते ।

अनाचितादीनामिति किम्? आचितम् । पर्याचितम् । अस्थापितम् । परिगृहीतम्। निरुक्तम् । प्रतिपन्नम् । प्रश्लिष्टम् । उपहतम् । उपस्थितम् ॥

संहिताऽगवि (ग. सू. १७१) । संहिताशब्दो यदा गोरन्यस्य संज्ञा, तदाऽन्तोदात्तो न भवति । यदा तु गोः संज्ञा, तदाऽन्तोदात्त एव ॥

२८१०. प्रवृद्धादीनां च ॥ १४७ ॥ (३८८१)

प्रवृद्धादीनां च क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । प्रवृद्धं यानम् । प्रवृद्धो वृषलः। प्रयुक्ताः सक्तवः । आकर्षेऽवहितः । अवहितो भोगेषु । खट्वारूढः । कविशस्तः (तै.सं. २.५.९.२) ।

यानादीनामत्र गणे पाठः प्रायोवृत्तिप्रदर्शनार्थः, न विषयनियमार्थः । यानादिभ्योऽन्यत्रापि तेषामन्तोदात्तत्वं भवत्येव । विषयनियमार्थ एवेत्येके ।

असंज्ञार्थोऽयमारम्भः ।

आकृतिगणश्च प्रवृद्धादिर्द्रष्टव्यः । तेन 'पुनरुत्स्यूतं वासो देयम्' (मै.सं. १.७.२), 'पुनर्निष्कृतो रथः' (तै.सं. १.५.२.४) – इत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

२८११. कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि ॥ १४८ ॥ (३८८२)

'संज्ञायाम्' इति वर्त्तते, 'क्तः' इति च । संज्ञायां विषये आशिषि गम्यमानायां कारकादुत्तरयोर्दत्तश्रुतयोरेव क्तान्तयोरन्त उदात्तो भवति । देवा एनं देयासुर्देवदत्तः.। विष्णुरेनं श्रूयाद् विष्णुश्रुतः ।

कारकादिति किम्? कारकान्नियमो मा भूत्–सम्भूतो रामायणः । दत्तश्रुतयोरिति किम्? देवपालितः । एतस्मान्नियमादत्र संज्ञायामनचितादीनाम्' (६.२.१४६) इत्यन्तोदात्तत्वं न भवति, 'तृतीया कर्मणि' (६.२.४८) इत्येवात्रभवति ।

एवकारकरणं किम्? कारकावधारणं यथा स्याद्, दत्तश्रुतावधारणं मा भूत् ।

अकारकादपि दत्तश्रुतयोरन्त उदात्तो भवति – संश्रुतः, विश्रुतः ।

आशिषीति किम्? अनाशिषि नियमो मा भूत् (म. भा.) । देवैः खाता देवखाता।

कारकाद्दत्तत्तयोराशिष्येव – इत्ययमप्यत्र नियम इष्यते, तेनाहतो नदति देवदत्त इत्यत्र न भवति । देवदत्त इति कस्यचित् शङ्खस्य नाम । ताटा 'तृतीया कर्मणि' (६.२.४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति ॥

२८१२. इत्थम्भूतेन कृतमिति च ॥ १४९ ॥ (३८८३)

इमं प्रकारमापन्नः=इत्थम्भूतः । 'इत्थम्भूतेन कृतम्' इत्येतस्मिन्नर्थे यः समासो वर्त्तते तत्र क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । सुप्तप्रलपितम् । उन्मत्तप्रलपितम्.। प्रमत्तगीतम् । विपन्नश्रुतम् ।

'कृतम्' इति क्रियासामान्ये करोतिर्वर्त्तते, नाभूतप्रादुर्भाव एव; तेन प्रलपिताद्यपि कृतं भवति । 'तृतीया कर्मणि (६.२.४८) इत्यस्यायमपवादः ।

भावे तु यदि प्रलपितादयः, तदा थाथादिस्वरेणैव (६.२.१४४) सिद्धमन्तोदात्तत्वं भवति ॥

२८१३. अनो भावकर्मवचनः ॥ १५० ॥ (१५०)

अनप्रत्ययान्तमुत्तरपदं भाववचनं कर्मवचनं च कारकात्परमन्तोदात्तं भवति। ओदनभोजनं सुखम् । पयःपानं सुखम् । चन्दनप्रियङ्गुकालेपनं सुखम् । कर्मवचनः – राजभोजनाः शालयः । राजाच्छादनानि वासांसि ।

'कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम्, (३.३.११६) इत्ययं योग उभयथा वर्ण्यते – कर्मण्युपपदे भावे ल्युड् भवति, कर्मण्यभिधेये ल्युड् भवतीति। तत्र पूर्वस्मिन् सूत्रार्थे भाववचनोदाहरणानि, उत्तरत्र कर्मवचनोदाहरणानि ।

अन इति किम्? हस्तहार्यमुदश्वित् । भावकर्मवचन इति किम्? दन्तधावनम्। करणे ल्युट् ।

कारकादित्येव – निदर्शनम् । अवलेखनम् ।

सर्वेषु प्रत्युदाहरणेषु प्रकृतिस्वरो भवति ॥

२८१४. मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः

॥ १५१ ॥ (३८८५)

मन्नन्तम्, क्तिन्नन्तम्, व्याख्यान, शयन, आसन, स्थान–इत्येतानि, याजकादयः क्रीतशब्दश्चोत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । मन्–रथवर्त्म, शकटवर्त्म । क्तिन्–पाणिनिकृतिः, आपिशलिकृतिः । व्याख्यानऋगयनव्याख्यानम्, छन्दोव्याख्यानम् । शयन–राजशयनम्, ब्राह्मणशयनम् । आसन–राजासनम् । ब्राह्मणासनम् । स्थान – गोस्थानम्, अश्वस्थानम्। याजकादिः – ब्राह्मणयाजकः । क्षत्त्रियायाजकः । ब्राह्मणपूजकः.। क्षत्त्रियपूजकः। याजकादयो ये 'याजकादिभिश्च' (२.२.९) इति षष्ठीसमासार्थाः पठ्यन्ते त एवेह गृह्यन्ते । क्रीत – गोक्रीतः । अश्वक्रीतः ।

कृत्स्वरापवादोऽयं योगः । क्रीतशब्दे तु 'तृतीया कर्मणि' (६.२.४८) इत्यस्यापवादः ।

व्याख्यानशयनासनस्थानानामभावकर्मार्थं ग्रहणम् ।

कारकादित्येव – प्रकृतिः । पहृतिः ।

२८१५. सप्तम्याः पुण्यम् ॥ १५२ ॥ (२८८६)

सप्तम्यन्तात्परं पुण्यमित्येतदुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । अध्ययनेपुण्यम् अध्ययनपुण्यम् । वेदे पुण्यं वेदपुण्यम् । 'सप्तमी' (२.१.४०) इति योगविभागात्समासः। 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' (६.२.२) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्तमित्यन्तोदात्तत्वं विधीयते। उणादीनां तु व्युत्पत्तिपक्षे – कृत्स्वरेणाद्युदात्तः पुण्यशब्दः स्यादिति ।

सप्तम्या इति किम्? वेदेन पुण्यं वेदपुण्यम् ॥

२८१६. ऊनार्थ कलहं तृतीयायाः ॥ १५३ ॥ (३८८७)

ऊनार्थान्युत्तरपदानि, कलहशब्दश्च तृतीयान्तात् पराण्यन्तोदात्तानि भवन्ति । माषोनम् । कार्षापणोनम् । माषविकलम् । कार्षापणविकलम् । कलह – असिकलहः। वाक्कलहः ।

तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादो योगः ।

अत्र केचिदर्थं इति स्वरूपग्रहणामिच्छन्ति । धान्येनार्थो धान्यार्थः ।

ऊनशब्देनैव त्वर्थनिर्देशार्थेन तदर्थानां ग्रहणामिति प्रतिपदोक्तत्वादेव

तृतीयासमासपरिग्रहे सिद्धे तृतीयाग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

२८१७. मिश्रं चानुपसर्गमसन्धौ ॥ १५४ ॥ (३८८८)

'तृतीया' इति वर्त्तते । 'मिश्र' –इत्येतदुत्तरपदमनुपसर्ग तृतीयान्तात्परमन्तोदात्तं भवत्यसन्धौ गम्यमाने । गुडमिश्राः । तिलमिश्राः । सर्पिर्मिश्राः ।

मिशमिति किम्? गुडधानाः । अनुपसर्गमिति किम्? गुडसंम्मिश्राः ।

इहानुपसर्गग्रहणं ज्ञापकम् – अन्यत्र मिश्रग्रहणे सोपसर्गग्रहणस्य । तेन 'मिश्रश्लक्ष्णैः' (२.१.३१) इति सोपसर्गेणापि मिश्रशब्देन तृतीयासमासो भवति ।

असन्धाविति किम्? ब्राह्मणमिश्रो राजा । ब्राह्मणैः सह संहितः = ऐकार्थ्यमापन्नः।

सन्धिरिति हि पणबन्धेनैकार्थ्यमुच्यते ।

केचित्पुनराहुः – गुह्यमाणविशेषा प्रत्यासत्तिः=सन्धिरिति, अत्र राज्ञो ब्राह्मणैः सह देशप्रत्यासत्तावपि सत्यां मूर्त्तिविभागस्वरूपभेदो गृह्यत इति ब्राह्मणमिश्रो राजेति प्रत्युदाह्रियते ।

उदाहरणेष्वविभागापत्तिरेव – गुडमिश्रा इति ।

२८१८. नञो गुणप्रतिषेधे सम्पाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः ॥ १५५ ॥ (३८७९)

सम्प्तादि, अर्ह, हित, अलम्–इत्येवमर्था ये तद्धितास्तदन्तान्युत्तरपदनि नञो गुणप्रतिषेधे वर्त्तमानात् पराण्यन्तोदात्तानि भवन्ति । सम्पादि–कर्णवेष्टकाभ्यां सम्पादि मुखं कार्णवेष्टकिकम्, न कार्णवेष्टकिकम् अकार्णवेष्टकिकम् । अर्ह – छेदमर्हति छैदिकः, न छैदेकः अच्छैदिकः । हित–वत्सेभ्यो हितो वत्सीयः, न वत्सीयः अवत्सीयः । अलमर्थ–सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकः, न सान्तापिकः असान्तापिकः।

नञ इति किम्? गर्दभरथमर्हति गार्दभरथिकः । विगार्दभरथिकः । गुणप्रविषेध इति किम्? गार्दभरथिकादन्योऽगार्दभरथिकः । 'गुण' इति तद्धितार्थप्रवृत्तिनिमित्तं सम्पादित्वाद्युच्यते । तत्प्रतिषेधो यत्रोच्यते समासे तत्रायं विधिः–कर्णवेष्टकाभ्यां न सम्पादि मुखमिति ।

सम्पाद्यर्हहितालमर्था इति किम्? पाणिनीयमधीते पाणिनीयः, न पाणिनीयोऽपाणिनीयः । तद्धिता इति किम्? कन्यां वोढुमर्हति कन्यावोढा, न वोढा

अवोढा–'अर्हे कृत्यतृचश्च' (३.३.१६९) इति तृच् ॥

२८१९. ययतोश्चातदर्थे ॥१५६ ॥ (३८९०)

य, यत् इत्येतौ यौ तद्धितावतदर्थे वर्तेते तदन्तस्योत्तरपदस्य नञो गुणप्रतिषेधविषयादन्त उदात्तो भवति । पाशानां समूहः पाश्या, न पाश्या अपाश्या। अतृष्या । यत्–दन्तेषु भवं दन्त्यम्, न दन्त्यम् अदन्त्यम् । अकर्ण्यम् ।

अतदर्थ इति किम्? पादार्थमुदकं पाद्यम्, न पाद्यमपाद्यम् ।

तद्धिता इत्येव – अदेयम् । गुणप्रतिषेध इत्येव – दन्त्यादन्यत् अदन्त्यम् ।

निरनुबन्धकैकानुबन्धकयोर्ययतोर्ग्रहणादिह न भवति–'वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ' (४.२.५) वामदेव्यम्, न वामदेव्यम् अवामदेव्यमिति ।

२७२०. अच्कावशक्तौ ॥ १५७ ॥ (३८९१)

अच्, क–इत्येवमन्तमशक्तौ गम्यमानायामुत्तरपदं नञः परमन्तोदात्तं भवति.। अपचे यः पक्तुं न शक्नोति । अजयः । कः खल्वपि – अविक्षिपः । अविलिखः।

अशक्ताविति किम्? अपचः दीक्षितः । अपचः परिव्राजकः ॥

२८२१. आक्रोशे च ॥ १५७ ॥ (३८९२)

आक्रोशे च गम्यमाने नञ उत्तरमच्कान्तमन्तोदात्तं भवति । अपचोऽयं जाल्मः। अपठोऽयं जाल्मः । पक्तुं पठितुं शक्तोऽप्येवमाक्रुश्यते । अविक्षिपः । अविलिखः ॥

२८२२. संज्ञायाम् ॥ १५९ ॥ (३८९३)

अक्रोशे गम्यमाने नञः परमुत्तरपदं संज्ञायां वर्तमानमन्तोदात्तं भवति । अदेवदत्तः। अयज्ञदत्तः । अविष्णुमित्रः ॥

२८२३. कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च ॥ १६० ॥ (३८९४)

कृत्य, उक, इष्णुच्–इत्येवमन्ताश्चार्वादयश्च नञ उत्तरेऽन्तोदात्ता भवन्ति । कृत्य–अकर्त्तव्यम् । अकरणीयम् । उक–अनागामुकम् । अनपलाषुकम् । इष्णुच्– अनलङ्करिष्णुः । अनिराकरिष्णुः ।

इष्णुज्ग्रहणे 'कर्त्तरि भुवः खिष्णुच्' (३.२.४७) इत्येस्य द्व्यनुबन्धकस्यापि ग्रहणमिकारादेर्विधानसामर्थ्याद् भवति। अनाढ्यम्भविष्णुः। असुभगम्भविष्णुः।

चार्वादयः – अचारुः। असाधुः। अयौधिकः। अवदान्यः।

चारु। साधु। यौधिक। अनङ्गमेजय। अत्र द्वितीये नञ्समासेऽन्तोदात्तत्वम्। अननङ्गमेजयः। वदान्यः। अकस्मात्। अत्रापि द्वितीये नञ्समासेऽन्तोदात्तत्वम्– अनकस्मात्। वर्त्तमानवर्द्धमानत्वरमाणध्रियमाणक्रियमाणरोचमानशोभमानाः संज्ञायाम् (ग. सू. १७२)। एते वर्त्तमानादयः संज्ञायां द्रष्टव्याः। विकारसदृशे व्यस्तसमस्ते (ग. सू. १७३)। अविकारः। असदृशः। अविकारसदृशः। गृहपति। गृहपतिकः। राजाह्नोश्छन्दसि (ग. सू. १७४)। अराजा। अनहः। भाषायां नञ्स्वर एव भवति। चार्वादिः॥

२८२४. विभाषा तृन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु॥ १६१॥ (३८९५)

तृन्नन्त, अन्न, तीक्ष्ण, शुचि–इत्येतेषु नञ उत्तरेषु विभाषाऽन्त उदात्तो भवति। अकर्त्ता, अकर्त्ता। अन्न अनन्नम्, अनन्नम्। तीक्ष्ण–अतीक्ष्णम्, अतीक्ष्णम्। शुचि – अशुचिः। अशुचिः। पक्षे–अव्ययस्वर एव भवति॥

२८२५. बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने॥ १६२॥ (३८९६)

बहुव्रीहौ समासे इदम्, एतद्, तत्–इत्येतेभ्य उत्तरस्य प्रथमशब्दस्य पूर्वणप्रत्ययान्तस्य च क्रियागणने वर्त्तमानस्यान्त उदात्तो भवति। इदं प्रथमं गमनं भोजनं वा यस्य स इदम्प्रथम, इदन्द्वितीयः, इदन्तृतीयः। एतत्प्रथमः, एतद्द्वितीयः एतत्तृतीय। तत्प्रथमः तद्द्वितीयः, तत्तृतीयः।

बहुव्रीहाविति किम्? अनेन प्रथम इदम्प्रथमः। 'तृतीया' (२.१.३०) इति योगविभागात्समासः। इदमेतत्तद्भ्य इति किम्? यत्प्रथमः। प्रथमपूरणयोरिति किम्? तानि बहून्यस्य तद्बहुः। क्रियागणन इति किम्? अयं प्रथम एषां त इदम्प्रथमाः। द्रव्यगणनमेतत्। गणन इति किम्? अयं प्रथम एषाम् ते इदम्प्रथमाः। इदम्प्रधाना इत्यर्थः।

उत्तरपदस्य कार्युत्वात् कपि पूर्वम् (६.२.१७३) अन्तोदात्तं भवति। इदम्प्रथमकाः।

'बहुव्रीहौ' इत्येतद् 'वनं समासे' (६.२.१७८) इति प्रागेतस्मादधिकृतं वेदितव्यम् ॥

२८२६. संख्याया स्तनः ॥ १६३ ॥ (३८९७)

संख्यायाः परः स्तनशब्दो बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तो भवति । द्विस्तना । त्रिस्तना । चतुःस्तना ।

संख्याया इति किम्? दर्शनीयस्तना । स्तन इति किम्? द्विशिराः ॥

२८२७. विभाषा छन्दसि ॥ १६४ ॥ (३८९८)

छन्दसि विषये भुहुव्रीहौ समासे संख्यायाः परः स्तनशब्दो विभाषाऽन्तोदात्तो भवति । द्विस्तनां कुर्याद्वामदेवः । द्विस्तनां करोति द्यावापृथिव्योर्दोहाय । चतुःस्तनां करोति पशूनां दोहायाष्टस्तनां करोति छन्दसां दोहाय (तै.सं. ५.१.६.४) ।

२८२८. संज्ञायां मित्राजिनयोः ॥ १६५ ॥ (३८९९)

संज्ञायां विषये बहुव्रीहौ समासे मित्र, अजिन – इत्येतयोरुत्तरपदयोरन्त उदात्तो भवति । देवमित्रः । ब्रह्ममित्रः । वृकाजिनः । कूलाजिनः । कृष्णाजिनः।

संज्ञायामिति किम्? प्रियमित्रः । महाजिनः ।

ऋषिप्रतिषेधो मित्रे (का.वा.१) । विश्वामित्र ऋषिः (तै. सं. ४.३.२.२) ॥

२८२९. व्यवायिनोऽन्तरम् ॥ १६६ ॥ (३९००)

व्यवायी=व्यवधाता, तद्वाचिनः परमन्तरं बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति । वस्त्रान्तरः । पटान्तरः । कम्बलान्तरः । वस्त्रमन्तरं व्यवधायकं यस्य स वस्त्रान्तरः। वस्त्रव्यवधायक इत्यर्थः ।

व्यवायिन इति किम्? आत्मान्तरः । आत्मा=स्वभावोऽन्यरः=अन्यो यस्यासावात्मान्तरः ॥

२८३०. मुखं स्वाङ्गम् ॥ १६७ ॥ (३९०१)

मुखमुत्तरपदं स्वाङ्गवाचि बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति । गौरमुखः । भद्रमुखः।

स्वाङ्गमिति किम्? दीर्घमुखा शाला । स्वाङ्गमद्रवादिलक्षणमिह गृह्यते ।

२८३१. नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः ॥ १६८ ॥ (३९०२)

अव्यय, दिक्शब्द, गो, महत्, स्थूल, मुष्टि, पृथु, वत्स–इत्येतेभ्य परं मुखं स्वाङ्गवाचि बहुव्रीहौ समासे नान्तोदात्तं भवति । अव्यय–उच्चैर्मुखः । नीच्चैर्मुखः। दिक्शब्द – प्राङ्मुखः । प्रत्यङ्सुखः । गो–गोमुखः । महत्–महामुखः । स्थूल–स्थूलमुखः । मुष्टि–मुष्टिमुखः । पृथु–पृथुमुखः । वत्स–वत्समुखः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरो यथायोगमेषु भवति । गोमुष्टिवत्सपूर्वस्योपमानलक्षणो विकल्पः पूर्वविप्रतिषेधेन बाध्यते ॥

२८३२. निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् ॥ १३९ ॥ (३९०३)

निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च मुखं स्वाङ्गमुत्तरपदमन्यतरस्यां बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति । प्रक्षालितमुखः प्रक्षालितमुखः, प्रक्षालितमुखः । यदैतदुत्तरपदान्तोदात्तत्वं न भवति, तदा 'निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम्' (६.२.११०) इति पक्षे पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्, तदभावपक्षेऽपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिस्वर इति त्रीण्युदाहरणानि भवन्ति । उपमानात् – सिहंमुखः सिंहमुखः । व्याघ्रमुखः व्याघ्रमुखः ॥

२८३३. जातिकालसुखदिभ्योऽनाच्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः ॥ १७० ॥ (३९०४)

जातिवाचिन आच्छादनवर्जितात् कालवाचिनः सुखादिभ्यश्च परं क्तान्तं कृतमितप्रतिपन्नन् वर्जयित्वा बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति । साङ्गरजग्धः । पलाण्डुभक्षितः । सुरापीतः । काल – मासजातः । संवत्सरजातः । द्व्यहजातः। त्र्यहजातः । सुखदिभ्यः । सुखजातः । दुःखजातः । तृप्रजातः ।

जात्यादिभ्य इति किम्? पुत्रजातः । आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः । अनाच्छादनादिति किम्? वस्त्रच्छन्नः । वसनच्छन्नः । अकृतमितप्रतिपन्ना इति किम्? कुण्डकृतः । कुण्डमितः । कुण्डप्रतिपन्नः ।

एतेषु बहुव्रीहिषु निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातो न भवति, अस्मादेव ज्ञापकात् । प्रत्युदाहरणेषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरो योजयितव्यः ।

सुखादयस्तृतीयेऽध्याये (३.१.१८) पठ्यन्ते ॥

२८३४. वा जाते ॥ १७१ ॥ (३९०५)

जातशब्द उत्तरपदे वाऽन्त उदात्तो भवति बहुव्रीहौ समासे जातिकालसुखादिभ्यः। दन्तजातः। दन्तुजतः। स्तनजातः। स्तनजातः। कालात्–मासजातः। मासजातः। संवत्सरजातः। संवत्सरजातः। सुखादिभ्यः – सुखजातः। सुखजातः। दुःखजातः। दुःखजातः।

२८३५. नञ्सुभ्याम् ॥ १७२ ॥ (३९०६)

नञ्सुभ्यां परमुत्तरपदं बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति। अयवो देशः। अव्रीहिः। अमाषः। सुयवः। सुव्रीहिः। सुमाषः।

समासस्यैतदन्तोदात्तत्वमिष्यते। समासान्ताश्चावयवा भवन्तीति–अनृचः, बहुवृच इत्यत्र कृते समासान्तेऽन्तोदात्तत्वं भवति।

२८३६. कपि पूर्वम् ॥ १७३ ॥ (३९०७)

नञ्सुभ्यां कपि परतः पूर्वमन्तोदात्तं भवति। अकुमारीको देशः। अवृषलीकः। अब्रह्मबन्धूकः। सुकुमारीकः। सुवृषलीकः। सुब्रह्मबन्धूकः ॥

२८३७. ह्रस्वाऽन्तेऽन्त्यात्पूर्वम् ॥ १७४ ॥ (३९०८)

ह्रस्वोऽन्तो यस्य तदिदं ह्रस्वान्तमुत्तरपदं समासो वा, तत्रान्त्यात् पूर्वमुदात्तं भवति कपि परतो नञ्सुभ्यां परं बहुव्रीहौ समासे। अयवको देशः। अव्रीहिकः। अमाषकः। सुयवकः। सुव्रीहिकः। सुमाषकः।

पूर्वमिति वर्त्तमाने पुनः पूर्वग्रहणं प्रवृत्तिभेदेन नियमप्रैतिपत्त्यर्थम् – ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेव पूर्वमुदात्तं भवति, न कपि पूर्वमिति। तेन अज्ञकः, सुज्ञकः इत्यत्र कबन्तस्यैवान्तोदात्तत्वं भवति ॥

२८३८. बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि ॥ १७५ ॥ (३९०९)

उत्तरपदार्थबहुत्वे यो बहुशब्दो वर्तते तस्मान्नञ इव स्वरो भवति। 'नञ्सुभ्याम् (३.२.१७२) इत्युक्तम्, बहोरपि तथा भवति – बहुयवो देशः, बहुव्रीहिः, बहुतिलः।

'कपि पूर्वम्' (६.२.१७३) इत्युक्तम्, बहोरपि तथा भवति – बहुकुमारीको देशः, बहुवृषलीकः, बहुब्रह्मबन्धूकः । ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम् (६.२.१७४) इत्युक्तम्, बहोरपि तथा भवति–बहुयवको देशः, बहुव्रीहिकः, बहुमाषकः । 'नञो जरमरमित्त्रमृताः' (६.२.११६) इत्युक्तम्, बहोरपि तथा भवति – बहुजरः । बहुमरः । बहुमित्त्रः । बहुमृतः ।

उत्तरपदभूम्नीति किम् ? बहुषु मनोऽस्य बहुमना अयम् ॥

२८३९. न गुणादयोऽवयवाः ॥ १७६ ॥ (३९१०)

गुणादयोऽवयववाचिनो बहोरुत्तरे बहुव्रीहौ नान्तोदात्ता भवन्ति । बहुगुणा रज्जुः। बह्वक्षरं पदम् । बहुच्छन्दोमानम् । बहुसूक्तः बह्वध्यायः ।

गुणादिराकृतिगणो द्रष्टव्यः ।

अवयवा इति किम्? बहुगुणो ब्राह्मणः । अध्ययनश्रुतसदाचारादयोऽत्र गुणाः॥

२८४०. उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु ॥ १७७ ॥ (३९११)

उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवं पर्शुवर्जितमन्तोदात्तं भवति बहुव्रीहौ समासे । प्रपृष्ठः। प्रोदरः । प्रललाटः ।

'ध्रुवम्' इत्येकरूपमुच्यते । ध्रुवमस्य शीतमिति यथा । सततं यस्य प्रगतं पृष्ठं भवति स प्रपृष्ठः ।

उपसर्गादिति किम्? दर्शनीयललाटः । स्वाङ्गमिति किम्? प्रशाखो वृक्षः । ध्रुवमिति किम्? उद्बाहुः क्रोशति । अपर्श्विति किम्? उत्पर्शुः । विपर्शुः ॥

२८४१. वनं समासे ॥ १७८ ॥ (३९१२)

समासमात्रे 'वनम्' इत्येतदुत्तरपदमुपसर्गात्परमन्तोदात्तं भवति । प्रवणे यष्टव्यम्। निर्वणे प्रणिधीयते । 'प्रनिरन्तः' (८.४.५) इति णत्वम् ।

समासग्रहणं समासमात्रपरिग्रहार्थम्, बहुव्रीहावेव हि स्यात् ॥

२८४२. अन्तः ॥ १७९ ॥ (३९१३)

अन्तश्शब्दादुत्तरं वनमन्तोदात्तं भवति । अन्तर्वणो देशः ।

अनुपसर्गार्थ आरम्भः ॥

२८४३. अन्तश्च ॥ १८० ॥ (३९१४)

अन्तश्शब्दश्चोत्तरपदमुपसर्गादन्तोदात्तं भवति । प्रान्तः । पर्यन्तः । बहुव्रीहिरयम्, प्रादिसमासो वा ॥

२८४४. न निविभ्याम् ॥ १८१ ॥ (३९१५)

नि, वि–इत्येताभ्यामुत्तरोऽन्तशब्दो नान्तोदात्तो भवति । न्यन्तः । व्यन्तः (तै.ब्रा. २.१.३.१) । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे कृते यणादेशः । तत्र 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' (८.२.४) इति स्वरितो भवति ॥

२८४५. परेरभितोभावि मण्डलम् ॥ १८२ ॥ (३९१६)

'परेरुत्तरमभिरोभाविवचनं मण्डलं चान्तोदात्तं भवति । परिकूलम् । परितीरम् । परिमण्डलम् । बहुव्रीहिरयम्, प्रादिसमासः, अव्ययीभावो वा । अव्ययीभावपक्षेऽपि हि 'परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु' (६.२.३३) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्तमनेन बाध्यते ।

अभित इत्युभयतः, अभितो भावोऽस्यास्तीति तदभितोभावि । यच्चैवं स्वभावं कूलादि, तदभितोभाविग्रहणेन गृह्यते ॥

२८४६. प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् ॥ १८३ ॥ (३९१७)

प्रादुत्तरपदमस्वाङ्गवाचि संज्ञायां विषयेऽन्तोदात्तं भवति । प्रकोष्ठम् । प्रगृहम्। प्रद्वारम् ।

अस्वाङ्गम्मिति किम्? प्रहस्तम् । प्रपदम् । संज्ञायामिति किम्? प्रपीठम् ॥

२८४७. निरुदकादीनि च ॥ १८४ ॥ (३९१८)

निरुदकादीनि च शब्दरूपण्यन्तोदात्तानि भवन्ति । निरुदकम् । निरुलपम् । निरुपलमित्यन्ये पठन्ति । निर्मक्षिकम् । निर्मशकम् । एषां प्रादिसमासः, बहुव्रीहिर्वा। अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् ।

निष्कालकः । निष्क्रान्तः कालकादिति कन्प्रत्ययान्तेन कालब्देन प्रादिसमासः। निष्कालिकः–इत्यन्ये पठन्ति ।

निष्पेषः, दुस्तरीपः 'अवितृस्तृतन्त्रिभ्यः ईः (उणादि ४४६)–तरीः, तां पातीति तरीपः, कुत्सितस्तरीपो दुस्तरीपः । निस्तरीप इति केचित् पठन्ति । अपरे–निस्तरीक इति । ते तरिशब्दान्ते बहुव्रीहौ कपं कुर्वन्ति ।

निरजिनम् । उदजिनम् । उपाजिनम् ।

परेर्हस्तपादकेशकर्षाः (ग.सू. १७५) । परिहस्तः । परिपादः । परिकेशः । परिकर्षः । निरुदकादिराकृतिगणः ॥

२८४८. अभेर्मुखम् ॥ १८५ ॥ (३९१९)

अभेरुत्तरं मुखमन्तोदात्तं भवति । अभिमुखः । बहुव्रीहिरयम्, प्रादिसमासो वा। अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् ।

'उपसर्गात्स्वाङ्गम्' (६.२.१७७) इति सिद्धे वचनमबहुव्रीह्यर्थम्, अध्रुवार्थम्, अस्वाङ्गार्थं च । अभिमुखा शाला ॥

२८४९. अपाच्च ॥ १८६ ॥ (२९२०)

अपाच्चोत्तरं मुखमन्तोदात्तं भवति । अपमुखः । अपमुखम् । अव्ययीभावोऽप्यत्र प्रयोजयति । तत्रापि हि परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु' (६.२.३३) इत्युक्तम्।

योगविभाग उत्तरार्थः ॥

२८५०. स्फिगपूतवीणाञ्जोऽध्वकुक्षिसीरनामनाम च ॥ १८७ ॥ (३९२१)

स्फिग, पूत, वीणा, अञ्जस् अध्वन्, कुक्षि – इत्येतान्युत्तरपदानि सीरनामानि च नामशब्दश्च अपादुत्तराण्यन्तोदात्तानि भवन्ति । अपस्फिगम् । अपपूतम् । अपवीणम्। अपाञ्जः । अपाध्वा ।

'उपसर्गादध्वनः' (५.४.८५) इति यदा समासान्तो नास्ति, तदाऽनेनान्तोदात्तत्वं भवति । तस्मिन् हि सत्यच्प्रत्ययस्य चित्त्वादेव सिद्धम् । 'अनित्यश्च समासान्तः' इत्येतदेव ज्ञापकम् ।

अपकुक्षिः । अपसीरः । अपहलम् । अपलाङ्गलम् । अपनाम । सर्वत्र प्रादिसमासः, बहुव्रीहिः, अव्ययीभावो वा ।

स्फिगपूतकुक्षीणां ग्रहणमबहुव्रीह्यर्थम्, अध्रुवार्थम्, (म. भा.) अस्वाङ्गार्थं च ॥

२८४१. अधेरुपरिस्थम् । १८८ ॥ (३९२२)

अधेरुत्तरमुपरिस्थवाचि अन्तोदात्तं भवति । अधिदन्तः । अधिकर्णः । अधिकेशः। अध्यारूढो दन्त इति प्रादिसमासः । अध्यारूढो वा दन्त इति समानाधिकरण उत्तरपदलोपी समासः ।

दन्तस्योपरि योऽन्यो दन्तो जायते स उच्यते=अधिदन्त इति ।

उपरिस्थमिति किम्? अधिकरणम् ॥

२८५२. अनोरप्रधानकनीयसी ॥ १८९ ॥ (३९२३)

अनोरुत्तरमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तं भवति । अनुगतो ज्येष्ठमनुज्येष्ठः । अनुमध्यमः । पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासोऽयम् । अनुगतः कनीयान् अनुकनीयान्। उत्तरपदार्थप्रधानोऽयम् । प्रधानार्थं च कनीयोग्रहणम् ।

अप्रधानकनीयसी इति किम्? अनुगतो ज्येष्ठोऽनुज्येष्ठः ॥

२८५३. पुरुषश्चान्वादिष्टः ॥ १९० ॥ (३९२४)

पुरुषशब्दोऽन्वादिष्टवाची चानोरुत्तरोऽन्तोदात्तो भवति । अन्वादिष्टः पुरुषः अनुपुरुषः। अन्वादिष्टः= अन्वाचितः, कथितानुकथितो वा । अन्वादिष्ट इति किम्? अनुगतः पुरुषोऽनुपुरुषः ॥

२८५४. अतेरकृत्पदे ॥ १९१ ॥ (३९२५)

अतेः परमकृदन्तं पदशब्दश्चान्तोदात्तो भवति । अत्यङ्कुशो नागः । अतिकशोऽश्वः। पदशब्दः खल्वपि – अतिपदा शक्वरी ।

अकृत्पदे इति किम्? अतिकारकः ।

अतेर्धातुलोप इति वक्तव्यम् (का. वा.१) । इह मा भूत् शोभनो गार्ग्यः अतिगार्ग्यः । इह च यथा स्यात् – अतिक्रान्तः कारकादतिकारक इति ॥

२८५५. नेरनिधाने ॥ १९२ ॥ (३९२६)

नेः परमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवत्यनिधाने । निधानम्=अप्रकाशता,

[तद्भिन्नमनिधानम्=प्रकाशनम् ।] निमूलम् । न्यक्षम् । नितृणम् । बहुव्रीहिरयम् प्रादिसमासो वा । अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् ।

अनिधान इति किम्? निवाग्वृषलः । निदण्डः । निहितवाक्, निहितदण्ड इत्यर्थः । निशब्दोऽत्र निधानार्थं ब्रवीति । प्रादयो हि वृत्तिविषये ससाधनां क्रियामाहुः॥

२८५६. प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे ॥ १९३ ॥ (३१२७)

प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे समासेऽन्तोदात्ता भवन्ति । प्रतिगतोंऽशुः प्रत्यंशुः । प्रतिजनः। प्रतिराजा ।

राज्कशब्दः समासान्तस्यानित्यत्वाद्यदा टज नास्ति तदा प्रयोजयति । तस्मिन्हि सति चित्वादेवान्तोदात्तत्वं सिद्धम् ।

तत्पुरुष इति किम्? प्रतिगता अंशवोऽस्य प्रत्य शुरयमुष्ट्रः ।

अंशु । जन । राजन् । उष्ट्र । खेटक । अजिर । आर्द्रा । श्रवण । कृत्तिका.। अर्द्ध। पुर । अंश्वादि ॥

२८५७. उपाद् द्व्यजजिनमगौरादयः ॥ १९४ ॥ (३९२८)

उपादुत्तर द्व्यजजिनं चान्तोदात्तं भवति तत्पुरुषे समासे गौरादीन् वर्जयित्वा। उपगतो देवमुपदवः । उपसोमः । उपेन्द्रः । उपहोडः । अजिन–उपाजिनम् ।

अगौरादय इति किम्? उपगौरः । उपतैषः ।

तत्पुरुष् इत्येव – उपगतः सोमोऽस्य उपसोमः ।

गौर । तैष । नैष । तैट । लेट । लोट । जिह्वा । कृष्णा । कन्या । गुड । कल्य। वाह । गौरादिः ॥

२८५८. सोरवक्षेपणे ॥ १९५ ॥ (३९२९)

सुशब्दात्परमुत्तरपदं तत्पुरुषे समासेऽन्तोदात्तं भवति अवक्षेपणे गम्यमाने । अवक्षेपणम्=निन्दा । इह खल्विदानिं सुस्थण्डिले सुस्फिगाभ्यां सुप्रत्ययसितः । सुशब्दोऽत्र पूजायामेव । वाक्यार्थस्तु अवक्षेपणम्, असूयया अथाभिधानात् ।

सोरिति किम्? कुब्राह्मणः । अवक्षेपण इति किम्? शोभनेषु तृणेषु सुतृणेषु॥

२८५९. विभाषोत्पुच्छे ॥ १९३ ॥ (३९३०)

उत्पुच्छशब्दे तत्पुरुषे विभाषाऽन्त उदात्तो भवति । उत्क्रान्तः पुच्छाद् उत्पुच्छः,

उत्पुच्छः ।

यदा तु पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयति, उत्पुच्छयतेरच् उत्पुच्छः, तदा थाथादिसूत्रेण (६.२.१४४) नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोऽयमिति सेयमुभयत्र विभाषा भवति।

अत्पुरुष इत्येव – उदस्तं पुच्छमस्य उत्पुच्छः ॥

२८६०. द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ ॥ १९७ ॥ (३९३१)

द्वि, त्रि – इत्येताभ्यामुत्तरेषु पाद्, दत्, मूर्धन्–इत्येषूत्तरपदेषु यो बहुव्रींहिस्तत्र विभाशाऽन्त उदात्तो भवति । द्वौ पादावस्य द्विपात् (मै.सं. २.६.८.३) द्विपात् । त्रिपात्, त्रिपात् । द्विद्वन् द्विदन् । त्रिदन् त्रिदन् । द्विमूर्धा द्विमूर्धा । त्रिमूर्धा त्रिमूर्धा। पादिति कृताकारलोपः पादशब्दो गृह्यते । ददिति कृतददादेशो दन्तशब्दः ।

मूर्धन्निति त्वकृतसमासान्तो नान्त एव मून्शब्दः । तस्यैतत्प्रयोजनम् – असत्यपि समासान्तेऽन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । एतदेव ज्ञापकम् – अनित्यः समासान्तो भवतीति।

यदापि समान्तः क्रियते, तदापि बहुव्रीहेः कार्यित्वात् तदेकदेशत्वाच्च समासान्तस्यान्तोदात्तत्वं पक्षे भवत्येव – द्विमूर्धः, त्रिमूर्धः ।

द्वित्रिभ्यामिति किम्? कल्याणामूर्धा । पादादिष्विति किम्? द्विहस्तम् । बहुव्रीहाविति किं? द्वयोर्मूर्धा द्विमूर्धा ॥

२८६१. सक्थं चाक्रान्तात् ॥ १९८ ॥ (३९३२)

सक्थमिति कृतसमासान्तः सक्थिशब्दोऽत्र गृह्यते, सोऽक्रान्तात्परो विभाषान्तोदात्तो भवति । गौरसक्थः गौरसक्थः । श्लक्षणसक्थः श्लक्ष्णसक्थः।

अक्रान्तादिति किम्? चक्रसक्थः । षचश्चित्त्वान्नित्यमन्तोदात्तत्वं भवति ॥

२८६२. परादिश्छन्दसि बहुलम् ॥ १९९ ॥ (३९३३)

छन्दसि विषये परादिरुदात्तो भवति बहुलम् । परशब्देनात्र सक्थशब्द एव गृह्यते । अञ्जिसक्थमालभेत । त्वाष्ट्रौ लोमशसक्थौ (तै. सं. ५.५.२३.१) । ऋजुबाहुः। वाक्पतिः । चित्पतिः ।

> परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते ।
> पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं ततः ॥ (म.भा.)

परादिरुदाहृतः ।

परान्तश्च – अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् (म. भा.) । त्रिबन्धुरेण त्रिवृता रथेन त्रिचक्रेण (ऋ. १.११८.२) ।

पूर्वान्तः – पूर्वपदान्तोदात्तप्रकरणे मरुद्वृद्धादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् । मरुद्वृद्धः ।

पूर्वादिः – पूर्वपदाद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् । 'दिवोदासाय सामगाय ते' इत्येवमादि सर्वं संगृहेतं भवति ॥

॥ इति श्रीवामनविरचितायां काशिकावृत्तौ षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अथ षष्ठाध्याये तृतीयः पादः

२८६३. अलुगुत्तरपदे ॥ १ ॥ (१५८)

'अलुक्' इति च 'उत्तरपदे इति च एतदधिकृतं वेदितव्यम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामोऽलुगुत्तरपद इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति – 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' (६.३.२) । स्तोकान्मुक्तः । 'अल्पान्मुक्तः' ।

उत्तरपद इति किम्? निष्क्रान्तः स्तोकाद् निःस्तोकः ।

अन्यार्थमिदमुत्तरपदग्रहणमिहाप्यलुको निवृत्तिं करोतीत्येवमर्थं 'लक्षणप्रतिपदोक्त' (व्या.परि. ३) परिभाषा नाश्रयितव्या ।

अलुगधिकारः प्रागानङः (६.३.२५) । उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारात् (६.४.१) ॥

२८६४. पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ॥ २ ॥ (९५९)

स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि स्तोकादीनि, तेभ्यः परस्याः पञ्चम्या उत्तरपदेऽलुग्भवति । स्तोकान्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । अन्तिकादागतः । अभ्याशादागतः। दूरादागतः । विप्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रान्मुक्तः ।

समासे कृते प्रातिपदिकत्वात्सुपो लुकि प्राप्ते प्रतिषेधः क्रियते ।

द्विवचनबहुवचनान्तानां तु स्तोकादीनामनभिधानात्समास एव न भवति – स्तोकाभ्यां मुक्तः, स्तोकेभ्यो मुक्त इति । तेनात्र न कदाचिदप्यैकपद्यम्, ऐकस्वर्यं च भवति ।

ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानं कर्तव्यम् (का.वा.) । ब्राह्मणादादाय शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी इति । ऋत्विग्विशेषस्य रूढिरियम् । तस्या व्युत्पत्तिरसता सता वाऽवयवार्थेन क्रियते ॥

२८६५. ओजः सहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः ॥ ३ ॥ (९६०)

ओजस्, सहस्, अम्भस्, तमस्–इत्येतेभ्य उत्तरस्यास्तृतीयाया अलुग्भवति उत्तरपदे । ओजसाकृतम् । सहसाकृतम् । अम्भसाकृतम् । तमसाकृतम् ।

अञ्जस उपसंख्यानं कर्तव्यम् (का.वा.१) । अञ्जसाकृतम् ।

पुंसानुजो जनुषान्ध इति वक्तव्यम् (का.वा.२) । पुंसानुजः ॥

२८६६. मनसः संज्ञायाम् ॥ ४ ॥ (९६१)

मनस उत्तरस्यास्तृतीयायाः संज्ञायामलुग्भवति । मनसादत्ता । मनसागुप्ता । मनसासङ्गता ।

संज्ञायामिति किम्? मनोदत्ता । मनोगुप्ता ॥

२८६७. आज्ञायिनि च ॥ ५ ॥ (९६२)

आज्ञायिन्युत्तरपदे मनस उत्तरस्यास्तृतीयाया अलुग्भवति । मनसाऽऽज्ञातुं शीलमस्य मनसाज्ञायी ॥

२८६८. आत्मनश्च पूरणे ॥ ६ ॥ (९६३)

आत्मन उत्तरस्यास्तृतीयायाः पूरणप्रत्ययान्त उत्तरपदेऽलुग्भवति । आत्मनापञ्चमः.। आत्मनाषष्ठः । 'तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' (का.वा.) इति तृतीया । 'तृतीया' (३.१.३०) इति योगविभागात्समासः । आत्मना वा कृतः पञ्चम आत्मनापञ्चमः ।

कथं 'जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एव' इति ? बहुव्रीहिरयम्–आत्मा चतुर्थोऽस्यासावात्मचतुर्थः (म. भा.) ॥

२८६९. वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ॥ ७ ॥ (९६४)

वैयाकरणानामाख्या वैयाकरणाख्या । आख्या=संज्ञा । यया संज्ञया वैयकरणा एव व्यवहरन्ति तस्यामात्मन उत्तरस्याश्चतुर्थ्या अलुग्भवति । आत्मनेपदम् । आत्मनेभाषा.। तादर्थ्ये चतुर्थी (का.वा.) । 'चतुर्थी' इति योगविभागात्समासः ॥

२८७०. परस्य च ॥ ८ ॥ (९६५)

परस्य च या चतुर्थी तस्या वैयाकरणाख्यायामलुग्भवति । परस्मैपदम् । परस्मैभाषा ॥

२८७१. हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् ॥ ९ ॥ (९६६)

हलन्ताददन्ताच्चोत्तरस्याः सप्तम्याः संज्ञायामलुग्भवति । युधिष्ठिरः । त्वचिसारः। गविष्ठिर इत्यत्र तु 'गवियुधिभ्यां स्थिरः' (६.३.९५) इत्यत एव वचनादलुक् । अदन्तात्–अरण्येतिलकाः । अरण्येमाषकाः । वनेकिंशुकाः । वनेहरिद्रकाः । वनेबल्बजकाः । पूर्वाह्णस्फोटकाः । कूपेपिशाचकाः ।

हलदन्तादिति किम्? नद्याः कुक्कुटिका नदीकुक्कुटिका । भूम्यां पाशाः भूमिपाशाः.। संज्ञायामिति किम्? अक्षशौण्डः ।

हृद्द्युभ्यां ङेः (का.वा. १) । हृद, दिव् – इत्येताभ्यामुत्तरस्य ङेरलुक् भवति.। हृदिस्पृक् । दिविस्पृक् ॥

२८७२. कारनाम्नि च प्राचां हलादौ ॥ १० ॥ (९६८)

प्राचां देशे यत्कारनाम तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्तादुत्तरस्याः सप्तम्या अलुग्भवति । कूपेशाणम् । दृषदिमाषकः । हलेद्विपदिका । हलेत्रिपदिका ।

कारविशेषस्य संज्ञा एताः, तत्र पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थमिदम् । एते च त्रयो नियमविकल्पा अत्रेष्यन्ते – कारनाम्न्येव, प्राचामेव, हलादावेवेति ।

कारनाम्नीति किम्? अभ्यर्हिते पशुः अभ्यर्हितपशुः । कारादन्यस्यैतद्देयस्य नाम । प्राचामिति किम्? यूथे पशुः यूथपशुः । हलादाविति किम्? अविकटे उरणः अविकटोरणः । हलदन्तादित्येव – नद्यां दोहनी नदीदोहनी ॥

२८७३. मध्याद् गुरौ ॥ ११ ॥ (९६९)

मध्यादुत्तरस्याः सप्तम्या गुरावुत्तरपदेऽलुग्भवति । मध्येगुरुः ।

अन्ताच्चेति वक्तव्यम् (का.वा.१) । अन्तेगुरुः । 'सप्तमी' इति योगविभागात् समासः ॥

२८७४. अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे ॥ १२ ॥ (९७०)

मूर्द्धमस्तकवर्जितात् स्वाङ्गादुत्तरस्याः सप्तम्या अकाम उत्तरपदेऽलुग्भवति। कण्ठे कालोऽस्य कण्ठेकालः । उरसिलोमा । उदरेमणिः ।

अमूर्द्धमस्तकादिति किम्? मूर्द्धशिखः । मस्तकशिखः । अकाम इति किम्? मुखे कामोऽस्य मुखकामः । स्वाङ्गादिति किम्? अक्षशौण्डः ।

हलदन्तादित्येव–अङ्गुलित्राणः । जङ्घावलिः ॥

२८७५. बन्धे च विभाषा ॥ १३ ॥ (९७१)

'बन्धे' इति घञन्तो गृह्यते, तस्मिन्नुत्तरपदे हलदन्तादुत्तरस्याः सप्तम्या विभाषाऽलुग्भवति। हस्तेबन्धः, हस्तबन्धः। चक्रेबन्धः, चक्रबन्धः। उभयत्रविभाषेयम्। स्वाङ्गाद्धि बहुव्रीहौ पूर्वेण नित्यमलुक् प्राप्नोति; तत्पुरुषे तु स्वाङ्गादस्वाङ्गाच्च 'नेन्त्सिद्धबध्नातिषु च' (६.३.१९) । इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

हलदन्तादित्येव = गुप्तिबन्धः ॥

२८७६. तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥ १४ ॥ (९७२)

तत्पुरुषे समासे कृदन्त उत्तरप्दे सप्तम्या बहुलमलुग्भवति । स्तम्बेरमः । कर्णेजपः ।

न च भवति – कुरुचरः, मद्रचरः ॥

२८७७. प्रावृट्शरत्कालदिवां जे ॥ १५ ॥ (९७३)

प्रावृट्, शरत्, काल, दिव्–इत्येतेषां जे उत्तरपदे सप्तम्या बहुलमलुग्भवति। प्रावृषिजः । शरदिजः । कालेजः । दिविजः । पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

२८७८. विभाषा वर्षक्षरशरवरात् ॥ १६ ॥ (९७४)

वर्ष, क्षर, शर, वर–इत्येतेभ्यः उत्तरस्याः सप्तम्या ज उत्तरपदे विभाषाऽलुग्भवति.। वर्षेजः, वर्षजः । शरेजः, शरजः । वरेजः, वरजः ॥

२८७९. घकालतनेषु कालनाम्नः ॥ १७ ॥ (९७५)

घसंज्ञके प्रत्यये कालशब्दे तनप्रत्यये च परतः कालनाम्न उत्तरस्याः सप्तम्या विभाषाऽलुग्भवति । घ–पूर्वाह्णेतरे, पूर्वाह्णतरे । पूर्वाह्णेतमे, पूर्वाह्णतमे । काल–पूर्वाह्णेकाले, पूर्वाह्णकाले । तन–पूर्वाह्णेतने, पूर्वाह्णतने ।

कालनाम्न इति किम्? शुक्लतरे, शुक्लतमे ।

हलदन्तादित्येव–रात्रितरायाम् । उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नेष्यते; 'हृदयस्य हृल्लेख' (६–३–५०) इति लेखग्रहणाल्लिङ्गात् । तेन घतनग्रहणे तदन्तग्रहणं न भवति ।

कालेति न स्वरूपग्रहणम् ।

२८८०. शयवासवासिष्वकालात् ॥ १८ ॥ (९७६)

शय, वास, वासिन्–इत्येतेषूत्तरपदेष्वकालवाचिन उत्तरस्याः सप्तम्या विभाषाऽलुग्भवति । खेशयः, खशयः । ग्रामेवासः, ग्रामवासः । ग्रामेवासी, ग्रामवासी।

अकालादिति किम्? पूर्वाह्णशयः ।

हलन्तादित्येव–भूमिशयः ।

अपो योनियन्मतुषु सप्तम्या अलुग्वक्तव्यः । अप्सुयोनिः । अप्सव्यः । अप्सुमन्तौ । अप्सु भव इति दिगादित्वात् (४–३–५४) यत् प्रत्ययः । सर्वत्र 'सप्तमी' इति योगविभागात्समासः ॥

२८८१. नेन्सिद्धबध्नातिषु च ॥ १९ ॥ (९७७)

इन्नन्ते उत्तरपदे सिद्धशब्दे बध्नातौ च परतः सप्तम्या अलुग्न भवति । स्थण्डिलवर्ती । सिद्धसांकाश्यसिद्धः । काम्पिल्यसिद्धः । बध्नाति – चक्रबद्धः। चारबद्धः । 'सप्तमी' इति योगविभागात् समासः ।

चक्रबन्ध इति केचिदुदाहरन्ति, तत्पचाद्यजन्तं द्रष्टव्यम् । घञन्ते हि 'बन्धे च विभाषा' (६–३–१३) इत्युक्तम् ॥

२८८२. स्थे च भाषायाम् ॥ २० ॥ (९७८)

स्थे चोत्तरपदे भाषायां सप्तम्या अलुग्न भवति । समस्थः । विषमस्थः ।

कूटस्थः । पर्वतस्थः ।

भाषायामिति किम्? कृष्णोऽस्याखरेष्ठः । [कृष्णोम्यारेष्ठः । वा. स. २–१] । 'पूर्वपदात्' (८–३–१०६) इति षत्वम् ॥

२८८३. षष्ठ्या आक्रोशे ॥ २१ ॥ (९७९)

आक्रोशे गम्यमाने उत्तरपदे षष्ठ्या अलुग्भवति । चौरस्य कुलम् । वृषलस्य कुलम् ।

आक्रोशे इति किम्? ब्राह्मणकुलम् ।

षष्ठीप्रकरणे वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु यथासंख्यमलुग् वक्तव्यः (का. वा.१) । वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोहरः ।

आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिकेति चालुग्वक्तव्यः (का.वा.२) । अमुष्यापत्यमामुष्यायणः । नडादित्वात् (४–१–९९) फक् । अमुष्य पुत्रस्य भाव आमुष्यपुत्रिका । मनोज्ञादित्वाद्वुञ् (४–१–१३३) तथा–आमुष्यकुलिकेति ।

देवानाम्प्रिय इत्यत्र च षष्ठ्या अलुग् वक्तव्यः (का.वा.३) । देवानाम्प्रियः ।

शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः संज्ञायां षष्ठ्या अलुग्वक्तव्यः (का.वा. ४) । शुनःशेपः। शुनः पुच्छः । शुनोलाङ्गूलः ।

दिवश्च दासे षष्ठ्या अलुग्वक्तव्यः (का.वा.५) । दिवोदासाय गायति ॥

२८८४. पुत्रेऽन्यतरस्याम् ॥ २२ ॥ (९८०)

पुत्रशब्द उत्तरपदे आक्रोशे गम्यमानेऽन्यतरस्यां षष्ठ्या अलुग् भवति । दास्याः पुत्रः दासीपुत्रः । वृषल्याः पुत्रः, वृषलीपुत्रः ।

आक्रोश इत्येव – ब्राह्मणीपुत्रः ॥

२८८५. ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः ॥ २३ ॥ (९८१)

ऋकारान्तेभ्यो विद्यासम्बन्धवाचिभ्यो योनिसम्बन्धवाचिभ्यश्चोत्तरस्याः षष्ठ्या अलुग्भवति होतुरन्तेवासी । होतुः पुत्रः । पितुरन्तेवासी । पितुः पुत्रः ।

ऋत इति किम्? आचार्यपुत्रः । मातुलपुत्रः ।

विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यस्तात्पूर्वोत्तरपदग्रहणम् (का.वा.१) । विद्यायोनिसम्बन्धवाचिन्येवोत्तरपदे यथा स्याद्, अन्यत्र मा भूत् – होतृधनम् । पितृधनम् । होतृगृहम् । पितृगृहम् ॥

२८८६. विभाषा स्वसृपत्योः ॥ २४ ॥ (९८२)

स्वसृ, पति–इत्येतयोरुत्तरपदयोर्ऋकारान्तेभ्यो विद्यायोनिसम्बन्धवाचिभ्यो विभाषाऽलुग्भवति । मातुःष्वसा । मातुःस्वसा । मातृष्वसा । पितुःष्वसा । पितुःस्वसा। पितृष्वसा । यदा लुक् तदा 'मातृपितृभ्यां स्वसा' (८–३–८४) इति नित्यं षत्वम्.। यदा त्वलुक् तदा 'मातृपितृभ्यामन्यतरस्याम्' (८–३–८५) इति विकल्पेन षत्वम् । दुहितुःपतिः । दुहतृपतिः । ननान्दुपतिः । ननान्दृपतिः ॥

२८८७. आनङ् ऋतो द्वन्द्वे ॥ २५ ॥ (९२१)

ऋकारान्तानां विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्रोत्तरपदे पूर्वपदस्यानङादेशो भवति । होतापोतारौ । नेष्टोद्गातारौ । प्रशास्ताप्रतिहर्तारौ । योनिसम्बन्धेभ्यः – मातापितरौ । याताननान्दरौ ।

नकारोच्चारणं (र) परत्वनिवृत्त्यर्थम् ।

ऋत इति किम्? पितृपितामहौ । 'पुत्रे' इत्यत्रानुवर्त्तते, 'ऋतः' इति च । तेन पुत्रशब्देऽप्युत्तरपदे ऋकारान्तस्यानङादेशो भवति । पितापुत्रौ । मातापुत्रौ ॥

२८८८. देवताद्वन्द्वे च ॥ २६ ॥ (९२२)

देवतावाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्रोत्तरपदे पूर्वपदस्यानङादेशो भवति । इन्द्रावरुणौ (ऋ. ६–६८–१) । इन्द्रासोमौ (ऋ. ६–७२–३) । इन्द्राबृहस्पती (ऋ ४–६९–१).।

'द्वन्द्वे' इति वर्तमाने पुनर्द्वन्द्वग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्यार्थम् । अत्यन्तसहचरिते लोकविज्ञाते द्वन्द्वमित्येतन्निपात्यते । तत्र ये लोके प्रसिद्धसाहचर्याः वेदे च ये सहवापनिर्दिष्टास्तेषामिह ग्रहणं भवति । तेन ब्रह्मप्रजापती, शिववैश्रवणावित्येवमादौ न भवति ।

उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः (का.वा.१) । अग्निवायू । वाय्वग्नी ॥

२८८९. ईदग्नेः सोमवरुणयोः ॥ २७ ॥ (९२३)

सोम, वरुण– इत्येतयोर्देवताद्वन्द्वेऽग्नेरीकारादेशो भवति । अग्नीषोमौ (ऋ. १.९३.१) । अग्नीवरुणौ । 'अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः' (८.३.८२) इति षत्वम् ॥

२८९०. इद् वृद्धौ ॥ २८ ॥ (९२५)

कृतवृद्धावुत्तरपदे देवताद्वन्द्वेऽग्नेरिकारादेशो भवति । आग्निवारुणी-मनड्वाहीमालभेत (काठ, १३.६) आग्निमारुतं कर्म क्रियते । अग्नीवरुणौ देवते अस्य, अग्नीमरुतौ देवते अस्येति तद्धितः । तत्र 'देवताद्वन्द्वे च' (७.३.२१) इत्युभयपदवृद्धौ कृतायामानङ्, ईत्वं च बाधितुमिकारः क्रियते ।

वृद्धाविति किम्? आग्नेन्द्रः । 'नेन्द्रस्य परस्य' (७.३.२४) इत्युत्तरपदवृद्धिः प्रतिषिध्यते ।

इद् वृद्धौ विष्णोः प्रतिषेधो वक्तव्यः (म. भा.) । आग्नावैष्णवं चरुं निर्वपेत् (मै.सं. १.५.१) ॥

२८९१. दिवो द्यावा ॥ २९ ॥ (९२६)

दिवित्येतस्य 'द्यावा' इत्ययमादेशो भवति देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । द्यावाक्षामे (ऋ. ८.१८.१६) । द्यावाभूमी (ऋ. १०.६५.४) ॥

२८९२. दिवसश्च पृथिव्याम् ॥ ३० ॥ (९२७)

पृथिव्यामुत्तरपदे देवताद्वन्द्वे दिवः 'दिवस्' -इत्ययमादेशो भवति, चकाराद् 'द्यावा' च । दिवस्पृथिव्यौ (ऋ. २.२.३) द्यावापृथिव्यौ ।

अकारोच्चारणं सकारस्य विकाराभावप्रतिपत्त्यर्थम् । तेन रुत्वादीनि न भवन्ति।

कथम् 'द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते' (ऋ २.१२.१३) इति? कर्तव्योऽत्र यत्नः ॥

२८९३. उषासोषसः ॥ ३१ ॥ (९२८)

उषसः 'उषासा' इत्ययमादेशो भवति देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । उषासासूर्यम् । उषासानक्ता (ऋ. १.१२२.२) ॥

२८९४. मातरपितरावुदीचाम् ॥ ३२ ॥ (९२९)

'मातरपितरौ' इत्युदीचामाचार्याणां मतेनारङादेशो मातृशब्दस्य निपात्यते । मातरपितरौ ।

उदीचामिति किम्? मातापितरौ ॥

२८९५. पितरामातरा च च्छन्दसि ॥ ३३ ॥ (३५३८)

'पितरामातरा' इति छन्दसि निपात्यते । आ मा गन्तां पितरामातरा च (वा.सं. ९.१९) । पूर्वपदस्य अराङादेशो निपात्यते । उत्तरपदे तु 'सुपां सुलुक्' (७.१.३९) इति आकारादेशः, तत्र 'ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः' (७.३.११०) इति गुणः ।

छन्दसीति किम्? मातापितरौ ॥

२८९६. स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ॥ ३४ ॥ (८३१)

भाषितः पुमान्येन समानायामाकृतावेकस्मिन्प्रवृत्तिनिर्मित्ते स भाषितपुंस्कः शब्दः । तदेतदेवं कथं भवति? भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्ते स भाषितपुंस्कशब्देनोच्यते, तस्य प्रतिपादको यः शब्दः सोऽपि भाषितपुंस्कः । ऊङोऽभावः अनूङ्, भाषितपुंस्कादनूङ् यस्मिन् स्त्रीशब्दे स भाषितपुंस्कादनूङ् स्त्रीशब्दः । बहुव्रीहिरयम्, अलुग् निपातनात् पञ्चम्याः । तस्य भाषितपुंस्कादनूङः स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्येव रूपं भवति समानाधिकरणे उत्तरपदे स्त्रीलिङ्गे पूरणीप्रियादिवर्जिते । दर्शनीयभार्यः । श्लक्ष्णचूडः । दीर्घजङ्घः ।

स्त्रिया इति किम्? ग्रामणि ब्राह्मणकुलं दृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिः । भाषितपुंस्कादिति किम्? खट्वाभार्यः । समानायामाकृताविति किम्? द्रोणीभार्यः ।

कथं गर्भिभार्यः, प्रसूतभार्यः, प्रजातभार्य इति । कर्तव्योऽत्र यत्नः ।

अनूङ इति किम्? ब्रह्मबन्धूभार्यः । समानाधिकरण इति किम्? कल्याण्या माता कल्याणीमाता । स्त्रियामिति किम्? कल्यणी प्रधानमेषां कल्याणीप्रधाना इमे.।

प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यम्, इह मा भूत्–कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति । 'अप् पूरणीप्रमाण्योः' ।

अपूरणीति किम्? कल्याणी पञ्चमी यासां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । कल्याणीदशमाः । (५.४.११६) इत्यत्रापि प्रधानपूरणीग्रहणमेवेत्यप्प्रत्ययो न भवति.।

अप्रियादिष्विति किम्? कल्याणीप्रियः ।

प्रिया । मनोज्ञा । कल्याणी । सुभगा । दुर्भगा भक्तिः । सचिवा । अम्बा । कान्ता । क्षान्ता । समा । चपला । दुहिता । वामा प्रियादिः । दृढभक्तिरित्येवमादिषु स्त्रीपूर्वपदस्याविवक्षितत्त्वात् सिद्धमिति समाधेयम् ॥

२८९७. तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ॥ ३५ ॥ (८३६)

'पञ्चम्यास्तसिल्' (५.३.७) इत्यतः प्रभृति 'सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' (५.४.१७) इति प्रागेतस्माद् ये प्रत्ययास्तेषु भाषितपुंस्कादनूङ्स्त्रियाः पुंवद्भवति । तस्याः शालायाः=ततः । तस्यां=तत्र यस्या=यतः । यस्यां=यत्र ।

तसिलदिषु परिगणनं कर्तव्यम्–त्रतसौ (५.३.१०), (५.३.७) । तरप्तमपौ (५.३.४७) (५.३.५५) चरट्जातीयरौ (५.३.५३), (५.३.६९) । कल्पब्देश्यदेशीयरः (५.३.६७) । रूपप्पाशपौ (५.३.६६), (५.३.४७) । थम्थालौ (५.३.२४), (५.३.३३)। दार्हिलौ (५.३.१५–१६) । तिल्तातिलौ (५.४.४१) ।

शसि बह्वल्पार्थस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः (म. भा.) । बह्वीभ्यो देहि, अल्पाभ्यो देहि=बहुशो देहि, अल्पशो देहि ।

त्वतलोर्गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः (म. भा.) । पट्व्या भावः पटुत्वम् । पटुता । गुणवचनस्येति किम्? कठ्या भावः कठीत्वम्, कठीता ।

कथमाग्नायो देवताऽस्य आग्नेयः स्थालीपाक इति ? कर्तव्योऽत्र यत्नः ।

भस्याढे तद्धिते पुंवद्भवो वक्तव्यः (म. भा.) । हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम्। अढ इति किम्? श्यैनेयः । रौहिणेयः ।

ठक्छसोश्च पुंवद्भावो वक्तव्यः (का.वा.१२) । भवत्याश्छात्रा भावत्काः । भवदीयाः ॥

२८९८. क्यङ्मानिनोश्च ॥ ३६ ॥ (८३७)

क्यङि परतो मानिनि च स्त्रिया भाषितपुंस्कादनूङ् पुंवद्भवति । एनी–एतायते । श्येनी–श्येतायते । मानिनि–दर्शनीयमानी अयमस्याः । दर्शनीयमानिनीयमस्याः ॥

मानिनोग्रहणामस्त्र्यर्थम्, असमानाधिकरणार्थं च (का.वा.१) । इह तु दर्शनीयमात्मानं मन्यते दर्शनीयमानिनीति पूर्वेणैव सिद्धम् ॥

२८९९. न कोपधायाः ॥ ३७ ॥ (८३८)

कोपधायाः स्त्रियाः पुंवद्भावो न भवति । पाचिकाभार्यः । कारिकाभार्यः । मद्रिकाभार्यः । वृजिकाभार्यः । मद्रिकाकल्प । वृजिकाकल्पा । मद्रिकायते । वृजिकायते । मद्रिकामानिनी । वृजिकायते । मद्रिकामानिनी । विजिकामानिनी । विलेपिकाया धर्म्यं वैलेपिकम् (म.भा.) ।

कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणं कर्तव्यम् (का.वा.१) । इह मा भूत्–पाकभार्यः, भेकभार्य इति ॥

२९००. संज्ञापूरण्योश्च ॥ ३८ ॥ (९३९)

संज्ञायाः पूरण्याश्च स्त्रियाः पुंवद्भावो न भवति । दत्ताभार्यः । गुप्ताभार्यः । दत्तापाशा । गुप्तापाशा । दत्तायते । गुप्तायते । दत्तामानिनी । गुप्तामानिनी ।

पूरण्याः–पञ्चमीभार्यः । दशमीभार्यः । पञ्चमीपाशा । दशमीपाशा । पञ्चमीयते.। दशमीयते पञ्चमीमानिनी । दशमीमानिनी ।

२९०१. वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ॥ ३९ ॥ (९४०)

'न' इति वर्तते । वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन् स वृद्धिनिमित्तस्तद्धितः स यदि रक्तेऽर्थे विकारे च न विहितः, तदन्तस्य स्त्रीशब्दस्य न पुंवद्भवति । स्रौघ्नीभार्यः। माथुरीभार्यः । स्रौघ्नीपाशा । स्रौघ्नीयते । माथुरीयते । स्रौघ्नीमानिनी । माथुरीमानिनी.।

वृद्धिनिमित्तस्येति किम्? मध्यमभार्यः । तद्धितस्येति किम्? काण्डलावभार्यः। बहुव्रीहिपरिग्रहः किमर्थः? तावद्भार्यः । यावद्भार्यः ।

अरक्तविकार इति किम्? कषायेण रक्ता काषायी, काषायी बृहतिका यस्य स काषायबृहतिकः लोहस्य विकारो लौही, लौही ईषा यस्य रथस्य स लौहेषः । खादिरेषः ॥

२९०२. स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि ॥ ४० ॥ (८४१)

स्वाङ्गादुत्तरो य ईकारस्तदन्तायाः स्त्रिया न पुंवद्भवति अमानिनि परतः । दीर्घकेशीभार्यः । श्लक्ष्णकेशीभार्यः । दीर्घकेशीपाशा । श्लक्षणकेशीपाशा । दीर्घकेशीयते । श्लक्ष्णकेशीयते ।

स्वाङ्गादिति किम्? पटुभार्यः । ईत इति किम्? अकेशभार्यः । अमानिनीति

किम्? दीर्घकेशमानिनी ॥

२९०३. जातेश्च ॥ ४१ ॥ (८४२)

जातेश्च स्त्रिया न पुंवद्भवति अमानिनि परतः । कठीभार्यः । बह्वृचीभार्यः। कठीपाशा । बह्वृचीपाशा । कठीयते । बह्वृचीयते ।

अमानिनीत्येव – कठमानिनी । बहवृचमानिनी ।

अयं प्रतिषेध औपसङ्ख्यानिकस्य पुंवद्भावस्य नेष्यते । [म.भा. ६.३.३५.११] हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम् ॥

२९०४. पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ४२ ॥ (८४६)

कर्मधारये समासे जातीय, देशीय–इत्येतयोश्च प्रत्यययो र्भाषितपुंस्कादनूङ् स्त्रियाः पुंवद्भवति प्रतिषेधार्थोऽयमारम्भः ।

'न कोपधायाः' (६.३.३७) इत्युक्तम्, तत्रापि भवति । पाचकवृन्दारिका । पाचकजातीया । पाचकदेशीया ।

'संज्ञापूरणयोश्च' (६.३.३८) इत्युक्तम्, तत्रापि भवति । दत्तवृन्दारिका । दत्तजातीया । दत्तदेशीया । पूरण्याः– पञ्चमवृन्दारिका । पञ्चमजातीया । पञ्चमदेशीया.।

'वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे' (६.३.३९) इत्युक्तम्, तत्रापि भवति। स्त्रौध्नजातीया । स्त्रौघ्नदेशीया ।

'स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि' (६.३.४०) इत्युक्तम्, तत्रापि भवति । श्लक्ष्णमुखवृन्दारिका । श्लक्ष्णमुखजातीया । श्लक्ष्णमुखदेशीया ।

'जातेश्च' (६.३.४१) इत्युक्तम्, तत्रापि भवति । कठवृन्दारिका । कठजातीया। कठदेशीया ।

भाषितपुंस्कादित्येव–खट्वावृन्दारिका ।

अनूङित्येव–ब्रह्मबन्धूवृन्दारिका ॥

कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंवद्भावो वक्तव्यः (का.वा.१) । कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटाण्डम् । मृग्याः पदं मृगपदम् । मृग्याः क्षीरं मृगक्षीरम् । काक्याः शावः काकशावः ।

न वाऽस्त्रीपूर्वपदस्य विवक्षितत्वात् (का.वा.२) । स्त्रीत्वेन विना पूर्वपदार्थोऽत्र

जातिः सामान्येन विवक्षितः ।

पुंवद्भावाद् ह्रस्वत्वं खिद्घादिषु भवति विप्रतिषेधेन (म. भा.) । खित्–कालिम्मन्या हरिणिम्मन्या । घादि–पट्वितरा । पट्वितमा । पट्विरूपा । पट्विकल्पा.। क–पट्विका । मृद्विका ।

इहेडबिड्, दरद्, पृथ, उशिजित्येते जनपदशब्दाः क्षत्त्रियवचनाः । तत्र तद्राजप्रत्ययस्य स्त्रियाम् 'अतश्च' (४.१.१७७) इति लुकि कृते इडबिट्वृन्दारिकेति विगृह्य समासः क्रियते । ततः पुंवद्भावेन ऐडबिडादयः पुंशब्दाः क्रियन्ते । ऐडबिडवृन्दारिका । औशिजवृन्दारिका । दारदवृन्दारिका । पार्थवृन्दारिका ॥

२९०५. घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः ॥ ४३ ॥ (९८५)

घ, रूप, कल्प, चेलट्, ब्रुव, गोत्र, मत, हत–इत्येतेषु परतो भाषितपुंस्कात् परो यो ङीप्रत्ययस्तदन्तस्यानेकाचो ह्रस्वो भवति । घ–ब्राह्मणितरा, ब्राह्मणितमा । रूप–ब्राह्मणिरूपा । कल्प–ब्राह्मणिकल्पा । चेलट्–ब्राह्मणिचेली । ब्रुव–ब्राह्मणिब्रुवा। गोत्र–ब्राह्मणिगोत्रा । मत–ब्राह्मणिमता । हत ब्राह्मणिहता ।

घरूपकल्पाः प्रत्ययाश्चेलडादीन्युत्तरपदानि ।

'ब्रुव' इति – ब्रवीतीति ब्रुवः पचाद्यचि, वच्यादेशो गुणश्च निपातनान्न भवति ।

ङ्य इति किम्? दत्तातरा । गुप्तातरा । अनेकाच इति किम्? 'नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम्' (६.३.४४) इति वक्ष्यति ।

भाषितपुंस्कादित्येव–आमलकीतरा । कुवलीतरा ॥

२९०६. नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥ (९८६)

नद्याः शेषस्य घादिषु परतो ह्रस्वो भवति अन्यतरस्याम् । कश्च शेषः? अङी च या नदी ङ्यन्तं च यदेकाच् । ब्रह्मबन्धूतरा, ब्रह्मन्धुतरा । वीरबन्धूतरा, वीरबन्धुतरा। स्त्रितरा, स्त्रीतरा । स्त्रितमा, स्त्रीतमा ।

कृन्नद्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः (म. भा. सौनागवा.) । लक्ष्मीतरा । तन्त्रीतरा ॥

२९०७. उगितश्च ॥ ४५ ॥ (९८७)

उगितश्च परस्या नद्या घादिषु अन्यतरस्यां ह्रस्वो भवति । श्रेयसितरा, श्रेयसीतरा, श्रेयस्तरा । विदुषितरा, विदुषीतरा, विद्वत्तरा ।

पुंवद्भावोऽप्यत्र पक्षे वक्तव्यः प्रकर्षयोगात्प्राक् स्त्रीत्वस्याविवक्षितत्वाद्वा सिद्धम्॥

२९०८. आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ॥ ४६ ॥ (८०७)

समानाधिकरण उत्तरपदे जातीये च प्रत्यये परतो महत आकारादेशो भवति। महादेवः । महाब्राह्मणः । महाबाहुः । महाबलः । जातीये–महाजातीयः ।

समानाधिकरणजातीययोरिति किम्? महतः पुत्रो महत्पुत्रः । लक्षणोक्तत्वादेवात्र न भविष्यतीति चेद्? बहुव्रीहावपि न स्याद्–महाबाहुरिति । तदर्थं समानाधिकरणग्रहणं वक्तव्यम् ।

अमहान् महान् सम्पन्नो महद्भूतश्चन्द्रमाः – इत्यत्र गौणत्वान्महदर्थस्य न भवत्यात्त्वम् ।

महदात्त्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्वचनं चासमानाधिकरणार्थम् (का.वा.१).। महत्या घासः महाघासः । महत्याः करः महाकरः । महत्या विशिष्टः महाविशिष्टः ।

अष्टनः कपाले हविष्युपसंख्यानम् (का.वा.२) । अष्टाकपालं चरुं निर्वपेत् । हविषीति किम्? अष्टकपालं ब्राह्मणस्य ।

गवि च युक्तेऽष्टन उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् (का.वा.३) । अष्टागवेन शकटेन । युक्त इति किम्? अष्टगवं ब्राह्मणस्य ।

गवि च युक्तेऽष्टन उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् (का.वा.३) । अष्टागवेन शकटेन । युक्त इति किम्? अष्टगवं ब्राह्मणस्य ।

तपरकरणं विस्पष्टार्थम् ॥

२९०९. द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ॥ ४७ ॥ (८०८)

द्वि, अष्टन्–इत्येतयोराकारादेशो भवति संख्यायामुत्तरपदे अबहुव्रीह्यशीत्योः। द्वादश । द्वाविंशतिः । द्वात्रिंशत् । अष्टादश । अष्टाविंशतिः । अष्टात्रिंशत् ।

द्व्यष्टन इति किम्? पञ्चदश । संख्यायामिति किम्? द्वैमातुरः । आष्टमातुरः। अबहुव्रीह्यशीत्योरिति किम्? द्वित्रः । द्विदशाः । द्व्यशीतिः ।

प्राक् शतादिति वक्तव्यम् [म. भा.] । इह मा भूत्–द्विशतम् । द्विसहस्रम् । अष्टशतम् । अष्टसहस्रम् ॥

२९१०. त्रेस्त्रयः ॥ ४८ ॥ (८०९)

'त्रि' इत्येतस्य 'त्रयस्' इत्ययमादेशो भवति संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः । त्रयोदश । त्रयोविंशतिः । त्रयस्त्रिंशत् ।

'संख्यायाम्' इत्येव–त्रैमातुरः ।

'अबहुव्रीह्यशीत्योः' इत्येव–त्रिदशाः । त्र्यशीतिः ।

'प्राक् शतात्' इत्येव–त्रिशतम् । त्रिसहस्रम् ॥

२९११. विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ॥ ४९ ॥ (८१०)

चत्वारिंशत्प्रभृतौ सङ्ख्यायामुत्तरपदेऽबहुव्रीह्यशीत्योः सर्वेषां द्व्यष्टन्, त्रि– इत्येतेषां यदुक्तं तद्विभाषा भवति । द्विचत्वारिंशत्, द्वाचत्वारिंशत् । त्रिंपञ्चाशत्, त्रयःपञ्चाशत् । अष्टपञ्चाशत्, अष्टापञ्चाशत् ।

सर्वेषाम्–ग्रहणं त्रयाणामपि यथा स्यात् ।

प्राक् शतादित्येव–द्विशतम् । अष्टशतम् । त्रिशतम् ॥

२९१२. हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु ॥ ५० ॥ (९८८)

हृदयस्य 'हृत्' इत्ययमादेशो भवति लेख, यत्, अण्, लास–इत्येतेषु परतः। हृदयं लिखतीति हृल्लेखः । यत्–हृदयस्य प्रियं हृद्यम् । अण्–हृदयस्येदं हार्दम्। लास–हृदयस्य लासो हृल्लासः ।

'लेख' इत्यणन्तस्य ग्रहणमिष्यते । घञि तु – हृदयस्य लेखो हृदयलेखः ।

एतदेव लेखग्रहणं ज्ञापकम्–उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्ताग्रहणस्य ॥

२९१३. वा शोकष्यञ्रोगेषु ॥ ५१ ॥ (९८९)

शोक, ष्यञ्, रोग– इत्येतेषु परतो हृदयस्य वा 'हृत्' इत्ययमादेशो भवति। हृच्छोकः, हृदयशोकः । ष्यञ्–सौहार्द्यम्, सौहृदयम् । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्

(५.१.१२४) । हृदादेशपक्षे 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च' (७.३.१९) इत्युभयपदवृद्धिः । रोगे – हृद्रोगः, हृदयरोगः ।

हृदयशब्देन समानार्थो हृत्–शब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति, तेनैव सिद्धे विकल्पविधानं प्रपञ्चार्थम् ॥

२९१४. पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ॥ ५२ ॥ (९९०)

पादस्य 'पद' इत्ययमादेशो भवति आजि, आति, ग, उपहत–इत्येतेषूत्तरपदेषु। पादाभ्यामजतीति पदाजिः । पादाभ्यामततीति पदातिः । 'अज्यतिभ्यां पादे च' (उणादि ५८०–८१) इत्यौणादिक इण्प्रत्ययः । तत्राजेर्वीभावो न भवति, अत एव निपातनात् । पादाभ्यां गच्छतीति पदगः । पादेनोपहतः पदोपहतः । पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः, तस्य स्थाने पदादेश उपदेश एवान्तोदात्तो निपात्यते । तेन पदोपहत इति 'तृतीया कर्मणि' (६.२.४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनान्तोदात्तत्वं भवति । पदाजिः, पदातिः, पदगः–इत्येतेषु कृत्स्वरेण समासस्यैवान्तोदात्तत्वम् ॥

२९१५. पद्यत्यतदर्थे ॥ ५३ ॥ (९९१)

यत्प्रत्यये परतः पादस्य पदित्ययमादेशो भवत्यतदर्थे । पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः । पद्याः कण्टकाः ।

अतदर्थ इति किम्? पादार्थमुदकं पाद्यम् ।

पद्भावे इके चरतावुपसङ्ख्यानम् (का.वा.१) । पादाभ्यां चरति पदिकः । 'पर्पादिभ्यः ष्ठन्' (४.४.१०) इति पादशब्दात् ष्ठन्प्रत्ययः ।

शरीरावयववचनस्य पादशब्दस्य ग्रहणमिहेष्यते, तेन 'पणपादमाषशताद्यद्' (५.१.३४) इत्यत्र पदादेशो न भवति । द्विपाद्यम् । त्रिपाद्यम् ॥

२९१६. हिमकाषिहतिषु च ॥ ५४ ॥ (९९२)

हिम, काषिन्, हति–इत्येतेषु पादशब्दस्य पदित्ययमादेशो भवति । हिम–पद्धिमम् । काषिन्–अथ पत्काषिणो यान्ति । हति – पद्धतिः ॥

२९१७. ऋचः शे ॥ ५५ ॥ (९९३)

ऋक्सम्बन्धिनः पादशब्दस्य शे परतः पदित्ययमादेशो भवति । पच्छो गायत्रीं शंसति । पादंपादं शंसतीति 'संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्' (५.४.४३)

इति शस्प्रत्ययः ।

ऋच इति किम्? पादशः कार्षापणं ददातीति ॥

२९१८. वा घोषमिश्रशब्देषु ॥ ५६ ॥ (९९४)

घोष, मिश्र, शब्द–इत्येतेषु चोत्तरपदेषु पादस्य वा 'पद्' इत्ययमादेशो भवति । पद्घोषः । पादघोषः । पन्मिश्रः, पादमिश्रः । पच्छब्दः, पादशब्दः ।

निष्के चेति वक्तव्यम् (का.वा. १) । पन्निष्कः, पादनिष्कः ॥

२९१९. उदकस्योदः संज्ञायाम् ॥ ५७ ॥ (९९५)

उदकशब्दस्य संज्ञायां विषये 'उद' –इत्ययमादेशो भवति उत्तरपदे परतः । उदमेघो नाम यस्य औदमेघिः पुत्रः । उदवाहो नाम यस्य औदवाहिः पुत्रः ।

संज्ञायामिति किम्? उदकगिरिः ।

संज्ञायामुत्तरपदस्य उदकशब्दस्य उदादेशो भवतीति वक्तव्यम् (का.वा.१) । लोहितोदः । नीलोदः । क्षीरोदः ॥

२९२०. पेषंवासवाहनधिषु च ॥ ५८ ॥ (९९६)

पेषं, वास, वाहन, धि– इत्येतेषु चोत्तरपदेषु उदकस्य 'उद' इत्ययमादेशो भवति । उदपेषं पिनष्टि 'स्नेहने पिषः' (३.४.६८) इति णमुल् । वास–उदकस्य वास उदवासः । वाहन–उदकस्य वाहन उदवाहनः । धि–उदकं धीयतेऽस्मिन्नित्युदधिः.॥

२९२१. एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् ॥ ५९ ॥ (९९७)

'उदकस्योदः' इति वर्त्तते । एकः=असहायः तुल्यजातीयेनानन्तरेण हलादिना.। हल् आदिर्यस्योत्तरपदस्य तदेकहलादिः, तस्मिन्नेकहलादौ पूरयितव्यवाचिन्यन्य–तरस्यामुदकस्य 'उद' इत्ययमादेशो भवति । उदकुम्भः, उदककुम्भः । उदपात्रम्। उदकपात्रम् ।

एकहलादाविति किम्? उदकस्थालम् । पूरयितव्य इति किम्? उदकपर्वतः॥

२९२२. मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च ॥ ६० ॥

(९९८)

मन्थ, ओदन, सक्तु, बिन्दु, वज्र, भार, हार, वीवध, गाह–इत्येतेषूत्तरपदेषूदकस्य 'उद' इत्ययमादेशो भवति अन्यतरस्याम् । उदकेन मन्थ उदमन्थः, उदकमन्थः । ओदन–उदकेनौदनः उदौदनः, उदकौदनः । सक्तु–उदकेन सक्तुः उदसक्तुः, उदकसक्तुः । बिन्दु–उदकस्य बिन्दुः उदबिन्दुः उदकबिन्दुः । वज्र–उदकस्य वज्रः उदवज्रः, उदकवज्रः । भार–उदकं बिभर्तीति उदभारः उदकभारः । हार–उदकं हरतीति उदहारः, उदकहारः । वीवध–उदकस्य वीवधः उदवीवधः, उदकवीवधः.। गाह – उदकं गाहत इति उदगाहः, उदकगाहः ॥

२९२३. इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य ॥ ६१ ॥ (९९९)

इगन्तस्याङ्यन्तस्योत्तरपदे ह्रस्वो भवति गालवस्याचार्यस्य मतेनान्यतरस्याम्। ग्रामणिपुत्रः, ग्रामणीपुत्रः । ब्रह्मबन्धुपुत्रः, ब्रह्मबन्धूपुत्रः ।

इक इति किम्? खट्वापादः । मालापादः । अङ्य इति किम्? गार्गीपुत्रः । वात्सीपुत्रः ।

गालवग्रहणं पूजार्थम्, 'अन्यतरस्याम्' इति हि वर्तते ।

व्यवस्थितविभाषा चेयम् । तेनेह न भवति – कारीषगन्धीपुत्र इति ।

इयङुवङ्भाविनामव्ययानां च न भवति – श्रीकुलम्, भ्रूकुलम् । काण्डीभूतम्, वृषलीभूतम् ।

भ्रुकुंसादीनां तु भवत्येव–भ्रुकुंसः, भ्रुकुटिः ।

अपर आह–भ्रुकुंसादीनामकारो भवतीति वक्तव्यम् (म. भा.) भ्रकुंसः । भ्रकुटिः ॥

२९२४. एक तद्धिते च ॥ ६२ ॥ (१०००)

एकशब्दस्य तद्धिते उत्तरपदे च ह्रस्वो भवति । एकस्या आगतमेकरूप्यम्। एकमयम् । एकस्या भाव एकत्वम् । एकता । उत्तरपदे–एकयाः क्षीरम् एकक्षीरम्। एकदुग्धम् ।

लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणमेकशब्दह्रस्वत्वं प्रयोजयति । अचा हि गृह्यमाणमत्र विशेष्यते, न पुनरच् गृह्यमाणेनेति ॥

२९२५. ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् ॥ ६३ ॥ (१००१)

ङ्यन्तस्याबन्तस्य च संज्ञाछन्दसोर्बहुलं ह्रस्वो भवति । ङ्यन्तस्य संज्ञायाम्–रेवतिपुत्रः, रोहिणिपुत्रः, भरणिपुत्रः । न च भवति – नान्दीकरः, नान्दीघोषः, नान्दीविशालः । ङ्यन्तस्य छन्दसि – कुमारिदा, उर्विदा [कुमारिदा प्रफर्विदा । काठ. ३९.९] । न च भवति = फाल्गुनीपौर्णमासी, जगतीच्छन्दः ।

आबन्तस्य संज्ञायाम्–शिलवहम्, शिलप्रस्थम् । न च भवति – लोमकागृहम्। लोमकाषण्डम् । आबन्तस्य छन्दसि – अजक्षीरेण जुहोति, ऊर्णमृदा [ऊर्णम्रदा]पृथिवी विश्ववधायसम् । न च भवति – ऊर्णा सूत्रेणकवयो वयन्ति ॥

२९२६. त्वे च ॥ ६४ ॥ (१००२)

त्वप्रत्यये परतो ङ्यापोर्बहुलं ह्रस्वो भवति । तदजाया भावः अजत्वम् । अजात्वम् । तद्रोहिण्या भावो रोहिणित्वम् (काठ. सं. ८.१) संज्ञायामसम्भ–वाच्छन्दस्येवोदाहरणानि भवन्ति ॥

२९२७. इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु ॥ ६५ ॥ (१००६)

इष्टकेषीकामालानां चित्, तूल, भारिन्–इत्येतेषूत्तरपदेषु यथासंख्यं ह्रस्वो भवति । इष्टकचितम् । इषीकतूलम । मालभारिणी कन्या ।

इष्टकादिभ्यस्तदन्तस्यापि ग्रहणं भवति । पक्वेष्टकचितम् । मुञ्जेषीकतूलम्। उत्पलमालभारिणी कन्या ॥

२९२८. खित्यनव्ययस्य ॥ ६६ ॥ (२९४३)

खिदन्ते उत्तरपदेऽनव्ययस्य ह्रस्वो भवति । कालिम्मन्या । हरिणिम्मन्या । मुमा ह्रस्वो न बाध्यते; अन्यथा हि ह्रस्वशासनमनर्थकं स्यात् ।

अनव्ययस्येति किम्? दोषामन्यमहः । दिवामन्या रात्रिः ।

'अनव्ययस्य' इत्येतदेव ज्ञापकमिह खिदन्तग्रहणस्य ॥

२९२९. अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ॥ ६७ ॥ (२९४२)

अरुस्, द्विषत्–इत्येतयोरजन्तानां च खिदन्त उत्तरपदे मुमागमो भवति अनव्ययस्य । अरुन्तुदः । द्विषन्तपः । अजन्तानाम्–कालिम्मन्या ।

अरुर्द्विषदजन्तस्येति किम्? विद्वन्मन्यः ।

अनव्ययस्येत्येव–दोषामन्यमहः । दिवामन्या रात्रिः ।

अन्तग्रहणं किम्? कृताजन्तकार्यप्रतिपत्त्यर्थम् । अतो ह्रस्वे कृते मुम्भवति॥

२९३०. इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च ॥ ६८ ॥ (२९९४)

इजन्तस्य एकाचः खिदन्ते उत्तरपदेऽमागमो भवति, अम्प्रत्ययवच्च द्वितीयैकवचनवच्च स भवति । अमिति हि द्विरावर्तते । गाम्मन्यः । स्त्रीम्मन्यः, स्त्रियम्मन्यः । नरम्मन्यः । श्रियम्मन्यः । भ्रुवम्मन्यः । 'अम्प्रत्ययवच्च' – इत्यतिदेशादात्वपूर्वसवर्णगुणेयङुवङादेशा भवन्ति ।

इच इति किम्? त्वङ्मन्यः । एकाच इति किम्? लेखाभ्रुम्मन्यः ।

अथेह कथं भवितव्यम्–श्रियमात्मानं ब्राह्मणकुलं मन्यत इत्युपक्रम्य? 'श्रिमन्यमिति भवितव्यम्' इति भाष्ये स्थितम् । तत्रेदं भाष्यकारस्य दर्शनम्–अत्र विषये परित्यक्तस्वलिङ्गः श्रीशब्दो ब्राह्मणकुले वर्तते, यथा–प्रष्ठादयः स्त्रियाम् । तत्र 'स्वमोर्नपुंसकात्' (७.१.२३) इत्यमो लुग्भवति ॥

२९३१. वाचंयमपुरन्दरौ च ॥ ६९ ॥ (२९५७)

वाचंयम, पुरन्दर–इत्येतौ निपात्येते । वाचंयम आस्ते । पुरं दारयतीति पुरन्दरः ॥

२९३२. कारे सत्यागदस्य ॥ ७० ॥ (१००७)

कारशब्द उत्तरपदे सत्य, अगद–इत्येतयोर्मुमागमो भवति । सत्यं करोतीति, सत्यस्य वा कारः सत्यङ्कारः । एवम्–अगदङ्कारः ।

अस्तुसत्यागदस्य कार इति वक्तव्यम् (का.वा.१) । अस्तुङ्कारः ।

भक्षस्य छन्दसि कारे मुम् वक्तव्यः (का.वा.१) । भक्षं करोतीति, भक्षस्य वा कारः भक्षङ्कारः । छन्दसीति किम्? भक्षकारः ।

चेनोर्भव्ययां मुम्वक्तव्यः (का.वा. ३) । धेनुम्भव्या ।

लोकस्य पृणे मुम्वक्तव्यः (का.वा.४) लोकम्पृणः ।

इत्येऽनभ्याशस्य मुम्वक्तव्यः (का.वा.५) अनभ्याशमित्यः ।

भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे मुम्वक्तव्यः (का.वा.६) भ्राष्ट्रमिन्धः । अग्निमिन्धः ।

गिलेऽगिलस्य मुम्वक्तव्यः (का.वा.७) तिमिङ्गिलः । अगिलस्येति किम्? गिलगिलः ।

गिलगिले चेति वक्तव्यम् (का.वा.८) तिमिङ्गिलगिलः ।

उष्णभद्रयोः करणे मुम्वक्तव्यः (का.वा.९) उष्णङ्करणम् । भद्रङ्करणम् ।

सूतोग्रराजभोजमेर्वित्येतेभ्य उत्तरस्य दुहितृशब्दस्य पुत्रडादेशो वा वक्तव्यः (का.वा. १०) सूतपुत्री । सूतदुहिता । उग्रपुत्री । उग्रदुहिता । राजपुत्री । राजदुहिता। भोजपुत्री । भोजदुहिता । मेरुपुत्री । मेरुदुहिता ।

केचित्तु शार्ङ्गरवादिषु पुत्रशब्दं पठन्ति, तस्य पुत्रीति भवति ।

अन्यत्रापि हि दृश्यते– शैलपुत्रीति ॥

२९३३. श्येनतिलस्य पाते ञे ॥ ७१ ॥ (१२६८)

श्येन, तिल–इत्येतयोः पातशब्द उत्तरपदे ञप्रत्यये परे मुमागमो भवति । श्येनपातोऽस्यां क्रीडायाम् श्यैनम्पाता मृगया । तैलम्पाता ।

ञ इति किम्? श्येनपातः ॥

२९३४. रात्रेः कृति विभाषा ॥ ७२ ॥ (१००८)

रात्रेः कृदन्ते उत्तरपदे विभाषा मुमागमो भवति । रात्रिञ्चरः, रात्रिचरः । रात्रिमटः, रात्र्यटः । अप्राप्तविभाषेयम् ।

खिति हि नित्यं मुम् भवति – रात्रिम्मन्यः ॥

२९३५. नलोपो नञः ॥ ७३ ॥ (७५७)

नञो नकारस्य लोपो भवत्युत्तरपदे । अब्राह्मणः । अवृषलः । असुरापः । असोमपः ।

नञो नलोपोऽवक्षेपे तिङ्युपसंख्यानं कर्तव्यम् (का.वा.१) । अपचसि त्वं जाल्म । अकरोषि त्वं जाल्म ॥

२९३६. तस्मान्नुडचि ॥ ७४ ॥ (७५८)

तस्माल्लुप्तनकारान्नञः नुडागमो भवति अजादावुत्तरपदे । अनजः । अनश्वः।

तस्मादिति किम्? नञ एव हि स्यात् । पूर्वान्ते हि 'ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम्' [८.३.३२] इति ङमुट् प्राप्नोति ॥

२९३७. नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसक–नक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या ॥ ७५ ॥ (७५९)

नभ्राट्, नपात्, नवेदाः, नासत्याः, नमुचि, नकुल, नख, नपुंसक, नक्षत्र, नक्र, नाक–इत्येतेषु नञ् प्रकृत्या भवति । न भ्राजत इति नभ्राट्–भ्राजतेः क्विबन्तस्य नञ्समासः । न पातीति नपात्–पातिः शत्रन्तः । न वेत्तीति नवेदाः – वेत्तिरसुन्प्रत्ययान्तः.। नासत्याः–सत्सु साधवः सत्याः, न सत्या असत्याः, न असत्याः न आसत्याः नासत्याः । न मुञ्चतीति नमुचिः – मुचेरौणादिकः किप्रत्ययः। नास्य कुलमस्ति नकुलः । नख–नास्य खमस्तीति नखम् । नपुंसक–न स्त्री न पुमान्नपुंसकम्–स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो निपात्यते । नक्षत्र–न क्षरते क्षीयत इति वा नक्षत्रम्–क्षियः, क्षरतेर्वा क्षत्रमिति निपात्यते । नक्र–न क्रामतीति नक्रः – क्रमेर्डप्रत्ययो निपातनात् । नाक–नास्मिन्नकमस्ति नाकम् ।

२९३८. एकादिश्चैकस्य चादुक् ॥ ७६ ॥ (८११)

एकादिश्च नञ्प्रकृत्या भवति एकशब्दस्य चादुगागमो भवति । एकेन न विंशतिः एकान्नविंशतिः । एकान्नत्रिंशत् । 'तृतीया' इति योगविभागात्समासः ।

पूर्वान्तोऽयमादुक् क्रियते । पदान्तलक्षणोऽत्रानुनासिको विकल्पेन यथा स्याद् इति ॥

२९३९. नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् ॥ ७७ ॥ (७६०)

नञ्प्रकृत्या भवत्यन्तरस्याम् । नगा वृक्षाः, अगा वृक्षाः । नगाः पर्वताः, अगाः पर्वताः । न गच्छन्तीति नगाः । गमेर्डप्रत्ययः (उणादि २३५) ।

अप्राणिष्विति किम्? अगो वृषलः शीतेन ॥

२९४०. सहस्य सः संज्ञायाम् ॥ ७८ ॥ (१००९)

सहशब्दस्य स इत्ययमादेशो भवति संज्ञायां विषये । साश्वत्थम् । सपलाशम्। सशिंशपम् ।

संज्ञायामिति किम्? सहयुध्वा । सहकृत्वा ।

सादेश उदात्तो निपात्यते (म. भा.) । उदात्तानुदात्तवतो हि सहशब्दस्यान्तर्यतः स्वरितः स्यात् स च निपातस्वरः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं यत्र, तत्र उपयुज्यते ।

अन्यत्र समासान्तोदात्तत्वेन बाध्यत एव – सेष्टि सपशुबन्धमिति ॥

२९४१. ग्रन्थान्ताधिके च ॥ ७९ ॥ (१०१०)

ग्रन्थान्ते, अधिके च वर्त्तमानस्य सहशब्दस्य स इत्ययमादेशो भवति । सकलं ज्यौतिषमधीते समुहूर्तम् । ससंग्रहं व्याकरणमधीयते । कलान्तम्, मुहूर्त्तान्तम्, संग्राहन्तमिति 'अन्तवचने' (२.१.६) – अव्ययीभावः समासः । तत्र 'अव्ययीभावे चाकाले' (६.३.८१) इति कालवाचिन्युत्तरपदे सभावो न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः ।

अधिके–सद्रोणा खारी । समाषः कार्षापणः । सकाकिणीको माषः ॥

२९४२. द्वितीये चानुपाख्ये ॥ ८० ॥ (१०११)

द्वयोः सहयुक्तयोरप्रधानो यः स द्वितीयः । उपाख्यायते=प्रत्यक्षत उपलभ्यते यः स उपाख्यः, उपाख्यादन्योऽनुपाख्यः=अनुमेयस्तस्मिन् द्वितीयेऽनुपाख्ये सहस्य स इत्ययमादेशो भवति । साग्निः कपोतः । सपिशाचा वात्या । सराक्षसीका शाला । अग्न्यादयः साक्षादनुपलभ्यमानाः कपोतादिभिरनुमीयमानास्तदुपाख्या भवन्ति॥

२९४३. अव्ययीभावे चाकाले ॥ ८१ ॥ (६६०)

अव्ययीभावे च समासेऽकालवाचिन्युत्तरपदे सहस्य स इत्ययमादेशो भवति। सचक्रंधेहि । सधुरं प्राज ।

अकाल इति किम्? सहपूर्वाह्णम् ॥

२९४४. वोपसर्जनस्य । ८२ ॥ (८४९)

उपसर्जनसर्वावयवः समास उपसर्जनम्, यस्य सर्वेऽवयवा उपसर्जनीभूताः स सर्वोपसर्जनो बहुव्रीहिर्गृह्यते । तदवयवस्य सहशब्दस्य वा स इत्ययमादेशो भवति । सपुत्रः । सहपुत्रः । सच्छात्रः । सहच्छात्रः ।

उपसर्जनस्येति किम्? सहयुध्वा । सहकृत्वा ।

सहकृत्वप्रियः, प्रियसहकृत्वेति, इह बहुव्रीहौ यदुत्तरपदं तत्परः सहशब्दो न भवतीति सभावो न भवति ॥

२९४५. प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहलेषु ॥ ८३ ॥ (८५०)

प्रकृत्या सहशब्दो भवति आशिषि विषयेऽगोवत्सहलेषु । स्वस्ति देवदत्ताय सहपुत्राय सहच्छात्राय सहामात्याय ।

अगोवत्सहलेष्विति किम्? स्वस्ति भवते सहगवे, सगवे । सहवत्साय, सवत्साय । सहहलाय, सहलाय । 'वोपसर्जनस्य' (६.३.८२) इति पक्षे भवत्येव सभावः ॥

२९४६. समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु ॥ ८४ ॥ (१०१२)

'सः' इति वर्तते । समानस्य 'स' इत्ययमादेशो भवति छन्दसि विषये मूर्द्धन्, प्रभृति, उदर्क–इत्येतान्युत्तरपदानि वर्ज्जयित्वा । अनुभ्राता सगर्भ्यः (वा.सं.४.२०) । अनुसखा सयूथ्यः (वा.सं. ४.२०) यो नः सनुत्यः (ऋ. २.३०.९)। समानो गर्भः सगर्भः, तत्र भवः सगर्भ्यः । 'सगर्भसयूथसनुताद्यत्' (४.४.१३४) इति यप्रत्ययः ।

अमूर्धप्रभृत्युदर्केष्विति किम्? समानमूर्धा । समानप्रभृतयः । समानोदर्काः।

'समानस्य' इति योगविभाग इष्टप्रसिध्यर्थः क्रियते । तेन सपक्षः, साधर्म्यम्, सजातीयः – इत्येवमादयः सिद्धा भवन्ति ॥

२९४७. ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु ॥ ८५ ॥ (१०१३)

ज्योतिस्, जनपद, रात्रि, नाभि, नामन्, गोत्र, रूप, स्थान, वर्ण, वयस्, वचन, बन्धु–इत्येतेषूत्तरपदेषु समानस्य 'स' इत्ययमादेशो भवति । सज्योतिः । सजनपदः । सरात्रिः । सनाभिः । सनामा । सगोरः । सरूपः । सस्थानः । सवर्णः.। सवयाः । सवचनः । सबन्धुः ॥

२९४८. चरणे ब्रह्मचारिणि ॥ ८६ ॥ (१०१४)

चरणे गम्यमाने ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । समानी ब्रह्मचारी । ब्रह्म=वेदः, तदध्ययनार्थं यद् व्रतं तदपि ब्रह्म, तच्चरतीति ब्रह्मचारी । समानः, तस्यैव ब्रह्मणः, समानत्वादित्ययमर्थो भवति । समाने ब्रह्मणि व्रतचारी=सब्रह्मचारीति ॥

२९४९. तीर्थे ये ॥ ८७ ॥ (१०१५)

तीर्थशब्दे उत्तरपदे यत्प्रत्ययपरे परतः समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । सतीर्थ्यः । 'समानतीर्थे वासी' (४.४.१०७) इति यत्प्रत्ययः ॥

२९५०. विभाषोदरे ॥ ८८ ॥ (१०१६)

उदरशब्द उत्तरपदे यत्प्रत्ययान्ते समानस्य विभाषा स इत्ययमादेशो भवति । सोदर्यः, समानोदर्यः । 'समानोदरे शयित ओ चोदात्तः' (४.४.१०८) इति यत् ॥

२९५१. दृग्दृशवतुषु ॥ ८९ ॥ (१०१७)

दृक्, दृश, वतु–इत्येतेषु परतः समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । सदृक्, सदृशः । 'त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च' (३.२.६०) इत्यत्र 'समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम्' (का.वा.) इति कञ्क्विनौ प्रत्ययौ क्रियेते ।

दृक्षे चेति वक्तव्यम् (का.वा.१) । सदृक्षः ॥

दृशेः क्सप्रत्ययोऽपि तत्रैव वक्तव्यः (म. भा.) । वतुग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

२९५२. इदंकिमोरीश्की ॥ ९० ॥ (१०१८)

इदम्, किम्–इत्येतयोरीश्, की–इत्येतौ यथासङ्ख्यमादेशौ भवतो दृग्दृशवतुषु। ईदृक्, ईदृशः, इयान् । कीदृक्, कीदृशः, कियान् । 'किमिदम्भ्यां वो घः' (५.२.४०) इति वतुप् ।

दृक्षे चेति वक्तव्यम् (म. भा.) । ईदृक्षः । कीदृक्षः ॥

२९५३. आ सर्वनाम्नः ॥ ९१ ॥ (४३०)

सर्वनाम्न आकारादेशो भवति दृग्दृशवतुषु । तादृक्, तादृशः, तावान् । यादृक्, यादृशः, यावान् ।

दृक्षे चेति वक्तव्यम् (म. भा.) । तादृक्षः । यादृक्षः ॥

२९५४. विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतौ वप्रत्यये ॥ ९२ ॥ (४१८)

विष्वक्, देव–इत्येतयोः सर्वनाम्नश्च टेः अद्रीत्ययमादेशो भवति अञ्चतौ

वप्रत्ययान्त उत्तरपदे। विष्वगञ्चतीति विष्वद्र्यङ् (७.२५.१)। देवद्र्यङ्। सर्वनाम्नः – तद्र्यङ् (तै.सं. ५.५.१.२)। यद्र्यङ् (तै.सं. ५.५.१.१)।

अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम् (का.वा.१)। तत्र यणादेशे कृते 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' (८.२.४) इत्येष स्वरो भवति।

विष्वग्देवयोरिति किम्? अश्वाची। अञ्चताविति किम्? विष्वग्युक्। वप्रत्यय इति किम्? विष्वगञ्चनम्।

वप्रत्ययग्रहणमन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिप्रतिपत्त्यर्थम्। तेनायस्कृतम्, अयस्कार इत्यत्र 'अतः कृकमिकंसकुम्भपात्र' (८.३.४६) इति सत्वं भवति।

छन्दसि स्त्रियां बहुलमिति वक्तव्यम् (म. भा.)। विश्वाची च घृताची च (ऋ. ७.४३.३)। (ऋ. १.१६७.३) त्यत्र न भवति। कद्रीचीत्यत्र तु भवत्येव॥

२९५५. समः समि॥ ९३॥ (४२१)

समित्येतस्य 'समि' –इत्ययमादेशो भवति अञ्चतौ वप्रत्ययान्ते उत्तरपदे। सम्यक्, सम्यञ्चौ, सम्यञ्चः॥

२९५६. तिरसस्तिर्यलोपे॥ ९४॥ (४२३)

'तिरस्' इत्येतस्य 'तिरि' इत्ययमादेशो भवत्यञ्चतौ वप्रत्ययान्त उत्तरपदेऽलोपे=यदाऽस्य लोपो न भवति। तिर्यङ्, तिर्यञ्चौ, तिर्यञ्चः।

अलोप इति किम्? तिरश्चा। तिरश्चे। 'अचः' इत्यकारलोपः॥

२९५७. सहस्य सध्रिः॥ ९५॥ (४२२)

सहेत्यस्य 'सध्रि' इत्ययमादेशो भवत्यञ्चतौ वप्रत्ययान्ते उत्तरपदे। सध्र्यङ्, सध्र्यञ्चौ, सध्र्यञ्चः। सध्रीचः। सध्रीचा।

२९५८. सध मादस्थयोश्छन्दसि॥ ९६॥ (३५२९)

छन्दसि विषये माद, स्थ–इत्येतयोरुत्तरपदयोः सहस्य 'सध' –इत्ययमादेशो भवति। सधमादो द्युम्न्य एकास्ताः [सधमादो द्युम्निनीरापः। वा सं. १०.७] सधस्थाः (तै.सं. ५.७.७.१)॥

२९५९. द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत् ॥ ९७ ॥ (९४१)

द्वि, अन्तर्–इत्येताभ्यामुपसर्गाच्चोत्तरस्याबित्येतस्य ईकारादेशो भवति । द्वीपम्। अन्तरीपम् । उपसर्गात्–समीपम् । वीपम् । नीपम् ।

समाप ईत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः (क.वा.१) । समापं नाम देवयजनम् ।

अपर आह–इत्वमनवर्णादिति वक्तव्यम् [म. भा.] । इह मा भूत् – प्रापम्, परापम् ।

अप्शब्दं प्रति क्रियायोगाभावाद् उपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणार्थम् ।

२९६०. ऊदनोर्देशे ॥ ९८ ॥ (९४२)

अनोरुत्तरस्याप ऊकारादेशो भवति देशाभिधाने । अनूपो देशः ।

देश इति किम्? अन्वीपम् ।

दीर्घोच्चारणमवग्रहार्थम् । अनु ऊपोऽनूप इति ॥

२९६१. अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोति–कारकरागच्छेषु ॥ ९९ ॥ (१०२५)

अषष्ठीस्थस्य अतृतीयास्थस्य चान्यशब्दस्य दुगागमो भवति आशिस्, आशा, आस्था, आस्थित, उत्सुक, ऊति, कारक, राग, छ–इत्येतेषु परतः । अन्या आशीः अन्यदाशीः । अन्या आशा अन्यदाशा । अन्या आस्था अन्यदास्था । अन्य आस्थितः अन्यदास्थितः । अन्य उत्सुकः अन्यदुत्सुकः । अन्या ऊतिः अन्यदूतिः। अन्यः कारकः अन्यत्कारकः । अन्यो रागः अन्यद्रागः । अन्यस्मिन् भवः अन्यदीयः। गहादिष्वन्यशब्दो (४.२.१३८) द्रष्टव्यः ।

अषष्ठ्यतृतीयास्थस्येति किम्? अन्यस्य आशीः अन्याशीः । अन्येन आस्थितः अन्यास्थितः ॥

दुगागमोऽविशेषेण वक्तव्यः कारकच्छयोः ।
षष्ठीतृतीययोर्नेष्ट आशीरादिषु सप्तसु ॥

अन्यस्य कारकम् अन्यत्कारकम् । अन्यस्येदम् अन्यदीयम् ।

अस्य च द्विर्नञ्ग्रहणं लिङ्गम् ॥

२९६२. अर्थे विभाषा । १०० ॥ (१०२६)

अर्थशब्दे उत्तरपदे अन्यस्य विभाषा दुगागमो भवति । अन्यदर्थः, अन्यार्थः॥

२९६३. कोः कत्तत्पुरुषेऽचि ॥ १०१ ॥ (१०२७)

'कु' इत्येतस्य कदित्ययमादेशो भवति तत्पुरुषे समासेऽजादावुत्तरपदे । कदजः । कदश्वः । कदुष्ट्रः । कदन्नम् ।

तत्पुरुष इति किम्? कूष्ट्रो राजा । अचीति किम्? कुब्राह्मणः । कुपुरुषः ।

कद्भावे त्रावुपसंख्यानम् (का.वा.१) । कुत्सितास्त्रयः कत्त्रयः ॥

२९६४. रथवदयोश्च ॥ १०२ ॥ (१०२८)

'रथ' , 'वद' –इत्येतयोश्चोत्तरपदयोः कोः 'कत्' इत्ययमादेशो भवति । कद्रथः । कद्वदः ॥

२९६५. तृणे च जातौ ॥ १०३ ॥ (१०२९)

तृणशब्दे उत्तरपदे जातावभिधेयायां कोः कदादेशो भवति । कत्तृणा नाम जातिः ।

जाताविति किम्? कुत्सितानि तृणानि कुतृणानि ॥

२९६६. का पथ्यक्षयोः ॥ १०४ ॥ (१०३०)

पथिन्, अक्ष–इत्येतयोरुत्तरपदयोः कोः 'का' इत्ययमादेशो भवति । कापथः। काक्षः ॥

२९६७. ईषदर्थे च ॥ १०५ ॥ (१०३१)

ईषदर्थे वर्त्तमानस्य कोः 'का' इत्ययमादेशो भवति । कामधुरम् । कालवणम्। अजादावपि परत्वात् कादेश एव भवति । काम्लम् । कोष्णम् ॥

२९६८. विभाषा पुरुषे ॥ १०६ ॥ (१०३२)

पुरुषशब्दे उत्तरपदे विभाषा कोः 'का' इत्ययमादेशो भवति । कापुरुषः । कुपुरुषः । अप्राप्तविभाषेयम् ।

ईषदर्थे तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यं 'का' भवति । ईषत्पुरुषः कापुरुषः ॥

२९६९. कवञ्चोष्णे ॥ १०७ ॥ (१०३३)

उष्णशब्द उत्तरपदे कोः कवमित्ययमादेशो भवति, का च विभाषा । कवोष्णम्। कोष्णम् । कदुष्णम् ॥

२९७०. पथिचच्छन्दसि ॥ १०८ ॥ (३५३०)

पथिशब्द उत्तरपदे छन्दसि विषये कोः कव, का–इत्येतावादेशौ भवतो विभाषा । कवपथः । कापथः । कुपथः ॥

१९७१. पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥ १०९ ॥ (१०३४)

पृषोदरादीनि शब्दरूपाणि, येषु लोपागमवर्णविकाराः शास्त्रेण न विहिताः, दृश्यन्ते च, तानि यथोपदिष्टानि साधूनि भवन्ति । यानि यथोपदिष्टानि=शिष्टैरुच्चारितानि, प्रयुक्तानि, तानि तथैवानुगन्तव्यानि । पृषदुदरं यस्य पृषोदरम् । पृषद् उद्वानं यस्य पृषोद्वानम् । अत्र तकारलोपो भवति । वारिवाहको बलाहकः । पूर्वशब्दस्य बशब्द आदेश उत्तरपदादेश्च लत्वम् । जीवनस्य मूतो जीमूतः । वनशब्दस्य लोपः । शवानां शयनं श्मशानम् । शवशब्दस्य श्मादेशः शयनशब्दस्यापि शानशब्द आदेशः । ऊर्ध्वं खमस्येति उलूखलम् । ऊर्ध्वखशब्दयोरुलू, खल–इत्येतावादेशौ भवतः । पिशिताशः पिशाचः । पिशिताशशब्दयोर्यथायोगं पिशाचशब्दावादेशौ । ब्रुवन्तोऽस्यां सीदन्तीति बृसी । सदेरधिकरणे डट् प्रत्ययः । ब्रुवच्छब्दस्य चोपपदस्य वृशब्द आदेशो भवति । मह्यां रौतीति मयूरः । रौतेरचि टिलोपः । महीशब्दस्य मयूभावः । एवमन्येऽपि अश्वत्थकपित्थप्रभृतयो यथायोगमनुगन्तव्याः ।

दिक्शब्दस्य उत्तरस्य तीरस्य तारभावो वा भवति (का.वा.१) । दक्षिणतीरम्, दक्षिणतारम्, उत्तरतीरम्, उत्तरतारम् ।

वाचो वादेर्डत्वं च ल्भावश्चोत्तरपदस्येञि प्रत्यये भवति (का.वा.२) । वाचं वदतीति वाग्वादः । तस्यापत्यं वाड्वालिः ।

षष उत्वं दतृदशधासूत्तरपदादेष्टुत्वं च भवति (का.वा.३) । षड् दन्ता अस्य षोडन् । षट् च दश च षोडश ।

धासु वा षष उर्वं भवति उत्तरपदादेश्च ष्टुत्वम् [म. भा.] । षोढा, षड्धा कुरु । बहुवचननिर्देशो नानाधिकरणवाचिनो धाशब्दस्य प्रतिपत्त्यर्थः । इह मा भूत्–षट् दधाति धयति वा षड्धेति ॥

दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वं वक्तव्यमुत्तरपदादेश्च ष्टुत्वम् । [म. भा.] कृच्छ्रेण दाश्यते नाश्यते दभ्ये च यः स दूडाशः । दूणाशः । दूडभः । दम्भेः खल्वनुनासिकलोपो निपातनात् । दुष्टं ध्यायतीति दूढ्यः । दुःशब्दोपपदस्य ध्यायतेः, 'आतश्चोपसर्गे' (३.१.१३६) इति कप्रत्ययः ।

स्वरो रोहतौ छन्दस्युत्वं वक्तव्यम् (का.वा.५) । जाय एहि सुवो [स्वो] रोहाव (तै.सं. १.७.९.१) ।

पीवोपवसनादीनां च लोपो वक्तव्यः (का.वा.६) । पीवोपवसनानां (ऋ.खि. ५.७.२) पयीपवसनानाम् ।

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ।

धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥

२९७२. संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याहन्नन्यतरस्यां ङौ ॥ ११० ॥ (२३८)

संख्या, वि, साय इत्येवम्पूर्वस्याह्नशब्दस्य स्थाने अहन्नित्ययमादेशो भवत्यन्यतरस्यां ङौ परतः । द्वयोरह्नोर्भवः द्व्यह्नः । त्र्यह्नः । द्व्यह्नि, द्व्यहनि । त्र्यह्नि, त्र्यहनि । द्व्यह्ने । त्र्यह्ने । व्यपगतमहो व्यह्नः । व्यह्नि, व्यहनि । व्यह्ने । सायमह्नः सायाह्नः । सायाह्नि, सायाहनि । सायाह्ने ।

एकदेशिसमासः पूर्वादिभ्योऽन्यस्यापि भवतीत्येतदेव विसायपूर्वस्याह्नस्य ग्रहणं ज्ञापकम् । तेन मध्यमह्नो मध्याह्न इत्यपि भवति ।

संख्याविसायपूर्वस्येति किम्? पूर्वाह्णे । अपराह्णे ॥

२९७३. ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ॥ १११ ॥ (१७४)

ढकाररेफयोर्लोपो यस्मिन् स ढ्रलोपः, तत्र पूर्वस्याणो दीर्घो भवति । लीढम्। मीढम् । उपगूढम् । मूढः । रलोपे–नीरक्तम् । अग्नीरथः । इन्दूरथः । पुनारक्तं वासः । प्राताराजक्रयः ।

पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्य दीर्घार्थम् ।

अण इति किम्? आतृढम्, आवृढम् ॥

२९७४. सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ ११२ ॥ (२३५७)

सहि, वहि–इत्येतयोरवर्णस्यौकार आदेशो भवति ढ्रलोपे । सोढा, सोढुम्, सोढव्यम् । वोढा, वोढुम्, वोढव्यम् ।

अवर्णस्येति किम्? ऊढः । ऊढवान् । वर्णग्रहणं किम्? कृतायामपि वृद्धौ यथा स्यात्–उदवोढाम् । उदवोढम् । तादपि परस्तपरः, तपरत्वादाकारस्य ग्रहणं न स्यात् ॥

२९७५. साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे ॥ ११३ ॥ (३५३१)

साढ्यै, साढ्वा, साढा–इति निगमे निपात्यन्ते । साढ्यै समन्तात् (मै.सं. १.६.३१) । साढ्वा शत्रून् (मै. सं. ६.८.५) । सहेः क्त्वाप्रत्यये ओत्वाभावः । पक्षे क्त्वाप्रत्ययस्य ध्यैभावः । साढा–इति तृचि रूपमेतत् ।

निगम इति किम्? सोढ्वा, सोढेति भाषायाम् ॥

२९७६. संहितायाम् ॥ ११४ ॥ (१०३५)

'संहितायाम्' इत्ययमधिकारः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः संहितायामित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति – 'द्व्यचोऽतस्तिङः' (६.३.१३५) इति । विद्मा हि त्वा सत्पत्तिं शूर गोनाम् (ऋ. १०.४६.१) । संहितायामिति किम्? विद्म, हि, त्वा, सत्पतिं, शूर, गोनाम् ॥

२९७७. कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य ॥ ११५ ॥ (१०३६)

कर्णशब्दे उत्तरपदे लक्षणवाचिनो दीर्घो भवति विष्ट, अष्टन्, पञ्चन्, मणि, भिन्न, छिन्न, छिद्र, स्रुव, स्वस्तिक–इत्येतान्वर्जयित्वा । दात्राकर्णः । द्विगुणाकर्णः। त्रिगुणाकर्णः । द्व्यङ्गुलाकर्णः । अङ्गुलाकर्णः ।

यत्पशूनां स्वामिविशेषसम्बन्धज्ञापनार्थं दात्राकारादि क्रियते तदिह लक्षणं गृह्यते ।

लक्षणस्येति किम्? शोभनकर्णः । अविष्टादीनामिति किम्? विष्टकर्णः । अष्टकर्णः । पञ्चकर्णः । मणिकर्णः । भिन्नकर्णः । छिन्नकर्णः । छिद्रकर्णः । स्रुवकर्णः । स्वस्तिककर्णः ॥

२९७८. नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ ॥ ११६ ॥ (१०३७)

नहि, वृति, वृषि, व्यधि, रुचि, सहि, तनि–इत्येतेषु क्विप्रत्ययान्तेषूत्तरपदेषु पूर्वपदस्य दीर्घो भवति संहितायां विषये । नहि–उपानत्, परीणत् । वृति–नीवृत्, उपावृत् । वृषि–प्रावृट्, उपावृट् । व्यधि–मर्मावित्, हृदयावित्, श्वावित् । रुचि – नीरुक्, अभिरुक् । सहि–ऋतीषट् । तनि – तरीतत् ।

गमः क्वाविति (६.४.४०) गमादीनामिष्यते । ततस्तनोतेरप्यनुनासिकलोपः.।

क्वाविति किम्? परिणहनम् ॥

२९७९. वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम् ॥ ११७ ॥ (१०३८)

वन, गिरि – इत्येतयोरुत्तरपदयोर्यथासंख्यं कोटरादीनां किंशुलकादीनां च दीर्घो भवति संज्ञायां विषये । वने कोटरादीनाम् – कोटरावणम्, मिश्रकावणम्, सिध्रकावणम्, सारिकावणम् ।

गिरौ किंशुलकादीनाम् – किंशुलकागिरिः । अञ्जलागिरिः ।

कोटरकिंशुलकादीनामिति किम्? असिपत्रवनम् । कृष्णगिरिः ।

कोटर । मिश्रक । पुरक । सिध्रक । सारिक । कोटरादिः ।

किंशुलक । शाल्वक । अञ्जन । भञ्जन । लोहित । कुक्कुट । किंशुलकादिः.॥

२९८०. वले ॥ ११८ ॥ (१०४०)

वले परतः पूर्वस्य दीर्घो भवति । आसुतीवलः । कृषीवलः । दन्तावलः । 'रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच्' (५.२.११२) इति वलच्प्रत्ययो गृह्यते, न प्रातिपदिकम्।

अनुत्साहभ्रातृपितृणामित्येव । उत्साहवलः । भ्रातृवलः । पितृवलः ॥

२९८१. मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ॥ ११९ ॥ (१०४१)

मतौ परतो बह्वचोऽजिरादिवर्जितस्य दीर्घो भवति संज्ञायां विषये । उदुम्बरावती।

मशकावती । वीरणावती । पुष्करावती । अमरावती । 'नद्यां मतुप्' (४.२.८५) इति मतुप्प्रत्ययः । 'संज्ञायाम्' (८.२.११) इति मतोर्वत्वम् ।

बह्वच इति किम्? व्रीहिमती । अनजिरादीनामिति किम्? अजिरवती । खदिरवती । हंसकारण्डववती । चक्रवाकवती ।

'संज्ञायाम्' इत्येव–वलयवती ॥

२९८२. शरादीनां च ॥ १२० ॥ (१०४२)

शरादीनां च मतौ दीर्घो भवति संज्ञायां विषये । शरावती । वंशावती ।

शर । वंश । धूम । अहि । कपि । मणि । मुनि । शुचि । हनु । शरादिः ।

'संज्ञायाम्' (८.२.११) इति मतोर्वत्वम् । यवादित्वाद् व्रीह्यादिभ्यो न भवति.॥

२९८३. इको वहेऽपीलोः ॥ १२१ ॥ (१०४३)

इगन्तस्य पूर्वपदस्य पीलुवर्जितस्य वह उत्तरपदे दीर्घो भवति । ऋषीवहम्.। कपीवहम् । मुनीवहम् ।

इक इति किम्? पिण्डवहम् । अपीलोरिति किम्? पीलुवहम् ।

अपील्वादीनामिति वक्तव्यम् [म. भा.] इह मा भूत्–दारुवहम् ॥

२९८४. उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ॥ १२२ ॥ (१०४४)

उपसर्गस्य घञन्ते उत्तरपदेऽमनुष्येऽभिधेये बहुलं दीर्घो भवति । वीक्लेदः । वीमार्गः । अपामार्गः । न च भवति – प्रसेवः, प्रसारः ॥

सादकारयोः कृत्रिमे दीर्घो भवति (का.वा.१) । प्रासादः । प्राकारः । कृत्रिम इति किम्? प्रसादः । प्रकारः ।

वेशादिषु विभाषा दीर्घो भवति [म. भा.] । प्रतिवेशः, प्रतीवेशः । प्रतिरोधः, प्रतीरोधः ।

अमनुष्य इति किम्? निषादो मनुष्यः ॥

२९८५. इकः काशे ॥ १२३ ॥ (१०४५)

इगन्तस्योपसर्गस्य काशशब्द उत्तरपदे दीर्घो भवति । नीकाशः । वीकाशः। अनूकाशः । पचाद्यजन्तोऽयं काशशब्दः, न तु घञन्तः ।

इक इति किम्? प्रकाशः ॥

२९८६. दस्ति ॥ १२४ ॥ (३०७९)

'दा' इत्येतस्य यस्तकारादिरादेशस्तस्मिन्परत इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घो भवति। नीत्तम् । वीत्तम् । परीत्तम् । 'अच उपसर्गात्तः' (७.४.४७) इत्यन्तस्य यद्यपि तकारः क्रियते, तथापि चर्त्वस्याश्रयात्सिद्धत्वमिति तकारादिर्भवति । इक इत्येव– प्रत्तम्, अवत्तम् ।

द इति किम्? वितीर्णम् । नितीर्णम् । तीति किम्? सुदत्तम् ॥

२९८७. अष्टनः संज्ञायाम् ॥ १२५ ॥ (१०४६)

अष्टन्–इत्येतस्योत्तरपदे संज्ञायां दीर्घो भवति । अष्टावक्रः । अष्टाबन्धुरः । अष्टापदम् ।

संज्ञायामिति किम्? अष्टपुत्रः । अष्टभार्यः ॥

२९८८. छन्दसि च ॥ १२६ ॥ (३५३२)

छन्दसि विषयेऽष्टन उत्तरपदे दीर्घो भवति । 'आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् चरुम् ।' (मै.सं. १.२.७) अष्टाहिरण्या दक्षिणा । अष्टापदी देवता सुमती । अष्टौ पादावस्या इति बहुव्रीहौ पादस्य लोपे कृते 'पादोऽन्यतरस्याम्' (४.१.८) इति ङीप् ।

गवि च युक्ते भाषायामष्टनो दीर्घो भवतीति वक्तव्यम् । अष्टागवं शकटम् ॥

२९८९. चितेः कपि ॥ १२७ ॥ (१०४७)

चितिशब्दस्य कपि परतो दीर्घो भवति । एकचितीकः । द्विचितीकः । त्रिचितीकः ॥

२९९०. विश्वस्य वसुराटोः ॥ १२८ ॥ (३७९)

विश्वशब्दस्य वसु, राट्–इयेतयोरुत्तरपदयोर्दीर्घ आदेशो भवति । विश्वावसुः। विश्वाराट् ।

राडिति विकारनिर्देशः – यत्रास्यैतद्रूपं तत्रैव यथा स्यात् । इह न भवति – विश्वराजौ । विश्वराजः ॥

२९९१. नरे संज्ञायाम् ॥ १२९ ॥ (१०४८)

नरशब्द उत्तरपदे संज्ञायां विषये विश्वस्य दीर्घो भवति । विश्वानरो नाम यस्य वैश्वानरिः पुत्रः ।

संज्ञायामिति किम्? विश्वे नरा यस्य स विश्वनरः ॥

२९९२. मित्रे चर्षौ ॥ १३० ॥(१०४९)

मित्रे चोत्तरपदे ऋषावभिधेये विश्वस्य दीर्घो भवति । विश्वामित्रो नाम ऋषिः। ऋषाविति किम्? विश्वमित्रो माणवकः ॥

२९९३. मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ ॥ १३१ ॥ (३५३३)

मन्त्रविषये सोम, अश्व, इन्द्रिय, विश्वदेव्य–इत्येतेषां मतुप्प्रत्यये परतो दीर्घो भवति । सोमावती (ऋ. १०.९७.७) । अश्वावती (ऋ.१०९७.७) । इन्द्रियावती (तै.सं. २.४.२.१) । विश्वदेव्यावती (तै.सं. ४.१.६.१) ।

२९९४. ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् ॥ १३२ ॥ (३५३४)

'मन्त्रे' इति वर्तते । ओषधिशब्दस्य विभक्तावप्रथमायां परतो दीर्घो भवति । ओषधीभिरपीपतत् । नमः पृथिव्यै नम ओषधीभ्यः । (तै.आ. २.१२.१) ।

विभक्ताविति किम्? ओषधिपते । अप्रथमायामिति किम्? स्थिरेयमस्त्वोषधिः॥

२९९५. ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम् ॥ १३३ ॥ (३५३५)

ऋचि विषये तु, नु, घ, मक्षु, तङ्, कुत्र, उरुष्य–इत्येषां दीर्घो भवति । आ तू न इन्द्र वृत्रहन् (वा.सं. ३.६५) नु–नू करणे । घ – उत वा घा स्यालात् (ऋ. १.१०९.२) । मक्षु–मक्षू गोमन्तमीमहे (ऋ. ८.३३.३) । तङ्–भरता जातवेदसम् (ऋ. १०.१७६.२) । तङिति थादेशस्य ङित्त्वपक्षे ग्रहणम्, तेनेह न भवति – शृणोत ग्रावाणः (तै.सं. १.३.१३.१) कु–कूमनः । त्र–अत्रा गौः । उरुष्य–उरुष्या णोऽग्नेः । (ऋ. १.९१.१५) ।

२९९६. इकः सुञि ॥ १३४ ॥ (३५३६)

सुञ् निपातो गृह्यते । इगन्तस्य सुञि परतो मन्त्रविषये दीर्घो भवति । अभी षु णः सखीनाम् (ऋ. ४.३१.३) । ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतये (ऋ. १.३६.१३) । 'सुञः' (८.३.१०७) इति षत्वम्, 'नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः' (८.४.२७) इति णत्वम् ॥

२९९७. द्व्यचोऽतस्तिङः ॥ १३५ ॥ (३५३७)

'ऋचि' इति वर्तते । द्व्यचस्तिङन्तस्यात ऋग्विषये दीर्घो भवति । विद्मा हि त्वा गोपति शूर गोनाम् (ऋ. १०.४७.१) । विद्मा शरस्य पितरम् (अ. वे. १.२.१)।

द्व्यच इति किम्? अश्वा भवत वाजिनः (वा.सं. ९.६) । अत इति किम्? आ देवान्वक्षि यक्षि च (ऋ. ५.२६.१) ॥

२९९८. निपतस्य च ॥ १३६ ॥ (३५३८)

'ऋचि' इत्येव । निपातस्य च ऋग्विषये दीर्घ आदेशो भवति । एवा ते (ऋ. १०.२०.१०) । अच्छा ते (ऋ. १.२.२) ॥

२९९९. अन्येषामपि दृश्यते ॥ १३७ ॥ (३५३९)

अन्येषामपि दीर्घो दृश्यते स शिष्टप्रयोगादनुगन्तव्यः । यस्य दीर्घत्वं न विहितम्, दृश्यते च प्रयोगे, तदनेन कर्त्तव्यम् । केशाकेशि । कचाकचि । जलाषाट्। नारकः पूरुषः ॥

शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु श्वादन्तः । श्वादंष्ट्रः । श्वाकर्णः । श्वाकुन्दः । श्वावराहः । श्वापुच्छः । श्वापदः ॥

३०००. चौ ॥ १३८ ॥ (४१७)

चौ परतः पूर्वपदस्य दीर्घो भवति । 'चौ' 'इत्यञ्चतितत्लुप्तनकाराकारो गृह्यते । दधीचः पश्य । दधीचा । दधीचे । मधूचः पश्य । मधूचा । मधुचे । अन्तरङ्गोऽपि हि यणादेशो दीर्घविधानसामर्थ्यान्न प्रवर्त्तते ॥

३००१. सम्प्रसारणस्य ॥ १३९ ॥ (१००४)

'उत्तरपदे' इति वर्तते । सम्प्रसारणान्तस्य पूर्वपदस्योत्तरपदे दीर्घो भवति ।

कारीषगन्धीपुत्रः । कारीषगन्धीपतिः । कौमुदगन्धोपुत्रः । कौमुदगन्धीपतिः । करिषस्येव गन्धोऽस्य, कुमुदस्येव गन्धोऽस्य–'अल्पाख्यायाम्' ,(५.४.१३६) 'उपमानाच्च' (५.४.१३७) इति इकारः समासान्तः । करीषगन्धेरपत्यं कारीषगन्ध्या, कुमुदगन्धेरपत्यं कौमुदगन्ध्या, तस्याः पुत्रः कौमुदगन्धीपुत्रः [तस्याः पतिः]कौमुदगन्धीपतिः ।

'इको ह्रस्वोऽङ्योगालवस्य' (६.३.६१) इत्येतन्न भवति; व्यवस्थितविभाषा हि सा । अकृत एव दीर्घत्वे ह्रस्वाभावपक्षे कृतार्थेनापि दीर्घेण पक्षान्तरे परत्वाद् ह्रस्वो बाध्यते ।

पुनः प्रसङ्गविज्ञानं न च भवति; 'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवे' (व्या.प.४०) ति ॥

॥ इति श्रीवामनविरचितायां काशिकावृत्तौ षष्ठस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ षष्ठाध्याये चतुर्थः पादः

३००२. अङ्गस्य ॥ १ ॥ (२००)

अधिकारोऽयमा सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामोऽङ्गस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति– "हलः" (६.४.२) । हूतः । जीनः । "संवीतः" ।

अङ्गस्येति किम्? निरुतम् । दुरुतम् । नामि दीर्घः – अग्नीनाम् । वायूनाम्.। अङ्गस्येति किम्? क्रिमिणां पश्य । पामनां पश्य । 'अतो भिस ऐस्' (७.१.९) – वृक्षैः । प्लक्षैः ।

अङ्गस्येति किम्? ब्राह्मणभिस्सा । ओदनभिस्सिटा । अङ्गाधिकारः कृतोऽन्यार्थः 'नामि' –दीर्घत्वाद्यपि व्यवश्तापयतीति तदर्थमर्थवद्ग्रहणपरिभाषा (व्या.प.१)

नाश्रयितव्या भवति ।

अङ्गस्येति सम्बन्धसामान्ये एषा षष्ठी यथायोगं विशेषेष्ववतिष्ठते ।

अथ वा – प्रातिपदिकार्थमात्रविवक्षित विभक्त्यर्थमधिक्रियए । तदुत्तरत्र यथायोगं विपरिणम्यते । ततोऽकारान्तादङ्गाद् भिस ऐसित्येवमाद्यपि सम्यक् सम्पन्नं भवति ॥

३००३. हलः ॥ २ ॥ (२५५९)

अङ्गावयवाद्धलो यदुत्तरं सम्प्रसारणम् तदन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति । हूतः । जीनः । संवीतः ।

हल इति किम्? उतः । उतवान् । अङ्गावयवादिति किम्? निरुतम् । तदन्तस्येति किम्? विद्धः । विचितः ।

अण इत्येव–तृतीयः । 'तृतीयेति' (२.३.१८) वा निपातनादत्र दीर्घाभावः ।

अङ्गग्रहणमावर्तयितव्यम् – हल्विशेषणार्थम्, अङ्गकार्यप्रतिपत्त्यर्थं च ॥

३००४. नामि ॥ ३ ॥ (२०९)

'नाम्' –इत्येतत्षष्ठीबहुवचनमागतनुट्कं गृह्यते । तस्मिन्परतोऽङ्गस्य दीर्घो भवति । अग्नीनाम् । वायूनाम् । कतॄणाम् । 'अणः' इत्येतदत्र निवृत्तम् ।

आगतनुट्कग्रहणमुत्तरार्थम्, कृते च नुटि दीर्घप्रतिपत्त्यर्थम्, अन्यथा हि नुडेव न स्यात् ।

नामिदीर्घ आमि चेत्स्यात् कृते दीर्घे न नुड् भवेत् ।
वचनाद्यत्र तन्नास्ति नोपधायाश्च चर्म्मणाम् ॥ (म. भा.)

३००५. न तिसृचतसृ ॥ ४ ॥ (३००)

तिसृ, चतसृ–इत्येतयोर्नामिदीर्घो न भवति । तिसृणाम् । चतसृणाम् ।

इदमेव 'नामि' इति दीर्घप्रतिषेधवचनं ज्ञापकम्–'अचि र ऋतः' (७.२.१००) इत्येतस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुडागमो भवतीति ॥

३००६. छन्दस्युभयथा ॥ ५ ॥ (३५४०)

छन्दसि विषये तिसृचतसृ–इत्येतयोर्नामि परत उभयथा दृश्यते–दीर्घश्च,

अदीर्घश्च । तिसृणां (मै.सं. ४.५.९) मध्यदिने, तिसॄणां (ऋ. ५.६९.२) मध्यदिने । चतसृणां (का.सं. २७.९) मध्यदिने, चतसॄणां (का.सं. २७.९) मध्यदिने, चतसॄणां मध्यं दिने ॥

३००७. नृ च ॥ ६ ॥ (२८४)

'नृ' इत्येतस्य नामि परे उभयथा भवति । त्वं नृणाम् (पै. २.१०.४) नृपते, त्वं नॄणाम् (ऋ. १४३.७) नृपते ।

केचिदेतत् 'छन्दसि' इति नानुवर्तयन्ति, तेन भाषायामपि विकल्पो भवति ॥

३००८. नोपधायाः । ७ ॥ (३७०)

नान्तस्याङ्गस्योपधाया नामि परतो दीर्घो भवति । पञ्चानाम् । सप्तानाम् । नवानाम् । दशानाम् ।

न इति किम्? चतुर्णाम् । नामीत्येव–चर्मणाम् ॥

३००९. सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ ॥ ८ ॥ (२५०)

सर्वनामस्थाने च परतोऽसम्बुद्धौ नोपधाया दीर्घो भवति । राजा, राजानौ, राजानः । राजानम्, राजानौ । सामानि तिष्ठन्ति । सामानि पश्य ।

सर्वनामस्थान इति किम्? राजनि । सामनि । असम्बुद्धाविति किम्? हे राजन् । हे तक्षन् ॥

३०१०. वा षपूर्वस्य निगमे ॥ ९ ॥ (३५४१)

षपूर्वस्याचो नोपधाया निगमविषये सर्वनामस्थाने परतोऽसम्बुद्धौ वा दीर्घो भवति । 'स तक्षाणं तिष्ठन्तमब्रवीत्, (मै.२.४.१) स तक्षणं तिष्ठन्तमब्रवीत् । ऋभुक्षाणमिन्द्रम्, ऋभुक्षणमिन्द्रम् (ऋ. १.१११.४) ।

निगम इति किम्? तक्षा, तक्षाणौ, तक्षाणः ॥

३०११. सान्तमहतः संयोगस्य ॥ १० ॥ (३१७)

सकारान्तस्य संयोगस्येयो नकारः महतश्च तस्योपधाया दीर्घो भवति सर्वनामस्थाने परतोऽसम्बुद्धौ । श्रेयान्, श्रेयांसौ, श्रेयांसः । श्रेयांसि । पयांसि ।

यशांसि । महतः खल्वपि – महान् । महान्तौ । महान्तः ।

असम्बुद्धाविति किम्? हे श्रेयन् । हे महन् ॥

३०१२. अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणाम् ॥ ११ ॥ (२७७)

अप्–इत्येतस्य यतृनन्तस्य तृजन्तस्य, स्वसृ, नप्तृ, नेष्टृ, त्वष्टृ, क्षत्तृ, होतृ, पोतृ, प्रशास्तृ–इत्येतेषां चाङ्गानामुपधाया दीर्घो भवति सर्वनामस्थाने परतोऽसम्बुद्धौ। अप्–आपः । बह्वाम्पि तडागानीति केचिदिच्छन्ति, तत्र 'समासान्तो विधिरनित्यः' इति समासान्तो न क्रियते । नित्यमपि च नुममकृत्वा दीर्घत्वमिष्यते । तृन्–कर्तारौ कटान् । वदितारौ जनापवादान् । कर्त्तारः ।

तृच्–कर्त्तारौ कटस्य । कर्तारः । हर्त्तारौ भारस्य, हर्त्तारः ।

स्वसृ–स्वसा । स्वसारौ । स्वसारः ।

नप्तृ–नप्ता । नप्तारौ । नप्तारः ।

नेष्टृ–नेष्टा । नेष्टारौ । नेष्टारः ।

त्वष्टृ–त्वष्टा । त्वष्टारौ । त्वष्टारः ।

क्षत्तृ–क्षत्ता । क्षत्तारौ । क्षत्तारः ।

होतृ–होता । होतारौ । होतारः ।

पोतृ–पोता । पोतारौ । पोतारः ।

प्रशास्तृ–प्रशास्ता । प्रशास्तारौ । प्रशास्तारः ।

नप्त्रादीनां ग्रहणमव्युत्पत्तिपक्षे विध्यर्थम् । व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम्–एवम्भूतानामन्येषां संज्ञाशब्दानां दीर्घो मा भूदिति । पितरौ, पितरः । मातरौ, मातरः।

असम्बुद्धाविति किम्? हे कर्तः । हे स्वसः ॥

३०१३. इन्हन्पूषार्यम्णां शौ ॥ १२ ॥ (३५६)

इन्, हन्, पूषन्, अर्यमन्–इत्येवमन्तानामङ्गानां शौ परत उपधाया दीर्घो भवति । बहुदण्डीनि । बहुच्छत्रीणि । बहुवृत्रहाणि । बहुभ्रूणहाणि । बहुपूषाणि । बह्वर्यमाणि ।

सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः – ''इन्हन्पूषार्यम्णामुपधायाः शावेव दीर्घो

भवति, नान्यत्र ” । (म. भा.) दण्डिनौ । छत्रिणौ । वृत्रहणौ । पूषणौ । अर्यमणौ ।

दीर्घविधिर्य इहेन्प्रभृतीनां, तं विनियम्य सुटीति सुविद्वान् ।
शौ नियमं पुनरेव विधध्याद् भ्रूणहनीति तथास्य न दुष्येत् ॥
शास्मि निवर्त्त्य सुटीत्यविशेषे शौ नियमं कुरु वाऽप्यसमीक्ष्य ।
दीर्घविधेरुपधानियमान्मे हन्त । यि दीर्घविधौ च न दोषः ॥
सुव्यापि वा प्रकृतेऽनवकाशाः, शौ नियमोऽप्रकृतप्रतिषेधे ।
यस्य हि शौ नियमः सुटि नैतत्तेन न तत्र भवेद्विनियम्यम् ॥
(म. भा. श्लो.वा. १–३)

हन्तेः 'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति' (२.४.१५) इति दीर्घत्वं यत् तदपि नियमेन बाध्यते वृत्रहणि, भ्रूणहनीति । कथम्? योगविभागः क्रियते– इन्हन्पूषार्यम्णां सर्वनामस्यान एव दीर्घो भवति, नान्यत्रेति । ततः 'शौ' इति द्वितीयो नियमः – शावेव सर्वनामस्थाने दीर्घो भवति, नान्यत्रेति । सर्वस्योपधालक्षणस्य दीर्घस्य नियमेन निवृत्तिः क्रियते ।

यस्तु न उपधालक्षणः, स भवत्येव– वृत्रहायते, भ्रूणहायते ।

अथ वा– अनुवर्त्तमानेऽपि सर्वनामस्थानग्रहणे सामर्थ्यादयमविशेषेण नियमः। शिशब्दो हि सर्वनामस्थानं नपुंसकस्य, न च तस्यान्यत् सर्वनामस्थानमस्तीत्यविशेषेण नियमः ।

तत्र तु 'नपुंसकस्य' इत्येतन्नाश्रीयते । तेनानपुंसकस्यापि दीर्घो न भवति ।

सर्वनामस्थानसंज्ञाविधाने तु नपुंसकस्य व्यापारोऽस्तीति तत्र नियमः क्रियमाणो नपुंसकस्य स्यात् ॥

३०१४. सौ च ॥ १३ ॥ (३५७)

सावसम्बुद्धौ परत इन्हन्पूषार्यम्णामुपधाया दीर्घो भवति । दण्डी । वृत्रहा । पूषा । अर्यमा ।

असम्बुद्धाविति किम्? हे दण्डिन् । हे वृत्रहन् । हे पूषन् । हे अर्यमन् ॥

३०१५. अत्वसन्तस्य चाधातोः ॥ १४ ॥ (४२५)

अतु, अस्–इत्येवमन्तस्य अधातोरुपधायाः सावसम्बुद्धौ परतो दीर्घो भवति।

डवतु–भवान् । क्तवतु–कृतवान् । मतुप्–गोमान् । यवमान् । अत्र कृते दीर्घे नुमागमः कर्त्तव्यः । यदि हि परत्वान्नित्यत्वाच्च नुम् स्यात्, दीर्घस्य निमित्तमतूपधा विहन्येत । असन्तस्य–सुपयाः । सुयशाः । सुश्रोताः ।

अधातोरिति किम्? पिण्डं ग्रसते इति पिण्डग्रः, चर्म वस्ते इति चर्मवः । अनर्थकोऽप्यसशब्दो गृह्यते; 'अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति' (व्या.प. १६९) इति ।

अन्तग्रहणमुपदेशप्रयोगैकदेशस्याप्यत्वन्तस्य परिग्रहार्थम्, अन्यथा मतुपो ग्रहणं न स्याद्–उपदेशे रूपनिर्ग्रहहेतौ नायमत्वन्त इति ।

असम्बुद्धावित्येव–हे गोमन् । हे सुपयः ॥

३०१६. अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति ॥ १५ ॥ (२३३३)

अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य उपधाया दीर्घो भवति क्विप्रत्यये परतो झलादौ च क्ङिति । प्रशान् । प्रतान् । झलादौ किति–शान्तः । शान्तवान् । शान्ता । शान्तिः। ङिति खल्वपि–शंशान्तः । तन्तान्तः । यङ्लुगन्तादयं तस् ।

अनुनासिकस्येति किम्? ओदनपक् । पक्वः । पक्ववान् । क्विझलोरिति किम्? गम्यते । रम्यते । क्ङितीति किम्? गन्ता । रन्ता ॥

३०१७. अज्झनगमां सनि ॥ १६ ॥ (२६१४)

अजन्तानमङ्गानां हनिगम्योश्च सनि झलादौ परे दीर्घो भवति । अजन्तानाम्–विवीषति । तुष्टूषति । चिकीर्षति । जिहीर्षति । हन्–जिघांसति । गम् – अधिजिगांसते।

गमेरिङादेशस्येति वक्तव्यम् (म. भा.) । इह मा भूत्–संजिगंसते वत्सो मात्रेति । 'स्वर्गलोकं समजिगांसदि' ति छन्दसि यदनिङादेशस्यापि दीर्घत्वं दृश्यते, तद् 'अन्येषामपि दृश्यते' (६.३.१३७) इत्यनेन भवति ।

अथ वा – इहाज्ग्रहणं न कर्त्तव्यम्, सनि दीर्घो भवतीत्येतावदेव सूत्रं कर्त्तव्यम् । तत्राचा गृह्यमाणस्य विशेषणे सति सिद्धमजन्तस्य दीर्घत्वम्? तत्क्रियते प्रवृत्तिभेदेन गमेरपि विशेषणार्थम्–अजन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति, अजादेशस्य गमेरिति । ततो न वक्तव्यमिदम्–गमेरिङादेशस्येति ॥

३०१५. तनोतेर्विभाषा ॥ १७ ॥ (२६२२)

तनोतेरङ्गस्य सनि झलादौ विभाषा दीर्घो भवति । तितांसति । तितंसति ।

झलीत्येव–तितनिषति । 'सनीवन्तर्ध०' (७.२.४९) इत्यत्र तनोतेरुपसंख्यानादिडागमो भवति विकल्पेन ॥

३०१९. क्रमश्च क्त्वि ॥ १५ ॥ (३३२९)

क्रम उपधाया विभाषा दीर्घो भवति क्त्वाप्रत्यये झलादौ परतः । क्रन्त्वा, क्रान्त्वा ।

झलीत्येव–क्रमित्वा । प्रक्रम्य, उपक्रम्येति बहिरङ्गोऽपि ल्यबादेशः 'अन्तरङ्गानपि विधीन्बान्धते' इति पूर्वमेव, दीर्घत्वं न प्रवर्त्तते ॥

३०२०. च्छ्वोः शूडनुनासिके च ॥ १९ ॥ (२५३१)

'छ' इत्येतस्य सतुक्कस्य, वकारस्य च स्थाने यथासंख्यं श्, ऊठ्–इत्येतावादेशौ भवतः, अनुनासिकादौ प्रत्यये परतः क्वौ झलादौ च क्ङिति । प्रश्नः । विश्नः । अन्तरङ्गत्वात् 'छे च' (६.१.७३) इति तुकि कृते सतुक्कस्य शादेशः ।

वकारस्य ऊठ्–स्योनः । सिवेरौणादिके नप्रत्यये (उणादि, २९३) लघूपधगुणात् पूर्वमूठ् क्रियते, तत्र कृतेऽन्तरङ्गत्वाद् यणादेशो नानाश्रयत्वाच्च न 'वार्णादाङ्गं बलीयो' (व्या.प.३९) भवति ।

क्वौ छस्य – शब्दप्राट् । 'क्विब्वचि' (उणादि. २२५) इत्यादिनौणादिकः क्विप्, दीर्घश्च । गोविट् । वकारस्य–अक्षद्यूः । हिरण्यष्ठ्यूः । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' (व्या.प.४२) इति 'नाजानन्तर्ये' (व्या.प.४६) इति प्रतिषिध्यते ।

झलादौ छस्य पृष्टः । पृष्टवान् । पृष्ट्वा । वकारस्य–द्यूतः । द्यूतवान् । द्यूत्वा। क्ङितीत्येव–द्युभ्याम् । द्युभिः ।

केचिदत्र 'क्ङिति' इति नानुवर्त्तयन्ति । कथं द्युभ्यम्, द्युभिरिति, ऊठि कृते? 'दिव उत्' (६.१.१३१) इति तपरत्वान्मात्राकालो भविष्यति ।

'छशां षः' (८.२.३६) इत्यत्र छग्रहणं न कर्त्तव्यम् । अनेनैव हि सर्वत्र शकारो विधीयते ।

ऊठष्ठित्करणम् 'एत्येधत्यूठ्सु' (६.१.१७९) इति विशेषणार्थम् । 'वाह ऊठ्' (६.४.१३२) इत्ययमपि ठिदेव ॥

३०२१. ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च ॥ २० ॥ (२६५४)

ज्वर, त्वर, स्रिवि, अव, मव–इत्येतेषामङ्गानां वकारस्य उपधयाश्च स्थाने ऊडित्ययमादेशो भवति क्वौ परतोऽनुनासिके झलादौ च क्ङिति । जूः, जुरौ, जुरः.। जूर्त्तोझ् । त्वर–तूः, तुरौ, तुरः । तूर्त्तिः । स्रिवि–स्रूः, स्रुवौ, स्रुवः । स्रूतः। स्रूतवान् । स्रूतिः । अव्–ऊः, उवौ, उवः । ऊतिः । मव–मूः, मुवौ, मुवः । मूतः। मूतवान् । मूतिः ।

ज्वरत्वरोरुपधा वकारात् परा, स्रिव्यवमवां पूर्वा ॥

३०२२. राल्लोपः ॥ २१ ॥ (२६५५)

रेफादुत्तरयोश्छ्वोर्लोपो भवति क्वौ परतो झलादौ क्ङिति च परतः । मुर्छा–मूः, मुरौ, मुरः । मूर्त्तः । मूर्त्तवान् । मूर्त्तिः । 'न ध्याख्यापॄमूर्छिमदाम्' (८.२.४८) इति निष्ठानत्वाभावः । हुर्छा–हूः, हुरौ, हुरः । हूर्णः । हूर्णवान् । हूर्त्तिः । राल्लोपे सतुक्कस्य छस्याभावात् केवलो गृह्यते । वकारस्य–'तुर्वी' –तूः, तुरौ, तुरः । तूर्णः.। तूर्णवान् । तूर्त्तिः । 'धुर्वी' –धूः । धुरः । धूर्णवान् । धूर्त्तिः ॥

३०२३. असिद्धवदत्राभात् ॥ २२ ॥ (२१८३)

असिद्धवदित्ययमधिकारो यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम आ अध्यायपरिसमाप्तेस्तद् असिद्धवद्भवतीत्येवं वेदितव्यम् । आ भादिति विषयनिर्देशः । आभसंशब्दनाद् यदुच्यते तत्र कर्त्तव्ये ।

अत्रेति समानाश्रयत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । तच्चेदत्र यत्र भवति तदाभाद् शास्त्रीयं विधीयते तदाश्रयमेव भवति । व्याश्रयं तु नासिद्धवद्भवतीत्यर्थः ।

असिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणाभावार्थम्, आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थं च (म.भा.) । एधि, शाधीत्यत्र एत्वशाभावायोः कृतयोर्झल्लक्षणं धित्वं प्राप्नोति, असिद्धत्वाद्भवति। आगहि, जहीत्यत्रानुनासिकलोपे जभावे च 'अतो हेः' (६.४.१०५) इति लुक् प्राप्नोति, असिद्धत्वान्न भवति ।

आ भादिति किम्? अभाजि । रागः । 'अत उपधायाः' (७.२.११६) इति वृद्धौ कर्तव्यायां नलोपो नासिद्धो भवति ।

अत्रग्रहणं किम्? पपुषः पश्य । चिच्युषः पश्य । लुलुवुषः पश्य । वसुसम्प्रसारणमाल्लोपे यणादेशे उवङादेशे च कर्तव्ये नासिद्धं भवति। आल्लोपादीनि वसौ, वस्वन्तस्य विभक्तौ सम्प्रसारणमिति समनाश्रयत्वं नास्ति । 'असिद्धं

बहिरङ्गमन्तरङ्गे' (व्या.प. ४२) इति? एतदप्यत्र न भवति, किं कारणम्? एषा हि परिभाषा आ भाच्छास्त्रीया, तस्यां प्रवर्तमानायां वसुसम्प्रसारणादीनामाभाच्छा–स्त्रीयाणामेवासिद्धत्वादन्तरङ्गबहिरङ्गयोः युगपत्समुपस्थानं नास्तीति परिभाषा न प्रवर्तते ।

वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ भवत इति वक्तव्यम् (का.वा.११) । वुग् उवङादेशे– बभूव, बभूवतुः, बभूवुः । युट् यणादेशे – उपदिदीये, उपदिदीयाते, उपदिदीयिरे ।

आ भादित्ययमभिविधावाङ् । तेन भाधिकारेऽप्यसिद्धवद्भवति ॥

३०२४. श्नान्नलोपः ॥ २३ ॥ (२५४४)

श्नादिति–श्नमयमुत्सृष्टमकारो गृह्यते, तत उत्तरस्य नकारस्य लोपो भवति । अनक्ति । भनक्ति । हिनस्ति ।

शकारवतो ग्रहणं किम्? यज्ञानाम्, यत्नानाम्–'सुपि च' (७.३.१०२) इति परत्वात् कृतेऽपि दीर्घत्वे स्थानिवद्भावान्नलोपः स्यादेव ।

विश्नानाम्, प्रश्नानामित्यत्र 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव' (व्या.प. ३) इत्येवं न भवति ॥

३०२५. अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति ॥ २४ ॥ (४१५)

अनिदिआमङ्गानां हलन्तानामुपधाया नकारस्य लोपो भवति क्ङिति प्रत्यये परतः । स्रस्तः, ध्वस्तः । त्रस्यते, ध्वस्यते । सनीस्रस्यते, दनीध्वस्यते ।

अनिदितामिति किम्? नन्द्यते, नानन्द्यते । हल इति किम्? नीयते, नेनीयते। उपधाया इति किम्? नह्यते, नानह्यते । क्ङितीति किम्? स्रंसिता, ध्वंसिता ।

अनिदितां नलोपे लङ्गिकम्प्योरुपतापशरीरविकारयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् (का.वा.१) । विलगितः । विकपितः । उपतापशरीरविकारयोरिति किम्? बिलङ्गितः। विकम्पितः ।

रञ्जेर्णौ मृगरमण उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् (का.वा.३) । रजयति मृगान् । 'जनीजृष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च' इति मित्त्वादुपधाह्रस्वत्वम् । मृगरमण इति किम्? रञ्जयति वस्त्राणि ।

घिनुणि च रञ्जेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् (का.वा.४) । रागो । 'त्यजरजभज' इति निपातनाद्वा सिद्धम् ।

रजक–रजन–रजःसूपसंख्यानं कर्त्तव्यम् (का.वा.५) । रजकः । रजनम् । रजः ॥

३०२६. दंशसञ्जस्वञ्जां शपि ॥ २५ ॥ (२३९६)

दंश, सञ्ज, ष्वञ्ज–इत्येतेषामङ्गानां शपि परत उपधाया नकारस्य लोपो भवति । दशति । सजति । परिष्वजते ॥

३०२७. रञ्जेश्च ॥ २६ ॥ (२३९७)

रञ्जेश्च शपि परत उपधाया नकारस्य लोपो भवति । रजति, रजतः, रजन्ति। पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

३०२८. घञि च भावकरणयोः ॥ २७ ॥ (३१८८)

भावकरणवाचिनि घञि परतो रञ्जेरुपधाया नकारस्य लोपो भवति । भावे– आश्चर्यो रागः । विचित्रो रागः । करणे–रज्यतेऽनेनेति रागः ।

भावकरणयोरिति किम्? रजन्ति तस्मिन्निति रङ्गः ॥

३०२९. स्यदो जवे ॥ २८ ॥(३१८६)

जवेऽभिधेये 'स्यदः' इति घञि निपात्यते । स्यन्देर्नलोपो वृद्ध्यभावश्च । इक्प्रकरणात् 'न धातुलोपः' (१.१.४) इति प्रतिषेधो नास्ति–गोस्यदः, अश्वस्यदः।

जव इति किम्? तैलस्यन्दः । घृतस्यन्दः ॥

३०३०. अवोदैधोद्मप्रश्रथहिमश्रथाः ॥ २९ ॥ (३१८७)

अवोद, एध ओद्म, प्रश्रथ, हिमश्रथ–इत्येते निपात्यन्ते ।

अवोद इति, उन्देरवपूर्वस्य घञि नलोपो निपात्यते ।

एध इति, अन्धेर्घञि नलोपो गुणश्च निपात्यते 'न धातुलोप आर्धधातुके' (१.१.४) इति हि प्रतिषेधः स्यात् ।

ओद्म इति, उन्देरौणादिके मन्प्रत्यये नलोपो गुणश्च निपात्यते ।

प्रश्रथ इति, प्रपूर्वस्य श्रन्थेर्घञि नलोपो वृद्ध्यभावश्च निपात्यते ।
हिमश्रथ इति , हिमपूर्वस्य श्रन्थेर्घञ्येव निपातनम् ॥

३०३१. नाञ्चेः पूजायाम् ॥ ३० ॥ (४२४)

अञ्चेः पूजायामर्थे नकारस्य लोपो न भवति । अञ्चिता अस्य गुरवः । अञ्चितमिव शिरो वहति । 'अञ्चेः पूजायाम्' (७.२.४३) इति इडागमः ।

पूजायामिति किम्? उदक्तमुदकं कूपात् । उद्धृतमित्यर्थः । 'यस्य विभाषा' (७२.१५) इतीट्प्रतिषेधः ॥

३०३२. क्त्वि स्कन्दिस्यन्दोः ॥ ३१ ॥ (३३२१)

क्त्वाप्रत्यये परतः स्कन्द, स्यन्द–इत्येतयोर्नकारलोपो न भवति । स्कन्त्वा। स्यन्त्वा । इन्देरूदित्वात् (धा.पा. ७६१) पक्षे इडागमः (७.२.४४) स्यन्दित्वा । तत्र यदा इडागमस्तदा 'न क्त्वा सेट्' (१.२.२८) इति कित्त्वप्रतिषेधादेव नलोपाभावः॥

३०३३. जान्तनशां विभाषा ॥ ३२ ॥ (३३३०)

जान्तानामङ्गानां नशेश्च क्त्वाप्रत्यये परतो विभाषा नकारलोपो न भवति । रङ्क्त्वा, रक्त्वा । भङ्क्त्वा, भक्त्वा ।

नशः – नष्ट्वा, नंष्ट्वा । इट्पक्षे–नशित्वा ॥

३०३४. भञ्जेश्च चिणि ॥ ३३ ॥ (२७५४)

भञ्जेश्च चिणि परतो विभाषा नकारलोपो भवति । अभाजि, अभञ्जि ।

अप्राप्तोऽयं नलोपः पक्षे विधीयते, ततो नेति नानुवर्तते ॥

३०३५. शास इदङ्हलोः ॥ ३४ ॥ (३४८६)

शास उपधाया इकारादेशो भवति अङि परतो हलादौ च क्ङिति । अन्वशिषत्, अन्वशिषताम्, अन्वशिषन् । हलादौ किति–शिष्टः । शिष्टवान् । ङिति–आवां शिष्वः । वयं शिष्मः । इत्त्वे कृते 'शासिवसिघसीनां च' (८.३.६०) इति षत्वम्।

अङ्हलोरिति किम्? शासति । शशासतुः, शशासुः ।

क्वौ च शास इत्वं भवतीति वक्तव्यम् (म. भा.) । आर्यान् शास्तीति

आर्यशीः । मित्रशीः ।

यस्मात् शासेरङ् विहितः 'शासु अनुशिष्टौ' (धा.पा.१०७६) इति, तस्यैवेदं ग्रहणमिष्यते । 'आङः शासु इच्छायाम्' (धा.पा. १०२३) इत्यस्य न भवति – आशास्ते, आशास्यमानः ।

क्विप्प्रत्यये तु तस्यापि भवतीति वक्तव्यम् (म.भा.) । आशीः, आशिषौ, आशिषः । 'क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम्' (८.२.१०४) इति निपातनाद्वा सिद्धम्॥

३०३६. शा हौ ॥ ३५ ॥ (२४८७)

शासो हौ परतः 'शा' इत्ययमादेशो भवति । अनुशाधि । प्रशाधि ।

'उपधायाः' इति निवृत्तम्, ततः 'शासः' इति स्थानेयोगा (१.१.४९) षष्ठी भवति ।

'क्ङिति' इत्येतदपि निवृत्तम् । तेन यदा 'वा छन्दसि' (३.४.८८) इति पित्त्वं हिशब्दस्य, तदाप्यादेशो भवत्येव । शाधीत्याद्युदात्तमपि छन्दसि दृश्यते ॥

३०३७. हन्तेर्जः ॥ ३६ ॥ (२४३१)

हन्तेर्धातोर्ज इत्ययमादेशो भवति हौ परतः । जहि शत्रून् ॥

३०३८. अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिक लोपो झलि क्ङिति ॥ ३७ ॥ (२४२८)

[अनुनासिकान्तानाम्] अनुदात्तोपदेशानामङ्गानां वनतेस्तनोत्यादीनां चानुनासिकलोपो भवति झलादौ क्ङिति प्रत्यये परतः । यमु–यत्वा । यतः । यतवान् । यतिः ।

रमु–रत्वा । रतः । रतवान् । रतिः । अनुदात्तोपदेशा अनुनासिकान्ता यमिरमिनमिगमिहनिमन्यतयः ।

वनति–वतिः । क्तिनि रूपमेतत् । क्तिचि तु 'न क्तिचि दीर्घश्च' (६.४.३९) इति भवति । अन्यत्र झलादाविटा भवितव्यम् ।

तनोत्यादयः – ततः । ततवान् । सनोतेरात्वं वक्ष्यति । क्षणि–क्षतः । क्षतवान्.। ऋणु–ऋतः । ऋतवान् । तृणु–तृतः । तृतवान् । घृणु–घृतः । घृतवान् । वनु – वतः । वतवान् । मनु – मतः । मतवान् । ङिति – अतत । अतथाः ।

अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामिति किम्? शान्तः । शान्तवान् । तान्तः । तान्तवान् । दान्तः । दान्तवान् । अनुनासिकस्येति किम्? पक्वः । पक्ववान् । झलीति किम्? गम्यते । रम्यते । क्ङितीति किम्? यन्ता । यन्तव्यम् । उपदेशग्रहणं किम्? इह च यथा स्यात् – गतिः । इह च मा भूत्–शान्तः, शान्तवानिति ॥

३०३९. वा ल्यपि ॥ ३८ ॥ (३३३४)

ल्यपि परतोऽनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो वा भवति । व्यवस्थितविभाषा चेयम्, तेन मकारान्तानां विकल्पो भवति । अन्यत्र नित्यमेव लोपः । प्रत्यय, प्रयम्य । प्ररत्य, प्ररम्य । प्रणत्य, प्रणम्य । आगत्य, आगम्य । आहत्य । प्रमत्य । प्रवत्य । प्रक्षत्य ॥

३०४०. न क्तिचि दीर्घश्च ॥ ३९ ॥ (३३१४)

क्तिचि परतोऽनुदात्तोपदेशादीनामनुनासिकलोपो दीर्घश्च न भवति । यन्तिः । वन्तिः । तन्तिः ।

अनुनासिकलोपे प्रतिषिद्धे 'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति' (६.४.१५) इति दीर्घः प्राप्नोति, सोऽपि प्रतिषिद्ध्यते ॥

३०४१. गमः क्वौ ॥ ४० (२९८६)

गमः क्वौ परतोऽनुनासिकलोपो भवति । अङ्गगत् । कलिङ्गगत् । अध्वगतो हरयः ।

गमादीनामिति वक्तव्यम् (म. भा.) । इहापि यथा स्यात् – सम्यत् । परीतत्।

ऊ च गमादीनामिति वक्तव्यम् । (म. भा) । अग्रेगूः । अग्रेभ्रूः ॥

३०४२. विड्वनोरनुनासिकस्यात् ॥ ४१ ॥ (२९८२)

विटि वनि च प्रत्यये परतोऽनुनासिकान्तस्याङ्गस्याकार आदेशो भवति । 'अब्जाः गोजाः ऋतजाः अद्रिजाः' (ऋ. ४.४०.५) । 'गोषा इन्द्रो नृषा असि' (ऋ. ९.२.१०) । 'कूपखाः । शतखाः । सहस्रखाः । दधिक्राः । अग्रेगा उन्नेतृणाम्। 'जनसनखनक्रमगमो विट्' (३.२.६७) इति विट् प्रत्ययः । 'सनोतेरनः' (८.३.१०८) इति षत्वम्–गोषा इन्दो नृषा असीत्यत्र । वन्–विजावा । अग्रेजावा । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (३.२.७५) इति वनिप्प्रत्ययः ।

'अनुनासिकस्य' इति वर्त्तमाने पुनरनुनासिकग्रहणमनुनासिकमात्रपरिग्रहार्थम्, अन्यथा ह्यनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामेव स्यात् ॥

३०४३. जनसनखनां सञ्झलोः ॥ ४२ ॥ (२५०४)

'झलि' , 'क्ङिति' इति चानुवर्त्तते । जन, सन, खन–इत्येतेषामङ्गानां सनि झलादौ क्ङिति झलादौ [च] प्रत्यये परत आकार आदेशो भवति । जन्–जातः.। जातवान् । जातिः । सन् – सनि, सिषासति । सातः । सातवान् । सातिः । खन्–खातः । खातवान् । खातिः ।

झल्ग्रहणं सन्विशेषणार्थं किमर्थमनुवर्त्यते? इह मा भूत्–जिजनिषति । सिसनिषति । चिखनिषति । सनोतेः 'सनीवन्तर्ध' (७.२.४९) इति पक्षे इडागमः।

तदिह सनोत्यर्थमेव सन्ग्रहणम् । अत्र झलादौ क्ङिति सनोतेर्विप्रतिषेधाद् आत्त्वमनुनासिकलोपं बाधते ।

'घुमास्थागापाजहातिसां हलि' (६.४.६६) इति हल्ग्रहणं ज्ञापकम्–अस्मिन्नसिद्धप्रकरणे विप्रतिषेधो भवतीति ॥

३०४४. ये विभाषा ॥ ४३ ॥ (३२१९)

यकारादौ क्ङिति प्रत्यये परतो जनसनखनामाकार आदेशो भवति विभाषा । जायते, जन्यते । जाजायते, जञ्जन्यते । सायते, सन्यते । सासायते, संसन्यते । खायते, खन्यते । चाखायते, चङ्खन्यते । जनेः श्यनि 'ज्ञाजनोर्जा' (७.३.७९) इति नित्यं जादेशो भवति ॥

३०४५. तनोतेर्यकि ॥ ४४ ॥ (२८५९)

तनोतेर्यकि परतो विभाषा आकार आदेशो भवति । तायते, तन्यते ।

यकीति किम्? तन्तन्यते ।

३०४६. सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ४५ ॥ (३३१५)

सनोतेरङ्गस्य क्तिचि प्रत्यये परत आकार आदेशो भवति लोपश्चास्यान्यतरस्याम्। सातिः, सन्तिः, सतिः ।

अन्यतरस्यांग्रहणं विस्पष्टार्थम् । ये – सम्बद्धं हि विभाषाग्रहणमिह

निवृत्तमित्याशङ्क्येत ॥

३०४७. आर्धधातुके ॥ ४६ ॥ (२३०७)

'आर्धधातुके' इत्यधिकारः । 'न ल्यपि' (६.४.६९) इति प्रागेतस्माद्यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः 'आर्धधातुके' इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति–

"अतो लोपः । (६.४.४८)_ चिकीर्षिता । जिहीर्षिता । आर्धधातुक इति किम्? भवति । भवतः ।" अदिप्रभृतिभ्यः शपि लुग्वचनं (२.४.७२) प्रत्ययलोपलक्षणप्रतिषेधार्थं स्यादित्येतन्न ज्ञापकं शपो लोपाभावस्य ।

"यस्य हलः (६.४.४९) । बेभिदिता । बेभिदितुम् । बेभिदितव्यम् । आर्धधातुक इति किम्? बेभिद्यते ।"

"णेरनिटि (६.४.५१) । कारणा । हारणा । आर्धधातुक इति किम्? कारयति। हारयति ।"

"आतो लोपः (६.४.६४) । ययतुः । ययुः । ववतुः । ववुः । आर्धधातुक इति किम्? यान्ति । वान्ति ।"

"घुमास्थागापाजहातिसां हलि (६.४.६६) । दीयते । धीयते । आर्धधातुक इति किम्? अदाताम् । अधाताम्" ।

"वाऽन्यस्य संयोगादेः (६.४.६८) । स्नेयात्, स्नायात् । आर्धधातुक इति किम्? स्नायात् । आशीर्लिङोऽन्यत्र न भवति " ।

"स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च (६.४.६२) । कारिषीष्ट । हारिषीष्ट । आर्धधातुक इति किम्? क्रियेत । ह्रियेत । यगन्तस्याजन्तत्वाच्चिण्वद्भावे सति वृद्धिः स्यात्, ततश्च युक् प्रसज्येत" ।

अतो लोपो यलोपश्च णिलोपश्च प्रयोजनम् ।
आल्लोप ईत्वमेवं च चिण्वद्भावश्च सीयुटि ॥ (म. भा. श्लोक वा.१)

३०४८. भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् ॥ ४७ ॥ (२५३५)

भ्रस्जो रेफस्योपधायाश्च रमन्यतरस्यां भवति । 'रोपधयोः' इति स्थानषष्ठीनिर्देशादुपधा, रेफश्च निवर्त्तेते । मित्त्वाच्चायमचोऽन्त्यात्परो भवति । भ्रष्टा, भर्ष्टा । भ्रष्टुम्, भर्ष्टुम् । भ्रष्टव्यम्, भर्ष्टव्यम् । भ्रज्जनम्, भर्ज्जनम् ।

भृष्टः, भृष्टवान् इत्यत्र पूर्वविप्रतिषेधेन सम्प्रसारणं भवति ।

उपदेश इत्येव – बरीभृज्यते ॥

३०४९. अतो लोपः ॥ ४८ ॥ (२३०८)

अकारान्तस्यार्धधातुके लोपो भवति। चिकीर्षिता । चिकीर्षितुम् । चिकीर्षितव्यम्.। धिनुतः । कृणुतः ।

अत इति किम्? चेता । स्तोता । तपरकरणं किम्? याता । वाता । आर्धधातुक इति किम्? वृक्षत्वम् । वृक्षता ।

वृद्धिदीर्घाभ्यामतो लोपः पूर्वविप्रतिषेधेन (म. भा.) । चिकीर्षकः । जिहीर्षकः। चिकीर्ष्यते । जिहीर्ष्यते ॥

३०५०. यस्य हलः ॥ ४९ ॥ (२६३१)

हल उत्तरस्य यशब्दस्यार्धधातुके लोपो भवति । बेभिदिता । बेभिदितुम् । बेभिदितव्यम् ।

'यस्य' इति सङ्घातग्रहणमेतत् । तत्र 'अलोऽन्त्यस्य' (१.१५२) इत्येतन्न भवति; 'अतो लोपः' (६.४.४८) इत्यनेनैव तस्य सिद्धत्वात् ।

'हलः' इति वा पञ्चमीनिर्द्देशः, तत्र 'आदेः परस्य' (१.१.५४) इति यकारोऽनेन लुप्यते ।

सङ्घातग्रहणं किम्? ईर्ष्यिता । मव्यिता । हल इति किम्? लोलूयिता । पोपूयिता ॥

३०५१. क्यस्य विभाषा ॥ ५० ॥ (२६६०)

क्यस्य हल उत्तरस्य विभाषा लोपो भवति आर्धधातुके । समिधिता, समिध्यिता.। दृषदिता, दृषद्यिता । समिधमात्मन इच्छति, समिधमिवात्मानमाचरति – इति वा क्यच्क्यङौ यथायोगं कर्त्तव्यौ ॥

३०५२. णेरनिटि ॥ ५१ ॥ (२३१३)

अनिडादावार्धधातुके णेर्लोपो भवति । इयङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घाणामपवादः। अततक्षत् । अररक्षत् । आटिटत् । आशिशत् । कारणा । हारणा । कारकः । हारकः.। कार्यते । हार्यते । ज्ञीप्सति ।

अनिटीति किम्? कारयिता । हारयिता ।

३०५३. निष्ठायां सेटि ॥ ५२ ॥ (३०५७)

निष्ठायां सेटि परतो णेर्लोपो भवति । कारितम् । हारितम् । गणितम् । लक्षितम् ।

सेटीति किम्? संज्ञपितः पशुः । इड्ग्रहणसामर्थ्यादिह पूर्वेणापि न भवति। 'सनीवन्तर्ध' (७.२.४९) इति ज्ञप्रेरिटि विकल्पिते 'यस्य विभाषा' (७.३.१५) इति निष्ठायां प्रतिषेधः ।

अथ पुनः 'एकाचः' इति तत्रानुवर्त्तते, तदा नित्यमत्र भवितव्यमेवेडागमेनेति सेड्ग्रहणमनर्थकम्? तत् क्रियते कालावधारणार्थम् – इडागमे कृते णिलोपो यथा स्यात् । अकृते हि तत्र णिलोपे सति कारितमित्यत्र 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' (७.२.१०) इतीटः प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥

३०५४. जनिता मन्त्रे ॥ ५३ ॥ (३५४२)

जनीतेति मन्त्रविषये इडादौ णिलोपो निपात्यते । 'यो नः॑ पि॒ता ज॒नि॒ता' (ऋ. १०.८२.३) ।

मन्त्र इति किम्? जनयिता ।

३०५५. शमिता यज्ञे ॥ ५४ ॥ (३५४३)

यज्ञकर्मणि शमितेति इडादौ तृचि णिलोपो निपात्यते । शृतं हविः शमितः। तृचि सम्बुद्ध्यन्तमेतत् ।

यज्ञे इति किम्? शृतं हविः शमयितः ॥

३०५६. अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु ॥ ५५ ॥ (२३११)

आम्, अन्त, आलु, आय्य, इत्नु, इष्णु–इत्येतेषु परतो णेरयादेशो भवति । कारयाञ्चकार । हारयाञ्चकार । अन्त–गण्डयन्तः । मण्डयन्तः । आलु–स्पृहयालुः। आय्य–स्पृहयाय्यः (ऋ. ६.४.१२) । गृहयाय्यः । इत्नु–स्तनयित्नुः । इष्णु–पोषयिष्णवः (मै.४.२.१४) पारयिष्णवः ।

'न' इति वक्तव्ये अयादेशवचनमुत्तरार्थम् ॥

३०५७. ल्यपि लघुपूर्वात् ॥ ५६ ॥ (३३३६)

ल्यपि परतो लघुपूर्वाद्वर्णादुत्तरस्य णेरयादेशो भवति । प्रणमय्य, प्रथमय्य, प्रदमय्य, प्रशमय्य, सन्दमय्य गतः । प्रबेभिदय्य गतः । प्रगणय्य गतः ।

ह्रस्वयलोपाल्लोपानमसिद्धत्वं न भवति, असमानाश्रयत्वात् – ह्रस्वादयो हि णौ, ल्यपि णेरयादेशो भवति । लघुपूर्वादिति किम्? प्रपात्यः गतः ॥

३०५८. विभाषाऽऽपः ॥ ५७ ॥ (३३३७)

इङादेशस्य लाक्षणिकत्वान्न भवति – अध्याप्य गतः ॥

३०५९. युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि ॥ ५८ ॥ (३५४४)

यु, प्लु–इयेतयोर्ल्यपि परतश्छन्दसि विषये दीर्घो भवति । 'दान्त्यनुपूर्वं वियूय' (ऋ. १०.१३१.२) । 'यत्रा यो दक्षिणा परिप्लूय' (काठ. सं. २५.३) ।

छन्दसीति किम्? संयुत्य । आप्लुत्य ॥

३०६०. क्षियः ॥ ५९ ॥ (३३३८)

क्षियश्च दीर्घो भवति ल्यपि परतः । प्रक्षीय ॥

३०६१. निष्ठायामण्यदर्थे ॥ ६० ॥ (३०१४)

ण्यतः कृत्यस्यार्थो=भावकर्मणी, ताभ्यामन्यत्र या तिष्ठा तस्यां क्षियो दीर्घो भवति । आक्षीणः । प्रक्षीणः । परिक्षीणः । अकर्मकत्वात् क्षियः कर्त्तरि क्तः ।

प्रक्षीणमिदं देवदत्तस्येति 'क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः' (६.४.७६) इत्यधिकरणे क्तः ।

अण्यदर्थ इति किम्? अक्षितमसि मा मेक्षेष्ठाः (तै.सं. १.६.५.१) । क्षितमिति भावे दीर्घाभावात् 'क्षियो दीर्घात्' (८.२.४६) इति निष्ठानत्वमपि न भवति ॥

३०६२. वाऽऽक्रोशदैन्ययोः ॥ ६१ ॥ (३०८१)

आक्रोशे गम्यमाने, दैन्ये च क्षियो निष्ठायामण्यदर्थे वा दीर्घो भवति । क्षितायुरेधि । क्षीणायुरेधि । दैन्ये–क्षितकः । क्षीणकः । क्षितोऽयं तपस्वी ।

क्षीणोऽयं तपस्वी ॥

३०६३. स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च ॥ ६२ ॥ (२७५७)

स्य, सिच्, सीयुट्, तासि–इत्येतेषु भावकर्मविषयेषु परत उपदेशेऽजन्तानामङ्गानाम्, हन्, ग्रह, दृश्–इत्येतेषां च चिण्वत्कार्यं भवति वा । यदा चिण्वत् तदा इडागमो भवति । कस्य? स्यसिच्सीयुट्तासीनामेवेति वेदितव्यम्; ते हि प्रकृताः । अङ्गस्य तु लक्ष्यविरोधान्न क्रियते ।

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि?

चिण्वद्वृद्धिर्युक्च हन्तेश्च घत्वं दीर्घश्चोक्तो यो मितां वा चिणीति ।

इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिर्नित्यश्चायं वल्निमित्तो विघाती ॥ (म. भा. श्लो. वा.)

अजन्तानां तावत्–चायिष्यते, चेष्यते, अचायिष्यत, अचेष्यत । दायिष्यते, दास्यते, अदायिष्यत, अदास्यत । शामिष्यते, शमिष्यते, शमयिष्यते, अशामिष्यत, अशमिष्यत, अशमयिष्यत । हन्–घानिष्यते, हनिष्यते, अघानिष्यत, अहनिष्यत । ग्रह – ग्राहिष्यते, ग्रहीष्यते, अग्राहिष्यते, अग्रहीष्यते । 'ग्रहोऽलिटि दीर्घः' (७.२.३७) इति प्रकृतस्येटो दीर्घत्वम् । दृश् – दर्शिष्यते, द्रक्ष्यते, अदर्शिष्यत, अद्रक्ष्यत ।

सिच्यजन्तानाम्–अचायिषाताम्, अचेषाताम् । अदायिषाताम्, अदिषाताम् । अशामिषाताम् । अशमिषाताम्, अशमयिषाताम् । हन्–अघानिषाताम्, अवधिषाताम्, अहसाताम् । ग्रह्–अग्राहिषाताम्, अग्रहीषाताम् । दृश् – अदर्शिषाताम्, अदृक्षाताम्।

सीयुटि अजन्तानाम्–चायिषीष्ट, चेषीष्ट । दायिषीष्ट, दासीष्ट । शामिषीष्ट, शमिषीष्ट, शमयिषीष्ट । हन्–घानिषीष्ट, वधिषीष्ट । ग्रह–ग्राहिषीष्ट, ग्रहीषीष्ट । दृश्–दर्शिषीष्ट, दृक्षीष्ट ।

तासावजन्तानाम्–चायिता, चेता । दायिता, दाता । शामिता, शमिता, शमयिता.। हन् – घानिता, हन्ता । ग्रह–ग्राहिता, ग्रहीता । दृश्–दर्शिता, दर्ष्टा, द्रष्टा ।

स्यासिच्सीयुट्तासिष्विति किम्? चेतव्यम्, दातव्यम् । भावकर्मणोरिति किम्? चेष्यति । दास्यति । उपदेश इति किम्? कारिष्यते – इति गुणे कृते रपरत्वे च न प्राप्नोति, उपदेशग्रहणाद् भवति । अज्झनग्रहदृशामिति किम्? पठिष्यते ।

अङ्गाधिकारविहितं कार्यमिहातिदिश्यते, तेन हनिणिङामादेशा न भवन्ति ।

हनिष्यते, घानिष्यते । एष्यते, आयिष्यते । अध्येष्यते, अध्यायिष्यते । 'हनो वध लिङि' (२.४.४२), 'लुङि च' , (२.४.४३) 'इणो गा लुङि' ,(२.४.४५) 'विभाशा लुङ्लृङोः' (२.४.५०) इत्येते विधयो न भवन्ति ॥

३०६४. दीङो युडचि क्ङिति ॥ ६३ ॥ (२५०७)

दीङो युडागमो भवति अजादौ क्ङिति प्रत्यये परतः । उपदिदीये, उपदिदीयाते, उपदिदीयिरे ।

'दीङः' इति पञ्चमीनिर्देशादजादेर्युडागमो भवति । विधानसामर्थ्याच्च 'एरनेकाचः' (६.४.८२) इति यणादेशे कर्त्तव्ये तस्यासिद्धत्वं न भवति ।

अचीति किम्? उपदेदीयते । क्ङितीति किम्? उपदानम् ॥

३०३५. आतो लोप इटि च ॥ ६४ ॥ (२६७२)

इव्यजादावार्धधातुके क्ङिति चाकारान्तस्याङ्गस्य लोपो भवति । इटि– पपिथ। तस्थिथ । किति–पपतुः, पपुः । तस्थतुः तस्थुः । गोदः । कम्बलदः । ङिति–प्रदा। प्रधा ।

'आर्धधातुके' इत्येव – यान्ति । वान्ति । व्यत्यरे । व्यत्यले । रातेर्लातेश्च लङि इटि रूपम् ।

अचीत्येव–ग्लायते । दासीय ॥

३०६६. ईद्यति ॥ ६५ ॥ (२८४३)

ईकार आदेशो भवति आकारान्तस्याङ्गस्य यति परतः । देयम् । धेयम् । हेयम् । स्तेयम् ॥

३०३७. घुमास्थागापाजहातिसां हलि ॥ ६६ ॥ (३४६२)

घुसंज्ञकानामङ्गानां मा, स्था, गा, पा, जहाति, सा–इत्येतेषां हलादौ क्ङिति प्रत्यये परत ईकारादेशो भवति । दीयते, देदीयते । धीयते, देधीयते । मीयते, मेमीयते । स्थीयते, तेष्ठीयते । गीयते, जेगीयते । अध्यगीष्ट, अध्यगीषाताम्, अध्यगीषत । पीयते, पेपीयते ।

पातेरिह ग्रहणं नास्ति; लुग्विकरणत्वात् । पायते – इत्येव तस्य भवति ।

हीयते । जेहीयते । जहातेरिह निर्देशाद् जिहातेर्ग्रहणं न भवति । हायते ।

षोऽन्तकर्मणि' (धा.पा. ११४८) – अवसीयते, अवसेसीयते ।

हलीति किम्? ददतुः, ददुः । आतो लोपाद्धि परत्वादीत्वं स्यात् । एतदेव हल्ग्रहणं ज्ञापकम्–अस्मिन् प्रकरणे विप्रतिषेधेनासिद्धत्वं भवति ।

'क्ङिति' इत्येव–दाता । धाता ॥

३०३८. एर्लिङि ॥ ६७ ॥ (२३७४)

घुमास्थागापाजहातिसामङ्गानां लिङि परत एकारादेशो भवति । देयात् । मेयात् । धेयात् । स्थेयात् । गेयात् । पेयात् । अवसेयात् ।

'क्ङिति' इत्येव–दासीष्ट । धासीष्ट ॥

३०३९. वाऽन्यस्य संयोगादेः ॥ ३८ ॥ (२३७८)

घ्वादिभ्योऽन्यस्य संयोगादेराकारान्तस्य वा एकारादेशो भवति लिङि परतः । ग्लेयात्, ग्लायात् । म्लेयात्, म्लायात् ।

अन्यस्येति किम्? स्थेयात् । संयोगादेरिति किम्? यायात् ।

'क्ङिति' इत्येव–ग्लासीष्ट । 'अङ्गस्य' इत्येव–निर्वायात् ॥

३०७०. न ल्यपि ॥ ६९ ॥ (३३३५)

ल्यापि प्रत्यये परतो घुमास्थागापाजहातिसां यदुक्तं तन्न [भवति] । प्रदाय । प्रधाय । प्रमाय । प्रस्थाय । प्रगाय । प्रपाय । प्रहाय । अवसाय ॥

३०७१. मयतेरिदन्यतरस्याम् ॥ ७० ॥ (३३१८)

मयरेरिकारादेशो वा भवति ल्यपि परतः । अपमित्य, अपमाय ॥

३०७२. लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः ॥ ७१ ॥ (२२०६)

लुङ्, लङ्, लृङ्–इत्येतेषु परतोऽङ्गस्याडागमो भवति, उदात्तश्च स भवति । लुङ्–अकार्षीतु, अहार्षीत् । लङ्–अकरोत्, अहरत् । लृङ्–अकरिष्यत्, अहरिष्यत्॥

३०७३. आडजादीनाम् ॥ ७२ ॥ (२२५४)

आडागमो भवत्यजादीनां लुङ्लङ्लृङ्क्षु परतः, उदात्तश्च स भवति । ऐक्षिष्ट।

ऐहिष्ट । औब्जीत् । औम्भीत् । लङ्–ऐक्षत ऐहत । औब्जत् । औम्भत् । लृङ्–ऐक्षिष्यत । औब्जिष्यत् । औम्भिष्यत् ।

इह ऐज्यत, औप्यत, औह्यतेति लङि कृते लावस्थायामाडागमादन्तरङ्गत्वाल्लादेशः क्रियते, तत्र कृते विकरणो नित्यत्वादडागमं बाधते । शब्दान्तरप्राप्तेरडागमस्यानित्यत्वम्; कृते हि विकरणान्तस्याङ्गस्य तेन भवितव्यम्, अकृते तु धातुमात्रस्य 'शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति (परि.) ।

ननु शब्दान्तरादिति विकरणोऽनित्यः? विकरणे कृते सम्प्रसारणमडागमान्नित्यत्वादेव भवति, सम्प्रसारणे च कृतेऽजाद्यङ्गं जातमिति 'आडजादीनाम्' इत्याडागमः ॥

३०७४. छन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७३ ॥ (३५४५)

छन्दसि विषये आडागमो दृश्यते । यतो हि विहितस्ततोऽन्यत्रापि दृश्यते । 'आडजादीनाम्' (६.४.७२) इत्युक्तम्, अनजादीनामपि दृश्यते–'सुरुचो वेन आवः' (वा.सं. १३.३) । आनक् । आयुनक् । 'आवः' इति वृञो लुङि 'मन्त्रे घसह्वर' (२.४.८०) इति लेर्लुकि कृते च भवति, तथा 'आनक्' इति नशेः । 'आयुनक्' इति युजेर्लङि ॥

३०७५. न माङ्योगे ॥ ७४ ॥ (२२२८)

माङ्योगे लुङ्लङ्लृङ्क्षु यदुक्तं तन्न भवति । मा भवान् कार्षीत् । मा भवान् हार्षीत् । मा स्म करोत् । मा स्म हरत् । मा भवानीहिष्ट, मा भवानीक्षिष्ट । मा स्म भवानीहत । मा स्म भवानीक्षत ॥

३०७६. बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ॥ ७५ ॥ (३५४६)

छन्दसि विषये माङ्योगेऽपि बहुलमडाटौ भवतः । अमाङ्योगेऽपि न भवतः। अमाङ्योगे तावत्– 'जनिष्ठा उग्रः' (ऋ. १०.७३.१) । 'काममूनयीः (ऋ.१.५३.३)। काममर्दयीत् । माङ्योगेऽपि भवतः–'मा वः क्षेत्रे परबीजान्यवाप्सुः (आ.ध. २.१३.६) मा अभित्थाः । मा आवः ॥

३०७७. इरयो रे ॥ ७६ ॥ (३५४७)

'इ्रे' –इत्येतस्य छन्दसि विषये बहुलं 'रे' इत्ययमादेशो भवति । 'गर्भं प्रथमं दध्र आपः । (ऋ. १०.८२.५) । याऽस्य परिदध्रे । परिदद्दृश्रे । घाञो रेभावस्यासिद्धत्वादातो लोपो भवति ।

न च भवति–'परमाया धियोऽग्निकर्माणि चक्रिरे । अत्र रेशब्दस्य सेटां धातूनामिटि कृते पुना रेभावः क्रियते, तदर्थम् 'इरयोः' इत्ययं द्विवचननिर्देशः ॥

३०७८. अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ ॥ ७७ ॥ (२७१)

श्नुप्रत्ययान्तस्याङ्गस्य धातोरिवर्णोवर्णान्तस्य 'भ्रू' इत्येतस्य च इयङ्, उवङ्– इत्येतावादेशौ भवतोऽजादौ प्रत्यये परतः । आप्नुवन्ति । राध्नुवन्ति । शक्नुवन्ति । धातोः – चिक्षियतुः, चिक्षियुः । लुलुवतुः, लुलुवुः । नियौ, नियः । लुवौ, लुवः। भ्रुवौ, भ्रुवः ।

अचीति किम्? आप्नुयात् । शक्नुयात् । राध्नुयात् । श्नुधातुभ्रुवामिति किम्? लक्ष्म्यै । वध्वै । य्वोरिति किम्? चक्रतुः । चक्रुः ।

इयङुवङ्भ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन । चयनम्, चायकः । लवनम्, लावकः ।

इयङुवङ्प्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि बहुलमुपसंख्यानं कर्तव्यम् (म. भा.) तन्वं (आ.वे.५.३.१) पुषेम तनुवं (तै. सं १.५.५.४) पुषेम । विष्वं पुषेम, विषुवं पुषेम । स्वर्गो लोकः, सुवर्गो (तै. १.५.७.१) लोकः । त्र्यम्बकं (तै. १.८.६) यजामहे, त्रियम्बकं यजामहे ॥

३०७९. अभ्यासस्यासवर्णे ॥ ७८ ॥ (२२९०)

अभ्यासस्येवर्णोवर्णान्तस्यासवर्णेऽचि परत इयङ्, उवङ्–इत्येतावादेशौ भवतः.। इयेषा । उवोष । इयर्त्ति ।

असवर्ण इति किम्? ईयतुः, ईयुः । ऊवतुः, ऊवुः । [ईषतुः, ईषुः । ऊषतुः, ऊषुः ।]

'अचि' इत्येव–इयाज । उवाप ॥

३०८०. स्त्रियाः ॥ ७९ ॥ (३०१)

'स्त्री' –इत्येतस्याजादौ प्रत्यये परत इयङादेशो भवति । स्त्री, स्त्रियौ,

स्त्रियः । स्त्रीणाम्–इत्यत्र परत्वान्नुडागमः ।

पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

३०८१. वाऽम्शसोः ॥ ८० ॥ (३०२)

अमि शसि परतः स्त्रियां वा इयङादेशो भवति । स्त्रीं पश्य, स्त्रियं पश्य । स्त्रीः पश्य, स्त्रियः पश्य ॥

३०८२. इणो यण् ॥ ८१ ॥ (२४५५)

इणोऽङ्गस्य यणादेशो भवति अचि परतः । यन्ति । यन्तु । आयन् । इयङादेशापवादोऽयम् । 'मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन् बाधन्ते' (व्या.प. १०) इति गुणवृद्धिभ्यां परत्वादयं बाध्यते । अनयम् । आयकः ॥

३०८३. एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ॥ ८२ ॥ (२७२)

धातोरिति वर्तते, तेन संयोगो विशेष्यते । धातोरवयवः संयोगः पूर्वो यस्मादिवर्णान्न भवति असावसंयोगपूर्वः तदन्तस्याङ्गस्यानेकाचोऽचि परतो यणादेशो भवति । निन्यतुः, निन्युः । उन्न्यौ, उन्न्यः । ग्रामण्यौ । ग्रामण्यः ।

एरिति किम्? असंयोगपूर्वग्रहणमिवर्णविशेषणं यथा स्याद्, अङ्गविशेषणं मा भूदिति । लुलुवतुः, लुलुवुः–इत्येतत्तु 'ओः सुपि' (६.४.८३) इति नियमादपि सिध्यति ।

अनेकाच इति किम्? नियौ, नियः । असंयोगपूर्वस्येति किम्? यवक्रियौ । यवक्रियः । धातुना संयोगविशेषणं किम्? इहापि न स्याद्–उन्न्यौ, उन्न्य इति ।

गतिकारकाभ्यामन्यपूर्वस्य नेष्यते । परमनियौ । परमनिय इति ॥

३०८४. ओः सुपि ॥ ८३ ॥ (२८१)

धात्ववयवः संयोग पूर्वो यस्मादुवर्णान्न भवति तदन्तस्याङ्गस्यानेकाचोऽजादौ सुपि परतो यणादेशो भवति । खलप्वौ, खलप्वः । शतस्वौ, शतस्वः । सकृल्ल्वौ, सकृल्ल्वः ।

सुपीति किम्? लुलुवतुः, लुलुवुः ।

'अनेकाचः' इत्येव – लुवौ, लुवः ।

'असंयोगपूर्वस्य' इत्येव–कटप्रुवौ, कटप्रुवः ।

'गतिकारकाभ्यामन्यपूर्वस्य नेष्यते' इत्येव–परमलुवौ, परमलुवः ।

३०८५. वर्षाभ्वश्च ॥ ८४ ॥ (२८२)

वर्षाभू–इत्येतस्याजादौ सुपि परतो यणादेशो भवति । वर्षाभ्वौ, वर्षाभ्वः ।

'पुनर्भ्वश्चेति वक्तव्यम् (क.वा.) पुनभ्वौ, पुनर्भ्वः ॥

कारापूर्वस्यापीष्यते–काराभ्वौ, काराभ्वः ॥

३०८६. न भूसुधियोः ॥ ८५ ॥ (२७३)

भू, सुधी–इत्येतयोर्यणादेशो न भवति । प्रतिभुवौ, प्रतिभुवः । सुधियौ, सुधियः ॥

३०८७. छन्दस्युभयथा ॥ ८६ ॥ (३५४५)

छन्दसि विषये भू, सुधी–इत्येतयोरुभयथा दृश्यते । 'वनेषु चित्रं विभ्वं विशे' ,(ऋ. ४.७.१) विशे विभुवम् (तै.सं. १.५.५) । सुध्यो हव्यमग्ने, सुधियो हव्यमग्ने ॥

३०८८. हुश्नुवोः सार्वधातुके ॥ ८७ ॥ (२३८७)

'हु' इत्येतस्याङ्गस्य श्नुप्रत्ययान्तस्यानेकाचोऽसंयोगपूर्वस्याजादौ सार्वधातुके परतो यणादेशो भवति । जुह्वति, जुह्वतु । सुन्वन्ति, सुन्वन्तु, असुन्वन् ।

हुश्नुवोरिति किम्? योयुवति । रोरुवति ।

इदमेव हुश्नुग्रहणं ज्ञापकम् – भाषायामपि यङ्लुगस्तीति । छन्दसि 'छन्दस्युभयथा' (६.४.८६) इत्यार्धधातुकत्वादेव यणादेशस्याप्रसङ्गः । न च यङ्लुगन्तादन्यत् प्रत्युदाहरणम् उवर्णान्तमनेकाजसंयोगपूर्वं सार्वधातुके विद्यते ।

सार्वधातुक इति किम्? जुहुवतुः, जुहुवुः ।

'असंयोगपूर्वस्य' इत्येव–आप्नुवन्ति । राध्नुवन्ति ॥

३०८९. भुवो वुग्लुङ्लिटोः ॥ ८८ ॥ (२१७४)

भुवो वुगागमो भवति लुङि लिटि चाजादौ परतः । अभूवन् । अभूवम् । लिट्–बभूव, बभूवतुः, बभूवुः ॥

३०९०. ऊदुपधाया गोहः ॥ ८९ ॥ (२३३४)

गोहोऽङ्गस्य उपधाया ऊकारादेशो भवति अजादौ प्रत्यये परतः । निगूहयति। निगूहकः । साधु निगूही । निगूहंनिगूहम् । [निगूहन्ति] । निगूहो वर्तते ।

उपधाया इति किम्? अलोऽन्त्यस्य मा भूत् ।

'गोहः' इति विकृतग्रहणं विषयार्थम् (म. भा.) । यत्रास्यैतद्रूपं तत्रैव यथा स्यात्, इह मा भूत्–निजुगुहतुः, निजुगुहुः ।

अयादेशप्रतिषेधार्थं च केचिदिच्छन्ति । निगूह्य गत इत्युत्वस्यासिद्धत्वाद् 'ल्यपि लघुपूर्वात्' (६.४.५६) इत्ययादेशः स्यात् । व्याश्रयत्वादेवासिद्धत्वमत्र नास्ति–णावूत्वम्, ण्यन्तस्य च ल्यप्ययादेश इति ।

अचीत्येव–निगोढा । निगोढुम् ॥

३०९१. दोषो णौ ॥ ९० ॥ (२६०४)

दोष उपधाया ऊकार आदेशो भवति णौ परतः । दूषयति । दूषयतः । दूषयन्ति ।

विकृतग्रहणं प्रक्रमाभेदार्थम् । पूर्वत्र हि 'गोहः' इत्युक्तम् ।

णाविति किम्? दोषो वर्तते ॥

३०९२. वा चित्तविरागे ॥ ९१ ॥ (२६०५)

चित्तविकारार्थे दोष उपधाया वा ऊकारादेशो भवति णौ परतः । चित्तं दूषयति, चित्तं दोषयति । प्रज्ञां दूषयति, प्रज्ञां दोषयति ।

३०९३. मितां ह्रस्वः ॥ ९२ ॥ (२५६८)

मितो धातवः 'घटादयो मितः' (सि.कौ. पृ. ७३२) इत्येवमादयो ये प्रतिपादिताः, तेषामुपधाया ह्रस्वो भवति णौ परतः । घटयति । व्यथयति । जनयति । रजयति । शमयति । ज्ञपयति ।

केचिदत्र 'वा' इत्यनुवर्त्तयन्ति, सा च व्यवस्थितविभाषा, तेन उत्क्रामयति,

संक्रामयतीत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

३०९४. चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् ॥ ९३ ॥ (२७६२)

चिण्परे णमुल्परे च णौ परतो मितामङ्गानामुपधाया दीर्घो भवति अन्यतरस्याम्। अशमि, अशामि । अतमि, अतामि । शमंशमम्, शामंशामम् । तमन्तमम्, तामन्तामम्।

दीर्घग्रहणं किम्, न ह्रस्वविकल्प एव विधीयते? नैवं शक्यम्; शमयन्तं प्रयुक्ते–इति द्वितीये णिचि ह्रस्वविकल्पो न स्यात् ।

णिलोपस्य स्थानिवद्भावाद् दीर्घविधौ त्वजादेशो न स्थानिवात् । शमयन्तं प्रयुक्तान् । अशमि, अशामि । शमंशमम्, शामंशामम् । शंशमयतेः – अशंशमि, अशंशामि । अशंशमि । शंशामम् ।

योऽसौ णौ णिर्लुप्यते, यश्च यङकारः, तयोर्दीर्घविधौ आदेशो न स्थानिवद्भवतीति अस्थानिवद्भावादीर्घः सिद्धो भवति । ह्रस्वविकल्पे तु विधीयमाने स्थानिवद्भावः स्यात् ।

णिण्यन्ते यङ्ण्यन्ते त्वसिद्धिरेव । व्याश्रयत्वादसिद्धत्वमपि नास्ति । णौ हि णियङोर्लोपः, चिण्णमुल्परे णावङ्गस्य दीर्घत्वम् ॥

३०९५. खचि ह्रस्वः ॥ ९४ ॥ (२९५५)

खच्परे णौ परतो ह्रस्वो भवत्यङ्गस्योपधायाः । द्विषन्तपः । परन्तपः । पुरन्दरः ॥

३०९६. ह्लादो निष्ठायाम् ॥ ९५ ॥ (३०७३)

ह्लादोऽङ्गस्योपधाया ह्रस्वो भवति निष्ठायां परतः । प्रह्लान्नः । प्रह्लन्नवान् ।

निष्ठायामिति किम्? प्रह्लादयति । 'ह्लाद' इति योगविभागः क्रियते, क्तिन्यपि यथा स्यात्–प्रह्लत्तिरिति ॥

३०९७. छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य ॥ ९६ ॥ (३२९७)

छादेरङ्गस्याद्व्युपसर्गस्य घप्रत्यये परत उपधाया ह्रस्वो भवति । उरश्छदः । दन्तच्छदः ।

णिलोपस्य चासिद्धत्वं स्थानिवद्भावो वा वचनसामर्थ्यादत्र न भवतीति ह्रस्वभाविन्युपधा भवति ।

अद्व्युपसर्गस्येति किम्? समुपच्छादः ।

अद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यम् (म. भा.) । समुपातिच्छादः । उत्तरा हि संख्या पूर्वसंख्याकृतं व्यपदेशं निवर्त्तयति, न हि त्रिपुत्रो द्विपुत्र इति व्यपदिश्यते.॥

३०९८. इस्मन्त्रन्क्विषु च ॥ ९७ ॥ (२९८५)

इस्, मन्, त्रन्, क्वि–इत्येतेषु परतश्छादेरुपधाया ह्रस्वो भवति । छदिः । छद्म । छत्रम् । धामच्छत् । उपच्छत् ।

३०९९. गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि ॥ ९८ ॥ (२३६३)

गम, हन, जन, खन, घस–इत्येतेषामङ्गानामुपधाया लोपो भवत्यजादौ प्रत्यये क्ङित्यनङि परतः । जग्मतुः, जग्मुः । जघ्नतुः, जघ्नुः । [जज्ञतुः, जज्ञुः] जज्ञे, जज्ञाते, जज्ञिरे । चख्नतुः, चख्नुः । जक्षतुः, जक्षुः । 'अक्षन्नमीमदन्त पितरः' (वा. सं. १९.३६) ।

क्ङितीति किम्? गमनम् । हननम् । अनङीति किम्? अगमत् । अघसत् ।

अचीत्येव – गम्यते, हन्यते ॥

३१००. तनिपत्योश्छन्दसि ॥ ९९ ॥ (३५४९)

तनि, पति–इत्येतयोश्छन्दसि विषये उपधाया लोपो भवति अजादौ क्ङिति प्रत्यये परतः । 'वितत्निरे कवयः' (ऋ. १.१६४.५) । 'शकुना इव पप्तिम (ऋ. १.१०४.२०) ।

छन्दसीति किम्? वितेनिरे । पेतिम ॥

३१०१. घसिभसोर्हलि च ॥ १०० ॥ (३५५०)

घसि, भस–इत्येतयोश्छन्दसि उपधाया लोपो भवति हलादावजादौ च क्ङिति प्रत्यये परतः । 'सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे' (वा.सं. १८.९) । 'बब्धां ते हरी धानाः' (नि. ५.१२) ।

सग्धिरिति–अदेः क्तिनि 'बहुलं छन्दसि' (२.४.३९) इति घस्लादेशे उपधाया लोपे च कृते 'झलो झलि' (८.२.२६) इति सकारलोपः । धत्वं तकारस्य, जश्त्वं घकारस्य । ततः समाना ग्धिः – सग्धिरिति समासे कृते समानस्य सभावः ।

बब्धामिति – भसेर्लोटि तामि श्लौ द्विर्वचने कृते उपधलोपसलोपधत्वजश्त्वानि कर्त्तव्यानि । द्विर्वचनात्परत्वान्नित्यत्वाच्च उपधालोपः प्राप्नोति; छान्दसत्वात् स तथा न क्रियते ।

अजादौ–बप्सति । क्ङितीत्येव–'अंशून् बभस्ति' (काठ. सं. ३५.१४) ॥

३१०२. हुझल्भ्यो हेर्धिः ॥ १०१ ॥ (२४२५)

'हु' इत्येतस्मात् झलन्तेभ्यश्चोत्तरस्य हलादेर्हेः स्थाने धिरादेशो भवति । जुहुधि । झलन्तेभ्यः – भिन्धि । छिन्धि ।

हुझल्भ्य इति किम्? क्रीणीहि । प्रीणीहि ।

हेरिति किम्? जुहुताम् ।

हलीत्येव–रुदिहि । स्वपिहि ।

इह जुहुतात्, भिन्तात् त्वमिति परत्वात् तातङि कृते 'सकृद् गतौ विप्रतिषेधे यब्दाधितं तद्बधितमेव' (चा.प.६०) इति पुनर्धिभावो न भवति ।

भिन्धकि, छिन्धकीत्यत्र परत्वाद् धिभावे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानादकच् क्रियते॥

३१०३. श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसि ॥ १०२ ॥ (३५५१)

श्रु, शृणु, पॄ, कृ, वृ–इत्येतेभ्य उत्तरस्य हेर्धिरादेशो भवति छन्दसि विषये। 'श्रधी हवमिन्द्र' (ऋ. २.११.३) । 'शृणुधी गिरः (ऋ. ८.१३.७) । पूर्द्धि (ऋ. ८.७८.१०) उरुणस्कृधि (ऋ. ८.५७.११) । अपावृधि (ऋ. १.७.६) ।

शृणुधीत्यत्र धिभावविधानसामर्थ्याद् 'उतश्च प्रत्ययात्' (६.४.१०४) इति हेर्लुग्न भवति । 'अन्येषामपि दृश्यते' (६.३.१३७) इति दीर्घत्वम् । अतोऽन्यत्र 'व्यत्ययो बहुलम्' (३.१.८५) इति शप्, तस्य 'बहुलं छन्दसि' (२.४.७३) इति लुक् ॥

३१०४. अङितश्च ॥ १०३ ॥ (३५५३)

अङितश्च हेर्धिरादेशो भवति । 'वा छन्दसि' (३.४.८८) इति पित्त्वेनास्याङित्त्वम्.। 'सोमं रारन्धि' (ऋ.१.९१.१३) । 'अस्मभ्यं तद्धर्यश्व प्रयन्धि' (ऋ. ३.३६.९) । 'युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनः' (ऋ. १.१८९.२०)

अङित इति किम्? 'हव्यं प्रीणीहि' (काठ. सं. ४०.९४)।

रारन्धीति–रमेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम्, शपः श्लुः, अभ्यासदीर्घत्वं छान्दसत्वात्। मलेपाभावास्तु अङित्त्वादेव। प्रयन्धीति–यमेः शपो लुक्। युयोधीति–यौतेः शपः श्लुः॥

३१०५. चिणो लुक्॥ १०५॥ (२३२९)

चिण उत्तरस्य प्रत्ययस्य लुग्भवति। अकारि। अहारि। अलावि। अपाचि।

अकारितराम्, अहारितमामित्यत्र तलोपस्यासिद्धत्वात् तरप्तमपोर्न लुग्भवति; 'चिणो लुक्' इत्येतद्विषयभेदाद्भिद्यते॥

३१०६. अतो हेः॥ १०५॥ (२२००)

अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य हेर्लुग्भवति। पच। पठ। गच्छ। धाव।

अत इति किम्? युहि। रुहि। तपरकरणं किम्? लुनीहि। पुनीहि। ईत्वस्यासिद्धत्वादाकार एव भवति॥

३१०७. उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्॥ १०६॥ (२३३४)

उकारो योऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्ययादुत्तरस्य हेर्लुग्भवति। चिनु। सुनु। कुरु।

उत इति किम्? लुनीहि। पुनीहि। प्रत्ययादिति किम्? रुहि। युहि। असंयोगपूर्वादिति किम्? प्राप्नुहि। राध्नुहि। तक्ष्णुहि॥

उतश्च प्रत्ययाच्छन्दोवावचनम् (म. भ.)। 'उतश्च प्रत्ययात्' इत्यत्र 'छन्दसि वा' इति वक्तव्यम्। आतनुहि यातुधानान्। 'धिनुहि यज्ञपतिम्' (काठ सं. १.६)। तेन मा भगिनं कृणुहि (अ. वे. १२९.१)

३१०८. लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः॥ १०७॥ (२३३३)

योऽयमुकारोऽसंयोगपूर्वः तदन्तस्य प्रत्ययस्यान्यतरस्यां लोपो भवति वकारमकारादौ प्रत्यये परतः। सुन्वः, सुनुवः। सुन्मः, सुनुमः। तन्वः, तनुवः। तन्मः, तनुमः।

प्रत्ययस्येत्येव–युवः, युमः । असंयोगपूर्वस्येत्येव–शक्नुवः, शक्नुमः । लुगिति वर्त्तमाने, लोपग्रहणमन्त्यलोपार्थम् ॥

३१०९. नित्यं करोतेः ॥ १०८ ॥ (२५४८)

करोतेरुत्तरस्य उकारप्रत्ययस्य वकारमकारादौ प्रत्यये परतो नित्यं लोपो भवति । कुर्वः, कुर्मः । उकारलोपस्य दीर्घविधावस्थानिवद्भावाद् 'हलि च' (८.२.७७) इति दीर्घत्वं प्राप्तम्, 'न भकुर्छुराम्' (८.२.७९) इति प्रतिषिध्यते ॥

३११०. ये च ॥ १०९ ॥ (२५४९)

यकरादौ च प्रत्यये परतः करोतेरुत्तरस्योकारप्रत्ययस्य नित्यं लोपो भवति । कुर्यात्, कुर्याताम्, कुर्युः ॥

३१११. अत उत्सार्वधातुके ॥ ११० ॥ (२४६७)

उकारप्रत्ययान्तस्य करोतेरकारस्य स्थाने उकार आदेशो भवति सार्वधातुके क्ङिति परतः । कुरुतः । कुर्वन्ति ।

सार्वधातुकग्रहणं किम्? भूतपूर्वेऽपि सार्वधातुके यथा स्यात् – कुरु ।

तपरकरणं लघूपधस्य गुणनिवृत्त्यर्थम् ।

क्ङितीत्येव–करोति । करोषि । करोमि ॥

३११२. श्नसोरल्लोपः ॥ १११ ॥ (२४६९)

श्नस्यास्तेश्चाकरस्य लोपो भवति, सार्वधातुके क्ङिति परतः । रुन्धः, रुन्धन्ति [रुन्द्धः, रुन्द्धन्ति] । भिन्तः, भिन्दन्ति । अस्तेः–स्तः, सन्ति ।

क्ङितीत्येव – भिनत्ति । अस्ति ।

'श्नसोः' इत्याकारस्य पररूपत्वं शकन्ध्वादिषु द्रष्टव्यम् ॥

३११३. श्नाभ्यस्तयोरातः ॥ ११२ ॥ (२४८३)

'श्ना' इत्येतस्याभ्यस्तानां चाङ्गानामाकारस्य लोपो भवति सार्वधातुके क्ङिति परतः । लुनते । लुनताम् । अलुनत । अभ्यस्तानाम् –मिमते । मिमताम् । अमिमत.। सञ्जिहते । सञ्जिहताम् । समजिहत ।

श्नाभ्यस्तयोरिति किम्? यान्ति । वान्ति । आत इति किम्? बिभ्रति । क्ङितीत्येव–अलुनात् । अजहात् । आद्ग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥

३११४. ई हल्यघोः ॥ ११३ ॥ (२४९७)

श्नान्तानामङ्गानामभ्यस्तानां च घुवर्जितानामात ईकारादेशो भवति हलादौ सार्वधातुके क्ङिति परतः । लुनीतः, पुनीतः । लुनीथः, पुनीथः । लुनीते, पुनीते। अभ्यस्तानाम्– मिमीषे । मिमीध्वे । सञ्जिहीते । सञ्जिहीषे । सञ्जिहीध्वे ।

हलीति किम्? लुनन्ति । मिमते । अघोरिति किम्? दत्तः । धत्तः ।

क्ङितीत्येव–लुनाति । जहाति ॥

३११५. इद्दरिद्रस्य ॥ ११४ ॥ (२४८२)

दरिद्रातेर्हलादौ सार्वधातुके क्ङिति परत इकारादेशो भवति । दरिद्रितः । दरिद्रिथः । दरिद्रिवः । दरिद्रिमः ।

हलीत्येव–दरिद्रति । क्ङितीत्येव – दरिद्राति ।

दरिद्रातेरार्धधातुके लोपो वक्तव्यः (का.वा. १) ।

सिद्धश्च प्रत्ययविधौ भवतीति वक्तव्यम् (का.वा.२) । दरिद्रातीति दरिद्रः । आकारान्तलक्षणो णप्रत्ययो न भवति, पचादित्वादजेव भवति ।

न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते ।

दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रषतीति वा ॥ (म. भा.)

अद्यतन्यां वेति वक्तव्यम् (का.वा.३) । अदरिद्रीत्, अदरिद्रासीत् । 'दरिद्रस्य' इति निर्देशे छान्दसं ह्रस्वत्वं द्रष्टव्यम् ॥

३११६. भियोऽन्यतरस्याम् ॥ ११५ ॥ (२४९२)

'भी' इत्येतस्याङ्गस्यान्यतरस्यामिकारादेशो भवति हलादौ क्ङिति सार्वधातुके परतः । बिभितः, बिभीतः । बिभिथः, बिभीथः । बिभिवः, बिभीवः । बिभिमः, बिभीमः ।

हलादावित्येव–बिभ्यति । क्ङितीत्येव–बिभेति । सार्वधातुक इयेव–भीयते॥

३११७. जहातेश्च ॥ ११६ ॥ (२४९८)

जहातेश्च इकारादेशो भवति अन्यतरस्यां हलादौ क्ङिति सार्वधातुके परतः। जहितः, जहीतः । जहिथः, जहीथः ।

हलादावित्येव–जहति । क्ङितीत्येव –जहाति । सार्वधातुक इत्येव – हीयते। जेहीयते ।

पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

३११८. आ च हौ ॥ ११७ ॥ (३४९९)

जहातेराकारश्चान्तादेशो भवति इकारश्चान्यतरस्यां हौ परतः । जहाहि, जहिहि, जहीहि ॥

३११९. घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ॥ ११९ ॥ (२४७१)

घुसंज्ञकानामङ्गानामस्तेश्च एकारादेशो भवति हौ परतोऽभ्यासलोपश्च । देहि। धेहि । अस्तेः–

'श्नसोरल्लोपः' (६.४.१११) इत्यकारलोपः, एधि । शिदयं लोपः, तेन सर्वस्याभ्यासस्य भवति ॥

३१२१. अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि ॥ १२० ॥ (२२६०)

लिटि परत आदेश आदिर्यस्याङ्गस्य नास्ति तस्य एकहल्मध्ये असहाययोर्हलोर्मध्ये योऽकारस्तस्य एकारादेशो भवति, अभ्यासलोपश्च लिटि क्ङिति परतः । रेणतुः, रेणुः । येमतुः, येमुः । पेचतुः, पेचुः । देमतुः, देमुः ।

अत इति किम्? दिदिवतुः । दिदिवुः । तपरकरणं किम्? ररासे, ररासाते, ररासिरे । एकहल्मध्य इति किम्? [ररक्षतुः, ररक्षुः] । तत्सरतुः, तत्सरुः । अनादेशादेरिति किम्? चकणतुः, चकणुः । जगणतुः, जगणुः । बभणतुः, बभणुः।

लिट आदेश–विशेषणं किम्? इहापि यथा स्यात् – नेमतुः, नेमुः । सेहे, सेहाते, सेहिते । अनैमित्तिके नत्वसत्वे, तदादिर्लिव्यादेशादिर्न भवति ।

इहाभ्यासजश्त्वचर्त्वयोरसिद्धत्वं नास्ति, तेन तदादिरप्यादेशादिर्भवति । तथा च फलिभजोरेत्वं विधीयते । रूपाभेदे चादेशादिर्नाश्रीयत इति शसिदद्योः प्रतिषेधवचनं

ज्ञापकम्, अन्यथा हि पेचतुः, पेचुः, देमतुः देमुरित्येवमादीनामपि प्रकृतिजश्वरादीनामेत्वं न स्यत् ।

क्ङितीत्येव – अहं पपच । अहं पपठ ।

दम्भेरेत्वं वक्तव्यम् (का.वा.५) । देभतुः । देभुः । नलोपस्यासिद्धत्वान्न प्राप्नोति ।

नशिमन्योरलिट्येत्वं वक्तव्यम् (का.वा.) । अनेशम् । मेनका । अनेशमिति नशेर्लुङि पुषादित्वादङ् । मेनकेति मनेः 'आशिषि च' इति वुन् । क्षिपकादिषु प्रक्षेपादित्वं न क्रियते ।

छन्दस्यमिपचोरप्यलिटि एत्वं वक्तव्यम् (म. भा.) । व्येमानम् । अमेर्विपूर्वस्य चानशि मुक् न क्रियते । लिङि – पेचिरन् । पेचिरन्नित्येतस्य छान्दसं ह्रस्वत्वम्।

यजिवप्योश्च (म. भा.) आयेजे । आवेपे । यजेर्वपेश्च लिङि इटि 'छन्दस्यपि दृश्यते' (६.४.७३) इत्यनजादेरप्याडागमः ॥

३१२२. थलि च सेटि ॥ १२१ ॥ (२२६१)

थलि च सेटि परतोऽनादेशादेरङ्गस्य एकहल्मध्यगतस्यातः स्थाने एकार आदेशो भवति अभ्यासलोपश्च । मेचिथ । शेकिथ ।

सेटिति किम्? पपक्थ ।

थल्ग्रहणां विस्पष्टार्थम् । अक्ङिदर्थमेतद्वचनमित्यन्यस्येटोऽसम्भवात् ।

अत इत्येव–दिदेविथ । 'एकहल्मध्यगतस्य' इत्येव–ततक्षिथ । ररक्षिथ । अनादेशादेरित्येव–चकणिथ । बभणिथ ॥

३१२३. तॄफलभजत्रपश्च ॥ १२२ ॥ (२३०१)

तॄ, फल, भज, त्रप–इत्येतेषामङ्गानामत एकारादेशो भवति, अभ्यासलोपश्च लिटि क्ङिति परतस्थलि च सेटि । तेरतुः, तेरुः, तेरिथ । फेलतुः, फेलुः, फेलिथ। भेजतुः, भेजिथ । त्रेपे, त्रेपाते, त्रेपिरे ।

तरतेर्गुणार्थं वचनम् । फलिभजोरादेशाद्यर्थम् । त्रपेरनेकहल्मध्यार्थम् ।

श्रन्थेश्चेति वक्तव्यम् । श्रेथतुः, श्रेथुः ॥

३१२४. राधो हिंसायाम् ॥ १२३ ॥ (२५३२)

राधो हिंसायामर्थेऽवर्णस्य एकार आदेशो भवति, अभ्यासलोपश्च लिटि क्ङिति परतस्थलि च सेटि । अपरेधतुः, अपरेधुः, अपरेधिथ ।

हिंसायामिति किम्? रराधतुः, रराधुः, रराधिथ ।

अत–इत्येतदिहोपस्थितं तपरत्वकृतमपास्य कालविशेषमसम्भवादवर्णमात्रं प्रतिपादयति ।

अथ वा–'श्नाभ्यस्तयोरातः' (६.४.१२) – 'इत्यनुवर्त्तते' इति व्याख्येयम् ।

एकहल्मध्ये वा यः स स्थानी भविष्यति ॥

३१२५. वा जृभ्रमुत्रसाम् ॥ १२४ ॥ (२३५६)

जॄ, भ्रमु, त्रस–इत्येतेषामङ्गानामतः स्थाने वा एकार आदेशो भवति, अभ्यासलोपश्च लिटि क्ङिति परतस्थलि च सेटि । जेरतुः, जेरुः, जेरिथ । जजरतुः, जजरुः, जजरिथ । भ्रेमतुः, भ्रेमुः, भ्रेमिथ । बभ्रमतुः, बभ्रमुः, बभ्रमिथ। त्रेसतुः, त्रेसुः, त्रेसिथ । तत्रसतुः, तत्रसुः, तत्रसिथ ॥

३१२६. फणां च सप्तानाम् ॥ १२५ ॥ (२३५४)

फणादीनां सप्तानां धातूनामवर्णस्य स्थाने वा एकार आदेशो भवति, अभ्यासलोपश्च लिटि क्ङिति परतः, थलि च सेटि ।

(१) फेणतुः, फेणुः, फेणिथ । पफणतुः, पफणुः, पफणिथ ।

(२) रेजतुः, रेजुः, रेजिथ । रराजतुः, रराजुः, रराजिथ ।

(३) भ्रेजे, भ्रेजाते, भ्रेजिरे । बभ्राजे, बभ्राजाते, बभ्राजिरे ।

(४) भ्रेशे, भ्रेशाते, भ्रेशिरे । बभ्राशे, बभ्राशाते, बभ्राशिरे ।

(५) भ्लेशे, भ्लेशाते, भ्लेशिरे । बभ्लाशे, बभ्लाशाते, बभ्लाशिरे ।

(६) स्येमतुः, स्येमुः, स्येमिथ । सस्यमतुः, सस्यमुः, सस्यमिथ ।

(७) स्वेनतुः, स्वेनुः, स्वेनिथ । सस्वनतुः, सस्वनुः, सस्वनिथ ।

सप्तानामिति किम्? दध्वनतुः, दध्वनुः, दध्वनिथ ॥

३१२७. न शसददवादिगुणानाम् ॥ १२६ ॥ (२२६३)

शस, दद–इत्येतयोर्वकारादीनां च धातूनां गुण इत्येवमभिनिर्वृत्तस्य च योऽकारस्तस्य स्थाने एकारादेशो न भवति, अभ्यासलोपश्च । विशशसतुः, विशशसुः, विशशसिथ ।ददे, ददाते, ददिरे ।

वादीनाम्–ववमतुः ववमुः, ववमिथ । गुणस्य–विशशरतुः, विशशरुः, विशशरिथ । लुलविथ, पुपविथ ।

गुणशब्दाभिनिर्वृत्तस्यार्शब्दस्यौकारस्य चायमकार इति एत्वं प्रतिषिध्यते ॥

३१२८. अर्वणस्त्रसावनञः ॥ १२७ ॥ (३६४)

अर्वन्नित्येतस्याङ्गस्य 'तृ' इत्येयमादेशो भवति, सुश्चेत्ततः परो न भवति, स च नञ उत्तरो न भवति । अर्वन्तौ, अर्वन्तः । अर्वन्तम्, अर्वन्तौ, अर्वतः । अर्वता, अर्वद्भ्याम्, अर्वद्भिः । अर्वती । आर्वतम् ।

असाविति किम्? अर्वा । अनञ इति किम्? अनर्वाणौ, अनर्वाणः । 'अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वम्' (ऋ. १.१९०.१) ॥

३१२९. मघवा बहुलम् ॥ १२८ ॥ (३६०)

'मघवन्' इत्येतस्याङ्गस्य बहुलम् 'तृ' इत्ययमादेशो भवति । मघवान्, मघवन्तौ, मघवन्तः । मघवन्तम्, मघवन्तौ, मघवतः । मघवता । मघवती । माघवताम्।

न च भवति मघवा, मघवानौ, मघवानः । मघवानम्, मघवानौ, मघोनः । मघोना, मघवभ्याम्, मघवभिः । 'मघोनी' । (ऋ. १.४७.७) माघवानम् ॥

३१३१. पादः पत् ॥ १३० ॥ (१४४)

'पादः' इति पादशब्दो लुप्ताकारो गृह्यते, तदन्तस्यङ्गस्य भस्य 'पत्' इत्ययमादेशो भवति । स च 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' (व्या. प. १०६) इति पाच्छब्दस्यैव भवति, न तदन्तस्य सर्वस्य । द्विपदः पश्य । द्विपदा । द्विपदे । द्विपदिकां ददारि । त्रिपदिकां ददाति । वैयाघ्रपद्यः ॥

३१३२. वसोः सम्प्रसारणम् ॥ १३१ ॥ (४३५)

वस्वन्तस्य भस्य सम्प्रसारणं भवति । विदुषः पश्य । विदुषा । विदुषे ।

पेचुषः पश्य । पेचुषा । पेचुषे । पपुषः पश्य ।

आकारलोपे कर्त्तव्ये वसुसम्प्रसारणस्य व्याश्रयत्वादसिद्धत्वं न भवति । वसुग्रहणे क्वसोरपि ग्रहणमिष्यते ।

३१३३. वाह ऊठ् ॥ १३२ ॥ (३२९)

'वाहः' इत्येवमन्तस्य भस्य ऊठ् इत्येतत्सम्प्रसारणं भवति । प्रष्ठौहः । प्रष्ठौहा । प्रष्ठौहे । दित्यौहः । दित्यौहा । दित्यौहे । 'एत्येधत्यूठसु' (६.१.८९) इति वृद्धिः ।

अथ किमर्थमूठ् क्रियते, सम्प्रसारण एव कृते गुणे च 'वृद्धिरेचि' (६.१८८) इति वृद्धौ सत्यां सिद्धं रूपं भवति–प्रष्ठौह इति, अनकारान्ते चोपपदे वहेण्विर्न दृश्यते? ज्ञापनार्थम् । एतज्ज्ञापयति–भवत्येषा परिभाषा 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' (व्या.प. ४२) इति । तस्यां हि सत्यां बहिरङ्गस्य सम्प्रसारणस्यासिद्धत्वाद् अन्तरङ्गो गुणो न स्यात् ॥

३१३४. श्वयुवमघोनामतद्धिते ॥ १३३ ॥ (३६२)

श्वन्, युवन्, मघवन्–इत्येतेषामङ्गानामतद्धिते प्रत्यये परतः सम्प्रसारणं भवति.। शुनः, शुना, शुने । यूनः, यूना, यूने । मघोनः, मघोना, मघोने ।

अतद्धित इति किम्? शौवं मांसम् । यौवनं वर्त्तते । माघवनः । स्थालीपाकः। शुनो विकारे 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' (४.३.१५४), द्वारादित्वादैजागमः ।

श्वादीनामेतत्सम्प्रसारणं नकारान्तानामिष्यते (म. भा.) । इह न भवति– युवतीः पश्य । मघवतः, मघवता, मघवते । तदर्थमुत्तरत्र योगविभागं कुर्वन्ति – 'अल्लोपः' , 'अनः' ; अन इत्युभयोः शेष इति ॥

३१३५. अल्लोपोऽनः ॥ १३४ ॥ (२३४)

'अन्' इत्येवमन्तस्य भस्य अकारलोपो भवति । राज्ञः पश्य । राज्ञा । राज्ञे। तक्ष्णः पश्य । तक्ष्णा । तक्ष्णे ।

अनो नकारान्तस्यायं लोप इष्यते । इह न भवति – राजकीयमिति ॥

३१३६. षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि ॥ १३५ ॥ (११६०)

षकारपूर्वो योऽन् हनो धृतराज्ञश्च तस्याकारलोपो भवति अणि परतः । औक्ष्णः । ताक्ष्णः । भ्रौणघ्नः । धार्त्तराज्ञः ।

षपूर्वहन्धृतराज्ञामिति किम्? सामनः । वैमनः । 'अन् इति प्रकृतिभावेनाल्लोपटिलोपावुभावपि न भवतः । अणीति किम्? ताक्षण्यः ॥

३१३७. विभाषा ङिश्योः ॥ १३६ ॥ (२३७)

ङौ परतः शीशब्दे च अनो विभाषा अकारलोपो भवति । राज्ञि, राजनि । साम्नि, सामनि । साम्नी, सामनी ॥

३१३८. न संयोगाद्वमन्तात् ॥ १३७ ॥ (३५५)

वकारमकारान्तात्संयोगादुत्तरस्यानोऽकारस्य लोपो न भवति । पर्वणा, पर्वणे। अथर्वणा, अथर्वणे ।

संयोगादिति किम्? प्रतिदीव्ना । प्रतिदीव्ने । साम्ना, साम्ने । वमन्तादिति किम्? तक्ष्णा । तक्ष्णे ॥

३१३९. अचः ॥ १३८ ॥ (४१६)

'अचः' इत्ययमञ्चतिर्लुप्तनकारो गृह्यते, तदन्तस्य भस्य अकारस्य लोपो भवति । दधीचः पश्य । दधीचा, दधीचे । मधूचः पश्य । मधूचा, मधूचे ॥

३१४०. उद ईत् ॥ १३९ ॥ (४२०)

उद उत्तरस्याच ईकारादेशो भवति । उदीचः । उदीचा । उदीचे ॥

३१४१. आतो धातोः ॥ १४० ॥ (२४०)

आकारान्तस्य धातोर्भस्य लोपो भवति । कीलालपः पश्य । कीलालपा, कीलालपे । शुभंयः पश्य । शुभंया, शुभंये ।

आत इति किम्? निया, निये । धातोरिति किम्? खट्वाः पश्य । मालाः पश्य ।

'आतः' इति योगविभागः तेन 'क्त्वो ल्यप्' ,(७.१.३७) 'हलः श्नः शानच्' (३.१.८३) – इत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

३१४२. मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः ॥ १४१ ॥ (३५५४)

मन्त्रेषु आङि परत आत्मन आदेर्लोपो भवति । त्मना देवेभ्यः । त्मना सोमेषु.।

मन्त्रेष्विति किम्? आत्मना कृतम् । आङीति किम्? यदात्मनस्तन्नो वरिष्ठा।

आङोऽन्यत्रापि दृश्यते । 'त्मन्यासमञ्चन् मह्यम् (ऋ. १०.११०.१०) ॥

३१४३. ति विंशतेर्डिति ॥ १४२ ॥ (८४४)

भस्य विंशतेस्तिशब्दस्य डिति प्रत्यये परतो लोपो भवति । विंशत्या क्रीतः विंशकः । विंशं शतम् । विंशतेः पूरणो विंशः । एकविंशः ॥

डितीति किम्? विंशत्या ॥

३१४४. टेः ॥ १४३ ॥ (३१६)

टिसंज्ञकस्य डिति प्रत्यये परतो लोपो भवति । कुमुद्वान् । नड्वान् । वेतस्वान् । उपसरजः । मन्दुरजः । त्रिंशता क्रीतः त्रिंशकः । डित्यभस्याप्यनुबन्धकरण-सामर्थ्यात् टिलोपो भवति ॥

३१४५. नस्तद्धिते ॥ १४४ ॥ (६७९)

नकारान्तस्य भस्य टेर्लोपो भवति तद्धिते परतः । आग्निशर्मिः । औडुलोमिः। बाह्वादित्वादिञ्प्रत्ययः ।

न इति किम्? सात्वतः । तद्धित इति किम्? शर्मणा । शर्मणे ।

नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्प्पिकलापिकुथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलि-शिलालिशिखण्डिसूकरसद्मसुपर्वणामुपसंख्यानं कर्तव्यम् (का.वा.१) । अत्र ये इन्नन्तास्तेषाम् 'इनण्यनपत्ये' (६.४.१६४) इति प्रकृतिभावः प्राप्तः, ये त्वन्नन्तास्तेषाम् 'अन्' (६.४.१६७) इति । सब्रह्मचारिण इमे साब्रह्मचाराः । पीठसर्पिणः- पैठसर्पाः। कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः । कुथुमिनः - कौथुमाः । तैतिलिजाजलिनावाचार्यौ, तत्कृतो ग्रन्थ उपचारात् तैतिलिजाजलिशब्दाभ्यामभिधीयते, तं ग्रन्थमधीयते तैतिलाः,

जाजलाः । शैषिकेष्वर्थेषु वृद्धत्वादत्र छः प्राप्नोति । एवं लाङ्गलाः शैलालाः । शिखण्डिनः – शैखण्डाः । सूकरसद्मनः – सौकरसद्माः । सुपर्वणः – सौपर्वाः।

अश्मनो विकार उपसंख्यानम् (म. भा.) । अश्मनो विकारः आश्मः । आश्मनोऽन्यः ।

चर्मणः कोश उपसंख्यानम् (म. भा.) । चार्मः कोशः । चार्मणोऽन्यः ।

शुनः सङ्कोच उपसंख्यानम् (म. भा.) । शौवः सङ्कोचः । शौवनोन्यः ।

अव्ययानां च सायम्प्रातिकाद्यर्थमुपसंख्यानम् (म. भा.) । के पुनः सायम्प्रातिकादयः ? येषामव्ययानामविहितष्टिलोपः, प्रयोगे च दृश्यते, ते सायम्प्रातिकप्रकारा ग्रहीतव्याः । सायम्प्रातर्भवः सायम्प्रातिकः । पौनःपुनिकः । बाह्यः । कौतस्कुतः । 'कालाट्ठञ्' (४.३.११) इति ठञ्प्रत्ययः ।

व्युव्युलौ तु नेष्येते । आरातीयः, शाश्वतिकः, शाश्वतः – इत्येवमादिषु न दृश्यते टिलोपः ॥

३१४६. अह्नष्टखोरेव ॥ १४५ ॥ (७८९)

'अहन्' इत्येतस्य टखोरेव परतष्टिलोपो भवति । द्वे अहनी समाहृते द्व्यहः। त्र्यहः । द्वे अहनी अधीष्टो भृतो भावी वा द्व्यहीनः । त्र्यहीनः । अह्नां समूहः क्रतुः अहीनः ।

अह्नः समूहे खो वक्तव्यः । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । इह मा भत्– अह्ना निर्वृत्त माह्निकम् ।

एवकारकरणं विस्पष्टार्थम् । अह्न एव टखोः – इत्येवं नियमो न भविष्यति; 'आत्माध्वानौ खे' (६.४.१६९) इति प्रकृतिभावविधानात् ॥

३१४७. ओर्गुणः ॥ १४६ ॥ (८४७)

उवर्णान्तस्य भस्य गुणो भवति तद्धिते परतः । बाभ्रव्यः । माण्डव्यः । शङ्कव्यं दारु । पिचव्यः कार्पासः । कमण्डलव्या मृत्तिका । परशव्यमयः । औपगवः। कापटवः ।

'ओरोत्' इति वक्तव्ये गुणग्रहणं 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यो' (व्या.प.६४) यथा स्यात्, तेन स्वायम्भुव इति सिद्धं भवति ॥

३१४८. ढे लोपोऽकद्रवाः ॥ १४७ ॥ (११४२)

ढे परत उवर्णान्तस्य भस्याकद्रूवा लोपो भवति । कामण्डलेयः । शैतबाहेयः। जाम्बेयः । माद्रबाहेयः ।

अकद्रूवा इति किम्? काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत् ॥

३१४९. यस्येति च ॥ १४८ ॥ (३११)

इवर्णान्तस्यावर्णान्तस्य च भस्य ईकारे परे तद्धिते च लोपो भवति । इवर्णान्तस्य ईकारे–दक्षी । प्लाक्षी । सखी ।

सवर्णदीर्घत्वे हि सत्यतिसखेरागच्छतीत्यत्र एकादेशस्यान्तवत्त्वादसखीति (१.४.७) घिसंज्ञायाः प्रतिषेधः स्यात् ।

इवर्णान्तस्य तद्धिते–दुलि दौलेयः । वलि, वालेयः । अत्रि, आत्रेयः ।

अवर्णान्तस्य ईकारे–कुमारी । गौरी । शार्ङ्गरवी ।

अवर्णान्तस्य तद्धिते–दाक्षिः । प्लाक्षिः । चौडिः । बालाकिः । सौमित्रिः ।

यस्येत्यौङः श्यां प्रतिषेधो वक्तव्यः (का.वा.१) । काण्डे । कुड्ये । सौर्ये हिमवतः शृङ्गे । औङ शीभावे कृते 'यस्येति च' इति, 'सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः' (६.४.१५९) इति च लोपः प्राप्नोति ।

इयङुवङ्भ्यां लोपो भवति विप्ततिषेधेन (का.वा.२) वत्सान्प्रीणाति वत्सप्रीः, तस्याप्त्यं वात्सप्रेयः । चतुष्पाद्भ्यो ढञ् (४.१–१३५) इति ढञ् प्रत्ययः । लेखभ्रूः, शुभ्रादिः, तस्या अपत्यं लैखाभ्रेयः ॥

३१५०. सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः ॥ १४९ ॥ (४९९)

सूर्य, तिष्य, अगस्त्य, मत्स्य–इत्येतेषां यकारस्य उपधाया भस्य लोपो भवति ईति परतस्तद्धिते च । सूर्येणैकदिक् सौरी बलाका । अणि यो यस्येति लोपस्तस्यासिद्धत्वं नास्ति; व्याश्रयत्वात् । ईकारे तु यस्तस्यासिद्धत्वाद् उपाधायकारो भस्याणन्तस्य सूर्यस्य सम्बन्धीति लुप्यते । तिष्य–तैषमहः । तैषी रात्रिः । अगस्त्यस्यापत्यं स्त्री, ऋषित्वादणि कृते–आगस्ती । आगस्तीयः । मत्स्य–गौरादित्वान् ङीष्, मत्सी ।

उपधाया इति किम्? मत्स्यचरी ।

यग्रहणमुत्तरार्थम् । विषयपरिगणनमत्र कर्त्तव्यम्–

मत्स्यस्य ङ्यामिति वक्तव्यम् (का.वा.५) । इह मा भूत्–मत्स्यस्येदं मांसं मात्स्यम् ।

सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां च (का.वा.६) । सौरीयः । सौरी । आगस्तीयः । आगस्ती । इह मा भूत्–सौर्य चरुं निर्वपेत् । आगस्त्यः ।

तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि (का.वा.७) । तिष्येण नक्षत्रेण युक्तः कालः तैषः । पौषः ।

अन्तिकस्य तसि कादिलोप आद्युदात्तं च (का.वा.८) । अन्तिकशब्दस्य तसिप्रत्यये परतः ककारादेः शब्दस्य लोपो वक्तव्यः, आद्युदात्तं च । अन्तितो न दूराद् ।

तमे तादेश्च (म.भा.) । तमप्रत्यये अन्तिकशब्दस्य तकारादेः ककारादेश्च लोपो वक्तव्यः । तत्र तादिलोपे–अन्तमः । कादिलोपे–अन्तितमः ।

कादिलोपे बहुलमिति वक्तव्यम् (म. भा.) । अन्यत्रापि हि दृश्यते–अन्तिके सीदतीति अन्तिषत् । 'पूर्वपदात्' इति षत्वम् ।

ये च (म. भा.) । अन्तियः ॥

३१५१. हलस्तद्धितस्य ॥ १५० ॥ (४७२)

'तद्धिते' इति निवृत्तम् । हल उत्तरस्य तद्धितयकारस्य उपधाया ईति परतो लोपो भवति । गार्गी । वात्सी ।

हल इति किम्? कारिकेयी । तद्धितस्येति किम्? वैद्यस्य भार्या वद्यी ॥

३१५२. आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ॥ १५१ ॥ (१०८२)

अपत्ययकारस्य हल उत्तरस्य तद्धिते अनाकारादौ यलोपो भवति । गर्गाणां समूहो गार्गकम् । वात्सकम् ।

आपत्यस्येति किम्? साङ्काश्यकः । काम्पिल्यकः ।

तद्धितग्रहणमीत्यनापत्यस्यापि लोपार्थम् – सौमी इष्टीः ।

अनातीति किम्? गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः ।

हल इत्येव – कारिकेयस्यापत्यं कारिकेयिः ॥

३१५१. क्यच्व्योश्च ॥ १५२ ॥ (२११९)

क्य, च्वि–इत्येतयोश्च परत आपत्ययकारस्य हल उत्तरस्य लोपो भवति । वात्सीयति । गार्गीयति । वात्सायते । गार्गायते । च्वौ–गार्गीभूतः । वात्सीभूतः ।

आपत्यस्येत्येव–साङ्काश्यायते । साङ्काश्यभूतः ।

हल् इत्येव – कारिकेयीयति । कारिकेयीभूतः ॥

३१५४. बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ॥ १५३ ॥ (१३११)

नडादिषु बिल्वादयः पठ्यन्ते । 'नडादीनां कुक्च' (४.२.९१) इति कृतकुगागमा बिल्वकादयो भवन्ति, तेभ्य उत्तरस्य छस्य भस्य तद्धिते परतो लुग् भवति । बिल्वा यस्यां सन्ति बिल्वकीया, तस्यां भवाः बैल्वकाः । वेणुकीयाः, वैणुकाः । वेत्रकीयाः, वैत्रकाः । वेतसकीयाः, वैतसकाः । तृणकीयाः, तार्णकाः । इक्षुकीयाः ऐक्षुकाः । काष्ठकीयाः, काष्ठकाः । कपोतकीयाः, कापोतकाः ।

क्रुञ्चाह्रस्वत्वं च (ग.सू. ९२) । क्रुञ्चकीयाः, क्रौञ्चकाः ।

छग्रहणं किम्? छमात्रस्य लुग्यथा स्याद् कुको निवृत्तिर्मा भूदिति; अन्यथा हि 'सन्नियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यभाव' (व्या.प. ४८) इति कुगपि निवर्त्तेत। लुग्ग्रहणं सर्वलोपो यथा स्याद्, यकारमात्रस्य मा भूत् ॥

३१५५. तुरिष्ठेमेयस्सु ॥ १५४ ॥ (२००८)

इष्ठन्, इमनिच्, ईयसुन्–इत्येतेषु परतः तृशब्दस्य लोपो भवति । आसुतिं करिष्ठः । विजयिष्ठः । वहिष्ठः । दोहीयसी धेनुः ।

सर्वस्य तृशब्दस्य लोपार्थं वचनम् । अन्त्यस्य हि 'टेः' (६.४.१५५) इत्येव सिद्धः ।

लुगित्येतदत्र नानुवर्त्तते; तथा हि सति 'न लुमताङ्गस्य' (१.१.६३) इति प्रतिषेधाद् गुणो न स्यात् ।

इमनिज्ग्रहणमुत्तरार्थम् । इतरौ तु 'तुश्छन्दसि' (५.३.५९) इति भवतः ॥

३१५६. टेः ॥ १५५ ॥ (१८८६)

भस्य टेर्लोपो भवति इष्ठेमेयस्सु परतः । पटु–पटिष्ठः, पटिमा, पटीयान् । लघु–लघिष्ठः, लघिमा, लघीयान् ।

णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य कार्यं भवतीति वक्तव्यम् (का.वा.१) ।

किं प्रयोजनम्? पुंवद्भावरभावटिलोपयणादिपरार्थम् (म. भा.)। पुंवद्भावः – एनीमाचष्टे एतयति। श्येतयति। 'तसिलादिष्वाकृत्वसुचः' (६.३३५) इति इष्ठे पुंवद्भाव उक्तः। रभावः – पृथुमाचष्टे प्रथयति। भ्रदयति। टिलोपः–पटुमाचष्टे पटयति। लघयति। यणादिपरम् – स्थूलमाचष्टे स्थवयति।

भारद्वाजीयास्तु पठन्ति–'णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावरभावटिलोपयणादिपरविन्मतोर्लुक्कनर्थम्' (म. भा.) इति। स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति। वसुमन्तमाचष्टे वसयति। युवानमाचष्टे यवयति। कनयति। एतदुभयमप्युदाहरणमात्रम्, न परिगणनम्।

प्रादयोऽपि हीष्यन्ते–प्रियमाचष्टे प्रापयति॥

३१५७. स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः ॥ १५६ ॥ (२०१५)

स्थूल, दूर, युव, ह्रस्व, क्षिप्र, क्षुद्र–इत्येतेषां यणादिपरं लुप्यते इष्ठेमेयस्सु परतः, पूर्वस्य च गुणो भवति। स्थूल–स्थविष्ठः, स्थवीयान्। दूर–दविष्ठः, दवीयान्। युवन् – यविष्ठः, यवीयान्। ह्रस्व–ह्रसिष्ठः, ह्रसीयान्, ह्रसिमा। क्षिप्र–क्षेपिष्ठः, क्षेपीयान्, क्षेपिमा। क्षुद्र–क्षोदिष्ठः, क्षोदीयान्, क्षोदिमा। ह्रस्वक्षिप्रक्षुद्रशब्दाः पृथ्वादिषु पठ्यन्ते।

परग्रहणं किम्? यविष्ठः, यवीयान्; ह्रसिष्ठः, ह्रसीयान्–इत्यत्र पूर्वस्य यणादेर्लोपो मा भूत्।

पूर्वग्रहणं विस्पष्टार्थम्॥

३१५८. प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्बंहिगर्वर्षित्रब्द्राघिवृन्दाः ॥ १५७ ॥ (२०१६)

प्रिय, स्थिर, स्फिर, उरु, बहुल, गुरु, वृद्ध, तृप्र, दीर्घ, वृन्दारक–इत्येतेषां प्र, स्थ, स्फ, वर्,बंहि, गर्, वर्षि, त्रप्, द्राघि, वृन्द–इत्येते यथासंख्यमादेशा भवन्ति इष्ठेमेयस्सु परतः। प्रिय–प्रेष्ठः। प्रेमा। प्रेयान्। स्थिर–स्थेष्ठः। स्थेयान्। स्फिर–स्फेष्ठः। स्फेयान्। उरु–वरिष्ठः। वरिमा। वरीयान्। बहुल–बंहिष्ठः। बंहिमा। बंहीयान्। गुरु–गरिष्ठः। गरिमा। गरीयान्। वृद्ध–वर्षिष्ठः। वर्षीयान्। तृप्र–त्रपिष्ठः त्रपीयान्। दीर्घ–द्राघिष्ठः। द्राघीयान्। द्राघिमा। वृन्दारक –

वृन्दिष्ठः। वृन्दीयान् ।

प्रियोरुगुरुबहुलदीर्घाः पृथ्वादिषु पठ्यन्ते, तेनान्येषमिमनिज् न भवतीति नोदाह्रियते.॥

३१५९. बहोर्लोपो भू च बहोः ॥ १५८ ॥ (२०१७)

बहोरुत्तरेषामिष्ठेमेयसां लोपो भवति, तस्य च बहोः स्थाने 'भू' इत्ययमादेशो भवति । भूयान् । भूमा ।

बहुशब्दः पृथ्वादिषु पठ्यते । 'बहोः' इति पुनर्ग्रहणं स्थानित्वप्रतिपत्त्यर्थम्; अन्यथा हि प्रत्ययानामेव भूभावः स्यात् ॥

३१६०. इष्ठस्य यिट् च ॥ १५९ ॥ (२०१८)

बहोरुत्तरस्य इष्ठस्य यिडागमो भवति बहोश्च भूरादेशो भवति । भूयिष्ठः ।

लोपापवादो यिडागम; तस्मिन्निकार उच्चारणार्थः ॥

३१६१. ज्यादादीयसः ॥ १६० ॥ (२०१२)

ज्यादुत्तरस्य ईयस आकार आदेशो भवति । ज्यायान् ।

लोपस्य यिटा व्यवहितत्वादादित्युच्यते । लोपे हि सति अकृद्यकार इति दीर्घत्वेन ज्यायानिति सिध्यति ॥

३१६२. र ऋतो हलादेर्लघोः ॥ १६१ ॥ (१७८५)

रशब्द आदेशो भवति ऋकारस्य हलादेर्लघोरिष्ठेमेयस्सु परतः । प्रथिष्ठः, प्रथिमा, प्रथीयान् । म्रदिष्ठः,म्रदिमा, म्रदीयान् ।

ऋत इति किम्? पटिष्ठः, पटिमा, पटीयान् । हलादेरिति किम्? ऋजिष्ठः, ऋजिमा, ऋजीयान् ।

लघोरिति किम्? कृष्णिष्ठः, कृष्णीयान्, कृष्णिमा ।

परिगणनं कर्त्तव्यम् –

पृथुं मृदुं भृशं चैव कृशं च दृढमेव च ।
परिपूर्वं वृढं चैव षडेतान् रविधौ स्मरेत् ॥

तत इह न भवति– कृतमाचष्टे कृतयति, मातरमाचष्टे मातयति, भ्रातयति ॥

३१६३. विभाषर्जोश्छन्दसि ॥ १६२ ॥ (३५५५)

'ऋजु' इत्येतस्य ऋतः स्थाने विभाषा रेफ आदेशो भवति इष्ठेमेयस्सु परतश्छन्दसि विषये । रजिष्ठमेति पन्थानम् [रजिष्ठमनु नेषि पन्थाम् ऋ. १.९१.१]। त्वमृजिष्ठः ॥

३१६४. प्रकृत्यैकाच् ॥ १६३ ॥ (२०१०)

एकाज् यद्भसंज्ञकं तदिष्ठेमेयस्सु परतः प्रकृत्या भवति । स्रग्विन्नित्येतस्य विन्नन्तस्य – स्रजिष्ठः, स्रजीयान्, स्रजयति । स्रुग्वदित्येतस्य मत्वन्तस्य–स्रुचिष्ठः, स्रुचीयान्, स्रुचयति ।

एकाजिति किम्? वसुमदित्येतस्य वसिष्ठः । वसीयान् ।

प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवानः (म. भा.) । अके प्रत्यये परतो राजन्य, मनुष्य, युवन्–इत्येते प्रकृत्या भवन्ति । राजन्यानां समूहो राजन्यकम् । मनुष्याणां समूहो मानुष्यकम् । आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति' (६.४.१५१) इति यलोपः प्रकृतिभावेन न भवति । यूनो भावः यौवनिका । मनोज्ञादित्वाद् वुञ्, तस्य 'नस्तद्धिते' (६.४.१४४) इति टिलोपो न भवति ॥

३१६५. इनण्यनपत्ये ॥ १६४ ॥ (१२४५)

इन्नन्तमनपत्यार्थेऽणि परतः प्रकृत्या भवति । सांकूटिनम् । सांराविणम् । सांमार्जिनम् । 'अभिविधौ भावे इनुण्' , (३.३.४४) 'अणिनुणः', (५.४.१५) इत्यण् । स्रग्विण इदं स्राग्विणम् ।

अणीति किम्? दण्डिनां समूहो दाण्डम् । 'अनुदात्तादेरञ्' (४.२.४४) इत्यञ्प्रत्ययः । अनपत्य इति किम्? मेधाविनोऽपत्यं मैधावः ॥

३१६६. गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च ॥ १६५ ॥ (१२७५)

गाथिन्, विदथिन्, केशिन्, गणिन्, पनिन्–इत्येते चाणि प्रकृत्या भवन्ति । गाथिनोऽपत्यं गाथिनः । वैदथिनः । कैशिनः । गाणिनः । पाणिनः ।

अपत्यार्थोऽयमारम्भः ॥

३१६७. संयोगादिश्च ॥ १६६ ॥ (११५६)

संयोगादिश्च इननि प्रकृत्या भवति । शाङ्खिनोऽपत्यं शाङ्खिनः । माद्रिणः । वाज्रिणः ॥

३१६८. अन् ॥ १६७ ॥ (११५५)

अन्नन्तमणि प्रकृत्या भवति अपत्ये चानपत्ये च । सामनः । वैमनः । सौत्वनः ॥ जैत्वनः ॥

३१६९. ये चाभावकर्मणोः ॥ १६८ ॥ (११५४)

यकारादौ च तद्धितेऽभावकर्मणोरर्थयोरन् प्रकृत्या भवति । सामसु साधुः सामन्यः । वेमन्यः ।

अभावकर्मणोरिति किम्? राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् । 'राजन्' इति पुरोहितादिषु (५.१.१२८) पठ्यते, ततोऽयं यक् प्रत्ययः ॥

३१७०. आत्माध्वानौ खे ॥ १६९ ॥ (१६७०)

आत्मन्, अध्वन्–इत्येतौ खे परतः प्रकृत्या भवतः । आत्मने हित आत्मनीनः। अध्वानमलङ्गामी अध्वनीनः ।

ख इति किम्? प्रत्यात्मम् । प्राध्वम् । प्रत्यात्मम्–इत्यव्ययीभावे 'अनश्च' (५.४.१०८) इति समासान्तष्टच्प्रत्ययः । प्राध्वम्–इति 'उपसर्गादध्वनः' (५.४.८५) इति अच्प्रत्ययः ॥

३१७१. न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः ॥ १७० ॥ (११५७)

मपूर्वोऽन् अवर्मणोऽणि परतोऽपत्येऽर्थे न प्रकृत्या भवति । सुषाम्णोऽपत्यं सौषामः । चान्द्रसामः ।

मपूर्व इति किम्? सौत्वनः । अपत्य इति किम्? चर्मणा परिवृतो रथः चार्मणः । अवर्मण इति किम्? चक्रवर्मणोऽपत्यं चाक्रवर्मणः ।

मपूर्वप्रतिषेधे वा हितनाम्न इति वक्तव्यम् (म.भा.) हितनाम्नोऽपत्यं हैतनामः, हैतनामनः ॥

३१७२. ब्राह्मोऽजातौ ॥ १७१ ॥ (११५८)

योगविभागोऽत्र क्रियते 'ब्राह्मः' इत्येतदपत्याधिकारेऽपि सामर्थ्यादपत्यादन्यत्राणि टेर्लोपार्थं निपात्यते । ब्राह्मो गर्भः । ब्राह्ममस्त्रम् । ब्राह्मं हविः । ततः 'जातौ' , अपत्य इत्येव–अपत्ये जातावणि ब्रह्मणष्टिलोपो न भवति । ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः।

अपत्य इत्येव – ब्राह्मी ओषधिः ॥

३१७३. कार्मस्ताच्छील्ये ॥ १७२ ॥ (१६१३)

'कार्मः' इति ताच्छील्ये टिलोपो निपात्यते । कर्मशीलः कार्मः । 'शीलम्' 'छत्रादिभ्यो णः' (४.४.६१–६२) इति णप्रत्ययः ।

यद्येवम्, किमर्थमिदम् 'नस्तद्धिते' (६.४.१४४) इत्येव टिलोपः सिद्धः? सत्यमेतत्; ज्ञापकार्थं तु; एतज् ज्ञापयति–ताच्छीलिके णेऽण्कृतानि भवन्तीति । तेन चौरी, तापसीति णान्तादपीकारः सिद्धो भवति ।

ताच्छील्य इति किम्? कर्मण इदं कार्मणम् ॥

३१७४. औक्षमनपत्ये ॥ १७३ ॥ (११५९)

औक्षमित्यनपत्येऽणि टिलोपो निपात्यते । औक्षं पदम् ।

अनपत्य इति किम्? उक्ष्णोऽपत्यमौक्ष्णः, 'षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि' (६.४.१३५) इत्यलोपः ॥

३१७५. दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवासिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि ॥ १७४ ॥ (११४५)

दाण्डिनायन, हास्तिनायन, आथर्वणिक, जैह्माशिनेय, वासिनायनि, भ्रौणहत्य, धैवत्य, सारव, ऐक्ष्वाक, मैत्रेय, हिरण्मय–इत्येतानि निपात्यन्ते ।

दण्डिन्, हस्तिन्–इत्येतौ नडादिषु (४.१.९९) पठ्येते, तयोरायेने परतः प्रकृतिभावो निपात्यते । केषाञ्चित्तु–हस्तिन्निति नडादिषु न पठ्यते, तेषामत एव निपातनात् फगपि भवति । दण्डिनोऽपत्यं दाण्डिनायनः । हस्तिनोऽपत्यं हास्तिनायनः। अथर्वन्–इति वसन्तादिषु (४.२.६३) पठ्यते । अथर्वणा प्रोक्तो ग्रन्थोऽपि उपचाराद् अथर्वन्नित्युच्यते, तमधीते यः स आथर्वणिकः । इके प्रकृतिभावो निपात्यते ।

जिह्माशिन्– इति शुभ्रादिषु (४.१.१२३) पठ्यते, तस्य ढे (एये) परतः

प्रकृतिभावो निपात्यते । जिह्माशिनोऽपत्यं जैह्माशिनेयः ।

वासिनोऽपत्यम्, 'उदीचां वृद्धादगोत्रात्' (४.१.१५७) इति फिञ्, तत्र प्रकृतिभावो निपात्यते–वासिनायनिः ।

भ्रूणहन्, धीवन्–इत्येतयोः ष्यञि परतस्तकारादेशो निपात्यते । भ्रूणघ्नो भावः भ्रौणहत्यम् ।धीव्नो धैवत्यम् । 'हनस्तोऽचिण्णलोः' (८.३.३२) इति यत्तत्वं तद्धातुप्रत्यय एवेति–भ्रौणघ्नः, वार्त्रघ्न इत्यत्र न भवति, अतो भ्रौणहत्ये तत्वं निपात्यते ।

सारव–इति 'सरयू' इत्येतस्य अणि परतोऽयूशब्दस्य 'व' इत्यादेशो निपात्यते। सरय्वां भवं सारवमुदकम् ।

ऐक्ष्वाक–इति स्वरसर्वनाम्ना एकश्रुत्या पठ्यते । ततोऽयमाद्युदात्तोऽन्तोदात्तश्च निपात्यते । इक्ष्वाकोरपत्यम्, 'जनपदशब्दात्क्षत्त्रियादञ्' (४.१.१६६) इत्यञ्, तत्र उकारलोपो निपात्यते । ऐक्ष्वाकः । इक्ष्वाकुषु जनपदेषु भवः 'कोपधादाण्' (४.२.१३२) इत्यण् । ऐक्ष्वाकः ।

मैत्रेय–इति, मित्रयुशब्दो गृष्ट्यादिषु (४.१.१३६) पठ्यते, ततो ढञि कृते यादेरियादेशापवादो युशब्दलोपो निपात्यते । मित्रयोरपत्यं मैत्रेयः ।

अथ किमर्थं मित्रयुशब्दो बिदादिष्वेव (४.१.१०४) न पठ्यते, तत्राञि कृते यादेरिति इयादेशेनैव सिद्धम्; एवं च युलोपार्थं निपातनं कर्त्तव्यं न भवति; यस्कादिषु (२.४.६३) च बहुषु लुगर्थः पाठो न कर्त्तव्यो भवति, मित्रयव इत्यञो 'यञञोश्च' (२.४.६४) इत्येव हि लुकः सिद्धत्वात्? नैतदस्ति; मित्रयूणां सङ्घ इत्यत्र गोत्रचरणाद् वुञं बाधित्वा मैत्रयकः सङ्घ इत्यत्र 'सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण्' (४.३.१२७) इत्यण् प्राप्नोति ।

हिरण्मयम्–इति हिरण्यस्य मयटि यादिलोपो निपात्यते, हिरण्यस्य विकारः हिरण्मयः ।

३१७६. ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि च्छन्दसि ॥ १७५ ॥ (३५५६)

ऋत्व्य, वास्त्व्य, वास्त्व, माध्वी, हिरण्यय–इत्येतानि निपात्यन्ते छन्दसि विषये.। ऋतु, वास्तु–इत्येतयोर्यति यणादेशो निपात्यते । ऋतौ भवम् ऋत्व्यम् । (पै.

१९.२५.१४) वास्तौ भवं वास्त्व्यम् । वस्तुशब्दस्याणि यणादेशो निपात्यते । वस्तुनि भवो वास्त्वः । मधुशब्दस्याणि स्त्रियां यणादेशो निपात्यते 'माध्वीर्नः सन्त्वोषधी' (ऋ. १.१०.६) । हिरण्यशब्दाद्विहितस्य मयटो मशब्दस्य लोपो निपात्यते (म. भा.) हिरण्ययम् (ऋ. १.१५.१३) ॥

॥ इत्युपाध्यायश्रीवामनकृतायां काशिकावृत्तौ षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

॥ समाप्तश्चायं षष्ठाध्यायः ॥

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

पाणिनीयाष्टाध्यायीसूत्रवृत्तिः

काशिका

न्यास–पदमञ्जरी–भावबोधिनी–हिन्दी–व्याख्यासहिता

अथ अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः

३६१४. सर्वस्य द्वे ॥ १ ॥

सर्वस्येति च द्वे इति चैतदधिकृतं वेदितव्यम् । इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः पदस्येत्यतः प्राक् सर्वस्य द्वे भवत इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति–नित्यवीप्सयोरिति । तत्र सर्वस्य स्थाने द्वे भवतः । के द्वे भवतः? ये शब्दतश्चार्थतश्चोभयथान्तरतमे, एकस्य पचतिशब्दस्य द्वौ पचतिशब्दौ भवतः । पचति पचति । ग्रामो ग्रामो रमणीयः । यदा तु द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं तदा स एव पचतिशब्दो द्विरावर्त्तते, तस्य द्वे आवृत्ती भवतः । सर्वस्येति किम्? विस्पष्टार्थम् । अथ पदस्येत्येव कस्मान्नोच्यते? नैवं शंक्यमिह हि न स्यात् प्रपचति प्रपचतीति (१) । इह द्रोग्धा (२) द्रोढा इति घत्वढत्वयोर–सिद्धत्वादकृतयोरेव तयोर्द्विर्वचनं प्राप्नोति, तत्र पश्चाद्विकल्पे सत्यनिष्टमपि स्यात्–द्रोग्धा द्रोढा । द्रोढा द्रोग्धेति । तस्माद्वक्तव्यमेतत् पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति । सर्वस्येत्येतदेव वा कृतसर्वकार्यप्रतिपत्त्यर्थं (३) द्रष्टव्यम् ॥

३६१५. तस्य परमाम्रेडितम् ॥ २ ॥

तस्य द्विरुक्तस्य यत्परं शब्दरूपं तदाम्रेडितसंज्ञं भवति । चौर चौर चौर । वृषल वृषल वृषल । दस्यो दस्यो दस्यो घातयिष्यामि त्वा, बन्धयिष्यामि त्वा । आम्रेडितप्रदेशा आम्रेडितं भर्त्सने इत्येवमादयः ॥

३६१६. अनुदात्तं च ॥ ३ ॥

अनुदात्तं च तद्भवति यदाम्रेडितसंज्ञम् । भुङ्क्ते भुङ्क्ते । पशून् पशून् ॥

३६१७. नित्यवीप्सयोः ॥ ४ ॥

नित्ये चार्थे वीप्सायां च यद्वर्त्तते तस्य द्वे भवतः । केषु नित्यता? तिङक्षु अव्ययकृत्सु (४) च । कुत एतत्? आभीक्ष्ण्यमिह नित्यता । आभीक्ष्ण्यं च क्रियाधर्मः । यां क्रियां कर्त्ता प्राधान्येनानुपरमन् करोति तन्नित्यम् । पचति पचति। जल्पति जल्पति । भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति । भोजं भोजं व्रजति । लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति। क्त्वाणमुलोर्लोटश्च द्विर्वचनापेक्षायामेव पौनःपुन्यप्रकाशने शक्तिः । यङ् तु तन्निरपेक्षः प्रकाशयति–पुनः पुनः पचति पापच्यत (१) इति । यदा तु तत्र दिर्वचनं तदा क्रियासममिहारे पौनःपुन्यं द्रष्टव्यं पापच्यते पापच्यत इति । अथ केषु वीप्सा? सुप्सु वीप्सा । का पुनः सा? व्याप्तिविशेषविषया प्रयोक्तुरिच्छा वीप्सा । का पुनरसौ? नानावाचिनामधिकरणानां (२) क्रियागुणाभ्यां युगपत्प्रयोक्तुर्व्याप्तुमिच्छा वीप्सा । नानाभूतार्थावाचिनां शब्दानां यान्यधिकरणानि वाच्यानि तेषां क्रियागुणाभ्यां युगपत्प्रयोक्तुमिच्छा वीप्ता । ग्रामो ग्रामो रमणीयः । जनपदो जनपदो रमणीयः । पुरुषः पुरुषो (३) निधनमुपैत्रि । यत्तिङन्तं नित्यतया प्रकर्षेण च युक्तं ततः कृतद्विर्वचनात् प्रकर्षप्रत्यय इष्यते । पचति पचति तरामिति। इह तु आढ्यतरमाढ्यतरमानयेति प्रकर्षयुक्तस्य वीप्सायोग इष्यते ॥

३६१८. परेर्वर्जने ॥ ५ ॥

परीत्येतस्य वर्जनेऽर्थे द्वे भवतः । परि परि त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । परि परि सौवीरेभ्यः । परि परि सर्वसेनेभ्यः । वर्जनं परिहारः । वर्जन इति किम्? ओदनं परिषिञ्चति । परेर्वर्जनेऽसमासे वेति वक्तव्यम् । परि परि विगतेभ्यो वृष्टो देवः । परि त्रिगर्तेभ्यः । समासे तु तेनेवोक्तत्वाद्वर्जनस्य नैव भवति–परित्रिगर्त्तं वृष्टो देव इति ॥

३६१९. प्रसमुपोदः पादपूरणे ॥ ६ ॥

प्र सम् उप उत् इत्येतेषां पादपूरणे द्वे भवतो द्विर्वचनेन चेत्पादः पूर्यते । प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे । संसमिद्युवसे वृषन् । उपोप मे परामृश । किं नोदुदु

हर्षसे दातवा उ। (४) पादपूरण इति किम्? प्रदेवं देव्या धिया। सामर्थ्याच्छन्दस्ये–वैतद्विधानम् । भाषायामनर्थकं स्यात् प्रयोगाभावात् ॥

३६२०. उपर्यध्यधसः सामीप्ये ॥ ७ ॥

उपरि अधि अधस् इत्येतेषां द्वे भवतः सामीप्ये विवक्षिते । सामीप्यं (५) प्रत्यासत्तिः, कालकृता । देशकृता च । (६) उपर्युपरि दुःखम् । उपर्युपरि ग्रामम्। अध्यधि ग्रामम् । अधोधो नगरम् । सामीप्य इति किम्? उपरि चन्द्रमाः । इह कस्मान्न भवति–उपरि शिरसो घटं धारयति? औत्तराधर्यमेव विवक्षितं न सामीप्यमिति द्विर्वचनं न भवति ॥

३६२१. वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ॥ ८ ॥

एकार्थः (१) पदसमूहो वाक्यम् । वाक्यादेरामन्त्रितस्य द्वे भवतः, असूया संमति कोप कुत्सन भर्त्सन इत्येतेषु यदि तद्वाक्यं भवति। तत्र परगुणानामसहनमसूया। पूजा संमतिः । कोपः क्रोधः । निन्दनं कुत्सनम् । अपकारशब्दैर्भयोत्पादनं भर्त्सनम् । एते च प्रयोक्तृधर्मा नाभिधेयधर्माः । असूयायां तावत्–माणवक ३ माणवक अभिरूपक ३ अभिरूपक रिक्तं ते आभिरूप्यम् । संमतौ–माणवक ३ माणवक अभिरूपक ३ अभिरूपक शोभनः खल्वसि । कोपे–माणवक ३ माणवक अविनीतक ३ अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । कुत्सने–शक्तिके ३ शक्तिके यष्टिके ३ यष्टिके रिक्ता ते शक्तिः । भर्त्सने–चौर ३ चौर वृषल३ वृषल घातयिष्यामि त्वा बान्धयिप्यामि त्वा। असूयादिषु स्वरितमाम्रेडितेसूयासंमतिकोपकु–त्सनेष्विति पूर्वपदस्य प्लुतः । भर्त्सने तु "आम्रेडितं भर्त्सने" इत्याम्रेडितस्यैव प्लुतः । वाक्यादेरिति किम्? अन्तस्य मध्यस्य च मा भूत् । शोभनः खल्वसि माणवक। आमन्त्रितस्येति किम्? उदारो देवदत्तः। असूयादिष्विति किम्? देवदत्त गामभ्याज शुक्लाम् ॥

३६२२. एकं बहुव्रीहिवत् ॥ ९ ॥

एकमित्येतच्छब्दरूपं द्विरुक्तं बहुव्रीहिवद्भवति । बहुव्रीहिवत्त्वे प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावौ। एकैकमक्षरं पठति। एकैकयाहुत्या जुहोति। सर्वनामसंज्ञाप्रतिषे–

धस्वरसमासान्ताः समासाधिकारविहिते बहुव्रीहौ विज्ञायन्ते, तेनातिदेशिके बहुव्रीहौ न भवन्ति । एकैकस्मै । न बहुव्रीहाविति प्रतिषेधो न भवति । बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिरिति विज्ञानात् । न न । सु सु । नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वम् न भवति । ऋक् ऋक् । पूः पूः । ऋक्पूरिति समासान्तो न भवति ॥

३६२३. आबाधे च ॥ १० ॥

आबाधनमाबाधः पीडा, प्रयोक्तृधर्मः नाभिधेयधर्मः, (२) तत्र वर्त्तमानस्य द्वे भवतः बहुव्रीहिवच्चास्य कार्यं भवति । गतगतः । नष्टनष्टः । पतितपतितः । गतगता। नष्टनष्टा। पतितपतिता । प्रियस्य चिरगमनादिना पीड्यमानः कश्चिदेवम् प्रयुङ्क्ते प्रयोक्ता ॥

३६२४. कर्मधारयवदुत्तरेषु ॥ ११ ॥

इत उत्तरेषु द्विर्वचनेषु कर्मधारयवत्कार्यं भवतीत्येतद्वेदितव्यम् । कर्मधारयत्वे प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि । सुब्लोपः – पटुपटुः । मृदुमृदुः । पण्डितपण्डितः । पुंवद्भावः – पटुपट्वी । मृदुमृद्वी । कालककालिका । कीपधाया अपि हि कर्मधारयवद्भावात् "पुंवत्कर्म्मधारयेति" पुंवद्भावो भवति । अन्तोदात्तत्वम्– पटुपटुः पटुपट्वी । समासान्तोदात्तत्वमनेनैव विधीयत इति परत्वादाम्रेडितानुदात्तत्वं बाध्यते । अधिकारेणैव सिद्धे यदुत्तरेष्विति वचनं तद्विस्पष्टार्थम् ॥

३६२५. प्रकारे गुणवचनस्य ॥ १२ ॥

प्रकारो भेदः सादृश्यं च । तदिह सादृश्यं प्रकारो गृह्यते । प्रकारे वर्त्तमानस्य गुणवचनस्य द्वे भवतः । पटु पटु । मृदु मृदु । पण्डित पण्डित । अपरिपूर्णगुण इत्यर्थः । परिपूर्णगुणेन न्यूनगुणस्योपमाने सत्येवं प्रयुज्यते । जातीयरोऽनेन द्विर्वचनेन बाधनं नेष्यते । पटुजातीयः, मृदुजातीयः इत्यपि हि भवति । तत्कथम्? वक्ष्यमाणमन्यतरस्यांग्रहणमुभयोः शेषो विज्ञायते । प्रकार इति किम्? पटुर्देवदत्तः । गुणवचनस्येति किम्? अग्निर्माणवकः । गौर्वाहीकः । यद्यप्यत्राग्निशब्दो गोशब्दश्च मुख्यार्थसम्बन्धादवधृतभेदं (१) तेक्ष्ण्यजाड्यादिकमर्थान्तरे गुणविशेषमेव प्रतिपादयितुं प्रवृत्तस्तथापि सर्वदा गुणवचनो न भवतीति न द्विरुच्यते । आनुपूर्व्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम् । मूले मूले स्थूलाः अग्रे अग्रे सूक्ष्माः । ज्येष्ठं ज्येष्ठं प्रवेशय । स्वार्थे

अवधार्यमाणेऽनेकस्मिन् द्वे भवत इति वक्तव्यम् । अस्मात् कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषं माषं देहि । स्वार्थ एतद्द्विर्वचनं न वीप्सायाम् । अत्र हि द्वावेद माषौ दीयेते न सर्वे कार्षापणसंवन्धिनो माषाः, तेन वीप्सा न विद्यते । अवधार्यमाण इति किम्? अस्मात् कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषमेकं देहि । द्वौ माषौ देहि । त्रीन् वा माषान् देहि । अनेकम्मिन्निति किम्? अस्मात् कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषमेकं देहि । चापले द्वे भवत इति, वक्तव्यम् । संभ्रमेण प्रवृत्तिश्चापलम् । अहिरहिः, बुध्यस्व बुध्यस्व। नावश्यं द्वावेव शब्दौ प्रयोक्तव्यौ किं तर्हि? यावद्भिः शब्दैः सोऽर्थोऽवगम्यते तावन्तः प्रयोक्तव्याः । अहिः अहिः अहिः, बुध्यस्व बुध्यस्व बुध्यस्व इति । क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति वक्तव्यम् । स भवान् लुनीहिलुनीहित्येवायं लुनाति । आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम् । भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति । भोजंभोजं व्रजति । नित्य (२) इत्येव सिद्धमिति तत्रोक्तम् । डाचि द्वे भवत इति वक्तव्यम् । पटपटा करोति । पटपटायते। अव्यक्तानुकरणडाजन्तस्य द्विर्वचनमिष्यते । इह न भवति – द्वितीया करोति, तृतीया करोति । तदर्थं केचिड्डाचि बहूलमिति पठन्ति। पूर्वप्रथमयोरर्थातिशयविवक्षायां द्वे भवत इति वक्तव्यम् । पूर्व पूर्व पुष्यन्ति । प्रथमं प्रथमं पच्यन्ते । आतिशायिकोऽपि दृश्यते – पूर्वतरं पुष्यन्ति । प्रथमतरं पच्यन्त इति ॥ डतरडतमयोः (१) समसंप्रधारणयोः स्त्रीनिगदे भावे द्वे भवत इति वक्तव्यम्। उभाविमावाढ्यौ, कतरा कतरा अनयोराढ्यता । सर्व इमे आढ्याः, कतमा कतमा एषामाढ्यता । डतरतडतमाभ्यामन्यत्रपि, हि दृश्यते – उभाविमावाढ्यौ, कीदृशी कीदृशी अनयोराढ्यता। तथा स्त्रीनिगदाद्भावादन्यत्रापि हि दृश्यते– उभाविमावाढ्यौ, कतरः कतरोऽनयोर्विभव इति । कर्म्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यम् । समासवच्च बहुलम् । यदा न समासवत्प्रथमैकवचनं तदा पूर्वपदस्य । अन्यमन्यमिमे ब्राह्मणा भोजयन्ति। अन्योन्यमिमे ब्राह्मणा भोजयन्ति । अन्योन्यस्य ब्राह्मणा भोजयन्ति। इतरेतरं भोजयन्ति इतरेतरस्य भोजयन्ति ॥ स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्य चाम्भावो वक्तव्यः । अन्योन्यामिमे ब्राह्मण्यौभोजयतः । अन्योन्यं भोजयतः । इतरेतरां भोजयतः। इतरेतरां भोजयतः । अन्योन्यामिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः । इतरेतरामिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः ।

३६२६. अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥

प्रिय सुख इत्येतयोरन्यतरस्यां द्वे भवतः अकृच्छ्रे द्योत्ये । कृच्छ्रं दुःखं,

तदभावोऽकृच्छ्रम् । प्रियप्रियेण ददाति(२) । सुखसुखेन ददाति । प्रियेण ददाति । सुखेन ददाति । अखिद्यमानो ददातीत्यर्थः । अकृच्छ्र इति किम्? प्रियः पुत्त्रः । सुखो रथः ॥

३६२७. यथास्वे यथायथम् ॥ १४ ॥

यो य आत्मा यद्यदात्मीयं तत्तद्यथास्वं तस्मिन् यथायथमिति निपात्यते । यथा शब्दस्य द्विर्वचनं नपुंसकलिङ्गता च निपात्यते । ज्ञाताः सर्वे पदार्था यथायथम् यथास्वभावमित्यर्थः । सर्वेषां तु यथायथं यथात्मीयमित्यर्थः (३) ॥

३६२८. द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु ॥ १५ ॥

द्वन्द्वमिति द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वपदस्याम्भावः अत्वं चोत्तरपदस्य निपात्यते रहस्य मर्यादावचन व्युत्क्रमण यज्ञपात्रप्रयोग अभिव्यक्ति इत्येतेषु अर्थेषु । तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दवाच्यमितरे विषयीभूताः । द्वन्द्वं मन्त्रयन्ते (१) । मर्यादा स्थित्यनतिक्रमः । आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्व मिथुनायन्ते । माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति, पौत्रेण तत्पुत्रेणापीति मर्यादार्थः । व्युत्क्रमणे–द्वन्द्व व्युत्क्रान्ताः । व्युत्क्रमणं भेदः, पृथगवस्थानम् । द्विवर्गसंबन्धेन पृथगवस्थिता द्वन्द्व व्युत्क्रान्ता इत्युच्यन्ते । यज्ञपात्रप्रयोगे–द्वन्द्व न्यञ्चि यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति धीरः । अभिव्यक्तौ–द्वन्द्व नारदपर्वतौ । द्वन्द्व संकर्षणवासुदेवौ । द्वावप्यभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः । अन्यत्रापि द्वन्द्वमित्येतद् दृश्यते, तदर्थ योगविभागः कर्तव्यः । द्वन्द्वं युद्धं वर्त्तते । द्वन्द्वानि सहते धीरः । चार्थे द्वन्द्व इति ॥

३६२९. पदस्य ॥ १६ ॥

पदस्येत्यमधिकारः प्रागपदान्ताधिकारात् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः पदस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति–संयोगान्तस्य लोपः । पचन् । यजन् । पदस्येति किम्? पचन्तौ यजन्तौ । वक्ष्यमाणवाक्यापेक्षया पदस्याधिकृतस्य षष्ठ्यर्थव्यवस्था द्रष्टव्या– क्वचित्स्थानषष्ठी, क्वचिदवयवषष्ठी ॥

३६३०. पदात् ॥ १७ ॥

पदादित्ययमधिकारः प्राक् ''कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ'' इत्येतस्माद्यदित ऊद्ध्र्वमनुक्रमिष्यामः पदादित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्षयति – ''आमन्त्रितस्य'' । आमन्त्रितस्य पदात्परस्यानुदात्तादेशो भवतीति । पचसि देवदत्त । पदादिति किम्? देवदत्त पचसि ॥

३६३१. अनुदात्तं सर्वमपादादौ ॥ १८ ॥

अनुदात्तमिति च, सर्वमिति च, अपादादाविति च एतत् त्रयमधिकृतं वेदितव्यमापादपरिसमाप्तेः । इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः अनुदात्तं सर्वमपादादावित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति–''आमन्त्रितस्य चे'' ति । पचसि देवदत्त । अपादादाविति किम्? यत्ते नियतं रजसं मृत्योअनवधृष्ण्यम् । ''बहुवचनस्य वस्नसौ'' । ग्रामो वः स्वं जनपदो नः स्वम् । अपादादाविति किम्?

रुद्रो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता ।
स एव नाथो भगवानस्माकं शत्रुमर्दनः ॥

पादग्रहणेनात्र ऋक्पादः श्लोकपादश्च गृह्यते । सर्वग्रहणं सर्वमनूद्यमानं विधीयमानं चानुदात्तं यथा स्यादिति । तेन युष्मदादेशानामपि वाक्यभेदेनानुदात्तत्वं विधीयते । युष्मदस्मदादेशाश्च सर्वस्य सुबन्तस्य पदस्य यथा स्थुः । यत्रापि स्वादिषु (१) पदसंज्ञं भवति ग्रामो वां दीयते । जनपदो नौ दीयते ॥

३६३२. आमन्त्रितस्य च ॥ १९ ॥

आमन्त्रितस्य पदस्य पदात्परस्यापादादौ वर्त्तमानस्य सर्वस्यानुदात्तो भवति । पचसि देवदत्त । पचसि यज्ञदत्त । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वे प्राप्ते वचनम् । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः । इह मा भूवन्–अयं दण्डो हरानेन (२) ओदनं पच तव भविष्यति । ओदनं पच मम भविष्यति । इह च यथा स्यात्–इह देवदत्त माता ते कथयति । नद्यास्तिष्ठति कूले । शालीनां त ओदनं दास्यामि इति । आमन्त्रितान्तं तिङन्तं युप्मदस्मदादेशाश्च यस्मात् पराणि न तेषां सामर्थ्यमिति तदाश्रया निघातयुष्मदस्मदादेशा न स्युः, समर्थः पदविधिरिति वचनात् ॥

३६३३. युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ ॥ २० ॥

युष्मदस्मद् इत्येतयोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्यथासंख्यं वान्नौ इत्येतावादेशौ

भवतस्तौ चानुदात्तौ । पदस्य, पदादनुदात्तं सर्वमपादादाविति सर्वमिह संबध्यते । ग्रामो वां पश्यति । जनपदो नौ पश्यति । एकवचनबहुवचनान्तयोरादेशान्तरविधानाद् द्विवचनान्तयोरेतावादेशौ विज्ञायेते । षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोरिति किम्? ग्रामे युवाभ्यां कृतम् । स्थग्रहणं श्रूयमाणविभक्त्यर्थम् । इह मा भूत् – (३) इति युष्मत्पुत्र(४) इति ॥

३६३४. बहुवचनस्य वस्नसौ ॥ २१ ॥

बहुवचनान्तयोर्युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्यथासंख्यं वस् नस् इत्येतावादेशौ भवतः । ग्रामो वः स्वम् । जनपदो नः स्वम् । ग्रामो वो दीयते । जनपदो नो दीयते । ग्रामो वः पश्यति । जनपदो नः पश्यति ॥

३६३५. तेमयावेकवचनस्य ॥ २२ ॥

युष्मदस्मदोरेकवचनान्तयोः षष्ठीचतुर्थीस्थयोर्यथासंख्यं ते मे इत्येतावादेशौ भवतः । ग्रामस्ते स्वम् । ग्रामो मे स्वम् । ग्रामस्ते दीयते । ग्रामो मे दीयते । द्वितीयान्तस्यादेशान्तरविधानसामर्थ्यात् षष्ठीचतुर्थ्योरेवायं योगः ॥

३६३६. त्वामौ द्वितीयायाः ॥ २३ ॥

एकवचनस्येति वर्त्तते । द्वितीयाया यदेकवचनं तदन्तयोर्युष्मदस्मदोर्यथासंख्यं त्वा मा इत्येतावादेशौ भवतः । ग्रामस्त्वा पश्यति । ग्रामो मा पश्यति ॥

३६३७. न चवाहाहैवयुक्ते (१) ॥ २४ ॥

च वा ह अह एव एभिर्योगे युष्मदस्मदोर्वान्नावादयो न भवन्ति । पूर्वेण प्रकारेण प्राप्ताः प्रतिषिद्ध्यन्ते । ग्रामस्तव च स्वम् । ग्रामो मम च स्वम् । युवयोश्च स्वम् । आवयोश्च स्वम् । युष्माकं च स्वम् । अस्माकं च स्वम् । ग्रामस्तुभ्यं च दीयते । ग्रामो मह्यं च दीयते । युवाभ्यां च दीयते । आवाभ्यां च दीयते । युष्मभ्यं च दीयते । अस्मभ्यं च दीयते । ग्रामस्त्वां च पश्यति । ग्रामो मां च पश्यति । युवां च पश्यति । आवां च पश्यति । युष्मांश्च पश्यति । अस्मांश्च पश्यति । वा–ग्रामस्तव वा स्वम् । ग्रामो मम वा स्वम् । युवयोर्वा स्वम् । आवयोर्वा स्वम् । युष्माकं वा स्वम् । अस्माकं वा स्वम् । ग्रामस्तुभ्यं वा दीयते।

ग्रामो मह्यं वा दीयते । युवाभ्यां वा दीयते । आवाभ्यां वा दीयते । युष्मभ्यं वा दीयते । अस्मभ्यं वा दीयते । ग्रामस्त्वां वा पश्यति । ग्रामो मां वा पश्यति । युवां वा पश्यति । आवां वा पश्यति । युष्मान् वा पश्यति । अस्मान्वा पश्यति । ह–ग्रामस्तव ह स्वम् । ग्रामो मम ह स्वम् । युवयोर्ह स्वम् । आवयोर्ह स्वम् । युष्माकं ह स्वम् । अस्माकं ह स्वम् । ग्रामस्तुभ्यं ह दीयते । ग्रामो मह्यं ह दीयते। युवाभ्यां ह दीयते । आवाभ्यां ह दीयते । युष्मभ्यं ह दीयते । अस्मभ्यं ह दीयते। ग्रामस्त्वां ह पश्यति । ग्रामो मां ह पश्यति । युवां ह पश्यति । आवां ह पश्यति। युष्मान् ह पश्यति । अस्मान् ह पश्यति । अह–ग्रामस्तवाह स्वम् । ग्रामो ममाह स्वम् । युवयोरह स्वम् । आवयोरह स्वम् । युष्माकमह स्वम् । अस्माकमह स्वम्। ग्रामस्तुभ्यमह दीयते । ग्रामो मह्यमह दीयते । युवाभ्यामह दीयते । आवाभ्यामह दीयते । युष्मभ्यमह दीयते । अस्मभ्यमह दीयते । ग्रामस्त्वामह पश्यति । ग्रामो मामह पश्यति । युवामह पश्यति । आवामह पश्यति । युष्मानह पश्यति । अस्मानह पश्यति । एव–ग्रामस्तवेव स्वम् । ग्रामो ममैव स्वम् । युवयोरेव स्वम्। आवयोरेव स्वम् । युष्माकमेव स्वम् । अस्माकमेव स्वम् । ग्रामस्तुभ्यमेव दीयते। ग्रामो मह्यमेव दीयते । युवाभ्यामेव दीयते । आवाभ्यामेव दीयते । युष्मभ्यमेव दीयते । अस्मभ्यमेव दीयते । ग्रामस्त्वामेव पश्यति । ग्रामो मामेव पश्यति । युवामेव पश्यति । आवामेव पश्यति । युष्मानेव पश्यति । अस्मानेव पश्यति । युक्तग्रहणं साक्षाद्योगप्रतिपत्त्यर्थम्, (२) युक्तयुक्ते प्रतिषेधो न भवति–ग्रामश्च ते स्वम् । नगरं च मे स्वम् ॥

३६३८. (१) पश्यार्थैश्चानालोचने ॥ २५ ॥

पश्यार्था दर्शनार्थाः । दर्शनं ज्ञानम् । आलोचनं चक्षुर्विज्ञानम् । तैः पश्यार्थैरनालोचने वर्त्तमानैर्युक्ते युष्मदस्मदोर्वान्नावादयो न भवन्ति । ग्रामस्तव स्वं समीक्ष्यागतः (२) । ग्रामो मम स्वं समीक्ष्यागतः । ग्रामस्तुभ्यं दीयमानं समीक्ष्यागतः। ग्रामो मह्यं दीयमानं समीक्ष्यागतः। ग्रामस्त्वां समीक्ष्यागतः । ग्रामो मां समीक्ष्यागतः। अनालोचन इति किम्? ग्रामस्त्वा पश्यति । ग्रामो मा पश्यति । पश्यार्थैर्युक्तयुक्तेऽपि च प्रतिषेध इष्यते । तथा चैवोदाहृतम् ॥

३६३९. सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ॥ २६ ॥

विद्यमानपूर्वात् प्रथमान्तात् पदादुत्तरयोर्युष्मदस्मदोर्विभाषा वान्नावादयो न भवन्ति । ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । ग्रामे कम्बलस्तव स्वम् । ग्रामे कम्बलो मे स्वम्। ग्रामे कम्बलो मम स्वम् । ग्रामे कम्बलस्ते दीयते । ग्रामे कम्बलस्तुभ्यं दीयते । ग्रामे कम्बलो मे दीयते । ग्रामे कम्बलो मह्यं दीयते । ग्रामे छात्रास्त्वा पश्यन्ति । ग्रामे छात्रास्त्वाम् पश्यन्ति । ग्रामे छात्रा मा पश्यन्ति । ग्रामे छात्रा मां पश्यन्ति । सपूर्वाया इति किम्? कम्बलस्ते स्वम् । कम्बलो मे स्वम् । प्रथमाया इति किम्? कम्बलो ग्रामे ते स्वम् । कम्बलो ग्रामे मे स्वम् ।

३६४०. तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः ॥ २७ ॥

तिङन्तात् पदात् पराणि गोत्रादीनि कुत्सने आमीक्ष्ण्ये चार्थे वर्त्तमानानि अनुदात्तानि भवन्ति । पचति गोत्रम् (३) । जल्पति गोत्रम् । आभीक्ष्ण्ये–पचति पचति गोत्रम् (४) । जल्पति जल्पति गोत्रम् । ब्रुवः – पचति ब्रुवम् । जल्पति ब्रुवम् । पचति पचति ब्रुवम् । जल्पति जल्पति ब्रुवम् । ब्रुव इति ब्रुवः कन्निपातनाद् वच्यादेशाभावश्च । गोत्र । ब्रुव । प्रवचन । प्रसहन । प्रकथन । प्रत्ययन । प्रचक्षण । प्राय । विचक्षण। अवचक्षण । स्वाध्याय । भूयिष्ठ । नाम वा (१) । नामेत्येतद्वा निहन्यते । पक्षे आद्युदात्तमेव भवति–पचति नाम । पठति नाम । गोत्रादिः । तिङ इति किम्? कुत्सितं गोत्रम् । गोत्रादीनीति किम्? पचति पापम् । कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति किम्? खनति गोत्रं समेत्य कूपम् (२) । कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति पाठविशेषणं द्रष्टव्यम् । तेनान्यत्रापि गोत्रादिग्रहणेन कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरेव कार्यं भवति ॥

३६४१. तिङ्ङतिङः ॥ २८ ॥

तिङन्तं पदमतिङन्तात् पदात् परमनुदात्तं भवति । देवदत्तः पचति । यज्ञदत्तः पचति । तिङिति किम्? नीलमुत्पलम् । शुक्लं वस्त्रम् । अतिङ इति किम्? भवति पचति (३) ॥

३६४२. न लुट् ॥ २९ ॥

पूर्वेणातिप्रसक्ते प्रतिषेध आरभ्यते । लुडन्तं नानुदात्तं भवति । श्वः कर्ता श्वः कर्त्तारौ । मासेन कर्त्तारः । तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे सति सर्वतासिरेवोदात्तः । यत्र तु टिलोपस्तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरो भवति ॥

३६४३. (४) निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चणकच्चिद्यत्रयुक्तम् ॥ ३० ॥

नेति वर्त्तते । यत् यदि हन्त कुवित् नेत् चेत् चण् कच्चित् यत्र इत्येतैर्निपातैर्युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् भवति । यत्करोति । यत्पचति । यदि–यदि करोति । यदि पचति। हन्त–हन्त करोति । हन्त पचति । कुवित् – कुवित्करोति । कुवित्पचति । नेत्–नेञ्जिह्मायन्तो नरकं पताम । चेत्–स चेद्भुङ्क्ते । कञ्चिदधीते । यत्र–यत्र भुङ्क्ते । यत्राधीते । निपातैरिति किम्? यत्कूजति शकटम् । गच्छत्कूजति शकटमित्यर्थः । इणः शतरि रूपमेतत् । युक्तमिति किम्? यत्र क्व च ते मनो दक्षं दधस उत्तरम् ॥

३६४४. नह प्रत्यारम्भे ॥ ३१ ॥

नह इत्येतेन युक्ते प्रत्यारम्भे तिङन्तं नानुदात्तं भवति । (१) चोदितस्यावधीरणे उपलिप्सया प्रतिषेधयुक्तः प्रत्यारम्भः क्रियते । न ह भोक्ष्यसे । नहाध्येष्यसे । प्रत्यारभ्भ इति किम्? नह वै तस्मिंश्च लोके दक्षिणामिच्छन्ति ॥

३६४५. सत्यं प्रश्ने ॥ ३२ ॥

सत्यमित्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति प्रश्ने । सत्यं भोश्क्ष्यसे । सत्यमध्येष्यसे । प्रश्न इति किम्? सत्यं वक्ष्यामि नानृतम् ॥

३६४६. अङ्गाप्रातिलोम्ये ॥ ३३ ॥

अङ्ग इत्यनेन युक्तं तिङन्तमप्रातिलोम्ये नानुदात्तं भवति । अङ्ग कुरु । अङ्ग पच । अङ्ग पठ । अप्रातिलोम्य इति किम्? अङ्ग कूज वृषल इदानीं ज़ास्यसि जाल्म। कूजनमनभिमतमसौ कुर्वन् प्रतिलोमो भवति ॥

३६४७. हि च ॥ ३४ ॥

हि इत्यनेन युक्तं तिङन्तमप्रातिलोम्ये नानुदात्तं भवति । स हि कुरु । स हि पच । स हि पठ । अप्रातिलोम्य इत्येव । स हि कूज वृषल इदानिं ज़ास्यसि जाल्म ॥

३६४८. छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् ॥ ३५ ॥

हि चेति वर्त्तते । छन्दसि विषये हियुक्तं तिङन्तं साकाङ्क्षमनेकमपि नानुदात्तं भवति एकमपि । कदाचिदेकं कदाचिदनेकमित्यर्थः । तत्रानेकं तावत्–अनृतं हि मत्तो वदति, पाप्मा एनं विपुनाति । तिङन्तद्वयमप्येतन्न निहन्यते । एकं खल्वपि–अग्निर्हि अग्ने उदजायत् । तिङन्तद्वयमपि हिशब्दयुक्तमेतत् । तत्रैकमुदजयदित्यादिरुदात्तम् । अपरमनुदात्तम् । अजा ह्यग्नेरजनिष्ट गर्भम् । सा वा अपश्यज्जनितारमग्ने । अजनिष्टेत्याद्युदात्तमपश्यदित्यनुदात्तम् ॥

३६४९. यावद्यथाभ्याम् ॥ ३६ ॥

यावद्यथा इत्येताभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । यावद्भुङ्क्ते । यथा भुङ्क्ते । यावदधीते । यथाधीते । देवदत्तः पचति यावत् । देवदत्तः पचति यथा । परेणापि योगे भवति प्रतिषेधः ॥

३६५०. पूजायां नानन्तरम् ॥ ३७ ॥

यावद्यथा इत्येताभ्या युक्तमनन्तरं तिङन्तं पूजायां विषये नानुदात्तं न भवति । किं तर्हि? अनुदात्तमेव । यावत्पचति शोभनन् । यथा पचति शोभनम् । यावत् करोति चारु । यथा करोति चारु । पूजायामिति किम्? यावद्भुदृक्ते । यथा भुङ्क्ते। अनन्तरति किम्? यावद्देवदतः पचति शोभनम् । यथा देवदत्तः करोति चारु । पूर्वेणात्र निघातः प्रतिषिद्ध्यते ॥

३६५१. उपसर्गव्यपेतं च ॥ ३८ ॥

यावद्यथाभ्यां युक्तमुपसर्गव्यपेतं च पूजायां विषये नानुदात्तं न भवति । किं तर्हि? अनुदात्तमेव भवति । पूर्वमनन्तरमित्युक्तमुपसर्गव्यवधानार्थोयमारम्भः । यावत्प्रपचति शोभनम् । यथा प्रपचति शोभनम् । यावत्प्रकरोति चारु । यथा प्रकरोति चारु । अनन्तरमित्येव । यावद्देवदत्तः प्रपचति शोभनम् । यथा विष्णुमित्रः प्रकरोति चारु ॥

३६५२. तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम् ॥ ३९ ॥

तु पश्य पश्यत अह इत्येतैर्युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं न भवति पूजायां विषये । तु–माणवकस्तु भुङ्क्ते शोभनम् । पश्य–पश्य माणवको भुङ्क्ते शोभनम् । पश्यत–पश्यत माणवको भुङ्क्ते शोभनम् । अह–अह माणवको भुङ्क्ते शोभनम् । पूजायामिति किम्? पश्य मृगो धावति । पूजायामिति वर्त्तमाने पुनः पुजायामित्युच्यते निघातप्रतिषेधार्थम् । तद्धि प्रतिषेधस्य प्रतिषेधेन संवद्धमिति ॥

३६५३. अहो च ॥ ४० ॥

अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति पूजायाम् विषये । अहो देवदत्तः पचति शोभनम् । अहो विष्णुमित्रः करोति चारु । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

३६५४. शेषे विभाषा ॥ ४१ ॥

अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं शेषे विभाषा नानुदात्तं भवति । कश्च् शेषः? यदन्थत्पूजायाः । कटमहो करिष्यसि । मम गेहमेष्यसि । असूयावचनमेतत् । पूजायामित्यस्य पूर्वत्र चानुकृष्टत्वादनधिकारे सिद्धे शेषवचनं विस्पष्टार्थम् ॥

३६५५. पुरा च परीप्सायाम् ॥ ४२ ॥

पुरा इत्यनेन युक्तं परीप्साथामथ विभाषा नानुदात्तं भवति । परीप्सा त्वरा अधीष्व माणवक पुरा विद्योतते विद्यत् । पुरा स्तनयति स्नतथित्नुः । पुराशब्दोऽत्र भविष्यदासर्ति द्योतयति । परीस्पायामिति किम्? न तेन स्म पुराधीयते । अत्र भूतकालविप्रकर्ष पुराश्ब्दो द्योतयति । कर्नया स्म पुराधीयते ॥

३६५६. नन्वित्यनुज्ञैषणायाम् ॥ ४३ ॥

ननु इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति अनुज्ञैषणायां विषये । अनुज्ञाया एषणा अनुज्ञेषणा । (१) अनुज्ञाप्रार्थनेत्यर्थः । ननु करोमि भोः । अनुजानीष्व मां करणं प्रतीत्यर्थः । अनुज्ञैषणायामिति किम्? अकार्षीः कटं देवदत्त? ननु करोमि भोः । पृष्ठप्रतिवचनमेतन्नानुज्ञैषणा ॥

३६५७. किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम् ॥ ४४ ॥

किमिर्येतत्क्रियाप्रश्ने यदा वर्त्तते तदानेन युक्तं तिङन्तमनुप्सर्गमप्रतिषिद्धं

नानुदात्तं भवति । किं देवदत्तः पचति, अहोस्विद्भुङ्क्ते? किं देवदत्तः शेते आहोस्विदधीते? अत्र केचिदाहुः – पूर्व क्रियुक्तमिति तन्न मिहन्यते । उत्तरं तु न क्रियुक्तमिति तन्निहन्यत एवेति । अपरे त्वाहुः – यद्यप्येकस्याल्यातस्य समीपे किंशब्दः श्रूयते तथापि सर्वस्य संशयविषस्य तेन योग इति उभयत्र प्रतिषेधेन भवितव्यमिति । क्रियाग्रहणं किम्? साधनप्रश्ने माभूत् किं देवदत्त ओदनं पचति अहोस्विच्छाकमिति? प्रश्न इति किम्? किमधीते देवदत्तः । क्षेपे किंशब्दोऽयं न प्रश्ने । अनुपसर्गमिति किम्? किं देवदत्तः प्रपचति आहोस्वित्प्रकराति? अप्रतिषिद्धमिति किम्? किं देवदत्तो न पठति आहोस्विन्न करोति ॥

३६५८. लोपे विभाषा ॥ ४५ ॥

किमो लोपे क्रियाप्रश्ने तिङन्तमनुपसर्गमप्रतिषिद्धं विभाषा नानुदात्तं भवति। क्व चास्य लोपः? यत्र गम्यते चार्थो न च प्रयुज्यते किंशब्दः । देवदत्तः पचति आहोस्वित्पठति? विनैव किमा प्रश्नोऽवगम्यते । प्राप्तविभाषेयं किमर्थेन योगत् । पूर्ववत् प्रत्युदाहरणानि (२) ॥

३६५९. एहिमन्ये प्रहासे लृट् ॥ ४६ ॥

एहिमन्ये इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति प्रहासे । प्रकृष्टो हासः प्रहासः, क्रीडा । एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे, नहि भोक्ष्यसे भुक्तः सोऽतिथिभिः । एहि मन्ये रथेन यास्यसि, नहि यास्यसि थातस्तेन पिता । प्रहास इति किम्? एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये इति । सुष्ठु च मन्यसे । साधु च मन्यसे । गत्यर्थलोटा लृडित्येव सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः – एहिमन्येयुक्तं प्रहस एव यथा स्यात्, अन्यत्र मा भूदिति–एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्य इति । एहिमन्य इत्युत्तमोपादानमतन्त्रम्। प्रहास एव हि मन्यतेरुत्तमो विहितस्ततोऽन्यत्र मध्यम एव भवति । तत्रानेन नियमेन निवृत्तिः क्रियते । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्य इति ॥

३६६०. जात्वपूर्वम् ॥ ४७ ॥

जातु इत्येतदविद्यमानपूर्वम् तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । जातु भोक्ष्यसे।

जातु करिप्यामि । अपूर्वमिति किम्? कटं जातु करिष्यति ॥

३६६१. किंवृत्तं च चिदुत्तरम् ॥ ४८ ॥

किमो वृत्तं किंवृत्तं, किवृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयात्, डतरडतमौ च प्रत्ययौ, तत्किंवृत्तं चिदुत्तरमविद्यमानपूर्व यत्तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । कश्चिद्भुङ्क्ते । कश्चिद्भोजयति । कश्चिदधीते । केन चित्करोमि । कस्मै चिद्ददाति । कतरश्चित्करोति । कतमश्चिदभुङक्ते । चिदुत्तरमिति किम्? को भुङ्क्ते । अपूर्वमित्येव। देवदत्तः किंचित्पठति ॥

३६६२. आहो उताहो चानन्तरम् ॥ ४९ ॥

निघातप्रतिषेधोऽनुवर्त्तते, अपूर्वमिति च । आहो इत्येताभ्यामपोर्वाभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । आहो भुङ क्ते । उताहो भुङ्क्ते । आहो पठति । उताहो (१) पठति । अनन्तरमिति किम्? शेषे विभाषां वक्ष्यति । अपूर्वमित्येव । देवदत्त आहोभुङ्क्ते । देवदत्त उताहो भुङक्ते ॥

३६६३. शेषे विभाषा ॥ ५० ॥

आहो उताहो इत्येताभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं शेषे विभाषा भवति । कश्च शेषः? यदन्यदनन्तरात् । आहो देवदत्तः पचति २ । उताहो देवदत्तः पचति २ । आहो देवदत्तः पठति २ । उताहो देवदत्तः पठति २ ॥

३६६४. गत्यर्थलोटा लृणनचेत्कारकं सर्वान्यत् ॥ ५१ ॥

गमिना समानार्था गत्यर्थाः, (२) गत्यर्थानां लोट् गत्यर्थलोट्, तेन गत्यर्थलोटा युक्तलृडन्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति न चेत्कारकं सर्वान्थद्भवति । यत्रैव कारके कर्त्तरि कर्म्मणि वा लोट् तत्रैव यदि लृडपि भवतीत्यर्थः । कर्तृकर्मणी एवात्र तिङन्तवाच्ये कारकग्रहणेन गृह्येते । न करणादि कारकान्तरम् । आगच्छ देवदत्त ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम् । आगच्छदेवदत्त ग्राममोदनं भोक्ष्यसे । उद्यन्तां शालयः – तेनैव भोक्ष्यन्ते । उद्यन्तां देवदत्तेन शालयः, यज्ञदत्तेन भोक्ष्यन्ते । गत्यर्थग्रहणं किम्? पच देवदत्तौदनं भोक्ष्यस एनम् । लोटेति नम् । न चेत्कारकं सर्वान्यदिति किम्? आगच्छ देवदत्त ग्रामं पिता ते ओदनं भोक्ष्यते । उह्यन्तां देवदत्तेन शालायः

सक्तवस्तेन पास्यन्ते । सर्वग्रहणं किम्? आगच्छ देवदत्त ग्रामं त्वं चाहं च द्रक्ष्याव एनमित्यत्रापि निघातप्रतिषेधो यथा स्यात् । लृडन्तवाच्ये हि सर्वस्मिन् कारकेऽन्यस्मिन्न भवितव्यम् । इह तु यल्लोडन्तस्य कारकं तच्चानच्च लृडन्तेनोच्यते इति ॥

३६६५. लोट् च ॥ ५२ ॥

पेरन्तं तिङन्तं गात्यर्थलोटा युक्तं नानुदात्तं भवति, न चेत्कारकं सर्वान्यद्भवति। लोकरेकं कारकं यदि भवतीत्यर्थः । आगच्छ देवदत्त ग्रामं पश्य । आव्रज विष्णुमित्र ग्रामे लधि । आगम्यतां देवदत्तेन ग्रामो दृश्यतान् । गत्यर्थानामित्येव– पच देवदत्तौदन चवेनम् । लोटेत्येव – आगच्छेर्देवदत्त ग्रामं पश्यैनम् । न चेत्कारकं सर्वान्यदित्येव । अगच्छ देवदत्त ग्रामं पश्यत्वेनं यज्ञदत्तः । सर्वग्रहणानुवृत्तेस्त्विह भवत्येव । आगच्छ देव ग्रामं त्वम् चाहं च पश्याव । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

३६६७. विभाषितम् सोपसर्गमनुत्तमम् ॥ ५३ ॥

सर्व पूर्वमनुवर्त्तते । प्राप्तविभाषेयम्, लोडन्तं सोपसर्गमुत्तमवर्जितं गत्यर्थलोटा युक्तं तिङन्तं विभाषितं नानुदार्त्त भवति, न चेत्कारकं सर्वान्यद्भावति । आगच्छ देवदत्त ग्रामं प्रविश २ । आगच्छ देवदत्त ग्रामं प्रशाधि २ । सोपसर्गमिति किम्? आगच्छ देवदत्त ग्रामं पश्य । अनुत्तममिति किम्? आगच्छानि देवदत्त ग्रामं प्रविशानि ॥

३६६८. हन्त च ॥ ५४ ॥

पूर्व सर्वमनुवर्त्तते गर्यर्थलोटं वर्जयित्वा । हन्त इत्यनेन युक्तं लोडन्तं सोपसर्गमुत्तमवर्ज्जितं विभाषितं नानुदात्तं भवति । हन्त प्रविश २ । हन्त पशाधि २ । सोपसर्गमित्येव, हन्त कुरु । निपतैर्यद्यदिहन्तेति नित्यमत्र निघातप्रतिषेधो भवति । अनुत्तममित्येव, हन्त प्रमुञ्जावहै । हन्त प्रभुञ्जामहै ॥

३६६९. आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके ॥ ५५ ॥

आम उत्तरमेकपदान्तरमामन्त्रितान्तमनन्तिके नानुदात्तं भवति । आम् पचसि

देवदत्त ३। आम् भो देवदत्त ३। भो इत्यामन्त्रितान्तमपि, नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनमिति नाविद्यमानवद्भवति। आम इति किम्? शाकं पचसि देवदत्त ३। एकान्तरमिति किम्। आम् प्रपचसि देवदत्त ३। आमन्त्रितमिति किम् ? आम्पचति देवदत्तः। अनन्तिक इति किम्? आम् देवदत्त। आम एकान्तरमामन्त्रितं यत्तस्य एकश्रुतेरनुदात्तस्य च प्रतिषेध इष्यते। तदुभयमनेन क्रियत इति केचिदाहुः। प्लुतोदात्तः पुनरसिद्धत्वान्न प्रतिषिद्ध्यते। अपरेषां दर्शनमनन्तिक इत्यनेन यन्न दूरं न संन्निकृष्टं तत्परिगृह्यते। तेनास्मिन्नेकश्रुतेः प्राप्तिरेव नास्ति। प्लुतोदात्तोऽपि नोदाहर्त्तव्य इति ॥

३६७०. यद्धितुपरं छन्दसि ॥ ५६ ॥

आमंन्त्रितमित्येतदस्वरितत्वान्नानुवर्त्तते। तिङिति वर्त्तत एव। यत्परं हिपरं च तिङन्तं छन्दसि नानुदात्तं भवति। यत्परं तावत् – गवां गोत्रमुदसृजो यदङ्गिरः। हिपरम्–इन्दवो वामुशन्ति हि। तुपरम्–आख्यास्यामि तु ते। निपातैर्यद्यदिहन्तेति हि चेति तुपस्यपश्यताहैरिति च निघातप्रतिषेधे सिद्धे वचनमिदं नियमार्थम्– एभिरेव परैर्योगे प्रतिषेधो भवति, नान्यैरिति। इह न भवति – जाये स्वोरोहावैहि। एहीत्यनेन गत्यर्थलोटा युक्तस्य रोहावेत्यस्य लोडन्तस्य निघातो भवत्येव ॥

३६७१. चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः ॥ ५७ ॥

चन चिद् इव गोत्रादि तद्धित आम्रडित इत्येतेषु परतः अगतेरुत्तरं तिङन्तं नानुदात्त भवति। चन – देवदत्तः पचति चन। चित्–देवदत्तः पचति चिद्। इव– देवदत्तः पचतीव। गोत्रादि–देवदत्तः पचति गोत्रम्। देवदत्तः पचति ब्रुवम्। देवदत्तः पचति प्रवचनम्। इहापि गोत्रादयः कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरेव गृह्यन्ते। तद्धित– देवदत्तः पचतिकल्पम्। देवदत्तः पचतिरूपम्। अनुदात्तस्तद्धित इह उदाहरणमन्यत्र तद्धितस्वरेण तिङ्स्वरो बाध्यते–पचतिदेश्यः। आम्रेडित–देवदत्तः पचति २। अगतेरिति किम्? देवदत्तः प्रपचति चन। यत्काप्ठं शुक्लीकरोति। यत्काष्ठं कृष्णीकरोति ॥

३६७२. चादिषु च ॥ ४८ ॥

चादिषु च परतः तिङन्तमगतेः परं नानुदात्तं भवति। चादयो नचवाहाहैवयुक्ते

इत्यत्र ये निर्दिष्टाः त इह परिगृह्यन्ते । चशब्दे तावत्–देवदत्तः पचति च खादति च। वा–देवदत्तः पचति वा खादति वा । ह – देवदत्तः पचति ह खादति ह । अह–देवदत्तः पचत्यह खादत्यह । एव–देवदत्तः पचत्येव खादत्येव । अगतेरित्येव। देवदत्तः प्रपचति च प्रखादति च । प्रथमस्यात्र तिङन्तस्य चषायोगे प्रथमेति निघातःप्र तिषिद्ध्यते, एवपरंतु निहन्यते ॥

३६७३. चवायोगे प्रथमा ॥ ५९ ॥

अगतोरिति पूर्वसूत्रे चानुकृष्टमित्यत्र नानुवर्त्तते । व वा इत्येताभ्यां योगे प्रयमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति । गद्र्धभांञ्ज कालयति । वीणां च वाचयति । गदर्दभान् वा कालयति । वीणां च वादयति । गदर्दभान् वा कालयति, वीणां वा वादयति । योगग्रहणं पूर्वभ्यामपि योगे निघातप्रतिषेधो यथा स्यादिति । प्रथमाग्रहणं द्वितीयादेस्तिङन्तस्य मा भूदिति । चवायोगो हि द्विसमुञ्चये विकल्पे च सति भवति । स सानेकस्य धर्म इति ॥

३६७४. हेति क्षियायाम् ॥ ६० ॥

ह इत्यनेन युक्ता प्रथमा तिङविभक्तिर्नानुदात्ता भवति क्षियायां गम्यमानायाम्। क्षिया धर्मव्यतिक्रमः, आचारभेदः । स्वयं ह रथेन याति ३ उपाध्यायं पदार्ति गमयति । स्वयं हौदनं भुङ्क्ते ३ उपाध्यायं सक्तून् पाययति । पथमस्य तिङन्तस्यात्र निघातः प्रतिषिध्यते । क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकौक्षमिति च प्लुतो भवतो ।

३६७५. अहेति विनियोगे च ॥ ६१ ॥

अह इत्यनेन युक्ता प्रथमा तिङविभक्तिर्नानुदात्ता भवति विनियोगे गम्यमाने, चशब्दात् क्षियायां च । नानप्रयोजनो नियोगो विनियोगः । त्वमह ग्रामं गच्छ । त्वमहारण्यं गच्छ । क्षियायाम्–स्वयमह रथेन याति ३ उपाध्यायं पदार्ति गमयै । स्वयमहौदनं भुङ्क्ते ३ उपाध्यायं सक्तून्पाययति । पूर्ववन्निघातप्रतिषेधः प्लुतश्च ॥

३६७६. चाहलोप एवेत्यवधारणम् ॥ ६२ ॥

चलोपे अहलोपे च प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति । एवेत्येतच्चेदवधारणार्थ प्रयुज्यते । क्व चास्य लोपः? यत्र गम्यते चाऽर्थो न च प्रयुज्यते, तत्र लोपः । तत्र

च शब्दः समुञ्चयार्थः, अहशब्दः केवलार्थ इति समानकर्तृके चलोपः नानाकर्तृके अहलोपः । चलोपे–देवदत्त एव ग्रामं गच्छतु देवदत्त एवारण्यं गच्छतु । ग्रामं चारण्यं च गच्छत्वित्यर्थः । अहलोपोए–देवदत्त एव ग्रामं गच्छतु यज्ञदत्त एवारण्यं गच्छतु । ग्रामं केवलमरण्यं केवलमित्यर्थः । अवधारणमिति किम्? देवदत्तः क्वेव भोक्ष्यते । अनवक्लृप्तावयमेवशब्दः । न क्विचिद्भोक्ष्यत इत्यर्थः । एवे चानियोग इति पररूपम् ॥

३६७७. चादिलोपे विभाषा ॥ ६३ ॥

चादयो नचवाहाहैवयुक्त इति सूत्रनिर्दिष्टा गृह्यन्ते, तेषां लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति विभाषा । चलोपे–शुक्ला वीहयो भवन्ति २ श्वेता गा आह्याव दुहन्ति । भवन्तीत्येतद्विकल्पेन न निहन्यते । वालोपे–व्रीहिभिर्यजेत । यवैर्यजेत । एवं शेषेष्वपि यथादर्शनमुदाहार्यम् ॥

३६७८. वैवावेति च च्छन्दसि ॥ ६४ ॥

वै वाव इत्येताभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्विभाषा नानुदात्ता भवति छन्दसि विषये । अहर्वै देवानामासीत् २ रात्त्रीरसुराणामासीत् । वृहस्पतिर्वै देवानाम् पुरोहित आसीत् २ शण्डामर्कावसुराणाम् । वाव–अयं वाव हस्त आसीत् २ नेतर आसीत् ॥

३६८०. एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ ६५ ॥

एक अन्य इत्येताभ्याम् समर्थाभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्विभाषा नानुदात्ता भवति छन्दसि विषये । प्रजामेका जिन्वति २ ऊर्जमेका रक्षति । जिन्वतीत्येतर्पक्षे निहन्यते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति २ अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति । अत्तीत्येतत् पक्षे न निहन्यते । समर्थाभ्यामिति किम्? एको देवानुपातिष्ठत् । एक इति संख्यापदमेतद् अन्यार्थे न वर्त्तते । एकशब्दस्य व्यवस्थार्थ च समर्थग्रहणं व्यभिचारित्वात्तस्य ॥

३६८१. यद्वृत्तान्नित्यम् ॥ ६६ ॥

प्रथमा छन्दसीति निवृत्तं, निघातप्रतिषेध इत्येव । यदो वृत्तं यद्वृत्तम् । यत्र पदे यद्वर्त्तते तत्सर्व यद्वृत्तम् । इह वृत्तग्रहणेन तद्विभवत्यन्तं प्रतीयात् । डतरडतमौ

च प्रत्ययौ इत्येतन्नाश्रीयते । तस्माद्यद्वृत्तादुत्तरं तिङन्तं नानुदात्तं भवति नित्यम् । यो भुङ्क्ते । यं भोजयति । येन भुङ्क्ते । यस्म ददाति । यत्कामास्ते जुहुमः । यदद्र्यङ् वायुर्वाति । यद्वायुः । पञ्चमीनिर्देशेऽप्यत्र व्यवहिते कार्यमिष्यते ॥

३६८२. पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठदिभ्यः ॥ ६७ ॥

पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्य उत्तरपदं पूजितमनुदात्तं भवति । काष्ठ–काष्ठाध्यापकः। काष्ठा–भिरूपकः । दारुण–दारुणाध्यापकः । दारुणाभिरूपकः । अमातापुत्र–अमातापुत्राध्यापकः । अयुत–अयुताभिरूपकः । अयुताध्यापकः । अद्भुत–अद्भुताध्यापकः । अनुक्त–अनुक्ताध्यापकः । भृश–भृशाध्यापकः । घोर–घोराध्यापकः। परम–परमाध्यापकः। सु–स्वध्यापकः। अति–अत्यध्यापकः (१)। मलोपश्च । इति वार्तिककारमतम् । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । समासे चैतदन्दात्तत्वम्। समासान्तोदात्तत्वापवाद इष्यते । दारुणमध्यापक इत्येवमादिषु न भवति। मलोपश्चेत्यनेनाप्ययमेव विषय आख्यायते। यत्र बिभक्तेरभावात् मकारो न श्रूयते तत्रानुदात्तत्वमिति । असमासे हि मलोपो नैवेप्यते । दारुणमधीते दारुणमध्यापक इति । पूजनादित्येव पूजितपरिग्रहे सिद्धे पूजितग्रहणमनन्तरपूजितप्रतिपत्यर्थम्। एतदेव ज्ञापकभिह प्रकरणे पञ्चमीनिर्द्देशेऽपि नानन्तर्यमाश्रीयते इति । तथा च यद्वृत्तान्नित्यमित्यत्रोदाहृतम् । अनुदात्तमिति वर्त्तमाने पुनरनुदात्तग्रहणं प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम्॥

३६८३. सगतिरपि सिङ् ॥ ६८ ॥

सगतिरगतिरपि पूञ्जनेभ्यः काष्टादिभ्यह् परं पूजितं तिङन्तमनुदात्तं भवति । यत्काष्ठं पचति । यत्काष्ठं प्रपचति । यद्दारुणं पचति । यद्दारुणं प्रपचति । तिङ्ङ्तिङ इति निघातस्य निपातैर्द्यत्यदिहन्तेति प्रतिषेधे प्राप्ते पुनर्बिधानम् । सगतिग्रहणाञ्च गतिरपि निहन्यते। गतिग्रहणे चाञ उपसर्गग्रहणमिष्यते। इह न भवति – यत्काष्ठं शुक्लीकरोति । यत्काष्ठं कृष्णीकरोति ॥

३६८४. कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ ॥ ६९ ॥

पदादिति निवृत्तम्। सगतिरपि तिङिति वर्त्तते। कुत्सने च सुबन्ते गोत्रादिवर्जिते परतः सगतिरपि तिङ् अगतिरप्यनुदात्तो भवति । पचति पूति । प्रपचति पूति ।

पचति मिथ्या । ग्रपचति मिथ्या । कुत्सन इति किम्? पचति शोभनम् । सुपीति किम्? पचति क्लिश्नाति । अगोत्रादाविति किम्? पचति गोत्रम् । पचति ब्रुवम् । पचति प्रवचनम् । क्रियाकुत्सन इति वक्तव्यम् । कर्त्तः कुत्सने मा भूत्–पचति पूतिर्देवदत्तः । प्रपचति पूति । पूतिश्च चानुयन्धो भवतीति वक्तव्यम् । तेनायं चकारानुबन्वकत्यात् अन्तोदात्तो भवति । विभाषितं चापि बह्वर्थमनुदात्तं भवतीति वैक्तव्यम् । पचन्ति पृति २ । प्रपचन्ति पूति २ ॥

सुपि कुत्सने क्रियाया मलोप इष्टोऽतिङीति चोक्तार्थे ।

पूतिश्च चानुबन्धो विभाषितं चापि बह्वर्थम् ॥

३६८५. गतिर्गतौ ॥ ७० ॥

गतिर्गतौ परतोऽनुदात्तो भवति । अभ्युद्धरति । समुदानयति । अभिसंपर्याहरति । गतिरिति किम्? देवदत्तह् प्रपचति । गताविति किम्? आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्या हि मयूररोमभिः । याहीत्येतत् प्रति क्रियायोगादाङित्येष गतिः, तस्य गतावित्येतस्मिन्नसति गतिरित्यनाश्रितपरनिमित्तेकमनुदात्तत्वं स्यात् ॥

३६८६. तिङि चोदात्तवति ॥ ७१ ॥

गतिरिति वर्त्तते । तिङन्ते उदात्तवति परतो गतिरनुदात्तो भवति । यत्प्रपचति । यत्करोति । तिङ्ग्रहणमुदात्तवतः परिमाणार्थम् । अन्यथा हि यं प्रति गतिस्तत्रानुदात्तो भवतीति धातावेवोदात्तवति स्यात्, प्रत्यये न स्यात् – यत्प्रकरोतीति । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तेषां तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति तिङन्ते धातुमेव प्रति अगतिसंज्ञा । आमन्ते तर्हि न प्राप्नोति–प्रपचतितराम्, प्रपचतितमामिति? अत्र केचिदामन्तेन गतेः समासं कुर्वन्ति । तेषामव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे सत्यक्रियमाणेऽपि तिङग्रहणे परमनुदात्तवद्भावतीति गतिनिघातो नैव सिद्ध्यति । अथ तरवन्तस्य गतिसमास एवमपि सतिशिष्टत्वादाम एव स्वरे सति गतेरनुदात्तम् पदमेकवर्जमित्येवानुदात्तत्वं सिद्धम् । येषां गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासवचनं प्रकसुबुत्पत्तेरित्थनेन वचनेन कृदन्तेनैव प्राक्सुवुत्पत्तेः समासो भवति नान्येनेति दर्शनम्, तेषामेवंविधे विषये समासेन नैव भवितव्यमिति । पृथक् स्वरप्रवृत्तौ सत्त्यामनेन प्रयोमनमस्ति । तदर्थं यत्नः कर्त्तव्यः । उदात्तवतीति किम्? प्रपचति ।

३६८७. आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ॥ ७२ ॥

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवद्भवति तस्मिन् सति यत्कार्य तन्न भवति । असति यत्तद्भवति । कानि पुनरविद्यमानवत्त्वे प्रयोजनानि । आमन्त्रिततिङ्निघातयुष्मदस्मदा- देशाभावाः । देवदत्त यज्ञदत्तेत्यत्रामन्त्रितस्य पदात्परस्येति निघातो न भवति । षाष्ठिकामन्त्रिताद्युदात्तत्वं भवति । देवदत्त पचसीत्यत्र तिङ्ङतिङ इति निघातो न भवति देवदत्त तव ग्रामः स्वम्, देवदत्त मम ग्रामः स्वमित्येवमादिषु युष्मदस्मदादेशा न भवन्ति । पूजायामनन्तरप्रतिषेधः प्रयोजनम् । यावद्देवदत्त पचसीत्यत्रापि पूजायां नानन्तरमित्येव प्रतिषेधो भवति । जात्वपूवमित्येतद्- देवदत्त जातु पचसीत्यत्रापि भवति । आहो उताहो चानन्तरमिति-अहो देवदत्त पचसि, उताहो देवदत्त पचसीत्यत्रापि भवति । आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिक इति-आम् भो पचसि देवदत्त इत्यत्रापि भवति । आमन्त्रितमिति किम्? देवदत्तः पचति । पूर्वमिति किम्? देवदत्त इत्येअस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वे कर्त्तव्ये नाविद्यमानवद्भवति । पूर्वत्वं च परापेक्षं भवतीति परस्यैव कार्ये स्वनिमित्तेऽन्यनिमित्ते वा तदविद्यमानवद्भवति, न तु स्वकार्ये । देवदत्त पचसीत्यत्रापि ह्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वं भवत्येव । इह इमं मे गङ्गे यमुने इति गङ्गेशब्दः पूर्वमामन्त्रितं ततः परस्य यमुने शब्दस्यानुदात्तत्वे कर्त्तव्ये स्वयमविद्यमानवत्त्वान्निमित्तं न भवति । मेशब्दस्य निमित्तभावं न प्रतिबध्नाति ॥

३६८८. नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ॥ ७३ ॥

अविद्यमानवत्त्वस्य प्रतिषेधः । आमन्त्रितान्ते समानाधिकरणे परतः पूर्वमामन्त्रितान्तं सामान्यवचनं नाविद्यमानवद्भवति । किं तर्हि? विद्यमानवदेव । अग्ने गृहपे माणवक जटिलकाध्यापक पूर्वस्य विद्यमानवत्त्वात्परमनुदात्तमेव भवति। आमन्त्रित इति किम्? देवदत्त पचसि । समानाधिकरण इति किम्? देवदत्त पण्डित यज्ञदत्त । अत्र यज्ञदत्तविशेषणं पण्डितशब्दः न पूर्वेण समानाधिकरणः । सामान्यवचनमिति किम्? पर्यायेषु मा भूत्-अघ्न्ये देवि सरस्वति ईडे काव्ये विहव्ये । पर्यायशब्दा एते । एवं ह्युक्तमेतानि ह्यघ्न्येनामानीति ॥

३६८९. विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ॥ ७४ ॥

पूर्वेणाविद्यमानवत्वे प्रतिषिद्धे विकल्प उच्यते । विशेषवचने समानाधिकरणे आमन्त्रितान्ते परतः पूर्वमामन्त्रितं बहुवचनान्तं विभाषितमविद्यमानवद्भवति । देवाः शरण्याः २ । ब्राह्मणा वैयाकरणाः २ । सामान्यवचनाधिकारादेव विशेषवचन इति सिद्धे विशेषवचनग्रहणं विस्पष्टार्थम् । बहुवचनमिति किम्? माणवक । जटिलक।

नित्यमेतद्विद्यमानवदेव ॥

इति श्रीवामनविरचितायां काशिकायां वृ्त्तावष्टः
माध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ अष्टमाध्ययस्य
द्वितीयः पादः ॥

३६९०. पूर्वत्रासिद्धम् ॥ १ ॥

पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकार आध्यायपरिसमाप्तेः । यदित ऊदर्ध्व मनुक्रमिष्यामाः पूर्ववासिद्धमित्येवं तद्वेदितव्यम् । तत्र येयं सपादसप्ताध्याय्यनुक्रान्ता एतस्यामयं पादोनोऽध्यायोऽसिद्धो भवति । इत उतरं चोत्तरोत्तरो योगः पूर्वत्र पूर्वत्रासिद्धो भवति । असिद्धबद्भवति (१) । सिद्धकार्य न करोतीत्यर्थः । तदेतदसिद्धत्ववचनमादेश–लक्षणप्रतिषेधार्थम्, उत्सर्गलक्षणभावार्थ च करोतीत्यर्थः । तदेतदसिद्धत्ववचनमादेश–लक्षणप्रतिषेधार्थम्, उत्सर्गलक्षणभावार्थ च । अस्मा उद्धर । द्वा अत्र । द्वा आनय । असा आदित्यः इत्यत्र व्यलोपस्यासिद्धत्वाद् आद्गुण इत्यकः सवर्णे दीर्घ इति च न भवति । अमुष्मै । अमुष्मात् । अमुष्मिन् इति उत्वस्यासिद्धत्वात् स्मायादयो भवन्ति ॥

शुष्किका शुष्कजङ्घा च क्षामिमानौजढत्तथा ।
मतोर्वत्त्वे झलां जश्त्वे गुडलिण्मान्निदर्शनम् ॥

शुष्किकेत्यत्र शुषः क इयस्यासिद्धत्वाद् उदीचामातः स्थाने यकपूर्वाया इत्येतन्न भवति । शुष्कजङ्घा इति न कोपधाया इति पुंवद्भावप्रतिषेधो न भवति । क्षामिमानिति क्षामस्यापत्यम् क्षामिः, क्षामो वा अस्यास्तीति क्षामी । क्षामिः क्षामी वा यस्यास्तीति क्षामिमान् । क्षायो म इत्यस्यासिद्धत्वान्मादुपधायाश्चेति वत्वं न भवति । औजढविति वहेर्निष्ठायामूढस्यमाख्यदिति णिच् तदन्ताल्लुङ् । चङीति द्विर्वचने कर्त्तव्ये ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपानामसिद्धत्वाण्णौ च यष्टिलोपस्तस्य स्थानिवद्भावाद् हत इत्येतद् द्विरुच्यते । अनग्लोप इति प्रतिषेधात्सन्वदित्त्वं नास्ति । तेन औजढदिति भवति । औजिढदित्येतत्तु क्तिन्नन्तस्य उढिशब्दस्य भाति ।

गुडलिमानिति गुडलिहोऽस्य सन्ति इति मतुप् । तत्रढत्वजश्त्वयोरसिद्धत्वाद् क्षय इति वत्वं न भवति । येऽत्र षष्ठीनिद्दशाः सप्तमीनिर्द्देशाः पञ्चमीनिदर्देशाश्च तेषां षष्ठी स्थानेयोगा, तस्मिन्निति निदिष्टे पूर्वस्य, तस्मादित्युत्तरस्येति च कर्त्तव्ये नासिद्धत्वं भवति । कार्यकालं हि संज्ञापरिभाषमिति पूर्वत्वमसां परिभाषाणां नास्तीति। विप्रतिषेधे परमित्येषा तु परिभाषा येन पूर्वेण लक्षणेन सह स्पर्द्धते पर लक्षणं तत्प्रति तस्यासिद्धत्वान्न प्रवर्त्तते । तथाच सति विस्फोर्यमवगोर्यमिति गुणः परेण हलिचेति दीर्घत्वेन न बाध्यते । अपवादस्य तु परस्यापि उत्सर्गे कर्त्तव्ये वचनप्रामाण्यादसिद्धत्वं न भवति ।

३६९१. नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ॥ २ ॥

नलोपः पूर्वत्रासिद्धो भवै सुब्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ तुग्विधौ च कृति । विधिशब्दोऽयं प्रत्येकमाभसंबध्यमानः स्वरसंज्ञातुकां विधेयत्वात्तैः कर्म्मषष्ठीयुक्तैर्भवसाधनोऽभिसंवध्यते । सुपा तु सम्बच्धसामान्यवचनषष्यन्तेन कर्म्मसाधनः । तेन सुपः स्थाने यो विधिः सुपि च परभूते, सर्वोऽसौ सुब्विधिरिति सर्वत्रासिद्धत्वं भवति । सुब्विधौ तावत्–राजभिः तक्षभिरित्यत्र नलोपस्यसिधत्वादतो भिस ऐसिति न भवति । राजभ्याम्, तक्षभ्याम्, राजसु, तक्षस्विति, सुपि चेति, बहुवचने झल्येदिति दीर्घत्वमेत्वं च न भवति । स्वरविधौ–राजवतीत्यत्र नलोपस्यासद्धत्वादन्तोवत्या इति न भवति । पञ्चार्म दशार्ममिति । अत्र नलोपस्यासिद्धत्वाद् अर्मे चावर्णद्व्यजिति पूर्वपदस्याद्युदात्तत्वं न भवति । पञ्च्बीजीत्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वादिगन्ते द्विगाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भवति । सज्ञाविधौ–पञ्च ब्राह्मण्यो, दश ब्राह्मण्य इति नलोपस्यासिद्धत्वात् ष्णान्ता षडिति षट्संज्ञा भवति । ततश्च न षट्स्वस्रादिभ्य इति टापः प्रतिषेधो भवति । तदेतत्कथं प्रयोजनं भवति, यदि प्रतिकार्यं संज्ञाप्रवृत्तिरित्येतदृर्शनम् । या हि जश्शसोर्लुगर्था षट्संज्ञा प्रवृत्ता तया स्त्रीप्रत्ययप्रतिषेधो न क्रियत इति सा पुनः प्रवर्त्तयितष्येति । तुग्विधौ – वृत्रहभ्याम्, वृत्रह–भिरिति नलोपस्यासिद्धत्वाधहस्वस्य पिति कृति तुगिति तुग्न भवति । अत्र केचित् सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति तुकं प्रति नलोपस्यानिमित्तत्वाद् बहिरङ्गलक्षणेन वाऽसिद्धत्वात्तुग्विधिग्रहणमनर्थकमिति प्रतिपन्नाः, तत्तु क्रियते परिभाषाद्वयस्यानित्यत्वं ज्ञापयितुम् । कृतीति किम्? वृत्रहच्छत्रम्। वृत्रहच्छाया । छे चेति तुग्भवति । अत्र सिद्धे सत्यारभ्भो नियमार्थः

। एतेष्वेव नलोपोऽसिद्धो भवति, नान्यत्र । तेन राजीयति, राजायते, राजाश्व इति ईत्वं दीर्घत्वमेकादेशश्च सिद्धो भवति ॥

३६९२. न मु ने ॥ ३ ॥

मुभाषो नाभावे कर्त्तव्ये नासिद्धो भवति । किं तर्हि? सिद्ध एव । अमुना । मुभावस्यासिद्धत्वाद् घिलक्षणो नाभावो न स्यात् । कृते तु नाभावे मुभावस्यासिद्धत्वात्, सुपि चेति दीर्घत्वं यत्प्राप्नोति तत्सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न भवति । अथवा योगद्वयमिदमुभयार्थं तन्त्रेणोच्चारितम् । अथवा ने परतो यत्प्राप्नोति तस्मिन् कर्त्तव्ये मुभावो नासिद्ध इत्येष एवात्र सूत्रार्थः । ने तु कर्त्तव्ये मुभावस्य यत्सिद्धत्वं तदर्थतो गृहीतम् । तेनात्र मुभावस्य सिद्धत्वान्नाभावश्च भवति । दीर्घत्वम् च न भवति । एकादेशस्वरोऽन्तरङ्ग सिद्धो वक्तव्य । किं प्रयोजनम्? अयायावेकादेशशतृस्वरैकाननुदात्तसर्वानुदातर्थम् । वृक्ष इदम्, प्लक्ष इदम् । अत्र प्रातिपदिकान्तसप्तम्येकवचनयोरुदात्तानुदात्तयोरेकादेशः । स एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम् । आन्तर्यतः अयादेश उदात्तो यथा स्यात् । आय्–कुमार्या इदम् । कथमिदमुदाहरणम्? यदि उदात्तयणो हल्पूर्वादित्युदात्तत्वे कृते विभक्तेराटश्चेत्येकादेशस्तदा भवतीदमुदाहरणम् । अथ कृते एकादेश उदात्तयणो हलपूर्वादिति स्वरस्तदा नैतदस्य प्रयोजनं भवति । आव्–वृक्षाविदं प्लक्षाविदम् । एकादेशस्वरः – गाङ्गेऽनूप इति गाङ्गे शब्दे एकार एकादेश उदात्तेन इत्युदात्तः । तस्य सिद्धत्वाद् यः प्यनरेङः पदान्तादतीति एकादेशः स एकादेश उदात्तेनोदात्त इति, स्वरितो वाऽनुदात्त पदादाविति, एतद्भवति । शतृस्वरः – तुदती । तुदते । अदुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते एकादेशः तदुदात्तस्य सिद्धत्वात्, शतुग्नुमो नद्यजादी, अनोदात्तादिति, एष स्वरो भवति । अनुम इति प्रतिषेधो ज्ञापकः – एकादेशस्वरः शतृस्वरे सिद्ध इति । न हि सनुमं शत्रन्तं किंचिदेकादेशस्वरमन्तरे–णानोदात्तमस्ति । एकाननुदात्तः – तुदन्ति । लिखन्ति । एकादेशस्वरमन्तरेणान्तोदात्त–मस्ति । एकाननुदात्तः – तुदन्ति । लिखन्ति । एकादेशस्वरस्य सिद्धत्वाद् अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वर्ज्यमानता भवति । सर्वानुदात्तः –ब्राह्मणास्तुदन्ति । ब्राह्मणा लिखन्ति । एकादेशस्वरस्य सिद्धत्वाद् कृते तस्मिस्तिङ्ङतिङ इति निघातो भवति । अन्तरङ्ग इति वचनाद् बहिरङ्गस्यासिद्धत्वमेव पचतीति । प्रपचतीति । संयोगान्तस्य लोपो रोरुत्वे सिद्धो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम्?

हरिवो मेदिन त्वा । हरिव इति मतुयन्तमेतत् । तत्र छन्दसीर इति वत्वं संयोगान्तस्य लोपे च कृते, मतुवसो रु संभुद्धौ छन्दसीर इति वत्वं संयोगान्तस्य लोपे च कृते, मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसीति रुत्वम् । तस्य संयोगान्तस्य लोपस्यासिद्धत्वाद्धशि चेत्युत्वं न प्राप्नोति। सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्यः । अलावीत् । अपावीत् । इट ईटीति सिज्लोपस्य सिद्धत्वात् सवर्णदीर्घत्वं भवति । निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययविधीड्विधिषु सिद्धो वक्तव्यः । वृक्णः । वृक्णवान् । निष्ठादेशस्य सिद्धत्वात् झलीति षत्वं न भवति । कुत्वं प्रत्यसिद्ध एवेति तद्भवति । स्वरप्रत्ययविधीड्विधिषु क्षीवशब्द उदाहियते । तत्र च निपातनमनेकधा समाश्रीयते । यदा क्षीबेर्निष्ठायामिटि कृते इतशब्दलोपो निपात्यते तदा क्षिब इति संज्ञाथामित्शब्दलोपस्याऽसिद्धत्वान्निष्ठा च द्व्यजनादित्येष स्वरो न प्राप्नोति । क्षीबेन तरति क्षीबिक इति द्वयज्लक्षणष्ठन्न प्राप्नोति । यदा तु तुकारलोपो निपात्यते तदा तस्यासिद्धत्वादिडागमः प्राप्नोति । प्लुतविकारस्तुग्विधौ छे सिद्धो वक्तव्यः । अग्ना३ इच्छत्रम् । पटा३ उच्छत्रम् । प्लुतविकारस्या-सिद्ध्त्वाच्छे चेति ह्रस्वलक्षणस्तुग्नित्यं न प्राप्नोति । श्चुत्वं धुटि सिद्धं वक्तव्यम्। श्च्युतिर् क्षरणे इत्ययं धातुः सकारादिः पठ्यते । तस्य श्चुत्वस्यासिद्धत्वाद् अटश्च्योतति, रटश्चोतति इति डः सि धुट् इति प्राप्नोति । अटतीत्यड् । रटतीतिरड् । क्विबन्तोऽयम्। किमर्थं पुनः सकारादिः पठ्यते? इह मधु श्च्योततीति मधुश्युत् । क्विबन्तः । मधुश्च्यु तमाचष्टे इति णिच् । मधुश्च्ययति । मधुश्च्ययतेः पुनः क्विपि कृते संयोगादित्वात् सलोपः संयोगान्तलोपेन यकारचकारयोर्लुप्तयोः शकारस्य षत्वे सति मधुडिति स्यात् । अभ्यासजश्त्वचर्त्वे एत्वतुकोः सिद्धे वक्तव्ये । बभणतुः । बभणुः । अभ्यासजश्त्वस्यासिद्धत्वादबादेशादेरित्येवम् प्राप्नोति (१) । छिदेः - चिच्छित्सति, उच्छेः - उचिच्छिषतीति अभ्यासदेशस्यासिद्धत्वात् छे चेति तुक् न प्राप्नोति । द्विर्वचने परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यम् । सयँ व्यतसरः, यलँल्लोकम्, तँलल्लोकमिति। परसवर्णस्यासिद्धत्वाद्यर इति द्विर्वचनं न स्यात् । पदाधिकारश्चेल्लत्वघत्वढत्व-नत्वलत्वषत्वणत्वानुनासिकछत्वानि सिद्धानि वक्तव्यानि । लत्वम्-गलो गलः । गरो गरः । घत्वम्-द्रोग्धा २ । ढत्वं-द्रोढा २ । नत्वं - नुन्नो नुन्नः । नुत्तो नुत्तः। लत्वम्-अमिनोऽमिन्ः, अभिनदभिनत् । षत्वम्-मातुः ष्वसा । मातुःस्वसा । णत्वं - माषवपानि । माषवापानि । अनुनासिकवाङ्नयनम् । वाग्नयनम् । छत्वं - वाक्च्छयनम् । वाकशयनम् । लत्वादीनां विकल्पितानामसिद्धत्वात् कृते द्विर्वचने

सत्युपरिष्टाद्विकल्पे सति गरोगलः गलोगरः इत्येवं रूपमपि द्विरुक्तं स्यात् । तदेतत् सर्वं न मुने इति योगविभागेन साध्यते । न इत्येतावदनिष्ठे विषये पूर्वत्रासिद्धत्वस्य प्रतिषेधार्थम् । ततो मु ने इति । नेत्येतदनुवर्त्तते ॥

३६९३. उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ॥ ४ ॥

उदात्तयणः स्वरितयणश्च परस्यानुदात्तस्य स्वरित आदेशो भवति । उदात्तयणः – कुमार्यै । कुमार्याः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणायमीकार उदात्तः, तस्य स्थने यणादेशः स उदात्तायण्, तस्मात् परस्यानुदात्तस्य स्व्रित आदेशो भवति । स्वरितयणः – सकुल्लव्याशा । खलप्व्याशा । सकृल्लूः, शलपूरिति कृत्स्वरेणान्तोदात्तौ, तयोरोःसुपीति यणादेशः स उदात्तयण् । ततः परस्य सप्तम्येकवचनस्य स्वरितत्वम्, तस्य यणादेशः स्वरितयण्, तस्मात् स्वरितयणः परस्याशाशब्दाकारस्यनुदात्तस्य स्वरितो भवति । ननु च सप्तम्येकवचनस्य यदुदात्तयण इति स्वरितत्वं तदसिद्धं यणादेशे । तत्कथमयम् स्वरितयण् भवति? आश्रयात् सिद्धत्वं भविष्यति । यदि एवमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति, एतस्याप्याश्रयात्सिद्धत्वं प्राप्नोति । ततश्च दध्याशेत्यत्रापि स्वरितः स्यात् । तस्मदयमेव यण्स्वरो यणादेशे सिद्धो वक्तव्यः । केचित्तु ब्रुवते, उदात्तात् स्वरितयणोऽपि परस्यनुदात्तस्य स्वरितत्वं दृश्यते । तथाच तैत्तिरीयके शाखान्तरे पठ्यते–यास्ते विश्वाः समिधः सन्त्यग्ने इति । अग्ने इत्यथमकारः स्वरितः पठ्यते । तथा ब्राह्मणेऽपि–दध्याशयतीत्याकारः स्वरितः पठ्यते इति । यथा तु वार्त्तिकं भाष्यं च तथा उदात्तात् स्वरितयणः परस्थानुदात्तस्यानेन स्वरितत्वं न भवतीति स्थितम् । तथाच भाष्ये स्वरितयण्ग्रहणमिदं प्रत्याख्यायते । सकृल्लव्याशेत्युदात्तयण इत्येव स्वरितस्य सिद्धत्वात् स्वरितयण्व्यवधानमव्यवधानमेव स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति । तत्तु क्रियते, पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवध्बावाद् व्यवधानमस्ति । स्वरदीर्घयलोपेषु च लोपाजादेशस्य स्थानिवद्भावः प्रतिषिद्ध्यते इति । उदात्तस्वरितयोरिति किम्? वैदी आशा वैद्याशा । शार्ङ्गरव्याशा । अनुदात्तयणादेशोऽयम् । अनुदात्तस्येति किम्? कुमार्यत्र । किशोर्यत्र । अत्रेत्ययमाद्युदात्तो लित्स्वरेण ॥

३६९४. एकादेश इदात्तेनोदात्तः ॥ ५ ॥

उदात्तेन सहानुदात्तस्य य एकादेशः स उदात्तो भवति । अनुदात्तस्येति

वर्त्तते। अग्नी । वायू । वृक्षैः । प्लक्षैः । उदात्तेनेति किम्? पचन्ति । यजन्ति । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते द्वयोरनुदात्तयोरयमेकादेशः । पररूपे कर्त्तव्ये स्वरितस्यासिद्धत्वात् ॥

३६९५. स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ ॥ ६ ॥

अनुदात्ते पदादौ उदात्तेनसह य एकादेशः स स्वरितो वा भ्वत्युदात्तो वा । सु डत्थितः – सूत्थितः । वि ईक्षते–वीक्षते । वसुकः असि–वसुकोऽसि । सूत्थित इति सुशब्दः सुः पूजायामिति कर्म्मप्रवचनीयः तस्य प्रादित्वात् समासे सति अव्ययपूर्वप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तः शेषमनुदात्तमिति चानुदात्ते पदादावेकादेशो भवति। वीक्षते । वसुकोऽसीति । अत्रापि तिङ्ङतिङ इति निघाते कृतेऽनुदात्ते पदादावेकादेशः। स्वरितग्रहणं विस्पष्टार्थम् । उदारो हि विकल्पिते तस्मिन्नसत्यानन्तर्यत् एव स्वरितो भविष्यईति । अनुदात्त इति किम्? देवदत्तोऽत्र । पदादाविति किम्? वृक्षौ, वृक्षाः ॥

३६९६. नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ ७ ॥

पदस्येति वर्त्तते । प्रातिपदिकस्य पदस्य योऽन्त्यो नकारस्तस्य लोपो भवति। राजा । राजभ्याम् । राजभिः । राजता । राजतरः । राजतमः । प्रातिपदिकग्रहणं किम्? अहन्नहिम् । अन्तग्रहणं किम्? राजानौ । राजानः । प्रातिपदिकग्रहणमसमस्तमेव सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लिका निर्द्दिष्टम् । अह्नो नलोपप्रतिषेधो वक्तव्यः । अहः । अहोभ्याम् । अहोभिः । रोऽसुपि, अहन्निति रेफरुत्वयोरसिद्धत्वाद् नलोपः प्राप्नोति। सावकाश तदुभयं संबुद्धौ–हेऽहः । हे दीर्घाहो निदाघेति । तत्र समाधिमाहुः – अहन्निति रुविधौ यदुपादीयते प्रथमैकवचनान्तमकृतनलोपं तदावर्त्त्यते, तत्रैकयाऽऽवृत्त्या तदेवं रूपं नलोपाभावार्थमान्वाक्ययते, द्वितीययापि तस्य रुर्विधीयते ॥

३६९७. न ङिसम्बुद्ध्योः ॥ ८ ॥

ङौ परतः संबुद्धौ च नकारलोपो न भवति । आर्द्रे चर्म्मन् । लोहिते चर्मन्। सुपां सुलुगिति ङेर्लुक् । संबुद्धौ–हे राजन् । हे तक्षन् । अस्मादेव नलोपप्रतिषेधवचनादप्रत्यय इति प्रत्ययलक्षणेन प्रातिपदिकसंज्ञा न प्रतिषिद्धयते इति ज्ञाप्यते । भसंज्ञा च न भवतीति । तया हि राज्ञः पुरुषो राजपुरुष इति । अत्र

नलोपश्च भवति । अल्लोपश्च न भवति ॥ ङावुत्तरपदे प्रतिषेधस्य प्रतिपेधो वक्तव्य। चर्मणि तिला अस्य चर्मतिलः । हे राजवृन्दारक इत्यत्र समुदायार्थसंबोधनं, न पूर्वपदार्थसंबोधनं प्रतीयत इति संबुद्ध्यन्तं पूर्वपदं नैव समस्यते । वा नपुंसकानामिति वक्तव्यम् । हे चर्मन् । हे चर्म ॥

३६९८. मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः ॥ ९ ॥

मतोरिह कार्यित्वेनोपादानत् सामर्थ्यलब्धं प्रातिपदिकं तन्मादिति मकारावर्णाभ्यां विशिष्यते । मकारावर्णविशिष्टया चोपधया इत्ययमर्थो भवति – मकारान्ताद् मकारोपधादवर्णान्तादवर्णोपधाच्चोत्तरस्य मतोर्व इत्ययमादेशो भवति, यवादिभ्यस्तु परतो न भवति । मकारान्तात् – किंवान् । शंवान् । मकारोपधात्–शमीवान् । दाडिमीवान् । अवर्णान्तात् – वृक्षवान् । प्लक्षवान् । खट्वावान् । मालावान् । अवर्णोपधात् – पयस्वान् । यशवान् । भास्वान् । मादुपधायाश्चेति किम्? अग्निमान्। वायुमान् । अयवादिभ्य इति किम्? यवमान् । दल्मिमान् । ऊर्म्मिमान् । यव । यल्मि । उम्मि । भूमि । कृमि । क्रुञ्चा । वशा । द्राक्षा (१) एतेषां मादुपधायाश्चेति प्राप्नोति । ध्रजि । ध्वजि । सञ्जि (२) इत्येतेषां छन्दसीर इति । हरित् ककुत् गरुत् इत्येतेषां झय इति । इक्षु मधु द्रुम मण्द धूम इत्येतेषां संज्ञायामिति । आकृतिगणश्च यवादिः । अकृतवत्वो मौत्प् यवादिषु द्रष्टव्यः । यस्य सति निमित्ते मतुपो वत्वं न दृश्यते म यवादिषु द्रष्टव्यः (३) । इह नृमत इदं नार्मतमिति बहिरङ्गलक्षणत्वादवर्णोपधस्य मतुपो वत्बं न भवति ॥

३६९९. झयः ॥ १० ॥

झयन्तादुत्तरस्य मतोर्व इत्ययमादेशो भवति । अग्निचित्वान् ग्रामः । उदश्वित्वान् घोषः । विद्युत्वान् बलाहकः । इन्द्रो मरुत्वान् । दृषद्वान् देशः ॥

३७००. संज्ञायाम् ॥ ११ ॥

संज्ञायां विषये मतोर्व इत्ययमादेशो भवति । अहीवती । कपीवती । ऋषीवती। मुनीवती ॥

३७०१. आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत् कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती

॥ १२ ॥

आसन्दीवद् अष्ठीवत् चक्रीवत् कक्षीवद् रुमण्वत् चर्म्मण्वती इत्येतानि संज्ञायां निपात्यन्ते। वत्वं पूर्वेणैव सिद्धमादेशार्थानि निपातनानि। आसन्दीवदिति। आसनशब्दस्यासन्दीभावो निपात्यते। आसन्दीवान् ग्रामः। आसन्दीवदहिस्थलम्। आसनवानित्येवान्यत्र। अपरे त्वाहुः – आसन्दीशब्दोऽपि प्रकृत्यन्तरमेवास्ति। तथा चोक्तमौदुम्बरी राजासन्दी भवतीति। तस्य संज्ञायामिति वत्वेन सिद्धम्। आसन्दीवदित्येतत्प्रपञ्चार्थमिह पठ्यते। अष्ठीवदिति। अस्थ्नोऽष्ठीभावः। अष्ठीवानिति शरीरैकदेशसंज्ञा। अस्थिमानित्येवान्यत्र। चक्रीवदिति। चक्रशब्दस्य चक्रीभावो निपात्यते। चक्रीवान् राजा। चक्रवानित्येवान्यत्र। चक्रीवन्ति सदो हविर्द्धनानि भवन्तीत्येतत्तु छान्दसत्वात् अनुगन्तव्यम्। कक्षिवदिति। कक्ष्यायाः संप्रसारणं निपात्यते। कक्षीवान्नाम ऋषिः। कक्ष्यावानित्येवान्यत्र। रुमण्वदिति लवणशब्दस्य रुमणभावो निपात्यते। लवणवानित्येवान्यत्र। अपरे त्वाहुः – रुमन्निति प्रकृत्यन्तरमस्ति। तस्यैतन्निपातनं नकारलोपाभावार्थ णत्वार्थं च। मतोर्वा नुडर्थमिति। चर्मण्वतीति। चर्मणो नलोपाभावो णत्वं च निपात्यते। मतोर्वा नुडागमः। चर्मण्वती नाम नदी। चर्म्मवतीत्येवन्यत्र ॥

३७०२. उदन्वानुदधौ च ॥ १३ ॥

उदन्वानित्युदकशब्द्स्य मतावुदन्भावो निपात्यते उदधावर्थे, संज्ञायां विषये च। उदन्वान्नाम ऋषिर्यस्यौदन्वतः पुत्रः। उदधौ–उदन्वान्। यस्मिन्नुदकं धीयत स एवमुच्यते। उदधाविति किम्? उदकवान् घट इत्यत्र तु दधात्यर्थो न विवक्ष्यते, किं तर्हि? उदकसत्तासंबन्धसामान्यम् ॥

३७०३. राजन्वान् सौराज्ये ॥ १४ ॥

राजन्वानिति निपात्यते सौराज्ये गम्यमाने। शोमनो राजा यस्मिन्निति स राजन्वान देशः। राजन्वती पृष्वी। राजवानित्येवान्यत्र ॥

३७०४. छन्दसीरः ॥ १५ ॥

छन्दसि विषये इवर्णान्ताद्रेफान्ताच्चोत्तरस्य मतोर्वत्वं भवति। इवर्णान्तात्तावत्– त्रिवती याज्यानुवाक्या भवति। हरिवो मेदिनं त्वा। अधिपतिवतो जुहोति। चरुरग्निवानिव। आरेवानेतु मा विशत्। रयेर्मताविति संप्रसारणम्। सरस्वतीवान्।

भारतीवान् । दधीवांश्चरुः । छन्दसि सर्वे विधयो विकल्प्यन्त इतीह न भवति– सप्तर्षिमन्तम् । ऋषिमान् । ऋतीमन् । सूर्य ते द्यावापृथिवीमन्तमिति । रेफान्तात् – गीर्वान् । भूर्वान् । आशीर्वान् ॥

३७०५. अनो नुट् ॥ १६ ॥

छन्दसीति वर्तते । अनम्तादुत्तरस्य मतोर्नडागमो भवति छन्दसि विषये । अक्षण्वन्तः कर्मवन्तः सखायः । अस्थन्वन्तं यदनस्था विभत्ति । अक्षण्वता लाङ्गलेन। शेर्षण्वती । मूर्द्धन्वती । नुटोऽसिद्धत्वात्तस्य च वत्वं न भवति । ततः परस्य च भवति ॥

३७०६. नाद् घस्य ॥ १७ ॥

नकारान्तादुत्तरस्य घसंज्ञकस्य नुडागमो भवति छन्दसि विषये । सुपथिन्तरः । दस्युहन्तमः । भूरिदाव्नस्तुडवक्तव्यः । भूरिदावत्तरः । ईद्रथिनः । रथिन ईकारान्तादेशो घे परतः । रथीतरः । रथशब्दादेव मत्वर्थीयोऽयमीकारः छन्दसीवनिपाविति ॥

३७०७. कृपो रो लः ॥ १८ ॥

कृपेर्द्धातो रेफस्य लकारादेशो भवति । र इति श्रुतिसामान्यमुपादीयते । तेन यः केवलो रेफो यश्च ऋकारस्थस्तयोर्द्वयोरपि ग्रहणम् । ल इत्यपि सामान्यमेवोपादीयते। ततोऽयं केवलस्य रेफस्य स्थाने लकारादेशो विधीयते, ऋकारस्याप्येकदेशविकारद्वारेण ऌकारस्तथा च लुटि च क्लृप इत्येवमादयो निर्देशा उपपद्यन्ते । कल्प्ता । कल्प्तारौ । कल्प्तारः । कलृप्तवान् । कृपा इत्येतत्क्रपेः संप्रसारणं चेति भिदादिषु पाठाद्भवति । तस्य हि कृतसप्रसारणस्य लाक्षणिकत्वात् । इह कृप इति ग्रहणं नास्ति । कृपणकृपाणकृपीटकर्पूरादयोऽपि कपेरेव द्रष्टव्याः उणादयो वहुलमिति वा कृपेरेव लत्वाभावः । वालमूललध्वसुरालमङ्गुलीनां वा रो लमापद्यत इति वक्तव्यम्। वालः । वारः । मूलम् । मूरम् । लघु । रघु । असुरः । असुलः । अलम् । अरम्। अङ्गुलिः । अङ्गुरिः । कपिलकादीनां संज्ञाछन्दसोर्वा रो लमापद्यत इति वक्तव्यम् । कपिरकः । कपिलकः । तिल्पिलीकम् । तिपितीकम् । लोमानि । रोमाणि । पांशुरम्। पांशुलम् । कर्म । कल्म । रलयोरेकत्वस्मरणमिति केचित् । किमिदमेकत्वस्मरणमिति? समानविषयत्वमेव तयोः स्मर्यत इत्यर्थः ॥

३७०८. उपसर्गस्यायतौ ॥ १९ ॥

अयतौ परत उपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लकार आदेशो भवति । प्लायते । पलायते । अत्र च योऽयमेकादेशस्तस्य स्यानिवद्भावादयतेरुसर्गस्य च विभागे सति यद्ययतिग्रहणं रेफस्य विशेषणं तदा येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादिति एकेन व्यवधानेऽपि सति लत्वं भवति । तथा च पल्ययते इत्यत्रापि भवति । उपसर्गस्य विशेषणे त्वयतिग्रहणे सिद्धमेवैतत् सर्वं प्रतेरपि तु व्यवहितेऽपि प्राप्नोति । तत्र केषांचिद्दर्शनं भवितव्यमेव प्लत्ययत इति । प्रथमपक्षदर्शनाभिनिविष्टास्तु प्रत्ययत इत्येव भवतीति मन्यन्ते । अपरे तु प्रतिशब्दोपसृष्टस्यायतेः प्रयोगमेव नेच्छन्ति । दुस् निस् इत्येतयोस्तु रुत्वस्यासिद्धत्वाल्लत्वेन नैव भवितव्यम् । निरयणम् । दुरयणम् ॥

३७०९. ग्रो यङि ॥ २० ॥

गृ इत्येतस्य धातो रेफस्य लकार आदेशो भवति यङि परतः । निजेगिल्यते । निजेगिल्येते । निजेगिल्यन्ते । भावगर्हयां ग्रो यङ्विहितः (१) । केचित् ग्र इति गिरतेर्गृणातेश्च सामान्येन ग्रहणमिच्छन्ति । अपरे तु गिरतेरेव, न गृणातेः । गृणातेहि यङेव नास्ति, अनभिधानादिति । यङीति किम्? निगीर्यते ॥

३७१०. अचि विभाषा ॥ २१ ॥

अजादौ–प्रत्यये परतो ग्रो रेफस्य विभाषा लकारादेशो भवति । निगिरति । निगिलति । निगरणम् । निगलनम् । निगारकः । निगालकः । इयं तु व्यवस्थितविभाषा। तेन गल इति प्राण्यङ्गे नित्यं भवति । गर इति विषे नित्यं न भवति । निगार्यते । निगाल्यत इति णिलोपस्य स्थानिवद्भवादचि विभाषेति लत्वविकल्पः । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति एतदपि सापवादमेव, तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति । अन्तरङ्गत्वाद्वा कृते लत्वविकल्पे णिलोपो भविष्यति । गिरौ गिर इत्यत्र धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमिति लत्वं न भवति । गिरतिर्वा लत्वविधावधिकृतो गृणातेरेतद्रूपम् ॥

३७११. परेश्च घङ्कयोः ॥ २२ ॥

परि इत्येतस्य यो रेफस्तस्य घशब्देऽङ्कशब्दे च परतो विभाषा लकार आदेशो भवति । परिघः । पलिघः । पर्यङ्कः । पल्यङ्कः । घ इति स्वरूपग्रहणमत्रेष्यते, न तरप्तमपौ घइति । योगे चेति वक्तव्यम् । परियोगः । पलियोगः ॥

३७१२. संयोगान्तस्य लोपः ॥ २३ ॥

संयोगानस्य पदस्य लोपो भवति । गोमान् । यवमान् । कृतवान् । हतवान् । इह श्रेयान् भूयानिति रुत्वं परगपसिद्धवात् संयोगान्तस्य लोपं न बाधते । जश्त्वे तु नाप्राप्ते तदारभ्यत इति तस्य बाधकं भवति – यशः पय ति । दध्यत्र मध्वत्रेत्यत्र तु यणादेशस्य बहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तलोपो न भवति । पदस्येति किम्? गोमन्त इति ॥

३७१३. रात्सस्य ॥ २४ ॥

संयोगान्तपदस्य यो रेफस्तस्मादुत्तरस्यान्यस्य सकारस्थ लोपो भवति । गोभिरक्षाः, प्रत्यञ्चमत्साः, क्षरतेः त्सरतेश्च लुङि सिचश्छान्दसत्वादीडभावो बहुलं छन्दसीति बचनादीर्घे सति रूपमेतत् । मातुः पितुरिति ऋत उदिति उत्वे कृते रपरत्वे च सति रात्सस्येति सलोपः । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः – रात्सस्यैव लोपो भवति नान्यस्येति । ऊर्जे क्विप्–ऊर्क् । मृजेर्लङि–अमार्ट् ॥

३७१४. धि च ॥ २५ ॥

धाकारादौ प्रत्ययेपरतः सकारस्य लोपो भवति । अलविध्वम् । अलविढवम् । अपविध्वम् । अपविढवम् । यद्यत्र सकारलोपो न स्यात्, सिचः षत्वे जश्त्वे च विभाषेट इति मूर्द्धन्याभावपक्षेऽपि न धकारः श्रूयेत । इतः प्रभृति सिचः सकारस्थ लोप इष्यते । इह न भवति – चकाद्धि पलितं शिर इति । तथा पयो धावतीत्येवमादीनामपि न भवति । सग्धिर्वब्धामिति छान्दसो वर्णलोपः । भाष्यकारस्वत्वाह – चकाधीत्येव भवितव्यमिति । तेभ पयो धावतीत्येवमादौ यत्नान्तरमास्थेयम् ॥

धि सकारे सिचो लोपश्चकद्धीति प्रयोजनम् ।

आशाध्वं तु कथं जश्त्वं सकारस्य भविष्यति ।

सर्वमेव प्रसिद्धं स्याच्छ्रुतिश्चापि न विद्यते ।

लुङश्चपि न सूर्द्धन्ये ग्रहणं सेटि दुष्यति ॥
घसिभसोर्न सिध्येत तस्मात् सिज्ग्रहणं न तत् ।
छान्दसो वर्णलोपो वा यहेष्कर्त्तारमध्वरे ॥
निष्कर्त्तारमध्वरस्थेत्येवं प्राप्ते ॥

३७१५. झलो झलि ॥ २६ ॥

झल उत्तरस्य सकरस्य झलि परतो लोपो भवति । अभित्त । अभित्थाः । अच्छित्त । अच्छित्थाः । अवात्ताम् , अवात्तेत्यत्र वा सिचः सकारलोपस्थासिद्धत्वात् सः स्यार्द्धधातुक इति सकारस्य तकारः । झल इति किम्? अमंस्त । अमंस्थाः । झलीति किम्? अभित्साताम् । अभित्सत । अयमपि सिच एव लोपस्तेनेह न भवति – सोमसुत् स्तोता । दृषत् स्थानमिति ॥

३७१६. ह्रस्वादङ्गात् ॥ २७ ॥

ह्रस्वान्तादङ्गादुत्तरस्य लोपो भवति झलि परतः । अकृथाः । अहृथाः । ह्रस्वादिति किम्? अच्योष्ट । अप्लोष्ट । अङ्गादिति किम्? अलाविष्टाम् । अलाविषुः । झलीत्येव । अकृषाताम् । अकृषत । अयमपि सिच एव लोपस्तेनेद न भवति – द्विष्टरां द्विष्टमामिति । सुजन्ताद् द्विशब्दात्तरप्तमपौ । अद्रव्यप्रकर्षे आतिशयिक आम् प्रत्ययः ॥

३७१८. इट ईटि ॥ २८ ॥

इट उत्तरस्य सकारस्य लोपो भवति ईटि परतः । अदावीत् । असेवीत् । अकोषीत् । अमोषीत् । इट इति किम्? अकार्षीत् । ईटीति किम्? अलाविष्टाम् । अलाविषुः ॥

३७१९. स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ॥ २९ ॥

पदस्यान्ते यः संयोगः झलि परतो वा यः संयोगस्तदाद्योः सक्वारककारयोर्लोपो भवति । लस्जेः – लग्नः । लग्नवान् । साधुलक् । ककारस्य–तक्षेः, तट् । तष्टवान् । कष्ठतट् । झलि सडीति वक्तव्यम् । किमिदं सडीति? सनः सात्प्रभृति महिङो ङकारेणप्रत्याहारः । इह मा भूत्–काष्ठशक्स्थातेति थकारे झलि ककारस्थ

संयोगादेर्लोपः प्राप्नोति । तदत्र लकेः किबन्तस्य प्रयोग एव नास्तीत्याह । कष्ठशगेव नास्ति कुतोऽयं काष्ठशकि तिष्ठेविति । वास्यर्थं, वाक्यर्थमिति । अत्रापि बहिरङ्गलक्षणस्य यणादेशस्यासिद्धत्वात् संयोगादिलोपो न भवति । स्कोरिति किम्? नर्नत्ति, वर्वर्ति। संयोगद्योरिति किम्? पयः शक् । अन्ते चेति किम्? तक्षिता । तक्षकः ॥

३७२०. चो कुः ॥ ३० ॥

चवर्गस्य कवर्गादेशो भवति झलि परतः पदान्ते च । पक्ता । पक्तुम् । पक्तव्यम् । ओदनपक । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । वाक् । कुञ्चत्यत्र सङीति वचनात् अकारस्य चकारे झलि कुत्वं न भवति । युजिक्रुञ्चां चेति निपातनाद्वा । वकारोपधो वा धातुरयं रेफरहितश्च कच्च कौटिल्यालपीभावयोरिति पठ्यते । नकारलोपे हि निकुचिरिति दृश्यते । युजिकुञ्चां चेति तस्यैव रेफोऽधिको नकारस्य लोपाभावश्चेति निपात्यते । तत्रानुस्वारस्य परसवर्णस्य चासिद्धत्वात् ञकार एव नास्तीति कुत्वं न भविष्यति ॥

३७२१. हो ढः ॥ ३१ ॥

हकारस्य ढकारादेशो भवति झलि परतः पदान्ते च । सोढा । सोढुम् । सोढध्यम् । तुरानाट् । वोढा । वोढुम् । प्रष्ठवात् । दित्यवाट् ।

३७२२. दादेर्धातोर्घः ॥ ३२ ॥

दकारादेर्धातोर्हकारस्थ घकारादेशो भवति झलि परतः पदान्ते च । दग्धा । दग्धुम् । दग्धव्यम् । काष्टधक् । दोग्धा । दोग्धुम् । दोग्धव्यम् । गोधुक् । दादेरिति किम्? लेढा । लेढुम । लेढव्यम् । गुडलिट् । धातोरिति दादिसमानाधिकरणमेतन्न, किं तर्हि? तद्विशेषणमवयवषष्ठयन्तं धातोरवयवो यो दादिः शब्दस्तवयबस्थ हकारस्येति। किमेवं कुतं भवति? अधोगित्यत्रापि घकारः सिद्धो भवति । कथं दोग्धा दोग्धुमिति? व्यपदेशिवद्भावात् । अथवा धातूपदेशे यो दारिदित्येवं विज्ञायते । तथा च दामलिहमिच्छति दामलिझति, दामलिह्यतेः क्विप् प्रत्ययः, दामलिडित्यत्रापि न भवति ॥

३७२३. वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् ॥ ३३ ॥

द्रुह मुह ष्णुह ष्णिह इत्येतेषां धातूनां हकारस्य वा धकारादेशो भवति झलि परतः पदान्ते च । द्रुह–द्रोग्धा । द्रोढा । मित्रध्रुक् । मित्रध्रुट् । मुह–उन्मोग्धा । उन्मोढा । उन्मुक् । उन्मुट् । स्नुह – उत्स्नोग्धा । उत्स्नोढा । उत्स्नुक् । उत्स्नुट् । स्निह–स्नेग्धा । स्नेढा । स्निक् । स्निट् । द्रुहेर्दादित्वात् घत्वं नित्यं प्राप्तमितरेषाम–प्राप्तमेव घत्वं विकल्प्यते ॥

३७२४. नहो धः ॥ ३४ ॥

नहो हकारस्य धकारादेशो भवति झलि परे पदान्ते च । नद्धम् । नद् धुम् । नद्धव्यम् । उपानत् । परीणत् ॥

३७२५. आपस्थः ॥ ३५ ॥

आहो हकारस्य थकारादेशो भवति झलि परतः । इदमात्थ । किमात्थ । आदेशान्तरकरणं झषस्तथोर्ध्दोऽध इत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । झलीत्येव । आह । आहतुः । आहुः । हृग्रहोर्भश्छन्दसि हस्येति वक्तव्यम् । गदर्दभेन – संभरति । प्रभीता । जभ्रिरे । उद्ग्राभं च निगाभं च ब्राह्म देवा अवीवृधन् ॥

३७२६. व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः ॥ ३६ ॥

व्रश्च भ्रस्ज सृज मृज यज राज भ्राज इत्येतेषां छकारान्तानां शकारान्तानां च षकार आदेशो भवतिझलि परतः पदान्ते च । व्रश्च–व्रष्टा । व्रष्टुम् । व्रष्टव्यम् । मूलवृट् । भ्रस्ज–भ्रष्टा । भ्रष्टुम् । भ्रष्ठव्यम् । धानाभृट् । सृज–स्रष्टा । स्रष्टुम् । रज्जुसृट् । मृज–मार्ष्टा । मार्ष्टुम् । मार्श्टव्यम् । कंसपरिमृट् । यज–यष्टा । यष्टुम् । यष्टव्यम् । उपयट् । राज–सभ्राट । स्वराट । विराट । भ्राज–विभ्राट । राजभ्राजयोः पदान्तार्थ ग्रहणं, झलादिराभ्यामिटा पर्यवपद्यते । केचित्तु राष्टिरिति क्तिन्नन्तमिच्छन्ति । छकारान्तानाम् – प्रच्छ–प्रष्टा । प्रष्टुम् । प्रश्टव्यम् । शब्दप्राट् । च्छवोः शूडनुनासिके चेत्यत्र क्ङितीत्यनुवर्त्तते इति छग्रहणमिह क्रियते । शकारान्तानाम् – लिश्–लेष्टा। लेश्टुम् । लिट् । विश्–वेष्टा । वेष्टुम् । वेष्टव्यम् । विट् ॥

३७२७. एकाचो वशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः ॥ ३७ ॥

धातोरवयवो व एकाच् झषन्तः तदवयवस्य यशः स्थाने भष् आदेशो

हवति झलि सकारे ध्वशब्दे च परतः पदान्ते च । बुध–धोक्ष्यते । अधुग्ध्वम् । गोधुक् । अजर्घाः – गृधेर्यङ्लुगन्तस्य लङि सिपि अटि लधूपधगुणे कृते सिपो हलङ्यादिलोपे च धातोरवयवस्यैकाचो वशः स्थाने भष्भावस्ततो धकारस्य जश्त्वं दश्चेति रुत्वं, रो तीति पूर्वरेफस्य लोपः, ढलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति दीर्घत्वम् । गद्र्दभयतेरप्रत्ययः – गर्द्धप् । एकाच इति किम्? दामलिहमिच्छति दामलिह्यति, दामलिह्यतेरप्रत्ययः – दामलिट् । असति ह्येकाज्ग्रहणे धातोरित्येतद्बशो विशेषणं स्यात् । बश इनि किम्? क्रुध–क्रोत्स्यति । झषन्तस्येति किम्? दास्यति । स्ध्वोरिति किम्? बोद्दा । बोद्धुम् । बोद्धव्यम् । धकारस्य वकारोपसृष्टस्थ ग्रहणं किम्? दावद्धि । दध धारण इत्येतस्य यङ्लुकि लोटि हुझल्भ्योहेधिरिति धिभावे सत्येतद्भवति । अत्र चत्वारो बशः स्थानिनो भाषादेशश्चत्वार एव । तत्र संख्यातानुदेशे प्राप्ते डकारस्य स्थानिनोऽभावात् ढकारादेशो न भवति । आन्तर्यतो व्यवस्था विज्ञास्यते ॥

३७२८. दधास्तथोश्च ॥ ३८ ॥

दध इति दधातिः कृतद्विर्वचनो निर्द्दिश्यते । तस्य झलन्तस्य वश स्थाने भश आदेशो भवति तकारथकारयोः परतश्चकारात् स्ध्वोश्च परतः । धप्तः । धत्थः । धत्से । धत्स्व । धद्धवम् । वचनसामर्थ्यादातो लोपस्य स्थानिवद्भावो न भवति । अभ्यासजश्त्वस्य चासिद्धत्वम् । तथोरिति किम्? आनन्तर्यात्स्ध्वोरेव विज्ञायेत । चकारस्तयोरनुवृत्त्यर्थः । झषन्तस्येत्येव–दधाति ।

३७२९. झलां जशोन्ते ॥ ३९ ॥

प्तलां जश आदेशा भवन्ति पदस्यान्ते वर्त्तमानानाम् । वागत्र । श्वलिडत्र । अग्निचि दत्र । त्रिष्टुवत्र । अन्तग्रहणं झलीत्येतस्य निवृत्त्यर्थम् । वस्ता । वस्तव्यम् ॥

३७३०. झपस्तथोर्द्धोऽघः ॥ ४० ॥

झष उत्तरयोस्तकारथकारयोः स्थाने धकार आदेशो भवति दधार्ति वर्जयित्वा । लब्धा । लब्धुम । लब्धव्यम् । अलब्ध । अलब्धाः । दुह–दोग्धा । दोग्धुम् । दोग्धव्यम् । अदुग्ध अदुग्धाः । लिह–लेढा । लेढुम् । लेढव्यम् । अलीढ । अलीढाः । बुध–बोद्धा । बोद्धुम् । बोद्धव्यम । अबुद्ध । अबुद्धाः । अध इति किम्? धत्त । धत्यः ॥

३७३१. षढोः कः सि ॥ ४१ ॥

षकारस्ढकारयोः ककारादेशो भवति सकारे परतः । षकारस्य–विष्–विवेक्षयति। अवेक्ष्यत् । विवक्षति । ढकारस्य–लिह–लेक्ष्यति । अलेक्ष्यत् । लिलिक्षति । सीति किम्? पिनष्टि । लेढि ॥

३७३२. रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ॥ ४२ ॥

रेफदकाराभ्यामुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकार आदेशो भवति पूर्वस्य च दकारस्य। रेफान्तात्तावत्–आस्तीर्णम् । विस्तीर्णम् । विशीर्णम् । निगीर्णम् । अवगूर्णम् । दकारात्–मिन्नः । मिन्नवान् । छिन्नः । छिन्नवान् । रदाभ्यामिति किम्? कृतः । कृतवान् । र इत्यत्र रश्रुतिसामान्थं नोपादीयते, किं तर्हि व्यञ्जनमात्रम् । रेफसामान्यनिद्देशेऽपि सति रेफात् परा याज्यक्तिन्तदव्यवधानान्नत्वं न भवति । निष्ठेति किम्? कर्त्ता । हर्त्ता । त इति किम्? चरितम् । मुदितम् । पूर्वस्येति । किम्? परस्य मा भूत् । भिन्नवद्भ्यम । भिन्नवद्भिः । इह कृतस्यापस्थं कातिरिति वृद्धेर्बहिरङ्गलक्षणाया असिद्धभ्वान्नत्वे कर्त्तव्ये रेफस्यासिद्धत्वम् ॥

३७३३. संयोगादेगतो धातोर्यण्वतः ॥ ४३ ॥

संयोगादिर्यो धातुराकारान्तो यण्वान् तस्मादुत्तरम्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति । प्रद्राणः । प्रद्राणवान् । ग्लानः । ग्लानवान् । संयोगादेरिति किम्? यातः । यातवान् । आत इति किम्? च्युतः । च्युतवान् । प्लुतः । प्लुतवान् । धातोरिति किम्? निर्यातः । निर्वातः । यण्वत इति किम्? स्नातः । स्नातवान् ॥

३७३४. ल्वादिभ्यः ॥ ४४ ॥

लृञ छेदने इत्येतत्प्रभृति वृञ वरणे इति यावत् वृत्करणेन समापिता ल्वादयो गृह्यन्ते । तेभ्य उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति । लूनः । लूनवान् । धूनः । धूनवान् । जीनः । जीनबान् ।ऋकारल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्भवतीति वक्तव्यम्। कीर्णिः । गीर्णिः । शीर्णिः । लूनिः । पूनिः दुग्वोर्दीर्घश्चेति वक्तव्यम् । दु–आदूनः। गु–विगूनः । पूञो विनाश इति वक्तव्यम् । पूना यवाः, विनष्टा इत्यर्थः । विनाशः इति किम्? पूतं धान्यम् । सिनोतेर्ग्रासकर्म्मकर्तृकस्येति वक्तव्यम् । सिनो ग्रासः

स्वयमेव । ग्रासकर्मकर्तृकस्येति किम्? सिता पाशेन सूकरी । ग्रासोऽपि यदा कर्मैव भवति न कर्मकर्त्ता तदा न भवति–सितो ग्रासो देवदत्तेनेति ॥

३७३५. ओदितश्च ॥ ४५ ॥

ओकारेतो धातोरुत्तस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति । ओलस्जी–लग्नः । लग्नवान् । ओविजी–उद्विग्नः । उद्विग्नवान् । ओप्यायी वृद्धौ–आपीनः । आपीनवान् । स्वादय ओदितः – षूङ्–सूनः । सूनवान् । दूङ्–दूनः । दूनवान् । दीङ्–दीनः । दीनवान् । डीङ्–डीनः । डीनवान् । धोङ्–धीनः । धीनवान् । मीङ्–मीनः । मीनवान् । रीङ्–रीणः । रीणवान् । लीङ्–लोनः । लीनवान् । व्रीङ्–व्रीणः । व्रीणवान् ॥

३७३६. क्षियो दीर्घात् ॥ ४६ ॥

क्षियो धातोर्दीर्धादुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति । क्षीणाः क्लेशाः । क्षीणो जाल्मः । क्षीणस्तपस्वी । क्षियो निष्ठायामण्यदर्थे, वाऽऽक्रोशदैन्ययोरिति दीर्घत्वं भवति । दीर्घादिति किम्? अक्षितमसि मामेक्षेष्ठाः । अक्षितमिति क्तप्रत्ययो भावे । भावश्च ण्यदर्थ इति दीर्घाभावः । ह्रस्वान्तरस्यापि धात्वनुकरणस्य इह इयङा निर्देशः । क्षियो निष्ठायामण्यदर्थ इत्यत्र दीर्घग्रहणं क्रियते । विपराभ्यां जेरित्येवमादौ तु धातुत्वमनुकार्यगतं सदप्यविवक्षितत्वाद् जिरूपसामान्यानुकरणं द्रष्टव्यम् ॥

३७३८. श्योऽस्पर्शे ॥ ४७ ॥

श्यायतेरुत्तरस्य निष्ठातकास्स्य स्पर्शे नकार आदेशो भवति । शीनं घृतम् । शीनं मेदः । शीना वसा । अस्पर्श इति किम्? शीतं वर्त्तते । शीतो वायुः । शीतमुदकमित्यत्र गुणभूतोऽपि स्पर्शो नत्वप्रतिषेधस्य सम्प्रसारणस्य च निमित्तं भवति । गुणे च स्पश प्रति–षेधोऽयं न रोगे, तेन प्रतिशीन इत्यत्र नत्वं भवत्येव ॥

३७३९. अञ्चोऽनपादाने ॥ ४८ ॥

अञ्जतेरुत्तरपदस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति न चेदपादानं तत्र भवति । समक्नौ शकुनेः पादौ । तस्मात् पशवो न्यक्नाः । अनपादान इति किम्? उदक्तमुदकं कूपात् । व्यक्तमित्येतदब्जे रूपम् ॥

३७४०. दिवोऽविजिगीषायाम् ॥ ४९ ॥

दिव उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति अविजिगीषायामर्थे। आद्यूनः। परिद्यनः। अविजिगीषायामिति किम्? द्यूतं वर्त्तते। विजिगोषता हि तत्राक्षपातनोदि क्रियते ॥

३७४१. निर्वाणोऽवाते ॥ ५० ॥

निर्वाण इति निस्पूर्वाद्धातोरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारो निपात्यये न चेद्वाताधिकरणो वात्यर्थो हवति। निर्वाणोऽग्निः। निर्वाणः प्रदीपः। निर्वाणो भिक्षुः। अवात इति किम्? निर्वातो वातः। निर्वातं वातेन। निर्वाणः प्रदीपो वातेनेत्यत्र तु प्रदीपाधिकरणो वात्यर्थोवातस्तु तस्य करणमिति भवत्येव नत्वम् ॥

३७४२. शुषः कः ॥ ५१ ॥

शुषेर्द्धातोरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य ककारादेशो भवति। शुष्कः। शुष्कवान् ॥

३७४३. पचो वः ॥ ५२ ॥

पचेर्द्धातोरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य वकारादेशो भवति। पक्वः। पक्ववान् ॥

३७४४. क्षायो मः ॥ ५३ ॥

क्षैधातोरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य मकारादेशो भवति। क्षामः। क्षामवान् ॥

३७४५. प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

प्रपूर्वात् स्त्यायतेरुत्तरस्य तिष्थातकारस्यान्यतरस्यां मकारादेशो भवति। प्रस्तीमः। प्रस्तीमवान्। प्रस्तीतः। प्रस्तीतवान्। यदा मत्वं नास्ति तदा संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इत्यस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् संप्रसारणं प्रथमं क्रियते। तत्र कृते निमित्तव्याघातान्नत्वम् न भवति ॥

३७४६. अनुपसर्गात् फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः (१) ॥ ५५ ॥

फुल्ल क्षिब कृश उल्लाघैत्येते निपात्यन्ते न चेदुपसर्गादुत्तरा भवन्ति । फुल्ल इति ञिफला विशरण इत्येतस्माद्धातोरुत्तरस्य निष्ठातकारस्थ लकारो निपात्यते। उत्वमिडभावश्च सिद्ध एव । क्तवत्वन्तस्याप्येतदृत्वप्रिष्यते । फुल्लः । फुल्लवान् इति । क्षीबकृशोल्लघा इति क्षीबकृशिभ्यामुत्पूर्वाच्च लाधेः क्तप्रत्ययस्य तलोप इडागमाभावश्च निपात्यते । कृते वा इटि इच्छब्दलोपः । क्षिबः । कृशः । उल्लाघः। अनुपसर्गादिति किम्? प्रफुल्ताः समनसः । प्रक्षीबितः । प्रकृशितः । प्रोल्लाघितः। लाडेरुदोऽन्य उपसर्गः प्रतिषिद्ध्यते। उत्फुल्लसंफुल्लयोरिति वक्तव्यम् । उत्फुल्लः। संफुल्लः । परिकृश कृशः परिकृश इति ॥

३७४७. नुदविदोन्दत्राघ्रहीभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

नु द विद उन्दी त्रा घ्रा ही इत्येतेभ्य उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकर आदेशो भवति अन्यतरस्याम् । नुद–नुन्नः । नुत्तः । विद–विन्नः । उन्द–समुत्तः । त्रा–त्राणः। त्रातः । घ्रा–घ्राणः । घ्रातः । ही–ह्रीणः । ह्रीतः । ह्री इत्येतस्मादप्राप्तं नन्वमितरेषां नित्यं प्राप्तम् विकल्प्यते। विद विचारण इत्यस्य विदेरिह ग्रहणमिष्यते। एवमुक्तम्–

> वेत्तेन्तु विदितो निष्ठा विद्यतेविन्न इष्यते ।
> वित्तेर्विन्नश्च वित्तश्च भोगे विन्नञ्च विन्दतेः ॥ इति ॥

३७४८. न ध्याख्यापृसूर्च्छिमदाम् ॥ ५७ ॥

ध्या ल्या पृ मूर्छि मद इत्येतेषां निष्ठातकारस्य नकारादेशो न भवति । ध्यातः। ध्यातवान् । ख्यातः । ख्यातवान् । पूर्त्तः । पूर्त्तवान् । मूर्त्तः । मूर्त्तवान् । मत्तः । मत्तवान् । रदाभ्यां संयोगादेरिति च प्राप्त प्रतिपिद्ध्यते ॥

३७४९. वित्तो भोगप्रत्यययोः ॥ ५८ ॥

वित्त इति विदेर्लामार्थादुत्तरस्य क्तस्य नत्वाभावो निपात्यते भोगे प्रत्यये चाभिधेये। वित्तमस्य बहु। धनमस्य बह्वित्यर्थः। धनं हि भुज्यत इति भोगोऽभिधीयते। प्रत्ययेवित्तोऽयं मनुष्यः । प्रतीत इत्यर्थः । प्रतीयत इति प्रत्ययः । भोगप्रत्ययोरिति किम्? विन्नः ॥

३७५०. भित्तं शकलम् ॥ ५९ ॥

मित्तमिति निपात्यते शकलं चेत्तद्भवति । भित्तं तिष्ठति । भित्तं प्रपतति । शकलपर्यायोऽयम् । अत्र भिदिक्रिया शब्दव्युत्पत्तेरेव निमित्तम् । भिदिक्रियाविवक्षायां हि शकलविषये भिन्नमित्येव भवति ॥

३७५१. ऋणमाधमर्ण्ये ॥ ६० ॥

ऋणमिति ऋ इत्येतस्माद्धातोरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारो निपात्यते आधमर्ण्यविषये । अधम ऋणे, अधमर्णः । एतस्मादेव निपातनात् सप्तम्यन्तेनोत्तरपदेन समासः । तद्भाव आधमर्ण्यम् । यद्येवमुत्तमर्ण इति न सिद्ध्यति? नेष दोषः । कालान्तरदेयविनिमयोपलक्षणर्थ चेदमुपात्तम् । तेन उत्तमर्ण इत्यपि हि भवति । ऋणं ददाति । ऋणं धारयति । आधमर्ण्य इति किम्? ऋतं वक्ष्यामि नानृतम् ॥

३७५२. नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्त्तमूर्त्तगूर्त्तानि छन्दसि ॥ ६१ ॥

नसत्त निषत्त अनुत्त प्रतूर्त्त सूर्त्त गूर्त्त इत्येतानि छन्दसि विषये निपात्यन्ते । नसत्तनिषत्तेति सदेर्नञ्पूर्वान्निपूर्वाच्च नत्वाभावो निपात्यते । नसत्तमञ्जसा । नसन्नमिति भाषायाम् । निषत्तः । निषण्ण इति भाषायाम् । अनुत्तमित्युन्देर्नञ्पूर्वस्य निपातनम् । अनुत्तमा ते मघवन् । अनुन्नमिति भाषायाम् । प्रतूर्त्तमिति त्वरतेः तूर्विहत्येतस्थ वा निपातनम् । प्रतूर्त्त वाजिनम् । प्रतूर्णमिति भाषायाम् । सूर्त्तमिति सृ इत्येतस्य उत्वं निपात्यते । सोर्त्ता गादः । सृता गाव इति भाषायाम् । गूर्त्तमिति गूरी इत्येतस्यनत्वाभावो निपात्थते । गूर्त्ता अमृतस्य । गूर्णमिति भाषायाम् ॥

३७५३. क्विन्प्रत्ययस्य कुः ॥ ६२ ॥

पदस्येति वर्त्तते । क्विन्प्रत्ययस्य सर्वत्र पदान्ते कुत्वमिष्यते । क्विन्प्रत्ययो यस्माद्धातोः स क्विन्प्रत्ययः । तस्य पदस्यालोऽन्त्यस्य कवर्गादेशो भवति । स्पृशोऽनुदके क्विन् । धृतस्पृक् । हलस्पृक । मन्त्रदृक् । क्विनः कुरिति वक्तव्ये प्रत्ययग्रहणं कृतं बहुव्रीहिविज्ञानाऽर्थम्–क्विन् प्रत्ययो यस्माद्विहितस्मादन्यस्मिन्नपि प्रत्यये कुत्वं यथा स्यात् । मा नो अस्राक् । मा नो अद्राक् । सृजिदृशिभ्यां हि क्विन् विहितः । तयोर्लुङि कुत्वमेतत् । माङ्योगेऽपि छान्दसत्वादडागमः । ईडपि

न भवति बहुलं छन्दसीति । तथा दृग्भ्यां दृग्भिरिति क्विबन्तस्यापि दृशेः कुत्वं भवै । एवं च सति रज्जुसृडभ्यामित्यत्रापि कुत्वं प्राप्नोति? अथ तु नेष्यते, ततस्तत्प्रतिविधातव्यमिति ॥

३७५४. नशेर्वा ॥ ६३ ॥

पदस्येति वर्त्तते । नशेः पदस्य वा कवर्गादेशो भवति । सा वै जीवनगाहुतिः । सा वै जीवनडाहुतिः । नशेरयं सम्पदादित्वाद् भावे क्विप् । जीवस्य नाशो जीवनक् । जीवनट् । चत्वे प्राप्ते कुत्वाविकल्पः ॥

३७५५. मो नो धातोः ॥ ६४ ॥

मकारान्तस्य धातोः पदस्य नकारादेशो भवति । प्रशान् । प्रतान् । प्रदान् । शमितमिदमादीनां क्विप । अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङितीति दीर्घत्वम् (१) । नवस्यासिद्धत्वान्नलोपो न भवति । म इति किम्? भिइत् । छित् । धातोरिति किम्? इदम् । किम् । पदस्येत्येव । पतामौ । पतामः ॥

३७५६. म्वोश्च ॥ ६५ ॥

मकारवकारयोश्च परतः मकारान्तस्य धातोर्नकारादेशो भवति । अगन्म तमसः पारम् । अगन्व । गमेर्लङि बहुलं छन्दसीति शपो लुक् । जगन्वान् । विभाषा गमहनजनविदविशामिति क्वसाविडागमस्याभावः । अपदानार्थ आरम्भः ॥

३७५७. ससजुषो रुः ॥ ६६ ॥

सकारान्तस्य पदस्य सजुष इत्येतस्य च रुर्भवति । सकारान्तस्य–अग्निरत्र । वायुरत्र । सजुषः – सजूर्ऋषिभिः । सजूर्दीभिः । जुषेः क्विपि सपूर्वस्य रूपमेतत् ॥

३७५८. अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च ॥ ६७ ॥

अवयाः श्वेतवाः पुरोडाः इत्येते निपात्यन्ते । अवपूर्वस्य यजेः श्वेतपूर्वस्य वहेः पुरस्पूर्वस्य दाशतेः मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन्, अवे यज इति ण्विनि कृते श्वेतवहादीनां डस्पदस्येति डस्प्रत्यये निपातनन्येतानि । किमर्थ तर्हि निपातनं यावता पूर्वेणैव रुः सिद्धः, दीर्घत्वमप्यत्वसन्तस्य चाधातोति? संबुद्धौ दीर्घार्थमेते निपात्यन्ते । अत्वसन्तम्य चाधातोरित्यत्र हि असंभुद्धाबिति वर्त्तते । हे

अषयाः । हे श्वेतवाः । हे पुरोडाः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । हे उक्थशाः ॥

३७५९. अहन् ॥ ६८ ॥

अहन्नित्येतस्य पदस्य रुर्भवति । अहोभ्याम् । अहोभिः । नलोपमकृत्वा निर्देशो ज्ञापकः – नलोपाभावो यथा स्यादिति । दीर्घाहो निदाघः । हे दीर्घाहोऽत्रेति । अहन्नित्यत्र तु लाक्षणिकत्वादहन्शब्दस्य रुर्न भवति । अह्नो रुविधौ रूपरात्रिरथन्तरेषूपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । अहो रूपम् । अहो रात्रः । अहो रथन्तरम् । रोऽसुपीत्यस्यापवादो रुत्वमुपसंख्यायते । अपर आह – सामान्येन रेफादौ रुत्वम् भवति – अहो रम्यम् । अहो रत्नानीति ॥

३७६०. सेऽसुपि ॥ ६९ ॥

अहनित्येतस्य रेफादेशो भवत्यसुपि परतः । अहदर्ददारि । अहर्भुङ्क्ते । असुपीति किम्? अहोभ्याम् । अहोभिः । ननु चात्रापि प्रत्ययलक्षणेन सुबस्ति– अहद्र्ददाति, अहर्भुङ्क्त इति? नैतदस्ति । उक्तमेतत् । अह्नो रविधौ लौमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति नायमहः शब्दः सुप्परो भवति । यत्र तु लोप्शब्देन लुप्यते तत्र प्रत्ययलक्षणं भवत्येव । यथा–हे दीर्घाहोऽत्र, दीर्घाहो निदाघ इति । अत्र हि हल्ङ्याविति लोपेन प्रत्ययस्य निवृतिः ॥

३७६१. अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि ॥ ७० ॥

अम्नस् ऊधस् अवस् इत्येतेषां छन्दसि विषये उभयथा भवति – रुवां रेफो वा । अम्नस्–अग्न एव । अम्नरेव । ऊधस्–ऊध एव । ऊधरेव । अवस्–अव एव। अवरेव । यदा रुत्वम् तदा भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशीति यकारः । छन्दसि भाषायां च विभाषा प्रचेतसो राजन्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । प्रचेता राजन् । प्रचेतो राजन् । अहरादीनां पत्यादिपूपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । अहर्पतिः । अहः पतिः । गीर्प्पतिः । गीःपतिः । धूर्प्पतिः । धूःपतिः । विसर्जनीयबाधनार्थमत्र पक्षे रेफस्यैव रेफो विधीयते ॥

३७६२. भुवश्च महाव्यहृतेः ॥ ७१ ॥

भुवस् इत्येतस्य महाव्याहृतेश्छन्दसि विषये उभयथा भवति–रुर्वा रेफो वा। भुवरित्यन्तरिक्षम् । भुव इत्यन्तरिक्षम् । महाव्याहृतेरिति किम्? भुवो विश्वेषु भुवनेषु यज्ञियः (१) । भुवरित्येतदव्ययमन्तरिक्षवाचि महाव्याहृतिः ॥

३७६३. वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः ॥ ७२ ॥

ससजुषो रुरित्यतः स इति वर्त्तते । तेन संभवाद व्यभिचाराच्च वसुरेव विशेष्यते । न स्रंसुध्वम्सू, व्यभिचाराभावात् । असंभवाञ्च नानडुहशब्दः । वस्वन्तस्य पदस्य सकारान्तस्य स्रंसुध्वंसु अनडुह इत्येतेषां च दकारादेशो भवति। वसु – विद्वद्भाम् । विद्वद्भिः । पपिवद्भ्याम् । पपिवद्भिः । स्रंसु– उखास्रद्भ्याम्। उखास्रद्भिः । ध्वंसु–पर्णध्वद्भ्याम् । पर्णध्वद्भिः । अनडुह– अनडुद्भ्याम् । अनडुद्भिः। स इत्येव । विद्वान् । पपिवान् । नकारस्य न भवति । रुत्वे नाप्राप्ते इदमारभ्यत इति तद् बाध्यते । संयोगान्तलोपस्तु नैवमिति तेन तदेव दत्वं बाध्यते । अनडुहोऽपि ढत्वमनेन बाध्यते । नुमस्तु विधानसामर्थ्यान्न भवति । अनड्वान् । हे अनड्वन्निति। पदस्युत्येव । विद्वांसौ । विद्वांसः ॥

३७६४. तिप्यनस्तेः ॥ ७३ ॥

तिपि परतः सकारान्तस्य पदस्य अनस्तेर्दकार आदेशो भवति। अचकाद्भवान्। अन्वशाद् भवान् । तिपीति किम्? चकास्तेः क्विप् । चकाः । अनस्तेरिति किम्? आप एवेदं खलिलं सर्वमाः । आ इत्यस्तेर्लङि तिपि बहुलं छन्दसीति ईड् न कृतः ॥

३७६५. सिपि धतो रुर्वा ॥ ७४ ॥

सिपि परतः सकारान्तस्य पदस्य धातो रुरित्ययमादेशो भवति दकारो वा । अचकास्त्वम् । अचकात्त्वम् । अन्वशास्त्वम् । अन्वशात्त्वम् । धातुग्रहणं चोत्तरर्थ रुग्रहणं च ॥

३७६६. दश्च ॥ ७५ ॥

दकारान्तस्य धातो पदस्य सिपि परतो रुर्भवति दकारो वा । अभिनत्त्वम् । अभिनस्त्वम् । अच्छिनत्त्वम् । अच्छिनस्त्वम् ॥

३७६७. र्वोरुपधाया दीर्घ इकः ॥ ७६ ॥

रेफवकारान्तस्य धातोः पदस्य उपधाया इको दीर्घो भवति । गीः । धूः । पूः । आशीः । वाग्रहणमुत्तरार्थम् । उपधाग्रहणं किन्? अबिमर्भवान् । अभ्यासेकारस्य मा भूत् । इक इति किम्? अत्रैव प्रत्युदाहरणे भशब्दाकारस्य मा भूत् । धातोरित्येव। अग्निः । वायुः । पदस्येत्येव । गिरौ । गिरः ॥

३७६८. हलि च ॥ ७७ ॥

हलि च परतो रेफवकारान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घो भवति । आस्तीर्णम्। विस्तीर्णम् । विशीर्णम् । अवगूर्णम् । वकारान्तस्य–दीव्यति । सीव्यति । धातोरित्येव। दिवमिच्छति चिव्यति । चतुर इच्छति–चतुर्यति । इक इत्येव स्मयते । भव्यम् । अपदान्तार्थोऽयमारम्भः ॥

३७६९. उपधायां च ॥ ७८ ॥

हलीत्यनुवर्त्तते । धातोरुपधाभूतौ यौ रेफवकारौ हल्परौ तयोरुपधाया इको दीर्घो भवति । हुर्छा–हूर्छिता । मुर्छा–मूर्छिता । उर्वी–ऊर्विता । धुर्वी–धूर्विता । हलीत्येव । चिरि, जिरि–चिरिणोति । जिरिणोति । इह कस्मान्न भवति । री गतौ–रिर्यतुः । रिर्युः । वी गत्यादिषु–विव्यतुः । विव्युरिति? यणादेशस्य स्थानिवत्त्वाद् असिद्धत्वाच्च बहिरङ्गलक्षणत्वेन हल्परौ रेफवकारौ न भवतः । चतुर्यितेत्यत्रापि बहिरङ्गलक्षणत्वादतो लोपस्य धातोरुपधाभूतो रेफो न भवति । प्रतिदीवनेत्यत्र तु हलि चेति दीर्घत्वम् । दीर्घविधौ लोपाजादेशस्य स्थानिवद्भावप्रतिषेधात् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येतत्तु नाश्रयितव्यम् । उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति जिविः किर्योगिर्योरित्येवमादिषु दीर्घो न भवति ॥

३७७०. न भकुर्छुराम् ॥ ७९ ॥

रेफवकारान्तस्य भस्य कुर छुर इत्येतयोश्च दीर्घो न भवति । धुरं वहाते धुर्यः । धुरि साधुर्धुर्यः । दिव्यम् । कुर–कुर्यात् । रेफवकाराभ्यां भविशेषणं किम्? प्रतिदीव्ना । प्रतिदीव्ने ॥

३७७१. अदसोऽसेर्दादु दो मः ॥ ८० ॥

अदसोऽसकारान्तस्य वर्णस्य दात्परन्य उवर्णादेशो भवति दकारस्य च मकारः। अमुम् । अमू । अमून् । अमुना । अमूभ्याम् । भाव्यमानेनाप्युकारेण सवर्णानां ग्रहणमिष्यत इत्येकमात्रिकस्य मात्रिको द्विमात्रिकस्य द्विमात्रिक आदेशो भवति । असेरिति किम्? अद इच्छति, अदस्यति । अदसोऽनोस्र इति वक्तव्यम् । ओकाररेफयोरपि प्रतिषेधो यथा स्यादिति । अदोत्र । अदः । तदर्थ केचित्सूत्रं वर्णयन्ति । अः सेर्यस्य सोऽयमसिः । यत्र सकारस्य अकारः । क्रियत इति । तेन त्यदाद्यत्वविधाने एतद्, अन्यत्र न भवितव्यमेवेति । अद्रयदेशे कथम् ?

अदसोद्रेः पृथङ् मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् ।

केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेहि दृश्यते ॥ इति ।

यैरसेरिति सकारस्य प्रतिषेधः क्रियते । अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्येति च परिभाशा नाश्रीयते, तेशामुभयोरपि मुत्वेन भवितव्यम्– अमुमुयङ् । अमुमुयञ्चौ । अमुमुयञ्च इति । यथा चलीक्लृप्यत इति लत्वम् । ये तु परिभाशामाश्रयन्ति तेषामन्त्यसदेशस्यैव भवितव्यम्–अदमुयङ् । अदमुयञ्चौ । अदभुयञ्च इति । येषां तु त्यदाद्यत्वविषय एव मुत्वेन भवितव्यमिति दर्शनं तेषामत्र न भवितव्यम् – अदद्र्यञ्चौ । अदद्रयञ्च इति । दादिति किम्? अलोन्त्यस्य मा भूत्–अमुया । अमुयोः ॥

३७७२. एत ईद् बहुवचने ॥ ८१ ॥

अदसो दकारादुत्तरस्य एकारस्य ईकारादेशो भवति दकारस्य च मकारः बहुवचने वहूनामर्थानमुक्तौ । अमी । अमीभिः । अभीभ्यः । अमीषाम् । अमीषु । बहुवचन इत्यर्थनिर्देशोऽयं पारिभाषिकस्य हि बहुवचनस्य ग्रहणेऽमी इत्यत्र न स्थात् ॥

३७७३. वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ॥ ८२ ॥

अधिकारोऽयम् । वाक्यस्य टेरिति प्लुत इति च उदात्त इति च एतत्त्रयमप्यधिकृतं वेदितव्यमापादपरिसमाप्तेः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यानो वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्त इत्येवं तद्वेदितव्यम् । दक्ष्यति–प्रत्यभिवादेऽशुद्रे । अभिवादये देवदत्तोऽहं भोः, आयुष्मानेधि देवदत्त ३ । पदाधिकारोऽनुवर्त्तत एव । वाक्यग्रहणमनन्त्यस्य पदस्य प्लुतनिवृत्त्यर्थम् । टिग्रहणं व्यञ्जनान्तस्थापि टेरचः प्लुतो यथा स्यात्–अग्निचि

३ दिति ॥

३७७४. प्रत्यभिवादेऽशूद्रे ॥ ८३ ॥

प्रत्यभिवादो नाम यदत्राभिवाद्यमानो गुरुराशिषं प्रयुङ्क्ते तत्राशूद्रविषये यद्वाक्थम् वर्त्तते तस्य टेः प्लुत उदात्तो भवति । अभिवादये देवदत्तोऽहं भोः आयुष्मानेधि देवदत्त ३ । अशुद्र इति किम्? अभिवादये तुषजकोऽहं भोः, आयुष्मानेधि तुषजक । स्त्रियामपि प्रतिषेधो वक्तव्यः । अभिवादये गार्ग्यहं भोः आयुष्मती भव गागि । असूयकेपि केचित् प्रतिषेधमिच्छन्ति । अभिवादये स्थाल्यहं भोः आयुष्मानेधि स्थालिन् । यावञ्च तस्या सूयकत्वं न ज्ञायते तावदेव प्रत्यभिवादवाक्यम् । तस्मिस्त्वसूयकत्वेन विज्ञाते प्रत्यभिवाद् एव नास्ति, कुतः प्लुतः । तथा ह्युक्तम्, असूयकस्त्वं जाल्म न त्वं प्रत्यभिवादनमर्हसि । भिद्यस्व वृषल स्थालिन्निति । अभिवादवाक्ये यत् संकीत्तितं नाम गोत्रं वा तद् यत्र प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्र प्लुत इष्यते । इह न भवति – देवदत्त कुशल्यसि । देवदत्त आयुष्मानेधीति । भोराजन्यविशां वेति वक्तव्यम् । भो अभिवादये देवदत्तोऽहम् । आयुष्मानेधि देवदत्त भोः ३ । आयुष्मानेधि देवदत्त भोः । राजन्य–अभिवादये इन्द्रवर्म्माऽहंभोः । आयुष्मानेधीन्द्रवर्म्म ३ न् । आयुष्मानेधीन्द्रवर्म्मन् । विश्–अभिवादये इन्द्रपालितोऽहं मोः । आयुष्मानेधीन्द्रपालित ३ । आयुय्मानेधीन्द्रपालित ॥

३७७५. दूराद्धूते च ॥ ८४ ॥

दूराद्धते यद्वाक्यम् वर्त्तते तस्य टेः प्लुतो भवति स चोदात्तः । आह्वानं हूतं शब्देन सम्बोधनम् । आगच्छ भो माणवक देवदत्त ३ । आगच्छ भो माणवक यज्ञदत्त ३ । दूरं यद्यप्यपेक्षाभेदादनवस्थितं तथापि हूतापेक्षं यत्तदाश्रीयते इति । यत्र प्राकृतात् प्रयत्नाद्यत्ववुशेषे आश्रीयमाणे शब्दः श्रूयते तद्दूरम् । हूतग्रहणं च सम्बोधनमात्रोपलक्षणार्थ द्रष्तव्यम् । तेन यत्राप्यह्वानं नास्ति प्लुतिर्भवति । सक्तन्पिब देवदत्त ३ । पलापस्व देवदत्त ३ इति । अस्याश्च प्लुतेरेकश्रुत्या समावेश इष्यते । दूरादिति किम्? आगच्छ भो माणवक देवदत्त । दूरादाह्वाने वाक्यस्यान्ते यत्र सम्बोधनपदम् भवति तत्रायं प्लुत इष्यते । तेनेह न भवति – देवदत्त आगच्छ (१) ॥

३७७६. हैहेप्रयोगे हैहयोः ॥ ८५ ॥

हैहेप्रयोगे दूराद्धूते यद्वाक्यं वर्त्तते तत्र हैहयोरेव प्लुतो भवति । है ३ देवदत्त। देवदत्त है ३ । हे ३ देवदत्त । देवदत्त हे ३ । पुनर्हैहयोर्ग्रहणमन्त्ययोरति यथा स्यात् ॥

३७७७. गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् ॥ ८६ ॥

प्रत्यभिवादेऽशूद्र इत्येवमादिना यः प्लुतो विहितस्तस्यैवायं स्थानिविशेष उच्यते। ऋकारवर्जितस्य गुरोरनन्त्यस्य, अपिशब्दादन्त्यस्यापि टेरेकेकस्य सम्बोधने वर्त्तमानस्य प्लुतो भवति प्राचामाचार्याणां मतेन । दे ३ वदत्त । देवद ३ त्त । देवदत्त ३ । य ३ ज्ञदत्त । यज्ञद ३ त्त । यज्ञदत्त ३ । गुरोरिति किम्? वकारात् परस्य मा भूत् । अनृत इति किम्? कृष्णामि ३ त्र । कृष्णामित्र ३ । एकैकग्रहणं पर्यायार्थम् । प्राचामिति ग्रहणं विकल्पार्थम् । आयुष्मानेधि देवदत्त । तदनेन यदेतदुच्यते सर्व एव प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा कर्त्तव्य इति तदुपपन्नं भवति ॥

३७७८. ओमभ्यादाने ॥ ८७ ॥

अभ्यादानं प्रारम्भः । तत्र य ओम्शब्दः तस्य प्लुतो भवति । ओ३म् अग्निमीले पुरोहितम् । अभ्यादान इति किम्? ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत ॥

३७७९. ये यज्ञकर्म्मणि ॥ ८८ ॥

ये इत्येतस्य यज्ञकर्म्मणि प्लुतो भवति । ये ३ यजामहे । यज्ञकर्म्मणीति किम्? ये यजामह इति पञ्चक्षरमिति स्वाध्यायकाले मा भूत् । ये यजामह इत्यत्रैवायं प्लुत इष्यते । इह हि न भवति – ये देवासो दिव्येकादशस्थ इति ॥

३७८०. प्रणवष्टेः ॥ ८९ ॥

यज्ञकर्म्मणीति वर्त्तते । यज्ञकर्म्मणि टेः प्रणव आदेशो भवति । क एष प्रेणवो नाम? पादस्य वार्द्धर्चस्य वान्त्यमक्षरमुपसंहृत्य तदाद्यक्षरशेषस्य स्थाने त्रिमात्रमोकारमोङ्कारं वा विदधति तं प्रणवमित्याचक्षते । अपां रेतांसि जिन्वतो३म्। देवान् । जिगाति सुम्नयो३म् । टिग्रहणं सर्वादेशार्थम्(१) । ओकारः सर्वादेशो

यथा स्यात् । व्यञ्जनान्ते अपत्यस्य मा भूदिति । यज्ञकर्म्मणीत्येव । अपां रेतासि जिन्वति ॥

३७८१. याज्यान्तः ॥ ९० ॥

याज्या नाम ये याज्याकाण्दे पथ्यन्ते मन्त्रास्तेषामन्त्यो यष्टिः स प्लवते यज्ञकर्मणि । स्तौमैर्विधेमाग्नये ३ । जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहाम् ३ । अन्तग्रहणं किम्? याज्या नाम ऋचः काश्चिद्वाक्यसमुदायरूपास्तत्र यादन्ति वाक्यानि तेषां सर्वेषां टेः प्लुतः प्राप्नोति । सर्वान्त्यस्यैवेष्यते, तदर्थमन्तग्रहणम् ॥

३७८२. ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः ॥ ९१ ॥

ब्रूहि प्रेष्य श्रौषट् वौषट् आवह इत्येतेषामादेः प्लुओ भवति यज्ञकर्मणि । अग्नयेऽनुब्रु३हि । प्रेष्य – अग्नये गोमयान् प्रे३ष्य । श्रौषट्–अस्तु श्रौ३षत् । वौषट्–सोमस्थाग्ने व्रीहि वौदषट् । आवह–अग्निमा३वह । आवह देवान् यजमानायेत्येवमादावयं प्लुतो न भवति, सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति ॥

३७८३. अग्नीत्प्रेषणे परस्य च ॥ ९२ ॥

अग्नीधः प्रेषणमग्नीत्प्रेषणम् । तत्रादेः प्लुतो भवति परस्य च । आ३श्रा३वय । श्रो३श्रा३वय । अत्रैवायम् प्लुत इष्यते । तेनेह न भवति – अग्नीदग्नीन्विहर वर्हिस्तृणीहिति । तदर्थ केचिद्वक्ष्यमाणं विभाशेत्यभिसंबन्धनन्ति । सा च व्यवस्थितविभाषेति । अपर आहसर्व एव प्लुतः साहसमनिच्छिता विभाषा विज्ञेय इति । इह तु उद्धर३, उद्धर; अभिहर३, अभिहरेति छन्दसः प्लुतव्यत्ययः । यज्ञकर्मणीत्येव । ओश्रावय ॥

३७८४. विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः ॥ ९३ ॥

पृष्टप्रतिवचने विभाषा हेः प्लुतो भवति । अकार्षीः कटं देवदत्त? अकार्ष हि ३ । अकार्ष हि । अलावीः केदारं देवदत्त? अलाविषं हि ३ । अलाविषं हि । पृष्टप्रतिवचन इति किम्? कटं करिष्यति हि । हेरिति किम्? करोमि ननु ॥

३७८५. निगृह्यानुयोगे च ॥ ९४ ॥

स्वमतात्प्रच्यावनं निग्रहः । अनुयोगस्तस्य मतस्याविष्करणम् । तत्र निगृह्यानुयोगे

यद्वाक्यं वर्त्तते तस्य टेः प्लुतो भवति विभाषा । अनित्यः शब्द इति केनचित्प्रतिज्ञातम्, तमुपालिप्सुरुपपात्तेभिर्निगृह्य साभ्यसूयमनुयुङ्क्ते–अनित्यः शब्द इत्यात्थ३, अनित्यः शब्द इत्यात्थ । अद्य श्राद्धमित्यात्थेवं वादी युक्त्या प्रच्याव्य स्वमतादेवमनुयुज्यते ॥

३७८६. आम्रेडितं भर्त्सने ॥ ९५ ॥

वाक्यादेरामन्त्रितस्येति भर्त्सने द्विर्वचनमुक्तं तस्याम्रेडितं प्लवते । चौर चौर३, वृषल, वृषल ३, दस्यो३, दस्यो धातयिष्यामि त्वा बन्धयिष्यामि त्वा भर्त्सने पर्यायेणेति वक्तव्यम् । चौर ३ चौर । चौर चौर ३ । तदर्थमाभ्रेडितग्रहणं द्विरुक्तोपलक्षणार्थं वर्णयन्ति ॥

३७८७. अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् ॥ ९६ ॥

अङ्ग इत्यनेन युत्तं तिङन्तमाकाङक्षं भर्त्सने प्लवते । अङ्ग कूज ३ । अङ्ग व्याहर३ इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । तिङिति किम्? अङ्ग देवदत्त मिथ्या वदसि । आकाङ्क्षमिति किम्? अङ्ग पच । नैतदपरमाकाङक्षति । भर्त्सन इत्येव । अङ्गधीष्व, ओदनं ते दास्यामि ।

३७८८. विचार्यमाणानाम् ॥ ९७ ॥

मानेन वस्तुपरीक्षणं विचारः । तस्य विषये विचार्यमाणानां वाक्यानां टेः प्लुतो भवति होतव्यं दीक्षितस्य गृहा ३ ह । होतव्यं न होतव्यमिति विचार्यते । तिष्ठेद्यृपा ३ इ । अनुप्रहरेद्यृपा ३ इ । यूपे तिष्ठेद्यूपे अनुप्रहरेदिति विचार्यते ॥

३७८९. पूर्वं तु भाषायाम् ॥ ९८ ॥

भाशायां विषये विचार्यमाणानां पूर्वमेव प्लवते । अहिर्नु ३ । लोष्टो नु ३ । कपोते नु ३(१) । प्रयोगापेक्षं पूर्वत्वम् । इह भाषाग्रहणात् पूर्वयोगश्छन्दसि विज्ञायते ॥

३७९०. प्रतिश्रवणे च ॥ ९९ ॥

प्रतिश्रवणमभ्युगमः प्रतिज्ञानम् श्रवणाभिमुख्यं च, तत्राविशेषात् सर्वस्य

ग्रहणम् प्रतिश्रवणे यद्वाक्यं वर्त्तते तस्य टेः प्लुतो भवति । गां देहि भोः, अहं ते ददामि ३ । नित्य शब्दो भवितुमर्हति, देवदत्त भोः किमात्य ३ ॥

३७९१. अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः ॥ १०० ॥

अनुदात्तः प्लुतो भवति प्रश्नान्ते अभिपूजिते (२) च । अगम ३ः पूर्वा३न् ग्रामा३न् । अग्निभूता ३ इ । पटा ३ उ । अग्निभूते पटो इत्येअयोः प्रश्नान्ते वर्त्तमानयोरनुदात्तः प्लुतो भवति । अगम इत्येवमादीनां तु अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति प्लुतो भवति । अभिपूजिते–शोभनः खल्वसि माणवक ३ ॥

३७९२. चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने ॥ १०१ ॥

अनुदात्तमिति वर्त्तते । चिदितेतस्मिन्निपाते उपमार्थे प्रयुज्यमाने वाक्यस्य टेरनुदात्तः प्लुतो भवति । प्लुतोऽप्यत्र विधीयते, न गुणमात्रम् । अग्निचिद्भाया३त् । राजचिद्भायात् ३ । अग्निरिव भायात् । राजेव भायादित्यर्थः । उपमार्थ इति किम्? कथंचिदाहकः । प्रयुज्यमान इति किम्? अग्निर्माणवको भायात् ॥

३७९३. उपरिस्विदासीदिति च ॥ १०२ ॥

अनुदात्तमिति वर्त्तते । उपरिस्विदासीदित्येतस्य टेरनुदात्तः प्लुतो भवति । अधः स्विदासी३त् । उपरिस्विदासी३त् । अधः स्विदासीदित्यत्र विचार्यमाणानामित्युदात्तः प्लुतः । उपरिस्विदासीदित्यत्र तु अनेनानुदात्तः ॥

३७९४. स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु ॥ १०३ ॥

स्वरितः प्लुतो भवति आम्रेडिते परतः असूयायां संमतौ कोपे कुत्सने च गम्यमाने । वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंभतिकोपकुत्सनभर्त्सनेष्विति द्विर्वचनमुक्तं, तत्रायं प्लुतविधिः । असूयायां तावत् – माणवक ३ माणवक अभिरूपक ३ अभिरूपक रिक्तं त आभिरूप्यम् । संमतौ–माणवक ३ माणवक अभिरूपक ३ अभिरूपक शोभनः खल्वसि । कोपेमाणवक ३ माणवक अविनीतक ३ अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । कुत्सने शाक्तीक ३ शाक्तीक याष्टीक ३ याष्टीक रिक्ता ते शक्तिः । असूयादिषु वावचनं कर्त्तव्यम् । माणवक माणवकेत्येवमाद्यपि यथा स्यात् ॥

३७९५. क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम् ॥ १०४ ॥

स्वरित इति वर्त्तते । (१) क्षिया आचारभेदः । आशिः प्रार्थनाविशेषः । शब्देन व्यापारणं प्रैषः । एतेषु गम्यमानेषु तिङन्तमाकङ्क्षं यत्तस्य स्वरितः प्लुतो भवति । आकाङ्क्षतीत्याकाङ्क्षं तिङन्तमुत्तरपदमाकाङ्क्षतीत्यर्थः । क्षियायां तावत्– स्वयं रथेन याति ३ उपाध्यायं पदार्ति गमयतीति । स्वयम् ओदनं ह भुङ्क्ते ३ उपाध्यायं सक्तून् पाययति । पूर्वमत्र तिङन्तमुत्तरमाकाङ्क्षतीति साकाङ्क्षं भवति। आशिषि – सुतांश्च लप्सीष्ट ३ धनं च तात । छन्दोऽध्येष्ट ३ व्याकरणं क्ष भद्र । प्रैषे–कटं कुरु ३ ग्रामं च गच्छ । यवान् लुनीहि ३ सक्तूंश्च पिब । आकाङ्क्षमिति किम्? दीर्घ ते आयुरस्तु । अग्नीन् विहर ॥

३७९६. अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः ॥ १०५ ॥

पदस्येति वर्त्तते स्वरितमिति च । अनन्त्यस्यापि पदस्य टेः प्लुतो भवति प्रश्ने आख्याने च । अगम३ः पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न् । अग्निभूत ३ इ । पटः ३ उ । सर्वेषामेव पदानामेष स्वरितः प्लुतः । अन्त्यस्य अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोरिति अनुदात्तोऽपि पक्षे भवति । आख्याने–अगम ३ः पूर्वा३न् ग्रामा ३न् भो ३ ॥

३७९७. प्लुतवैच इदुतौ ॥ १०६ ॥

दूराद् धूतादिषु प्लुतो विहितः । तत्र ऐचः प्लुतप्रसङ्गे तदवयवभूताविदुतौ प्लुतौ । ऐ३तिकायन । औ३पगव । अत्र यदेवर्णोवर्णयोरवर्णस्य च समविभागस्तद इदुतौ द्विमात्रावनेन प्लुतौ क्रियेते । प्लुताविति हि क्रियानिमित्तोऽयं व्यपदेशः । इदुतौ प्लवेतेवृद्धिं गच्छत इत्यर्थः । तावती च सा प्लुतिर्भवति यया तावेचौ त्रिमात्रौ संपद्येते । रुदा त्वर्द्धमात्रावर्णस्याध्यर्द्धमात्रा इवर्नोवर्णयोस्तदा तावर्द्धतृतीयमात्रौ क्रियेते इति । भाष्ये तूक्तम्–इष्यते चतुर्मात्रः प्लुत इति । तत्कथम्? समप्रविभागपक्षे
क्रियेते इति । भाष्ये तूक्तम्–इष्यते चतुर्मात्रः प्लुत इति । तत्कथम्? समप्रविभागपक्षे
इदुरतोरनेन त्रिमात्रः प्लुतो विधीयते ॥

३७९८. एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुत्तौ ॥ १०७ ॥

एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते प्लुनविषयस्यार्द्धस्याकार आदेशो भवति च स प्लुतः उत्तर स्येकारोकारावादेशौ भवतः । विषयपरिगणनं कर्त्तव्यम् – प्रश्नान्तामिपूजितविचार्यमाण प्रत्यभिवादयाज्यान्तेष्विति वक्तव्यम् । प्रश्नान्ते–अगम३ः पूर्वा३न् ग्रामा३न् अग्निभूत ३इ । पटा२उ । अभिपूजिते–भद्रं करोषि माणवक३ अग्निभूता ३इ । पटा३उ । विचार्यमाणे – होतव्यं दी क्षितस्य गृहा३इ । प्रत्यभिवादे – आयुष्मानेधि अग्निभूता३इ । पटा३उ याज्यान्ते–उक्षान्नाय वशान्नाय सोमपृष्ठाय वेधसे । स्तोमैर्विधेमन्नया३इ । सोऽयनाकार प्लुतो यथाविषयमुदात्तोऽनुदात्तः स्वरितो वेदितव्यः । इदुतौ पुनरुदात्तावेव भवतः परिगणनं किम्? विष्णुभूते विष्णुभूते३ घातयिष्यामि त्वा । आगच्छ भो माणवक विष्णु भूते । परिगणने च सत्यदूराद्धूत इति न वक्तव्यम् । पदान्तग्रहणं तु कर्त्तव्यम् । इह म भूत्–भद्रं करोषि गौरिति । अप्रगृह्यस्येति किम्? शोभने खलुस्तः खट्वे३ । आमन्त्रितं छन्दसि प्लुतविकारोऽयं वक्तव्यः । अग्ना३इ पत्नी व३ः ॥

३७९९. तयोर्य्वायचि संहितायाम् ॥ १०८ ॥

तयोरिदुतोर्यकारवकारादेशौ भवतोऽचि संहितायां विषये । संहितायामित्येतच्चा धिकृतमित उत्तरमध्यायपरिसमाप्तेर्यद्वचयामः संहितायामित्येवं तद्वेदितव्यम् । अग्ना३ याशा । पटा३वाशा । अग्ना३यिन्द्रम् । पटा३वुदकम् । अचीति किम्? अग्ना३इ। पटा३उ । संहितायामिति किम्? अग्ना३इ इन्द्रम् । पटा३उ उदकम् । इदुत्तोरसिद्धत्वादिकयणचीति न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः । अथापि कथं चित्तयोः सिद्धत्वं स्यादेवमपि सवर्णदीर्घत्वनिवृत्त्यर्थ शाकलनिवृत्यर्थ च वक्तव्यमेतत् । अथापि तन्निवृत्त्यर्थ यत्नान्तरमस्ति तथापि यण्स्वरनिवृत्त्यर्थमिदमरभ्यते । यणादेशस्यासिद्धत्वाद् उदात्तस्वरियोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्येष स्वरो न भवति ॥

किं तु यणा भवतीह न सिद्धं वाविदुतोर्यदयं विदधाति ।
तौ च मम स्वरसन्धिषु सिद्धौ शाकलदीर्घविधी तु निवर्त्यौ ॥
इक्तु यदा भवति प्लुतपूर्वस्तस्य यणं विदधात्यपवादम् ।
तेन तयोश्च न शाकलदीर्घौ यण्स्वरबाधनमेव तु हेतुः ॥

इति श्रीवामनविरचितायां काशिकायाम् वृत्तौ
अष्टमाध्ययस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ अष्टमाध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥

३८००. मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि ॥ १ ॥

संहितायामिति वर्त्तते । मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च पदस्य रुरित्यमादेशो भवति सम्बुद्धौ परतः छन्दसि विषये । मत्वन्तस्य तावत्–इद्र मरुत्व इह पाहि सोमम् । हरिवो मेदिनं त्वा । मरुतोऽस्य सन्ति, हरयोऽस्य सन्ति इति मतुप् । सुप्तकारयोर्हल्ङ्यदिलोपे संयोगान्तस्य लोपे च कृते नकारस्य रुर्भवति । वस्वन्तस्य खल्वपि–मीढवस्तोकाय तनयाय इन्द्र साह्वः । क्वसोर्निपातनं दाश्वानिति । मतुवसोरिति किम्? ब्रह्मन्स्तोष्यामः । संबुद्धाविति किम्? य एवं विद्वानग्निमाधते । छन्दसीति किम्? हे गोमन् । हे पपिवन् । वन उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्वः । इणः प्रातःपूर्वस्य छन्दसि क्वनिप् । विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्य। छन्दसि भाषायां च भवद् भगवद् अघवद् इत्येतेषां विभाषा रुर्वक्तव्योऽवशब्दस्य च ओकारादेशः । सामान्येन छन्दसि भाषायां चेदं वचनम् । भवत्–हे भोः । हे भवन् । भगवद्–हे भगोः । हे भगवन् । अघवत्–हे अघोः । हे अघवन् । निपातनविज्ञानाद्वा । सिद्धम् । अथवा भो इत्येवमादयो निपाता द्रष्टव्याः । असंबुद्धावपि द्विवचनबहुवचनयोरपि दृश्यन्ते–भो देवदत्तयज्ञदत्तौ । भो देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राः। तथा स्त्रियामपि च दृश्यन्ते–भो ब्राह्मणि इत्यादि । संहिताधिकार उत्तरत्रोपयुज्यते यत्र भिन्नपदस्थौ निमित्तनिमित्तिनौ–नश्छव्यप्रशानिति (१) ॥

३८०१. अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ॥ २ ॥

अधिकारोऽयम् । इत उत्तरं यस्य स्थाने रुर्विधीयते ततः पूर्वस्य तु वर्णस्य वाऽनुनासिको भवतीत्येतदधिकृतं वेदितव्यम्, यदित ऊर्द्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्र । वक्ष्यतिसमः सुटि । सँस्स्कर्त्ता । सँस्स्कर्त्तम् । सँस्स्कर्त्तव्यम् । अत्रग्रहणं रुणा सह संनियोगप्रतिपत्त्यर्थम् । अधिकारपरिमाणापरिग्रहे हि सति ढो ढे लोप इत्यत्रापि पूर्वस्याऽनुनासिक अशङ्क्येत ॥

३८०२. आतोऽटि नित्यम् ॥ ३ ॥

अटि परतो रोः पूर्वस्याकारस्य स्थाने नित्यमनुनासिकादेशो भवति। दीर्घादटि समापूर्ववर्त्ती आकार के स्थान में नित्य अनुनासिक आदेश हो जाता है ।

नपाद इति रुत्वं वक्ष्यति । ततः पूर्वस्यातोऽनुनासिकविकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । महाँ असि । महाँ इन्द्रो य ओकसा । देवाँ अच्छादीव्यत् । केचिदनुस्वारमधीयते । स च्छान्दसो व्यत्ययो द्रष्टव्यः । अत इति किम्? ये वा वनस्पतीरनु । अटीति किम्? भवांश्चरति । भवांश्लाघयति (१) नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम् (२) ॥

३८०३. अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः ॥ ४ ॥

अन्यशब्दोऽत्राध्याहर्त्तव्यः । तदपेक्षया चेयमनुनासिकादिति पञ्चमी । अनुनासिकादन्यो यो वर्णः रोः पूर्वः यस्यानुनासिको न विहितस्ततः परोऽनुस्वार आगमो भवति। वक्ष्यति–समः सुटि–संस्स्कर्त्ता। संस्स्कर्त्तव्यम्। पुमः खय्यम्परे – पुस्कांमा । नश्छव्यप्रशान्–भवांश्चरति । केचित्त परशब्दमेवान्यार्थ वर्णयन्ति । अनुनासिकात् परोऽनुनासिकादन्योनुऽस्वारो भवति। यस्मिन् पक्षेऽनुनासिको नास्ति तत्रनुस्वारागमो भवति । स तु कस्यागमो भवति? रोः पूर्वस्यैवेति वर्त्तते, व्याख्यानादादेशो न भवति ॥

३८०४. समः सुटि ॥ ५ ॥

रुर्वत्तंते। सम इत्येतस्य रुर्भवति सुटि परतः संहितायां विषये। संस्कार्त्ता.। संस्कर्त्तम् । संस्कर्त्तव्यम् । संसस्कर्त्ता । संसस्कर्त्तुम् । ससस्कर्त्तव्यम् । अत्र रोविसर्जनीये कृते वा शरीति पक्षे विसर्जनीय एव प्राप्नोति । व्यवस्थितविभाषा द्रष्टव्या । तेनात्र नित्यं सकार एव भवति । अस्मिन्नेव सूत्रे सकारादेशो वा निर्द्दिश्यते – समः सुटीति द्विसकारको निद्र्देशः । सम इति किम्? उपस्कर्त्ता । सुटीति किम्? संकृतिः। कश्चिदाह–संपुंकानां सो वक्तव्यः। रुविधौ ह्यनिष्टप्रसङ्गः। संसस्कर्त्ता । पुंस्कामा । कांस्कानिति ॥

३८०५. पुमः खय्यम्परे ॥ ६ ॥

पुमित्येतस्य रुर्भवति अम्परे खयि परतः। पुँस्कामा। पुंस्कामा। पुँस्पुत्रः।

पुंस्पुत्रः। पुँस्फलम्। पुंस्फलम्। पुँश्चली। पुंश्चली। पुंस्कामेत्यत्र विसर्जनीयस्य कुप्वो क पौ चेति प्राप्नोति । तस्मादत्र सकार एवादेशो वक्तव्यः । द्विसकारकनिर्देशपक्षे तु पूर्वस्मादेव सूत्राम् स इत्यनुवर्त्तते। रुत्वं त्वनुवर्तमानमपि नात्राभिसंबध्यते । संबन्धानुवृत्तिस्तस्येति । खयीति किम्? पुंदासः । पुंगवः । पुंगवः । अम्पर इति किम्? पुंक्षीरः । पुंक्षीरः । पुंक्षुरः । परग्रहणं किम्? पुमाख्यः। पुमाचारः ॥

३८०६. नश्छव्यप्रशान् ॥ ७ ॥

अम्पर इति वर्त्तते। नकारान्तस्य पदस्य प्रशान्वर्जितस्य रुर्भवत्यम्परे छवि परतः । भवांश्छादयति २ । भवांश्चिनोति २ । भवांष्टीकते २ । भवांस्तरति २ । छवीति किम्? भवान् करोति। अप्रशानिति किम्? प्रशाञ्छादयति। प्रशाञ्चिनोति। अम्पर इत्येव–भवान् त्सरुकः ॥

३८०७. उभयथर्क्षु ॥ ८ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः क्रियते । नकारान्तस्य पदस्य छवि परतः अम्पते उभयथा ऋक्षु भवति – रुर्वा नकारो वा। तस्मिंस्त्वा दधाति। तस्मिन्त्वा दधाति। ऋक्ष्विति किम्? तांस्त्वं खाद सुखादितान् ॥

३८०८. दीर्घादटि समानपादे ॥ ९ ॥

न इत्यनुवर्त्तते । दीर्घादुत्तरस्य पदान्तस्य नकारस्य रुर्भवत्यटि परतस्तौ चेन्निमित्तनिमित्तिनौ समानपादे भवतः। टुक्ष्विति प्रकृतत्वाद्ऋक्पाद इह गृह्यते । परिधी रति । देवां अच्छादीव्यत् । महां इन्द्रो य ओजसा । दीर्घादिति किम्? अहन्नहिम् । अटीति किम्? इभ्यान्क्षत्रियान् । समानपाद इति किम्? यातुधानानुपस्पृशः। उमयथेत्येव–आदित्यान् हवामहे ।

३८०९. नॄन्पे ॥ १० ॥

नॄनित्येतस्य नकारस्य रुर्भवति पशब्दे परतः। अकार उच्चारणार्थः। नॄँपाहि। नॄःपाहि । नँॄप्रीणीहि । प्रीणीहि । नॄप्रीणिहि । प इति किम्? नॄन्भोजयति । उभयथेत्यपि केचिदनुवर्त्तयन्ति। नॄन्पाहीत्यपि यथा स्यात् ॥

३८१०. स्वतवान्पयौ ॥ ११ ॥

स्वतवानित्येतस्य रुर्भवति पायुशब्दे परतः । स्वतर्वोः पायुरग्ने ॥

३८११. कानाम्रेडिते ॥ १२ ॥

कानित्येतस्य नकारस्य रुर्भवति आम्रेडिते परतः । कांस्कानामन्त्रयते । कांस्कान्भोजयति । अस्य कस्कादिषु पाठो द्रष्टव्यः । तेन कुप्वोः क पौ चेति न भवति । समः सुटीत्यतो वा सकारोऽनुवर्त्तते, स एवात्र विधीयते । पूर्वेषु योगेषु संबन्धानुवृत्त्या गतस्य रोरत्रानभिसंबन्धः । आम्रेडित इति किम्? कान् कान् पश्यति । एकोऽत्र कुत्सायाम् ॥

३८१२. ढो ढे लोपः ॥ १३ ॥

ढकारस्य ढकारो लोपो भवति । सत्यपि पदाधिकारे तस्यासंभवादपदान्तस्य ढकारस्यायं लोपो विज्ञायते । लीढम् । उपगूढम् । ष्टुत्वस्यात्र सिद्धत्वमाश्रयाद् द्रष्टव्यम् । श्वलिड्ढौकत इत्यत्र तु जश्त्वे कृते कार्य नास्तीति लोपाभावः । न च डलोपो जश्त्वापवादो विज्ञातुं शक्यते? तस्य हि लीढादिर्विषयः संभवति । तत्र हि श्रुतिकृतमानन्तर्यमस्ति, शास्त्रकृतम् तु यदा नानन्तर्य ष्टुत्वस्यासिद्धत्वेन प्राप्तं तत्तु सूत्रकरणसामर्ध्याद् बाध्यते । श्वलिड्ढौकत इत्यत्र तु न श्रतिकृतमानन्तर्य न शास्त्रकुतमिति अविषयोऽयं ढलोपस्य ॥

३८१३. रो रि ॥ १४ ॥

रेफस्य रेफे परतो लोपो भवति । नीरक्तम् । अग्नी रथः । इन्दू रथः । पुना रक्तं वासः । प्राता राजक्रयः । पदस्येत्यत्र विशेषणे षष्ठी । तेनापदान्तस्यापि रेफस्य लोपो भवति । जगृधेरजर्घाः । पास्पर्द्धेरपास्पा इति ॥

३८१४. खरवसानयोर्विसर्जनीयः ॥ १५ ॥

र इति वर्त्तते । रेफान्तस्य पदस्य खरि परतोऽवसाने च विसर्जनीयादेशो भवति । वृक्षश्छादयति । प्लक्षश्छादयति । वृक्षस्तरति । प्लक्षस्तरति (१) । अवसाने–वृक्षः । प्लक्षः । खरवसानयोरिति किम्? अग्निर्नयति । वायुर्नयति । इह

नृकुव्यां भवः नार्कुटः, नृपतेरपर्यं नार्पत्य इति वृद्धेर्वहिरङ्गलक्षणत्वात्तदाश्रयस्य रेफस्यासिद्धं बहिरङ्गमित्यसिद्धत्वाद्वि सर्जनीयो न भवति ॥

३८१५. रोः सुपि ॥ १६ ॥

रु इत्येतस्य रेफस्य सुपि परतो विसर्जनीयादेशो भवति । पयःसु । सर्पिःषु, यशःसु । सुपीति सप्तमीबहुवचनं गृह्यते । सिद्धे सत्यरम्भो नियमार्थः – रोरेव सुपि विसर्जनीयादेशो नान्यस्य । गोर्षु । धूर्षु ॥

३८१६. भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ॥ १७ ॥

भो भगो अघो इत्येवंपूर्वस्य अवर्णपूर्वस्य च रो रेफस्य यकारादेशो भवति अशि परतः । भो अत्र । भगो अत्र । अघो अत्र । भो ददाति । भगो ददाति । अघो ददाति । अवर्णपूर्वस्य – क आस्ते । कय आस्ते । ब्राह्मणा ददति । पुरुषा ददति । भोभगोअघोअपूर्वस्येति किम्? अग्निरत्र । वायुरत्र । अश्ग्रहणं किम्? वृक्षः । प्लक्षः । नैतदस्ति, संहितायामित्यनुवर्त्तते? तर्हि अश्ग्रहणमुत्तरार्थम् । हलि सवषामित्ययं लोपोऽशि हलि यथास्यात् । इह मा भूत्–वृक्षं वृश्चतीति वृक्षवृट्, तमाचष्टे यः स वृक्षवयति । वृक्षवयतेरप्रत्ययः, वृक्षव् करोति । अथ तत्रैव अश्ग्रहणं कस्मान्न कृतम्? उत्तरार्थम् । मोनुस्वार इति हल्मात्रे यथा स्यात् । व्योर्लघुप्रयत्त्वतरः शाकटाथनस्थ, लोपः शाकल्यस्येत्येतच्च वृक्षव् करोतीत्यत्र मा भूदित्यश्ग्रहणम् । रोरित्येव–प्रातरत्र । पुनरत्र ॥

३८१७. व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ॥ १८ ॥

वकारयकारयोर्भोभगोअघोअवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्लघुप्रयत्नतर आदेशो भवति अशि परतः शाकटायनस्याचार्यस्थ मतेन । भगोयत्र । भगो अत्र । अधोयत्र । अघो अत्र । क आस्ते । कयास्ते । अस्मायुद्धर । अस्मा उद्धर । असावादित्यः । असा आदित्यः । द्वावत्र । द्वा अत्र । द्वावानय । द्वा आनय । लघप्रयत्नतरत्वमुच्चारणे स्थानकरणशैथिल्यम् । स्थानं ताल्वादि । करणम् जिह्वामूलादि । यतोरुच्चारणे शेथिल्यं मन्दप्रयत्नता ॥

३८१८. लोपः शाकल्यस्य ॥ १९ ॥

वकारयकारयोः पदान्तयोरवर्णपूर्वर्लोपो भवति शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन अशि परतः । क आस्ते । कयास्ते । काक आस्ते । काकयास्ते । अस्मा उद्धर । अस्मायुद्धर । द्वावत्र । द्वा अत्र । असावादित्यः । असा आदित्यः । आकल्यग्रहणं विभाषार्थम् । तेन यदापि लघुप्रयत्नतरो न भवत्यादेशस्तदापि व्योः पक्षे श्रवणं भवति ॥

३८१९. ओतो गार्ग्यस्य ॥ २० ॥

ओकारादुत्तरस्य यकारस्य लोपो भवति गार्ग्यस्याचार्य्यस्य मतेन अशि परतः । भो अत्र । भो इदम् । भगो इदम् । नित्यार्थोऽयमारम्भः । गार्ग्यग्रहणं पूजार्थम् । योऽयमलघुप्रयत्नस्य विकल्पेन लोपः क्रियते सोऽनेन निवर्त्त्यते । लघुप्रयत्नतरस्तु भवत्येव यकारः । भो अत्र । भोयत्र । भागो अत्र । अगोयत्र । अघो अत्र । अघोयत्र । केचित्तु सर्वमेव यकारमत्र नेच्छन्ति ॥

३८२०. उञि च पदे ॥ २१ ॥

अवर्णपूर्वयोः व्योः पदान्तयोर्लोपो भवति उञि च पदे परतः । स उ एकविंशतिः । स उ एकाग्निः । पद इति इति किम्? तन्त्र उतं, तन्त्रयुतम् । वेञः संप्रसारणे कृते उञिति भूतपूर्वेण ञकारेण शक्यते प्रतिपत्तुमिति । अथ उञित्येवंरूपो निपातः प्रतिपदोक्तोऽस्ति, तदा लाक्षणिकत्वाद्वेञादेशस्य ग्रहणमिह नास्ति, उत्तरार्थ पदग्रहणं क्रियते ॥

३८२१. हलि सर्वेषाम् ॥ २२ ॥

हलि परतो भोभगोअघोअपूर्वस्य यकारस्य (१) लोपो भवति सर्वेषामाचार्याणां मतेन । भो हसति । भगो हसति । अघो हसति । भो यति । भगो याति । अघो याति । वृक्षा हसन्ति । सर्वेषां ग्रहणं शाकटायनस्यापि लोपो यथ स्यात्, लघुप्रयत्नतरो मा भूदिति ॥

३८२२. मोऽनुस्वारः ॥ २३ ॥

मकारस्य पदान्तस्यानुस्वार आदेशो भवति हलि परतः । कुण्डं हसति । वनं हसति । वनं याति । कुण्डं याति । हलीत्येव– त्वमत्र । किमत्र । पदान्तस्येत्येव–

गम्यते । रम्यते ॥

३८२३. नश्चापदान्तस्य झलि ॥ २४ ॥

नकारस्य मकारस्य चापदान्तस्यानुस्वारादेशो भवति झलि परतः । पयांसि । यशांशि । सर्पौंषि । धनूंषि । मकारस्य–आक्रंस्यते । आचिक्रंस्यते । अधिजिगांसते । अपदान्तस्येति किम्? राजन् भुङ्चव । झलीति किम्? रम्यते । गम्यते ॥

३८२४. मो राजि समः क्वौ ॥ २५ ॥

समो मकारस्य मकार आदेशो भवति राजतौ क्विप्रत्ययान्ते परतः । सभ्राट् । साम्राज्यम् । मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थम् । राजीति किम्? संयत् । सम इति किम्? किं राट् । क्वाविति किम्? संराजिता । संराजितम् । संराजितव्यम् ॥

३८२५. हे मपरे वा ॥ २६ ॥

हकारे मकारपरे परतो मकारस्य वा मकार आदेशो भवति । किं ह्मलयति । किम् ह्मल्यति । कथं ह्मलयति । कथम् झलयति । यवलपरे यवला वा । यवलपरे हकारे मकारस्य यवला यथासंख्यं वा भवन्तीति वक्तव्यम् । कियँह्यः । किं ह्यः । किवँ ह्वलयति । किं ह्वलयति । किलँहलादयति । किंहलादयति ॥

३८२६. नपरे नः ॥ २७ ॥

नकारपरे हे परतः मकारस्य वा नकारादेशो भवति । किन् ह्नु ते । किं ह्नते । कथन् ह्नुते । कथं ह्नुते ।

३८२७. ङ्णोः कुक्टुक् शरि ॥ २८ ॥

ङकारणकारयोः पदान्तयोः कुक् टुग् इत्येतावागमौ वा भवतः शरि परतः । प्राङ्क्शेते । प्राङ्शेते । प्राङ्क्षष्ठः । प्राङ् षष्ठः । प्राङ्क्साये । प्राङ् साये । णकारस्य – वण्ट्शेते । वण् शेते । पूर्वान्तकरणं प्राङ्क छेते इत्यत्र छत्वार्थम् । शश्छोटीति हि पदान्ता–उझय इति तद्विज्ञायते । इह मा भूत्–पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् । प्राङ्क् साय इत्यत्रापि सात्पदाद्योरिति षत्वप्रतिषेधार्थञ्च । वण्ट् साय इत्यत्र च न पदान्ताट्टोरनामिति ष्टुत्वप्रतिपेधार्थम् ॥

३८२८. डः सि धुट् ॥ २९ ॥

डकारान्तात्पदादुत्तरस्य सकारादेः पदस्य वा धुडागमो भवति। श्वलिट्त्साये। मधुलिटत्साये। श्वलिट् साये। मधुलिट् साये। परादिकरणं न पदान्ताठ्टोरनामिइ ष्टुत्वप्रतिषेधार्थम् ॥

३८२९. नश्च ॥ ३० ॥

नकारान्तात्पदादुत्तरस्य सकारस्य वा धुडागमो भवति। भवान्त्साये। महान्त्साये। भवान्साये। महान्साये। धुटश्चर्त्वस्य चासिद्धत्वान्नश्छव्यप्रशानिति रुत्वं न भवति॥

३८३०. शि तुक् ॥ ३१ ॥

नकारस्य पदान्तस्य शकारे परतो वा तुगागमो भवति । भवाञ्च्छेते । पूर्वान्तकरणं छत्वार्थम् । यद्येवं कुर्वञ च्छेते इत्यत्र नकारस्यापदान्तत्वाण्णत्वं प्राप्नोति? तत्र समाधिमाहुः – स्तोः श्रुनाश्चुरित्यत्र योगविभागः क्रियते णत्वप्रतिषेधर्थ स्तोः श्चुना णकरो न भवतीति । ततः श्चुरिति ॥

३८३१. ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् ॥ ३२ ॥

ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तात्पदादुत्तरस्याचो ङमुडागमो भवति नित्यम् । ङणनेभ्यो यथासंख्यं ङणना भवन्ति । ङकारान्ताद् ङट्–प्रत्यङ्ङास्ते । णकारान्ताण्णुट्–वण्णास्ते। वण्णावोचत्। नकारान्तान्नुट्–कुर्वन्नान्ते। कुर्वन्नवोचत् । कृषन्नास्ते । कृषन्नवोचत् । ङम इति किम्? त्वमास्से । ह्रस्वादिति किम्? प्राङास्ते। मवानास्ते। अचीति किम्? प्रत्यङ् करोति। इह परमदण्डिनौ प्रमदण्डिनेति उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादुत्तरपदस्य पदत्वं नास्तीति ङमुण्न भवति। अथवा, उञि च पद इत्यतः सप्तम्यन्तं पद इत्यनुवर्त्तते । तेन अजादौ पदे ङमुड भवति ॥

३८३२. मय उञो वो वा ॥ ३३ ॥

मय उत्तरस्य उञो वा वकारादेशो भवति अचि परतः। शमु अस्तु वेदिः । शम्वस्तु वेदिः। तदु अस्य परेतः। तद्वस्य परेतः। किमु आवपनम्। किम्वावपनम्।

प्रगृह्यत्वादुञः प्रकृतिभावे प्राप्ते वकारो विधीयते। तस्यासिद्धत्वाद्धलीति मोऽनुस्वारो न भवति ॥

३८३३. विसर्जनीयस्य सः ॥ ३४ ॥

खरीत्यनुवर्त्तते । विसर्जनीयस्य सकार आदेशो भवति खरि परतः । वृक्षश्छादयति । प्लक्षश्छादयति । वृक्षष्ठकारः । प्लक्षष्ठकारः । वृक्षस्थकारः । प्लक्षस्थकारः। वृक्षश्चिनोति। प्लक्षश्चिनोति। वृक्षष्टीकते। प्लक्षष्टीकते। व्रुक्षस्तरति। प्लक्षस्तरति ॥

३८३४. शर्प्परे विसर्जनीयः ॥ ३५ ॥

शर्परे खरि परतो विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशो भवति। शशः क्षुरम्। पुरुषः क्षुरम् । अद्भिःप्सातम् । वासःक्षौमम् । पुरुषः त्सरुः । घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनम्। नेति वक्तव्ये विसर्जनीयस्थ विसर्जनीयादेशविधानं विकारनिवृत्त्यर्थम्। तेन जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ न भवतः ॥

३८३५. वा शरि ॥ ३६ ॥

विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशो वा भवति शरि परे। वृक्षः शेते। प्लक्षः शेते । वृक्षश्शेते । प्लक्षश्शेते । वृक्षः षण्डे । वृक्षष्षण्डे । वृक्षः साये । वृक्षस्साये। खर्परे शरि वा लोपो वक्तव्यः। वृक्षा स्थातारः। वृक्षाः स्थातारः। वृक्षास्स्थातारः ॥

३८३६. कुप्वोः क पौ च ॥ ३७ ॥

कवर्गपवर्जयोः परतोः विसर्जनीयस्य यथासंख्यं क प इत्येतावादेशौ भवतः, चकाराद्विसर्जनीयश्च। वृक्ष करोति। वृक्षः करोति। वृक्ष खनति। वृक्षः खनति। वृक्ष पचति। वृक्षः पचति। वृक्ष फलति। व्रुक्षः फलति। कपावुच्चारणार्थौ। जिह्वामूलीयोपध्मानीयावेतावादेशौ विसर्जनीयस्य स इत्येतस्मिन्नाप्राप्ते इदमारभ्यते इत्येतस्य बाधकं, शर्परे विसर्जनीय इत्येतत्तु न बाध्यते–वासः क्षौमम्। अद्भिः प्सातम्। पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येति शर्पते विसर्जनीय इत्येतदेव

भवति । केचित्त एतदर्थं योगविभागं कुर्वन्ति । कुप्वोः । शरपरयोः विसर्जनीयस्य विसर्जनीय आदेशो भवति । किमर्थमिदम्? क पौ चेति वक्ष्यति, तद्बाधनार्थमिति ॥

३८३७. सोऽपपादौ ॥ ३८ ॥

सकार आदेशो भवति विसर्जनीयस्य कुप्वोरपदाद्योः परतः पाशकल्पककाम्येषु । याप्ये पाशप्–पयस्पाशम् (१) । ईषदपरिसमाप्तौ कल्पप्–पयस्कल्पम् । यशस्कल्पम् । प्रागिवात्कः – पयस्कम् । यशस्कम् । काम्यच्च – पयस्काम्यति । यशस्काम्यति । अपदादाविइ किम्? पय कामयते । पय पिबति । सोऽपदादावित्यनव्ययस्येति वक्तव्यम् । इह मा भूत्–प्रातः कल्पम् । पुनः कल्पमिति । रोः काम्ये नियमार्थम् । रोदेव काम्ये नान्यस्येति नियमार्थ वक्तव्यम् । पयस्काम्यति । यशस्काम्यति । इह मा भूत्–गीः काम्यति । धूः काम्यति । उपध्मानीयस्य कवर्गे परतः सकार आदेशो भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? उब्जिरुपध्मानीयापधः पठ्यत इति दर्शने अभ्युद्रः इति यथा स्यात् ॥

३८३८. इणः षः ॥ ३९ ॥

अपदादाविति वर्त्तते । इण उत्तरस्य विसर्जनीयस्य षकारादेशो भवति कुप्वोरपदाद्योः परतः पाशकल्पककभेषु । पाश–सर्पिष्पाशम् । यजुष्पाशम् । कल्प–सपिष्कल्पम् । यजु–ष्कल्पम् । क–सर्पिष्कम् । यजुष्कम् । काम्य–सपिष्काम्यति । यजुष्काम्यति । अपदादावित्येव । अग्निः करोति । वायुः करोति । अग्निः पचति । वायुः पचति । कुप्वोरित्येव । सर्पिस्ते । यजुस्ते । इत उत्तरं स इति इणः ष इति च वर्त्तते, तत्र इणः परो यो विसर्जनीयस्तस्य षकारो भवत्यन्यस्य सकारो भवति ॥

३८३९. नमस्पुरमोर्गत्योः ॥ ४० ॥

नमस्पुरस् इत्येतयोर्गतिसंज्ञाकयोर्विसर्जनीषस्य सकारादेशो भवति कुप्वोः परतः । नमस्कर्ता । नमस्कर्त्तम् । नमस्कर्त्तव्यम् । गत्योरिति किम्? पूःपुरौ पुरः करोति ॥

३८४०. इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ॥ ४१ ॥

इकारोपधस्य उकारोपधस्य चाप्रत्ययस्य विसर्जनीयस्य षकार आदेशो

भवति कुष्वोः परतः । निर्दुर्बहिराविश्चतुरप्रादुस् । निस् – निष्कृतम् । निष्पीतम् । दुस्–दुष्कृतम् । दुष्पीतम् । बहिस–बहिष्कृतम् । बहिष्पीतम् । आवीस्–श्राविष्कृतम् । आविष्पीतम् । चतुरचतुष्कृतम् । चतुष्कपालम् । चतुष्कन्दलम् । चतुष्कलम् । प्रदुस्–प्रादुष्कृतम् । प्रादुष्पीतम् । अप्रत्यस्येति किम्? अग्निः करोति । वायुः करोति । मातुः करोति । पितुः करोति । अत्र रात्मस्येति सकारलोपे कृते रेफस्य यो विसर्जनीयस्तस्याप्रत्ययविसर्जनीयत्वात् षत्वं प्राप्नोति । कस्कादिषु तु भ्रातुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तत्वात् षत्वप्रतिषेधस्य । पुम्मुहुसोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पुंस्कामा। मुहुः कामा (१) । नैष्कुल्यम् । दौष्कुल्यम् । नि३ष्कुलम् । दु३ष्कुलम् । दु३ष्पुरुषः। बहिरङ्गलक्षणयोर्वृद्धिप्लुतयोरसिद्धत्वात् षत्वं प्रवर्त्तते ॥

३८४१. तिरसोऽन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥

तिरसो विसर्जनीयस्यान्यतरस्यां सकारादेशो भवति कुप्वोः परतः । तिरस्कर्ता। तिरस्कर्त्तम् । तिरस्कर्त्तव्यम् । तिरःकर्त्ता । तिरःकर्त्तुम् । तिरः कर्त्तव्यम् । गतेरित्येवतिरः कृत्वा काण्डं गतः ॥

३८४२. द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे ॥ ४३ ॥

ष इति संबद्ध्यते । द्विस् त्रिस् चतुर् इत्येतेषां कृत्वोऽर्थे वर्त्तमानानां विसर्जनीयस्य षकार आदेशो भवति अन्यतरस्यं कुप्वोः परतः । द्विष्करोति । द्विः करोति । त्रिष्करोति । त्रिः करोति । चतुष्करोति । चतुः करोति । द्विप्पचति । द्विः पचतो । त्रिष्पचति । त्रिः पचति । चतुष्पचति । चतुः पचति । कृत्वोर्थ इति किम्? चतुष्कपालम् । चतुष्कण्टकम् । पूर्वेण नित्यं षत्वं भवति । इदुदुपधस्येत्यस्यानुवृत्तौ सत्यां कृत्वोर्थविषयेण च पदेन विसर्जनेये विशेष्यमाणे द्विस्रिचतुरिति शक्यमकर्त्तम् ॥

कृत्वसुजर्थे षत्वं ब्रवीति कस्माच्चतुष्कपाले मा ।
षत्वं विभाषयाभून्ननु सिद्धं तत्र पूर्वेण ॥
सिद्धे ह्ययं विधत्ते चतुरः षत्वं यदापि कृत्वोऽर्थे ।
लुप्ते कृत्वोऽर्थीये रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥
एवं सति त्विदानीं द्विस्रिश्चतुरित्यनेन किं कार्यम् ।
अन्यो हि नेदुदुपधः कृत्वोर्थः कश्चिदप्यस्ति ॥
अक्रियमाणे ग्रहणे विसर्जनीयस्तदा विशेष्येत ।

चतुरो न सिद्ध्यति तथा रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥

तस्मिंस्तु क्रियमाणे युक्तम् चतुरो विशेषणं भवति ।

प्रकृतं पदं तदन्तं तस्यापि विशेषणं न्याय्यम् ॥

एवं तु क्रियमाणे द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणे चतुःशब्दस्य कृत्वोऽर्थेऽपि वर्त्तमानस्य पूर्वेणैव नित्यं षत्वं स्यात् । पूर्वत्रासिद्धे नास्ति प्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य ॥

३८४३. इसुसोः सामर्थ्ये ॥ ४४ ॥

षः इति संबद्ध्यते । इस् उस् इत्येतयोर्विसर्जनीयस्यान्यतरस्यां षकारादेशो भवति सामर्थ्ये कुप्वोः परतः । सर्पिष्करोति । सर्पिः करोति । यजुष्करोति । यजुः करोति । सामर्थ्य इति किम्? तिष्ठतु सर्पिः, पिब त्वमुदकम् । सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा, न पुनरेकार्थीभावः, उभयं वा ॥

३८४४. नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य ॥ ४५ ॥

इसुसोरिति वर्त्तते । समासविषये इसुसोर्विसर्जनीयस्यानुत्तरपदस्थस्य नित्यम् षत्वं भवति कुप्वोः परतः । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । सपिष्पानम् । धनुष्फलम् ।अनुत्तरपदस्थस्येति किम्? परमसर्पिः कुण्डिका । परमधनुः कपालम् । पूर्वसूत्रेण विकल्पोऽप्यत्र न भवति । एतदेवानुत्तरपदस्थस्येति वचनं ज्ञापकमिसुसोः प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेरित्ययं नियमो न भवति । तेन वाक्येऽपि परमसर्पिष्करोति, परमसपिः करोति, इसुसोः सामर्थ्य इत्येतद्भवति । व्यपेक्षा च तत्र सामर्थ्यमाश्रितमिति समासे न भवति ॥

३८४५. अतः कृकमिकसंकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य ॥ ४६ ॥

अकारादुत्तरस्य अनव्ययविसर्जनीयस्य समासेऽनुत्तरपदस्थस्य, नित्यं सकारादेशो भवति कृ कंमि कंस कुम्भ पात्र कुशा कर्णी इत्येतेषु परतः । कृ– अयस्कारः । पयस्कारः । कमि – अयस्कामः । पयस्कामः । कंस–अयस्कंसः । पयस्कंसः । कुम्भ–अयस्कुम्भः । पयस्कुम्भः । अयस्कुम्भी, पयस्कुम्भीत्यत्रापि भवति प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति । पात्र – अयस्पात्रम् ।

पयस्पात्रम् । अयस्पात्री । पयस्पात्री । कुशा–अयस्कुशा । पयस्कुशा । कर्णी–अयस्कर्णी । पयस्कर्णी शुनस्कर्ण इत्ययं तु कस्कादिषु द्रष्टव्यः । अत इति किम्? गीःकारः । धूकारः । तपरकरणं किम्? भाःकरणम् । भास्कर इत्ययं तु कस्कादिषु द्रष्टव्यः । अनव्ययस्येति किम्? श्वःकारः । पुनःकारः । समास इत्येव। यशः करोति । यशः कामयते । अनुत्तरपदस्थस्येत्येव । परमपयः कारः । परमपयः कामः ॥

३८४६. अधःशिरसी पदे ॥ ४७ ॥

अधस् शिरस् इत्येतयोर्विसर्जनीयस्य समासेऽनुत्तरदस्थस्य सकार आदेशो भवति पदशब्दे परतः । अधस्पदम् । शिरस्पदम् । अधस्पदी । शिरस्पदी । समासे इत्येव । अधः पदम् । अनुत्तपदस्थस्येत्येव । परमशिरःपदम् । अधस्पदमिति मयूरव्यसकादित्वात् समासः ॥

३८४७. कस्कादिषु च ॥ ४८ ॥

कस्क इत्येवमादिषु च विसर्जनीयस्य सकारः षकारो वा यथायोगमादेशो भवति कुप्वोः परतः । कस्कः । कौतस्कुतः । कुअ आगत इत्यण । भ्रतुष्पुत्रः । शुनस्कर्णः । सद्यस्कालः । सद्यस्क्रीः । क्रीणातेरयं संपदादित्वात् क्विप् प्रत्ययः । तत्र भवः क्रतुः – साद्यस्क्रः । कांस्कान् । कानाम्रेडित इति रुत्वमत्र । सर्पिष्कुण्डिका। धनुष्कपालम् । बहिष्पूलम् । यजुष्पात्रमित्येषां पाठ उत्तरपदस्थस्यापि षत्वं यथा स्यादिति, परमसर्पिः फलमित्येवमादिप्रत्युदाहरणादिति पारायणिका आहुः । भाष्ये वृत्तौ च नित्यं समासेऽनुत्तरपद्रस्थस्येत्यत्र परमसपिः कुण्दिकेत्येतदेव प्रत्युदाहरणम्। अयस्काण्डः । मेदस्पिण्डः । अविहितलक्षण उपचारः कस्कादिषु द्रष्टव्यः ॥

३८४८. छन्दसि वाऽप्राम्रेडितयोः ॥ ४९ ॥

छन्दसि विषये विसर्जनीयस्य वा सकारादेशो भवति कुप्वोः परतः प्रशब्दम् आम्रेडितं च वर्जयित्वा । अयः पात्रम् । अयस्पात्रम् । विश्वतः पात्रम् । विश्वतस्पात्रम्। उरुणः कारः । उरुणस्कारः । अप्राम्रेडितयोरिति किम्? अग्निः प्रविद्वान् । परुषः परुषः परि सूर्यरश्मिहरिकेशः पुरस्तात् । स नः पावक इत्येवमादिषु सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति सत्वं न भवति ॥

३८४९. कः करत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः ॥ ५० ॥

कः करत करति कृधि कृत इत्येतेषु परतः अनदितेर्विसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति छन्दसि विषये । कः – विश्वतस्कः । करत्–विश्वतस्करत् । करति–पयस्करति । कृधि–उरुणस्कृधि । कृत–सदस्कृतम् । अनदितेरिति किम्? यथा नो अदितिः करत् ।

३८५०. पञ्चम्याः परावध्यर्थे ॥ ५१ ॥

छन्दसीत्येव । पञ्चमीविसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति परौ परतः अध्यर्थे । दिवस्परि प्रथमम् जज्ञे । अग्निहिमवतस्परि । दिवस्परि । महस्परि । पञ्चम्या इति किम्? अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुम् । परावित किम्? एभ्यो वा एतल्लोकेभ्यः प्रजापतिः समैरयत् । अद्ध्यर्थ इति किम्? दिवः पृथिव्याः पर्योज उद्भृतम् । अत्र परिः सर्वतोभावे, अध्यर्थः उपरिभावः ॥

३८५१. पातौ च बहुलम् ॥ ५२ ॥

पातौ च धातौ परतः पञ्चमीविसर्जनीयस्य बहुलम् सकार आदेशो भवति छन्दसि विषये । दिवस्पातु । राज्ञस्पातु । न च भवति–परिषदः पातु ॥

३८५२. षष्ठ्याः परिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु ॥ ५३ ॥

षष्ठीविसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति पति पुत्र पृष्ठ पार पद पयस् पोष इत्येतेषु परतः छन्दसि विषये । वाचस्पर्ति विश्वकर्माणमूतये । पुत्र – दिवस्पुत्राय सूर्याय । पूष्ठदेवस्पृष्ठे धावमानं सुपर्णम् । पार–अगन्म तमसस्पारम् । पद–इडस्पदे समिध्यसे । पयससूर्य चक्षुदिवस्पयः । पोष–रायस्पोषं यजमानेषु धत्तम् । षष्ठ्या इति किम्? मनुः पुत्रेभ्यो दाथं व्यभजत् ॥

३८५३. इडाया वा ॥ ५४ ॥

इडायाः षष्ठीविसर्जनीयस्य वा सकार आदेशो भवति पत्यादिषु परतश्छन्दसि विषये । इडायास्पतिः । इडायाः पतिः । इडायास्पुत्रः । इडायाः पुत्रः । इडायास्पृष्ठम् । इडायाः पृष्ठम् । इडायास्पारम् । इडायाः पारम् । इडायास्पदम् । इडायाः पदम् । इडायास्पयः । इडायाः पयः । इडायास्पोषम् । इडायाः पोषम् ॥

३८५४. अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः ॥ ५५ ॥

पदाधिकारो निवृत्तः । अपदान्तस्येति मूर्द्धन्य इति चैतदधिकृतम् वेदितव्यम् आपादपरिसमाप्तेः । वक्ष्यति – आदेशप्रत्यययोः । सिषेव । सुष्वाप । अग्निषु । वायुषु । अपदान्तस्येति किम्? अग्निस्तत्र । वायुस्तत्र । ष इत्येवं सिद्धे मूर्द्धन्यग्रहणं ढकारार्थम् । अकृढवम् । चकृढवे ॥

३८५५. सहेः साडः सः ॥ ५६ ॥

सहेर्धातोः साड्रूपस्य यः सकारस्तस्थ मूर्द्धन्य आदेशो भवति । जलाषाट् । तुराषाट् । पृतनाषाट् । सहेरिति किम्? सह डेन वर्त्तते सडस्तस्यापत्यं साडिः । साड्ग्रहणं किम्? यत्रास्त्येतद्रूपं तत्र यथा स्यात् । इह मा भूत्–जलासाहम् । स इति किम्? आकारस्य मा भूत् ॥

३८५६. इण्कोः ॥ ५७ ॥

इण्कोरित्येतदधिकृतं वेदितव्यम् । इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः इणः कवर्गाच्चेत्येव तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति – आदेशप्रत्यययोः । सिषेव । सुष्वाप । अग्निषु । वायुषु । कर्तृषु । हर्तृषु । गीर्षु । धूर्षु । वाक्षु । त्वक्षु । इण्कोरिति क्रिम्? दास्यति । ससौ ॥

३८५७. नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि ॥ ५८ ॥

नुम्व्यवायेऽपि विसर्जयीयव्यवायेऽपि शर्व्यवायेऽपि इण्कोरुत्तरस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । व्यवायशब्दः प्रत्येकमभिसांवद्धयते । नुम्व्यवाये तावत्–सर्पींषि । यजूंषि । हवींषि । विसर्जनीयव्यवाये–सर्पिःषु । यजुःषु । हविःषु । शर्व्यवाये – सपिष्षु । यजुष्षु । हविष्षु । नुमादिभिः प्रत्येकं व्यवाये षत्वमिष्यते, न समस्तैः । तेनेह न भवति–निस्से । निस्स्व इति । णिसि चुम्बन इत्येतस्यैतद्रूपम् । अत्र हि नुमा सकारेण च शरा व्यवधानम् ॥

३८५८. आदेशप्रत्यययोः ॥ ५९ ॥

मूर्द्धन्य इति वर्त्तते स इति च । आदेशप्रत्यययोरिति षष्ठी भेदेन संबद्ध्यते । आदेशो यः सकार प्रत्ययस्य च यः सकारः इण्कोरुत्तरस्तस्य मूर्द्धन्यो भवति ।

आदेशस्य तावत्–सिषेव । सुष्वाप । प्रत्ययस्य–अग्निषु । वायुषु । कर्तृषु । हर्तृषु । इन्द्रो मा वक्षत् । स देवान् यक्षदिति व्यपदेशिवद्भावात् प्रत्ययस्येति षत्वं भवति । यजतेर्वहतेश्च पञ्चमलकारे परस्मैपदप्रथमैकवचन इकारलोपः, लेटोऽडाटावित्यट्, सिब्बहुलं लेटीति सिप्, ततः सिद्धम्–यक्षत्, वक्षत् इति ॥

३८५९. शासिवसिघसीनां च ॥ ६० ॥

शासि वसि घसि इत्येतेषां च इण्कोरुत्तरस्य सकारस्य मूर्द्धन्यो भवति । अन्वशिषत् । अन्वशिषताम् । अन्वशिषन् । शिष्टः । शिष्टवान् । वसि–उषितः । नषितवान् । उषित्वा । घसि–जक्षतुः । जक्षुः । घसिभसोरित्युपधालोपः – अक्षन्नवीमदन्त पितरः । अनादेशार्थ वचनम् । घसिर्यद्यप्यादेशः, सकारस्त्वादेशो न भवति । इण्कोरित्येव । शास्ति । वसति । जघास ॥

३८६०. स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् ॥ ६१ ॥

स्तौतेर्ण्यन्तानां च षत्वभूते सनि परतः अभ्यासादिण उत्तरस्य आदेशसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । तुष्टूषति । ण्यन्तानाम्–सिषेवयिषति । सिवज्जयिषति । सुष्वापयिषति। सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः – स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासाद्यथा स्यादन्यस्य मा भूत् । सिसिक्षति । सुसूषति । एवकारकरणमिष्टतोऽवधारणार्थम् । सौतिण्योः षण्येवेति हि विज्ञायमाने तुष्टावेत्यत्र न स्यात् । इह च स्यादेस्व सिसिक्षतीति । षणीति किम्? अन्यत्र नियमो माभूत्–सिषेव । को (१) विनतेऽनुरोधः? अविनते नियमो मा भूत्–सुषुप्सति । तिष्ठासति । कः सानुबन्धेऽनुरोधः? षशब्दमात्र नियमो मा भूत्–सुषुपिष इन्द्रम् (२) । अभ्यासादिति किम्? अभ्यासात् या प्राप्तिसस्या नियमो यथा स्याद्धातोर्या (३) प्राप्तिस्तस्यानियमो मा भूत् । प्रतीषिषति। अधीषिषति ॥

३८६१. सः स्विदिस्वदिसहीनां च ॥ ६२ ॥

स्विदि स्वदि साहे इत्येतेषां ण्यन्तानां सनि षभूते परतोऽभ्यासादुत्तरस्य सकारस्य सकारादेशो भवति । स्विदि–सिस्वेदयिषति । स्वदि–सिस्वादयिषति । सहि – सिसाहयि षति । सकारस्य सकारवचनं मूर्द्धन्यनिवृत्त्यर्थम् ॥

३८६२. प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि ॥ ६३ ॥

सेवसितेति वक्ष्यति, प्राक्सितसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्राड्-व्यवायेऽपि मूर्द्धन्यो भवतीत्येवं तद्वेदितव्यमपिशब्दादनड्व्यवायेऽपि वक्ष्यति । उपसर्गात्सुनोतित्सुवतीति षत्वम् । अभिषुणोति । परिषुणोति । विषुणोति । निषुणोति । अभ्यषुणोत् । पर्यषुणोत् । व्यषुणोत् । न्यषुणोत् ॥

३८६३. स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ॥ ६४ ॥

प्राक सितादिति वर्त्तते । उपसर्गात् सुनोतीत्यत्र स्थासेनयसेधेति स्थादयस्तेषु स्थादिषप्राक् सितसंशब्दानाद् अभ्पासेन व्यवाये मूर्द्धन्यो भवत्यभ्याससकारस्य च भवतीत्येवं वेदितव्यम् । अभ्यासेन व्यवाये-परितष्ठौ । अषोपदेशार्थं च - अभिषिषेणयिषति । परिषिषेणयिषति । अवर्णान्ताभ्यासार्थं च - अभितष्ठौ । परितष्ठौ । षणि प्रतिषेधार्थं च - अभिषिषिक्षति । परिषिविक्षति । अभ्यासस्येति वचनं नियमार्थ स्थादिष्वेवाभ्याससकारस्य मूर्द्धन्यो भवति नान्यत्र-अभिसुसूषति । अभिसिषासति ॥

३८६४. उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्था-सेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् ॥ ६५ ॥

मूर्द्धन्य इति वर्त्तते स इति च । उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य सुनोति सुवति स्यति स्तौति स्तोभति स्था सेनय सेध सिच सञ्ज स्वञ्ज इत्येतेषां सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । सुनोति - अभिषुणोति । परिषुणोति । अभ्यषुणोत् । पर्यषुणोत् । सुवति-अभिषुवति । परिषुवति । अभ्यषुवत् । पर्यषुवत् । स्यति-अभिष्यति । परिष्यति । अभ्यष्यत् । पर्यष्यत् । स्तौति - अभिष्टौति । परिष्टौति । अभ्यष्टौत् । पर्यष्टौत् । स्तोभति-अभिष्टोभते । परिष्टोभते । अभ्यष्टोभत । पर्यष्टोभत । स्था-अभिष्थास्यति । परिष्ठास्यति । अभ्यष्ठात् । पर्यष्ठात् । अभितष्ठौ । परितष्ठौ । सेनय-अभिषेणयति । परिषेणयति । अभ्यषेणयत् । पर्यषेणव । अभिषिषेणविषति । परिषिषेणयिषति । सेध-अभिषेधति । परिषेधति । अभ्यषेधत् । पर्यषेधत् । सिच-अभिषिञ्चति । परिषिञ्चति । अभ्यषिञ्चत् । पर्यषिञ्चत् । अभिषिषिक्षति । परिषिषिक्षति । सञ्ज-अभिषजति । परिषजति । अभ्यषजत् । पर्यषजत् । अभिषिवङ्क्षति । परिषिषङ्क्षति । प्वञ्ज-अभिष्वजते । परिष्वजते । अभ्यष्वजत । पर्यष्वजत । अभिषिष्वङ्क्षते । परिषिष्वङ्क्षते । सेध इति शब्विकरणनिर्देशः

सिध्यतिनिवृत्त्यर्थः । उपसर्गादिति किम्? दधि सिञ्चति । मधु सिञ्चति । निर्गताः सेचका अस्माद्देशान्निःसेचको देश इइ । नायं सिचेरुपसर्गः । अभिसावकीयतीत्यत्रापि न सुनोतिं प्रति क्रियायोगः, किम् तर्हि? सावकीयं प्रति । अभिषावयतीत्यत्र तु सुनोतिमेव प्रति क्रियायोगो न सावयतिम्प्रतीति षत्वं भवति ॥

३८६५. सदिरप्रतेः ॥ ६६ ॥

सदेः सकारस्य उपसर्गस्थान्निमित्तादप्रतेरुत्तरस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति । निषीदति । विषीदति । न्यषीदत् । व्यषीदत् । निषसाद । विषसाद । अप्रतेरिति किम्? प्रतिसीदति ॥

३८६६. स्तम्भेः ॥ ६७ ॥

उपसर्गादिति वर्तते । स्तम्भेः सकारस्य उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति । अभिष्ठभ्नाति । परिष्टभ्नाति । अभ्यष्टभ्नात् । पर्यष्टभ्नात् । अभितष्टम्भ । परितष्टम्भ । अप्रतेरियेतदिह नानुवर्त्तते, तेनैतदपि भवति – प्रैष्ठभ्नाति । प्रत्यष्टभ्नात् । प्रतितष्टम्भ ॥

३८६७. अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः ॥ ६८ ॥

अवशब्दादुपसर्गादुत्तरस्थ स्तम्भेः सकारस्य मृर्द्धन्यादेशो भवति आलम्बनेऽर्थे आविदूर्थे च । आलम्बनमाश्रयणम् । अविदूरस्य भाव आविदूर्यम् । आलम्बने तावत्–अवष्टभ्यास्ते । अवष्टभ्य तिष्ठति । आविदूर्ये–अवष्टब्धा सेना । अवष्टब्धा शरत् । आलम्बनाविदूर्ययोरिति किम्? अवस्तब्धो वृषलः शीतेन । अनिगर्थ आरम्भः ॥

३८६८. वेश्च स्वनो भोजने ॥ ६९ ॥

वेरुपसर्गादवाच्चोत्तरस्थ भोजनार्थे स्वनतेः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । विष्वणति । व्यष्वणत् । विषष्वाण । अवष्वणति । अवाष्वणत् । अवषष्वाण । अभ्यवहारक्रियाविशेषोऽभिधीयते, यत्र स्वननमस्ति । भोजन इति किम्? विस्वनति मृदङ्गः (१) ॥

३८६९. परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम् ॥ ७० ॥

परि नि वि इत्येतेभ्य उपसर्गेभ्य उत्तरेषां सेव सित सय सिवु सह सुट स्तु स्वञ्ज इत्येतेषां सकारस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति। परिषेवते। निषेवते। विषेवते। पर्यषेवत। न्यषेवत। व्यषेवत। परिषिषेविषते। निषिषेविषते। विषिषेविषते। सित–परिषितः । निषितः । विषितः । सय–परिषयः । निषयः । विषयः । सिव्–परिषीव्यति। निषीव्यति । विषीव्यति । पर्यषीव्यत् । न्यषीव्यत् । व्यषीव्यत् । पर्यसीव्यत् । न्यसीव्यत् । व्यमीव्यत् । सह–परिषहते । निषहते । विषहते । पर्यषहत। न्यषहत। व्यषहत। पर्यसहत। न्यसहत। व्यसहत। सुट्–परिष्करोति। पर्यष्करोत्। पर्यस्करोत्। स्तु–परिष्टौति। निष्टौति। विष्टौति। पर्यष्टौत्। न्यष्टौत्। व्याष्टौत्। पर्यस्तौत्। न्यस्तौत्। व्यस्तौत्। ष्वञ्जदंशसञ्जस्वञ्जामिति नलोपः। परिष्वजते । विष्वजते । पर्यष्वजत । पर्यस्वजत । पूर्वेणैव सिद्धे स्तुस्वञ्जिग्रहणमुत्तरार्थम्, अडव्यवाये विभाषा यथा स्यात् ॥

३८७०. सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि ॥ ७१ ॥

अनन्तरसूत्रे सिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जामिति सिवादयः। सिवादीनामडव्यवायेपि परिनिविभ्य उत्तरस्य सकारस्य वा मूर्द्धन्यो भवति । तथा चैवोदाहृतम् (२) ॥

३८७१. अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ॥ ७२ ॥

अनु वि परि अभि नि इत्येतेभ्य उत्तरस्य स्यन्दतेरप्राणिषु सकारस्य वा मूर्द्धन्यादेशो भवति। अनुष्यन्दते। विष्यन्दते। परिष्यन्दते। अभिष्यन्दते तैलम्। निष्यन्दते। अनुस्यन्दते। विस्यन्दते। परिम्यन्दते। अभिष्यन्दते तैलम्। निष्यन्दते। अनुस्यन्दते । विस्यन्दते । परिस्यन्दते । अभिस्यन्दते । निस्यन्दते । अप्राणिष्वति किम्? अनुस्यन्दते मत्स्य उदके । प्राण्यप्राणिविषयस्यापि स्यान्दतेरथं विकल्पो भवति । अनुष्यन्देते मत्स्योदके । अनुस्यन्देते । अप्रानिष्विति पर्युदासोऽयं न प्रसज्यप्रतिषेधः ॥

३८७२. वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् ॥ ७३ ॥

वेरुपसर्गादुत्तरस्य स्कन्देः सकारस्य मूर्द्धन्यो वा भवति अनिष्ठायाम् ।

विष्कन्ता । विस्कन्ता । विष्कन्तुम् । विस्कन्तुम् । विष्कन्तव्यम् । विस्कन्तव्यम् । अनिष्ठायामिति किम्? विम्कन्नः ॥

३८७३. परेश्च ॥ ७४ ॥

परिशब्दाच्चोत्तरस्य स्कन्देः सकारस्य वा मूर्द्धन्यो भवति । परिष्कन्ता । परिष्कन्तुम् । परिकन्तव्यम् । परिस्कन्ता । परिस्कन्तुम् । परिस्कन्तव्यम् । पृथग्योगकरणसामर्थ्यादनिष्ठायामित्येतन्नानुवर्त्तते । परिष्कण्णः । परिस्कन्नः ॥

३८७४. परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ॥ ७५ ॥

परिस्कन्द इति मूर्द्धन्याभावो निपात्यते प्राच्यभरतेशु प्रयोगविषयेषु । पूर्वेण मूर्धन्ये प्राप्ते तदभावो निपात्यते । परिस्कन्दः । अन्यत्र परिष्कन्दः । अचि निपातनम् । अथवा निष्ठातकारस्य लोपः भरतग्रहणं प्राच्यविशेषणम् ।

३८७५. स्फुरतिस्पुलत्योर्निर्निविभ्यः ॥ ७६ ॥

स्फुरतिस्फुलत्योः सकारस्य निस् नि वि इत्येतेभ्य उत्तरस्य वा मूर्द्धन्यादेशो भवति । स्फुरति – निवष्फुरति । निस्स्फुरति । निष्फुरति । निस्फुरति । विष्फुरति । विस्फुरति । स्फुलति–निष्ष्फुलति । निस्स्फुलति । निष्फुलति । निस्फुलति । विष्फुलति । विस्फुलति ॥

३८७६. वेः स्कभ्नातेर्नित्यम् ॥ ७७ ॥

वेरुत्तरस्य स्कभ्नातेः सकारस्य नित्यं मूर्द्धन्यादेशो भवति । विष्कभ्नाति । विष्कम्भिता । विष्कम्भितुम् । विष्कम्भितव्यम् ॥

३८७७. इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् ॥ ७८ ॥

मूर्धन्य इति वर्त्तते । इणन्तादङ्गात्परेषां षीध्वंलुङलिटां यो धकारस्तस्य मूर्धन्यादेशो भवति । च्योषीढवम् । प्लोषीढवम् । लुङ–अच्योढवम् । अप्लोढवम् । लिट चकृढवे । ववृढवे । इण्कोरिति वर्त्तमाने पुनरिण्ग्रहणं कवर्गनिवृत्त्यर्थम् । पक्षिध्वम् । यक्षीध्वम् । षीध्वंलुङलिटोमिति किम्? स्तुध्वे । अस्तुध्वम् । अङ्गादिति किम् ? परिवेविषीध्वम् । अर्थवद्ग्रहणादपि सिद्धम्? तत्त नाश्रितम् ॥

३८७८. विभाषेटः ॥ ७९ ॥

इणः परस्मादिट उत्तरेषां षीध्वंलुङलिटां यो धकारस्तस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति विभाषा । लविषीढवम् । लविषीध्वम् । पविषीढवम् । पविषीध्वम् । लुङ्–अलविढवम् । अलविध्वम् । लिट्–लुलुविढवे । लुलुविध्वे । इण इत्येव, आसिषीध्वम् । अथेह कथं भवितव्यम् – उपदिदीयिध्वे? केचिदाहुः – इणन्ताङ्गादुत्तरस्य इट आनन्तर्य युटा व्यवहितमिति न भवितव्यं ढत्वेनेति । अपरेषां दर्शनमङ्गादिति निवृत्तमिण इत्यनुवर्त्तते । ततश्च यकारादेव इणः परिऽनन्तरमिडिति पक्षे भवितव्यं मूर्द्धन्येनेति ॥

३८७९. समासेऽङ्गुलेः सङ्गः ॥ ८० ॥

सङ्गसकारस्याङ्गुलेरुत्तरस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति समासे । अङ्गुलेः सङ्गः अङ्गुलिषङ्गः । अङ्गुलिषङ्गा यवागूः । अङ्गुलिषङ्गो गाः सादयति । समास इति किम्? अङ्गुलेः सङ्गं पश्य ॥

३८८०. भीरोः स्थानम् ॥ ८१ ॥

स्थानसकारस्य भीरोरुत्तरस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । भीरुष्ठानम् । समास इत्येव । भीरोः स्थानं पश्य ॥

३८८१. अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः ॥ ८२ ॥

अग्नेरुत्तरस्य स्तुत् स्तोम सोम इत्येतेषां सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति समासे । अग्निष्टुत् । अग्निष्टोमः । अग्नीषोमः । अग्नेर्दीर्घात् सोमस्येष्यते । तेनेह न भवति – अग्निसोमौ माणवकौ । अहापि ज्योतिरग्निः सोमो लताविशेषः – अग्निसोमौ तिष्ठतः । समास इत्येव अग्नेः सोमः ॥

३८८२. ज्योतिरायुषः स्तोमः ॥ ८३ ॥

ज्योतिस् आयुस इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्तोमसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति समासे । ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः । समास इत्येव । ज्योतिः स्तोमं दर्शयति ॥

३८८३. मातृपितृभ्यां स्वसा ॥ ८४ ॥

मातृ पितृ इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्वसृसकारस्य समासे मूर्द्धन्यादेशो भवति । मातृष्वसा । पितृष्वसा ॥

३८८४. मातुः पितुर्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ ८५ ॥

मातुर् पितुर् इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्वसृशब्दस्यान्यतरस्यां मूर्द्धन्यादेशो भवति समासे । मातुःष्वस्वा । मातुः स्वसा । पितुःष्वसा । पितुःस्वमा । मातुःपितुरिति रेफान्तयोरेतद्ग्रहणम् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्विसर्जनीयान्तात् सकारान्ताच षत्वं भवति । समास इत्येव । वाक्ये मा भूत्–मातुः स्वसेत्येव नित्यं भवति ॥

३८८५. अभिनिसस्तनः शब्दसंज्ञायाम् ॥ ८६ ॥

अभि निम् इत्येतस्मादुत्तरस्य स्तनतिसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति अन्यतरस्यां शब्दसंज्ञायां गम्यमानायाम् । अभिनिष्टानो वर्णः । अभिनिष्टानो विसर्जनीयः । अभिनिस्तानो वर्णः । अभिनिस्तानो विसर्जनीयः (१) । शब्दसंज्ञायामिति किम्? अभिनिस्तनति मृदङ्गः (२) । समास इत्यतः प्रभृति निवृत्तम् ॥

३८८६. उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः ॥ ८७ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्प्रादुसशब्दाच्चोत्तरस्य यकारपरस्याचपरस्य चास्तिसकारस्य मूर्द्धन्यो भवति । अभिषन्ति । निषन्ति । विषिन्ति । प्रादुःषन्ति । अभिष्यात् । निष्यात्। विष्यात् । प्रादुःष्यात् । उपसर्गादिति किम्? दधि स्यात् । मधु स्यात् । अस्तीति किम्? अनुसृतम् । विसृतम् । अहासत्यपि अस्तिग्रहणे सकारमेव प्रति उपसर्ग आश्रीयते । प्रादुः शब्दस्य च कृभ्वस्तिष्वेव प्रयोग इत्यन्यत्राप्रसङ्ग? तथाप्येतत्प्रत्युदाहर्त्तव्यम् – अनुसूते अनुसूः । अनुस्वोऽपत्यम् आनुसेयः, शुभ्रादिताड्ढक् । ढेलोपोऽकद्रवा इत्युवर्णलोपः यच्पर इति किम्? निस्तः । विस्तः । प्रादुस्तः ॥

३८८७. सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः ॥ ८८ ॥

सु वि निर् दुर् इत्येतेभ्य उत्तरस्य सुपि सूति सम इत्येतेषां मकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । सुपीति स्वपिः कृतसंप्रसारणो गृह्यते – सुषुप्तः । विषुप्तः । निःषुप्तः । दुःषुप्तः । सूतिरिति स्वरूपग्रहणम् – सुषूतिः । विषूतिः । निःषूतिः । दुःषूतिः । सम–सुषमम् । बिषमम् । निःषमम् । दुःषमम् ॥

सुपेः षत्वं स्वपेर्मा भूद्विसुष्वापेति केन न । हलादिशेषान्न सुपिरिष्टं पूर्व प्रसारणम् । स्थादीनां नियमो नात्र प्राक्सितादुत्तरः सुपिः । अनर्थको विषुषुपुः षुषिभूतो द्विरुच्यते ॥ पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इति कृते षत्वे ततो द्विर्वचनम् ॥

३८८८. निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ॥ ८९ ॥

नि नदी इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्नातिसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति कौशले गम्यमाने । निष्णातः कटकरणे । निष्णातो रज्जुवर्त्तने । नद्यां स्नातीति नदीष्णः । सुपि स्थ इत्यत्र सुपीति योगविभागात्कप्रत्ययः । कौशल इति किम्? निस्नातः । नद्यां स्नातो नदीस्नात इति ॥

३८८९. सूत्रं प्रतिष्णातम् ॥ ९० ॥

प्रतिष्णातमिति निपात्यते सूत्रं चेद्भवति । प्रतिष्णातं सूत्रम् । शुद्धमित्यर्थः । प्रत्रिस्नातमित्येवान्यत्र ॥

३८९०. कपिष्ठलो गोत्रे ॥ ९१ ॥

कपिष्ठल इति निपात्यते गोत्रविषये । कपिष्ठलो नाम यस्य स कापिष्ठलिः पुत्रः । गोत्र इति किम्? कपेः स्थलं कपिस्थलम् ॥

३८९१. प्रष्ठोग्रगामिनि ॥ ९२ ॥

प्रष्ठ इति निपात्यते अग्रगामिन्यभिधेये । प्रतिष्ठत इति प्रष्ठोऽश्वः । अग्रतो गच्छतीत्यर्थः । अग्रगामिनीति किम्? प्रास्थे हिमवतः पुण्ये । प्रस्थो व्रीहेणाम् ॥

३८९२. वृक्षासनयोर्विष्टरः ॥ ९३ ॥

विष्टर इति निपात्यते वृक्षे आसने च वाच्ये । विपूर्वस्य स्तृणातेः षत्वं निपात्यते । विष्टरो वृक्षः । विष्टरमसनम् । वृक्षासनयोरिति किम्? औलपिवाक्यस्य विस्तरः (१) ॥

३८९३. छन्दोनाम्नि च ॥ ९४ ॥

विष्टर इति निपात्यते विपूर्वात् स्तृ इत्येतस्माद्धातोः छन्दोनाम्नि चेत्येवं

विहितो घञ् इति विष्टर इत्यपि प्रकृतेविष्टार इति विज्ञायते । विष्टारपङक्तिः छन्दः। विष्टारो बृहती छन्दः । छन्दोनाम्नीति किम्? पटस्य विस्तारः ॥

३८९४. गवियुधिभ्यां स्थिरः ॥ ९५ ॥

गवियुविभ्यामुत्तरस्य स्थिरसकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति। गविष्ठिरः। युधिष्ठिरः। गोशब्दादहलन्तादपि एतस्मादेव निपातनात् सप्तम्या अलुग्भवति ॥

३८९५. विकुशमिपरिभः स्थलम् ॥ ९६ ॥

वि कु शमि परि इत्येतेभ्य उत्तरस्य स्थलसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । विष्ठलम् । कुष्ठलम् । शमिष्ठलम् । परिष्ठलम् ॥

३८९६. अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्क्वङ्गमञ्जिपुञ्जि-परमेबर्हिर्द्दिव्यग्निभ्यः स्थः ॥ ९७ ॥

अम्ब आम्ब गो भूमि मव्य अप द्वि त्रि कु शेकु शङ्कु अङ्गु मञ्जि पुञ्जि परमे बर्हिस् दिवि अग्नि इत्यीभ्य उत्तरस्य स्थशब्दकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति । अम्बष्ठः । आम्बष्ठः । गोष्ठः । भूमिष्ठः । सव्येष्ठः । अपष्ठः । द्विष्ठः । त्रिष्ठः । कुष्ठः। शेकुष्ठः । अङ्गुष्ठः । मञ्जिष्ठः । पुञ्जिष्ठः । परमेष्ठः । बर्हिष्ठः । दिविष्ठः । अग्निष्ठः। स्थास्थिन्स्थणामिति वक्तव्यम् । सव्येष्ठाः । परमेष्ठी । सव्येष्ठृसारथिः ॥

३८९७. सुषामादिषु च ॥ ९८ ॥

सुषामादिषु शब्देषु सकारस्य मूर्द्धन्यदेशो भवति। शोभनं साम यस्यासय् सुषामा ब्राह्मणः । दुष्षामा । निष्षामा । निष्षेधः । दुष्षेधः । सुशब्दस्य कर्म्मप्रवचनीयसंज्ञकत्वान्निर दुःशब्दयोश्च क्रियान्तरविषयत्वादनुपसर्गत्वे सति पाठोऽयम्। सेधतेर्गताविति वा प्रतिषेधबाधनार्थः। सुषन्धिः। दुःषन्धिः। निषन्धिः। सुष्ठु । दुष्ठु । तिष्ठतेरुणादिष्वेतौ व्युत्पाद्येते । गौरिवक्थः संज्ञायाम् । ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वम्। प्रतिष्णिका। प्रतिष्णाशब्दादयं कन् प्रत्ययः । जलाषाहम् । नौषेवनम् । दुन्दुभिषेवनम् ॥

३८९८. (१) एति संज्ञायामगात् ॥ ९९ ॥

एकारपरस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति इण्कोरुत्तरस्यागकारात् परस्य संज्ञायां विषये। हरिषेणः। वारिषेणः। जानुषेणी। एतीति किम्? हरिसक्थम्। संज्ञायामिति किम्? पृथ्वी सेना यस्थ स पृथुसेनो राजा। अगादिति किम्? विष्वक्सेनः। इष्कोरित्येव। सर्वसेनः॥

३८९९. नक्षत्राद्वा॥ १००॥

नक्षत्रवाचिनः शब्दादुत्तरस्य सकारस्य वा एति संज्ञायामगकारात् मर्द्धन्यो भवति। रोहिणीषेणः। रोहिणीसेनः। भरणीषेणः। भरणीसेनः। अगकारादित्येव। शतभिषक्सेनः। अविहितलक्षणो मृर्द्धन्यः सुषामादिषु द्रष्ठव्यः॥

३९००. ह्रस्वात्तादौ तद्धिते॥ १०१॥

ह्रस्वादुत्तरस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति तादौ तद्धिते परतः। तर तम तय तल तस् त्यप एतानि प्रयोजयन्ति। तर – सपिष्टरम्। यजुष्टरम्। तम–सर्पिष्टमम्। यजष्टमम्। तय–चतुष्टये ब्राह्मणानां निकेताः। त्व–सपिष्ट्वम। यजुष्ट्वम्। तल्–सपिष्टा। यजष्टा। त्स–सर्पिष्टः। यजुष्टः। त्यप् – आविष्टयो वर्द्धते। ह्रस्वादिति किम्? गीस्तरा। धूस्तरा। तादाविति किम्? सर्पिस्प्ताद्भवति। प्रत्ययसकारस्य सात्पदाद्योरिति सत्यपि प्रतिषेधे प्रकृतिसकारस्य स्यात्। तद्धित इति किम्? सर्पिस्तरति। तिङन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। भिन्द्युस्तराम्। छिन्द्युस्तराम्॥

३९०१. निसस्तपतावनासेवने॥ १०२॥

निसः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति तपतौ परतोऽनासेवनेऽर्थे। आसेवनं पुनः पुनः करणम्। निष्टपति सुवर्णम्। सकृदग्निं स्पर्शयतीत्यर्थः। अनासेवन इति किम्? निस्तपति सुवर्ण सुवर्णकारः। पुनः पुनरग्नि स्पर्शयतीत्यर्थः। निष्टप्तं रक्षो निष्टप्ता अरातय इत्यत्र सदप्यासेवनं न विवक्ष्यते छान्दसो वा वर्णविकारः॥

३९०२. युष्मत्तत्तक्षुःष्वन्तःपादम्॥ १०३॥

युष्मत् तत् ततक्षुस इत्येतेषु तकारादिषु परतः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति स चेत्सकारोऽन्तःपादं भवति। युष्मदादेशास्त्वं त्वां ते तव। अग्निष्ट्वं नामासीत्। त्वा–अग्निष्ट्वा वर्द्धयामास। ते–अग्निष्टे विश्वमानाय। तव–अपस्वग्ने सधिष्टव।

तत्–अग्निष्टद्विश्वमापृणाति । तत्तक्षुस् – द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः । अन्तः पादमिति किम्? नित्यमात्मनो मिन्दाभूदग्निस्तत्पुनराह जातवेदा विचार्षणिः ॥

३९०३. यजुष्येकेषाम् ॥ १०४ ॥

यजषि विषये युष्मत्तत्ततक्षुषु परत एकेषामाचार्याणां मतेन सकारस्य मूर्द्धल्यादेशो भवति । अर्चिर्भिष्ट्वम् । अर्चिर्भिस्त्वम् । अग्निष्टेऽग्रम् । अग्निस्तेग्रम् । अग्निष्टत् । अग्निस्तत् । अर्चिर्भिष्टतक्षुः । अर्चिर्भिस्ततक्षुः ॥

३९०४. स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि ॥ १०५ ॥

एकेषामिति वर्त्तते । स्तुत स्तोम इत्येतयोः सकारस्य छन्दसि विषये मूर्द्धन्यादेशो भवति एकेषामाचार्याणां मतेन । त्रिभिष्टुतस्य । त्रिभिसुतस्य । गोष्टोमम् षोडशिनम् । गोस्तोमं षोडशिनम् । पूर्वपदादित्येव सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् ॥

३९०५. पूर्वपदात् ॥ १०६ ॥

छन्दसीति वर्त्तते एकेषामिति च । पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति छन्दसि विषये एकेचामाचार्याणां मतेन । द्विपन्धिः । त्रिषन्धिः । द्विसन्धिः । त्रिसन्धिः । मधुष्टानम् । मधुस्थानम् । द्विषाहस्रं चिन्वीत । द्विसाहस्रं चिन्वीत । असमासेऽपि यत्पूर्वपदं तदपीह गृह्यते । त्रिःषमृद्धत्वाय । त्रिःसमृद्धत्वाय ॥

३९०६. सुञः ॥ १०७ ॥

सुञिति निपात इह गृह्यते, तस्य पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य मर्द्धन्यादेशो भवति छन्दसि विषये । अभिषुणः सखीनाम् । ऊर्द्ध ऊषुणः । इकः सुञीति दीर्घः । नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति णत्वम् (१) ॥

३९०७. सनोतेरनः ॥ १०८ ॥

सनोतेरनकारान्तस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । गोषाः नृषाः । अन इति किम्? गोसर्नि वचमुदीरयन् । पूर्वपदादित्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तत्र केचित्सवनादिपाठाद्गोसनिर्नियमस्य फलं न भवतीति सिसानयिषतीति प्रत्युदाहरन्ति ।

सिसनिषतेरप्रतयः सिसनीरित्यपरे ॥

३९०८. सहेः पृतनर्त्ताभ्यां च ॥ १०९ ॥

पृतना ऋत इत्येताभ्यामुत्तरस्य सहिसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति। पृतनाषाहम्। ऋताषाहम् । केचिद्योगविभागं सहेरिति कुर्वन्ति । ऋतीषहमित्यत्रापि यथा स्यात् । ऋतिशब्दस्य पूर्वपदस्य संहितायामेतद्दीर्घत्वम्। अवग्रहे तु ऋतिसहमित्येव भवति। चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन ऋतीषहमिति सिद्धम् ॥

३९०९. न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम् ॥ ११० ॥

रेफपरस्य सकारस्य सृपि सृजि स्पृशि स्पृहि सवनादीनां च मूर्द्धन्यो न भवति । रपर–विस्रंसिकायाः काण्डं जुहोति । विस्रब्धः कथयति । सृपि – पुरा क्रूरस्य विसृपः । सृजिवाचो विसर्जनात् । स्पृशि–दिवस्पृशम् । शृहि–निस्पृह कथयति । सवनादीनाम्–सवने २ । सूते २ । सामे २ । सवनमुखे २ । किं स्यतीति किंसम् २ । अनुसवनम् २ । गोसनिम् २ । अश्वसनिम् २ । पूर्वपदादिति प्राप्तेः । प्रतिषेधः । अश्वसनिग्रहणमनिणोऽपि षत्वमस्तीति ज्ञापनार्थम् । तेन जलाषाहमश्वषाहमित्येतत् सिद्धं भवति । क्वचिदेवं गणपाठः – सवनेसवने । अनुसवने २ । संज्ञायां वृहस्पतिसवः । शकुनिसवनम् । सोमे २ । सूते २ । संवत्सरे २ । किंसम् २ । विसम् २ । मुसलम् २ । गोसनिमश्वसनिम् । सवनादिः ॥

३९१०. सात्पदाद्योः ॥ १११ ॥

सादिति एतस्य पदादेश्च मूर्द्धन्यादेशो न भवति। (१) विभाषा साति कात्स्न्र्ये। प्रत्ययसकारत्वात् प्राप्तिः। पदादेश्चादेशसकारत्वात्। सात्–अग्निसात्। दधिसात्। मधुसात् । पदादेः – दधि सिञ्चति । मधु सिञ्चति ॥

३९११. सिचो यङि ॥ ११२ ॥

सिचः सकारस्य यङि परतो मृर्द्धन्यादेशो न भवति । सेसिच्यते । अभिसेसिच्यते। उपसर्गादिति या प्राप्तिः सा पदादिलक्षणमेव प्रतिषेधं बाधते न सिचो यङीति । तस्मादर्य प्रतिषेधः सर्वत्र भवति । यङीति किम्? अभिषिषिक्षति।

३९१२. सेधतेर्गतौ ॥ ११३ ॥

गतौ वर्त्तमानस्य सेधतेः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति । अभिसेधयति गाः । परिसेधयति गाः । गताविति किम्? शिष्यमकार्यात् प्रतिषेधयति ॥

३९१३. प्रतिस्तव्धनिस्तब्धौ च ॥ ११४ ॥

प्रतिस्तब्ध निस्तब्ध इत्येतौ मूर्द्धन्यप्रतिषेधाय निपात्येते । स्तम्भेरिति प्राप्तं षत्वं प्रतिषिध्यते । प्रतिस्तब्धः । निस्तब्धः ॥

३३१४. सोढः ॥ ११५ ॥

सहिरयं सोढभूतो गृह्यते, तस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति । परिसोढः । परिसोढुम् । परिसोढव्यम् । सोढभूतग्रहणं किम्? परिषहते ॥

३९१५. स्तुम्भुसिवुसहां चङि ॥ ११६ ॥

स्तम्भु सिवु सह इत्येतेषां चङि परतः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति । स्तम्भेरिति प्राप्तः परिनिविभ्य इति च मूर्द्धन्यः प्रतिषिध्यते । स्तम्भु – पर्यस्तम्मत् । अभ्यस्तम्मत् । सिवु–पर्यसीषिवत् । व्यसीषिवत् । सह–पर्यसीषहत् । व्यसीषहत् । स्तभ्भुसिवुसहां चङि उपसर्गादिति वक्तव्यम् । उपसर्गाद्या प्राप्तिस्तस्याः प्रैषेधो यथा स्यात् । अभ्यासाद्या प्राप्तिस्तस्य मा भूदिति । तथा चैवोदाहृतम् ॥

३९१६. सुनोतेः स्यसनोः ॥ ११७ ॥

सुनोतेः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति स्ये सनि च परतः । अभिसोष्यति । परिसोष्यति । अभ्यसोष्यत् । पर्यसोष्यत् । साने किमुदाहरणम्? सुसूषति । नैतदस्ति प्रयोजनं, तत्र स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासादिति नियमात् न भविष्यति । इदं तर्हि–अभिसुसूषते? एतदपि नास्ति, स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्येति नियमात् । इदं तर्ह्यभिसुसूषएरप्रययः अभिसुसूरियुदाहरणमिति । अत्र हि सन् षभूतो न भवतीत्यभ्यासात् प्राप्तिरसि । स्यसनोरिति किम्? सुषाव ॥

३९१७. सदिष्वञ्चोः परस्य लिटि ॥ ११८ ॥

सदि ष्वञ्ज इत्येतयोर्द्धात्वोर्लिटि परतः सकारस्य परस्य मूर्द्धन्यो न भवति। अभिषसाद । परिषसाद । निषसाद । विषसाद । परिषस्वजे । अस्विस्वजाते । परिषस्वजिते । अभिषस्वजे । स्वञ्जेः संयोगान्तादपि विभाषा लिटः कित्त्वभिच्छन्तीति पक्षेऽनुषङ्गलोपः ॥

३९१८. निव्यभिभ्योड्व्यवाये वा छन्दसि ॥ ११९ ॥

नि वि अभि इत्येतेभ्य उपसर्गेभ्य उत्तरस्य सकारस्याड्व्यवाये छन्दसि विषये मूर्द्धन्यादेशो न भवति वा । न्यषीदत्पिता नः । न्यसीदत् । व्यषीदत्पिता नः । व्यसीदत् । अभ्यषीदत् । अभ्यसीदत् । सदिस्वञ्जोरिति तदिह नानुवर्त्तते । सामान्येनैव तद्वचनम् । व्यष्टौत् । व्यस्तौत् । अभ्यष्टौत् । अभ्यस्तौत् । इत्येतदपि सिद्धं भवति ॥

अथ अष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

३९१९. रषाभ्यां नो णः समानपदे ॥ १ ॥

रेफषकाराभ्यामुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति समानपदस्थौ चेन्निमित्तनिमित्तिनौ भवतः । आस्तीर्णम् । षकारात्–कुष्णाति । पुष्णाति । मुष्णाति । षग्रहणमुत्तरार्थम्, ष्टुत्वेनैव हि सिद्धमेतत् । समानपद इति किम्? अग्निर्नयति । वायुर्नयति । ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यम् । तिसृणाम् । चतसृणाम् । मातृणाम् । पितृणाम् । रश्रुति सामन्यनिर्द्देशात् सिद्धम् । वर्णभक्त्या च व्यवधानेऽपि णत्वं भवतीति क्षुभ्नादिषु नृनमनतृप्नोतिग्रहणं ज्ञापकम् । अथवा ऋवर्णादपि णत्वं भवतीत्येतदेवानेन ज्ञाप्यते ॥

३९२०. अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि ॥ २ ॥

अट् कु पु आङ् नुम् इत्येतैर्व्यवायेऽपि रेफषकाराभ्यामुत्तरस्य नकारस्य णकार आदेशो भवति । अड्व्यवाये तावत्–करणम् । हरणम् । किरिणा । गिरिणा । कुरुणा । गुरुणा । कवर्गव्यवाये–अर्केण । मूर्खेण । गर्गेण । अर्घेण । पवर्गव्यवाये–

दर्पेण । रेफेण । गर्भेण । चर्म्मणा । वर्म्मणा । आङ्व्यवाये–पर्याणद्धम् । निराणद्धम् । अड्व्यवाय इति सिद्धे आङ्ग्रहणं पदव्यवाय इत्यस्य प्रतिषेधस्य वाधनार्थम् । नुम्व्यवाये–बृंहणम् । बृंहणीयम् । नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थ द्रष्टव्यम् । तेन तृहणीयमित्यत्रानुम्वारव्यवाये नुमभावेऽपि णत्वं । व्यवायोपलक्षणार्थंत्वादडादीनामिह व्यस्तैः समस्तैर्व्यवायेऽपि णत्वं भवति ॥

३९२१. पूर्वपदात् संज्ञायामगः ॥ ३ ॥

पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य गकारवर्जितात् नकारस्य णकार आदेशो भवति संज्ञायां विषये । द्रुणसा । वार्घ्रीणसः । खरणसः (१) । शूर्पणखा । संज्ञायमिति किम्? चर्मनासिकः । अग इति किम्? ऋगयनम् । केचिदेतन्नियमार्थ वर्णयन्ति । पूर्वपदात् संज्ञायामेव णत्वं नान्यत्रेति । समासेऽपि हि समानपदे निमित्तनिमित्तिनोर्भावादस्ति पूर्वेण प्राप्तिरिति च । नियमः पूर्वपदसंबन्धादुत्तरपदस्थस्यैव णत्वं निवर्त्तयति चर्म्मनासिक इति, न तद्धितपूर्वपदस्थस्य–खारपायणः, मातृभोगीणः, करणप्रिय इति । अग इति योगविभागेन णत्वप्रतिषेधो न नियमप्रतिषेध इति । अपरे तु पूर्वसूत्रे समानमेव यत् नित्यं पदं तत्समानपदमित्याश्रयन्ति समानग्रहणात्। तेषाम प्रप्रमेवणत्वमनेन विधीयते समासे हि पूर्वपदोत्तरपदविभागाद–समानपदत्वमप्यस्तीति ॥

३९२२. वनं पुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटराग्रेभ्यः ॥ ४ ॥

पूर्वपदात् संज्ञायामिति वर्त्तते । पुरगा मिश्रका सिध्रका शारिका कोटरा अग्रे इत्येतेभ्यः पूर्वपदेभ्य उत्तरस्य वननकारस्य णकारादेशो भवति संज्ञायां विषये । पुरगावणम् । मिश्रकावणम् । सिध्रकावणम् । शारिकावणम् । कोटरावणम् । अग्रेवणम् । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः–एतेभ्य एव परस्य वननकारस्य णकारादेशो भवति, नान्येभ्य इति । कुबेरवनम् । शतधारवनम् । असिपत्रवनम् ॥

३९२३. प्रनिरन्तःशरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि ॥ ५ ॥

प्र निर अन्तर शर इक्षु प्लक्ष आम्र कार्ष्य खदिर पीयूडा इत्येतेभ्य उत्तरस्य वननकारस्य संज्ञायामसंज्ञायामपि णकारादेशो भवति । प्र–प्रवणे यष्टवम् । निरनिर्वणे

प्रतिधीयते। अन्तर–अन्तर्वणे। शर–शरवणम्। इक्षु–इक्षुवणम्। प्लक्षप्लक्षवणम्। आम्र–आम्रवणम् । कार्ष्यवणम् । खदिर–खदिरवणम् । पीयूक्षा–पीयूक्षावणम् ॥

३९२४. विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः ॥ ६ ॥

वनमित्येव। ओषधिवाचि यत्पूर्वपदं वनस्पतिवाचि च तत्स्थान्निमित्तादुत्तरस्य वननकारस्य णकार आदेशो भवति विभाषा । ओषधिवाचिभ्यस्तावत्–दूर्वावणम् । दूर्वावनम्। मूर्धावणम्। मूर्धावनम्। वनस्पतिभ्यः – शिरीषवणम्। शीरिषवनम्। बदरीवणम् । बदरी–वनम् । द्व्यक्षरत्र्यक्षरेभ्य इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्– देवदारुवनम् । भद्रदारुवनम् । इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । इरिकावनम् । मिरिकावनम् । सत्यपि भेदे वृक्षवनस्पत्योरिहाभेदेन ग्रहणं द्रष्टव्यम् ।

फली वनस्पतिर्ज्ञेयो वृक्षाः पुष्पफलोपगाः ।
ओषध्यः फलपाकान्ता लता गुल्माश्च वीरुधः ॥

३९२५. अह्नोऽदन्तात् ॥ ७ ॥

अदन्तं यतपूर्वपदं तत्स्थान्निमित्तादुत्तरस्याह्नो नकारस्य णकार आदेशो भवति। पूर्वाह्णः । अपराह्णः । अदन्तादिति किम्? निरह्नः । दुरह्नः । अह्नोऽह्न एतेभ्य इत्यह्नादेशः । अह्नं इत्यकारान्तग्रहणाद् दीर्घह्नी शरदित्यत्र न भवति ॥

३९२६. वाहनमाहितात् ॥ ८ ॥

आहितवाचि यत्पूर्वपदं तत्स्थान्निमित्तादुत्तरस्य वाहननकारस्य णकार आदेशो भवति । इक्षुवाहणम् । शरवाहणम् । दर्भवाहणम । वाहने यद् आरोपितमुह्यते तदाहितमध्यते। आहितादिति किम्? दाक्षिवहनम्। दाक्षिस्वामिकं वाहनमित्यर्थः॥

३९२७. पानं देशे ॥ ९ ॥

पाननकारस्य पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य देशाभिधाने णकार आदेशो भवति। पीषत इति पानम्, कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्म्मणि ल्युट् । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः। मनुष्याभिधानेऽपि देशाभिधानं गम्यते। सुरापाणाः प्राच्याः। सौवीरपाणा वाह्लीकाः । कषायपाणा गन्धाराः । देश इति किम्? दाक्षीणां पानं दाक्षिपानम् ॥

३९२८. वा भावकरणयोः ॥ १० ॥

भावे करणे च यः पानशब्दस्तदीयस्य नकारस्य णकार आदेशो भवति वा पूर्वपदस्यान्निमित्तादुत्तरस्य। क्षीरपाणं वर्त्तते। क्षीरपानम्। कषायपाणम्। कषायपानम्। नद्यादीनामुपसंख्यानम्। गिरिणदी। गिरिनदी। चक्रणदी। चक्रनदी। चक्रणितम्बा। चक्रनितम्बा ॥

३९२९. प्रातिषदिकान्तनुम्विभक्तिषु च ॥ ११ ॥

वेति वर्त्तते। प्रतिपदिकान्ते नुमि विभक्तौ च यो नकारस्तस्य पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य वा णकार आदेशो भवति। प्रातिपदिकान्ते तावत्– माषवापिणौ। माषवापिनौ। व्रीहिवापिणौ। व्रीहिवापिनौ। नुमि–माशवापाणि। माषवापानि। व्रीहिवापाणि। व्रीहिवापानि। विभक्तौ – माषवापेण। माषवापेन। व्रीहिवापेण। व्रीहिवापेण। व्रीहिवापेन। पूर्वपदाधिकारादुत्तरपदस्य प्रातिपदिकस्थो योऽन्त्यो नकारस्तस्येदं णत्वमिष्यते। इह हि न भवति गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनी। यदा त्वेवं भवति गर्गाणां भगो गर्गभगः, गर्गभगोऽस्या अस्तीति गर्गभगिणीति– तदा मातृभोगीणमित्र्यादिवन्नित्यं णत्वमेवेति वेदितव्यम्। माषवापिणी, माषवापिनीत्यत्र तु गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुवुत्पत्तेरिति कृदन्तेनैव साअसे सति प्रातिपदिकस्योत्तरपदस्यव सतो नकारो भवति (१)। तथा नुम्ग्रहणं कृतम्। स हि समुदायभक्तत्वादुत्तरपदस्यान्तो न भवति। युवादीनां (१) प्रति षेधो वक्तव्यः। आर्ययूना। क्षत्त्रिययूना। प्रपक्वानि (२)। दीर्घाह्नी शरत् ॥

३९३०. एकाजुत्तरपदे णः ॥ १२ ॥

एकाजुत्तरपदं यस्य स एकाजुत्तरपदः। तस्मिन्नेकाजुत्तरपदसमासे प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकार आदेशो भवति। वृत्रहणौ। वृत्रहणः। नुमि–क्षीरपाणि। सुरापाणि। विभक्तौ–क्षीरपेण। सुरापेण। ण इति वर्त्तमाने पुनर्णग्रहणं विकल्पाधिकारनिवृत्तेर्विस्पष्टीकरणार्थम् ॥

३९३१. कुमति च ॥ १३ ॥

कवर्गवति चोत्तरपदे प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य

नकारस्य णकारादेशो भवति । वस्त्रयुगिणौ । वस्रयुगिणः । स्वर्गकामिणौ । वृषगामिणौ । नुमिवस्रयुगाणि । खरयुगाणि । विभक्तौ–वस्रयुगेण । खरयुगेण ॥

३९३२. उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य ॥ १४ ॥

ण उपदेशो यस्यासौ णोपदेशः । णोपदेशस्य धातोर्योनकारः तस्य उपसर्गस्थान्निमितादुत्तरस्य णकारादेशो भवति असमासेऽपि । प्रणमति । परिणमै (३) प्रणायकः । परिणायकः । उपसर्गादिति किम्? प्रगता नायका अस्माद्देशात् प्रनायको देशः । असमासेऽपीति किम्? पूर्वपदाधिकारात् समास एव स्यादिति तदधिकारनिवृत्तिद्योतनर्थम् । णोपदेशस्येति किम्? प्रनर्दति । प्रनर्दकः ॥

३९३३. हिनुमीना ॥ १५ ॥

हिनु मीना इत्येतयोरुपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति। प्रहिणोति । प्रहिणुतः । प्रमीणाति । प्रमीणितः । हीनुमीनाग्रहणे विकृतस्यापि भवति, अजादेशस्य स्थानिवत्त्वात् ॥

३९३४. आनि लोट् ॥ १६ ॥

आनीत्येतस्य लोडादेशस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति । प्रवपाणि । परिवपाणि । प्रयाणि । परियाणि । लोडिति किम्? प्रक्पानि मांसानि ॥

३९३५. नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपति–वहैशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ॥ १७ ॥

नेरित्येतस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्थ णकारादेशो भवति गद नद पत पद घ मा स्यति हनि याति वाति द्राति प्साति वपति वहति शाम्यति चिनोति देग्धि इत्येतेषु परतः । गद–प्रणिगदति । परिणिगदति । नद–प्रणिनदति । परिणिनदति। पत–प्रणिपतति । परिणिपतति । पद–प्रणिपद्यते । परिणिपद्यते । घ–प्रणिददाति । परिणिददाति । प्रणिदधाति । परिणिदधाति । माङ्–प्रणिमिमीते । परिणिमिमीते । मेङ्–प्रणिमयते । परिणिमयते । परिणिमयते । मा इति माङ्मेङोर्ग्रहणमिष्यते । स्यति–प्रणिष्यति । परिणिष्यति । हन्ति–प्रणिहन्ति । परिणिहन्ति । योति–प्रणियाति।

परिणियाति । वाति–प्रणिवाति । परिणिवति । प्साति प्रणिप्साति । परिणिपसाति । वपतिप्रणिवपति । परिणिवपति । वहति – प्रनिवहति । परिणिवहति । शाम्यति – प्रणिशाम्यति । परिणिशाम्यति । चिनोति–प्रणिचिनोति । परिणिचिनोति । देग्धि=प्रणिदेग्धि । परिणिदेग्धि । अड्व्यवायेऽपि नेर्गदादिषु णत्वमिष्यते–प्रण्यगदत् ॥

३९३६. शेषे विभाषाऽकखादावषान्त उपदेशे ॥ १८ ॥

नेरिति वर्त्तते उपसर्गादिति च । अककारखकारादिरषकारान्तश्च उपदेशे यो धातुः शेषमस्मिन् परत उपसर्गस्थान्निमित्तादृत्तरस्य नेर्नकारस्य विभाषा णकर आदेशो भवति । प्रणिपचति । प्रनिपचति । प्रनिमिनत्ति । प्रनिभिनत्ति । अकखादाविति किम्? प्रनिकरोति । प्रनिखादति । अषान्त इति किम्? प्रनिपिनष्टि । उपदेशग्रहणं किम्? इह च प्रतिषेधो यथा स्यात् – प्रनिचकार । प्रनिचखाद । प्रनिपेक्ष्यतीति । इह च मा भूत्–विशेः – प्रणिवेष्टा । प्रणिवेक्ष्यति ॥

३९३७. अनितेः ॥ १९ ॥

अनितेर्नकरस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य णकारादेशो भवति । प्राणिति । पराणिति ॥

३९३८. अन्तः ॥ २० ॥

अनितेरिति वर्त्तते । उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्यानितिनकारस्य पदान्ते वर्त्तमानस्य णकारादेशो भवति । हे प्राण् । हे पराण् । पदान्तस्येति प्रतिषेधस्यापवादोऽयम् । अन्तश्च पदापेक्षो गृह्यते । केचित् पूर्वसूत्र एवैतदन्तग्रहणं सामीप्यार्थममिसंवध्नन्ति, निमित्तसमीपत्थास्यैकवर्णव्यवहितस्थानितिनकारस्य पदान्ते वर्त्तमानस्य णकारादेशो यथ स्यात् । इह मा भूत्–पर्यनितीति । तैद्वितीयमपि पदान्तस्य णत्त्वार्यमन्तग्रहणमा–श्रयितव्यमेव । येषां तु पर्यणितीति भवितव्यमिति दर्शनम् तेषां पूर्वसूरे नार्थोऽन्तग्रहणेन ॥

३९३९. उभौ साभ्यासस्य ॥ २१ ॥

सभ्यासशानितेरुपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्योभयोर्नकारओर्णकार आदेशो भवति । प्राणिणिषति । प्राणिणत् । पराणिणिषति । पराणिणत् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्येतस्मिन्त्सति पूर्वेणैव कृतणत्वस्य द्विर्वचने कृते सिद्धमेतदन्तरेणापि वचनम्,

तत्तु नाश्रयितव्यमिति सूत्रमिदमारभ्यते । तेन औजढदिति सिद्धं भवति (१) ॥

३९४०. हन्तेरत्पूर्वस्य ॥ २२ ॥

अकारपूर्वस्य हन्तिनकारस्य उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य णकार आदेशो भवति । प्रहण्यते । परिहण्यते । प्रहणनम् । परिहणनम् । अत्पूर्वस्येति किम्? पघ्नन्ति । तपरकरणं किम्? क्षिणि–प्राघनि । पर्यघानि ॥

३९४१. वमोर्वा ॥ २३ ॥

हन्तेरिति वर्त्तते । वकारमकारयोः परतो हन्तिनकारस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य वा ण कारादेशो भवति । प्रहण्वः । प्रहन्वः । परिहन्वः । प्रहण्मः । परिहण्मः । प्रहन्मः । परिहन्मः (२) ॥

३९४२. अन्तरदेशे ॥ २४ ॥

अन्तःशब्दादुत्तरस्य हन्तिनकारस्यात्पूर्वस्य णकारादेशो भवति अदेशाभिधाने। अन्तर्हण्यते । अन्तर्हणनं वर्त्तते । अदेश इति किम्? अन्तर्हननो देशः । अत्पूर्वस्येत्येव। अन्तर्घ्नन्ति । तपरकरणं किम्? अन्तरघानि ॥

३९४३. अयनं च ॥ २५ ॥

अन्तरदेश इति वर्त्तते । अयननकारस्यचान्तःशब्दादुत्तरस्य णकारादेशो भवति अदेशाभिधाने । अन्तरयणं वर्त्तते । अन्तरयणं शोभनम् । अदेश इत्येव । अन्तरयनो देशः ॥

३९४४. छन्दस्यृदवग्रहात् ॥ २६ ॥

पूर्वपदादिति वर्त्तते । ऋकारान्तादवग्रहात् । पूर्वपदादुत्तरस्य णकारादेशो भवति छन्दसि विषये । नृमणाः । पितृयाणम् । अत्र हि नृमणाः पितृयाणमिति ऋकारोऽवगृह्यते । अवग्रहग्रहणं किमर्थेमुच्यते । यावता संहिताधिकार आध्ययषरिसमाप्तेरित्युक्तम्? विषयोपलक्षणार्थमवग्रहग्रहणमवगृह्यमाणाद्यया स्यादनवगृह्यमणान्मा भूत् । अपदान्ते चावग्रहो नास्ति ॥

३९४५. नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः ॥ २७ ॥

नस् इत्येतस्थ नकारस्य णकारादेशो भवति धात्तुस्थान्निमितादुत्तरस्योरुशब्दात् तुशब्दाच छन्दसि विषये । धातुस्थात्तावत् – अग्ने रक्षा णः । शिक्षा णो अस्मिन् । उरुशब्दात् – उरुणस्कृधि । षुशब्दात्–अभीषु णः सखीनाम् । ऊर्ध्व ऊषु ण ऊतये । अस्मदादेशोऽयं नसशब्दो बहुवचनस्य वस्नसाविति ॥

३९४६. उपसर्गाद् बहुलम् ॥ २८ ॥

उपसर्गस्यान्निमित्तदुरत्तस्य नसो नकारस्य णकारादेशो भवति बहुलम् । प्रणः शूद्रः । प्रणसः । प्रणो राजा । न च भवति–प्र नो मुखतम् । बहुलग्रहणा–द्भाषायामपि भवति–प्रणसं मुखम्(१) । उपसर्गाच्चेति नासिकाया णसादेशः ॥

३९४७. कृत्यचः ॥ २९ ॥

कृत्स्थो यो नकारोऽच उत्तरस्तस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य णकारादेशो भवति । अन मान अनीय अनि इति निष्ठादेश् एते णत्वं प्रयोजयन्ति । अन – प्रयाणम् । परियाणम् । प्रमाणम् । परिमाणम् । मान–प्रयायमाणम् । परियायमाणम् । अनीय–प्रयाणीयम् । परियाणीयम् । अनिः – अप्रयाणिः । अपरियाणिः । इनि – प्राअयिणौ । परियायिणौ । निष्ठादेशः – प्रहीणः । परिहीणः । प्रहीणवान् । परिहीणवान् । अच इति किम्? प्रभुग्नः । (२) भुजो कौटिल्ये । अस्य निष्ठाप्रत्ययः । ओदितश्चेति निष्ठानत्वम् । चोः कुरिति कृत्वे सिद्धं परिभुग्न इति कृत्स्थस्य णत्वे निर्विण्णास्योपसख्यानं कर्त्तव्यम् । निर्विण्णोऽहमत्रवासेन ॥

३९४८. णेर्विभाषा ॥ ३० ॥

ण्यन्ताद्यो विहितः कृत्प्रत्ययः तत्स्थस्य नकारस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्थ विभाषा णकारादेशो भवति । प्रयापणम् । प्रयापनम् । परियापणम् । परियापनम् । प्रयाप्यमाणम् । प्रयाप्यमानम् । प्रयापणीयम् । प्रयापनीयम् । अप्रयापणिः । अप्रयापनिः । प्रयापिणौ । प्रयापिनौ । विहितविशेषणं किम्? प्रयाप्यमाणमित्यत्र यका व्यवधानिऽपि यथा स्यादिति ॥

३९४९. हलश्चेजुपधात् ॥ ३१ ॥

कृत्यच इति वर्त्तते । हलादिर्यो धातुरिजुपधस्तस्मात्परो यः कृत्प्रत्ययः तत्स्थस्य नकारस्याच उत्तरस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य विभाषा णकारादेशो भवति। प्रकोपणम् । परिकोपणम् । प्रकोपनम् । परिकोपनम् । हल इति किम्? प्रेहणम्। प्रोहणम् । इजुपधादिति किम्? प्रवपणम् । परिवपणम् । कृत्यच इति नित्ये प्राप्ते विकल्पः । अच इत्येव । परिभुग्नः । इजुपधस्य सर्वस्य हलन्तत्वादिह हल्ग्रहणमादिविशेषणम् ॥

३९५०. इजादेः सनुमः ॥ ३२ ॥

हल इति वर्त्तते । तेनेह सामर्थ्यात्तदन्तविधिः । इजादेः सनुमो हलन्ताद्धातोर्विहितो यः कृत्तस्थस्य नकारस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य णकारो भवति । प्रङ्खणम् । परेङ्खणम् । प्रेङ्गणम् । परेङ्गणम् । प्रोम्भणम् । परोम्भणम् । सिद्धे सत्यारम्भोनियमार्थः –इजादेरेव सनुमो नान्यस्मादिति । प्रसङ्गनम् । हल इत्यधिकारदण्यन्ते नित्यं विद्ध्यर्थमेतन्न भवति ॥

३९५१. वा निंसनिक्षनिन्दम् ॥ ३३ ॥

उपसर्गादिति वर्त्तते । निंस निक्ष निन्द इत्येषां नकारस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य वा णकारादेशो भवति । प्रणिसनम् । प्रनिसनम् । प्रणिक्षणम् । प्रनिक्षणम् । प्रणिन्दनम् । प्रनिन्दनम् । णोपदेशत्वादेतेषां नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥

३९५२. न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम् ॥ ३४ ॥

भा भू पू कमि गमि प्यायी वेप इत्येतेषामुपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य कृत्स्थस्य नकारादेशो न भवति । भा–प्रभानम् । परिभानम् । भू–प्रभवनम् । परिभवनम् । पू–प्रपवनम् । परिपवनम् । पूञ्ग्रहणं द्रष्टव्यम् । पूङो इहि भवत्येव णत्वम् । प्यायी–प्राप्यानम् । परिप्यानम् । वेप–प्रवेपनम् । परिवेपनम् । ण्यन्तानां भादीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । प्रभापनम् । परिभापनम् ॥

३९५३. षात्पदान्तात् ॥ ३५ ॥

षकारात्पदान्तादुत्तरस्य णकारादेशो न भवति । निष्पानम् । दुष्पानम् । सर्पिष्पानम्। यजुष्पानम् । षादिति किम्? निर्णयः । पदान्तादिति किम्? कुष्णाति । पुष्णाति । पदे अन्तः पदान्त इति सप्तमीसमासोऽयम् । तेनेह न भवति–

सुसपिष्केण । सुयजुष्केण । शेषाद्विभाषेति कप् ॥

३९५४. नशेः षान्तस्य ॥ ३६ ॥

नेति वर्त्तते । नशेः षकारान्तस्य णकारादेशो न भवति । प्रनष्टः । षान्तस्येति किम्? प्रणश्यति । परिणश्यति । षान्तग्रहणं षान्तभूतपूर्वमात्रस्यापि यथा स्यात्– प्रनङ्क्ष्यति? परिनङ्च्यति ॥

३९५५. पदान्तस्य ॥ ३७ ॥

पदान्तस्य नकारस्य णकारादेशो न भवति । वृक्षान् । प्लक्षान् । अरीन् । गिरीन् ।

३९५६. पदव्यवायेऽपि ॥ ३८ ॥

पदेन व्यवायः – पदव्यवधानम् । पदे व्यवयेऽपि सति निमित्तनिमित्तिनोर्नकारस्य णकारादेशो न भवति । माषकुम्भवापेन । चतुरङ्गयोगेन । प्रावनद्धम् । पर्यवनद्धम् । प्रगान्नयामः । परिगान्नयामः । पदव्यवायेऽतद्धित इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्– आर्द्धगोमयेण । शुष्कगोमयेण । गोश्च पुरीष इति मयट् । स्वादौ पूर्व पदमिति गोशब्दः पूर्वपदं, तेन व्यवायः ॥

३९५७. क्षुभ्नादिषु च ॥ ३९ ॥

नेति वर्तते । क्षुभ्ना इत्येवमादिषु शब्देषु नकारस्य णकारादेशो न भवति । क्षुभ्नाति । अजादेशभ्य स्थानिवद्धावादिहापि प्रतिषेधो भवति । क्षुभ्नीतः । क्षुभ्नन्ति । नृनमनः । पूर्वपदात्संज्ञायामिति प्राप्तिः । छन्दस्यदवग्रहादिति च प्राप्नोति । नन्दिन् । नन्दय । नगर । एतान्युत्तरपदानि संज्ञायां प्रयोजयन्ति – हरिनन्दी । हरिनन्दनः । गिरिनगरम् । नृतिर्यङि प्रयोजयति – नरीनृत्यते । नृप्नुनृप्नोति । नर्तन । गहन । नन्दन । निवेश । निवास । अग्नि । अनूप । एतान्युत्तरपदानि प्रयोजयन्ति । परिनर्त्तनम् । परिगहनमिति संज्ञायां पूर्वपदात्संज्ञायामिति प्रप्नोति । परिनन्दनमित्यत्रोपसर्गादसमासेऽपीति प्राप्नोति । शरनिवेशः । शरनिवासः । शराग्निः । दर्भानूपः । इत्येताः संज्ञाः । आचार्यादणत्वं च । आचार्यभोगीनः । आचार्यानी(१) इरिकादिभ्यो वनोत्तरपदेभ्यः संज्ञायाम् । इरिका । तिभिर । समीर । कुर्वेर । हरि । कर्म्मार । इत्युत्तरपदवनशब्दस्य संज्ञायाम् । क्षुम्नादिराकृतिगणः । अविहितलक्षणा णत्वप्रतिषेधः क्षुभ्नादिषु द्रष्टव्यः ॥

३९५८. स्तोः श्चुना श्चुः ॥ ४० ॥

सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां सन्निपाते शकारचवर्गावादेशौ भवतः । स्तोः श्चुनेति यथासंख्यमत्र नेष्यते । सकारस्य शकारेण चवर्गेण द्वाभ्यामपि संनिपाते शकारो भवति । तवर्गस्यापि च शकारेण चवर्गेण च सनिपाते चवर्गो भवति । आदेशे तु यथासंख्यमिष्यते । सकारस्य शकारस्तवर्गस्य च चर्वग इति। सकारस्य शकारेण सन्निपातेवृक्षश्शेते । प्लक्षश्शेते । तस्यैव चवर्गेण – वृक्षश्चिनोति। प्लक्षश्चिनोति । वृक्षश्छादयति । प्लक्षश्छादयति । तवर्गस्य शकारेण – अग्निचिच्छेते। सोमसुच्छेते । सोमसुच्छेते । तस्यैव चवर्गेण–अग्निचिचिनोति । सोमसुच्चिनोति। अग्निचिच्छादयति । सोमसुच्छादयति । अग्निचिज्जयति । सोमसुज्जयति । अग्निचिज्प्तकारम् । सोमसुज्प्तकारम् । अग्निचिञ्जकारः । सोममुञ्जकारः । मस्जेः – मज्जति । भ्रस्जेः–भृज्जति । व्रश्रेः – वृश्रति । यजेः –यज्ञः । याचेः – याच्ञा । शादिति प्रतिषेधो ज्ञापकः संख्यातानुदेशाभावस्य स्तोः श्राविति सप्तमीनिर्दशो न कृतः, पूर्वेण परेण च श्चुत्वं यथा स्यादेति ॥

३९५९. ष्टुना ष्टुः ॥ ४१ ॥

स्तोरिति वर्त्तते । सकारतवर्गयोः षकारटवर्गाभ्यां संनिपाते षकारटवर्गावादेशौ भवतः । अत्रापि तथैव संख्यातानुदेशाभावः । षकरेण सकारस्य – वृक्षष्षण्डे । प्लक्षष्षण्डे । तस्यैव टवर्गेण–वृक्षष्टीकते । प्लक्षष्टीकते । वृक्षष्ठकारः । प्लक्षष्ठकारः। तवर्गस्य चकारेण–षेष्टा । पेष्टुम् । कृषीष्ट । कृषीष्थाः । तस्यैव टवर्गण–अग्निचिट्टीकते। सोमसुट्टीकते । अग्निचिट्टकारः । सोमसुट्टकारः । अग्निचिड्डोनः । सोमसुड्डीनः । अग्निचिड्ढौकते । अग्निचिण्णकारः । अत्ट्–अट्टति । अट्ड् अड्डति ॥

३९६०. न पदान्ताट्टोरनाम् ॥ ४२ ॥

पदान्ताट्टवर्गादुत्तरस्य स्तोः ष्टत्वं न भवति नामित्येतद्वर्जयित्वा । श्वलिटसांये। मधुलिट्तरति । पदान्तादिति किम्? ईड स्तुतौ–ईट्टे । टोरिति किम्? सर्पिष्टमम् । अनामिति शय्यय । अदितेरपत्यमादित्य्य इत्यत्र तकारात्पर एको यकारो यणो यम इति क्रमजो द्वितीयः । तत्र मध्यमस्य वा लोपो भवति – आदित्यः । आदित्य्यः । आदित्यो देवता अस्य किम्? षष्णाम् । अत्यल्पमिदमुच्यते । अनाम्नवतिनगरीणामिति

वक्तव्यम् । षष्णाम् । षष्णवतिः । षष्णगर्यः ॥

३९६१. तोः षि ॥ ४३ ॥

नेति वर्त्तते । तवर्गस्य षकारे यदुक्तं तन्न भवति । अग्निचित्षण्डे । भवान्षण्डे । महान्षण्डे ॥

३९६२. शात् ॥ ४४ ॥

तोरिति वर्त्तते । शकारादुत्तरस्य तवर्गस्य यदुक्तं तन्न भवति । प्रश्नः । विश्नः ॥

३९६३. यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ॥ ४५ ॥

पदान्तग्रहणमनुवर्त्तते । यरः पदान्तस्यानुनासिके परतो वाऽनुनासिकादेशो भवति । वाङ्नयति । वाग्नयति । श्वलिण्नयति । श्वलिड्नयति । अग्निचिन्नयति । अग्निचिनद्यति । त्रिष्टुम्नयति । विष्टुब्नयति । पदान्तस्येत्येव । वेद्मि । क्षुभ्नाति । यतोऽनुनासिके प्रत्यये भाषायां नित्यवचनं कर्त्तव्यम् । वाङ्प्तात्रम् । कियन्मात्रम् । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् सिद्धम् ॥

३९६४. अचो रहाभ्यां द्वे ॥ ४६ ॥

यर इति वर्त्तते । अच उत्तरौ यौ रेफहकारौ ताभ्यामुत्तरस्य यरो द्वे भवतः । अर्क्कः । मर्क्कः । ब्रह्म्मा । उपहन्नुते । अच इति किम्? हनुते । ह्मलयति ॥

३९६५. अनचि च ॥ ४७ ॥

अच इति वर्त्तते यर इति च । अच उत्तरस्य यरो द्वे वा (१) भवतोऽनचि परतः । दद्ध्यत्र । मदध्वत्र । अच इत्येव । स्मितम् । ध्मातम् । यणो मयो द्वे भवत इति वक्तव्यम् । केचिदत्र यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठीति व्याचक्षते । तेषामुल्क्का, वाल्म्मीक इत्यदाहरणम् । अपरे तु यण इति षष्ठी मय इति पञ्चमीति तेषां दध्य्यत्र, मध्व्वत्रेत्युदाहरणम् । शरः खयो द्वे भवत इति वक्तव्यम् । अत्रापि यदि शर इति पञ्चमी खय इति षष्ठी तदा स्त्थातः स्त्थातेत्युदाहरणम् । अथवा खय उत्तरस्थ शरो द्वे भवतः । वत्स्सराः । अप्स्सरा । अवसाने च यरो द्वे भवत इति

वक्तव्यम् । वाक्क् । वाक् । त्वक्क् । त्वक् । षट्ट् । षट् । तत्त् । तत् ॥

३९६६. नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य ॥ ४८ ॥

आदिनी शब्दे परत आक्रोशे गम्यमाने पुत्रशब्दस्य न द्वे भवतः । अनचिचेति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । पुत्रादिनी त्वमसि पापे । आक्रोश इति किम्? तत्त्वकथने द्विर्वचनं भवत्येव । पुत्रानत्तीति पुत्त्रादिनी–शिशुमारी व्याघ्री । तत्परे चेति वक्तव्यम् । पुत्रपुत्रादिनी त्वमसि पापे । वा हतजग्धपर इति वक्तव्यम् । पुत्तहती । पुत्रहती । पुत्तजग्धी । पुत्रजग्धी । चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः । चयो द्वितीया भवन्ति शति परतः पौष्करसादेराच्चर्यस्य मतेन तकारस्य थकारः – वथसः । ककारस्य खकारः – अक्षरम् । पकारस्य । फकारः – अफसराः ॥

३९६७. शरोऽचि ॥ ४९ ॥

नेति वर्त्तते । शरोऽचि परतो न द्वे भवतः । अचो रहाभ्यामिति प्राप्तिः प्रतिषिद्ध्यते । कर्षति । वर्षति । आकर्षः । अक्षदर्शः । अचीति किम्? दश्श्र्यते ॥

३९६८. त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य ॥ ५० ॥

त्रिप्रभृतिषु वर्णेषु संयुक्तेषु शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन द्वित्वं न भवति । इन्द्रः । चन्द्रः । उष्ट्रः । राष्ट्रम् । भ्राश्ट्रम् ॥

३९६९. सर्वत्र शाकल्यस्य ॥ ५१ ॥

शाकल्याचार्यस्य मतेन सर्वत्र द्विर्वचनं न भवति । अर्कः । मर्कः । ब्रह्मा । अपहनुते ॥

३९७०. दीर्घादाचार्याणाम् ॥ ५२ ॥

दीर्घादुत्तरस्थाचार्याणां मतेन न द्वित्वं भवति । दात्रम् । पात्रम् । मूत्रम् । सूत्रम् ॥

३९७१. झलां जश् झशि ॥ ५३ ॥

झलां स्थाने जशादेशो भवति झशि परतः । लब्धा । लब्धुम् । लब्धव्यम् । दोग्धा । दोग्धुम् । दोग्धव्यम् । बोद्धा । बोद्धुम् । बोद्धव्यम् । झशीति किम्?

दत्तः । दत्थः । दष्कः ॥

३९७२. अभ्यासे चर्च्च ॥ ५४ ॥

अभ्यासे वर्त्तमानावां झलां चरादेशो भवति चकाराज्जश्च । चिखनिषति । चिच्छित्सति । टिठकारयिषति । तिष्ठासति । पिफकारयिषति । बुभूषति । जिघत्सति । डुढौकिषते । प्रकृतिचरां प्रकृतिचरो भवन्ति । चिचीषति । टिटीकिषते । तितनिषति । प्रकृतिजशां प्रकृतिदशो भवन्ति । जिजनिषते । बुबुधे । ददौ । डिड्ढ ॥

३९७३. खरि च ॥ ५५ ॥

खरि च परतो झलां चरादेशो भषति । झलग्रहणं नानुवर्त्तते पूर्वसूत्रे चानुकृष्टत्वात् । भेत्ता । भेत्तुम् । भेत्तव्यम् । युयुत्सते । आरिप्सते । आलिप्सते ॥

३९७४. वाऽवसाने ॥ ५६ ॥

झलां चरिति वत्तते । अवसाने वर्त्तमानानां झलां वा चरादेशो भवति । वाक। वाग् । त्वक् । त्वग । श्वलिट् । श्वलिड् । त्रिष्टुप् । त्रिष्टुब् ॥

३९७५. अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः ॥ ५७ ॥

अणः प्रग्रुह्यसंज्ञस्यावसाने वर्त्तमानस्य वानुनासिकादेशो भवति । दधिँ दधि। मधुँ मधु । कुमारीँ कुमारी । अण इति किम्? कर्तृ । हर्तृ । अप्रगृह्यस्येति किम्? अग्नी । वायू ॥

३९७६. अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ॥ ५८ ॥

अनुस्वारस्य ययि परतः परसवर्ण आदेशो भवति । शाङ्किता । शङ्कितुम् । शङ्कितव्यम् । उञ्छिता । उञ्छितव्यम् । कुण्डिता । कुण्डितुम् । कुण्डितव्यम् । नन्दिता । नन्दितुम् । नन्दितव्यम् । कम्पिता । कम्पितुम् । कम्पितव्यम् । इह कुर्वन्ति वृषन्ति इत्यत्र णत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्व नकारस्यानुस्वारः क्रियते । तस्यापि परसवर्नेन पुनर्नकार एव भवति । तस्याप्यसिद्धत्वत्पुनर्णत्वं न भवति । एवमनुस्वारीभूतो णत्वमतिक्रामतीति । ययीति किम्? आक्रंस्यते । आचिक्रंस्यते ॥

३९७७. वा पदान्तस्य ॥ ५९ ॥

पदान्तस्यानुस्वारस्य ययि परतो वा परसर्वणादेशो भवति । तङ्कथञ्चित्रपक्षण्डयमानन्नभः स्थम्पुरुषोऽवधीत् । तं कथं चित्रपक्षं डयमानं न भास्यं पुरुषोऽवधीत् ॥

३९७८. तोर्लि ॥ ६० ॥

तवर्गस्य लकारे परसवर्ण्णादेशो भवति । अग्निचिल्लुनाति । सोमसुखनाति । भवाँल्लुनाति । महाल्लुनाति ॥

३९७९. उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य ॥ ६१ ॥

सवर्ण इति वर्त्तते । उद उत्तरयोः स्था स्तम्भ इत्येतयोः पूर्वसवर्णादेशो भवति । उत्थिता । उत्यातुम् । उत्थातव्यम् । स्तम्भेः खल्वपि–उत्तम्मिता । उत्तम्मितुम् । उत्तम्मितव्यम् । स्थास्तम्भोरितिकिम्? उत्खनिः । उदः पूर्वसवर्णत्वे स्कन्देश्छन्दस्युपसंख्यानम् । अग्ने दूरमुत्कन्दः । रोगे चेति वक्तव्यम् । उत्कन्दको रोगः । कन्दतेर्वा धात्वन्तरस्यतद्रूपम् ।

३९८०. झयो होऽन्यतरस्याम् ॥ ६२ ॥

झय उत्तरस्य हकारस्थ पूर्वसवर्णादेशो भवति अन्यतरस्याम् । वाग्वसति । वागहसति । श्वलिड्ढसति । स्वलिड्हसति । अग्निचिद्धसति । अग्निचिद्हसति । सोमसुद्धसति । सोममुद् हसति । त्रिष्टुब्भसति । त्रिष्टुब् हसति । झय इति किम्? प्राङ्हसति । भवान् हसति ॥

३९८१. शश्छोटि ॥ ६३ ॥

झय इति वर्त्तते अन्यतरस्यामिति च्च । झय उत्तरस्य शकारस्याटि परतश्छकारादेशो भवति अन्यतरस्याम् । वाक्छेते । वाक्शेते । अग्निचिच्छेते । अग्निचित् शेते । सोमसुच्छेते । सोमसुत् शेते । श्वलिट् छेते । श्वलिट् शेते । त्रिष्टुप्छेते । त्रिष्टुप् शेते । छत्वममीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? तच्छलोकेन, तच्छमश्रणेत्येवमर्थम् ॥

३९८२. हलो यमां यमि लोपः ॥ ६४ ॥

अन्यतरस्थामिति वर्त्तते । हल उत्तरेषां यमां यमि परतो लोपो भवति अन्यतरस्याम्। शय्या इत्यत्र द्वौ यकारौ क्रमजस्तृतीयस्तत्र मध्यमरयात्र वा लोपो भवति । शय्या ।शय्यया । अदितेरपत्यमादित्य्य इुत्यत्र तकारात्पर एको यकारो यणो मय इति क्रमजो द्वितीयः । तत्र मध्ययस्य वा लोपो भवति–आदित्यः । आदित्य्यः । आदित्यो देवता अस्य स्थालीपकर्यति आदित्य्यः । आदित्य्य इत्यत्रापि द्वौ यकारौ क्रमजस्तृतीयः । तत्र मध्यमस्य मध्यमयोर्वा लोपो भवति । हल इति किम्? अन्नम् । यमामिति किम्? अग्ग्निः । अर्य्यम् । ममीति किम्? शार्ङ्गम् ॥

३९८३. झरो झरि सवर्णे ॥ ६५ ॥

हल इति वर्त्तते अन्यतरस्थामिति च । हल उत्तरस्य झरो झरि सवर्णे परतो लोपो भवति अन्यतरव्याम् । प्रतत्तमवतत्तमित्यत्र त्रयस्तकाराः । क्रमजश्चतुर्थः । तत्र मध्यमस्य मध्यमयोर्वा लोपो भवति । मरुतत्त इत्यत्र चत्वारस्तकाराः क्रमजः पञ्चमस्तत्र मध्यमस्य मध्यमयोर्मध्याप्रानां वा लोपो भवति । मरुच्छब्दस्य ह्यपसंख्यानसामर्ष्यादच उपसर्गात्त इति तत्त्वं भवति । झर इति किम्? शार्ङ्गम् । झरीति किम्? प्रियपञ्च्ञः । अल्लोपस्य चपूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति स्थानिव्द्भावप्रतिषेधादत्र चकारस्य अकारे लोपः स्यात् । सवर्ण इति किम्? तर्प्तुम् । तर्प्तव्यम् । सवर्णग्रहणसामर्थ्यासंख्यातानुदेशो न भवति । सवर्णमात्रे लोपो विज्ञायते । तेन शिष्ढ, पिण्ढ इति ढकारे डकारस्य लोपो भवति ॥

३९८४. उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ॥ ६६ ॥

उदान्तादुत्तरस्यानुदात्तस्य स्वरितादेशो भवति । गार्म्यः । वात्स्यः । पचति । पठति । अस्य स्वरितस्थासिद्धत्वादनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येतन्न प्रवर्त्तते । तेनोदात्तस्वरितावुभावपि श्रूयेते ॥

३९८५. नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् ॥ ६७ ॥

उदात्तोदयस्य स्वरितोदयस्य चानुदात्तस्य स्वरितो न भवति, पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिद्ध्यते, आगार्म्यकाश्यपगालवानां मतेन । उदात्त उदयो यरमात्स उदात्तोदय उदात्तपर इत्यर्थः । एवं स्वरितोदयः । टदात्तोदयस्तावत्–गार्ग्यस्तत्र । वात्स्यस्तत्र।

तत्र शब्द आद्युदात्तः तस्मिन्नुदात्ते परतो गार्ग्यशब्दः स्वरितो न भवति। स्वरितोदयः – गार्ग्यः क्व। वात्स्यः क्व। क्वशब्दः स्वरितः तस्मिन् परतोऽनुदात्तः स्वरितो न भवति। अगार्ग्यकाश्यपगालवानमिति किम्? गार्ग्यस्तत्र। गार्ग्यः क्व। तेषां हि मतेन स्वरितो भवत्येव। उदात्तपरस्येति वक्तव्ये उदयग्रहणं मङ्गलार्थम्। अनेकाचार्यसंकीर्तनं पूजार्थम्॥

३९८६. अ अ इति॥ ६८॥

एकोऽत्र विवृतोऽन्यः संवृतस्तत्र विवृतस्य संवृतः क्रियते। अकारो विवृतः संवृतो भवति। वृक्षः। प्लक्षः इह शास्त्रे कार्यार्थमकारो विवृतः प्रतिज्ञातस्तस्य तथाभूरस्यैव प्रयागो मा भूदिति संवृतप्रत्यापत्तिरियं क्रियते। दीर्घप्लुतयोश्चानेन विगृतेनाकारेण ग्रहणं नेष्यत्र्। तेन तयोः संवृतो न भवति। संवृतेन च सर्वगुणस्य मात्रिकस्य ग्रहणमिष्यते। तेन सर्वगुणः प्रत्यापद्यते॥

[इष्ठद्यपसंख्यानवती शुद्धगणा (१) विवृतगूढसूत्रार्था॥
व्युत्पन्नरूपसिद्धिर्वृत्तिरियं काशिका नाम॥ १॥
व्याकरणस्य शरीरम् परिनिष्ठितशास्त्रकार्यमेतावत्॥
शिष्टः परिकरबन्धः क्रियतेऽस्य ग्रन्थकारेण॥ २॥]

इति श्रीवामनकृतायां काशिकावृत्तावष्टमाध्यायस्य तुरीयः पादः॥
समाप्तश्चायमध्यायो ग्रन्थश्च॥ ८॥ ४॥